БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Майның Бири-биле, эргим эштер!

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч.
май
1
понедельник
№ 103 (14003)
1925 чылда үнелезилеттингеш.
Өртээ 3 коп.

Оңдар ОХЕМЧИКТИҢ фотомонтажы.

МАГАЛЫГ ХҮН — МАЙНЫҢ БИРИ

Чыскаалдың чоп таңгыз-биле
Чылар-чылбае бажын орар,
Чыгчым, торгу — өңгүр хептер
Чырыткылай чайынналыр
Магалыг хүн —
Майның бири.

Ырак-чоокта каттыг-чугаа,
Ыры-шоор чаңгыланыр,
Хөгжүм үнү улам катпаа,
Көвей чоппу омакшылар
Магалыг хүн —
Майның Бири.

Кыйгырыглар, ловуун, туктар
Кырымнаа кииски хүнзүр,
«Урал база дынмиттелир — Улуг удам соруг киирер
Магалыг хүн —
Майның Бири.

Делегейниң хиттеринге
Деминат күнүн алдаржыдыр
Кадыыр, Маска эзлери
Каттышкаштың байырлал хээр
Магалыг хүн —
Майның Бири.

Чөвүү КАРА-КУСКЕ.

БӨГҮН

Байыр, чыскаал, ырлыг, хөгүүг
Магалыг Май иоорлап келдя.
Өөрүшкүүг, нежин-чолдуг
Өртүн чөнүн хей-аът кирди.

Четтинишкен бичии чаштар
Чечектер дег сагланыпчыл.
Кырымыста чоргаар, түрлүг
Кызыл туктар хөлбеңнештир.

Моңге черге тайбың чарлаан
Бодуун чонуңуң кыйгы-үнү
Бөмбүрзектиң конгазы бөөп,
Бөгүн сүрлүг чаңгыланды.

Мадон МОНГУШ.

КҮШ-АЖЫЛДЫҢ, ТАЙБЫҢНЫҢ ОРУУ-БИЛЕ

Бөгүн Тыва черге Тайбыңның, Найыралдың, Күш-ажылдың улуг, чырык байырлалы —улустар аразының эң-сеткил каттыштырылгазының Хүнү — Май Бир аалдап келгеш. Хоорай, суурлар бөгүн каймаңгыланган артык шиметтиниң, кала-даа баарга кызыл туктар, лозунгар, плакаттар «Тайбың» деп сес хой черге бижиттингеш. Бүгү делегейниң кижилериниң хан-далырында сиңиишкен күзел-соруу ам боттанып, дайын дең коргунчуг сеспүү назиан-даа дыңнаазының барыындалары бар апарган. Совет эрге-чагырганы тургускан дорааш, Советтер чуртунуң ленинчи партиязы, Совет күрүнү дайынга болгаш эжелекчи чорукка улуг демисежин, делегейге канчыг-даа социал тургузугуг чурттар-биле ол-найырлыг чурттарының политиказын бир дүгаарында идип үнүдүрген. Сээлгү чылдарда делегей аразының хүшкүүрлүг чоруун чаңгыдыгарының улуг хемчеглери алдынган.

Кайы-даа чурттар дижинге чедир чепсегленир чорукта уштуунуң, шеригниң күүч-күжүн улам быжыглаарынга үндүрүп турган хей түңнүг чарыгдалдарны кижилериниң чылгай чорууна ажыттыларын корүп турар болу берген. Ынчангаш XXI чүе чылды ядролуг чепсек чок үткүүр күзел-соруувустуң боттанышкынының эге бажыңнары кылдынган. Ядролуг чепсекти шенээрин хорууруун бүгү кижи төрелгетен иеген турар болу берген. Оон-биле чергелештир космосту чепсегазарынга удурланган үнмер кайытпас дээр дыңнадым, тайбыңче чүткүлдүн, ноома-хелбэ чурттарының дыңзыг конгазы чер бембурзаанче күштүү-биле чаңгыланган. Бо-ла бүгү чыгай херектериниң ээлемчилери — совет кижилер.

Май Бирниң бо чыгы байырлалы бистиң чуртта чылча болуушкунаар-биле каспырлашкан. Оон чаңгыс-ла чижээнге улуг денүттатарының сонгулдаалар кампаниязы болур. Аңаа кижилер ажыл-чарлыг чорукту принципиял удурулга бөлдүрүп, депутаттарның кандидаттарын боттарыг депшидин үндүрген. Сонгулдаалар мурнунуп политиктиг дискуссиялары демократтының долу күш-биле бистиң амыдыралывысче кел чыдарының иоску херечиин. Эң тургустуунуушкунуун революсчу хөгжүлдези чаа үе-чагыже шилчин, оон оруунга таварыжы келгилээн моондаторны чок кылырының хемчеглери алдынган.

Совет Тываның ажылчы чону Май Бирниң байырлалынга боттарының күш-ажылчы белгелерин сөңнеп турар. Бо чылдың бирги кварталында үлетпүр бүдүрүлгениниң продукциязы эрткен чылдың оң үеэш-биле деңнээргө, 2,2 миллион рубльге өскен. Үлетүүр продукциязының өзүлдезин күш-ажылдың бүдүрүкчүлүг чоруун улгаттырганындан чедип алдынган. Чурттарга шаңгы ажыглалга киирерин, хереглел барааннарын бүдүрери болгаш чонга ачы-дуза чедирериниң планның даалгалары боттанган.

Улуг аймы-агыйлың хөгжүдериниң чаа аргаларын ажыглаан эгезинде бис. Республикада 169 кооперативтер ажылдап турар. Ында 2700 кижи хаара түттүнген болгаш кооперативтериниң сайгарган продукциязындан 5,2 миллион рубльдиг орулгазы алдынган. Ажылчыныларның айда ортунаа шалыңы 228 рубль четкен. Бо сан-түң эрткен чылгызындан оранчок улгатхан.

Республиканың агроүлетүүр комплексинде Май Бирге үткүштүр калбаргай күш-ажылчы чарыштарга шылгаралыңарның саны база эвээш эвес. Эът садарының күрүне планнарын республиканың аймы-агыйлары 105,2 хуу боттанхырган. Сүт садары база ажыр күүсетингеш.

Республиканың тараажыларының чиксы сезон ажылдарынче ам калбаа-биле кирипкен. Шын базырымшыкшыл болгаш чер аңдарылгазын кыска хуусаал, бедик агротехниктиг дүрүмнерге дүүштүр чорудар дээш бистиң тараажыларывыс Май бүдүүзүнде эрестиг ажылдаанывыр. Бо чылдың магадылалыг дүжүдүп алыр, мал чемерин четчирер-биле белетиксп алырының бүгү магадылалын олар тургусканнар.

Тываның транспортунуң болгаш харылзаалының байырлал бүдүүлүнүн сорулчут недиселери бар. Республикада чүгле соорлуг эртикеп чылдаашкынга 1,9 хуу өскен. А хамаатты ужар чүүдүп ажылдакчыларны бо чылдың бирги кварталында күш-ажылдың бүдүрүкчүдүүн эртикеп чылдыңнаа дыка бедиктиг. Олар үш айлар дургузунда 69.000 пассажирлерни аргыштырган. Харыызаа ажылдакчыларны кол ажыл-чорудулгазының даалгаларын ажыр күүсетиниң база рапортаанар.

Тываның тараажылары, шалчыныары, чүдүлгүүлери, багымдары, интеллигенциязы, сургуулдары болгаш студентилери бүгү делегейниң дешилгелиг кижи төрелгениниң байырлалын олар-биле бир деңге үткүп, чыры черге Найыралдың, Тайбыңның, Күш-ажылдың алдаржыдырынга үнүп кадарлар.

Байыр чедириишкиннери

Делегейниң ажылчы чонларының эң-сеткил каттыштырылгазының Хүнү — Май 1-ни тараарыштыр СЭКП обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң адресинге дараанында черлерден республиканың ажылчы чонунга байыр чедиргеи телеграммалар келгеи: СЭКП Бурят обкомундан, Бурят АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумундан болгаш Министрлер Чөвүлелинден, СЭКП Калмык обкомундан, Калмык АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумундан болгаш Министрлер Чөвүлелинден, СЭКП Якут обкомундан, Якут АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумундан болгаш Министрлер Чөвүлелинден, СЭКП Алтай болгаш Краснояреқ крайкомнарындан болгаш крайүүкомнардан, СЭКП Даг-Алтай, Иркутск, Ровно, Новосибирск, Чита, Хакас обкомнарындан болгаш облүүкомнардан, Сибирьниң Кызыл туктуг шериг округунуң Шериг чөвүлелиниң болгаш Политиктиг эргелелиниң, Забайкальскиниң Кызыл туктуг кыштаар округунуң Шериг Чөвүлелиниң болгаш Политиктиг кидизиниң.

Моолдуң Арат-тың Революстуг намының Убса-Нур, Баян-Үлгий, Завхан аймак комитеттериниң болгаш арат депутаттарының хуралдарының күүсекчи эргелелдериниң телеграммалар база келгеи.

Ол телеграммаларда Май Бирни тавармыштыр республиканың ажылчы чонунга чүректиг ханызындан байыр чедирбишнаан. СЭКП-ниң XXVII съездиниң болгаш партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының шиитпирлерин амыдырапка боттаңдырарынга чедиишкиннерни, кадыкшылды, аас-кежикти болгаш бүгүдеге экини күзээн.

Май байырлалының кыска интервьюлары

Майның баштайгы чазы. Оны Таңдыда «Коммунизмниң херели» совхозтуң кол агроному Владимир Бетиевич Шимитке хамаарыштыр дорт-ла чугаалап болур. Чүге дизе, ол ук совхозта ажылдаанындан бээр үр болбаан. Барып-барып, майысмал Кызылдан кадзоже ажылдап чоруп деп чүве белен эвес херек.

Бистер В. Шимит-биле совхозтуң кол тараалап шолу —Оңгар-Ховуга ужурашкаш, оон чамдык айтырыгларны сонуургаан бис:

— Владимир Бетиевич, бо чылын совхозтуң кол агроному болуп эгелээн-дир силер, чүден желединдер?

— Улус-биле таныжылгадан эгеледим. Мында бо, Оңгар-Хову бригадазын хей чылдарда удуртуп келген хоочун тараажы О. Комбужап база № 1 бригаданың агроному Х. Ховалыг олар дыка-ла дузалажып, хамык чүүлдү таныштырып турлар. А директор К. Хертектиң арга-сүмелеринге даянып турар мен.

— Бо чылын планнар кандыг ирги?

— Планывыс улуг. 5 муң гектар черге тараа база 1340 гектарга сигеннерни тарымор бис. Картофель, турнепс, нотаавыс база бар.

В. Б. ШИМИТ

— Часкы тарылгага чаа чүүлдер чүү барыл, Владимир Бетиевич?

— Чаа чүүл болза, аренда керезинче база бот-оруглачарылгаже киргеи бис. Алыс түңнел дээш ажылдаар. Оон түңнелинде 12 механизатор-ну кызырдывыс. Аттестация эрткеи. Звеноларывыс кежигүннери шупту чүүлдү билир.

— Делегейниң ажылчы чонларының эң-сеткил каттыштырылгазының Хүнү — чиктың болган күш-ажылдың байырлалы Май 1-ни канчаар уткуп тур силер, Дары-Сүт Дукурович?

— Өртемчейниң бүгү чонунуң чылдың-на демдеглеп эрттирип турары Майның Бирин эде тургустуунуушкунуң үезинде уткуп тур мен. Амгы үеде кижи бүрүзү бодунга онаашкан үүдеми бүдүрер база ол дээш харыысалгалыг болур ужурлуг. Чолаачы кижиниң, ылангыя пассажирлерни од-бо черлерже аргыштырары-биле холбашкан ажылда ажылдап турар чолаачы кижиниң ажылынга коя чүүл—кылып турар ажылын чаа деңнелче кедүрүп, үениң негелдезиниге дүүштүр организастары. Бо негелдеринден дыка сагып чоруур мен.

— Эде тургустуунуушкунуун чаланчызы—кижи болгай. Бо дугаймда чүү бодап чоруур силер?

— Бистиң чуртувуста чорук турар эде тургустуунуушкунуун чаланчызы болганымда, аңаа төлептиг баран болур дээш кымынак ажылдап турар мен. Мээ ынай-бээр аргыштырып турар пассажирлерим дээргелеп, эде тургустуунуушкунуун чаланчылары. Оларны хандырар, культураны бедидер дээш кымынып турар мен. Бодумну бодумун ажылдан турарым Чаданна АТБ-ниин ёзулуг эвэл мен деп санап чор мен. Бо чылдың эрткен дөрт айларында планымны хуусаа бетинде ажыр күүсеткеш, Май 1-ни төлептиг ажыл-ажым-биле уткуп, байырлап тур мен.

Д. Д. ОНДАР.

Кызылдың педагогика институдунуң эртем ажылынга талазы-биле проректору, физика-математика эртемериниң кандидады, доцент Ю. А. Хворовка бистиң корреспондентивис Лариса МОНГУШ айтырыг салган.

— Бистиң чуртувус күш-ажылдың, тайбыңның, частың бо байырлалын эде тургустуунуушкунуун байдалында чаа-чаа чедиишкиннер-биле, чаартыгылар-биле үткүп турар болгай. Юрий Алексеевич, бо байырлалдың бичии мурнунда студентилерниң эртем конференциязы эрткен-дир. Ол конференция студентилерниң эртем ажылында чаартыгаларны, чедиишкиннерни база илереткен боор ам?

— Ийе. Апрель 18-тен 21-ге чедир конференцияны эрттирдивис. Ол черле багай эвес эрти, оон чорудулгазында-даа, ажыл ыяап илеткелдерниң шынарында-даа чаа төнелделер, ледиишкиннер бар болду. Конференцияга 28 секция ажылдаан. 536 студент болгаш 109 башкы киришкен, 243 студент илеткел кылган. Абаканның педагогика институдунда аалчылар база киришкеп, ол ышкаш, бо чылын бир-ле дугаар, Красноярскиниң кезээ ажылагай институдунуң Тывада филиалының студентилери болгаш хоорай школаларывыдан өөренишкиннер база киришти.

Эртем талазы-биле бир чаа чүүлдүвүс —бо чылын бистиң чамдык кафедраларывыстың республиканың Улус өөредилге министерствозу-биле школаларга өөредилге номнары, методиктиг сүмелер белеткээр талазы-биле дугуржуулганы чарганы. Бүдүрүлге черлеринге, организацияларга дузалажып турар кафедраларывыс база бар. Ынчалза-даа шиитпирлеттинмээн айтырыгларывыс хөй.

АЖЫГЛААДА КИИРГЕН

Аъш-чем программазын күүсеавир талазы-биле Кызыл районда Кур-Чер суурнуң ажылчын кооперациязының баштаар чери боттуг хемчегларни ап турар. «Тиилелге» совхозтуң тудугжулары Майның байырлалының будуузунге аъш-чем шыгжаар силадты болгаш кондитер цехин ажыглаага киирген.

Ховчум садыгны Дарья Ондар цехке кыпдынган печеньеми, коржиктерни, песочниелерни болгаш даягандан кыяан өскелээ чемнерни өөткен-дүшнен залчыларга.

XXVII күш-ажылчы медээлер

суурнуң чурттанчы чонунга садып эгелээн.

360 дарбаачын метр аъш-чем шыгжаар силадта улуг күштүг соодукчуну тургускан. Чонның сатнан продукциязын сармагны болгаш эътти ында шыгжап, хереглээн үелеринде ундурүп ап,' Кызылче-даа чорудуп турар.

Бо тудугларны ажыглаага киирери-биле совхозта ажылагай эргелемчизи Дыктаг-оол Оорман кызымаанай чоруун коргузуп, тудуг материалдары-биле хандырылганы доктаамал чорудуп келгеи.

Белек-оол ОНДАР.

ЭР САЛЧЫЛАРНЫҢ ҮЛҮҮ

Таңдыда «Революциянын чалбыжыкы» совхозтуң Краснояреқ сүт-баразан фермазының коллектиниң бирги кварталда 300 тонна сүттү күрүнеге дужааташ, илеидан аъжыр 45 тонна сүттү бүдүргей.

Ында 19 салчы ажылдап турар. Оларның аразында чалгыс эр салчы Андрей Оюн бең чыл дургузунда ажылдаап, мурнакчыларның одуруунга туржуп келгеп. Оюн бөлүүнде 37 саар инек бар. Эрткен чылын бир саар инекке онааштыр 2496 килограмм сүттү саап, фермага айгыл черни эзлеп болгаш районда күш мунчуг салчыларның одуруунче киргеп.

А «Коммунизмниң херели» совхозтуң сүт-баразан фермазының хоочун салчызы Николай Оюн бирги кварталда коллективтиң планнаан ажыр 36 тонна сүттү күрүнеге садарынга база үлүг киргеп.

Владимир ФОМПП.

Айланмаа Доржунуң «Найыралдыг чаштар бис» деп чуруу.

ЧАСТЫН, КҮШ-АЖЫЛДЫН, БАЙЫРЛАЛЫ ТАЙБЫНДЫН, НАЙЫРАЛДЫН,

ОНЗАГАЙ ЧАС

Бо чылдагы часты онзагай деп санаар мен. Чүге дээрге политиктиг реформаның башгайгы үе-чадазында кирип турар улус депутаттарының соңгуулдаларының талазы-биле чаа Хоойлуну долу күжү-биле ажыглап эгелээн бис. Соңгуулдалар дугайында ол чаа Хоойлу чурттуң күрүне эрге-чагыргазының дээди органынга төлөлежиглеген демократтыг арга-биле хандырарынга үлегээнин тургускан. Чангыс сес-биле чугаалаарга, бо чылын соңгуулдалар бир янзы эрткен.

Мурнунда кандыг турган шинк? Ол-бо округтан соңгудар депутатты баш удур тодарадып каар, ону бир коллектив дешпидер, эскелеп деткинер, үшкүлери бадыдаар турган болгай. Соңгуур кижиниң дугайын орта билир хамаанчок, адын-сыын безин орта танывайн, барып бадыдап турган бис. А ол чылын мындыг эвес болган.

Башгай күш-ажылчы коллективтерге дешпидилге хуралдары болган. Анаа эң төлептиг кижилерни салаа бызын санап, оларга бүзүрел көргүзер болза, чүнү канчан шыдаарын айтырып турган, оларның яразындан ССРЭ-ниң улус депутадынга кандыгтыг дешпидин үндүрер. Кымны дешпидиин хуралдың кирижикчилери коллективтиг ёзу-биле шиитпирээр.

Бистиң туберкулёзка удур диспансерге болган ыңдыг хуралга мээң адымны адаптарыны билбээн мен. Кады ажылдап турар эш-өөрүм ССРЭ-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр мени адаарга девидеп, сүрээдеп турганымны чажырбайн. Оон округтуң соңгулда комиссиязынга бүрүткээри-биле соңгудда мурнуңуң дурал-ыынче кирген. Анаа чаңгыс мен эвес, алды кижи болган бис. Бистиң аравыска башкылар, инженерлер, мээң коллегам эвчи В. А. Верещагин база бар болган. Шуптуг төлептиг кижилер. Кандидат бүрүзү дээш төлээлекчилер саналын берип, «ботгарының» кижилериниң эки талаларын чугаалап турду. Ол болган дискуссия үезинде бистиң республиканың интернационалчызы экскертинип кээр. Чижээ, орус кандидат В. А. Верещагин дээш тыва М. М. Чанзан сес ап турду, тыва Д. С. Монгуштуң дугайын М. С. Коалов таныштырган, Б. Д. Байыр-оол бистиң бирээзинге Л. Т. Марченконуң дугайында эки сес-терин чугаалаан, а мен көрей кижи мен, мээң дугайымда орус, тыва дээш еске-даа нацияның кижилери чүве чугаалап турду.

Ол хуралга округка кандидат кылдыр бүрүткеттирген үш кижиниң бирээзи болдуп кирдим. Март 26-да соңгукчуларның хей кезини мен дээш бадылаан, ынчангаш ССРЭ-ниң улус депутадым деп харысалгалыг хүлээлгеге онаадым.

Чонның мээң көргүскен бо бедик бүзүрели хейну хүлээндирер чорду. Кижи бодүңүң эртикен амыдыралында-ва бодап, моон соңгаар ол бүзүрелди шыңзыктырар дээш камчаар ажылдарымда сайгарып кээр. Ыраккы Приморьеге тараачын кижиниң ег-бүлезинге төрүттүнген мен. Медицина институдун дооскан соонда, Тывага ажылдап чедип келген мен. Эң баштайгы күш-ажыл кылып эгелээн черим — Өвүр район. Туберкулёзка удур диспансерге кол эмчи болуп, 1968 чылдан бээр ажылдаан мен. Коллектив удуртуру черде белен эвес, а чонның бо дандырган хүлээлгезин база күүседир апаар, ынчангаш кап дакпыр күжениишкинниң ажылдаары менден иегеттинип турар. Ужуражылгалар үезинде мээң берген чагыгларыны күүседиэри — кол сорулгам.

Частың бо кайгамчык байырлалы шак ыңчаар мээң онзагай болган. Депутат эш-өөрүмге, округтуң соңгукчуларынга, республиканың бүгү ишчилеринге изиг байырлымны чедирип, даандырган хүлээлгени күүседир дээш бүгү күжүмүмү бээримни хүлээнир-дир мен.

Константин ПОЙ.
ССРЭ-ниң улус депутады, эвчи.

К. Ондар—Май 1-ни апрельде уткаан

Таңды районда чомуң амыдырал хамдырылга будүрүлге эргелелиниң идил септээр цегининг мастерлери—үени мурнап турар ишчилер. Олар ай, квартал планнарым доктаамал аңыр күүседип неңгеминден амгы үеде майның үлүүм деезуп тур-

рарлар. Хоочуун мастер Анатолий Емековтуң эдлчээнде мурнанчылар хей. Оларның бирээзи — Кызыл-оол Ондар.

ЧУРУКТА: социалистиг чарыштың тиилемчилериниң бирээзи Кызыл-оол Ондар.
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Төнмээн төөгү

ТЫВА ООЛДУГ ОРУС ИЕ

Ол ужуражылга мырынай согур дүш боон болган чүве. Оон ачызында эки кижи-биле танышып алган мен. Аъш-чем дугайында аар-саар чүүлдерни артымга турган улгады берген орус херээжен үгбай-биле чугаалажы бербээн болзумза, ол ужуражылга болбас турган ийик. «Кижилер чугаалажып танышкар» дээри шын чүве чораан.

— А мээң силер ышкаш оглум бар — деп, орус үгбай чугаалады. — Артында-ва кап-кара.

— Таан кайынам ам — деп, белен бүзүреведим. — Силер сарыг кижи ышкажыл силер. Аңы ооңер ээзи кара бе?

— Мээң оглум тыва ооглуг дур ийин — дидим.

— Орус кижи тыва ооглуг, солуунуң аа!—деп элдепсинди-дим.

— Садыглаар болза, садыглаңар. Чок болза, дараазында садып алыкчыга чайлап берииер —деп, садыгжы шыжыга берди.

Садыглажып тура, ол үгбайның кайда чурттап турарын биле тыртып алдым. Эът садып алыр дээн кижилериниң хейү-даа ковчуг. Оларның аразында демги үгбамны чидирип алган мен. Тыппайн бардым. Экизи көрген, кайда чурттап турарын айтырып алганым экизи болган.

Ол үгбай сагыжымдан үнместээн. Сагыжымга бо-ла кирип кээр. Оон канчап тыва ооглуг апарганы мени соңуургалып турду. Бир-ле катап албан-биле оон бажыңынга дилеп чораам, четтим-даа. Улуг-Хемниң оң талакы ирнин дугаар шөйлү берген кудумчуларының бирээзинде кызыл сылыс кадап каан бичежек ак бажың бар. Тыва ооглуг орус не ында чурттап орар.

— Бистиң дугайывыста бижиир чүү бооруд аан—деп, ава перукезиэр чугаалаан чүве. — Амыдыралым аайы-биле ону азырап алган кижи мен.

— Бистиң дугайывыста онзагай чүү боор, оске улустар-биле бир домей чурттап чораан бис—дээш, ооглуң авазы чөпшээрешпээн чүве.

Ынчалза-даа канчан тыва ооглуг апарганын, ол не-биле чугаалажып тура, оң-биле биле тыртып алдым. Ие оглу-биле ужурашкан соонда мээң харыы бээрин дамнавайн, кижилерге чугаалап бээр дээш дестүнмейн барбым. Барып-барып кижилериниң найыралының байырлалының хүнү Май Бирде эки кижиниң дугайында улус билип алыр болза, ында багай чүү деп. А орус не биле оон тыва оглу мээң дескеп чок болганымны улугла бурудатпас боор деп идегедим.

Ол мынчаар болган. Ооглуң иезэ мынчан Тываның сууларының бирээзинде уруглар садыгынге ажылдап турган. Ооң база ол садикке турган. Ынчан олар иешкилер турбаанны чугаажок. Кымның-даа бурузу чок чылчагааннардан, ооглу эки карактаар кижи чок болу берген. Ие кижиниң сеткилинге ооглуган чоок апарып, ону азырап алган. Тыва ооглуган орус не кижиниң холунга өзүп, оон төрээн оглу-биле дөмей апарган. Азырап, кижизидип өстүргеш, школаны доостургаш, өгленбаштап каан. Ооглуг оон дерүүл-төрелериндем база өспаксыратпаан. Оларның-биле оол аргыжып чоруур. Бодүңүң дугайында хей чүве чугаалаксавас иеден билип алган чүвемне бо.

Ооглуң-даа, оон иезиниң адресин-даа, кайы сууга чурттап турганын-даа тодаргай айытпадым. Чүге дээрге оларның дугайында бижиринииң долу чөпшээрелин иешкилерден албаан мен. А Май Бир байырлалы —эки кижилер дугайында чугаалап болур эң тааримчалыг хүн чедип келди. Бо төөгү ам-даа уламчылыг. Иешкилерниң ийелиргибиле ужурашканым соонда улам тодаргайы-биле оларның дугайында номчукчуга чугаалап бээр мен. Ынчалза-даа өриг бааргыг орус не кижиниң адын, адазының адын алап каайн. Ону Мария Андреевна деп хүндүлеп адаар.

Чедир бижиттинмээн чүүлдер барын көргеш, чогаалдыг каан төөгүдүр деп болай бербенер. Ол ылап амыдыралга болгаш чүве. Оон дугайында чугаа ам-даа мурнувуста.

Шаңгыр-оол СУВАҢ.

ДӨЗЕП ААЛЫ

Мээң ада-ием Бай-Тайганың чаа тургустунган «Кызыл-Даг» совхозта малчыннап чоруур улус. Оларнаң мурнунда «Тээли» совхозна хойнулап турган. Ук сайбыр совхоз боон аңгыламырга ам ында артыканнар. Ачамны Санныдап Хертен дээр, авам ады Каадыр Чымба.

Чогум хамыжымдан иевер болза, аларда онзагай чүве чок —чүс-чүс ажылчым ооруг, ак сеткиндиг ажылдан, чүүттап, ажы-төлүүн чагып сургап, кижизидип чоруурлар. Шымап-ла, бүгү назынында мал кадарары берге болгай, ынчалза-даа аларга ол ыяан ажылыңдан хамаан-даа чарыбастар, боттарының ажылгыр, кежээзи-биле ол берге иштиг кылып чоруурлар.

Бо чүүлүмге оларның дугайында эвес, а ажы-төлүүнүң дугайында канзы чугаалаан, чамдык төлеп чок аныяк эш-өөрүмге чагыг кижирилеэш, мону бижип орар кижи мен. Бистер, ада-иевистиң алды оглу, хөөчүнарывыстың чагыг-сөзүн ёзугаар ак сеткилдиг ажылдаар, чүүттаар ээзи кызып чоруур бис. Оларның «Эки чоруқар» дээн сестери биске эргим, ону хамаан-даа утпайн чоруур бис. Мээң бо сестеримни чаңгыс сууг чүүттугларывыс, танывыр, билир кижилеривис бадытыпаар.

А республикада чүүттап турар шупту ажыктар ындыг эвес-тир. Ада-иезин ажылгыр, кежээ-даа болза, ону дезевес, а багай үүнгедиглер кыйырыңга, чер кезип төлээрынга, боттарының ада-иезин дег улуг кижилерни бастын дораачылаарынга сундугар чүве-дир. Ындыг төлеп чок эш-өөрүмүң үрүүмүдэн республикада нам-хереп үүнгедиишкинни өзүп турар дизе, чазыг болбас боор. Шымап-ла, дуу Кызылда. Чадаамада... шөш-садаа үндүрген кижилериниң хей иезин аныяктар багай. Оларның ада-иелери кайын багай чүве күүзэр деп, чагыг-сөзүн берип-ле турар ыйнаам, а ол эки сестер «нуяан дашты»-биле эртип, херек үүнгедиишкинни дег «маадырлыг» чоруурларга сундугун турар-дыр.

Частың, шүш-ажылдың багаш тайбыңның байырлалы— Май 1-биле ада-иемге байыр чедирип ор мен. Бо кайгамчык хүн-биле чүгле бодумнуң эвес, ажы-төлүүн төлептиг кылдыр ишкиниктиим, оларны улус ажыл-агыйының бүгү адырларында чедишкинниг ажылдап чоруур, мээң адаием дег, ажыл-ишчи, иежээ ада-иелерге база изиг байырлыны сөлүп дамчыштыр чедирип ор мен.

Дагны ХЕРТЕК.
Дзилчы.
Шагаан-Арыг хөөрай.

ЭРТТИРЕР ЧУРУМГА ХАМААРЫШТЫР

Бөгүн — Май 1... Ажылчы чон ону демдеглеп, бөгүн чыскаалче үнер. Мурнуку үелерде бистиң чуртувуска колдуунда чылда ийи катап чыскаал арттырып турган: ол дээрге Май 1-де болган ноябрь 7-де.

Ынтилеглиг демократчыдылганың, ажык-чарлыг чоруктуң калбартаан соонда чүүттүүн хамаатыларывыска хостуг эргелернин дыка хей херээжен магаданнаан. Оларның бирээзи арткан чылдың июль 28-те ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Чарлыын ёзугаар хамаатыларга хуралдарны, митингилерни, чыскаалдарны эрттирериниң чурумун доктаатказ. Ол үүүлерни кайы-даа үеде күүүмчүдерге, шөлдерге, түскай бажың-балгаттарга эрттирерин чөпшээрээн. Ол дээрге политиктиг хостуг эргени тывысканының бадыткалы болур. Шак ол чыскаалдарга, митингилерге, чыштарга хамаатылар социал-экономиктиг хөгжүлдеге, ээде тургустуунуушкунга шаптыктап турар бүүү үүүлдерге хамаарыштыр негелдени тургузар эргени берген.

Бисте берип турар эргелер, шынаа-да, хей. Оон-биле холбаштыр хүлээлгелер дугайын база чугаалаар апаар. Бижин бүрүзү күрүне мурнунга, ниитилел мурнунга хүлээлгелиг болгай. Бисте чамдык кижилер боттарының эргелерин эки бижир, а хүлээлгелерин үттүп алыр таварылгалар бар. Хостуг эргелерни шын ажылгаары дээрге хөөйлу-хүрүннерни хажык чок сагыры, тургустунган чурумну хажыттаары, күргеге, ниитилелге, өске кижилерге хора, когарап чевирбеги болгай. А бисте ол эргелерге сыдаап алгаш, болүү-дежир, шош-соллаа үндүрер болгаш оске-даа таарымча чок үүүлдер болдурар фактылар бар.

Ук Чарлыкта хуралдарны, чыскаалдарны эрттирер чурумунуң дугайында тодаргай айытказ. Оларны эрттирер дугайында билдирииишкинниң улус депутаттар Советиниң күүсекчи комитединче киирерии чурумчуткан. Ону ол хонук бурунгаар киирер болгаш чыскаалдың сорулгазын, эрттирөр байдалын, кала эрттирерии, эгелээр болгаш доостур үезин айтыр. Ол ышкаш киржикчилериниң сан-түүн, удуртукчуларының ат-фамилиязын, чурттап турар черлерин айтыр.

Ук билдириишкинниң күүском өөренип көргеш, харыызын бээр. Анаа чөпшээрешкенин азы чөпшээревээнин, үени, черии канчаар ескертир дээнин дыңнадыр. Күүскомнуң шиитпири-биле чөпшээрешпес болза, ол дугайын үстүнде турар органнарга хомудап болур.

Ындыг хуралдар, чыскаалдар эрттирип, ону организастаан турар кижилер совет хөөйлуларының болгаш тургустунган ворум-чурумну, сагыга-чурумну шыңгыы сагыыр хүлээлгелиг. Ок-чепсек, азы улустуң калыкшылынга, амыдынынга хора чедирип болгу дег үүүлдерни боттарынга албас.

Бир эвес чыскаалдар, митингилер эрттирериниң чурумун хажыдар, хөөйлу-дурум үреэшкиннерин болдурар болза, административтиг хемчег алыр, азы кезеичe хереэжеге онаар. А бир эвес ол хажыдыышкынныар үүрмек, улуг хемчээлдиг эвес болур болза, 300 рубль чедир торгаар ийикпе, чамдык таварылгаларда чурум үреэшкиниң байдалын көрүп турган, хорудалга 15 хонук чедир олуртуп болур.

Административтиг хемчег хүлээткен соонда бир чыл иштинде ындыг чурум үреэшкинин катаптаар болза, бир мүң рубль чедир торгаар ийикпе, эдип-чазаар ажылдарга бирдең ийи ай чедир шиидер, шалыңының 20 хуузун тыртыпгар.

Чыскаалдар, митингилер организастаан кижи ындыг чурумну административтиг хемчег соонда чыл дургузунда катаптаар болза, хосталгазын 6 ай чедир казып, азы эдип чазаар ажылдарга бир чылга чедир шиидип болур ийикпе, 2000 рубльже чедир торгап болур.

Шак ындыг чыскаалдарга, митингилерге азы ескe-даа черге Совет күрүнениң азы ниитилелдиң тургузуун дүжүрер талазы-биле ажылдар чоруткан ийикпе, ССРЭ Конституциязынга чүүлдешпес чүүлдөр кылган болза, ол ышкаш совет хөөйлуларының күүсединиринге шаптыктап, ындыг сорулгаларга материалдар, хуудустар белеткеп тарадыр болза, хосталгазын үш чыл чедир хуусаада казып шиидер ийикпе, ийи муң рубль чедир торгап болурун ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң чоокта чаа үндүрген Чарлыында айыткан.

Ол-ла үүлгедиглерни база катап кылганда азы болүк кылыыр дүгүржүп, чыгыып алгаш кылганда азы ону моонуң-биле тарадыр техниктиг хереккелдер ажыглаанда хосталгазын чедии чыл чедир казып, азы беш муң рубль чедир торгап болурун хөөйлу корүп турар.

Ук Чарлыкта национальдар аразынга чоруулдээлер үндүрөр-биле үүлгедиишкиннер кылганда кандыг хемчег онаарын база айтып турар.

Демократия, ажык-чарлыг чорук — ол дээрге кара тураында ажылаашкын эвес. Боттарының күзел-соруун илередиринге чыскаалдар, митингилер болгаш өске-даа хейнүң мурнунга ажыл чорударын чөпшээрээп кааны чогумчалыг болгаш кижи дээш сагыш салыышкынның бир хевири болур. Чүгле ону кижизиг ёзу-биле ажыглаар, хей-ниитиниң эргe-ажыктарынга дүүшүүрер херек.

Сагаан-оол МОНГУШ.
Юрист.

КЫЗЫЛ-ЧЫРАА ФЕРМАЗЫНДА

Сүт-Хөл районнуң Карл Маркс аттыг совхозта Кызыл-Чыраа фермазында 207 төрүүр инектиң 72-си төрээн, оларны бызаа ажаажылары Анай Ондар, Рая Ондар, Сайын Монгуш ажаан турар.

А ферма бирги квартала күрүнеге садар сүт планын күүседип, оон шыларын ажыңнадып турар. Фермаңың саанчылары боттарынга быжыглаан 23 инээнең бирээзинден-ле хей сүттү саап алыр дээш кызымак ажылдап турар. Саанчылар Май-оол Монгуш, Дас Иргит, Салбакай Монгуш, Николай Монгуш олар бир инектен 413-300 литр сүттү саап ап, мурнуку одуругда чоруп турар.

Алдын-оол ОНДАР.

ЧЫСКААЛ

ТЕРГИНИЛЕКЧИ баштаан торгу, чымчы додарлыг тоннарлыг, чонның даргалар дижирии улустар сери кырынче чадалап үнүлеттир эвеспе. Оон аразында кижи магадап хаамас, аныңыг дең чүвезэ аажок, бир-ле черже суургуулаан чоруткан мээң Сергежикей үгбам сагышка кирер аныяк хереэжеи кижи база бар болду. «Дастың даргазы-дыр! Көрүнер даал. дастың даргазын»—деп, бир кижи шиаар сымыраны-дыр.

Даргалар индирге четчележип турупгарга, хамык чон кизирт тура халыштыл. Чүүле болур ирги дээш кортканымдан ачамның эдээнден туттунупкан сиринейиин тур мен.

Демги тергинилекчи керээ кезадыр чедургүлээш, кыйгырып чугаалай берди: «Тулолдуң оваа идегелдиг, ортии эштер! Во хүн болган болза, Сеен-Хемчик кожуунуун Чыргакы сумузунуң ядыы арат бүгүдээ бүгү амылыг кижи төрелгетениниң сүрүн кыйгызын уламчылай берди. Хелчок-ла медерел салып, дыңнап тур мен.

«...Бирээде, болган болза, эртии эштер! Мал-магаанны эндере азырап өстүрер. Ынчангаштың ереме-сүттүг, ээт-чаглыг болур бис... Хамык арат бүгүдe! Ийиде, болган болза, тараа-быданны чаза тарын алгаштың, тодуг-догаа чурттаар...» сут-сут дигээш, оон «Уште болган болза, туюлдуң оваа идегелдиг эртии эштер! Бижик биле-бе чоруукту когун үзе узуткап чок кылыылыңдар!» дээш, тергинилекчи чудуруу-биле каабаш дээрге, ачамче көре-көре, хөөгейдир ыглап бадырыптым. Ачам мээң аксымны бүдүү дүй тудуп, ужубажымны сүйбап, болунче чыыра куспактаан: «Канчаа бардың, оглум? Ала-хөңгүлде ыглап канчаарың олр — деп аргалай-дыр. «Авам-биле сеен бижик биле-бе дээш когум үзүп, узуткаары ол-дуо Өлүрери ол ышпажыл, ачай. Авам чокка канчаар мен. Ингирии демдеглеп ээрер Май 1-ниң хүнүн байырлап чыглыы турар тур. Мен болган болза, силер арат бүгүдеге түлөлдүң оваа идегелдиг эргим-мерген кушкаалчы изиг байыр чедирип тур мен!». Оон кыргап-дижең, улуг-биче хамык чон адыш часкачышаан, чир-шөөң дүжүп, кускушкап-курайлап, «Ура-а! Ура-а!» дижип-ле тур... Кыргыынга улам киткеп, шуут изиг берген ара-албатының тергинилекчи арай деп ооржуктур чавырылдырын алгаш, «Моге хүрежии эгелээрдир оо!» дээш чар үнүү. Мен ышкаш балдыр-бээжек оолдар ыймактажып хүрешкении көөр боордан башка, билек дег кырлаң-кырлаң, чудуруктар ышкаш мөчек-мөчек шыигнарлыг, даг дег начыиивар шодак-шуудаан ыгыл-дыгый кеткеш, эр ала эзиргилештир кылайты девип-деиип, мыя бо келгеш, аймс ап, кара черии сиртилеидир, кек дээрии хөлбеңнедир тепсегилээрге, кижи шуут ангдаш каар чорду. Мындаа шагаада кырган-ачамның ыдып орган тооллында Кашпывай-Мерген кайыны-на деиип үнүп келир ирги деп олбо шыпыраиайыпп дилегиимдим, сурат. Хүреш деп чүвеии магадап каанаан мен.

«Ам ат чарыжы барып көрээли шүве, оглум»—дээш, ачам мени чудукка бединтеидиргеш, ушкарыпты. Ажы-төлүүн ушкарган, чиилеидир эдерткеп, аттыг, чадаг улуг-биле дүгээээиилеп, улаан-булуң дужунда Аныяк-Чыргакының сайлыг кежиин коваруадыр кежии ал-ла, Хову-Аксының чараш даштыг кадыр хавааи өрү сөктүп үнүп келдиивис.

Дем-не келгеи чарыш аттары хөөчуларын так даап каапкан кызыл-буут оолдарны: октап каапкы дег, ол-бо аскымнап, девиржип тураар. Оларның чеддерии согун чүү дег кыздыр чазай тааралп, ыдык-чеддериие торгу чаламалар баглагылаш, кудуруктарын үш-буттай өрүп, үштарын чазылбазын дээш, чиигe баглар-биле шиидий баглагылап каан. Дестүнмейн, донгайты шеле соп турар чыраа-саяк аттарлыг ийи коичуут тырын ар — Сумбуу биле Чидит-Баштыг чарышты чазап бадырар дээш. Кара-Дыт ховузунуң бажынча сыгыртпышаан чоруттуу.

ЧЫЛГАН ЧОНДАН оза-лаан дең кырында элээи хей кижи олур. Ачам мени оларга эдертип келдиг. Топтан көрдүм: Улуг-Чыргакының Кундашмай ирей. Бактаар ашак, дүлей Аржаанмаң, мал-магаиы хей, сарлыы безин эндерик Сандан, Чола адазы Чүүлчок кырган; Аныяк-Чыргакының Чөптүгбей, Хүреп-Койта; Дагыр-Шеминиң хоор аттыг Менделей, Моолга шүүлгеш, ыяа ат алган дижири Кек-Хөө, ачы Тевек-Кежеге; Хорум-оол-Кежигден ала-бута чедыр чылгылыг Ангырак, Дижи-Чок... деп кезек ашактар бот-боттарының аразында даиза солчуп тааклымлашкан медээжок көөрежии орлар.

Леге салдыг Кундашмай ирей ора:

— Магалыг-ла шаг-дыр бо. Ам-на тоод шаг бистии бо Чыргакы хөм савазынга бодараан дыр оо! Мынаыг чаагай, тодуг-догаа, кавс-шын-булуң дужунда Аныяк-Чыргакының сайлыг кежиин коваруадыр кежии ал-ла, Хову-Аксының чараш даштыг кадыр хавааи өрү сөктүп үнүп келдиивис.

Дем-не келгеи чарыш аттары хөөчуларын так даап каапкан кызыл-буут оолдарны: октап каапкы дег, ол-бо аскымнап, девиржип тураар. Оларның чеддерии согун чүү дег кыздыр чазай тааралп, ыдык-чеддериие торгу чаламалар баглагылаш, кудуруктарын үш-буттай өрүп, үштарын чазылбазын дээш, чиигe баглар-биле шиидий баглагылап каан. Дестүнмейн, донгайты шеле соп турар чыраа-саяк аттарлыг ийи коичуут тырын ар — Сумбуу биле Чидит-Баштыг чарышты чазап бадырар дээш. Кара-Дыт ховузунуң бажынча сыгыртпышаан чоруттуу.

ЧЫЛГАН ЧОНДАН оза-лаан дең кырында элээи хей кижи олур. Ачам мени оларга эдертип келдиг. Топтан көрдүм: Улуг-Чыргакының Кундашмай ирей. Бактаар ашак, дүлей Аржаанмаң, мал-магаиы хей, сарлыы безин эндерик Сандан, Чола адазы Чүүлчок кырган; Аныяк-Чыргакының Чөптүгбей, Хүреп-Койта; Дагыр-Шеминиң хоор аттыг Менделей, Моолга шүүлгеш, ыяа ат алган дижири Кек-Хөө, ачы Тевек-Кежеге; Хорум-оол-Кежигден ала-бута чедыр чылгылыг Ангырак, Дижи-Чок... деп кезек ашактар бот-боттарының аразында даиза солчуп тааклымлашкан медээжок көөрежии орлар.

Леге салдыг Кундашмай ирей ора:

— Магалыг-ла шаг-дыр бо. Ам-на тоод шаг бистии бо Чыргакы хөм савазынга бодараан дыр оо! Мынаыг чаагай, тодуг-догаа, кавс-шын-

БЕЖЕН СЕСКИ ЧАЗЫМ

Май Бирниң байырлалын Чадаанага 1931 чылда бир дугаар көргенимин утпаан мен. Бора-Булак ховузунга Хараган деп черге чазаглап чытпан бис. Ыяштар баштарында дербелчин кызыл шестер баглап алган, аътты кижилер аалдар санай шапкылажып турар мындыр. Түү болган чоор дээш дыка-лаарымга: «Май чыскаалы болзур» диижир, улустүң чугаазы ол. Ынчан он дөрт харлыг эрижеш кижи түү боор, аът мунупкап, улус өөрүн ыяй болдум.

Ыяштар баштарында мамырын алган кызыл шестерни «Тук» деп ынчан бир дугаар билип алганым ол түүве. Улустүң түгүлээн түктарында сарыг будук-биле «Май Бири далгереэнин!» деп биижип каан. Тыва биижиктинда өөрөнип апаан кижи болгай мен. Чадаанага улус-биле кады түтсуп келдим.

Ол хүн кожуунуң бүтү сумуларындан кижи келгеп. Евулуг-ла кижи бажы ишарт, аът бажы орту түве ол болган. Ынча хей кижи хайынганын база бир дугаар көргеним ол түве.

Чыскаал өгелзөп. Ол үеэнин кожуун чагыргазының дарганың ат-сыным-даа билир эвес мен. Нам кожомунуң, кожуунуң, арею кожкомунуң даргалары ишдирге үнүп кээп, улусту хей-аът кинрген байыр чедирген чугааларын утпаан мен. Даргалар түве чугаалаан сөзүмүнде-ле, уравлап алгыржып, адыш часкап турар түве ийин он.

Май чыскаалы көргеп хүнүмде аът чарыштырын, моге хүрештирген. Бора-Хол ховалыгларындан келген доруг аът эртип келген. Шын чды, та тодазы Саваар-Кок. Шырбаң деп моге шүүлген. Ынчангы чыскаалды сактырымга дыка-ла солуң кылдыр эрттирген.

Оон бөөр бо чылын таптыг-ла бежен сес чыл эртип турар. Ол чылдан өгелзөш. Май Бирниң байырлалынга үргүлүү киржир апардым. Хей-ле чердерге эрттирип келдим. Чүгле оны бир дугаар көргенимни ам сактып олурарым ол-дур.

Тыва бижик чогаттынгала үр болбаан. Бижик билбес чорукту узуткаар дээш ажыл чер-чердерге кедергей халбарып турган уе. Кижилериң идепкейи-дээ коңчуг. Май Бириниң байырлалы — делегейниң депшилелиг чонунуң байырлалы, кандыгдаа аймак сөөк кижилериниң эп-сеткил каттыштырылгазының хүнү деп чүвеин тыва араттар биле бергеп.

Май Бирниң байырлалын, частың өөрүшкүлүг байырлалын бо чылын бежен сес дугаар уткуп тур мен. Моге чурттаар байырлалдың хүнү.

Феликс СЕГЛЕНМЕЙ.
Күш-ажылдың болгаш партиниң хоочуну.

ЧАА АРГА

Бистиң чуртувуска эге чүргүстүүшкүнү, политиктиг болгаш экономиктиг чаа бодаашкын боттанып эгелээнинин соонда ангы-аңгы социал чүргүзүглүг күрүпелер-биле экономиктиг харылзаалар улам калбарып, кайы-даа чурт болдунга ажыктыг чүүлдерин ап эгелээн.

СТАВРОПОЛЬ. «Ставропольполиметр» бүдүрүлге катгыжышкынды биле англи «Джон Броун Инжиниэрс энд Констракторз» деп фирма АСЕТКО дээр англи-совет инженер-садыг компаниязын түргүскен болгаш Ставропольеде улуг бүдүрүлге комплексиин чаарты дерип эгелээн. Каттышкан бо компанияда англи болгаш совет банкылар, бүдүрүлгелер база кирижип турар. Компанияның сорулгазы улуг. Ол бирги ээлчегде 300 мин. доллар акшаның продукциязын бүдүрериниң керээзин чартап. Совет Эвилелиниң чиг эдин болгаш Англияның парын дериг-херекселдерин ажыглап түргүскен, бир чылда-ла 200 муң тонна полиэтиленни бүдүрер. Оон киргеп оруглары компанияның кежигүннери киирген улут-хуузун барымдаалап үлежир.

МИНСК. Белоруссияның пайысылазы биле ПУР-нуң пайысылазы Варшава хоорайның аразында агаар харылзаазымдан ажыда, автобус шимчээшкинни база ажыттынган. Ийи хоорайның аразынга пассажирлер аргыштырар транспорт — «Икарустар». Орукка аргышкан чон он шак хире үе үндүрер.

(СЭТА).

ДЕЛЕГЕЙ МЕДЭЭЛЕРИ

Май 1-ниң бүдүүзүнде болган СЭКП ТК-ның апрель (1989 ч.) Пленумунуң ажылының түңнелдери, М. С. Горбачевтуң аңаа үнелел чугаазы делегей парлаалгазының болган хей-ниитизиниң кичээнгейиниң төвүнде турун турар.

⊙ ПРАГА. «Амгы байдалда партийжи кадрларга чеделеер өске бүгү удурттукчуларга шыкаш, база-ла мындыг принципиалдыг болган шыңгыны болуур ужурлуг. Ажылдың стилин оларның шинтпирлиг чаартарыны, кижилерже хандыр чоокшулаары, оларның айтырыгларын шинтпирлээри, эргелажыктарын болгаш сагыш-сеткил күзээшкинилерин хандырары эргежок чүгүлээ» деп, «Руде право» солун онаалап демдеглээн.

⊙ УЛАН-БАТОР. СЭКП-ниң совет улустуң, Совет чүрттүң, социализминиң эргелажыктарыга эргежок чугула политиктиг шинтпирлии СЭКП ТК-ның Пленумуна хүлээп алган деп Моол Арат Республиканың радиозунуң дамчыдылгазынга айтыкан.

⊙ ПЕКИН. СЭКП-ниң XXVII съездиле болган үеден соңгаар партия Төп Комитединиң составынга улуг өскерилгелерин Пленумга кылган болгаш реформаларның политиказын аңаа идепкейлиг деткээн деп, Синьхуа агентелел демдеглээн. Партияның өөрүн СЭКП ТК-ның ол Пленумуу улам-на быжыглаан.

⊙ ПАРИЖ. «Эде түргүестүүшкүнүү улам-на шинтпирлиг, күжениишкинниг болгаш идепкейлиг уламчылап чорударынга СЭКП-ниң шинтпирлиин Пленум тодаргай бадыткаан-дыр» деп, Франциянның «Юманите» солуну бижээн.

⊙ БОНН. СЭКП ТК-ның Пленумунуң түңнелдери — улут хемчээлдиг реформаларны боттандырарынче Совет Эвилелиниң оруунга ви-не чүгүлээ үе-чаа болган. Совет удурулганың туружун Пленумнуң улам-на быжыглаары чигзиниг чоктур» деп Варның Германиянның телевидениезиниң дамчыдылгазынга айтыкан.

(СЭТА).

ТӨӨГҮ ХЕРЕЧИЛЕРИ

Тывага улусчу революция тиилээн соонда республиканың чону бодунуң улуг байырлалы-биле кады делегейниң күш-ажыл кижилериниң байырлалы — Май 1-ни коңчуг масказы-биле демдеглеп эртирип турган. 30 чылдарның үезинде Тываның чону колдуунда коңчуг амыдыралдыг, быдаргай чүрттеп турган-даа болза, Майның байырлалында аалдарындан аътыг четкилеп келгеш, кожуун-сумуларның төптеринге чыскаалын эртер турган.

А наймыдал Кызылга улуг байырлалдар амгы Октябрьская кудумчуунуң чанынга шолге эртер турган.

ЧУРУКТАРДА: 1931 чылда Кызылга болган Май чыскаалы.

1886 чылда Чикагога

АКШ-тың Чикаго хоорайының ажылчыннарының маадырыг демиселиниң болгаш полиция-биле оларның месилдежиишкинниниң дугайында туразыкаал кылдыр Майның Бирии чыл бүрүде байырлап демдеглээр дугайында шинтпирий Ийнги Интернационалдың 1-ги (Париж) конгресси түс чыл бурунгаар, 1889 чылдың июлында хүлээп алган.

Чикагоның 80.000 ажыг ажылчыннары холдарында туттунчуп, туктарын тудуп алгаш, ырлаштыышаан, 1886 чылдың май 1-де Мичиган-Авеню кудумчузу-биле тайбың чыскаалып эрткенивер. Сес шактыг ажыл хүнүн доктаадырын олар иеген турганнар. Дараазында хүнде — май 2-де чыскаал база болган. Май 3-те 50.000 ажылчыннар база катаа чыскаалып үнген болгаш «скерликчи, саттынныкчы кижилерни бүдүрүүге эдерп байлар ажылчыннарже ыдаланыышкынга шылгыы удурланыышкынын илергейлээнер.

А майның 4-түн хүнү бүтү делегей пролетариадының сагыш-сеткилинге кезээде ортып калган. Көзээ ажыл-агый машиналарын бүдүрер заводтүүн ажылчыннарының ажыл соксадыышкынынг демиселин деткээн митинг ол хүн болган. Кажан митинг дооступ турда, шөлге каргыс шагдааларның улуг отряды кестүп келгеп.

Полицейжилер ажылчыннарже араатанзыг бау-биле халдап, оларны соккудап туруп бергеп. Ол аразында хевертен частыышкын дыңналып, орт болуу бергеп: хөреңгитеп байларның ажылчыннарже удур ыдаланы саттынныкчы болгаш өнүүк-төөгөөчи кижи бомба октапкан болган. Дүүрээшин, девидээшкин эгелээн. Ындай-бээр маннашкан ажылчыннарны полицейжи каргыс шагдаалар араатанзыг бау-биле боолааннар. Саттынныкчы болгаш байларга хөдөлеленген өнүүк-төөгөөчи кижиниң «ажылчын» болуп чагдыышын алгап, полицейжилерже ежектерээн октаин бомбаны чазыттаныышкын бир полицейжи өлген, бежи аар балыглаанган: ооң кем-бүрүүзүн ажылчыннарже чүүл кааш, оларны шүүлдеп, бүрүүдээнаа. Ол месилдежиишкинниң үезинде 200 чыдам ажылчыннар балыглаанган болгаш оларның хаяа Чикагоның кудумчуларынга частың чайык сүү дег төгүлгеп.

Ажылчыннарга, оларның чөптүг демиселинге удур калчаазыг кампаниялың, америк эрге-чагыргалар дараазында хүндө-ле дораан эгелей бергеп. Чикаго хоорайга болгаш бүтү чүртке ажылчыннарны, дең чыдыглиг кижилерни бүрүүдээп, оларны иеген сүрүн, бажыңнарынга чиилиишкиннерни ылгаан. Чүс-түс ажылчыннарны каре-бажыңнарже кирер октаан. Ажылчыннар оргузунга сураглыг болгаш күш-ажыл кижилериниң эрге-ажыл дээш чалыышыктыг демиселчилерин — сес кижини судка киирген. Оларның аттары: Альберт, Р. Парсонс, Августт Спайс, Сэмюел Дж. Филден, Майкл Шваб, Адольф Фишер, Джордж Энгел, Луис Лингг болгаш Освар Ниб. Оларның бежин америк сухтуң кээргелчок ораатанзыг дерзин шинтпиккелии бүүтүүр шаажылаан өлүргеп. Альберт Парсонс шаажылаал үезинде мынча деп кыйгырыг салган: «Чонуңуу үнү кажан-даа дыкчалы бээр!». Ажылчыннаң ажгынын херее дээш аны-тыныш капиталга удур чидиг тулчуушкунга берген чалбыышкыг демиселчилериниң аттары Май Бирии кызыл туктарында мангеэзи-биле бижиттингеп.

Бо чылын Майның Бирии бүтү делегейже онаалап демдеглеп турар: оон түгүзээ нол ковунналарның бирээзи — Тайбың дээш демиселди делегей ареазынга политиктиг чаа бодаашкын чигээн-биле илергейлээн. Оон ыяй, делегейге Майның Бирии эң-не башгай демдеглээшкинден бээр 1989 чыл[illegible] чыл болуп турар.

1891 чылда Россияга

Май Бирии делегейниң хей чүрттарынга хары үзээ 1890 болгаш 1891 чылдарда калбаа-биле демдеглээн. Май Бириниң байырлалдары капиталдың мелчүлгеэнинге удур, ажылчыннарның, күш-ажылчы тараачыннарның эрелери, тайбың дээш демиселдиң түгүнүү аңаа-биле ортаа, ажылчы чонунуң эп-сеткил каттыштырылгазын илергейлеп турган.

Россияның девискээринге Май Бирии бир-ле дугаарында 1891 чылда Петербургка демдеглээн. (кажан Польша Россия империязының составынга турган үеде Май Бирии Варшавага 1890 чылда демдеглеп эртиргеп). Россияның ажылчын ангызының — пролетариадының баштайгы маёвкаларын Владимир Ильич Ленин бедиидиле үнелеп көргеп. «Чырыкче болгаш биликче болдунуң оттуушкунуу. кандыг-даа мелчүлгеге болгаш күүдэшкинге удур, кинтилелдиг социалистиг эде түргүстүнүүшкүнүү дээш демиселдиң аңы-дүүмаа эгилединиге бодунуң каттыжышкынының ажылчыннар баштайгы маёвкаларга байырлап турган» деп, делегей пролетариадының болгаш бүтү ажылчы чонунуң улут башкызы болгаш баштынчызы чигээн-биле тайылбырлап айыткан.

Хаан чазаанның каргыс шагдааларының иеген сүрүүшкүнүмери, эрги ёзу-чурумнуң карның хорууштуннары турза-даа, Россияның ажылчын ангызы Май Бириниң байырлалын демдеглеп, боттарының социал-политиктиг эргелерин, хостаргазы дээш, капиталдың дарлалынга удур маадырлыы-биле демиселжиин, 8 шактыг ажыл хүнүн доктаадын түргүзарын соксаал чокка иеген келген.

Октябрьның социалистиг Улут революциязы тиилээн соолунде, Май 1-ниң хүнү Советтер чүрттүнүң ажылчыл ацтыжының, бүтү күш-ажылчы чонунуң чыыртыкчыг байырлалы, частың, күш-ажылдың болгаш тайбыжың байырлалы болу берген. Майның Бирии совет кижилер ертемчейниң депшилелиг бүтү улустары-биле, күш-ажылдың кижилери-биле кады империализмге удур, тайбың, демократия болгаш социал депшилге дээш ко-мисселге чедишкинниериниң, улустарының эп-сеткил каттыштырылгазының коргузуг кылдыр демдеглеп, байырлап турар.

Бистиң чүртүвүс — социализмни имидирелге херек кырында хамыкты мурнай боттандырган чүрт-тур. Революстуг эде түргүстүнүүшкүн бүтү чүртте улам калбаргап. СЭКП-ниң XXVII съездиэн, партияның XIX Бүтү-эвилел конференциязы принципиалдыг ужуредилгелиг шинтпирлерни хүлээп алган болгаш партияның, совет улустуң эде түргүстүнүүшкүнүүң революстуг теориязы-биле чепсеглээн.

1917 чылда Тывага

Делегейниң ажылчы чонларының эп-сеткил каттыштырылгазының хүнү — Тыва черге бир-ле башгай демдеглеттингеп революстуг байырлал болуп, тыва улустуң төөгүдүүге иезээде артар. Майның Бирии эң баштай Тывага 1917 чылда Белоцарскиге (амгы Кызылга) демдеглээн. Революстуг байырлалга туразыкаткан митингиге колдуунда түрүт ажылчыннары оңгурушкан. «Россияның делегей байдаалының болгаш крайның революстуг келир үезиниң дугайында» Минусинск Советиниң даргазы коммунист И. Г. Сафьянов илеткеп кылган. Революстуг күштерни сырый каттыштырар, эрги, реакциялыг чанчылдарның орунга революстуг чаа чанчылдарны бадыткаар дээш доозуунуң адаа-биле Майның Бирии ынчаарда демдеглээн.

1918 чылдың Майның Бирии Тывага база парын, дүүреевчит үеде демдеглеттингеп. Ынчан Май Бириниң байырлалынга кирашиеннериниң мындыг сактыышкынды бар: «1918 чылдың Май 1-де, эртеңгинниң 10 шак турда Совет кежигүннери, Белоцарскиниң үжен шаа ажылчыннары чыскаалын үнгеннер. Олар Кызыл тугун түүп алган, тер. эртинек күдумчуларны дамчыштыр, сериэзи чок бажыңнарның чаны-биле чоргаар базып эртиеннер. Оларның аразынга элээн каш тыва эр кижилер база чораан».

Күүскөм даргазы С. К. Беспалов чыскаалганнарның мурнунга допчу түве чугаалаан: «Эттер! Ам хөрезинде, бөгүн дыка-ла аазаң-тыр бис, ынчалзажок даарта бистиң эптеривис ыракта хей болур...» деп, крайның күш-ажыл кижилерин онзагай байырлап демдеглээн. РСФСР-ниң Тывага консул төлээзи Ф. Г. Фальский чыскаалганнарның мурнунга түве чугаалаан болгаш революстуг улуг байырлалбиле холбаштыр аңнаң Тыва Арат Республиканың ажылчы чонунга аңы-дүүмаңын иэнг байырын чедиргеп. Тываның хамаарыштыг чоруун Владимир Ильич Ленин баштаан Совет чазактың хүлээп көргенинин дугайында декларациязын консул номчуурга, чыскаалганнар дииметтиг ажыл чыскаашкыны-биле өөрүп уткаан.

Май Бирии бүтү чүрттүң девискээринге демдеглээн байырлалар дугайында шинтпириин ТАРН ТК 1925 чылдың апрельде хүлээп алган.

Час бодаашкын — боттаныышкында

КИЖИ ТӨРЕЛГЕТЕННИҢ ЧАСКЫ БАЙЫРЛАЛЫ

Совет кижилер Тайбыңның болгаш Күш-ажылдың байырлалын чонуң болгаш социализмниң чаартырының эрге-ажыктарынга дүүштүр боттарының амыдыралын эде түргүзары дээш улам күжениишкинниг, улам өүн турар идепкейлиг чоруктуң сайгылдарында утпаан турар. Бо револючуу чорудулганың дөрт чылдарының дургузунда социалистиг экономиканы чаартырының таваан салыры дээш шудурээ ажылдар кылдыын келген. Эртем-техниктиг депшилгенниң, машина тудуушкумуун сайыраңгайжыдарының улуг программалары ажылдап кылдыына болгаш боттанып турар. Улус ажыл-агыйын структура талазы-биле чаартыры эгелээн, ону социал сорулгаларже утпаары боттанып турар.

Эде түргүстүнүүшкүнүүң судалы көскү шынарлыг апартан. Ол дутайын Май 1-ни дыка хей коллективтериниң утпаан турары күш-ажылчы чеднишкиннери хереченген турар. 1989 чылдың бирги кварталында ССРЭ-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң Күрүне планының күүселдезиниң чоокта чаа парлаттынган түңнелдери экономиканы социал үглуг кылдыр шилчидериниң үламышкынды чайгылыш чок боттанып турарын көргүскен. Эрткен кварталда ниитй национал продукция беш хуу, аллынган национал орулга — дөрт хуу, ниитй-лелге ажыктыг күш-ажылдың будурукчулуг — 4,5 хуу өскен.

Оон-биле чергелештир эде түргүстүнүүшкүндэн маанаа түргэн улут идегелдериниг долу боттанырынга чедир ам-даа ырак деп чүве кестүү турар. Чамдык таарымча чок байдаалларның каттышкаынындан байдал харын-даа нарыыдаал. Ниитилел бүтүрүлгезиниң хөгжүлдезинде чогуур шашкын темптикер, ажыктыг чорук чедип алдымаан. Чурттакчы чонуң акша оруглагары-биле оңу бараан-биле хандырарының аразында карышкак ам-даа хевээр арткан. Улус ажылагыйының кол-кол будурулге адырларында үткүп турар. Бо револючуу чорудулганың дөрт чылдарының дургузунда социалистиг экономиканы чаартырының таваан салыры дээш шудурээ ажылдар кылдыын келген. Эртем-техниктиг депшилгенниң, машина тудуушкумуун сайыраңгайжыдарының улуг программалары ажылдап кылдыына болгаш боттанып турар. Улус ажыл-агыйын структура талазы-биле чаартыры эгелээн, ону социал сорулгаларже утпаары боттанып турар.

Эде түргүстүнүүшкүнүүң судалы көскү шынарлыг апартан. Ол дутайын Май 1-ни дыка хей коллективтериниң үткүп турары күш-ажылчы чеднишкиннери хереченген турар. 1989 чылдың бирги кварталында ССРЭ-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң Күрүне планының күүселдезиниң чоокта чаа парлаттынган түңнелдери экономиканы социал үглуг кылдыр шилчидериниң үламышкынды чайгылыш чок боттанып турарын көргүскен. Эрткен кварталда ниитй национал продукция беш хуу, аллынган национал орулга — дөрт хуу, ниитй-лелге ажыктыг күш-ажылдың будурукчулуг — 4,5 хуу өскен.

Оон-биле чергелештир эде түргүстүнүүшкүндэн маанаа түргэн улут идегелдериниг долу боттанырынга чедир ам-даа ырак деп чүве кестүү турар. Чамдык таарымча чок байдаалларның каттышкаынындан байдал харын-даа нарыыдаал. Ниитилел бүтүрүлгезиниң хөгжүлдезинде чогуур шашкын темптикер, ажыктыг чорук чедип алдымаан. Чурттакчы чонуң акша оруглагары-биле оңу бараан-биле хандырарының аразында карышкак ам-даа хевээр арткан. Улус ажылагыйының кол-кол будурулге адырларында үткүп турар. Бо револючуу чорудулганың дөрт чылдарының дургузунда социалистиг экономиканы чаартырының таваан салыры дээш шудурээ ажылдар кылдыын келген. Эртем-техниктиг депшилгенниң, машина тудуушкумуун сайыраңгайжыдарының улуг программалары ажылдап кылдыына болгаш боттанып турар. Улус ажыл-агыйын структура талазы-биле чаартыры эгелээн, ону социал сорулгаларже утпаары боттанып турар.

Эде түргүстүнүүшкүнүүң судалы көскү шынарлыг апартан. Ол дутайын Май 1-ни дыка хей коллективтериниң уткүп турары күш-ажылчы чеднишкиннери хереченген турар. 1989 чылдың бирги кварталында ССРЭ-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң Күрүне планының күүселдезиниң чоокта чаа парлаттынган түңнелдери экономиканы социал үглуг кылдыр шилчидериниң үламышкынды чайгылыш чок боттанып турарын көргүскен. Эрткен кварталда ниитй национал продукция беш хуу, аллынган национал орулга — дөрт хуу, ниитй-лелге ажыктыг күш-ажылдың будурукчулуг — 4,5 хуу өскен.

Оон-биле чергелештир эде түргүстүнүүшкүнүүң маанаа түргэн улут идегелдериниг долу боттанырынга чедир ам-даа ырак деп чүве кестүү турар. Чамдык таарымча чок байдаалларның каттышкаынындан байдал харын-даа нарыыдаал. Ниитилел бүтүрүлгезиниң хөгжүлдезинде чогуур шашкын темптикер, ажыктыг чорук чедип алдымаан. Чурттакчы чонуң акша оруглагары-биле оңу бараан-биле хандырарының аразында карышкак ам-даа хевээр арткан. Улус ажылагыйының кол-кол будурулге адырларында үткүп турар. Бо револючуу чорудулганың дөрт чылдарының дургузунда социалистиг экономиканы чаартырының таваан салыры дээш шудурээ ажылдар кылдыын келген. Эртем-техниктиг депшилгенниң, машина тудуушкумуун сайыраңгайжыдарының улуг программалары ажылдап кылдыына болгаш боттанып турар. Улус ажыл-агыйын структура талазы-биле чаартыры эгелээн, ону социал сорулгаларже утпаары боттанып турар.

ДАШТЫКЫ СПЕЦИАЛИСТЕР

ЧЕРНОВЦЫ. (СЭТА-ның корр. В. Шелех). Делегейниң кадык камгалалының Бүтү-делегей организациязындан келген бир белүк спецналистер Украинаның Черновцы хоорайында ажылдап турар. Ол улут делегей организациязының яңзы-бүрү чүрттардан төлээлеттиргеп улуг эртем ажылдакчыларын хоорайның эрге-чагыргазы болгаш хей-ниитизи чалап келген. Ында чалаттырып келген дуржулгалыг спецналистерниң кол сорулгазы болза, соолгу каш чылдарда тыптып келген урутлар аарының чылдагаанын тодарадып, ону эмнээриниң арганарын тывар талазы-биле совет эмчилерге дузалажыры болуур.

Ол урутлар аарын эрткен чылдың күзүүнде коңчуг пептерей бергеп. Школа назыны четпээн 160 ажыг бичии чаштарның хеп-хевертен бажының дүгү тазарын дүшкеп туруп бергеп. Урутларны чүрттүң эң эки эмнелге черлеринге кыштадыр эмнээ келгеп, оларның кадыы чүгээр аңаарга аалдарынче чандырып чорудунган. Бичии урутлар массалы-биле ынчалыг ажылдакчыларында керекти канчалдыр база кайы үглуг чорударының талазы-биле тодаргай ут-шиг чогунга дүүрүп турар. «Горбачевтуң чаа үглап-бодаашкын политиказынга Барының чүктүн харыызы бүүрүл чок үндүралды болдуруп турары илдең факт-тыр» деп, Лондонда стратегиг институдунуң илеткелиниң авторлары демдеглээн.

Бо бүтү шуптуг каттышкаш, СЭКП ТК-ның 1989 чылдың Май 1-ге Кыйгырыгларының «Бомбуразектин улустарын! Ядролуг чепсен чок болгаш күн дегевес делегей дээш демиселжиивер! Ниитй кижи төрелгетеп ужур-дузалыг, ажок улуг айтырыгларын шинтпирлээриниге күжениишкиннериниң чаа политиктиг бодалга үндезилеп каттыштыраалыңдар!» дээш олурургларының онзагай ужур-дузалыг коргузуп турар.

Геннадий ШИШКИН.
(СЭТА).

ВЬЕТНАМДА АМЕРИКАННАР

ХОШИМИН. (СЭТА). Вьетнам улуска удур АКШ-тың агрессчи даймны доозулгандан бээр 16 чыл эрткенде ук даймының хоочун кирижичилерже — американнар вьетнам черде база катаа чедип келгеннер. Олар — «Вьетнамны катап тургузар талазы-биле хоочунарның программазыө организациязының кежигүннери. ынчалгаш бо удаада тайбың, тургузукчу сорулга-биле Вьетнамда келгеннер. АКШ-ка болдунуң чүртүнге олар ики тура-биле 30 муң доллар акшаны чыыш алгаш. Мурнуу Вьетнамда далай чоогунуң Вунгтау хоорайының чүрттакчыдарынга улуг эмнелге черни тудуп бергеннер. Даймының ужуктарын уеутказар талазы-биле вьетнам улуска дузалаары. Вьетнам Социалистиг Республиканың болгаш Американың Штаттарының аразынга харылзаалар эгиидиргеринге ыңдаар иэнг-биле идепкей бээри —бистиң нол сорулгавыс болуун турар деп, ол америкаттар медеглээн.

БАШТАЙГЫ ХОСТУГ МАЙ

Ленинградта Тайбың шелүүн чакыда бир бажыда Россиага эң баштай хостуг эрттиргеп Май Бир чыскаалының киржикчизи Николай Иванович Васин чүртээп турган. Ол ооң мурнунда чажыт эрткилээн маекталарга хей катап киришкен, ынчангаш чүртүүн пайысчылалы Ленинградка 1917 чылда болган баштайгы хостуг чыскаалга киришкенин ол мынчаар бижээн.

Демир кылыглар заводунуң болгаш оске-даа бүдүүлгелериниң большевиктерии-биле болгаш кызыл гвардейжилери-биле кады Финляндия вокзалдың чанынга чыылган бис. Выборг таланың оске заводтарының ажылчыларыы-биле аная каттыжып алгаш, ооң Марс шөлче чорупкан бис.

Шөлүүн ортузунга чүүк машинказының кырынга индир кылган. Индирге Төп Комитеттиң, Петроград комитединиң, большевиктериниң шериг организацияларының түктары киржип турган. Чыскаалган чонга бөгүн Владимир Ильич чүве чугаалаар деп сураг дораан тарай берген. Ынчангаш улуг шөл дораан-на ыржым апарган.

Кижи бүрүзүнүң кичээнгейи — индирде. Баштыңчыстың индирже кamчаар үне бергенин болгаш бөгүн ужулганын топтап көрүп турдум. Муң-муң кижилер чиртилээн «Ура!»-биле Ленинни уткаан. Ленин холун кедүрүп каап, дескн үн-биле чугаалап эгеледи:

— Бөгүн, делегейниң пролетарийлериниң сагыш-сеткил каттыштырылгазының хүнүнде, Петроградтың ажылчы чоннарыы болгаш солдаттары найыралдың холдарын бүгү делегейниң ажылчы чоннарынче сунуп тур. «Бүгү чүрттарның пролетарийлери, каттыжыңар!» деп кыгырыг бөгүн делегейге тараар болган бүгү чүрттарның ажылчы чоннарын тайбың болгаш социализм дээш демиселге каттыштырар — деп, Ленин чугаалаан.

Май Бирниң ужур-дузазының дугайында болгаш оруе революциянын сорулгаларының дугайын Владимир Ильичиниң чугаазындан чыскаалганнар улуг кичээнгей-биле дыңнаан. Ленин бодунуң чугаазын доозуптарга, күүдүүг «Ура-а!» диңмиреп үнген. Сактырымга, ол күүдүүг үнмер бомбүрзекке чаңгыланы бергеп дег болду.

Хостуг Май. Моон мурнунда ынча хей кижи Май Бир чыскаалынга чыглып корбээн, ол хире күштүг ураалашпаан. Ол байырлал мээң сагыжыма кезээ мөңгеде уттундурбас арткан.

Байырлал. Чыскаал. Бо дээрге кижи бүрүзүнүң түктары киржип турган. Оны бо чурукта үжен чылдарның ажыктарындан көрүп болур. Кыстарның бирээзи ча биле согуш тудуп алган, чыскаал соонда спортчу маргылаалар болгаш оюн-тоглаа болуру илдең. Чурукту күрүне архивинден алган.

Сергей ПЮРБЮ.

ЧАСКЫ БОДАЛ

Чыпар биле Хөртүк ийи ойлап дестн.
Чылыг биле Хөрзүн ийи ошкажыпты.
Каш айда көрүшпээнден ындыглар бе? —
Карак чажы дамырак бооп, кылаңнашты.
Чассыгышпаан Чылыг үлам чыыра түттү —
Сактып маңаан Хөрзүн аңаа таалап туру,
Шылгазаанны не чок чидип, арлы берди.
Шырай арны улам чырып, хүлүмзүрдү.
Ынчан Хөрзүн хөөп, аартап эгеледи.
Ынчап чоруй ногаан үнүш төрүп алды.
Ынакшыл бе азы Час бе, сеткилимге
Ындыг бодал төрүттүнген мрлан тур мен.

Салчак МОЛДУРГА.

КЫЗЫЛ ХҮНДЕ

Кежээликтей нелээ
Хемче кирип кагдывыс.
Долбан кызыл өңнүг
Долаананың чаражын!
Чиңге будук санында
Чивеңнежип чаңнашкан —
Кызыл-хүнде, кежээ
Кылаңнажы дам баар.

Чарашпайын мөңче
Чазыы сүргей көре-дир.
Долбан кызыл чаагы
Долаана дет хып тур.

Кара-оол САРЫГБАЙ.

АМЫДЫРАЛ СИЛГИЗЕ-ДАА

Амыдырал-чурттаагага
Аас-кежик, өөрүшкү,
Начыгдаа-даа, муңгараа-даа
Кандыг чүве турбас дээрии!
Ажылынга эки диртип,
Андар-мантал чаалап ап,
Чамдык ийде «аайлашпайн»,
Чазып, эндеп, тайып-даа
бээр.

Амыдырал шуургаңы
Аай-дедир силгизе-даа,
Аңаа черле алыспайн
Алызындан кижи бээп көр.

Зоя ДОҢГАК.
Эмчи.

Төөгүнүң арыннарындан

ДЕМДЕГЛЕП ТУРГАНЫ

1938 чылдың май 1-де ТАР-ның төөү — Кызыл хоорайның чыскаал шөлүн лозуңнар, туктар-биле каастаан, баштыңчыларының чуруктарын эсилээн, радио дыңнаар черлерни чун-чүкче тургусуулаан, өскелээ чүүлдер-биле кончуг солуун, кончаар-даа аай чон революстуг утка-шынарлыг, чайынанган кызыл кылдыр шимеп каан турган.

Эртенгинин 9 шакта Кызыл хоорайның бүгү коллективтериниң, школа черлериниң лозуңнары, туктары бажын кажааларының иштинге кызынайнып, янзы-бүрү чурук, диаграммаларның бижы карапайнып хайнып үнген. Уладган-даа чок, таптыг-да 10 шакта Кызылдың бүгү коллективтери, араттың ревшерия, школачылар ол-бо үүктерден революстуг лозуңмарын октап, хөгжүм-музыкалыг, ыр-шоорлуг чыскаалга келгеш, чыскаал шөлүүге кызыл айыраң кылдыр бүрүн чыскаалыпкан.

Эртенгинин 11 шакта чыскаал эгелээн. Оон бүгү чыскаал индир базары-биле арткеш, Ленин кудумчуузун куду баткаш, профвиилел ТК-зының чанында кудумчулар белдиринге тараан.

Революстуг лозуңнарын өскээн, ураалаан, хөгжүм, музыка ырлаткан, янзы-бүрү революстуг ыр-шоорун ырлашкан хей арат чонның чангыс эң-сеткилдиг, революстуг сүр күжүүнүң бижыг, магалыг чазагайы аажок болган.

Хүндүскүүнүң 4 шактан эгелээш, совет хамаатылларының школазының күш-культур шөлүүге Кызыл хоорайның коллективтеринден шүүлген эң дээре хол, бүт бомбүүнүң командаларының маргылдаалыг оюну болган. Аңаа каттышкан школаның, АРЭ ТК-ның, каттышкан школаның башкыларының, хоорай чагыргазының, совет хамаатылар школазының хол бомбүүнүң командалары болгаш база совет хамаатылар школазының, Күртипографияның бүт бомбүүнүң командалары киржип ойнаан. Хол, бүт бомбүүнүң командаларының ойнаан түнелиг болза, хол бомбүүнүң бир дугаар черни каттышкан школаның башкылар командазы, ийи дугаар черни башкы сургуулларының командазы, 3 дугаар черни ТК-ның командазы эзлээн. Бүт бомбүүнге совет хамаатылар школазының командазы типография командазын үдып каан.

Ол хүнүң кежээ 9 шактан эгелээш, Шагдыр-Сурун аттыг клубка Культур хамазының коллективинден «Чечектер» деп шин үндүрген.

1938 чылдың 5 айның 2 хүнүнде Шериг хоорайынга кончуг солуун янзы-бүрү оюнар болурун дыңнаан. Кызыл хоорайның бүгү чүрттакчы чоннары чыглып чеде бергеп. Ол хүн болгулаан чүүлдериниң допчузу болза:

1. АРШ-тан аттың янзы-бүрү (ыяш арта халыглар, хаак кезер, ат дескиндир маңнап турда аттанар, дүжер) сургуулдары;

2. АРШ-тан аңгы-аңгы черде ядик-хевин чыып кеттингеш, кончуг дүрген эзер, чолаан, аңдың дерип мунар оюн;

3. Ораа камгалаарынга белен деп тамыр сургуулдуун 1 дугаарын шеригден, 2 дугаарын хоорайның аныктарындан дужаагаң;

4. Бөө болгаш мыш, демир, кара-бүга сургуулу;

5. Хоорайның каттышкан токар командалары хол бомбүү ойнаан;

6. Эр-хөрээжениериниң чаңдаг чарыжы болгаш 64 нере салган.

Ооларның 500 метрге чарыжының бир дугаарын эрги Чигжит шүүлген, мөге Сагаан-оол үүлүрешкен. 24 аът чарыштырган, 10 аът келиштирген, 5 аът чыраалаткан. Кежээ массалыг оюн болган.

Май 2-де. Хол бомбүүнүң 4 командазы маргыжын ойнаан, ареэ командазы тиилээн, школа командазы 2 дугаар черни эзлээн. Оон дараазы-биле черниң үзүн, бедиин халаан, орта Шагжы тиилээн. Байырлал кежээзинде шайлалга болган.

Кожуунда тыва чон май 4-ке чедир 204 га, совет хамаатызы чон 150 га, күр-эконом 840 га тарааны тарып алган.

Бии-Хем кожуунуң төөү Туран хоорайга үткүлга хуралын 4 айның 30-де кылган, анда 250 ажыг кижи олурушкан. Орта нам кожкомуун даргазы эш Амыртаа илеткеп кылган, орус дыл кырынга школа эргелекчизи Петров илеткээн. Оон намчазактың мурнундан эш Чадамба байыр чедирген.

Май 1-де чыскаалга 400 ажыг кижи үнген, орта эштер Сундуй, Амыртаа, Чадамба, Шадрин олар байыр чедиргилээн. Чыскаал соонда хол бомбүүнүң маргылдаавы болган, орта тыва команда-биле тиилээн. Дараазы-биле 16 мөге салган, орта кызыгаар шеринде Анай-оол шүүлген. Тарлагда эш Даваа үүлүрдешкен. Кежээ Өөкте кирип өөренир школадан шин үндүрген.

Май 2-де хоорайның чону көглеп, ойнап хүнээн болгаш кежээзинде совет хамаатылардан шин үндүрген.

Таңды кожуунуң төөү Бай-Хаак хоорайга 4 айның 30-де үткүлга хуралын нам кожкомуун даргазы Коңзак-Хай ажыткан, орта 100 ажыг кижи олурушкан, анда АРШ-тың комиссары Бичеоол илеткеп кылган, орус дыл кырынга база ол илеткээн.

Май 1-де чыскаалга 380 кижи үнген, орта Сүүр-оол, Бичеоол, Митрашкин олар байыр чедирген. Чыскаал соонда 16 мөге хүрешкен, орта Сарыг-оол шүүлген, үжүүрлешкен кижи Чыргалаң 8 аът чыраштырган. Хол бомбүүнүң 2 командазының маргылдаазы болган. Орта тыва команда тиилээн. Кежээ нам үүлүнден «Хайыраан бот» деп шин үндүрген.

Май 2-де школадан хүндүе күш-культур көргүскен, кежээ шин үндүрген. Кожуунда майның 1-ге чедир 997 га тараа тараан».

МУГУР 50 ЧЫЛ МУРНУНДА

1939 чылдың май айның 5-те «Хостуг арат» солун майның 1 чаазын Кызыл хоорайга эрттиргенинин дугайында мынчаар бижип турар.

«Бүгү делегейниң дарлаткан арат чонларының революстуг сүр күжүн көөр, революстуг сеткил-сагыжын катаптаарының интернационалдыг хүнү — Майның 1 чаазын ТАР-ның төөү Кызыл хоорайга мурнуку чылдардан онза утка-шынарлыг болдуруп эрттиргеп.

Майның 1 хүнүнде эртенгинин 9 шакта АРШ, тыва, совет школаларының өөреникчилери болгаш бүгү чүрттакчы чону тус-тус коллективтер аай-аайы-биле хамык туктарын, лозуңнарын, чүрүктарын, диаграммаларын, еске-даа шимелде каастагаза-ның тудуп алгаш, индир шөлүүге чыскаалыпкан турда, ТАРН ТК-ның, ТАР чазааның кежигүннери болгаш ССРЭ-нин болгаш МАР-ның ТАР-да бүрүн эргелиг төлээлери индир кырынга үнүп келген соонда-ла эш Базыр-Сат Майның 1 чаазының 50 чыл болган оюн үткаан байырлыг индир хуралын ажыткан. Ук хүнүнүң үжүр-үткаанының дугайын чугаалаышаан, лозуңнар октап, ураалаан, хөгжүм, музыка ырлаткан, янзы-бүрү революстуг ыр-шоорун ырлашкан хей арат чонның чангыс эң-сеткилдиг, революстуг сүр күжүнүң бижыг, магалыг чазагайы ажок болган.

Хүндүскүүнүң 4 шактан эгелээш, совет хамаатыларының школазының күш-культур шөлүүге Кызыл хоорайның коллективтеринден шүүлген эң дээре хол, бүт бомбүүнүң командаларының маргылдаалыг оюну болган. Аңаа каттышкан школаның, АРЭ ТК-ның, каттышкан школаның башкыларының, хоорай чагыргазының, совет хамаатылар школазының хол бомбүүнүң командалары болгаш база совет хамаатылар школазының, Күртипографияның бүт бомбүүнүң командалары киржип ойнаан. Хол, бүт бомбүүнүң командаларының ойнаан түнелиг болза, хол бомбүүнүң бир дугаар черни каттышкан школаның башкылар командазы, ийи дугаар черни башкы сургуулларының командазы, 3 дугаар черни ТК-ның командазы эзлээн. Бүт бомбүүнге Чигжит шүүлген, мөге Сагаан-оол үүлүрешкен. 24 аът чарыштырган, 10 аът келиштирген, 5 аът чыраалаткан. Кежээ массалыг оюн болган.

Май 2-де. Хол бомбүүнүң 4 командазы маргыжын ойнаан, ареэ командазы тиилээн, школа командазы 2 дугаар черни эзлээн. Оон дараазы-биле черниң үзүн, бедиин халаан, орта Шагжы тиилээн. Байырлал кежээзинде шайлалга болган.

Кожуунда тыва чон май 4-ке чедир 204 га, совет хамаатызы чон 150 га, күр-эконом 840 га тарааны тарып алган.

Бии-Хем кожуунуң төөү Туран хоорайга үткүлга хуралын 4 айның 30-де кылган, анда 250 ажыг кижи олурушкан. Орта нам кожкомуун даргазы эш Амыртаа илеткеп кылган, орус дыл кырынга школа эргелекчизи Петров илеткээн. Оон намчазактың мурнундан эш Чадамба байыр чедирген.

Май 1-де чыскаалга 400 ажыг кижи үнген, орта эштер Сундуй, Амыртаа, Чадамба, Шадрин олар байыр чедиргилээн. Чыскаал соонда хол бомбүүнүң маргылдаавы болган, орта тыва команда тиилээн. Дараазы-биле 16 мөге салган, орта кызыгаар шеринде Анай-оол шүүлген. Тарлагда эш Даваа үүлүрдешкен. Кежээ Өөкте кирип өөренир школадан шин үндүрген.

Май 2-де хоорайның чону көглеп, ойнап хүнээн болгаш кежээзинде совет хамаатылардан шин үндүрген.

Таңды кожуунуң төөү Бай-Хаак хоорайга 4 айның 30-де үткүлга хуралын нам кожкомуун даргазы Коңзак-Хай ажыткан, орта 100 ажыг кижи олурушкан, анда АРШ-тың комиссары Бичеоол илеткеп кылган, орус дыл кырынга база ол илеткээн.

Май 1-де чыскаалга 380 кижи үнген, орта Сүүр-оол, Бичеоол, Митрашкин олар байыр чедирген. Чыскаал соонда 16 мөге хүрешкен, орта Сарыг-оол шүүлген, үжүүрлешкен кижи Чыргалаң 8 аът чыраштырган. Хол бомбүүнүң 2 командазының маргылдаазы болган. Орта тыва команда тиилээн. Кежээ нам үүлүнден «Хайыраан бот» деп шин үндүрген.

Май 2-де школадан хүндүе күш-культур көргүскен, кежээ шин үндүрген. Кожуунда майның 1-ге чедир 997 га тараа тараан».

КОЖАЛАР: «МӨГЕН-БҮРЕН» — «БАДРАЛ»

Мөңгүн-Тайгада «Мөген-Бүрен» совхоз биле Моолдуң Увс аймагының «Бадрал» күрүне ажыл-агыйының аразында найыралдыг харылзаа улам-на быжыгып турар. Бо чылдың февралда «Бадралдың» мал ажылының түскай эртемниглери, мурнакчы малчыннары мөген-бүренчилерге аалдап кээп чораан. Олар малчыннарга барып, түскай эртемниглер-биле ужуражып, арга-дужулга солушкан. Увс аймактың тергиин малчыннары Буюнхоо, Дингэ, сарлык кадарчылары Баадыр-Сүтү, хой бригадири Бады-Сүзү, мал эмчизи Сураган олар составтыг төлээлер бистиң республиканың «Чүсчү-малчын авеко» клубунуң кежигүнү Маадыр-оол Намзын, Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны Чүглүр-оол Тарын-Базыр база Сарыг-оол Сагаан олардың коданнарынга барып, оларның ажыл-агыйы, амыдырал-чурттаагазы-биле таныжып, арга-дужулгазын солушканнар. Ынчан Буюнхоо Тарын-Базырны, а Дингэ Намзынны социалистиг чарышка кыйгырган.

Малды ажаан, азыраарында база малчыннарның амыдыралында ол ышкаш түскай эртемниглериниң ажылында эки чүүлдерни көрүп, билип алгаш, оны бодтары барып ажыглаарын моол өөнүктер чугаалааннар. А бистер моол өөнүктериң арга-дужулгазының дугайын совхозтуң бүгү малчыннарынга таныштырып турар бис.

Ооң даразында бистиң «Мөген-Бүренниң» төлээлери — малчыннар Сарыг-оол Сагаан, Чүглүр-оол Тарын-Базыр база зооветспециалистер И. Улар-оол, К. Мөңгүш, бригадир В. Саая олар моол өөнүктерге барып чедип, оларның ажыл-ижи-биле таныжып, аразында арга-дужулгазын сонуургап, ажыктыг хей-ле чүүлдерни билип алгаш келгеннер. Бистиң төлээлеривис совхозунга келгеш, моол малчыннарынга дужулгазын эш-өөрүшке таныштырып бергеннер.

Апрельдиң бирги чартыында кожаавыс «Бадралдың» партком секретары А. Баточир, каттыжышкынның даргазы С. Сайжрах, профвиилел комитединиң даргазы О. Лхагвасүрэн, революстуг аныяктар эвилелиниң комитединиң секретары Б. Баяндуурэн, хөрээжениер чөвүлелиниң даргазы С. Дулам-сүрэн, суму секретары Ш. Бунжусүрэн, улустуң хоч-троль комитединиң даргазы Г. Жаргал дээш шупту 11 кижи бистиниге кээп, ийи хүн дургузунда бистиң ажылыжывис-биле танышып, арга-дужулгавысты солуштывыс. Мөген-Бүренниң хамык-ла албан черлери, организацияларының ажылы-биле бүрүн таныштылар. Ооң соонда ийи ажыл-агыйның төлээлери чыглып алгаш, түнел семинарны эрттирдивис.

Аңаа «Мөген-Бүрен» совхозта партком секретары С. Ховалыг, кодээ Совет күүскомунуң даргазы В. Саая, совхоз директору О. Амыртаа, профком даргазы К. Успун, комсомол райкомунуң төлээзи О. Наксыл-оол олар эде тургустунуушкунуңну негелдезин ёзугаар кайчаар ажылдап турарын ажылчыларга таныштырган.

Ужуражышкынның түнелинде найырал кежээзин организастаан. Байырлыг хуралга чүве чугаалап тургаш, «Мөген-Бүренниң» партком секретары С. Ховалыг, «Бадрал» күрүне ажыл-агыйының партком секретары А. Баточир олар ийи ажыл-агыйның аразында найыралчы харылзаа дээрге совет-моол найыралдың улам-на быжыгып турарының херечизин дээрзин айтыканнар.

Кежээниң түнелинде найыралчы концерт болган.

Ада совхозтуң контора анпарадының хөрээжен ажылдакчыларының «Чуңгуда» база Ю. Өскен биле А. Доштуг-оолдуң «Чазын садка чечектер магалыг» деп мырлары, музыка школазының өөреникчилериниң «Аъдым», «Декей-оо» деп танцыларны күүсеткенин моол өөнүктер улуг сонуургал-биле көргеп. А «Бадрал» ажыл-агыйының революстуг аныяктар комитединиң секретары Б. Баяндуурэн биле клуб директору О. Болармааның моол национал хөгжүм херекселдериниң ойнавышаан ырлаанын көрүкчүлер магадаан.

Ийи ажыл-агыйның малчыннарының аразында социалистиг чарышының түңмелин үндүрүп, арга-дужулга солчуру-биле бистиң «Мөген-Бүренниң» төлээлерн бо чылдың октябрьда моол өөнүктерге аалдап чедер планныг бис.

Кара-оол УСПУН.
Мөңгүн-Тайга район.

КИНО

МАЙ 1-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Оранжевый домлик» 11.20, «Вам что, наша власть не нравится?» 12.40, 14.30, 16.20, 18.10, 20.00 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Москва слезам не верит» 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киносборник № 102» 9.20, 12.20, «Третий дракон» 10.40, 14.00, «Работа над ошибками» 16.00, «Тринадцатый апостол» 17.50, 20.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Трагедия в стиле рок» 13.00, 16.10, 19.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Роня, дочь разбойника» 13.30, «Ожившие легенды» 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

МАЙ 2-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Осторожно, Василек!» 11.20, «Вам что, наша власть не нравится?» 9.30, 12.40, 14.30, 16.20, 18.10, 20.00 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Москва слезам не верит» 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киносборник № 102» 9.00, 12.00, «Третий дракон» 10.20, 13.30, «Работа над ошибками» 15.20, 19.10, «Тринадцатый апостол» 17.00, 20.50 шактарда.

«ВОСТОК»: «Отцы» 10.00, «Трагедия в стиле рок» 12.40, 15.50, 19.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Зловредное воскресенье» 12.00, «Ожившие легенды» 13.50, 15.40, 17.30, «Последняя охота» 19.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «На окраине, где-то в городе» 14.00, «Пурпурная роза Каира» 16.00, 18.00 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Легенда о Нарайяме» 13.00, 15.50, 18.40 шактарда.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

МАЙ 1
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Мелээзер. 8.15 Мультфильм. 8.30 Концерт. 8.50 «Янгантау». Башкир курорт дугайында телефильм. 9.10 Концерт. 9.55 Барымдаалыг фильм. 10.25 И. Штраус. Концерт. (ГДР ТВ-зи). 11.10 В. Астафьев. «Кертинтер». Автор номчуур. 11.40 «Хоглуг ноткалар». 12.40 Телефильм. «Бис болгаш бистиң чүртүвүс». 13.10 «Майның хүлүмзүрттелери. Уруглар концерти». 13.40 Москва. Кызыл шөл. Делегейниң ажылчы чоннарының эп-сеткил каттыштырылгазының хүнү — Май 1-ге тураскаатканы чамчыдылга. Төнгенде — «ССРЭ-ниң улустарының танцылары болгаш ырлары». 16.00 «Цирике шүүтү ыпаа». 16.40. «Алды хем көжүр оруу». Телефильм. 17.05 «Бот хөрээжен танывыш алырын күзеп турар». Уран-чечен фильм. 18.35 «Хере турупталынар». Эстрада программазы. 21.00 «Ye». Делегейниң ажылчы чоннарының хүнү Май 1-ни байырлаанының дугайында репортаж. 21.45 Киноконцерт. 22.40 Телефильм. 23.10 Фильм-концерт. 23.45 «Автопортрет». Телефильм. 23.55—02.35 Хоккей. Делегей чемпионады. Түнел бөлүк командаларының маргылдаазы. Чаңсарга — Медээлер.

ИЯИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Бойдус-биле эптешпиг». 8.40 Улустуң өңгелалар. 8.50 Мультфильмнер. 9.10 Барымдаалыг фильм.

КЫЗЫЛДАН

9.55 Делегейниң ажылчы чоннарының эп-сеткил каттыштырылгазының хүнү — Май 1-ге тураскаатканы байырлыг чыскаал.

МОСКВАДАН

11.05 Фильм-концерт. 11.40 Барымдаалыг фильмнер. 12.20 Н. Сидельников. «Орус тоолдар». 12.50 Мультфильм. 13.10 «Майның хүлүмзүрттелери. Уруглар концерти». 13.40 Москва. Кызыл шөл. Делегейниң ажылчы чоннарының эп-сеткил каттыштырылгазының хүнү Май 1-ге тураскааткан дамчыдылга. Төнгенде «ССРЭ улустарының танцылары болгаш ырлары». 16.00 Шүлүн чогаалы. Лучезар Елецков. (Болгария). 16.10 «Эртинелер ортулуу». Мультфильм. 1-ги кезээ. 17.00 Концерт.

КЫЗЫЛДАН

18.20 Кызылдың ажылчы чоннарының Май 1 чыскаалының дугайында репортаж.

МОСКВАДАН

18.50 «Сут чугаа». Уран-чечен фильм. 20.15 «Тамчыктың удуур, чаштар!». 20.30 Барымдаалыг фильм. 20.40 Телефильм. 21.00 «Ye». Делегейниң ажылчы чоннарының эп-сеткил каттыштырылгазының хүнү Май 1-ни байырлаанының дугайында репортаж. 21.45 Хоккей. Делегей чемпионады. Түнел бөлүк командаларының маргылдаазы. 23.45—02.00 «Мерген угаанныг». Уран-чечен телефильм. 1—2 сериялары.

Редактор В. С. ШАРАВИН.

РСФСР-ниң Улуг өөредилге министерствозунуң национал школаларының эртемшинчилел институдунуң Тывада лабораториязы «Тыва дылдың методиказы» деп түскай эртем талазы-биле бичге эртем ажылдакчызының хостуг албан-дужаалыга кирерлерни конкурузун чарлап турар.

Конкурстуң хуусазы чарлалды парлаан сеелүүде бир ай болур.

Лабораторияның адреси: Кызыл хоорай. С. Тока кудумчуузу, бажын № 3 «А», телефоннары № 3-05-66, 3-05-49.

Кызылдың эът комбинады дугуруушкан ертек дээтвар малды хамаатылардан садып ап турар. Малды хүлээп алыр хүнери: понедельник, вторник, среда, четверг — эртенгинин 8 шактан хүндүскүнүн 15 шакка чедир.

Телефону 4-14-47.

«ШЫННЫҢ» ШАҢНАЛЫ ДЭЭШ

Делегейниң ажылчы чоннарының эп-сеткил каттыштырылгазының хүнү — Май 1-ниң байырлалынга тураскаатканы «Шын» солунуң шаңналы дээш хүреш «Хүреш» стадионга май 1-де 14 шакта эгелээр.

Хүрежир дээш мөгелер болгаш мөге салыкчылары май 1-де 13 шакта «Хүреш» стадионга чыглыр.

АГААР

Республикага булуттаң, шыырлар. Чагбас. Сонгу-барыын чүктеп хаттың дүргени секундада 7—12 метр. Чамдык районнарга күштелир.

Кызылга улуг ескерилге нок агаар болур. Чагбас. Сонгу-барыын чүктеп хаттың дүргени секундада 7—12 метр. Хат дүве чоорту күштелир. Агаар пайысталга дүве 2—4 градус соор, хүндүе 10—12 градус чылыыр.

Авторуктарга көстүүр эки.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

«ШЫННЫҢ» телефоннары

◆ Редактор — 8-43-34;
◆ орлакчылары — 3-33-91; 8_34-17;
◆ приемная — 3-34-26;
◆ харылсалгалыг секретарь — 3-34-92;
◆ орлакчылары — 8_45-93;
◆ партийжи аймыырал киржизи — 8_36-42; 3-36-25;
◆ совет түргүвүт, сомоол айтырыглар киржизи — 3_34-20; 3-41-23;
◆ үлештүр киржизи — 8_34-49; 3_36-73;
◆ агроүлештүр киржизи — 3-41-16;
◆ пропаганда киржизи — 3_34-57;
◆ культура киржизи — 8_39-15;
◆ информация киржизи — 3-37-11;
◆ чагаа киржизи — 8_39-63; 8_34-39;
◆ корректорлар — 8_34-19;
◆ бухгалтерия — 3-43-41;
◆ очүүрө киржизи — 3-34-99;
◆ тинүүлүкчүлер — 2_27-41;
◆ солуп келбейн баргаза — 2_32-73_че долган

Чыыда 500 катап үнер. Кенчээни 2 нирээлге аналы
Тиражы 25400 ыяк.

Тыва АССР-ниң Нам үндүрер чер, полиграфия болгаш ном сатыының территориянга талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Шетинкин бага Кравченко кудумчуузу, бажын № 1.

Чагыг № 275.

ТС—00314

Индекс 54241

Республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунун, Тыва АССР-нин Дээди Совединин болгаш Министрлер Чөвүлелинин органы

1989 ч.
май
3
среда
№ 104 (14004)
1925 чылдан үнелеттингеш.
Өртээ 3 коп.

ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУННУҢ, АЖЫЛ-ХЕРЕКТЕРНИҢ, ИДЕГЕЛДЕРНИҢ ЧАЗЫ

Кызыл Шөлге Май Бирниң чыскаалы

Эде тургустунуушкуннуң бишки чазы бистиң Төрээн чуртувустуң делгемнеринде көрии базым-биле чоруп турар. Совет кижилер бо чылдың Майның Бирии бистиң ниитилеттиг амыдыралывыстың бүгү адырларын чаартырыгның төлевы-биле ийдим, улуг хемчеэлиг бодалларны амыдырала боттандырарынга өргежок чүгүлә долу күш-биле ужуражып турар.

Партияның инициативазын бичии

ЧААРТЫЛГАНЫҢ ТУГУНУҢ АДАА-БИЛЕ

(Төнчүү. Эгези 1-ги арыда).

күш-ажылы-биле эде тургустунуушкунуун херээжо самыышкынын киирип турар ажылчыи аягының төлээлеринге чоргаараанмас арга чок. Хей-хей ажылчыиларны каттыштырган будүүлге — Кызылдың даарыимта фабриказы бо чылдың биргн кварталында керээлиг хүлээлге езугаар продукция бээрии планын бүрүн күүсеткеш, күш-ажылдың будүүркүлүүнүн планын 116,3 хуу, ырыг оруга киирип алыр планын — 109,7 хуу боттандырган, республикага биргн черии ап, СЭКП обкомунун, республиканың Министрлер Чөвүлелиинин, профобличөвүлелдиң база ВЛКСМ обкомунуң шилчиир Кызыл тугу-биле чаалап алган.

Тываның авиабүдүүргезиниң коллективиниден тургустунган колонна шөлге кестүп келирге, байыр чедириишкинниң сестерн радиога база чаңгыланган. Тываның мраку-зак суурларыиче чүк соовертүр, пассажир аргыштырар талазы-биле кескү түнелдерии сөөлгү үеде чаалап ап турар бо транспорт коллективи бо чылдың баштайгы кварталында пассажир аргыштырар планын 101,9 хуу, күш-ажылдың будүүркүлүүнүн планын 103,4 хуу күүсеткен болгаш планнаттынган карылгазын 12,1 хуу кызырган. Ол чедиишкиннери дээш социалистиг чарышка база биргн черии ап, СЭКП обкомунун, республиканың Министрлер Чөвүлелиинин, профобличөвүлелдиң болгаш ВЛКСМ обкомунуң шилчиир Кызыл тугу-биле байырлал будүүзүнде шаңнаткан.

Республиканың автотранспорт будүүргелериниң ажылдакчылары база бо чылдың Май байырлалын чедиишкиннииг уткаан. Тываның кайы-даа будүнунга шагның кайы-даа үеинде чедип, улус ажыл-агыйының түзүгүн соовртүп турар чолаачыларның ажыл-ижин кажаидаа мактадыр, республиканың судазы болуп турар транспортчуларга хүндүткел улуг, бүүрел бедик. № 1 АТБ-ниң чолаачызы, коммунист Вячеслав Николаевич Кошелевко бедик бүзүрел көргүзүп, ону ССРЭ-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр Кызылдың Чөөн № 646 национал-девисээр сонгуулда округунга база бүүрүкээнн тавырылга эвес.

Делегейниң ажылчы чонпарының эп-сеткил каттыштырылгазының хүнүге тураскаткан байырлыг чыскаалга киришкеп бир колонианы ескези солуп, бир мергежилдиң кижилериниң эрткен ыи-биле ескелери эртип турган. Ынчалза-даа оларны чаңгыс түүл — «тайбың, күш-ажыл, эде тургустунуушкун, социалиамин чаартыг сорулга каттыштырып турган. Оларның эчис сорулгазы чаңгыс — совет кижилериин чаагай чоруун улам май бедидеринге бодунуң салымшкынын шылаар тавыбиле киирштиреп. Оларның күзел-чүткүлдерии ходза тутқан транспаранттылары болгаш плакаттары бадыткаан. Ажык-чарлыг чоруктуун, калбак демократчыдылганың илерээшкинии бо чылдагы Май база катап керүскеп.

Байырлыг чыскаал үр болбаан, бир шак хире болганда доозу берген. Ынчалза-даа келир үеже, чангай сорулгаже бурунгаарлаан хоорайжыларның шимчээшкини кажан-даа соксавас.

КЫЗЫЛ-МАЖАЛЫК

Барыын-Хемчик районуун төөгү Кызыл-Мажалык суурнуң кудумчуларынга байырлал шинчи киргеи. Частың бозган күш-ажылдың байырлалы Май Бирге тураскаткан ажылчы чонпарның чыскаалы эртенгинии 10 шакта эгелээн. Чыскаалганнарның холдарында эвилелдешкен республикаларның туктары киискип чораан.

Чыскаалганнарның мурнуку одуруунда— чадаг-тергс муиган школачылар. Май мурнуунуң социалистиг чарышкынын үүлелдиишилери —Кызыл-Мажалыкта ажыл-агыйлар арасында ажуу чоруур механизастаттынган колоннаның РСФСР-ниң алдарлыг тудугжузу Шойдар-оол Күжүгетке удурткан комплекстиг бригазының кежигүннери, бөгүүргө-чарылгалыг сентелге участоктуунуң Монгушией Ханармаа баштаан штукатурщиклардар бригадазының ишчилери база ол-ла участокте ажылдан турар Кестин-оол Оюржактың бригадазы чыскаалганнарның мурнуку одуруунга чораан.

Байырлал хүнпериидс «Мажалыкъ» агитбригаданың ботгывингыр артистери чыылган чонга алын тудуп, солуи концертти көргүскеп. Культураның болгаш дыштанылганың Хомушку Чүргүй-оол

АК-ДОВУРАК

Эрткеи чылдың түнелдерии-биле Бүгү-авилелдиң социалистиг чарышкына тивлээш, СЭКП Төп Комитединиң, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиинин, ВЦСПС-тиң болгаш ВЛКСМ ТК-ның шилчиир Кызыл тугу-биле шаңнаткеш, чүртүүн эң эки бүдүүргелериниң санынга киргеи В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүүз» комбинаттың ажылашчылери делегейниң ажылчы чонпарының эп-сеткил каттыштырылгазының хүнүе—Май Бирии күш-ажылчы чедиишкиннериие демделээн. Чалыы назын хоорайы Ак-Довуракты кудумчуларын кыас-шиник кеттингеи дагдүүр тывыкчылары доза бергеи. Оларның ортазында партеттыг парытыига спортчу маргылдаалар болгаш 32 мөгеиң хүрежи солуп болган.

ЧАДААНА

Чөөн-Хемчик районуун ажыл-ишчилери Май 1-ниң байырлалын күш-ажылчы чедиишкиннер-биле уткуур дээш кызымаккай ажылдаан. Бирии кварталдың түнелиибиле алырга, район нүүлеге сүт садарынын планын 105,8, эътти 110 хуулярга күүсеткеи. Сүт будүрерии «Чыраа-Бажы», «Хөндергей» совхозтар боттандырган.

Будүүлгеиид хемчээли эрткеи чылдың бо үеэи-биле деиизээре, 8,2 хуу, күш-ажылдың будүүркүлүүг 4,4 хуу ескеи, оруга планы 101,2 хуу күүсеттингеи. Керээ ёлүүлер будүүлге планы 100 хуу болган.

Районнуи тудуг организациалары бот-оруга-чарылгалыг ажылдарыи 107 хуу, оои боттарының күжү-биле чүртталга-тудуг ажылдарын 105,7 хуу кылдыр күүсеткеи.

Чүүк сөөртүүнүн планы 104,7, пассажирлер аргыштырылгазын 113,6 хуу боттандырган.

Бо бүгү кылдыигаи ажылчыпке районнуи чүртталгы бүрүүг чоргаарлаиып, частың байырлалының чыскаалынче кедүрлүүшкүнүүт үнгеинер. Холдарында транспаранттылар, лозуиндар болгаш туктар, шөлдер тутқан чөөн Чадаана хоорайның Ленин кудумчузунче шуужуп турган.

Эртенгинии 10 шак турда чыскаал эгелээн. Хоорайның дугаары 1, 2, 3 школаларының колонналарын баштап, ындырнің баары-биле эрткеиер. Ура, алкы-хөт, мүнөөр чаңгыланып турган. Келир үеиин ажылчыларын Чадаанаиың ОПТУ-6-ның сурнууллары чаңгыс кижи дег эрткеиер. Мурнакчы будүүрүлелериниң коллективтери хей-аът киришкиниии уралап, мүлажып, ындыр баары-биле маршировшаан эрткеиер.

Ыидң алып каан туктар, транспаранттылар, лозуиндар хоорайны байырлаичыг шинчи киирип турган.

Чыскаал соонда спортчу маргылдаалярга киржири-биле чөөн Чадаана аттыг стадионга келгеииер. Аиаа мөге хүрежии, хол бөмбүүи, шыдыраапы болгаш спортчуи ескедаа хевирлериие маргылдаларын көргеииер.

ШАГААН-АРЫГ

Делегейниң ажылчы чонунуң эп-сеткил каттыштырылгазының хүнү—Май 1 байырлалының чыскаалынче район төөгүнден он ажыг колонна үнген. Индирде районуң партия, совет организациялының удурткучулары, күш-ажыл хөөчүнүнары тургулаиган. Чыскаалдың эвилелдешкен он беш республикаларның туктарын тутқан, өңгүр шөлдер, чечектер-биле шиметтингеи Шагаан-Арыг ортумак школазының аныяк спортчулары, уруглариың спорт школазының өөреиикчилери, школа коллективии ажыктаи.

Профтехучилищеиии коллективии дараазында колоннага чораан. Оларның холдарында лозуиндар, туктар, өңгүр, чиик, чараш шөлдер, аймак чечектер чаңгыс чораан. Оларның дараазында күш-ажылчы коллективтер тус тускунда боттарының турушгары-биле ырлыг, катыы-хөгүг чоруи өргеинер.

Тайбыиның, частың болгаш күш-ажылдың байырлалын районнуң бүгү ажыл-ишчилери бедик кедүрлүүшкүнүүт уткаан. Ылаигыя 1989 чылдың биргн кварталының социалистиг чарышкының түнелиң-биле мал ажылының мурнакчылары болганнар — тус-тус ажылагыйлардан саанчылар А. Иевашчай М. Түлүш, Л. Сапаа, О. Саннажык, хойжулар Д. Олчамай, А. Байлак-оол, К. Ондар, бизаа ажакчылары С. Капустина, Ч. Байырмаа болгаш оон-даа ескс он-он мурнакчыларга частың байырлалы ийи дакыр өөрүшкүнү сөңнээн.

Ол ышкаш бо чылдың биргн кварталында мал продукциязын будүүрерии болгаш садыи алырын көвүдедир, мал бажын өстүрер талазыбиле районнарның болгаш ажыл-агыйларның арасында чарлаан чарышка тиилекти болуп шылгараан «Ак-Туруг» совхозтуң бүгү ажыл-ишчилеринге ыңдыг бедик чедиишкиниии алганы база күш-ажылчы улуг байырлал болуп турар. Күш-ажылдың байырлалында ажыл-ишчи алдарны чедип алган ак-туругжуларның үлегерии ескс ажылагыйлар эдерер апаар.

Байырлалга тураскаткан чыскаал соонда район төөгүне болгаш чүртталгчылыг суур бүрүүзүнге байырлалдың конперттери, дыштанылга кежээлери болгаш спортчу оюнларга маргылдаалар болуп эрткилээн.

САРЫГ-СЕП

Каа-Хем районуиуи ажылчы чонуу Бүгү-делегейниң ажылчы чонпарының эп-сеткил каттыштырылгазының хүнү — Май 1-ниң байырлалын күш-ажылчы чедиишкиннер-биле көргүскеи. Культураның болгаш дыштанылганың Хомушку Чүргүй-оол

АК-ДОВУРАК

Эрткеи чылдың түнелдерии-биле Бүгү-авилелдиң социалистиг чарышкына тивлээш, СЭКП Төп Комитединиң, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиинин, ВЦСПС-тиң болгаш ВЛКСМ ТК-ның шилчиир Кызыл тугу-биле шаңнаткеш, чүртүүн эң эки бүдүүргелериниң санынга киргеи В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүүз» комбинаттың ажылашчылери делегейниң ажылчы чонпарының эп-сеткил каттыштырылгазының хүнүе—Май Бирии күш-ажылчы чедиишкиннерииг демделээн. Чалыы назын хоорайы Ак-Довуракты кудумчуларын кыас-шиник кеттингеи дагдүүр тывыкчылары доза бергеи. Оларның ортазында партеттыг парытыига спортчу маргылдаалар болгаш 32 мөгеиң хүрежи солуп болган.

Май мурнуунуң социалистиг чарышкының тиилекчилерии чыскаалганнарның мурнуку одуруунга эрткеи. Оларның холдарында чүүүн-базын чечектер, комбинаттың ишчилериниң күш-ажылчы көргүүлелерии бижээи плакаттар. Байырлал хүнпериде хоорайның Культура орлуунга солуи концерт болган. Частың болгаш тайбының байырлалынга тураскаатакаи спортчу оюнпарны чыылган чон магадаи көргеи.

ЧАДААНА

Чөөн-Хемчик районуун ажыл-ишчилери Май 1-ниң байырлалын күш-ажылчы чедиишкиннер-биле уткуур дээш кызымаккай ажылдаан. Бирии кварталдың түнелиибиле алырга, район нүүлеге сүт садарынын планын 105,8, эътти 110 хуулярга күүсеткеи. Сүт будүрерии «Чыраа-Бажы», «Хөндергей» совхозтар боттандырган.

Будүүлгеиид хемчээли эрткеи чылдың бо үеэи-биле деиизээре, 8,2 хуу, күш-ажылдың будүүркүлүүг 4,4 хуу ескеи, оруга планы 101,2 хуу күүсеттингеи. Керээ ёлүүлер будүүлге планы 100 хуу болган.

Районнуи тудуг организациалары бот-оруга-чарылгалыг ажылдарыи 107 хуу, оои боттарының күжү-биле чүртталга-тудуг ажылдарын 105,7 хуу кылдыр күүсеткеи.

Чүүк сөөртүүнүн планы 104,7, пассажирлер аргыштырылгазын 113,6 хуу боттандырган.

Бо бүгү кылдыигаи ажылчыпке районнуи чүртталгы бүрүүг чоргаарлаиып, частың байырлалының чыскаалынче кедүрлүүшкүнүүт үнгеинер. Холдарында транспаранттылар, лозуиндар болгаш туктар, шөлдер тутқан чөөн Чадаана хоорайның Ленин кудумчузунче шуужуп турган.

Эртенгинии 10 шак турда чыскаал эгелээн. Хоорайның дугаары 1, 2, 3 школаларының колонналарын баштап, ындырнің баары-биле эрткеиер. Ура, алкы-хөт, мүнөөр чаңгыланып турган. Келир үеиин ажылчыларын Чадаанаиың ОПТУ-6-ның сурнууллары чаңгыс кижи дег эрткеиер. Мурнакчы будүүрүлелериниң коллективтери хей-аът киришкиниии уралап, мүлажып, ындыр баары-биле маршировшаан эрткеиер.

Ыидң алып каан туктар, транспаранттылар, лозуиндар хоорайны байырлаичыг шинчи киирип турган.

Чыскаал соонда спортчу маргылдаалярга киржири-биле чөөн Чадаана аттыг стадионга келгеииер. Аиаа мөге хүрежии, хол бөмбүүи, шыдыраапы болгаш спортчуи ескедаа хевирлериие маргылдаларын көргеииер.

ЭРЗИН

Эрзин суурга болган Май чыскаалынга 28 колоипа киришкеп. Мотоциклистер, чадаг-тергсчилер болгаш күш-культуржуларның соонда эрткеи бир одуруутта хүндүлүг кижилер —күш-ажылдың хөөчүнүнары болгаш Маадыр шөлер чораан.

Күш-ажылчы коллективтериии мурнуку одуруун Май мурнуунуң социалистиг чарышкының тиилекчилери сентелге-тудуг участогу биле АКМК-3-тиң коллективтери эрткеи. Олардан чолаачы Юрий Ламажап. тудугжу Октябрь Күжүгет болгаш ескедаа мурнакчылар чонга биилдингир.

Байырлал хүнпериидс оюн-тоглаа, концерт болгаш спортчу маргылдаалар Эрзииге болгаш ескс-даа стуоларга организастыг эрткилээн. Байырлалды хөлүүг болгаш ажыктыг эрткилээн чөөн чаа күш-биле ажылдан киришкеп.

САМАГАЛДАЙ

Тес-Хем районуун ажылчы чону делегейниң эп-сеткил каттыштырылгазының хүнүи күш-ажылчы ёзу-биле эрткилээн. Ылаигыя районуун ураи чүүл көрүлделии апрель 29-та эрткилээи чонуун хей-аъдын улам кедүрлээн. А дараазында хүи бүгү ажылагыйларга, бүдүүлгелерге, школаларга болгаш ескс-даа коллективтерге Май мурнуунуң субботиигн болган.

Май чыскаалы. Ол бодуунуи 215 чыл ооии демделээн Самагалдайга эртенгинии он шакта эгелээн. Суурнуң эң баштайгы тургустунган кол иудумчузунга колоннаны тадаг-тергсчилер болгаш спортчулар баштаан. Школалар болгаш яслн-садтар — оларның дараазында. Ооц соонда Май Бир мурнуунуң социалистиг чарышкының тиилекчилерии коллективтериниң кежигүннери базып орган. Олар—райпо болгаш сентелге-тудуг коллективтериниң ажылчыларыдыр.

Байырлал хүнпериидс спортчу маргылдаалар, оюнтоглаа хей болган. Аъш-чем болгаш ескс-даа барааннарның делгелге-садыгларын база организастаан. Байырлалды кижи бүрүзү ажыктыг, хөглүг болгаш хей-аъттыг эрткилээн.

КЫЗЫЛ РАЙОН

Боттарының күш-ажылчы туруштарыидан Май Бир байырлалының чыскаалынче Кызыл районуиуи ажыл-ишчилери үнгеинер. Районуиуи ажыл-ишчилери ажылды башкарарының мурнакчы аргаларын шиигээдип ап, продукция будүүрерииің хемчээлии көвүдеткеи, ачы-дуза чедирерии улгаттырган. Эи иланғыя «Тиилелге» совхозтуи тараажылары, «Кок-Тей» совхозтуң сүт-бараан фермазының саанчылары бедик будүүркүлүүт ажылдааннар. Бо коллективтиң кежигүннери саанчылар ишек бүрүзүиден ортумаа-биле чылда 3 муи килограмм сүттү саап алган. Кижилериии ажылдаарынга болгаш чурттаарынга тааримчалыг байдалды фермага тургускаиы күш-ажылдың будүүркүлүүнүи дыка кедүрген. Бо чыиын Кок-Тей фермазында малчыннар бажыңы ажыглаале киргеи. Саанчыларның, кадарчыларның амыдырал хандырылгазы экижээн.

Шак ындыг ииылыг күш-ажылчы чедиишкиннериии дүтайында район төөгүне болган байырлыг чыскаалга ажыл-ишчилер рапорттаанар.

Байырлал шинчи киир шиметтингеи суурларга база байырлыг чыскаалдар, маргылдаалар, оюи-тоглаа эрткеи.

Май Бир — күш-ажылдың, тайбыидың, иаймаалдың, аескежиктиң байырлалы. Катыыхөгүүи, күш-ажылчы туруесоруктуи хөөиу Май Бир байырлалын каастаан.

ЭРЗИН

Эрзин суурга болган Май чыскаалынга 28 колоипа киришкеп. Мотоциклистер, чадаг-тергсчилер болгаш күш-культуржуларның соонда эрткеи бир одуруутта хүндүлүг кижилер —күш-ажылдың хөөчүнүнары болгаш Маадыр шөлер чораан.

Күш-ажылчы коллективтериии мурнуку одуруун Май мурнуунуң социалистиг чарышкының тиилекчилери сентелге-тудуг участогу биле АКМК-3-тиң коллективтери эрткеи. Олардан чолаачы Юрий Ламажап. тудугжу Октябрь Күжүгет болгаш ескс-даа мурнакчылар чонга биилдингир.

Байырлал хүнпериидс оюн-тоглаа, концерт болгаш спортчу маргылдаалар Эрзиige болгаш ескс-даа стуоларга организастыг эрткилээн. Байырлалды хөлүүг болгаш ажыктыг эрткилээн чөөн чаа күш-биле ажылдан киришкеп.

САМАГАЛДАЙ

Тес-Хем районуиуи ажылчы чону делегейниң эп-сеткил каттыштырылгазының хүнүи күш-ажылчы ёзу-биле эрткилээн. Ылаигыя районуиуи ураи чүүл көрүлделии апрель 29-та эрткилээи чонуун хей-аъдын улам кедүрлээн. А дараазында хүи бүгү ажылагыйларга, бүдүүлгелерге, школаларга болгаш ескс-даа коллективтерге Май мурнуунуң субботиигн болган.

Май чыскаалы. Ол бодуунуи 215 чыл ооии демделээн Самагалдайга эртенгинии он шакта эгелээн. Суурнуң эң баштайгы тургустунган кол иудумчузунга колоннаны тадаг-тергсчилер болгаш спортчулар баштаан. Школалар болгаш ясли-садтар — оларның дараазында. Ооц соонда Май Бир мурнуунуң социалистиг чарышкының тиилекчилерии коллективтериниң кежигүннери базып орган. Олар—райпо болгаш сентелге-тудуг коллективтериниң ажылчыларыдыр.

Байырлал хүнпериидс спортчу маргылдаалар, оюнтоглаа хей болган. Аъш-чем болгаш ескс-даа барааннарның делгелге-садыгларын база организастаан. Байырлалды кижи бүрүзү ажыктыг, хөглүг болгаш хей-аъттыг эрткилээн.

ТЭЭЛИ

Район төөгүнүң албан черлериниң, организациялариың болгаш бүдүүлгелериниң конторалырындан эгелээп, чурттаага бажыңнарынга чедир каастап, шимеп каяны кажангызындан-даа артык каасчараш-даа, көрүштүг-даа.

Делегейниң ажылчы чонпарының эп-сеткил каттыштырылгазының байырлалының хүнүиде СЭКП Бай-Тайга райкомуунуң администратиптиг бажыңының баарында шөлче бай-тайгажылар эрте-ле каасшиник кеттингеикеп, катыыхөглүг, ыры-шоорлуг кээ эгелээн. Ооц-биле чертелештир радио дамчыштыр музыкалар база чаңгыланган. Чыылганнарның холдарында тутқан туктар, лозуиндар, чечектер болгаш ялзы-бүрү үүлер баштаан. Школалар болгаш ясли-садтар — оларның дараазында. Ооц соонда Май Бир мурнуунуң социалистиг чарышкының тиилекчилерии коллективтериниң кежигүннери базып орган. Олар—райпо болгаш сентелге-тудуг коллективтериниң ажылчыларыдыр.

Байырлал хүнпериидс спортчу маргылдаалар, оюнтоглаа хей болган. Аъш-чем болгаш ескс-даа барааннарның делгелге-садыгларын база организастаан. Байырлалды кижи бүрүзү ажыктыг, хөглүг болгаш хей-аъттыг эрткилээн.

ТЭЭЛИ

Район төөгүнүң албан черлериниң, организациялариың болгаш бүдүүлгелериниң конторалырындан эгелээп, чурттаага бажыңнарынга чедир каастап, шимеп каяны кажангызындан-даа артык каасчараш-даа, көрүштүг-даа.

Делегейниң ажылчы чонпарының эп-сеткил каттыштырылгазының байырлалының хүнүиде СЭКП Бай-Тайга райкомуунуң администратиптиг бажыңының баарында шөлче бай-тайгажылар эрте-ле каасшиник кеттингеикеп, катыыхөглүг, ыры-шоорлуг кээ эгелээн. Ооц-биле чертелештир радио дамчыштыр музыкалар база чаңгыланган. Чыылганнарның холдарында тутқан туктар, лозуиндар, чечектер болгаш ялзы-бүрү үүлер баштаан. Школалар болгаш ясли-садтар — оларның дараазында. Ооц соонда Май Бир мурнуунуң социалистиг чарышкының тиилекчилерии коллективтериниң кежигүннери базып орган. Олар—райпо болгаш сентелге-тудуг коллективтериниң ажылчыларыдыр.

Байырлал хүнпериидс спортчу маргылдаалар, оюнтоглаа хей болган. Аъш-чем болгаш ескс-даа барааннарның делгелге-садыгларын база организастаан. Байырлалды кижи бүрүзү ажыктыг, хөглүг болгаш хей-аъттыг эрткилээн.

МУГУР-АКСЫ

Мөңгүн-Тайга районуиуи төөгүнүң кудумчуларынга байырлал шинчи киргеи. Май 1-ниң чыскаалынга киржири-биле школачылар, албан черлериниң, организациялариың болгаш бүдүүлгелериниң коллективтери организастыг-биле ВЛКСМ-ниң 50 чылы аттыг стадионга чедип келгеииер.

Байырлыг чыскаалга чыылганнарга СЭКП райкомуунуң бюро кежигүүг, агроүлетүүр каттыжышкынының даргазы С. К. Ондар Май 1-ниң байырлалына таварыштыр райоиуиуи ажыл-ишчилериие күш-ажылчы чедиишкиннерии демделеп, эп-сеткил каттыштырылгазының байырлалына таварыштыр байыр чедирии үүле чугаалаан.

ХАНДАГАЙТЫ

Бүгү чурттаазы дег, Хандагайты суур болгаш совхозтар төптери байырлал шинчи киир шиметтингеи. Өөрүүнүң суурларынга Май 1 байырлалын уткаан хуралдар хей кежииде апрель 30-де болгулаан. Аиаа күш-ажылчы коллективтериин төлээлери бо чылдың эрткеи айларында боттарының чедиишкиннерии демделеивишаан, Май 1-ге үткүштүр кончаар ажылдаанының түнелиин чугаалаткан.

Май 1-де ажылчы чонпуун чыскаалы Хандагайтыга организастыг эрткеи.

Митинг соонда районуиуи ажылчы чонуун байырлыг чыскаалы желээи. Колонналарны школачылар, уруглар садының коллективтери баштап чоргаараар. Оларның соонда-биле мурнакчы будүүрүлелер коллективтериин ажылчыларының болгаш Май 1-ниң кыйгырыглары үүлүтеп чок диимиттелип чаңгыланган.

Чүртталгчылыг суурларга шак ындыг байырлалдыг чыскаалдар болуп эрткилээн.

Байырлыг чыскаал соонда район болгаш чурттакчылыг суурларның төптеринге спортчу маргылдааларны организастап эртүрилээн.

МУГУР-АКСЫ

Мөңгүн-Тайга районуиуи төөгүнүң кудумчуларынга байырлал шинчи киргеи. Май 1-ниң чыскаалынга киржири-биле школачылар, албан черлериниң, организациялариың болгаш бүдүүлгелериниң коллективтери организастыг-биле ВЛКСМ-ниң 50 чылы аттыг стадионга чедип келгеииер.

Байырлыг чыскаалга чыылганнарга СЭКП райкомуунуң бюро кежигүүг, агроүлетүүр каттыжышкынының даргазы С. К. Ондар Май 1-ниң байырлалына таварыштыр райоиуиуи ажыл-ишчилериие күш-ажылчы чедиишкиннерии демделеп, эп-сеткил каттыштырылгазының байырлалына таварыштыр байыр чедирии үүле чугаалаан.

Чыскаал соонда ашты-ашты кежиидерге спортчу маргылдаалар, оюи-тоглаа эрткеи. Ооц соонда школа болгаш Май 1-ниң мурнуунуң социалистиг чарышкының тиилекчилерии чүртталга-коммунал ажыл-агыйлар, амыдырал хандырылга бүдүүлгс эргелелдерииің коллективтериниң колонналарын эрткилээн. Ииилелиишаан, Май 1-ниң байырлалы совхозтар төптеринге болгаш ескс-даа чүртталгчылыг чергелерге база байырлыг байдалга эрткеи. Кииа-даа ыр-шоор, оюи-тоглаа, катыы-хөг диимиттелип турган.

Бүгү-делегейниң ажылчы чонпарының эп-сеткил каттыжышкынының хүнү — чыпыкылыг Май 1-ии чыылган чоп өөрүшкү-маднайлыг ээи уткаан.

Май Бирии байырлалдары Тоора-Хемге, Хову-Аксыига болгаш республиканың ескс-даа чүртталгчылыг черлериите политиктиг бедик кедүрлүүшкүнүүң байдалыига эрткеи. Ол черлериің чүртталгчылары партиияың XXVII съездиииың, СЭКП-ниң XIX партия конференциязының шиитпирлерии аимдырарга чедиишкиниие боттандырарыига шиитпирлиин илергейлээн.

ТУРУКТАРДА: Кызылга болган чыскаал уезинде.

КИЖИ ТӨЛУ КАЯА-ДАА ЧОРУУР

1. Берге чылдар

Мурнуу Урал. Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында Челябинск областын девискээринге дайынчылар четпээн, дары чыды чыттаабаан-даа болза, шыырак, чадамы эр кижилер дөгере фронтуже чоруй бээрде, хоорайларга болгаш недээге артып калган херээженнер, кыргыннар, назы четпээн ажы-төл Кызыл Ш-ригин аъш-чем, идик-хем, ок-чепсек-биле үзүктел чок хиндырар дээш дүн-хүн дивейн ажылдап, база-ла тулчуушкунда-биле дөмей бачым турган.

Өткүлеп районнуң Мурнуу Батурпанда «Панфилов» колхолтуң колдозунуң Варвара Фёдоровна Минеева, апаа Карл Иосифовны дайын эгелээри билек, фронтуже аътталып, улуу-ла бот харлыг үш кыс уругларыбиле артып калган. Колхозтуң ишек фермазынче дал бажында ажылдап чоруткаш, кежээ орай чанып келирге, ооң бажыңга хлеб, шай-биле борастаның хүнүзээ уругларыны удурлап калган чылаг. Чамдыкта оларын айбай-биле оттургаш, ашкарып-чемгерер. Ачазының чагаазын катап-катап ыыткыр ыончуп бээр.

— Ачаңар өөрү-биле кады дайзынгаларны тиилеп чоруп турар-дыр. Ол үүле тиилелге соонда чанып кээр —деп, ие бодуңуң болгаш уругларыңның сагыш-сеткилин өөртүп чугаалагылаар.

Чолаачы дайынчы Карл Иосифович Минеев ортеевилээн машиназындан үне халып орда, дайзынның огу ацаа дээпкен. Ол барып дүшкен. Мининң кээрге, төгүлген хаяы дестели берген черде чыткан. Аас-кежиктоон, соонда келген еске келектинг шеригилери ооң амытының ап, госпиталыга чедирип киир. Тиилелге соонда бешки ол эминелгеге бир чыл болган. Үүле 1945 чылдың чазынында чанып келген. Өг-бүлезин, чангыс чер чурттуглары ону улуг өөрүшкүбиле утказып алган. Ынчалзадаа өөрүшкү үр болбаан. Бүдүн чартык чыл арткенде, хеймер оглу Володя төрүттүнгеш, чаа-ла бир айлап чорда, иштинче аар балыглаткан ок хавынындан Карл Иосифович хенертен чок апарган.

2. Амыдыралче базым

Авай кара чажында-ла ачазындан чарылза-даа, Володя ооң дугайында хөйүү билир. Авазы аңаа ачазының эртикен орууң бирден бирээ чокка төлүп берген. Ынчангаш ол ачазын кезээде сактып чоруур. Володя өг-бүленирге эң хеймери эр кижи болгаш, бичиизинден-ле бодуң шыырак кижи кылдыр санаттынып, кара ажылга дадыгыш өскен. Школачы чылдарында күш-ажыл кижээлин ажжок сонуургаар, чазанырынга оңза мнак турган. Сески класс соонда күш-ажылчы мурлавырлар училищезинче өөренип киргеп, чазанықчы-тудугжу мергежилди чедип алган. Оон улаштыр мерит албан хүдээлегилиң күүседип эртиргеп соонда, 1968 чылда төрүттүнгеп суурунган он ажыг километр черде Коркино хоорайның 158 дугаар көжүп чоруур механизастаттынган тудуг колонназынга ажылдай бергеп. Ынчан улуг үгбалары Валентина биле Зинаида тускай өг-бүле тудуп, ангылавы бергеннер. Авазы пенсиялап алган. Бичии үгбазы Галя биле Володя ажылдавышаан, авазының бажың ажылынга дузалажып, кады чурттап турганнар.

Байрыылдар бүдүүзүнде экизээр шаңнал-маңталдарыбиле Володя авазын болгаш үгбаларын үргүлүү өөрүүр апарган.

— Эр-зей, шак ынчаар ажылда, оглуум! Бистиң өг-бүлевисте чаңгыс эр кижидир сен. Аңаа дег ажылгыр, эрес бол!— деп, ава оглуң шаңнал экелген сынында-ла чагып сөглээр, эргедегин деткиир турган.

1970 чылдың күзүнүнде Коркино хоорайның комсомол комитеди Тыва АССР-же комсомолчу путёвка-биле ажылдап чоруур тудутжулар чыыр дугайында кыйгырыг үндүрген. Ону дыңнаан. Володя терите кады турган эжиниң чугаазын сактып келгеп.

— Мениң шыпкан меңгүн баштыг тайга-сыннарлыг, шаагайдыр агыю чыдар арыг, кылаң суглуг, шапкын хемнерлиг Саян. Таңды сынгарының аразында Алаң диптиг чүрээ болгаш Тыва АССР-ден келген тыва кижи мен. Азиянын төвүн көрбээн кижи Россияны көрбээни ол дижир апарган чүве болгай. Шеригден халапкат, бистиңнге ажылдап чедип келиңер, оолдар — дигилеп, орус чамдыкта уругну танцыже чалаарда, ооң адын эңчок адинкаш, өөрү оолдарны катыртып-даа турган. Ынчангаш ооң Долзаң дээр адынга чоокшуладыр дээш Даша дээрин өөрүндеп чөпшээредип алган. Долзаң Краспоярск хоорайга сан-хөө техникумуун дооскаш, Тээлинин күрүне банкызында ол күстеп бээр экономистеп ажылдап турар. Ооң орус дылга адак чок чугаалары, эш-өөрүнге эвилеш-ээлдээ, оюн-баштаа Володяга таарышкан. Володя биле Долзаң ажылдап хостуг үезин дээды кады эрттирер апарган. Киноларр, дыштанылга кежээлеря баар. Чамдыкта суурнуң күдүмчуларынга аңаа-ла селгүүстеп кылаштагылаарлар. Шак ынчаар бот-боттарының сеткиниге тааржып, ынакшыжы бергеннер. Орус, тыва өөрү оларның найыралың чарашсынып дестээннер. Ыраккы Кара-Хөл-Бажының Алтай чүрту-биле кызыгаарында Маныгы хем уныңда кыштап, чайлап чоруур. Үшеш Чатсоловна биле Базыр Калбакоолович Хертектер күдээзинин сураан дыңнаан, орус кижиниң дыл, домаан, ажыл-чанын билир эвес дижип дагзалзаза-даа, уруу биле күдээзиниң арны көстүп, ажылга чедип кээрге, чаштап, чарашсынып, ыыттаар түрө тыпкайн, ынчалза-даа чептиззорешкеннер.

Удаткан чок, ажалдар чайлавларының мурнуу чарымында улуг кудазы Варвара Фёдоровна Минеева тыва улустуң дүзүүн бирымдаавап, кудалары-биле танышпышаан, кежин айтырып, аштыг-чеминг аалдап келген. Хертектер ырак-ушак чердеп келген кудазын өөнүң дерүзе чалап олуртуп, сүттүг шайын кудуп, ужа-тежүп салып хүндүлээннер. Ол хүн чоок-кавы дергүл-төрелдерин чыып, уруг-дарыгны айлап-башкарарын дугуржуп чугаалашкан. 1971 чылдың августа, тудугжу хүнүүнүң байырлалының бүдүүзүнде Володя биле Долзаңның өг-бүле тутказ нуда-доо эрткен. Куда дүшкеп черге куу бөш чыгыыр дижир. Маңнаа, шыпкын-ла, мыдыг болган. Кижи бажы кизирт. Челябинск областтың Өткүдыск районунуң ожыл-шынчилериби-ле бай-тайгажыларының аразында дергүл-төрел болушкан интернационалчы найырал ол кудага быжыбиле доңнаткан.

4. Күш-ажыл кижини каастаар

Ийиги маъдың орту чедир сала бергеп тудуг кырында кижи аримнче каткан эртенги соок чывармы-даа херекке албайн, тавааңда хөй туулбуглар көдүртүп үндүрүп келген кранның башкарыкчызынче холуң сунуп алган дүжүрер черинче айтып, имнээп турган. Ол болза Тээлинде ажыл-агыйлар аразының көжүп чоруур механизастаттынган тудуг колонназының баштайгы ажылчыннарының бирээзин хоочун тудугжу Владимир Минеев-тир. Бо чаа тудугнуң чанында ийи каът эмнелге туруп турар. Ол дээрге Владимир Карловичиниң ол тос чыл бурунгаар Ураалдан комсомолчу путёвка-биле келгеп, оскө эш-өөрү-биле кады бир-ле дугаар ол черге тутказ тудуу-дур. Ынчаш чаңгыс бригадага кады ажылдап, туулбу салырына өөрүнүн турганы оолдарының Сарыг-оол Яков, Тойбу-Хаа Алдын-оол амгы үеде боттарының мергежилиниң ёзулуг мастерлери, дагдынықчылар апарган. Он тос чыл дургузунда ниидиг тудугларны олар кылбады дээр. Ам чаа эмнелге тудуунде Борис Сандажиевич Хертекке удурткан он чеди кижиниг бригада ажылдап турар.

— Бот-оруглга-чарылга арганы-биле ажылдап турар бис. Ажылдап олалдаар, күш-ажылдың сагылга-чурумун хажыда бээр кижилер бисте чок. Бригадада хоочун тудугжулардан аңгыда, чаа ажылдап эгелээн аныктар бага бар. Оларны дагдынықчыларда база быжыглаан. Владимир Карлович дээш ышкаш дагдынықчыларывыска чоргаарланыр бис. Бистиң тудуг организациязының ажылчыннарының барык чартык кезии ооң өөрүнүкчилерин. Туулбу, дашбиле тудуг кылырынга ол хөй кижилерни өөретккен—деп, бригадир В. К. Минеевтиң дугайында мактап чугаалаар.

Владимир Карлович бодуунуң ажылчын мергежилиниг соңуургалдыг, эш-өөрүнге дузаарлаг, күш-ажылга турасоруктуу-биле коллективтиң хүндүткелин чаалап алган кижилериниң бирээзин. Ол ажылдап келген чылдарында хөй-ниитиң ажылдарынга база идепкейлиг киржип, удус депутаттарының Бай-Тайга район Советиниң депутадынга каш удаа соңгуттуруп келген. Амгы үеде коллективинде профбилел комитединиң кежигүүзү хөй-ниитиң даалгазын ак сеткилдиг күүседип турар.

Кижиниң ажыл-ишчиниң, эки мөлүг-бүдүүзүң ооң хүүде ажыл, амыдыралының база кескү. Владимир Карлович биле Долзаң Барыровна Минеевтериң өг-бүленинге кире бээрге, ажаок бодуүн болгаш хүндүлээчел. Кайызы-даа чугаалыг, алык-савазында, аъш-чеминде-ле бир улус. Бажыңының ишти-дашты эмгесескелиг, арыг-силиг. Бажыңының хүнгээр талазында аңгыр, чаагай улуг ог тиң каан. Өг-бүле чайын аңаа чурттаар.

— Өг дээрге тыва чонуң үе-дүптен чурттап келген, күштүң үилы дег, оран-савазы-дыр. Оны кажан-даа каан болбас—деп, Владимир Карлович ажыл-төлүүге, аныкескенге чагып орар.

Өг-бүле хуула ажыл-агыйдыг. Инектериң, хаван, дагаланы болгаш тоолайны азырап естүүрүп, бажың долгандыр кажаа-керимнең аннаар, чараш кылдыр тудуп алган. картофельди, погааны тарып, аъш-чем-биле албак чурттап орар. Чыжыргана, чодураа, ниек-караа, кызыл-катты деңиевээр долдур тарып алган.

Минеевтер үш уруглуг. Улуг уруу Ольга бо чылын Тээлиде орт ум школазын доозуп турар. Ортуну— Надя эрткен чылын сес классе-биле кады Тээлиде уругларның чуруула школазын дооскаш. Кызылдың урап үүле училищезинге кирип алган, челинишкинниг өөренип турар. Хеймер кызы Люда дөрт хардыг, уруглар садыңда чоруун турар. Ада-не уругларының өөредилгези, кижизидилгези дээш сагыш салып чоруурлар. Ылангыя оларның күш-ажылга кижизидилгези тергинең. Бичии Люда безин бодуунуң шыдаар шаабиле бажың ажылын кылырынга, дагаа, тоолай чемгереринге ынак. Ал боттарынлан эгелээш, ажы-төлүүге чедир ажылгыр, кежээ Минеевтерниң өг-бүлезин Тээлиң суурнуң чону мактаар. Суурда үүлегелиг өг-бүле. Күш-ажыл кижини иваставр деп чүве ол. Тодуг-дотаа, квасшинин-даа. Чонуна чоргаараллыг, хүндүткелдиг.

Мурнакчы тудугжу Владимир Карлович Минеев — хөй шаңнал-маңтадың ээзи. СЭКП Бай-Тайга райкомунуң болгаш райүүскомунуң тудуг ажылдакчыларының профэвилел ойкомунуң ажылдап турары тудуг организациязының хүндүлел болгаш мактал бижиктерин бажыңының кескү черинде шилеңге хоо иштинде долгап алган. Ооң ажылдап турар бригадазының кежигүүнерэ район төвүнде ийи каът эмнелге тудуун Совет Тывазың 45 чыл ооңга үүкүштүр доозар соругааны салган, күжениишкинниг ажылдап турар. Коллективтиң соругазын боттанзырарынга хоочун тудугжуун киирип турар улуг улус. Ооң күш-ажылчы базымы үдээлиг херии, холу тутпүгүр болгун деп күүседип

Багай-оол БАРБА.

Найыралга дадыгыышкын

Эрткен үеже хая көрүптээл

ТӨРЕЛИМНИҢ УРЖУУНДАН

1930 чылда 14 кижи Тывадан Барнаулче өөренип чоруткан бис. Ада-ача чыл өөренгеш, кижи бүрүзү чедип алган эртемнинин айыбиле ажылдан эгелеен. Ынчан мал, чер ямыызынга сенакчы болу бердим. Ада-ача ажылдап турган, алыс боду Сесерлиг чурттуг, Тываның решениинге командир дужаалдыг турган Салчак Даваа-биле өг-бүле тутпуус. Дуң уруувус кыс болган.

Ооң бөөр таптыг-ла бежен үш дүгаар чыл чедип турар. Варлык кижи назынды чыгыыр үе эрте берген. Ынчалза-даа кижиниң амыдыралынга эң-не өөрүшкүлүг, азы тергиин берге күүшер кажан-даа үүтүндүрбес болуп артып калыр-дыр. Дуң уруум бөжуурумда чүгле чөөрбү айлавээ турган мен. Ийи дүгаар уруглуг болур апаргаш, алган аппамдан чарлыр үзүүрге таварыштым. Аарыг-аржык, олум-чидим-даа эвес, амыдыралга таваржын келген хат-назыргының күштүг кагыышкыны аас-кежиимни былаап аппаргаш.

1938 чылдың күзүнүнде Чүрмет-Тажы, Оюн Тамчай оларның баштааны контрреволюстуг херекти «сойгалаң», Тывага улуг дүүрээзин эгелээн. Оюн Тамчай ачамның дуңмазы. Ону өлүүрүн шиитпекен соолүнде, республиканың алдын тывыш черинге санакчы-бухгалтер хүзээлгемден мени халаң каапкан. Чүрмет-Тажының уруу база ада бир-ле албан хаан олургаш. Ол база үнген.

Ам канчаар боор, амыдыраар арга херек. ооң эвенниң ажылының айың-биле шериг черинниң столовазыныга аякъзава чуп ажылдай бердим. Ада база үр болбадым. Бир хүн мени келдиртиип, ажылдавас дугайым дыңнаткан. Ооң соонда чүден коргунчуг медээ менээ келген. Ону кым-даа эвес, кады чурттаа олурар, уруг-дарымны алазы дыңнаткан. «Сээң-биле чарлыр апаргаш-дыр бис. Күрүнеге удур ажыл чорудуун турган кижиниң чоок төрелиминиң уржуу дээш амыдыралдың кара хилинчээн шыдавыкче көрүп келген дириг черечи-дир мен. Эрткен оруувуста чазыглар чок, каалама деп алгырыкыр кижилер бар болгулаар-дыр. Ындыглар хөй-хөй ажы-төлдүү, келеринин карааның чажын төп келгеннер болдур ийин. Олар ам чон мурнуунга кара шынны чугаалап бөөр ужурлулар. Арын-күүр кезээде арыг ышкажыл.

Лаура НАМЧАЛБАА.
Кызыл хоорай.

МООРААН КИЖИНИ АЖААП КААНЫ

Хонделеңге бистиң адавыстың дунмазы Ооржак Эндя даар кижи чурттап чоруан. Медээжок моогээргек, бөйырлыг, хөөреник кижи. Хонделеңге чок дээш бай Сотпанның малының чартыы хире малдыг мен деп, ол хуруг черге мактанып. Херек кырында ажаок чалгаа кижи. Хей черге мактанып чоруаш, Чартык-Кожай деп толага база чедиңгеп.

Чартык-Кожайның кадайы хоочулуг хиреңинде, чылдың бөжуур, уруг-дарыны өг сыымас улус. Бир күзүн тараавыдаа ажаап ышкаңда, Чартык-Кожайның кадайының эзэн аарый берген. Кадыр-Хавак хелиниң, мөңгеп олурар хам кадайны болгаш ескелээ тудугжуларны база экжелгеп.

Чыылган чонга чем кылыр ак сергени олурун, божаан кижиниң дыңзыдары-биле бир иртүү база баш удур баглап алган.

Чүүү-даа канчаар харыым чок болган. Үш харлыг уруум нуспактаан, иштиг-сваттыг-даа болзумаа, Кызыл хоорайдан ыраап, төрелдерим аразынга аргастанып апардым. Ол 1939 чылдың август он сестиң үүнү. Дакпыр-дакпыр аар хилиичекче так хүлүдүн алгаш, Эөрбек суурда утбам сугга чеде бердим. Ол хүнүү нажаа-даа үүлээс мен. Өг-бүленден чарлып, чаш уруг эдерткеш, артында ухаавас бөжуур байдалдыг, чурттаар булуң дилеп чоруткаңмы ол. Ынчангы мээн байдалымны аң кижилер кергеп болза аар! Ус-черген аңыяк уруглар аң мен ышкаш сезеп харже чоокшулап, Кызыл хоорайда чурттап чорлар. Байдалды мичаа олар билир. Чүге таварны бергенимни-даа утпаанар боор.

Ийи дүгаар олурумну шала бектеним чиигээн мен. Олурум ийи хонгаш, бүрүү калган.

Ол үеним деңнели-биле алырга, шору бижик-билигиляг турдум. Таичайның төрели болурумга, мени кала-даа ажылга албас. Харын-даа чонның дорамча-базымчазы үүлеп халаглыг чораан. Оруспан билир болурумга, Зөрбекке эмнелге пунктуну ажыттыларга, аңаа хелемечиледип каан. Аңаа бичии кала ажылдадым.

Шак-да мичаар өг-бүле-даа чок, төрелдерим аразынга аргастанып чурттап келдим. Кадыым база баксыраан. Соолүнде ниилеп балгүүнүң дузаламчы акшазын алыр ужурга таварыштым. Орта ажыл кылып чораан эвес, арганжок түүлүг пенсия-дыр ийин.

Үеним маңгырын үүү дээр боор. Бо чылын чеден алыы хардаар мен. Чуртта болуп турар эде тургустуушкунну көргеш, эрткен оруум сактып келир мен. Хорадаачыг, хомудаачыг болур-дур. Кижи сагышкына үүү-даа киирер. Мээң чоок төрелим Таичай шынында политиктиг херек үүлегедип-даа каан болза, мээң салым-чолум берге аланы үүге чүктээр турганы деп-даа бодап ыыр мен. Алдан чылдарда-ла оларны агартып каапкан болгай. Ынчан ол дугайында үүгэе сураа дыңнаар турдувус. Ам репрессия дугайында партиэга ажыы-биле чугаалаа турар-дыр. «Контр» диптиг ыңгүлдеткен кижилериниң чоок кижилери мен ышкаш үүлеп база эдилеп чорааннар. «Контрларыңа» уруг-дарыы, кадай-хөегеттери когаралып эгиттирип ап-даа чордулар. Бистер ышкаштарга моральдыг когаралды кым эгидерил? Чижээ, мээң амыдыралым дижик. Шериг эргедужаалдыг кижиниң кадайы чораан-дыр мен. Бир эвес мээң амыдыралымга дегбеен болза, ыт чуду ышкаш чурттап эрткен амыдыралым ооң көлүүзе еске турбас бе? Болуп ынчан ажаок турдум. Бижикбилиттe өөренип алыр турдум ыйнаа. Чаңгыс уруум безин эртем-билиг чедип ап шыдаваан. Эмнелгеге санитаркалап ажылдап чору. Ам ооң бажыңында уруг-дарымны ап берип олур мен. Оодаачадаарда бажыңныг турган болзумаа деп болдай бөөр мен.

Бо үүлдү солуунче аваала хомудаан сеткил-биле бижип олур мен. Кым-бир кижиниң чуртталгазынга доктар-мооңнак-даа ужуратыырар болзавадым.

Төрелимниң уржуу дээш амыдыралдың кара хилинчээн шыдавыкче көрүп келген дириг черечи-дир мен. Эрткен оруувуста чазыглар чок, каалама деп алгырыкыр кижилер бар болгулаар-дыр. Ындыглар хөй-хөй ажы-төлдүү, келеринин карааның чажын төп келгеннер болдур ийин. Олар ам чон мурнуунга кара шынны чугаалап бөөр ужурлулар. Арын-күүр кезээде арыг ышкажыл.

Лаура НАМЧАЛБАА.
Кызыл хоорай.

АЙЫЛДАН ЧАЙЛАТКАН

Мартың эте хүннериниң бирээзинде хүндүскүүнүң үш шак үезинде Сут-Хөл суурнуң үеттүү талазында Новая кудумчузунда чурттаага бежыңының бирээзинге ort болган. Өрттенген бажыңның чоогунда чурттап турар Алексей Сыгдык дээрэн өрттү экерип каап, оляе далаш-биле чүгүрүпкен.

Удатпаанда өртке удур камгалал черинниң лайынчылары келгеш, өрттү ооң ынай хөрдээлетпейн өжүргеннер.

Ындыг таварыгларда эрес-дидимни көргүскен Алексей Сыгдык ышкаш кижилерни тускай шаңналмаңталга киирери нүзеңчүг.

Борап ОНДАР.
Сут-Хөл район.

Чиижең чоруктарның оруун дуглаар

«ӨРТЭЭНИҢ ААРЫН...»

Сөөлгү үеде кооперативтер республикада улуг сайзыралды алган. Ол чугула херек. Чонну аъш-чем болгаш амыдыралдың чугула херектиг эт-севин, бараанарын четчиир-биле хандырарынга ажыктыг-дыр. Ынчалза-даа кыдган бараанарның өртээнин аарын чугаалаар чоор боор. Чижээ, метрде бир рубль 10 көпеек өртектиг бодуун шөстеп даараан хөйленниң хөрээн чурук-биле квастаап 25, харын-даа 30 рубль чедир садып турар. Ону кылып турар кижилер боттарынга ажык кылдыр хөй акшаны шиңгээлеп ап турар. Оода шак ынаар бодуун хевирииң хевин күрүне садыг черлери чүге будурун ап болбазын!

Кооперативтер дээш-ле өртээн сан биилир шаанче адап турар чиижең чоруктарны черле ооңгуралыр үе келген боор. Ону чедип алырда, күрүне албан черлеринге хамааржып турар кооперативтерни ажытса деп саналлыг мен.

Час келген. Рынокка аътчин садары эгелээн. Ынчалза-даа мынза садып турар иогаа болгаш еске-даа чемнериин өртээ ырыкей эмин эртпир улуг-дур. Бир хүүн картофельди 7 рубль чедир садар. Үк өртекке садыгжылар амлажып калган. Моңу база албадаа-биле кызыгаарлап болурунуң өртээлары бардаа ышкаш. Чонлан картофельди бичелеп-даа садып алгаш, күрүне садыгларынга киирзе, бир хүүн картофельнин өртээ улуг дүзе, дөрт рубль болуур ужурлуг.

Чиижең чоруктарның оруун дуглаар херек. Ынчангайда база күрүне садыглары баш удур хемчегларын аза канчап баар чүвел? Чүл дизе, шиитпээн эът садыг черлерин ажыдып, ону организастап көрзе. Ийи-чангыс кижилер ону канчап кылып ап турарыл? А аъш-чем садының ажылдакчыларында бүгү арга турда-ла, ону кылып албазы база чиктиг.

Кооперативтерни шуут чок кылыр дивейн тур мен. Оларны хоруглаар азы өртээн күрүнеден албадап доктаатыр арга база чок. Чиижең хөөнмер-биле демисежиринин кара чаңгыс аргазы бардыр. Маңаа садыг черлериниң ажылдакчыларының тывыпгыр, сагыпгыр, чогаатыкчы чоруу негеттинер. Шак ынчаар эмин эртпир өртек улгаттыгпар чорук эвээжээри чугаажок.

Василий МОНГУШ.
Слесарь

АДАЗЫНЫҢ АРГАЗЫН АЖЫГЛААШ, ШҮҮЛГЕН

Хүн бүргег. Ынчалза-даа чоп анда ундараваан. Тыва кижи хүреш дээзде тывын салыр чүве-биле дөмей болгай. Кырган-даа кижи ыыаар чыдар.

Маргылдаа эгелээриниң мурнуунда тыва күрешке, даюдога база боксха көргүүт оюннары болган. Ону «Шын» солуунуң таңналы дээш хүрешке келген кижилер көргеп. А солуунуң ооңнуучуларынга көргүүт оюннар дүгайында таныштырыы кээрүн кыдыдайн.

Он алды бичии база 16 эрээди оолдар шелдүк өртүүнче үнүп келгеш, тыва хүрештиң аргаларын көргүсүшаан, элээн каш минуталарда хүрешкеннер. Ооң соонда дио-до хүрештиң аргаларын көргүскеннер. Стадионга олурган чон ону дыка сонуургаан. Хүрештиң эгелээрде судыя столунга олурган тренерниң башкарылгазы-биле көргүүт эгелээн. Кажан ол «хаджимее» деп чугаалаарга, шолде турган оолдар сегиржип алганнар. Тыва дылга болза «өгелелер» дээн ол. Ооң мурнуунда оолдар хол тутчуп мендилежирде ре деп чугаалаан. Көргүзүт оюннар төнер чоокшулап олурза, тренер «сого маңа» деп чарлаан. Ол чүл дээрге «Топхүрүнер» дээн ол-дур. Япон хүрештиң өөрөпп алыры белен эвес болгай. Ону өөренип-биле тренерлериниң тыпчып келгени биске өөрүнчүт. Кысказы-биле тайылбырлаарга ыыдыг.

Ам «Шын» солуунуң шаңналы дээш болган хүрет дугайында таныштырайн. Үк солуунуң таңналы дээш баштайгы маргылдаа 1962 чылда болган. Бир дүгаар таңналлы күш-ажылдың хоочуну Алексей Кумаяк алган. Ол үүле хүрешке эвес, хол бомбүүнге республиканга алдаржып турган. Ийи дүгаар чыдылда база-ла хол бомбүүнүң хоочун ойнаачылы, курлаырда милицияның полковниги Куулар Дутаржап-ла-биле кады чурттаа олурар болзумаа, мени ажылдан хостаар деп барган»—деп, ол дыңнаткан.

Чүүү-даа канчаар харыым чок болган. Үш харлыг уруум нуспактаан, иштиг-сваттыг-даа болзумаа, Кызыл хоорайдан ыраап, төрелдерим аразынга аргастанып апардым. Ол 1939 чылдың август он сестиң үүнү. Дакпыр-дакпыр аар хилиичекче так хүлүдүн алгаш, Эөрбек суурда утбам сугга чеде бердим. Ол хүнүү нажаа-даа үүлээс мен. Өг-бүленден чарлып, чаш уруг эдерткеш, артында ухаавас бөжуур байдалдыг, чурттаар булуң дилеп чоруткаңмы ол. Ынчангы мээн байдалымны аң кижилер кергеп болза аар! Ус-черген аңыяк уруглар аң мен ышкаш сезеп харже чоокшулап, Кызыл хоорайда чурттап чорлар. Байдалды мичаа олар билир. Чүге таварны бергенимни-даа утпаанар боор.

Ийи дүгаар олурумну шала бектеним чиигээн мен. Олурум ийи хонгаш, бүрүү калган.

Оң үеним деңнели-биле алырга, шору бижик-билигиляг турдум. Таичайның төрели болурумга, мени кала-даа ажылга албас. Харын-даа чонның дорамча-базымчазы үүлеп халаглыг чораан. Оруспан билир болурумга, Зөрбекке эмнелге пунктуну ажыттыларга, аңаа хелемечиледип каан. Аңаа бичии кала ажылдадым.

Шак-да мичаар өг-бүле-даа чок, төрелдерим аразынга аргастанып чурттап келдим. Кадыым база баксыраан. Соолүнде ниилеп балгүүнүң дузаламчы акшазын алыр ужурга таварыштым. Орта ажыл кылып чораан эвес, арганжок түүлүг пенсия-дыр ийин.

Үеним маңгырын үүү дээр боор. Бо чылын чеден алыы хардаар мен. Чуртта болуп турар эде тургустуушкунну көргеш, эрткен оруум сактып келир мен. Хорадаачыг, хомудаачыг болур-дур. Кижи сагышкына үүү-даа киирер. Мээң чоок төрелим Таичай шынында политиктиг херек үүлегедип-даа каан болза, мээң салым-чолум берге аланы үүге чүктээр турганы деп-даа бодап ыыр мен. Алдан чылдарда-ла оларны агартып каапкан болгай. Ынчан ол дугайында үүгэе сураа дыңнаар турдувус. Ам репрессия дугайында партиэга ажыы-биле чугаалаа турар-дыр. «Контр» диптиг ыңгүлдеткен кижилериниң чоок кижилери мен ышкаш үүлеп база эдилеп чорааннар. «Контрларыңа» уруг-дарыы, кадай-хөегеттери когаралып эгиттирип ап-даа чордулар. Бистер ышкаштарга моральдыг когаралды кым эгидерил? Чижээ, мээң амыдыралым дижик. Шериг эргедужаалдыг кижиниң кадайы чораан-дыр мен. Бир эвес мээң амыдыралымга дегбеен болза, ыт чуду ышкаш чурттап эрткен амыдыралым ооң көлүүзе еске турбас бе? Болуп ынчан ажаок турдум. Бижикбилиттe өөренип алыр турдум ыйнаа. Чаңгыс уруум безин эртем-билиг чедип ап шыдаваан. Эмнелгеге санитаркалап ажылдап чору. Ам ооң бажыңында уруг-дарымны ап берип олур мен. Оодаачадаарда бажыңныг турган болзумаа деп болдай бөөр мен.

Бо үүлдү солуунче аваала хомудаан сеткил-биле бижип олур мен. Кым-бир кижиниң чуртталгазынга доктар-мооңнак-даа ужуратыырар болзавадым.

Төрелимниң уржуу дээш амыдыралдың кара хилинчээн шыдавыкче көрүп келген дириг черечи-дир мен. Эрткен оруувуста чазыглар чок, каалама деп алгырыкыр кижилер бар болгулаар-дыр. Ындыглар хөй-хөй ажы-төлдүү, келеринин карааның чажын төп келгеннер болдур ийин. Олар ам чон мурнуунга кара шынны чугаалап бөөр ужурлулар. Арын-күүр кезээде арыг ышкажыл.

Лаура НАМЧАЛБАА.
Кызыл хоорай.

Көрүчүлер кыминың шүгүлүүн четтикпейн маңаа оргаанар. Моге салыкчылары ийи могеин хүрежири-биле төлүе үндүрүп келгеннер. Могелер девип дооскаш, хүрежири-биле белетикеин бергеннер. Баштай дингчин чалаа шаг болганнар. Эгин солаандан түүчүп алгаш, кезек сылгышкен-даа. Оң ийи моге бот-боттарын эки билчир болгаш мурнай арга ажыглаан кижи онтатпын болдур. Хүреш болгаш арга талазы-биле В. Монгуштуң дуржулгалы улуг. Ынчалзадаа Р. Хомушку ооң база хулак чок. Ооң ачазы Киров Хомушкунуң республиканга каш удаа шүгүлүү чораанын чөп билир. Хоочун могеник кол аргазы оң талазы холуубиле доменктиң иштинче часкаап, чаа иштиттер. Бо удаада Роберт адазының ол аргазын ажыглаап,

Чылдар болгаш кижилер

АДАК-БЫШКАА ЧИИК, ААС-КЕЖИКТИГ

Чер-делегей кырынга тедеп чеди чыл чурттаары, чоокка чедир-ле ортумаак назынны дөртен четнес турган тыва улуска — мындыг-ла белен эвес. Ынчалзажок Владимир Каттыраровичиниң адак-бышкаа чиик, утаан-бодалы чарт, кадыкшылы быжыг.

— Феодалдыг Тывага төрүттүнүдүм. Аратты революзу тиилеп турар үеде аътты халдып, аър-сав ажылдарны кылып турар апарган турдум. Ынчангаш кербээн чүвем-даа, кадырбаан хөлзөмдээ чок яйып —деп, ол чугаалап ор. Ындыг улусту чон «Дириг төөгү-дүр он» деп чугаалажыр. А мен чогум төөгүнү эвес, харын оон бодунуң төөгүзүн сонуургадым.

Район, кожуун деп сөстер чок турар шагда, биезде чүве-дир пиин. Сүт-Хөл Ондарларынга Каттырыр Назын-оол деп кижи чурттап чораан. Оон өөнге, тос-тостуң ооогунда, бо Владимир Каттыраровичиң төрүттүнгени. Оңу аразы едек-биле кургаглап, кудурук сордуруп, мыйыска ешку сүдү эмискиктеп остуруп каан. Сылдыңырга хамнар-даа хоол турган. Ажыбиле чугаалаарга, ол үениң «амыдыралын» чүктеп келген. Оон ада-иези оглуңуң чуртталгазының мындыг чаагай болу бээрин дүжевээнер-даа.

Владимир Каттыраровичиң 1939 чылда, 27 харлыында, башкы сургуулу дооскаш, Чеми-Хемчик кожуунуңуң Хөлчүктүг сумузунга башкылап эгелээн. Оон бээр Чеми-Хемчик болгаш Сүт-Хөл районнарың сес школазынга 42 чыл башкылаан.

Владимир Каттыраровичиниң кадайы Серен Карашпайовна дөрт оолду болгаш дөрт кысты божаан, күрүзекиже кижилерлер. Оларның аразында Маадыр-ие-даа бар. А Зинаэ биле Белек-оолдуң уругларының уругларының уругларының

Государственная
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунун, Тыва АССР-нин Дээди Совединин болгаш Министрлер Чөвүлелиннин органы

1989 ч.
май
4
четверг
№ 105 (14005)
1923 чылдан үнелеттингеш.
Өртээ 3 коп.

Часкы хову ажылдары

МЕХАНИЗАТОР

«Коммунизмниң херели» совхозтуң № 2 трактор-хову бригадазы мал чемин тарып өстүрер кылдыр түскейлаттынган. Ол коллектив барык 1340 гектарга янзы-бүрү мал чемин культураларны тарыыр. Механизаторлар төнүү түнелдээш ажыглаар. Ынчангаш дирекция-биле кереэнин чарган.

1989 чылдың часкы тарылганынга механизаторлар шыырак белетеглдиг кирген. Колделиве кереэнинң ужур-утказының дугайында кыжын өөренип алган, чазын экзаменнерин дужааган. Тарылга шөлүнүң чаа үүдүн кылган. Черни бригадага акт бүүгаар дужаган.

Хоочун механизатор Дажы-Доңдуп Оюн өөрү-биле кады баштайгы хүннерде мурнунда ажыглавайн турган курукка черлерни аңдарып киргеп. Аңаа медени тарыыр.

ЧУРУКТА: Д.-Д. Оюн.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ЧЕМИШЧИДИЛГЕДЕН ОЙТАЛААН

Литвanың Агроүлетпүркүркомунуң материал-техниктиг хандырылга эргелелин ооң чагыкчыларының бирээзи «банкка суккан». Агросадыг ажыл-агыйы болур «Капсукас» техникум бо чылдан эгелээш минералдыг чемишчидилгелер, ону хөрүнге киирер техника садын алырындан ойталаан. Ногаа бүдүрер болгаш садар талазыбиле республикада эң улуг бо бүдүрүлге погаа өстүрерде минералдыг чемишчидилгени моон соңгаар ажыглавас деп шийтпирлээн.

— Эки дүжүттү ажаап алгаш-даа, погааны садарының амгы өртектери-биле мындыл ковчуг байып шыдавас бис—деп, ажыл-агыйның директору М. Крупкайтис тайылбырлап турар.— Га бүрүзүнден 400 центнер погаа аймаан ап турар бис. Район төвүнде болгаш суурларда ажыттынган боттарывыстын магазинниривиске сатказ, орулгалыг апарган бис. Ниитиниң чемненилге, садыг четкизин дамчыштыр сатказ, орулга эвээш ап тур бис. Ындыг-даа болза, погааның дүжүдүн элээн эвээжеткеш, ажыл-агыйны орулгалыг кылдыр арттырып ап болур. Кандыг арга-биле деп айтырыг тыптып кээр. Амгы үеде садып алыкчылар погаа аймаанның шыварынга ковчуг негелделиг апарган. Арыг, бирлээр чугаалаарга, минералдыг чемишчидилге ажыглавайн өстүрген погаа аймаан элээп улуг өртек-биле сатказ, орулгалы ап болур. Нитраттар чок погаа аймаа кыжын эки кадагалаттынар. Ынчап кээрге, чидириглер эвээжеэр-дир. Шак ындыг арганы еске чурттарда ажыглап турар. Ногаа өстүрериге ажыглаар дээш чылдыңда 50 тонна минералдыг чемишчидилгени садып ап турдувус. Оон ойталаапы база орулга-дыр. Оон кырынга чемишчидилге хөрүнге сиңирер техника, чемишчидилгени чаптырганы дээш чаргыдыларны немээр болаа, орулга улам ковүдээр-дир. Өстүрениниз погааның шупүзүн боттарывыс сайгарар бис. Өске бүдүрүлгелер, ниитининг садыг, чемненилге черлерни таварыштыр сайгарарга, продукциниң үрелии хораары хөй, сайгарганы дээш төлевир база бээр апаар. Ынчангаш эки шыпарлыг продукцияны бүдүргеш, ону эки кадагалап, бедик өртекке чедирип алыры— орулганы дөзү ол. Ооң кол утказы — өстүрген продукцияны шупүзүн сайгарары.

Капсукасчыларның аргадружулгазын Литвanың өске ажыл-агыйлары ажыглап эгелээн. Шяуляй, Шальчининкяй, Препайск районнарының ажыл-агыйлары болгаш кооперативтериниң чамдыкы арыг погаа аймаан өстүрериниче шилчээн. Амдыкыында мындыг ажыл-агыйларның саны эвээш. Минералдыг чемишчидилгелерни, гербицидтерни ажыглавайн баарга, погааның дүжүдү эвээжеэр, хол-биле кылыр ажыл көвүдээриниден удурлукчулар корүүп турар.

Продукцияны бүдүрүп турар ажыл-агыйлар биле хереглекчилериниң аразында үнген маргылдааныг чүүлдерни шийтпирлеп болур оруктарның тыптып келгени чидиглиг олурар айтырыгны шийтпирлээринге идиг боору чугаажок.

П. БАГДАНСКИС.
(СЭТА-ның корр).

СУГГАРЫП КИРИПКЕН

«Алдан-Маадыр» совхозта Сергей Базытпаага улуруткан тараа өстүрер Борбак-Тей бригадазының кежигүннери суггарылгаже киришкеп.

Олар бо чылдан эгелеп ареңда аргаларынче шилчээн.

Бригаданың 6 суггатчызы баштайгы хүннерде 35 гектар сула тарыыр шөлдү суггарган, ажылды үргүлүлеп-шаап. Черниң хөрүнүп бол-баазырадып, суггарылганы агротехниканың дүрүмүн бүүгаар чорудуп келгеш, чылды-на чаагай дүжүттү өстүрүп ап турган. Ынчангаш тараажылар баш бурунгаар бүгү шөлдерге ашталганы чорудуп, суггаргаш, байлак дүжүттү ажаап алыр дээш шудургу ажылдап турарлар.

Бораш ОНДАР.

ЧҮСТЕН ЧҮС

XXVII хүш-ажылчы медээлер

«Барлык» совхозтуң Хөндеделең салбырында хойжу бригаданың хойжулары бо чылдың кыштаглаашкынын багай эвес эрттирген. Ниити бригада төрүүр чүс хойга онаштыр 75 хураганы камгалап алган. Эрткен чылдың бо үеэнде бригада төрүүр чүс хойдан чүгле 36 хураган алган турган. Кыштаглаашкынга хынамчалыг белеткеннип, мал чемин эки күрлавырлап, кадарчылар бот-харыысалгазын бедиткенивиден мындыг көргүзүлгелер чедип алдынган.

Хойжу бригададан дүрекулгалыг, хоочун кадарчы Карыкыс Майын-Тараасевна Чыргак-оол төрүүр чүс хойдан чүс хураганны камгалап алгаш, ям районда эң дээре хойжуларның санынга киргеп. Кадарчының коданында 334 төрүүр хоо шупту оолданкан, ынча хураганны онча-менди камгалап алган. Оон Ортаа-Хөруда кыштаанда мал чемин ам-даа бар, суг-биле үзүктелиниккин чок хандырып турар. Кадарчы кажаалын сеңгеп алган, чаваглаашкынга белеткенин эгелээн.

Мурнакчы кадарчы эрткен чылдан бээр от-бүдек керээнбиле ажылдап, ооң ажыктыг талааларын өөренип, билип алган. Кыштаглаашкынга эки белеткенип, мал чемин боду чеччири-биле белеткээн турган. Чаш хураганнарны азырап, дорүктурерлерге сакынчы Ламажык Тожунмаа кымымак ажылдаан.

Кара-кыс Маймын-Тараасевна Хөндеден көдээ Совединин депутаты, хөй уругларның пеэзи. Бодунуң кызымак күш-ажылы-биле ол хойжуларның, салбырның чурттакчыларының хүндүлелиниң чедип алган.

Бир эвес 60 хойжу бригаданың өске кадарчыларын шупту хүндээгеени күүседип, үстүнде кадарчы мынаш ажылдаан болза, оларның ниити көргүзүү моон-да белик турар ийик. Бригадада хойжуларның чамдыктының көргүзүү куду болган. Коданында кадарчы хой бүрүзүнден хураган ап турда, өскелери чүс башка онаштыр 60-70 хураган камгалап алганын чүүн-биле тайылбырлаарын? Моон чамдык кадарчылар түнелден үндүрүп. Кара-кыс Маймын-Тараасевнаның арга-дружузгазын көрүп, билип, өөренип алыры черле ажыктыг.

Хонг-оол МОНГУШ.

КЫРГЫЛДА ДООЗУЛГАН

Улуг-Хем районда «Ак-Туруг» совхозтуң Кара-Сугда Даш-оол Кайдашың удуртка-кан хойжу бригадазында өшкү кыргылдазы доозулган. Кыргылданы бригаданың малчыннары чоруткан. Николай Кек ийи хардыг 407 сергежитежиниң бирээзинден-не 1,1 килограмм дүктү кыргаан, совхозка дужаагган.

Аныяк бригадир Григорий Доңдук-оолдуң Шончалай бригадазында хоочун малчын коммунист Онуйлаа Седип төрүүр өшкү бүрүзүнден бир килограмм дүктү кыргын ап, планын ажыргаан. Ол шыпкан малчын Оюу Даспан багай эвес түнелдэн көргүскен.

Кыргылда ажылынга малчыннар Маадыр-оол Монгуш, Николай Кек, Александр Натпит, Анна Сангаажап, Бичө-оол Монгуш, Машнак Лидер-оол, Бак-кыс Седип, Светлана Доржу олар кызымак ажылдап, хүнде 20-деп 25 баш чедир өшкүлерин хол-биле кыргып, мактатканнар.

Сарчы-Мидип СОТНАМ.

ОНЧА-МЕНДИ КАДАРАР

Хой оолдаашкынын эртиргенниң түнелин «Тилелге» совхозтуң малчыннары боттарының хуралында чугаалашкан. Бо кыжын ниитизи-биле хой оолдаашкыны организастыг, бедик деңнелге эрткенин олар демдеглээн. Николай Күжүгет төрүүр 100 хойдан 117 хураганы онча-менди камгалап алгаш, малчыннар аразында социалистиг чарыштың тиилекчизи болган. Дүкүр-Кара Монгуш биле Анай-оол Мортуй-оол 100 хойга онаштыр 105, 104 хураганны камгалап алгаш, ийиги, үшкү черлерни түс-түзүнде эзлээнивер. А совхозтуң малчыннары ниитизи-биле төрүүр 100 хойдан 88 хураганы ап шыдаваннар.

Хой оолдаашкынын доозулган-даа болза кыштаглаашкын ам-даа тоннээн. Малчыннарның мурнунда туруп турар сорулга—хураганнарны чидирип чокка чаваглалын, семис-шыырак, деңнелдиг кылдыр үзүп бээри. Ол ажылды чедиишкиниг чорудары-биле бүгү хемчеглерни алырының чугулазын малчыннар демдеглээн. Чеснең үеде сергылаан хой, хураган өлүп болур. Ынчангаш бо хүннерден желээш, саргыга удур санитар-профилактиктиг хемчеглерни малчын коданнарда ап эгелей берген.

Кыш чымчак болганындан мал чемн база артып калган. Оны ээ азу-биле камнап калганнарын малчыннар дутурушкан.

Малчыннарның хуралынга Кур-Чер ажылчын кооперацинзының ажылдакчыларын чалап, садыг талазы-биле хандырылганы эжиидерин оларга сүмелээн. Хойжу бүрүзүнүң аалынга автомагазин неделяда бир катап албан барган турар ужурлуг деп дутурушкан.

Келир кыштаглаашкынга бо хүннерден эгелеп белеткенир, кажаа-хорааны чайлаглаарының мурнунда сентээр дээш ышкаш ажылдарны кылып чорударын малчыннар шийтгирлээн.

Эрезеи ТЕЖИТ.

МУРНАКЧЫ БРИГАДА

Күш-ажылдың хоочуну Болат-оол Монгуштуң удурткапы Хандагайтыда АКМК-зының тудуг бригадазы боттарының ажылчыннарынга чуртталга бажыңын тудуп турар. Дөрт аал чурттаар бажыңның ийизин ажылдатка киирер четкен. Апрель айда база бирээзинниң таваан салып алган.

Бодунуң ажылынга мергежээн мурнакчылар Владимир Ондар, Василий Монгуш, Алексей Айдың-оол, Алексей Монгуш олар кызымак ажылдыг. Мурнакчы бригада ай, квартал планын доктаамал ажыр күүседип турар.

Айыжы САЯ.

Специалиске сөс

КАРТОФЕЛЬДИҢ АГРОТЕХНИКАЗЫ

Картофель чырыкка, температурага, ел-шыкка, чемишчидилгеге, хөрүнге, агаарга болгаш өске-даа түүлдерге дыка-ла негелделиг үнүш. Бир кол негелде болза картофельдиң үрезинин чаңгыс аай болур ужурлуг. Чамдык үрезинн эрте үпер, быжар, а чамдыктары оран. Баштай үнүп келген сыптар артканнарын хөлегелээр, ынчангаш кожаларынга дыка таарымча чок апаар. Оон аңгыда үрезинин шыгжаарда, сорттарны база холуп болбас.

Картофельдин дүжүткүрүү хөрүнүүнүң температуразындан улуу-биле хамааржыр. Хөрүнге хөөп каап үрезинн 5°-тан эвээш эвес чылыг турда, а а дазылчыгаштары 7° турда, өзүп эгелээр. Бистин республикага чазын соок, а чайын база күүгүн эрте донат болгулаар. Часкы үеде агаарның тваарымча чок чоруунга удур механизаторлар түүнү канчалза экип? Хамыктың мурнунда картофель ургаларны ажыглаар. Ол үүл дээрге, үрезинин тарып олуртурунуң мурнунда, картофель шөлүн чалдап алыр. Чалга хөрүнүүнүң чылыы анаа дески хөөлүдээн 3—4 градус чылыг болуур. Тарылга шөлүнүм үстүнү каъды дүрген чылыыр болганда, үрезинин дыка хаамыладыр олуруткан хереэ чок. Ол ышкаш картофель үнүп эгелээринин мурнунда хөрүнүү экип-ле үлдүреткени дээре. Оон аңгыда өлүмнер үнүп эгелээш үрезинин тарып олуртуруу ажыктыг. Соок чылдарда безин картофельден бедик дүжүттү хөлтаамал алыр дизе, дүрген быжарының талазы-биле аңгы-аңгы сорттарны тарып олуртур херек.

Чайын болгулаар соокна алыспазын дээш картофельди суггарар, хөрүнүүнү үлдүреттир. Картофель ел-шык хөрүнге өлүп үпер. Оон сывының өлүп үнериниң аайы-биле суггга негелдээш база аңгы-аңгы. Чижээ, картофельдан үрезинин тарып олуртканындан сывы үнүп келгижеге чедир хөрүнүүнүң ел-шыгы 65—70 хуу, а чечээ конгуракталып база чечектелип турда, 75—85 хуу база сывы кадып, күргаш эгелээриниден ажаап алгыжеге чедир 60—65 хуу болур ужурлуг. Картофель сывының чечээ чаа конгуралаалып турда, ел-шык хөрүнүүнүң чедип үнүп эгелээринден картофельдиң саны, а сып чечектелип турда база чечектелири соксаанда ел-шык четчир болза, борбак картошканың деңзиин аажокла хамааржыр.

Картофельди канчаар өстүрериң? Бо үнүш болза хөрүнүүге хөй чемиштиг болуруң негээр. Бир гектарга 3 тонна өдектү теп ажыглаар болзувусса, оон 3 центнерни немей ап болур бис. А минералдыг чемишчидилгени 100 килограммны 1 гектарга онаапгыр чажар болзувусса, оон 28 центнерни артыкка ажаап ап болур.

А фосфор-калий чемишчидилгелерни колдады ажыглаар болза, белеп үрелип, аарывас. Фосфорну чайжарга картофельдиң үрезин шыпары экижинр. Азоттуң, фосфорнуң база калийниң кайы-бирээзин пормазынга четпейп баар болза, оларны шыгжаарып баксыраар, чижээ, фосфор биле калийниң ачызы-биле картофель азотту ажок эки шинээлип алыр. А азот эвээш боорга, фосфор биле калийнин улуг-ла ажыы чок апаар. Ынчангаш бо үш чемишчидилгеп чажарыпып (холуурунук) пормазы: азот — 1, фосфор 1,1—1,3, а калий 1,2—1,5 кезек болур ужурлуг. Калийнн база хлор холумактыг чемишчидилгелерпп картофель шөлүнге күүгүн ол шолдү болбаазырадып тура, а хлор чок чемишчидилгелерин — калий-магнезияны, сералыг ажыг (серно-кислый) калийнн тарып база күүгүн чажар. Азот-фосфор чемишчидилгелерни аңгы, хөрүнүү чалдап тура ажыглаар. Ынчалза-даа хлор чок калий чемишчидилгелерни ажыглааны дээре. Хөрүнүү эки болбаазырадырга, ында болуп турар физиктиг, химиктиг болгаш биодогтуг болуушкуннарга дыка таарымчалыг. Хөрүнүн тапталырга түгле картофельдиң өлеринге эвес, харып ону болбаазырадырынга, эң ылангыя күүгүн картофельдиң ажаап алырынга шаптыктаар. Үнүшкө кислород-четчир турзун деп болбаар болгай. А сентябрь бирээден эмелеп, ону ажаап эгелей бээр бис. Бисте 50—60, 60—80, 80—100 база 100—120 хопчук болган оон-даа хөй хуусаада өзүп үнер сорттуг картофельдер бар. Бир ажыл-агыйга ийи аңгы үеде быжар сорттарны тарыыр болза эки. 1988 чылда «Ленинчи орук» совхозтуң № 1 салбырынга суггатчыг черге арте быжар «уральский» деп сорттуг олуртканын, бир гектардан 171 центнерни, а ортумак хуусаада быжар «огонек» сорттан 180—230 центнерни ажаап алдывыс, а ниитн шөлден бир гектарга онаапгыр 118 центнер болган.

Биске тааржыр сорттар: эрте олуртур «уральский» деп сорт, хамык негелдезинп сагыырга бир гектардан 312 — 362 центнер дүжүттү бээр. «кандретта»—300—340, «тулунский»—300—450, «гогонек» — 300—450 центнерни бээр база бедик дүжүткүр «фалевский» деп сорт бар.

Чазын черни белеткээри. Картофель олуртур шөлдү чазын ийи катап илинчээш, хөрүнүүнүң ел-шыгы 65—70 хуу чедир суггарар. Оон соонда чалгын чок андазыпбиле 25—27 сантиметр хавы кылдыр аңдарар. Үрезинин олуртуруунун мурнунда кат хонук бурунгаар 16—18 сантиметр чалдап тыптын алыр, ол ышкаш КОН-2,8 КРН-5,6 маркалыг культиваторлар-биле минералдыг чемишчидилгелерни чажар. Агрегатка маркер кылбас.

Үрезинин белеткээри, картофельди олуртуру.

Үрезинин шыгжамырдан үндүргеш, сорттаар, варып үрелген база стандартка тааржыпластарын аңгылап каапгар. Чылыг хүнперде 10—15 хонук дургузунда ону чылыдар, дүне чылыглап, шуглап каар. Тарып олуртуруунун мурнунда пестицидтерге микроэлементтер холуп алгаш ооң-биле хорааннаар. Бир тонна үрезинге фундазолду 0,5—1, килограммны, ТМТД-ни 2,1—2,5, поликарбацинни 2,6—2,7 килограммны 5—7 литрге холаап үрезин хорааннаар «Гуматокс С» деп агрегатты ажыглаар. Өске-даа ындыг машиналарны ажыглап болур.

Картофельди чалдың ортузунга, үрезин бүргүзүп чавскаандырып ангы олуртур. Ону үлдүргей хөрүнүүнүң 8—10, а дой-элезин холумак хөрүнүүнге 6—8 сантиметр хавы кылдыр олуртур. Үрезинин майның биргн он хонунда тарып олуртур болза эки. Бир гектар шөлге чнир картофель болза 50—55 мүүнү олуртур, а үрезин кылдыр ажаап алыр картофельдиң саны оон ковүдээр. Аразының хемчээли 26—28 сантиметр болур.

Үрезинин тарып олуртканының соонда бир неделя болгаш БРУ 0,7 маркалыг илинирбиле чымчадыр. оон соонда 6—8 хонгаш база катап үлдүреттир. Үш дутаарын сывы өзүп үнүп келгепге 5—7 сантиметр кылдыр үлдүреттир. Суггаган соонда черле үлдүреттпри албан. Ол ышкаш аарыглардан база хоралакчылардан камгалаары-биле холумактарны ажыглап тургаш, булгуртүрүүн утпас херек. Ооң чурумун агрономнар эки билир.

Бир эң кол негелде болза, картофель үрезинин казагалап шыгжаары болдур. Дыка хөй специалистер олче сагыш салбас болгаш үрезинин болганчок-ла үрен алган болур. Картофель шыгжамырлары кандыг болурул дээр дугайында айтымнкын, литературада бисте четчир.

Виктор ШТЫРОВ.
«Үрезинө эртем-будүрүлгө системазының организакчызы.

Эде тургустунуушкун: бодалдар, саналдар

ДЕМИВИС КАДААЛЫ

Чаа-Хөл суур эрги черинге турда, ижер суг, мал-маган, огород суггарар талазы-биле айтырыг турбаан чүве. Бажыңнар кудуктарлыг, а Чаа-Хөл хемнин суу суур иштинге агып чыдар. Чаа-Хөл суурнуң чаа черже көжүрген соонда суг айтырыы чидигленип келген. Эң ылангыя мал-маганга бээринге, огород суггарарынга суг чедиштестээн.

Чаа-Хөл суурнуң амгы турар черн шагда тараа шөлү турган чер. Ынаар бугаларны, арыктарны чон казып үндүрүп, сугну аксып, тарааны тарып чораан. Ол бугаларның, арыктарның ора-сомазы-даа артып калган. Моон бодум хуумда чаңгыс чер чурттугларымга мындыг дилег кыйгырыым бар. Суурувустуң баарында эрги буга бар-дыр. Демивисти кадып, ону аштап-арыглап, сеңгеп, сугдан бадырып ап көрээликпер. Ынчан суг айтырыы бистиң суурувуска бичии чавырлыг боор. Ол ажылды организастаарынга түе чернин удуртукчулары, чурттакчы чон боду база идепкейлиг кирижир боор деп бодаар-дыр мен.

Кызыл-оол ЧОНДАН.
Улуг-Хем район.

САРЛЫККА ТААРЫМЧАЛЫГ

Хову-Аксының чоок-кавызы сарлыкты азырап өстүрерииге таарымчалыг чер. Чайын безин серииз оран болгай. Сарлыкты кыжын, чазын, күүгүн Чанга дагларынга одарладып, чайын чоогунда тайгаларже кедегеледи үндүрүп болур. Баян-Тала, Үнгеш хемнин өруулеиир чайлагладыр болза ажырбас. Аңаа кайы-даа совхозтуң малы келбес чер.

Сарлык фермазын Элегее хемнин кыдынында суглуг серпин черге тургузуп болур. Алырааар малды өг-бүлелерге арендага берип кагза чогуур. Сарлыкка немелде чем черек болза, сиген кеанп ап болур черлер Хову-Аксының девискээринде бар.

Сарлыктың эдн, суду дээрге чиик артектиг продукция-дыр. Бо малды азырап болур кижилер Хову-Аксындан база тыпты бээр деп бодаар мен.

Бо ажылды «Тыва кобальт» комбинадың чедиишкининг боттандырып болур деп санап тур мен. Мээң саналымны комбинаттың удуртукчулары өөренип, ажылчынпар-биле сумележип көрзе кандыг ирги?!

Доржу ОНДАР.
Комбинаттың бизанчызы.

ПУНКТУЛАРНЫ ӨСКЭЭР ЧАЙЛАТСА

Амгы үеде бистиң совхозтарывыста хөй чүүр пунктулар бар. Малды чүп эмнээринде эң-не ылангыя аргазы ол. Ынчалалда ук пунктуларны түдүп турары, көрүп чоруурга, дыка-ла таарымча чок. Бойдус камгалалын шүүт барымдаалавазын боордур. Чижек кылдыр Сүт-Хөл районда Карл Маркс аттыг совхозтуң мал чүүр ванназын көрүп көрээли. Ону чайын аалдар туруп Кош-Сүг деп черинң бажында ажаап ышкаш арыг, кылаң кара сугнуң кыдынында кылып каан. Элезинче сиңген эм Кош-Сугнуп суунга чоорту каттышкап, аксиичо кнпр агып чыдар, а ону мал-маган ижип турар.

Бистиң тыва улус суг бажы черге малмаганны безин тургуспас, чүзерей боор ээр. Ол ышкаш Чеөп-Хемчик районда СЭКП-нин XXII съездинин аттыг совхозтуң Мойылык деп черде хөй чүүр пунктуну коплуг иштеп шыкта, кара сугнуң кыдынында түдүп каан. Оон чанында өөренпкчилериниң будүрүлге бригадазының төөү базал бар. Ванналдан үнген суг Чадаана хемче кирип турар. Ында балык-байлаң бар, сугшу мал-маган, кижилер ижип турар.

Байдал мындыг турда, районнуң санитар-эпидемиология станцизының ажылдакчылары ону чүге эскербейн турарыл? Оон аңгыда мал чүүр пунктуларны каяа, кандыг янзылыг түдүп дугайында чогуур органнарның айтымшкын-шийтпирп база турар-ла ужурлуг.

Черле мал чүүр ванналарны ам мындыг черлерге малга болгаш кижиге хоралыг болгу дег кылдыр тударын шүүт хоруур, сугнуң кыдынында пунктуларны өскээр көжүрер керек. Бо дугайында Сүт-Хөл биле Чеөп-Хемчик районнарның санэпидстанцизаларының ажылдакчылары чүү деп бодап турар ирги?

Алдын-оол ОНДАР,
Пёме суур.

СЭКП обкомунуң пленумунга уткуштур

ӨӨРЕНГЕНИН ПРАКТИКАГА АЖЫГЛААР

Бөдүүн болгаш чартык бөдүүн дүктүг хойлуг ажылагийларның зоотехниктериниң болгаш дүк малгакчыларының семинары Өвүрде «Коммунизмче орук» совхозтуң базазынга болуп эрткен. Анаа 6 райондан 60 кижи киришкен.

Республиканың Агроүлетпүркүркомунуң специалистери хой ажылында амгы байдал болгаш сорулгалар, аренда база өг-бүле керээлериниң дугайында, бөдүүн база чартык бөдүүн дүктүг хойну бонитировкалаарының, дүктү классталарының, уксаажыдылга ажылында сорулгалар, анаа отчёт-учёт дугайында лекцияларны семинарның киржикчилеринге номчаан. Оон аңгыда Красноярскиниң дүк талазы-биле зона лабораториязының технологу И. Якушев бистиң Тываның Черногорскиде дужаап турары дугуунуң анализин тодаргай чугаалаан, дыка тактаан.

Семинарның киржикчилери Улаатай хойжу бригадазының кошкарлар болгаш төрүүр хой коданнарынга барып, анда мал-маганның байдалы база малчыннарның амыдырал-чуртталгазы-биле танышканнар. Ук бригада болза, малды кодан аайы-биле ангылаар талазы-биле өскелерге черле үлегерлиг, ынчангаш республика конкурузуга шаңналдыг черни эзелээн коллектив. Хойнуң хар-назыны, ен-чүзүнү база класс аайы-биле чылдыг-на бонитировкалап, ангылап турарының талазы-биле анда специалистерниң билиин ап болуру чүүлдер хөй. Ажылгы практика кырында көрүп, билип алыры-биле семинарның киржикчилери совхозтуң 800 тогуз хойларын бонитировкалажып дузалашкан.

Үш хонуп үргүлчүлээн семинарның киржикчилери көрген, билген чүүлдериниң дугайында түүнелеп чугаалашкан.

Өвүрде агроүлетпүр каттыжымышкынының начальнигы Шарбый-оол Сарыг-оолович КУУЛАР:

Бистиң районда хой ажылының талазы-биле сөөлгү үеде чамдык эки түүнелдер бар апарган. 1987 чылда 100 хойга оналаштыр 64 хураганны камгалап алган болзувусса, 1988 чылда—72, а бо чылдың дөрт айларында—82 хураганны камгалап алдывыс. Малчыннардан 7 өг-бүле аренда керээзи-биле ажылдап эгелээн.

Ажыл-агыйлар хойну сөөй оолдадып, багай эвес түүнелдерни болуп турар. Чаңгыс төрүттүнген хураганнар бооп, оът-биле нады-неен суттелир, оон ынай хураганнар оътка кире бээр. Хой ажылынга чарыгдал эвээжээр. Хүн дурту узун, чылыг турда хураганнар колдуунда даштыгаа хүнзээр, өкпе-хөрээ аарыр чоруктар эвээжээр, хураганнар колдуунда нелери-биле кады оътталар апаар.

Хой ажылынга кол чүүл болза малды улуг кадарчы боду кадарарында, одар-белчиңирни шын тааржыдырарында. Малчын өг-бүле бүрүзү кыжын 8—10 тонна сигеннии, 1 тонна комбикорм чарыгдал турар.

Зооветеринардыг, экономикти өөредилгеги специалистер малчыннарның аалдарынга чедип барып эртирип турар апарган. Чүге дээрге бригада төвүнге кадарчыларны чыры берге, бир талазында, чер аразы ыяк, нүүде, малчыннар хөөнче халажыр, автомагнынче чардыгар болуур. Ол шыкаш түс-түс өг-бүле бүрүзүнге барып өөредирге, олар билип алырда эки.

Малчыннарның аразында ам-даа алырадыкчы хөөнүүгүлер бар. Ындыглар-биле боттуг ажылды чорудуп тур бис. Оон ангыда, чонның амыдырал-чуртталгазының айтырыныче чогуур кичээнгейни салып, эң ылаңгыя өг-бүле бүрүзү хуузунда малдыг болурун чедип алырыныче улуг сагышты салып тур бис.

«Мөген-Бүрен» совхозтуң селекционер-зоотехниги Шойоол Иргитович ДЕЛГЕР-ООЛ:

— Бистиң совхозтуң хойлары хайнактаашкындан продукцулуг шынары кудулаан, ам сөөлгү үеде харын хөөнүс бөдүүн дүктүг шынары кирип келген. Дүк талазы-биле чер аайбайн турар бис. Чайгы одарларывыс ажыгбас, а кыжын-на бергедей бээр бис.

Совхозтарда зоотехник-селекционерлерни кызырып каапкан, чүгле зоотехник-бригадир кижи бар, ол специалист чүгле ынчан ажыл харыылаар боордан башка, уксаажыдылгаже, оон учёт-отчёдуңүе сагыш салбас боор-дур.

Бистер, бо семинарга келгеш, дыка хой ажыктыг түүлдерни билип алдывыс.

«Кызыгаар» совхозтуң коп зоотехниги Даа-Хөө Самданчапович БУДУ:

— Өвүр районнуң хойларын хар-назы, ен-чүзүнү-биле үскенин эки-дир. Оны көрүксээн кижи мен. Мында хойну орай оолдадып турарын шын деп деткиир-дир мен. Декабрь, январь айларда төрүттүнген хураганнар апрель-май айларга чедир кажанга турарга чамдык аарыгларга таварыжыр база оларга чылыг кажаалар тударынга артык чаргыдалдар үнер болгай.

Хой ажылының талазы-биле улуг чүтаа чоруп турар болгай. Мурнуу зонага бөдүүн болгаш чартык бөдүүн дүктүг хойларны өстүрер болза эки деп бодаар мен. А төп зонада чиңге нарын дүктүг красноярск уксаанның хойлары бар. Оларның дыка хөйү ийистээр, ынчалза-даа ында чамдык кадарчылар 100 хойдан 50—60 хире-де хураганнар алган боор-дур. Оон бир чылдыгаанны ол ажыл-агыйларның удуртукчулары болгаш зооветспециалистери хойже чогуур кичээнгей салбайн турарында деп бодаар мен.

«Сүт-Хөл» совхозтуң хойжу бригадазының удуртукчузу Чаш-оол Монгушович НОРБУ:

— Бо районда кошкарларны ажаан азырап, ажыглап турары, бистиннге бодаарга, эки-дир. Ол шыкаш хойну мында чазын оолдадып турарын чөп-түр. Чүге дизе чем курлавыры кончуг кызыы-дыр. Мөөң сүмем чүл дээрге. Бора-Шай девискээринде хураганнарны, сай-дашты арыглаш, мал чеми тарыыр болза кандыгыы?

Бистиң республикада хойнуң продукцулуг чоруунуң кудулаавы уксаажыдылга ажылын шын эвес чорудуп турарында. Бо семинар коныүг ажыктыг, солун болду. Ынчангаш көрген, билген чүүлүмүү черимге бөргаш, эш-өөрүмге, малчыннарга чугаалап бээр мен.

«Торгалыг» совхозтуң Чоза бригадазының удуртукчузу Виктор Чаш-оолович САРЫГ-ЛАР:

— Теорияны практика-биле холбаары черле эргежок чүүл-ле. Бо талазы-биле семинар дыка ажыктыг болду.

Бистиң ам хойну орай оолдадып турарывыстың чылдагаанны болза, хураганнар ынчан орай болза-даа ът-сиген четчи бергенде, дораан семинрип, улгады бээр. Орай хураганнарга өкпе аарыы, карак аарыы турбас.

Бир чүгүлә айтырыг болза, хураганнар 2—2,5 хар назылыг турда, эң ылаңгыя денгээй эвээш болгаш баштай төрээн хойларның кыс оолдарын ынчан эдерижидеге киирзе эки деп сүмелиг мен.

Чурттаар орай-бажың чок болганы-биле зоотехниктерниц ажылдан үнер-кирер чоруу дыка хөй. Ынчангаш боже удуртукчулар улуг кичээнгейни салыр болза эки.

«Торгалыг» совхозтуң зоотехник-селекционери Алдай-оол Шавгыр-оолович КУУЛАР:

— Бистиң ажылывыста шаптыктап турар бир чүүл болза зоотехниктерниц ниити билиинниң кошкаа. Кызында филиалдан практикадан келген дөртку курсчулар чегенчиг боор-дур. Оон ыңай Агроүлетпүркүркомнуң кадр киллиан чоруткан специалистерни контрольдавас, ескээр чоруй баргылаар. Чаа келген специалистерни дуржулгалыг эштерге бижыглавас-тыр бис. Малды тарып боозадыр техниктер база дүк ангылакчылары үргүлчү солчур, оозу коичүт багай.

«Бай-Тал» совхозтан дүк ангылакчызы Чечекмаа Пргитовна АРАПТАН:

— Маңаа чораан, элээн ажыктыг чүүлдерни билип алдым. Оны ажылымга ажыглаар мен. Борта мал ажылының хогжудединиң дугайын база чугаалажып турар-дыр бис. Бистиң совхозта өшкү база бар. Сөөлгү үеде оларның чөлгү эвээжеп турар. Ол ышкаш бо малдың мөзүлүнүлары база кудулап тур. Ынчангаш специалистер олче сагыш салыр боор деп идеген тур мен.

Семинар, тыпап-ла, ажык-тыг, солун болган. Киржикчилер анаа идепкейлиг болдулар, хөй айтырыгларны салгылаан. Эң ылаңгыя аренда керээзиниң талазы-биле специалистерниң, бригадирлерниң айтырыглары хөй болган. Анаа Агроүлетпүркүркомнуң мал ажылының килдис эргелекчизи Б. Балчыр тодаргай харыларны берген.

Семинарның киржикчилери «Кызыл тук» совхозта эрткен чылын садыл эккелген 300 баят кошкарларны барып көрген. Олар кыштың дыка эки ашкан, чүгле чер оъду-биле кыш ашкан. Чартык муңгат кажаалыг. Бо кошкарларны баштай ук совхозка ажыглаар, оон чоорту көөр деп шиитпирлээн.

Валентина САЯЯ.
Агроүлетпүркүркомнуң уксаажыдылга килдизиниң улуг зоотехниги.

ДААРАНЫКЧЫЛАР

ЧУРУКТА: Чадаанада районнуң чонуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң даараныкчылары.

КИЖИГЕ ИДЕГЕЛ

Ажыл-херек ужуп оон-биле база катап ужураажы бердим. Сарыгзымаар шыраймыг, оон оожум, бодамчалыг характары «бо-ла-дыр мен» дээвазыг, кижиниң чымчак утхуп алыр. Чаңгыс чер-чурттуглары «чораан-на боду ол» диртикен, пазының бежен дар иштинде— Бичемей Болтика мидыг кижи. Малчын-биле ужураажы бээримге-ле, оон кадайы Сержинмаа база бо чедип келди. Арын-шыраймыдан хүлүмзүүрүг ыраак ол иенн база эки билир мен.

Хөй чылдарда малчыннап, мурнакчы деп ады сураглаан малчыннар-биле чугаалажыргга, кижениң сагыш-сеткилиниг безин чиик бооp чүве. Чүгле аал-оранынга эвес, а кана-даа ужураажы бергеш, мындыглар-биле чайгаар-ла хөөрежиксеп бээрсен.

Бичемей Болтика-биле ужураажын келгеш, 1984 чылдың чалыныңда «Тоора-Хем» совхозка оон иодан хой хүлээп ап турганын сактып келдим. Эвр-Хаш деп черге чүве. Бир малчынны албан солуур апарган. Совхозтуң ынчаардагы коп зоотехниги Кара-оол Оюн ук боданны хүлээдиир-биле Болтиканы кежуруп эккелген.

— Ёзулуг хойжуң бо-ла ыйнаан. Таарыжыр-ла киженин тыпканывыс бо. Черле улуг хойжу кылдыр киирер дээш курлаш каан киженнис ийна— дээш, зоотехник чаа хойжуну эккелгенинге сеткилин хаанып, оон ак сеткилиниге бүзүреп чугаалады.

Анаа кээриниң мурнуунда Болтика түр дузалакчы кадарчы турган. Ам оны улуг кадарчы кылдыр хүлээп ап турарын, аныяк хойну хөй кодан кылдыр өстүрүп бээринге идегеп турарын коп зоотехник ынчан шын-на сеткилиг-биле чугаалаан ийнак.

Болтика черле оожум, «чораан-на боду ол» болгаш, ынчан чүгле хүлүмзүрээш, ол-бо шимчеңгилеп каан киженни. Оны утпаан мен. Кавчаарга-даа ол төрээн совхозунга хой чылдарда ажылдап келген, кылыш, түүдүдаа шыдаар. Ынчан кадайын көөрүмге, «харын хой хүлээп алдывыс, шыдаавас эвес бис, таптыг ажылдаар-дыр» дээн ышкаш, арын-шыраймында бүзүрел, дорт шиитпир чуруттуна берген ийнак.

Малчыннар ам чурттап жеңээр бажыңының иштиндаштын шинчилеп көрүп, кажаада ситеннеднп каан хойларны, бүтү кодан девискээрни көрүп базып туружуктер. Кыш удур, азы чазын артында-ла бир харлыг аныяк хой хүлээп аптар ындыг кижилер ховар. А Болтика ынчан холунуң ужүүн салып берипкен. Бодунуң дуржулгазынга болгаш кужүнге ынанганнары ол. Ынчан хүлээп алганы хоюндан олар ам дөрт чыл улаштыр эки көргүзүглердиг болуп келди. Ажылының кедизин көргенивис бо-дур.

— Бо чылын 100 хойдан 94 хураган алдывыс. А улуг хойнуң камгалалы 98 хуу болду. Билир болгай силер: соок эвес кыш болду, мынчаза-даа ол 94 хураган дээш, черле бүтү хой дээш демисел биске ындыг-ла амыр эвес болду—деп, Болтика чугаалады.

Эрткен чылын совхозка мал чеми эвээш болган, мынчангаш малынга сиген чедишпес деп чүвени олар баш удур-ла билген. Эң-Сутка оларның боттарынның белеткеп алганы сигени харын артадаан. Бергедеп болур байдалдан хойжуңуң ак сеткилдиг ажылы дузалаар дээрани олар билир. Черле овааырымчалыг хойжулар Болтика биле Сержинмаа хой малдың чылыг, эптиг турары, хүн бүрүде өйүнде суг-гарары дээш сагыш салып, кандыг күштү үндүрбеглилер дээрил. Малының чанында ыраакаанар. Ынчангаш хой бүрүзүнүң кандыызын, анаа түү хереглш ыяк билирлер. А хой оолдапканда ол бүтү хынаала улам күштелир.

Болар совхозунга ийнги черде болган. Ажылдап, шимчеп-ле турар болза, бир түүнел черле үнер. А Сержинмаа уругларын бапган алгаш сакманчылаш кыштаан. Болтика оозун «чемпион» кижи диди. Шынаала, оон ажылынга эптинн көрген мен. Өл-чаш түвелерин куспактап алгаш, неларинге тывыштырып, эмзирип, чемгерип, эмнекиктеп, кажаадан үндүр-кирр түдүп чоруп турда көөрге, чаш уруу дээш сагышсыраан не кижи-ле малчып боор. Бо өг-бүле хөй уруг-дарыглыг. Ийп кызын—Урана биле Людмилазын сакманчылазын дээш, чылдың-на боттарынга эккеп алыр. Ам оларны аваызындан дудак чок дуржулгалыг сакманчыкаш, апартан. Иелээн каттышкаш, 170 хире хураганнарны өстүргеш, совхозунда тергиин сакманчыларның санында киргеп.

Бо өг-бүле 100 хойдан-на 96—98 хураганны, а улуг хойнуң баш санын база 98 хуу камгалаан ап турганын билир мен. Ол чүл дээрге, чүнүң-даа мурнунда ниитиниң малы дээш даанган ажылынга ак сеткилдиниш, бедик харлысалгазының херечиин.

Болар ийи-даа, чылгы-даа кадарын чоргаш, а хөй кежинде-ле хойга-ле ажылдап келген улус. Ынчангаш Болтиканар районда эң дуржулгалыг малчыннарның санынга кирип болур.

Бо өг-бүле ажылдың кедизин бодап ажылдап чоруур. Чылдың-на малынга сиген кезип белеткеп алыр, өлекыштаап колдуунда-ла боттары септеп ап чоруур. Онумону кылып алыңар аа деп, еске кижилерге албадатпас, боттары-ла чүү кылырын билир. Бир эвес «Тоора-Хем» совхозтуң малчыннарын чаа арга—аренда керээзинче киректия, специалистер дүрген шиитпирлептер болза, Бичемей Колович Болтика олче кандыг-даа дадагалзал чокка киритпес. Анаа совуурлалдыг.

Алексей НУГУУРАК.
Тожу район.

УЖУРАЖЫЛГА ЭРТКЕН

СЭКП Барымн-Хемчик райкомунуң политиктиг чыдымшкын кабинединге ужураажылга эрткен. Афганистанга интернационалчы хүлээлгеэнн эрттиргеш келген даймнчылар-биле партия, совет, комсомол органнарының, күш-ажылчы коллективтер удуртукчуларының аразында ажык чугаа болган.

СЭКП райкомунуң секретары С. К. Күжүгет ужураажыганы ажыдып тура, Женева дугуржулгазын сөзүгээр февраль 15-те афган черден совет даймнчылар шупту Терээн чуртунче чанып келгенин, оларның эрес-маадырлыг чорууп, кадыг-бергелерге таварышканын, түс черниң чонуунуң ынакшылын болгаш хүндүткелин совет даймнчыларның чаалап ап шыдаанын чугаазаан.

Бистиң райондан анаа чөрбөн даймнчы барып кирипкен. Совет Армиязының хүрээлениниден халашкаш, чедп кижи ортумак, дээди өөредилге черлеринче өөренип киргеп, артканнарны улус ажыл-агыйының аңгы-аңгы участоктарында тайбың күш-ажылын эгелээн. Оларга Ак-Довурак автотранспорт будуүлгезинде Борис Демиржаа, Станислав Күжүгет, «Тыва даг-дүгү» комбинатта Иван Андрюшкин, Владимир Сарыглар, Георгий Никифоров, «Барлык» совхозтуң Хөнделеңде эмнелге пунктузунда Анатолий Монгуш, № 1 кожуң чоруур механизастаан колоннада Маршан Байрамуков, «Дөн-Терезин» совхозта Вячеслав Монгуш, Ак-Довуракты № 3 орук-тудуг эргелелиңде Николай Сарыглар, ийнги болүтүн ивалаңдн Өнер-оол Хомушку болгаш өскелерни-даа хамаарыштырып болур.

Ужураажылгага он бир даймнчы кээп, афган черге эртиргеп даймнчы аймдыралындан сактышкынналры, амгы үеде ажыл-ижин болгаш амыдырал-чуртталгазын чугаалап берген. Даймнчыларның чугаазындан чурттаар орай-бажың-биле хандырылга, оларның уругларынга ясли-садын айтырымының болгаш интернационалчы даймнчыларга көрүнген чнгелделериниң чамдымзының херек кырында боттанналп турары илерээн. Райкүүском даргазы С. И. Ыяьенков даймнчыларга байыр чедирнп. Чүве чугаалаан, чазактың доктаатканы чнгелделерни даймнчыларга көргүзери-биле хемчеглерни дарый алырып аазаан.

ВЛКСМ райкомунуң төлээлери интернационалчы даймнчыларга турескаал белектерни тыпсып, аныяктар ортуунга интернационалчы, патриотчу кижизидилге ажылдарынга идепкейлиг киржирни олардан дилээп.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шыпның» корр.).

РЕСПУБЛИКА ЧЕМПИОНУ

Тес-Хем районда «Таңды-Сыны» совхозтуң сураглыг сарлыкчызы В. С. Дүшпуюол-биле наймсылал Кызылдың малчылар бажыңынга ужураажы берлнис. Хоочун малчын ынчан республика чемпионунуң дипломун холга тудуп, кызыл өңүүг кожаанны өгни ажылдыр астыры-биле келгени ол чүве-дир. Сарлыкчының чоруу чогун, кады келген өөрү чемпион атка тедептнг болганынга байыр чедирнп, оон өрөлиниде олурар болду.

Владимир Сыкыраровичбиле чугаалажыргга, алыс боду хөөрештнг-даа чорду. Өг-бүлезинин херөөжен ээзи Өшкү-Саар Муэан-биле тускайлаң амыырадның ожукпажын тиккеш-ле, ажылхожуулун мал-биле холбаштыра берген.

Эгезинде совхозунуң төрүүр хонун кадарган, чаш төл алдыры-биле чыл саныңда ики көргүзүглердиг болуп келген. Кодан хонуп үлзэткеш, өшкү малды кадарын киргнкенни Владимир Дүшпуюл-оол чугаалаар болду:

— Мал бүрүзүнүң азыралы, турумчуун оттаар черлери ааны болуруп аныяктан тура билнп келдим. Хойга бодаарга өшкү мал даглыг-хаштыг черлер тевер. Хаядашче хербектеннп үнернире аажок ыяак, оон чоогунда үнген кыйыс от, сигеннн тыртылаң чиирнкте комчут туралыг бооp чорду — деп. өг сактып олурду.

— Ам сарлык кодаңны малдаң эгелээн ышкажыпар чүл?

— Ийет, ажыл-үүле ыячар айлашкаңы оң-дур ийнн. Баштайгы удаала бистнн совхозувус 107 баш саалыгты садып алган. Ол кодаңны күлээп алгаш, ам 4 хире чылдың иүүгүн көрө бердим.

— Владимир Сыкырарович 1988 чылдың түңнелдериниле 100 сарлыкка оналаштыр ынча бызаавы оңча-меңди доруктуруп, өстүргеш, сарлыкчылар аразындан чемпионнаан болгай силер, оон магадылалы канчаар чедип алдыңганыл?

— Баштайгы удаада, ол 1985 чыл, төлүн бээр 36 сарлыктан 36 бызаавы өстүрдүм. Дараазында чылда төрүүр сарлыктардан 38 бызаавы кодаңга немедим. 1987 чылда 38 баш бызаа олчалыг болдум, төлүн бээр сарлыктарым база ынча баш турган. Эртнен чылын 57 сарлыктың баш бүрүзүнден чаш төлүү ап доруктурган. бир дугаар черже үнгенним ол. Күш-дендели күштүг, шыырак болза-ла чаш төлү боткур, шовая болур.

— Чылдың үелериниң аайы-биле кадат, хайгаараалын канчаар таарыштырып келдиңер?

— Малдың семиртелгези одарынлан хамаржыр. Күзүл хонуже аппаар-дыр мен. Улут-Оорутуңун изиг оъдунга дыка таарыжыр. Чайын чайхавр черим — Кара-Хөл. Изиггe арай багай мал. Чайын, күзүл, чазын тайгажe үндүрер кеннүм, турам чок. Чүге дээрге өөр бөрү, адыг. мажалай таварышкаш оларны үзуткап болур.

— Чаш төлүн алыры беоге бе?

— Инек малга бодаарга белеп бооp ийнн. Бызаазы белеп-селеп дарыыр эвес. Чүгле аалга тудуп, кажаалап болбас. Ынчаар бозаузаа-ла бызаазын кагган сарлыың чоруй баар. Иезинге кагыырар болза чаш төл елүп болур. Бызаалаңыр апарганныг өөредилгеги специалистер малчыннарның аалдарынга чедип барып эртирип турар апарган. Чүге дээрге бригада төвүнге кадарчыларны чыры берге, бир талазында, чер аразы ыяк, нүүде, малчыннар хөөнче халажыр, автомагнынче чардыгар болуур. Ол ышкаш түс-түс өг-бүле бүрүзүнге барып өөредирге, олар билнп алырда эки.

Малчыннарның аразында ам-даа алырадыкчы хөөнүүгүлер бар. Ындыглар-биле боттуг ажылды чорудуп тур бис. Оон ацгыда, чонның амыдырал-чуртталгазының айтырыныче чогуур кичээнгейни салып, эң ылаңгыя өг-бүле бүрүзү хуузунда малдыг болурун чедип алырыныче улуг сагышты салып тур бис.

«Мөген-Бүрен» совхозтуң селекционер-зоотехниги Шойоол Иргитович ДЕЛГЕР-ООЛ:

— Бистиң совхозтуң хойлары хайнактаашкындан продукцулуг шынары кудулаан, ам сөөлгү үеде харын хөөнүс бөдүүн дүктүг шынары кирип келген. Дүк талазы-биле чер аайбайн турар бис. Чайгы одарларывыс ажыгбас, а кыжын-на бергедей бээр бис.

Совхозтарда зоотехник-селекционерлерни кызырып каапкан, чүгле зоотехник-бригадир кижи бар, ол специалист чүгле ынчан ажыл харыылаар боордан башка, уксаажыдылгаже, оон учёт-отчёдуңүе сагыш салбас боор-дур.

Бистер, бо семинарга келгеш, дыка хой ажыктыг түүлдерни билнп алдывыс.

«Кызыгаар» совхозтуң коп зоотехниги Даа-Хөө Самданчапович БУДУ:

— Өвүр районнуң хойларын хар-назы, ен-чүзүнү-биле үскенин эки-дир. Оны көрүксээн кижи мен. Мында хойну орай оолдадып турарын шын деп деткиир-дир мен. Декабрь, январь айларда төрүттүнген хураганнар апрель-май айларга чедир кажанга турарга чамдык аарыгларга таварыжыр база оларга чылыг кажаалар тударынга артык чаргыдалдар үнер болгай.

Хой ажылының талазы-биле улуг чүтаа чоруп турар болгай. Мурнуу зонага бөдүүн болгаш чартык бөдүүн дүктүг хойларны өстүрер болза эки деп бодаар мен. А төп зонада чиңге нарын дүктүг красноярск уксаанның хойлары бар. Оларның дыка хөйү ийистээр, ынчалза-даа ында чамдык кадарчылар 100 хойдан 50—60 хире-де хураганнар алган боор-дур. Оон бир чылдыгаанны ол ажыл-агыйларның удуртукчулары болгаш зооветспециалистери хойже чогуур кичээнгей салбайн турарында деп бодаар мен.

«Сүт-Хөл» совхозтуң хойжу бригадазының удуртукчузу Чаш-оол Монгушович НОРБУ:

— Бо районда кошкарларны ажаан азырап, ажыглап турары, бистиннге бодаарга, эки-дир. Ол ышкаш хойну мында чазын оолдадып турарын чөп-түр. Чүге дизе чем курлавыры кончуг кызыы-дыр. Мөөң сүмем чүл дээрге. Бора-Шай девискээринде хураганнарны, сай-дашты арыглаш, мал чеми тарыыр болза кандыгыы?

Бистиң республикада хойнуң продукцулуг чоруунуң кудулаавы уксаажыдылга ажылын шын эвес чорудуп турарында. Бо семинар коныүг ажыктыг, солун болду. Ынчангаш көрген, билген чүүлүмүү черимге бөргаш, эш-өөрүмге, малчыннарга чугаалап бээр мен.

«Торгалыг» совхозтуң Чоза бригадазының удуртукчузу Виктор Чаш-оолович САРЫГ-ЛАР:

— Теорияны практика-биле холбаары черле эргежок чүүл-ле. Бо талазы-биле семинар дыка ажыктыг болду.

Бистиң ам хойну орай оолдадып турарывыстың чылдагаанны болза, хураганнар ынчан орай болза-даа ът-сиген четчи бергенде, дораан семинрип, улгады бээр. Орай хураганнарга өкпе аарыы, карак аарыы турбас.

Бир чүгүлә айтырыг болза, хураганнар 2—2,5 хар назылыг турда, эң ылаңгыя денгээй эвээш болгаш баштай төрээн хойларның кыс оолдарын ынчан эдерижидеге киирзе эки деп сүмелиг мен.

Чурттаар орай-бажың чок болганы-биле зоотехниктерниц ажылдан үнер-кирер чоруу дыка хөй. Ынчангаш боже удуртукчулар улуг кичээнгейни салыр болза эки.

«Торгалыг» совхозтуң зоотехник-селекционери Алдай-оол Шавгыр-оолович КУУЛАР:

— Бистиң ажылывыста шаптыктап турар бир чүүл болза зоотехниктерниц ниити билиинниң кошкаа. Кызында филиалдан практикадан келген дөртку курсчулар чегенчиг боор-дур. Оон ыңай Агроүлетпүркүркомнуң кадр киллиан чоруткан специалистерни контрольдавас, ескээр чоруй баргылаар. Чаа келген специалистерни дуржулгалыг эштерге бижыглавас-тыр бис. Малды тарып боозадыр техниктер база дүк ангылакчылары үргүлчү солчур, оозу коичүт багай.

«Бай-Тал» совхозтан дүк ангылакчызы Чечекмаа Пргитовна АРАПТАН:

— Маңаа чораан, элээн ажыктыг чүүлдерни билип алдым. Оны ажылымга ажыглаар мен. Борта мал ажылының хогжудединиң дугайын база чугаалажып турар-дыр бис. Бистиң совхозта өшкү база бар. Сөөлгү үеде оларның чөлгү эвээжеп турар. Ол ышкаш бо малдың мөзүлүнүлары база кудулап тур. Ынчангаш специалистер олче сагыш салыр боор деп идеген тур мен.

Семинар, тыпап-ла, ажыктыг, солун болган. Киржикчилер анаа идепкейлиг болдулар, хөй айтырыгларны салгылаан. Эң ылаңгыя аренда керээзиниң талазы-биле специалистерниң, бригадирлерниң айтырыглары хөй болган. Анаа Агроүлетпүркүркомнуң мал ажылының килдис эргелекчизи Б. Балчыр тодаргай харыларны берген.

Семинарның киржикчилери «Кызыл тук» совхозта эрткен чылын садыл эккелген 300 баят кошкарларны барып көрген. Олар кыштың дыка эки ашкан, чүгле чер оъду-биле кыш ашкан. Чартык муңгат кажаалыг. Бо кошкарларны баштай ук совхозка ажыглаар, оон чоорту көөр деп шиитпирлээн.

Валентина САЯЯ.
Агроүлетпүркүркомнуң уксаажыдылга килдизиниң улуг зоотехниги.

АЖЫЛГА, АМЫДЫРАЛГА-ДАА

Билчей биле Стюра Иргиттер магалыг өг-бүлелиг улус. Ажылга кызымак, а хөй ажыл-төлүү эки кижилер кыдыр өөредип, кижизидип чоруурлар. Малга стажы 23 чыл.

Бо өг-бүле ам «Кызыл-Даго совхозтуң девискээри Бут-Ужу деп черде чазаглап турар. Коданында 240 хой төрээн, шупту онча. Бо чылын 100 хойдан 85 хураган алыр хүлээлгелиг. Ам ниитизи-биле 90 хуу четкен. Иргиттерге сакманчы Таисья Тоннит дузалажып турар.

Билчей Иргит кедээ Советтин депутады, а өглүң херээжен ээзи коммунист. Уругдарывы шупту 7 кижи. Ийи улуг уруу кайызы-даа эртемнең

ХӨЙ УРУГЛАРЛЫГ ИЕЛЕРНИ «ИЕНИҢ АЛДАРЫ» ОРДЕННЕР-БИЛЕ БОЛГАШ «ИЕНИҢ МЕДАЛЫ» МЕДАЛЬДАР-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң өмүнээзинден шаңнаары болза:

КЫЗЫЛ ХООРАЙДАН

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иези «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Намчал Галина Егоровна—республиканың эмнелгезиниң санитарказы.

Беш уругларыны божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Байыр Валентина Хеймер-ооловна—республиканың стоматология поликлиниказының эмчи сестразы.

Есперова Валентина Анисимовна—ниитиниң чемневилге трезвиниң ажылчыны.

Кобылинская Татьяна Борисовна—аъш-чем садыының № 10 магазинииң садыгжызы.

Королик Вера Анатольевна—Тываның электри четкилериниң техажылчыны.

Куулар Татьяна Александровна — кооперативтиг училищениң склад эргелекчизи.

Лопсан Светлана Москваловна—республиканың психиатрия эмнелгезиниң санитарказы.

Хертек Клара Калдаровна—«Тыва тудуг» девискээр каттыжыышкыныының 48 дутаар тудуг эргелелиниң шеверлекчизи.

Чымба Зоя Хертековна — республиканың уруглар эмнелгезиниң ажылчыны.

БАЙ-ТАЙГА РАЙОНДАН

Чеди уругларыны божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Салчак Сенден Чанзановна — районнуң Тээлиде харылзаа белдириниң почтачызы.

Хертек Раиса Ивановна — районнуң чоннуг амыдырал хандырыгга бүдүрүлге эргелелиниң техажылчыны.

Беш уругларыны божаан болгаш кижизиткен иези «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Маадыр Зоя Бичиевна — уруглар садыының эргелекчизи, Кызыл-Даг суур.

ӨВҮР РАЙОНДАН

Тос уругларыны божаан болгаш кижизиткен иези «Иениң алдары» орденниң I чергези-биле

Докмит Мара Дамбаевна— — «Торгалыг» совхозтуң ажылчыны.

Чеди уругларыны божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Дагба Светлана Долаановна — «Кызыл туң» совхозтуң ажылчыны.

Тюлюш Клавдия Тенек-ооловна — «Торгалыг» совхозтуң мал эмчизи.

Алды уругларыны божаан болгаш кижизиткен иези «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Монгуш Оюнмаа Мунзуковна—Торгалыг ортумак школазының техажылчыны.

Беш уругларыны божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Куулар Чечек Чалзыповна—Культура бажыңының директору, Ак-Чыраа суур.

Монгуш Наталья Кужугетовна — «Коммунизмче орук» совхозтуң ажылчыны.

Сат Антонина Тас-ооловна—«Коммунизмче орук» совхозтуң комсомол комитединиң секретары.

Тюлюш Роза Ыдым-ооловна—«Торгалыг» совхозтуң ясли-садының ажылчыны.

БИЙ-ХЕМ РАЙОНДАН

Беш уругларыны божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Ноттат Зоя Сергеевна — уруглар садыының ажылчыны, Сесерлиг суур.

Ховалмыт Татьяна Сатовна—Шивилиг сес чыл школазының техажылчыны.

СУТ-ХӨЛ РАЙОНДАН

Сес уругларыны божаан болгаш кижизиткен иези «Иениң алдары» орденниң II чергези-биле

Ховалмыт Долзат Очур-ооловна — «Алдан-Маадыр» совхозтуң ажылчыны.

Алды уругларыны божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Оюдар Кимаа Сытыр-ооловна — «Алдан-Маадыр» совхозтуң ажылчыны.

Сат Ирина Опал-ооловна — ясли-сад ажылчыны, Ийме суур.

Беш уругларыны божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Бичe-оол Урана Эртинеевна— «Сут-Хөл» совхозтуң уруглар садыының музыка башкызы.

Күжүгет Анна Кыргысовна — «Сут-Хөл» совхозтуң уруглар садыының кижизидикчизи.

Монгуш Ирина Хоор-ооловна—кедээ библиотеканың библиотекары, Алдан-Маадыр суур.

Моңгуш Роза Даттат-ооловна—райпо магазинииң садыгжызы, Ишкин суур.

Ховалмыт Наталья Борамчаевна — «Сут-Хөл» совхозтуң ажылчыны.

ТЕС-ХЕМ РАЙОНДАН

Чеди уругларыны божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Балчый-оол Флюза Максимовна —«О.Шынаа» совхозтуң ажылчыны.

Баян Маасым Хандыжаповна — райпо магазинииң садыгжызы.

Шагаачы Елена Чоодуевна — «Чодураа» совхозтуң ажылчыны.

Алды уругларыны божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Куулар Людмила Биче-ооловна —«Кызыгаар» совхозтуң ажылчыны.

Сартыыл Татьяна Кекей-ооловна—Берт-Даг ортумак школазының техажылчыны.

Беш уругларыны божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Шалык Зоя Натпит-ооловна —«О.Шынаа» совхозтуң ажылчыны.

Шойдак Тамара Белекооловна —«Чодураа» совхозтуң ажылчыны.

ЭРЗИН РАЙОНДАН

Сес уругларыны божаан болгаш кижизиткен иези «Иениң алдары» орденниң II чергези-биле

Дагжы Надежда Идамовна—бажың эези, Нарын суур.

Алды уругларыны божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Буду Балмаа Томуровна — Ленин аттыг совхозтуң ажылчыны.

Дажисан Алефтина Содунамовна —районнуң төп эмнелгезиниң ажылчыны.

Беш уругларыны божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Балган Шулуу Лопсановна — «Нарын» совхозтуң ажылчыны.

Соян Светлана Игорьевна—райпо магазинииң садыгжызы.

Советтиниң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.
Тыва АССР-ниң Дээди Советтиниң Президиумунуң Секретары В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1989 чылдың апрель 27.

Бистиң депутадывыс

«ДЕҢЗИ КАРААН ЧАЯ БАСПАС»

Кажан чугаа кижиниң мөзү-бүдүжүнүң, ажыл-ишчи шынарларының болгаш ажыл-чаңының дугайында чорup турда, деңги караан чая база бээр үнелел сестер тургулаар. Ындыг сестерниң бирээзи — төлевиг деп сос. Бир эвес үстүнде чугаалаанывыс бот-шынарларга, шак ол үнелел, бүзүрелге төлептиглер кыминарыл дээр болза, бо хүннерде ССРЭ-ниң улус депутадынга депшиттиргеи эш-өөрлер ол дизе частырыг болбас. Ындыг бүзүрелди чаалап алганнарының бирээзи Өвүрде Саглы ортумак школазының директору коммунист Марый-оол Васильевич Доңдуп. Ооң бо хүннерде национал девискээр ажыл-биле Өвүрүңүң № 652 соңгулда округундан ССРЭ-тиң улус депутаттарынга депшиттиргеи таварыдга эвес. Чүге дээрге ол бүзүрелди Марый-оол Доңдуп ажыл-мергежилиге бердингени-биле, амыдыралга чүткүлдүг болгаш удуртукчу болур бот-шынарлары-биле чедип ап турар.

Келир үеде башкы болур күзел аныяк оол Марый-оолга Туран ортумак школазын доозуп, төрээн чери Ээрбекке ээп кээп, чоокта чаа өөреиниң турганы школазынга кижизидикчи башкы боюп ажылдап эгелээн үезинде-ле тывылган. Ол күзел оңу Кызылдың башкы училищезиниң күш-культура салбырынга чедирип келген. Башкы болур узуп оруктуң эгези ыяаар салдынган.

Төрээн школазынга, дуржулгалыг башкыларының холунга ажылдап турган, бичии-даа бол амыдыралдың ужу-кыдын көруп четтигипкен аныяк кижи студент амыдыралга улуг бергедээшкин чокка чаңчыгып, өөредилгеи шуудан, алызындан бот-идепкейлиг болгаш хөйниитиң ажылынга киржип, чаа-ла хөен кирип орза, шериг албаныңче ону кыйгырты берген. Ол чылдар база-ла халас эртпээн. Аныяк оол чүгле күш-дамыр сайзыралыбиле эвес, а политиктиг дадыгышкын-даа талазы-биле белеткеди болур-чогуур шаабиле алган. Ооң-биле кады шериг албанынга турган үзүктелиишкин ону доора будалдырбаан: комсомолчу оол салган соруун чедип алырынга турүттүг боюп, шеригдеи ээп келген дораан башкы учинлиишелиге өөредилгеии ооң мыдай уламчылаан. Кеш чыл болганда өөредилгеии чедиишкининг доознан башкы удавайн кедээже аъттанышкан.

Ол-ла чылын Марый-оол Доңдуп баштай Өвүр районнуң Чаа-Суур, а ооң соонда амгы ажылдап турары Саглы ортумак школазынга күш-культура болгаш эге шериг белеткелиин башкылап эгелээн.

Ол дээрге 1972-1973 өөредилге чылының эгези. Бир эвес, амгы үениң бедиидеи көөр болза, школа амыдыралывыш, чаңгыс хепке куттургаи чүве дег, ындыг-ла оваагай, чаа чүвеин чок, бүгү-ле чүвеии деңнештиргилеиии чижээ-биле көөрүңүң үези. Ооң-биле кады кол эртемнер база пёнги чергениң эртемперии деп таптаашкыныыг көрүүшкүнүүн ужун күш-культура, эге шериг өөредилгеи, күш-ажыл кичээлдерин тоомчага шоодуг албайн турган үе. Ынчаи кээрге хеек билдингир: үстүнде адаттынган эртемперии материалдыг баазазы мырыай пат; эргежок чугула дериг-херекселдер коңгус чедишпес.

Аныяк башкы ынчангаш спорт хереклелдерии четчеләэриидеи эгелээп, шеригжидиге хереан бедик деңнелге көдүрер соруула-биле офицердер, шериг эштербиле быжыг харылзааны тудуп эгелээн. Тускай эртемниг башкы ажылының эгезиидение кичээлдериң шыиарыиче, ол ышкаш өөреишкилериниң пииити дадыгыышкыныче кичээнгей салырындан аңчыда, школада шериг-патриоттуг, а ооң-биле кады интернационалдыг кижизидилгеии база шиитпирлеп, шеригжиткеи оюннарга, АКӨ-нүң бөлүмнериие кызыгаарлыларыи идепкейлиг киирлиитирип эгелээп. Маиаа шериг албаныи интернационалдыг коллективке эртирип, солдат пайырал деп чүл дээрзии эки шиигээдии алганы дыка дузалаан.

Аныяк башкы коллективиивиге улам чаңчыгып, бөдүүп, топтуг ажыл-чаңиыл, ажылгыр будуштуг-биле эш-өөрүүн хүндүткелии чаалап ап эгелээн. Ол ам ег-бүдеииг, ажы-төлдүг-даа апаргап. Амыдырал дээш чүткүлдүг, соруккур кижилерге — чедип алган чедиишкиии дараазыида базымга тепкиии болур. Аиыяк башкы Марый-оол Доңдупка база мындыг болгаи. Ол эртем-биииии ам-даа бедидер, өөредилгеии үламчылаар деп шиитпирлеп алган. Ынчангаш ол 1976 чылда Красноярскиниң башкы институдунга бот-өөредилгебиле киргеш, ону 1981 чылда доозкаш, дээди башкы билигиниң дипломуи холга туткан.

Башкы ег-бүдеге ол ийи лакпыр өөрүшкү, чүге дээрге беш уругларыиы иези Елена Чүлүмовна Доңдуп база тускай эртеминг башкы. Ооң-биле кады ол улус өөредилгеиниң тергиини. Амыдыралга ындыг: ег-бүдеииң мергежилии бир ай болганда, соңуургалы база чаңгыс, бот-боттарыи деткижии бидир. Ындыг улус ажылга, амыдыралга улам мергежилир, үеиии тевии-биле деңге базар аргалыы хөй ииы болур. Бо дугайиы Саглы ортумак школазында коммунистер, ооң эшөөрү каичаар бодаи турарыи дээр болза, Марый-оол Васильевичиие берип турар характеристикалаи көөрге-ле билдингир. Ында «коллективиивге үлегерлиг, ег-бүдеиииге төлептиг, башкы ажылыыга, шилип алган мергежилиге бердингеи, организаторлуг бот-шынарлыг» деп бижээп.

Ол шынап-ла, ындыг. Марый-оол Доңдуп чүгле башты ажылынга эвес, а улуттуктуу болурунга база төлептиг болган. Школаның коллективии ону директор кылдыр дештиидии үндүргеи. Ооң бээр ам беш чыл ажып, алды чыл чедип турар. Амгы үеде, кажан школа бүтү талазы-биле эде-кере тыртыышыл, тоштаашкыныыг «дайгаандан» үнүп турар үеде, школа директору болуру белеи эвес херек. Ынчалза-даа аныяк директорга чымыштыг ол үе эргилдиг Апрель Пленумунуң соонда эде тургустуунушкунуун эге бажынарынга оваашкан, школа амыдыралынга дорт хамаарылгалыг Пленумнуң шиитпирлериң амыдыралга боттандырар үеге таварышкап. А ооң соонда башкыларның Бүтү-үнелел съездиин. Кайыыи-даа кандыг дээр боор, бодуг революсчу эргилдеиің төөгүлүг болуушкуиларының үелери.

Ынчалза-даа школа, ооң коллективи, улуттуглазы чүгле бо хүннерде «оттуп» келген дээр болза, шынга идуштейи баар. Улуг Октябрьның 50 чыл оюи таварыштыр школага «Кызыл туктут Саглы ортумак школазы» деп атты тыамыскаиы таварылга эвес, бодуңуң үезииде ол атты школа төлевиин-биле бадыткаан-даа турган. Ол үелерде школаларның башкылары мурнакчы дүржүлгааны шиигээдип алырыиче чүткүлүг куду турган. А кажан бешалды чылдар бурунгаар чаа директор келген соонда, школаның удуртулгазы, мында методиктиг чөвүлелдер шиитпики контрольду боттарының холунга алганнар.

Чаа ажылдап эгелээн, ынчалза-даа эрткен ооң чылдарның шиитииде коллективти коичуг эки билир апарган директор бо ажылды улам сайзырандайжыдыы, ол үеде кол иетелделериии бирээзи турган эмин эртпир хуу сүрер чорукту чаварылдырыы, өөредилгеиии бөдүүг шынары, кижизидилге ажылының чажыт аргаларын диилеп тып эгелээи. Кол-ла чүве —кады ажылдажылганыы педагогикалыг шиигээиии национал удуртулгазының кыйгырыыбиле суббота болгаш воскресеньe хүнниидиие массалыг субботниктер күш-ажылчы коллективтерге болуп эртикеи. Ол хүннерде ажылдаан бүдүрүлге коллективтери хүн иормазыи 13—20 хуу ажыр күүсеткилээп. Субботниктен киргеи акшаны сандыпожу революсиии фондузунче шилчиткеи.

Саглы школазында, ооң чаа директорунда салдынган соруулгаларын чедип алырының аргалары бар. Оларның бирээзи школаның бо хүниидиие кабинет системазынче долузу-биле шилчээни. Өөредилгеиии шынары дээш демисежиринии бүтү аргаларын ол берип турар. Ооң-биле чергелештир классталг дашкар ажылдарыын хевирлери, мынагыя бөлүмнер, спортчу секциялар, туризм болгаш чурт-шинчилел ажылдары чаа утка-шынарже шилчиир, бедик деңнелче кодүрүп үнгеи. Бо дээрге улуг ажылдың эге чадазы деп чүве биилдингир. Ынчалза-даа, мында бээри, школа директору Марый-оол Васильевич Доңдуптуң киирген үлүг эвээи эвес.

ССРЭ-ниң улус депутады болу бээр өнс-кежик ында таварышкан. Депутаттың чымыштыг, бедик харымсалгалыг күүсеткилээни кайыыи, канчаар эгелээриии ооң айтыргап бис.

— Ийет, амгы соңгулдаларының нарыыии, ылаигыя бистиң № 652 соңгулда округунга хамаарыкчы турар үш райониардан тос кандидатураларны депшиттирип турганы, байдалдың нарыи тургаыы көргүзүп турар. Ынчалза-даа бир эвес салдыиган айтырыгга харымсалар дээр болза, ынчан ооң чоннуң төлээзи болгаи херээ чок деп санаар мен. Ынчангаш кайыдаа черде соңгужукчуның чагыын күүседирии ооң депутат хүдээлгеи болур ужурлуг. Ооң-биле кады ол соңгужукларның эрге-ажыы, соңуургалы дээш эң-не сагыш човаачал, ол дээш каяа-даа чедир туржуп шыдаар кижи болур деп санаар мен».

Ол шынап-ла, чеп. Улуг депутады Марый-оол Васильевич Доңдуптуң программазында кол черии кижи, кижи дээш сагыш човаашкыи эелеп турар. Ол —соңгужукчуларыиы бүзүрелиигө төлептиг депутат.

Чүдүүн ЧАП.

Бистиң тайылбырывыс

АЖЫЛ СТАЖЫ ҮЗҮЛГЕН БЕ?

Тес-Хем районнуң Шуурмак суурнуң чурттакчызы С. Оидар ындыг айтырыг соңуургаи, солуп дамчыштыр харыыны бээрии диилээн:

1986 чылда аварииға таварышкаш, II бөлүктүң ивалидин болдум. Ол чылып күш-ажыл дептериие «Ивалид болганыың барымдаалааш ажылдап хостаан» деп демдеглелди кылган. Ниитиажыл стажы 19 чыл. 1988 чылда ажылдай бердим, ол организациям күш-ажыл дептерин көргеш, ажыл стажы үзүлгеи дээр-дир. Ол шын бе?

Бир эвес ажылдап ивалид болу бергенинер-биле хостаткан болзуиарза ивалид болүүнүң хуусаазы төнгеп хүиүидеи бээр үш ай ашпаанда ажылга кирип алган болзуиарза, ажыл стажыиар үүктел чок болур. Чижээ, силерге 1988 чылдың сентябрь 1-ге чедир ивалид бөлүүи тургускан дижик. А силер ол-ла чылдың август 20-де эмчиниң күш-ажыл экспертиза комиссиязын эртиреигере ивалид бөлүү чок, кадык апарган деп шиитпирүидүргеп-дир. Ажылче катап 1988 чылдың ноябрь 25-те кирип алган болур болзуиарза, стажыиар үзүктел чок болур тургап. Чүге дээрге силерге ивалид бөлүүи сентябрь 1-ге чедир тургускан турган. А севтябрь 1-деи ноябрь 25-ке чедир 2 ай 25 хонук эртиеиде ажылга кирип алган силер, өскээр чугаалаарга, ивалид бөлүүиің хуусаазы төнгеидеи бээр 3 ай ашпаанда ажылдай берген. Ьо таварыштада ажыл стажыига үзүктелиишкии болбас.

А ивалид турган ажылдавайи орган үе ажыл стажыига (ниити-даа, үзүктел чок-даа) санаттынмас, а чүгле үзүктел чок стажка үзүктелиишкии болдурбас дээрзии утпаза чогуур.

Мария ДАРЖАП.
Тыва АССР-ниң Социал хандырылга министерствозунуң ажылдакчызы.

Кижи болгаш хоойлу

ШИИТКЕЛДИ ШЫҢГЫЫРАТСА

Бистиң республиканың девискээриидеи оорланыр чорук ковүдээиин солуп ораидан номчуп, радиодаи дыцнап, телевизордан көрүп-даа орар-дыр мен. Оорлар база-ла амгы үениң деңнели-биле «сайзырап» турар. Оларның хөй кезии туттурбас-даа, читкеп мал-маган бажы-биле баар боор-дур.

Амгы үеде чоннуң дузалаа ажыл-агыйын улам хөгжүдер дугайында партия, чазак доктаал-шиитпирлерии үндүрүп турары дыка өөрүшкүт. Оорлар күрүнеге болгаш чонга дыка хөй когаралды чедирип турары кымга-даа билдингир. Олар чаа төрүүкеи хойну-даа, инекти-даа алгап барган болур. Ол ышкаш бажыңнарже киргеш, улустуң эт-севии, идик-хевии оорлаар чоруктар база ковүдээи. Ооң ышкаш каранғыда-даа, чырык хүндүс-даа улустуң садыи алган аразында хунаап аппаар-дыр.

Оорлар, үптекчилериң туттурбазы, тудуп алгаш-даа оларның ол херээи оттурбас чоруктар бар. Ол дээрге хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның ажылының четпезиидеи. Шак ындыг оорланыр, үптекчи херек үүлгеткеи кижилерии көөрге, үжеи хар четпээи, мооң мурииида шиитпирии чоразап келген кижилер болур.

Мал-маганын, эт-севии оорлаткан кижилерге хөй-ниитиниң дузазы шуут чок. Чүгле ооң эзии истеп-сүүп турганы, күш четпейи баар таварылгалар дыка хөй. Чамдык кижилер шак ындыг кижилерни билип-даа турза, ону чугаалаарындан коргар, милиция черииге баарга база-ла херекке албас. Оорларны туткан милиция черииге экжеп баарге, ол кижиии салып чорудуптар таварылгалар бар. Чамдыктарын чиик шиидер. Ооң кандыг-даа түиеп үндүрбес боордур. Ооң чедип келгеи база ол үүлгедиглиг херээи уламчылай бээрлер бар.

Кижи өлүрүп каан кижилерии хөй, хураган оорлаан кижи-биле дөмей шиидер боор-дур. Чамдык ындыг кижилерниң каас-коя сөстериие алзып, оларга бүзүреп алгаш, ол кижилерии салып чорудуптар. К. Оидар дээрии кижи өлүрүп каан, ол чылга шиитпирген. Ол-ла херээи үзе баспаидада «химняже» үндүрүптерге. Ааллыга келгеш кадайыи өлүрүп каапы база катап ол чылга чорупту. Ол кижиии шак ынчаар үндүрбээи болза, ооң кидайы дириг чүрттеи чораай. Шак ындыг өлүрүкчүлерии чүге чиик шиидип турарыл?

Мунзук ОНДАР.
Чеди-Хемчик район.

МАЙ 1-НИ ДЕМДЕГЛЭЭН

Бүтү делегейниң ажылчы чоннарыиың эп-сеткил катгыштырылгазының байырлалы — Май 1-ии бөмбүрзектиг күш-ажыл кижилерии улуг иодүрүүшкүи-биле демдеглеп эрттирген.

ХАНОЙ. Вьетнам Демократтыг Республиканың бүтү хоорайларыига болгаш суурларыига Май 1-ии массалыбиле демдеглеп эрттирген. Чүрттүү удуртукчу болгаш башкарыкчы күжү болур ВКП-ниң пииитилел амыдыралын чаартырынче утланыышкынын бүрүи деткээнии илереткеи сөстерлиг лозунгаларны болгаш транспарантыларны ол хүи чыскаалганнарның колонналарындан хөйү-биле көрүп болур турган.

УЛАН-БАТОР. Май 1-де Улан-Батор хоорайның Төп шөлүнге ажылчы чоннарның чыскаалы болуп эрткеп. Партия болгаш чазактың удуртукчулары чыскаалганнарга байыр чедирген. Байырлал хүнүнде массалыг оюннар болгаш концерттер орай кежээге чедир уламчылаан.

МАНАГУА. Никарагуаның он-он муң ажылчы чону Майның байырлалын күш-ажылбиле демдеглеп эрттирген. Профэвиледдериниң болгаш республиканың национал удуртулгазының кыйгырыыбиле суббота болгаш воскресеньe хүниидиие массалыг субботниктер күш-ажылчы коллективтерге болуп эрткеп. Ол хүиидеи ажылдаан бүдүрүлге коллективтери хүи иормазыи 15—20 хуу ажыр күүсеткилээп. Субботниктен киргеи акшаны сандыпожу революсиии фондузунче шилчиткеп.

ГАВАНА. Сальвадорнуң ажылчы чоннарының национал эвилели Май 1-ии бүдүүзүидеи чүрттүү бүгү чонуига кыйгырыгларыи тараткан. Тайбыцвы камгалаарынче, чүрттүү чонуиуң экономиктиг байдалын экижидериие, чүртта тургустуунуп келген кризистиг байдалды дүрген шиитпирлээриинче профэвиледдери бүгү политиктиг күштерии кыйгырган.

(СЭТА).

делегей медээлери

АФГАНИСТАНДА БАЙДАЛ

КАБУЛ. (СЭТА). Афганистанның чону апрель 27-де Апрель революциязының чылын демдеглеп эрттирип турда чазакка удур туржуп турар болуктер Кабулду ракеталар-биле боолаан. Республиканың чепсектиг күштериниң дайынчылары халдакчыларга удур өлүмүг согуу берген.

Экстремистерниң удуртукчулары Май байырлалының хүниидиие Нангархар можуиуң төвү болур Джелалабад хоорайны эжелеп алыр деп соруулаы салган турган. Ынчангаш ол хоорайны дуң-хүи чок аар үтер-боолар болгаш ракеталар-биле боолап турган, Каш удаа шаап халдаашкыны кылган.

СТУДЕНТИЛЕРНИҢ ХӨЛЗЭЭШКИНИ

ПЕКИН. (СЭТА). Апрель айның сөөлүү хүниидиие Пекиниың улуг өөредилге черлериниң студентилери чүртка хөй партиялыг парламентаришнии тургузарын, албандужаалдыг кижилериниң хөлзилеттиишии саттынарынга удур демиселди күштелдиреиии, эрге-чагырга органнарыныц ажыл-чорудулгазынга шыиғыы контрольду тургузарын негээп лозуиларны тутқулап алгаш, массалыг чыскаалды организастаап. Чыскаалганнар хоорайның улуг кудумчуларын болгаш төвүттүр эрткеи болгаш чазак черииң бажыңыныц чанында доктаагаи.

Кыдат пайысыалдың корум-чурум камгалаар органнары ниитиниң корум-чурумун тудуп, чыскаалганнарга удур кандыг-даа күштү ажыглаваай, Кыдаттың чазаа студентилериниң негелделерии деткээнии оларга дыцнаткан. Май байырлалының хүниидиие студентилериниң хөлзээшкини оожургаан. Чамдык өөредилге черлериидеи кичээлдер эгелээи.

ЧИЛИ. Сантьягоиуң ыдымыига кижи эргезии камгалаан массалыг митииг болган (чуруктa). Фашистиг дарзалга удур ол митиигниң киржиичилери Пиночетиин дерзии шлажылакчыларын харымсалгага киирерии пегзиипер. Тайбың чыскаал кылганнарыны полиция болган карабиперлер тарадып сывырып турган, эгээ кайи кижиии балыглаан.

Рейтер—СЭТА-ныц фотозу.

ТУРА-СОРУУ АЖЫЛЫНДА

Кара-Хөл бажыңын кадыр-каскак тайгалары. Ындыиче харааига — ак-дуңма Хакасияның делгемнери, бетииче көөрге —ак-көк Тыва. Шак бо тайгалар сарлык малга бүлүг таварышкан ораи. Кодан-кодаинары-биле олар мында өлүп, көвүдеи чоруурлар. Шак ол коданнарының бирээзи «Кара-Хөл» совхозтуң мурнакчы сарлыкчызы Долгар-оол Доңчуп-оолович Хертектиң кыштаа Кара-Душ деп черде. Сарлыкчының кыштаг тутқан чери Хакасия биле Тываның девискээрлериниң кызыгаарында.

Ол бодуу 10 чыл бурунгаар малчыиаар күзелин илереткеш, совхозтуң бир кодан сарлыиын хүлээиип алган. Чылдан чылче ажыл-ижиие дуржулгазы байлактып, багай эвес түиелдерге келгеи. Ооң көргүзүглериииа сан-чурагайларын соңуургаар болзувусса мындыг: эрткеи 1988 чылда 100 сарлыкка хамаарыштыр 99 бызааны алган. А бо 1989 чылда малчын төрүүр 100 сарлыктан 90 бызааны алыр соруулгалыг.

Кандыг-даа ажыл чымыштыг. Бедик мергежилдиг-даа ажыл-ишчилер бергедээшкин. перге таварыжы бээр-ле болгай. Долгар-оол Доңчуп-ооловичиниң чолдаксымаар, күш-ажылга дадыккан сииреш мөге-боду, сериин тайгаларның салгынынга додуккан хүреи арын-шырайының омакчаныы ажыл-ишкин «агыиига» үидерал чок чоруур дээрии сеглеп турар. Дээнган ажылынга бердиигеи, оскелерге үлегерлиг сарлыкчыны совхозтуң коммунистери СЭКП кежигүнүүнүң кандидадынга бо чылын киирип алган. Ол адаа төлептиг. Долгар-оол Доңчуп-оолович Кара-Хөл бажыңын малчыннарында атыгатор хүлээлгезин күүседип, солиодамчыдылгалардан чаа дыиигээн мелээлерии, солуп, сеткүүлге үнгеи түүлдерии таныштырып, тайылбырлап бээр хүлээлгезин изиг күзелбиле күүседип чоруур. Оон ынай улам тодаргайлаар болзувусса, ооң хүлээгеи ажыл-үүлгезин-ле хөй. Оларның бирээзи дагдыиыкчы хүлээлгези болур. Долгар-оол Доңчуп-ооловичиниң бедик мергежилии үнелеп көргеш, аиаа ийи ашыиг кадарчыларны бижыглаан. Аныяктар Алексей Хертек, Хүлер Хертек олар дагдыиыкчызындан хөйиу өөреиип, боттарының мергежилии байлакшыдып чоруурлар. «Хоочун коктут...» дээр-ле болгай.

Бо чылдан эгелеп, мурнакчы сарлыкчы арында керээзи чарып алгаш, ажылдаарынче эш-өөрүн кыйгырган. СЭКП ТК-ның март (1989 ч.) Пленумунуң доктаалын амыдыралга боттандырар дээш кедээде ажыл-ит улам хайыккан болгай. Ылаңгыя карылгалыг «Кара-Хөл» совхозка аренда керээзии чарып ап ажылдаар болза, орулганын оруунче киргеии ол.

Час. Ылаңгыя сарлыкчыларга чымыштыг үе. Чүге дээрге сарлык мал часкаар кыжын төрүп эгелээр. Сарлык —серии тайгаларның малы. Төрүүр үезииде ону ыжык хем дүвүпге эккээр болзувусса, ооң төлүн албас бис. Ону тайгалыиге-ла төрүдүп алза, оолдары шыырак, овча-мекди болур. Черле онзагай мал-ла болгай.

Кажан сарлык оолдары тюру доругуп, чай дүжүп кээрге, Долгар-оол Доңчуп-оолович бодунуң чайлаа Маныгы хемиериң баштарынга кээр. Чылдың чайлаар чагай оттуг Маныгызының делгемнериие хоочун кадарчы чайны оттүр одар-белчиирии таарын кадарып чайлаар.

«Сарлык малдаан кижи ыиаар хөй сагыш салбас, амыр»—деп чамдык кижилерде болзалдар бар. Ол шын эвес. Ажыл-ла болгай. Сигеиии сарлыкка белеткевес-ле харын. А ажаалдалы улуг күштүг кадарчыдан негээр мал Сарлыктың одар-белчиирии белии каш-ла ай болгаш солуур болгай. Сарлык малды эки күш-деңгелдиг кылдыр азыраарында кол чүүл одар-белчиирлериии ажыглап билири. Чамдык түшпеи кадарчылар кандыг-даа малдың одарын чеотүг ажыглап билбес, кадарган черииге-ле ооң оъдун таварты откарып дүүрээр болгай. Азыраан, каректеан малын одарладып чоруур. Кара-Хөл бажы тайгаларда Долгар-оол Доңчуп-ооловичиниң бодунуң холдары-биле түдуп каан казанактары хөй. Ол безиа «Кара-Хөл» совхозтуң мурнакчы сарлыкчыларының ажыл-ишчи чоруун сеглеп турар. Тайга-таскыа сиртии теп, ниитиниң малын өстүрүп чоруур кижиниң тура-соруу ажыл-ижинде ынчаар дазылданган.

Сайлыкмаа КОМБУ.
Бай-Тал суур.

Акы-дуңма республикада

ЭСТРАДА ТАНЦЫЗЫНЫҢ КӨРҮЛДЕЗИ

МОЛДАВ ССР. Эстрада танцызының хөгүүг көргүзүү —бирги Бүгү-эвилез фестивалы Молдав ССР-ниң нәйысылалы Кишинев хоорайга ажыттыпган. Анда чонуң солун танцыларын, кайгомчык таланчыг ырларын күүседкен.

ЧУРУКТА: жюри даргазы ССРЭ-ниң улустуң артизи Махмуд Эсамбаевке хлеб-дусту түтсүп турары.

С. ВОРОШИЛИНИҢ фотозу. (СЭТА).

МААДЫРНЫҢ ТӨРЭЭН ЧЕРИНДЕ

Совет Эвилелиниң Маадыры Хомушку Намгаевич Чүргүй-оолдуң төрээн сууру Хөнделеңде сес чыл школазында маадырның адын эдилээн музей өрээлии ажыткан. Хоочун башкы В. А. Бипова кызыл иешилерниң ажылын башкарып турар. Чакгыс чер чүртүүнүң дүтаймында янзы-бүрү хөй материалдарны чыгаан. Стендини эдилип, чараш кылдыр дерип кылган.

Хөнделеп суурлуң бодунуң төөгүзүн, чонуң ажыл амыралын көргүскен чүруктарлыг альбомнар бага бар. Ада-чүрттүң. Улуг дайынының чылдарында Тывага хамаарышкан чүүлдер хөй. Бо өрээлде эң эки ажылдыг, чурум-сагыылгалыг отряд өөренип турар. Музейни дериирп уламчылавышаан. Танкының македии, ачазы Намгайның өөнүң македин база кылыр.

Суурлуң ус-шевер кижилерн музейдеп чагыгларды алгаш, аялдап киринкен. Персоналдыг пенсионер, Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны, маадырның кады өйнаң өскен эжи Ш. К. Очур база бо ажылга дузалап турар.

Багыт-оол БАЙКАРА.
Барыын-Хемчик район.

КАИ экраны

АЙЫЫЛЫ УЛУГ

Республика девискээринге апрельниң ийнги он хонуунда 20 озал-ондак болган. Түүнелиинде ийи кижи амытыңнадан чарылган, он кижи кемдээн. Эмгек чораан чолаачылариың уржуу-биле дөрт озал-ондак болган. Олда үениң дургузунда Кызылга орук шинчээшкининиң дүржүмү хажыттаан 805 янзы-бүрү, тавырылганы КАИ ажылдакчылары илереткен. Оң хонукта 16 мотоциклди оорлаан.

Каа-Хемде «Бурунгаар» совхозтуң чылгычызы О. А. Монгуш, «Ленобудуг» трестиң дамчызы Н. В. Соловьёв, ыяш белеткээн комбинаттың машинизи Ю. В. Вилутов, «Ээрбек» совхозтуң ажылчыны В. В. Лушков, Тыва геология экспедициязының ажылчыны П. С. Сергеев олар мотоциклди эмгек башкарып чораан туттурганнар.

Кызылдың Калинин кудумчуузунга апрель 15-те 14 шак 30 минутада «Восход ЗМ» 32—20 ТВЛ дугаарлыг мотоциклди башкарыкчызы В. М. Доржу эмнеик чораан хамааты К. К-Д. Монгушту таварткан. А 18-тен хүнүнде Фрунзе кудумчуузунга Чүрттелга коммунал ажыл-агый министерствозунуң ажылчыны С. А. Соколов «ЧЗ-350» маркалыг спортуу мотоциклди баспкарып чалаш, дашче хөме түдупкан. Түүнелиинде ол кемдээн.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

МАЙ 4
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 Мультфильм. 9.05 «Гардемаринер, бурунгаар!». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 10.15 Медээлер. 10.25 «Сут чүтээ». Уран-чечен фильм. 11.50 «Уруглар шагы». 12.50 «Хежиниң портреди». 13.35 — 14.00 М. Равель. Концерт. 15.30 Медээлер. 15.45 Мультфильм. 16.55 Мультфильмнер. 17.15 «Чалыы назын танцылап, ырлап түр». 17.30 «...16 харга чедир болгаш оон улуг иезы». 18.15 «ТелеЭКО». Журнал. 18.45 Бөгүн делегейде. 19.00 Напиомалдар арасында харылзаа: төөгүлүг дуржулга болгаш ырын айтырыглар. Национал культураның чүгүлэ айтырыглары. 19.45 Шүлүк чогаалының минуталары. 19.50 «Гардемаринер, бурунгаар!». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.35 «Операга инактарга». Телеклуб. 22.45 Чүгүлэ объектив. «Ынак хөрээженнің портреди». Телефильм. 23.25—00.15 Бөгүн делегейде.

МАЙ 5
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Нимти биология. 10 класс. Чаа үнүштерин канчап үндүрүп алырыл. 9.05 Испан дыл. 10.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 10.35; 11.35 И. В. Гете. «Фауст». 9 класс. 11.05 Испан дыл. 12.05 «Соңгу чүкте район». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 12.55 Медээлер. 13.05 «Соңгу чүкте район». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 14.05—14.25 Барымдаалыг фильм. 17.05 Медээлер. 17.15 «Соңгу чүкте район». Уран-чечен фильм. 3—4 сериялары.

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Тыва черде». Үнүүрүлгеде: Медээлер. «Даарта — Парлалга үнүү». «Хоойлу болгаш хүлээлге». «Күргүнеге удур кем-керек үүлгедиишкинилери дээш кезеңче харысаалгазы». 19.30 Медээлер. 19.40 Чарлалдар, реклама.

МОСКВАДАН

19.50 «Тамчыктыг удумар, чаштар!». 20.05 Латвия ССР-ниң Күртелерадиозу. «Чугаа». Националдар аразында хамаарылга дүгайында. 21.00 «Үе». 21.35 «Соңгу чүкте район». Уран-чечен фильм. 3—4 сериялары. 23.25—23.55 «Барымдаалыг фильм». «Бажың сүнезинин».

Идеология фронтузунуң дайынчызы

АЛДАН АРТТЫ АЖЫП ТУРА...

Делгер Байыр-оолович Салчакты тес-хемчилер чүрттелгелиниң алдап артын ашкан, корбээн чүвели чок дагдыныкчыыс дижир. Ол дээрге хөдүн эртпир хөөретпээн, бажын ажыр мактаваан, хатсалгаа вайы-биле хадып, эстеп келбээн сестер-дир. Делгер Салчак чүрттелгелиниң шыпап-ла хөйүү кергеп, оон хөйүү билгеп, хөйүү өөренген. Чүрттелгега ыпак кижи кажан-даа анаа удур киткан шуургаңга белеп силгитпес, алдыртпас.

Делгер Байыр-оолович Салчак Тывага улустуң революция чаа-ла тиилээн, ынчалза-даа оон шуурганы чүрттээм-даа хадыышаан турар үеде, 1929 чылдың апрель 14-те Бай-Тайганың Мешкей-Хөлге Байыр-оол Салчактың өг-бүлезинге төрүттүнген. Өг-бүлеге Делгерниң соонда пйи оол база төрүттүнгеп: Кресс Байыр-ооловичи Салчак — педагогика эртемчиниң кандидады. Күлер Салчак — ноомдыгылыг Хову-Аксыныа хоочун ажылчын болуп, бо хүннерде ажылдап чоруурлар.

Ынчалза-даа улустуң ол санал-оналын херекке албайн баар, четпестерин эдип алыр талазы-биле Тываның хүреш федерациязының болгаш республиканың Күрепорт комитединиң чогум туружу билдинмейн келгеп.

Дорт сонуургалдыг албан черлериниң удуртукчуларынга масса чонуң санал-оналсагыш-бодалыынче кичээнгей салып, олярны үнелеп көрбейн «боттарывыс бажывыс-биле ажылдаар бис» дээргө канчап таварыг боор. Чүгле мындыг хөөнериниң уржуубиле солуннар арынга четпестерни илередип бижээн бижикчилер мынчага дээр чогумчалыг харыны солуп арыны дамчыштыр албааны хомудавчыг. Чүге дээрге бижикчи кижиниң солунга чагаа бижип турарының кол сорулгазы — экини эки деп деткинир, четпестерни эдип, чедир кылып алырынга бодүнүң үлүг-хүүдүп киирип турары болур. Ынчангаш хамаарышкан удуртукчулар чонуң мындыг чагаа, медегеленче кичээнгейни салыры албан деп бодаар мен.

Тыва хүрештиң чаа дүрүмүн чогаадып турар дээрэнн Чаламба Ооржактың бижээниинден билдим. Бир эвес мындыг дүрүмнү чогаадып турар чүве болза оны үстүкү черлерге бадылалырының мурнунда тыва дылда үнүп турар солуннарга парлап, хөй-ниитиниң санал-оналын дыңнаары күзенчиг. Чаламба Ооржактың бижээниинде тыва хүрештиң дензи барымдаалап, балл санап чорудар деп дүрүм төлевилелинде киргеп дээн-дир. Бир эвес ынчаар дүрүмчүдер чүве болза, ол тыва хүреш эвес, ол дүрүмнү чогаатказ балүүтүң хүрежи болур үшүрдүг чүве-дир. Тыва хүрештиң хостуг хүреш-биле, азы өске национал улустарның хүрежин оттүндүр ынчаар демөөлештиргеп херээ чүү боор! Тыва хүреш төөгүзүнден бөөр бо хүннерге чедир дензи барымдаалавайн сайзырап келгени-биле өске хүрештерден онзаланып, ылгалып турар чүвези ол. Тыва хүреш тыва хөөжөр артар үшүрлүг. Бо талазы-биле Ч. Ооржактың тыва хүрештиң дензи барымдаалавайн эртпирер дээнп бүрүнү-биле деткидим. Балл санаар дээр болза, ону деткивес-ле кижи-дир мен. Василий Үзек болза, «моге кижи бодунга таварышкан содак, шуудак, идиктиг болуру албан дээни чөп. Чүге дээрге, мындыг таварышкан хеви чокта ук хүреш тыва хүреш болбас. Тыва хүрешке киржип турар мөгелериниң мындыг хептиг болуру дээргеле, тыва хүрештиң кол негелдези болгай, хеви четче эвес кижини тыва хүрешке киириштирип болбас. Спортуп кандыг-даа хевирииге тускай четче хептиг болуру—спортчу кижиниң бедик культуразы деп билир мен.

Оон ангыда «тыва мөгелер моол мөгелерге кажан-даа күш четпейн келген»—деп хөйлеп. Даай-авазы Кара-Уруг Сувдуй үш чаш өскүзү-ту хөлге алган. Авазының орнунга ава болуп, оларны эктинден элетпейн, хырыында аппатпайн өскүрүп каан. Ол бо хүннерде Кызыл хоорайда чүрттээн орар, чедеп алды харлыг, пенсионер.

Делгер Байыр-оолович чажыдан-ла тура-соруу бызыг, тутказ холу дыызыг кижи болуп дадыккан. Ол Кызылдың № 2 школазының 9 классын 1946 чылда чедиишкининиг дооскан турда ава эге класстар башкылаавр чөпшөөрелдп берген, Тес-Хемниң Ак-Эрик школазынга башкылаары-биле аткарган. Успа хөлче уллап киргеп узун Тестп кежин орган, аныяк эр хаяы болган: «Башкы ажылын үүр иргп мен бе?!» Чонунга бараан боору—толдуң экпзи. Шыдажыр, шырбаяр аппаар.

Шыпап-ла, харысаалгалыг иштче башгайгы базым берге болган. Дуржулга чок, теория-биле хөндүр чепсегленмээн аныяк кижиге ол чөп. Ынчалза-даа башкылар Биче-оол Дүшүү, Шулуу-Маадыр Чооду олар аңаа дузалашкан. Чүрттелгега кадыр туруулар-лаа, хайыы хемпердаа таваржыр деп чүвени ол ынчаи эскерген. Адак дээрде өөренпкчилериниң бедик кажы-чаңы, алыс характери аңгы-аңгы болгулаарын ол үгаан билген. Ынчангаш ол Кызылдың башкы училищезинче өөренпп киргеш, ону 1958 чылда доозуп алган. Башкылаан келген чылдарында ол дыка хөй кижиин эртем-биликте өөреткеп; эки мөзүү-бүдүшке кижилиткеп. Чеже кижи сеткилинде «чеэртирдим» деп чоруур чүве. Тес-Хемде ажылдап, чүрттан чоруур өөренпкчилериниң чартык-чамдыын бөлүн адаарга мындыг: Ланчыы Булан — мал эмчизи. Буду Соня — зоотехник, Чечекмаа Догаачы — башкы. Клара Чимпит — районнуң курарлыг эргелекчизи. Аиай-оол Алдын-Херел—районда спорт чөвүлелиниң даргазы. Розалия Демчик — кижи эмчизи дээш оон-даа хөй.

1961 чылга чедир башкылаан соонда Делгер Байыр-ооловпч Салчакты партия ажылынче шилчитпкеп. Тодаргайлаарга, «Кызылаар совхозтуң партпомунуң секретарынга ону соңгаан. Хоочунуң амыдыралында бир онзагай уттуңдурбас болуушкун — ону 1957 чылда партия кежигүнүнге хүлээп алганы. Кежигүнге киреринин мурнунда ол база-ла ханы болаанын, бодун шүгүүгеп: «Коммунист деп хүүдүлүт атты эвилеп шыдаар мен бе, эртем-биликпм, эчпс сорулгам кандыгын?».

1967 чылда ол Иркутск хоорайда партпивың дээди школазынче бот-өөредилгебиле өөрснип киргеш, ону 1975 чылда чедиишкининг дооскан. Практика болгаш теория-биле чепсегленген кижиже амыдырылга чөөндаштар туруп келе болза, ону ажыл эртеринин арказарын дүлеп тып, ону ынаңпа ажыл эртерин сорулга кылдыр салып чораан. Дагдыныышкыл ажылынып ажыын көрүп чораан кижи ам болувуң эдлээнде база дагдыныкчы апартан. Партпивың дээди школазын дооскан соонда ол «О. Шынаа» совхозпка, Шуурмакпи партком секретары болуп ажылдаан болгаш Арыг-Бажы, Кызыл-Чыраа кодээ Советтер күүсконнарының даргазынга ажылдап чораан. Сөөлгү чылдарда Тес-Хемпиң ДОСААФ райкомунуң даргазынга ол 1982 чылдан эгелеп ажылдап киргеш, бо хүннерге чедир шериг баар аныяктар ортузунга шериг-патриотчу кижилиидиге ажылын удуртуп турар.

Оон ангыда ол хоочун пропагандист. Партпивың хүн бүрүде чорудуп турар ажылын, айтышкынын, сорулгазын чон ортузунга пропагандалап, коммунистин бедик адын хүндүлеллив-биле сагып, эдилеп чоруур. Делгер Байыр-оолович Салчак көлээ болгаш район Советиниң депутадынга каш удаа соңгудун чораан. Ол дээрге чонуң аңаа улуг идегели болгаш бүдүрели болур. Идеология фронтузунуң дайынчызы, күш-ажылдың хоочуну коммунистин шаңнал-мактавы арбын.

Өөлет ЧИҢМИТ.
Тес-Хем район.

ЧАРАШ ДЕВИГ ЧҮГЕ ЧОГУЛ?

Бо чылдың январь 19-та үнген № 9 «Тываның аныяктары» солунда хоочун мөгелериниң бирээзин Чаламба Ооржактың «Сөөккүдерпиң хүрежи» база бо чылдың февраль 8-те үнген № 33 «Шын» солунда Василий Үзектиң «Үттүндурган чаңчылдар» деп үүлүдерин номчаавш тыва хүреш дугайында чугаага киржип, бодумнуң бодаадарымны илередикседим.

Тыва хүреш дугайында мооң мурнумда чылдарда мөгелер-даа, көрүкчүлер-даа солуннарга хөй удаа бижип келгенин билир мен. Оларның хөй кезии-ле тыва хүрештп шаг-төөгүден бөөр эрттирип турган чаңчылдарын сагып, ону улам сайзыдырының аргаларын сүмелеп, тыва хүрешке маргыл даалар эрттирип турда эскертпигеп хажыдыышкыларны болгаш четпестерни эдип алыр талазы-биле санал-оналын киирип келген.

Ынчалза-даа улустуң ол санал-оналын херекке албайн баар, четпестерин эдип алыр талазы-биле Тываның хүреш федерациязының болгаш республиканың Күрепорт комитединиң чогум туружу билдинмейн келгеп.

Дорт сонуургалдыг албан черлериниң удуртукчуларынга масса чонуң санал-оналсагыш-бодалыынче кичээнгей салып, олярны үнелеп көрбейн «боттарывыс бажывыс-биле ажылдаар бис» дээргө канчап таварыг боор. Чүгле мындыг хөөнериниң уржуубиле солуннар арынга четпестерни илередип бижээн бижикчилер мынчага дээр чогумчалыг харыны солуп арыны дамчыштыр албааны хомудавчыг. Чүге дээрге бижикчи кижиниң солунга чагаа бижип турарының кол сорулгазы — экини эки деп деткинир, четпестерни эдип, чедир кылып алырынга бодүнүң үлүг-хүүдүп киирип турары болур. Ынчангаш хамаарышкан удуртукчулар чонуң мындыг чагаа, медегеленче кичээнгейни салыры албан деп бодаар мен.

Тыва хүрештиң чаа дүрүмүн чогаадып турар дээрэнн Чаламба Ооржактың бижээниинден билдим. Бир эвес ынчаар дүрүмчүдер чүве болза, ол тыва хүреш эвес, ол дүрүмнү чогаатказ балүүтүң хүрежи болур үшүрдүг чүве-дир. Тыва хүрештиң хостуг хүреш-биле, азы өске национал улустарның хүрежин оттүндүр ынчаар демөөлештиргеп херээ чүү боор! Тыва хүреш төөгүзүнден бөөр бо хүннерге чедир дензи барымдаалавайн сайзырап келгени-биле өске хүрештерден онзаланып, ылгалып турар чүвези ол. Тыва хүреш тыва хөөжөр артар үшүрлүг. Бо талазы-биле Ч. Ооржактың тыва хүрештиң дензи барымдаалавайн эртпирер дээнп бүрүнү-биле деткидим. Балл санаар дээр болза, ону деткивес-ле кижи-дир мен. Василий Үзек болза, «моге кижи бодунга таварышкан содак, шуудак, идиктиг болуру албан дээни чөп. Чүге дээрге, мындыг таварышкан хеви чокта ук хүреш тыва хүреш болбас. Тыва хүрешке киржип турар мөгелериниң мындыг хептиг болуру дээргеле, тыва хүрештиң кол негелдези болгай, хеви четче эвес кижини тыва хүрешке киириштирип болбас. Спортуп кандыг-даа хевирииге тускай четче хептиг болуру—спортчу кижиниң бедик культуразы деп билир мен.

Оон ангыда «тыва мөгелер моол мөгелерге кажан-даа күш четпейн келген»—деп түүнел үндүргеш Ч. Ооржак оон чылдагаанын «Моолдуң мөгелери хөй» деп тайылбырлаарын орлалдакпынга каттышпас мен. Хамык үшүр мөгелер санында эвес, оон кол чылдагаанны чүдел дээрге, бистиң тыва хүрешке киржип, өзүп орар аныяктарывыс-даа, улуг мөгелерлаа тыва хүрешке хүрежиниң хөй талалыг аргазын эки шинчээдил албаанында. Мөгелериниң хөй кезии эгин содаандан түттүмчүп алгаш, кара күжүн төндүр тутчуп көөр, ыяшты хүрештп көрүп олурарга кижиниң солуургалы өзүп каар боор чүве.

Тыва хүрештиң бир негелдези дүрген болгаш чараш хүрежнри болур. Маңаа хамаарыштыр каш чылдар мурнунда үре-түңнелдиг хүрежнп чораан Улуг-Хемниң Хайыракан чүрттүт В. Базыр-Тараанның (ол ам бистиң аравыста чок) хүрежнн кончуг соңгуургаар чордум. Оон хүрежнри кончуг дүрген болгаш чараш. Девнир ёзулалды эрттиргеш, удурланыкчызыбиле хол тутчуп мендилешкеш, үр тудушпайн-даа олурга дүшкеш, удурланыкчызының буттарын чыыра туткаш, көдүрүп аппарып салыптар. Ындыг дүрген болгаш аваангыр хүрешкеп мөгенн көөрге дыка чараш.

Моол хүреш биле тыва хүрештиң арга талазы-биле ылгалы чок деп бодаар мен. Ынчангаш каш чылдар буруңгаар моолдуң «Залуучуудын үзэн» тывалаарга («Аныяктарның шыны») солунга моол мөгелериң 24 аргазын тайылбырлап бижээн турган. Ол үеде хүреш эрттирерин удуртуп, баштап турган даргаларга «моңу очулдуруп көрээлиңерем» дээримге херекке-даа албас болганнар. Мөге кижи хүрежнп турары удурланыкчы мөгезининң аргазын билнрп чугула болгу дег. Оңу билбезинден бистиң мөгелериивс моолдарга октадып туруп бөөрнинң бир чылдагаанны база ында деп бодаар мен.

Тыва хүрешке хүрежнп чоруур мөгелер бетп дээрге-ле үш, дөрт аргалыг болуп, кайы-бнрээзин ажыттаарга соруулга чедип алдыкпаан болза, ооскө бир арганы кончуг дүрген хереглээр боор дээрэнн хүрежнп чораан улуг кижилерден бичиимде-ле дыңнаан мен.

Мөгелериниң девиинин талазы-биле каш сес. Бистиң чамдык мөгелериниң девип үнүп турарын көрбүс, хөй кезиниң утка-шынары, чараш хевнри билдинмес, харын-даа чамдык мөгелер девип үнүптерге, көрүкчүлер чнр-шоң каттыржы бөөрлер, ол—моодуг. Шавидакы улуг улустардан «мөге болуру девижиидеп» деп чугаапы база дыңнаан мен. Чедеп чылдарда Кызылга улуг байырлалдар хүрежиигө кожавыс Моолдуң Убса-Нур аймагының начыны Цэрэндорж көөп кирнпп турду. Оон девип үнүп турарынарда ужур бар боор, аа?» — деп айтыварымга, «моөң девип үнүп турарымда мөге кижиниң бодунга ажыктыг болгаш көрүкчүлерге хүндүткелдиг утка бар»—деп, ол боданмайн-даа чугаалаап, оон чогум ужурун мегээ тайылбырлап бергенин сонуургаан нйнк мен.

Мөге Ч. Ооржак моол эпнүктериниң мөге кижи удурланыкчызын амалап алган хүрештирер дүрүмүнде ужур бар дээп. Бистиң чамдык мөгелериивстиң бодап турары дег, шырак мөге шыырактап шилип алыр эвес, а шала кошкактап, амалап алыр ужурлуг дээнин дстскнп мен. Шаанда тыва хүрешке ынчаар хүрежнп турган чүве дээр чорду. Оон ынай «судьялар дээрге, недеп төрөөн нйн алышкы, адазы биле оглу-даа таварыжы берзе, түтчур-ла деп албадап туруп бөөрлер»—деп бижээн бодалын бодап көөрүмге шын эвес. Чүге дээрге, оларны судьялар «ол оон-биле хүрешсиңе» дивээп, жеребьёвка тыртып ижкээргө, ынчаар таварыжы бөөрни ким канчаар боор. Спорт дээрге спорт-ла болгай. Ынчалза-даа, судьяларның талазындан чамдык мөгелерни мяап-ла тиилелге чедип алырынче кызыдыр, азы чаңгыс чер чүрттүт улус хоржок дээш, мөгелерни солуштурар дээр хевнпер барын чажырбаан чоор боор.

1988 чылда МАР-ның пайысылалы Улан-Батор хоорайга Моолдуң национал революциязының улуг байырлалының үүнеринде болган мөгелер хүрежнн сонуургап көрдүвүс. Дархан аварга (тулган күүтүлгөп) мөгелер аныяк мөгелерни амалап хүрежнп турдулар. Сөөлүүредир тулган күүтүлгөп мөгелер артказ мөгелерни амалап алдылар. Тулган күүтүлгөп мөге Дамдинге (62 харлыг кижи болду) амалаар, амалаваска-даа оон оглу улсын пачын (күртүне пачыны) Баярга таваржы берген. «Адашкылар таваржы берди» дээн чүгаа-даа дыңнавбаан. Дархан аварга Дамдин оглу-биле кезек хүрежнп чоруй, дүжүп бергенин улуг-даа, бичө-даа көрүкчүлер «ол мындыг болур үшүрлүг, Баярга-даа чаа болду»—диижир болган.

Адактың соонда бижикпсеп турар чүвем болза тыва мөгелериңиң хүүда культуразының дугайында тренерлериңиң талазындан улуг ажылды чорудары негеттинпп турар деп бодаар мен. Бир эвес хүрежнп турар мөге кижиниң хүүда культуразы бедик болур болза, ол бодунга таварышкан хептиг-даа, тыва хүреш үезинде бүгү чаңчылдарны долузу-биле көрүштүг кылдыр күүседип-даа шыдаар. Ындыг мөгелерлиг тыва хүреш көрүкчүлерге солун-даа, чон мөгелериңе чоргаарланыр болгай.

Григорий САНЧАА.
Кызыл хоорайның чүрттакчызы.

СПОРТ

ЧЕТПЕСТЕР ДУГАЙЫНДА ЧУГАА

Самагалдай суурга «Трудовые резервы» спорт чөвүлелиниң конференциязы болуп арткеп. Хуралга районнуң школаларында күш-культуро болгаш спорт ажылынын дугайында информацияны инспектор О. К. Сарыглар кылган.

Организастыг айтырыгларны чугаалашкап. 11 кижп составтыг районнуң чаа «Трудовые резервы» спорт чөвүлелин бадылаан. Ооң даргазынга улус өөредилго киллизиниң эргелекчизи Ш-К. С. Кочегалы соңгаан.

Конференцияга санал берген кижилер районнуң школаларында күш-культура болгаш спорт ажылында четпестерниң барын шүгүмчүлээн. Эң мааңгыя күш-культура башкылаашкыны школаларда куду деңнелде, спорт херекселдери чедишпес, оон уламыдан өөренпкчилериниң спортка массалыг киржири багай, чамдык школалар спорт херекселдериниң чедишпезиидеп район масштабтыг маргылдааларга доктаамал киришпейн турар.

Бар четпестерни чайладыр талазы-биле конференцияга тускай план-хемчегларын үлээп алган.

Даш-оол ТАНОВ.
Тес-Хем район.

КИНО

МАЙ 4-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Кипоеборник» 10.00, «Тот, кого ждет успех» 11.20, 13.30, «Трагедия в стиле рок» 15.40, 19.00 шактарда.

Видеозал: «Игла» 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Весёлое волшебство» 9.30, «Соната для рыжей девчонки» 11.00, 12.40. Киноклуб «Сказка» (школа № 5) 14.30, «Легенда о Парайяме» 16.10, 19.10 шактарда.

«ВОСТОК»: «Утренисе шоссе» 15.00, 16.50, 18.40, 20.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Приключения бельчонка Микн» 10.00. «Работа над ошибками» 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» и.-б: «Дикое сердце» 18.00, 20.00 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Отцы» 15.00, 17.40 шактарда.

Дугуржуп, сүмелешсе

Овүр районнуң кино четкизиниң коллективи он нйнги беш чылдың үшкү чылында чонга кино көргүзер талазы-биле планның даалгаларын 112.8 хуута күүседкеп. Эрткен ажыл-агый чылының эки түңнелиринге хей-аът киргеп коллектив бо чылдың бирги кварталында айдан айже эки көргүзүлгерни чедип ап келген. Районнуң кино четкизиниң коллективи бо чылдың бирги кварталында чонга кино көргүзер талазыбиле ачы-дуза чедирериниң планның даалгаларын 121.8 хуута күүседкеп. Оолашкан ажылынга аз-харыысалгалыг, ак сеткилдиг, кыынак ажылдакчылар бисте бар. Оларга Солчур, Саглы, Ак-Чыраа суурларның киномеханиктери Демир-оол Хоюшку, Демир Доңгак, Александр Дамдын болгаш өскелер-даа хамаарыжыр. Коллектив кежигүнүнерп планның даалгаларын күүселир дээш мөгелерге көрүкчүлерниң талазынга чөптүг шүгүмчүлелдерге таварыжып турар. Районда кино көргүзеринң хүннерни доктаадын тургускан. Ол чүл дээрге неделяның среда, суббота хүннеринден өске хүннерде чонга кино көргүзер үшүрлүг дээни ол. Ындыг чурум турбуже, ону болганчок-да хамыдаа боор таварылгалар бар. Чамдык үстүкү организар кино ажылдакчыларыбиле дутуржулга чокка кино көргүзер шактарда хүраадарны Культура бажыңнарынга эртпирип турар. Ол дээш бистиң организацияга ол хүннерде орулга кирирп албайн баар. Чоокта чаа Хавдагайты суурда организацияларның арказында уран чүүл концерттериниң көрүлдези дөрт хүн дургузунда кежээки шактарда болуп келди. Ол үенин иштинде ооба-чаңгарда чаңгыс кежээ кино көргүзер аргавыс чок болган. Бот-акшаланыышкын болгаш бот-оруглга-чарылгаже кирип турар үеде, ону өөрепнп көөрү үстүкү организардан кончуг хамаарыжыр деп бодаар мен. Концерт болгаш өске-даа культура-массалыг ажылдар чорударда дутуржулганы баш удур чорудуп, планны деңге тургузуп, бадыладып алганы дээре эвээш. Бо талазы-биле райкүүскомнуң культура киллизиниң эргелекчизи С. Х. Адыжы чүнү бодап турар ирги?

Бистиң ажылывыска үстүне кирген чижектер ыяшкан дооразындан шаптыктар чыллагааннар шуут ок турган болза, көргүзүг оондаа эки турар нйнк.

Сөөлгү үеде Овүр районнуң девискээринде үнүп турар кинолар кижилиидиге ажылынга улуг салдарны чедирип турар дээр болза черле ажырбас. Чоң кино дээш негелдеми үргүлүү тургузуп келген. Оларның негелдезин хандырар дээш үстүкү черлерге айтырыгларны тургузуп келген бис. Республиканың төвүнден ырак районнарның бирээзи болганда тургуступ-ган айтырыгларны эчнинге чедирер дээш доктаамал контролдан салбайн турган бис. Ооң түңнелиинде бистиң районнуң кино четкизи Кымыллан киноларны бирги эдлчегде алыр чепшөөрелдп чоокта чаа алган. Ол дээрге бисти аажок улуг ээ-харыысалгалыг, эки шынарлыг ажылдарывысты пеген турар.

Анатолий ТОРЛУК.
Овүр районнуң кино четкизиниң директору.

Редактор В. С. ШАРАВИН.

Агаар

Республикага чамдык черлерге хар холумактыг» чаъстаар. Мурнуу-барыын чүктеи хаттың дургени секундада 7—12 метр. Дуне 5—12. чамдык черлерге 7—12 градус соор. хүндүс 12—17 чамдык черлерге 3—8 градус чылыыр. Кызылга чагбас. Дуне 2—4 градус соор. хүндүс 15—17 градус чылыыр.

«Шекпээр» совхозтуң дирекциязы, парткому, көдээ Совет күүскому болгаш профсоюзтар комители СЭКП кежигүнү, партпивың болгаш күш-ажылдың хоочуну

Монгуш Биче-ооловпч
ДҮЮНГАРНЫҢ

мөчээнин дыннатпышаан, оон төрелдериниг болгаш чоок кижилериниг ханы кажыдалын илергейлеп тур.

367000. Кызыл хоорай. Красноармейская, 100

Индекс 54241

«ШЫННЫҢ» телефоннары

◆ Редактор — 3-43-34;
◆ орлакчызы— 3-33-91;
◆ приемная — 3-34-17;
◆ карымсаалгазы 3-34-26;
◆ секретарь — 3-34-92;
◆ орлакчылары — 3-45-93;
◆ партпивың амыдырал киллизи— 3-36-42; 3-36-25;
◆ совет тургузуг, социал айтырыглар киллизи — 3-34-96; 3-41-23;
◆ үлетүүр киллизи — 3-34-49; 3-36-73;
◆ агроүлетүүр киллизи — 3-41-16;
◆ пропаганда киллизи — 3-34-57;
◆ культура киллизи— 3-39-15;
◆ информация киллизи — 3-37-41;
◆ чагаа киллизи — 3-39-03; 3-34-39;
◆ корректорлар — 3-34-19;
◆ бухгалтерия — 3-43-41;
◆ очулга киллизи — 3-34-93;
◆ үлүгүүчүлер — 2-27-41;
◆ солун келбейи барганда — 2-32-75.

Чыыда 800 катап үнер. Кемчээн 2 парзага ышкы. Тиражы 25400 эк.

Тыва АССР-ниң Ном үлүгүүр чер. полиграфия болгаш ном садыының керектериниң талазы-биле күүрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Шетинкав база Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 275. ТС—00125

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

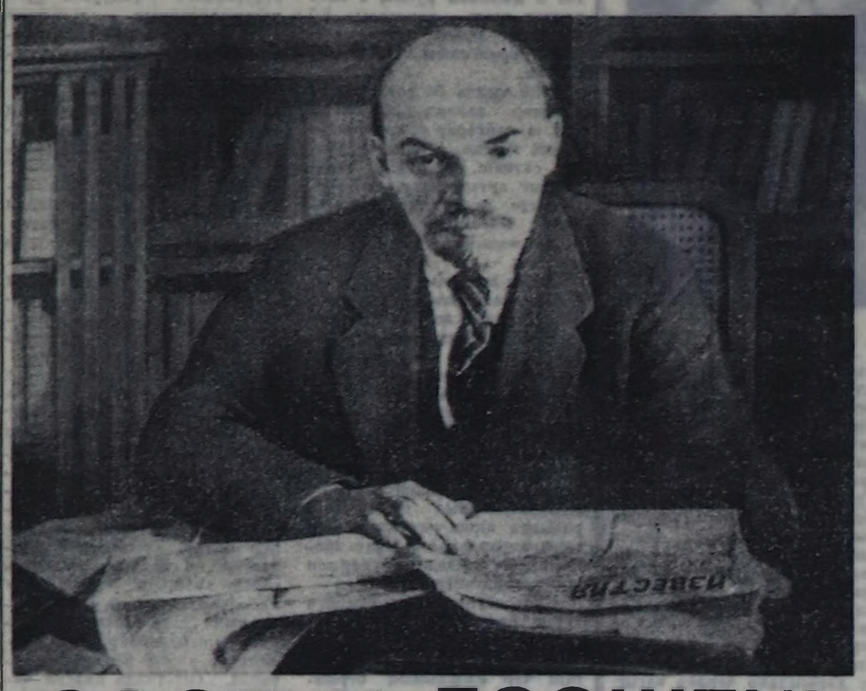
ШЫН

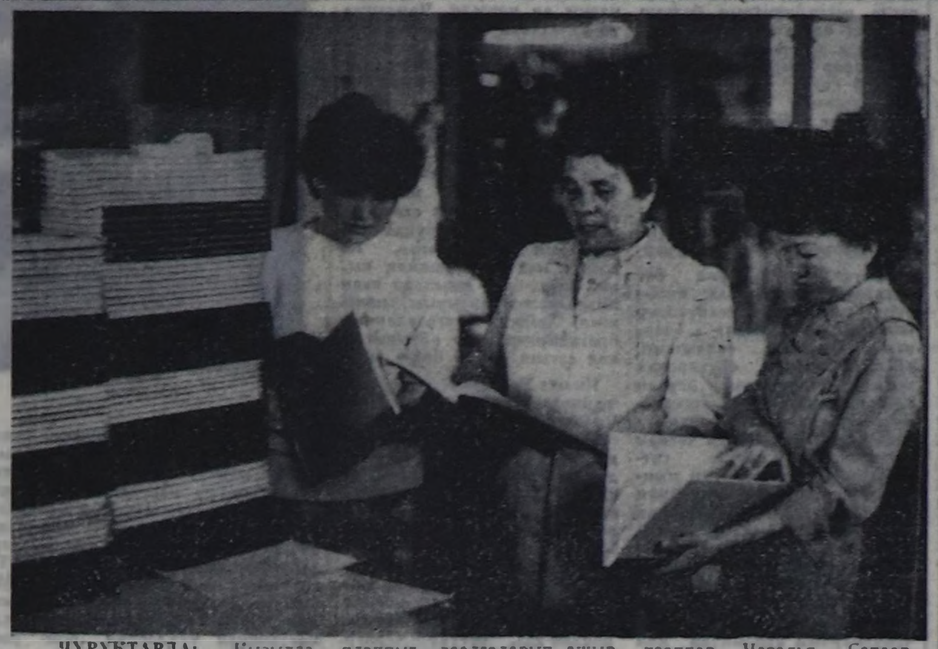
СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч. май 5 пятница № 106 (14006)

1925 чылдан үнезилеттингеш. Өртээ 3 кел.

БӨГҮН—ПАРЛАЛГА ХҮНҮ

ЧУРУКТАРДА: Кызылда республика типографиязында дептерлээр цехтың начальнигы, аныяктарның дагдынык-чызы Валентина Ивановна Попова дептерлекчилер-биле. Ол будурууледе бо цех чарышка бирги черде болуп, планның даалгаларын ажыр күүседип турар.

Улуг-Хем районунуң Шагаан-Арыгда үнүп турар «Улуг-Хем» солуунуң типографиязының ажылдакчылары Парлалга хүнүн бедик будуруктүүт күш-ажылы-биле үткаанныр. Наталья Сапаар-ооловна Бегзи каш чыл бурунгаар Новосибирск хоорайда полиграфия училищезин дооскаш, ам шында шалыпчы ажылдаарларының одуруунда киргеи.

СӨСТҮҢ ДЭЭШТИИ

Чон билген турар кылдыр

Ленинчи «Правда» солуунуң эң баштайгы номериниң үнген хүнү — 1912 чылдың май 5 — бистиң парлалгавыс төөгүзүнде онзагай. Ол Парлалга хүнү — баймралал апарган.

Совет парлалга шинтилелдиң социалистиг чаартылгазының идепкейлиг киржикчизи болуп, демократияны хөгжүдер бөга ажык-чарлыг чоруқту калбартыр дээш принципиалдыг туружуп турар. Ол чуртта болгаш даштыкыда болуушкуннар дугайында шын медээлерни шалыпкын берип, социалистиг шинтилелдиң сырый каттыжымышкынынга бараан болуп, мурнакчы дружулганы идепкейлиг пропагандалап келген. Чуртта ажыл-херектериң байдалын бүгү улустуң контрольдаан турарын боттандырарынга, масса-ларының политиктиг болгаш шинти культуразын бедидеринге, улустар аразынга бот-боттарын биилчир чоруқту быжыглаарынга парлалганың идиг берип турары бүгүдеге билдингир.

Бөгүн бис «Шынның» бүгү номчукчуларынга, бижикчилеринге Парлалга хүнү-биле хозаштыр байыр чедирип тур бис. Оон-биле кады бис олар-биле сүмележилге кылып, чамдык айтырыглар дугайын чугаалаксадывыс.

Чугаа—бижип турар чүүдериниң дээштиниң дугайында, чоннуң хөлзедип турар айтырыгларны солуунга чырыткан соонда ол талазы-биле алдынып турар хемчеглер дугайында.

Хөй-инниң бижикчи, номчукчу бүргүзүнүң дыцнатканы медээ, факт бүргүзү сорулгазынга четкен турар ужурлуг. Солуунга үнмээн, шинчилза-даа хемчег алыры-биле чер-черде чогуур органнарже, удурткучуларже чоруткан чагаа бүргүзүнге харыы келген турар ужурлуг. Партияның негелдези ындыг.

Мында ындыг чүүлдү сагындырып каарыг артык-эвес боор. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң «Хамаатыларның санаалдарын, билдиришкиннерни болгаш хомудалдарын сайгарып көөрүнүк чурумунуң дугайында» Чарлыын ёзугаар солуунар редакцияларындан чоруткан ындыг бижиктерни (чүүлдерни) даравазында хуусаалларда сайгарып көөр: немей хынала чоруткан ужурдугларын — 15 хонуктан соңгаарлатпас, а кежелерин — ай дургузунда. Бо чүүл солуунга парлаттыңган материалдарга база хамаарыжыр. А бир эвес чагаада аймыңган чүүлдерни сайгарып, шинтирлеп көөрүнге тр уе херек апаар болза, ол дугайын авторга болгаш редакциядан бап удур дыцнаткан турар.

Бо талазы-биле байдал бистең кандыгыл? Эрткен чылды көрээл, «Шынның» редакциязы парлаттырган болгаш парлаттынмаан 294 шүгүмчүлелдиг чагааны (чүүлдү) чер-черге сайгарып, хемчээп алыры-биле чоруткан. оларның дөңгүп-ле 63 хуусу харылаттынып келген. А бо чылдың эрткен дөрт айларында ындыг 34 чагааның элээп хөйүнүн салымхуузу редакцияга ам-даа билдинмейн турар.

Чамдык чижектерни киирээл. Күнгуртуг суурдан Р. Чыпсын. Д. Долчуп оларның ыңда харылзаа салбырының ажылдакчызы Нина Хурлуктуң каржы-хажагай, ажылын орта кылбас, кижилерге тоомча чок чоруунга хомудалын солуунуң корреспондентизи Манай-оол Оюн истеп сайгарган, оон түннелин бижээн. Фактылар бадыткаттынып турар болгаш. Бо талазы-биле хемчег алыр болган Кызыл райкүүскомдан, районнуң харылзаа белдиринден харыы келбеттээн. А ол аразында демги чагааның болгаш чүүлдүн «маадыры» бодунуп «шугумун» уламчылавышаанын бадыткап турар медээ база дыңналып келген. Ук чагааны бижээнериниң бирээзи пенсионер Допчут Долчуп Красноярскиде өөренип турар уруунче акша шилчидер дээрге «ожээн негээн» харылзаачы түлээп албашкыдап ону Кызылга боду келгеш чоруткан. (Мурнунда база ындыг чүүлдер болуп турганын редакцияга келген ук чагаада айыткан турган). Моңу чүү деп көөрүл? Кижилериниң негелде-хомудалдарынга кичээнгей чок чорук чамдыктаанын «бажын эттендирип» турары ол эвес бе?

Апрель 16-да бир чаага парлаттынган. «Чыраа-Бажы» совхозтә Ымырак Допгак — оон автору. Оон хүүда пенсионер өскө кижиниң өрээни төлээря-биле түлүп алган ёзугаргынадан бээр үш чыл ашкан. Ол дугайын солуунга мурнунда база бижээн. ялымбүгү дештелдиг эрге-хоойлу органнары сайгарып турган. Түңнел чок — хөөкүй хоочун хомудавышаан. Экер-оол Кечил-ооллуң эрткен чылдың май 29-тә үнген «Чырык хүндүе малчын аалга» деп чүүлүнге огулуг харыы амга чедир чок.

Чоннуң билдиришкиннеринге, хомудалдарынга хамаарылга мындыг хевээр турар чүве болза, четпестерни эдерип чедип ап шыдавас бис.

Улуг, үнделип айтырыглар доп-дораан шинтирлеттинге бербес-ле харын. Улус оны билип турар, ынчалза-даа бар чүүлдер-биле, хандырылгада таңкителиннилкиннер-биле эптежир арга чок. Садыгны, хандырылга адырында, транспортта ажылды четпес организастаанынга, хоорай-суурларның арыг-шевериниң бакырааныңга, ажыл-агыйжы эвес чоруктар-биле, эрге-хоойлу үреэшкиннер-биле, бойдус камгалалында четпестер-биле шинтирлиг демиселдиң чогунга кижилер таарымнайн турар—ол дугайын партия Төп Комитединиң апрель Пленумунга онаалап аймыкан. Ындыг үткаалыг чагаалар «Шын» солуунга бээп хөй ноэп турар, олар-биле чергелештир бисте «онзагай» болуп турар мал оорлаар чорук, тыва аныяктарның корум-чурумунуң, оларны ажыл-биле чедир хандырар дугайында, малчыннарның ажылдаар, аныдыраар байдалдарын экижидер дугайында хөй санныг чагаалар, материалдар парлаттынып, чамдыктарын хемчег алырыбиле районнарже чорудуп турар. Ынчалзажок бо дувренгиг айтырыглар талазы-биле ындыг-ындыг тодаргай чүүлдү кылыптывыс дээп харылаар келгени ховар. Эң ылаңгыя солуун арыңгарынга үнүп турар мурнакчы дружулганы кайда, канчаар ажыглай бергенинин дугайында. А чамдык таварылгаларда ол-бо чүүл кылдынган деп харылаар, ынчадыр чагаалаар болза, «көөреттинее-дээ бергеи болур азы, дорт чугаалаарга, мөгелээн болгулаар. Ындыг таварылгада чер-черлерден чоннуң үнү, чөптүг үевелери, бижикчилерниң шынныг медээлери херек апаар. Редакция ындыг чагааларны күзелдин-биле хүлээп алыр.

Шын харын, парлаттынган азы хемчег алыры-биле чоруткан шүгүмчүлелдиг материалдың түпкелдиг, дээштиг болуруп чедип алыр сорулга солуунуң бодупуп, оон киллистериниң херээ-дир. Бо талазы-биле чамдык чүүлдер кылдынын турар: солуун ажылдакчылары ой-ойлеп чагаалар сайгарылгазын кылып, алдынган харыларны бодуктеп, көскү кылдыр парлап турарын, чагаага харыы бээр хүүеда дугайында сагындырыг бижиктер чорудуп турарын, «ыыт-чокпайларның» (хатап-катап сагындырып турза-даа, харыы бербестерниң) ат-сывын солун арыңгарынга адап турар апарганывысты номчукчулар билир. Оон ангыда, харыы бербээн азы «даап» харылаан таварылгада, ол-ла темага катап материалды бижип турар бис.

Ынчалза-даа бо бүгү ам-даа дээштиг эвес болуп турарын минип апаар. Оон башка пайысыллалывыста хөй-хөй удуртукчулардан эрткен чылын 37 шүгүмчүлелге харыларны чедир апкан. Бай-Тайга, Каа-Хем, Бии-Хем райкүүскомнар, АУК-тер республика солуунуң дилээнге амгызындан дыцнагыр болган турар ийик. Чижеэ, соолдуде адаттынган районда чурттап турар, малчыннап чораан, кивалид хоочун Сонам-Серен Балчыр бажың-балгат талазы-биле бергеден турарын эрткен чылын база бо чылын мартта бижээп, ол чагааны сайгарып көөрүп, аллынган хемчеглер дугайын редакцияга дыңналырын дилээп бижиктп редакция баштай Хадын кедээ Советче, оон соонда райкүүскомче чоруткан. Харыы сураг.

Эде тургустунуушкунуун амгы бо үе-чадазы — ёзулуг, тодаргай ажыл-херектериниң үези. Чер-черлерде чаа чүү кылдынып турарыл, ону кым канчаар кылып турарыл, эскиниң эдерип, мурнакчы дружулганы ажыглап турган, кым ажылының будурукчулуун лажок бедиткенил, кым ажыл-херекке шаптыктап олурарыл, ажылчы чоннуң эргежыктарын кым тоон көрбейн турарыл? Бо бүгү ам солуунуң материалдарының кол темалары апаргаи.

Амгы чаартылгаларга шаптыктап турар ээп улуг моондак — ажыл-агыйжы эвес чорук. Ону ажып эртеринге партияга дузалаары дээрге парлалганың тергиин чүгүзе солуулгазы-дыр. Ынчалгаш ед-маада, төпке-даа, республикаларга, областарга, крайларга-даа, хоорайларга, районнарга-даа ажыл-агыйжы эвес чоруктуп фактыларын сайгарып көөр, алтынган бүгү хемчеглерни чон билген турар кылдыр ажык-чарлыг кылып ужурлуг. А кол-ла чүве —корум-чурумну быжыглаар керек!» Апрель Пленумунга М. С. Горбачевтиң чугаалаан бо сөстерин маңаа үлүтүлгә болдурар бис.

Часкы хову ажылдарын организастыг чорудар

ЭКИ СУГГАРЫЛГА— ЭЛБЕК ДҮЖҮТ

Эрткен кыш чылыг, чымчак, хар чуга болгаш, час Сүт-Хөлге эрте дүшкеп. Частың баштайгы чылыг хүннеринде-ле хар эрээп. Чылыг хүннерниң соон дарый үзүктелиишкин чок хаттыг хүннер улайгылай шуушкаш турушкан. Кандыг-даа болуру баш удур билдинмээн. Чазып черле ындыг: хадыыр. Ынчалза-даа бо чазын хепертеп соон, удаа-дараа үргүлүг халаат, керүүлүүк шыгын үндүр шаап эгелээп.

Бо частың онзагай байдалдарынга хамаарыштыр хоочун суггатчы Алдын-оол Кыламайович Кызыл-оолдуң бодалы мындыг:

— Часкы хүн чылды чемгерер. Чалгаарал-ла болбас. Аренда хамаарылгазының байдалдарында ажыдап эгелевиис. Курлаирларны дилеп тыварынга херек кырында тодаргай ажылдаары негеттиипер. СЭКП ТК-ның март Пленумунуң шинтирлерин амыдыралга чүгле ынчаар боттандырар апаар. Совхоз планның даалгаларын ажыр күүседип турар.

Улуг-Хем районунуң Шагаан-Арыгда үнүп турар «Улуг-Хем» солуунуң типографиязының ажылдакчылары Парлалга хүнүн бедик будуруктүүт күш-ажылы-биле үткаанныр. Наталья Сапаар-ооловна Бегзи каш чыл бурунгаар Новосибирск хоорайда полиграфия училищезин дооскаш, ам шында шалыпчы ажылдаарларының одуруунда киргеи.

Арендага коллективтиң улам мурнуна алган хүлээлгевис база хөмей эвес. Ынчалза-даа ажылдан алган оруглары боттарывыс бажын билир болганывыста, төнчү түңнел дээш кызытиас болза чедип хоржок.

— Силерге бижиглээп шөлүүң девискээри улуг бе?— деп ылавыладым.

— Элээп каш гектар немешкеп мындыг чүве —дээш, бригадир суур үстүү талазында чыткап ажык ховуже холу-биле өйытыпшаан, чүгааны уламчыдады —Эрткен чылып бригада керээзи-биле ажылдап турдувус. Бир гектардан 65 центнер медеии кезип ажаагап бис. Суггарып өстүрүп алган сула, медеии совхозтуң пинти техниказы-биле кестирип турган. Оон түңнелинде үзе сапаашкын үезинде шалың телевизириие хамаарыштыр чамдык маргылдаалыг айтырыглар кедүрүп үнүп кээп турду. Ам бо хүннерде чүгле биске бижиглээп техниканы атыжын көрүп, ажылдың ажыктыы, шынарыны дээш камналгалыг талазывыче кичээнгейин салып, суггарыглаиы чорудуп турар бис. Арендаже киргеш, хамыкты мурнаар сорулгаиы салбаанывыс шыиыыт. Чүге дээрге ол күш-ажылды организастарывының чаа хевирлидир. Ону шинтээдип алырынга, санаш өөренирииге айлар, чылдар хереглеттинер деп чүве болдунгыр.

Алдын-оол Кыламайовичиниң онаашкан үүле-херээнге кызымаан «Алдан-Маадыр» совхозта шүүтү билир. Ат-сураглыг суггатчы, бичее сеткилдиг, бөдүүн шинчи чонга бараан болуушкуиу-биле чаңгыс чер-чурттуттарының хүндүткелин чаалап алган.

Ол бо чылын совхозтуң администрациязы-биле аренда керээзин чарган. Ук керээде суггатчыларның эргелерин болгаш хүлээлгелерин ылавылап айыткаш, чарыглалдарыны болгаш орулганы бап удур көрүп, дутуржуп кааи.

Арепда коллективти улам быжыглаарынга бригадир бурусталдыг. Кылып турар ажылынга төнчү түңнелдериие ханы сонуургадыг кижилер чаңгыс бригада кылдыр катгышкан.

— Ажылдап турар кижи черле харымсалгалыг —дээш, аныяк трактористериниң бирээзи Александр Монгуш чугаага кирипти. —Эрткен чылын элээп шыырап ажылдап, кой тарва, сигении ажаап өстүргеш-даа, эвээш төлевир ап, бухгалтерия ажылдакчыларынга кыпты өттүр мегеледип, палын бараан бис. Ам боттарывыс башкарыыр болу бергивис. Чүгле чөк дептерин бүтүвар саиажыр. Бистерии албадаар, дужаар дээр чүве база чок.

Бригадада 9 суггатчы бар. Оларның үжү —трактористер. Суггатчылар бо чылын 2562 центнер тарымал медеии, бир гектар сугдап 16,8 центнер дужуттуг ажаап алырын кеэээ кергеи. Иитиниң-биле 46.764 рубльдиң продукциязын-болга удуртка суггатчылар бригадазы хамаарышкан участоктарынга үүшүүнүң өзүмнеги деп-дескн үезин даэш хүн бүрү дуда суггарып, чалдаар черлерни чалдап, дескилеп дооскан. Суггарылга соонда хөй чылдың сигенин чамдык черлерде удур чаштырып турар. Эки суггарылга—элбек дүжүттүң үндезини, магалылалы ол.

Данзы САЛЧАК.
(Бистиң корр.).

ЧАШТЫРЫЛГА ЭГЕЛЭЭН

«Куш-ажылдың хостуу» совхозта Анатолий Натпит-ооллуң удурткалы бригадазынга Чодураа салбырда Дарый-оол Седиптиң звенозу тарымал тоорук чаштырылгазын дүүн эгелээн. Бо ажылагый пинтизи-биле 950 гектарга ол культураны сула, чочак-тараа холумактыг кылдыр чажып тарыыр.

Арепда-биле ажылдап турар бо ийи коллектив бедик дүжүттү остурери-биле дыка белеткенгеш, ам ажылды шынарлыг кылыр дээш туржуп турар.

Май 10-да тараа культураларын чаштырып эгелээр. Интенсивтиг технологиядың негелдези-биле бо хүнге чедир 270 тонна минералдыг чемишчидилгеп тарылга шелүүге спирип, кол кезээп чашкан.

Кодур-оол ОЮП.
Улуг-Хем район.

ДЕПУТАТТАР-БИЛЕ УЖУРАЖЫЫШКЫН

Москва хоорайның соңгулда округтарындан болгаш хөй-ннити организациялардан депшиттиргеи ССРЭ-ниң улус депутатгары-биле ужуражыышкын май 3-те Моссоветтиң күүскомунга боор эрткеи. ССРЭ-ниң улус депутаттарының май 25-те ажыттынар бирги съездизиие белеткелге хамаарышкан чамдык айтырыгларны аңаа чугаалашкан.

Ужуражыышкынны СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, секретары, СЭКП Москва хоорхомунуң бирги секретары Л. Н. Зайков ажыттыкан.

СЭКП ТК-ның Чиигине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачев ужуражыышкынга чүве чүтээлаан.

Ажыл-херекчи болгаш улут сонуургадыг санаа-оваа солчулгазының үезинде СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүне кандидат ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Дарга-чыгыы бирги орулакчызы А. И. Лукьянов депутаттарның хөй санныг айтырыгларынга харыылаан.

Ужуражыышкынга эштер В. И. Воротников, Е. К. Лигачев, В. А. Медведев, Н. Н. Слюньков, В. М. Чебриков, А. Н. Яковлев, О. Д. Бакланов киришкеп.

(СЭТА).

АНЫЯКТАРНЫ УЖУРАЖЫЫШКЫНЧЕ ЧАЛАП ТУР БИС

Ажылчын күжү негеттинер күш-ажылчы коллективтерниң төлээлекчилери-биле ажылга киреринң күзээн аныяктарның ужуражыышкыны 1989 чылдың май 6-да 15 шакта Культураның болгаш дыштанылганың Гастелло аттыг парыгының танцы залынга болур. Ажылга хүлээп алырының негелделерин тайылбырлаар, консультацияларны болгаш сүмелерни аныяктарга бээр.

Өөренирин күзээн аныяктарга өөредиглеге черлериниң адресгерин ужуражыышкын үезинде бээр.

СЭКП ОБКОМУНУҢ АНЫЯКТАР ОРТУЗУНГА АЖЫЛ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ КОМИССИЯЗЫ.

ЭЛБЕГТИҢ ШАКТАР

● **ГААГА.** Нидерландывың премьер-министри Рудольф Любберс медеглел кылгаш, христиан-демократтыг кыйгырыг дээр партиядан болгаш хосталга болгаш демократия дээш улусчу партиядан тургустунган оон чазаа долгандыр турар хүрээлелди камгалаварының чаа программазының айтырыгларының талазы-биле улут бергедээшкиниге таварышканың дыңнаткан.

Ону барымдаалаан, чалантың дүжер деп турарын нидерландыларның хаанынга дыңнадыр деп турарын премьер-министр парламентарийлер мурнунга чүве чугаалаан турган, дыңнаткан.

● **ПАРИЖ.** Премьер-министр Мишель Рокар баштаи чазакка бүзүревес дугайында резолюция киирерин паппонал хуралда барыын оппозицияның бүтү партия бөлүктерия негээп. Бо резолюция болза Европаның экономиктиг циптилежилгезиниге интеграция талазы-биле француз чазакты шүгүмчүлээп документ болур. Резолюцияның авторларының бодалып ёзугаар алырга, интеграция чорудуушкуну Франциияга быжыг турушту хандырбайн турар.

● **ВАШИНГТОН.** АКШ-ның президентиин Джордж Буш хөреңгитпеннерии «Америк чөвүлел» деп организациялының кежигүпериинің мурнунга чүве чугаалаап, бодунуп чаа садыг хевирии Латин Америкада байдалга тураскаатkан.

Америк администрациянып баштыңы Төп Америкада байдалга доктаагаш, «куш дөгээр резолюцияны пептередип» турары дээш Никарагуаны бурүүлаткаи. Херек кырында байдалды ап көөрге, Никарагуаның чазаа Төп Америкага байдалды тайбың шинтирлээр дээш кожазы чүртгар-биле кады ажылдажылгапы чедип ап турар. АКШ-ның деткип турары контраска удур Никарагуа Республикапың камгаланыр аргазын боттандыры-биле көргүзүп турар совет дузаламчыны соксадырын президент негээп. Президентиин медеглелин бүгаар алырга, Сальвадорга болгаш Парагвайга эрткеи солчулдар «чөптүг ескерилгелерни көргүскеп» боор турар.

● **ВАРШАВА.** Министр, ПОР-пуң Министрлер Чөвүлелиниң кежигүнү Юзеф Олексы «Солидарность» деп профэвилелиниң бүгү польша күүсекчи комитединиң даргазы Лех Валенса-биле ужуражкан. Беседаның кол темазы профэвилелдиннің болгаш күүрүе органнарының кады ажылдажылгазының дутайы болган. Польшага профэвилелдеринии хөгжүлдезиниге кады ажылдажылга айтырыгларыиче олар улут кичээнгейин утпаидырган.

● **АФИНЫ.** Никарагуавың президентиин Даниэль Ортеганың Грепиига аян-чоруу доозулган. Чуртка үш хүн иштинде аян-чорууның үезинде Даниэль Ортега Грепиянын президентиин Христос Сардзетакис болгаш премьер-министр Андреас Папандреу-биле ужурашкан. Олар ийи талаалыг харылзааларының айтырыгларын чугаалашкан.

● **НЬЮ-ЙОРК.** Флоридада штатта Канаверал мугулдурда космодромдан «Атлантис» деп хөй удаа ажыглаар космос кораблин салып үндүрериниң белеткелин вторникте эгелээн. Ол корабльди май 4-те Москванын-биле 21 шак 48 минута турда салып үндүрер.

«Атлантисти» салып үндүрери 6 хонук созалдаан. Ук корабльди баштай ужудуп үндүрериие чедир 31 секунда артпан турда, оон механизминде үреливишкин илерээн.

Корабльге беш астронавтар ужап.

НЬЮ-ЙОРК. (СЭТА). ССРЭ-де кылдыпып турар реформаларга дүүшкеп болдунуп чаа садыг хевирии. Каттышкан Штаттарның ажыглаары эргежок чугула деп, америк конгрессиин телээлекчилер палатазының орулгалар болгаш чарыгдаалдар талазы-биле комитединиң кежигүнү Д. Пиэ ноокта чаа «Кристчен сайенс монитор» солуунга берген интервьюзунга медеглээн.

«Социалистиг хөй чурттарда үндезин, харын-даа малгаанчыг ескерилгелериниң херечиин болуп турар-дыр бис. Ынчалзажок ол чурттар-биле АКШ-ның садыглажылгазы болгаш садыг харылзаалары мурнуку хевээр кошкак болуп артпышаан» деп. Д. Пиэ айыткан. ССРЭ-биле садыглажылгага хамаарыштыр ылгай көрүүшкүннерии болгаш кызытаарлаашкыннарны күш чок болдурарының идеязын конгресстиң белүк хөй кежигүнүнерии деткип турар деп, ол демдеглээн.

⊙ **ЛИМА.** Интеграцияга болгаш хөгжүдеге идиг бээр талазы-биле регион организациязын — Амазонка парламентиин тургузар сорулгалыг белетиел чөвүлел турала Перуның пайысылалы Лима хоорайга болган. Перуның парламент кежигүнериниң инициативазы-биле ыыландырган ол чөвүлел хуралга Боливияның, Бразилияның, Венесуэланың, Гайананың, Колумбиянын, Перуның, Суринамның, Эквадорның хөөлүжүлгүдүлга органнарының төлээлекчилери киришкеп.

(СЭТА, май 3).

Бөгүн — Парлалга хүнү

Александра Таңгытовна Ондар Алдан-Маадыр ортумак школазында эге класстарда башкылап турар. Шилип алган мергежилиниге бердингеп, кезээде чаа чүүлдерни дилеп, мурнакчы арга-дружулганы ажыглап ажылдап чоруур, башкылар коллективинде хүндүлүг кижилериниң бирээзи. Ылаңгыя чартыкчы башкыларның дружулгазыны чедиишкинниг ажыглап турар.

Чоп ортузунга хөй-иннээ ажылдарының эң идепкейлиг кыржикчизи, херээженнер чөвүлелиниң даргазы. Александра Таңгытовнаны херээженнер чөвүлелдериниң активчизи кылдыр республикага сапап турар. Ынчангаш ооп портредин республиканың Мурнакчылар аллеязында (Гастелло аттыг паркта) эң көскү черде асканы тавырылга эвес.

ЧУРУКТА: Алдан-Маадыр школазының башкызы Александра Ондар.

Киим БУЛУГУННУҢ чуралы чуруу.

САННАР, ФАКТЫЛАР

• • •

«Правда» солуннуң баштайгы номери үнген хүнден (1912 чылдың апрель 22 (май 5) эгелеп Парлалга хүнүн доктаадыл тургускан. 1922 чылдан ону чыл бүрү демдеглеп турар апарган.

• • •

Күрүвекиң парлалга черинең дугайында баштайгы декрет 1917 чылдың декабрь 29-та үнген.

• • •

Баштайгы чылда-ла 7 муң ном-дептер иннүүн-биле 70 мың кезек тиражтыг парлаттынган. ССРЭ-ге 70 чыл дургузунда 70 млрд. кезек ном-дептерни парлаттынып үнген. Ам бистең чылдың-на 2,5 млрд. кезек ном-дептерни ССРЭ-ниң улустарының 165 дылдарында үндүрүп турар.

• • •

Финляндиялыг чурттакчылары боттарын делегейде эң хөй номчуур нацияның бирээзи дээн санаа турары тавырыга эвес. Статистиканың санаалы-биле алырга, чурттуң чонунуң 90 ажыг хуузу солуннарны 12 чыл улаштыр күнүң-не номчуур болган. Финн типографиялыг парлаар машиналары эртенниң-не 4-тен 5 миллион кезек чедир ангы-ангы солуннарны берип турар. Парлалганың тиражы бүгү чурттакчы чонунуң санынга (чаштарны безин киирип) тең дээнзиг.

Финляндиялыг солуннуң хөй иезин чагыдыганы баш бурунгаар кылып алыр чанчылдыг.

• • •

Бистин чуртувуста 1500 ажыг журнал парлаттынып турар. Чуртта 8 муң ажыг солуннуу хүн бүрү 180 млрд. иезектиг кылдыр парлап турар.

• • •

Бисте ам ог-бүле бүрүзү алды солун, журналды ап турар. Олар ССРЭ-ниң улустарының 55 дылдарында парлаттынып турар.

• • •

Парлалганың кол курлавыры—ажылчы чонунуң чагаалары.

«Правда» солун хүн бүрү 2 муң чагаавы ап турар. Аналитиг чагаалар, санаал-оналдарлыг, чурттуң амыдыралында чугула айтырыгларны кодуруп турар чагаалар ковудээн.

Финляндиялыг чурттакчылары боттарын делегейде эң хөй номчуур нацияның бирээзи дээн санаа турары тавырыга эвес. Статистиканың санаалы-биле алырга, чуртту чонунуң 90 ажыг хуузу солуннарны 12 чыл улаштыр күнүң-не номчуур болган. Финн типографиялыг парлаар машиналары эртенниң-не 4-тен 5 миллион кезек чедир ангы-ангы солуннарны берип турар. Парлалганың тиражы бүгү чурттакчы чонунуң санынга (чаштарны безин киирип) тең дээнзиг.

Финляндиялыг солуннуң хөй иезин чагыдыганы баш бурунгаар кылып алыр чанчылдыг.

СҮМЕМ, БОДАЛДАРЫМ

Бистиң республикамның эң кыдыг-кызымаар булуңнарының бирээзи болур Бай-Тайга районунуң «Кара-Хөл» совхозунда ог-бүдемниң эрес-кежээ херээжээ ээлп, бештүрүлгенниң эрелиг авазы Чылбак Сереңчаповна-биле келээн ур чылдар дургузунда хойжулеп, агаар-бойдустуң таварымча чок байдалдары турза-даа, инитипик малын овча-мендик ажаан хайгаараар, продуктулуун ковудээр планнарны, социалистиг хүлээлтелерни чылдан чылче күүседип келдинис. Оон-биле кады хууда малынывыстың бөш саны база ослп, й.

Солунга материал бижип чорлаан-даа бол. Парлалга хүнүн таварыштар бөштайгы чагаамны бижип, бодалдарымны илередип корейн. «Шын» солун—инак солунувус. Оон кээрии четтикпейн маннаар, парлаттынып турар үүлдерни ажок сонуургаар, хөй кадарда безин хойлап алыр мен. Кызылдан Кара-Хөлге ону самолёт-биле неделяда 6 удаа экээрге, бригаданың почтачызы Иван Салчак аялга ой-шаанда чедирип кээр.

Сөөлгү чылдарда «Чедиг чүзүн малын турда» деп ниитиг улус эгенип ядаанда үнүп турар үүлдер солун, ном-чуттуптур, утка-шынары кескүзү-биле экижээп. Мал ажылын эртемге үндезилеп организастаар, лепшилгелиг аргаларны ажыглаар дугайында чаа үүлдер бо-ла каступ келгилээр. «Чүсчу малчын» клубтуң кежигүнперинин дружулгазы ескелерге ажок өөредилгиг. «Тиилелгее» совхозта Татьяна Бавыпызың. «Барлыг» совхозта Лавзычы Соднам биле Эрес-оол Херметин болгап ескелерниң-даа ажылынын хүтайын улуг сонуургал-биле номчуруп. Ажыл тезевилерин үзеттирерлерине хамаарышкын айтырыгны хойжу. Парлын кодуруп турары чөптүг.

Оон-биле кады мурнакчыларның чедиишкиннерин тараттырып, ог-бүдее керээ-биле оргулгыг ажылдавышаан, инчалзажок солунга номчуучуларның айтырыгларынга юристериниң тайылбыр-харыылары үнгүлээр. Чер-черлерде ажыл-агыйларның удуртукчу ажылдакчылары ону сагышка албайн баргылаары харавадавчыт. Чижээлээрге, малчынларны ап көрээли. Чамдыкта үр ажылдаан малчынның стажының төлевири алдынмайн баргылаар. Чылдың дөрт эргилдезинде кызыг-чай чок хөй кадарар улуска ону сүржүр чай кайда боор. Ажылым айны-биле малчынларга чеде бергеш, бо бүгүнү эскерер мен. Чижээлээрге, «Х Улуг хүрээ» совхозтуң малчыны Б. Б. Сендн-Хуурак стаж төлевирип чыл дургузунда ап чадаанын хомудан орар. Бо дээрге малчып кижиниң кызыл күжү-биле ажылдап каап амыдыралчы айтырыы ышкажыл. Хойжу бригадаларның бригадирлери бо айтырыгже кол сагыш салыр болза экп.

Кызыл-Мажалык суурда райпода улуг экономист Н. С. Чалзын:

— «Шын» солунну номчуваес болза, республикада боллуушкуннарны кайнын биле алырыл. «Хемчиктиң сылдысы» солундан районда байдалды база кижи биле орар. Ынчангаш солуннуң дузазы улуг деп санаар мен. Мурнуку чылдарда солунга колдуунда ажыл-ишпнң эки талаларын чырыдар турган. Райондан-даа, устуку черлерден-даа удуртукчулар келгеш, чүгле көрүзүлгер алгаш чоруптар чүве. Аиы байдал сыр ескс. Четнестерии чиге илередир, шүгүмчүлээр апарган. Ажылды ханы аналитеп турган, илереткеи четнестерии үезинде эдип алырынга шүгүмчүлел дузалыг деп санаар мен.

Райпо—кол хандырылга черя. Райпо ажылдакчыларының ажылының дуржулгазын солунга парлап турары эвээш. Ынчангаш бо талазы-биле материалдарны хөйүү парлаварын күзээр мен.

Ийи номчукчунуң солунга хамаарыштыр илереткен бодаддары чөптүг. Оларның бирээзи зоотехник, а ескези бухгалтер мергежилдиг ажылдакчылар-дыр. Солунга парлаттыкган ескө материалдар-биле чергелештир, олар кызыл турар ажылдарынга хамаарышкан түүлдерни номчуп, боттарының түс-түс күзелдерни илередип турарын үстүнде чугаазымдан билдим. Оларның күзелдери ажылывыска немелде ут-шингин бээр, моон соңгаарғы ажылывыска дуза болур деп хүлээп кардым.

Аэропортта киоск эргелекчиэн А. П. Чернованың ажылынче катап эргин келгнлп. Анастасия Никитичиа эртиеп чылын тайбыцның болгаш эдсгиия каттыштырылгазының хүиу — Май 1 болгаш Парлалга хүиу—Май 5-ти эки ажылды-биле утказп. Ам бо чылгы мидыг байырлалдарга утказыштыр база мурнакчы ажылдаап. Бирги квартадың планны 127,9 хуу күүсеткеп. Киоск эргелекчизиниң ажылчылары ол-бо түктеп хөй келир. «Тувинская правда», «Шын», «Молодежь Тувы», «Тываның аныяктары» солуннар эвээш экземпляр келир болгаш, дораан тепе бээр. Ынчангаш эргелекчи оларның санын арбын кылдыр бээриниң чагыын киирерии чугаалаар болду. Шынап-да, ол чеп. Номчучулар хөй келир болгапда, ону харыылаар черлер чагыпы четче хандырар болза экп.

Сибрицмаа ЧООДУ.

ЧУРУКТА: Кызыл хоорайда аэропортта киоск эргелекчизи А. П. Чернова.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

АЛЧЫЛАРЫ ХӨЙ-ЛЕ БОЛЗУН

Ооң ажылдаар үезин эртенгиниң 7 шакта эгелээр. Бо айыткан шагындан ол оранчок эрте ажылынга кээп чаңчыга бергеш. Чүге дээрге ажылчын туружун көрүштүг, бодунуң ажылдаарынга эптиг кылдыр белеткеп алыр дээп ышдыг. Бистиң барган хүнүвүсте республиканың болгаш чурттуң ол-бо түгүнден келген база ужарыпта белеткепшп турар пассажирлер чүнү мурнай солуп, сеткүүлдер садар киоскиии оюп эртпелии эскерднвис. Киоск эргелекчизи Анастасия Никитичиа Чернова садып алыкчылар-биле ажылдап турда, саадал чок. Чонпуң хереглээп канцелярия болгаш өске-даа үүрмек бараанпарны ап берип, кандыгызы таваржырып сүмелеп турар.

Киоскиде канцелярия бараанпарымнан аңгыда, янзыбүрү брошюралар, сеткүүлдер болгаш төп солуннар баартакта делгеп салдынган. «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарны дораан алгаш баарын киоск эргелекчизи чугаалады. Төп солуннар база үр чытпас. Чорук чораан пассажирлерге солун, сеткүүлдер садып номчуур мындыг киосктерпп ииитпиииң черлериие тургускаиының таарымчалыын садып алыкчылардан дыцнадым. Шынаплә, пассажирлерни көөрүмге, төп база республика солуннарын болгаш журналдар-даа номчуп орарлар бар. Ол номчукчуларның арасындан ийи кижи-биле беседалажып, «Шын» солунга хамаарыштыр боттарының бодаддарын чугаалаарын дилеиип. Кызылда Агроүлетпүркүркомнуң ажылдакчызы Н. О. Шарап бодаалы мынчаар илередти:

— «Шында» парлаттынып турар материалдар мурнуку чылдарга дсцнээрге, бир янзы апарган. Ылаңгыя шүгүмчүлеллиг материалдар хөй парлаттынып турары эки. Чүге дээрге ындыг шүгүмчүлеллер хөй янзы адырларда четпестерии чайладырынга дузалаар. Ынчалзажок солунга номчуучуларның айтырыгларынга юристериниң тайылбыр-харыылары үнгүлээр. Чер-черлерде ажыл-агыйларның удуртукчу ажылдакчылары ону сагышка албайн баргылаары харавадавчыт. Чижээлээрге, малчынларны ап көрээли. Чамдыкта үр ажылдаан малчынның стажының төлевири алдынмайн баргылаар. Чылдың дөрт эргилдезинде кызыг-чай чок хөй кадарар улуска ону сүржүр чай кайда боор. Ажылым айны-биле малчынларга чеде бергеш, бо бүгүнү эскерер мен. Чижээлээрге, «Х Улуг хүрээ» совхозтуң малчыны Б. Б. Сендн-Хуурак стаж төлевирип чыл дургузунда ап чадаанын хомудан орар. Бо дээрге малчып кижиниң кызыл күжү-биле ажылдап каап амыдыралчы айтырыы ышкажыл. Хойжу бригадаларның бригадирлери бо айтырыгже кол сагыш салыр болза экп.

Кызыл-Мажалык суурда райпода улуг экономист Н. С. Чалзын:

— «Шын» солунну номчуваес болза, республикада боллуушкуннарны кайнын биле алырыл. «Хемчиктиң сылдысы» солундан районда байдалды база кижи биле орар. Ынчангаш солуннуң дузазы улуг деп санаар мен. Мурнуку чылдарда солунга колдуунда ажыл-ишпнң эки талаларын чырыдар турган. Райондан-даа, устуку черлерден-даа удуртукчулар келгеш, чүгле көрүзүлгер алгаш чоруптар чүве. Аиы байдал сыр ескс. Четнестерии чиге илередир, шүгүмчүлээр апарган. Ажылды ханы аналитеп турган, илереткеи четнестерии үезинде эдип алырынга шүгүмчүлел дузалыг деп санаар мен.

Райпо—кол хандырылга черя. Райпо ажылдакчыларының ажылының дуржулгазын солунга парлап турары эвээш. Ынчангаш бо талазы-биле материалдарны хөйүү парлаварын күзээр мен.

Ийи номчукчунуң солунга хамаарыштыр илереткен бодаддары чөптүг. Оларның бирээзи зоотехник, а ескези бухгалтер мергежилдиг ажылдакчылар-дыр. Солунга парлаттыкган ескө материалдар-биле чергелештир, олар кызыл турар ажылдарынга хамаарышкан түүлдерни номчуп, боттарының түс-түс күзелдерни илередип турарын үстүнде чугаазымдан билдим. Оларның күзелдери ажылывыска немелде ут-шингин бээр, моон соңгаарғы ажылывыска дуза болур деп хүлээп кардым.

Аэропортта киоск эргелекчизи А. П. Чернованың ажылынче катап эргин келгнлп. Анастасия Никитичиа эртиеп чылын тайбыцның болгаш эдсгиия каттыштырылгазының хүиу — Май 1 болгаш Парлалга хүиу—Май 5-ти эки ажылды-биле утказп. Ам бо чылгы мидыг байырлалдарга утказыштыр база мурнакчы ажылдаап. Бирги квартадың планны 127,9 хуу күүсеткеп. Киоск эргелекчизиниң ажылчылары ол-бо түктеп хөй келир. «Тувинская правда», «Шын», «Молодежь Тувы», «Тываның аныяктары» солуннар эвээш экземпляр келир болгаш, дораан тепе бээр. Ынчангаш эргелекчи оларның санын арбын кылдыр бээриниң чагыын киирерии чугаалаар болду. Шынап-да, ол чеп. Номчучулар хөй келир болгапда, ону харыылаар черлер чагыпы четче хандырар болза экп.

Сибрицмаа ЧООДУ.

ЧУРУКТА: Кызыл хоорайда аэропортта киоск эргелекчизи А. П. Чернова.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ИНТЕРНАЦИОНАЛЧЫ КОЛЛЕКТИВТЕ

Кандыг-даа кижи «парлаар», «парлакчы», «парлаалга» деп сөстерни чугаалапкаш, ында черле чаңгыс кижи эвес, а парлаар хөй дерии-кередселдер бар, ында хөй кижилер ажылдап турар деп дораан-ла бодап келир.

Ол, шынап-ла, ындыг. Парлалга черинге аныпаидан тура ажылдап келдим. Ам ол дугайында бодаалдарымны бижип көрейн.

1938—1940 чылдарда Таңды кожуунуңуң Көк-Будуң сумузунга 4 дүгаар арбанның даргазынга 5 чыл ажыг ажылдаан мен. А өреэ үүрүнүң даргазынга ажылдап турумда, тыва бижиктиң үжүктерин өөреиип, сумуда өреэчилерии өөредилгеге хаара тудар, улуг-биче чон ортузунга үжүк-бижиктп кызымак өөредир ге турган чүве болгай.

Амыдырал кижиии өөредир, ооп бис хөй үүлдерни көрүп, билип ап, чаа үүлдерге чаңчыгып турган бис.

Ол чалыы шаанда «солуи», «парлалга» деп сөстерни утказыя орта билбес турдуи. 1943 чылда типографиига ажылдап киргеш, ам-на үүрениң үжүрүи тып, кижилерниң мөзү-шынар кижизидилгезиигс солуннуң, парлалганың улуг үжүр-дузалыың хандыр биле берген мен.

Ынчангы үе-биле деиизээрге, ам бо солун, ном-дептерни парлап турарын көөрге, дыка-ла сайгыраи.

Ынчалза-даа ында кол тускай мергежилдер ам-даа хевээр артыпшаан. Ында солуннуң азы ном-дептерниң метропажы, литотипшст, корректура, цинкография ажылдакчылары деп тускай мергежилдер бар.

Солун парлап үндүрерии шин белеткээри-биле домей—коллективтиг чогаадыкчы ажыл. Анаа парлаар материалдарны корреспондентилер бижип белеткээи соопда, аиаа үидезилеп, ооп тускай македии чыскаап кылган, типографиядиие чорудар. Оларның үстүнде ол аданыыи тускай мергежилдерии кижилери кылыр.

Метропаж кижи частырыглыг парлаттынган одуругларны тыпкаш, оларны литотип деп машинага эттиргеи одуруглар-биле чыскаай салып кылыр. Литотип деп тускай машинага коргулучудан үжүктерии, үжүктерден сөстерии, сөстерден домактарны орүп үндүрүп турар. А ол сөстерииң болгаи домактарның частырыгларын парлап, ында шинтипирлеттинмейн турар айтырыгларны үезинде чайладырының хемчеглерии алырының сүмелерии берип турар.

Солунга шүгүмчүлеллиг материалдар үйгүлеп турар. Ынчалзажок ону парлаарының бетинде, ханы сайгарар база хандыр кеөру амдаа эрептей болуп турар таварыгалар бар. Эртиеп чылын бистиң Тожу районнуң дутайында шүгүмчүлеллиг материалдар «Шынга» чаңгыс эвес удаа парлаттынган. Ол хирезиизе ол шүгүмчүлеллерии хандыр сайгарып, тодаргай түзиел үндүрери саадап турар байдал чок эвес.

Дыка хөй тыва чурттакчылар «Шынны» чагытпас, ону номчувайн турары хомудавчыг. Ынчангаш «Шынның» тиражы «Тувинская правда» солуидан эвээшеп турар.

Шаанда 40—50 чылдарда ажылдап турган Михаил Пахомов, Евгений Соловьёв болгаш өске-даа аптер «Шын» солунну холдан салбас чораан. Тыва дылга арыг чугаалажыр. Илеткелдерии белип тыпкаш кылып турган хоочуиларны чоп эки билир болгаш утпаан боор.

Парлалга хүиу-биле солуига чедиишкиннерии ияземнм.

Василий ТАМДЫН-ООЛ.
«Шынның» хоочуи номчукчузу.

БИЖИКЧИЗИ МЕН

Тывага үжүк-бижик иептерел, солун, сеткүүлдер парлаттынып эгелээи үе—30 чылдарның эгези. Баштай «Шын» солуииу моол дылга парлап турду. Ооп эгелээп, бөгүнге чедир ооц доктаамал номчукчузу мен. Улуг пазылыг кижилер ооц номчукчуларының болурундан ацыла, доктаамал чагыкчылары болгаш бижикчилерни анаргаиын хүп бүрүнүц үнүп турар солунундан билип турар бис.

Шагаан-Арыгны чакгыс ай адаар дутайында саналдап чүүлүм «Шынга» 1937 чылда парлаттынган. Ону чогуур аабаи черлерни өөреиип көрүп, чүүлдүгүнүц детпээи. Саналымны барымдаалаавы маан бижикчи ажылымга деткимчеии берген. Ооп соопда «Шагаан-Арыг» деп баштайгы шүлүүмүи база бижээп мен. Ооп бөөр солуннуң арыиларынга дыка хөй ырлар, шүлүктер, чечеи чугаалерии чайладырынга дузалаар. Ынчалзажок солунга номчуучуларның айтырыгларынга юристериниң тайылбыр-харыылары үнгүлээр. Чер-черлерде ажыл-агыйларның удуртукчу ажылдакчылары ону сагышка албайн баргылаары харавадавчыт. Чижээлээрге, малчынларны ап көрээли. Чамдыкта үр ажылдаан малчынның стажының төлевири алдынмайн баргылаар. Чылдың дөрт эргилдезинде кызыг-чай чок хөй кадарар улуска ону сүржүр чай кайда боор. Ажылым айны-биле малчынларга чеде бергеш, бо бүгүнү эскерер мен. Чижээлээрге, «Х Улуг хүрээ» совхозтуң малчыны Б. Б. Сендн-Хуурак стаж төлевирип чыл дургузунда ап чадаанын хомудан орар. Бо дээрге малчып кижиниң кызыл күжү-биле ажылдап каап амыдыралчы айтырыы ышкажыл. Хойжу бригадаларның бригадирлери бо айтырыгже кол сагыш салыр болза экп.

Кызыл-Мажалык суурда райпода улуг экономист Н. С. Чалзын:

— «Шын» солунну номчуваес болза, республикада боллуушкуннарны кайнын биле алырыл. «Хемчиктиң сылдысы» солундан районда байдалды база кижи биле орар. Ынчангаш солуннуң дузазы улуг деп санаар мен. Мурнуку чылдарда солунга колдуунда ажыл-ишпнң эки талаларын чырыдар турган. Райондан-даа, устуку черлерден-даа удуртукчулар келгеш, чүгле көрүзүлгер алгаш чоруптар чүве. Аиы байдал сыр ескс. Четнестерии чиге илередир, шүгүмчүлээр апарган. Ажылды ханы аналитеп турган, илереткеи четнестерии үезинде эдип алырынга шүгүмчүлел дузалыг деп санаар мен.

Райпо—кол хандырылга черя. Райпо ажылдакчыларының ажылының дуржулгазын солунга парлап турары эвээш. Ынчангаш бо талазы-биле материалдарны хөйүү парлаварын күзээр мен.

Ийи номчукчунуң солунга хамаарыштыр илереткен бодаддары чөптүг. Оларның бирээзи зоотехник, а ескези бухгалтер мергежилдиг ажылдакчылар-дыр. Солунга парлаттыкган ескө материалдар-биле чергелештир, олар кызыл турар ажылдарынга хамаарышкан түүлдерни номчуп, боттарының түс-түс күзелдерни илередип турарын үстүнде чугаазымдан билдим. Оларның күзелдери ажылывыска немелде ут-шингин бээр, моон соңгаарғы ажылывыска дуза болур деп хүлээп кардым.

Аэропортта киоск эргелекчизи А. П. Чернованың ажылынче катап эргин келгнлп. Анастасия Никитичиа эртиеп чылын тайбыцның болгаш эдсгиия каттыштырылгазының хүиу — Май 1 болгаш Парлалга хүиу—Май 5-ти эки ажылды-биле утказп. Ам бо чылгы мидыг байырлалдарга утказыштыр база мурнакчы ажылдаап. Бирги квартадың планны 127,9 хуу күүсеткеп. Киоск эргелекчизиниң ажылчылары ол-бо түктеп хөй келир. «Тувинская правда», «Шын», «Молодежь Тувы», «Тываның аныяктары» солуннар эвээш экземпляр келир болгаш, дораан тепе бээр. Ынчангаш эргелекчи оларның санын арбын кылдыр бээриниң чагыын киирерии чугаалаар болду. Шынап-да, ол чеп. Номчучулар хөй келир болгапда, ону харыылаар черлер чагыпы четче хандырар болза экп.

Сибрицмаа ЧООДУ.

ЧУРУКТА: Кызыл хоорайда аэропортта киоск эргелекчизи А. П. Чернова.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

МУРНАКЧЫЛАРЫҢ ИЛЕРЕТКЕН

Барыын-Хемчик райкүүкомнуң ишпнки херектер кылдызының таңнымалар салбырының администрациязы болгаш профсоюзтуг комитедп 1989 чылдың бирги квартазының түнелеии үндүргеп. Ажылынга ак сеткилдиг, каиглаап турар черинге оорлаашкын болдурбаан, сагыпгачурумнуг таңнымалдарны, контролёрларны, бригадаларны хүндүлеп бижиктер болгаш шаптап демдеглээн. Бирги бригададан Василий Силуянов. Мыйдык Монгуш, ийиги-зиидеи Доргалан Ооржак, Серемиза Куулар, дөрткү бригададан Бек-оол Доңгак, Валентина Кавап, Евгений Макаленко болгаш өскелер-даа тамнатпаан. Бригадаларлаи бирги болгаш дөрткү бригада тиилелчи болгаи.

Байкара БАГЫТ-ООЛ.

Аренда керээзи: арга-дуржулга

ЧОГУМ-НА ООН БУРУНГААРЛААН

Үш-де чыл бурунгаар «Ленинская искра» колхоз карылгалыг ажылдан турган ажыл-агый деп бөгүн бүзурээр ерге чок. 1987 чылда 1 гадан 39,9 центнер тараапы ажаан алган, ииек бүрүзүидеи чылда 4072 килограмм сүттүг сагган. Бүдүрген продукциянның ниити ортаа 3 миллион рубль, а колхозтуң арыг орулгазы 2,2 миллион рубль, бүдүрүлгеиии орулгалыы 53,9 хуу болгаи.

1985 чылда бо совхозка 1 центнер эттиң бот-үнези 288, а сайгарар ортаа 260 рубль турган. 1 центнер эттн саткан, 28 рубль котаралдыг артыи каар. Ооп түнелиинде продукция бүдүрериниң хемчээлии ковудедирип безин колхозка ажык чок апарган.

Ажыл-агыйны экономиктиг таптаашкынын үндүрер дээш кандыг-ла-бир хемчегии алыры негеттинип келген. Акшаны кайнын алырыл? Күрүведеи чээп ап болур-ла, ынчалза-даа ооц «свөзүи» базырып эгидер апаар болгай. Ол база ажык чок. Чээли чокта-ла колхоз күрүвеге чылдың-на 48 муң рубль өреии төлеп турган. Колхозчуларның ниити хуралыига акша-төгерикти боттары ажылдап ап, берге экономиктиг байдалдан үнер дээп шинтипирээннер.

Колхозчуларның бүдүрүп турар продукциязының боттүнези аар, күш-ажылдың бүдүрүкчүүү чавыс, мал болгаш чер ажылының бериижези күзү дээи чүвеии сайгарылга кергускеи. Ол-ла бүгүнүи арагында эң багай чүве — кижилериии боттары башкарымын ажылдап өөреммээни, хөй продукцииии бүдүрериие, ооц шынарынын эки болзурунга, чарыгдалдарны эвээжедиринге сонуургал чогу болган. Колхозчузар колхозтуң кежигүннери эвес, а хөлезидеиии ажылдап турар кижилер боон хуула бергениидеи ажылдың түнелеи дээш оларның сонуургалы читкеп. Оларның бүдүрген продукциязын канчаар ажыттарын, ооц өртөө чүү хирел, колхозтуң оргулазы кайнын тыптып келирил, ону канчаар ажыттап турарыл дээп чүвеии сонуургаппс турганнар.

1985 чылда ажылды организастаарының депшилгелиг аргазын колхозка шинчээдип ап эгелээи. А 1986 чылда аренда керээзинче шилчнир дсп шинтипирлээи. Аренда керээзии шинчээдип алыры белеи эвес херек болган. Ооц бир кол шынары—эт-хөреигии болгаш продукцииии садып алыры база садары. Ынчангаш ажыл-агый шинтиге садыглажырының өртектерии шын тодарадып алыр болза, арендатор ажылдап албааны акша-төгерикти ап болур азы кызымаккай, ажыл-ишчи арендатор орулга чок артып каап болур. Ажыл-агыйга ииитиики өртектерии шын эвес тодаратканы аренда керээзии шинчээдип алырынга улуг шаптыктыг апаар.

Бүдүрүлгеге эргежок чугуле бүгүлде түүлдерии, ол ышкаш ачы-дуза чедирилгеии арендатор ажыл-агыйдан болгаш еске-даа черлерден план-үёттүг өртектер ёзугаар садып алыр. Колхоз иштинге план-үёттүг өртектерии, чек системазыи шинчээдип ап турганы, тодаратканы. Дерит-керекседерии болгаш чиг этти күрүнелеп садып алганының өртээп база садып ап турда үндүрген чарыгдалдарны, шүүлделии барымдаалап, колхоз план-үёттүг өртектерии тургускан.

Үреэни, көдээ ажыл-агыйның чиг эдиини, мал чемииің болгаш колхозтуң бодуиуң бүдүрүп турары ескедаа көлээ ажыл-агый продукциязының план-үёттүг өртектерии оларии оргулгалыг ажылдаан мен. Төрээн Тываның парлалга ажыл-херээнге эвээш-биче-даа бол, үлүүм киирип келдим. Эртиеп амыдыралчы оруктарымче бөгүи хаи көргеш, бодаиырымга, вас-кежик болгаш өөрүшкү сагыш-сеткилимии чүгледп, хөй-өзт киирип келир. Ынчан мээи кады ажылдап турган журналист өөрүм Доңгак Бегзи, Монгуш Люндүп, Бай-Кара Хөвекмей, Оюи Сирии-оол болгаш өскелердаа каректарымга ам-даа көстүп келир. Мырыкай дүүи чаа кады-кожа ажылдап турганзыг-даа харын.

Партийкин сөстү чоиге чедирер дээш эвээш-биче-даа бол, солун ажылынга киржилгемии чоргаарал-биле эшөөрүгге болгаи салгакчыларга чугаалаксаам келир.

Ам чүгле ында эвес, а республика типографиязында аныяк салгал өзүп келген. Чижээ. метропаж Валентина Дударева, литотипшст Надежда Быкова — ам олар безии күш-ажылдың хоочуинары, аныяк ажылчыларның дагдыныкчылары апаргылаан. Корректорлар Лариса Хөваныг, Юкуул Чалбаа, пинкографистер Роберт Далай, Владимир Голубков оларның аныяк салгалы бөгүи ажылдап турар.

Журналист кижи бүрүзү демир-үжүүнүң үзүи орулга чонпуң амыдыралындан шилип ап, чымыштыг ажылхеректерге төлептиг үлүүи киирерии аиаа каичаи күзеевс боор.

Байырлаа-биле, ариым номчукчулар!

Оюи ДАНЧАЙ-ООЛ.
«Шын» солуннуң хоочуи ажылдакчызы, партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну.

АЧАВЫС — ЧОЛААЧЫ

Бистиң ачавыс Уйлушка Чүгүртүевич Монгуш Сут-Хөл районнуң Боры-Тайга суурда чурттап, ажылдап турар. Ааовыс Галина Чадамбаевна — он үрүгнү өстүрүп кижизиткеи Маадыр не. Ол «Күш-ажылдың хоочуну» медаль-биле пиицнаткан. Бис ада-иеииске чоргаарлавыр, оларны хүндүлээр бис.

Ачавыс 30 чылдарның дургузунда чолаачылап келдп. Чолаачыга кандыг бергедер турбас дээрел. Ачавыстың эрткеи оруу та чеже километр, ол та чеже чүзүтү сөөртүп каапкан! Кыштың соогунда, чайның ишпнеедаа ачавыстың кызымаан магадаар бис. Ол—совхозтуң аныяк чолаачыларының дагдыныкчызы, «даигымыжы».

Машиналарының бир-ле кезээ үреди бээрге, олар ачавыстан бо-ла арга-сүме айтырып, сүмелешкеи олурарын дыиналар бис. Чамдыктары харын ачавысты «машина эмчизи» дижирлер. Үреген машинага ачам дээп ышырга-ла, кодуурда шимчей бээр.

Ачавыс амгы үеде «Сут-Хөл» совхозтуң сүт сөөртүр машиназын мунуп ажылдап турар.

Ачавыс удавас 60 харлаар. Эки ажылдан келгеии дээш каш удаа шаңналып, мактаныл келди, ертектиг шаңналары, хүндүлел бижиктерии-даа хөй.

Ынчангаш ачавыска чөп-гаарланыр бис. Оон ажылынга улуг-улуг чедиишкиннерии күзээр бис.

Уругларының Лариса САЯЯ, Светлана МОНГУШ.
Сагында башкылар.

УЛУСЧУ КОНТРОЛЬДУН арны

№ 4 Май 1989 ч.

ӨСКЕРИЛГЕ БАР-ДАА БОЛЗА

Коммунистерге, агроүлетпүр комплексизиниң бүгү ажылдакчыларынга СЭКП ТК-ның Чагаазын районнуң кодээ ажыл-агыйының ажылдакчыларының ажыл-херекке капчаар удуртулга болдуруп турарып улусчу контроллөрлөр доктаамал хынап турар. Шак ол соруулга-биле чоруткан бир хыналдага мал кыштаглаашкынын эрттирип турарының байдалын, мал продуктуларын бүдүрериң база ону күрүнеге садарып көвүдеир дээш совхозтарның кандыг хемчеглер ап чорудуп турарып көргөн.

Ооң түңнели кандыг болганыл? Мал кыштаглаашкыны моон мурнунда чылда арткеникке бодаарга, элээн организастыг эртип турары илереттингеп. Ону дараазында сан-түңге көргүзүп көрейн. 1987—1988 чылдарның кыжынга дегизөргө, бо чылын эът бүдүрүлгеп 94,8, ону күрүнеге садары — 74,8 хүү өскен, а сүт бүдүрүлгези эрги деңгелинге арткандаа болза, күрүнеге садары 12,8 хүү өскен. Ажыл-агыйлар 19,5 муң хураганы алган, ол эртпеп чылдыңдан 2,5 муң баш хөй болганы ол. Ооң аңгыла, мыйыстыг бода малдың болгаш хевиларның өлүп хораар чоруу 17, шөөр малдың — 60 хүүга кызырылган. Алдынып турар организастыг хемчегериниң элээн дээштиг болуп турарын ол фактылар көрчилеп турар. Ынчалзажок ол көргүзүглер оожургаарының кандыг-даа барымдазының бербейн турар, ол саналарны хынамчалыг сайгарып көөр чүве болза, ооң артында чедерчепнес түүлдер ам-даа бар. Аңаа хамаарыштыр мыйдыг түүлдү чүтээлап болур. Күрүне-биле санажылга айтырыгдыр, ону иптиниң будүрүлгезин сайгыралын тургап эвес, а чүрттакчы чонуң хереглелден артыкшылдыг эът, судун садып, ооң-биле плап дуглаар практика ам-даа ажыглаттынып турар. Ажылдың шак мындыг хевири — ажыл-агый удуртукчуларының болгаш тускай эртемнигелериниң боттарының чедир күүсетпейн турарын көргүзүп турар дээрзин айтыр апаар. Чижек кылдыр мыйдыг сайнарны көргүзүп болур. Эртип турар кыштаглаашкының алды айларында совхозтарга 557,2 тонна эътти будүрүлген болза, күрүнеге сатканы — 855,6 тонна. Ажыл-агыйларның «Тывa» совхозтап ап турары немелде дедиишин казып каапгар болза, совхозтар бо кыжын 226,3 тонна эътти херек кырында алганындан хөйүү сатканы кестүп келир. «Искра», СЭКП-ниң XXII съездиңи аттыг, «Чыраа-Бажы», «Болыпевик» совхозтар эътти будүрүп алганындан хөйүү сатканнар. Чоннуң артыкшылдыг малын садып алыры хоруглал чок-ла шыпаан. мындыг-даа болза, иптиниң будүрүлгезиниң сайзырадырынче угланган хемчегерни күштелдирбейн, белен арга-биле планның күүсеэдип алгаш, сагыш амыр олуурга, чаа түү чедип алдынган дээрил? Ол порүктүн дорт херечиин — иптиниң малының баш санының чылдан чылче өлүп ковүдевейн турары, ооң продуктулуг чоруунуң бедиевейн турары болгаш янзы-бүрү чылдагаанардан хораар чоруунуң кылырлыбайн турары болур. Аңаа хамаарыштыр мынчыг көргүүт: эрткен алды айларның дургузунда бир инекеден ортузук саалда эрткен чылда турганынга деңгээрге, 23 килограмм кудулаан, а бирги кварталда 47 килограмм эвээш болган. Совхозтар аайы-биле көргүзерге мынчыг: «Хөндергей» совхозта 180 килограммга, «Искрада» — 56 килограммга кудулаан болуп турар. Малдың өлүп хораар чоруу райондуң совхозтарында иптиниң-биле кудулаан турда, түүле «Искра» совхозта эрткен кыштаглаашкының деңгелчиден мыйыстыг бода мал 35, ханап 13 хүү хөй өлүп хораан.

Иптиниң малының баш санының өзүлдезинге, ооң продуктулуг чоруун ковудеирингe малды оорга алыр, самчыгдал кылыр чорук улуг таптаравын болуп турар дээрзин айтыр апаар. Ындыг байдалдың бир бадыткалы мындыг: бо чылдың январь биринде сап-медээзи-биле өлүрге, ажыл-агыйларның кижилер кырында мал өреэзи 454,8 күң рубль чедип турар, 1988 чылдың дургузунда 127,9 муң рубльге мал өрезин эгидип алган болза, ол-ла чылдың дургузунда 218,2 муң рубльдиң чаа мал өрезин немежип келген чорук — ук айтырыгның ам-даа чогумчалы шиитпирлеттинмейн турарын хереченлеп турар-дыр. Кыжың мал чайгы үеге бодаарга, дүн-хүн чокка хайгаараалга турар хирезинде эрткен кыштаглаашкының үш айларында бир инек, чээрби сес хөй чаткеп турган болза, бо кыштың ол-ле үезинде 34 инек, 45 хөй, өшкү, 16 баш ханап чаткенин чүү деп тайылбырлаарыл?

Бот-ажыдаланышкынның байдалында ажыл каражалыг болбас ужурлуг дээш демисел күштелип турар үеде чамдык удуртукчуларның болгаш түскэй эртемнигелериниң чүтле план күүселир дээш деңгээ четпес, эрган мал дужаар чоруун буруу шавар болза эки.

Райошуңуң чамдык ажыл-агыйларында төрүүр мөзүнүң баш санының кызырлын турары дуглаашкыг. Ындыг байдал «Чыраа-Бажы» совхозта база бар. Эрткен чылдың деңгелиндеп 2,5 муң ажыг хураганны хөйүү алгандаа болза, хөй ооллаашкыныда байдал мындыг-ла оорунгут түңнелдерни көргүсейн турар. Хөй ооллаашкыны колдуунда доозулган. мындыг турбүже. 5,2 муң хире хөй ам-даа төл бербөзүн, төл баазының дутайын ам чугаалаарга чегенгиг апаган. Апрель 17-ниң медээзи-биле алыпга, районда 848 чаш хураган өлүп турган. Чидирттелер «Искра», «Хөндергей», «Чыраа-Бажы» совхозтарда база бар. Малдың ара салып, өлүг төрүттүнер чоруу эвээш эвес. Чижээ, «Чыраа-Бажы» совхозта ол чылдагаан-биле 500 чыгы хураган алдынмаан болуп турар. Устүүде фактылардан алгаш көөрге, районда байгал иптиниң-биле чүтээр-даа болза, кичээнгейге доктаамал ап, боттуг хемчегер алга чогуур түүлер амгаа хөй дээрзи биллингир. Бүгү күш ам чартык чылдың эът, сүт, дук сагыр планнарын күүседириче, кыштаглаашкынны эки доозарынче угланган.

Комбу-Мадр СЕГЛЕНМЕЙ.

Чөөп-Хемчик районнуң улусчу контроль комитединиң даргазы.

Тыва АССР-ниң Улусчу контроль комитединде

ДУЗАЛАЛ АЖЫЛ-АГЫЙЖЕ КӨРНҮР

Хамаатыларның хуузунда дузалал ажыл-агыйны хогшудер талазы-биле немелде хемчегер дугайында Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалының күүседелзиң хынап көргөн.

Хынадданың түңнелиниден алгаш көөрге, республиканың совхозтары доктаалды күүседир дээш чамдык ажылдарны кылып чоруткан. Хамаатыларга сиген кезип алыр, мал кадарар черлериң, мал кажаалларын бээрингe, мал чемнери, тудуг материалдары садып алырынга дузалаш көргүскен.

Эрткен чылын совхозтар ажылчы чонга 583 баш мыйыстыг бода малды, өйн муң ажыг хаван оглун, 63 аътты сатканнар. Бир чылдың дургузунда хуу ажыл-агыйларның бода малы 2,8 муң башка өскен.

Ооң-биле чергелештир үеде айыткан доктаалды республиканың Агроүлетпүрүкүркому четпес күүседип турарын комитетке демдеглеэвээн. Чүрттакчы чонга аныяк малдарны, ылаңгыя хаван ооллардың эвээштэ садып турар. Чүрттакчы чонга хаван ооллардың садар ооваалдаары бүгү совхозтарга берген, оларның иштинден даалганы чүгле «Көк-Тей» совхоз күүселип келген. Бо ажыл-агый 1689 баш хаван оглун сатканп, бердингеп даалганы үш катап ажыр боттандырган. Чер-черде агроүлетпүр катгыжымышкынналарга бо чугула ажылды башкарып удуртуруп даасхан-даа болуп чүрттакчы чонга хаван ооллары садар планның ооваалаарын күүседирин хандырарынче чогуур кичээнгейниң салбаан, ег.бүлелериниң аваа хереглелиниң өөренип көрбейн турар.

Бо чылын республиканың чүрттакчы чону алды муң ажыг баш хаван оглун сонып алыры көрдүнген. Ынчалза-даа болза, чонуңу хереглелдерин хандырарынче, совхозтарның хөй иеруузунуң удуртукчулары хаванның баш санын өстүрериниче салым салбаан. Ооң уржуундан эрткен чылын совхозтардан 4,7 муң баш хаван өлген. Чөөп-Хемчик, Бии-Хем, Каа-Хем, Тожу, Таңды районнарның совхозтарында хаванның өлүп хораары хөй болуп артышаан. «Көк-Тей» совхозтан аңгы нолдуунда бүгү ажыл-агыйлар хаванның баш санын кызырган. Чүгле эрткен чылын Чөөп-Хемчиктиң совхозтары коза төрүүр хаванларның баш санын 59-тан 41-ге чедир кудуматкан. Каа-Хемниң ажыл-агыйлары 186-дан 132 чедир кызырган. Ооң түңнелиниде эрткен чылын 31 совхозтуң чээрби чедиш ажылчы чонга хаван оглу садар даалгазын күүсетпээн, тодаргайларга, муң хире хаван оглун сатпаан. Мурнунда хаван фермалары турган черлерни катап тургузар, орта хаванны өстүрер тодаргай хемчегерни албайн турарын комитет хуралынга четпес деп демдеглээн.

Хамаатыларның хуузунда дузалал ажыл-агыйның сайнырадыр талазы-биле немелде хемчегер дугайында Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалын, ылаңгыя ажылчы чонга аныяк малдарны садар талазы-биле планның ооваалаарын күүседир тодаргай хемчегерни албаанын дээш Тыва АССР-ниң Агроүлетпүрүкүркомуну мал ажылынының киличиниң эргелекчизи Б. Б. Балчырны айыткан.

Республиканың Агроүлетпүрүкүркому хынаддаган иелеэн четпестерни эдерипиң, совхозтарга хаванның баш санын өстүрериниң немелде хемчегерни алыр талазы-биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалын, ылаңгыя ажылчы чонга аныяк малдарны садар талазы-биле планның ооваалаарын күүседир тодаргай хемчегерни албаанын дээш Тыва АССР-ниң Агроүлетпүрүкүркомуну мал ажылынының киличиниң эргелекчизи Б. Б. Балчырны айыткан.

Хайгыылчы, ооң ажыл-херээ

ХЕНЕРТЕН ХЫНААР

Хову-Аксыда «Тыва кобальт» комбинатта (Терлиг-Хая-биле катай) 350 ажыг коммунист бар. Ол дээрге улуг күш-түр. Оларның хөй кезии комбинатта ажылчынар. Инда барын пех, участок бүргүзүүде коммунистер хаара туттуунган. Ынчангаш харын олар еске ажылчынарга үлегер-чижек боор, быжыг сагыпга-чурумнуг, кыймакпай ажылдап турар. Коммунистерден харыысалга болгаш негелде шынгыны үзериин олар эки билир. Ынчалза-даа черле хөй ажылчынарның арезинден камнаага-хумагалал чок, карак ажыттаар болгаш карек чаар чоруктар болгаш сагыпга-чурум-даа талазы-биле «аскай» бээр товарылгалар тургулан кээп болур.

Ынчангаш улусчу контролёрлар каяа-даа, ылаңгыя хөй ажылчынныг Хову-Аксында кобальт комбинады шыкаап, мындыг улуг будүрүлге черниге кончуг херек. Оларны харын инда шагдала тургускан-даа.

Гидрометаллургия пегинде тос кижи составтыг улусчу контроль болуу ажылдан турар. Ооң даргазы ол партийжи даалганы хөй чыл иштинде ак сеткилдиң-биле күүседип турар, «Тыва АССР-ниң хүндүлүг металлургу» деп атты 1988 чылда ярешшудургу ажылы-биле чедип алган пех мастери. Хоочун коммунист А. С. Серебренников (чурукта) — комбинатка 18 чыл дургузунда ажылдап келген болгаш арга-дружуларга байлак, мурнакчы ажылчыларның бирээзи.

Улусчу контролёрларның баш сүүнээ черн чок: кайда-ла маргылдаалыг айтырыглар, хомудалдар тургустунуп келген болдур, олар ынаар изиг дээрезик-биле четкен турар. Чижээ, бир-ле катап ажылчынар столовайлыгта ажый берген сүт хүлээп алган турда, улусчу контролёрлер ой-шаанда барып хынаан, дарый хемчээп алган. Борбак магазинге үреэлеп балык консервалары садып желеп турда база контролёрлар ой-шаанда хелегеш, актыны тургускан. Ук комбинаттың контролёрлары хомудал медээ келирге-даа, планнаан алганын бүзүүар-даа, кел диртпээн «ажылчылар» боон хемчегендээ чеде бергеш, хынай каап, дидим болгаш шалыкның хелеин турарлар. Оларның деминг, удаа-дараа хелеин турары кажан оларга «Улусчу контролёр» деп тускай тыныжыганы холга тыспын бергеп соонда удам илепкейжээн. Ооң башка мындыг документ чокта хынаар дээш барырга, күлээп албайн-даа баар товарылгалар тургулаан.

— Чарыгдаллар, сан-хөө талазы-биле-даа, будүрүлгеп продукпиниң шыгжаан казыгдалп, чүдүрүп чорудуп турары дээш улусчу контролёрларның хынаас-ла чүвээн чок. Практиканың ап көөрге, медээ көөрүн маңаа олурбайн, боттары бүдүү чыгдын алгаш, «карагаан» черни хенертен барып хынаар дээнинге бүзүрел болуурлур. Болап көрүүр дээн: хыналда эрттирер пайы-бир пех, алы участок, столовая, магазин дижик. контролёрлар келирин бат бурунгаар билип аптар болза, олар четпестерни коңчуг дүрген эдерере тыртып ап четтингиттер чадавас. болгай. Ынчангаш ол контролёрлар болуунуң удуртукчузунуң чугаалааны черле ыш-дыр. Ол харын, чаңдык ышкаш дээштиг, эки арга-дыр.

Түлүш КАЗАРБАН.
Таңды район.

ДУРЖУЛГА СОЛУШКАН

Районнуң хоорай болгаш кодээ Советтериниң чанында улусчу контроль бөлүктериниң семинары Чөөп-Хемчиктиң Тере-Хая кодээ Советиниң чанында улусчу контроль бөлүүнүң даргазы Д. М. Ооржактың, Хайыракан кодээ Советиниң чанында улусчу контроль бөлүүнүң даргазы А. К. Шыдыраның ажылының дүржулгазын чыылгаанар дыннаан.

Семинар киржикчилериниң дерген сес айтырыгны бижээн карточкаларны үлеп бергеш, олар ону тус-тузунда харыылаанар. Хайгыылчыларның практиктиг ажыл-чорудулгазын идепкейжидиргеге ол ажыктыг болган.

Олет ОНДАР.
Чөөп-Хемчик район.

КОМИТЕТТЕРДЕН ДЫҢНАДЫГЛАР

БАЙ-ХААК. Таңды районнуң С. Тока болгаш ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтары картофель будүрүлгениң талазы-биле районда кол ажыл-агыйлар боон турар. Ол тускай утланмышкыныг ажыл-агый адыры кайы хире сайзырап турарын көөрүү-биле районнуң улусчу контроль комитеди сөөлгү үш чылдарның түңнелдерин, технологиниң деңгелин, ажылды организастаавын хынаан көргөн.

Картофель будүрүлгезиниге ол совхозтарны тускайжыткаңы барымдаалыг: суттаттыг черлерниг, органиктиг болгаш минералдыг чемпшчилдгелер-биле четче хандырытынган, тускай техпика-биле чепсеглээн, агаар-бойдус таварымчалыг. Ынчалза-даа картофель дужуду чылдан чылче эвээжеп орар. 1986 чылда бо совхозтар бир гектардан дараалаштыр 63 болгаш 86 центнер картофель ажаан алган болза, эрткен чылын түүле 13 болгаш 16 центнерин алган. Картофельди салыглаар ужуртуг ажыл-агыйлар үреэнниң безин бүдүре албастап калганнар. Бо чылын кайы-даа совхозта 500 ажыг тонна картофель үреэнин четпес. Үеленгиг байдалдың чылдагааннары ажылдың организастаавында, агротехниканың хоочуган четпестеринде болган. С. Тока аттыг совхозту ап көөрге мындыг: картофель өстүрер звеноларның составы үргүлүү солчур, чер участогун оларга доктаамал быжыглаваан, чылдың-на өскертип турар, ооң хараалындан дүжүт алыр черни баш удур белеткеп, чемнишкидип, чазып, күзүн суттарын аары болдунмайн турар. Өске совхозта чер доктаамал-даа болза, агротехниканы сагыттынмайн турар. Бо чылын картофель олурган 200 гектар черниң күүнү суттарылгазын кылбаан.

Картофель өстүрериң механизастаарынга эргежок чугула техника совхозтарда бар, олар белеп кылдыр санаттымп турар. А херек кырында совхозтарда 14 картофель олуртур машиналарның түүле чадгызы. 11 чаъсталлырар машиналарның 6-зы белеп, чайын, күзүн хереглээр техника шуут септеттинмээнин хынаада тодаратқан.

Хынадданың түңнелин район комитединиң хуралынга совхозтарның удуртукчуларының, агрономнарының, бригадирлериниң болгаш улусчу контроль бөлүктериниң дараалаштырган кижилеги-биле сайгарган. Ажыл-агыйларның бо чугула адырында таптавышкынны узуткаарын, звеноларының бүдүрүкчулуг ажылдаарынга соңуургалын кедүрүп турган, дужуттуг эвээдир хемчегерни алырын комитет олардан негээн.

КАА-ХЕМ СУУР. Хамаатыларның хуузунда дузалал ажыл-агыйны сайзырадырынын немелде хемчегериниң дутаңында доктаалды Кызыл районнуң совхозтары канчаар күүседип турарын улусчу контроль комитеди хынаат, ооң түңнелдерин хуралынга чугаалешкан.

Совхозтар удуртукчулары, специалистери чонуңу хуузунда дузалал ажыл-агыйны улам быжыглаарын чугулалап көрбейн, мал төлүн, мал чемнин ажылчы чонга садарын, хуу молдун иптиниң коданындан ангыларын, одар-белчиир болгаш сиген иезер черлерни тускайлап бээрн ышкаап же хемчегерни безин чогуурубиле боттандырбайн турарын комитет демдеглээн. Бо чугула херекке совхозтарның эрткен чылгы киирген үлүг шоолуг эвес: 270 тонна сиген, 2679 саван, 146 тонна чарба, 1366 тонна тараа кудуруу, 1919 хаван оглу чонга саттынган. Хереглелдин хемчээлинге ол ярака четпес. Чамдык совхозтарның девискээринде дузалал ажыл-агый быжыглып-даа турза, иптиниң-биле районда хуу мал бажы эвээжеп турарын демдеглеттингеп. 1986 чылдагы байдал-биле деңгээрге, бода мал 1,5 хуу, өшкү, хой — 7-9 хуу кызырылган болгаш. Суңпак болгаш Каа-Хем сууларның чүрттакчыларының хуу малының эдергилеэнин, тарын боозадылгазын организастаар дугайында дидеглерни «Суңпак», «Көк-Тей» совхозтарның удуртукчуларга тоомчага албаан.

ТУРАП. Бии-Хемниң улусчу контроль комитеди райүлетпүр комбинадынга комплекстиг хынадда чоруткан, чамдык хажыдышкынларны илереткен. Комбинат продукция будүрүп сайгарар планның ажыр күүседип турадаа, планнаттынган ассортиментиниң чедир будүрбейн келген. Ылангыя ыяш белеткээриниң, дилиг материалдары будүрүлгениң хемчээли плавдан хоюудап турар. Садып үндүрүп турар дилиг материалдарының шынары сортунга дүүшпезин, хемчээли аймгынындан эвээш боон турарын контроль хемчээшкиннер илереткен. Автотранспорт ажылдалы, бензин чарыгдалы контроль чок. Эрткен чылын 5 тонна 400 килограмм бензин артыкка чарыгдаттынган. Комбинаттың директору биле кол кижилери ажыл-агыйжы эвес чоруктарда, үчёт-отчёт ажылында сандаргай байдалды чайладырының орунуга чөптүг эвес артык чарыгдалдары будүрүлгениң карыллазы кылдыр үндүр бижип турганнар. Күш-ажылчы коллективтиң чөвүлелиниң төпшөөрелиниге сыдган алгаш, 1130 рубль артектиг беш тонна ажыг бензинни үндүр бижээнзер. Күш-ажылчы коллективтиң чөвүлелиниң даргазы кол кижилер боду боон турар. Коллективтиң кежигүүнерин мындыг санал-биле таныштырбаан-даа. Ооң аңгыда кассадан акша үндүрериниң чүрумүнүң каржы хажыдымышкынарын, удуртукчуларның күрүпе техникадың хуузна, халас ажылдаар чоруктарын база хынадда илереткен.

Комбинаттың директору В. И. Иратовна, кол инженери В. Д. Романовна, кол бухгалтери П. П. Быковага донгулдаларны район комитедин чарлаан. В. И. Иратовтуң пай ойла, В. Д. Романовтуң бир айза ажыр шалымының хемчээли-биле акшаны тыртарын комитет шиитпирлээн.

Хомудал чагаа

КЕҢГЕЙИП КАЛГАН

Кызыл-Мажалык суурда улуг Ленинниң адын эдилээн шөлге 1988 чылда тускай ыяштардан шеверигин, көрүштүг-даа, бүгү боду шилден бүткен киоск тудуп каан. Чурттакчы чон ол улуг эвес тудугнуң доостурун четтикпейн, кандыг-ла-бир солуп, чаа түүлдү оларга бараалгадырып манап турган. Киоск саат-даа чок белеп апаргап, ыпчалза-даа кандыг-даа ескерилге чок, хей маңаашкын болган. Удатпаанда ол чараш киоскының мурнуку улуг шилдин бир-ле кижи бүза шаап хаапкан. Чок дээр эвес, чаа шилдп эккеп, катап сепгелге кылган. Өскерилишкин маңаан чоп «Ам-на ажыглалга кирер боор» дижип турган. Ынчалза-даа чаа 1989 чыл үнген, киоск биезги олчаан куруг турбуштаап.

Чоокта чаа-ла магадап турганывыс чараш киоск карякка чарынчыг, сагышка хомудапчыг болу бергеп турар. Эң-не эллептиг түүл — ол төп, көскү шелду дескиндир районнуң үлүртүп баштаар үлбан черлерп «думчуунуң баарында» күрүпениң өөнүхереңнээп ажылгал чок, үреп турда ында удуртукчулар кербээлеңнеп эртип турар.

Серил-оол САРЫГЛАР.

ЧӨПТҮГ ЧОРУКТУ САГЫЫР

Ажылчы чонуңу чугула хереглээр хөвар барааннарын садарын Улуг-Хем районнуң хереглекчилер шиитилели элээн чурумчуткан. Ындыгдаа болза, садыг будүрүлгелерп хөвар бараапнарны хереглекчилерге садарының чурумун каржыны-биле хажыдып турары хайгыылчыларның чоруткан хынаддалыдпдап илереэп. Хөвар бараапнарның дацлызын Респотребсоюзтуң баштаар чери бадылаан, опу Шагаан-Арыг хоорайның үлетпүр бараапнарының болгаш оске-даа магазипперде хөвар бараанпарның дапзызын кескү черлерде аскап.

Чоннуң чугула хереглээр бо бараапнарын райпо баштаар черниң даргазының ааы ооң садыг талазы-биле ораакчызының бадылаан бижин бүгтаар складтап садыптар ыып эвес таварылгалар бала бар.

Келген хөвар бараанпарның, оларның садып сайгарарының дугайында бижээн учёт дептери райпонуң складтарында чок болганындап ооң санын тодаралып алыры, кайы магазинге кашты бергени билдинмес болган. Хөвар бараанпарны 17 шактан эгелеп садар чурумну районнуң хереглекчилер шиитпирлээп-даа болза, ажыл шагының үезинде садыглап келгенин чоннуң хомудап турары чөптүг болган.

Магазинге келген бараанпарны чогуур үезинде сатпас, ону чажырар таварылгаларны плереткен. Март 22-де хынаддаа чорудуп турган хүнде үлетпүр бараанпарының магазинининң бир бичии өрээлинге даштыкы сумкаларны шыгжап каан чыткан. Магазин эргелекчизи эш Волковзның таймлбыры-биле алырта, 1989 чылдың март 21-де бижээп фактурада аймыкан бараанның ортээн райпонуң экономистери тодаратпаан болган. Ол-ла фактурада бижиттингеп чүрт иштинге бүдүрген бараанпарны дораан-на сада бергеп. Хайгыылчылар райпонуң бо талазы-биле ажыл-чорудулгазында четпестерни плереткеп.

Райпода улусчу контроль бөлүү болгаш хей-пиити организацпялары садыг шугумында сагылга-чурумну быжыглаарынче угланган ажылдарны чорудуп, ында четпестерни плередип турар. Совет садыг чурумуи үрээни дээш сөөлгү үеде үжеп кижиге хемчегни хүлээткеп. Ындыгдаа болза, ооң ажык-чарлыы четпес. Чоруткан хынаддаларының түңнелдерин, ону эдерп-биле кандыг хемчегерни алганы хереглекчилерге дынатпайн турары четпес. Чылдың-на респотребсоюз комплекстиг хынадданы чоруткап, ооң түңнелдерин респотребсоюзтуң болгаш райпонуң баштаар черлериниң хуралдарынга чугаалаштыкап, четпестерни эдерипиң хемчегерни ажылдап кылып турар. Ындыгдаа болза, четпестер амдаа уламчылавышаап.

Складтарда, магазипперде чамдык бараанпарны хереглекчилер албазы-биле дыка ур шимчээпкин чок чыдып турарыпдап оларның ортээн чиигеткеп. Хеп магазиппинде плаштар ийп чыл чыдып келгеп. Хомудалдар болгаш саплдар дептерлери магазин бүргүүнде бар, ындыг-даа болза, чамдыктарында хомудалдар-даа, садыгжыларга өөрүп четтириишкин-даа бижиттинмээп. Ооң чылдагаанын чүүл-биле тайылбырлап болурул? Коллективпте социалистиг чарыпгы багай организастаан. Магазиннериң эрелекчилери кайы коллективбиле социалистиг чарыштыын билбес болган. Экономиктиг өөредилге, дружулга солгулгазы кошкак.

Районнуң улусчу контроль комитединиң хуралынга хынадданың түңнелин чугаалаштыкап, районнуң хереглекчилер шиитпилелиниң баштаар черниң даргазы И. А. Черепановаңың чонуңу чугула хереглээр бараанпарын садарының чурумун экижидирин, ажылда четпестерни кыска хуусаада өдер хемчегерни алырын хүлээткеп.

Владимир БАЗ-ООЛ.
Улуг-Хем районнуң улусчу контроль комитединиң инспектору.

ФОТО-ЧУРУК БУРУУДАДЫП ТУР

Чөөп-Хемчиктиң Чадаанада бир дутаар механизастаан колоннаның херимнинп иштинге кире бээрге, дүжүүрүп каан тудуг материалдары ажык дээр ойаанда чыдар. Ону ында чыыл салганындан бээр элээп үр болганын дораап эскерип каар сеп. Бажыңнарның ханаларын шыбар курган штукатура зогажиреп, үреливп чыдар. Ооң чамдыкпын буза-чаза туступ каапкан.

Механизастаан колонна районнуң суурларында болгаш Чадаана хоорайда чүрттакга бажыңнарын тудуп ажыглаага кирип турган, аңаа чүге ажыглавайн турар түлге. Ам-даа Арыг түлге болза, тудуг материалдын сергилеп черге шыгжап алза. Колоннаның удуртукчулары камнаага-хумагалдап дугайында сагыш салбаанын бо бүгү хереглеп турар-дыр.

Юрий МОНГУШТУҢ фото-

Май 5 — Парлалга хүнү

ИЛЬИЧИНИҢ МУЗЕЙИНИДЕ

ЛЕНИНГРАД. Мойки хемниң эрэнде турар эрги шагъиқ бажыцынга он-оп муц киниилер чыдыл-па кээп турар. «В. И. Ленин болган «Правда солуң» деп музейниц делгиндыгын турар. Музейниц чаартыо ажыадар бо хүнеидре уламчылап турар. Бажыцның бүтү туроскал кезээ чоокчу чеде 1917 чылда турганы ышкаш болу бээр.

ЧУРУКТАРДА: Мойки хемниң эрэнде «В. И. Ленин болган «Правда солуң» деп музейниц тиография залында (үстүнде).

И. НАУМЕНКОНУҢ фотолары. (СЭТА-ныц фотохрониказы).

ЛАУРЕАТТАРНЫ АДААН

«Чылдың эң эки журналиечи ажылынга» чогаалдыкчы конкурстуң түнелии үндүрген. Республиканың Журналистер эвилелиниң шаңналыныц лауреаттарын адаан. Олардың бөрээни — «Шын» солуңнуң корреспондентизи Кодур-оол Оюн. Оон паралгаанда эде турустуунуушкунуң инистпрлэор айтыырлаарыным, эң ылаңгыя гонналл чөптүг чорүктүң айтыыртадарының талазы-биле материалдары жюрииң болган номчукчу хөй-нивиниң бедик үнелелии алган. Озарның аразындан «Саар ишээм чуве югуд?», «Туттуғбас оорлар» болган ескө-дээ солуң материаллар бар.

Тыва АССР-ниң Журналистер эвилелиниң шаңналыи «Молодежь Тувы» солуңнуң фотокорреспондентизи Виталий Шайфулиите тывысхан. «Сээн үежиң» база «Төрээн Тывам» дең оон бөлүк фото-чуруктары, экология темазынга фоторепортажтары база литературлар фото-чурумаллары болган парлаан ескө-дээ чуруктары чугула темалыг, профессионал бедик деңнеелиг болган. Фотокорреспондент В. Шайфулиниң чогаадыкчы ажыл-ыдыи аныяк номчукчулар улуг сонуургалбиле үнелеп турар.

Оон ангыда, Журналистер эвилелиниң республика конкурсуунга 1988 чылдың түнелеи-биле кииргилээн ескө-дээ материалдарының профессионал бедик деңнеелии, чугула темалыг, үнелиг болганы илиитиг турар, кандыг-бир чүвени кылып турар, күүседии турар экспонаттар чок. Ыяштан, хомдеи, мыйыстардан, демирден кылган ажыллар база ховар. Моон алгаи көөрге, школада техниктиг белгилер, фото, кино студиялары ажыддавайн турар. Чогаалдыкчы, тыныгыр чоруукка өөреникчилерни хаара тутпайн турар.

Деңгеелгеге салган экспонаттарның саны-биле, ышнарыбиле комиссия түнелэдп үндүрген, бирги черии Мөгөн-Бүреи ортуман школазынга тыыскан. Ышнарыг, тывыпкыр экспонаттарны кылган өөреникчилерни ортектиг деңгеелгеп-биле демдеглээн. Мугур-Аксы школазында 9 «в» класстың «Угулза» кооперативиин грамота-биле шаңнаан.

Ийи школаның бот-тывыпкыр артистериниң үнелертии көргеп, бодумчуу болаадырымны илередикседнм. Кайыда школада ойнуң ырлаиыш, танцы-самнын, ияыбурүү жанрларга аксамбылдер, шиилии, үреп помчулганың болгулериии доктаамал ажылдавайн турар. Школалар ыры бапкыларыбиле хандыртылыпган. Оол түнелиидде хөйүүн ырлар ансамбльдери чаңгыс үнге ырлашпыпган, танцыларны баяи-биле удевишпаи. Дуэттер, трноолар барыпк чок.

Мөгөн-Бүреи ортуман школазының концерт программазы ядамык, күүселеелеи кошкак. Ол школаның «Чер ырынга амыдырал дээш» деп литература-хөгжүмүүт композициниы орус дыл ырынга күүсеткеии шору. Темазы — чер ырынга тайбыцны бадыткары. Концертке бараткатган танцыларны («Дежей-оол, «Ээзидең ыыктыраашқ», «Матростар танцызы») тургусканы, күүсеткеии бактай эвес. Бодалыше, ыяка чаа ажылдан чеде бергеи, ураи чүүл школазының таиың клазының башкызы М. С. Хертектиң киирген үдүү эвээи эвес. Ол школаның өөреникчиии Дүргеи-оол Ирнаттың сыгыртканы дыцнаксалчыг болгаи.

Район төвүиде турар болганындаи-па боор, Мугур-Аксы ортуман школаның концерт программазы уиашпаиарлыг, жанрларны байлак, күүселдеии эки. Программазда киргеи «Хөөлөр» деп хөй кижи киринчилиг, «Кулар» деп танцылары көрүкүлөр үүгулуделлее адыш часкааршыиныц-биле хүзээи алган. Бичии үругланрыц (2 клаес) «Ховаңчиар» деп танцызы тургусканы, ишии-хевии даапкы тергиин эии. «Мөгөн чечек» деп литература-хөгжүм каттыжыкшыиыц, киринчилерии Муза Салчак, Саая Борбак-оол боттарыиың чогаатканы шүүлтелии помчаанпар. «Аваға йөрээл» деп ырыиы Саая Шоңналай биле Салчак Мерген белик мөгөеевил-биле ырлаавышар. «Азас хөлүм» деп ырыиы Салчак Чөчена биле Саая Айдыңмаа олар эки күүсеткеишер. Демир хомусна тыва ырларыиың аялгаларын хомуставышаан ырлажып, аразында дүрген чугаалаашқ киирип. Хертек Май-оол биле Хуиан-Кара Чодураа профессионал артистер ышкаш күүседии, көрүкүлерии магадаткан.

Ийи школаның концертии деиген көөрге, ийи ангы түнеел үнүп келир. Жюри концерттерни түнээии, бирги, ийиги черлерии тывысканы эдеп. Апаа-ла эреигей бүүбиле эки дээп номерлерии демдеглеп каан. Жюри (дараазы улус өөредилге кнздээнии эргелекчии Х. С. Шолбан) эреигейлээшкииниц аспаандан ам-даа адырлын чадаавын чөп, өөреникчилер мурууна балыткан. Эки деп демдеглеттинген ансамбльдерии, танцы коллективтерии шаңнаар грамоталары бөлүп чок болган. «Соонда тыпсын бээр бис» деп азаларыидан бөлии ариы кыспаан.

Көрүлдеии организастаамы кошкан. Концерт ээделөр мурууида экюри сес ап, соруглаши айтыы, фестивальның киринчилери — боттыныгыр артистер, өөреникчилерге байыр чедирип, чедиишиилериии хүлээи болза, концерттериии ышнары экижий бээр. киринчилериниц харыысалгазы бедикир турган. Эгелээрде көрүкүлерии дыка-ла үр маиаткан. Мындыг үүрмек эскиттер улуг херек будуруи алырыига мооидак болган.

Эстрада болган национал тыва хөгжүм херекселдери (Мугур-Аксыпда демир-хомусту саиаваска) школаларда чок. уттуидурган. Концерт костюмнери янйы-даа школала пыиар чок, спена культуразын сагыш-биибес, оолдарның бантчаиының эгиу узуи, ыдыктеии бастыгымаан, дырышкак, хирииг. Мындыг чорук школаларда ниити культураның чаңыын хөречилеп турар.

Үругларның эстетиктаг инжилдиргеиинче, ниити культураиы бедидеринче улуг ииэчогейии салбас чүве болзе, бүгү тала-биле сайыргагай хамаатының хевирлеп киижилдери берге. Школаларга ураи чүүлдүң апаы-бүрү болгуиерии, наттыжыыкшыиарын докпаамал ажылдалып, юрүдделериии ышнарыпче, массалыг болуруие сагыш салза, айыттынган четкестер дараазында фестивалыга наттантаттынмие үжүрааут.

Майнак САЯЛ.
Райкүүсөмнүң культура кежидзиниң эргелекчизи.

Улусчу чогаадылга көрүлдези

ЭРЕҢГЕЙ ТҮҢНЕЛ

Эя-ле баштай Хайыракан даанын чаиы-биле эртип чыткаш, ону дыка-ла сонуургажык мен. Довуракгыг оруқ-биле бурулаткан түүк машиназыиың кырыиа Кызылче өөренип бар чораиың ол-ла болгай. Ынчан мен, иаш-ла чыл болгаш, ол даанын эдээиге амыдырал-чурттаалгамның базымнарын эгелээриии кайыы билир ийик мен.

Изиг түүи сиген кезии турар өйде колхоз төвүиге чедип келгеш, сугга пай-ле хонгаш, зоотехиик Серен-оолбиле Улуг-Хем ол чарыиында Эжиим малчыиарыиче чорупкувус. Шынаавы ыыраазынга ырмалы сынган аттар Эжиим бажыиың сериии тайгазииче баарын эидевээи, ылгыиы коичуг чорун ораар. Баштай сигеичилер бригадазынга баарывысты Серен-оол сагындырып кагды:

— Сигеичилериии бригалиги Серээпей дээр, хөөреминкей эр-ле болгай, эмчи. Ажылынга кымнак кижи, уругулчу-ле «адыглар» деп чугаалаар чаиыг, ол сес ооц аксыидан дүжеер эвес.

— «Адыглар» деп каидыг үткалыг чугаалаттынар кижи боор? — деп айтырдым.

Адыг-Тулуштер дээрээ-дур ийии.

Эжиим боду Барыын-Хемчик чурттуг болза-даа, борта ур чурттаан болгаи, бо черниии үлүүлуи эки билип, чоидан хөйүү ыыпнап алган. Моэи айтырыымны Серен-оол болуиун барыын айгазы-биле хариылай-дыр:

— Ыядыг эвес. Шаапла адыг ижкэиниге тулуп хөрээжкеи ижи ийис оолдар бөжүнкан чүве-дир. Ол ижи оолдарын адыг-тулуштер тывыпган дижир-ле болгай.

Кезек быт чок кожа чорттуп чоруукуза, эжиим чугаалай-дыр:

— Серээпей «адыглар» дээрден ескө, солуп чүве чугаалавас кижи, аидаа харыи, ижи кижи бар, бирээзии Хөйлеимей дээр. Элээи улгады бергеи. А бирээзи —Базыр-Аракчаа. Олар мегелеп хөөреп турда халандыг улус болгаш: «Ыяк-тайбакап-биле хүреппкеп, ак-мен эзертеп мушган, Хайыракан даандан чүшка сыдыиналп, Уепа-Хөлдеп далай бугаашп алырап дээп, чүвү хөөреввес чүве дээр. Удавас чеде бөөр бис, көрүп, дыинай бөөр сидер, эмчи — дээш, каралазын тепсеигеш, бурунгаар дап берди.

Үр болбаида сигеичилер бригадазының турлаага чеднп келдивис, Бригадир Серээпей, шынап-да, оои-башгак, хөөреминкей кижи болду.

— Ээй, Адыглар, бо мал эмчиии база Адыг кижи-дир —деп Улуг-Тулуш мөгө Адыг-Тулуш кылдыр фамилиям солуп, мээи-биле шагда-ла таныш кижи ышкаш Серээпей алгыыи үидүрүү.

— Келгеи улусту акшарыпкеи эр-ле болгай, эмчи. Аяылыига кымнак кижи, уругучу-ле «адыглар» деп чугаалаиыр

Республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

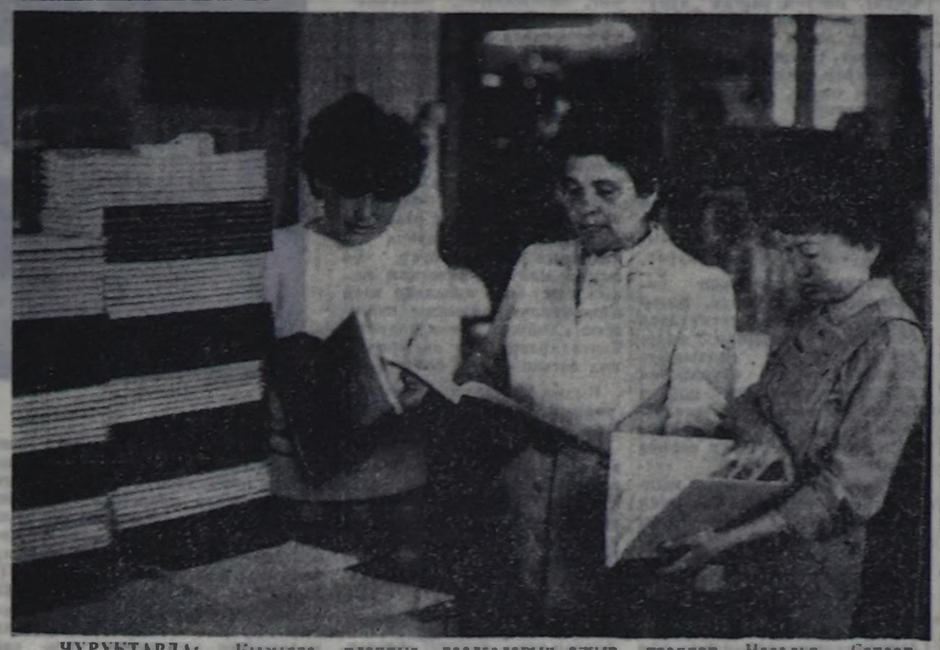
ШЫН

СЭКП Тыва обкомунун, Тыва АССР-нин Дээди Советинин болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч.
май
5
пятница
№ 106 (14006)
1925 чылда үнелевип тургаска.
Өртээ 3 ном.

БӨГҮН—ПАРЛАЛГА ХҮНҮ

ЧУРУКТАРДА: Кызылда республика типографиязында дептерлээр цехтиң начальниги, аныяктарның дагдынакчызы Валентина Ивановна Попова дептерлекчилер-биле. Ол бүдүрүлгеде бо цех чарышка бирги черде болуп, планның даалгаларын ажыр күүседип турар.

Улуг-Хем районуң Шагаа-Арыгда үнүп турар «Улуг-Хем» солуунуң типографиязының ажылдакчылары Парлалга хүнүн бедик бүдүрүкчүлүг күш-ажылы-биле үткаалаар. Наталья Сапаровловна Бегзи каш чыл бурунгаар Новосибирск хоорайда полиграфия училищезин доозынаш, ам мында шалыпчы ажылдаарларының одуруунда кирген.

СӨСТҮҢ ДЭЭШТИИ

Чон билген турар кылдыр

Ленинчи «Правда» солуунуң эң баштайгы номеринiң үнген хүнү — 1912 чылдың май 5 — бистиң парлалгавыс төөгүзүнде онзагай. Ол Парлалга хүнү — байырлал апарган.

Совет парлалга нигилелдиң социалистиг чаартылгазының идепкейлиг киржикчизи болуп, демократияны хөгжүдер база ажык-чарлыг чорукту калбартыр дээш принципиалдыг туржуп турар. Ол чуртта болгаш дапгымыкта болуушкуннар дугайында шын медээлерни шалыпкын берип, социалистиг нигилелдиң сырый каттыжымышкынынга бараан болуп, мурнакчы дүржүлгаға идепкейлиг пропагандалап келген. Чуртта ажыл-херектериниң байдалын бүгү үзүктүң контрольдаан турарын боттандырарынга, массаларның политиктиг болгаш нигити культуразын бедидеринге, улустар араазынга бот-боттарын биилчир чорукту быжыглаарынга парлалганың идиг берип турары бүгүдеге билдингир.

Бөгүн бис «Шынның» бүгү юмчукчуларынга, бижикчилерге Парлалга хүнү-биле холбаштыр байыр чедирип тур бис. Оон-биле кады бис олар-биле сүмележилге кылып, чамдык айтырыглар дугайын чугаалакеадырыс.

Чугаа—бижип турар чүүлдериниңтиң дээштиниңиң дугайында, чонну хөлзедип турар айтырыгларны солуунга чыртыкап соонда ол талазы-биле алдынын турар хемчеглер дугайында.

Хой-нигити бижикчи, юмчукчу бүргүзүнүң дыңнатканы медээ, факт бүргүзү сорулгазынга четкен турар ужурлуг. Солуунга үнмээн, ынчалза-даа хемчег алыры-биле чер-черде чогуур органнарже, удуртукчуларже чоруткан чагаа бүргүзүнге харыы келген турар ужурлуг. Партияның негелдезин мындыг.

Маңаа мындыг чүүлдү сагындырып каарыг артык эвес боор. ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң «Хамаатыларның санаалдарын, билдиришкиннерин болгаш хомудалдарын сайгарын көрүнүң чурумунуң дугайында» Чарлыын бүгүлер солуунда редакцияларындан чоруткан мындыг бижиктерни (чүүлдерни) параазында хуусааларда сайгарып көөр: немей тыналда чорутпас ужурлуг-дугларын — 15 хонуктан соңгаарлатпас, а өскелерни — ай дургузунда. Бо чүүл солуунга парлаттынган материалдарга база хамааржыр. А бир эвес чагаада айытынган чүүлдерни сайгарып, шиитпирлеп көөрүнге үр-ye херек апаар болза, ол дугайын авторга болгаш редакцияга баш удур дыңнатқан турар.

Бо талазы-биле байдал бисте кандыгыл? Эрткен чылды көрээл, «Шынның» редакциязы парлаттынган болгаш парлаттынмаан 294 шүтүмүүлелдиг чагаалы (чүүлдү) чер-черге сайгарып, хемчээп алыры-биле чоруткан, оларның дөңгүп-ле 63 хуусу харымалаттынып келген. А бо чылдың арткен дөрт айларында мындыг 34 чагааның элээн хөйүнүң салымчызы редакцияга ам-даа биилдинмейн турар.

Чамдык чижектерни киирээл. Күпгуртуг суурдан Р. Чыпсын, Д. Долчуп оларның мында харылзаа салбырының ажылдакчызы Нина Хурлуктуң каржы-хажагай, ажылдың орта кылбас, кижилерге тоомча чок чоруунга хомудавышаан. Экер-оол Кенин-оолдуң эрткен чылдың май 29-та үнген «Чырык хүндүе малчың ялгаа» деп чүүлүнге огулуг харыы амга чедир чок.

Чонуң билдиришкиннеринге, хомудалдарынга хамаарылга мындыг хевээр турар чүве болза, четпестерни эдерип чедип ап шыдавас бис.

Улуг, үндезин айтырыглар доп-дораан шиитпирлеттинге бербес-ле харын. Улус ону билип турар, ынчалза-даа бар чүүлдер-биле, хандырылгада үзүктелиишкиннер-биле эртежир арга чок. Садыгны, хандырылга адырында, транспортта ажылды четпес организастаанынга, хоорай-суурларның арыг-шеверининң бакшыралынга, ажыл-агыйжы эвес чоруктар-биле, эрге-хөөлүү үрээшкиннер-биле, бойдус камгалалында четпестер-биле шиитпирлиг демиселдиң чогунга кижилер таарышмайн турар—ол дугайын партия Төп Комитединиң апрель Пленумунга онзалап айытқан. Ындыг үүлгыг чагаалар «Шынга» солуунга база хей ышоп турар, олар-биле чергелештир бисте «онзагай» болуп турар мал сорлаар чорук, тыва аныяктарның корум-чурумунуң, оларны ажыл-биле чедир хандырар дугайында, малчыннарның ажылдаар, аныдыраар байдалдарын экижиндер дугайында хей санныг чагаалар, материалдар парлаттынып, чамдыктарын хемчег алырыбиле районнарже чорудуп турар. Ынчалзажок бо дүүреннүг айтырыглар талазы-биле мындыг-мындыг тодаргай чүүлдү кылыптывыс дээш харылаар келгенин ховар. Эң ылаңгыя солуун арыпарынга үнүп турар мурнакчы дүржүлганы кайда, канчаар ажыглай бергенинин дугайында. А чамдык таварылгаларда ол-бо чүүл кылдынган деп харылаар, чымчады чугаалаар болза, «ховерстиптер»-даа бергей болур азы, дөрт чугаалаарга, негелээн болгуулаар. Мындыг таварылгада чер-черлерден чонуң үнү, чөптүг үнелели, бижикчилериниң шыпшыг медээлери херек апаар. Редакция мындыг чагааларны күзелдин-биле хүлээп алыр.

Шын харын, парлаттынган азы хемчег алыры-биле чоруткан шүүгүмчүлелдиг материалдың түнелеңдиг, дээштиг болуруң чедип алыр сорулга солуунуң бодунүң, оон киллистериниң херээ-дир. Бо талазы-биле чамдык чүүлдер кылдынып турар: солуун ажылдакчылары ай-айлап чагаалар сайгарылгазын кылып, алдынган харыларыны болүктеп, кескү кылдыр парлап турарын, чагаага хамаарылы бээр хүүсаа дугайында сагындырыг бижиктер чорудуп турарын, «ынытчокпайларның» (катап-катап сагындырып турза-даа, харыы бербестерини) ат-сывын солун арыпарынга адап турар апарганывысты помчукчулар биилер. Оон аңгыда, харыы бербээн азы «дээпе» харылаан таварылгада, ол-ла темага катап материалды бижип турар бис.

Ынчалза-даа бо бүгү ам-даа дээштиг эвес болуп турарын мининр апаар. Оон башка найысылалыпыста хей-хей удуртукчулардан эрткен чылын 37 шүтүмчүлелге харыынга чедир апкан, Бай-Тайга, Каа-Хем, Бии-Хем райкүүскомнар, АУК-тер республика солуунуң дилээнге амгылыңдан дыпнангыр болган турар ийик. Чижээ, солуунде адаттынган районда чурттаң турар, малчыннап чораап, инвалид хоочуп Сонам-Серен Балчыр бажың-бадгат талазы-биле бергеден турарын эрткен чылын база бо чылын мартта бижээп, ол чагааны сайгарып көөрүн, алдынган хемчеглер дугайын редакцияга дыңналырын дилээп бижиктп редакция баштай Халдын кадзо Советче, оон соонда райкүүскомче чоруткан. Харыы сураг.

Эде тургустуунуушкунуун амгы бо үе-чадазы — ёзулуг, тодаргай ажыл-херектериниң үези. Чер-черлерде чаа чүү кылдынып турарыл, ону кым кандыр кылып турарыл, экини эдерин, мурнакчы дүржүлганы ажыглап тургаш, кым ажылының бүдүрүкчүлүүн аажок бедиткенил, кым ажыл-херекке шаптыктап олурарыл, ажылчы чонуун эргеажыктарын кым тоон корбейн турарыл? Бо бүгү ам солуунуң материалдарының кол темалары апарган.

Амгы чаартылгаларга шаптыктап турар эң улуг моондак — ажыл-агыйжы эвес чорук. Ону ажып эртериңге партияга дузалавры дээрге парлалганың тергиин чүгүлә сорулгазы-дыр. Ынчангаш «...маңаа, тепке-даа, республикаларга, областтарга, крайларга-даа, хоорайларга, районнарга-даа ажыл-агыйжы эвес чоруктуң фактыларын сайгарып көөр, алдынган бүгү хемчеглерни чон биилеп турар кылдыр ажык-чарлыг кылып ужурлуг. А кол-ла чүве —корум-чурумну быжыглаар херек!» Апрель Пленумунга М. С. Горбачевтиң тугаалаан бо сеструнүн маңаа удуртулга болдурар бис.

Часкы хову ажылдарын организастыг чорудар

ЭКИ СУГГАРЫЛГА— ЭЛБЕК ДҮЖҮТ

Эрткен кыш чылыг чымчак, хар чуга болгаш, час Сут-Хөлге эрте дүшкен. Частың баштайгы чылыг хүннеринде-ле хар эрээн. Чылыг хүннерниң соон дарый үзүктелиишкин чок хаттыг хүннер улайгылай шүүшкаш турупкан. Кандыг час болуру баш удур билдинмээн. Чазын черле ыңдыг: хадыыр. Ынчалза-даа бо чазын хепертен соон, удаа-дараа үргүлчү халаазат, хөрүүнүүн шыгын үндүр шаап эгелээн.

Бо частың онзагай байдалдарынга хамаарыштыр хоочун суггатчы Алдын-оол Кыламмайович Кызыл-оолдуң боазы мындыг:

— Часкы хүн чылды чемгерер. Чалгараап-ла болбас. Арендa хамаарылгазының байдалдарында ажылдап эгелеливис. Курлавырларны дилеп тывырынга херек кырында тодаргай ажылдавры негеттинер. СЭКП ТК-ниң март Пленумунуң шиитпирлерин амыдыралга чүве шиитвар боттандырар апаар. Совхоз планның даалгаларын ажыр күүседип турар.

Улуг-Хем районуң Шагаа-Арыгда үнүп турар «Улуг-Хем» солуунуң типографиязының ажылдакчылары Парлалга хүнүн бедик бүдүрүкчүлүг күш-ажылы-биле үткаалаар. Наталья Сапаровловна Бегзи каш чыл бурунгаар Новосибирск хоорайда полиграфия училищезин доозынаш, ам мында шалыпчы ажылдаарларының одуруунда кирген.

Арендa коллективти улам мурнуңга алган хүлээлгезинге база хөомай эвес. Ынчалзадаа ажылдап алган орулганы боттарывыс бажың билир болганывыста, төнчү түңнел дээш кызытпас болза черле хоржок.

— Силерге быжыглаан шөлдүң девискээри улуг бе?— деп ылавыладым.

— Элээп каш гектар немешкен мындыг чүве —дээш, бригадир суур үеттүг талазынга чыткан ажык хөөрүже хоолуу-биле айытпышаан, чүгенин уламчылады —Эрткен чылып бригада керээзи-биле ажылдап турдувус. Бир гектардан 65 центнер медеви келип ажаагон бис. Суггарып естүрүп алган суда, медеви совхозтуң шинти техникавыбыле кестирип тургап. Оон түңнелинде үзе саналшкыл үезинде шөлүң төлевиргинге хамаарыштыр чамдык маргылдаалыг айтырыглар кедургүп үнүп кээп турду. Ам бо хүннерде чүге биске быжыглаан техникавыс ачызын корүп, ажылдың ажыктыы, шынарлыы дээш камнаңгыыр талазынга кичээнгейни салыы, суггарылганы чорудуп турар бис. Арендaже киргеш, хамыкты мурнаар соруглаңы салбаавывыс шыңнып. Чүге дээрге ол күш-ажылды организастаарывыстың чаа хевирлидир. Ону шиитээдип алырынга, санаа өөренириңге аңнар, чылдар херегледиттинер деп чүве билдингир.

Алдын-оол Кыламмайовичиниң онзагайкан үүле-херээже кыламаан «Алдан-Маадыр» совхозта шүүлү биилир. Атсураглыг суггатчы, биче сестилдиг, бөдүүн шинчи чонга бараан болуштукчу-биле чаңгыс чер-чурттуттарының хүндүткелин таалап алган.

Ол бо чылын совхозтуң администрациязы-биле арендa керээзин чарган. Үк керээде суггатчыларның эргелерин болгаш хүлээлгелерин ылавылап айыткап, чарыдалдарны болгаш орулганы баш удур көрүп, дүүгүүжүп каан.

Арендa коллективти улам бижыглаарынга бригадир бүүдүүлдүг. Кылып турар ажылының төнчү түңнелдеринге кыны сонуургалдыг кижилер чаңгыс бригада кылдыр каттышкан.

— Ажылдап турар кижи черле харыылаттадыг —дээш, аныяк трактористерниң бирээзи Александр Монгуш чүгээга киришти —Эрткен чылдың элээп шыырак ажылдап, хей тараа, сигенин ажаап өстүрээш-дээ, ээзиэ төлевирип, бухгалтерия ажылдакчыларынга кыштың өттүр мегелеп, падын бараан бис. Ам боттарывыс башкарыр болуп бердивис. Чүгле чек дептерни бүүгээр санажыр. Бистерни албадаар, дужаар дээр чүве база чок.

Бригадада 9 суггатчы бар. Оларның үжү —трактористер. Суггатчылар бо чылын 2562 центнер тарымал ийдеңи, бир гектар суулдан 16,8 центнер дужуттуг ажаан алырын керээде көрген. Ынчаза-биле 46.764 рубльдиң продукциязын бүдүрер. Сигеп иезер шөлдү үш катап суггарар. Арендаторлар шөлдү апрель эгезинде Алаш бугазының суу-биле суггарып киргеп.

88 гектар шөлде сигеп үрээнин чашкан. Оът-сигеп сайдаштар-биле кыстырып каапканындан, азот-биле чедир чемгербейн бергенинден ол девискээр ам-даа ногаарарбаан. Суггатчылар херек кырында 38 центнер тарымал медеви өстүрериң планнаан.

Коммунист А. К. Кызыл-оолга удуртқан суггатчылар бригадазы хамаарышкан участоктарынга үнүштүг өөрүнерни дең-дески үзүүн даазы хүн бүрү дуза суггарып, чалдаар черлерни чалдап, дескилеп доозын. Суггарыгга соонда хей чылдыг сигеннi чамдык черлерде удур чаштырып турар. Эки суггарыгга—Әлбек дүжүттүң үнделиин, магазылазы ол.

Данзы САЛЧАК.
(Бистин корр.).

ЧАШТЫРЫЛГА ЭГЕЛЭЭН

«Күш-ажылдың хостуу» совхозта Анатолий Натпит-оолдуң удуртқавы бригадабиле Чодураа салбырда Дарый-оол Седиптиң звенозу тарымал тоорук чаштырылгазын дүүн эгелээн. Бо ажылдагай дыпсыг-биле 950 гектарга ол культураны сула, чочак-тараа холумактыг кылдыр чажып тарыыр.

Аремда-биле ажылдап турар бо ийи коллектив бедик дужуттуг естүрери-биле дыка белеткевеш, ам ажылды шыпаргыг кылыр дээш туржуп турар.

Май 10-да тараа культураларын чаштырып эгелээр. Интенсивтиг технологиянның негелдези-биле бо хүнге чедир 270 тонна минералдыг чемишчидилгени тарылга пеледүүге санирип, кол кеэзээ чашкан.

Кодур-оол ОЮН.
Улуг-Хем район.

АНЫЯКТАРНЫ УЖУРАЖЫЫШКЫНЧЕ ЧАЛАП ТУР БИС

Ажылчын күжү негеттинер күш-ажылчы коллективтерниң төлээлекчилери-биле ажылга кирерин күзээн аныяктарның ужуражыышкыны 1989 чылдың май 6-да 15 шакта Культураның болгаш дыштанылганың Гастелло аттыг парыгының танцы залынга болур. Ажылга хүлээп алырының негелдерин таварылар, консультацияларны болгаш сүмелерни аныяктарга бээр.

Өөренирин күзээн аныяктарга өөредилге черлериниң адрестерин ужуражыышкын үезинде бээр.

СЭКП ОБКОМУНУҢ АНЫЯКТАР ОРТУЗУНГА АЖЫЛ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ КОМИССИЯЗЫ.

ДЕПУТАТТАР-БИЛЕ УЖУРАЖЫЫШКЫН

Москва хоорайның сөңгүзээ округтарындан болгаш хейнигити организациялыларындан депшиттирген ССРЭ-ниң улус депутаттары-биле ужуражыышкын май 3-те Моссоветтиң күүскомунга боон эрткен. ССРЭ-ниң улус депутаттарының май 25-те ажыттынар бирги съездиниңге белеткелге хамаарышкан чамдык айтырыгларны аңаа чугаалашкан.

Ужуражыышкынны СЭКП ТК-ниң Политбюро кежигүнү, секретары, СЭКП Москва хооркомунуң бирги секретары Л. Н. Зайков ажыттан.

СЭКП ТК-ниң Чиигине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачев ужуражыышкынга чүве чугаалаан.

Ажыл-херекчи болгаш улуг сөңгүүргелдиг санаал-оңаа солчулгазының үезинде СЭКП ТК-ниң Политбюро кежигүнү, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков, СЭКП ТК-ниң Политбюро кежигүнүнге кандидат ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Даргазының бирги орлакчызы А. И. Лукьянов депутаттарның хей санныг айтырыгларынга харылаан.

Ужуражыышкынга эштер В. И. Воротников, Е. К. Лигачев, В. А. Медведев, Н. Н. Слюньков, В. М. Чебриков, А. Н. Яковлев, О. Д. Бакланов киришкен.

(СЭТА).

ЭВЕЛГҮ ШАКТА

● ГААГА. Нидерландының премьер-министри Рудольф Люббере медеглел кылган, христиан-демократтыг кыйгырыг дээр партиядан болгаш хосталга болгаш демократия дээш улусчу партиядан тургустунган ооң чазаа долганчыр турар хүрээлелди камгалаарының чаа программалының айтырыгларының талазы-биле улуг бергедээшкинге таварышканын дыңнаткан.

Опу барымдаалаан чазакты джер деп турарын нидерландыларның хамнынга дыңнадыр деп турарын премьер-министр парламентарийлер мурнуңга чүве чугаалап турган, дыңнаткан.

● ПАРИЖ. Премьер-министр Мишель Рокар баштаан чазакка бүүрелеес дугайында резолюция кирлерни, пропал хүралда барыын оппозициняның бүгү партия болүктерни цегээн. Бо резолюция болза Европаның экономиктиг интеграциязынга интеграция талазы-биле француз чазакты шүүгүмчүлээн документ болур. Резолюцияның авторларының бодалын ёзугаар алырга, интеграция чорудуушкуну Францияга быжыг турушту хандырбайн турар.

● ВАШИНГТОН. АКШ-тың президентиин Джордж Буш хөреңгитеннерниң «Америк чавулел» деп организациязының кежигүннериниң мурнуңга чүве чугаалаан, бодунуң чугаазын Латин Америкада байдалга тураскаатқан.

Америк администрациняның баштыны Төп Америкада байдалга доктаагаш, «күш дегээр резолюцияны пештередип» турары дээп Никарагуаны бүрүдаткан Херек кырында байдалды ап көөрге, Никарагуаның чазаа Төп Америкага байдалды тайбың шиитпирлээр дээп кожазы чурттар-биле кады ажылважылганы чедип ап турар. АКШ-тың деткип турары контраска үзүр Никарагуа Республикаңның камгаланыр арганын боттандырары-биле көргүзүп турар совет дугаламчының соксадырын президент негээн. Президентиниң медегделин ёзугаар алырга, Сальвадорга болгаш Парагвайга эрткен соңгулдалар «чөптүг ескерилгелерни көргүскен» боон турар.

● ВАРШАВА. Министр, ПҮР-нүң Министрлер Чөвүлелиниң кежигүнү Юзеф Олексы «Солидарность» деп профавилелиниң бүгү полына күүсекчил комитединиң даргазы Лех Валенса-биле ужуражыкан. Бесединиң кол темазы профэвилелдерниңиң болгаш күрүне органнарының кады ажылдажылганылып дугайы болган. Польшага профэвилелдерниңиң кежигүлелзинге кады ажылдажылга айтырыгларынче олар улуг кичээнгейни угланыпкан.

● АФИНЫ. Никарагуаның президентиин Даниэль Ортеганың Грепиягa аян-чоруу доозугаан. Чуртка үш хүн иштинде аян-чоруунуң үезинде Даниэль Ортега Грепиянын президентиин Христос Сарделакис болгаш премьер-министр Андреас Папандреу-биле ужуражкан. Олар ийи талалыг харылзаалариның айтырыгларын чугаалашкан.

● НЬЮ-ЙОРК. Флорида штатта Канаверал мугуддурда космодромдан «Атлантис» деп хей удаа ажыттаар космос кораблин салып үндүрериниң белеткелин вторникте эгелээн. Ол корабльди май 4-те Москваны-биле 21 шак 48 минута турда салып үндүрер.

«Атлантисти» салып үндүрери 6 хонук созалдаан. Үк корабльди баштай үжудуп үндүреринге чедир 31 секунда артқан турда, ооң механизминде үреливишкин илерээн.

Кораблыге беш астронавтар ужар.

НЬЮ-ЙОРК. (СЭТА). ССРЭ-де кыдымнын турар реформаларга дүүшкен болуунуң чаа садыг хевирин. Каттышкан Штеттарның ажыглаары эргежок чүгүлә деп, америк конгрессин телэзлекчилер палатазының оруглалар болган чарыгдаалдар талазы-биле комитединиң кежигүнү Д. Пэл чоокта чаа «Крпсчен сайенс монитор» солуунга берген интервьюзунга медеглээн.

«Социалистиг хей чурттарда үндезин, харын-даа маңаадыкчыг ескерилгелерниң хөречизи болуп турар-дыр бис. Ынчалзажок ол чурттар-биле АКШ-тың садыглажылгазы болгаш садыг харылзаалары мурнуку хевээр кошкак болуп артышаан» деп, Д. Пэл айыткан. ССРЭ-биле садыглажылгага хамаарыштыр ынтай көрүүшкүннерни болгаш кызыгаарлаашкынарны күш чок болдурарының идеязын конгресстиң болук хей кежигүннери деткип турар-дыр деп, ол демделээн.

⊙ ЛИМА. Интеграцияга болгаш хөгжүдеге идиг-бээр талазы-биле регион организациязын — Амазонка парламентиниң тургузаар сорулгалыг белеткел чаңгыс Перуның найысылалы Лима хоорайга болган. Перуның парламент кежигүннериниң инициативазы-биле чыылдырган ол чөвүлел хураага Боливияның, Бразилияның, Венесуэланың, Гайянаның, Колумбияның, Перуның, Суринамның, Эквадорның хөөлүжүүдүлге организацияларының телэзлекчилер киришкен.

(СЭТА, май 3).

Бөгүн — Парлалга хүнү

Александра Тангытовна Ондар Алдан-Маадыр ортумак школазында эге класстараа башкылаан турар. Шилип алган мергежилиниге бердинген, кезээде чаа чүүлдерин дилеп, мурнакчы арга-дуржулганы ажыглаан ажылдан чоруур, башкылар коллективинде хүп-дүүт кижилерниң бирээзи. Ылаңгыя чаартыкчы башкыларның дуржулгазын чедиишкинниг ажыглап турар.

Чоп ортузунга хөй-иннии ажылдарының эң идепкейлиг киржинчизи, херээжелиер төрээн Алдан-Маадыр ортумак школазының даргазы. Александра Тангытовнаны херээжелиер школазының активчизи кылдыр республикада сайын турар. Ынчангаш оон портредин республиканың Мурнакчылар аллеязында (Гастелло аттыг паркта) эң көскү черде аскаңа таварылга эвес.

ЧУРУКТА: Алдан-Маадыр школазының башкызы Александра Ондар.

Киим БУЛУГУННУҢ чураан чуруу.

САННАР, ФАКТЫЛАР

...

«Правда» солуннуң баштайгы номери үнген үнүден (1912 чылдың апрель 22 (май 5) эгелеп Парлаалга хүнүн дозгаадып тургускан. 1922 чылдан ону чыл бүрү демдеглеп турар апарган.

• • •

Күрүшенниң парлаага черинден тугайында баштайгы декрет 1917 чылдың декабрь 29-та үнген.

• • •

Баштайгы чылда-ла 7 муң пом-дептер ниитизин-биле 70 мың кезек тираажтыг парлаттынган. ССРЭ-те 70 чыл дургузунда 70 мард. кезек пом-дептер парлаттынып үнген. Ам бисте чылдың-на 2,5 мард. кезек пом-дептерни ССРЭ-ниң улустарының 165 дылдарында үндүрүп турар.

• • •

Финляндияның чурттакчылары боттарын делегейде эң хөй номчуур нациязың бирээзи деп санап турары таварылга эвес. Статистиканың саналыы-биле алырга, чурттуң чонунуң 90 ажыг хуузу солуннарны 12 чыл улаштыр үнүнүң-не номчуур болган. Финн типографиялың парлаар машиналары эртенниң-не 4-тен 5 миллион кезек чедир ангы-аңгы солуннарны бериптүр турар. Парлаганың тыраажы бүгү чурттакчы чонунуң саныгыла (чаштарны безин киириштир) дединекпеген.

Финляндияның чонунуң хөй безин чагыдылганы баш бурунгаар кылып алыр чаңчылдыг.

ААЛЧЫЛАРЫ ХӨЙ-ЛЕ БОЛЗУН

Оон ажылдаар үезин эртенгиниң 7 шакта эгелээр. Бо айытканы шагындан ол ораачок эрте ажылынга кээп чаңчыга берген. Чүге дээрге ажылчын туружун көрүштүт, бодунуң ажылдаарынга эптиг кылдыр белеткеп алыр дээш мындыг. Бистиң барган хүнүвүсте республиканың болгаш чурттуң ол-бо чүгүдеп келген база ужарынга белеткеп-пип турар пассажирлер чүүл муовай солуп, сеткүүлдер садар киоскинин оюп эртиезин эскердивис. Киоск эргелекчизи Анастасия Никитична Чернова садып алыкчылар-биле ажылдап турда, саадал чок. Чонунуң хереглээн канцелярия болгаш өске-дээ үүрмек бараанналрны ап берип, кандызы таваржырын сүмелеп турар.

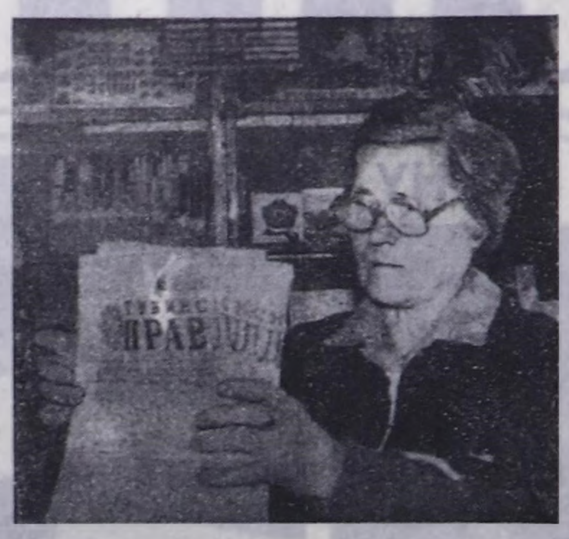
Киоскиде канцелярия бараанналрындан аңгыда, янзы-бүрү брошюралар, сеткүүлдер болгаш теп солуннар баартакта делгеп салдынган. «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарны дораан алгаш бааргын киоск эргелекчизи чугаалады. Теп солуннар база үр чытпас. Чорук дораан пассажирлерге солуп, сеткүүлдер садып номчуур мындыг киосклерни ниитиниң черлериите тургускаанының таварымчалыын садып алыкчылардан дыңнадым. Шынаала, пассажирлерни көөрүмте, теп база республика солуннарын болгаш журналдар-даа номчуп орарлар бар. Ол номчукчуларның аразындан ийи кижи-биле беседалажып, «Шын» солунга хамаарыштыр боттарының бодалдарын чугаалаарын диледим. Кызылга Агроүлетпүрүкромнуң ажылдакчызы Н. О. Шаан бодаарын мынчаар илеретти:

— «Шында» парлаттынып турар материалдар мурнукчу чылдарга дегиээрге, бир янзы апарган. Ылаңгыя шүүтүмчүледдиг материалдар хөй парлаттынып турары эки. Чүге дээрге мындыг шүүтүмчүледдер хөй янзы адырларда четпестерни чайладырынга дузалаар. Ынчалзажок солунга номчукчуларның айтырыгларынга юристерниң тайылбыр-харыылары үнгүлээр. Чер-черлерде ажыл-агыйларның удуртукчу ажылдакчылары ону сагышка албайн баргылаары хараадаавыт. Чижээлээрге, малчыннарны ап көрээли. Чамдыкта үр ажылдаан малчыннның стажының төлевири алдынмайн баргылаар. Чылдың дөрт ергилдезинде кызыг-чай чок хөй кадарар улуска ону сүржүр чай кайда боор. Ажылын айны-биле малчыннарга чеде бергеш, бо бүгүнү эскерер мен. Чижээлээрге, «Х Улут хураа» совхозтуң малчыны Б. Б. Сенди-Хуурак стаж төлевирин чыл дургузунда ап чадаанын хомудап орар. Бо дээрге малчын кижиниң кызыл күжү-биле ажылдап каан амыдыралчы айтырыы ышкажыл. Хойжу бригадаларның бригадирлери бо айтырыгже кол сагыш салыр болза ыкы.

Кызыл-Мажалык суурда райпода улуг экономист Н. С. Чалзып:

— «Шын» солуннуу номчувас болза, республикада болуушкуннарны кайнып билип алырыл. «Хемчиктиң сылдызы» солундан районда байдалды база кижи билип орар. Ынчангаш солуннуң дузазы улуг деп санаар мен. Мурнукчуларга солунга колдуунда ажыл-иштиң эки талаларын чырыдар турган. Райондан-даа, үстүнү черлерден-даа удуртукчулар келгеш, чүгле көргүзүүлер алгаш чорупгар чүве. Амгы байдал сыр өске. Четпестерни чиге илередир, шүүтүмчүлээр апаргын. Ажылды ханы анализтеп турган, илереткен четпестерни үезинде элип алырынга шүүтүмчүлел дузалыг деп санаар мен.

Райпо—кол хандырылга черин. Райпо ажылдакчыларының ажылының дуржулгазын солунга парлап турары эвээш. Ынчангаш бо талазы-биле материалдарны хөйнү парлаарын күзээр мен.

Ийи номчукчунуң солунга хамаарыштыр илереткен бодаддары чоптут. Оларның биреэзи зоотехник, а өскези бухгалтер мергежиндиг ажылдакчылар-дыр. Солунга парлаттынган өске материалдарбиле чергелештир, олар кылып турар ажылдарынга хамаарышкан түүлдерни номчуп. Боттарының тус-тус күзелдерин илередип турарын үстүнде чугаазынан билдим. Оларның күзеддерни ажылыыска немелде уг-шиигни бээр, моон соңгаргы ажылыыска дуза болур деп хүлээп көрдүм.

Аэропортта киоск эргелекчизи А. И. Чернованың ажылынче катап эргин келиилиг. Анастасия Никитична эрткен чылын тайбиңнып болгаш ап-сеткил каттыштырылгазының хүнү — Май 1 болгаш Парлаага хүнү—Май 5-ти эки ажылы-биле уткаан. Ам бо чылгы ындыг байырлалдарга үткүштүр база мурнакчы ажылдаан. Бирги кварталдың планын 127,9 хуу күүсеткен. Киоск эргелекчизиниң ажылчылары ол-бо чүктен хөй келир. «Тувинская правда», «Шын», «Молодежь Тувы», «Тываның аныяктары» солуннар эвээш экземпляр келир болгаш, дораан төне бээр. Ынчангаш эргелекчи оларның санын арбын кылдыр бээрининң чагыын кииреринң чоргаарал-биле эш-өөрүмге болгаш салгакчыларга чугаалаксаам келир.

Ам чүгле мында эвес, а республика типографиязында аныяк салгал өзүп келген. Чижээ, метронпаж Валентина Дударева, линотипист Надежда Быкова — ам оларр белиң күш-ажылдың хоочунары, аныяк ажылчыннарының загдынныкчылары апаргылаан. Корректорлар Лариса Ховалыг, Юкуул Чалбаа, пинкографистер Роберт Далай, Владимир Голубков оларның аныяк салгалы бөгүн ажылдап турар.

Журналист кижи бүрүзү демир-үжүүнүң үзүк оруун чонунуң амыдыралындан ышкаш ап, чымыштыг ажылхеректерге төлептиг үлүүн киирериң аңаа канчаш күзеевес боор.

Байырлал-биле, эртием номчукчулар!

Оюн ДАНЧАЙ-ООЛ.

«Шын» солуннуң хоочуун ажылдакчызы, партиялың болгаш күш-ажылдың хоочуну.

ИНТЕРНАЦИОНАЛЧЫ КОЛЛЕКТИВТЕ

Кандыг-даа кижи «парлаар», «парлакчы», «парлаага» деп сестерни чугаалаакаш, ында черле чамгыс кижи эвес, а парлаар хөй дерег-херекселдер бар, ында хөй кижилер ажылдап турар деп дораан-на бодап келир.

Ол, шынап-ла, ындыг. Парлаага черинге аныяктан тура ажылдап келдим. Ам ол дугаймында бодалдарымны бижип көрейн.

1938—1940 чылдарда Таңды кожуунуң Көк-Булуң сумузунга 4 дүтаар арбаның даргазынга 5 чыл ажыг ажылдаан мен. А areвэ үүрүнүң даргазынга ажылдап турумда, тыва бижиктиң үжүктерин өөренип, сумуда areвэчилерни өөредиргеже хаара түдар, улут-биле чоп ортузунга үжүк-бижикти кыымак өөредир уе турган чүве болгай.

Амыдырал кижиниң өөредир, оон бис хөй чүүлдерни көрүп, билип ап, чаа чүүлдерге чаңчыгып турган бис.

Ол чалыы шаамда «солуун», «парлаага» деп сестерниң утказын орта билбес турдум. 1943 чылда типографиягa ажылдап киргеш, ам-на чүвениң үжүрүп тып, кижилериниң мөзүг-шынар кижилиглезинге солуннуң, парлаганың улуг үжүр-дүзалдың хандыр биле берген мен.

Ынчангы уе-биле дединээрге, ам бо солун, пом-дептерни парлап турарын көөрге, ыка-ла сайырааң.

Ынчалзе-даа ында кол тускай мергежилер ам-даа хевээр артышаан. Ында солуннуң азы пом-дептериң метронпажы, линотипист, корректура, пинкография ажылдакчылары деп тускай мергежилер бар.

Солун парлап үндүрериниң белеткээри-биле дөмей—коллективтиг чогаадыкчы ажыл. Анаа парлаар материалдарны корреспондентилер бижип белеткээн соонда, аңаа үндезилеп, оон тускай македин чыскаап кылган, типографиякө чорудар. Оларны үстүнде ол аданның тускай мергежилдериниң кижилери кылыр.

Метронпаж кижи частырыглыг парлаттынган одуругларны тынкаш, оларны линотип деп машинага эттирген одуругларбиле чыскаай салып кылыр. Линотип деп тускай машинага коргулчудан үжүктерин, үжүктерден сөстерин, сөстерден домактарны өрүп үндүрүп турар. А ол сөстерниң болгаш домактарның частырыгларын корректорлар катап-катап номчуп, литажылдакчыларның парлап каан материалдары-биле шүүштүрүп көрүп турган. Ынаа кылдыр парлаар болгай.

Ынчангаш солуннуң метронпаж, линотипист, корректорлар, пинкография ажылдакчыларын «Көзүбес фронтунуң ажылдакчылары» деп адаар бис.

Солунга чугула материал—тыртырган чуруктарны (фотографияларны) белеткеп турар пинкография петинге кире бээрге, ында чурук дүжүрүп парлаар варып аппараттер, тускай херекселдер, химиктиг будумелдерден кылган эзилдиргилер бар. Кылаар садыында парлап каан фото-чуруктарны ол хуулгазынга пехте пинктиг калбак демирлерже хуулдурып турар. Оон соонда солун арыннарынга чуруктар кылдыр парлаттынын үнер.

Солун парлап үндүрериниң белеткээри-биле дөмей—коллективтиг чогаадыкчы ажыл. Анаа парлаар материалдарны корреспондентилер бижип белеткээн соонда, аңаа үндезилеп, оон тускай македин чыскаап кылган, типографиякө чорудар. Оларны үстүнде ол аданның тускай мергежилдериниң кижилери кылыр.

Метронпаж кижи частырыглыг парлаттынган одуругларны тынкаш, оларны линотип деп машинага эттирген одуругларбиле чыскаай салып кылыр. Линотип деп тускай машинага коргулчудан үжүктерин, үжүктерден сөстерин, сөстерден домактарны өрүп үндүрүп турар. А ол сөстерниң болгаш домактарның частырыгларын корректорлар катап-катап номчуп, литажылдакчыларның парлап каан материалдары-биле шүүштүрүп көрүп турган. Ынаа кылдыр парлаар болгай.

Ынчангаш солуннуң метронпаж, линотипист, корректорлар, пинкография ажылдакчыларын «Көзүбес фронтунуң ажылдакчылары» деп адаар бис.

Солунга чугула материал—тыртырган чуруктарны (фотографияларны) белеткеп турар пинкография петинге кире бээрге, ында чурук дүжүрүп парлаар варып аппараттер, тускай херекселдер, химиктиг будумелдерден кылган эзилдиргилер бар. Кылаар садыында парлап каан фото-чуруктарны ол хуулгазынга пехте пинктиг калбак демирлерже хуулдурып турар. Оон соонда солун арыннарынга чуруктар кылдыр парлаттынын үнер.

Ынчангаш метронпаж, линотипист, пинкограф деп тускай мергежилдиг ажылчыннарның холадарын тамырып эрткеш, солуннуң коргулчудан чыскааттынган дерт (азы оон хөй) арыннарын «Ротацина» дээр парлаар тускай машинага будуп солун кылдыр парлап үндүрүптер. Ындыг машина бир шакта-ла 25 муң экземпляр (кезек) чедир парлап үндүрер.

Ынчангаш солуннуң оруу узуп. Литажылдакчылар, корреспондентилер материалдарны бижип белеткеп каар, оон соонда үк материалдарны үстүнде бижээнин тускай мергежилдиг кижилери өрүп, чыскаап, солун кылдыр парлап хуулдурар.

Типография будуунуң чыды бөгүнге читкээн солуннар номчукчуларга четкеш, кижилерниң үгаан-бодал, сагыжынга чаа-чаа сонуурганчыг, хөй янзы түүлдерни, медээлерни берип, чедирип, оларның ажыл-херектеринге, амыдырал-чурттал-газының дузалыг болуп, байлакшыдар.

Амгы үеде Кызылда республика типографиязы—хөй янзы кежигүннүг, интернационалчы коллектив.

Мен 1943 чылдың үш айның чаазында аңаа парлаар пехке өөреникчилеп ажылдап кирип турумда, ол үеде оон директору Москвадан чалаып келген Шахов деп кижи турган. Оон оралакчызынга Оюн Ынчанар-оол ажылдап келген чүве. Шахов бир чыл чартык хире ажылдаан. Москваже чоруй бергеш, оон орунга Ынчанар-оол директорлай бергеп чүве-ле болгай. Типографияга 9 чыл ажылдаан мен.

«Шын» солунга 1954 чылдан эгелеп 1987 чылга чедир ажылдаан мен. Төрээн Тываның парлаага ажыл-херээже эвээш-биче-даа бол, үүлүм кииреп келдим. Эрткен амыдыралчы оруктарымче бөгүн хая көргеш, бодаарымга, аас-кежик болгаш өөрүшкү сагыш-сеткилимни үүлеп, хей-аът киирип кежир. Ынчан мээң кады ажылдап турган журналист өөрүм Донгак Бегзи, Монгуш Люндуп, Бай-Кара Хөвеемей, Оюн Сирин-оол болгаш өскелердаа каректарымга ам-даа кестүп келир. Мырыңай дүүн чаа янды-кожа ажылдап турганзыг-даа харын.

Партийжи сестү чонга чедирер дээш эвээш-биче-даа бол, солун ажылынга киржилгемни чоргаарал-биле эш-өөрүмге болгаш салгакчыларга чугаалаксаам келир.

Ам үүлге янзы эвес, а республика типографиязында аныяк салгал өзүп келген. Чижээ, метронпаж Валентина Дударева, линотипист Надежда Быкова — ам оларр белиң күш-ажылдың хоочунары, аныяк ажылчыннарының загдынныкчылары апаргылаан. Корректорлар Лариса Ховалыг, Юкуул Чалбаа, пинкографистер Роберт Далай, Владимир Голубков оларның аныяк салгалы бөгүн ажылдап турар.

Журналист кижи бүрүзү демир-үжүүнүң үзүк оруун чонунуң амыдыралындан ышкаш ап, чымыштыг ажылхеректерге төлептиг үлүүн киирериң аңаа канчаш күзеевес боор.

Байырлал-биле, эртием номчукчулар!

Оюн ДАНЧАЙ-ООЛ.

«Шын» солуннуң хоочуун ажылдакчызы, партиялың болгаш күш-ажылдың хоочуну.

СҮМЕМ, БОДАЛДАРЫМ

Бистиң республиканың эң кыдыг-кыымгаар булуңнарының бирээзи болур Бай-Тайга районуун «Кара-Хөл» совхозунда ег-бүдеминиң эрес-кежээ хереэжен ээзи, бөлүк уругларының эргелиг авазы Чылбак Серенчапова-биле келээш үр чылдар дургузунда хойжуган, агаар-бойдустуң тваримче чок байдалдары тураа-даа, ниитиниң малын опча-менди ажаан кайгаараар, продуктулуун новүдедир талазы-биле бердинген планнарны, социалистиг хүлээгелерни чылдан чылче күүседип келдинивс. Оон-биле кады хууда малывыстың баш саны база өскен.

Солунга материал бижип чорбаан-даа бол, Парлаага хүнүн төварыштыр баштайгы чагаамны бижип, бодалдарымны илередип көрейн. «Шын» солун—ынаа солуувус. Оон кээрин четтикпейн маңнаар, парлаттынып турар үүлдерин ажок сонуургаар, хөй кадарарда безин хойнап алыр мен. Кызылдан Кара-Хөлге оны самолёт-биле неделяда 6 удаа эккээрге, бригаданың почтачызы Иван Салчак аңаа өй-шаанда чедирип кээр.

Сөөлгү чылдарда «Чедиг чүүл малын турда» деп ниитилүг улуг эгенин адаанда үнүп турар үүлдер солун. Номчуттунгур, утка-шынары кескизу-биле экижээн. Мал ажылын эртемге үндезилеп организмстаар, деңшилгелиг арганарны ажыглаар дугайында чаа чүүлдер бо-ла кестүп келгилээр. «Чедиг малчын» клубтуң кежигүннеринин дужуллазы ескилерге ажок өөредилгиг. «Тиилелгее» совхозта Татьяна Биавалыын, «Барлык» совхозта Донгучу Сохпам биле Эрес-оол Хертектиң болгаш өскелерниң-даа ажылынын дугайын улуг сонуургал-биле номчуурум. Ажыл үедезиниң үзүктөргөрүнге хамаарышкан айтырыгны хойжуларын кедүүп турары чоптут.

Оон-биле кады мурнакчыларның чедиишкиннерин чажыттарын. ег-бүдеминиң херээжелиер-биле оруулгалыг ажылдаа-ажылы-биле уткаан. Ам бо чылгы ындыг байырлалдарга үткүштүр база мурнакчы ажылдаан. Бирги кварталдың планын 127,9 хуу күүсеткен. Киоск эргелекчизиниң ажылчылары ол-бо чүктен хөй келир. «Тувинская правда», «Шын», «Молодежь Тувы», «Тываның аныяктары» солуннар эвээш экземпляр келир болгаш, дораан төне бээр. Ынчангаш эргелекчи оларның санын арбын кылдыр бээрининң чагыын кииреринң чоргаарал-биле эш-өөрүмге болгаш салгакчыларга чугаалаксаам келир.

Ам үүлге янзы эвес, а республика типографиязында аныяк салгал өзүп келген. Чижээ, метронпаж Валентина Дударева, линотипист Надежда Быкова — ам оларр белиң күш-ажылдың хоочунары, аныяк ажылчыннарының загдынныкчылары апаргылаан. Корректорлар Лариса Ховалыг, Юкуул Чалбаа, пинкографистер Роберт Далай, Владимир Голубков оларның аныяк салгалы бөгүн ажылдап турар.

Журналист кижи бүрүзү демир-үжүүнүң үзүк оруун чонунуң амыдыралындан ышкаш ап, чымыштыг ажылхеректерге төлептиг үлүүн киирериң аңаа канчаш күзеевес боор.

Байырлал-биле, эртием номчукчулар!

Оюн ДАНЧАЙ-ООЛ.

«Шын» солуннуң хоочуун ажылдакчызы, партиялың болгаш күш-ажылдың хоочуну.

БИЖИКЧИЗИ МЕН

Тывага үжүк-бижик иептерер, солуун, сеткүүлдер парлаттынып эгелээн үе—30 чылдарның эгези. Баштай «Шын» солуунну моол дылга парлап турду. Оон эгелээш, бөгүнге чедир оон доктаамал помчукчузу мен. Улут назылыг кижилер оон помчукчуларын боларуундан аңгыда доктаамал чагыкчылары болгаш бижикчилерни апартаанын хүн бүрүүнүң үнүп турар солунундан билип турар бис.

Шагаан-Арыгны чангыс ай адаар дүтаайында салгаадаан түүдүм «Шынга» 1937 чылда парлаттынган. Ону чогуур албан черлерни өөренип көрүп, түүлдугаүүнүү деткээн. Саналымны барымдаадааны мээң бижикчи ажылымга деткимчеин берген. Оон соонда «Шагаан-Арыг» деп баштайгы шүлүүмүү бага бижээн мен. Оон бээр солуунуң арыннарынга дыка хөй мөзээр, шүлүктер, чечен чугааларны парладыр аас-кежиктиг болган мен.

Шынап-ла, солун улуг-биче кижилерге амыдыралчы чидиг айтырыгларны шын тургузуп, хүн бүрүүнүң болуушкуннарын, чедер-четпестерни илередиринге база ону болдурбазының арганарының оруун тыварынга сүмелеп турар. Ажыл-иштиң чогуур үезинде шын утказыышкынче үштап башкарарының оруун айтып келген. Кандыг-даа адырларның материалдарын парлап, ында шинчилеттинмейн турар айтырыгларны үелиинде чайладырының хемчегерин адырының сүмелерин берип турар.

Солунга шүүтүмчүледдиг материалдар үнгүлеп турар. Ынчалзажок ону парлаарының бетинде, ханы сайгаар база хандыр көөру ажда эрелгей болуп турар таварыттаар бар. Эртеп чылын бистиң Тожу районнуң дугайында шүүтүмчүледдиг материалдар «Шынга» чаңгыс эвес удаа парлаттынган. Ол хирезинде ол шүүтүмчүледдерни хандыр сайгарып, тодаргай түннел үндүрери сааган турар байдал чок эвес.

Дыка хөй тыва чурттакчылар «Шынны» чагытпас, ону номчуйн турары хомудавчыг. Ынчангаш «Шынның» тиражы «Тувинская правда» солуундан эвээжеп турар.

Шаанда 40—50 чылдарда ажылдап турган Михаил Пахомов, Евгений Соловьёв болгаш өске-даа эштер «Шын» солуунну холдан салбас чорааш. Тыва дылга ары чугаалажыр, илеткелдерни белеп тывалап кылып турган хоочуннарны чоп эки бичир болгаш утпаан боор.

Парлаага хүнү-биле солуна чедиишкиннерин күзедим.

Василий ТАМДЫН-ООЛ.

«Шынның» хоочуну пенсионери.

МУРНАКЧЫЛАРНЫҢ ИЛЕРЕТКЕН

Барыын-Хемчик райкүүсенниң иштинги керектер килдизиниң таңнымалдар салбырының администрациязы болгаш профсоюзтар комитединиң 1989 чылдың бирги кварталының түңнелин үндүрген. Ажылынга ак сеткилдиг, камгалап турар черинге оорлаашкын болдурбаан, сагыштачүрүмнүг таңнымалдарны, контролёрларны, бригадаларны хүндүлеп бижиктер болгаш ортектиг белектер-биле шаңнап демдеглээн. Бирги бригададан Василий Силуянов, Мыйдык Монгуш, пайгалаңнаан Доргалан Оюрчак, Серенмаа Куулар, дөртүү бригададан Бек-ыыс Донгак, Валентина Кавай, Евгений Маклаенко болгаш өскелер-даа шаңнаткан. Бригадалардан бирги болгаш дөртүү бригада тиилекчи болган.

Байкара БАГЫТ-ООЛ.

Аренда керээзи: арга-дуржулга

ЧОГУМ-НА ООН БУРУНГААРЛААН

Үш-ле чыл бурунгаар «Ленинская искра» колхоз карылгадыг ажылдап турган ажыл-агый деп бөгүн бүзүүрээр арга чок. 1987 чылда 1 гаднан 39,9 центнер тараанны ажаан алган, иниек бурузүүдеп чылда 4072 килограмм сүттүү саган. Бүдүрген продукциининиң ниити ертээ 3 миллион рубль, а колхозтуң арыг орулгазы 2,2 миллион рубль. Бүдүрүгенниң орулгалыы 53,9 хуу болган.

1985 чылда бо совхозка 1 центнер эттиң бот-үнеан 288, а сайгарар ортээ 260 рубль турган. 1 центнер эттиң саткаш, 28 рубль когаралдыг артып каар. Оон түүнелиндо продукция бүдүрериниң хемчээлин көвүдедирип безин колхозка ажык чок апаргын.

Ажыл-агыйны экономиктиг таптаашкынындан үндүрер дээш кандыг-ла-бир хемчегни алыры негеттиниип келгеи. Акшаны кайнын алыры? Күрүнеден чээп ап болур-ла, ынчалза-даа оон «көөзүнү» Сазырып эгидер апаар болгай. Ол база ажык чок. Чээлп чокта-ла колхоз күрүнеге чыдын-на 48 муң рубль ереин төлеп турган. Колхозчуларның ниити хуралынга акша-төгеригни боттары ажылдап ап, берге экономиктиг байдалдан үнер деп шиитпирлээнивер.

Колхозчуларның бүдүрүп турар продукциязының боттүнези аар, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү чаңыс, мал болгаш чер ажылының берим-чези күдүү деп чүвени сайгарылга көргүскеп. Ол-ла бүтүнүү ярославна эң багай чүве — кижилерниң боттары башкарлып ажылдап өөренмээни, хей продукцияны бүдүрериниге, оон шынарының эки болурунга, чарыгдалдарны эвээжедиринге сонуургал чогу болган. Колхозчулар колхозтуң кежигүннери эвес, а хөлөзиленип ажылдап турар кижилер боон хуулга бергенинден ажылдың түңнели дээш оларның сонуургалы читкеп. Оларның бүдүргеи продукциязын канчаар ажыглаарын, оон ертээ чүү хирел, колхозтуң орулгазы кайнын тыптып келирил, ону канчаар ажылап турарыл деп чүвени сонуургаппс турганнар.

1985 чылда ажылды организациастарының деңшилгелиг аргазын колхозка шингээдип ап эгелээн. А 1986 чылда аренда керээзинче шилчиир деп шиитпирлээн. Аренда керээзин шингээдип алыры белен эвес херек болган. Оон бир кол шынары—эт-хөреңгини болгаш продукцияны садып алыры база садары. Ынчангаш ажыл-агый иштинге садыглажырының ертектерни шын тодарадып алыр болза, арендатор ажылдап азбааны акша-төгеригти ап болур азы кызымаккай, ажыл-ишчи арендатор оруна чок артып кээп болур. Ажыл-агыйга иштики ертектерни шын эвес тодарадканы аренда керээзин шингээдип алырынга улуг шаптыктыг апаар.

Бүдүрүлгее эргежок чугуулө бүтүү-ле чүүдерни, ол ышкаш ачы-дуза чедирилгезин арендатор ажыл-агыйдан болгаш еске-даа черлерден план-үёттүг ертектер ёлүтаар садып алыр. Колхоз иштинге план-үёттүг ертектерни, чек системазын шингээдип ап турган, тодаратка. Дериг-херекселдерни болгаш чиг этти күрүнеден садып алганының ортээн база садып ап тура үндүрген чарыгдалдарны, шүүлеллин барымдаалап, колхоз план-үёттүг ертектерни тургускан.

Үрезин, кедээ ажыл-агыйның чиг эдинин, мал чемнин болгаш колхозтуң бодуунуп бүдүрүп турары өскедаа кедээ ажыл-агый продукциязының план-үёттүг ертектерни оларның ортумак өртээнге деннештиргем. Үстүнде адаан продукцияның план-үёттүг ертектери оларның шынарындан хамаарыштыр база өскерилп болур.

Арендаторларның бүдүргеи продукциязын колхоз ажыл-агыйның иштики технологтуг ертектери-биле садып ап турар. 1 центнер продукцияны бүдүрерииге үндүргеп бүтүү чарыгдалларының түңүнден технологтуг ертек тургуступар. Ынчалза-даа аңаа арендаторларның ажыл-чорудулгазынга хамаарылга чок ажыл-агый иштинин ниити чарыгдалдары кирбее. Технологтуг ертектерни санажыга ертектери-биле ылгап билир херек. Санажыга ертектери кереэ-биле ажылдап турар шупту коллективтерге кереэ күштүт болуп турар үеде ажыл-агыйның иштинге өскерилге чок доктаамал болур. Ажыл үезинде тыптып кээп болур өскерилгиниинер санажыга ертектерииге салдар чок боон артып турар. Ынчангаш ажыл төлевириинге, чарыгдалларга хамаарыштыр мергылдаалыг айтырыгларның тыптып кээп турарының чылдагааны ол. А технологтуг ертектерни, ажыгга чарыгдалдарны, технологиядө өскерилгишкиннерни барымдаалап эде көрүп болур. Технологтуг ертектер эң бедик, ортумак, чаваыс хелирлиг боор. Оны илередирде сөөлгү үш чылдарының дараазында түүлдерин барымдаалар: продукцияның херек кырында боттүнези. Бот-үнеде киргеи чарыгдалдарның хелирлери, ажыл төлевириинің фондуау, сайгарарының ортумак ертээ.

Аренданы бистиң колхозка шингээдип ап эгелээнде, продукцияның бот-үнези дыка бедик болгаи. Ынчангаш эң бедик технологтуг ертектер кылдыр продукцияның сөөлгү 3 чылда ортумак боттүнезин алган.

Бистиң колхозта арендаторлар аренда хөлөзиниң төлевейн турар. Чер, мал, техника, тудуглар даэш аренда хөлөзиин кылдыр продукцияны арендаторнуң колхозка садып турары кереэде көрдүгеи технологтуг ертек биле ол-ла продукцияны колхоттуң өскээр сайгарган ертээнің аразында ылгазын алган.

Коллективтиң бот-оруулгачарыгдалыг оруулгазын тодаралар ниити, продукцияны сайгарганыидан алган ертектеп, ону бүдүрериигге үндүргеп чарыгдалдарны чөзүнге бергеи малын-биле катай-хаара кааын кааптар. Оон оруулга үнүп кээр.

Ажыл-агыйны дээштиг чорудар даэш бүдүрген продукцияны технологтуг ертектер-биле сайгарганыидан алыр үжүрлүг планнаттынган оруулганың 80 хуузунга деп түңүг чек дептерлерни күш-ажылчы коллективиие баш бурунгаар бериг каар. Шак ынчаи чарыгдалдарга удур механизм ажылдап эгелеп бергеп. Ажылды каичаар чорударып, ацаа ындыг чарыгдалдарны каичаар үндүрериң коллективтиң кежигүннери боттары сүмележип шиитпирлээр апаргын. Адырларның удуртукчуларының чагырып дужаар чоруу читкеп. Ажылды каичаар чорударын технологтуг шүүгум дамчыштыр боттарының үлегер-чижээ-биле көргүзүп турар.

Аренда керээзин колхозка шингээдип эгелээнін ажылишчилерниң бот-ындекейин күштелдиргеп, ажыл-агыйны оруулгалыг, боттарынга ажыктыг кылдыр чорудуп болур деп бүзүредип оларга бергеп.

Д. И. ПАЛИЙ.

«Ленинская искра» колхозтуң даргазы, (Шелно-Франковская областың Тысменицкий район).

АЧАВЫС — ЧОЛААЧЫ

Бистиң ачавыс Уйнушка Чүгүртүевич Монгуш Сут-Хөл районнуң Бора-Тайга суурда чурттап, ажылдап турар. Ачавыс Галина Чамбаевна — он уругну өстүрүп кижизиткен Маадыр не. Оя «Күш-ажылдың хоочуну» медаль-биле шаңнаткан. Бис ада-иевиске чоргаарлаавыр, оларны хүндүлээр бис.

Ачавыс 30 чылдарның дургузунда чолаачылап келдиг. Чолаачыга кандыг бергелер турбас дээрил. Ачавыстың эрткен оруу та чеже километр, ол та чеже чүктү сеертүп каапкан! Кыштың соогунда, чайның ыанында-даа ачавыстың кызымаан магадаар бис. Ол—совхозтуң аныяк чолаачыларының дагдыкчызы, «даяатмыжы».

Машиналарының бир-ле кезээ үрели бээрге, олар ачавыстан бо-ла арга-сүме айтырып, сүмелешкеп олурарын дыннаар бис. Чамдыктары харын ачавысты «машина амчызы» диңкирлер. Үреглеп машинага ачам дээп кылырга-ла, колдуунда шимчей бээр.

Ачавыс амгы үеде «Сут-Хөл» совхозтуң суг сеертүр машиназын мунуп ажылдап турар.

Ачавыс удавас 60 харлаар. Эки ажылдап келгеи дээш каш удаа шаңнаадып, мактаадып келди, ертектиг шаңналдары, хүндүлел бижиктерин-даа хой.

Ынчангаш ачавысча чоргаарланыр бис. Оон ажылынче улуг-улуг чедиишкиннерни күзээр бис.

Уругларының Ларисе САЯЯ, Светлана МОНГУШ.

Саглыда башкылар.

УЛУСЧУ КОНТРОЛЬДУН АРНЫ

№ 4 Май 1989 ч.

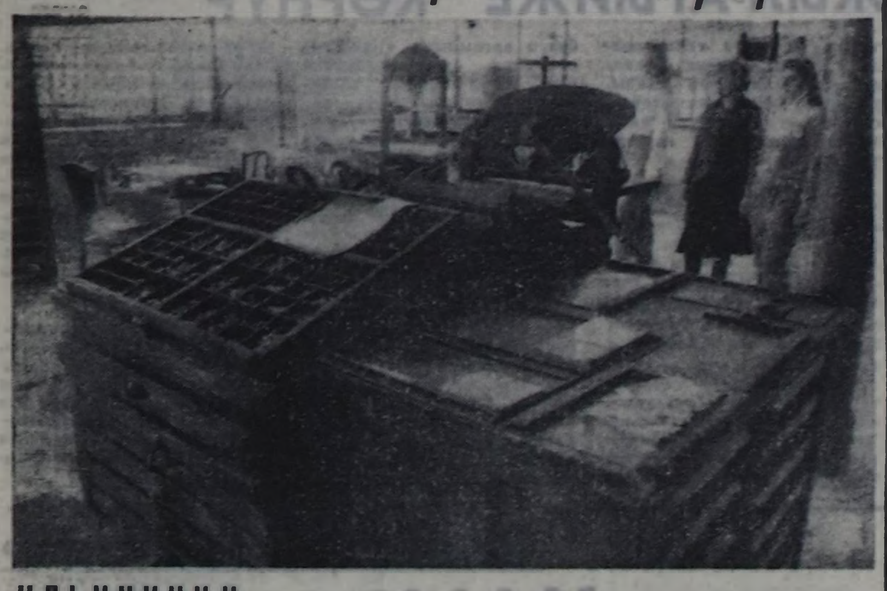

ӨСКЕРИЛГЕ БАР-ДАА БОЛЗА

Коммунистерге, агроүлетпүр комплексиниң бүгү ажылдакчыларынга СЭКП ТК-ның Чагаалыг районнуң көдээ ажыл-агыйының ажылдакчыларының ажыл-херекке канчаар удуртулга болдуруп турарын улусчу контролёрлар доктаамал хынап турар. Шак ол сорулга-биле чоруткан бир хыналдага мал кыштаглаашкынын эрттирип турарынып байдалын, мал продуктуларын бүдүрериң база ону күрүнеге садарын көвүдедир дээш совхозтарның кандыг хемчеглер ап чорудуп турарын көрген.

Ооң түңнели кандыг болганыл? Мал кыштаглаашкыны мооң мурнуунда чылда эрткенинге бодаарга, элээн организастыг эртип турары илереттинген. Ону даразында сан-түңге көргүзүп керейн. 1987—1988 чылдарның кыжынга денизээрге, бо чылын эът бүдүүлгези 94,8, ону күрүнеге садары — 74,8 хуу эскен, а сүт бүдүүлгези эрги деңгелинге арткандаа болза, күрүнеге садары 12,8 хуу эскен. Ажыл-агыйлар 19,5 муң хураганы алган, ол эрткен чылдыңындан 2,5 муң баш хөй болганы ол. Ооң анчыда, мыйыстыг бода малдың болган хевиннарның өдүп хораар чоруу 17, шээр малдың — 60 хуута кызырылган. Алдының турар организастыг хемчегленинг элээн дээштиг болуп турарын ол фактылар херечилеп турар. Ынчалзажок ол көргүзүглер оожургаарының кандыг-даа барымдаазын бербейн турар, ол санналрны хынамчалыг сайгарып көөр чүве болза, ооң артында чедерчетпес түүлдер ам-даа бар. Аңаа хамаарыштыр мындыг түүлүү чүтаалап болур. Күрүне-биле санажылга айтырыгдыр, ону пинтиниң бүдүүлгезин сайгырадып турган эвес, а чүрттакчы чоннуң хергелделеп артыкшылдыг эът, сүдүн садып, ооң-биле план дүгээр практика ам-даа ажыглаттынып турар. Ажылдың шак мындыг хевири — ажыл-агый удуртукчуларының болган тускай эртемнгленнинг боттарының дөрт хүлээлгезин чедир күүсетпейн турарын көргүзүп турар дээрзин айтыр апаар. Чижек кылдыр мындыг санналрны көргүзүп болур. Эртип турар кыштаглаашкынның алды айларында совхозтарга 557,2 тонна эътти бүдүрген болза, күрүнеге сатканы — 855,6 тонна. Ажыл-агыйларның «Тыва» совхозтап ап турары немелде деңгээни кадып каапгар болза, совхозтар бо кыжын 226,3 тонна эътти херек кырында алганындан хөйүү сатканы кестүп келир. «Искра», СЭКП-ниң XXII съездиниң аттыг. «Чыраа-Бажы», «Большевик» совхозтар эътти бүдүрүп алганындан хөйүү сатканнар. Чоннуң артыкшылдыг малның садыл алыры хорутдал чок-ла ыйнаан, мындыг-даа болза, пинтиниң бүдүрүлгезин сайзырадырынче утпаанган хемчегленнерни күштелдирбейн, белеп арга-биле планны күүседип алган, сатыг амыр олуларга, чаа чүү чедип алдынган дээрил? Ол чоруктуң дөрт херечизи — пинтиниң малының баш санының чылдан чылче өдүп көвүдевейн турары, ооң продуктуглуг чоруунуң бедивейн турары болгаш яазы-бүрү чылдагаанындан хораар чоруунуң кызырылбайн турары болур. Анда хамаарыштыр мындыг көргүзүт: эрткен алды айларның дургузунда бир инектеп ортумак саалда эрткен чылга турганынга деңнээрге, 23 килограмм кудулаан, а бирги кварталда 47 килограмм эвээш болган. Совхозтар аэйч-биле көргүзерге мынчыг: «Хөндергей» совхозта 189 килограммга, «Искрада» — 56 килограммга кудулаан болуп турар. Малдың өдүп хораар чоруу районнуң совхозтарынга пинтиниң-биле кудулаан турда, түгле «Искра» совхозта эрткен кыштаглаашкынның деңнээнинден мыйыстыг болза мал 35, хевап 13 хуу хөй өдүп хораан.

Пинтиниң малының баш санының өзүлдезинге, ооң продуктулуг чоруун көвүдеринге малды оорга алыр, самчыгдал кылыр чорук улуг шаптараазын болуп турар дээрзин айтыр апаар. Ынчангаш ол чүүлдерни ажыглаттынып турар. Ынчангаш ол чүүлдерни ажыглаттынып турар. Ынчангаш ол чүүлдерни ажыглаттынып тур

Май 5 — Парлалга хүну

ИЛЬИЧИНИҢ МУЗЕЙИНДЕ

ЛЕНИНГРАД. Мойки хемниң эриинде турар эрги магнең бажыңында он-он муң кижилер чылдыш-на кээп турар. «В. И. Ленин болгаш «Правда солуны» деп музейниң делгизирлерии ында тургускан. Ында чыып, делгээн материалдар ыракку 1917 чылдың революстуг хүннерии катап тургузар арганы. В. И. Ленинниң — журналистиң болгаш редакторунуң чогаадыкчы лабораториязынга кирип көөр арганы болдуруп турар.

Ындыг ур эвеске «Правда» солунну парлап турган типографияның бир залын катап тургускан. Музейни чаартыр ажылдар бо хүннерде уламчылап турар. Бажыңның бүгү тускаавал кезээ чоокку үеде 1947 чылда турганы ышкаш болу бээр.

ЧУРУКТАРДА: Мойки хемниң эриинде «В. И. Ленин болгаш «Правда солуны» деп музейниң турары 32—2 дугаарлыг бажың. (Адаанда). «В. И. Ленин болгаш «Правда солуны» деп музейниң типография залында (үстүнде).

Й. НАУМЕНКОНУҢ фотолары. (СЭТА-ның фотохрониказы).

ЛАУРЕАТТАРНЫ АДААН

«Чыдың эң эки журналисчи ажылынга» чогаадыкчы конкурестуң түнелин үндүрген. Республиканың Журналистер эвилелиниң шаңналының лауреаттарын адаан. Оларның бирээзи—«Шын» солунуның корреспондентизи Кодур-оол Оюн. Оон парлатканы эге тургустунуушкунуң шинтпирлээр айтырыгларының, эң-иланган социал чөптүг чорукчуң айтырыгларының талазы-биле материалдары жөрээнин болгаш номчукчу хөй-ниитиниң бедик үнелелин алган. Оларның аралыдан «Саар ниэзи чүве чогул?», «Түттүрбее оорлар» болгаш еске-даа солун материалдар бар.

Тыва АССР-ниң Журналистер эвилелиниң шаңналын «Молодежь Тувы» солуниуң фотокорреспондентизи Виталий Шайфулинге тывыскан. «Сээн үежин» база «Төрээн Тыва» деп оон болук фото-чуруктары, экология темазынга фоторепортажтары база лирикиг фото-чурумалдары болгаш парлаан еске-даа чуруктары чугула темалыг, профессионал бедик деңнелдиг болган. Фотожурналист В. Шайфулинниң чогаадыкчы ажылын аныяк номчукчулар улуг сонуургал-биле үнелеп турар.

Оон аңгыда, Журналистер эвилелиниң республика конкурузунга 1988 чылдың түнели-биле кииргилээн еске-даа материалдарның профессионал бедик деңнелип, чугулаазын болгаш идейлиг уран-чечен тынарлыын жөрээ база демдеглээн. Ындыгларга Кызылдың телевидение студиязының кол редактору, Журналистер эвилелиниң кежигүшү Дакай-оол Ондарның организастап чорудуп турары партия, совет база ажыл-агый ажылдакчыларын калбак-биле киириштирип, эде тургустунуушкунуң айтырыгларының талазы-биле дөрт теледамчыдылгалары база бар. Сеткилге Монгуштуң мөңү-шынар айтырыгларының талазы-биле «Тываның аныяктары» солунга парлагылааны материалдарын улуг сонуургал-биле номчуп турар. «Хемчиктиң сылдызы» солуниуң редактору Василий Хомушкунуң Усба-Нур аймактың журналистери-биле эш хуузунуң ужуражылгаларының база ол айчактың ажыл-ишчилериниң ажыл амырылыының дугайында орук демдеглеглерин Барыын-Хемчик районнуң номчукчулары улуг сонуургал-биле танышкан.

Еске-даа журналистерниң жөрээ киирген материалдары солун болгаш улуг үнелиг боон турар.

Республиканың журналистериниң чогаадыкчы конкурузу уламчылавышаан.

Всеволод ФИЛИППОВ.
Республиканың журналистер эвилелиниң баштаар черииниң секретары.

ДЫШТАНЫР ХҮННЕРДЕ

МАЙ 7-ДЕ

10 шакта. Ленин кудумчузунга «Тываның аныяктары» солуниуң шаңналы дээш чиик атлетиканың эстафета.

19 шакта. Культура болгаш дыштанылга парыгынга дыштанылга кежээни.

МАЙ 8-ТЕ

11 шакта. Ипподромга. Трюал. Картингниг кергүзүг оюннар.

Культураның болгаш дыштанылганың парыгынга

12 шакта түскай ортумак өөредилге черлериниң болгаш профтехучилищелериниң кылган хереглел бараанналарының делгелге-садыглаашкыларының ажыдыышкыны.

14 шакта. Кызылда Пионерлер бажыңының уран үүл коллективиниң концерти.

19 шакта. Паркның танцы шөлүнге, автоорук техникумунга, № 4 КПТУ болгаш «Совет Тываның 5 чылы» стадионга танцы кежээлери.

МАЙ 9-ТА

Ада-чурт дайзыңның киржикчилериниң тураскаалыга

10 шакта. Тинлелге хүнүгге турасказалгага митинг.

В. И. Ленин шөлүнге

10 шак 30 минутада Дайзынчыларның болгаш аныяк армейжилериң чыскаалы.

Театр шөлүнге

12 шакта Үрер хөгжүм байыдалы.

Хоорай чевээнге

12 шакта. Тураскаал хүнү. «Хүреш» стадионга

14 шакта. Хүреш.

Культураның болгаш дыштанылганың парыгынга

19 шакта. Дыштанылга кежээн.

Телевидение

МАЙ 5
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 Мультфильмнер. 9.05 «Гардемариннер, бурунгаар!». Уран-чечен фильм. 3-ку сериязы. 10.10 Медээлер. 10.20 «Операция «Ыяктарга». Телеклуб. 11.30—12.30 «Чуртта. Чер». 15.25 Медээлер. 15.35 Эге тургустунуушкун прожектору. 15.45 Уругларга фильм. «Грант капитанның уругларының». 17.10 Барымдаалыг фильмнер. 17.50 Концерт. 18.25 «Совет шериг». 18.45 Бөгүн делегейде. 19.00 Философчу чугаалар. «Эге тургустунуушкун болгаш философия». 19.50 Мультфильм. 19.55 «Гардемариннер, бурунгаар!». Уран-чечен фильм. 3-ку сериязы. 21.00 «Үе». 21.35 Эге тургустунуушкун прожектору. 21.45 «Ол болган... болган...» 22.00 «Үзел-бодал». 23.30—00.20 Улуг кижилерге мультфильм..

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Музыка. 2 класс. И. О. Дунаевский. 9.05 Англи дыл. 10.05 Бистиң садывыс. 10.35; 11.35 Б. Н. Полевой. «Ээлүг кижи дугайында тоожу». 5 класс. 11.05 Англи дыл. 12.05 «Сонгу чүкте район». Уран-чечен фильм. 3-ку сериязы. 13.00 Медээлер. 13.10 «Сонгу чүкте район». Уран-чечен фильм. 4-ку сериязы. 14.00—14.30 Ритмниг гимнастика. 16.50 Медээлер. 16.55 «Сонгу чүкте район». Уран-чечен фильм. 5—6 серияларлары.

КЫЗЫЛДАН

18.25 Киножурнал. 18.35 Кызылдың уран үүл училищезиниң башкыларының концерти. 19.10 «Азия төвү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Тинлелге хүнүгге». 19.40 Медээлер. 19.50 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

19.55 «Тамчыктыг удуур чаштар!». 20.10 Казах ССР-ниң Күртелерадиозу. 21.00 «Үе». 21.35 Эге тургустунуушкун прожектору. 21.45 «Сонгу чүкте район». Уран-чечен фильм. 5—6 серияларлары. 23.15—23.40 Лирикниг концерт.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

16.50 Медээлер. 16.55 «Сонгу чүкте район». Уран-чечен фильм. 5—6 серияларлары. 18.25 «Арена». Спортчу программа. 19.25 Ритмниг гимнастика. 19.55—20.10 «Тамчыктыг удуур, чаштар!».

КИНО

МАЙ 5-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Трагедия в стиле рок» 9.30, 12.40, 15.50, 19.10 шактарда.

Видеозал: «Игла» 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Кипосборник» № 154» 9.00, 13.30, «Соната для рыжей девчонки» 10.30, 12.00, «Легенда о Нарайяме» (2 сериялыг) 15.00, 17.50, 20.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Пурпурная роза Каира» 14.20, 16.20, 18.10, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Иван Макаревич» 14.20, «Монпарнас-19» 16.10, 18.00, «Высокий блондин в черном ботинке» 20.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: к/б: «Отцы» 17.30, 20.00 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Утреннее шоссе» 14.00, 17.50, «Дама с попугаем» 15.50, 19.40 шактарда.

аграар

Республиканга кезек булуттаар. Чагбас, Сонгу-барыын

Улусчу чогаадылга көрүлдези

ЭРЕҢГЕЙ ТҮҢНЕЛ

Мөңгүн-Тайга районнуң школаларының аразынга уран үүл фестивалы болуп эрткен. Өөреникчилериң бот-тывынгыр уран үүл коллективтериниң концерти-биле чередештир техниктиг чогаадылганың болгаш ус-шевердериң делгелгезин база организастаан. Моон мурнунда чылдар-биле дээрээргe, бо чылы делгелге бедик деңнелге эртеринии комиссия демдеглээн.

Делгелге экспонаттарының иштинден Мугур-Аксы ортумак школазының 9 «в» класының (удуртукчузу К. Х. Чыдым) «Үгүлээ» кооперативиниң кылганы тыва аптаралары, эдилелдери, малчыннарга таварымчалыг кылдыр кылган стол, сандайлары көрүкчүлерни сонуургаткан. Ол кылыгларны чоп садыы алган.

Мөңгүн-Тайгада чонардаштың бир хевири бар. Ону уругларның уран үүл школазының класкыга башкы К. С. Хертек. Мугур-Аксы школазында күш-ажыл башкызы С. Х. Алдын-оол өөредилге. Белгүмнер кичээлинге ажылдап турээрлер. Мугур-Аксы школазының өөреникчилериниң чонар-даштап кылган ажылдары көрүштүг болган. Мөгөн-Бүреп школазында С. Х. Куланың удуртуп турары даварлыкта белгүмүүң аргыш, даварлан ойнаарактары, ишик-хептери хевирлиг, аянныг кылдыр кылдыгаан.

Делгелгеде нол негелде — техниктиг чогаадылга кайыда школада барык чок болган. Шимчеп турар, кандыг-бир чүвени кылып турар, күүседип турар экспонаттар чок. Ыяштан, хемден, мыйыстардан, демирден кылган ажылдар база ховар. Моон алгаш көөрге, школада техниктиг белгүмнер, фото, кино студиялары ажылдавайн турар. Чогаадыкчы, тивегингир чорукка өөреникчилерни хаара тутпайн турар.

Делгелгеге салган экспонаттарының саны-биле, шыпарыбиле комиссия түнелиин үндүрген, бирги черни Мөгөн-Бүреп ортумак школазынга тывыскан. Шыпарлыг, тывынгыр экспонаттарны кылган өөреникчилерни «ртектиг белектер-биле демдеглээн. Мугур-Аксы школазында 9 «в» класстың «Үгүлээ» кооперативиниң грамота-биле шаңнаан.

Ийи школаның бот-тывынгыр артистериниң концертин көргеш, бодумнуң бодалдарымны илередикселдим. Кайыда школада хөйүң ырының, танцы-самның, ырызбүрү жанрларга ансамбльдер, шииниң, уран номчулганың болгумнери доктаамал ажылдапайн турар. Школалар ыры башкылары-биле хандыртынмаан. Оон түнелинде хөйүң ырылар ансамбльдери чамгыс үнге ырлашпышаан, танцыларны бээп-биле үдеваашаан. Дүэттер, триолар барык чок.

Мөгөн-Бүреп ортумак школазының концерт программазы ядамык, күүседиин кошкак. Ол школаның «Чер кырынга ажыдырал дээш» деп литература-хемчүүмүт композициязы орус дыл кырынга күүсетиккени шору. Төнмазы — чер кырынга тайбыңны бадыткаары. Концертке бирлалгаткан танцыларны («Декойоо», «Элдек ыяш-гаш», «Матростар танцызы») тургусканы, күүсетиккеи багай эвес. Бодавыже, ыпла чаа ажылдап чеде бергеи, уран үүл школазының танны класының башкызы М. С. Хертектиң киирген үлүг хизээ эвес. Ол школаның өөреникчизи Дүргеи-оол Иргитпиң сыгыртканы дыңнаксайчыг болгаи.

Район төвүнде турар болганындан-на боор, Мугур-Аксы ортумак школазының концерт программазы утказыныкарлыг, жанрлары байлак, күүседиин эки. Программада киргеи «Хээлер» деп чөп ижи киржикчилиг, «Куулар» деп танцыларны көрүкчүдер үргүлүүлдиг адыш часкаашкыпшары-биле хүлээп алгаи. Бичии уругларның (2 класс) «Ховагаллар» деп танцызын тургусканы, ишик-хевин даварааны тергиин эки. «Мөгөн чечээ» деп литература-хемчүүмүт каттызыныкыныың киржикчилери Музе Салчак, Саян Бөрбак-оол боттарының чогаадыкчы шулуктерин номчаавнар. «Акамга бөрээ» деп ырыны Саян Шончалай биле Салчак Мерген бедик мөртежел-биле ырлаавнар. «Азас хөлүм» деп ырыны Салчак Чечегма биле Сайн Айдыпаа олар ийи күүсетиккеи. Демир хомуска тыва ырларның аллаларын хомуставышаан ырлажып, аразында дүрген чугааларны киирип, Хертек Май-оол биле Хуваң-Кара Чодураа профессионал артистер ышкаш күүседип, көрүкчүлерни магадаткан.

Ийи школаның концертин деңнеп көөрге, ийи аңгы түнелгеи үүлү кедир. Жөрээ концерттерни түнелээн, бирии, ийиги черлерни тывыспааны эдерл. Ында-ла эрегеей бууби-ле эки дээш номерлерни демдеглеп каан. Жөрээ (дарганы улус өөредилге кылдыныңның эргелекчизи Х. С. Шолбан) өөреникчилериниң аспаанган ам-даа алырлыг чогаадының чөп, өөреникчилер мурнунга бадыткаан. Эки деп демдеглеттингеи ансамбльдерни, танцы коллективтерни шаңнаар грамоталары безин чок болган. «Соонда тыпсын бүзүр бис» деп сөзүлерииден безин арны кыспаан.

Көрүлдени организастаары кошкак. Концерт эгезээр мурнунда жөрээ сес ап, сорулгазын айтып, фестивальдың киржикчилери — бот-тывынгыр артистер, өөреникчилерге байыр чедирип, чижиникчилерни күзээн болза, концертиниң шыпары эки-жигээ бээр, киржикчилериниң хөрүмелдилиг бедирер турган. Эгелээрде көрүкчүлерни дыка-та ур маңаткан. Мынчыг үүрмек эскиттер улуг херек будуруп алырынга моондак болган.

Эстрада болгаш ыяшкыныг тыва хемчүүм эрежелерни (Мугур-Аксыныңда демир-хомусту саналиекка) школаларда чок, уттунгыраан. Концерт костюмнерни кайы-даа школада шынар чок, ында кудьтураның сагыш билбес, оолдарның баштарының дүүт үзүп, ишкиннеи басчымаан, тырышкак, хирлиг. Мынчыг чорук школаларда шинги культураның чамыдыкчы чөрчилеп турар.

Уругларның эстетиктиг кижилиидегзинче, шинги культураны бедизеринче улуг киржигейниң салбас түвө болза, бүгү тала-биле сайзырагай хамаатыны хевирлеп кижилерни берге. Школаларга уран чүүлүн ялы-бүрү белгүмнерин, каттыжышкынналарын доктаамал ажылдатып, көрүлелерин шыпарыпкан, массалыг болгуунче сагыш салза, айыттынган четпестер дараазында фестивальга каттаптаттынмас үзүрлүг.

Майнак САЯП.
Райкүскомнуң культура киндигжинип эргелекчизи.

АДЫГЛАР

Амыдыралдан чугаа

Эң-не баштай Хайыракан даанын чаны-биле эртип чыткаш, ону дыка-ла сонуургажык мен. Довуракпыр оруквиле бурулаткан чүк машиназының кырынга Кызылче өөренип бар чорааным ол-ла болгай. Ынчан мен, каш-ла чыл болгаш, ол дагның эдээнге амыдырал-чуртталгамның базымнарын эгелээримни кайып билир ийик мен.

Ишти түлүк сиген кезип турар ейде колхоз төвүнге чедип келгеш, суурга пий-ле хонгаш, зоотехник Серен-оолбиле Улуг-Хем ол чарында Эжим малчыннарынче чоруптуувус. Шынааның ымыраазынга ырмазы сыптап аттар Эжим бажыңын серии тайгазынче баарын эндевээн, ылгыпы ковчуг чоруп ордар. Баштай сигенчилер бригадазынга баарывысты Серен-оол сагыпдырып кагды:

— Сигенчилериң бригадиры Серээпей дээр, хөөрениккей эр-ле болгай, эмчи. Ажылынга кызымак кижи, үргүлчү-ле «адыглар» деп чугаалаар чаңгыс, ол сес оон аксындан дүжер эвес.

— «Адыглар» деп кандыг үткалыг чугаалаттынар кижи боор? — деп айтырдым.

— Адыг-Түлүштер дээри ол-дур пийн.

Эжим боду Барыын-Хемчик чүрттүр болза-даа, борта ур чурттаан болгаш, бо черниң улузун эки билип, чөнден хөйүң дыңнап алган. Моөң айтырыымны Серен-оол болуунуң барыын аялгазы-биле харыылап-дыр:

— Ындыг эвес. Шаанда адыг инжээнинге түлүп хөрөөжен ижи ийис оолдар бөжүпкан чүве-дир. Ол ижи оолдарын адыг-түлүштер тывылган дижир-ле болгай.

Кезек ыыт чок кожа чорүүп чорувуста, эжим чугаалай-дыр:

— Серээпей «адыглар» дээрден эске, солун чүве чугаалавас кижи, аанда харын, ижи кижи бар, бирээзин Хөйлеңмей дээр. Элээн улгады берген. А бирээзи —Базыр-Аракчаа. Олар мегелеп хөөреп түрда халаптыг улус болгай: адыг-хайыракан-биле хүрешкеп, ап-мең эзертеп мунган, Хайыракан даандан чүүма сыдымпаан, Успа-Хөлдеп далай бутазып азырап дээш, чүүү хөөревес чүве дээр, Удавас чеде бээр бис, көрүп, дыңнай бээр силер, эмчи — дээш, каралазын тепсенгеш, бурунгаар дап берди.

Үр болбаанда сигенчилер бригадазының түрлаанга чедип келдиивис. Бригадир Серээпей, шынап-ла, оюн-баштак, хөөрениккей кижи болду.

— Ээй, Адыглар, бо мал эмчиэн база Адыг кижи-дир —деп. Улуг-Түлүш мени Адыг-Түлүш кылдыр фамилиям солуп, мээң-биле шагда-ла танып кижи ышкаш Серээпей алгырып үндүрдү.

— Келген улусту акпарыңчетмеривер! Эът чок эвес, эңдере дүүтүпер! Оон кедереге, эңдерик маңнажып турар хүлбүстериниң бирээзин бо ийи мөгеге даллап бээр бис. Бо ийи кайган семис алыг-даа даллап экээр магатчок — дээш Серээпей каттыргылап, чанында кожа олурган кижиже көрүнүү. Ол пазының элээн уялгады берген, эзир ышкаш ырлап хаайлыг, аптара дег хөректиг, чолдаксымаар кижи Хөйлеңмей болду. Оон чагында адыг дег күдер аныяк эр —деп, демги-ле оол база катап диледи.

— Ашак дыштанып алыы, оду ынчанма, Бичe-Бут — дээш, Базыр-Аракчаа уламчылады. — Бо ашак адыгларны моорадыр октаптар кижи бо. Оларны ыпчаар томаартып турбас болза кайын болуур. Кожай, Торгалыгда арга даамалы Опай дээр кижи бар, ол кижи адыгларны эзиртип алгаш айлаар кижи. Хой араганы оңгачаларга кудуп каарга чамдыктары шуут-ла ушкулап калыр. Ушкан адыгларны тергеге салгаш, валге экеп дегерип алыр, шуут магалыг.

— Аалдар кезип чоруур кижи кош-дүүргеш эктинден дүжүрбе, адыглар бо-ла таварыжыр чүве — деп, Базыр-Аракчаа чагыды.

— Адыглар, аскак хой ырады, ажылдаалыңар!—деп, Серээпей кускуплады. Улус аңма ажылдап чорупту. Бис база аътланыптывыс.

Базыр-Аракчаанның ап-мең хөй дээри ылап-ла ыяш болган: «Хөлүн часса-да, өдүрээн часпаан». Ынчалза-даа адыг черле ховар, чажыт ап болгаш, сураа-даа дыңналбас, изи-безин чок. Хөйлеңмей, Базыр-Аракчаа, Серээпей үжеллээ ийи чайлаг аразы артка, дуу-кайы оранчок адыг бараанны көрүп каан, Базыр-Аракчаа — Ыргайтыже, Хөйлеңмей — Чиндиппээш-Чайлагже караш дигеннер. Арт кырынга Серээпей чаасказан «Адыглар, кайда баадыңар!» деп алгырып турун калган. Оон соонда адыгны бодуп көөр хамаанчок, изип безип көргеи кижи дыңналбаан чүве.

Ажыым суунуң кадыргызы, шынап-ла, чажыпкан курт дег ишиңейнин турар. Ынчалза-даа чаңгыс аът турукчук, кодан чыгыны суг кежир ойладырга, балык бастырбас чүве. Чайлаттa, харын, оолдар балыкты хол-биле ойлеп ушту алырлар.

Чоорту шөн-биле танышып, кижи бүрү-түүн азыны-чаңын өөрешин, чүвени биле бергеи мен.

Хөйлеңмей-биле Базыр-Аранчаа кайызы-даа хүрежир, удаа-дараа шүүлүп чораан, ынырак мөгелер, аңнаар-менгээр улус. Ыпдыт-даа болза адыг-хайыраканнан кайызы-даа коргар улус болган. Аксы-биле хой ап-мең, адыг-хайыракан өлүртеп боор, ынынга, оран-чурттуң байлаапга хумагалыг. Адыг-Түлүштер черле ынчыг чаңгыс улус.

Мыйыс үеш чүве. Аңчы Буян-Чыргал, Серээпей үжеллээ алды адыр сыын адын алдывыс. Улустуң мурнунга чоргуп чорумда, хенертен чъдым кулаа сүүреп кылынды. Орук доора оттаан турган аажок улуг сыынны көрүп кагдым. Боомну эгиидеп дүжүрүп чыгырымда, соомда энтерим чеде хопуп келгеш, ийи холумдан сегирип алдылар. Эзнет чок, кок оттаан сыын ам-на бистиң көрүп каанын, артаже карап дидим.

— Чаңгыс сыын чөпшээреп барын уттупканың ол бе? —деп, Серээпей шыгыы айтырды. Мен чүү-даа харыылавадым. Ийи хемниң белдиринге чедир кым-даа бук дижээн. Ыргайты биле Чиндиппээш белдиринге артыгларывыс дүжүргеш, орук кыдыы ойманга олуруп алганывыста, ам-на чугаа-соот уңду. Серээпей мээң эктимге холун салгаш:

— Ап бодаттаан дээш хорадава, Адыг — дидир.

— Мыйыы улуг, чокпак тал дег боорга боолаар деп бадым.

— Бо база ажырбас мыйыстыр, таңдының биске хайырлаанын оя-дур. Аңчы кижи тайганың эртинезин хоратпас, хумагалыг болур чоор. Өөр аңны когуп үспес, боос азы оолдур аңче боо шытаавас үжүрлүг чүве.

Кезек олурувуста бистиң чаңыпыста карыш хире бичии шинижигеичe салаазы-биле Серээпей айыткан:

— Маңаа дегбес болза, элээн кат чылдар эртерге бо оймак ортуузуп каастаан шиви турар-дыр ийип—дидир.

— Улуг орук аксы черге кайын өзүп шыдаар, малмаган, кижи сый базып кааптар-ла ыйпаан—дээш, Буян-Чыргал турун келген.

— Че, Адыглар, эът-мыйыс бакмырай бээр. Хайыракан чүртүүвүсче чеди-ниитээлиңер — дээш, Серээпей аъдыиче кылаптапты.

Оон соонда бир чыл болганда мени өскөөр ажылдадып чорудупкан. Байлак Эжыңмден, чурумалдыг Хайыраканнан, омак-хөлүг Адыгларлан ырап чоруурун мөңээ-лыка-ла хомудаичыг болган.

Бир-ле катап Адыг-Түлүш Кечил-оолга тураскаатка хүреш маргылдаазы болган черге барган мен. Адыглар оолдарын: Василий, Матвей, Маадыр, Андрей, Александр суглар чараш хүрешкештиг шаңналлар алгылады. Улус тараи турда, Базыр-Аракчаага ужуражы бердим. Өөрээнивисти чүге деңнээр, сагышка киирле хөөрешкен бис.

— Адыглар-биле хүрежип турган сен бо?—деп баштактанып айтырдым.

— Адыг хамаанчок ап чок болган. Эжыым балык чок өлүг суг апарган — деп кижим мындыг.

Мегелээр кижи-ле болгай дээш, оон чугаазынга бүзүревээн мен. Оон соонда шелээлеп алгаш, Эжыым базы Чиндиппээшке чеде бердим. Чиктиг чүве: мында-мында маңнашкан аңнар көзүлбес. Адыгларның соруглар деп адаары хөй хайыралрының чамдыкмы шуут будуп калган. Чүгле чаңгыс улуг ак ийи чыткаанын көрдүм. Оолдарның балык холдан турган шириктерин чушкугудап көөрүмге, черле чүве көзүлбес. Базыр-Аракчаанның чугаазы ылап-ла шын болган, мен хей-ле черге оны мегелепкен деп бодаап-дыр мен. Чайлаглар бүрүзүнде шириктерин чиреччиро бискылап, чат ыяштарны сый бастырыглаап, аяк сапай оруктадлар маңнажкы каапкан машиналар иетери эмге-тикчок. Одагланган черлерде октагылапкан хей-ле шилдер, сөөктер чыткылаар.

Шөгайтыга оймак ортуузунда, будуктарында ялы-бүрү пестер кесиндилери багдагылап каан аныяк шиваңны көрүп кагдым. Көзек кайгаң турган, оон хөлегеиниге дыштанып олурупту. Бистиң көргенивис шиваңжигеп бо-ладыр. Улуг орук акем-даа болза мал-маган аңаа дегбээн. Эрткен улустар эрги чаңгыс бугаар чаңгыс шиваңны ыдыктап каап.

Чиндиппээштиң куду хөй аъттыг улус кел чор. Шуптуула аныяк оолдар. Оларның арааныда бөргүнүк аданнда бажыңның дүктери көгерип улгады берген кижи чаныыга чоокчулап келзе-ле, Серээпей болду. Өөрү оолдар база аъттарын баглагылаап, бистиң чаныыска чыглы бердилер.

Серээпей биезги-ле чаңыбиле хөөреп эгеледи:

— Адыглар! — дээш, оолдарже көргеш: — Бо акыпар база Адыг кижи. Силер-даа кайын таныыр силер, моон шагда-ла чораал кижи—дээш, менче көрүнүү. — Малчыннар оолдары-дыр ийип. Эжыммиң хөй сараатгар салып турган сигеп чүүт чок. Сен чоргаар соонда кукуруза тарыыр дээш хамык черни чарып каапкан, ам куу сай болган. Шынгаган Улуг-Хем кыдыындан сиген кезер дээш ылаар бар чор бис.

Оран-таңдының ап-меңин кайы хамаанчок кырбас чүве болза черле ажырбас чүве-дир ийип. Үнүш-дүжүттү база каапкаар. Адыг-Түлүштериңиң бир сагыыр чүруму ол болгай. Оларның ол чүрумундан чамдыр басчыс болза, адыглар-даа. Адыг-Түлүштер-даа амыр чурттаар бис.

Буурэргэн Буурапы,
Бугалаптаан Демир-Сугпу,
Эрее-кежээ Түлүштерив —
Эжыым чурттуг Адыгларны.

Оолчугаш КАРА-ООЛ.

Редактор В. С. ШАРАВИН.

«ШЫНЫҢ» телефоннары

Редактор — 3-43-34;
орадакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
приемная — 1-34-28;
карылаашкыны секретарь — 3-34-92;
орадакчылары — 3-45-93;
партийжи амыдырал киллизи — 3-36-42; 3-36-25;
совет чүргүзүг, социал айтырыгнар киллизи — 3-34-98; 3-41-23;
үлетпүр киллизи — 3-34-49; 1-36-73;
агроүлетпүр киллизи — 3-41-16;
пропаганда киллизи — 3-34-57;
культура киллизи — 3-39-15;
информация киллизи — 3-37-11;
чагаа киллизи — 3-39-03; 3-34-39;
корректорлар — 3-34-19;
бухгалтерия — 3-43-41;
очуүрге киллизи — 3-34-93;
үлүгүүкчүлер — 2-27-41;
солун келбейн баргавза — 2-32-75.

Чыдыда 800 катап үнер. Хемчээли 2 шарлыг аннзы
Тиражы 25400 эк.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садывының керектеринге газеты-биле күүдүг комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин база Кравченко кудумчузу, бажыы № 1.

Чагыг № 275. ТС—00129

Индекс 54241

367000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Соведиинин болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч. май 6 суббота № 107 (14007)
1925 чылда үнезилеттинген.
Өртээ 3 нов.

Часкы хову ажылдары

ОҢГАР-ХОВУ ХАЙЫРЛААР-ЛА БООР

Оңгар-Ховуга көзүрүвиске, тараажылар дүшпе чемненгеш, чаа-ла тарап чоруп турлар. Кол агроном В. Шимит бистиң хамыктың мурнунда кызыл-булуңга эккелдир. Ону дерип кылганы көрүштүр, а кол-ла чүве —бригадаңың бо чылын кылыр ажылын звенолар аайы-биле дыка тодарай кыдыр бижээш, азып каан.

Ажылды тып организастаар, кижилериниң бот-шдепкейин улам деткиир, бот-башкарылганы удуртулга болдурар деп принцип ёзугаар ол бригаданың ажылында чаа кандыг түүлдер барын кызыл-булунда азып каан таблицалардан, еске-даа материалдардан көрүп, билип ап болур чорду. Маңаа хамаарыштыр чүнү чугаалап болуруу? Бир звенону арепда керээзинче кинрген, өскелери коллектив керээзи-биле ажылдап турар. Интенсивтиг технология-биле 2000 гектар тараа культураларын тарып өстүрер ол дээрге мурнуку чылдааышындан хөп. Чаа аргажо шилгээниниң соонда, 12 механизатору кызырган. Хову бригадаларында эң-не дуржулгалыг, харымсалгалыг кижилерин аттестацияның түңнели-биле шилип алган. Ниитизи-биле 4900 гектар тараа культураларын чакар. Үрезин шыварлыг. Берге-ле чүүл оон иштинде 1365 гектар черин удур аңдарар. Оон ынай техниктиг ажаалдажайгаарал кандыг болуру, бис ацаа чоруп турувуста, эки-ле билдинмээн. Чүге дээрге совхозтуң МТМ-ли керээже кирбээн. Оңгар-Ховуда солярканы четпир кылдыр сөөртүп эккеп алган, а өскө түүлдер—кыбар-чаар материалдарның чамдыызын эм-дээ эккелбээн. Керээ ёзугаар ийи тала, оон кайы-бир негелдеппп күүсетпес болза, саназыры берге, бурууглуглар харылаар. Ынчангаш сезоп үезинде кыбар-чаар материалдарны директция бүрүп хандырарын механизаторлар пегеп турар улус чорду. Ол шын. Дугуржуп, керээ чаргапда, ону ылап-ла күүседир апаар. Ниити орулга, төнчү түңнел дээш ажылдаар болганда, негелде ындыг.

Звеноларның бот-орулгачарылгалыг даалгаларын баш удур-ла дугурушкаш, кайчаар, чүү дээш ажылдаары, орулга кандыгыл, чарылгазы чежел дээр дугайында сананаш, тода бижип каан. Мурнунда ындыг түүл турбаан. Даалгалардан чүгле чаңгыс звеновуп — Александр Сокпаевич Оюнуң өөрткени коллективиниң сорулгазын маңаа айтып болур: звенода 5 механизаторну быжыглаан. Олар 1800 гектар чу прожекторлуу, агитхуудусту, «Молния» деп солуну звено удуртукчулары ундурер.

Бригадада 4 коммунвест, 3 комсомолчу бар, оларның каттышкан хуралын база эрттирер. Кинону, концертти кайы удаа көргүзерин планда айтыр-кан.

Продукция будурериниң бот-үнезин чингедиримниң талазы-биле хемчеглерни база ажылдаш кылган.

Часкы тарылгага белеткел дугайын чугаалап тура, кол агроном В. Шимит Кызылдың септелге-техниктиг будурулгезинге септеткени К-700 маркалыг тракторларны дыка-ла бөгай кылганын айытты. Ынчангаш бодунуң чугаазынга бадыткал кылдыр бригада төвүнде турар бир тракторну көргүстү. Черле ынчаш Таңдының ажыл-агыйларының Кызылдың септелге-техниктиг будурулгезинге хомудалы ажок улуг. Ол дугайында апрель 25-те үнген «Красное знамя» солунда «Революцияның чалбыжы» совхозтуң бригадири И. Ефимов, «Сосновское» дурзкулга-будурулге ажыл-агыйының бригадири Н. Чупин база ол-ла ажылгының МТМ эргелекчизи М. Гостюхин оларның бижээн түүлдеринде тода чугаалап турар.

Техника септелгезиниң ыяпары эң ылангыя бо үеде— ажыл-агыйлар арепда база коллектив керээлеринче кирип турда, опза чидап-биле тургустунуп келген. Чүдүп-көргүлаар чорутпан кажан уштунар бис? Септекчилериң арын-шүүрү кайда? Мындыг таварышпага септелге-техниктиг будурулге биле ажылагыйларның арасында сананашкының бир ыяпы көрзө эки деп айтырыг чөптүү-биле тургустунуп келир.

«Коммунизмниң хереле совхоз Кызылга септеткен техниказы үрелиг каарга, боттарының күжү-биле ону катап септээн таварылгалар хаая эвес.

Бо ажыл-агыйның таныпда хамык чүве әдне-сескелиг чорду. Ында ниитизи-биле 9 кижи ажылдап турлар. Шуптулу-ла кара-кара халаттарлыг, респираторларны кеткидээн. Чүлдүм Кызыл-оол тараа хораннаар агрегатты билдилиг башкарып турар. Шаңда хамык-ла дерт-хереселдерниң ажылдап турарынга кымда-даа хомудал чок. Шаң ажылдакчылары хүнде 20 тонна тараапы хорапнаар тургаш, ону үргүлүү ажыр күүседип келген.

Кол агроном Владимир Евгеньевич Шимит звеноларның өрээлдериңге база барып чедирди. Ында арыгсилиг чорду. Өрээлдер четчир. Звеноларга аңгы-аңгы өрээлдерни бергени база тавармычалыг.

А кол агроном биске субботникте тарып олурткан ниитларын көргүскеш, мурнунда ажылгал чок турган бажыңны септээш, ында столованы ажыткаңыш, ол ышкаш бажыңнар, аразында шелүгештиг кажаалаваш, анаа огород кылыр аңыр деп турарын тайыбырлады.

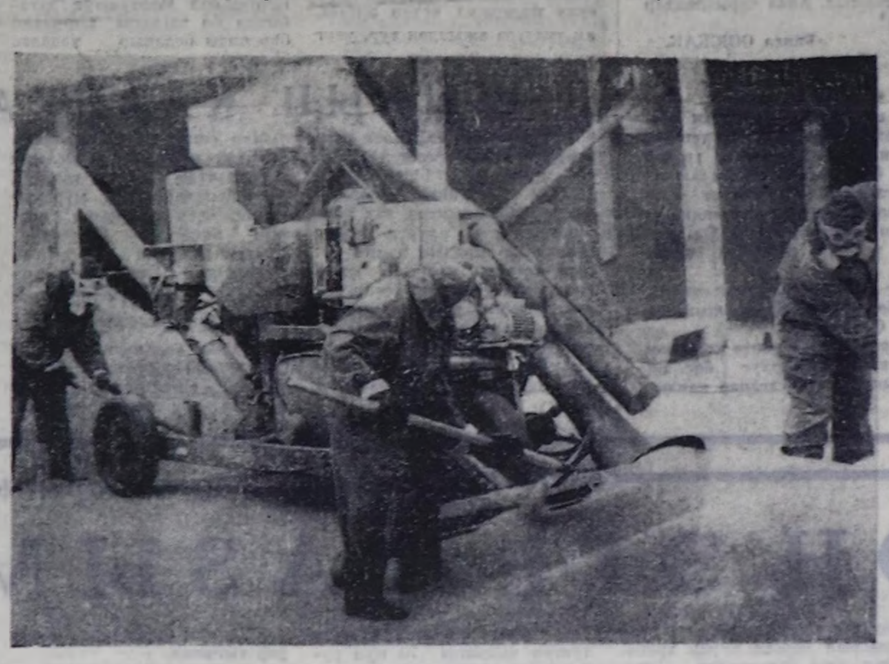
— А механизаторлар боттарының ажыл-херээниң дугайында боттары-ла чугаалажыңар —деп, В. Шимит чугаалады. Шынап-ла, ол шыпдыр. Мурнукузу ышкаш, улустуң канчаар ажылдап, чурттап турарын удуртукчу эвес, а ажылчыңнар боттары чугаалаай-ла, көргүскей-ле. Кол агрономнуң ындыг чугаазын барымдаалаш, столованга барып, ында поварлар-биле ужуражын, механизаторларның аъш-чем хандырылгазын сонуургадывыс. Үрезин арыглап, хораннаң турар улус сүттү үргүлүү ижип турар. А чогум механизаторлар кара шаң ижер чорду. Эът аймак бар. Сүт фермага ковуйей бээрге, механизаторлар база ол чаагай эм чемнин ижип турар апаар.

Оңгар-Ховунуң тараажыларының сеткилп сергек, холу дыңзыг улус-тур деп бүзүредивис. Оларның планы-даа улут. Бот-башкарылгага үнделеп ажылдап турар. Чаа чүүл оларны сорук кинрген. Оларның түткүү дээш Оңгар-Хову хаярзын харамнанмас боор деп-ле идеп турарлар.

Седен ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: шаң ажылчыңнары.

Оңгар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ТӨП СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНДА

СССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының эээчеглиг хуралы май 4-те Эвилелдер бажыңында болган.

Бо чылдың май 14-те болур немелде соңгулдаларга уткуштур соңгулда округтарының аайы-биле улус депутаттарынга кандидаттарны бүрүткээн түңнелдериниң дугайында айтырыгны чугаалажып көргөн. Соңгулдалар дугайында Хоойлуга дүүштүр округтарның соңгулда комиссиялары 198 соңгулда округтарынга 1216 кандидаттарны, оон иштинде девискээр округтарынга —743 кандидаттарны, национал-девискээр округтарга — 473 кандидаттарны бүрүткээнин демдеглээн. 15 соңгулда округтарынга бирбир кандидаттарны, 13 округтарга —ийи-ийи кандидаттарны. 43 округтарга — үш-үш кандидаттарны, 127 округтарга — дөрт-дөрт болгаш оонда хөй кандидаттарны бүрүткээн. Депутаттарга кандидаттар кылдыр бүрүткетпеннерниң 9 хуузу херажаанар, 91 хуузу эр кижилер, 20,5 хуузу ажылчыңнар, 4,9 хуузу колхозчулар, 85,4 хуузу СЭКП кежигүнери болган кежигүнге кандидаттар, 3,5 хуузу ВЛКСМ кежигүнери.

Үнүп чорткан депутаттың орунга соңгулдалар эрттирери-биле холбаштыр Актөпбиниск көдээ № 619 девискээр соңгулда округундан СССРниң улус депутаттарының кандидаттарны бүрүткээн түңнелдериниң дугайында дыңнадыгны комиссиниңг хуралынга чугаалажып көргөн.

Чамдык округтарга катап соңгулдалар организастаарыбиле холбаштыр комиссиялга киргеп дилегелериниң дугайында Төп соңгулда комиссиязының даргазының оралакчызы А. Федулованың идеткелиг дыңнаан чугаалашкан. Бо айтырыглар талазы-биле комиссия чогуур пинтиприлерни хүлээп алган болгаш ССРЭниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында Хоойлуну шыгыы сагыырынче утпаанган сүмелерни берген.

СЭКП ТК-ниң Политбюро кежигүнүнге кандидат, ССРЭниң Дээди Советиниң Президиумунуң Дарганының орлакчызы А. И. Лукьянов, ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң секретары Т. Н. Ментешашвили, массалыг информация чепсектериниң төлээлекчилери комиссияның хуралынга киришкеп.

(СЭТА).

ОРУКЧУЛАР МУРНААН

Ак-Довуракта орук-септелге-тудуг эргелелиниң начальныгы Евгений Анатольевич Вискупов, профэвилел комитединиң даргазы Любовь Гавриловна Вовко коллектив чөвүлелиниң кежигүнери-биле бирги кварталдың түңнелдерин үндүрүп, аразында сүмележип орда, кире бергеп мен.

Ук эргелелге Кызыл—Ак-Довурак, Ак-Довурак — Абаза, база Тээлиге чедир, оон ында Аянгаты, Дөн-Терезин, Эрги-Барлык, Хөнделең суурларже аргыжар оруктарның чамдык участокторунда түрмек болгаш капитал септелгелерин чорудар чымыктыг болгаш харымсалгалыг ажылды хүзүүдиргеп.

Шүүлүү 151 кижиден тургустунган ажылчыңнар болгаш инженер-техниктиг ажылдакчылар аңгы-аңгы бот-орулга-чарылгалыг бригадаларда, асфальт материалдарды будурер ийи звеноларда үезүп алган ажылдап турар.

— Айыыл-халап база таваржыр, эртикеп чайын Аика, Саяңнарга үер-чайыктың уржуктарын дүргеп чайлалып, үрелген оруктарны, көвүрүглерни дүргеп септеп, машина-болгаттың аргыштырылгазын ажыдарынга дүпхүп чок ажылдаар ужурга таварышкан бис — деп, Е. А. Вискупов сактып чугаалады. Бо аныяк коммунист Иркутскиниң политехниктиң институдун доозуп, маңаа көөп инженерлеп, оон соонда удуртукчуга томуйлаткан соонда, ажыл-агыйга ыяпар-биле ажылдап турар кижилерниң саны 70,7 млн. болган, оларның иштинде ажылчыңнар болган албан-хаакчылар — 66,1, колхозчулар — 3,8 млн. кижи. Кооперативтерниң санаваска материалдыг будурулге адырларында ажылдап турар кижилерниң саны бирги кварталда 0,5 млн. кижиге кызырылган. Ында-бүрү кооперативтерде ажылдап база хуузу күш-ажылчы ажыл-чорудулга кылып турар кижилерниң саны 1,5 млн. болган.

Будурулгени эргелеп башкарарында демократтыг эгелер быжыгып орар. Күш-ажылчы коллективтер будурулге удуртукчуларының 9 хуузун, мастерлериң 12, бригадирлериниң 62 хуузун боттары соңгуп алган. Будурулгелерде болгаш оларга хамаарышкан өскелдә черлерде 222 мун күш-ажылчы коллектив ковуйелерни ажылдап турар.

Ниитилелдиң хереглел фондуларындан чоп 26 млрд. рубльдың төлөглелерин болгаш чингедиримни алган, ол дээрге эрткен чылдың ол үезинге деңнээрге 1,2 млрд. рубль хөй болуур.

Ажаалга банкыныңның албан черлеринде чопчуң шыгжаттыкан акпазының иштин түңнүмүнүң ажыглал чок турган бажыңны септээш, ында столованы ажыткаңыш, ол ышкаш бажыңнар, аразында шелүгештиг кажаалаваш, анаа огород кылыр аңыр деп турарын тайыбырлады.

— А механизаторлар боттарының ажыл-херээниң дугайында боттары-ла чугаалажыңар —деп, В. Шимит чугаалады. Шынап-ла, ол шыпдыр. Мурнукузу ышкаш, улустуң канчаар ажылдап, чурттап турарын удуртукчу эвес, а ажылчыңнар боттары чугаалаай-ла, көргүскей-ле. Кол агрономнуң ындыг чугаазын барымдаалаш, столованга барып, ында поварлар-биле ужуражын, механизаторларның аъш-чем хандырылгазын сонуургадывыс. Үрезин арыглап, хораннаң турар улус сүттү үргүлүү ижип турар. А чогум механизаторлар кара шаң ижер чорду. Эът аймак бар. Сүт фермага ковуйей бээрге, механизаторлар база ол чаагай эм чемнин ижип турар апаар. Ниитилелдиң хереглел фондуларындан чоп 26 млрд. рубльдың төлөглелерин болгаш чингедиримни алган, ол дээрге эрткен чылдың ол үезинге деңнээрге 1,2 млрд. рубль хөй болуур.

Ажаалга банкыныңның албан черлеринде чопчуң шыгжаттыкан акпазының иштин түңнүмүнүң ажыглал чок турган бажыңны септээш, ында столованы ажыткаңыш, ол ышкаш бажыңнар, аразында шелүгештиг кажаалаваш, анаа огород кылыр аңыр деп турарын тайыбырлады.

— А механизаторлар боттарының ажыл-херээниң дугайында боттары-ла чугаалажыңар —деп, В. Шимит чугаалады. Шынап-ла, ол шыпдыр. Мурнукузу ышкаш, улустуң канчаар ажылдап, чурттап турарын удуртукчу эвес, а ажылчыңнар боттары чугаалаай-ла, көргүскей-ле. Кол агрономнуң ындыг чугаазын барымдаалаш, столованга барып, ында поварлар-биле ужуражын, механизаторларның аъш-чем хандырылгазын сонуургадывыс. Үрезин арыглап, хораннаң турар улус сүттү үргүлүү ижип турар. А чогум механизаторлар кара шаң ижер чорду. Эът аймак бар. Сүт фермага ковуйей бээрге, механизаторлар база ол чаагай эм чемнин ижип турар апаар.

Оңгар Ховунуң тараажыларының сеткилп сергек, холу дыңзыг улус-тур деп бүзүредивис. Оларның планы-даа улут. Бот-башкарылгага үнделеп ажылдап турар. Чаа чүүл оларны сорук кинрген. Оларның түткүү дээш Оңгар-Хову хаярзын харамнанмас боор деп-ле идеп турарлар.

Седен ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: шаң ажылчыңнары.

Оңгар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

АНЫЯКТАРНЫ УЖУРАЖЫЫШКЫНЧЕ ЧАЛАП ТУР БИС

Ажылчын күжү негеттинер күш-ажылчы коллективтериниң төлөэлекчилери-биле ажылга кирерин күзээн аныяктарның ужуражыышкыны 1989 чылдың май 6-да 15 шакта Культураның болгаш дыштанылганың Гастелло аттыг парыгының танцы залынга болур. Ажылга хүлээп алырының негелделерин тайылбырлаар, консультацияларны болгаш сүмелерни аныяктарга бээр.

Өөренирин күзээн аныяктарга өөредилге черлериниң адрестерин ужуражыышкын үезинде бээр.

СЭКП ОБКОМУНУҢ АНЫЯКТАР ОРТУЗУНГА АЖЫЛ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ КОМИССИЯЗЫ.

ШИЛЧИИР ТУКТУ ТЫВЫСКАН

1989 чылдың бирги кварталында Тес-Хем районнуң ажыл-агыйларының аразында социалистиг чарыштың түңнелин үндүрген. Совхозтар аразынга социалистиг чарышка «О. Шынаа» совхоз тиилелчи боон үнген. СЭКП райкомунуң, райпүүсномунуң, агроүлетпүр ажылданчыларының профэвилел райкомунуң болгаш ВЛКСМ райкомунуң шилчип чоруур кызыл тугун бо ажыл-агыйга тывысскан.

Малчыннар Донмит Сүг-Маадыр, Элбек Диимаа. Седен Диизекмаа, сакыанчылар Валентина Янчап, Карамаа Агбаан, Айланмаа Комбу, тудугчулар Кызыл-оол Шалык, Алдын-оол Сарыг дээш өскелер-даа боттарының нөску үлүүн күш-ажылчы челиишкиннеоге киирген. Оларга шаңналдарны тывысскан. 5 кижиге Мөөл Арат Республика бүдүн халас путёвкалар-биле шаңматканнар.

Совхозтуң ажыл-ишчилериниң мурнунда кол сорулга күш-ажылчы челиишкиннерни улам быжыглап, кадаа ажыл-агый продукциязының будурулгезин кевудедири.

Маадыр-оол ТУЛУШ.
О. Шынаа сыыр.

РОССИЯ: квартал түңнелдери

РСФСР-ниң СТАТКУРКОМУНУҢ ДЫҢНАДЫГЫ

1989 чылдың бирги кварталында Россия Федерациязының материалдыг будурулгеге хамаарышкан йүгү адырларының база будурулгелериниң болгаш материалдыг будурулгеге хамаарышпас чамдык организацияларның долу бот-орулга-чарылганың болгаш бот-акпаланыышкынын принциптерин бүзүвар ажылдаалап дыңнадыгда демдеглээн. кооператив шынчээшкинин болгаш арепдашын янзы-бүрү хевирлерин хөгжүп орар. Ындыг болзажок республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң чамдык көргүзүлгелерниң планнаан темпилерден хожуп турар. Чопчуң акша оруулгаларының өзүлдезин-биле оларны бараан-биле чаңгырылгазы дүүшпейн турар. Кол будурулге адырларында ажыл төлевирнини өзүлдезиниң күш-ажылдың будурүкчулүүнүң өзүлде темпизиндеп, будурулгеппп хемчеглиилеп мурнаан турар. Эрткен чылдың бирги кварталынга деңнээрге, чуртталга бажыңнарын болгаш социал адырның объектилерин ажыглалга киирерп кылырыган.

РСФСР-ниң бүзүрген напционал орулгазы эрткен чылдың бирги кварталынга деңнээрге 4,7 хуу көвүдээн. Күш-ажылдың будурүкчулүү 4,8 хуу бергеп. Үлетпүр продукциязының пишимин-биле 128 млрд. рубльге будурген, ол дээрге эрткен чылдың ол үезинде тургапыптан деңнээрге 3,3 млрд. рубль хөй болуур. Үлетпүр продукциязының өзүлдезиниң темпилерниң талазы-биле республика 1989 чылдың ол үезинип планында көрдүүген деңнелди чедип албаан. Үүрмектеп садар бараан саарылгазының болгаш ы-дуза чедирериниң планы күүсеттинген. оон хемчээли 5,3 млрд. рубльге көвүдээн. Арыг оруулга немепкен. Эрткен чылдың ол үезинге деңнээрге, бирги кварталда саарылга үндүрүүнден болгаш төлевирдерден бюджетке 1,8 млрд. рубль немей киргеп.

Оруулгазы порматив ёзугаар үүвааринга үндезилеттинген бот-орулга чарылганың хевирлер-биле күүрүе садымның бүгү будурулгелерни үлетпүр будурулгелеттинген 5 хуузу (1,2 мун коллектив). тудугмонтаж организацияларының 5 хуузу (бпо мун коллектив) ажылдаан. Транспорт. харылаан болгаш өске-даа адырларның өзүлдезиниң хөй коллективтерни ол арга-биле ажылдаан. Арепда аргазы-биле үлетпүрүп 444, тудуг организацияларының 93, садымның 88 ажылдыгал хандырылгазының болгаш өске-даа адырларның 27 коллективтерни ажыллаан.

Чиргинниң баш улуг кылдыгган медээлеринден алырга, 1989 чылдың апрель 12-де РСФСР-ниң чоокуну саны 147,4 млн. кижи болган. Республиканың улус ажыл-агыйында ажылдап турар кижилерниң саны 70,7 млн. болган, оларның иштинде ажылчыңнар болган албан-хаакчылар — 66,1, колхозчулар — 3,8 млн. кижи. Кооперативтерни санаваска материалдыг будурулге адырларында ажылдап турар кижилерниң саны бирги кварталда 0,5 млн. кижиге кызырылган. Ында-бүрү кооперативтерде ажылдап база хуузу күш-ажылчы ажыл-чорудулга кылып турар кижилерниң саны 1,5 млн. болган.

Будурулгени эргелеп башкарарында демократтыг эгелер быжыгып орар. Күш-ажылчы коллективтер будурулге удуртукчуларының 9 хуузун, мастерлериң 12, бригадирлериниң 62 хуузун боттары соңгуп алган. Будурулгелерде болгаш оларга хамаарышкан өскелдә черлерде 222 мун күш-ажылчы коллектив ковуйелерни ажылдап турар.

Ниитилелдиң хереглел фондуларындан чоп 26 млрд. рубльдың төлөглелерин болгаш чингедиримни алган, ол дээрге эрткен чылдың ол үезинге деңнээрге 1,2 млрд. рубль хөй болуур.

Ажаалга банкыныңның албан черлеринде чопчуң шыгжаттыкан акпазының иштин түңнүмүнүң ажыглал чок турган бажыңны септээш, ында столованы ажыткаңыш, ол ышкаш бажыңнар, аразында шелүгештиг кажаалаваш, анаа огород кылыр аңыр деп турарын тайыбырлады.

— А механизаторлар боттарының ажыл-херээниң дугайында боттары-ла чугаалажыңар —деп, В. Шимит чугаалады. Шынап-ла, ол шыпдыр. Мурнукузу ышкаш, улустуң канчаар ажылдап, чурттап турарын удуртукчу эвес, а ажылчыңнар боттары чугаалаай-ла, көргүскей-ле. Кол агрономнуң ындыг чугаазын барымдаалаш, столованга барып, ында поварлар-биле ужуражын, механизаторларның аъш-чем хандырылгазын сонуургадывыс. Үрезин арыглап, хораннаң турар улус сүттү үргүлүү ижип турар. А чогум механизаторлар кара шаң ижер чорду. Эът аймак бар. Сүт фермага ковуйей бээрге, механизаторлар база ол чаагай эм чемнин ижип турар апа

Бистиң чуртувуста

ЛЕНИНАКАННЫ КАТАП ТУРГУЗУП ТУРАР

АРМЯН ССР. Чер шимчэшкинниин үезинде бузулган ол хоорайны катап тургузарыңга бүгү чурттуң чону дузалажып турар.

Армян улуска Татарииның төлөөлекчилери база дузалашкан. «Татар хамааты тудугу» трезинии коллективи бо чылдың төнчүзүнге чедир 3 чурттаага бажыңнарын ажыглалта киирер деп планнаптырээн.

ЧУРУКТА: «Татар хамааты тудугуң» коллективи чурттаага бажыңнын тудуп турары.

М. ШАХБАЗИННЫҢ фотозу.

(СЭТА-ның фотохрониказы).

ТАЙГАГА АЖЫЛДААР МАШИНАЛАР

ИРКУТСК ОБЛАСТЬ. Ыяш үлетпүр министерстволарының эртем-шинчилел институдунуң эртемденнери Усольскинниң болгаш Иркутскиниң машина заводтарының ажылдакчылары-биле демнежип алгаш, Сибирь тайгазынга ажыглоор эвээн хөй машиналарны тогаатканнар.

Чаа машиналарны болгаш механизмнерни шылгаш шенеп турар. Кедизинде барып ыяш үлетпүрүнге ажыглаар техниканың авторлары чүдүрер, сөөртүр ажылдар сөөртөрүнүң эргелекчизи (солагай талазында) И. Ковадло биле инженер-конструктор В. Евсевлеев.

Э. БРЮХАНЕНКОНУҢ фотозу.

(СЭТА-ның фотохрониказы).

МЕХАНИЗАТОРЛАР КОНЦЕРТИ

«Бардык» совхозтуң колдективтериниң аразынга уран чүге көрүлдезинге машина-трактор мастерскаязының бот-тывыгыр артистери тывлекчи болган. Оларның турускаан содуң программалыг концерти көрүкүлериниң сөөгүргелиг чаалап алган.

Боттарының программазын механизаторлар болгаш чоланчылар совхозтуң Аксы-Барлык салбырынга база «Хемчик» совхозтуң ажылынчыларынга барып баравалгатканнар. Петр Хомушку биле Моңгуш-оол Моңгуш баштаң көргүзүүтүң ковчуг каттырыпчыг кылдыр ойнаннар. «Агроном оол», «Хекчигеш», «Декей-оо» деп ырларны трактористериниң ансамбли чараш ырлап шүүсеткен.

Механизаторлар, чоланчылар содуң концертти белеткеп, чоога бараалгатканы — хостуг үеин ажыктыг кылыр арттырып болурувуң көскү чижээ-дир.

Багыт-оол БАЙКАРА.
Барыын-Хемчик район.

Партийжи амыдырал: дуржулга, дилээшкин

КУРЛАВЫРЛАРНЫ ЧӨП АЖЫГЛАП ТУРГАШ

СЭКП-ниң XXVII съездизиниң, партияның XIX Бүгүэвилел конференциязының шиитпирлерин амыдыралга боттандырар, эде тургустунуушкунга идепкейлиг кирижир, он айнаң беш чылдың үшкү чылының планныг опаалдаларын хуусаа бетинде шынарлыг күүседир дээш Улуг-Хемде «ҮТКА 25 чылы» совхозтуң ажылчын кооперациязының коммунистери шудургу ажылдап турар. Ында коммунистериниң саны эвээшдаа болза, оларның авангардчы ролю бедик дээрзин айтыр апаар.

Ажылчын кооперациязының баштаар черинин дарга-зы коммунист Чаш-оол Кыргысович Айыр-Сываа амгы үениң негелдезинге дүүштүр ажылдап турар. Удуртукчу кижиниң ат-алдары, үлегерчижээ өскелерге биче эвес салдарны чедирер. Чонну калбак хереглелдиң барааннары-биле хандырар дээш бистиң даргавыс амыр-дыжын харамнапмас. Кижилер-биле ажылдап-даа билир. Ай, квартал, чыл планнарын доктаамал ажыр күүседип келгенивиске ооң биче эвес үлүг кирген дээрзи билдингир.

Ажыл-агый барааннарының магазинининиң эргелекчизи коммунист Вера Түлүштүн ажылы мактаттыг. Эрткен квартала ооң удуртукан бичии коллективи 67 муң рубльдиң барааннарын чонга садып сайгарар планныг опаалдазын чедиишкиниг күүсеткен. Ол ышкаш кооперация кежигүнүнге хамаатыларны хүлээп алыр талазы-биле шудургу ажылдаан.

Арыг-Узуунуң хлеб быжырыкчыларының будүргеп продукциязының тыныары чүгле районга эвес, а харын республикада белиг эки дерткен. Эрткен квартала пекарня (эргелекчизи Г. Т. Кыртынмай) 53 тонна хлеб быжырар тургаш, 53 тонна 700 килограммны будүргеп. Ында ажылдап турар мастер коммунист Анна Салчак эт-өөрүн хей-аът киирип, социалистиг чарыштыг мурнакчыларының бирээзи болган. Ол ышкаш ажылчын кооперациязының ажылдакчылары Светлана Даржаа, Любовь Моңгуш кады ажылдап турар улузундан акыда, садып алыкчыларның хүндүткелиин чаалап алган.

Ындыг-даа болза ажылагыйывыста четпестер бар болуп турары хомуданыгыг. Партия организациязы коммунистерниң болгаш комсомолчуларының күженнишкинерин планныг опаалдаарының күүселдезинче, партия хуралдарынга хүлээп алган доктаалдарны боттандырарынче долузу-биле угландырбайн келген. Ооң түңнелинде ажылчын кооперациязының 17 садыгларындан үжү планныг опаалдазын күүсеткээн. Коллектив иегиниң ажылдакчылары планныг опаалдаларын күүседип турда-даа, будүргеп продукциязының тыныарын экижидеррине кичээнгейин салбаан. Цехтиң будүрүп турар продукциязының хемчээли эвээш, ассортиментизи ядыы.

Партияның пиитики ажылдарында четпестерниң барын миннир херек. Коллективте ажылдап турар мурнакчыларның саны эвээш эвес. Ынчалза-даа оларны СЭКП-ниң хүрээлеңдиивге киирип алыр айтырыглардже амга чедир чогуур сагыш салдынмаан. Моон соңгаар бир четпестерни чайгылыр, чурттакчы чонну калбак хереглелдиң барааннары-биле четчир кылдыр хандырар дээш бүгү күжүвүстү, арга-курлавырларывысты дилеп тывар. оны долузу-биле ажыглаар ужурлуг бис.

Лариса СЕРЖИКПЕЙ.
Партия эге организациязының секретары.

«Шынның» почтазындан

ОЛАРНЫ КЫМНАР ҮРЕП ТУРАРЫЛ?

Бистерниң, «ҮТКА 25 чылы» совхозтуң малчыннарын дүвүредип турар бир улуг айтырыг сөөлгү чылдарда аажок чидии-биле тургустунуп келди. Чүл дээрге кыштагларда чурттаага бажыңнарын, кажаа-хораанны ээп турда үреп, тонап туруп берди. Өске ажыл-агыйларда байдал база ындыг боор иинп.

Бистиң ажыл-агыйның малчыннарының дыка хөй бажыңнары чараш, делгем болгаш көрүштүг, чурттаарыга эптиг. А кыштагдан көжерде хамык чүүлдеривисти шыгжап, чажыргылап каар бис. Бажыңның соңгаларын, эжиктерин, ол ышкаш малга чем садын бээр савааларны шыгжаар бис. Печкаларның аастарын, эжиктерин база ындыг. Ынчап турганыывыс кадында-ла чойын кыштагларны тонап, үптеп каапкап болур-дур. Ол хамаанчок чамдык бажыңнарны өрттедир дээш, иштинге от салып тургулаан-даа боор.

Кыштагларны белеткээрде, шак ындыг кара сагыштыг кижилерниң уржуундан, хей артык чарыгдалды совхоз база малчыннар боттары-даа үнүрер ужурга таваржырдыр. Дем биле чок улуска-даа күүгүн дыка-ла берге апаар чүве бо. Чогуур материалдар—шиф, туубу, печка херекселдери, кадаг белең тыптыр эвес.

Бистерниң чонувуска, эттин, сүттүг, дуктуг, алгы-кештин берип, мал өстүрүп чоруур улустуң ажыл-иижин, чурттаагызын тоовас, дужамык чедирип турар чүү улузул оя? Кандыг сеткилдиг кижилер ындыг боор чүвел?

Арыг-Узуң суурнуң келээ талазында, мырыңай-ла орук чанында кыштагны көөрге, ээп турда аап, мырыңай коргунчуг болдур иинп. Кажаалар кырында шиферлер шуут чок. Мурнунда чаа кылып каан турда дыка көрүштүг, чараш турган болгай, херимнери дең-дескн. Ам көөрге чүгле адаганнары арткан. Ийи-ийи аал чурттаар иим бажыңның бирээзининиң чүгле дөрт ханазы арткан деп болур.

Чамдыкта ындыг бажыңнарга тудугжулар баргаш, экилеге септеп кагбастар-дыр. Ынчап турда, хайдыңыр чоруур кижилер ону улам-на үптеп, тонап аппаар. Септедир болза эчизинге чедир септээр херек.

Ам черле бо малчыннарның кыштагларын чайгы үеде канчалза экил? Азы таныылдар тургузар бе азы чүл, бирле ярганың көрбес болза, чылдың-на шак мынчалдыр кыштаглар үптедип турарга берге ыпкажыл. Аңаа чарыгдалдар чыгдынза-чыгдынга чеже болурул?

Раиса ООРЖАК.
Улуг-Хем район.

РЕДАКЦИЯДАН: Аныяк малчын Р. Ооржак, шынап-ла, аажок дүвүреңниг айтырыгны кедүрүп турар-дыр. Кыштагларда кажаа-хораанны, чурттаага бажыңнарын, ында эп-сеткил үрээр, оорлаар, үптээр чоруктар кайы-даа районда бар. Бай-Тайганың Ажыг-Кара-Суг деп черде кыштагдардан (Ак-Довурак—Тээли оруунуң чаңы) малчыннарның чунар-бажыңнарын безин оорлап сөөртүп алган таварыга бар. Ол ышкаш электри удазынарын үзе-чаза соккулап каапкан болгулаар.

Кыштагларны шак ындыг үптээшкин, үрегдээшкинден канчап камгалаарыл? Бо талазы-биле кандыг-бир ажыл-агыйда эки дуржулга бар чадавас.

Малчыннарның кыштагларында эт-севинге хол дээр хамаанчок, харын ону камгалаар ужурлуг бис. Бо талазы-биле санал-оналдарыңар, дуржулганар кандыгыл?

ДОКТААМАЛ САТСА

Кур-Чер суур чурттуг Ондар Белек-ооллуң январь 26-да «Шын» солунга үнген материалын чүүлдүзүнүп деткиишаан, бодумнуң санаалымны база киирер бодайдыр мен.

Шынап-ла, шаандан тура тывааларның кылып чип келген национал аъш-чемн болур сокпаан долган, тараа, кургадып, кадырган аажы, курут, ээжегей, быштак, үүргенелиг болгаш аажылыг чөкпек чидип бар чыдарып бистер, улуг улуетер, эскерип турар бис.

Эрткен күүн бистиң Кызыл районнуң Каа-Хем суурга районнуң совхозтарының киришилгези-биле көдээ ажылагыйның продуктуларын сатканы үскүү ярмарка болган. Ол ярмаркага «Х Улуг хурал» совхоз сокпаан тараа, «Тинделге», «Шамбалыг» совхозтар долган сатканнар. Долган, тараа сонуургаан кижилер Кызыл хоорайдан безин көөп турганнар. Тараа, долган садып алырындан сонуургадым.

Чоокта чаа радпога бир кижи 50 килограмм долганны тускай чогаадып кылган дээрбешинге каш-ла минута иштинде тырттыргап, кооператив дамчыштыр садып турарын чугаалаан болгай. Мен бодаарымга, моон соңгаар кымга-даа чедиишпес эвээш хемчээлдиг долган, тараа сокпаан алгаш, улус кыскарган чүве дег ынчап турбайн, национал чемнерниң дээжиниидеп көвейтир кылгаш, чопга, доктаамал садып турза эки деп сананадыр мен. Оон аңчыда ол национал долган, тараа сокпаар согаш, бала, деспиин кылгаш сатса канчап баарыл?

АЖЫЛГЫР ӨГ-БҮЛЕ

«Шекпээр» совхозта 25 ажыг чылда үзүк-соксаал чок чолаачылап келген кижи бар. Ону Кертик-оол Моңгуш дээр. Бо ажылчыпны бистер, чаңгыс чер-чурттуглары, хүндүлээр бис. Бир талазында, ол өскүс арткан 6 уругунуң адазы, а ийиде, онаашкан ажылынга кызымак кижи. Уруглары, оолдары ам өскен: улуг оглу мергежил чедип алгаш, ам тудутда ажылдап тур, улуг уруу аңгы ышкаш башкы болуп, төрээн школазында биче чаштарны өөредип турар. бир оглу институтта. Арткан үш бичии кижизи школада өөренип турлар.

Бо өг-бүлениң аптиг-пайыралдының, ажылгырын магадаар бис. Ажы-төлүпүң кижизидилгезининг дугайында кандыг-бир чылдагаан чугаалаар адалар бистиң чолаачывыс Кертик-оол Моңгуштуң дугайында бо чагаапы номчаат, бир янзы боданыр чадавас боор.

Кертик-оол Чыырдыевич машиназынга дыка кампыг. Ол плавнарын, даалгаларын күүсетпээн деп тавазыла турбаан. Эш-өөрү-биле-даа эптиг. Көдээ Советтиң депутадынга-даа соңгудуп турду. Оон шаңпал-макталдары хей.

Чоплуң чоон оруу-биле бүлүг бижыг бааын олурар кижилериң бирээзи Кертик-оол Моңгуш ол ийин.

Дондуп ООРЖАК.
Барыын-Хемчик район.

ШЫЛЫП КААПКАН БООР

Эргим редакция! Моон соңгаар эптежир аргажок айтырыг дугайында бижикседим: Кызыл хоорайның болгаш Кызыл-Мажалыктың эът комбинаттарынга өлүрүп белеткээн шээр малдың эъдин садып алгаш көөрге, ында ажылдап турар мал согар кижилер ырым чогун, чилбихоптак чоруун «бадыткап», эъттиң эки дээш черлерин шылып каапкан болгулаардыр. Ынчаар шылып каапкан сөөктү ким садып алыр деп? Мал согар кижилер контрольдуң кошкаан ажыглаашындыг чүве иинкпе, төштүп, өжүнүүн, чарыннын мурнуку эъдин, чаан шуутузуп шылып аппарган болур-дур. Шылып каапкан төш сөөгүн вал-орапынга кирип келген эжинге, доргүл-төрелиинге кижи канчап салырыл?

Үстүнде адаанам эът комбинаттарында мал соп турар чамдык кижилериниң арынпүүр чок чоруун ол черлерде улусчу контролёрлар когуп үзери, демиселди шыгыыралары чугула деп сананадыг мен. Мал согар кижилерге шалыпны кылган ажылынын ыпнары дээш төлезе чогуур. Чамдык мал согар кижилер соккан малының бооставаа эъдиниң эки черлерин шилип тургаш, кезип алгаш, улуг ортекке садып, чинжеп чорук кылып турарын бүрүү шаап, когуп үзер уе келген.

Василий ҮЗЕК.

Кооператив ажылдакчыларының съездизинге

ООҢ ЭГЕ БАЗЫМЫ

Эрги хоорайны кидиш түлүк көжүрүп турган. Чурттакчылар ады каяы-бир организация бажың хостаптаргала, Шагаан-Арыгның сөптелге-тудуг участогу доп-дораан аңаа келир. Далашпас болза хоржок: чангыс-ла ховук сөөдаар болза, ээп бажыңга хоорайда кинр бижидилгези чок кижилер олура каапкар. Ындыг кижилер артында өлчаш ажы-төлдүг болур, ынчангаш чаа хоорайга оларны чурттаар орап-сава-биле албаа хандырар апаар. Чажырган кенчаар, шак ындыг арга-биле бажың алган өгбүлелер чаа хоорайда оп-ов иинп.

Хоорай көжүрүлгези адакталып эгелей бергенде, участоктуң ажылдакчылары бир идегелдиг арга тып алган: бажын хостаптары биле, ынаар солярка чашкап, өртедиптер. Ындыг хөлө чок арга тывылган соонда, бажыңы «өскээртен» кижилерге эледир чорук кызырылган, санитарлыг ярыглаашкын чорударының темпизи дүргедээн.

Сөөлүнде арткан школаның орнун ярыглаарын дүргедиири-биле участоктуң ажылчыннары ооң кырын бульдозер-биле .буу-хаа дескилеп эгелээн. Ол школаның кочегарказы онгар иштинге тургап. Котелдар, задвижкалар, краннар — одалга системазының шүүту дериг-херекселдери хөмдүнген.

Дескилеп каапкан девискээрге эртеннинде көөрге, бирле улуг ону касканнаап, хөмдүнген дериг-херекселдерни чүдүрүп алган барган болган. Ол «оорлар»—чаа тургустунган «Сантехник» кооперативтиң кежигүнүлери болган. Оон эгелээш-ле санитарлыг ярыглаашкын чорутпан ажылчыннардан артык санитарлар олар апарган. Бускан бажыңның орнунда шагжая берген турар трубалар, шой батареялар, өскедаа демир-дес «Сантехниктин» тывыжы апарган.

Дадарык демирлер ол кооперативтиң кежигүнүлериниң холдарын тавараш, чаа хоорайның 16 квартиралыг бир бажыңының подвал кезээзинде полкадар кырында кылайтыр будуттугган, тывылбас артык кезектер болу берген. Улуг-Хем районда бүрүткеттингеп 34 кооперативтиң дээрелериниң бирээзи болур «Сантехник» кооперативи эге базымнарын шак ындыг камнавалгалыг, хумагалыг чорукпан кылган.

«Кооператив» деп сөстүң дыңнаат, чамдык кижилер арыннарып дырыштыра бээр. Кооператив биле чинжеп чорук оларга деп уткалыг. Чүү дээр боор, ындыг таварылгадар тургулаар, ынчалза-даа «Сантехник» күрүне ортээ-биле ажылдап турарын номчукчуларга баш бурунгаар дыңнадым каайн.

Эрткен чылын бо кооператив Ак-Туругга МТМ-ниң болгаш уруглар садыгының, Кызыл-Даргга чүнар-бажыңның одалга системазын кылган. Кооператив болганда черле будүү ажыр төледип ап турары чадавас деп көпеп болдаат, оларның ажылын «Ак-Туруг» совхозтуң директору Алдын-оол Түлүштен сонуургадым.

— Оларга күрүне ертээдеп ажыр сотур көпеек-даа төлеведивис — деп, ол мени будүретти.

— Кызылда СПМК деп организация бистиң бо одалга системаларын дыка үр кылып чадашкан. «Сантехниктиң» ооллары дүне, хүндүс дивейн ажылдап турган, кыска хүүсаада эки шынарлыг ажылды будүрүү — деп, совхозтуң прораны Маадыр-оол Моңгуш база чугаалады.

Кооператив эрткен тургустунган чылында 70 муң рубльдиң продукциязын будүргеп. Бо чылгы планы — 120 муң рубль. Өөрүлде каракка илдеп дээрзи билдингир. Бо муң-муң актаны чүден сапап эгелээнил?

— Мээң деңгеримге 500 хире рубль чыткан чүве—деп кооперативтиң удуртукчузу Юрий Александрович Тупиеков баштай Кызылда улут дергалардан дуза дилеп эгелээн. Олары сес кырынга деткинр, аазавр дээрден башка, улуг-ла дуза кадып ыңдавас болган. Даг Магометче келбес боорга, Магомет болу дагаже чеде бээр дээш ышкаш, Юрий Александрович Хайыракап суурда эмнелгенин сантехниктиг акыладарының бүтпестээнин дыңнаап. Боду аңаа четкеп, ажылды дүргеп болгаш ыңдарлыг кылып бээрин санаадаан.

— Кооперативке төлээр ыңча акпаны кайын тывар бис?

— Ажылчыларга канчаар төлеп туржук силер, биске база ынчаар төлээр силер. Чүгле материал-биле эки хандырар апаар.

«Красноярскгэсстройиуп» төлээлери-биле кайы-даа талага ажыктыг керээ шак ындыг чардыпган. Харылзаа харып-даа хапылаан: кооператив Эйлиг-Хем школазының интернадының одалга системазын база кылыр болган. Ам бо хүнперде кооперативтиң саннаг ажылчыннары районнуң үш объектизинде ажылдар кылып чоруп турар. Ында күш-ажылдың будурукчулуг шалын төлевиринин орамчок муравында чоруп орар.

— Кооперативке ажылдаарга, кадр айтырыгы тургустуна бербес-тир бе?— деп, Юрий Александровичтиден сонуургадым.

— Ажок чидиг тургустунар — деп ол харылады.— Кадрлар чешпээнинден эвес, оларның артыктылыг болуп турарындан. «Сантехниктиң» тургустугапындан бээр чыл четпээн, ол хирезинде дөрт кижиден адырлыг ужурга таварыштыныс. Кооператив кежигүннери хос эрттирер, ыладамык кижилерге эптеп чок. Владимир Шивидек, Владимир Жирпов деп ышкаш ажылчыннар бистиң кол өөрэвис болуп турар.

Хоорайның улуг-улуг организациялары боттарының штадында сантехниктиг апаргылаан. Олар кол пуруузунда одалга системазына өөрүл болу бээрге, ам шпмчелип эгелээр.

— Мурнуку чылдарда сантехниктиг хандырылга талазы-биле бергедежип тургапывысты чажырбас мен—деп, районнуң харылзаа белдиринин пачалыгнги Моңгуп-оол Куулаа чугаалап орар.—Юрий Тупиековтуп кооперативи-биле керээ чаргапывыстын соопда ында суг ага бээр, мында хоолай чарлы бээр деп чүве башка кирбес болду. Кооперативке хей акша төлеп турар деп болап турарыпар чадавас. Чок, моон мурнунда сантехниккке төлеп турган шалыңны ам ол кооперативче шилчидип тур бис, ол-ла. Техниктиг кедек-биле бүрүн чепсеглелген кооперативти бистиң үш кажа улуг бажыңывысты хайгаараага алган соопда «авария» деп сес аксыыска безип эптеп-пес апаргап...

Ол бөгүн силерниң аранарга олурар, эргим делегаттар. Бедик эвес, шилгедек дурт-сыңныг, топтуг-томаанныг характарлыг кооператор эжиңер Юрий Тупиеков силер-биле арга-дуржулга солчур дээш съездиде чедип келген. Хөөрежип чугаалажып көрүнер даап, черле хоомай эвес ор чорду.

Кодур-оол ОЮП.
(«Шынның корреспонденти»).

СЫСТЫГ-ХЕМНИҢ ИВИЖИЗИ

Бичө-оол Найдымбуевич Довурак — Сыстыг-Хемде аныыр ажыл-агый үлетпүрүпүп ивижизи. Оон ажылдап турары Көк-Хөл ивн фермазында 500 баш ивн бар. Оларның иштинден 300 мынды мендп торээп. Мындыларның чаа төрээп анайлары мендп-чаагай доругуп өөүп турар.

Ферманың ивилерин колдуунда-ла аңаарынга ажыглап, азырап турар. Бичө-оол Довурак аныяктан тура кады кожа ажылдап келгени хоочуп ивижилер Мыпдырбап Баазан, Борис Хамажы оларның-биле онаашкан ажыл-херээп ак сеткилиг күүседип, уйгу-чыдып чок, дүпе-хүндүс дивес ажылдап чаңчыккан.

Ивижилиин үүле-херээнге бергелер бо-ла таваржы бээр. Маңаа чижек кылдыр чугаалаарга мындыг. Эрткен күзүн Тожуга тоорук, кат-чимис чок болганындап тейгала адыглар аштаат, ферманың ивилеринче кат удаа халлаан. Бир чаа ивн адыгларга бастырып каан.

Адыгларга удур ачылар бооларын холга туткаш, хайгааралды күштелдиргеп. Ооң түңнелинде аштаан, амдажаан, кажарап өөрепген 9 адыгны ачылар даялап каап. Кыраа оруктуг долугларга кедеп чыдып алган адыгларны ивижи ачылар ырактан дураннап тургаш, ылап көрүп, билип алгаш, ол-ла черинге боолап өлүрүп четтингеп турганнар.

Ивижилериин чайын каяа чайлаарын сонуургап айтырдым.

— Эликтиг-Хем шпгп чүм чер-ле болгай — дээш Бичеоол Найдымбуевич чугаазын уламчылай-дыр: — Ында ивн малдың чнир шулун-оъду, чекпе, тайга оът-спгепп кончуг арбып болгай. Ол черниң девискээри чайгы үеде хатымалдап. чымчак салгын вайыбиле чечек. спгеп бир аай апарган халып чыдар чер болдур иинп. Мындыг арыг агаарлыг черге чайгы үеде ивн мал белеп аарыыр эвес. Чайын ивилерге серпип турлаг-ла болза, олар амырай бээр боор чүве. Ол ышкаш чогум чайын сээк, маас, ымыраа безип турбас-ла болгай. Ындыг болганда ивн мал аңаа дыка таваржыр, семиирпип.

Сыстыг-Хемде аныыр ажыл-агый үлетпүрүнүп ивижилери СЭКП ТК-ның март Пленумунуң шиитпирлерииге үидезиилээш. Тожуның аңнаар, балыктаар черлерин совхозка катап эгиткеп, ооң черинп курлавырларын долузу-биле ажыглаарынын. аңаа кампалгалыг болурупуп магадылалын тургузары чугула. Оон баштайгы базымнын мал-магапны, одар-белчиирлиг черлерни арендаторларга быжыглаарындан эгелээр херек.

Василий ТАМДЫН-ООЛ.
Кун-ажылдың хоочуну.

ДИСКУССИЯ КЛУБУ:

көргүзүү агитациязынга чаартылгалар дээш

ОНУ КЫМНАР КАНЧААР ЧОРУДАРЫЛ? МАТЕРИАЛДЫГ ТАЛАЗЫН КЫМНАР ХАРЫЫЛААРЫЛ?

Чоокта чаа СЭКП обкомунуң Политиктиг чыдыышкын бажыңынга СЭКП райкомнарының идеология килдистериниң эргелекчилериниң, парткомнар секретарьларының болган еске-даа ажылдакчыларның киржилгеи-биле көргүзүг агитациязын үениң негелдезинге дүүштүр тургузар дугайында айтырыгны сайгарып көрген семинар-өөредилгези болуп эрткен.

Семинарның киржикчилери лекция, беседалар, ужуражылгалар, ажык чугаа, «төгерик столду» кылып, хоорайда көргүзүг агитациязын үлегерлиг кылдыр тургускан черлериниң дүржулгазы-биле база танышканнар.

Семинарның киржикчилериниң салганы хөй санныг айтырыгларынга СЭКП обкомунуң идеология килдизиниң эргелекчизиниң оралакчызы О. Х. Хопуя, парлалга секторунуң эргелекчизи В. Ф. Чадамба, Тыва АССР-ниң чуртталга коммунал ажыл-агый девискээр-будурүлге каттыжымышкынының чиргизе директору В. А. Попов, республиканың АҮК даргазының оралакчызы Э. Х. Мелниг-оол, культура министриниң оралакчызы Ч. Ч.-Д. Ондар, Чурукчулар эвилелиниң баштаар черинин даргазы С. Ш. Саая олар харыылааннар.

Айтырыгларга харыылар болгаш чамдык саналдарны дискуссия клувун сонуургап турарларга бараалгаттывыс.

— Көргүзүг агитациязынга чарыгдаар акша-төгеригти чогум кым харыылаары чамдыкта билдинмейн баргылаар. Силерниң каттыжымышкыныңарның районнарда будурүлгелери бар болгай. Оларның көргүзүг агитациязынга чарыгдаар ужурлуг акша-хөреңгизиниң дугайында тайылбырдан берип көрүңерем.

В. А. ПОПОВ:—Районнарда коммунал ажыл-агый черлери суурлар чаагайжыдылгазындан ажыгда, көргүзүг агитациязынга чарыгдаар ужурлуг хөреңгиин база бар. Байырлалдар хүннеривле пинти суурга хамаржы бээр лозунгнар, плакаттарны ук организациялар кылыр ужурлуг. Оон мынай суурларның стелдолары база хамаржыр.

Хоорай, суурларның аянышкынын киирер сорулгабиле, чамдык черлерде парктар, скверлер, бульварларны база кылган. Мынаа чарыгдалды районнарның коммунал ажыл-агый эргелелдерин дорт харыылаар хүлээлгелиг. Оон мынай дайынчыларга болгаш күш-ажылдың хоочулларынга туресказалдарны база олар тургузар ужурлуг. Ынчаарга бо-ла бүтүү чүүлдерни чүгле район төптеринге кылыр. Суурларга ындыг хаасталгалар ук организацияларга хамаарышпас.

Күш-ажылдың болгаш дайынның хоочулларынга туресказаткан самбыраларны база кылыр ужурлуг. Оон мынай кудумчу шимчээшкинниинниң дүрүмнериниң демдектерни, ковурүглерде демдектер база киирер.

Район төптеринин шимелдезинге хамаарыштыр чамдыкта билдинмес айтырыглар база турүп келгилээр. Байырлалдарда шимелде дижик. Суурда албан организацияда, будурүлге коллективтери боттарының девискээринге көргүзүг шимелдезин черлер боттары кылыр. Оон мынай еске-даа чүүлдер организацияларның боттарынга хамаржы бээр болза, ону база коммунал ажыл-агый черлери харыылаазае.

— Кезээ суурларда көргүзүг агитациязының чылып каап туравының чыдагаалыры болза, анаа чарыгдаар акша-хөреңгизиниң чедиишпезинден болуп турар. Чамдык черлерде көргүзүг агитациязын партия, профэвилелдер комитеттериниң хөрээ кылдыр көөр чаңчыл ам-даа аттын калган. Партия, профэвилелдер, комсомолда көргүзүг агитациязынга чарыгдаар акша чок. Ону кылыры ажыл-агыйларның хөрээ. Өскээр чугаалаарга, акша-төгерик кылыры ажыл-агыйларкылыр. Өске талазарын хөй-ниити организациязы харыылаар. Көргүзүг агитациязынга чарыгдаар акша-хөреңгини совхозтарда канчаар көргеннил?

Э. Х. МЕЛНИГ-ООЛ: —Республиканың совхозтары бот-акшаланышкынче эрткен чылын киргеп. Моон мурнунда совхозтарның акша-төгерик чарыгдавын АҮК оланнап турган болза, ам ындыг эвес. Сан-хөөде көрдүгеп хымыкла чарыгдалдарны кайнаар ажыглаарын ажыл-агый болу билир. Моон мурнунда көргүзүг агитациязынга чарыгдаар акша-төгерикти санхөө планынга киирбейн турган. Ынчалза-даа ол талазыбиле чарыгдалдарны демейде ундурүп турган. Ам ажыл-агыйлар будурүлге — сан-хөө чарыгдалын боттары харыылаар болганда, көргүзүг агитациязын канчаар кылып алырының бүтү арталары хостуг апарган деп чугаалап болур.

Мынаа чамдык чижектеп көрээлиер. Чөөн-Хемчик районнуң «Чыраа-Бажы» совхозу штаттыг чүрүмүү-шимекчиин тургузуп алган. Олар дээле ыяк-узак черлерден чурукчулар сураглап, мастерскаяларга чагыг киирип, хөй чарыгдал, шүүдел ундурүп турбастар.

О. Х. ХОПУЯ: — «Чыраа-Бажының» үлегерип еске ажыл-агыйларның эдерери кузенчиг-дир. Көргүзүг агитациязы анаа-ла шимелде эвес. Ажыл-агыйның будурүлге көргүзүглериниң чедип алырының база бир тайылбыры-тыр. Ынчаптаг ол талазы-биле чаа кагжыр чорук канчап-даа таарыштырбас.

— Көргүзүг агитациязының киржипдикчи дээштиин чедип алырда, оон бүгү талааларын ажыглаары чугула. Ынчаарга лозунгнарны үндурериниң талазы-биле хемчеглер биске барык боттанышкынга чок деп болур. Кол-ла чүүл — ону парлап үндурер чер, харыылаар организация чок. Лозунг, плакаттарны Тыванып ном үндурер черни дамчыштыр кылып болур арга бар бе?

В. Ф. ЧАДАМБА: —Ындыг арга бар. Чүгле ону кым чагып кылырын баш үдур ыяк дүтүржүп алыры чугула. Лозунгнарны, плакаттарны үезинде көргүзүг агитациязын чаартырыче, оон киржидикчи ролюн бедидеринче улуг күштүг үтлаңдырганы аңаа эвес. Таптаашкынын үезинде чүгле думчуун бодаар чоруктар биске бар-дыр. Моңу ажып эртериниң аргаларын көөренип көөрү ажыктыг. Оон башка маңаа болган чүгаа саазын кырынга артып каар. Бир дугаарында харыысалга партийжи принципке даянгыры эргежок чугула. Көргүзүг агитациязы кымнын эрге-ажыын камгалап, сонуургалын көдүрүп турарыл дээрзин билиндирер үе келген.

И. П. ПАВЛОВЕЦ, СЭКП Тожу райкомунуң идеология килдизиниң эргелекчизи: —Көргүзүг агитациязы чүгле партия организациязының херээ дээр хөөннер ам-даа биске чурттавышпаан. Бюрократизминиң бо хораглыг хөөннериниң даазылы ам-даа бижыг хевээрги ол-дур. Көргүзүг агитациязының идейполитиктиг утказын партия организациялары долузу-биле харыылаар. А оон материалдыг талазын ажыл-агыйлар харыылаар ужурлуг. Херек кырында байдал кандыгыл? Удуртукчуларны оода чадаарда долуза бижинир материалдан тып ап көрүүр деп дилеп кылаштажып турар-дыр бис. Көргүзүг агитациязын пегелдеге дүүштүр тургузары директивтиг утланышкын. Ол бүтүү-ниитиниң херээ-дир. Моңу чаа каапкан черле херээ чок. Кым чүүү харыылаарыл, ол албан күүсеттирген турар ужурлуг. Ол дээш партийжи харыысалганы кижилерге онаар аппаар.

Көргүзүг агитациязы идеологиял ажылдакчыларының дорт херээ. Оны олар албан күүседир ужурлуглар. Ынчаарга материалдыг талазын ажыл-агыйлар удуртукчулары хандырып бербес чүве болза, ону күүседири берге. Харын-даа болдунмас. Ынчангаш удурледир харыысалганы кым-дем бодаар, күүседир херек.

Чаа ЧҮЛДҮМ, СЭКП Өвүр райкомунуң идеология килдизиниң эргелекчизи тургаи: — Көргүзүг агитациязының салым-чолу чүгле чаңгыс таладан шинтирлеттинмес. Бүгү-де шаптыктаашкыннар чүгле материалдыг хандырылганың ядыызында. Совхозтарда тургустуунган куш-ажылы коллективтериниң чөвүлелдеря тургустуунга-ла үр болбаан. Оларның ажылы ам-даа шуудаалак. Көргүзүг агитациязынга чарыгдаар акша-төгеригти ук чөвүлел харыылаар, оон түнелги херек деп тур бис. Ажыл-агыйларда тургустуунган чөвүлелдериниң ажылы кажан шуудай бээрги маңаа турувуста шаг-ле чаңгыс черге турбас болгай.

Республика чергелиг эртикен бо ажыктыг семинарга лыка хөй айтырыгларны чугаалажып каапкывыс. Ам оон кеска түңнел үндүреп арткан. Шинтирлээр, ужуруң тодаралыр айтырыглар ам-даа долу. Көргүзүг агитациязының шимелдезин боттандырып турар чурукчуну чогаадыкчы негелде чарыктырып турары чугаажок. Көргүзүг агитациязының овур-хевирин чүгле чурукчу кижи тургузар. Анаала шимекчи-чурукчу эвес аап. Ынчангаш семинар үезинде архитекторлар, чурукчуларны маңаа киирештиргеги таварылга эвес.

Көргүзүг агитациязының эдс тургустуунуушкынының байгалында хөй талалыының дугайында семинарга чугаалаттынган. Ук чугааны амыдыралга боттандырары арткан. Семинар-өөредилге эрткеннден бээр эдээн үе болган. Оон киржикилери хөй-ааът келгеш-шуушкинниг тарап чаңгап, Ынчалза-даа байдал өскерилге чок арткан деп болур. Чүгле чаңгыс чижек. Бии-Хем районнуң хову ажылыглары бо чалыы бир дем-биле чорудайн турар дивейн тур бис. Чүгле эрги майыктан үптүнүп чадап чаа хевирлерни кандыг янзылыг дилеп тыварын «төгерик столдуң» киржикчилери ханы сайгарып чугаалашкан. «Хоорай ажы суурувусту үлегерлиг корум-чурумнуг, ырыг-силиг болдуравышкыр!» деп кыйгырыглар ам-даа бар. Чогум сөстер тыш. Ынчаарга ында тодаргай чүү барыл? Бистиң сураглыг сатириктеривис И. Ильф биле Е. Петровтуң шак ындыг алдөөртиглерни сактып келгилиглер: Кудумчулар ырыг болзуң диже, оон-биле демисеткен херээ чок, оларны чүгле эки ширбиир херек. Анаа-ла кыйгырарының орнунга, кудумчуларны ырыг-силиг тудар болза, сургаашкын херек чок дээни ол эвес чүве бе?

Ийиги чугаадан тургустуугаи лозун, плакаттар кижилерниң сеткил-сагыжын кажан-даа доюлдурбазын амыдырал бадыткаан. Мынчап көөрде көргүзүг агитациязының шимелдезин боттандырып турар чурукчуну чогаадыкчы төөнүүдеп ындыг янзылыг негелде чарыктырып турары чугаажок. Көргүзүг агитациязының овур-хевирин чүгле чурукчу кижи тургузар. Анаала шимекчи-чурукчу эвес аап. Ынчангаш семинар үезинде архитекторлар, чурукчуларны маңаа киирештиргеги таварылга эвес.

Көргүзүг агитациязының эдс тургустуунуушкынының байгалында хөй талалыының дугайында семинарга чугаалаттынган. Ук чугааны амыдыралга боттандырары арткан. Семинар-өөредилге эрткеннден бээр эдээн үе болган. Оон киржикилери хөй-ааът келгеш-шуушкинниг тарап чаңгап, Ынчалза-даа байдал өскерилге чок арткан деп болур. Чүгле чаңгыс чижек. Бии-Хем районнуң хову ажылыглары бо чалыы бир дем-биле чорудайн турар дивейн тур бис. Чүгле эрги майыктан үптүнүп чадап чаа хевирлерни кандыг янзылыг дилеп тыварын «төгерик столдуң» киржикчилери ханы сайгарып чугаалашкан. «Хоорай ажы суурувусту үлегерлиг корум-чурумнуг, ырыг-силиг болдуравышкыр!» деп кыйгырыглар ам-даа бар. Чогум сөстер тыш. Ынчаарга ында тодаргай чүү барыл? Бистиң сураглыг сатириктеривис И. Ильф биле Е. Петровтуң шак ындыг алдөөртиглерни сактып келгилиглер: Кудумчулар ырыг болзуң диже, оон-биле демисеткен херээ чок, оларны чүгле эки ширбиир херек. Анаа-ла кыйгырарының орнунга, кудумчуларны ырыг-силиг тудар болза, сургаашкын херек чок дээни ол эвес чүве бе?

Ийиги чугаадан тургустуугаи лозун, плакаттар кижилерниң сеткил-сагыжын кажан-даа доюлдурбазын амыдырал бадыткаан. Мынчап көөрде көргүзүг агитациязының шимелдезин боттандырып турар чурукчуну чогаадыкчы төөнүүдеп ындыг янзылыг негелде чарыктырып турары чугаажок. Көргүзүг агитациязының овур-хевирин чүгле чурукчу кижи тургузар. Анаала шимекчи-чурукчу эвес аап. Ынчангаш семинар үезинде архитекторлар, чурукчуларны маңаа киирештиргеги таварылга эвес.

Көргүзүг агитациязының эдс тургустуунуушкынының байгалында хөй талалыының дугайында семинарга чугаалаттынган. Ук чугааны амыдыралга боттандырары арткан. Семинар-өөредилге эрткеннден бээр эдээн үе болган. Оон киржикилери хөй-ааът келгеш-шуушкинниг тарап чаңгап, Ынчалза-даа байдал өскерилге чок арткан деп болур. Чүгле чаңгыс чижек. Бии-Хем районнуң хову ажылыглары бо чалыы бир дем-биле чорудайн турар дивейн тур бис. Чүгле эрги майыктан үптүнүп чадап чаа хевирлерни кандыг янзылыг дилеп тыварын «төгерик столдуң» киржикчилери ханы сайгарып чугаалашкан. «Хоорай ажы суурувусту үлегерлиг корум-чурумнуг, ырыг-силиг болдуравышкыр!» деп кыйгырыглар ам-даа бар. Чогум сөстер тыш. Ынчаарга ында тодаргай чүү барыл? Бистиң сураглыг сатириктеривис И. Ильф биле Е. Петровтуң шак ындыг алдөөртиглерни сактып келгилиглер: Кудумчулар ырыг болзуң диже, оон-биле демисеткен херээ чок, оларны чүгле эки ширбиир херек. Анаа-ла кыйгырарының орнунга, кудумчуларны ырыг-силиг тудар болза, сургаашкын херек чок дээни ол эвес чүве бе?

Ийиги чугаадан тургустуугаи лозун, плакаттар кижилерниң сеткил-сагыжын кажан-даа доюлдурбазын амыдырал бадыткаан. Мынчап көөрде көргүзүг агитациязының шимелдезин боттандырып турар чурукчуну чогаадыкчы төөнүүдеп ындыг янзылыг негелде чарыктырып турары чугаажок. Көргүзүг агитациязының овур-хевирин чүгле чурукчу кижи тургузар. Анаала шимекчи-чурукчу эвес аап. Ынчангаш семинар үезинде архитекторлар, чурукчуларны маңаа киирештиргеги таварылга эвес.

Көргүзүг агитациязының эдс тургустуунуушкынының байгалында хөй талалыының дугайында семинарга чугаалаттынган. Ук чугааны амыдыралга боттандырары арткан. Семинар-өөредилге эрткеннден бээр эдээн үе болган. Оон киржикилери хөй-ааът келгеш-шуушкинниг тарап чаңгап, Ынчалза-даа байдал өскерилге чок арткан деп болур. Чүгле чаңгыс чижек. Бии-Хем районнуң хову ажылыглары бо чалыы бир дем-биле чорудайн турар дивейн тур бис. Чүгле эрги майыктан үптүнүп чадап чаа хевирлерни кандыг янзылыг дилеп тыварын «төгерик столдуң» киржикчилери ханы сайгарып чугаалашкан. «Хоорай ажы суурувусту үлегерлиг корум-чурумнуг, ырыг-силиг болдуравышкыр!» деп кыйгырыглар ам-даа бар. Чогум сөстер тыш. Ынчаарга ында тодаргай чүү барыл? Бистиң сураглыг сатириктеривис И. Ильф биле Е. Петровтуң шак ындыг алдөөртиглерни сактып келгилиглер: Кудумчулар ырыг болзуң диже, оон-биле демисеткен херээ чок, оларны чүгле эки ширбиир херек. Анаа-ла кыйгырарының орнунга, кудумчуларны ырыг-силиг тудар болза, сургаашкын херек чок дээни ол эвес чүве бе?

Семинарның киржикчилеринин бодалдары

Э. КУЖҮГЕТ, СЭКП Кызыл райкомунуң идеология килдизиниң эргелекчизи: — Көргүзүг агитациязының оперативтиг хевирлери селөөнүт ажылдар үезинде ыяап негеттинге бээр. Ук ажылдар совхозтарга чымыштыг эртеря билдингир. Күш-ажылдың бүдүүлүүшкүнүү чокта, кандыгтаа ажылдың шынары кудуээар дээрги билдингир. Ажылчың кижилерниң позвиктиг тура-соруун көргүзүг агитациязы кедүрери чугаажок. Ынчаарга чамдык таварылгаларда көргүзүг агитациязын чүгле хөй-ниити организациялар харыылаар хөрээ дээш, аңаа үнер чарыгдалды бериң олардыва чаа каапкап олуруптар чоруктар бо-ла таварышпаа келир.

Эдс тургустуунуушкынын чедиишкинин болгаш ажыктыг талаларының дугайында соруп, мартылдаалыг айтырыгларны семинарның киржикчилери көдүргеи болгаш ону амыдыралга боттандырарының кандыг аргаларының талазы-биле санал-оналың солушканнар. Ук айтырыг нарын болгаш хөй-ле чогаадыкчы чорукту негээр. Мынаа хамаарыштыр четпестеривистиң дугайын база ажыы-биле чугаалаар апаар. Оон башка көргүзүг агитациязының дылы чүгле чаңгыс талалыг. Интернационалчы киживидилгени мындыг тала-биле каапкап чорудар бис. Оон мынай чамдык черлерде көргүзүг агитациязын харыылап турар кижилер үстүүртеп айтышкын маңап олурар чаңчылыындан үштүпмээн-дыр. Кандыг дылга кылырын партия хооркому, райком чүү дээр ирги деп далагалзап олурар чорукту черле болдурбас херек. (Залдан немелде).

— Бойдус камгалалының, эртке удур хемчеглер. Курстрахтың болгаш еске-даа черлериниң реклама хевирлиг көргүзүг агитациязының шыпары тергиин багай. Оон дыл-домаа база чаңгыс. Чүгле барааның болып, көрүкчүүн эстетиктиг сонуургалын черле барымдаалаваан болгулуп. Моңу кым контролдуп алырыл? (Харыы чок арткан айтырыг.)

Көстен боттуг херекче шилчиир

Угаан-бодалдың чаа эде тургустуунуушкынының үезинде көргүзүг агитациязының чедиишкинин болгаш ажыктыг талаларының дугайында соруп, мартылдаалыг айтырыгларны семинарның киржикчилери көдүргеи болгаш ону амыдыралга боттандырарының кандыг аргаларының талазы-биле санал-оналың солушканнар. Ук айтырыг нарын болгаш хөй-ле чогаадыкчы чорукту негээр. Мынаа хамаарыштыр четпестеривистиң дугайын база ажыы-биле чугаалаар апаар. Оон башка көргүзүг агитациязының чаартырының, оон киживидилгени мындыг тала-биле каапкап чорудар бис. Оон мынай чамдык черлерде көргүзүг агитациязын харыылап турар кижилер үстүүртеп айтышкын маңап олурар чаңчылыындан үштүпмээн-дыр. Кандыг дылга кылырын партия хооркому, райком чүү дээр ирги деп далагалзап олурар чорукту черле болдурбас херек. (Залдан немелде).

— Бойдус камгалалының, эртке удур хемчеглер. Курстрахтың болгаш еске-даа черлериниң реклама хевирлиг көргүзүг агитациязының шыпары тергиин багай. Оон дыл-домаа база чаңгыс. Чүгле барааның болып, көрүкчүүн эстетиктиг сонуургалын черле барымдаалаваан болгулуп. Моңу кым контролдуп алырыл? (Харыы чок арткан айтырыг.)

Семинарның киржикчилеринин бодалдары

Э. КУЖҮГЕТ, СЭКП Кызыл райкомунуң идеология килдизиниң эргелекчизи: — Көргүзүг агитациязының оперативтиг хевирлери селөөнүт ажылдар үезинде ыяап негеттинге бээр. Ук ажылдар совхозтарга чымыштыг эртеря билдингир. Күш-ажылдың бүдүүлүүшкүнүү чокта, кандыгтаа ажылдың шынары кудуээар дээрги билдингир. Ажылчың кижилерниң позвиктиг тура-соруун көргүзүг агитациязы кедүрери чугаажок. Ынчаарга чамдык таварылгаларда көргүзүг агитациязын чүгле хөй-ниити организациялар харыылаар хөрээ дээш, аңаа үнер чарыгдалды бериң олардыва чаа каапкап олуруптар чорукту черле болдурбас херек. (Залдан немелде).

— Бойдус камгалалының, эртке удур хемчеглер. Курстрахтың болгаш еске-даа черлериниң реклама хевирлиг көргүзүг агитациязының шыпары тергиин багай. Оон дыл-домаа база чаңгыс. Чүгле барааның болып, көрүкчүүн эстетиктиг сонуургалын черле барымдаалаваан болгулуп. Моңу кым контролдуп алырыл? (Харыы чок арткан айтырыг.)

Төмбурзектиң судалы

КНО ШЕРИГЛЕРИ—НАМИБИЯДА

НЬЮ-ЙОРК. (СЭТА). Шилчиишкиниг үе-чадада Намибияга дузалаар дээн КНО-нуң күштериниң болуу (ЮНТАГ) ол чуртуң девискээринде туруп турар. КНО-нуң түскай төлээлекчизи Фред Экхард деп кижиниң дыылетканын әлүтаар алырга. КНО-нуң шериглериниң 4480 солдаттары болгаш офицерлери боттарының туруштарын әзлепкен болгаш арткан 170 шериг албаннытлары боттарының хүлээлгелерин күүседиринге белеп.

Каттышкан Нациялар Организациязының Айыыл чок чорук чөвүзелиниң шинтирии әлүтаар КНО-нуң Намибияга шериглериниң саны 4650 кижи болур ужурлуг. Эргежок чугула болган таварылгада КНО-нуң чиргизе секретары оон шериглериниң санын 7500 кижи чедирер эргелиг. КНО-нуң Намибияда шериглериниң сорулгазы — Мурнуу-Барының Африканың улусчу организациязының (СВАПО) болгаш Мурнуу Африка Республикаының аразынга дайынны сокчадырын хынаары. Мурнуу Африканың шериглерин Намибиядан үе-үе айы-биле үндүрери болуп турар.

ПАНАМАДА БАЙДАЛ

ПАНАМА. (СЭТА). Панаманың иштики херектер министерстводу тускай медегледи чарлаан болгаш чуртта бүтүү-ниитти сонгуулдарының чорудулгазынга Американың Каттышкан Штаттары холгаарлап киржирин үргүлүүлеп турар деп айтыкан. Панамада АКШ-тың мурнуу чук командылаалының шериг базазынга парлалга төөрү АКШ тургускан болгаш балыыашкын дугайында «шын информациякы» иештердир болап турар.

Панаманың амгы чазаан божаңнадыр болгаш АКШ-тың эрге-ажыынга дүүшкен бүгүрүмүү чуртка тургузар сорулга-биле америк администрация сулчээнин планнап, акша-хөреңги-биле хаңдырып турар деп, медегледе айыткан. Агрессияга удур демисезди чорудар сорулга-биле Панамада тургустуунган экн тура батальоннарының каттышкан командылалы боочепсекти боттарының дайынчыларынга үлеп бээр деп шинтирлээн.

АКШ-тың күрүне секретарының болгаш камгалал министрининң аразынга ужуражыышкын болган. Панамага болур сонгуулдарының түңнелдеринге хамаарыштыр Каттышкан Штаттар шыкгы хемчеглери алыр дээнин Си-Би-Эс телекомпания дыыкаткан.

КЫЖАНЫ ЫШКЫН

ПХЕНЬЯН (СЭТА). Мурнуу Көреяның президентизи Ро Дэ У деп кижи национал телевидениеин дамчыштыр чүве чугаалаан болгаш чуртка онзагай хемчеглерин алыр деп кыжаныышкын кылган. Чөөкка удур демисезди болгаш күчүлээшкинни соксадырыче чуртчук чонун ол кыйгырган. Пусан хоорайның университет библиотекизынга студентилер болуп полицейжилерже халдаан база оларның иштинден әлээп каш кижилерни балыглаан болгаш өлүргеп. «Ангының күчүлээшкинниг революциязының» кылырын орадашкан күштерге удур шинтирлиг демисезди чорудар мен деп, президент кыжаныышкын кылган.

Марокко —Африканың соңгу-барының талазында күрүне, оон чуртталкыларының саны 25 миллион хире кижи.

Од кайгамчык чараш чуртту эрткен үезин аар-бергe, ынчалзажок оон төөгүзү дыка солуу. Оон хостаглавын колонизаторлар хөй чылдар дургузунда боой тудуп келген. Африка дипте стратегиг ол райондан, оон байлаандан колонизаторлар чарлыр хөөн чок болган.

Империализмге удур узун хуусаалыг демисеттиң түңнелинде марокко-француз дугуржулга 1956 чылдың март 2-де чедип алынган, барык 44 чыл үргүлүүлээн эжелеттиң од дугуржулганы әлүгаап күш чок болдурган болгаш Марокконуң хамаарышпас чоруун, бүрүн эргезин хүлээп көргеп. Чүрттүң хөй чону империализмге удур демисеттe киришкеп.

Марокко—чер ажылдыг чурт, ынчалзажок даг үлегүрү дүргеи хөгжээн. Чүрттүн чонунуң 56 хуузу көдээ жыл-ажылда киржип турар. Фосфаттарны даштыкыже садыгаар талазы-биле Марокко капиталистиг болгаш хөгжүп орар чурттарның арасында 1-ги черии, оны тывар талазы-биле 2-ги черии эдлеп турар. 9 миллион ажыг кижи ядыы байдалда чүрттап турар. Марокконда ажыл чоктарының саны 2 миллион ажыг. Ажылчы чонның ажыл сөскадыышкынының демисели налбарын туруп.

Марокко дедегей аранзызынга пейтроликтиг политиказын чарлаан, ынчалзажок АКШ, Франция болгаш Бирыын чүктүн еске-даа чүрттары-биле шерии кады ажылдажылгазын кылып турар.

Марокко—араб чүрттарының лигазының кежигүнү. Марокко-биле Совет Эвилелиниң аразында садыг болгаш культура харылзаалары хөгжүп турар.

ЧҮРҮКТА: Марокконуң Төөгүзү хоорайының кудумчуларында.

В. КОСТЫЛЕВТИН фотозу.

ДЕЛГЕЛГЕ АЖЫТТЫНГАН

ВЕНА. (СЭТА). «Веналың чаа чуртталга бажыңнары, амыдыралга эптиг чүүлдер» деп лозунгун адаабиле Австрианың найысмалымда ажыттынган. Делегейниң чээрби ажыг чүрттарының, оларның арасында социалистиг чурттарның хөй фирмалары боттарының барааннарын делгелгеге эккерген. Амгы үеним чуртталга бажыңнарының түзүүн хөгжүдер, хоорайларны, суурларны чаагайжыдылгазында улуг кичээнгейин үтпейдиргеи. Чуртталга бажыңнарының квартираларын каапкаар эки дериир талазы-биле боттарының сүмелерин архитекторлар берип турар.

Белен конструкциялардан бажыңнар тударының фирмалары чонга ачы-дуза чедирериниң аргаларын, хевирлерин сайгыраңгайжыдар айтырыгларны төларгай тайылбырлаашкыже улуг кичээнгейин үтпейдиргеи. Чуртталга бажыңнарының квартираларын каапкаар эки дериир талазы-биле боттарының сүмелерин архитекторлар берип турар.

Чогаалчы болгаш эртемден П. Дамдынсурэн (1908—1986) Чоон аймактың ынчы Матад сумузунуң девискээринге Мээн хөвүзүнүң төрүттүнгени.

Эртикел чылдың сентябрьда шылгараңгай моол эртемден, МАР-ның баштайгы улустуң чогаалчызы, МАР-ның ЭК-ның чингине кежигүнү, МАР-ның Күрүне шаңналының үш дакпыр лауреады Цэндийн Дамдынсурэнниң 80 харлаанын талбак-биле демдеглээн.

Ам оон бир чогаалын «Шыпшың» номчуучуларынга бараалгаттывыс.

П. ДАМДЫНСУРЭН.

ШАРАВ БИЛЕ НОРОВ

♦Чечен чугаадан үзүндү♦

Дараазымда чылын катыжышкынның удуртулгазы сиген кезеринге белеткелди организастаар деп шинитпирлээн. Аныяктардан кым-даа оңу кылыр туре чок болган. Чамчыл ёлүгаар, чайгы айларда хөрээженнер кылыр тургай. А эр кижилериң аңаа хамаарылгазы-даа чок, хымыс пактан каап, клен-халап чоруурлар. Шаандан бөрү-ле ынчап чаңчыгып калган улус бис. Шарав хымыс ижериңге кончуг ынак. Өөнге келгеш, эде кеттинге каапкаш, возканы хымыс-биле холуп алгаш, эки аъзын эзертеңнп мунгаш, аалдар кезип чоруп-ла жыр. Сиген кескен черже чоокшулаваа-даа.

Ашаа ынчап тонап чоруп-чоруп чедип кээрге, Норов ону аттыңнып-ла эгелээр: «Чүү деп мынаыг кижи боор сен? Бодуң бо каттыжышкынга киреринь негеп бердиң чоп, а ам ажылдаар хөнүүң чок, сиген кезип барбайн турар!»

— Мен дээрге, бо каттыжышкын сагышта безин чок турда, ол дээш демисежип чоруп турдум чоп. Сеп ону көөр-даа хөнүүң чок турдуң, мен сени аңаа ынак апаарыпны албадаптым! — дээш, ол каттыргылаан. —Сээң мынаыг бөштак шоодуларыңдан каңгыр олуа үнер чүвел. Че, мен барып кесчийп, а сен өгге олуруп, ажы-төлүү каракта.

— Магазинче шапкаш келийн аа? Ында бичии уруглар идиктеря киирипкен чадавас боор! —дээш, Шарав элээн каш аяк хымыс иже каапкаш, аътланып мыйай болгаш, сураг барган.

Ынчан партия секретары Цодол турган чүве. Ол болза улустуң албадап-даа, чөптеп-даа турган — канчаарга-даа, чүве бүтпээн, элээн каш кижи чыглып келзе-даа, чүгле аңаа ажылдаан аттыг болуп кавр, а дээрге азартанчыг булут көстүп келирге-ле, ким кайпаар тоо-быдаай бергилээр.

Цодол мелегей-даа эвес, кызымак кижи. Ол хөрээженнерни чыып алгаш, тайылбырлаан: «Ам сиген белеткеп албайн барзывисса, кызыы бүгү мал чудап өлүр. Орай күске чедир сигепээр бис. Боданып көрээлиңерем, хымык хымысчы арагачыларны каңгыг арга-биле ажылдадыр бис? Каттыжышкын болгаш партия бөлүү силерден дилеп тур».

Хөрээженнер Цодол-биле чөпшөөрешкеннер, а Норов ол хураага эң-не идегелиг киришкен. Оон мынаыг шинитбир үндүрүп алганнар: «Сиген кезилдеп доозулгүже чедир чаңгыс-даа ашакка арага, хымыс бөөр хамаанчок, ону чыттатпас-даа!» Ынаыг арга хүн бүүгүнүң хөглээшкиннеринден ашактарны ойталаптырыпка идеген турганнар. Олар ашактарны шуут хымыс шиппес кылдыр хоруур дивээннер.

Оон соонда уламаанда Шарав оң шаа эң-өөрү-биле чедип келгеш, кадаанның ыдып турар хымының мактаан. Мээң биче дукмам. Пунцаг база оларның арезында чораан, ол мензэ ону чугаалаан. Норов оларга бир-бир аяк хымыс бергеш, оон ыяап чок дээп. «Канчап мынаыг авээшти кылып алганы ол чоор?»—деп, аалчылары кайгааннар.

— Чааскаан белеңнп чедир сээп күш чедип чадап тур мен. Азы силер дузалажыр силер бе?—деп, ол сүме айтырган.

Кымның-даа саалда-биле халбактапчыр, оон ажываан хымыс ижер хөнүү чок болган.

— Че, мынаыг бошка, эътеп хайындыр, Норов! — деп, Шарав дужаган.

— Ынаыг-дыр!— деп, кадайы харылаан.

Уламаан улуг пашта бир-ле чүве пазылаар хайның эгелээн. Ашактар бөп удур чараапарын сыыртынып, ыяап олурганнар. Норов оларның бакарында картошкалыг тавактар сагсылаан, кырындан ореме бөлүү күткулаан: «Чемненицер!» дээн. Чеминиң амданнымы аажок болган, мыназа-даа аалчылар эът чиир бис деп бодаан болган арыннары арай өкпелээнаг кынны бергилээн.

— Бис хой мал эвес-тир бис, эът-сиген чивес улус бис! — деп, Шарав шугулдаан.

— Сен ногаажы кижи ышкаңыгай. Картошка чиирипге ыяк эвес сен бе?

— Бистер хавааннар-даа, даалаар-даа эвес-тир бис, эът-сиген чиир. Ынаыг чемден кижиге түү чыпшынар боор! —дажып, Шаравтың өөнүктери оңу деткээннер.

Ынчалза-даа, чаа чемни олар шенеп чиксей бергеннер. Удаваанда тавактар арыг апартылаан. Пунцаг аажок каттырып-каттырып, «Химирени-димирени арыда чип каапканнар...» деп хөөрей орган.

«Водкаң эккел!» — деп, Шарав пегээн. «Водка чок» — деп, кадайы харылаан. Хүрең аптарада элээн каш шыя бар. «Дуатүрүп эккел!» — «Оңу чидирипкен мен!»

Ашактар хорадап, аъттарын муңгуланнаан, Доржу сутдан хымыс ижер деп бергеннер. Норов оларны үдеп үнүп келгеш, чугаалаан: «Доржу сутдан база түү-даа албас силер». «Ол ам түге ыяаг апартаны ол?» —деп, Шарав алгырган. «Түге деп түн боор? Бистер, хөрээженнер, силерге сиген кезилдеги төнгүже хымыс-даа, водка-даа бербес деп шинитпир үндүрүп алган бис. Келишкиннің кылып доозуп алыңар — ынчан оозу-даа, кайгыы-даа бар апаар».

— Ах, бай ыяаг бе, олар дээрге, биске хымыс бербес кылдыр шинитпир хүлээп алган... А бис оңу ижер бис деп шинитпир үндүрүп тур бис! Доржу сүтке халдыптаалыкар!»—деп, Шарав алгырган.

Ол шинитпир хөрээженнерниң-даа эвес, партия бөлүүнүң түве-дир ийин деп түвеин эрлер чедир дыңнавайн мудурулаккаш, Доржу сүгдин келгеннер. Ооң кадайы оларга түгле хымыс эвес, а картошка белеп салып бербейн баргаш, Өске аалдарга баргаш база шак-ла ыяаг янзы чедишкин чок болганнар. Шупту хөрээженнер: сиген болбаан шаанда каңгыг-даа хымыс турбас деп шинитпирип быжыы-биле сагып ыяадаанар. Ол бөлүк аалдарынче таваң чаңгылаарындан өске арга чок болган.

Шарав сиген келип эгелээн, үстүнден — Цодол, хажыыындан — кадайы ыяытканы, кыычыктырбаанпары ол. Өскедээ ашактар база чыдып калбайн орай иүске чедир сиген кезер үжурга таварышканнар. А бүгү хөрээженнер баштаар черден хүндүлел бижиктербиле шаңнатканнар. Ынаыг янзы бистиң хөрээженнерниң ашактарның кырында үүп ыяадаанар. Шарав —чымчак, бак сеткил ыяган чөрбас кижи, а кадайының салдарыбиле ол аажок эки ашыдаар апаргап. Төрүмелиңден ол чаланныг чылгычы, ооң эмдик аъттар шалбаап, чашыктырып турарын көөрге, эрес-ле!

Сиген кезеринге кымыпдаа тура-хөнүү чок ыяаг үе боза турган, ынчангаш ынчан кеспейн-даа турган. Кезии алган сигенин безин хат-салгынга быдаредыр шаптырып, оң-ла черинге каапкаш-даа турган. Чооктап бөөр олар ооң үнезин биле бергеннер. Ам билир апаргап бис: сиген барда, кыяын-даа, чазын-даа ът база бир болур.

Чүве чугаалап турган кижим таакпылап, ыяы чок олура, мемей соп алгыы:

— Силерни Шарав-биле таныштырыксаа тур мен. Чугаалажыңар аптар боор силер деп бодай-дыр мен...

Мен Энебашка, солуп чугаазы дээш, өөрүп четтиргенім ийиргейледим. Ооң ол удавайн чаныш чоруткан.

Бир-ле чалын биске-дээш, чараш эр чедип келген. Ол Шарав болган.

— Бистиң чайлагларывыста хонаштарның хоочуну Энебаш силерниң адрезиңерни мензэ берген чүве—дээш ол менче холуп супуп кээп, «Чырык көрүнчүк» деп номну сунду.

Үнелиг ному дээш мен аңаа амгы үеде парлаан элээн каш номнарны белекке бердим.

— Хол-хаптарны, уктарны болгаш хөйленнерни дүктеп канчаар аргыыр дутаймда суме-дептер, бир пригі бе деп кадайым айтырарын дилээн чүве ийин—дидир.

Чурук-хөрүк-биле дерип турган, парлаан кааң биза орус номну мен аңаа харамланнайн-даа берип кагдым. Оңу ажыы кертүлээш, ол амыраап, чугаалай-лыр:

— Чаа, ам-даа бистиң улус хөнүү эки артып өөренип алырлар-дыр эвеспе...

Ооң Шарав мензэ чайын сиген кежилдеринде азы оңу ыяай-бөөр сөөртүүрге киржип ажылдаарын, а кыжын чылгы кадарып барып турарын чугаалады. Норов ногаа ажаар бригадада ажылдап турарын, картофель талалыбиле ёзулуг специалист болганын дыңнатты.

— Бистиң черивиске келзиңерге — ынаыг-ла өгге кирер силер. Бир эвес силерни эрга номнар сонуургадып турар болза, бисте чамдык ыяаг чүвээр бар, а чаа амыдыралды көрүксей бергеңерге, мен силерге бистиң каттыжышкынывысты көрсүүр бөөр мен. Бис ам канчаар сиген ажаан, картошка өстүрүп турарывысты көөр силер. Ол солуп. Адрезиңе биижип алыңар: аймаан, сумузун адаап, Шынартаа-Хем, Чылтычы Шаранка болгаш ногаажы Норовка деп кадрыңарга, ыяап-ла чедип көөр деп, Шарав «чылгычы» болгаш «ногаажы» деп сестерин дыңзыды адап турду.

Мензэ малчып Шарав-биле таныжып аары дыка-ла үзаланчыг болду. Ооң кадайы Норовту көрбээн мен, ынчала-даа мен ону шагда-ла аажок чоок танып ыяытканы болуп турдум. Бир эвес мен оларныыңга чеде берзимзе ол буска ыяытпаан картошкалыг еремелеп салгаш, мензэ бодунуң холу-биле аргып алган хептерин чоргаараанны көргүскүлээр боор деп шуут-ла бүзүредиг артым.

Чыргал СЕРЕН-ООЛ
очулдурган.

БАРЫКСАЙ БЭЭР УЖУРУМ ЧҮЛ?

Магаданчыг байлак орун Хендертениң
Барыксаңчыг онза кааны уран теол-ла.
Элиптерден хоюндадыр каккан саалын
Эргеледип, чассыткан дег сергедип кээр.

Селбер баштыг, кызыл-даваң чашкы шаамда
Черим-биле чүрээм ийи доңдашкан боор.
Чайгы эртен кылаңнашкан шалың сүзүп
Чаныкеавпым чавырыадыр, маннакеаам кэ-р.

Аваам чону — даайларым кайы шагдан
Аржаан дег суун ишкеп боорга сагыжым бе?
Саарыглай эткеп баткан Элегестиң
Чалгыы безин меңи ыый деп онейлей-дир.

Бедик бажы булуг бөрттүг Чедя-Хөлдүң
Белип каастаан аккыр оглуг малчыларның
Шынаа дургаар кежээзерде чаңгыланыр
Сыгыт ырыын дыңнаксай бөөр ужурум чүл?

Чаартыпган огбем чүрту Ак-Тал суурнун
Шалып, кежээ оглуң, кызың өөрүнгеп,
Шагда шоолуг ожаавааның чурумалды
Сагыжымга ам кээп чүрүп канчаарым ол?

Калдар КААДЫР-ООЛ,
Хову-Аксы.

ТӨРЭЭН ЧЕРИМ ОВУРУ

Хемче кырва төрээн нем—Тыва черим,
Кежээ шагда овурум мээ үттүшдурбас.
Ав судум ишкеп болгаш, эмген болгаш,
Аваамга дег, артык ынак ужурум ол.
Сеңээ, сеңээ! Чүгле сеңээ чүдеп артык
Сеткил-ханым дамырыңдан ынаң-тыр мен.
Аваймның, амыраамны, чырык хүнүү
Аврааддан шаңнаан-дыр сен, эргим черим.
Төрел чонуң аалгалыг ырын тудар,
Төрел чонуң чаланчы боот, ижин тудар,
Төнүүш чок-тур, моңге-дир сен, төрээн черим.

Кан-оол ЧҮЛЬДҮМ.

БУРУУ—МЕНДЕ

Сырбык кедеп, күдүрээге
Чымчаңнадыр безин чор мен.
Куу дыттың шышпыгымда
Кушче кордум: күшкүл олур.
Харааламга киирип алдым,
Калибрим «чыре-лее» кылдым.
Аткан огум ылап-ла дегдп.
Амыралдык орумда-ла
Балды-биле уладаваан дег.
Бажым орта чык-ла дигеп.
Ооң ыяай билинмес мен.
Ойта барып дүшкен болдум.
Чапмыга чоок чораан эжим.
Чаяан болуп, маннап кээптир.
«Канчаңдың?» деп
айтыртыңгаш,
Кайгап харап көре берген,
Кулаш хире, ырык дестүг
Кургаг будук —«күшкүл»
ол-дур.
Мени көөрге ойта дүшкен
Медерел чок чыдар болган.
Удаваанда, оңгарылгаш,
Угаан киирип, миниш кслдым.
Өрү аткан боом огу
Будукту сый дээшкен болган.
Өөнге чонга ыяттаваңар —
Буруу чаңгыс менде болгай.

Бичс-оол ДОЮНДУП.

СЫЫН МЫЙЫЗЫ

Кайгамчык улуг сыын мыйызы Герман Демократтыг Республиканың Бранденбург хоорайның музейинде 1696 чылдан бөөр кадагалаттынып чыдар. Ол мыйыс 66 адырлыг.

ҮШ КЕЗЕК ТРОТУАР

Американың Кентукки штадының Луисвилле хоорайының улус ыыластаар тротуарларын үш кезекке чарган. Тротуарның кудумчуже талазы-биле чүгле далажып маңган чөрүүр кижилер эртер, ортузу-биле агаарлап чоруур, далаш чок кижилер чоруур. Бажыңнарже талазында сандайларга олуруп дыштанып чоруур кижилер эртер, азы таныш кижилерп-биле ужураажы берген кижилер турар.

«СВИПИ» — ТЕРГИИН АШТАКЧЫ

«Тосиба» деп япон фирманың инженерлери «Свипи» деп бажың ишти аштаар тускай машина чогаадып тургускан. Ол машина чангыс үгда шаланы аштап, чүгбушаан, кургады чулгун каар. Бир минутада 25 дөрбелчиин метрни аштап кааптар. Ооң бир шак иштинде күш-ажылчы будурукчулуг 480 дөрбелчиин метр. Ол машинаны аэропорттарда, автовокзалдарда, школаларда ажыглап турар.

ХОЛДА КЫРГАН-АВАНЫҢ РЕКОРДУ

Калифорниянып Лом Линд деп бичии хоорайжыгаштың чурттакчызы Холда Круке бодунуң чурттаалгазының иштинде Уитнь деп даглыг бедиээшче чөөрби ийп катап кылаштап үнген. Ол чедиишкин Гиннесстиң Рекорд помунче безин киир бижиттинмээн боор. Ол даглыг бедиээштиң бедии дөрт муң дөрт чүс он сес метр. Оны чоокта чаа 89 харлаан Холда кырган-аваның рекорду деп санаар апаар.

НАЦИОНАЛ ПАРККА ДЕМИСЕЛ

Заир деп күрүненин (оңу элээн хөй чылдар бурунгаар Патрис Лумумбаның үезинде, Конго деп адап турган) чөөн девискээринде национал парк бар. Ында хөй санныг арыслаңнарлы, парларлы, чаакмарлы, буйволдарлы, гиппопотамнарлы алыпаап, өстүүл турар. Ынчалажок чазый кижилер ол парктың девискээринче шургүп, дириг амытаннарны кырып, даштыкыже садыглап, хөй миллион доллар акшага чединоп ап турар. Дээрбечилерниң халдаашкынынарыңга үдүүр демиселге үгүле бо чылдың эгезинден бөөр безин 35 егерьлер (парктә аңнарны азырап, кадагалаар, камгалаар кижилер) өлүрткен.

ТВ

МАЙ 6

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 Концерт. 8.55 «Гардемаринер, бурунгаар». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 10.10 Мелоэлер. 10.20 Мультфильмнер. 10.55—11.55 «Бүзүренчиг-даа болза, элдептиг». 15.30 Мелоэлер. 15.45 «Кижилерниң сактыышкынында...» Телефильм. 16.15 Уругларга фильм. «Юрка — комаидирниң оглу». 17.30 «Карак чивеш аразында». 18.00 «...16 харга чедир болгаш оон улуг иезы» журналга капсырылга. 18.45 Бөгүн делегейде. 19.00 «Автопортрет». Бис болгаш экономика. 19.45 «Гардемаринер, бурунгаар!». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.35 «Мультипликацияда шоодуг». 22.15 «Румба. вальс база чаңгыс иезын». Фильм-концерт. 22.45 Мелоэлер. 22.50 «Музыкалыг ярмарка». «Паринсче чадалар» деп делегей фестивалының ажыл-херекчи кижилериниң клуву. 00.05—00.50 Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында Харьковка Төрээн чуртуңга ескерлип турганнарны плередип тыпканының дугайында.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Уруглар сеансызы. 9.00 Итали дыл. 9.30 Телефильм. 9.55 «Закарпаттың чугумалдары». 10.30 «Тудуп алыышкын». Уран-чечен фильм. 11.45 «Гюмнар валдап келгеи». Мультфильм. 12.00 «Сонгу чүкте район». Уран-чечен фильм. 5-кн сериязы. 12.45 Мелоэлер. 12.55—13.40 «Сонгу чүкте район». Уран-чечен фильм. 6-гы сериязы. 17.05 Мелоэлер. 17.15 Телефильм. 17.45 «Кек дагнын чуртунда».

КЫЗЫЛДАН

18.05 Барымдаалыг фильм. 18.25 — СЭКП Кызыл хоорайкомунуң бирги секретары Б. П. Свиридовтуң чугаазы. 18.35 «Аныяк гвардия». Тинилелге хүнүмге тураскаадткан дамчыдылга. 19.15 «Тыва черже». Үндүрүгдеге: Мелоэлер. «Көскү агитация — пропагандаиың дээштиг хевири». Делегей байдалының дугайында беседа. 19.45 Мелоэлер. 19.55 Чарлаалар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Эртем-тайылбырлыг программа. «Пэдемдек ядаа-биле». 21.00 «Үе». 21.35—23.45 «Пи» демдек ядаа-биле». Уламчызы

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

18.05 Концерт. 18.55 Озалдак чок шимчээшкин дээш. 19.00 Баскетболга АКШ-тың чемпионады. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КИНО

МАЙ 6-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Трагедия в стиле рок» 9.30, 12.40, 15.50, 19.40 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Фотография с женщиной в диким кабзоном» 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Кинооборник № 154» 9.00. «Детство Бемби» 10.30, 14.00. «Девочка пшет отцы» 12.10. «Легенда о Нарайяме» 15.40, 18.10, 21.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Высокий блондин в чёрной ботинке» 14.30, 16.10, «Дикое сердце» 16.10, 19.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Душа моя» 16.20, «Фараон» 19.00 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Жемчуг» 15.00, 17.40 шактарда.

агаар

Республикага шокар булуттаар. Чагбас. Соңгу-барыын чүктеп хаттың дүргени секундада 5—10 метр. Дүне агаар 2—7 градус соор. Чамдык черлерге 9—14 градус чедир соок болур. Хүндүс 10—15, чамдык черлерге 2—7 градус чедир чылыр.

Кызылга шокар булуттаар. Чагбас. Соңгу-барыын чүктеп хаттың дүргени секундада 5—10 метр. Дүне 4—6 градус соор. Хүндүс 12—14 градус чылыр.

Афганистан Республикага албан эртиргеп интернационалисчи дайынчыларны интернационалисчи дайынчыларның хоорай каттыжышкыны ужуражыышкынга чалап турар. Ол ужуражыышкын 1989 чылдың май 9-та 10 шакта Ада-чурттуң Улуг дайынынга мочэмперияң тураскаалының чанында болур.

Ужуражыышкынны Тиилелге хүнүмге тураскаадыр.

Интернационалисчи дайынчыларның каттыжышкыны социал-амыдырал айтырыгларының талазы-биле хүдээп алышкынларны четверг сапында органнастаар. Адреан: Кызыл хоорай, Ленин кудумчуу, бажың № 17. Хүлээп алышкынны 17.00 шактан 19.00 шакка чедир чорудар.

Аныяктарның турталга комплекизинге киирери күзээнер дилеп бнлдирнштикперин 1989 чылдың май 20-ге чедир киирер.

ЕРМОЛАЙ АКЫЙ

Василий ШУКШИН.

Чажымда таварышканым бир мындыг таварылганы утпастыр мен.

Дүжүт ажаалдазының үезин турган чүве. Ол хүн тараа бастырылгазын эрте доозкан бис. Чүге дээрге даар чүдерөп келген. Булут тыртыш кээп, хат дыңнып орган. Чаъс иваар дей бөөрге, аңаа ажылдап турган бичии ооңдар амыраң турган бис, ажылдааш, турупкан удуска дыштапары өөрүшкү болбайн калчаар, а бистиң бригадирибис Ермолай акый дирпелип орган булуттарже көрүс-даа, ажылын соксадырывче дажашпайн турган.

— Чаъс чагбас-тыр ийип— деп, ол чугаалады.—Хат булутту сывыртап апаар.

Ол ажылды дүргеп кылып доозуксап турган, ынчангаш чапарынче далашпайн турганы ол. Ынчалза-даа шупту улус дегерни бөөрге, ол база хөөнүүг-хөөнчок белеткени берген.

Бригада төвүнде бажыңга чедир ыраа будун чартык километр хире бар. Аңаа чедип, аътгарывысты өртеп, кежээки чем чип турувуста безин чаъс чагбаан чүве. Шуут карангылап келгенде күштүг хат хадаан соонда чаңнык кызаңайпып, диимироошкин чаңгыланып эгелээп.

— Оорларга дыка-ла эптиг ие-дир деп. Ермолай акый чугаалаан — Гриша...—дээп, кезек ол-бо көрүлгүлеп. Ооп мени көрүп каап,—Вася! Силер ийи шаңга барып хонуңар, ооп бапка бичии тараавысты оор алгаш баар— деп, чарлык болду.

Гриша-биле пелээ шанче чоруптувус. Дем чаа копчуг дүргеп эрткеннзиг будун чартык километр дыка үр ырык ышкаш сагындырды. Харыында коргунчуг. Диимироошкин чымыктыкайның, чаңнык кызаңайпып, ында-мында дүшкүлеп турар. Ооп суттур чаъс кудуп келди. Кажан чаңнык чыруткылаш дээрге бир-ле коргунчуг чүүлдер көстүп көөр, ооп оны каранғы дүмбей сымыртар.

Чоруп ора аза берген бис. Тараа бастырып турган черивисти тыпкаан барган бис. Та кайы сараат чавыига турган улус бис.

— Оруккa таварышкавывыс сараат иштинче кире бергеш, аңаа хонуп алыылы — деп, Гриша санаалдады.

— Ынчалл харын — деп, чөпшөөрештим.

— А эртен келгеш шаңга хондувус дээп-ле бис, ким билип каар деп.

Чылыг болгаш онзагай чыттыг сиген иштинче кире бергивис. Эртежик турар деп бот-боттарывысты чагжыы алгаш, удуй бергивис. Даншык адып келгенин-даа, чаъстың эрткенин-даа эскербөөн бис.

Даартазында чырык хүн чылчырыктап, дээр чүлгүп каан чүве дег аяс, каан тур. А дүнеки чаъс хамык чүвени өттүрүп каапкавындан бригада улуду эрте тараа бастырып чорбазын билир болгаш турлагже чоруптувус.

— Че, таңпылдар—деп, Ермолай акый бисче кичээнгейлиг көрбүшаан, айтырды. —Кайы хире хондувар?

— Эки хондувус.

— Шаңда бүгү чүве тайбың-дыр бе?

— Тайбың-дыр. Чүү болду?

— Аңаа-ла айтырып тур мен. Силерни ыяаар чоруткан кижи черле айтыргай мен.— Ынча деп тура-ла бисче кичээнгейлиг көрүп тур.— Тараа будун-бүрүп-дүр бе?

— Будун-будун — дээш, Гришанын карактары чиидеп безин диведи. — Ооң чүзү каптап баарыл?

— Шаңга бардыңар бе, ыпчаш?

Мээң оорган чүнү мстай бергеп. Гриша база девидей берди ышкаш. Карактары ам чивемейин берди. Ынчалза-даа дужүп бербээн.

— «Бардыңар бе?» деп чүгерил?

— Бардыңар бе, ыпчаш?

— А бистиң каяа чораан деп бодаар силер?

Эх, Ермолай акый частыпла уңду.

— Аңаа барбаан-дыр силер ийин, алыстар!. Орук ара сараат иштинге хонган-дыр силер ийин, ол хиреңерде шаңга чордувус деп! Силер ийин боле-хаара түткаш силгиптер мен. Каяа хондуңар?

— Шаңга!

— Каяа хондуңар?

— Шаңга.

— Васька каяа хондуңар!

— Шаңга!

— А богда силерни, моомаларны — дээш, Ермолай акый бажын түттүпдү.—Оларның чүү деп турарын дыңнап көрүңер! Силер шаңга барбаан-дыр силер ийин. Мен аңаа дүне чордум ийип. Моомалар-дыр силер, моомалар. Дүне силерниң сооңдардан чоруткан болгай мен. Силер аңаа чок турдуңар!

Ооң шаңга чоранны-даа бистп хөлзетпээн.

— Ооп чүү болганыл ыпчаш? Бис база аңаа чораан бис. Аның чораш, бичии озалдап чеде берген бис.

— Каяа, озалдап? — дээш Ермолай акый шуут кышкырыпты.—Каяа, озалдап! Чаъс аяскыжеге чедир аңаа турдум. Чер чыып орда оон чоруй бардым. Силер аңаа келбээп силер?

— Чок, келген бис.

Ермолай акый тепий бер часты.

— «Келген бис» деп че?

— Келген бис.

Ол чүтеп сегирип алды. Ийи чүкче бурт дидивис. Ермолай акый чүтеннп октапкаш, черже дүкпүрүпүтү. Карактарының чажы безин төктүп келген, оозун адыжыбиле чода каапты.

— Четкерлер—деп, ол хыйланды.— Аңаа чорбаан-дыр силер ийин, кызыдыр хөрлеп турар. Чүү кончуг шүүр чок төлдерил бо. —Ыпча дээш Ермолай акый менче көрүүп келди. — Шынын чүтаалап көр даап, корткаш барбадынар бе? Бир-ээ мындыг болганынарда беш күш-хүүн казыыр мен, ол-дур!

Хүндүс тараа бастырып турувуста, Ермолай акый база биске чедип келди.

— Гришка, Васька мининн көрүнер даап шаңга барбадынар бе? Беш күш-хүнүү казывас мен, барбаанывыар шын аа?

— Барган бис.

Ол биске элээн кайгап турун-туруп, бисти кыйгырды.

— Чаъстан мен маңаа ыяытталып турдум, мен моон келлим — дээш, биске кээргенчиң аажок кылдыр көрду.— Силер каяа турдуңар?

— А бис дүү талага турдувус.

— Каяа, каяа? Мен кыдаштап, алгырып, силерни кый деп турдум. Каяа чордумар?

— Маңаа турдувус.

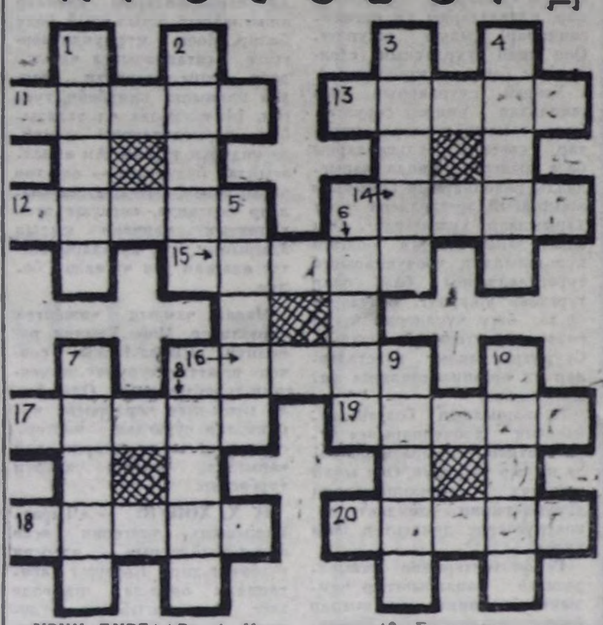
— Адыр-адыр. Оожургаңар. Күш-хүнүү казывас мен. Шынын чугаалап көрүңер, каяа чордуңар?

— Шаңга хонган бис.

Ооп Ермолай акый сараат ыядыкче чоруй барды. Базала ыглапкан хире.

• • •

Ооп бөөр дыка хөй чыл эрткен. Төрээн черимге келгеш, чок апарган төрелдерниң хөөрүнге баар мен. Ында тураскаалдарның бирээзинде «Емельянов Ермолай...вич» дээп бижимел бар. Ак сеткилдиг, ажылгыр, шынчы Ермолай акыйның ол хөөрүнге кээп, опу бөөз сактыр мен.

УЗУН ДУРГААР: 1. Көдээ ажыл-агый культуразы; 2. Кижилиң, дириг амытанның бир органы; 3. Аът херексел; 4. Аалдың адилели; 5. Ак чем аймаа; 6. Бойдуста чүве ады; 7. Азырал амытаи; 8. Тыва өгде дөжек; 9. Бойдуста чүве ады; 10. Тыва ак чем.

ДООРА ДУРГААР: 11. Азырал куш. 12. Балыктың органы; 13. Чиңге пес; 14. Бичии суг; 15. Аъш-чем аймаа; 16. Суг узар тускайлаан чер; 17. Малга ажыглаар бойдустуң чайгаар курлавыры; 18. Даңга чилии; 19 Бойдустуң болуушлуну; 20. Аът херексели.

Савелий САРЫГ
тургускан.

«ШЫНЫҢ» телефоннары

◆ Редактор — 8-43-34;
◆ орлаачылары — 3-33-91; 3-34-17;
◆ приемная — 3-34-26;
◆ таарымчалдазы секретарь — 3-34-92;
◆ оралакчылары — 3-45-93;
◆ партийжи аймыралы кылдазы — 3-38-42; 2-36-25
◆ совет турүүзүт, социал айтырыглар кылдазы — 3-34-09; 3-41-23;
◆ үлетүр кылдазы — 3-34-49; 3-36-73;
◆ агротөлептүр кылдазы — 3-41-16;
◆ пропаганда кылдазы — 3-34-57
◆ культура кылдазы — 3-39-15
◆ информация кылдазы — 3-37-11
◆ чагаа кылдазы — 3-39-03; 3-34-39;
◆ корректорлар — 3-34-19;
◆ бухгалтерия — 3-43-41;
◆ очулга кылдазы — 3-34-93;
◆ тилүүкчүдер — 2-37-41;
◆ солуп безбейн барганда — 2-32-75.

Чыдаа 300 катап үнер. Хемчээли 2 паравага ямазы
Тиражы 25400 оск.

Тыва АССР-ниң Йом үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыынын керектериниң талазы-биле күүрүк комитединиң типографиязы. Кызыл, Шетинкин бала Кравченко кудумчуу, бажың № 1.

Чагыг № 276. ТС—00131

Редактор В. С. ШАРАВИЙ.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгүн чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунун, Тыва АССР-нин Дээди Советинин болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч. май 7 воскресенье № 108 (14008)

1925 чылда үнезеп-леттингеш. Өртээ 3 кез.

Часкы тарылга — 89

СЕТКИЛИ-БИЛЕ КЫЛГАН АЖЫЛ

Талант ацаа ажыттынар

Хаймырлыг бригадазымның төвүнге чеде бердивис. Тракторларны чыскаай тургузуп каанын көргеш, элдепсиндим. Ажылчын дептиг бир кижи биске удур келгеш, амыр-менди солушту. Чугаалажы бээривиске бригадир Биче-оол Серенович Ортун болду.

— Хамык техникаларны түге чыскаап каан турарывар ол боор, часкы хову ажылдарывыче мынчага чедир кирбээнимер ол бе?—деп айтырдым. Кижим шала хүлүмзүруй каапкаш, тайылбырлады:

— Кайын ындыг боор, шык базырыышкынын доозкаш, ам чажылда манап тур бис. Механизаторлар техниказын катап-катап хынап, тааркып, септеп-даа ап турарлары бодур. Шык базырыышкыныл 8 ажыл хүнүнде доостувус. 1600 гектар болду...

«Бурунгаар» совхозтуң тарылга шөлү колдуунда Хаймырлыг ховузунда. Бо чылын бригада 2022 гектарга янзыбүрү тараа культураларын тарыар планныг. А чаштырылганы май 10-да эгелээр.

Коллектив 1988 чылда керээ аргазынче кирген. Механизаторларның харымсалгазы, сонуургалы-даа илдең-не бедээн. Ээлүлүг-ла ээ анаргаларыар.

— Бо арга кижилерни бодандырыптар-дыр — деп, бригадир чугаалады. Ооң утказы улуг. Шынаң-ла, аренда керээзи-биле ажылдаарга кижи бүрүзү кым сен дээрзи дораан-на көстүп бээр. Чаягаа, былдамыш кижилер чоортула боттары үне бээр, шыдашпас.

— Эрткен чылдың түнелиг-биле харын угла 2000 рубльди алдым. А ай сайында 150 рубльга аванска ап турган мен. Нинтизи-биле 4000 чыгыры орулгалыг болдум. Кыварчаар материалдарга чарыгдал ковудевээн, техниканың хөй удаа сентевээн болза, орулгам ооң-даа хөй болур ийик. Бо чылын ону «думчукка кертип алнаш», канчаар эвес мен адырам. Трактору-ла аңаа турбазаның дээш бүгү-ле чүүлдерни кылыр мен— деп, хөөмүй механизатор Эрес-оол Иванович Эренчин шинтирлиг чугаалады. Ооң кадыл ажылдан турар эви Черлик Монгуш. Олар арасында база дугуржулгалыг. Кайы-бирээзи ажылдап турда, трактор үрелген болза, ол ооду септээр, бодунуң күжү-биле кылдыымас болза, ооң септелге дээш хөлезинин бодуу төлээр. Шинчаң кээрге харымсалга бедивекен канчаар. А чогум план ёзугаар септелгеде тракторну, комбайнны-даа демнеминр. Эрес-оол Эренчин биле Черлик Монгуштуң күскү ажаалдага комбайны оваа ам белен.

Бо чазын канчаар ажылдап турарын Э. И. Эренчиден сонуургадым:

— Аренда керээзи-биле ажылдап турар болганда, бичии-даа коштап болбаны билдингир. Тракторум Т-150. Ээлчегде 46 гектарның шыгын базырар турган, ону 60 гектар чедирип турдум. Ооң кадында минералдыг база органиктиг чемнигчидилгени чажып тур мен. Нинтизи-биле 600 ажыг гектарның шыгын базырып, чемнигчидилгени чажып, төккен-дир мен.

Ооң харыны ындыг болду. А камналга дээш канчаар ажылдап турарын база айтырдым. 3—4 чыл бурунгаар механизаторлар боттарының тракторларын мунуп алгаш, бригада төвүден чемнешип алгаш, катап-ла ажылдаар черинче чоруп турган болза, ам аренда үезинде ындыг эвес. Ынчан үнүп турган артык кывар-чаар материалдарны та ким санаар, канчаар үндүр бижип турган чүве. Ам болза, чемнеп ажылдаар черинге-ле экеп бээр, трактор-биле бир метр-даа артык чер эртпес болза эки дээрзин Эрес-оол Иванович чугаалады.

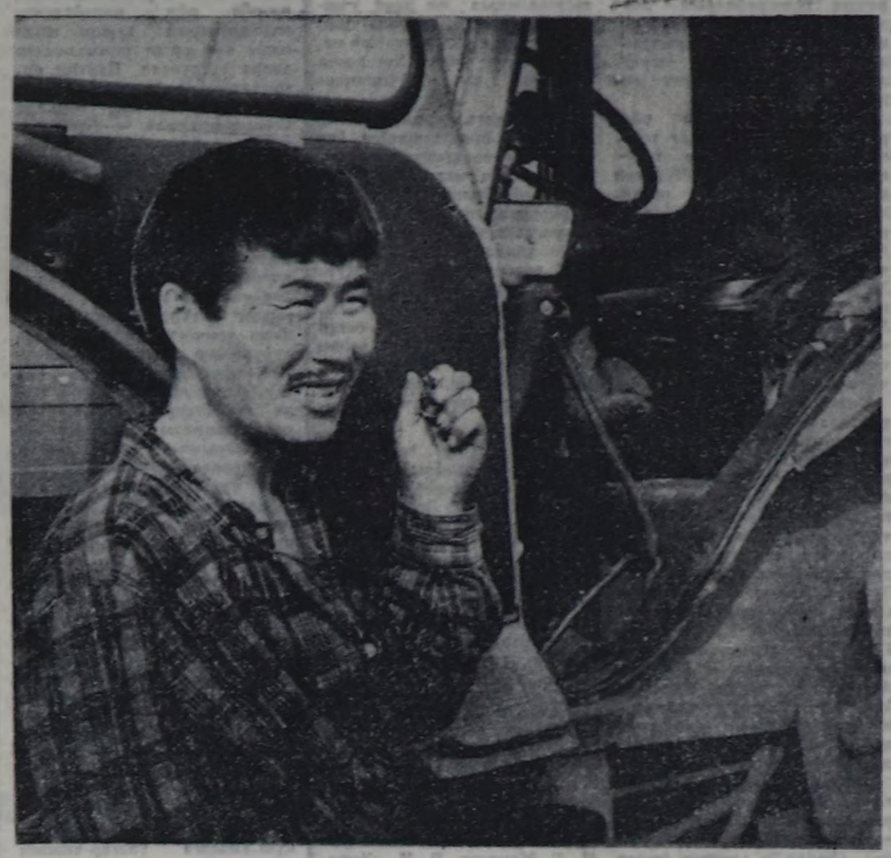
Бо механизатор 28 чыл дургузунда Хайырлыга, Кара-Суга тарап тарып, мал чеми өстүрүп ажылдап келген. Час кээрге, тракторга олурупкаш, чер ажаарар, илиартээр, үрезин, чемнигчидилге чаштырар, күс боорга, комбайнга олурупкан.

Ону ам совхозувуң улузу мактаар, аваа чоргаарланыр. Хөй талалыг мергежилдиг кижи болгаш ол чолаачылаар-дыр. Эрес-оол Иванович— дагдынмакчы. Ол бодунуң мергежилиниге 15 ажыг аныяк оолдарны өөреткен. Оларның арасындан чамдыктары төрээн чери — Баян-Хемниң мурнакчыларының арасында кирип, улуг үүлүнү бүдүрүүп турарынга Э. Эренчин өөрүүр. Эң ылаңгыя ооң-биле кадыл ажылдап чоруулу Александр Амыян, Александр Санчат-оол, Сергей Багай-оолга башкызы бүзүрээр.

Эрес-оол Иванович социалистиг чарышка каш удаа тилекчи болуп, Москва, Ленинградче экскурсиялап-даа чораан.

Аренда керээзинче киргенинге ол черле дыка сеткили ханган. Ол арга кижиниң ёзулуг-ла черниң ээзи болдуурар-дыр дээрзин ол чугаалап турар кижи чорду. Ол арга кижиниң бодунга база совхозунга-даа дыка ажыктыг. Ёзулуг талант аңаа ажыттынар.

Ким-оол ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: Василий Дажы Таңды районда «Коммунизмниң херели» совхозта механизатордап турар. Часкы тарылгага техниканы белеткеп адырынга ол идепкейлиг киришкен.

Ол ажыл агыйда ийи дугаартыг хову-трактор бригадазының тарыыр шөлүү чартырып белеткээн. Бир муң үш чүе ажыг гектарга маал чемнерин тарып өстүрүүлер.

Юрий МОНГУШТУҢ тыртыырган чуруу.

БАРЛЫКТЫҢ НОГААЖЫЛАРЫНДА

Ногаа тарып өстүрериниң хемчээлин Барлык-Хемчик районда «Барлык» совхозтуң ногаажылары бо чылын улгаттырар деп шинтирлээн. Нинтизи-биле 100 га черге ногаа аймаан өстүрер. Ол дээрге эрткен чылдыңдан 10 га хей. Га бүрүзүнден 176 центнер дужуттуг ажаан алырын планнаан. Эң ылангыя свекла, морковь тарып өстүрерин көвүдеткем. Бир эвес 1988 чылда свекланы чүге 5 га черге тарып өстүрген болза, бо чылын ооң шөлүн 25 га чедирген.

Ногаажылары түс-түс звеноларга үзүп, оларга планныг онаалдаларны берген. Звенолар совхозтуң администрациязы-биле керээни чарган. Оларның кежигүнерин төлевирим ажылының төнчү түнелин дээш алыр. Хөй ногаа аймаа тарып өстүрер болза, алыр акшазы арбын боор болур. Ийи таланың хүлээлелерим керээге тодарадып, кым кандыг ажылдарны кылып чорударып быжыглаан.

Звеноларның удуртукчуларынга ажылга харысалгалыг эштер соңгуттурган. Картофель тарып өстүрер 10 кижи составтыг звенону коммунист Михаил Оюн удурткан. Совхозтуң төп салбырында ногаажы 3 звенону арга-дуржулгалыг ногаажы Татьяна Монгуш удуртуп турар. Аксы-Барлык салбырда звеноларның ажылын республикага ат-сыны билдингир аларгаш ногаажы Федора Саая башкарып турар. Звеноларга тракторларны бүрүн кожуг техниказы-биле кадыл быжыглаан. Өөредилге чылы төнерге Барлык. Аксы Барлык ортумак школазының өөреникчилериниң бүдүрүлге бригадазының кежигүнери база ногаа ажаарынга дузалажып чедип кээрлер.

Ногаа өстүрериниге ажылдаар кижилериниң амыдырал хандырылгазынче база шинчы кичээнгейни бо чылын салган. Херээжен улуска ниити чурттагга бажынын бо чылын оргазда төвүнге тутканын. Ол бажынны малгаштап, чугайлаары арткан. Бригада төвүүнүң септелгезин чорудар 6 кижини ангылаан. Чоокку үеде септелге ажылын олар деозар.

Кызылга, Кара-Хаакка, Хакасияга болгулаан семинарларга ногаажы звеноларның удуртукчулары билиин бедидип алганнар. Ногаажы звеноларының кежигүнерин кыжын тускай программа ёзугаар өөреткен. Оларның билии элээн бедеэн. Харын-даа Чөөн-Хемчик, Бай-Тайга районнарның ногаажылары кээп, олардан өөренип ап турар.

Бо хүниерде «Барлык» совхозтуң ногаажылары ногаа өзүмнерин теплицаларга өстүрүп, оларны олуртуру-биле ажык шөлде хөрүүнү белеткеп турарлар. Аксы-Барлыкта, совхозтуң төп салбырында 2000 дөрбелчин метр теплицаларда, 70 хире парниктерде өзүмнерин үнгеним шору.

Совхоз төвүнде теплицаларга чедип, ногаажылардың ажылын сонуургап көрдувус. Теплицаларның ишти-даштында ажылдаан улус-ла хей. Саазындан стаканнар кылган болгук аныяктар биле чугаалаштывыс.

— Огурец өзүмнери өстүрериңге 10 муң сезлиг стакан херек. 2500 хирезин кылып алганывыс бо-дур — деп, оолдарның бирээзи чугаалады.

Оларның ажылдарын көрүп өөренип, сөөгүндан стакан кылырынга дыка-ла өөренген улус болду. Чамдыызы стаканнарны кылып турда, ескелерн аваа кара хөрүүнү уруп, үрезиннерни тарып турар. Өзүмнер өстүрер стаканнарны тускай хаваржактарга тургускаш, кандыг ногаа аймаанын өзүмү үнериң демдеглеп бижип кагр.

Көк Ооржаковна Мадан-Хаайның звенозунда 10 кижи ажылдап турар.

— 14 га черге капуста, свекла, морковь, помидор, редиска, огурец, койпутту тарып өстүрер бис. Орай бижар капуста, огурец, помидор үрезиннерни стаканнарга чаштывыс. Өзүмнеринң үнүп турары эки-дир — деп, ол чугаалады.

Теплицаларда ажыл дүпхүн дивейи чорун турар дизе ажырбас. Ногаажылар дүнелерде теплицаларга эглечжип дежурныйлап, оларның иштин чылыдыр одап турар.

Кижилериниң ажыл-ишин соруу бедик. Оларның кажчаар ажылдап турарын көргеш, «Барлыктың» ногаажылары багай эвес дужуттуг өстүрүп, ажаан алыр дээш күженишхиниг . ажылдаар дээринге кижи бүзүрей бээр.

Ховуг-оол МОНГУШ.

«Хемчиктиң сылдысы» солунунуң корр.

Мал продуктуларын күрүнеге садарының чартык чыл планының күүселдези (май 1-де медээ, центнер-биле)

Районнар	Эт		Сүт		Дүк	
	1	2	3	4	5	6
Бай-Тайга	2000	607	3400	1452	300	18
Монгун-Тайга	200	54	600	103	150	2
Барлык-Хемчик	5000	3068	7900	5295	360	31
Өвүр	1700	1119	1800	752	140	22
Сүт-Хөл	4500	1653	7400	4631	270	154
Чөөн-Хемчик	3800	2225	14700	9042	100	6
Улуг-Хем	6400	3523	23100	13060	260	34
Таңды	9700	6963	35000	22675	—	4
Бии-Хем	7200	4280	33400	19625	10	9
Тожу	900	527	2100	832	—	—
Каа-Хем	7100	3958	23500	12475	—	6
Тес-Хем	3700	1727	3600	1661	150	1
Эрзин	4400	1670	2500	1432	220	3
Кызыл	16200	12363	16000	9607	40	25
Кызыл хоорай	500	952	—	—	—	—
Республика	73000	44689	175000	102642	2000	317

Таймылбыр: 1—план, 2—күүселкени, 3—план, 4—күүселкеш, 5—план, 6—күүселкеш.

СЭКП ОБКОМУНДА

«Афганистан Демократтыг Республикага интернационалчы хүлээлгезин күүседип турган дайынчыларның материал-амыдырал хандырылгазында четпестер дугайында» СЭКП обкомунуң бюрозунуң 1987 чылдың августа 11-де доктаалының канчаар күүсеттинип турарының дугайында» айтырыгны СЭКП обкомунуң секретарнадының хуралында чугаалажып көрген.

Интернационалчы дайынчылар болуп чоравааннарның, өлгеннериниң өг-бүлелериниң чуртталга-амыдырал байдалдарын, эмнелге болгаш садыг хандырылгазын экижидер талазы-биле чамдык ажылды партия, совет органнарын, профсоюзтар болгаш комсомол организацияларының. кадык камгалал болгаш социал хандырылга органнарының чорудун турарын хүлээп алдынган доктаалда демдеглээн.

Аныяктар ортузунга шериг-патриоттуг болгаш спортмассалыг ажылга интернационалчыл дайынчыларны киништирип, оларның-биле ужуражылышкыннарны организастап турар.

Ооң-биле чергелештир СЭКП обкомунуң бюрозунуң 1987 чылдың август 11-де доктаалы четпес күүсеттинип турарын, ында демдеглеттингеп четпестер чедир чайлаттыпмаанын секретариат демдеглээн. Ол доктаалды күүседир талазы-биле дээштиг хемчегларын партия комитеттери, ресвоенкомат албаан. Курлавырда интернационалчы дайынчыларның, өлгеннериниң өг-бүлелериниң, пенсилиттериниң, балыглаттанарының, зарааннарын хереглелдерин болгаш негелделерин, ыдыктыг эмнелге дузаламчылын көргүлериниң айтырыгларын, албан-дужаалдыг чамдык кижилериниң келгерей хөөп карапчыг, човаар сеткил чок көрүп келгенинин хей санныг фактылары, тайырылгалары бо дугайын хереглеп турар.

Инвалиттер болу берген курлавырда интернационалчы дайынчылар шинарлыг эмнелге дузаламчылын чамдыкта албайн турар, малярия болгаш өске-даа халдавырлыг аарыгларның бар-чогунга хамаарышкан эмнелге шинчилгелерин организастаар ажылды чер-черде шериг комиссариаттары болгаш эмнелге албан черлери багай организастаан уржуудан калыпче чаныл келген интернационалчы дайынчыларның иштинден хей кижилер ындыг шинчилелдерни эртпейн келген. Өлген солдаттарның адаелери эмнелге дузаламчылын болгаш саналорий-курорт эмзошкинин алыры база негеттинип турар. Саналорий-курот путёвкаларын, а ол шыкаш калыкшылды катап тургузар төнгерге бөрүнүң путёвкаларын бөөр кылдыр лилег кылыр дугайында билдиришкин кипригеннерге шериг комиссариаттары кандыг-даа дузаны көргүсейн турар.

Интернационалчы хей дайынчыларга чурттага байдалдарын экижидер, урутларын школа назы четпозонерниң албан черлеринге киирерн негеттинип турар.

Курлавырда интернационалчы дайынчыларга, өлген солдаттарның өг-бүлелеринге доктаткан чилгелделерин бөөрининг дугайында хообйлужудулганың негелделерин күүседир талазы-биле немелде хемчегларын үлээп алырын хооррайкүүскомнарга, республиканың шериг комиссариадынга, профэвилелдерниин область чөвүлелинге, ВЛКСМ обкомунга, республиканың шериг комиссариадынга, республиканың министерстволарының болгаш ведомстволарының, коммунист удуртукчуларынга СЭКП обкомунун секретарнады хүлээткен. Ол мышкаш интернационалчы дайынчылар чоравааннарның чурттаага, материал-амыдырал байдалдарын, эмнелге хандырылгазын экижидер талазы-биле ажылды экижидерин хүлээткен. Курлавырда интернационалчы дайынчыларга, өлген солдаттарның өг-бүлелеринге доктаткан чилгелделерин бөөрининг дугайында хообйлужудулганың негелделерни боттандырып турарын доктаамал хынаарын организастаарын республика прокуратуразынга, республиканың шериг комиссариадынга дааскан. Кадыкшылын катап тургузары негеттинип турар кижилерни саналорий-курорт байдалынга эмзоринбиле путевкалар бөөр айтырыгны ажылдың төвүге доктаамал тургузарын профоблчөвүлелге, республиканың шериг комиссариадынга. Кадык камгалал министерствозунга, Социал хандырылга министерствозунга, Садыг министерствозунга, республиканың хереглекчилер ниитилелиниге болгаш еске-даа организацияларга сананадаан.

Курлавырда дайынчыларның республика чөвүлелин тургузарын, ооң ажылдаарынга эргежок чугула байдалдарны хандырарын ВЛКСМ обкомунга болгаш республиканың шериг комиссариадынга сүмелээн.

Эң, стационар болгаш амбулаторий медицина дузазын организастаарын улам ыдыг сайзырангайжыдар талазы-биле хемчегларын алырын, курлавырда дайынчыларның, инвалиттериниң болгаш өлген дайынчыларның өг-бүлелериниң медицина хандырылгазын контрольдаарын күштелдирерин, оларның ада-иезин медицинаның тускай үчёдунга киирерин Кадык камгалал министерствозунга дааскан. Кадыкшылын катап тургузары негеттинип турар кижилерни саналорий-курорт байдалынга эмзоринбиле путевкалар бөөр айтырыгны ажылдың төвүге доктаамал тургузарын профоблчөвүлелге, республиканың шериг комиссариадынга. Кадыкшылын катап тургузары негеттинип турар кижилерни саналорий-курорт байдалынга эмзоринбиле путевкалар бөөр айтырыгны ажылдың төвүге доктаамал тургузарын профоблчөвүлелге, республиканың шериг комиссариадынга. Социал хандырылга министерствозунга, Садыг министерствозунга, республиканың хереглекчилер ниитилелиниге болгаш еске-даа организацияларга сананадаан.

Курлавырда дайынчыларның республика чөвүлелин тургузарын, ооң ажылдаарынга эргежок чугула байдалдарны хандырарын ВЛКСМ обкомунга болгаш республиканың шериг комиссариадынга сүмелээн.

Эң, стационар болгаш амбулаторий медицина дузазын организастаарын улам ыдыг сайзырангайжыдар талазы-биле хемчегларын алырын, курлавырда дайынчыларның, инвалиттериниң болгаш өлген дайынчыларның өг-бүлелериниң медицина хандырылгазын контрольдаарын күштелдирерин, оларның ада-иезин медицинаның тускай үчёдунга киирерин Кадык камгалал министерствозунга дааскан

Бөгүн — радио хүнү, харылзааның бүгү адырларының ажылдакчыларының хүнү

ХАРЫЛЗАА АЧЫ-ДУЗАЗЫН—ЧОНГА

Төлөп дөрт чыл бурунгаар суралгыг орус физик болгаш электротехник А. С. Попов делегейде бир дугаар радио дамчыдылгалыг боттандырган. Бөгүн чүрттекчы чер бүрүү—сууг, хоорай-дээ болза—харылзаа түтүмнары болгаш почта маршруттарыбиле коштуунган. Телефон, радио, телевидение бистиң амыдыралывыстың чарлыбас кезээ апарган. Харылзаа чүгле улус ажыл-агыйының бир адыры эвес, чингис ай технологтуг чорудулгавыл, бүзүрүкчү күштериң кол кезээ болуу бергей.

Республиканың ийи муң кижилиг харылзачылар коллективиниң партийжи шинтпирлерин амыдыралга боттанымрымышаан, адырының материал-техниктиг базазын калбартыр, ажылдың шынарын экижилер база ачы-дуза хевирлерин калбартыр, электрик, почта харылзаазын, радио дамчыдылгазын болгаш телевиденнеңи сайгарадырынга көрдүүшен акша-көрееңнин долузу-биле шиңгээдир хемчегларин ап чорудуп турар.

Адыр үш чыл дургузунда чаа арга-биле ажылдаан. Доозу бот-орудга болгаш боттандыылыкчыкче шилчээн сөөлүн, телевизиниң чаа хевирикче киргеп. Бо байдалдарда политиктиг, организакчы болгаш ажыл-агыйжы ажыл-чорудулгавы социал айтырыгларны шинтпирзеринге утпаларыгар чугула. Оң мынаат ачы-дуза хевирлериниң калбактыры, сагылга-чурумну быжыглаары негеттиниң турар.

Эртикен чыл биске шылгалда болган. Чаа арга-биле ажылдап шыпаарывысты бадыткаар турган бис. План күжениишкиниг болган, күрчагыг мурнуку чыдаарымыштан ажыл турар. Чарыштыг эки организастап, салбырларның, пехтериниң ажыдыкка контрольду хүн бүрү күштелдирип тургаш, нол көргүзүүлер талазы-биле онаалганы эргелел күүседиптер аргалыг болгаш. Бо чыл-дың биргн кварталының планныг онаалдаары болгаш социалистиг хүлээлгелери база күүседиптингеп.

Продукциянын темчээлиг үшкү чылда 105 хуу, азы мурнунда чылдаавышкын 9,8 хуу өскүлеглиг кылдыр боттандырган. Тариф оруглаавырының өскүлүг темпизи—0,2 хуу. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн өстүрериң чедип алган бис—ол 105 хуу болган. Балансмалыг арыг оруглага планныг 106,2 хуу чедиргеп, планнаң ажыр 386 муң рубльдың арыг оруглазын эргелел алган.

1988 чылда чаа түдүгларже, эге тударынче 6075 муң рубльдың капитал салымшкывларың үндүргеп. Чаданапта харылзаа бажыңын, хоорайдар аразының № 3 автоматтыг телефон станциязын, Кызыл хоорайдың антенна-мачтазы түдүп эгелээн. Кызыл—Шагаан-Арыг аразында харылзааның кабель шугүмүн, Туранда АТС-тин, өске-дээ дуралал объектилерин түдүп турар бис. Ажыл-агый аразында чер-чергже чамдык түдүглары эгелээн.

Хоорайның, кодаанның, хоорайлар аразының телефон харылзаазын калбартырын үзамчылаар турар. Найысмалында 400 каналдыг хоорайдар аразының автоматтыг станциязын ажыглалга киирген.

Бөш чылдың үш чыл, бөш ийи соовуста калган. Күш-ажылдың темпизин чыл, кварталдар-биле эвес, хүн бүрүү-биле хемчээр үжүрлүг бис. Сүт-Хөл— Чадаана аразының участогунда сонналар шиттиин харылчаашын, хоорайлар аразының каналдарын немей кылыр. Оны эвээш каналлыг «Радан-2» радиореле аппаратуразының дуралы-биле эптеэр. Каа-Хем суурга ийи частотаныг чартык автоматтыг харылзааның аппаратуразының турускан. Чаа дериглерни салып, эргилерни солуп турар.

Бо чылын Кызылда ийи, районнарда үш абонент телеграфының четкизинче телетайптерны кошкан. Чүрттүн хоорайлар аразының четкизинче абоненгилериниң үнелеңге дуза кылдыр № 3 АТС-тин номерлерин тодаразыр дериглерни эптеп турар. № 4 болгаш № 6 АТС-терге шилгээ дериглерни тургузар. № 3 АТС-тин номерлерин 10 муң чедир көчүүдүр болгаш хоорайга телефон четкилерин үлем калбартыр.

Кодаа черлерде телефон харылзаазын экижидериниң сагыпты салып турар. 50 номерделиг АТС-терип О. Шыннаа, Ээрбек суурларда, 100 номерлиг АТС-терип Успенка, Чыраа-Бажы суурларда турускан. Ээрбек—Туран аразында хөй каналдыг «Радан» деп радиореле аппаратураны, Эрзин— Нарын, Самагалдай— О. Шынаа аразында он ийи каналдыг эптеп кылган. Бедик частоталыг дөнгүлерни Бай-Хаакта, Шагаан-Арыгда тургускан. Сүт-Хөл, Улуг-Хем, Таңды районнарның суурларынга радиотелефон харылзаазының дериглерин кылып доозкан.

Бо чылын кодаада АТС-терниң шилээлиг күштелдирин, «Зона-15», ИКМ-30 деп чаа системаларны, «Малютка», «Радан-2» ишкаш эвээш каналдыг радиореле системаларын ажыглап болур кылдыр оларны эге дериң, чаа АТС-терин тудары көрдүүн турар. Республикада «Москва» деп алды телевидение станцияларын, «Экран» деп дөрт системаларны тургускан.

Элегес-Аксы — Хову-Аксы аразында радиореле шугүмүнүү он ийи телефон каналдарын, өске-дээ чүгүле план-график ёзугаар чогуур үелиинде шынарлыг хандырар сорулга-биле демнеп, кызымаккай ажылдан эгелээн бис. Бо чылын Москвадан чалгаткан инженер-техниктиг ажылдакчыларның түскай киржиргеш-биле «ФИТ-ИСМ» деп марканың автоматтыг-кан пультузу-биле ажыглаар венгр аппаратура дериг-хөреселдериниг болдувус. Оң бистиң ажылывыска дөгүм болган дизе, частырыг болбас боор. Ынчангаш моөң мурнүнда шыкаш чүгле планныг хүлээлгелериввис күүседирип бодавайн, хөрек апарза дыштанып хүннерде-дээ ажылдаар ужурлуг бис. Кол сорулгавыс күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидери болгаш кылган ажылдың шынарын экижидери болур.

Радио хүнүнүң байырлалын үн оператөру Бичии-Уруг Монгушовна Дамба мурнакчы, чогаадыкчы ажылы, хөй-янзынчы чоруу-биле өткүү турар. Оң—Тыва АССР-ниң Телевиденнеңе болгаш радио дамчыдылга талазы-биле күрүне комитединиң хүндүлел, мактал бижиктери-биле шаңналдың келген дуржулгалыг ажылдакчыларының бирээзи. Бодуунуң ажылыгыры, хүнүлээлели-биле кижилерниң мактавын чедип алган чүүлдер шупту шын дээш турупкан.

— Ажылга четпестер база турүп келгилээр-дир. Оны болдурбас дээш турал-суглааларга чугаалап, анықтыг сүмелерни кадагалаан—мээң бир чаңчылым. Оскуу-дээ болза, четпестерге хемнээн чок кижи мен. Кандыг-дээ шаптыктарны ажып эртеринге нарын техникалы кылып турар кижи-бүрүү инженер-техниктиг удуртукчу кадрлардан кончуг хамаарыжыр. Бергедээшкинер меңээ база тургулаан. Оңу ажып алырынга эң-өөрүмүүн арга-сүмеле дузалаан. Аңмыраалга болуп турар бүгү-де эки, чаа үүлдерни чырытпышаан, четпестерни сойгалап чоруур чогаадыкчы ажыл-шиңгээ журналистериниң кылган ажылдарындан хөйүү өөренип. Билип ап келдим. Олар моөң-биле ажылдап турарыңаа аргыда, кижиниң өөрүшкүзүн, муңгараалын база үдежип турааран. Оларның-биле кады ажылдап, дамчыдылгаларны белеткеп, чоотка баараан болуп чоруурумга чоргаарлачып чоруур мен.

— Чаа ёзу-биле канчаар ажылдап турар силер, моөң сорулгалар сорулганар дугайын чугаалап көрүүлерем, Бичии-Уруг Монгушовна?

— Эде тургустунуушкунга үлүүзүү кажып, өске коллективтер-биле бир дөмей экономиктиг реформаны боттандыруры-биле ажылдың чаа хевирге болуп бригада кеткээн-биле апрель эгезинден ажылдап киргивве. Бригадиривис Олег Зайцев, инженер-механиквис Шойбен Бичее-оолдан ажыдып, үш черээжеп үн операторлавы бар бис. Мен база өөрүм Ай-черим Саяпан. Сара Какай-оол комитетте орус-тыва он ажыг редакциянга күскай ажылдап шыпаарын экижидерим. Кызылда радио дамчыдылгазының күштүг дамчыдыкчызын кошкан, Кызыл-Мажалыкта телевиденнеңиң ийиги программазын хүлээп алыр дериглер кылган. Радио точкаларын тургузуурунуң планы күүседиптинген.

Кодаа черлерде почта харылзаазының он дөрт участоктарын моторжуткан. Кызылда алды участоктарже машина чоруп турар. Үш почта салбыры чаа бажыңнарже көшкен.

Совзпечать дамчыштыр сайгарган продукциянның бир кижиге хамаарыштыр хереглеп эрткен чылын 10 рубль 25 көпеек болган. Оң дээрге мурнуңдаазыңнан 77 көпеекке улгатканы болур. Муң кижиге хамаарыштыр чагыгга 1246 экземпляр болган. Мурнуку чылдаазындан 33 сантө хөй. А парлалганың чагыдылгазының саны 9386 сантө оскен. Декабрь 13-ке чедир бо талазы-биле онаалга долуунган болгаш, парлалганы 141 муң рубльге немей сайгарган.

Коллективтиң чедиишкиниинге радиодамчыдылга төвүүн кол инженери М. Ю. Успенскийниң, Эрзинде телефонист Р. Д. Самдан, Сүт-Хөлде электромонтёр Х. С. Ондар, почтальон З. О. Лама, Сарыг-Сепкин харылзаа бөлүүрүнүң начальнигги Г. А. Кольцова оларның кижиэр-гээ турар үүлүг улус. Сарыг-Сепкин харылзаа салбыры бирги квартална чарышка тиилекчи болгаш эргелелдиң шилчиир Кызыл тутуп чаалап алган.

Харылзааның ажылын экижидерине хооччунарның хүлээп чугаалаары аотык эвес. А. А. Селиванов, И. К. Пожидаев, Б. И. Юшевич, М. Г. Мамзева, В. И. Денисов, А. С. Шерстнев, В. И. Рожин, Л. И. Сидоров, А. Ф. Лобанов, А. А. Рогалев, М. Ф. Котельников, Т. В. Боутков, И. А. Нагорных, И. А. Ганиш болгаш өскелер-даа аныяктарга арга-дружулгазын дамчыдып турарлар.

Дугаржап ЧОКСҮМ.

Харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң начальнигги.

Партийжи амыдырал: дуржулга, дилээшкин

БОТ-ИДЕПКЕЙНИ БЕДИДЕРИНЧЕ УГЛАНГАН

В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгүү» комбинаттың парткому бүгү ажыл-чорудулгазын партия эге организацияларының дайынчы арга-шинээзин, коммунистерниң авангардчы ролүн бедидеринче, партия ажылын эге тургузарынче, ооң стилин, арга-методтарын чаартып сайзырангайжыдарынче, ажылчы чоннуң кижизидилгезин экижидеринче, социал-экономиктиг хогжулдениң планныг онаалдаларын чедиишкинниг шинтпирлээринче мөөнүүлээн.

Парком чөөрби тос партия эге организациязын, чөөрби ийи партбөлүктү каттыштырып турар, ында алды чүс ажыг коммунистер хаара туттунган. Партия организациязы болгаш партбөлүк бүрүзү болуунуң үчёдунда коммунистерниң бот-идепкейин, харысаалгазын бедидеринче угланган ажылды доктаамал чорудуп, ооң стилин, арга-методтарын сайзырангайжыдып турар. Ынчангаш коммунистерниң ажылын база партийжи дээлгелерин сайзырангайжыдып турар. Ынчангаш коммунистерниң бүдүрүлге, хөй-янзынның хөрээлгө ээ-не идепкейлиг киржирин, каяа-дээ сагыдга-чурумнуг үлегерлиг болуруун чедип алыр дээш хемчегларын алган. Бүдүрүлгелер үнделзин экономиктиг реформаже шилчип, чаа ёзу-биле ажылдап турар үеде Ак-Довурактың партия организациязы ажылын эге тургузарынче, чаартырынче, сайзырангайжыдарынче хүн бүрү кичээнгейин салган.

Парткомуун күралдарынга партия эге организацияларының коммунистериниң авангардчы ролүн бедидер дээш чүүлдерни кылып турарының дугайынга партия эге организацияларының секретарьларының отчёттарын дыңнаар турар. Дузалал транспортуунуң гаражында партия эге организациязының секретары А. И. Игнатьевтиң коммунистериниң бот-идепкейин, харысаалгазын бедидер дээш чүүлдерни төлээ-биле отчёдуун дыңнаан, чугаалашкан. Чамдык кылдыңган ажылдар бар-дээ болза, дыка хөй коммунистер күш-ажылга үлегер-чижээн көргүспейн турар. Күш-ажылдың сагыдга-чурумнуун үрекчилери-биле шиңгээн, дээштиг ажыл чорутпазы болгаш өске-дээ четпестер бар. Парком күралынга плененгиннең четпестерни эдерилиин хемчегларын ажылдап кылган. Шак мындыг шинтпирни хүлээп алганы болгаш парткомга бо айтырыгны чугаалашканы өске партия эге организацияларының коммунистер-биле ажылын идепкейжидиринге салдарыны чедиргеп. Май айда парткомуун хуралынга рудникте, энергопехте партия эге организацияларының секретарьларының отчёттарын дыңнаар. Хоорайның партия эге организацияларының партбүроларга, партия хуралдарынга коммунистериниң онаашкан ажылын база партийжи дээлгелерин кавчаар күүседип турарының дугайында отчёттарын дыңнаар турар. Ооң үлэмындан партия кежигүннериниң бот-идепкейи, харысаалгазы бедип турар.

Ак-Довурактың коммунистериниң дөрт чүс бежи материалдыг бүдүүлгеде ажылдап турар. Олар хүүда болгаш коллективтиг планнарлыг, социалистиг хүлээлгелериг, ооң күүселдезиниң түңнелдерин айыткан хуусаларда доктаамал үндүрерн чаңчыл болган. 1988 чылда 396 коммунист боттарының планныг онаалдаарын болгаш социалистиг хүлээлгелерин чедиишкинниг күүсеткен. Олар бот-орудга-харылгаже болгаш бот-акша-лаңмышкынче шилчээнин-биле бөгай эвес түңнелдерни чедип алган. Күш-ажылга, амыдыралга төлептиг, бот-идепкейлиг, мурнакчы коммунистерни хоорайның улуг ажыл-агыйының кайы-даа адырынган он-оңу-биле аваа болуур. Даг-дүгү рудниктиң ерумпскчиэ К. Б. Ооржак, бедик сорттуг даг-дүгү арыглаар пехтиң электрик кадыкчызы В. К. Монгуш, Ак-Довурак автотранспорт бүдүүлгелиниң чолаачызы С. В. Шишкин, септелге-түдүг эдегелиниң бызаачызы М. О. Хертек, Тыва АССР-ниң алдарлыг эмчизи, СЭКП обкомунуң бюро кежигүнүнге кандидат Л. С. Парчина, № 2 ортумак школаның директору З. С. Дуктел-оол, чоннуң амыдырал хандырылга бүдүүлгезиниң бажыктызы М. Х. Лювдуп, ажылчын хандырылга килдизинде сөлдыгны О. И. Ооржак болган өскелер-даа ында хамаарыжыр.

Парткомнуң, партия эге организацияларының партийжи организастыг, идеологтуг, политиктиг-кижизидилгелиг ажылдарны идепкейжиткенин, коммунистерниң бот-идепкейин, харысаалгазын бедиткенин, ажылчы чоннүүлэ харылзааны экижиткенин он ийиги бөш чылдың эртикен үш чыл-ының планныг онаалдаарын чедиишкиниг күүседиринге биче эвес салдарны чедиргеп. Ол үеним дүрүзүнде комбинат бердингеп ажылдалгадан ажыр 22 муң тонна чыыт даг-дүгүн сайгарган. 1988 чылдың социал-экономиктиг хогжулдезинин планныг онаалдаарын комбинат эки күүсеткеп. Бүгү-эвилелдиң социалистиг чарыжынга тиилекчи болган. Күш-ажылчы маргылаанның мурнуку одурүүнде коммунистер Г. В. Парамашинец, А. И. Писаревскийнин, И. В. Бобылевтиң, Б. Г. Устиновтуң, П. В. Ставродубованың удуртканы рудниктиң, арыгдал фабриказының, дүзалал транспортуунуң гаражының, пехтериниң коллективтери мурнуку одурүүдө чоруп олар.

Хоорайның партия организациязы бодуунуң ажыл-чорудулгазының стилин, арга-методтарын сайзырангайжырынче сөөлгү үеде доктаамал кичээнгейин салган. Политиктиг удуртулганың органы болгонда коммунистериниң бүдүрүлгеге, хөй-янзынның ажылынга киржиргеге идепкейин көзүрериче, корум-чурумну болгаш сагыдга-чурумну быжыглаарынче угланган хемчегларын алган.

Партия эге организацияларының эң-не төлептиглерин СЭКПниң хүрээлеңинге хүлээп алырын ужуратпас. Сөөлгү үш чылда парком партия кежигүнүнге 97 кижини хүлээп алган, ооң иштинде 57 ажылчын бар. Олар шупту партия, профсоюзтуг, комсомол болгаш өске-дээ хөй-янзынның организациларының ажылында идепкейлиг киржип, онаашкан ажыл-херээн ак сеткиздиг күүседип чорууглар. Ындыг-дээ болза сөөлгү ийи чылда хоорайның партия организацияларынга партияга хүлээп алыышкынны 1986 чылдан кыскарткан. Ооң чылдагаавышкынның бирээзи база СЭКП кежигүнүнге киргеп дээш кижилерден шыңгыыратканы болур.

Коммунистерниң инвидуал-политиктиг аттестациязын, бесседалажышкынны парком, партия эге организацияларының чорудуп турар. Бүдүрүлгенин оң сес удуртукчуну инвидуал-политиктиг аттестациязын эрткен. Бесседалажышкынны үезинде ыяа хөй коммунистер комбинаттың ажылын, кижилерниң амыдырал хандырылгазын экижидеринче угланган саналдарын, сүмелерин киргеп. Чамдыктары чоп орудугга кижизидинге ажылын четпес чорудуп турарын билиргеп.

Коммунистерниң бот-идепкейин, харысаалгазын бедидеринче угланган хемчегларын партия эге организацияларының ап түрээ-дээ, олар эге тургустунуушкунунуң партийжы амгы негелдеринге ажыдаа четпес. Планныг онаалдаарын күүсетпес, хөй-янзынның ажылынга киржиппес, корум-чурум, сагыдга-чурумну үрээр, аргалаар коммунистер партия эге организацияларында бар. «Тыва даг-дүгүү» үдурт эргелелинде коммунистер планныг онаалдаарын, социалистиг хүлээлгелерин күүсетпейн турза, оларган партийжи бот-биле негелдерни тургускайн келгеп. Ында партбюро коммунистериниң авангардчы ролүн бедидеринге ажылын чорутпаан.

Партийжи, күрүне, сан-хөө чүрүмү, корум-чүрүм үрээн, аргалаан, эрге-дужаалын соора ажыглаан коммунистерге шыңгыы партийжи хемчегленнин онаап турар. Сөөлгү ийи чылда 24 кижини партиядан үндүргеп. Оларга А. В. Макеровтан, В. А. Симаков, О. Л. Ондар, А. В. Бедиктиков, П. Ч. Кудар, В. В. Калиганский болгаш өскелер-даа хамаажыр.

Парком, партия эге организацияларды коммунистерниң авангардчы ролүн бедидеринче угланган хемчегларын ап. четпестерин эдер дээш темпежип турар.

Шапшал-оол КЫРГЫС,
В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгүү» комбинатта партком инструктору.

Бир чагааның изи-биле

БАДЫТКАТТЫНМААН

Чадаавада ажыл-агыйлар аразында кежүп чоруур механизастаттыган колонналың бөлүк штукатур-малярларындан редакцияга чагаа келген. Штукатуржуларның чагаазының кол утказын маңаа киирерге мынаар.

«13 дугаар шалың акшазы ковудээрге, кызаан. Акша түге эвээжил дээримге, ажылдаан акшаң эвээш дээп. Бистиң соовуста ажылдаан үүле 130—235 рубль чедир ап турар. Мээң-дээ, ол-дээ үдустүүн разряды 4. Нарядты шын хаап турар. Эртикен чылдың дөртку кварталының шаңнал акшазын АКМК-ның ажылчыннары негежип турар. Шаңнал акшазын контора үлүзү бистинбиле деңге алыр. Оларның алыр шаңнал акшазы бистен хөй. Ажылчыннар 30—40—50 рубль, эң-не адаа 15—20 рубль шаңнал акшазы алыр боор-дур. Бичии-даа тудуг дужаарга контора үлүзү албан шаңнал акшазы алыр. АКМК-да штукатур-малярлар бригадазының кежигүнүнүң дорааныс аттарывысты ап-кара чокка салып кагдывыс.

«Шак бо хомудалывысты будуруруп турар кижилерге баштай дыңнадыны кылгаш, илередип бааргын, силерден дуза чедирерин диледивис. Бо черге хомудаваа деп дугуруштувус. Дилээвиске хамаарыштыр харыы маңаа артывыс».

Хоорайда ажылдап турар штукатур-малярлар Калчанкыс Куулар, Шура Күжүгет, Светлана Мартан-оол, Хопуй Ооржак болган өскелер-даа. Ол шыкаш кодээде ажылдап турар штукатур-малярлар Галина Куулар, Долум Карасал, Ольга Монгуш, Нина Куулар болган өскелер-даа.

Редакцияга келген шак мындыг дуңурениг чагааны бижиирге чедип, чагаага бижээн фактыларны мидавылап хынап көөрүп редакцияның удуртулгазы меңээ даосскан чүве. Наймысалдаан ырак черде ажылдап, чүрттап турар тудугжу малярларның хомудалын Чадаанаже вытанып үнер бетинде катап-катап номчуп, таныжып көргеп мен. Парлалга ажылдакчызының хүлээлгелиг черде мындыг. Штукатур-малярларның шаңнал акшазы кавчаар барганы? Оны санап турары шын бе дээш хей-ле айтырыглар мени дуңурелип турган.

Ажылчыннарның эргежыын бодаваа удуртукчулар, бухгалтерия ажылдакчызары-дыр дээш бодап бажыма база кирип каап турган. Штукатур-малярларга дузалажыр, чагаага бижээн чүүлүн бирден бирээ чокка хынап көөр, тодарадыр дээш Чадаанага чеде берген мен.

Редакцияга чагаа бижээн штукатур-малярларның бир бригадазы Чадаанада көдээ профтехучилищенин өөредилге мастерскаязының тудуунда. өске бригаданың кежигүннери Хайыракан суурда чүрттелге бажыңнарының тудуунда ажылдап турар. Чагаага бижиттингеп хомудалды хынап көөр мурнунда Чадаанада КПТУ-нуң өөредилге мастерскаязының тудуунда ажылдап турар Калчанкыс Куулар, Александра Күжүгет, Хопуй Ооржак болган өскелерге-даа ужуражып чугаалаштым. Ылаңгыя Калчан-кыс Куулар чагаага бижээн чүүлдер шупту шын дээш турупкан.

Штукатуржуларның чагаазында бижиттинмээн четпестер бар болган. Өөредилге мастерскаязының тудуунда бичё механизация чок. Бүгү ажылдарны хол-биле кылып турар. Электри күжү-биле ажылдадыр щётка бар-дээ болза, ону кожуптар кавельди бөш чыл иштинде тып чадавткан. Шак мынчаң кээрге, штукатур-малярлар бүгү ажылларны хол-биле кылып турарындан ажылдаарынга таварымчалыг байдалдар тургустунмаан.

Штукатур-малярларның пегеддезиниң шынын тыварыбиле АКМК-да профвилел комитединиң хуралында сайгарар-дыр деп коллективтиң удуртулгазы-биле дүтүруткаш, ол хуралды апрель 10-та эрттирдиввис. Будуруглгенин удуртукчуларын, бухгалтерий аппарадының ажылдакчыларын, хомудал бижээн штукатур-малярларның үк хуралга чалаан. АКМК-ның кол бухгалтери Галина Егоровна Леонова 13 дугаар шалың акшазын кавчаар санап берип турарын тодарай чижектеге көргүзүп турган, тайылбырлап берген. 13 дугаар шалыңны санаарза ажылчыннын, албан-хаакчының арыг шалың акшазын болгаш аарып турган хүннерин дээш толаар шалың акшазын кады санаар.

Кол бухгалтер шак мынаң тодарай чижекти чугаалады. Хомудал кирип турар штукатур-малар Калчан-кыс Куулары ап көрөөл. Ол партку разрядтың штукатур-малярлары. Ажылының стажы 20 чыл. Бир шакта тариф ставказы 79 көпеек. 20 чыл ажылдаанының коэффициентизи 2 болур. Мынчаар санап кээрге. Калчан-кыс Куулар-ның чылда ажылдаан алган шалың акшазы 1020 рубль болган. 13-кү шалыны төлээрге 1 рубльдың шалың телевириңге онаалтыр 12,5 көпеекке санаар. Чижээ, 1020 рубль×2 коэффициент= 2040 рубль болур. 2040×12,5 көп.=255 рубль. К. Куулар 255 рубльдың 13 дугаар шалыга алганы ол.

Любовь Кызыл-оолдуң бүдүн чылда ажылдаан алган шалың акшазы 275 рубль болган. Ынчалза-даа ол декреттиг шөлээге турган. Ажылының стажы 1,4 чыл. Ооң коэффициентизи 1. 275 рубль ×12,5 көп.=34 рубль. Бо дээрге ооң алганы 13 дугаар шалың акшазы-дыр. Шак мындыг чижектерни хейжеп көргүскен. Ынчалза-даа Калчан-кыс Куулар баштаан бөлүк штукатуржулар бол бухгалтериң, экономистиң, санажылга кызыл бухгалтериниң тайылбырын херекке албаан.

Херек бо хире нарын боорга, профкомнуң күш-ажылчы маргылдаа чарар комиссиязының хуралын дыртыжында эртирер ужур таварышкан. Комиссиянын даргазы И. Х. Монгуш, профком даргазы К. К. Кабимульдинова, АКМК начальнигги П. И. Носов, күш-ажылчы маргылдаа чарар комиссиянын кежигүннери К. В. Давыденко, М. А. Махнева олар база ол хуралга кирипкен. Бухгалтер документизин ёзугаар штукатур-малярларның ай санында ажылдаан акшазын, шаңнал акшазының түңүн кижи бүрүзүнге документ ёзугаар көргүзүп турган, тайылбыр берген соонда, солуунга хомудалдыг чагаа бижээн штукатур-малярлар чөрге шаңнал акшазының түңүн бүдүрүлгенин бухгалтериниң чедип, эп-нөөт-биле айтырыгны тодарадып билип алган турган болза, маргылдаалыг мындыг айтырыг үнүп келбес турган. Бо дугайында биллярниккинин профкомга киирттеп бис деп Калчан-кыс Куулариың чугаазы база бадыткаттынмаан. Ажылчыннарның шалының болгаш шаңнал акшазын шын эвес санап берип турар дугайында штукатур-малярларның биллярниккинин профкомда чок болган. Эртикен чылдың дөртку кварталында Калчан-кыс Куулардың ажылдап турарлы штукатур-малярлар бригадазы күш-ажылдың бүдүрүктүүлүүн планын күүсеткеп. Шаңнал акшазын албайн берген. Планныг онаалдаанны күүсеткен таварылгада тудутчулар, штукатур-малярлар ай санында аккордтуг шаңнал акшазын алыры көрдүүлген.

Түс черге хомудалды сайгарыптар арга турда-ла, факт-барымдаазы чок, шын эвес чаргы чарар дээш күрүлеңни акша-төгерииң чаргыдап, сургакчылап, ийи хүн дургузунда кижилерни ажылындан чардыктырып, хуралсуглаа эртирер ужурга таварышкан. Оон туржук, хомудал чагаа бижээн штукатур-малярларның эрге-ажыын камгалап, оларга дуза чедирер, чүвелиин алыс шынын тодарадып, эчизинге чедирер дээш чеде берген корреспонденгинин штукатур-малар Калчан-кыс Куулар чымагап хөй тудугчулар мурнуңга пүтүүлдеп: «Дүүн маңаа хурал эрттирип турган, бут кыынга тура албас, бидабес ажырык турунаар» деп сеткил-терген. Калчан-кыс Куулариың бо төлеп чок ажылчаның, кижилерни куду кээр, пүтүлүг чорууң хомудаар болза. К. Куулар болу чарыя харысаалгага онаажып болгу дег. Редакцияже бижээн хомудалдыг чагаага штукатур-маляр Ольга Монгушгун азыя тудуп бижээнин үн чагааны сайгарган комиссия хуралынга ол эл-депсинниң чугаалаан. Кижилер ады тудуп, ол-бо черлерже чагаа бижиирп канчаптаа таварышпас деп чүвелиг чамдык кижилер ёдумчуунга кертип алаа черле ажыктыг болгу дег.

Малай-оол ОЮЛ.
(Шынның» түскай корр.).

МУЗЕЙ — ЧОНГА, ЧОН — МУЗЕЙГЕ

ТӨӨГҮНҮҢ ДӨЗҮ ЫНДА

1929 чылда ССРЭ-ниҢ Тывада элчин черииге «Уранхо-ведение» деп бөлүм ажыттынган. Ол бөлүмүнүҢ киржикчилери ССРЭ-ниҢ элчин черииҢ болгаш ТАР-ныҢ албан черлериниҢ ажылдакчылары болуп турган.

МузейиҢ тургузар дээш баштайгы белеткел ажылдарын чоруткан. Суурлар, сумулар болгаш кожуумнарже музейге хереглеттиивер материалдарны чыырыкка дузалы чедирер кылдыр чагааларны чорудуп турган. Оон түнелиинде көдээ чурттакчылардан, кызыл партизаннардан материалдар хөӊү-биле кээп эгелээн. ОларныҢ аразында төөгүнүҢ, археологияныҢ, этнографияныҢ материалдары чыгдынган.

ТАР чазаа ССРЭ-ниҢ Тывада элчин черии дамчыштыр ССРЭ-ниҢ культура харылзаа черлериге музейге хереглээр материалдар-биле дузалажыр кылдыр дилегни кылган. ССРЭ-ниҢ Эртемнер академиязы, Москва, Ленинград хоорайларыҢ музейлери болгаш өске-даа культура албан черлери бүл-ла дораан акы-думманыҢ улуг дузазын көргүскен. Ол белектер — экспонаттар чаа музеиниҢ экспозициязыҢ тургузарыныҢ кол ооргазы болган.

1929 чылдыҢ май 13-те ТАРН Төп КомитединиҢ Политбюрозу музейиҢ тургузар дугайында тускай доктаалды үлээн алган. Ынчангаш музейге улуг эвес мөӊ бажыӊны берген. Оон бир дугаар директору В. П. Ермолаев болган. Ол Москва, Ленинград, Красноярск, Минусинск хоорайларга боду чедип, экспонаттарны Абакан хоорайдан Кызылга чедир тергелиг аъттарга ай иштинде чоруп турган эккел турган.

Бистер бөгүн ТываныҢ музейин тургузарынга идепкейлиг киржип, улуг-хуузун киирген эштер Ондар Төгүс, Борис Щербаков, Ондар Пешкин, Соян Бичө-оол болгаш өскелерни чоргаарал болгаш үндүлел-биле адаар ужурлуг бис.

1930 чылда музейиниҢ чаа кылдынган делгиирин ажыттыкапы тыва чоӊуҢ культурлуг амыдыралынга оныа болуушкун болган. МузейиҢ делгиири ийи өрээлге турган. Ол болза бойдус болгаш төөгү дугайында көргүзүглер.

Музей херээниҢ сайзыралыныҢ чаа че-чадазы ТАРныҢ Совет Эвилелиниге каттышканыныҢ соонда эгелээн. Амгы үеде музейиниҢ турар бажыӊын 1946 чылда берген. Оон мурнунда аныа уран тевтер турган. МузейиниҢ материалдыг базазы элээн экижээн, делгиир шөлү улгатказын. Чаа киндистер немешкен.

РеспубликаныҢ чурт-шинчилел музейи бодуныҢ эртиз келген 60 чылдарыныҢ иштинде чоӊуҢ эртинезиниҢ шыгжамыры, культураныҢ болгаш эртемниҢ бир төвү болу берген. Амгы үеде музейде 6 киндис, оларныҢ аразында 4 делгелге киндистери бар.

Ук киндистерде үр чылдарныҢ иштинде бодуныҢ ажылынга бердинген, уреттүлелдиг ажылдап келген, музейиниҢ хоочуннары бар. Оларга төөгү эртемнериниҢ кандидады, чогаалчы М. Б. Кенин-Лопсан киндис эргелекчилери Е. Ш. Байкара, К. Ш. Монгуш, Н. Б. Чаш, А. О. Дыртык-оол, эртем ажылдакчызы Н. М. Путинцев, экскурсоводтар У. Ч. Оюн, А. К. Базыр хамаарлыр. МузейиниҢ 15 эртем ажылдакчылары шуптузу дээш эртемниг.

Музей алды салбырлыг. ОларныҢ аразындан бо чылын ТураныҢ төөгү-революстуг салбырынга чаа делгиирлерни кылган. Хову-Аксында күш-ажылга тураскаатkан салбырыҢ чаа бажыӊын «Тыва-кобальт» комбинаттыҢ директору А. А. Голиков кыска хуусаада ажыглалга киирген. В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинатта салбырывыс 1978 чылда ажыттынган. Ында «Тыва даг-дүгү» комбинаттыҢ ажыл-херээн көргүскен. Сарыг-СепtиҢ, ТураныҢ салбыр эргелекчилери И. А. Достай, Т. Е. Верещагина элээн организастыг ажылдарны кылгылаан.

Чылдын-на музейниҢ залдарынга болгаш өске черлергедаа делгелгелерни организастап турар бис. Сөөлгү чылдарда чурттуг өске музейлери-биле делгелгелер солчуулгазыҢ калбартып турар. 1985 чылда Ленинградка ССРЭ-ниҢ улустарыныҢ этнография музейиниге «ЕнисейниҢ аккан бажында» деп делгелгени ук хоорайныҢ чурттакчыларынга болгаш аалчыларынга бараалтаткан. Ында этнография, археология материалдары, ураншевер мастерлериниҢ даштан чазаан ажыллары болгаш амгы үеде ус-шеверлериниҢ сүй-белектери, ТываныҢ хөгжүлдезикиниҢ дугайында өөнүг фото-чуруктар делгеттинген. БистиҢ делгелгелеривис Москва, Усть-Каменогорск, Шушенское, Красноярск, Минусинск, Улан-Удэге болгулаан. Ам бо хүннерде «РушевтериниҢ уран салгалы» деп делгелгевис ЧитаныҢ чурула музейинде чедиишкиниҢ чорун турар.

Ол ышкаш бистиҢ музейиниҢ үнелиг экспонаттары социалистиг чурттардан ажыгда, даштыкы чурттарга, тодаргайларга, АКШ-ка, Японияга, ГДР-ге, Италияга, Францияга болгулаан делгелгелерге база киришкилээн. 1988 чылдыҢ төӊчүзүнде МАР-ныҢ Убса-Нур аймаанын төөгү Улангом хоорайда чурт-шинчилел музейинге делгелгени база организастаан бис. Эртикен чылын кежер делгелгени 33850 кижи көрген.

База бир кол ажылывыс эртем-чырыдышкын болур: ужуражылгаларны, лекция, беседа, экскурсияларны, шөнерлер чыыштары болгаш оон-даа өске массалыг ажылдарны үргүлүг чорудуп турар.

Амгы үеде бистиҢ шыгжамырывыста 60 муӊ ажыг экспонаттар бар, оларныҢ чүгле сес хуузу делгиирде салдынган. Ынчангаш бистиҢ көрүкүлеривис өске үнелиг экспонаттарны көөр аргазы чок. Ону көргүзер дээрге залдар чедишпес. ФондуныҢ эртем ажылдакчылары дыка берге байдалда ажылдап турар. А чуруукчу, фотограф, чазаныкчы кижилериҢ ажылдаар черлери шуут чок.

Алып ДАМДЫНЧАП.
МузейниҢ директору.

МузейниҢ хоочун ажылдакчыларыныҢ бирээзи — улуг эртем ажылдакчызы Монгуш Бора-Хооевич Кенин-Лопсан. Ол төөгү эртемнериниҢ кандидады. РСФСР-ниҢ болгаш Тыва АССР-ниҢ культураазыныҢ алдарлыг ажылдакчызы аттарыны маннап ап, ССРЭ-ниҢ Чогаалчылар эвилелиниҢ кежигүнү болган. Ынчангаш оон чогаалдынчы болгаш хөӊнинтп ажылдары музей ажылы-биле сырый холбашкан.

ЧОН ҮЗҮЛБЕС

Туран хоорайга чурт-шинчилел музейиниҢ төөгү-революстуг салбыры ажыттынганындан бөөр сес чыл чедип турар. Салбырывыс ажыттынганы чүгле хоорайныҢ чурттакчыларынга эвес, районнуҢ бүгү амыдыралынга политиктиг чугула болуушкун болган.

Туран хоорай ТываныҢ төөгүзүнде уттундурбас черлериҢ бирээзи. ТываныҢ Арат тын Революстуг Намын тургузарыныҢ баштайгы хуралы 1921 чылдыҢ октябрь 29-та хоорайдан кап-ла километр черде Дыттыг-Арыгга болган. А 1922 чылдыҢ февраль 28-тен мартtыҢ 1-ге чедир ТываныҢ Арат тын Революстуг Намын II тургузукчу хуралы база-да маннаа болган. Чогум-на ол бижида музейниҢ салбыры бо хүннерде ажылдап турар.

Тывага Советтерин тургузарынга, интервентилерни чылча шаварынга дорту-биле киришкен Я. С. Чугунов, С. К. Беспалов, И. Г. Крюков, М. М. Терентьев, И. Г. Сафьянов, А. Д. Кравченко, П. Е. Щетинкин, С. К. Кочетов болгаш өскелерниҢ ажыл-херээн, фото-чуруктарын ында деткээп. Хоорайда чурттап турар хамааты болгаш Ада-чурттуг Улуг дайынныҢ киржикчилери, партия болгаш күш-ажылдыҢ хоочуннары, музейге үчүе көрүкүлер болуп кээп турар эвес, харын сөөлгү үеде төөгүге хамаарышкан документилерни, эт-херекселлерни-даа биске күзелдинбиле аккеп берип турар.

ТываныҢ комсомол шаӊналынныҢ дауреады Надежда РушеваныҢ болгаш оон адазы Николай Константинович РушевтиҢ чогаадыкчы ажылдарынга тураскаатkан делгелгелер, чонар даштан, ыяштан нарын чүүлдер кыдыҢ сураггаан М. Черэн, Х. Дойбухаа, Р. Аракчаа, Х. Мижит-Доржу, В. Байынды, Б. Дүпчүр, өскелериниҢ-даа ажылдарын музейге келген чоннар улуг совчуурган-биле көөп.

МузейниҢ ажыл-херээниҢ дугайында сананал-оналдептеринден кай чүүлдү мында киирер бодай-дыр мен:

«Тыва АССР-ниҢ Бии-Хем районнуҢ болгаш Туран хоорайныҢ дугайында дыка хөӊү биле алыр аргалыг болдум». ССРЭ-ниҢ Кол архивинин эртем ажылдакчылы Е. И. Никаноров. Москва хоорай.

«Тыва дугайында ажылдар кылып турар этнограф кижи мен. Орус болгаш тыва чоннуҢ культураазыныҢ дугайында бо музейде делгереңгейбиле көргүскен-дир. Ол дээш улуу-биле четтирдим». Төөгү эртемнериниҢ кандидады В. И. Дьяконова. Ленинград хоорай.

«ТываларныҢ болгаш орус чоннуҢ шаг-шагдан бөөр бузулбас найыралыг, амгы амыдыралын көргүскен, ында уткалыг төөгү музейин тургускан кижилерге өөрүп четтиргенимни илереттим». ССРЭ-ниҢ Чогаалчылар эвилелиниҢ кежигүнүнери М. Янчевецкий. А. Хмелинин.

Татьяна ВЕРЕЩАГИНА.
Салбыр эргелекчизи.

ДЕМДЕГЛЕЛ ДЕПТЕРИНДЕН ОДУРУГЛАР

Алдан-Маадыр аттыг чурттакчилел музейиниҢ делгиирлерин улуг сонуургалбиле көрдүвүс.

«ПравданыҢ» таймылбырлакчызы Олег ИГНАТЬЕВ.
«ПравданыҢ» Тыва АССР тазазы-биле корреспондентизи Николай УТКИН. 1977 ч. август 3.

Бежен тос чыл эрткен соонда, ынчан Белоцарск, амгы Кызыл-биле катап тавыштым. 1919 чылдыҢ августуҢ 29-та ак дээрбечилердеН БелоцарскиниҢ хостаар дээш кадыг-дошкуҢ тулчуушкунварныҢ дугайын тергиин эки көргүскенин биилеп алдым. Четтирдим.

БелоцарскиниҢ хостаар дээш тулчуушкунуҢ киржикчизи С. Ф. БЕЛОКОНЬ. 1978 ч. август 2.

МузейниҢ кайы-даа кылдыстеринде делгиирлер магалыг-ла-дыр. Мында тыва болгаш орус, өске-даа национаннарныҢ кадыктырган пайыралып көргүзүп турар-дыр.

ПартизанныҢ хоочуну, хамааты болгаш Ада-чурттуг Улуг дайынныҢ киржикчизи, Кызыл хоорайныҢ хүндүлүг хамлатылы, генерал-майор В. ШПАГИН. 1978 ч. сентябрь 13.

Музейде делгиирлерни тәнымы-биле тайылбырлап бергени дээш улуу-биле четтирдим.

СЭКП Төп КомитединиҢ инструктору П. ОСОКИН. 1979 ч. октябрь 27.

Делгелгеде тываларныҢ болгаш алтайларныҢ амыдыралында төрелдешкек чүүлдер хөй дээрэни билип алдывыс.

Дag-Алтай автономнуг областыҢ төлээлери Г. КОЧЕЕВ, Н. АЛГУБАЕВ, В. ЧАПТЫКОВ. 1979 ч. июнь 10.

Музейге үш салгалдыҢ кижилери-биле ужураштым. 1944 чылдан 1948 чылга чедир мында директорлаан мен. Кайгамчыктыг-ла ескерилгелер бар-дыр.

ПартияныҢ болгаш күш-ажылдыҢ хоочуну, кызыл партизан Седип-оол ТАНОВ. 1980 ч. февраль 21.

Чурт-шинчилел музейинден дыка-ла хөӊү биилеп алдым.

Украин ССР-ниҢ алдарлыг артизи Виктор ПЕТРУХИН. 1980 ч. март 12.

Тыва АССР-ниҢ пайысымалы Кызылда музейден Тыва дугайында дыка-ла хөӊү биилдим.

Чогаалчы, ССРЭ-ниҢ Дээди СоветиниҢ депутады. Социалистиг Күш-ажылтыҢ Маадыры Сергей МИХАЛКОВ. 1971 ч. июнь 18.

Музейден ТываныҢ төөгүзүн болгаш амгы хөгжүлдезиниҢ тодаргайы-биле билип алдывыс.

Баян-Ульгей аймактыҢ комсомол болгаш профэвилел ажылдакчылары С. БОЛАТ. У. ХАЖМУРАТ. 1982 ч. июль 16.

ДайынныҢ болгаш күш-ажылдыҢ хоочуннарыныҢ дугайында хөӊү көргүскенинге четтирдим.

Совет ЭвилелиниҢ Маадыры, генерал-майор В. С. АНТОНОВ. 1983 ч. июль 24.

МузейниҢ делгелгелерин көргеш, тыва чоннуҢ социал-экономика талазы-биле кайгамчык чедиишкиннерин кижи дорээн эскерип каар-дыр.

ССРЭ-ниҢ Дээди СоветиниҢ депутады В. С. ЛАПЫГИН. 1983 ч. июль 13.

Музей ажылдакчыларыныҢ чоннуҢ төөгүзүнүг хамаарышкан ажыл-херээ дээш сагыш-сеткилиивистен өөрүдүвүс.

Ада-чурттуг Улуг дайынныҢ киржикчилери
Р. АКУЛОВА, К. КОРОЛЕВА, М. БАЙЫСКЫЛАН, ТӨГҮЛ МОНГУШ, ОЮН САНЧАТ-ООЛ, ЮРИЙ СЕДЕН-ООЛ, ДОҢГАК ТАРЖАА, МИХАИЛ СҮНДҮЙ, БАЯН МОНГУШ, АЛЕКСЕЙ АКООЛ, Ж. СЫЧЕВА, В. БАЛЛАК, Г. ДОВАДОР, Т. НУРСАТ болгаш өскелер-даа. 1984 ч. май 9.

ДайынныҢ болгаш күш-ажылдыҢ хоочуннарыныҢ эки чаӊчылдарын аныяк-өскенге дамчыдар дээш республика музейи улуг ажылларны кылып турар-дыр. Чедиишкиннерни күзедим!

ССРЭ-ниҢ ужудукчу-космонавтызы, Совет ЭвилелиниҢ ийи дакпыр Маадыры, генерал-майор Виктор Васильевич ГОРБАТКО. 1985 ч. январь 3.

Чурт-шинчилел музейиниҢ хөй эвес кижилиг коллективин улуг ажылдарны кылып турарынга өөрүп четтиргенимни илереттим.

Новосибирскиде партияныҢ Дээди школазыныҢ проректору, төөгү эртемнериниҢ доктору П. КОНДРАШОВ. 1986 ч. январь 8.

Чүгле төөгүнү эки билир кижи чоннуга хүндүткелдиг.

Музейде хөӊү кылып турар-дыр.

Белорус ССР-ниҢ Эртемнер академиязыныҢ корреспондент-кежигүнү Ю. КОЗЛОВ. 1988 ч. март 7.

Чурт-шинчилел музейиниҢ аӊгы-аӊгы залдарында тыва улустуҢ эрте-бурунгу төөгүзүн болгаш амгы үеде социал-экономиктиг хөгжүлдезин тодаргайы-биле көргүскен-дир. МузейниҢ ажылдакчыларынга чаа-чаа чедиишкиннерни күзедим.

Совет ЭвилелиниҢ Маадыры, ССРЭ-ниҢ Дээди СоветиниҢ депутады, армия генералы Ю. МАКСИМОВ. 1989 ч. март 6.

Кыдат Улус РеспубликаныҢ Шаньян хоорайдан келген садыг ажылдакчылары бистер музейниҢ делгиирлериниҢ хөӊү көрдүвүс. Тываларбиле кыдаттарныҢ төөгү талазы-биле харылзаазы улуг төөрүн билдиннис. Тываларбиле кыдаттарныҢ харылзаазы моон соӊгаар-даа быжыксын!

ДелегацияныҢ баштыны Кап ВЭЙГАН. 1989 ч. январь 5.

ХӨГЖҮЛДЕВИС — КӨРГҮЗҮГДЕ

РеспубликаныҢ Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниҢ Совет Тыва киндизиниҢ делгелгезинге көрүкчүлер кезээде улуг сонуургалбиле келир. Ол ындыг болурдаа ужурлуг. Чүге дээрге залдыҢ эгезинден эгелээш, төӊчүзүнге чедир ССРЭ-ниҢ составынга Тыва Арат РеспубликаныҢ эки тура-биле каттышкаанындан бөөр социал экономиктиг хөгжүлдезиниҢ бүгү тала-биле делгерецгей көргүскүлээн.

Ханада улуг чурук. Ында 1944 чылдыҢ октябрь 11-деги ССРЭ-ниҢ Дээди СоветиниҢ ПрезидиумунуҢ хуралын көргүскен. ССРЭ-ниҢ составынга ТАР-ны автономнуг область кылдыр хүлээп алган соонда, Коммунистиг партия болгаш Совет чаӊык аныяк областы бүгү талалыг хөгжүдер дээш улус ажыл-агыйынын талазы-биле түскей доктаалдарны хүлээп алгылаан. Көдээ ажыл-агый хөгжүлдезинге оныа аъттарыны маннаа ап, ССРЭ-ниҢ Дээди СоветиниҢ ПрезидиумунуҢ 1948 чылдыҢ апрель 24-те Чарлыы-биле дараазында алды эштерге Социалистиг Күш-ажылдыҢ Маадыры деп бедик атты тывыскан: СЭКП Кеа-Хем, Таӊды райкомнарыныҢ секретарьлары А. М. Зайцев, Э. И. Суровцов, Таӊды райүүскомуун көдээ ажылагый килдизиниҢ эргелекчизи А. К. Түргеп-оол, машина-трактор станциязыныҢ директору С. Г. Иванов, райүүскомныҢ дарганы Г. М. Ковалёв, Бии-Хем районда Кочетов аттыг колхоздуҢ звено удурткучузу М. А. Парынмаа. Совет ТываныҢ үезинде көдээ ажылагыйынын болгаш өске-даа улус ажыл-агыйынын амыдыралынга ачы-хавыяазы дээш Социалистиг Күш-ажылдыҢ Маадыры атты 21 кижи алган.

Владимир Ильич Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттын, «Тыва кобальт» комбинаттыҢ ажыл-херээнге тураскаатkан делгелгелерде хөй чүүлдер бар. «Тыва даг-дүгү» комбинаттыҢ 47 цехизиниҢ толээлекчилери кирипкен. Мында тудуг, үлетпүр, кадык камгалал, улус өөредилгеэн дээш, өске-даа адырларныҢ хөгжүлдези, бистиҢ амыдыралывыста тода көргүстүгген.

БистиҢ республикадан 250 ажыг оолдар боттарыныҢ интернационалчы хүлээлгезин күүседип, Афганистанга шеӊирип херээн эрттиргеннер. ОларныҢ аразында 12 кижи Афганистан чоннуҢ хостагызы дээш кадыг-дошкуҢ демиселге амы-тыныныдан чарылганнар. «Тиилелге» совхозтан Вячеслав Куулардың, Кеа-Хем суурдан Александр ДрыгининиҢ Кызыл Сылдыс орденнерин болгаш шерии документилерин делгелгениҢ кол черлеринде салгаш.

МАР-ныҢ Убса-Нур, Завхан болгаш Баян-Үлгей аймактар-биле доктаамал харылзааны көргүскен делгелге база байлак. ЗалдыҢ делгелгезинде үениҢ амыдыралынга дүүштүр чаа чүүлдерни доктаамал немеп турар. Мында бадытkан Армениядан болган чер шимчээшкиниҢ үезинде ол черниҢ чоннуга дуза чедирериниле боттарыныҢ хууда шыгжамырыдан акша-тегеркти хаяс дузалаан ниитилериниҢ фото-чуруктарын болгаш өт, фамилиязын тодарадып көргүскенин болур.

СЭКП ТК-ныҢ болгаш ССРЭ-ниҢ Министрлер ЧөвүлелиниҢ доктаалын үзүгээр бистиҢ республикага тудугну үүгеледирип-биле Совет ЭвилелиниҢ 15 край болгаш областарыныҢ тудугчуларыныҢ шеф дузазын чедирип турар. Ынчангаш оларныҢ ажыл-херээн көргүскен фото-делгелгелер база бар.

Бисте чедир кылдыммаан ажылдар ам-даа хөй. Ону кыска хуусаада кылыр сорулгалыг бис.

Анна ДЫРТЫК-ООЛ.
МузейниҢ кандис эргелекчизи.

МУЗЕЙНИҢ САЛБЫРЫ

Ада-чурттуг Улуг дайынныга Кеа-Хемден барган орус, тыва эштер, өске-даа нацияларныҢ кижилери Совет чурттуг хамаарышпас чоруу дээш маадырлыг демисежин чорааан. ОларныҢ чамдыктары оттуг дайынныҢ шөлдериниден ээп келбейи барган. Районга чаа амыдыралды тургузарынга, школа, эмнелге, клуб болгаш культураныҢ өске-даа одагларын тударынга хөй нацияныҢ төлээлери киришкен.

Тодаргай фактыларга үнделээш, орус, тыва болгаш өске-даа нацияларныҢ революсчу, дайынчы чылдарынга тураскаадып, төөгүден хөй-хөй материалдарны чаӊгыс черге чыыш тургузары негеттинип келген. 1973 чылда С. К. Тока аттыг Сарыг-Сеп ортумак школага чурт-шинчилел булунун дерип тургускан. Школада 50 ажыг башкылар, янзы-бүрү нацияларныҢ төлээлекчилери, чаӊгыс өг-бүленин кижилери дег ажылдап, чурттап турар. Школага ол булунуҢ организастаарынга дирекция, партия, профэвилел, комсомол организациялары идепкейлиг киришкен. Ам бо булуҢ республиканыҢ Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниҢ Сарыг-Сеп суурда салбыры апарган.

Музей салбырын тургузарынга үстүкү класстарныҢ өөреникчилери «Мээң Төрээн чуртум — ССРЭ» деп экспедициянга идепкейлиг киришкен. ССРЭ-ниҢ составынга ТываныҢ эки тура-биле каттышкаанының 40 чыл оюн байырлап турар хүннерде СЭКП райкому бот-тывынгыларынга ажыл-херээн, дилеп тывышкыныҢ деткиҢ, школада будуниҢ баазазынга революсчу болгаш күш-ажылчы алдарныҢ музейин организастаар дугайында тускай шиитпирин хүлээп алган. Ам музейниҢ курлавырында 1105 кезек янзы-бүрү чүүлдер чыгдынган. Ында Тывага баштайгы колхоз үндезилекчилерин, партияныҢ болгаш күш-ажылдыҢ хоочуннарын, Ада-чурттуг Улуг дайынныҢ хоочуннарын, Ада-чурттуг Улуг дайынныҢ үезинде фронтуже чоруткан орус, тыва, өске-даа фронтучуларыныҢ аттарын долузу-биле илереткеш, тускай даныны тургускан.

Музейни сонуургап көөрүбиле республиканыҢ районнарындан, республикадан дашкаартан-даа аалчылар кээп турар. Даймыным, күш-ажылдыҢ хоочуннары-биле комсомолчуларыныҢ, школачыларныҢ ужуражымышкыннары, семинарлар, лекциялар, беседалар, төөгү кичээлдери маннаа доктаамал эртип турар. Школа музейиниҢ залдарында «БистиҢ Кеа-Хемивис», «СоветтериҢ эрге-чагыргазы дээш», «Кеа-хемчилер Ада-чурттуг Улуг дайынныҢ чылдарында», «Көдээ ажыл-агыйны коллективизастаамы» деп стендилер көрүкчүлерге ол темаларны төөгүп берип турар.

МузейниҢ демделгел депгери база бар. Ында музейниҢ ужур-дузазыныҢ дугайында аныаа кээп чорааан партия, совет организациялары удуртур ажылдакчылары, эртемденнериниҢ, дайынныҢ болгаш күш-ажылдыҢ хоочуннарыныҢ, башкыларыныҢ, эмчилериниҢ, культура ажылдакчыларыныҢ бижээн үнелелдери хөй. Ол чорук ажылчы чонну бүгү талалыг кижизидериниге оон улуг ролдуун демделгел турар. Хөй-инниг эгелээнкиниле тургустунган музейниҢ ажыл-херээн үнелээш, ону Ада-чурттуг Улуг дайынныҢ хоочуннарыныҢ Төп төөгүлелиниҢ хүндүлел бижии-биле шаннаны.

Музей бодуныҢ ажылыныҢ утка-шынарын улам ханы эде көрүп, делгиирлерни амгы үениҢ негелдемелериге дүүштүр эде тургузуп, чаа-чаа чүүлдерни немей кылып турар.

Доспай ИРГИТ.
Алдан-Маадыр аттыг чурттакчилел музейиниҢ Сарыг-Сеп салбырыныҢ эргелекчизи.

ПАРТИЗАННЫҢ БАЖЫҢЫНГА

ТываныҢ төөгүлүг черлериниҢ бирээзинге хамаарыжыр Кочетово суурну билбес кижи ховар. Маннаа 1921 чылдыҢ августа 13-16-да ТываныҢ тургузукчу улуг хуралы болган. Ол хуралга Тываны тускай күрүне кылдыр чарлаан. Ол-ла хуралга ТАР-ныҢ бир дугаар Конституциязын хүлээп алган.

Бо суурга эмелекчи генерал БакичиниҢ шериин КочетовтуҢ удуртkан шерии чылча шаап үзүткээн. Ынчангаш кызыл командирниҢ адын мөӊгежиниҢ бо суурну адаан.

1969 чылда республиканыҢ Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниҢ салбырын бо суурга ажыттаан. Баштай музей кызыл шеригниҢ штавы турган бичии бажыӊга турган. 1981 чылда Тывага улусчу революсчуннуҢ тинзээнинден бөөр 60 чыл болган оюнда салбырны делгем бажыӊче көжүрген. Ам оон эртээнде төөгүүүн үш бажыӊы бар. Биргээнинге С. К. Кочетов өг-бүлези-биле чурттаан турган, ында кызыл командирниҢ эт-херекселдери, документилери болгаш эш-өөрүнүн, кызыл партизанларныҢ чуруктары делгеттинген.

БистиҢ музейивиске чүгле ТываныҢ чону эвес, бистиҢбиле кызыгаарлашкак МАРныҢ Завхан аймаандан, Дag-Алтайдан, Буряттаан, Украинадан, Белоруссиядан, Германиядан-даа болуп-болуп-биле кээп турар.

БистиҢ музейивистен төөгүге хамаарышкан өөредилгиҢ чүүлдерин көрүп ап болур. Хамааты болгаш Ада-чурттуг Улуг дайынныҢ дугайында төөгүлүг материалдар, фото-чуруктар база хөй.

Бисте кылыр ужурлуг ажылдар ам-даа хөй. ТөөгүниҢ материалдарын чыыр талазы-биле чон ортузунга пропаганда ам-даа чогуур деҢнелде эвес. РайониҢ архив черн-биле харылзаавыс четпес.

Валентина ОЮП.
Салбырда улуг эртем ажылдакчызы.

БОЙДУЗУВУС — БАЙЛААВЫС

Бо музейге ажылдаан 20 чыл болдум. Бо чылдарныҢ иштинде кылдыстиҢ ажылынга: делгиирлер дериглезинге, экспонат тывар, чыыр болгаш тайылбыр-суртаал ажылдарынга эвээш эвес чаартылгалар, ескерлиишкиннер болган.

Бойдус кылдыныҢ көргүскен амытаннарыныҢ аразында делегейде ховартаан аныярын дамзызында киргеи, музей фондузуныҢ бир дугаар чергениҢ үнелиг ирбиш деп араатаммыш дүрүүзү бар. Ону Москва хоорайныҢ зоокомбинатка кылган. Чердегелгейде баш-саны аввэжээн, бойдустуҢ «Кызыл номунда» киргеи куштарныҢ, аныярныҢ дүрүүлери база бар. Оларга сарыг-куидус, архар кошкар, шокар кырза, чээрен, даъс, эзир, даг казы болгаш оске-даа амытаннар хамааржыр.

Келген көрүкчүлериҢ бойдус ерээлдерин көргеш, «СилерниҢ бо бичии өрээлдерде амытаннарны көргеш, ёзулугла тайгага, делгем ховута, мөӊгиилиг бедик сыынар аразында чораан ышкаш болдум» дээнин сеткил ханып ыяш-ааар-дыр мен. ЧогаалчыларныҢ, чуруукчуларныҢ мактап хаммас Хайыракан даан, мөӊги доштур Мөӊгүн-Тайганы, ховар байлакты бодунда үүжелеп алган Саяпаев даан ол-ла хөӊзөр көжүрген ышкаш кылдыр көргүскен.

Аныыр ажыл-агый черииҢ аҢчылары биске сөөлгү чылдарда тускай чөпшээрел бижик-биле дилгилерин, ак коданнарны, дырбактыгны болгаш өске-даа ховар аҢнарны белекке берген. Чагытай хөлде балыкчыларныҢ четкизинге киргеи узуну 1 м. 10 см, деҢзизи 15 кг шортан, ТываныҢ хөлдерине эккеп салган балыктарныҢ левирлери база бар. РеспубликаныҢ чурттакчылары Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге тайга сыынардан тыпкан алдептиг солун, тамыттыныыан-даа тывыштарын эккеп берип турар. Чижээлээрге, эрткен айда Таӊды районнуҢ Шаңгая хемниҢ чоогундан Павел Доят-Сүрүнович Ховалыг шаг-шаанда бистиҢ республиканыҢ девискээринге чурттап турган, амгы чаанныҢ чизе берген бир хевирги болур мамонтуунуҢ диижин музейге тып берген. База бир солун тывыштыг Тожу районнуҢ Дөй-Эрык деп черден Марк Иванович Шустов тыпкаш, музейге дужаган. Олар тывыштарының чогуур өртекшаанын холга алганнар.

Музей ажылдакчыларын караа кескү, кулаа дыннаглыр дээр болза черле ажыр-бас. Бай-Тайганың Кара-Хөлден, Бии-Хем районнуҢ Тарлагдан солун медээлер, ховар тывыштар келгилээр. Тес-Хем районнуҢ Самагалдайда чурттап турар Кимоол Дамбаевич Куулар боду тускай геолог эртемниг эвесдаа болза, ол районнуҢ хаялар арааынан шала сарыгзымаар, суглагар өөнүг, хөлчок чараш, кварс болгүмге хамаарыжыр кальцит деп даштыг тыпкаш, музейге дужаагаи. Бис эртемденнериҢ арга-сүмезин, таймылбырын ажыглап турганы, эртем өзугаар ат-сывын тодаратkаш, тывыштарны делгиирге салып, чонга көргүзүп турар бис.

Суртаал-таймылбыр ажылдарын бойдус киндизи чүгле музейге эвес, өске киндистерниҢ ажылдакчылары-биле кады республиканыҢ хоорай, суурлар, көдээ черлерге кылып, организастап келген.

Таймылбыр-массалыг ажылдарны кылырда аныяк натуралистер станциязы, хоорайныҢ бойдус камгалавр ниитилели, хоорай школаларыныҢ башкылары-биле шупту бир деммиг ажылдап турар.

ТываныстыҢ бойдузу коммуг байлак, ол талазы-биле тускай музей ажылдары чугула. Дириг амытаннарны, үнүш-дүжүттү, хем-сутну, казар байлакты болгаш агаарны безин камгалаары, ажыглаары чөп. ол бүгүнү кижиге чаӊчыктырары музейден улуг хамаарыжыр.

Кара-кыс МОНГУШ.
Бойдус киндизиниҢ эргелекчизи.

ДЕЛЕГЕЙ МЕДЭЭЛЕРИ

МЕДЕГЛЕЛ

ВАШИНГТОН (СЭТА). Европада тактиктиг ядролуг ракеталар талаы-биле «ушкү тик варматтыны» Каттышкан Штаттар черле кылбас деп, АКШ-тың президентизи Джордж Буш Канаданың премьер-министри Брайан Малруни-биле Ак бажыңга ужурашкан соолунде журналистериниң айтырыгларының харылавышаан, медеглээн. Тактиктиг ядролуг чепсеңге хамаарыштыр «НАТО-нуң шинти туружун» ажылдап кылыр дээш Каттышкан Штаттар ГФР-ниң болгаш Соңгу Атлантика эвилелиниң өске-даа чурттарының чавактары-биле кады ажылдажыр апаар деп, Дж. Буш чугаалаан. «Барыын немецтерге санаалар киирген бис, оларның харыызын удавас дыңнаар боор бис»—деп, Ак бажыңның башкы демеглээн. Шинчаарга НАТО-да черүүлээлерге хамаарыштыр Дж. Буш медеглел кылбаан.

Тус черниң хайгаараксыларының санап турарын ёзугаар алырга, Канаданың премьер-министриниң АКШ-ка барып чоруавының база бир сорулгазы —НАТО-нуң өске кежигүннери чурттарының санал-оналыы барымдаалап көөр болгаш «чөпшөөрежилгени кызыр» кылдыр АКШ-тың президентизин бүзүредири турган. «Премьер-министр Малруниниң чугула саналдарын бистер дыка кичээнгейлиг дыңнаан бис»—деп, Дж. Буш бодумуң ээлчээзинде демделээн.

Сеговия — Испанияның эрте-бурүүгү хоорайларының бирээзи. Роман болгаш мавр культураларны чурттап эрткен хоорай. Хоорайның төвүлүг черинге суг чаяр черлиг ковуруг хевирлиг акведук хамаарыжыр. Алькасар деп шиваэге делегейниң бүгү бүлүүнарындан келген туристер

ПАНАМАДА БАЙДАЛ

ПАНАМА. (СЭТА). Май 7-де болур дээн бүгү-ниити соңгулдаларның бүдүүлүнде Панаманың барыын үзелдиг өжээтен күштери чурттаа байдалды удам-аа чидиглендирип турар. Демократтыг оппозиция дээр эвилелдиң талалакчылары найысылалдыы төвүге чыскаалдыг эгелээн болгаш генерал Мануэль Антонио Норьеганың езу-чурүмүн узуткаарын негээн. Национал хосталга деп чазак эвилелиниң ам болур соңгулдаларга камаадаттарының портрет чуруктарын барыын үзелдиг чыскаалдың киржикчилери бажыңнар ханаларындан дужур октап.

ХӨЛДЕ ДҮШКЕН

МЕХИКО. (СЭТА). Гватемаланың шериг-агаар ужар күүл күштериниң вертолету Петен департаментиге үреливишкинге таварышкан болган хөлче кирген деп, Нотимекс агентилел дыңнаткан. Вертолет экипажының беш кежигүнниринің ийиви ис чок читкен. Вертолеттуң үреливиниң чылдагаанкары ам-даа тодаргайлаттынмаан деп, камгалал министерстволуңун телээлекчизи медеглээн. Гватемаланың шериг-агаар ужар күүл күштериниң бир самоледу Кече департаментиге бо чылдың апрель 18-те база үреливиш-ла баарзар. Ону 11 чүе чылдың эгезинде тутқан.

ЧУРУКТА: акведук.
В. МАСТЮКОВТУҢ фотозу. (СЭТА).

ОЛ ШУПТУ БИСТИҢ ДУГАЙЫВЫСТА

Совет Эвилелиниң хамаатылары — бистериниң санывыс ам—286 млн. 717 муң. Бо чылдың январьда эрттирген чоңнуң бүгү-эвилел чижээлиниң башкы түңнелдерин ССРЭ-ниң Статкүркомунуң дыңнадыышында чарлаан.

— Ол саннар статистиктерни, демографтарны өөртүп турар бе?— деп айтырыгны СЭТА-ның корреспондентилери ССРЭ-ниң Статкүркомунуң даргазының бирги орулакчызы, экономика эртемнериниң доктору Н. Г. Беловка салган.

— Санывыс көвүдээн-дир, ол эки. 1979 чылдың чижээзинден бээр чурттакчы чоңнуң саны 24,3 миллион кижи алы 9,3 хуу өскен. Совет Эвилели чурттакчы чоңнуң санының талазы-биле делегейде үшкү черде турар хевээр.

Эң хөй өзүлде Ортаа Азиянып республикаларында (22-34 хуу). Казахстанда болгаш Азербайджанда чурттакчы чоң 13 база 17 хуу өскен. Өске эвилелдешкен республикаларда өзүлде 10 хуудан ашпас.

Немежилгениң темпилериннө хөй фактор салдар чедирип турары билдингир. Амга чедир делегейниң ийиги дамынының уржуктары салдарлыг болуп артыпшаан. Өзүп турарывыс эки-дир. Бистиң экономикавыстың хөгжүлдезиниң масштабтары, экономика талазы-биле перепективтиг районнарывыс шингээдириге немелде күшажылчы курлавырларның чугулазы чурттакчы чоңнуң хөй өзөрил негеп турар. Ылаңгыя чамдык девискээрлер айны-биле, идангыя чурттуң Европа кезиинге болгаш Россия Федерациязының чөөн түүнге.

— Төрүттүмгеннериниң, өлгеннериниң, бистиң чурттувуска чурттаары-биле келгеннериниң база чурттан үнүп чоруп турарларының дугайында медээлерге үндезилээш, бистиң маңап турарывыс саптүүлер алдынганындан ылгалып турар бе?

— Шоолуг-ла эвес, чүгле 0,1 хуу. Ол чүңү кыргүскенил дээрге чурттакчы чоңнуң хүн бүрүдегі үчёдү-биле амгы чижээниң айгаашкаан хереглээн. Ынчалза-даа чамдык республикалар, крайлар, областтар, хоорайлар талазы-биле ылгалдар элээн көскү. Ол деңискээрлер арасында чурттакчы чоңнуң шимчээшкининиң барымдаалаарының бергези-биле холбашкан (чамдык хамаатылар чурттап турар черни солаашк, чогуур документтиктериң ой-шаанда долдурбайн баар) херек кырында ол бүгү шимчээшкинниң статистиказынга чугула болгай. Чижениң түңнелдери хүн бүрүүнүң статистиказының тодарадыр.

— Хоорайның болгаш кодээниң чурттакчы чоңнуң хамаарылгазы канчаар өскерилгени?

— Хоорайларның чурттакчыларының саны 25,2 млн. кижи (15 хуу) өскен, ооң иштинде кодээден көшкеннинден база чамдык кодээ суурларны хоорайныңыче шилчиткенинден — 10,6 миллион кижи четкен. Соолгу он чылда иштин саны 18-тен 23 четкен, а чурттакчыларының саны 32-ден 41 миллион кижи четкен алы 29 хуу, оскен миллионнер хоорайлар шапкы темп-биле өскен. Чаа миллионнер хоорайлар — Алма-Ата, Казань, Пермь, Донецк-Ростов, Уфа.

Кодээниң чурттакчы чоңнуң ол хуусада 0,9 миллион кижиге аазжыгзээн алы соң улуу 38-тен 34 хуу кызырыктаан. Россия Федерациязының автономнуг республикаларының болгаш областтарының, Кара херүүнүүг эвес зонаның 29 областының 27-зинде хинерлиттир, Украинаның область бүрүзүнде, ол шыкаш Белоруссияның бүгү девискээринде аазжыгзээнин болгаан. Казах ССР-де, Закавказьенің база Прибалтиканың чамдык эвилелдешкен республикаларында кодээ чоңнуң саны өскен. Ортаа Азияга база кодээ чоңнуң өзүлдези бедик болгаан. СЭКП ТК-ның март Пленумунга калбаа-биле чугаалажып көргөн кодээниң күш-ажыл курлавырларының чугула айтырыглары ооң-биле холбашкан.

— Хоорай улузунда херээженнериниң саны хөй болганы (кодээге бодаарга) ог-бүле тударынга шаптык болу бербес бе?

— Берге болбайн ап. Кодээ черде эвилелдешкен республикаларда 18—29 хар ерааның эр улустуң саны херээженнерге бодаарга, элээн хөй. Шак мындыг байдалда аныяк эр улус кадайларыны бергезиимээр.

1959 чылда эр улустан херээженнер хөй болган (20,7 миллион кижи). Соолгу чылдарда девижиишкин болган, ынчангаш ол ыяла 15,7 миллион кызырылган. Эр улуска бодаарга, херээжен улустуң санының өзе бергези (30 хардан өрү) эрлерниң өлүр чоруунуң бедик деңнелиндең, а ооң улуг назылыларга, дээрбиң чылдарында эр улустуң эң хөй өлүп хораанындан болур.

— Бүгү-эвилел чижээниң программазында 25 айтырыг киргең болгай. Аидымызында чоңнуң санының дугайы билдингей-дир. Өске түңнелдер кажан белеп болдурул?

— Чыл төнчүзүнде чедир чоңнуң хар-назын, билигмергежил, өөредилге, национал, дыл, ог-бүле байдалы, амыдырал-чуртталга байдалының үнер дөстери. ог-бүлелерниң санының база хемчээлиниң, амыдырал байдалының дугайын билип алыр бис. Материалдарны долу сайгарыр келир чылын доостур. Ол дээрге мооң мурнунда эрткен чижеден бир чыл эрте-дир.

— Дайын соонда болган дөртку чижеге белеткел үш чыл дургузунда чоруп келген болгай. Чижениң өрткен чогун кайдыг деп бодаар сиңер, Николай Григорьевич?

— Хинамчалыг белеткелдиң ачызында чиже инитизиниң организастыг эрткен деп бөгүн чугаалап болур. Анда партия, совет, ажыл-агый, хөй-ниитиг организацииларны идевкейлиг киришкен. Парлалга, радио, телевидение ону эки чырыткан.

Чыгдынган материалларны болбаазырадып турар. Ол бүгүнү амгы үениң санаалга техниказының дузазы-биле чорудар.

— Чижениң түңнелдеринге хамаарыштыр дептерлер парлаттынар бе?

— Чоңга дүргең дыңнадыры-биле кыска дептерметтер, парлалга үндүрүлгелерни кылыр бис.

Т. АККУРАТОВА,
Л. ЕРМАКОВА.

ТВ

МАЙ

Понедельник

МАЙ 8-ТЕ БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.15 Бут бомбүүнүң доңчулалы. 8.45 Мультфильм. 9.00 «Бистиң садыыс». 9.30 Концерт-очерк. 9.50 Кижи институту. 10.50 «Даймының уруглары». Телефильм. 11.40 Социализм чурттарында. 12.10 «1945». Шүлүглеалыг композиция. 13.20 «Дириг амытаннар оранында». 14.20 Улусчу аилгалар. 14.30 Киносфиша. 15.30 Алексей Экимян. Амыдыралынын болгаш чогаадыкчы ажылының арынналары. 16.40. Делегей программазы. 17.40 «Ыржым». Уран-чечен фильм. 1-2 серилары. 21.00 «Ye». 21.35 «Солдаттар ырлап турда». Солдат ыры фестивалы. 23.50—00.00 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Совет ыры тоогузунден. 9.05 Мультфильм. 9.20 Классиктиг хүреш Европа чемпионады. 10.05 «Эдуард Асадов. Демисежиш, бүүгүн, ынакшын чор мен». Телефильм. 10.55 Депшилге. Информация. Реклама. 11.40 «Дээрден келген аалчылар». Уран-чечен фильм. 13.00 «Ажык-чарлыг чоруң» фестивальдың барымдаалыг фильмнери. «Маршал Блюхер. Ye оттуг портрет». 14.10 «Кызыл Крест демдээнин адаа-биле». Уран-чечен фильм. 1-2 серилары. 17.10 Музыка телеабонементтизи. «Импровизация оранында». 18.05 «Ретро». Хөрээзиниң улгатказын кижилерге дамчыдыга. 19.05 В. Губаренко — «Альпылар белледээзи» Фильм-опера. Башкайгы көргүзүү. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 «...16 харга чедир болгаш ооң улуг назы». 21.00 «Ye». 21.35—23.30 ТТ фондузундан. «Май ай турган». Уран-чечен телефильм.

Вторник

МАЙ 9-ТА БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

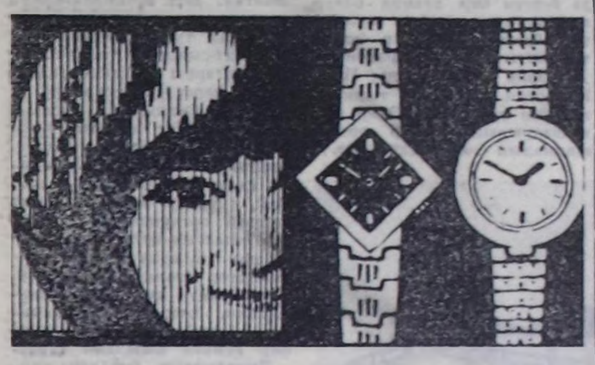
8.00 Медээлер. 8.15 Телефильмнер. 9.20 Мультфильмнер 9.40 ССРЭ-ниң Камгалал министерстволуңун академтиг бирги түскай оркестриниң концерти. 10.45 Бүгүн—Тиилелге байырлалы. ССРЭ-ниң камгалал министриниң орадыр.

Республиканың хереглекчилер кооперациязы чоңдан дириг малдарны болгаш эттен дүгуруушкан өртек-биле чер болгандан садыы ап турар.

Кызыл хоорайга кооперация садыы хүлээп алыр. Ооң адрези: Мир кудумчузу, 13. Телефон № 2-31-46. Кызылдың райбелеткел чери. Ооң адрези: Складская кудумчузу, 1. Телефон № 2-37-24.

Районнарга райполар, райкооптар, сельполар хүлээп алыр.

Мал болгаш эът дужаагаң кижилерге хереглекчилер кооперациязы чоңдан дириг малдарны болгаш эттен дүгуруушкан өртек-биле чер болгандан садыы ап турар. Ынчалза-даа чамдык районнарда мал-маган, эът-сүт тыртар болгаш хеп чүүр машиналар, даштыкы идиктер, дээрлиг машиналар, автодүгүүлер, соодукчулар, эзерлер болгаш ооң-даа өске чүүлдер хамаарыкыр. Концентраттыг мал чемин база садар.

«Луч» деп шактар чиге ажылдаары-биле, чараш болгаш бижыы-биле онзагай. Минскиниң шак будурукчулериниң пылыгларын бистин чурттувуста болгаш даштыкыда эки билир: олар делегей делегелеринге алдын болгаш коңгуу медальдарны хой удаа чаалап алган.

№ 11 магазин (Красноармейская кудумчузунда № 102 бажында) херээжен улустуң бедик шынарлыг «Луч» деп шактарын садып турар.

Шактарны алдын-биле чайырлап каапы — оларның чараш хевирин улам экижиткен. Шактарның орту 50-ден 60 рубль болуп турар.

Среда

МАЙ 10-ДА БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 Мультфильмнер. 9.05 «Ыржым». Уран-чечен фильм. 1-ги серилары. 10.40 Медээлер. 10.50 «Ол болган... болган...» 11.10 Киносфиша. 12.10—13.10 «Дириг амытаннар оранында». 15.20 Медээлер. 15.45 Эдо тургустунуушкун прожектору. 17.55 Телеочерк. 18.20 Авам. авам бала чев. 18.50 Уруглар шагы. 17.50 Концерт. 18.00 Чехословакиялыг ванпопал байырлалының хүнү — фашист элеңеңчилерден хосталган хүнүнге. ССРЭ телевидениезиниң программазы. 19.00 Мультфильм. 19.30 «Кижи болгаш хоойлуу». Эрге-хоойлуу видеоканалы. 21.00 «Ye». 21.35 Эдо тургустунуушкун прожектору. 21.45 Эстрада программазы. 22.20 Бүгүн делегейде. 22.35—00.00 Бут бомбүү. Делегей марыылдаазынга шилилге оюп. Турция биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.10 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Бистиң долгандыр үүрар орам. 2 класс. Хүн кезээде чырып турзун. 8.55 Эртем-тайылбырлыг фильм. 9.05 Немец дыл. 9.55 Эртем-тайылбырлыг фильм. 10.05 Авам, ачам база мен. Ушайлыг уругну азырап-ажаар дугайында. 10.35; 11.35 Сервантес. «Дон Кихот». 6 класс. 11.05 Немец дыл. 12.05 Ритмиг гимнастика. 12.35 Телефильм. 12.55 Көрүкчүлер чок концерт. 13.25—13.30 Медээлер. 17.00 Медээлер. 17.10 «Соңгу чүкте район». Уран-чечен телефильм. 7-ги серилары. 18.00 Чадаг-терге маргылдаазы.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Орус дылды өөренип тур бис». 18.50 Уругларга фильм. 19.15 «Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. «СЭКП ТК-ның март (1989 ч.) Пленумунуң шиитпирлерин— амыдыралга». «Арага ишпес чорук —амыдыралын потелдези». 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Мордва АССРниң Күүрнепиң «Умаринка деп ыры болган ташцы ансамблиниң концерти. 21.00 «Ye». 21.35 Эдо тургуступуушкун прожектору. 21.45 «Соңгу чүкте район». Уран-чечен фильм. 7-ги серилары. 22.35—23.10 Бистиң садыыс.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

17.00 Медээлер. 17.10 «Соңгу чүкте район». Уран-чечен фильм. 7-ги серилары. 18.00 Чадаг-терге маргылдаазы. 18.30 Ритмиг гимнастика. 19.00 Украин ССР-ниң Күртелерадиозу. Днепропетровск телестудиязының программазы. 20.00—20.45 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Четверг

МАЙ 11-ДЕ БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 Мультфильмнер. 9.05 «Ыржым». Уран-чечен фильм. 2-ги серилары. 10.50 Медээлер. 11.00 Уруглар шагы. 12.00 — 13.00 «Алп-чорукчулар клуву». 15.30 Медээлер. 15.45 Кедээниң делгемпери. 16.15 Пятигорскиден концерт дамчыдылгазы. 16.45 Ленинни катап-катап помчуп тура. В. И. Ленин социализм тургузарының парыызаатыкчыварының дугайында. 17.30 «...16 харга чедир болгаш ооң улуг назы». 18.15 Эрге-чагыргазының чер-чер органнарының ролю. 18.45 Бөгүн делегейде. 19.00 «Өлүг зона». Барымдаалыг фильм. 19.20 «Портрет». Улуг кижилерге мультфильм. 19.40 Литературжу уран-чечен видеоканал. 21.00 «Ye». 21.35—00.40 Литературжу уран-чечен видеоканалдың уланчызы. Чапсарда —Бөгүн делегейде.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.10 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Бойдус эртеми. 3 класс. Арга-арыг чурттакчыларының конверти. 9.05 Испан дыл. 10.05 Бистиң садыыс. 10.35; 11.35 А. Т. Твардовский. «Василий Теркин». 7 класс. 11.05 Испан дыл 12.05 «Соңгу чүкте район». Уран-чечен фильм. 7-ги серилары. 12.55—13.00 Медээлер. 17.00 Медээлер. 17.10 «Соңгу чүкте район». Уран-чечен фильм. 8-ки серилары. 18.00 Телефильм.

КЫЗЫЛДАН

18.25 Барымдаалыг фильм. 18.55 «Төрээн черниң ырлары». Тыва филармониязының солизи Вероника Чоодупуң киржилгези-биле концерт. 19.15 «Азия төвү». Программада: ССРЭ-ниң улус депутаттарынга кандидаттар К. Д. Аракчаа, В. Н. Кошелев, С. Б. Сараев олар-биле ужуражылга. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Чадыы назын танцылаш, ырлап тур. 20.20 Чадаг-терге маргылдаазы. 21.00 «Ye». 21.35 «Соңгу чүкте район» Уран-чечен фильм. 8-ки серилары. 22.25 — 23.05 «Фемида-биле таварыжа». Барымдаалыг фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

17.00 Медээлер. 17.10 «Соңгу чүкте район». Уран-чечен фильм. 8-ки серилары. 18.00 Телефильм. 18.25 Концерт. 19.15 БАМ дугайында телеочерк. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Пятница

МАЙ 12-ДЕ БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 «Ооң батальону». Уран-чечен фильм. 10.55 Медээлер. 11.05 Концерт. 11.50—12.50 Кижи институту. 15.30 Медээлер. 15.40 Эдо тургустунуушкун прожектору. 15.50 Барымдаалыг фильм. 16.10 Музыка эртинези. Л. Бетховен. Симфония № 3. 17.00 Уругларга айтыгаштар дугаймында. 17.30 Чаа эгелеп турар спортчуларга чемпионнарның аргасүмелери. 18.15 Интермедиа. 18.45 Бөгүн делегейде. 19.00 Мультфильм. 19.10 «Сялер ону шылаар силер». 19.40 «Каратаң». Телеочерк. 20.00 «Херечи». Телефильм. 1-ги фильм. 21.00 «Ye». 21.35 Эдо тургустунуушкун прожектору. 21.45 «Херечи». 2-ги фильм. 22.45 «Ол болган... болган...» 23.05—00.40 «Үзел-бодал».

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Кедээниң шагы». 9.15 Делегейниң эң улуг музейи. Лувр. 6-7 серилары. 10.20 «Ийи кижиге вокзал». Уран-чечен фильм. 1-2 серилары. 12.35 Казак республиканың согурлар инитилелиниң ажылының дугайында. 12.55 «Дүн ортузунга чедир болгаш ооң соонда». 14.25 Чадаг-терге маргылдаазы. ГДР-деп дамчыдыга. 14.55 Мультфильм. 15.05 «Ажык-чарлыг чоруң» фестивальдың барымдаалыг фильмнери. Процесс». 1-2 фильмнери. 17.00 «Алыс шын деп чүү?». Ф. Донаһью болган В. Позднякин совет аныяктар-биле ужуражылыкыны. 18.00 «...16 харга чедир болгаш ооң улуг назы». 18.45 Музыка телеабонементтизи. «Импровизация оранында». 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Национал аразында харылзаалар: төөгүлүг дуржулга болгаш шарын айтырыглар. Регионалдыг конференция. 21.00 «Ye». 21.35—23.25 «Ак кварганнар». Уран-чечен телефильм.

Суббота

МАЙ 13-ТЕ БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 Өгбүде академиязы. 9.05 Чыл үелери. Май. 10.05 «Найырал меридианнарыр». Концерт. 10.45 «Бүзүренчиг-даа болза, элдептиг». 11.45 «Социализм чурттарында». 12.15 Мультфильм. 12.35 Андрей Мироновтуң киржилгези-биле фильмнер. «Савай шляпа». 1-2 серилары. 14.45 «Аскежиштиг таварылга». Чаа делегей телевикториназының дугайында. 15.00 Суббота — ада-иелер хүнү. 16.30 Бөгүн делегейде. 16.45 «Улусчу чогаадылга». Теледоңчулал. 17.15 Бистиң өредилгевис. «Катунь шимээргеп чылыр». 18.00 Телефильм. 18.10 Делегей программазы. 19.10 «Хереженнин амыдыралындан 15 минута». 19.25 «Уруглар телчүгежи». Уран-чечен фильм. 21.00 «Ye». 21.35 Телекөрүкчүнүң спутнигі. 21.55 «Аскежиштиг таварылга». Чаа делегей телевикториназының дугайында. 22.10 Суббота кежээзинде. Мультипликациязы тоодуг. 22.40 Телетавыжылга. Арвидас Сабонис. 00.10—00.20 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Кедээниң шагы». 9.15 Делегейниң эң улуг музейи. Лувр. 6-7 серилары. 10.20 «Ийи кижиге вокзал». Уран-чечен фильм. 1-2 серилары. 12.55 «Дүн ортузунга чедир болгаш ооң соонда». 14.25 Чадаг-терге маргылдаазы. ГДР-деп дамчыдыга. 14.55 Мультфильм. 15.05 «Ажык-чарлыг чоруң» фестивальдың барымдаалыг фильмнери. Процесс». 1-2 фильмнери. 17.00 «Алыс шын деп чүү?». Ф. Донаһью болган В. Позднякин совет аныяктар-биле ужуражылыкыны. 18.00 «...16 харга чедир болгаш ооң улуг назы». 18.45 Фильм-концерт. 19.20 Барымдаалыг фильм. 19.30 КУР-ның цирк артистериниң концерти. 20.45 «Экии, доктор!». 21.00 «Ye». 21.30 «Музыкалыг ринг». 00.00 Бут бомбүү. ССРЭ чемпионады. «Шахтер» —«Спартак». 00.50 — 01.10 Чаңгы: неделяның болуушкуннары.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильм. 8.40 Эвилелдешкен республикалар студияларының фильмнери. «Ажыг хомудал...» Телефильм. 9.30 «Бир эвес сиңерии харыылар...» 10.15 Барымдаалыг фильмнер. «Хөл». «Ыраккы Чөөн чүк». Киножурнал. 11.05 Өг-буле айтырыгларынга тураскаатказ аныяктарга программа. 12.30 Чадаг-терге маргылдаазы. 13.10 РСФСР-ниң улустуң артизи З. Кириенконуң чогаадыкчы ажылының дугайында. 14.25 «Шивилтин музейи». Телеочерк. 14.55 «Эфирде музыка». Чорудукчу — С. Балза. 16.55 Хоккей. Лига кубогу. Түңнел. Чапсарда — Бүгүдеге спорт. 19.30 «Чалыы назын танцылап, ырлап тур». 19.45 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.00 Киносерантин. 21.00 «Ye». 21.30 «Экии, доктор!». 21.45—01.20 Киносерантин.

1968 чылда Бай-Тал ортумак школазының доозукчуларының 1989 чылдың июль 21-де ол школага чыглырыны чарлап тур.

Хереглекчилер кооперациязының системазының бүгү магазиннеринде (тускайжыттынган магазинчилерден ангыда) 0.5 болгаш 2 литр иштикпирттинил савазарны (даштыкы чурттарга бодурген авес) чурттакчы чоңдан болгаш курганзырылга чергелериниң чежеңнээ хүлээп ап турарын дыңнадып тур.

Республика типографиязының профкомуның «Радость» дээр уруглар клубунда өөредилге чылы доозулгазы-биле холбаштыр инвентаризация эгелээн. Ынчангаш концерт белеткелинде киришпейн турар уруглар клубтан алган ийик-хептерни май айның 20-го чедир эккеп дужаарын дыңнадып тур.

КИНО

МАЙ 7-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «День колибри» 10.00, «Трагедия в стиле рок» 12.00, «Враг мой» 15.20, 17.20, 19.20 шактарда.

Видеозал: «Фотография с женщиной и диким кабаном» 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киносборник № 154» 9.00, «Детство Бемби» 10.30, 14.00, «Девочка ищет отца» 12.00, «Легенда о Нараяме» 15.40, 18.20, 21.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Дикое сердце» 10.00, «Воры в законе» 12.00, 16.40, «Артист» 14.00, 18.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Осторожно, Василек!» 12.00, «Душа моя» 13.40, 16.20, «Фараон» 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: к/б: «Утренняя шоссе» 16.00, 18.00 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Жемчуг» 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

агаар

Республикага кезек будуттаар. Чагбас. Чөөн чүктен хаттың дүргеви секундада 5—10 метр. Дүне 1—4, чамдык черлерге 5—10 градус соор, хүндүс 10—15 градус чылыыр.

Кызылга кезек будуттаар. Чагбас. Дүне 1—3 градус соор, хүндүс 13—15 градус чылыыр. Агаарның базыышкыны 706 миллиметр, а елшыгы 32 хуу.

Редактор В. С. ШАРАВИН.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

«ШЫНЫҢ» телефоннары

● Редактор — 3-43-34;
● орадакчылары — 3-33-91; 1-34-17;
● приемная — 3-34-26;
◇ сарымсалдыг секретарь — 3-34-92
● орадакчылары — 3-43-93;
● партийже амыдыралга киллиги — 3-36-42; 3-36-25
● совет тургузуу, социал айтырыглар киллиги — 3-36-09; 3-41-23;
● үлетпүр киллиги — 3-34-49; 3-36-73;
● агроүлетпүр киллиги — 3-41-16;
● пропаганда киллиги — 3-34-57
● культура киллиги — 3-39-15
● информация киллиги — 3-37-11
● часка киллиги — 3-39-03; 3-34-39;
● корректорлар — 3-34-19;
● бухгалтерия — 3-43-41;
● очуга киллиги — 3-36-03;
● типографиязы — 2-27-41;
● созуп келбейн барганда — 2-32-75, че дөзүлээ

Чыгза 800 катап үнер. Хемчээли 2 пардазга ачазы. Тиражы 25400 ап.

Тыва АССР-ниң Йом үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының территориязының таварыы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Петлинин баар Кравченко кудумчузу, башкы № 1.

Чагыг № 278. ТС—00135

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

УЛУГ ТИИЛЕЛГЕ ХҮНҮ-БИЛЕ!

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч. май 9 вторник № 109 (14009)

1925 чылда үлегерлеттингеш. Өртээ 3 дөп.

Бөгүн – Тиилелге хүнү

Сергей Щербо.

«ОРДЕННЕРИНЕР КАДАП АЛЫҢАР ХООЧУННАР» деп Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотомонтажы.

ТИИЛЕЛГЕ

Өрт дег, ышкан
чаа дайын шолдеринге
Өлүм
биче холуп сунуп,
сүрүп турда,
Дайынчының төптеп
шиитсэн
сергелиттер.
Тавардышкан өлүм
коргуп,
чайлай дүжер.
Чаңгыс бодал,
күштүг күзел —
Тиилелге
Сагыжывыс чамдык болган
тудуш чорду.
Кадык хүндүг,
даңгаар эртен,
орай дүне
Амыдырал
бисти кагбайн
кады чорду.
Турувуткан
ишчи холду
дыпыдыштар
Тускур келген кадыг-берге
чайлай дүжер.
Чаңгыс бодал,
күштүг күзел —
Тиилелге
Сагыжывыс чамдык болган
тудуш чорду.
Хайгыр дайзын доктаа
кээп
барып дүшкен,
Хаанчыг бижээ
оскүндүрген,
черде чыдыр.
Өртүг оттуг
оорушкуже алган келген
Өлүм чок күш —
Тиилелге —
Партиивыс.
Карангыда
кадыр-бертке
ара дүшпейн,
Кадык хүнче бисти четкен
тугувус ол!

1945 ч.

СЭКП ТК-НЫҢ ИДЕОЛОГИЯ КОМИССИЯЗЫНЫҢ ХУРАЛЫ

Май 9-те СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары В. А. Медведевтиң даргалаашкыны-биле СЭКП ТК-ның Идеология комиссиязының хуралы болуп эртти. Амгы үе-чадаза националдар аразында харылзаалажыр хөгжүлдезиниң идеологтуг айтырыгларын анаа чугаалашкан.

Тургустуунган айтырыгаар талазы-биле улуг сонуургалдыг, чиглиг болган ажыт-чыжыт чок саналгалаар солчуулаларының үезинде национал харылзаалар талазында социал-экономиктиг, политиктиг болган идеологтуг хевирлиг бот-боттарының аразында чүдүүш харылзаалыг болук айтырыгларның чыглып мөөнелегени демдеглеттингеш. Оларны шиитпирлээринге тускай сорулгалыг, хей талалыг улуг ажылды чорудары негеттинер. Бо талала чыгдыкка берген айтырыгларны шиитпирлээриниң чогумчалыг аргазы болуп оларны теория талазы-биле ханы утаап бодаары болур. Националдар аразының харылзааларының амгы концепциязын киирзиргейлиг ажылдаа кылыры чугула апарган. Ол ажылдың эге түүлдериниң бирээзи Союза националдар аразында харылзааларның теориязының марксизм-ленинизм чагай чанчылдарын катап тургузары ук теориядан эртикси үениң чыдып калган түүлдерин, чүвени бодуунчүдүн көөр, механиктиг болган даап бодаашкын кылыр үезилерден арыглап аштаары болуп. Национал айтырыгның деминиң концепциязының хөгжүп келгенин чаа ёзу-биле өөренип көөру, ону шиитпирлээрде деминиң методологиияны бүрүп удуртулга болдуруары, национализмниң болгаш биче улустарның амыдыралының байдалында хамы ескерлиишкиниерни өөренип көөру чугула.

Национадлар аразында харылзаалардың ийи кол утланышкыны — интернационалчыдыышкыныче болгаш бот-боттарының аразында чоок-шуулажышкыныче утланышкының база национал бот-медерелиниң өзүлдезиниче болгаш национал хөгжүлдениң сайзырадырыныче утланышкының — эртем ёзуу-биле ханы өөренип көөру негеттинин турар. Оларның диалектиказы кандыгы? Политиктиг системага, экономиктиг тургустунуушкунга болгаш культура политиказынга ол угланышкыннар кэзидыг айзылыг элергейлеттинга турарыл? Мынаа улуг теоретиктиг шинчилээшкиннер негеттинер. Мынаа хамаарыштыр СЭКП ТК-ның национал харылзаалариның айтырыгларын чугаалажып көөру-биле удаваа болур Пленумунуң чугулазын онзалап демдеглеттингеш. Пленумдан бүгү тодаргай айтырыгларны үе шиитпирлеп шыхаавас дээрэн билдингир. Ындыг болзажок, ол национал политиказын чаа стратегиязын ажылдаа кылыры чугаажок.

Чуртта боон турар үлегерлиишкиннер, шиитилеп амыдыралының демократтыдылгазы кижилериниң социал идепкейиниң көстүп корбээн деминеге көдүрүлүүрге, шиитилеге политиканы күштелдиреринге күштүг идиг берелиниң комиссиязының хуралынга демдеглээн. Ол чорудулга национал бот-медерелиниң өзүлдезин-биле тудуш болбаалыг. Национал харылзааларны өзе тургузары кандыг-даа национал кижилериниң, оон иштинде боттарының курүне-девискээр тургузуушкуунудан еске черлерде чурттап чоруур болгаш ындыг тургузуушкуну чок-даа кижилерге боттарының национал чоргаараалыг, эртем-билиг чедип алырының, төрээн дылынга өөренириниң, улустуң чогаадылгага, бот-боттарының араазынга харылзажырынга, боттарының национал-культурэ болгаш угаан-бодал негелде-херглелдерин канчырып алырынга, а ол ышкаш бодуунуң национал культуразының төптерин тургузуп алырынга, массалыг информацияга чепсектерин ажыглаарынга, шажын-чүдүлге талазы-биле негелделерин хандырып алырынга чогуур байдалдарны тургузар дээрэн демдеглеттингеш.

Ону долу чергелин-биле боттандырарынга эрге-хоойлуг курүнеин тургузарының сорулгазы биюзи черелеге тургустунуп турар. чүгле ындыг курүнеин байдалдарында кижилерниң, национадрның болгаш биче улустарның, оларның курүне эрге-хоойлу тургузуушкунунуң хостуг хөгжүлдезин чедип алдынар. Националдар аразында харылзааларны эрге-хоойлу талазы-биле тавармышкан тургузары, эвилелдешкен республикаларның суверенниг чорууң быжыглаары-биле холбашкан ёзээн хей хоойлу төлевилелдерин ам ажылдаа кылып турар, ССР Эвилелиниң база эвилелдешкен республикаларның эрге-хүлээлгелерин тодаргай ангылаар, аргелеп башкарылганын ёзээн хей функцияларын төптеп алгаш, чер-чер организациларының эргелиричче дамчыдып бээр, экономикага, социал болгаш культура хөгжүлдезинге, бойдуе камгалалынга оларның бот-тускайлаң чорууң болгаш харылсаалгазының бедидеер талазы-биле ажылдар ылгалынын турар.

Мынаа долбаштыр идеологиг ажылынын чүгүле сорулгазы совет федерализмин шын биле ажыры хей-шиитиниң утаап-медереливге хевирлээри, шиитизи-биле чамдык төптүг болгаш төптүг эвес чылзагаалынар-биле долу хемчээлге боттандырып шыдаавайн баргаш оон күчүлүг аргаларын бильдилин-биле үлегерлээри болуп.

Күрүне дылынын, оон хамаатызын болдуруунуң, демографиянын айтырыгларын комиссиянын хуралынга бүгү талалыг чугаалажып көрген. Бүдүмүн күрүне тургузуу ёзе улустарының иелээдезинин оруктарынга, перспективаларынга хамаарышкан айтырыгларны база чугаалажып көрген. Биче улустарның, чижүү, Сонгу чүк улустарының айтырыгларын, оларның культуразының болгаш дылының онзагай болуужун, долганнарның турар хүрээлелин хевээр артыдырын база кадырган. Партия комитеттериниң, идеология организацияларының болгаш албан черлериниң мурунда турар хей планнаг сорулгаларже онза киирзиргейин үгландырган. Идеология ажылы болуушкуннар хөгжүлдезинге мурнаар, ону конструктивтиг болгаш үндезининг чорудар үүрлуг дээрэн ыйыткан. Тургустунуун кээн турар айтырыгларны шиитпирлээринче чер-чевеге партия болгаш идеология кадрларының организастыг болгаш теоретиктиг белеминиң дугайында айтырыг бөгүн чугула боон турар.

Националдар аразының харылзааларынга оюварымчалыг болуру, оларның онзагай экспериментелиниң бодуунуң ажылынга маргыш чок барымдаалаага даянып, бодунга негелделиниң-биле, ханызы-биле чүвени билири-биле база конструктивтиг-биле мәгалыг үүрлуг массалыг информация чепсектерин ам ажылдаа кылып турар, ССР Эвилелиниң база эвилелдешкен республикаларның эрге-хүлээлгелерин тодаргай ангылаар, аргелеп башкарылганын ёзээн хей функцияларын төптеп алгаш, чер-чер организациларының эргелиричче дамчыдып бээр, экономикага, социал болгаш культура хөгжүлдезинге, бойдуе камгалалынга оларның бот-тускайлаң чорууң болгаш харылсаалгазының бедидеер талазы-биле ажылдар ылгалынын турар.

Мынаа долбаштыр идеологиг ажылынын чүгүле сорулгазы совет федерализмин шын биле ажыры хей-шиитиниң утаап-медереливге хевирлээри, шиитизи-биле чамдык төптүг болгаш төптүг эвес чылзагаалынар-биле долу хемчээлге боттандырып шыдаавайн баргаш оон күчүлүг аргаларын бильдилин-биле үлегерлээри болуп.

Күрүне дылынын, оон хамаатызын болдуруунуң, демографиянын айтырыгларын комиссиянын хуралынга бүгү талалыг чугаалажып көрген. Бүдүмүн күрүне тургузуу ёзе улустарының иелээдезинин оруктарынга, перспективаларынга хамаарышкан айтырыгларны база чугаалажып көрген. Биче улустарның, чижүү, Сонгу чүк улустарының айтырыгларын, оларның культуразының болгаш дылының онзагай болуужун, долганнарның турар хүрээлелин хевээр артыдырын база кадырган. Партия комитеттериниң, идеология организацияларының болгаш албан черлериниң мурунда турар хей планнаг сорулгаларже онза киирзиргейин үгландырган. Идеология ажылы болуушкуннар хөгжүлдезинге мурнаар, ону конструктивтиг болгаш үндезининг чорудар үүрлуг дээрэн ыйыткан. Тургустунуун кээн турар айтырыгларны шиитпирлээринче чер-чевеге партия болгаш идеология кадрларының организастыг болгаш теоретиктиг белеминиң дугайында айтырыг бөгүн чугула боон турар.

Националдар аразының харылзааларынга оюварымчалыг болуру, оларның онзагай экспериментелиниң бодуунуң ажылынга маргыш чок барымдаалаага даянып, бодунга негелделиниң-биле, ханызы-биле чүвени билири-биле база конструктивтиг-биле мәгалыг үүрлуг массалыг информация чепсектерин ам ажылдаа кылып турар, ССР Эвилелиниң база эвилелдешкен республикаларның эрге-хүлээлгелерин тодаргай ангылаар, аргелеп башкарылганын ёзээн хей функцияларын төптеп алгаш, чер-чер организациларының эргелиричче дамчыдып бээр, экономикага, социал болгаш культура хөгжүлдезинге, бойдуе камгалалынга оларның бот-тускайлаң чорууң болгаш харылсаалгазының бедидеер талазы-биле ажылдар ылгалынын турар.

Мынаа долбаштыр идеологиг ажылынын чүгүле сорулгазы совет федерализмин шын биле ажыры хей-шиитиниң утаап-медереливге хевирлээри, шиитизи-биле чамдык төптүг болгаш төптүг эвес чылзагаалынар-биле долу хемчээлге боттандырып шыдаавайн баргаш оон күчүлүг аргаларын бильдилин-биле үлегерлээри болуп.

Күрүне дылынын, оон хамаатызын болдуруунуң, демографиянын айтырыгларын комиссиянын хуралынга бүгү талалыг чугаалажып көрген. Бүдүмүн күрүне тургузуу ёзе улустарының иелээдезинин оруктарынга, перспективаларынга хамаарышкан айтырыгларны база чугаалажып көрген. Биче улустарның, чижүү, Сонгу чүк улустарының айтырыгларын, оларның культуразының болгаш дылының онзагай болуужун, долганнарның турар хүрээлелин хевээр артыдырын база кадырган. Партия комитеттериниң, идеология организацияларының болгаш албан черлериниң мурунда турар хей планнаг сорулгаларже онза киирзиргейин үгландырган. Идеология ажылы болуушкуннар хөгжүлдезинге мурнаар, ону конструктивтиг болгаш үндезининг чорудар үүрлуг дээрэн ыйыткан. Тургустунуун кээн турар айтырыгларны шиитпирлээринче чер-чевеге партия болгаш идеология кадрларының организастыг болгаш теоретиктиг белеминиң дугайында айтырыг бөгүн чугула боон турар.

Националдар аразының харылзааларынга оюварымчалыг болуру, оларның онзагай экспериментелиниң бодуунуң ажылынга маргыш чок барымдаалаага даянып, бодунга негелделиниң-биле, ханызы-биле чүвени билири-биле база конструктивтиг-биле мәгалыг үүрлуг массалыг информация чепсек-

БҮЗҮРЕЛ

Кажан-даа уттундурбас

Кижи сетиидэ черле мындыг: кандыг-даа, хай-халап ону шыдажыр арга чок кылдыр так хүлүп алза-даа, келир үеже чүрээнин ханызы-биле бодап олурар. Гитлериин аг-шерии Төрээн чуртувустуң хей-хей хоорайларын хүл далган кылдыр үрегдеп, кыргап, чалыы дивейн өлүрүп-чидирип аштыва чыгап алган турал-даа, кайгамчыктыг хүнүүң чедип келиринге бүзүрелиир сеткил келдивис. Ол хүн, дээштерге чок аас-кежиктиг, оорушкунуң хүнүн, тиилелгениң хүнүн бөгүн дөртен дөрт удаа байырлап тур бис. Төөгүге хамаарыштыр алыр болза, кыска-дыр деп чугаалап болгайла. Ынчалза-даа ону бистер дүүнгү чаа болганы дег, азы 45 чылдың Майның Тоста баймырааны ышкаш, оорушкунуң эң-не бедик деминели-биле байырлап чаңчыга берген бис. Кажан-даа уттундурбас, мөңге назынның хүнү.

Дөртеп дөрт чыл бурунгаар аддар чокка дүжүп берген рейхстаттың бээрингә фашист түгүн черже октап, хостатыргаи Европаның бүгү чону, дайын өртүнге хүнөкталган суурларывыстың, хоорайларывыстың аштаан, түрээн чону Тиилелгениң уттундурбас хүнүн оорушкунуң карак чажы-биле үткүп алган.

Калчаа фашист капуттаалган Майның Тоста.
Кайгамчыктыг тиилелгениң пайырында,
Амыр тайбың чуртувуска үнген хүн-даа
Амырапчыг, байырланчыг сагындырды.

Шак мындыг олурулар тыва черге дөртеп дөрт чыл бүгүнгээр тыптып келгеш, бөгүнге чедир ыры болуп чурттап чоруур.

Тиилелге биске белеп эвес келген. Чээрби миллион эрес-диивм оолдар, кыстарывыс кайгамчык хүнүн корбээннер. Ынчалза-даа олар ханының соолгу дэмдызынга чедир тулчуп чыда, тиилелге чедип келиринге бүзүрелип мшкыммааннар. Оларның аттары төөгүмүн арнындан кажан-даа балазбас. Дайын шөлүнден ээп келбейн барганнарның уругларының уруглары кырган-аваларының чагааларын, чуруктарын болгаш өлген дугайында дыңнадыгларын амдыгаа чедир шыгжап чорууурлар. Че-шаг бодумун хоойлузубиле хемчээлдиг-даа болза, кижилерниң маадырлыг херектерив мөңге чурттап чорууру ол-дур.

Майның Тозу! Дайынның хоочуннарынга чырыткылыг, оларның сагыш-сеткилин, эриин яшкап хем дег, доюулдуруп келир хүн. Фашизмниң аспаандан делегейниң чонун адырып алган хүнүн сактып тура, кара черге бажын салган соруг оларга уттундурбас. Төрээн чурт, Хосталга дээш арыг ханың төп чорааннарга бөгүн база катап мөгеер бис.

Дайын уржуун көргенниерниң чүрээнде балыы олар дириг чырда кажан-даа эжирбес. Белорусеяның суурларынга дириге ерттенген чаш ажы-төл, кырган, чалыы кижилерниң мындыг дерзин өлүм көөр хире кылган кеми кайдал? Концлагерьлерге чүгле дилиглиг соогу арткыже чедир чурттаап, аар-берге дарлалдан өлген кижилер. кажан шагдан бээр туруп келген төөгүнүң турасказылары, хүннеткан хоорай, суурлар... Фашизмниң үүлгедилиин сан-түүн төнүп чок. Ынчангаш дешпилеглиг кижи төрелгетеп дайынны катап болдурбас дээш бир деминиг күүнү кадып турарының уржуудаа ол. Дайынның хей-ле өлүм-чидимин көргеи, үүлезин чүктеп эртикеи совет кижилер дайын халавыш болдурбас даош бир дугаарында кыйгы үндүрген.

Чепеетленишкинниң долуу-биле дүжүреринің хемчеглери алдынын этелээн. Чер бомбүрээн карак чивеш аразында чок кылып каар хире чыгдыкка күүлүг чепеетки аал-оранывыстан ырадып каапгарының ээге базымнары кылдының этелээн. Ядролуг, химиктиг чепсектериниң төпелдезин моон соңгаар болдурбас даош бодуүн, кижилер туржуп турар.

Бот-боттарыга бүзүреишпес, кайы-даа талалдан дайын аймылы чедип кээп болур дээш сезиглер кижилериниң угаан-бодалынган ам-даа үштүнмайн турар. Ядролуг чепсектиң ээлерп чурттар аймылдыг чепсекти моон соңгаар бүдүрбеининиң хемчеглерин алырынче дидим базыкны кылып шыдавайн турар. АКШ «ельдыстар дайынынга» белеткелин ам-даа улаамчыдывышаан. Ынчангаш бистер дайынчы серемчилеливисти кажан-даа шыкпымас ужурлуг бис. Черчерлерде шериг-патриотчу кижизидилге бодунуң туружун кажан-даа, кандыг-даа байдалда кошкадыр эрге чок. Дайынга белеткел эвес. Төрээн чуртун камгалаарынга аныяктарны мык белеткээри — кол сорулга.

Ада-чурттун Улуг дайынынның үезинде тыва араттар фронтуга дуралаамчызын шыдаар шаа-биле көргүскен. Капитан Тудуп Кечил-оолдуң аътты шериг полугу украин хоорай суурларны хостажырынга боттарының биче эвес үлүүн киирген. Он бир кижилиг танкистеривис дайынның ызыртыр сүржүп, уянынга чашты бергеиде чок кылдыр узуткаарынга кирипшкен. Оларның бирээзи арат оглу Хомушку Чүргүй-оол Совет Эвилелиниң Маадыры бедик атка четкен. Тыва эки турачылеринің аразындан хей дайынчылар төрээн Тывазынга ээп келбейн барганнар. Оларның аттары чүгле төрелдеринің аразында эвес, бүгү кижилериниң түректеринде чурттап чорууру.

Эрткен дайын чырык чер кырынга болган дайынпардан ээ-не хей өлүм-чидимин, хаң төгүүшкүнүн болдурган. Дайының ээ-не аар-бергеэин совет кижилер көрген. Бөгүн, сезен чылдарның төнчүүнде, берге дайынның түлчүүшкун шолдеринің дарызыг чыды арлып чиде берзе-даа, Төрээн чурт маадырлыг оолдар, кыстарын сагызывыз дег сактып чоруур. Төрээн чурт оларны кажан-даа утпас.

Чылдар эртер. Оң, чээрби, үжен, дөртеп... Маадырлыг херектер кажан-даа уттундурбас. 1941-1945 чылдарда сайзыраңгай үенің культура хөгжүлдезин чок кылыр даош гитлерден сорулганы сый шанкап алдарлыг Совет Армиязын маадырлыг чоруу моңге пландың чурттаар. Кижи төрелгетеппин чаагай чорууу, хосталгазы даош амыдыралын чарылган оолдар, кыстар бистиң аравыска чалыы, чараш болуп чурттап артаарлар.

Дайын өртү хөмүрелип өткепден бээр ам таптыгла дөртеп дөрт чыл эрткен. Халаптыг чылдарның өлүмүүт өртүн катап кыпсыр хөөннүүлер ам-даа бар. Оларның аралтазыг планнары мйбя хүү ышкаш хадый бергеп. Аңаа удурлапган дешпилеглиг күштер чер-делегейниң ужу-кыдымындан улам күштүү-биле дыңналып турар. Тайбыңнын, аас-кежиктиң күштүг чалбыраажы кезээ шагда хып тураун!

ССРЭ-ниң камгалал министриниң

ДУЖААЛЫ

1989 чылдың май 9. № 165 Москва хоорай.

Эштер солдаттар болгаш матростар, сержаптылар болгаш старшиналар!

Эштер прапорщиктер болгаш мичманнар!

Эштер офицерлер, генералдар болгаш адмиралдар!

Эштер Ада-чурттуң Улуг дайынывыл, күш-ажылдың болгаш ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң хоочуннары!

Бөгүн бистиң чуртувус совет улустуң 1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгезиниң 44 чыл оюн байырлап турар. Совет улус, оон алдарлыг Чепсектиг Күштерп Коммунистиг партияның удуртулгазы-биле төөгүде ээ кадыг-доштуун дайынның аар үүлевин чүктеп эрткен, бодупуп Төрээн чуртунуң хосталгазын болгаш хамаарыштас чорууң камгалап алган болгаш Европаның улустарынга фашизмдең хостелып алырынга дуралаан. Дайының тиилелгелиг доозуганы сопгал дешпилеге, бомбурээкке чөнүг болгаш бистиң тайбыңнын туругларынга чаа оруктарны ажыткап.

Бөгүн Төрээн чурт фронтуну дайынчыларыны, үлүсчу ополченпеннің дайынчыларын, партизаннарны болгаш тажыт ажылдакчыларны, ажылдың аптыны, тараачыларны, интеллигенциниң, фронтуга болгаш тылга Тиилелгеэн карак чыыл калнаш турган бүгү кижилерни алдарлыдып турар. Фашистиг экелекпелерни тылга шаларынга ап-тинилерниң каолиндиин күрүнелериниң армияларының, удурланышкын шимчээшкинниниң болгаш антифашистиг чажыт ажылдың киржикчилериниң киирген улуг салымышкынын совет кижилер демдеглеп турар. Улуг Тиилелгеэнин хөгжө дээш амытыным берген бистиң Төрээн чуртувустуң болгаш делегейниң бүгү улустарының эрес-маадырлыг миллион-миллион оолдарының болгаш кыстарының тураскаалының мурнуунга олар баштарын мөгейтирлер. Оларга мөңге алдар!

Бистиң тиилелгевис уттундуруп чиде бербээн. Фашизмге удур бир деминиг демиселге укталып тыныгган улустарның кады ажылдажылгаанының чаагай чанчылдары чаа политиктиг бодаашкында, бистиң эде тургустунуушкунувустуң иелиларында болгаш ажыл-херектерниле, дешпилеглиг кижи төрелгетеннің ядролуг чепсек болгаш муткучу дөгээр чорук чок делегейнің тургузар даош чүткулүлге илергейлеттиниң, улам чөнүүр орар. Делегей байдалында эки түүлдерже өскерилелер боон турар. Ындыг болзажок чепсетленишкинниң ужурлериниде болгаш боттарында бузурешир хемчеглерни быжыглаарына этелээн болгаш чорулудгелларның улам бурунгаарлай бээрининг негелдиг магадылалы ам-даа тургустунмаан. Ону барымдалан көрсөт. Коммунистиг партияга болгаш Совет күрүне бистиң Төрээн чуртувустуң айбыт чок чорууп хандыраңсоннуң тайбың күш-ажылын идегелдиг камгалаар дээш бүгү чугула түүлдерни кылып турар.

Совет Чепсектиг Күштер Варшава Керээзиниң киржикчилери күрүнелериниң армиялары-биле кады бодунуң камгаланыкчы хүлээлгезин тодептинг күүседип, социализмниң болгаш тайбыңнын камгалалын серемчилеливис каактап турар. Совет шериг доктриназының камгаланыкчы сорулгазында болгаш боданчалыг четчир күштүг турар чоруктуң принциптеринге дүүштүр шериг туругтуушкунунга шынар талазы-биле чаа негелделерже шилчиир дугайында партияның айтыышкыны боттанып турар. Каттыжышкыннарда, кезектерде болгаш корабльдерде амыдырал болгаш ажыл-чорудулганың бүгү талалары эде тургустунуп, демократчыдылга чорудулганы база ажык-чарлыг чорукту бадыткап тургузары, дайынчы өөредилгеге каас-коя чорук база оны бодуүнчүде бээр чоруктарны болдурбазы күштелип бар чыдар. Хей напановалдыг шериг коллективтерге удам сырый каттыжып, оларда эш хуулунун пайгазы, бот-боттарын хүндүлеэнин иеэру болгаш бедик негелделиг болуру быжыглап турар.

Ада-чурттуң Улуг дайынывыл, күш-ажылдың болгаш ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң хоочуннарынга, армия болгаш флоттуң хууда составынга, бүгү совет кижилерге Тиилелге байырлалын төвариштыр байыр чедирип тур мен.

1941-1945 чылдарның Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустуң Тиилелгезиниң 44 чыл оюн турасказап дегделээри-биле холбаштыр дужаарым болза:

Бөгүн, 1989 чылдың май 9-та түс черинде-биле 22 шак турда, бистиң Төрээн чуртувустуң пайысылалы—маадырхоорай Москвага, эвилелдешкен республикаларның пайысылаларынга, маадыр-хоорайлар Ленинградка, Волгоградка, Одессага, Севастополыга, Новороссийскиге, Керчиге, Тулага, Смоленскиге, Мурманскиге, маадыр-шивээ Брестиге, а оо ышкаш Калининград, Львов, Донда Ростов, Куйбышев, Свердловск, Новосибирск, Чита, Хабаровск, Владивосток болгаш Североморск хоорайларга артиллериянын үжен даавташкынывыл-биле байырлалдын салюдун кылыр.

Улуг салгалларның маадырлыг чанчылдарынга шыңыы армия болгаш флоттуң хууда составы болдуруң патриотчу болгаш интернационалчы хулээлгезин моон соңгаар-даа алдарлыг-биле күүседиринге, чер-делегейге пайысылаарынга, тайбыңны быжыглаарының болгаш камгалаарының сорулгазын харылсалгалыг-биле шиитпирлээр ээрэтпге идегелимин илередип тур мен.

ССРЭ-ниң камгалал министри армия генералы
Д. ЯЗОВ.

ХООЧУННАРДАН ҮЛЕГЕР АЛ

Дайын-чааны көрбээнивистен бээр ам таптыг...ле дөртеп дөрт чылдың мүрүн көрүп тур бис.

Дайын чылдарын ам түгле сактышкыннардан бөлүп ап чоруур апардывыс. Гитлериниң аг-шерин бүтү Европаны таптай бээш турган үелерин, оны көргеп кижилер ам сактып келирге, коргунчуг. Кижилер амы-тынын артынга каггаш. Төрээн чүрттүн камгалап алганнар. Анаа олгенер чежеп, оон хынчаан көргенивер шаңы хире йынк?

Дайын эгезинде Төрээн чүрттүн эң эрес-дидим оолдар, кыстары дайзынның калчаалыг огуңдан олгенивер. Дезегейниң чонунга хай-халапты таварыштырып келген чылдың эгезинде 1923 чылдан бээр төрүттүнген кижилерив шеригдиве келдиртеп эгелээн. Бир чогаалчының санап алганы сан-түңү кончуг-ла шын йынк. 1923 чылда төрүттүнген чүс дайынчының түгле үжү Тиилелгени көрген деп аан. Мыя моңу бодап көөрге, дайын үржүү деп үевеин аныяк кижилер дораан биле бээрлер боор. Ленинградтың камгалалың, Москва чоогунга болган Волгоград дээш түлүчүшкүнүнүр, Белоруссияның тулаазының олуг-чидининг сегиржин алышкын. Олар түгле литературада дириг мышаан артып калган. А оон бергезин карак-биле көрүп, ханың тен чоралыңар ам-даа бар. Түгле оларның саны артып калган. Дайын үезинде моңгуг чалмы назын үезинде чораан оолдар ам кыраан. Оларда будуп-бүрүп кижи чок. Чамдыктары дөрт мөчүзүнүң бирээзинден чарылган, колдунтаалтыг, даңгыштыг ыялаштажып чоруурлар. Дайын үржүү эвес болза, кижилер чеже-даа улуг шылаажке, анаа ыялаштап чораай-ла.

Адаларывыр арткан оруун түгле сураан дыллаң эвес, оларның боттарындан билип, өөренип алыры чүдеп ажыктыг. Дайын ортун көргенивеңиң хүндүлеп, оларның ыдыктыг херээн сагыжыңын дег сактып чоруңар!

Николай ВАСИЛЬЕВ.
Дайынның хоочуну.

Бөгүн – Тиилелге хүнү

ӨШПЕС АЛДАР

ССРЭ-ниң камгалал министриниң бирги орлакчызы, ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң кол штабының начальнигы, Армия генералы М. А. МОЙСЕЕВ.

Совет улус база денишилгеңиг бүтү кижи төрелгетей улут болгаш чырык байырлал — гитлержи фашизмиң тиилээнииң 44 чыл оон демдегээн эрттирип турар. 1945 чылдың май 9-та дайынның соңгу даштаашының ооһургени читкеп. Чаагай амыдырал, чырыткылыг келир үе дээш муң-мүң кижилериниң амы-тынын артынга каггаш тулушканы үүлүхерек будуп чогаал.

Аза-чүрттүн Улуг дайынга барык дөрт чыл улямчылаан. Куланның алганы турган Европаның материалдыг чыгыдынге дээпкеп алгаш, фашист идегеттер бистиң чүрттувустуң кымынче деңнеп четпес чүге күжүүнүң кол согуун чаа тутканы. Немец 153 база чаагай чүрттээниң 37 дивизиязы бистиң чүрттувустуң девискээринге ыяап болган кирип келген. Дөрт чартык аң дүргүзүлүп гитлерчилер Прибалтиканы, Белоруссияны, Украинаның көвей кезиин эжелеп апкаш, Москваны, Ленинградтың хаңаларынга чыгып келген. Оларның холунга экономиктиг чүгүлээ регионнар, дайынчы техниканың улуг түңү, кыйвыр-чаар материалдың хөй курлавыры, ок-чепсек болгаш материалдыг оон-даа өске үнелиг чүүлдер бар турган.

Тиилелге дээш совет чонунуң бергеин бүзүрел четтиннес үнемче дүгайын сактып турза, 1941 чылда болган айыыл-тоңалче хатап чедип, келир үеге оңу болдурбазывыс дүгайын бодаар үнүрүүт бис.

Волгага чедип аткаралай белеп турганывыс каичаң болтуңга белеңнеп, в оон соонда бистиң черден фашистерни үндүр сывырып чок кылыпкыга үш чыл каичаң иегеттиндиң?

Коммунистиг партия болган Совет чазак дайын шинээ-даа болур-дүр дээрзин билип каап. Чепсектиг Күштерни бар-ла арга-биле быжыглаарынга программазын амыдыралга ыңчалза-даа оларның тиилелгеге бүзүрелиң чүү-даа үүвее сый шаап шыдаваан. Совет черге фашист идегеттер кызымаа-биле үдүрлаарын оралдашкан. Дайынның баштайгы аймаа-ла дайзын бодунга удур күштүг кандыызын эскерген, оон күштүг оңон дивизиязы үзүткаттынган.

Чүрт иштинче дайзын хамыдаан түүлүм, совет чонунуң болгаш оок Чепсектиг Күштериниң удурланыкчы күжү өзүп орган. Подмосковье шөлдериге ол мынчаар биилингеп: совет черинниң харыы согуу оюу Москваның ханалдарынаа 100—250 километр ырады октаптарга, удурланыкчының күжүү кошкаш кылынган. Тиилеттирбес герман армия дүгайында хоозуң бодал макаа моңгезин-биле арылган. «Чаңчык дайыны» деп гитлержи план түүлүүлүнга чедир үзүлеп болгаш ол дайын чорудуу үндезинии-биле сый шаптырар деп үевеин эгези биилингеп. Ынчан дайзын совет-герман фронтуна хары үзүн шаап халдаарындан ойталар үжүрга таварышкаш, Дайынны чалап чорудар стратегиязы шилчиткеп, түс-түс черлерже шаап халдаарын организастаан.

1942 чылдың чайынында ындыг арга-биле Сталинградже шаап халдаан. Ол база түүнел чок болган. Дайынның 330 мүн дүгаар болуу бүзээлеткөр үүткаттырган. Сталинград чоогунга дайзынның иитти сывырып 1,5 мүн. хире кижи болган.

1943 чылда Курск районунга гитлерживилериң соолгу шепелдези база-ла кандыг-даа түңнел бербээн. Фашист блок бүстүп эгелээн.

Курск чоогунга болган түлчүүшкүнга, Днепрге болгаш солагай эриктө Украинага болгулаан түлчүүшкүнүнүрга Аза-чүрттүн Улуг дайынынга болган делегейниң иитизи-биле дайынны дайынынга үндезин ескерилге доозуган. Совет черден дайзынны массалыы-биле үндүр сывырып эгелээн...

...Делегейниң иитги дайынынга Совет Эвилелиниң тиилелгези дүрүм дүүгаар болган. Оон фундаментизи социалистиг экономиктиг системага, совет иитилелдиң идей-политиктиг чаңгыс эвилге. Коммунистиг партияны долгандыр сырый каттышкыныңга, марксисчи-ленинчи идеологиягга болгаш аңы-дүммалышкы хей национализмниг чонунуң бүзүлбээ найыралынга бижыккан.

Гитлержи Германияны болгаш оок чалчаларын ашкаш Тиилелге дыка хей чүрттарның демниг күжү-биле чедип алдынган. Аас-кежиктиг кедер үе дээш фашист эжелекчилерге удур дидим демиселге демниг үлүгү киирген Югославияның, Польшаның, Чехословакияның, Болгарияның, Румыниянын чопун болгаш армиязын, Венгрияның, Албанияның патриоттарын, удурлавышкын шимчээшкинниң болгаш антифашист чажыт ажыл кирижкилерин, АКШ-тың, Великобританияның, Францияның, Кыдаттың болгаш антигитлержи коалициянын оон-даа өске курчелеринге чонун база эрмелыг совет үлүг үтпээн, улам хүндүткелди-биле сактып турар.

Төрээн чүрттүн идегеллиг камгалалы дээш бүтү долу харысаалганы совет дайынчылар кончуг эки медерел билип турар. Дайынның байлак дүржулгазында даанган, оон ам-чээндирин база түңнелин бырымдаалал, делегейниң амгы байдалын өөренип көрбүшкүл, совет Чепсектиг Күштерниң сайзырадың болгаш белеткелин боттандырып турар. Алдарлыг дайынчы чанчылдарны хламчылавышаан, бодунуң төрүттүнүгүнге, Коммунистиг партияныңга болгаш Совет чазаанга кызыгаар чок шынчы совет дайынчылар совет кижилерни тургузукчу тайбың күш-ажылын серемчилелиг кылгаларлаш-дүмма армияларның интернационалчы дайынчыларыбиле кады социализмниң таңгелгелерин карак огу дег камгалап турар.

Партийжи амыдырал

БИЕЭ ХЕВЭЭР, ЭТТИНМЕСТЭЭН

СЭКП Барыын-Хемчик райкомунуң кичээнгейинге

Барыын-Хемчик райозунуң партия эге организациязының ажылының кошкаанын дугайында парлаан материалды «Шынгыр» корреспондентизи Талп-оол Хертек хынап көргеш, солуна бижээн.

Оок соонда ында байдал кандыгыл? Бодум ол организацияда бактаан турар болгамымда, партия эге организациязының ажылының дугайында ам база ажыт-чажыт чокка бижип көрейн. Шыны херек, ол шүгүмчүлелдерлем кандыг-даа түңнел үндурбээн. Ол шүгүмчүлелдиг чүүлдү эге организацияның хуралынга чугаалажып көрүп турда, партия райкомунуң оргкилдизиниң эргелектиин А. Бууралдай инструктору-биле кады олурушкан. Бүгү коммунистер үк шүгүмчүлелди бүрүнүбиле хүлээп ап турда-ла, А. Бууралдай чүгле кезиичамдыызын чөптүг деп көөрү санаалдаан. Чүге дээрге шүгүмчүлелдиг чүүлдер А. Бууралдайның адыы база кирген боорга, анаа «дүжүп бербезин» орлалдашкан.

Январьда арткен ол хуралга солуңга парлаттынган шүгүмчүлелдиг чүүлдү сайгарып өөрүнден аңгыда, кеиертен (чарлалда чок, коммунистерге билдинмес) перспективтиг план чугаалажып көөр деп «чакпыла» айтырыг тургустуунуп келген. Баш бурунгаар быжырымчалыг кылдыр чугаалажып алдаан болгаш, эдер, немнэр, казыыр деп саналдыр-биле эренгей планны хүлээп алган.

Эге организацияның (секретары О. Ооржак) иштики ажылы көзүлдүр-ле сураан. Чугула айтырыглар чугаалажыр хурал-суглаадаа ай-шаанда болбастаан. Чижээ, ай эвээш конуктуг болгаш, февральда болур хурал «түттүнүргеп», даргалар ажылче шуут шыныкказ чыдыпкан. Оон февраль 28-те 4 шакта хурал болур деп чарлал кеиертен кеступ келген. Анаа социалистиг чарыш дугайында мээн отчёдумну дыкиивар дээн. Ажыл шагында дүвү-даваш белеткеникип эгелээн мен. Дөрт шакта коммунистер чыглып келген, а секретарлар чок! СЭКП райкомунуң идеология кылдыызының эргелекчизи З. С. Хомушку таварыла боон аңаа база чедип келгеп. Секретарлар сураг, 5 шакка чедир маңаап, тарай бергеп.

Хөктүг үүве боор, эртеникде — март 1-де коллективтиг коллективтиг керээ дугайында чүтавалажыр хуралы, а оок соонда 4 шакта партия хуралы деп чарлал база көстүп келгеп. Баштайгы хуралдың айтырымнче сагыш-даа салбадым, а чүге дээрге даравазында хуралга дүүнгү отчёдум бээр болгай мен. Коллективтиң ниити хуралы доозулган, а партия хуралы эгелээр дээп. Кайда боор, коммунистериң хөй кезиң чок боорга, хурал база болбаан. Оок соонда олла чылдагаан-биле март 15-те, март 16-да партия хуралдары база болбайн баргылады. Оон боор апрель 20-ге чедир партия хуралы болбады. Бо төрөл чүүл көргүүп турарлы? Бир дугаарында-ла, эге организацияның секретары О. Ооржактың бодунга болгаш коммунистерден негелде чогуу деп саналр апаар, в оон чылай, чамдык коммунистериң сагыга-чурум чогуун. Уставта айыткан эрге-хүлээлгелерни хажыдыы түвараын көргүүп турар-дыр. Коммунист кижи хуралга идепкейлиг киржип, саналдаалыы ажыы-биле бээр үжүрүүт болгай. А бистинде кандыг-дыр, көрүнер ааан, партия хуралынга безин хөй коммунистер келбейн баар. Райпода хөй-нимги организацияларыңга үзүктүг башкаанар хамаанчок бо талазы-биле харыы багай үлегер-чижээн көргүүп турар.

Эге организацияның документациязын көөр болза, мырыңай чаржымчыг. Ховар болгуваан хуралдар протоколдарында ай, хүн, олурушкан коммунистериң саны, хүн айтырыы барык ол-ла. Ийи-чаңгыс хүлээп алган докладчыларның шинчилээн кезээнде кончуг эренгей: «экижидер», «күштелдирер», «калбартыр» дээн чүжектиг ыыткыр, ниити сөстер. Кым харылаар, кажан, канчаар боттандырар дугайында тодаргай үүве чок.

Райпода партия эге организациязының ажылы шак мынаар кошкак, куду деңгелде турда, чүгле херим ажылдыр кожа хирезинде СЭКП райкому амга чедир кандыг-даа боттуг дүүн чедирбейн турары әлдептиг.

Эрес-оол САЯЯ.
Күш-ажылдың хоочуну.

ФРОНТУЧУНУҢ ӨӨРҮШКҮЗҮ

Халажылгада полковник, күш-ажылдың хоочуну Артём Сюрюнтеевич Борбак-оолдуң «Тыва танкистериң башкызы» деп эгелиг чүүлүн 1988 чылдың октябрь 2-де үнген № 223 «Шынга» парлаан болду. Солунчуп ол дугаарын мээң көрүүлүп бергеп, денеен четпес көрүшкү-биле помчаан мен.

«1941 чылда Кызыл Аржыл Тываның Революстуг шеринге Т-28 маркалыг чаа танкыны баштадыр дайынчы танкетка болгаш бронемашиналарны бергеи-биле, ол чылын АРШ-тың аътты полугүнүң дайынчы составында танк кезээ ээ-не баштай тыптып келген. Танкыны башкарып болгу дег тракторист чораан дайынчылар бар-даа болза, а танкының дайынты тактиказының уран аргалдарын билир, танк экипажтарын башкарыптар кижи биске чок турган.

Совет Тыва Республиканың дилээн хандырып, танк талазы-биле түскай мергежилдиг сургакчы кылдыр Ульяновскиниң бронетанк училищезинге навод командири турган Ру-

динти чорудуп бергеп».

—деп бижээн одуругларны помчаап, дөртеп сес чыл бо-

таварышкаш ол болуушкунну база катап сактып олур мен. Ынчан, шынап-ла, аныяк мен. 27 харлыг. Тывага үр чүрттүваан мен. 1943 чылдың апрельже фронтуже аъттандым...

Ынчалза-даа тыва чонуң чазагай сеткилдиин, хүндүлээн сеткилимде шыгжап чоп мен. Тывада өөнүктерим-биле харылаам үспейн келдим.

Мээң дугайымны сактып, амгы үеним аныяк-өскенниге патриотчу, интернационалчы кижизидилге кылдыр тыва танкистериң төөгүзүн бижип, мээң адымга чылыг, чырык сестерни арттырганы дээш халажылгада полковник А. С Борбак-оолга өөрүп четтирээнимни солуп дамчыштыр орай-даа бол, илереттим.

Савелий РУДИК.
Халажылгада капитан.
Ворошиловград область.

ӨШКҮ ДҮГҮН—СОВХОЗУНГА

МЕДЭЭЛЕР

Арыг-Узуу суурнуң чүрттакчылары мурнуку чылдарда артыкшылыг малын, оон продуктуларын өскө совхоздардан келгизеп садып алыкчыларга дужаан, акшазын дуда сапажып ап турган. Ол айтырыгны бүгү чонуң хуралынга база кодээ Советтиң күүскомунга чугаалажып, малды база дүктүг, сүттүг совхозтуң планынга киирештир садар, а совхоз улуска акшазын дуда санаал бээр кылдыр дугурушкан.

Кодээ Советтиң девискээринде чонуң хүүда мал-маганы, эң ылангыя ангор өшкү соолгу үеде өзүп ковудыын. Бо чылын өшкү кыргыдазы апрельде доозулган. Совхозтуң директоринзы чүрттакчылардан өшкү дүгүн садыг алырын бо чылын эки организастаан. Селекционнер-зоотехник Валентина Сергээжикпей биле чодаачы Николай Кечил-оол олар суураарны, малчын коданнарны эргин кезин чораап, 912 килограмм өшкү дүгүн хүлээп алган, оон өртээн эзерниге дуда санап бергеннер.

Иштин-Хемде Виктор Хавакчык, Дүзенмаа Түлүш, Чаш-оол Монгуш, Болат-оол Кунгаа, Базыр-оол Шаравии, Арыг-Узүүнде Доржу Түлүш, Кегея Кыргыс, Арысканда Үйнүк-оол Донлук, Шавы Караш олар ыңнарлыг дүктү дужааганнар. Дузалаа ажыл-агыйлыг от-бүлелер хөөн кыргаш, дүгүн база совхозка садаар.

Түлүш ОЧУР-ООЛ.
Улуг-Хем район.

АНАЙЛАР МЕНДИ

«Таңды-Сыны» совхозтуң коданнарында өшкү соолдаашкыны кылып түлүк. Севээн Сяпининиң удуртканы Алак-Даа бригадазының малчыннары бо хүннерде 100 өшкүден 71 анайны камгалап алган. Ында аныяктар Владимир биле Сайлыкмаа Багай-ооларның маганы кыштап дыка ыяк хүр ажыы турар. Бо от-буле 361 өшкүзүнден ам 377 анайны доруктуруп турар. А бир өшкүден 1,3 килограмм дүктү кыргып алганнар. Чаш анайларны доруктуларынга Шолбан Шалык, Валентина Шалык, Родион биле Мина Чоодулаар улуг дузалыг чедирип турар.

В. Багай-ооллуң от-буленээ бо чылын 100 өшкүден анай алыр база дүк кыргыыр-даа талазы-биле даалгаларын ажыр күүсеткеп. Бо чылын кыштаанга чунар-бажынны боттарыы тудар, 10 тонна сигенин белеткеер, кажаэ-хораазын база боттары сентеп алыр сорулгалыг. Оларның чарыштыг ковжазы Амур Кочанайның коданында чаш анайлар база-ла немешкен, амдыызында 100 өшкүден 90 анайны камгалап алган, ам-даа төрүүр өшкүлеринг.

Моторж ТИРЧИН.
Тес-Хем район.

АРЕНДАЖЕ КИРГЕН

«УТКА 25 чылы» совхозтуң Арысканда салбырында Сергей Сенди удуртқан звено бо чылдан иелээш, арендаже киргеп. Ында 12 механизаторлуг хаара тутқан, оларда 9 трактору быжыглаан. Ол ишкаш мал чеми белеткеер бо коллективти өске-даа техника-биле хандырган.

Арендаторлар бо чылын совхозуңга 1500 тонна сигенин белеткеп бээр хүлээлгелиг. Олар 872 гектар, оон иштинде 192 гектар тарымал сигеп шолдуг.

Звено ам 400 ажыт гектарда минералдыг чемнүүчилгенин чашкан, 300 гектар шөлүү сугтарган. Арык-бутаарны база сигеп шөлдерни аштап арыглаар ажыы база уламчылап турар.

Очур-оол ТУЛУШ.
Улуг-Хем район.

КЫЛЫР АЖЫЛДАРЫ ХӨЙ

Таңды районда Дүрген суурда АКМК-ның коллективи бирги кварталдың планын ажыг күүсеткеп. Анатолий Поздеевке удуртқан чүдүүжү бригаданың шинчилери ССРЭ-ниң 70 чыыл аттыг совхозка панелден кылган ийи авал иштп чурттаар ийи башкынны. Олуң-оол Оюнчуп, Анатолий Виниченотун, Владимир Подшитин бригадалары «Сосновское» дүүжүлгага-бүдүүлгеге ажыл-агыйынга бир-бир башкыны ажыглаага киирген. Анаа аныяктарның наставниквыры Людмила Мистренкованың удуртқаны шевелелчилер бөгүнгелеп оң башкыларның шеверелел ажылынга ажылдаан шалыпчылар одуруунга киргеп.

Ол ишкаш дүүжүлгага-бүдүүлге ажыл-агыйында 75 трактор киреп мастерская тудуунда ажылдап турар Сергей Түргеп-оолдуң бригазы квартадың ончалаазын 102 мүн рубльге күүсеткеп.

Бо чылын оларның кылыр ажылдары хөй. Бай-Хаак суурда харылзаа белдирининг ийи кат башкыны, ийи авал иштеп чурттаар ол башкынны болгаш өске-даа тудугларны ажыглаага киирерлер. Анаа үезе 330 олуттуг урутлар садының тудуунда ажылдап турар.

Ш Ы Н

Үндезин реформаның оруу-биле

АРЕНДАТОРЛАРНЫ БЕЛЕТКЭЭР

Совхоз-техникумну тургузар дугайында саналды кирдивис

Тываның кодээ ажыл-агый техникуму—республиканың аңгы-аңгы адырларынга түскай артемнигнерив белеткеп берип келген өөредиге черив. Оон доозулчулары бүгү үлүгү кодээ ажыл-агыйның сайзырадырыпга киририп турар. Кодээ ажыл-агый будүүлгезин организастаарында, ажыл-иштп башкарарының эргелерында иеску өскерлиишкиннер болуп турар. Үеним, ажыл-иштиң негелдезериге дүүштүр кадрлар белеткелинге техникумда өскерлиишкиннер бар бе? Ол дугайында бистиң корреспондентивистиң Тываның кодээ ажыл-агый техникумунуң директорунуң будүүлгө өөредилгезиниң талазы-биле орлакчызы П. Б. Ховалыг-биле интервьюзу.

Н. Б. ХОВАЛЫГ:

— Кодээ ажыл-агый будүүлгезиниң Тывага сайзырадыы бистиң техникумувус-биле дөрт харылзаалыг. Оны башкарып келген, башкарыпдаа турар кижилериң эвээш эвес кезии бистиң доозукчуларывыс болгай. Ол дээрге республиканың агроүлетпүр комитединиң дергазының орлакчызы Э. Х. Мейнит-оол, кылдыс эргелекчилери Ч. М. Арандол, кодээ ажыл-агый артемнериниң кандилазы Б. Б. Балчыр «Чыраа-Бажы» совхозтуң директору М. Б. Донгак, «Дэрбек» совхозтуң директору А. Б. Монгуш даап өскелерин-даа адап болур.

КОРР:

— Техникум ортуман звеноңуң удуртучулары болур түскай артемниг спецналистерни белеткеп турар болгай. Олар дээрге кодээ ажыл-агый будүүлгезинде база бир ыол кижилер-дир. Ажыл-иштп башкарарының экономиктиг бирээзин амыдыралга ажыглаан эгелээнив-биле түскай артемниглерге негелделер шыгжыраан болгай. Ынчангаш техникумуң сургууллары чүгле эки спецналистер эвес, а эки удуртукчулар база болуур ужурлуг. Оон-биле харылаштыр келир үеним спецналистериниң белеткелинде кандыг чаа чүүлдер барыл. Пргит Бичс-оолович?

— Республиканың совхозтарында болуп турар болуушкуннарны кичээнгейлиг хайгаарап, оларны сайгарып, кандыг бөйдәлга бистиң доозукчуларывыс ажылдаар апаарын бээрзип билип турар бис. Көдээниң ажыл-ишчилериниң боттары башкарып ажылдап эгелээнивиден административтиг ажылдакчыларның, харын-даа түскай артемниглерниң саны штатта кызырылган болгай. Ажылчы коллективтерге ынаа-да удуртукчу түскай артемниглер эвес, а бодуг технологтар керек апарган. Будүүлгениң технологиязын организастаар шыдаар кижилер артып калган, арай кошкактары штат кызырлышкынынга таварышкан деп бодап турар бис. Эң ылангыя зоотехниктер биле агрономнарның аразында штат кызырлышкынынга таварышкан кижилер хөй. Республиканың агроүлетпүр комитединиң 1988 чылда киирген чагыындан ол ядеп, 1988 чылда 25 зоотехник техникумну доозкан. А Агроүлетпүр комитеди түгле 10 кижи керек дээп. Моон ялгаш көөрге, республиканың кодээ ажыл-агыйларынга түскай артемниглер белеткээрин эде тургузар үезин келгеп-дир. Ынчангаш агрономнар биле зоотехниктер белеткеп турар салбырлаанның орунга кодээ ажыл-агый будүүлгезиниң организастаарыы болгаш технологиязы деп салбыры келир өөредиге чылында ажылдарын планнап турар бис. Баштайгы белүктү хүлээп алыр бис. Анаа киргеп 30 хире сургуул кодээ ажыл-агый будүүлгезиниң технологиязының болгаш ажылды организастаарының шупту талаларын өөренир. Оларның өөренир программазынга экономиктиг бичиглер, мал болгаш чер ажылының бүгү айтырыглары киирер. Чаңгыс сес-биле чугаалаар болза, ареидаторларны белеткээриивис о-ң. Ареидатор кижи калбак билиглиг болур ужурлуг болгай. Ареидаторлар белеткээр аттайында болзал бистиң бажыыска аныяда кирип келбээн. Бистиң зоотехниктерибистиң аразында ареидаторлуг көкпазыныче үнген кижилер бар. Эң ылангыя зоотехниктерниң аразында хөй. Чижээлээргө, эртекеп чылын зоотехник А. Кунчуну Бай-Тайга районда «Бай-Тал» совхозче ажылдадып чоруткан. Чеде бээргө, ол совхозта оок болдуунуң артемнинин вайы-биле ажылдаар ажыл чок болган. Ынчангаш ол бир кодаң хөй хүлээп алган, өгбүленнин ареидо керээш-биле ажылдаан эгелээн. Оң-ла совхозта база-ла зоотехник А. Хаваң-оол ада-иезин-биле кады хойжулай бергеп. Бир эвес боттары тура-соруктуг ажылдаар болза, аттарын адаавыы доозукчуларывыстың йөлүг ареидаторлар үнүп болур. Чеде ынчап, ареидаторзаа бистиң республикада калбарып эгелээн чүве-дир. Ареидаторга кодээ ажыл-агый будүүлгезиниң дугайында янзы-бүрү билиглер керек.

— Ареидаторларны белеткээриниң материал-техниктиг базазы кандыгыл?

— Хоорайның чөөн талазында техникумнуң чаа комплексизиниң тудуу дооступ турар. Келир чаа өөредиге чылында иежуп кире боор боор бис. Ында өөредиге класстары, лабораториязар, мастерская, ветеринария клиниказы бар. Өөредилгениң эки материал-техниктиг базазы барда, сургууллариың биилиг хаяы болур болгай. Чаа комплекске өөредиг-эргелериниске, биилгиниң шынарлы бедиири чугаажок. Келир үеним ареидаторлары чер-мал ажылының артемнерин техника башкарарын, сентзерип ап шыңгээлип ап болурунуң ергазы бар.

— Өөредилгениң практика-биле холбазы кандыг болуру?

— Амгы үеде техникумнуң сургууллары практиканы республиканың аңгы-аңгы совхоз-техникумнарынга барып эртирип турарлар. Оок шынарлы биилдингир-ле болгай. Сургууллардың практиказыңче совхозтарның специалистери шоолуг-ла сагыш салбайн турар. Чүге дээрге сургууллардың практиказын удурлаар оларның хүп бүрүнүң ажылы эвес. Оон түнелинде, ол ылангыя ажылды организастаарларының талазы-биле, бистиң доозукчуларывыс ажылдап эгелээннинг башкайгы чылдарында дыка бергележип турганнар. Оны өөренип киргеп техникум биле Кызыл районда «Кок-Тей» совхозтуң базазынга совхоз-техникумну тургузса кандыгыя деп саналды кирдивис. Документтерни Москваже чорудупкан бис. Ол айтырыг челнишкиннииг министирлеттинип, детклишкиннп өптар болза, бистиң сургууллардыыстың өөредилгези практика-биле сырый харылзаалыг апаар. Эң ылангыя ареидаторларны белеткеп үндурериге дыка тварымчалыг. Ажыл бүрүзүн олар холу-биле тудуп турган кылып өөренир.

Техникумга кадрзар белеткелинде болуп турар өскерлиишкиннер мынаар. Оң-ла ажыл-ишгин негелдеэн-дир. Моон-даа соңгаар үеним херелелиниге дүүштүр эде тургузтунуп ажылдаар апаар бис. Оңу республиканың кодээ ажыл-агыйында чаа чүүлдер петей бээр. Оларны ёй-шаанда өскерип, чыыл кагбаан чүгүлээ деп саналп турар бис.

Бөгүн—Тиилелге хүнү

ДАЙЫНЧЫ ЭЖИМ ДУГАЙЫНДА

Дөртеи чылдарның төнчүзү. Төэли чеди чыл школаныга өөренип турган, мендеи үш класс өрү өөренип турган бажыңың дүгү чалгыгланчак дыдыреш кара, бышкан чодураа дег, дозур карактарлыг, кезээде хөглүг, баштак чаныыг Красс Намырай деп оол-биле чоок пайыраалыг чордум. Эжим 7 классты доозуптарга, Улуг-Хем районунуң бир школазынче башкыладып чорудупкан.

Үш чыл эртикеи. Мен база чеднии доостум. Кандыг-бир түскай эртем чедип аар дээш Кызылга келдим. Өөүүм Красс ыяа чоруп тур. Мекээ көөрзе дуржулгалыг эжим болгай дээш сорулгамны чажырбадым. Элээн бодаигаш, эътимни часкай каапкаш, чугаалады:

— Кенеи сеткилге суртаал херек. Ынчалза-даа хөлүн чазар эвес сен. Бирээде, дылга, культурага-даа өөренгей бис. Ийнде, солуи чер-дер-даа көргей бис. Үште, ам-да Тывада ховар мергежил-дир. Эртемнии, культураның Сибирьде бөза бир улуг төвү — Новосибирскиниң кооперация техникумунга барыи өөренил деп бо.

Дарма-Седи Сотпа, Хөө-Тараа Ооржак, Чимит-оол Хомушпу дээш оон-даа еске эътеривис-биле киреринии тылгалдазын дужаагаш, өөренип чорупкан бис. Төрээн Тывавыс девискээриниден бир дугаар үнүп, бүүрүл баштыг Саяпарны ажып, Сибирьниң делгемнерии магалап хап орда, аныяк чүректер өөрүшкүден ырлай бөөр!

Новосибирскиге өөренип турган-ла, оон шериг албанныиче кеддиртпп, эжим Красс-биле Барыии Украинаже хаптывыс. Ынчан чүрттүп барыын кыызгарынга дүшүүрлүү хөлчок турган. Кыызгаарга шериг албаны эрттирери мындыг-дээ, харыысалгалыг-даа чүве-дир дээрзии билгеи бис.

1956 чылдың күзүүнде акы-дүүма вегр чонуун кырынга кара будут дирселип, контрреволюсчу күштер кедереп келген. Вегр улустуң хосталгазын камгалажып, контрреволюсчу күштерии басчыр интернационалчы улуг

Бо чүрүкту 1945 чылдың Май 9-та Москваның Кызыл Шөлге тырттырган СЭТА-ның фотохрониказы.

биске ынчан онзагыкан. Оон соонда улус ажыл-агыйының үрелип хоозураан объектилерии катап тудуп тургусчуруига кай ышы национың төлээлери эш-оорүүге-биле кириштиивис. Untулуг, интернационалчы эш-пайыраа ыидыг берге үеде үлам бижыгар боор чорду. Эжим Красс арга-сүмелиг, үдегериг дайынчы чорду. Берге үеде бешии оон хөглүг, баштак ажылчаны дайынчыларның сеткилии сергедип, хөөнүн кедүүп кээр чораан. Чазанырыига, чүрүүрүнга сундулуг кижи, ырлап турда база дешпи. Оон ол эки будүүүп өттүүкседээш, пат-ле чоорур ыы.

Шериг хүлээлгеиие эртиирип, өөредилгеиие доозуп алгаш, ажыл-үүлевисти аныяк салгалды өөредип киижилдеринче, ыыдгыыа патриотчу, интернационалчы чаңчылдарны бодувустуң көргеш, ташырыкаа чижектеривис-биле холбап турган, чогаадыкчы ёзуу-биле чоруларынче угландырып-дыр деп шиитпирлээн бис. Эжим алзои каш чылларда школаларга башкылап, көдээ Совет-даа дергалап чорупкан.

Ооң-биле бистиң Тывавыстың Сарыг-Сеп аттыг суурунга ажылдап турган Ольга Ивановна Ефимова-биле ам-даа чолаашкыбыс. Ол Тывага 1944 чылда ажылдаар дээш Ленинградтан келген. Ынчан ол Тывага ажылдаар дээш келгенде, ооң-биле чогаадыкчы ажылдажыр дээш, ам ыыдгыыа бойдаарга, ам ыыдгыыа бойдаш экижээн. Чамдыкмыыс эрги турган черивисче өөредилге программазын күүседир дээш чорупкан: парашюттан хаамчылар нормазын күүседирии амыр эвес херек. Мен Ереванда артканнарымны бирээзии мен. Кадыкшылмыыс тергиин эки-дир.

Шериг албанынга кирген хүнүмден бээр бүдүн чартык чыл чедип бар чор мен. Ук кыска, ынчалза-даа дыка хөй чүвеге өөренип, чугула чүүлдерии көрүп, билип алдым. Кала-кала чораанымны саналаш чоон мен. Арменияга шериг албаны эрттирип турарымны чугаалаарга-ла четчир. Армения аас-кежиктиг көөр, бүгү-ле чүве эки болур дээрзинге бүзүрөөр мен. Интернационалчы пайыралдың күштүүзү, оон чүдеп артык бижыыын билир мен.

Мени чаңгыс-ла айтырыг дүвүредип чор: «Шеригже келдиртип турар оолдарның белеткели кайы хире ирги?» Оолдарны школадан-на күш ажылга, спортка шыиғы чаңчыктырары чугула, черле ынчаш шеригге оолдарны бүгү тала-биле белеткеэе эки-дир ийин. Оруе дылга, спортка кошкак, шеригиин эге белеткелиигe билии чаяе оолдар кайы хөй болуур дыка хомудаичыг-дыр. Ындыглар-биле ажылдаавыга сержаитылариың, офицерлериин-не перваза бижыг турушпуу шыдажыр. Бистиң десант шеригинде бешии спортка пар дайынчылар бар. Парашюттан халыыр кичээл эдлээ кээрге-де, оларның арын-шырайы хөлүе бээр-дир. Маиларынга мырыиай чев албастар. Ындыг оолдар Тывага хөй деп билир мен. Спорт соңуургавас, хаакпылаар багай чаңчылдың уржуун ынчалаар шеригге келгеп, кере бөөр. Шеригге келгеп, арны ыыпып, хилиичектеммее дизе, олар эки белеткеишпнер. Бо чүлаы-биле белеткел ажылын республиканың бүгү школаларынга шыиғыы чоруларын чедип алырыларны чүвеливис...

Михаил ЖИП.

АРМЕНИЯДАН ЧАГАА

Совет Арминиың хүрээлеңиинде шериг хүлээлгезин күүседип турар солдаттардан албан ажылым аайыбынде эш-хуузуның чагаларын ап, оларның-биле харылажыр турарывга өөрүүр мен. Солдат чурттаганын ыыгыы чурумунга, негелдезинге чаңчыгып, совет аныдыралга бижыг туруштуг тып, экии эки деп, багайны багай деп ылгап биле бергеи, аныдыралдың алыс ыыны көрө бергеи дайынчылар биске өөрүп четтиргенииң чылыг сөстерии бижип турар. Ам оларның бирээзи Иван Ониың Арменидан чагаазын ноичукчуларга совуургатым.

«Экии. Михаил Маркович! Бистеи Арменияже экелегенииден бээр дөрт ай ажыып тур. Чер ыыпчөшкиии болуп турар үеде база маңаа турган бис. Спитактыг болгаш оон-даа еске хоорайларны катап тургузарывга дузалажып тур бис. Башгайгы дээрезинге бодаарга, ам ыыпда бойдаа экижээн. Чамдыкмыыс эрги турган черивисче өөредилге программазын күүседир дээш чорупкан: парашюттан хаамчылар нормазын күүседирии амыр эвес херек. Мен Ереванда артканнарымны бирээзии мен. Кадыкшылмыыс тергиин эки-дир.

Шериг албанынга кирген хүнүмден бээр бүдүн чартык чыл чедип бар чор мен. Ук кыска, ынчалза-даа дыка хөй чүвеге өөренип, чугула чүүлдерии көрүп, билип алдым. Кала-кала чораанымны саналаш чоон мен. Арменияга шериг албаны эрттирип турарымны чугаалаарга-ла четчир. Армения аас-кежиктиг көөр, бүгү-ле чүве эки болур дээрзинге бүзүрөөр мен. Интернационалчы пайыралдың күштүүзү, оон чүдеп артык бижыыын билир мен.

Мени чаңгыс-ла айтырыг дүвүредип чор: «Шеригже келдиртип турар оолдарның белеткели кайы хире ирги?» Оолдарны школадан-на күш ажылга, спортка шыиғы чаңчыктырары чугула, черле ынчаш шеригге оолдарны бүгү тала-биле белеткеэе эки-дир ийин. Оруе дылга, спортка кошкак, шеригиин эге белеткелиигe билии чаяе оолдар кайы хөй болуур дыка хомудаичыг-дыр. Ындыглар-биле ажылдаавыга сержаитылариың, офицерлериин-не перваза бижыг турушпуу шыдажыр. Бистиң десант шеригинде бешии спортка пар дайынчылар бар. Парашюттан халыыр кичээл эдлээ кээрге-де, оларның арын-шырайы хөлүе бээр-дир. Маиларынга мырыиай чев албастар. Ындыг оолдар Тывага хөй деп билир мен. Спорт соңуургавас, хаакпылаар багай чаңчылдың уржуун ынчалаар шеригге келгеп, кере бөөр. Шеригге келгеп, арны ыыпып, хилиичектеммее дизе, олар эки белеткеишпнер. Бо чүлаы-биле белеткел ажылын республиканың бүгү школаларынга шыиғыы чоруларын чедип алырыларны чүвеливис...

Михаил ЖИП.

ЧҮГҮРҮК-БОРАМНЫ САЛГАНЫМ

Ынчан тос харлыг мен. Тере-Хөл кожуунунуң Тарыска чурттап турдум. Улуг-Кужурга фронтуга белек чыгган шуулганга киришкении утпаан мен.

Кымчы кактырбас чүгүрүк, бора аъдым мунун алгаш, Улуг-Кужурга тутсуп келдим. Кожком секретары К. Чорбаа, АРЭ-кожкомунуң секретары Төгүе-оол, суму даргазы акым Б. Ширпен башгаан кижи элдерик. Оларның аразында ССРЭ-деп келген шериг төлээлер база бар.

Ынчан колдуунда улуг аъттар дужаап турган. Дайын шөлүнге киржир аъттарны ыыап-ла тиилип алыр. Мээң Чүгүрүк-Борамның дуртуи хемчээп көргеш, алыр дииттилер.

Кызыл Шеригге дузалажчы чорудар ажыл чер-черлерге хайпымышкыныыг чоруп турган. Идик-хеп, мал-маган, өлүк, аъш-чем дээш чүү чок дээр. Ынчан улустуң бергеии акшаны бөөдал-бөөдалы-биле суп алган чоруп турарын көргеи мен.

Тере-Хөл кожуунунуң Балыктыг сумузунуң аратгарының фронтуга чорудар белээп Тарыстан аъттарга чүдүрүп алгаш чорупкан чүве.

Фашизмиин халавып чайлаткандан бээр ам дөртеи дөрт чыл болуп тур. Дайын үезинде бистеп бот-догуннаан республика турдувус. Тывалар шыдаар тыа-биле фронтуга дузалажып, боттарының ап-не экер-эрес оолдарын дайын төлүүне чорупкан. Интернационалчы пайырал олдур. Кандыг-даа чурттуң кандыг-даа аймак-сөөк чону берге келирге, бот-боттарынче хол сунчуп келгеи.

Сосур КЫРГЫС.

СОЛУНГА ЧЫРЫТСА ЧҮЛ?

Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде эки туразы-биле фронтуга хөй белек чорупкан аратгар бар болгай. Оларны төөгү архивинде бижээни билдингир.

Советтер чүрүүнче фашист аг-шериг ажелекчи ёзуу-биле халдаан. Тыва аратгар боттарының интернационалчы сорулгазын күүседип, бичиидээ болза боттарының дузазын киирипгеригии кызыдып турган. Дайын шөлүнге киришэээп-даа болза, эрес-шудургу күш-ажылы-биле дайынны базарынга кижилер боттарывын үлүүн киирген. Оларны ам болза дайынның киржикчилери деп санап-даа болгай-ла. Дайын үезинде кым чеже, чүү хире дузалажчы чорудуп турганын ам парлалгага дыпнадыр болза солуи болгу дег. Ынчангат олар дугайында билир кижилер боттарының сактыышкынын солунга бижизе кандыгыа?

Төөгү-биле харылзаалыг чүүлдерии бижиирде, ыяала төөгү материалдарынга даяныры чугула дээрзин билир мен. Даап болап, улустан шала-була дыпнаан чүүлүн болган кылдыр бижиирге база шын эвес. Төөгүнү өскертирге черле шын эвес. Ынчангат сактыышкынын киирер кижилер боттарының көргеи чүүлүн бижиирге эки боор.

Сайлаң ДОНДУР
Тее-Хем район.

ХОСТАЛГАНЫҢ 44-КҮ ЧЫЛЫ

Май 9— Чехословакияның национал байырлалы

Чехословакияны фашистиг эжелекчилерден Совет Арминии хостаавы дөртеи дөрткү Май — ында чылыг болгаи байырлалдың шиинээн киргеи. Апрельдиң эгезиниде-ле Прага хоорайга ыяштар ногаан өң киргеи, а майның эгезинде чүрттүүн майысылалыгга чечектер эмгежок хөй болгаи. Фашистиг эжелекчилерге үзүп Прагага тура халыышкыя 1945 чылдың май 5-те эглээн. Чехословакияның ажылчы чону хосталганын хүнүн демдеглевишкеи, чер кырыига тайбың дээш туржуп турар.

Ынчаарда, дөртеи дөрт чыл бурунгаар Чехословакияны чонуига, Прагаиың чүрттакчыларынга берге болгаи. Ол чүрттү хостаар дээш тулчуушкуиарга совет болгаи чехословак хөй дайынчылар өлгеи. Ынчаарда фашистиг дайынчылар күштүг болгаи өскө сагыштыг турган. Наймыылалда төөгүнүң болгаи культураның туресказылыг бажыңнарын, хоорайларын, ыяштарын, тоолуруптар. Моңээи кижилерге хүндүткелди түрүлөрү-биле күүлие хөөйлу ёзуулаар тускай черии-дээ ангыдап берген, ону эки ырыгсилиг адыгаарын көрүп турар.

А бистиң суурнуң үрее орнукшудуп каан кижилериинң үеөрлериниң херимнеги үжүп калгылаан, туреказал бижикчелери-дээ номинутчумас. Сагалгылап калган турар. Ажаагаи хүндеп бээр хол дегбээни илдеп. Мен бодаарымга, кижилериин сөөлгү туреказалынга черле хайгаарал турар үжүрлүг. Бистиң хөөрде оиу ырыгаа аштап турар кижилер чок. Орукшуулуганы кандыг-даа чыскаал, дүрүм барымдаалавайн чорутка, херимнер ыидамында ирээш, чыкулап калгылаан, хөөрүү дескиидир иишти херим бээ чок. Хөөрлериин кырында таакпы, арага шыяп дээш, чок-ла чүве чок. Ол дээрге мөчээи кижилеривистиң чырык оюр-хевиринге хүндүткел чогуусус-тур.

Кижиин хөөрүүдүп туран, тараа чажар чаңчыл бөр. Мен ол чаңчылга удур мен, чүге дизе кускелер, өргелер мортуктары, бөк тыптыр. Ол көрүш чок, сагышка эпчок. Хөөрлериин чогум турар черии бедик, долгандыр сарыг чечектиг хоза-хараган үнген, адыс чарап, корүштүт чер.

Оруе чон «Төрелер хүнүе деп экн чаңчылдыг. Ол хүн хөөрүү аштап, чагагайжыдып. мөчээи кижилерии экн сес-биле сактыр хүн. Ол чонлуг экн чаңчылдың өөреиип ап, мөчээи кижилерге хүндүткелди түрүүсуусус артык эвес боор деп саналдыг мен.

Ийме кодаа Советтиниң күүскому бо айтырыгже көрүп, чон ортуузунга таймалыр ажылыя чорудуп, боттуг хемчегларии алыры күзенчиг.

Алдын-оол ОНДАР.
Башкы.

ХАЙГААРАП ТУРЗУВУССА

Чурттаганың дүрүмү мындыг кылдыр чаяттынып турустуган. Кижиниң амыдыралы нарын, берге, хөй санныг экн-батай ужуралдар, шаптараазыннар, таварылгалар-биле долган. Оон кандыг болурун баш бурунгаар билип, чугаалаары берге. Аймак-халаптың уржуунда, аарыг-аржыктың хаймадан, кандыг-даа кижи амы-тынындан чарлып болур. Ынчангаш иомчукчулар-биле, бистиң арывыста чок, кандыг-ла-бир чылдагаан-биле мөчээи аппаар, терелдеривисти орукшуткан туреказал хөөрлериин дугайында бодумнуң бодаларымны үлежикседим.

Сүт-Хөл районнуң Ийме сугда чуртаи чорупр мен. Чок апарган тереддериимин ажаажып, суурнуң хөөрлеринге бо-ла чеде бээр чыгыра таваржыр-дыр мен. Барган санымда-ла ол хөөрлериин ииити байдалы сеткил-сагыжымны улам кедэртүп, хөлүдуруптар. Мөчээи кижилерге хүндүткелди түрүзөр-биле күүлие хөөйлу ёзуулаар тускай черии-дээ ангыдап берген, ону эки ырыгсилиг адыгаарын көрүп турар.

Чуруктагы шилчиишкиниг ус-чаваза Намибиига дузалаан КНО-иуп шериг албаиныглары СВАПО-иуп балыглаган аайынчызынга дузалажып турары.

Рейтер — СЭТА-ның телефотозу.

Ол частыышкын болза Афганистан Республиканың чазап шериглери «Скат» деп ракетаны сөөлүп уидургеи тушпелиидe болган деп. барымдаа чок шүүлдээшкиниин Пакистанның эрге-чагыргалары кыдып турар.

Афганистан Республиканың адрезиигe Пакистанның ол шүүлдээшкиниң АР-иин дастыкы херектер министерствозу шынгыы бүрүү шапкан болгаш Афганистан Республиканың иштики херектериигe каржы холгаарлаашкын кылдыр санаи кергеи.

(СЭТА).

НАМИБИЯ. Намибияның девискээриниң сөөлгү талазынга дайынны сөксадыр болгаш СВАПО-иуң — Намибияның улусчу-хосталга армиязының дайынчы отрядтарын Анголаже чорудар дугайында дугуржулга бо чылдың апрель 9-га Маунт-Этжогага чедип алдыгаи. Анголада 16 параллельдии кедээниде чылда пункгулары КНО-иуң чагыргазынга бүрүн хамаарылгалыг гуруп турар.

ЧУРУКТА: шилчиишкиниг ус-чаваза Намибиига дузалаан КНО-иуң шериг албаиныгларын СВАПО-иуң балыглаган аайынчызынга дузалажып турары.

Рейтер — СЭТА-ның телефотозу.

БОЙДУС ДҮРҮМҮН ХҮНДҮЛЭЭР

Сөөлгү чылдарда артаарыг, агаар-бойдус камгалалы дээш киижилериин сагыш аарын, чидиг айтырыгларны кодуруп турарыг черле чөптүг.

Черби суур пайысыыл Кызылдаи ыраи эвес. Ол боду бүткеи оиза чарап, иогаан арга-арыглыг болгаш агаары бээин арыг турган суур. Ынчангаш бичии ургуларын кадыкшылга школазынга ыида туттуиганы база таварылга эвес.

Улуг-Хемниң ыяш үлеттүр ажыл-агый черн Чербиде ыяш белеткээр үчастогуи үжеп чыл бурунгаар ажыттаан. Бо черниң хооүун чурттакчылары сактыр боорлар, ыяш белеткээр участок ажыдар мурнунда дыт колдап үнген, аъттыг кижи эртери берге, ыыргай арга-эзимнер турган. Малчыннар чайлагларын, чем уиу-биле чордунмее боорга, дагаар таварты оюп-кыйып кожуп чорааннар. Даепы хеминиң унунда Сорулуг-Шиви, Тулаап ол мичаар хонуг чарап кызыл дыттардан бүткеи аргалар өскеи турган.

Ол болгаш өскө-дээ Алдыы, Үстүү Шивилигерии, Кара-Хем, Пткип эзимнерии ходуур ыяш чок кылдыр кезип хоозуратган. Ам бо хүиерде ол ыыргай арга-эзимнер орнунда аът-даа чарыштырып болур куу ховуудар. Ол арга-эзимнериин ыяжын кескеш, аштаап, уладтыр чаа ыяштыг олуртур дугайында Чербиниң ыят ажыл-агый черн ой-шаанда бодап кызбаанындан чоокку үелерде аиаа кандыг-даа ыяш олуртурга, үнмее болгаи. Арга-арыгны тып эвес. ой-чижеи чок кезип белеткээпиидеи ол эзимнерге турган кара суглар, хемчигештер шупту курган, черниң шыгы үнүп, бойдустуң аъыс чайгаар дүрүмү өскерилп, үреливп хоозураавы ол. Ол үеде ыяш белеткели чорутуп турган ажыл-агый кезиир ие, бо хүи дугайында кандыг-даа сагыш ноорлуктың, харыысалга чок, байгал, чараш бойдусту кам-чаймыра чок кыргыштыдып турганының түүпелн ыяттыг хоозургай болган. Ол дугайында ыыпзаа негелде тургуспаан.

Чоокку чылдарда чаа арга-эзимнерии өстүрер сорулга-биле хөй санныг ыят, хатыг, хадың үрезиниерии арга-арыг ажылдакчыларын тарып олуртиган. Ол олуртиган ногумнерлеп чүгле суунуи солгай талазынга база Бичии Шивилиг баганыга кезек чеге хатыгга чоруу үнген. Сонуур Шиви Кара-Хем пайгаларын куу хону хөөрүү чүү-дээ чүмдээ.

Роман ОЧУР-ООЛ.

ШЫН АЖЫГЛААР БОЛЗА...

Хоочуя бижикчи Бораш Ондарның № 92 «Шын» солунда тыва улустуң национал чеми болур хөптпак дугайында чүүлү-биле танышкаш, бодумнуң саналым киирнхседим.

Тыва кижилер шаг-төөгүдеи тура азыраан малының суудиаарлы, хөптпак, быштак, саржаг, курут кылдыр болбаазырадып, эъдинден маичы, хуужуурну кылып чип, амылыраа чорааннар. Ак чемни оизагай хүндүлээлер, суттуг чин сарыг шайны аалга келген алчыга хамыкты мурнай хүндүткелдии демдээ кылдыр кузуп сөиээр. Чайгы цаиг үеде эътп барык-ла чивес, өремелиг ааржыны, арбай далганы, кежээки чем кылдыр хөптпак тарак ижер турган.

Таптаашкынның чылдары дээрииис 70 чылдардан бээр бо хүиерде бегин чамдык кижилер суттуг улус кезиинге арага тигериите хереглеп келгениивис чажыт эвес-ле болгай. Оон орнуига район төптеринге тыва ак чем будүрүп үидүсерии-биле кооперативтерии турғузарын бүгү-ле көрзе, Кызыл, Шагаан-Арыг, Чадаана, Ак-Довурак, Туран хоорайларда сут заводтарынга суттеи ыылгам тыва чемнер будүреп цехтерии күге ажыдып болбас боор. Суурларның чурттакчылары сут продукциязын күзелдии-биле салып алыр деп бодаар мен.

Хүндүткелдиг ак чемнаяста, чыык пок арагаже шилчиишкеи, өгбелеривистиң хөөлүлүг аъш-чем кылыр эки чанчылга пеитередип, болбаазырадып, шын ажыглаарын амыдыраа, ус негеп турар.

Сандан САНДЮ.

СОЦИАЛИЗМ ЧУРТТАРЫНДА

ВАРШАВА

Польшаның Каттышкан ажылчын партиязының делегаттарының бүгү-польша конференциязы Варшаваның Культура болгаш эртем ордузунуң конгресстер залында ажыттынган. ПКАП-тың X съездизиниң сонгааны 1700 ажыг делегаттар конференчиларга киржип турар. ПКАП-тың X съездизи 1986 чылдың июнь-июльда болган.

ПКАП ТК-ның 11-ги пленумунуң докгаалынга дүүшүүр делегаттар ТК-ның программалыг иликгелии чугаалажып көрүп турар. Ол иликгелга баш бурунгаар парлап, партия кежигүннериие болгаш чурттуң ажылчы чонунга таныштырган турган. ПКАП-тың X съездизиниң шиитпирлерга кайчаар күүседтиниң турар дугайында сеймге болгаш сенатка сонгуллаларга партияның кижилгезиниң, делегей байдакчының дугайында резолюциялар-ны конференциияның делегаттары үлүүн алыр.

БУДАПЕШТ

Полиграфия продукциязының болгаш савалаар техниканың делегей делгелгези Венгрияның пайысылалынга ажыттынган. Оиу «Хунгаропринт-89» деп адаан. Делегейниң 14 чурттарының фирмаларының болгаш будүрүлгелериниң кылып турар продукциязын мында делгээн. Америка-каның Каттышкан Штаттарының болгаш Японияның фирмаларының будүрген чаа төрүт-керекселдери болгаш мурнаачы технологиялары көөрчүлериин улус сонуургалын будүрген.

ХАНОЙ

Ажыл-агыйның бүрүн бот-

ДАШТЫКЫДАН МЕДЭЭЛЕР

● **ПРАГА.** Чех улустуң майда тура халыышкыныыиың болгаш ЧССР-ниң национал байырлалының — Чехословакияны фашизмдеи Совет Арминиың хостаан хүнүиүн 44 чылынга турасказаткан байырлалдың ёзуулалы Прага хоорайга болган. Чехословак улустуң хосталгазы дээш фашизмге удур тулчуушкуиларга өлген совет дайынчыларыиы Ольшан хөөрүиде турасказылынга чечектерии салган.

Чехословакияның Коммунистиг партиязының ТК-зының Чиигизие секретары Милош Якеш, ЧССР-ниң президентиниң Густав Гусак, ЧССР-ниң сөзээиың дargазы Ладислав Адамец, республиканың өске-даа удуртукчулары чечехтер салыышкыныыиың байырлыг ёзуулалынга киришкен.

● **ПОТСДАМ.** Германияда совет шериглер бөлүүнүң кол командылакчызының оралакчызы, штаб начальиигы генерал-лейтенант В. Фурсин парлалга конференциязын эрттиргеи. Германияда совет шериглер бөлүүнүң ийи танк дивизияларын, танк шериглерга өөредир тускай ийи политзаны, а ол ышкаш сес тускай батальоннарны бо чылын Герман Демократтыг Республиканың девискээриидеи Төрээн чурттуие үидүрүп чорудар дep турарын генерал дыиаткан. Германияда совет шериглер бөлүүнүң кызырарын 1990 чылга чедир доозар.

КНО-ДА

НЬЮ-ЙОРК. (СЭТА). Афганистанны долгандыр байдал база катап чидиглеиир болза. Афганистан Республикада байдал дугайында айтырыгны Каттышкан Нациалар Организациязының Аймыл чок чорук Чөвүделиишиң хуралынга база катап чугаалажып көөр аппар деп, ССРЭ-ниң КНО-да доктаамал төлээлекчизи Александр Белоиогов журналистерге медеглээн. КНО-иуң Аймыл чок чорук Чөвүделиишиң 1989 чылдың апрельде болган хуралларын ол дараалап эртиргеи.

Афганистанны долгандыр байдал дугайында айтырыгны КНО-иуң Аймыл чок чорук Чөвүделиишиң 7 хуралдарынга чугаалажып көргеп. Адаа КНО-иуң кежигүннери — 40 чурттарының төлээлекчилери киришкеи.

ДХМ-НИҢ МЕДЕГЛЕЛИ

КАБУЛ. (СЭТА). Афганистан Республиканың даштыкы херектер министерствозуиуң тускай төлээлекчизи медеглел кылган. Джелалабад болгаш Кандагар хоорайларже халдаар, бодуиуң шериниң дайын белеткелдерии чажырар дээш Пакистанның эрге-чагыргалары үидезиин чок иүүлдээшкиниин Афганистан Республикага удур база катап өскүдүп эгелээнии ДХМ-ниң медеглелиидe айтыкан.

Элээи каш хүиер бурунгаар Пакистанның девискээриие частыышкын болган.

Төмбурзектиң судалы

ДХМ-НИҢ МЕДЕГЛЕЛИ

КАБУЛ. (СЭТА). Афганистан Республиканың даштыкы херектер министерствозуиуң тускай төлээлекчизи медеглел кылган. Джелалабад болгаш Кандагар хоорайларже халдаар, бодуиуң шериниң дайын белеткелдерии чажырар дээш Пакистанның эрге-чагыргалары үидезиин чок иүүлдээшкиниин Афганистан Республикага удур база катап өскүдүп эгелээнии ДХМ-ниң медеглелиидe айтыкан.

Элээи каш хүиер бурунгаар Пакистанның девискээриие частыышкын болган.

Бөгүн—Типлелге хүнү

МӨГЕЙИГ

Иван Михайлович Козырев 1943 чылда он чеди харлыг турган дайынга киржип эгелээн. Японияның квантун шерии баспырынга, ону адаанга чоруур хемеңнең офицери турган киришкен. Ол Корейге интернационалчы хүлээлгезин күүседип, шерии чөвүлекчизи турган, ырыбиле балыглангаш, кадымның байдалы-биле шеригдеп халышкан.

Иван Козырев тайбың чылдарда машинист-экскаваторщик болуп ажылдап чораан.

ЧУРУКТА: дайын киржикчизи И. Козырев.

• • •

ЧУРУКТА: (он талдан) дайынның болган күш-ажылдың хоочуну Амаа Бөдүрүкүевна Монгуш биле СЭКП Тыва обкомунуң херээженнер ортузунга ажыл чорудар секторунуң эргелекчизи Тапеья Доржуевна Даваа дайын хоочуннарының бир чыжының үезинде чурукка тырттырып алганнар.

Амаа Бөдүрүкүевна—республикада хүндүткелдиг хоочуннарның бирээзи. Ол хөгжүмшин театрында ажылдап турар. Аныяк ажыл-ишчилерниң дагдынмакчызы.

Ынчангаш фронтучу эш-өөрүнүң намдар-төөгүзүн боду чып, бижип кылып турар кижи. Оларның дүтайында сактышкын номну бижип доскаш. Чугаалашкан үезинде ол кадагалаттынган кескү, улуг материалдар-даа хөнөр. Ынчангаш фронтучу эш-өөрүнүң намдар-төөгүзүн боду чып, бижип кылып турар кижи. Оларның дүтайында сактышкын номну бижип доскаш. Четпээн чери-даа, ужуражып, чугаалашпаан кижилери-даа чок. Район бүрүзүнге чораш, фронтучу эш-өөрүнүң ден-дески эвес амыдыралын көрүп, оларның өөрүшкүзүн, муңгаралын деңге үлежип, хөөрежип чугаалашканын ол када үттүр.

— Эки турачы эш-өөрүнер дүтайын бижир соруга канчаш тыптып келгенин, Михаил Белекпенович? — деп хоочундан сонуургадым.

— Бир талазында, алыс чугаадыкчы салым чок чорааным-да боор. Ынчалза-даа улуг орус чонуун чугаалаары дег, өшүүт кызбаанының орнунга, орай-даа бол кылып кааны дээре» дээп орай-даа бол, сактышкының биживес аргам чок апарган, чүрээм албадапкан. Чүге дээрге Тыва биле Украинаның аразында тургустунган культураның сыры харылзазы сезен чылдардан бээр идепкейжээн. Эки турачылар, үжеп кижи бир чыдын, Типлелге хүнүн таварыштыр Украинаже экскурсиялап, Деражно суурнуң, Розпо, Дубно хоорайларның сайзыраанын көрүп, аны-дунма совет дайынчылар хөөрүнге чечек салып четкенинге үттүндүрбес. Бирле дүтаарында чорааныңыс ол. Деражно суурнуң акыдунма хөөрүнде Ада-чүрттүң Улуг дайынынга эрес-маадырлыы-биле өлген тыва эки турачыларның аттарын алтын үжүктер-биле шуткуп бижээн чорааш. Ында мээң адым-ла бижиттинге берген болду. Чүгле мээң эвес, оон-даа өске эш-өөрүнүң аттары бар болган. Аңаа чорааныңыс соонда, чазыгларны эдип кээп чораап.

1985 чылда парзылгага үнген «Улуг-Хем» чечен чогаал альманагында тыва эки турачыларның чизе дацзызын бижээн. Украинага кергенним ааы оларның дүтайын эки билир кижилер тывылбас болур. Ынчангаш дыка хой фронтучулар оон бижин турар ажылында четче кирбээнин хомудавчыг. Фронтучу эш-өөрүн сураглаш, республиканың ырак-чоок суурларын кезип, оон чорбаан, четпээн чери-даа, ужуражып, чугаалашпаан кижилери-даа чок. Район бүрүзүнге чораш, фронтучу эш-өөрүнүң ден-дески эвес амыдыралын көрүп, оларның өөрүшкүзүн, муңгаралын деңге үлежип, хөөрежип чугаалашканын ол када үттүр.

— Эки турачы эш-өөрүнер дүтайын бижир соруга канчаш тыптып келгенин, Михаил Белекпенович? — деп хоочундан сонуургадым.

— Бир талазында, алыс чугаадыкчы салым чок чорааным-да боор. Ынчалза-даа улуг орус чонуун чугаалаары дег, өшүүт кызбаанының орнунга, орай-даа бол кылып кааны дээре» дээп орай-даа бол, сактышкының биживес аргам чок апарган, чүрээм албадапкан. Чүге дээрге Тыва биле Украинаның аразында тургустунган культураның сыры харылзазы сезен чылдардан бээр идепкейжээн. Эки турачылар, үжеп кижи бир чыдын, Типлелге хүнүн таварыштыр Украинаже экскурсиялап, Деражно суурнуң, Розпо, Дубно хоорайларның сайзыраанын көрүп, аны-дунма совет дайынчылар хөөрүнге чечек салып четкенинге үттүндүрбес. Бирле дүтаарында чорааныңыс ол. Деражно суурнуң акыдунма хөөрүнде Ада-чүрттүң Улуг дайынынга эрес-маадырлыы-биле өлген тыва эки турачыларның аттарын алтын үжүктер-биле шуткуп бижээн чорааш. Ында мээң адым-ла бижиттинге берген болду. Чүгле мээң эвес, оон-даа өске эш-өөрүнүң аттары бар болган. Аңаа чорааныңыс соонда, чазыгларны эдип кээп чораап.

Тыва эки турачылар дүтайында материалдар чыып чоруп турган, ол элээн бергедээшкиннерге таварышкан: чамдык дайынчыларның дергүл-тереелдери, чоок кижилери чок болгулаар ийикпе, дет чагыглар бо номда бар болганын база эскерикем. Оон соонда эки турачылар дүтайында төөгү материалын чыып, ном-даа бижизе кандыг боор дээп бодал төрүттүнген чүве. Ол ажыкче киреримм мурнунда, мичаа СЭКП Тыва обкомунуң секретары турда, Дандар-оол Кок-Хүнээевич Ооржакка кирип сүмелештим. «Чүүлдүг санаа-дыр. Бижиңер!» — деп, ол күүседим деткээн. Дайынның кадыг-доскуу чылдарында: «Төрээн чурт дээш амы-тыным харам чокка берим, дайынның огунда өлгеи мен!» дээн деңгыраакы чугаалаанын дег, даалгамны дайынчы бөзү-биле күүседип киришпеи мен» — деп, ол ажыл-херээнин чугаанынга сеткилин ханып чугаалады.

Дайынчы өөрүнүң дүтайын сактып бижиири Михаил Белекпеновичиге берге болганы чугаажок. Каржы-доскуу дайын хүннери. Өлүм-чидим, когарал... Ол бүгүнү сактып кээрге, эрги балыг саргыл, ыстап келир. Чамдык дүнедерде уйгу чедбес. Карак-чажы чайгаар сыстып, туттунмайн баргылаар. Сакпак адаанын саргыы-биле карак чажының изин-биле бижиттингеп дайынчының чаа ном номучукулар четтикпейн мында: «Силерниң номучаа кажан чырыкче үнерил?» — дээп чагаалары ол ап турар.

— Взводунар командирлим турганыл, дайынчы хүннериидеп чүү силерге эң-не үттүндүрбес боор артканыл? — деп дидим эвес айтырдым. Фронтучунуң арны, күскү дээрниң бергээн дег, карандылаш дээп ышкаш болду. Шала оожум, чавыс үе-биле чугаалап ор.

— Кады чораан дайынчы эш-өөрү өлүптүп каврга, ол дег үттүндүрбес, берге чүве чок. Взводувус командири Монгуш Сат турган. «Дережно суур дээш. Төрээн чурт— улуг СССР, ак-көк Тывавыс дээш бурунгаар, оолдар!» — дээн ыйгы-биле баштайгы шавар халдаашкынны кедүрген кижи ол. Башайгы тулчуушкунга командирливис бажыктарынга «Ак-кара» деп ат-сүмелиг, ыяш-ла ыяш, ыяш-ла ыяш, ыяш-ла ыяш

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ПЛЬЯ

СЭКП Тыва обкомунун, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч. май 11 четверг № 110 (14010)

1925 чылда үлегезилеттинген. Өртээ 3 көп.

СОВЕТ УЛУСТУҢ УЛУГ ТИИЛЕЛГЕЗИН БҮГҮ ЧУРТ ДЕМДЕГЛЭЭН

Москваның Александров садында Билдинмес солдаттың чевээнге хой муң кижи Тиилелге хүнүмде келген. Фашистиг халдаашкындан Төрээн чуртун болгаш бүгү делегейниң камгалаалга маадырларның чырыткылыг тураскаадының бүзулалын кылыр дээш чурттуң хоорайларындан, суурларындан болгаш даштыкы чурттардан хой кижилер май 9-та ацаа чымыгган.

СЭКП Москва хоорай комитединден болгаш Москва комитединден база Моссоветтен болгаш Мособлсоветтен чечектерни Билдинмес солдаттың чевээнге эккеп салган.

СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү болгаш секретары, СЭКП-ниң Москва хоорай комитединиң бирги секретары Л. Н. Зайков, СЭКП-ниң Москва хоорай комитединиң, Москва комитединиң секретарьлары болгаш бюро кежигүннери, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары, наймыылалдың база Москва областың ажылчы чонунуң төлээлекчилери чечектер салырының бүзулалынга кирипшкен.

• • •

Шериглериниң чыскаалы Кремль ханазының баарынга кыржым турупкап. Фашистиг эжелекчилерге удур тулчуушкуннарга шылгаралап, алдаржаан шериг кезектериниң болгаш каттыжымышкынарының дайынчы кызыл туктары салгын лайы-биле киискин турган.

Бистиң Төрээн чуртувустуң алдары, хосталгазы болгаш хамаарыпшас чоруу дээш маадырлыы-биле тулушкан, Тиилелгениң чаймынчак хүнүнге чедир чурттаваан кижилериниң чырыткылыг тураскаадының сакыышкын

Ада-чурттуң Улуг лайымынга совет улустуң Тиилелгезиниң 44 чыл оюн бүгү чурт демдеглээн. Маадыр-хоорайларга эрткен байырлалдарның дугайында СЭТА-ның корреспонденгтилериниң дыңнадыр түрары болза:

◆ ЛЕНИНГРАД. Пшкарева-та акы-дүжүмә хөөрде тураскаал чеверге дайынның болган күш-ажылдың хоочуннары, Невада хоорайның камгалакчыларының уругларының уругларының уруг

Аныяктар: оларның шиитпирлээр айтырыглары

МЭЭҢ БОДАЛЫМ

Татьяна Пргитовна Баавыл — СЭКП кежигүнү. Кызыл районнуң «Тцилелге» совхозунда хой кадарчызы. Аныяк кадарчы эрткен чылын хойдан-на 3 кг 600 грамм дүктү кыргып, дужаагын. Ооң бо чылгы коргуулгери база бедик.

Бүгү-эвилелдиң XIX партия конференциязының делегады Т. Баавыл бо хүнгерде СЭКП обкомунуң пленумунга уткуштур кажбарган социалистиг чарышка чүриүкүзү дег шалыпчы киржип турар.

Кинн Булугунуң чураан чуруу

Күш-ажылга хаара туттунмаан аныяк кижилерни ажылга хаара тудар, оларга дузалажыр дугайында айтырыгны солуунуң номчукчуларының тургузуп турары чөптүг-дүр. Совхозтар, бүдүрүлгелер ажыл-агыйның чаа байдалдарында ажылдан киргени-биле, штат кызырлымышкыны болуп турары-биле чамдык аныяк ооллар, кыстарның ажылга кирип алыры элээн нарын болуп турарын номчукчу-даа, бижикти-дээ эш-оор дыңнадып турар-дыр. Комсомол организациялары бо талазы-биле элээн туруштуг болур болза эки, ыңдыг байдалдан үнериниң аргазын ажылдың янзыбүрү арга-хевирлерин ажыглап тургаш, тывары чугула. Айтырыгның ол талазы ыңдыг-дыр. Мээң хүүмда бодап чоруурум ыңдыг чүүлдер базз бар. Ол дугайын каксыда бол, чугаалап корейн.

Уруглар кижизидилгезинге өг-бүлениң, ада-иениң салдары, үлегери улуг дээ чүве биледингир. Назы четпээн уругларывыстың ажыл-чанында өскерилгелерни эскербейн арттырыпкеи болчүр таварылгалар тургудаар. Өөредин турар башкы кижи ол дугайын ада-иеге сагындырарга, сүмележир хамаанчок, харын-даа башкыларны бүрүүдады бээр ийи-чанғыс чүүлдер тургулаар болгай. Шак ыңдыг байдалда мен бодаарымга, карылзаалыг болуру чугула. Ада-иениң талазындан хайгаарал кошкаяан ооллар ооң келереве чер кезип чоруп бээрдир. Ол чоруп тургаш, үе-чергези ооллар-биле каттышып алгаш, туразында хулиганнап, сорлап, үптекчи чорук-даа кылып болгай. Ыңдыг таварылгалар амыдыралда кайы көвей. Ооң ангыла, уругларны күш-ажылга ыңак кылдыр бичиизинден өгленнеле кижизиндер. Ооң башка чамдык ооллар, кыстарны ажылга кирип каарга-даа хоржок-тырлар, ол-бо чылдагаан айтып тургаш, каапкаш баар. Ажылга ызырныңас кижилер болур.

Аныяктарга хамаарышкан материалдарны доктаамал номчуп турар болгаш, ооң авторларының санаалдарынга кичээнгейлиг кижи мен. Шагаан-Арыг школавындан черчение башкызы Д. Чысыңмаа ол дугайын чугаалап тура, ыңай-бээр аргыжып турар аныяк кижилерден оларның кайнаар баар деп турарын айтырып турза кандыгыл дээн бодалды киирген кижи ол. Чедер чорни олар кайын ыңа айтып бээр. Ыңдыг арга ажык болбас деп билир мен. Харын кедээ Советтиң шыңгылгазын ап чоруур дигеп бодалга каттыжаа мен.

Чылыг дүжери-биле кады мотоциклдиг ийи-үш чедир ушкажып алган ыңай-бээр шаап турар элээдилер ковуден келир. Чогум чүнү кыдың турар улуаул ол? Оларның чолаачылардан бензин дилептеп турарын эскерип болур. Бербейн баарга, чамдыктары кыжаныр болгай. Ооң кедерезе, кудумчу шимээшкиниңиң чурумун эки билбезинден машина-балгат адаанче киирип, озал-оңдак боон болгай. Бо айтырыгны ада-не база көөр болзе эки.

Бөпеш МОНГУШ.
Чоон-Хемчик район.

КҮШ-АЖЫЛГА КИЖИЗИДИЛГЕ-ДИР

Аныяктарның ажыл-чанында хамаарышкан чугаалы бо-ла дыңнаар-дыр мен. Чамдык ооллар, кыстарның «кылыр чүве тывылбас-тыр» дижи бөрии элдепсинип дыңнаар мен. Аңыдыралды чамдык кижилерниң ыңдыг кыдыра билип чорууру хомудавчыг-дыр.

Дөртен чылдар — коңгуг чалыы үениин чылдары. Чалгаараар ыңдыг байдал биске турбаан, турбас-даа ужурлуг: ажыл, башкы, суурнуң хей-ниити ажылы дээш кылыр, киржир-ле чүве хей болур чүве болгай. Ооң аңгыда, бот-тывыңгыр ураа чүүл дээвле, мырыңай чыда далбас турдувус, мен бодум хуумда, шулүк, басналар чугаалаарыңга солуургалыг турдум. Ылаңгыя Исаковскийниң, Твардовскийниң, Михалковтуң шүдүлтөрииге дыка ыңак мен, ынчангаш оны көрүкчүге чедиргп, номчууру, шынап-ла, мөзө өөрүшкү турган. 80 чылдарның аныяктарыга чүве сүмелеп болур мен. Ажылда үзаа түттунмаан ооллар, уруглар бар-дыр, оларга дуза кадып, деткимче көргүзери, мен бодаарымга, чүнү-даа дээш, ачамдан салдыкпастаап туруп берген мен.

— Бо дээрге аңаа-ла хааржак эвес, хуулгаазын радио деп чүве-дир, уруум. Бистиң чуртувуста, харып-даа делегейде боон турар болуушкунларны моон дыңнап, билип ап болур. Найысылаа Кызылче үргүлчү кирип, оюн-тогланза, солуп концерт көрүп турар шаавые бар эвес. Артистериң ырлаан ырларып бляа маңаа дамчыда бээр чүве-дир. уруум. Черже ажыктыг эт боорга садыл эккелдим мышкажыл. Радио шугумуи бажыңывыста тударда-ла кирип каан. Ам аңаа кожуп, ачамны чугаалаанын ам-даа сактып чоруур мен.

Ачам радиону кожупкаш, ажылдадыпкан. Ол бичии «хааржактың» иштинде ыңжилер чугаалажып турарын баштай дыңнаанымны утпас мен.

Ирина БЮРБЮ.

СЭКП Тыва обкомунуң пленумунга уткуштур

КООПЕРАТИВТЕР АПААР

Сүт-хөлчүлериниң чаа дилээшкиннери•

«Сүт-Хөл» совхозта экономика албаны кончаар ажылдап турарының талазы-биле кол экономист Б. Д. Монгуштуң чүүдүн «Шын» солуунга организастап чырыдар соруглалыг конторага барган мен. Барыңнаа Дажыевна биле бедидер курстарже Красноярскиже өөренип чоруй барганын ук ажыл-агыйның директору Ш. С. Кара-Сал дыңнаткан, кол бухгалтер Ы. С. Монгушту, күш-ажыл болгаш шалың талазы-биле улуг экономист Л. Д-С. Эрелчиниң, профхвилел комитединиң даргазы А. Ч-Д. Ондупоны мээң биле кады кабинединче чалап киире берди. Павел Суратович Кара-Салдың ажылдаар өрээлинге ажык чугаалы аравыста кылган бис. Бо чугаа солуунуң чүгле бүгүнгү дугаары-биле кызыгаарлаттыңмас, моон соңгаар-даа уламчылаар. Чүге дээрге сүт-хөлчүлер арсиндаже шилчиирииниң баштайгы базымнарын кылып эгелээн. Чаа шенелделерии ажыл-агыйның бүгү адырларында хүн бүрү боттандырып, улам хапылап кирипкен.

— Арендаже шилчиирде үзүүг-түнелдерии сонуургап эргежок чугула документтерии баш удур белеткээр. кылыр апаар болгай. Аңаа хамаарыштыр экономистерии, бухгалтерлериң киирер үлүү улуг, чорудар ажылгы хей дээрии билип ор мен, Павел Суратович, Ыңчаарга чүү кылдыңгапыл, оларның мурнунда ам кандыг соруглалар турарын сонуургадып көрүнерем.

— Баштай боттарывыс экономика талазы-биле билиңнистп бедидип, ескелериң дуржулгазын өөренип-даа келдивис. Белеткел ажылдарыпа база бөөвш эвес уе эртикел. Саналашкыныр, дилээшкиннер, саазы-биле ажылга хей-ле уе-шак үнгеп.

Мал ажылы долузу-биле арепда керээжинче киргеп. Тодаргайлаарга, Чес-Булуң, Чечектиг, Өлүгде турар хойжу бригадалар. Сүт-бараан фермалары хойжуларның үлегерии эдергеп.

Малчыннар үш чылдан беш чыл чедир керээ чаргаа. Арендажө киргеппер боттарының аттарының кырында аңгы-аңгы саналжылга дептерлерии ажыдып алгылаан. Керээге херектиг документтерии долдуруп, шын санап билип алыр дээш экономиктиг өөредилгеге барып, солуп, сеткүүлдерии номчуурунга сонуургалы бедээп. Саналжылга, план-учёт, сайгарылга өртектери ажылдап кылдынган. Арендатордар квартал саныпда чүнү бүдүргеппп, түү хереглеттиниң турарын сүмележип, дугуржуп, саналжылганы кылып алыр аргалыг.

Ооң ыңай цехтер аайы-биле схемаларны тургускан. Ол бүгүнгү Чита. Калмыкиа, Оренбургче барып чедип турган, чүгле бистиң совхозтуң байдалдарынга таварыштыр ажылдап кылган.

Арендаторлар «Хойжу», «Сүт», «Инек эъдп» дээп ыңжаш чаа кооперативтерии ажыдар. Чер ажылынга «Тараа», «Погаа», «Мал чемп», «Картофель» деп кооперативтер тургустунар. Чамдык бичии коллективтер чангыс демпиг улуг күш кылдыр каттыжып алырып көрүп турар бис. Чижээ, автопарк, МТМ, машина-техника турар девискээр, артык кезектер склады, кывар-чаар материалдар склады, чыдыг бээр чер материал-техниктиг хандырылга кооперативии апаарынга белеткепип турар.

Кооперативтерииң уставтерын, дүрүмнерии ажылдап кылыры, чаре парлаары доостуруулуң кырында келгеп. Бо хире эвээш эвес хемчээлдиг ажылды кылып чорударынга совхозтуң экономика албаны улуг рольду ойнаан.

• • •

Эртенинде экономистер өрээлинге кирип, чамдык санчурагайларны сагыжымга арттырып ап, арецдаже киргеннериниң ат, фамилиязын, кожаалгаларын, ажыл-агыйның ажыл-ажыглалын, ажыл-ажыглалынга ажыктыг

30—40 чылдарның үезинде болгаш 50 чылдарның эгезинде боон турган репрессиялар-биле холбашкан материалдарны немей өөренип көөр талазы-биле

СЭКП ТК-НЫҢ ПОЛИТБЮРОЗУНУҢ КОМИССИЯЗЫНДА

Комиссияның эдилгелиг хуралынга үнезин чок черге репрессияга таварышкан кижилерни суд болгаш партия чуруму-биле агартыр талазы-биле кылдынган ажылдың баштайгы түнелдерин үндүргеп.

«Антисоветчи бөрмыш троцкисчи блок», «Ленинград хереэ», «Антисоветчи троцкисчи шериг организациязы», «Чергелешкек антисоветчи троцкисчи төп», «Антисоветчи каттышкан троцкистзиновьевчи төп», «Москва төвү», «Марксисчи-ленинчилерниң эвилели», Москваның контрреволюсчу организациязы — «Ажылчын оппозициязы» болуп «Антифашисчи еврей комитет» деп адап турган хереткер талазы-биле суд чорудулгаларының болгаш судка хамаарышпас организаларның материалдарын бүгү талалыг өөренип көргени ол ажылдың чугула түнелдериниң бирээзи болур деп демдеглээн. Ол чорудулгаларга хөй санныг кескү партия, совет, ажылагый болгаш шериг ажылдакчыларының хереткерин көргеп турган.

Ол бүгү чорудулгаларны мерге үндезинерге тургускаш, социалистиг хоойлу-дүрүмүг каржызы-биле үреп турган чорудуп турганы тодараттынган. Күрүнеге болгаш партияга удур ажыл-чорудулга кылып турган деп мерге буруудадыышкын-биле кеземче харыысалгазынга опаашкан кижилерни суд чуруму-биле бүрүн агарткан. Ол эштерниң хөй кезиин СЭКП-де катап тургускан. Арткыларының партия кежиүүнүң дугайында айтырыгны чугаалажып көрүп турар.

«Ленинградтың контрреволюсчу зиновьевчи болгуу», «Ленинград төвү», «Бүгү-авилелдиң троцкисчи төвү», «Бухарин школазы», «Рыков школазы» дээр хереткер талазы-биле болган чорудулгаларга хамаарышкан материалдарны чугаалажып көөрүнге белеткээрин Политбюронуң комиссиязы доозуп турар.

СЭКП ТК-ның чанында Партийжи Контроль Комитединиң даргазы Б. К. Пугоның ССРЭ-ниң чиигине прокурору А. Я. Сухарсатын, ССРЭ-ниң юстиция министри Б. В. Кравцовтуң, ССРЭ-ниң Аймыл чок чорук комитединиң даргазыныңы ораалакчызы В. П. Пирожковтуң, ССРЭ-ниң Дээди судунуң даргазының бирги ораалакчызы С. И. Гусевтиң дыңнадыгларын дыңнаан, репрессияга таварышкан кижилерни партия болгаш суд чуруму-биле агартыр чорудулгаларның төнте болгаш чер-черде-даа үлам план хевирлиг апарганын болгаш ону хөй-ниитиниң калбаа-биле деткип турарын комиссия демдеглээн.

Репрессияга таварышканарның хөй санныг хереткерин хоойлу-дүрүм камгалаар органнар сайгарып көргеп. Оларның хөй кезиинге хамаарышкан шиитпирлерин эде көргеп, хөй-хөй совет кижилериң чаагай ады болган алдары оларга катап эргиттингеп.

Оларны агартырының дугайында дилег кирген кижилериң санында мурнунда аар кем-керек үүлгеткеп кижилер база бар. Оларның аразында Төрээн чуртуна оскерликчилер, научный үүлгедикчилер, шаповалисчи банда дар белүктериниң кыргжикчилери болгаш оларның дузалакчылары, кеземче херектерин мегелеп тургузуп турган кижилер бар. Ол кижилериң дилеглерин хандырбаан.

Комиссия ооң адрезинге келген 9 муң хире чагааларны болгаш билдиришкинерни партия, совет, хоойлудүрүм камгалаар органнарның киржилгели-биле сайгарып көргеп. Комиссияга келген ол бижиктерде суд болгаш партия чуруму-биле агартып бээрил, буруу чок черге өлүртken кижилериң дугайында долу медээлерни дыңнадып бээриниң дугайында, архив документилериң дилеп, тып алырыга, өлүрткеп кижилерин орнукшуткан черлерини тодарадып алырынга база оларның шаңналдарын дедир эгидип бээринге дузалап көөр дугайында дилеглер хөй. Дилеглериң хөй кезиин оларга чедирген когаралды эгидип бээринге, агарткан кижилерни ынчап шөлүүн чорудупкан черлеринче дедир чандырып чорударынга, оларның чурттала байдалдарын, пенсия болгаш медицина хандырылгазын экижиринге хамаарыжып турар.

Репрессияга таварышканының соонда агарткан кижилерге чер-чер органнарын дамчыштыр тыпсын бээр чазактың доктаатkан чиигелелериниң дутайын хамаатыларның эки билбейн турарын, а чамдык таварылгаларда агарткан кижилериниң тоомча чок болгаш бюрократсыг чоруктарга таварыжып, оон уржуундан үстүкү органнарже дилег кылыр үжүрга таварыжып турарын келген почтаның ападиин көргүзүп турар. Агарткан кижилериң эрелерин болгаш эрге-ажыктарын хандырары-биле эвилелдешкеп болгаш автономнуг республикаларның Дээди Советтериниң, улус депутаттарының край, область болгаш хоорай Советтериниң чанында комиссияларны тургузары айтыгынган четпестерни чайладырыга кончуг дузалаар дээрзин комиссия санаан.

Кылдынган ажылдың түнелин үндүрүп турган үеде хоойлу-дүрүм камгалаар, совет болгаш партия органнарының чөптүг чорукту катап тургузарынче, «30—40 чылдар үезинде болгаш 50 чылдарның эгезинде болган репрессиялар-биле холбашкан чергелерни тодарадып, оларның чурттала байдалдарын, пенсия болгаш медицина хандырылгазын экижиринге хамаарыжып турар.

Комиссия ооң адрезинге келген 9 муң хире чагааларны болгаш билдиришкинерни партия, совет, хоойлудүрүм камгалаар органнарның киржилгели-биле сайгарып көргеп. Комиссияга келген ол бижиктерде суд болгаш партия чуруму-биле агартып бээрил, буруу чок черге өлүртken кижилериң дугайында долу медээлерни дыңнадып бээриниң дугайында, архив документилериң дилеп, тып алырыга, өлүртkеп кижилерин орнукшуткан черлерини тодарадып алырынга база оларның шаңналдарын дедир эгидип бээринге дузалап көөр дугайында дилеглер хөй. Дилеглериң хөй кезиин оларга чедирген когаралды эгидип бээринге, агарткан кижилерни ынчап шөлүүн чорудупкан черлеринче дедир чандырып чорударынга, оларның чурттала байдалдарын, пенсия болгаш медицина хандырылгазын экижиринге хамаарыжып турар.

Репрессияга таварышканының соонда агарткан кижилерге чер-чер органнарын дамчыштыр тыпсын бээр чазактың доктаатkан чиигелелериниң дутайын хамаатыларның эки билбейн турарын, а чамдык таварылгаларда агарткан кижилериниң тоомча чок болгаш бюрократсыг чоруктарга таварыжып, оон уржуундан үстүкү органнарже дилег кылыр үжүрга таварыжып турарын келген почтаның ападиин көргүзүп турар. Агарткан кижилериң эрелерин болгаш эрге-ажыктарын хандырары-биле эвилелдешкеп болгаш автономнуг республикаларның Дээди Советтериниң, улус депутаттарының край, область болгаш хоорай Советтериниң чанында комиссияларны тургузары айтыгынган четпестерни чайладырыга кончуг дузалаар дээрзин комиссия санаан.

Кылдынган ажылдың түнелин үндүрүп турган үеде хоойлу-дүрүм камгалаар, совет болгаш партия органнарның

Парлалга арыннарындан

БОДУ БЕ, АЗЫ?...

«Англетерэ» деп авлчылар хонар бажында болган халап ол үеде орус поэзиязын үнелеп турган кижилерни дүвүреткен: Сергей Есенин бодумуң аймагына боду четтиннинкен, ол гостиницада номериниге богдуна берген—деп, тускай дыннадыгга данчыткан.

Ол бүгүрел литератураның тоогузунге 64 чыл дургузунда туруп келген. Ындыг турбуже, шүлүкчү өлген соонда даартазында-ла тыптып келген чиганиишкинниер болгаш маргылдаалар мыйчага читкээн.

Чоокта чаа Ленинградка чанчылчаан есениичи помчулгалар болган. Бодуңуң аймагынга боду четтингенин дээрге аңаа ырын чаггап түүл-дүр—деп, «Есенинниң амыдыралының сөөлгү хүннери» деп издекелдиг авторлары, америлер болгаш шүлүкчүүң чогаадылгазының шинжилекилери С. Деминенко болгаш Ф. Морохов олар санап турарлар. Бистиң корреспондентивис медицина эртемнериниң доктору, профессор Ф. Морохов-биле үжүрашка...

— Фёдор Александрович, Сергей Есенинниң чогаадычылазын болгаш салым-хүүлүн үрде өөренип келгеи силер бе?

— Чизэрби беш чыл ажыр. Есенинии өлүрүп каапкан деп бодал кажан-даа меңден чаруылбайн келген. Сөөлгү хүнүрде оон чогаадыкчы көдүрлүүшкүвү, амыдыралды чаа-биле эгелээр дээн күзели боду бүрүүлүг деп бодал-биле черле түүлдешпейн турар. Чаа амыдырал сүрүп, ол Москвадан барык дезип үнген болган, чырыдыыцкынның улус комиссары А. Луначарский болгаш Л. Троцкий оларның күткээни пролетку льтурчулар ону истеп сүрүп турган. Оларның аразына политиктиг улуг ажылдакчы И. Бухарин база турганы билдиниир. Чеже-даа эрссдидим болза, Сергей ындыг аар чүүктү кайнын үүп шыдаар. Ынчангаш, ол эзирикто сүг албыстаар чыгыы апарып турган, ынчалза-даа бодуңуң амыдырыга ол черле четтинмес, бүзүрээр мен.

Ону өлүрген дутаймында бодалды бодыткаар барымдаа дыка ур ye дургузунда менээ чок турган. С. Деминенко-биле танышканым соонда, кажан ол судтуң эмчи экспертизазының актызын, өлүг Есенинниң чуруун менээ көргүскен соонда ону өлүүгеи деп түвелди С. Деминенко-биле кады кылдывыс. Эмчи кижи болганымда ону бадыткаарын оралдажып корейн.

— Экспертизаның актызын патофизиолог эмчи кижиниң туружуидан көрээлиперем. Силерниң эмчи мергежилиер ындыг ийик бе?

— Йе. Актыны 1925 чылдың декабрь 29-та Ленинградтың Обухов эмнелгезинге турушкан болгат медэксперт Гиляровский аңаа ат салган.

Шүлүкчүүнүң мойнунга чемодан ременинии дөрт илбээ чоравашын экспертиза актызында айыткан-дыр. Бо чүүл база боду өлгеп кылдыр көргүскен чоруктуң бадыткалы болуп турар. Ременые мойнуи өлүрүп берге, харыдаа болдунмас.

— Судмедэксперт Гиляровскийниң түпелиинде мынча дээн-дир: «Дефиксияның (албыгмышкынның) үзүүдээн өлген. Хавааида ойбак чер ол балыгланып турар уеде одалга хоолайынга үскеннипден үнүп болур. Мөзээн кижи боду кежин балыглап алган болуп турар». Эмчиниң бо түпелиинге хамаарыштыр канчыг таймылбыр бээр силер?

— Ол түпелиди дыка шын эвес деп санаар мен. Мөчүүн патаологтуг шинчилелии йаугаар алырга, ол астыныышкыдаан эвес, албыктырышкыдаи өлген дээрзин чугаалаан мен. Хакакта ойбак чернн одалга хоолайындан болган дээни база шын эвес. Ынчаарга оон оң ходунда чүге өртенген чер иии чогул? Ол холу-биле Есенин хоолайдан тутуунуп турган болгай. Оон ангыда хаакта пара чүве бары база фото-чуруктга кәстүп тур. Ол дириг турда-ла кагышкын пан боон болур. Бир эвес кижи өлүг болза, оон ханы тегулбес деп чүвени эмчи сөстер бадыткаар. Содаа үезинде Есенин удур түлүүп турган деп бодаар мен, оон соонда ону сыртык-биле албыктыр базып каапкан. Эмчи экспертизалының актызын улаштыр номчуулу: «Албыгмышкының демдээ бар: боостаа кегжирииде кызыл өңнүг көвүк бар».

— Ол болуунуң амыдыга болу четтингеи деп түүлге чүге чоннээрешпейн турар силер?

— Актыда киргеи «Боостаазының кырын дургаар кызыл не чоруткан, кулак үдуңуң чоогунга чиде бергеп» дээн сөстерни оваарып көрүнер. Бир эвес моонга багны доннап кагбас болза, кижи өдбес. Есенииниң боостаа кегжири бүдүн болган-дыр.

Ында мынча деп бижээн: «Йөн карак араазында думчук сөөгүнде узуну 4 сантиметр болгаи доораазы бүдүн чартык сантиметр оң талаи каан чер бар. Солагай талакы карааның аланда улуг эвес көк, а оң талакы караанда улуг төгерик кара чер бар. Боостаазының кырын дургаар кызыл не чоруткан, ескс не солагай таладан өрү өскээш, кузак үдуңуң чоогунга чиде бергеп. Оң талазында не чүшкүү талазынче өскээш база читкеп, ол иштиң доораазы кас чүү хире. Оң талакы эктиниң адаа талазында кеш балыы бар, оон доораазы, үдүүр 4 сантиметр. Солагай талакы өштүнде узун дургаар бир балыг, доора дургаар үш балыг бар»...

Бо дээрге актының шупту-ду эвес-тир, чүгле оон кезиидир. Ында ак чөрлер болгаш балаи каапкаи сөстер барын база кичээнгейге ап көрүнер.

Есенииниң арыын актыда канчаар бижээн-дир? Аар чинге чүүл-биле оон хавааиче каккаи пе болгаи карак чоогунда кара-көк чөрлер фоточуруктга база тодаргай көстүп тур. Актыда киргеп «йөн карак араазында думчук сөөгүнде чарык чер» дээп сөстер баш сөөгүнүң кемдээнии бадыткап турар.

Оон ангыда хаакта пара чүве бары база фото-чуруктга көстүп тур. Ол дириг турда-ла кагышкын пан боон болур. Бир эвес кижи өлүг болза, оон ханы тегулбес деп чүвени эмчи сөстер бадыткаар. Содаа үезинде Есенин удур түлүүп турган деп бодаар мен, оон соонда ону сыртык-биле албыктыр базып каапкан. Эмчи экспертизалының актызын улаштыр номчуулу: «Албыгмышкының демдээ бар: боостаа кегжириидe кызыл өңнүг көвүк бар».

— Ол болуунуң амыдыга болу четтингеи деп түүлге чүге чоннээрешпейн турар силер?

— Актыда киргеи «Боостаазының кырын дургаар кызыл не чоруткан, кулак үдуңуң чоогунга чиде бергеп» дээп сөстерни оваарып көрүнер. Бир эвес моонга багны доннап кагбас болза, кижи өдбес. Есенииниң боостаа кегжири бүдүн болган-дыр.

Шүлүкчүүнүң мойнунга чемодан ременинии дөрт илбээ чоравашын экспертиза актызында айыткан-дыр. Бо чүүл база боду өлгеп кылдыр көргүскен чоруктуң бадыткалы болуп турар. Ременые мойнуи өлүрүп берге, харыдаа болдунмас.

— Судмедэксперт Гиляровскийниң түпелиинде мынча дээн-дир: «Дефиксияның (албыгмышкының) үзүүдээн өлген. Хавааида ойбак чер ол балыгланып турар уеде одалга хоолайынга үскеннипден үнүп болур. Мөзээн кижи боду кежин балыглап алган болуп турар». Эмчиниң бо түпелиинге хамаарыштыр канчыг таймылбыр бээр силер?

— Ол түпелиди дыка шын эвес деп санаар мен. Мөчүүн патаологтуг шинчилелии йаугаар алырга, ол астыныышкыдаан эвес, албыктырышкыдаи өлген дээрзин чугаалаан мен. Хакакта ойбак чернн одалга хоолайындан болган дээни база шын эвес. Ынчаарга оон оң ходунда чүге өртенген чер иии чогул? Ол холу-биле Есенин хоолайдан тутуунуп турган болгай. Оон ангыда хаакта пара чүве бары база фото-чуруктга көстүп тур. Ол дириг турда-ла кагышкын пан боон болур. Бир эвес кижи өлүг болза, оон ханы тегулбес деп чүвени эмчи сөстер бадыткаар. Содаа үезинде Есенин удур түлүүп турган деп бодаар мен, оон соонда ону сыртык-биле албыктыр базып каапкан. Эмчи экспертизалының актызын улаштыр номчуулу: «Албыгмышкының демдээ бар: боостаа кегжириидe кызыл өңнүг көвүк бар».

— Ол болуунуң амыдыга болу четтингеи деп түүлге чүге чоннээрешпейн турар силер?

— Актыда киргеи «Боостаазының кырын дургаар кызыл не чоруткан, кулак үдуңуң чоогунга чиде бергеп» дээп сөстерни оваарып көрүнер. Бир эвес моонга багны доннап кагбас болза, кижи өдбес. Есенииниң боостаа кегжири бүдүн болган-дыр.

Бир эвес Гиляровскийниң бадыткаи турары— оң холуи ол боду бадыглаи алган дээрзинге бүзүрээр болза, ол боду баш сөөгүи база немдедип алган, ариинга көк чөрлерии боду чедиргеп, холуи боду кескеп, оон соонда бедик тумбочка кырынче боду үне бергеш, чемодан ременинге боду астына бергеи дээрзинге бүзүрээр аиаар. Ол хире балыгланган кижи тумбочка кырынче үүп, астыпын олуп черле шыдавас дээрзин эмчи кижи болганымда силерге бүзүредип тур мен. Ол барып-барып чемодан ременииден астынар дээрбекти быжыглап-даа кижи бүрүзү билир.

Бир эвес Гиляровскийниң бадыткаи турары— оң холуи ол боду бадыглаи алган дээрзинге бүзүрээр болза, ол боду баш сөөгүи база немдедип алган, ариинга көк чөрлерии боду чедиргеп, холуи боду кескеп, оон соонда бедик тумбочка кырынче боду үне бергеш, чемодан ременинге боду астына бергеи дээрзинге бүзүрээр аиаар. Ол хире балыгланган кижи тумбочка кырынче үүп, астыпын олуп черле шыдавас дээрзин эмчи кижи болганымда силерге бүзүредип тур мен. Ол барып-барып чемодан ременииден астынар дээрбекти быжыглап-даа кижи бүрүзү билир.

1926 чылдың январь 3-те бижээн бо сактымышкыларда тодаргай эвес түүлдер хөй дээрзин оваарып көрүнер. Шоочаның ындыы талазында дүвүүр турган деп бижиивээн шиикээмыл. Эжикти үреп турганын база айыткаан. Бир эвес шоочаны иштин талазындан хаггаш, дүвүүрүү аңаа каапкаи болза, эжикти үреевейн ажылары болдунмас. Ол хире «комендант эжикти ажыдып бергеш чоруй барган»...

Ол эки билдинмес түүлдерге авс-биле дамчытканы ындыг факгыны база немээр херек. Е. Устинова болгаш Г. Устинов олар Есенииниң өөнүктерии турганнар, мынчаткаш олар шүлүкчүүнүң сөөлгү хүннерииже кады хөй үеии эрттиргеннер. Айыл болган өрээлге Эрлих-биле келеэ бир дугаарында киргеннер. Есенииниң өлген чылдагаанының дугайында хүү ужуражылга чугаалаи боории өзааи соопда, даартазында-ла Г. Устиновту база богдуна берген турда тып алган.

Мен бодаарымга, бо нйиин арааында харылзаалыг түүлдер бар шыкаш. Сергей Есенииниң өлүмү орус шүлүкчүлериин чаа тараачыл шинчээшкиниинин шупгузуи үзүткээр чоруулганың эгези болган болгай. Есенииниң чангыс үеелдиг өөрлери репрессияга соңнуг-мүрнүг таварыжып, шупгу өлгеиии сактып жөрээли. Ол дээрге Н. Клычков, Н. Клюев, П. Орешин болгаш өскелер-даа-дыр.

— Сергей Есенииниң каапкаар өлгеиииң дугаймында төөгүлүг шыпны тургузарыпга чүү эргежок чугула деп бодаар силер?

— Сергей Есенииниң өлгеи чылдагаанын иетээр тазазы-биле комиссииы ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиинин удуртулгазы-биле тургузар деп Василий Белоутуң санаалынга мен-даа, С. Деминенко-да каттыжып турар. Оон башка улуг орус шүлүкчүге удур кем-херек үүлгеткен кижилерни тыппас бис.

Е. ДРУЖИНИНА беседалашкан.

Ленинград.

(«Труд» солуидан).

ТИИЛЕЛГЕГЕ ТУРАСКААТКАН

Улуг Тиилелгеге тураскаатказ хүреш дүштекиниң 14 шакта культуравыц болгаш дыштанылганың парыгынга болуп эрткеи. Маргылдаа эгелээриниң мурнунда оон киржикчилериие хүрештиц чаа дүрүмүн танылтыргаи болгаш ында биижип каапы идик-хептиц кандыг болдуруи, мөге кижиниц культуразын долузу-биле таймылбырлаап. Ол бүгүнүү херек кырында боттандырары-биле хүреш федерациязының кежигүннери чартык шак бурүнгаар мөгелериин хүрешке белеткелии болгаш идик-хевин көөру-биле даиы ёзулаар адаап. Ол үеде дыка хөй мөгелер хүрешке белеп кергүскеп. Чамдык кижилер идик чок болганындан кеттиинии безин албаан. Оларга сагындырыгны бергеи.

Ийиги ээлчегде эң-пе солуп хүрешти Улуг-Хемдеи Борис Бегзи-Хуурак биле Эдугар Чымба (Кызыл) олар көргүскеи. Борис Эдугарны чүвже чыпшыр база бергеш, биичии хозап кылырга, Эдугар ону ажыглаап, өрү кодүрүп эккелгеш, кыдыыиче чая тулуптарыц, Борис пет кээп дүшкеп. Көрүкчүлер чир-шоп дүшкеп. Ол-ла салыгда ийи Иванның хүрежи база солуп болган. Олар кайызы-даа Кызылдың мөгелериц. Хоочуи коктуг дээрии-биле кады кылдывыс. Эмчи кижи болганымда ону бадыткаарын оралдажып корейн.

— Экспертизаның актызын патофизиолог эмчи кижиниң туружуидан көрээлиперем. Силерниң эмчи мергежилиер ындыг ийик бе?

— Йе. Актыны 1925 чылдың декабрь 29-та Ленинградтың Обухов эмнелгезинге турушкан болгат медэксперт Гиляровский аңаа ат салган.

— Эксперизаның актызын патофизиолог эмчи кижиниң туружуидан көрээлиперем. Силерниң эмчи мергежилиер ындыг ийик бе?

— Йе. Актыны 1925 чылдың декабрь 29-та Ленинградтың Обухов эмнелгезинге турушкан болгат медэксперт Гиляровский аңаа ат салган.

Бо дээрге актының шупгузу эвес-тир, чүгле оон кезиидир. Ында ак чөрлер болгаш балаи каапкаи сөстер барын база кичээнгейге ап көрүнер.

Есенииниң арыын актыда канчаар бижээн-дир? Аар чинге чүүл-биле оон хавааиче каккаи пе болгаи карак чоогунда кара-көк чөрлер фоточуруктга база тодаргай көстүп тур. Актыда киргеп «йөн карак араазында думчук сөөгүнде чарык чер» дээп сөстер баш сөөгүнүң кемдээнии бадыткап турар.

Оон ангыда хаакта пара чүве бары база фото-чуруктга көстүп тур. Ол дириг турда-ла кагышкын пан боон болур. Бир эвес кижи өлүг болза, оон ханы тегулбес деп чүвени эмчи сөстер бадыткаар. Содаа үезинде Есенин удур түлүүп турган деп бодаар мен, оон соонда ону сыртык-биле албыктыр базып каапкан. Эмчи экспертизалының актызын улаштыр номчуулу: «Албыгмышкының демдээ бар: боостаа кегжириидe кызыл өңнүг көвүк бар».

— Ол болуунуң амыдыга болу четтингеи деп түүлге чүге чоннээрешпейн турар силер?

— Актыда киргеи «Боостаазының кырын дургаар кызыл не чоруткан, кулак үдуңуң чоогунга чиде бергеп» дээп сөстерни оваарып көрүнер. Бир эвес моонга багны доннап кагбас болза, кижи өдбес. Есенииниң боостаа кегжири бүдүн болган-дыр.

Бир эвес Гиляровскийниң бадыткаи турары— оң холуи ол боду бадыглаи алган дээрзинге бүзүрээр болза, ол боду баш сөөгүи база немдедип алган, ариинга көк чөрлерии боду чедиргеп, холуи боду кескеп, оон соонда бедик тумбочка кырынче боду үне бергеш, чемодан ременинге боду астына бергеи дээрзинге бүзүрээр аиаар. Ол хире балыгланган кижи тумбочка кырынче үүп, астыпын олуп черле шыдавас дээрзин эмчи кижи болганымда силерге бүзүредип тур мен. Ол барып-барып чемодан ременииден астынар дээрбекти быжыглап-даа кижи бүрүзү билир.

1926 чылдың январь 3-те бижээн бо сактымышкыларда тодаргай эвес түүлдер хөй дээрзин оваарып көрүнер. Шоочаның ындыы талазында дүвүүр турган деп бижиивээн шиикээмыл. Эжикти үреп турганын база айыткаан. Бир эвес шоочаны иштин талазындан хаггаш, дүвүүрүү аңаа каапкаи болза, эжикти үреевейн ажылары болдунмас. Ол хире «комендант эжикти ажыдып бергеш чоруй барган»...

Ол эки билдинмес түүлдерге авс-биле дамчытканы ындыг факгыны база немээр херек. Е. Устинова болгаш Г. Устинов олар Есенииниң өөнүктерии турганнар, мынчаткаш олар шүлүкчүүнүң сөөлгү хүннерииже кады хөй үеии эрттиргеннер. Айыл болган өрээлге Эрлих-биле келеэ бир дугаарында киргеннер. Есенииниң өлген чылдагаанының дугайында хүү ужуражылга чугаалаи боории өзааи соопда, даартазында-ла Г. Устиновту база богдуна берген турда тып алган.

Мен бодаарымга, бо нйиин арааында харылзаалыг түүлдер бар шыкаш. Сергей Есенииниң өлүмү орус шүлүкчүлериин чаа тараачыл шинчээшкиниинин шупгузуи үзүткээр чоруулганың эгези болган болгай. Есенииниң чангыс үеелдиг өөрлери репрессияга соңнуг-мүрнүг таварыжып, шупгу өлгеиии сактып жөрээли. Ол дээрге Н. Клычков, Н. Клюев, П. Орешин болгаш өскелер-даа-дыр.

— Сергей Есенииниң каапкаар өлгеиииң дугаймында төөгүлүг шыпны тургузарыпга чүү эргежок чугула деп бодаар силер?

— Сергей Есенииниң өлгеи чылдагаанын иетээр тазазы-биле комиссииы ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиинин удуртулгазы-биле тургузар деп Василий Белоутуң санаалынга мен-даа, С. Деминенко-да каттыжып турар. Оон башка улуг орус шүлүкчүге удур кем-херек үүлгеткен кижилерни тыппас бис.

Е. ДРУЖИНИНА беседалашкан.

Ленинград.

(«Труд» солуидан).

СПОРТ · СПОРТ · СПОРТ

ШЫДЫРААГА ЧАГААЛАЖЫП ОЙНААРЫ

ССРЭ-де чагаалажышкынның шыдыраа оюну калбавыбле ВСИТЕРП турэр. Эргии четпес Сибирьиың девискээриндеп шыдыраачы кижи «шыырак» удурлашкычыны тып аарыг берге боллажок, почта дамчыштыр ойнаары аажок тавтмчалыг.

Тывага ынчаар ойнаарын 1972 чылдаи эгелээп. А эртикеи 1988 чылда сөскн шыдыраа чемпионазы түнгел оюнчарны дооскан. Сөөлгү уеде республиканың бирги черии дээп маргылдаа ийи лигага эрлип турар аңаргаи. Сөскн чемпионаттың бирги лигазынга Бай-Хаактың шыдыраачылары Делгер-оол Чооду чемпион болган. Чидиг демиселге дуржулгалыг бирги разрядчылар С. Поляков, В. Гребенкин, В. Шлеменко болгаи 1987 чылдың чемпиону И. Шипшигин баштаи 15 шыдыраачы күжүп тенешкеи. Д. Чооду чаңгыс-даа салыгга уттурбайн, беш ужураижылгага хайыпаашкаи Аңаа В. Гребенкин болгаи И. Шипшигин 10,5 санны алган-даа болза, Чоодунуң пемелде коигузулгера оларныидаи хөй болган. Амгы уеде Делгер-оол Кажинович Танды шыдыраачы ойнаарын ажыглаи. Ол ийиги разрядтаи ээлп кирип, ССРЭ-ниң чемпионазынга 19 ийиги разрядтыг шыдыраачы ойнаан. Аңаа 18 салыгдаи 16,5 санны алган. Шагаар-Арыгдаи Ч. Сотпа чемпионнаан. Ийиги, үшкү черии Барымбай-Хемчиктеп А. Тевек. Өөрүпүң төлээи С. Тюлюш даразаштыр алгылаан.

Майлаи эгелеп республиканың IX шыдыраа чемпионадының ийиги лигазының оюну эгелээр. Күзелдиг кижилер боттарының билдириишкиннерии Н. П. Шипшигинииң адынга, аны Кызыл хоорай, Пионерлер бажыны, Бот-өөредилгелиг шыдыраа комиссазы дээп чорудуп болуп.

Николай СУХОМЛИНОВ.

БООДАЛГА

Ада-чурттуң Улуг займынга совет улустуң фашистиг Германиязы тиилээриидеп бээр 41 чыл оюпга турескаатказ хүүгә болгаш командалаймы-биле бирги чер дээп боодалга маргылдаазы Кызылдың ДОСААФ-ка болуп эрткеи. Аңаа 54 команда киржипкеи.

Спортчу демисел Кызылдың автоорук техникумунуң, Тываның электри четкилериниң геология-шинчилел экспедициязының болгаш республиканың уруглар эмнелгезиниң командаларының ортолыига сөөлгу оюнларга чедир чидиг болгаи. Түпелиизе алыр ужурлуг 300 саидаи 283 санны аткаи, автоорук техникумунуң адыгжылары А. Харлаиов, В. Голубев, А. Михальченко олариың командазы чемпион болгаи. Моон мурнунда маргылдаалариың хөй удаа чемпиону Тываның электри четкилериниң командазы ийиги черии ээлеп. тиилекчилерге ийи сан четпейн барган. Геология-шинчилел экспедициязының командазы 275 санныг болуп, үшкү черии алган. Хууда бирги чер дээп 162 адыгжы боттарының мергежилиниң көргүскеи. Автоорук техникумундаи В. Голубев кымга-даа аштырбайн 97 санны аткаи. Ийиги черге Тываның электри четкилеринден А. Бутырев, үшкүзүнге А. Михальченко (автоорук техникуму) олар толептиг болгаипар. Маргылдаа үезинде 40 кижи разряд нормазын чедишкиннииг күүсеткеи.

Сөөлгү уеде башкы институдуң болгаи училищелиинии. эмчи училищелиинии, кедээ ажылдагый техникумуиуи, аэропорттуң болгаи еске-даа куш-ажылчы коллективтериниң командаларының адыгжыларының маргылдаалырга кириишкейн турарын багай деп темдеглээр.

Алексей ЕФИМОВ.

ДОСААФ хооркомунуң даргазы.

ЧЫЛЫГ-ЧЫЛЫГ ЧЫЛЫГ

Ооң-Сибирьиың культура институдунуң базазынга Буряпиның, Якутиянның, Тываның, Россиянның өске национал дешкээрлериниң болгаи Моол Арат Республиканың культура хүннери чоокта чаа болуп эрткеи. Тываның кыстары ак сүт, кызыл-биле. Буряпия болгаш Моол — хымыс, а Россиянның кыстары хлеб, дуе болгаи чылыг могейиишкиннер-биле хүлээп ап турганы сеткилди өөртүр. Делгелге залында Тываның даш чонукчуларының ажылдарын, херээжеи улустуң класталгаларын, Якутиянның алгы-кештеи идикхевии Болгаш моигун класталгаларын. Бурятиянын чес, хола болгаш хүлерден кылган ишы-бүрү эдилелдерии, бургаппар, орус улустуң национал идик-хептерии, күшажылдың чепеек-керекселерии онзагай черии үзелеп, аалчыларның соңуургалын хайыпырган.

Дүүн үезинде национал эзы-чемии 'садып турган. Тыва студепт кыстар ыавчы, хуужуур, даалган үскеи муиду, сүттүг шайны белеткээнер.

Республикалардаи келген телохлер боттарының белеткээнии, туе-черииии амыдыралына үнделелеп тырттырган барымдаалыг киноларын көргүзүп танылтырган. Байырлачыг вечээлер хөй киржикчилериин хаара туткан. Тываның студепгилериниң концертиниң программазында Аполлон Байкараның самсоифопга оюнун, Аяс Ондарының хөөмей-сыгыдыы, уруглар болгаи оолдарның күүсеткеи «Ак-ыяш», «Барабап-биле танцы» деп танцыларын, бурят болгаш якут ырларының үш ацгы күүселдеринии көрүкчүлер адыш часкашкыныбле утказаннар. Эрее Кууларга удурткан вокал-инструментадлыг ансамблының күүселдеринде онза утка-шынарлыг.

Аку-дүнма Моолдуң, Якутиянның, Бурятиянын студепт алыяктары национал хөгжүм хереккселдерииге ойлаан. Оларның күүселдс бурзупие идик-хептя солуп турары бир онзагай. Түе-түсгя республикалардың культура ажылдакчылары боттарының студепгилерииге хөгжүм хереккселдерии хандыыр талазыбле дстаилчеии көргүзүп турарының бадыткалы ол.

Бистиң сургуулдарывыс чер-черден чыып алган хепгерии кайы-даа уеде, сезопда ажылгап турарын комудан чугаалаар болду. Оларның киржилгези-биле улуг хемчээлдиг шиини белеткеп турар. Киржикчилер Амир Сая. Геннадий Монгуш. Орлан Монгуш олар шиини чедимчеллг болзун дээп кызын ойнап турарын бадыткадылар. Буряпиның телевидепиези бо шиини белеткеп турарының талазы-биле үжеи минута дургузунда теледаичыдыганы кылган. А институттуң башкылары тыва студепгилерге ядык-кеи, хөгжүм хереккселдериин базазын турглар дугаймда айтырыгны Тыва АССР-ниң Культура министерствозунуң мурнунга кодүрүп турар.

Чеон Сибирьиың культура институдупга болган культура хүннериниң байырлазы доозулган-да болза, хөй пленалдыг студепгилериң аразынга пайырааның балаа-бас идин арттырган.

Владимир СЫРГЫМАЙ.

КИНО

МАЙ 11-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Маленькая волшебница» 10.00, «Враг мой» 11.20, 13.40, 15.00, 16.50, 18.40, 20.30 тактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Двенадцать стульев» 12.30, 16.00, 19.00 тактарда.

«ПИОНЕР»: «Большие хлопоты из-за маленького мальчика» 9.20, 13.00, Киноклуб «Орлёнок» 10.30, 14.40, «Фараон» 16.50, «Пароль не нужен» 19.30 тактарда.

«ВОСТОК»: «Легенда о Нарайяме» 11.00, 16.40, 19.40 тактарда.

агаар

Республикага биче будуттаар Чагбас. Чеон чүктеп хаттың дүгеии секупдага 5—10 метр. Дүне 1—4 чамдык черлерге 5—10 градус соор. хүндүс 13—18, чамдык черлерге 4—9 градус чылыыр.

Кызылга биче будуттаар. Чагбас. Чеон чүктеп хаттың дүгеии секупдага 5—10 метр. Дүне 1—3 градус соор. хүндүс 13—15 градус чылыыр.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүдели, СЭКП Кызыл хооркому, республиканың Агроүлетпүр күрүне комитеди республиканың Агроүлетпүрпромсоюзуң даргазының ораалакчызы

Владимир Васильевич КОЛОБОВТУҢ

үр болгаш аар авараалымың соопда 52 харлаи чораап мечээзин дыиаатышаап, оон төрелдериие болгаи чоок кижилериие хаиы кажыыдалын илергейлеп тур.

ЧАРЛАЛ БЮРОЗУ

ЭЪТ БОЛГАШ СҮТ ҮЛЕТПҮРҮНҮҢ СЕМИПАЛАТИНСКИДЕ технологтуг институ дупгирги курска студентилерни хүлээп алырын чарлап турар.

ДАРААЗЫНДА ТУСКАЙ ЭРТЕМНЕР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ХҮНДҮСКҮ ӨӨРЕДИЛГЕ

1706 «Аъш-чем будуүргелеринии машиналары болгаш аппараттары»;

1603 «Чаныс температуралардың техниказы болгаш физиказы» («Соодукчу болгаш компрессор машиналары» деп специализасция);

2103 «Технологтуг чорудулгаларны болгаш будүүргелерии автоматчыдары» («Химия-технологтуг чорудулгаларны автоматчыдары болгаш комплекстиг механизастарыпкыны»);

2708 «Эът болгаш эът продуктуларының технологиязы»;

2710 «Сүт болгаш сүт продуктуларының технологиязы»;

0706 «Агроүлетпүр комплекииииң аларларында экономика болгаш эргелеп бапкарылга» («Аъш-чем бараапарының үлетпүрүпүң экономиказы болгаш организастаашкыны»);

0608 «Ажыл-агый ажылчорудулгазының бухгалтер учеду, контролю болгаш анализ».

Бот-өөредилгелиг факультедии

1706 «Аъш-чем будүүргелерииии машиналары болгаш аппараттары»;

1603 «Чаныс температуралардың техниказы болгаш физиказы» («Соодукчу болгаш компрессор машиналары» деп специализасция);

2103 «Технологтуг чорудулгаларны болгаш будүүргелерии автоматчыдары» («Химия-технологтуг чорудулгаларны автоматчыдары болгаш комплекстиг механизастарыпкыны» деп мергежил);

2708 «Эът болгаш эът продуктуларының технологиязы»;

2710 «Сүт болгаш сүт продуктуларының технологиязы»;

0705 «Агроүлетпүр комплекииииң аларларында экономика болгаш организастаашкыны» («Аъш-чем бараапарының үлетпүрүпүң экономиказы болгаш организастаашкыны»);

0608 «Ажыл-агый ажылчорудулгазының бухгалтер учеду, контролю болгаш анализ».

Бот-өөредилгелиг факультедии

1706 «Аъш-чем будүүргелерииии машиналары болгаш аппараттары»;

1603 «Чаныс температуралардың техниказы болгаш физиказы» («Соодукчу болгаш компрессор машиналары» деп специализасция);

2103 «Технологтуг чорудулгаларны болгаш будүүргелерии автоматчыдары» («Химия-технологтуг чорудулгаларны автоматчыдары болгаш комплекстиг механизастарыпкыны» деп мергежил);

2708 «Эът болгаш эът продуктуларының технологиязы»;

2710 «Сүт болгаш сүт продуктуларының технологиязы»;

0705 «Агроүлетпүр комплекииииң аларларында экономика болгаш организастаашкыны» («Аъш-чем бараапарының үлетпүрүпүң экономиказы болгаш организастаашкыны»);

0608 «Ажыл-агый ажылчорудулгазының бухгалтер учеду, контролю болгаш анализ».

Даараазында мергежилдерге өөредир: 2708 «Эът болгаш эът продуктуларының технологиязы», 2710 «Сүт болгаш сүт продуктуларының технологиязы», ыылгалдаларны даразында эртемнер аайы-биле дужаар: химия (бижимел-биле), математика (бижимел-биле), орус дыл болгаш литература (сочинение).

Дараз

БИБЛИОТЕКА им А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунун, Тыва АССР-нин Дээди Советинин болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч. май 12 пятница № 111 (14011)

1925 чылда үнезевилеттингеи. Өртээ 3 коп.

Часкы хову ажылдары

БОРА-ХӨЛДЕ БОТ-БАШКАРЫЛГА

СЭКП XXII съездиниң аттыг совхозтуң тараажылары эрткен чылын гектардан авазы дүжүттү ажаан өстүргеш, Чөөш-Хемчик районда оң куду көргүзүлүг ажылагчыларның санынга кирген. Ол дугаймында сайгарым чугаалашкан улуг, бичии хуралдар каш удаа болгулаан. Оон кол чылдагааны чер ажылын сайгырадырыпче кошкак кичээшел салып, агротехниктиг шегелделерни хажыдып, ону чогуур үезинде чорутпайн келгенинде деп хайыракпылар түпвел үндүргеп. Эрги-не арга-хевирлер-биле ажылдаары ам болдунмас болу берген.

Совхозтуң кол хову туралаа Бора-Хөл бригадазы бо чылын 4 звено кылдыр үзүлгеш, чернн, техниканы ботгарының иразында үлешкен. Ол чорук ажыл-херекти эдс көрүп, күш-ажылды организастаарының чаа арганарын улам долу шингээдип алырынга бурунгаар бизымны кылып турарының хереглиир.

Бо чылын үш муң гектар тараа культураазы, 1500 гектар мал чемин белеткээр. Гектардан-на кылыгасты 10,6, питепсивтиг шөлдерден 14 центнерни, арбайны 9,5, сулаиы 8,5, чигетараазы 7,8 центнерни ажаан өстүрериң планнаан.

Тодаргай план-даалганы алган соонда кижилерниң тура-соруу бедээп, опаашкан ажылынга хамаарылгазы өскерилген, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү дээш идепкейлиг өөрүп орар. Механизаторларны хөй-ле өөредипр, сургаар, албадаар чүүлдер барык читкеи. Төнчү түнелел оки болган түдүң алыр шалын арбын болур дээрзин кижи бүрүзү ылап санаан, угаан-биилип, олче чүткүлдүү көдүрүлген.

— Ол хире дүжүттү бистиң байдалдарывыска өстүрери берге болбайн аан — дээш, бистин-биле кады чораан совхоз директору Хүлер-оол Салчаковия Дамба-Даржаа механизаторлар-биле чугаалажып киришти.— Хөрүүнде ишк ковчуг эвээш. Кааң чыл болур хевирлиг. Ам чүгле эң органнзастыг хөделирн чүгүла. Шак-үеин халас эртирии болбас. Ылаңгыя чылыг хүнпер дүжери-биле ажылдыц темпизин шапкынчыдыы, чаштырылганы эң кыска хуусавда сорудар согрулга түрүп турар.

— Бо чылын час озалдаап —деп, 20 чыл механизатор ставктыг, звено удурткучузу Бөртей Доржуевич Сат удаштыр таймылбырлай-дыр. —Хамаарышкан шөлдериниствд чаштап-сигенин каштдаа удаа аштап-арыглап, илнирткп, удурертнп-даа келдивис. Соок хаттыг түнпер шөйлүлеш турупкапыдап чаштырары арай саадаат турун берди.

— Агротехниканың бедик пегелделерпп үеиип байдалынга таарыштыр нпып сагыыры элбек дүжүттү өстүрер мегадылалды бөөр —деп, кол агропом Байыр-оол Ламажапович Монгуш хөочуп механизаторнуп бодалып уламчылай-дыр.— Звепо бүрүзүнде тарылга шөлүүнүк хөй кеннп күзүп аидарган. Гектар санынга доктаттынган хемчөл ёзугаар эргежок чугула чемиитчилелерпи төккеп бис. Чамдык звенолар пйи удаа илнирткеп, ам үшүүнүе тарылга мурнуу чарыннып илнирткээшкинии чорудуп турар.

Звено удурткучулары Олег Кара-Сал, Бөртей Сат, Алексей Ооржак, Анай-оол Донгактың хөй чыл ажылдап келген механизаторлар. Камналгалыг чорук, пшнарлыг ажылдарны кол чериии эзлээр.

Коммунист Бөртей Саттың звеноузупда 3 тракторист Чанғыс-Хадын девискээринде 887 гектар тарылга шөлдүг. Олар аңаа пшк базырышкынын апрель 10-да эгелээп, 400 га черии бо чазык удур аидарган.

Агропом түскай эртемнпг, аныяк механизатор Алексей Ооржак Куу-Даг, Ооран-Кужур ынчаар 800 гектар черии бок-үүштеп пйи-үш удаа аштап, ажылдап кылган, мал чемп белеткээр звенога дуналажып, өөрү-биле кады чер чарын турда ужураштывыс. 7 кижи составтыг звенода 3 трактор, 1 машина быжыглаттынган. Олар арбай тарыыр шөлүн аар илнир-биле чаштырылгага белеткээп. Суна шөлүүнүң шыгын базырган, культиватор-биле үлдүртнп каап. Ол звенода дүржүлгалыг хоочупнар Оттүк-оол Монгуш, Чкалов Ховадыг, Алексей Сат-биле кады аныяк механизаторлар Виктор Сүрүң, Николай Сат эгин кожа турупкан эрестнг ажылдап турар.

Бригадада партия бөлүүзүн удурткучу Анай-оол Донгактың звеноузупда ховуштелдерге хөй чыл дүргүзүлүп тракторнуң тыпын бижпг түдүп келген Полина Сонамовна Ооржак механизаторларның ортузунда хүнүткеадпг кижилерниң бирээзи. Херээжен трактористиң ажылын сопуургап теде бээрписке, хөрүүнүң шыгы үр чыдар кылдыр аар илнирбиле ажылдап тур. Шөлдү ынчаар белеткээп соопда ам үгле чаштырары артарын Полина Сонамовна биске тайылбырлап турду.

Өзүп орар материалдыг сопуургал ажыл-херекти эдс көрүүнче тараажыларны албадаап. Амгы хүпперае коммунист Алексей Ооржактың звеноау өскелерпп мурнап, темпинии дүргедеткеп. Ол звеноүүн тараажылары пшк базырышкынын бпр дугаар дооскаш, хамаарышкап ineлүп кап удаа илниртеп, удуреткеп, бок сигенин аштап өрыглаан. Амдыгында үе бар болгаш, шала хоомай ажылдап кылдыгаи черлерпп катап-катап илниртеп, чемдпк үелерде чыдып каап турар өөрүпге дүзелажып четтигип турар.

Черле ынчаш Бора-Хөлде ажаа олурар механизатор чок. Шүүтү хамаарышкан девискөрөп дээш сагыш аарып чорүүр. Оларның чамдыкпыбиле чүгле дүштеки чем үеиипе үжураашып четтнгиннп. Олар чемпсиген соопда тоо быдаргай, түс-түс ажылдаар черлерииче чорүй бзарлар.

— Механизаторлар кодурхүшкүнүг ажылдап турар. Оларны күүүп сүргеп ажыл чок. Звено бүрүзү бот-башкарып ажылдай берген. Ам кол-ла чүве — бо күннерниң темпизин чаштырылга үезиипе садбас болза экп—деп, директор түнней-дир.— Берге-лер бар болбайн аан. Бүдүрүлгенпи кодурериие кижи фактору ышкаш күштүг бырапы ажылхерек кырынга көргүзүп, газааажыларга таварымчалыг байдалдарны түргүзүп бербиннаап, сагыш човаашкыиы күштелдирерге алыс түнпел чогумчалыг болгунга бүдүрээр бис. Чештүг чылдагаанпар артырга чаштып чыдып албайн, бергелерии шинтпирлпг ажып эртеи бот-башкарыпп ажылдалынга улуг салдарлыг.

Шак ынчаар тынчу түнпел дээш дегейленчек эвес, бир янзы улуг сорулганы салып, шинтпирии үндүрүп, сомуургалды кодурери чогаадыкка сөзү-биле бот-башкарыпп ажылдарынга черле идигнп болуру чугаажок.

Данзы САЛЧАК.
(«Шынын» корр.).

ТӨЛЕВИЛЕЛДИ ЧУГААЛАЖЫП ЭГЕЛЭЭН

Дүүн Кызылга «Монгулек» гостиницазының хуралдаар залынга республиканың профсөвилел активинин семинар-чөвүлел хуралы болуп эрткен. Оон ажылынга профсөвилел райкомнарының, хоорюмунун, бүдүрүлгелерде, совхозтарда профсөвилел комитеттериинн дергалары, адырлар аайы-биле профсөвилелдер обкомнарының апparадының ажылдакчылары, профсөвилел шимчээшкинниң хоочулнары болгаш оске-дээ активтер кирипшкен.

Семинар-чөвүлел хуралга «ССРЭ-нин профессиональдар эвилелдерииин эргелериниң дүтаймында» ССРЭ-нин Хоойлузунуң телевилелиии өөренип, чугаалажып көрген.

Профобмчөвүлелиниң киллис эргелекчилери М. Ф. Глазырии сөс алгаш, үоокта чаа «Труд» солуига үнген «ССРЭ-нин профессиональдар эвилелиинин эргелериниң дүтаймында» ССРЭ-нин Хоойлузунуң телевилелиии үзүрдүлээни чыыганнарга танпыштырган. Күрүнеии, ажыл-агыйыии, социал-культура түргүзүүшкүнүүнүң айтырыгларын база профсөвилелдерн бодунуп уставиилиң черелделерии чедиишкиниит күүседиринге ам хүлээп алыр ССРЭ-нин Хоойлузу магадылалды түргүзүүп турарын ол тайылбырлап чугаалаан.

Профобмчөвүлелдиң киллис эргелекчилери Н. И. Зверков, Ю. Н. Тихонов, М. М. Монгуш болгаи өскелер-дээ профессиональдар эвилелдериниң эргелериниң дүтаймында ССРЭ-нин Хоойлузунуң телевилелиине хамаарыштыр чүве чугаалаан, ону түүдүгүзүнүп деткээп. Хоойлу телевилелиинге боттарының чамдык эдилгелерии киирген.

Профобмчөвүлелдиң даргазы Ш. П. Куулар түнпелиилге чүве чугаалаан. ССРЭ-нин Хоойлузунуң телевилелии чугаалажырынга семинар-чөвүлел хуралдың кирижикчилерин пдепкейлиг кирипшкенни демдеглээп. Телевилелдн бүтү профсөвилел организацияларынга кадбаа-биле чугаалажырын эки организастарыпып айтырыгларынга од доктаагап.

ССРЭ Хоойлузунуң телевилелии пропагандаавар болгаш телевилел талазы-биле кирген саналдарны инитилелиитер ажылчы болуптуг (удурткучу М. М. Фирсова) тургускан.

(Бистин корр).

Кооператив шимчээшкини:

арга-дуржулга

СОВХОЗКА АЖЫКТЫГ

Үш-ле ай иштинде тейгага тудуг ыяжын кеанп, ыыштаижке сөөртүп, тудуг кылырынга белеткеп, чурттакга бажыны биле чүнар-бажынны тудуп үндүрүпкеп 13 кижи составтыг тудуг бригадазы Тываның совхозтарында бегүн бар бе? Чок деп чугаалап болур. Бир эвес бар-даа болза, каш-ла санныг боор. Тудугжуларның ажылы кандыгла-бир чылдагаан-биле шүүдавастаап түрүп бээрп совхозтарда колдуунда чаңчыл болган чүве-ле болгай. А Кызыл районда «Х Улуг хураа» совхозтуң базазынга тургустунган «Баян-Кол» кооперативтиң кежигүнперп үстүнде адаан ажылдарны үш-ле ай иштинде кылган.

— Кооперативке кижилерниң ажылдаар тура-соруу бедик боор-дур —деп, «Баян-Кол» кооперативтиң даргазы В. Сидрин чугаалады. — Ажылдың хемчээли-даа, ону кылгаары дээш ылар акша-даа баш бурунгаар биздингир. Дугуржулга ёзугаар тодарадып каап боор.

Володя бодү мооң мурнунда «Х Улуг хураа» совхозка тудуг бригадазы боон ажылдап турган. Февраль айдан эгелеп, кооператив тургузуп, ажылдай бергени ол. Кооперативти тургузарынга совхозтуң удурткулгазы дузалаавы оон чугаалажыдан билдинди. Ыяш дилдирер пилорамазы, чазавыр черии, 2 трактору, ыяш сөөртүр 1 машиназы совхоз кооперативке арендага берген. Арендалаан машина-техниканың хөлезизиниң пиитп ертээ чылда 4 муң рубль хире.

Кооперативте күш-ажылды организастаанзы, кижилериниң ажылдап турарының шинээ бо чүүлдүн эгелиипде киирген чижектеп-не илдеп-дир. Оларның кылыр ажылы хөй. Тудуун эгелээпп кыштагга кажаапы, база бир чурттага бажыцын тудар, хөй кыргыыр пунктуиун, хөй чуур ванпаиын тудуун эгелей бергеннер. Бо ийи тудугиуп пиитп ертээ 65 муң рубль. Бо чылын чүү хире хемчээлдиг ажылдарны кооперативтиң шиигээдип алыры билдинмес. Эвээш-ле дизе, 80-90 муң рубльдиң ажылын кылыптарынга кооперативтиң кежигүнпери бүзүреллир.

Кооперативти тургусканы «Х Улуг хураа» совхозтуң болугуна ажыктыг болган. Совхозтуң тудугларын кооператив бедик темп-биле тудуп эгелээп. А ажыл төлевирии кооперативке совхоз күрүне ертээ-биле төлеп берип турар. А бир эвес оске черден келген бригада азы кооператив болза, совхозтаи акпаны «кактап алгаш» чоруй бавр ийик. Ол чорук амыралдаа биллингир болгай. Түе черии, кижилериите боттары башкарып ажылдаар аргаиы боор болза, кымдан-даа дорайтавайн ажылдап шыдаар деп чүвени «Баян-Кол» кооперативтиң кежигүнпери көргүүп эгелээн-дир. Оларның кылган ажылы совхозтуң бодунун тудуунуң планынга кирип турар. Оон ажылын моон-даа соңгаар деткнир болза, кады ажылдажылга ажыктыг болур.

«Шинтпирлээри чугула айтырыглар кооперативтиң ажыл-иижиидс бар. Тудуг тударынга херек чудукту, соңга рамаларын, кастакты, ажыктн кооператив боду кылып ап турар. А шала мапзазы, шывыг кылыр маиза дээш оске-даа тудуг материалдары кылыр дериг-херексел кооперативже херек апарган. Боттарының өөрүү-хөреңгилнин кооператив салып ап эгелээп. Чоокта чаа ГАЗ-53 маркалыг чүк машиназын организапияларының бирээзиидеи садып алган.

«Баян-Кол» кооператив биле «Х Улуг хураа» совхозтуң иразында харылзаалар, чамдык чоруудээлиг чүүлдер бардаа болза, черле чогумчалыг эгелээп. Моон-даа соңгаар бот-боттарын билчнр, бот-боттарынга ажыктыг байдалга хөпжүүр болза — эки-ле ийик.

Чоига ачы-дузаа чедирерип кооператив планнап турар. Хүүда тудуглар түттүруп алыр дээн кижилер чагыгны киирип болур. Оны тутканы дээш төлеиир күрүпе ертээ-биле дең.

Бар курлавырларны кооперативтиң кежигүнперп ажыглап эгелээп. Тайгага ыяш бескеш, оон будуун черге арттырбайн чыып, оттуглар ыяш кылдыр белеткээп, чоига садып турар. Ыяш дилдирер черде ыяш артынчызын база ынчаар ажыглаан. Оттуглар ыяшты чоя садып ап турар. Оиу кооперативтиң машиназы-биле хереглекчиниң бажыцынга чедирип боор. Ыяш артынчызы хамаанчок. оон хирээпдээзи безин совхоз, херек апарганна, садып алыр. Чурттувустуң байлаа ыяштыц кайы будуруге черинде ынчаар камналгалыг ажыглап турарыл?

Ам кооперативтиң кежигүнперинин оюма-төгериинин дугайында. Сөөлгу үеде кижи бүрүзү ийпа 400 рубльден авазы эвес акпаны ажылдап ап эгелээп. Ажыл шүүдээп түдүм, ковүүрэи чугаажок. Кооператорларның шалыны дээрге-ле оларның боттарынын шынчы ижи-биле ажылдап алган акпазы-ыр. Бөгүи кооперативтиц агар санында 17 муң рубль бар. Оиу кооперативтиц пиитп дерегделиигге чарыглаар.

«Баян-Кодуун» баштайгы бөлүмнары чогумчалыг-дыр. Анаа тварымчалыг болгаи чүгүл —совхоз биле кооператив арасында ажыл-агыйны тарылзаа, кады ажылдажылга болганы чугаажок.

Шанғыр-оол СУВАН.
(«Шынынын» корр.).

Тандыда «Коммунизмниң херели» совхозтуң хову ажылчыглары бо чылын керээ-биле ажылдап кирипкеи. Ийи бригаданы звенолар кылдыр аргылаан, олар дирежнии-биле керээлерни чарган. Тускайжиттынган № 2 бригада нитизи-биле 10200 тонна сигенин, силосту, сенажты болгаш маза ёске-дээ чемнерни белеткээр планныг.

Амгы үеде бригаданың механизаторлары вуруккан 54 гектар черии аидарып дооскан, аиаа медени ҷарыыр. Тарылга шөлүн суггарып алыр дээш күжениишкинниг ажыл кидии түлүк чорун турар.

ЧУРУКТАРДА: тракторист Кушкаш-оол Оюн; суггатчылар Петр Бухтуев биле Сергей Санчат.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотолары.

ИШКИНИҢ БУЯННЫГ ОГЛУ

Чангыс чер-чурттуглеры Дадар-оол Көк-ооловнч Монгүшту мынча дээрлер. Буяи деп сес хүндүледдп ылередирииц эң дээдилериниң бирээзи. Ишкининң чону чүге мынча дээрил, кандыг аажы-чаңы, мөзүүр-биле ол улустуң мындыг сөзүүнге төлептиг болганы ол?

Д. Монгуш күш-ажылчы базымын 37 чыл бурунгаар, 1951 чылда, мынчап «Ишкинн» колхозтуң хову-трактор бригадазының үчёткигиидеп эгелээп. Амгы үеде ол «Ишкиң» совхозтуң агроному. Үчёткиктеп агроном четкеп кижи. Кижиниц кылымаа ол-дур. Чок, бо аразында ол кайыбир өөредилге черп-даа доосиаап, мындыг-мындыг дээди азы ортумак түскай эртемниг деп, кармаиаап диплому-даа чок. Агрономнуң «диплому чорваи болу ол» дижип, чангыс чер-чурттуглары чугаалажыр.

«Үчёткик биле агрономнуң аразында үеде ол кандыг ажылды кылбады дээр. Совет Армиизның түрөэлеиипге 3 чыл тепсеп каапкап. Чогум дооскап мергежилп чок-даа болза, дипломнуг кижилерден кайчап-даа дузак чок, салым-чаяанныг кижилер чоруур. Ындыгларның бирээзи Дадар-оол Көк-ооловнч Монгуш ол. Ындыгларны алыс-ла баштыг кижи дээр бис. Тывыгыыр, сагыпгыр болгаи угаан-сарыылдыг, ажылды удуртуп, организастаап биларп өөредиичел —Д. Монгуш мындыг салымныг. Ындыглар кайыбир ажылга «ширик дуглап одурбас» дуулут-ла оиу шыпаарын практнка кырынга көргүзөр. Шынап-ла, Дадар-оол Көк-ооловнч кандыг ажылдарны кылбады дээрил: райкүүскомунун план кнлизиинпя эргелекчизи, кодээ Совет күүскомунун секретары, бухгалтер, салбыр эргелекчнзи, зоотехник, ам агропом. Ишкин салбырының эргелекчизинге безин 16 чыл болган. Ол уеле эргелекчп малчыпнарның амыдырал-чурттагларын экижилериичe эң улуг сагыпты салып келген. Ишкининң буянныг оглу дээр сөстерии тыптып келген уезп-даа ол. Ам оон кылган, организастаап ажылдарын допчулу-биле чыскаай азай каапгайы: Чангыс-Шнвн бригадазының төвүпге кылыл-булуиду, магазинии, чынар-бажыцны туттургулаан. Ажылды организастаарда чонуп болуп киирипшгиерин, чонга дадырып ол кажаида ҳтпас. Ынчангап ол чангыс чер-чурттугларын аиилелдеп турган. Атпак-Аксы, Терек-Кежиг, Үстүү-Соор, Алдыы-Соор деп черлерде алаап каш көөрүүлерпи туттурган. Олар дээрге хову-шөлде көөрүүлер эвес-тир. Кадыг-бегт, кызаавлар, кашпалдар аразында тудуглар. Талдыг-Шёлдаи Каргал-Аксынга чедир одуругиу таварты эртер оруктап, шыдаар-ла кижилер аргыжар. Чүгле чангыс машина эртер, бир талада 100—150 метр кулу Ишкининң суу саарыглаашыл агыи чылар. Чамдыктар олче безин каре албас, өөрөигеп чоланчылар болгаи пассажирлер аргыжар чер. Алдыы-Ишкивле 45 километр оруктуг ол черпиц чону каш чыл уламтыр кезии аштаап, 1987 чылда дооскап. Оон ачызыбиле өпкү кадарчылары ам суур-биле аргыжып турар апарган.

Одуургларны, көөрүүлерии эрткеи улус Дадар-оол Көк-ооловичнии сактып чугаалап, «Ишкининң буянныг оглуи аар» дижирлер.

«Сүт-Хөл» совхозтуң Ишкин салбырын 1988 чылда түскай совхоз кылдыр тургусканынга Дадар-оол Монгуш дыкала сеткилп хайыгып өөрээп. Ажыы-биле чугаалаарга, мурнунда түскай ажыл-агыйны дүжүрүп деп чүве дыка-ла «сарышкылыг» апаар. Хөгжүүде талазы-биле илдеп-не хожудап каарын ол бодунуң караа-биле көргеп. Ам харын Ишкинде экономиктиг болгаи социал хөгжүүде шүүдаап. Чаа тургустунган ажыл-агыйга кол агрономнуң үлүг капчаар-даа аажок улуг. Ынчангап Дадар-оол Көк-ооловнч чаа албап-хүлээлтеге томуйлаткаш, ийи дакпыр күш-биле ажылдап киришкеп.

Сиген, тарыа шөлдерии эргип кежиирде, машина-техника деп-даа турбас, ак-бора аъдын мунупкаш чоруттар. Баштайгы чылында совхоз бир гектардан 15,8 центнер тараазы, 50 центнер хөй чылдыг сигенни алаап алган. Кол агрономнуң могаг-шылаг чок ажылының түпнели ол-дур.

Чер ажылының талазы-биле бүтү-ле эки түүлдерии сураглаап, чыгдынган, помчуттунган чоруур—Дадар-оол Көк-ооловнч ыядыг. Деиишилгелиг арганарны биибес, ажыглаашс болзунза, удуртканың участок хожудааны ол. Ынчангап «Ишкининң» кол агроному кезээде чаа түүлдү дилеп чоруур.

Бо чылын совхоз часкы тарылгага ыпамчалыг белеткеигеи, ажыл үзүү. Ам часкы сүүт кидии түлүк. Улуг, бичии-даа хемчээлдиг ажылды кол агропом деиге өөрү, сонн үезинде аиаа үүрмек айтырыг, үүрмек ажыл деп чүве турбас.

Оон ег-бүлези ёзугаар ег-бүле: шайыралдыг, демнег, күшкылды. Оиу балыкчары-биле ижектерлеп киирейш улуг оглу Хөр-Тайга школазында күш-ажыл башкарыы, оон бичеэи ВЛКСМ обкомунуң ажылдакчызы, бир оглу кадыр чоруур механизастаттынган колошпада мастер, оон бичеэи кедээ ажыл-агый институдунуң инженер-механика факультединиң 4 курсчузу, уруу башкы үзүлелгелиниң 3-кү курузунда, эң хөймеи школада 8-ки класста.

Ишкининң тарылга шөлдериидс ак-бора аътыг чоруур агрономнуң, хоорюн коммунистиг ажыл-херек-биле сөөлу карышпас, ёзугаар совет кижи Дадар-оол Көк-ооловнч Монгуштуң ажыл, ымыралыиын дугайын допчулап чугаалаарга мындыг ийин бо.

Чалчык ОНДАР.
Сүт-Хөл район.

СОРУЛГАЗЫ БЕДИК

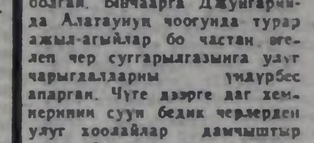
Районнуң септелге-техниктиг бүдүрүлгезиниң механизастаан хнмжиидилге отрядында хөй эвес кижи ажылдап турар. Оларның кылыр ажылдары ажыл-агыйлар-биле керээ чарып, ихмжиидилге ажылдарын кылып будуреры.

Эзлечилиг часкы хову ажылдарынга механизастаттынган хнмжиидилге отрядының коллективин ямзы-бүрү техниканы белеткээп. Оон ангыда минералдыг чемшчиидилге тарадыр РУМ-8 деп 4 тележкаиы, органиктиг чемшчиидилге тарадыр ПРТ-10 деп ножуг машиназын белеииинн шугумунда тургускан. Ук отрядтың материал-техниктиг базазы кошкак-даа болза, ам кааа ажылдаарын деп айтырыг тургустунуп турар.

«УТКА 25 чылы», «Найырал», «Ак-Туруг» совхозтар-биле хнмжиидилге керээлерни чаргаш, оон күүселдезиниче ам кирипштер.

Эртнен чылын отрядтың коллективи 96 муң рубльдиц ямзы-бүрү ажылдарын кылып чорутпаш, планнан ажыр 30 муң ажыг рубльдиц ажылын кылган. Бо чылын коллективтиц мурнунда 100 муң рубльдиц ажылдарын кылыр соруига бар.

Намын-оол КОШКАР-ООЛ.
Улуг-Хем район.

БАРНАУЛ, Алтайга бо чазыи үргүлчү соон, хар холуктуг чаъстаашкиннар боон туган. Агаар-бойдустуң байдалы чүгээртеп, чер чылын ягелээргс, крайның тараажылары часкы хову ажылдарын хөлиышкиниыг чорудуп эгелээн. Крайның чөөн талазында тайга ээзэ черлерде турар ажылагчылар чочак-тараанны болгаш мал чемиите хереглээр культуралараны чаштырып турар. Чочак-тараа, суда болгаи виика холумактыг үрезиииер-биле хөй шөлдерии чаштырып турар.

Ховулуг черлерпиц колхозтары садыг кызыл-тастын үрезиииерин чаштырып турар. Эки шыиарлыг ол тараанын садып алыр өртээ оске культуралардан улуг. Оон «Алтайка» дээр сортун колдады ажыглап турар. Алтайның тараажылары бо чылын ол сорттуң тараазын 300 муң гектар черге өстүрер.

ТАЛДЫ-КУРГАН. Чер сугтарылгазынга ажыглаар дериг-херексслдерни колдуунда электрожергия болгаи улуг моторларның иүжү-биле ажылладыры чаңчыл апарган болгай. Ынчаарга Джунгариида Алатауиуң чоогунда турар ажыл-агыйлар бо частан өгелеп чер сугтарылгазынга улуг чарыглалдарны үидурбес апарган. Чүге дээрге даг хеииериии суун бедик черлерден улуг хоолайлар дамчыштыр ногаа болгаи тараа шөлдерииче аксып бадырар системаларны кылган. Ол хоолайлардан акаан сутиун базыышкыны улуг болганындаи «Фрегат» дээр сут суптарээ аппаратгар чнигп-биле ажылдап турар.

Панфилов районнуң «Басчий» совхозунуң бүгү суггатгыг черлерин ам мындыг аргабиле суггарып турар.

КИШИНЕВ. Эртем-техниктиг идеенин Бүтү-эвилел ярмарказы Молдавиянның пайтысалында ажыттынган. Ында янзы-бүрү адырларның конструкторларының, технологтарының болгаи тускай эртемниглериниц ажылдап турар бюроларының чогаалыи кылгаш, будурүлгеде үнпгээкнии бир муи ажыг чаа дериг-херексслдерии делгээп. Оларның хөй кезии чоннуң хереглел барааинарын будурер аппаратуралар. Чугула хереглелдиц барааинарын бүдүрсринге ажыглаар янзы-бүрү дериг-херексслдерни садып алыры-биле 10 мян. рубльдиц керээзи ол ярмаркага чардынган.

(СЭТА).

ПЕКИН. СЭКП ТК-ниң Чингиие секретары, ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачевтуң фото-чуруун Кыдаттың коску хөй-ниити ажылдакчызы Жэнь Дуилиига дамчыдып бээрииин ёзугаалы дашпыны чурттар-биле найыралдың улусчу кыдат инитилелиинге болган.

Жэнь Дуилин — сурагжаан кыдат интернационалчы, Октябрьнын социалистиг Улуг революциязының кирижикчизи, Россиига Совет арге-чагыргаиы тургузар дээш демиселге амы-тыныи берген Жэнь Фучэнынын оглу.

Бо чылдың февральда Жэнь Дуилин М. С. Горбачевка чагаа бижээн болгаш Кыдат Улус Республикага оон келир дең турарынга байыр чедирип, бодунуп бажыныига аалгы болуп келир кылдыр чалаан. Совет удурткучу найыралдын эвилеп чагаазынга харыы кылдыр ат салгаиы бодунуч фото-чуруун Жэнь Дуилиига чоруткан.

Фото-чурукту дамчыдып бээрииин ёзугаалынга даштыгы чурттар-биле найыралдыч улусчу кыдат инитилелиниц харылсаалгалыг ажылдакчылары, кыдат хөй-ниитиниц төлээлекчилерии, ССРЭ-ниц КУРда элчин черинин ажылдакчылары киришкен.

НЬЮ-ЙОРК. Чепсегленнишкиннн дүжүрсринин болгаш делегейнин айыыл чок чоруул быжыглаарыиыц чорудулгазынга Каттышкан Нацнолар Организациязының ролюига хамаарышкан чазактыг эвес организациялардың төлээлекчилериниц шүүлгазы КНО-нүн Айыыл чок чорук човүлелиниц штаб-квартирazынга ажыттынган. Космос эдлемнерии тайбын сорулгаларга ажыглаар талазы-биле специалистер болгаш дипломаттар шүүлганга киржип турар.

(СЭТА).

ОЛАРДАН КЫМ ЭҢ ТӨЛЕПТИГИЛ?

Бо чылдың март 26-да болган ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларынга чамдык округтар түнел чок болганы билдингир, соңгулда бөөлзетенькеринге киргеи кандидаттар депутат кылдыр эртпээнер. Калбак демократиянын болгаш ажык-чарлыг чорукту байдалдарында мындыг болур ужуралуг-даа, мынчангаш бо чылдың май 14-те чүрттүүн 198 соңгулда округтарынга база катап соңгулдалар болур. Оларга 1216 кандидат бүрүткеткен.

Бистиң республикада Кызылдың Чөөн № 646 национал-девискээр соңгулда округу база оларның санында кирип турар. Анаа үш кандидат бүрүткеткенин дыштатпан бис. Ук округка соңгулда май 14-те болурун база катап сагындырбышаан, кандидаттар-биле база катап таныштырары-биле бөгүн оларның бүзүреттиргеи кижилеринге сөстүг бердивис.

«Тыва транспорту» девискээр-будурулге каттыжышкынының партком секретары В. А. АСОНЫЧЕВ:

— Кызылдың № 1 автотранспорт будурулгезинде чоланачы, депутатка кандидат Вячеслав Николаевич Кошелевтиң бүзүреттиргеи кижизи мен. Бо бедик хүлээлгени мензэ онаан, бүзүредим коргузкени дээш кандидатка, соңгулда округунга четтиргеними илередип корейн.

Вячеслав Николаевичиниң дугайында хөйүг чугаалап болур. Чоланачыларның аразында эң бодүүн, эң ажылгыр, эң ак сеткилдиг болгаш ескелда эки талаларлыг кижилеринең бирээн. Оны депутатка кандидат кылдыр эш-оорга шыйнап-ла тып дешпиткен деп бодаар мен.

В. Н. Кошелев Шагаан-Арыгга ажылчын ог-бүлеге төрүттүнген болгаш кадржаан ажылчын кижи. Бодунуң чоланачылаан келгеи бо бүгү назынында хөйүг көргеи, кижилериниң негелде-херелдерин дыка эки билир, бир эвес херек апаар болза, ол бодунуң хөй-ниити хүлээлгезин күүседип каяа-даа чедеринден чалданмас. Мынчангаш ону коммунистер СЭКП Тыва обкомунуң кежигүнүне соңгааны таварылга эвес, ол бюро кежигүнү база турду. Оон партия болгаш күргүне ажылынга чедишкинниг киржип шыдаары оон илерээн.

Кижилерге херек дээр болза, кайдыг-даа үеде, кандыг-даа ырак черже ол чажам дивейн чоруттурын база билир мен. Ол дугайын соңгулда муңгуунуң хуралынга база чугаалап турдум. Ам база катаптан болур мен. Бир катап Чаа Чыл бүдүүзүнде республиканың эң ырак булуңнарының бирээн — Хандагайтыже түүн чедирер апаарган. АТБ-ниң дыка төй чоланачылары шыптыпаннар. «Даарта байырлал хүнү мынжыл, ол түү деп чамдык кижилер шуут эдерсиннер, оон туржук шыжыгар безин кижилер тургулаан.

Ынаар чорудар эки турачы тыппайн тургаш, Вячеслав Николаевичиге таварыжы бергеи бис. Өөрүже аътаныптарын оон дилединивис. Ойталаар болза шыпаап-ла бодуңуң эргеи болгай, байырлал бүзүүзүнде шыпаап-ла түү дээр деп. Кошелев чогум кандыг түүк дугайында чугаа чоруп турарын кичээнгейлиг дыштаап, артык сес-даа соглевээн, «Шыпаап-ла, чугула түүн-түр, чоңга херек болганда кижи канчап байырлап орар боор. Ынча дээш, ырак оруңче дорааи дөгерип бергеи.

Оон бээр элээн каш чылдар эрткеи. Бо үениң дургузунда Вячеслав Николаевичиниң ажылынга, амыдыралынга кандымызын бодум безин эскербейн хайгаарап келдим. Черле төлептиг кижи болду. Чажыргаш канчаар, чамдык ажылчын эш-оорүүзе «үзүүг» черлерге барып, «үзүүг» кижилер-биле чугаа кылып, айтырыг шиитиирлеп, калбак хемчээл-биле боданып шыдавас болгай. А Кошелев мындыг эвес, оон билип делгем, амыдыралчы дуржулгазы улуг, сагыш човаачал, кижилер дээнде, оларның хүн бүрү амыдыралы дээнде черле чалданмас деп билир мен.

Бир эвес ону депутат кылдыр соңгуп алыр болза, оон кандыг айтырыгларже сагыш салыр дээнин солуннардан номчаан боор, анаа доктаавас мен. Түүле оон амыдыралды билиринге, кылын күш чедиштерин соруглаарлы салганын демделээр-дир мен, а бир эвес ол бистиң депутадывыс апаар болза, оон соглээн сөзүү ажыл-херек-биле карышпас дээрзин бүзүреттиишаан, Кошелев дээш бодылаарынче соңгукчуларны кыйгырар-дыр мен.

ТДЛТЭШИ-ниң эртем ажылдакчызы К. А. БИЧЕЛДЕЙ:

— ССРЭ-ниң улус депутадынга кандидат Кара-кыс Донгаковна Аракчаа ССРЭ-ниң улус депутады дээрге хүндүлүг ат болурундан ангыда, улуг харысалга деп санаар турар. Шынаап-ла, шын шиитиирлер, бүгү негелделерге дүжүүп турар хоойлулар хүн-төнүн ажыл-агыйының кайы-даа адырында кадр айтырыы эң чидиг тургустуунуң төрээн ажылчыларын, ажыл-херээ-биле танышкан, ажыл-агыйының башкарарының чаа састыгларын, ажыл-агыйының башкарарының чаа састыгларын, ажыл-агыйының башкарарының чаа састыгларын

Лекция пропагандазы

ЧЕТПЕСТЕР БАЗА БАР

Бистин Кызыл районуң «Билиг» нинтилелиниң эге тургустунуушкуның үезинде чурттуң социал-экономиктиг дөгжүлдезин дүргедедириниче, совет нинтилелдиң революсчу эде тургустунуушкуның бүгү талзыбле сайзырадырынче углаган партияның стратегиг углавышкының тайылбырлап, лекция пропагандазын организастап чорудар талазы-бле ажыл-чорудулгазын эде тургускан.

Районуң «Билиг» нинтилелиниң 23 эге организациязында бактаан турар ийи чүс чеден ийи лекторларның ишчиниде 146 коммунист, 72 комсомолчу ажылдап турар. Олар районуң ажылчы чонунуң утаан-медерелинге эде тургустунуушкуның алыс утказын угаадып, партияның салган эңис сорулгаларын күүседиринче кижи бүрүзүнүң харысалгазын бедидериниң эргежок чугулазын тайылбырлап турарлар. Эде тургустунуушкунун амгы үе-чадазында будурулгезин интенсификастаарының чугула айтырыгларын шинтипирлээринге хамаарышкан лекциялары номчуп турар. 1988 чылда анга-анга темаларга номчуттунган лекцияларың саны дөрт чүс ашкан. Оларны кол-кол темаларга хүваар болза мынаар: партияның XXVII съездизиниң материалдарынга — 50, көдээ ажыл-агый будурулгезин интенсификастаарының дугайында, бот-орулга-чарылга, бот-акшаланмышкын, бригада керээзиниң айтырыгларынга — 64, СЭКП ТК-ның Пленумнарының материалдарынга — 17, партияның Бүгүзэвилел конференциязының материалдарынга — 19, хообулудурум темазынга — 54, араглаар чоруукка болган наркоманияга удур демиселге — 111, делегей байдалынга — 53 болган ооң-даа өске темаларга номчуттунгулаан. Сөөлгү үеде лекция пропагандазының шынары кескүзүү-биле эки-жээн, лекция сөзүнүң хемчээли улгатkан, ону номчуурунуң арга-методтары низы-бүрү аларган. Районуң суурларынга көдээ ажыл-агый, педагогика болган медицина темазынга ээжээн эвес лекция номчуттунуп турар.

Лекция пропагандазын эки-жидериниң «Тинилелге», «Терэ-Хөл», «Шамбалыг» совхозтарда партком секретарылары — П. О. Хертек, А. К. Бегзи, А. Ш. Тюлюш болган Черби, Элегес-Аксы участок эмнелгелеринде, Шамбалыг ортумак школазында «Билиг» нинтилелиниң эге организацияларының лекторларының идепкейлиг ажылын демдеглээр апаар.

«Тинилелге» совхозтуң партком секретары П. О. Хертек, ол-ла совхозтуң директорзу В. О. Оюн, ажыл-агыйның кол зоотехниги Т. С. Ли, К. И. Чамыян, агрофирманың кол директору А. И. Семенов, участок эмнелгелериниң эргелекчилери В. С. Саввлов, В. М. Очур, эмчилер В. Ф. Тырышкина, Ю. П. Макаревич, лекторлар Э. М. Күжүгет, К. С. Доңгак, С. Д. Монгуш болган ооң-даа өскелер идепкейлиг болуп, лекция пропагандазының ажылынга улуг үлүгүү киништирип келген.

«Билиг» нинтилелиниң эге организацияларының ажыл-чорудулгазын идепкейлиг киржилгеан дээш» деп демдек-биле болгаш Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Хүндүлел бижин-биле шаңнаткан. Ол үениң дургузунда лектор кадрлар-биле ажылдаарының дуржулгазы мөөнеттиг-ден болгаш билиг пропагандалаары тускай система, чаңчыл апарган. Нинтилелдиң эге организациязының лекциялар чорударының чылда план-графигин партком-ун бюрозунга бадыдаап, ооң күүседезин контрольдап турар. Ынчангаш бригада, ог-бүле керээлери, долу бот-орулга-чарылга болгаш бот-акшаланмышкын аргалары «Тинилелге» совхозка бир дугаарында ажыглаттынып киртен болгаш көдээниң ажыл-ишчилериниң ажыл-хереэнге быжыы-биле докталган. Совхозтуң ажыл-ишчилери планныг даалгаларын күүседир талазы-биле чыл санында бедик көргүзүглерин чедип ап турарлар.

Лекция пропагандазындан өңгүда «тегерик столду» дамчыштыр партияның, күш-ажылдың хоочуннары, мурнакчылар-биле болгаш совхоз будурулгезиниң сураглыг кижилери-биле солуң ужуражышкынналары, дыштанылга кежээлерин организастап эртиргеп турар.

Лекция пропагандазының болгаш бүгү-ле организастап эртиргеп турар политика-массалыг ажылдарның төвү — суурларда көдээ культура бажыңнары. Оларның тема-лыг кежээлерин, спортчу маргылдаалары аныяктар ортузунга доктаамал орнаазастап турар. Аныяктар-биле партия, совет, ажыл-агый удуртукчулары, башкылар болгаш культура ажылдакчылары канчаар чугаалажыр-дыр, оортан дыка хөй чүве хамаарыжыр дээрэн биледингир. Аныяктарның хостуг үезин ажыктыг ажылхеректер-биле эрттиреринге чаа оруктарын дидеп тып, ажыглап турар.

Кылдының турар ажылдар-биле чергелештир нинтилелдиң ажылында четпестер база бар болуп турар. Республиканың болгаш районуң лекторлары амга чедир Кара-Хаак, Терлиг-Хая, Элегес-Аксы, Черби, Сукпак суурларга, эът-сөөк даргаң болбаазыраашкын кызыр заводка, куш фабриказынга болгаш ооң-даа өске коллективтерге эвээн лекция номчуп турар. Чижек, 1988 чылда районуң 55 лекторлары 13 белүкке янзы-бүрү темалыг лекцияларны номчуур кылдыр шилип алган болза, ажыл-агыйлардан, албан чергелерден, организациялардың чагыг чок болганының ужурунда дыка хөй лекциялар чедир номчуттунмаан. Чамдык лекторларның белеткелиниң болгаш нинти билиниң кошкаандан лекциялың темазы болгаш утка-шынары үениң байдалынга дүүшпейн турар болгаш күш-ажылчы коллективтерниң негелдезин күүседип шыдавайн турар.

Бо бүгү нинилерниң нинти политиктиг билиг-медерелин, культуразының дениелин бедидеринге, күш-ажылчы, хөй-нинтичи идепкейлиг кодургенинге, кижи факторуң идепкейжидерингге дээштинн кудулаалын турар. Моон бир чылдагааны районда лектор кадрларның биликин бедидеер талазы-биле семинарларны ам-даа эвээш эрттирип турарывыста.

Сөөлгү үеде аныяктар ортузунга шерит-патриотчу, интернационалчы кижилдиге темаларынга лекциялар ховар болуп турар. Атеистиг пропаганда районда коячуг сула. Бо темага лекциялар-биле республиканың «Билиг» нинтилелиниң бөштаар чери бистн хандырбайн турар.

Партия организациялары «Билиг» нинтилелиниң эге организацияларының ажыл-чорудулгазын холга ап, лекция пропагандазының талазы-биле ооң ажылын чугулаага көрүп, хүн бүрүде контрольдаары чугула-дыр. Ылангыя лектор ат эдилээн, түшпеен кижилерден ажырлып, оларның орнуна идепкейлиг, шимченгир кижилерни шилип, идеология ажылын үениң негелдезинге дүүштүр бедик дециелге организастаары негеттиниң турар.

Александр КӨШКЕНДЕЙ.
«Билиг» нинтилелиниң Кызыл район организациязының харысалгалыг секретары.

Көскү агитация

ПАРЛАЛГАВЫС КАНЧАП БАРГАНЫЛ?

«Хана парлалгазы көскү агитациязының эң дээштиг, чугула хевири. Ол ажыл-агыйның, күш-ажылчы коллективтиң көрүүшүү деп санавыдып, ажыл, амыдыралда чедер-четпес түүлдерни тыны-биле илередип турар ёзулуг ажык-чарлыг чепсек турду. Хана парлалгазының ажыктыгының, дээштиниң дугайын В. И. Ленин «Искра» солунга тода бижээн болгай.

Колхозтар турар үеде хана парлалгазы ажыл-агыйның хөгжүлдезинге дыка-ла дээштиг, көскү түргенин сактыдыр мен. Ам удурт-даа, бичии-даа албан чергелеринде, организацияларда хана солуң азып каан турарын кижи хөрбес-тир. Чижек кылдыр «Барлыг» совхозту көрээл. «Хана солуң» деп сестүк суурнан маңаа кижи шуут дыпнавас. База катап эрткен үеже хая көрүүйн: маңаа изиг түүк сезонныг ажылдар үезинде бригадалар, авеноларлар безин боттарының ажыл, амыдыралын хана солуннарга чыгыдып, четпестерни болдурбазының хемчегерни таа-биле айтып, күш-ажылдың мурнакчыларын мактап турду. Ол ышкаш «Чаңгыс», «Тен» дээш чижектиг агитхуудустарга оның чугула болуушкуннарны, арагаалар, ажылга шүүлтелерни сойгылап, чуруп турган. Ам ол бүгү эки ажыл шуут-ла уттундургаан. Чылдагааны чүвел? Совхозта партия, комсомол, профавиелеп организациялары, херээженнер чөвүдели хана парлалгазынче кичээнгей салбайн турар. Алы хана солунуң ажыктыгын, ону канчаар организастап турганын барып билбейн турарлар бе?

Черле ынчаш чугле бистин бо ажыл-агыйда-даа эвес, районуң кайы-даа ажыл-агыйларында байзал бөлүк ышдыг деп билир мен. Хана солунну үндүрүп, ооң ажык-дузазын, середиктиг, кижизидилгелиниң билир, ону доктаамал үндүрүп турар организациялар республикада бар.

Хана парлалгазын ажыл-агый, күш-ажылчы коллективтив бүрүзүнге тургузар, ооң үндүрүлгезин доктаамалчыдар талазы-биле СЭКП Барыын-Хемчик районунуң идеология кижизи чогуур хомчегин парый алыр боор деп идегедивис.

Сарыглар **ТАВА-САМБУ.**
Күш-ажылдың хоочуну.

КИЧЭЭНГЕЙНИ КОШКАТПАС ДЭЭШ

Чөөн-Хемчик районга хайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының ийиги район конференциязы болуп эртикен. Анда хоочуннар чөвүделиниң президиумунуң отчёттуг үезинде нинтиже кылып чоруткан ажылынның дугайында илеткелди хоочуннар чөвүделиниң даргазы В. Б. Үзек кылган.

Районда нинтизи-биле дайынның болгаш күш-ажылдың 1231 хоочуннары бар. Оларның нинтизден 28 кижи дайын киржикчилери, артиканнары күш-ажылдың хоочуннары. Ол ышкаш Афганистанга интернационалчы хүлээлгезин күүседип чорааш келгенивер—26 кижи.

Ам бо хүннерде хоочуннардан 251 кижи улус ажыл-агыйының ажгы-ажгы адырларында ажылдап турарлар. Оларның арасында «Чыраа-Бажы» совхозтуң Хөрүм-Даг салбырының Дөн-Терек сүт-барзан фермазында саавчы Севилбаа Ховалыг бодунуң онөшкан ажылынга кызымак чоруун көргүзүп, мурнакчыларның одурүүнда чоруп, мында аныяктарның дагдыныкчылы болуп, эки ажылдан турары-биле мактадыг. Ол ышкаш Бажың-Алаак суурда күш-ажылдың хоочуну, башкы Монгуш Дугаржап. Чыраа-Бажы суурда партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну Г. Ч. Канчыыр-оол олар аныяктарның дагдыныкчылары болуп ажылдавышаан, боттары хуузунда дузалаа ажыл-агыйын өстүрүп, артыкшылдыг мал-маганын күрүнеге салып турарлар. Шеми суурда хоочуннар чөвүделиниң даргазы А. Д. Шаалы хоочуннарны совхоз бүдүрүлгезинче хаара тудар ажылды эки организастап турарын илеткелчи демдеглеп чугаалаан.

Районуң школаларында дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары-биле ужуражылганы организастап турар. Бо талазы-биле Чадаананың № 3 школада ажыл эки организастаттынган.

Хоочуннар ортузунга дузалаа ажыл-агыйын хөгжүдер ажылды четпес чорудуп турарын илеткелчи болгаш санал бергеннер шүгүмчүлеп чугаалаан. Ылангыя дузалаа ажыл-агыйын хөгжүдеринге олар-белчиир, сиген кезер, картофель тарыыр шөлдерин тускайлап бербейн турар.

Районуң чамдык алban черлери, бүдүрүлгелер болгаш организациялар ол черлерге ажылдап тургаш пенсиялап үнгенверже киҥээнгей салбайн, дузалаавайн турарын санал бергеннер шүгүмчүлээн. Ылангыя одаар чүүл-биле, бажың-биле хандырылгада болгаш транспортбиле дузалаар ажылдар четпес. Бо талазы-биле чер-чер Советтериниң талазындан хоочуннарже киҥээнгей кошкак.

Чыргакы суурда школа чанында В. И. Ленинге турасказалды болдунуң акша-хөреңгизин киништирип тургаш кылдырар дээш санал үндүрген Менге Ооржактың саналын ким-даа деткивейн барган, сөөлгү үеде ол чугаа шуут читкен болуп турарын илеткелчи демдеглеп чугаалаан.

— Амгы үеде совхозтарның ажыл-агыйы хөгжүп, чурттакчылыг суурлар хүн бүрү өзүп, сайзырап турары магадыг-дыр. Совхозтарга янзы-бүрү хуралдар болурга бистерни күш-ажылдың хоочуннарын, чалап ап олуруштурбас, бистерниң санал-сумелеривисти дыннавас боор-дур. Сөөлгү үеде аныяк-өскен ортузунга кижизидилге ажылын четпес организастаанывыс-дан оларның ортузунда немхерек үүлгедир, оорланыр, үштээр чоруктар көвүдээн. Аныяктар ажыл ышпас, оларны ажылга тургузар хемчегер чедир илеткелчи турар. Ада-иелер уруг-дарының хайгаарывас, хай деп чугаалавас боор-дур.

Шаанда мен бичии турар үемде хамаан чок ыяш сыкпас, өзүп-сиген сый бөспас деп улуг улус чагыыр чораан. Ынчангаш бистер хоочуннар бир деминг ажылдап, аныяк-өскен ортузунга кижизидилге ажылын чорудары негеттиниң турар деп, — эң улуг пазылыг пенсионер С. Д. Куулар бодунуң саналынга чугаалаан.

Индирде Шеми суурда хоочуннар чөвүделиниң даргазы А. Д. Шаалы:

— Районуң хоочуннар чөвүдели четпес ажылдаан. Бистиң «Большевик» совхозта күш-ажылдың 97 хоочуннары бар. Олар күрүнеден 68 муң рубльдиң пенсиязын ап турар. Оларның хөй кезии совхоз бүдүрүлгезинде боттарының улуг-хуузун киирип турарлар. Ылангыя сезонныг ажылдар үезинде киржип турары эки. Мал чемнинң белеткелиниң үезинде оларның киирген үлүг улуг.

Хоочуннар боттарында дузалаал ажыл-агыйын өстүрүп турар. Совхозтуң экономиказын көдүрер талазы-биле боттарының дузалаал ажыл-агыйында өстүрүп турар хаваннарындан пенсионерлер бир-бир хаваннарны совхозунга дужаап турарлар.

Шаанда колхозтар турар үеде чон эки ажылдан турганына ол доктаавас. Амгы үеде совхозтарда малдыг бан саны эвээжээн. Чердеп ап турар дүжүт кудулаан. Ол үеде колхозчулар кат-чимисти, тоорукту, чыжыгананы чыып, колхозка дужаап турду. Амгы үеде ону чүге организастап болбас деп.

Амгы байдал-биле алгап көөрге, агроүлүстүр каттыжышкыны совхозтар айы-биле экономиктиг аналиэтерни кылып, мында малдың баш санын, чериниң хемчээлиниң айы-биле планнарны тургускайн турарын ол бодунуң саналынга шүгүмчүлээн.

Назы-харын улгады берген кижилер биче чүведен көрүүр, биче чүведен хомудаар чүве. Амгы үениң чамдык дарганы пенсионерлерни тевтеашкын үезинин улузу дээр хөөнер бары чажыт эвес. Оларның арга-сүмезин алыр, дыннаары чугула дээрзинге ол доктаавас.

— Колхоз-даа, совхоз-даа даргалары шаанда кырганнарны чыып, хуралдадып, оларның сүмелерин дыннаар, оларның санал-оналын алыр турган. Амгы даргалар эртенин-не «беш минут» дээш хуралдаат олуруптар. Ол хуралга күш-ажылдың хоочуннарын чалап олуруштурбас боор-дур. Ол хуралды 2—3 так үламчылаар. Ада кадыг айтырыгны чугаалашканы, чүвү-дэн олар ыңай-сыңай чүүлдерни чугаалап турарлар

БАШКЫЛАРНЫҢ БАШКЫЗЫ

Кастыын хар хырга ам-даа шонгалак, биче дурт-сынныг, шемургин кеттингеп, шевелап карактыг орус херээжеп кижини кезек тыва оолдар, уруглар үглеп, салдымастаан турарын бо-ла көрүп болур. Бир-ле катап тыва улустуң шагдап бээр ажыглап келгеня черниң ырааи хемчээрииин, идик-хеп бижарда ажытлаар хемчеглериинин дугайында студентилерниг чугаалап берип турарын дыңнаттым. Боду орус кижи тыва улустуң хемчеглериниң дугайын ханы билдиглиг таймылбырлап турарын магадап дыңнап турдум.

Ол болза Кызылда педагогика институдуйун математика кафедразының улуг методизи Людмила Андреевна Сат-тыр. Математика башкылаашкыныиың айтырыгларының талазы-биле белгүмүң кичээлин арттырып турганы ол болду. Ол Кызылдың педагогика институдунга ажылдаанда бээр ам чээрби үш чыл ажа берген. Бистиң республикавыс ың-даа шкоаларының математиканың башкыларындап Людмила Андреевнаны танывас кижи чок дээр болза хөөредиг болбас.

Людмила Андреевна Кызылда педагогика институдуйун физика-математика факультединг 1962 чылда тергиин эки дооскаш, Чадаанага башкылап чеде берген. Аныяк башкының ажылга кыымаан, быжыг билиин, өөреникчилер-биле ажылдап билирин башкылар дораал эскере бергеннер. (Институтка өөренип турда-ла, ооң ыидыг мөлүшыпары илдеп турган). Школага ол дөрт чыл ажылдаан. Ол үениң иштинде башкылаашкыпының чаа арганарын шенеп, бодупуң чамдык чогаадыкчы бодалдарын база боттавдырып турган. Ылаңгыя национал школаларга математика башкылаарының онзагай талаларынче бодупуң киичээнгейин уламдырган. Чүгле математика терминнерни тайылбырлаары-биле кызыгаарлаттырмайн, тыва өөреникчилерге орус дылды шиңгээдип алырының чугуласын аныяк башкы өөренип, бо талазы-биле хүп бүрүнүк ажылын чорудуп турган. Ол өөреникчилерниң математикага сонуургалын хайыктырар сорулга-биле бодунуң киичээлдерииге тыва улустуң амыдыралыидан чамдык чижектерни ажыглап эгелээн. Ол ажылы сөөлүнде барып студентилер ортуузунга болгум ажылы чорударынга улуг идигни бергеин ол.

Амыдырал-чуртталгазының ыяк айың-биле 1966 чылдан эгелеп Людмила Сат Кызылче кежүп кээп, дооскан институдуна ажылдай бергеи. Ооң дүржүлгелиг башкы апарганы бөрымдөалаан, математика кафедразы ону методист башкы кылдыр ажылга хүлээп алганы бога аиаа эвес. Школага чедип алгаиы дүржүлгазын теория-биле ханы холбап, келир үеник башкыларынга методика талазы-биле билиглерни берип эгелээн.

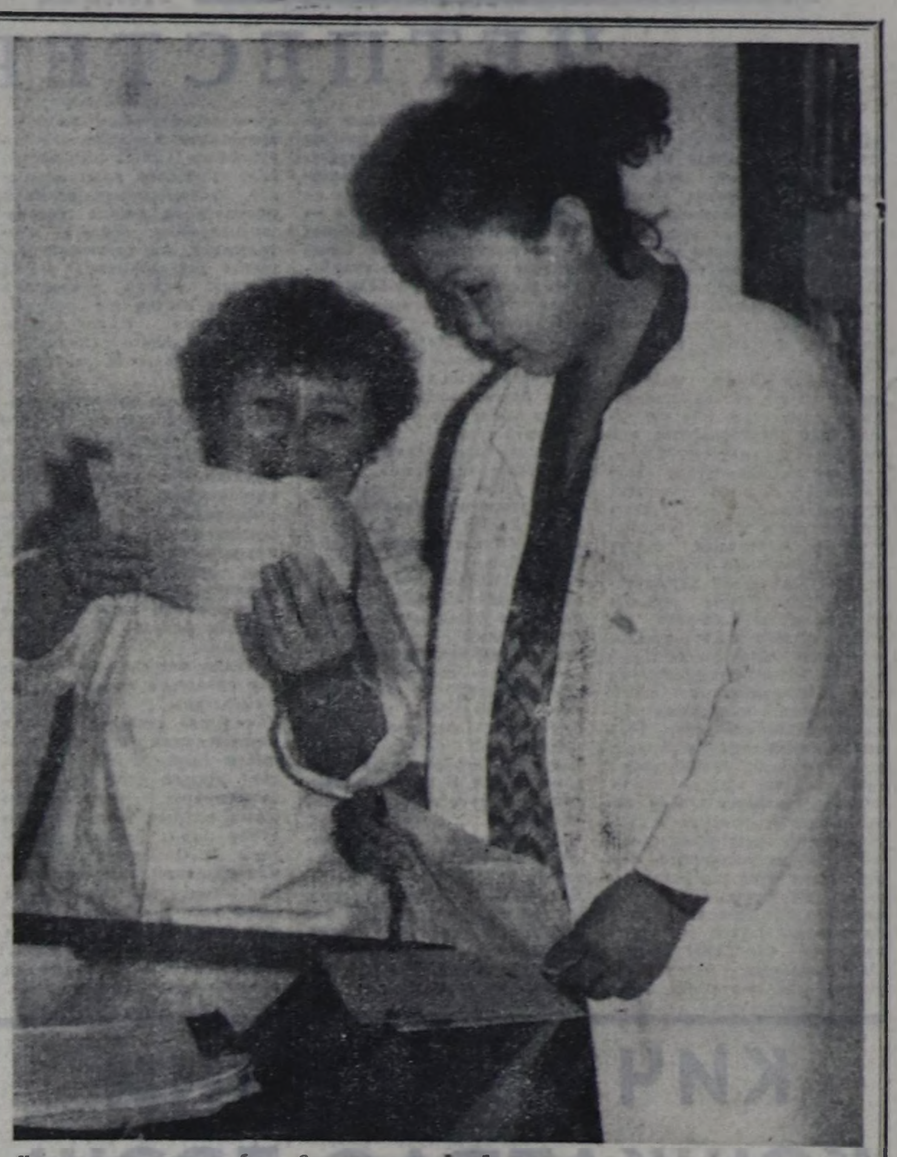
Ам бо хүнперге чедир Людмила Андреевнаның удурлашкыны-биле чүве студент математика башкылаарының методиктиг нарын арганарын шиңгээдип ап, дүржүлгелиг башкылар апарган ажылдап чоруурун сапзары безин берге. Ооң бадыткалы кылдыр каш аттаи идаалыпар: Валентина Кенденовна Монгуш — Кызыл-Мажалыктың № 2 ортумак школазының директору, Хөваи Оюровна Сава —Кызылдың № 3 ортумак школазында математика башкызы, Наталья Семёновна Германова —Кызылдың № 15 школазының өөредилге эргелекчизи, Марина Бегзиевна Донгак — Чадаанының № 1 ортумак школазының математика башкызы дээп ооң-даа хөй.

Институтка ажылдап келген чылдарыиың иштинде Шаталовтуң дүржүлгазы, өөредилге-бригадалыг арга, кады ажылдажылганың педагогиказы дээн чижектиг башкылашкын ажылында чаа болгап мурпакчы дүржүлгаиы студентилерге пептередип келген. Арга-дүржүлгелиг башкы Л. А. Сат хөй чылдар иштинде куратор болуп ажылдап, апыяктарны коммунистиг кижизидилгеге чедиишкиннит өөредип келген болгап моон соңгаар-даа өөредир дээринге бүзүрөөр мен.

Ол чүгле институтта өөренип турар студентилерге эртем-биликг берип турар эвес, харын шагда-ла дүржүлгелиг башкылар апарган доозукчуларыиы ам-даа дузалашпышаан. Башкылар билим бедидер институттуң шутумун өзүгаар башкыларының чайгы куретарышка, районнарга болгуулаар семинарларга бо-да лекция помчаан, кичээл эрттирген турар. Ооң эрттирип турар кичээлдерн тодаргай чижектерге, фактыларга даянган болур болгап коичуг солуп, ажылга ылаң-ла ажыктыг деп башкылар демдеглеп турарлар.

Ам бо хүнперде ол «ССРЭ-де болгап дапгыкы чурттарда математика башкылаарының мурпакчы идеялары» деп Москвага чагыртқан төп семинарның база бир идепкейлиг киржикчизи болбуташаан, семинарларның материалдарын ажылдап кылып, үндүрериге идепкейлиг, кызымак киржип турар. Людмила Андреевнаның сагыш-сеткили аныяк, боду сергек. Тывага улус өөредилгезиниң сайгыралынга ам-даа хөйну кылып болур аргалыг. «Улус өөредилгезиниң тергиини» деп ытка ол шыпап-ла төлептинг.

Хеймер-оол САЯ.
Институттуң физика кафедразының эргелекчизи.

Чоннуң кадыкшылын бызыглаары —үениң чугула айтырыы. Кижиниң кадыкшылы —улуг чурттуң эгээртпнмес байлаа дээрин үнелеп чугаалап турар болгай. Кызыл хоорайның чөөн талазында чаа улуг поликлиниканы бо чазын ажыткап. Ооң медицина ажылдакчылары чаңгыс демниг ажылдап киришкеп. Олар хүнде хөй-хөй кижиниң аиғы-аиғы кабинеттерге хүлээп ап, медицина дузайламчызын чедирип турар.

Ол эмнелгенин бүрүткээр черинде база элээн каш кижи ажылдап турар. Ооң ажылын Ирина Валентиновна Кашина башкарып турар. Оларның хөй кезии —аныяктар. Эмнелгеге келген улустуң карточкаларын дорбан тып берген, хамаарыкчы өрвалдерде эмчилерже чорудуп турарлар.

ЧУРУКТА: бүрүткел черинин удуртукчузу Ирина Кашина-биле ооң дузалакчызы Алена Сат;
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Чоокта чаа бистиң солунга «Хоочуниың хомудалы» деп материал парлаттынган. Ында улустуу апарган чамдык ырыларны пенсионер Оюн Охемчиктиң мээң чогааткан ырыларым деп турарын композитор Бюрбе Саая бижээн. Аиаа хамаарышкан чагааларны болгап авторнуң тайылбырын номчукчуларга бараалгаттывыс.

МЭЭҢ БИЛИРИМ МЫНДЫГ

Бо чылдың март 10-да № 58 «Шынга» Бюрбе Сааяның «Хоочуидың хомудалы» деп чүүлүнге хамаарыштыр мээң билирим мынлыг. Солунга чүве-даа бижип көрбээн мен. Ол чүүл сеткилимге эпчок боорга бижикседим.

Санчы Кызыл-оол — элээн хөй ырларның болгап шүлүктериниң автору. Боду — чолаачы. Мен билиримден-не эгелеп. Өөрүңүн Чоза хемге аданы Санчы Донгактың аныига ырлап, сыгыртып чораап, өзүп келген. Ынчап аалдар хуузунда тараа, сигении боттары тарыыр. Дүжүт быжа бээрге, демнежип ажаап алыр. Ол дүжүт ажаатгынарга, аалдарның эзлери шупту чыгыып келгеп. Санчы Кызыл-оолду чалап алгаш, катап-катап сыгыртырар турду. Оиу бодап көөрге, ооң бот-тывынгыр аргалары 11-12 харлыңдада эгелээн хире.

1960-61 чылдарда Торгалыгга тос районнуң хойжуларының конференциязы эрткен. Ынчап мен садыг училищеден чаа-ла доосканым ол. Ол үеде конференцияга буфетке садыглаар дээлга бергеп. Ажылдан киргеним эгеп болгаш, ол конференцияны ажжок сонуургаан мен. Ынчангы ол үе сагыжымдан черле уттуммас.

Ынчап Санчы Кызыл-оол Торгалыгга клуб эргелекчизи турган. Конференция киржикчилерииге ол конперт организастап көргүскен. Боду база сыгыртқан:

Кара дуруяа ужуп келгеп,
Турлагымнаи Успа-Хөлүм.
Каш-ла кежүүн чоиу
келгеш,
Кайгап чаигап
Торгалымымны.

Бо сыгыттың соонда, ол-ла аялга-биле боттарының чуртуп мактап эгелээн сыгыттылар хөй. Бо кожамыктыг «Тыва кожамыктар чыидызы» деп номдан көргеп мен.

Ээрбек-Аксын, Сайыр-Аксын

ЧҮНҮҢ-БИЛЕ БАДЫТКААРЫЛ?

Бюрбе Сааяның № 58 «Шында» «Хоочуниың хомудалы» деп чүүлүн номчудум. Ында «Кара-Дуруяа» дугайында ырыны Оюн Охемчиктиң шаг-шаавда бижээн ырызы дээрээге бүзүрөөри берге. Шагда, кажаи Санчы Кызыл-оол Тываны дыргын кылдыр концерттерге, радиога ырлап чорда, чүге хомудалын илереттээнин? Охемчиктиң ынчангы чогаакчат, бижип каанын хол үжүү, нотазы кайдал? Ооң ырызы дээрээи чүнүң-биле бадыткаарыл?

Санчы Кызыл-оол тыва фольклорга даянып чүве бижип, ырлаар кижи. Бодуиуп үиүн бир ялзы, чогаадыкчы ёзу-биле немеп, чоига иептередир. Саая Бюрбе композитор кижи хирезинде Санчы Кызыл-оолдуң катапаттынмас тускай үнүн канчап өске кижилерден ылгап биибес апарган кижи боор. Охемчиктиң ырызының аялгазын кижи дыңнаан эвес. Сөзүп номчуурга, кол утказы демей-ле чүве-дир.

Ынчалза-даа тыва культураның алдын фондузунда кадагалаттынып чыдар Санчы Кызыл-оолуу деп хүлээп алган ол ырыны Оюн Охемчиктиң деп чүнүң-биле бадыткаарыл?

Май-оол ТУЛУШ.
Өөрүде Торгалыг суурнуң чурттакчызы.

ЧОГААЛ ЧОННУУ АПАРГАН

Бо чылдың март 10-да «Шын» солунга үнген «Хоочуниың хомудалы» деп эгелиг материал мээиии чүве. Ынчангаи ында хамаарышкан айтырыгларга даразымда, харыны бээр бодадым.

Тываның улустуң ырлары дээрге-ле авторлуг ырлар болур. Ук ырлар аиаа-ла дээрдеп халып, черден кастыпып үнүп келбээн, бир кижи чогаадып каарга, чоп ырлажы бээр, чоннуу болу бээр.

Революцияга сөөлүнде ырларның авторлары ам-даа бары өөрүнчүг. В. Кок-оолдуң дыка хөй ырларын чоннуу деп бижип, чарлап турда, ооң бодунуң бадыткалы-биле 1960 чылдарның эгезинде ону этккеи болгай бис. Ол хамаанчок ырларын 1940 чылдарда ооралдып-даа турган: «Тулчуушкуиуу» В. Израйлевичиниң деп турган, шынында В. Кок-оолдуң ырызы болгап.

«Хоочуниың хомудалында» киргеп ырларның автору мен мен деп мегелей бээр кижи Оюн Охемчик эвес-ле болгай. «Ээрбек-Аксы», «Кызыл-Чыраа» деп ырларны Оюн Охемчиктиң чогаатканының барымдаазы кылыр 1930 чылдарда парлаттынган нотазыг ырлар материалы чок. Ырлар парлаар хамаанчок солупнарны безин доңгуп үилүүп турганы кымга-даа билдингир. Ук ырлар М. Мунзуктуң-даа, А. Аксеновтуң-даа чыиындыларында улустуу деп киргеп. Ол ырларны Охемчиктиң чогаатканы шын дээрзин Кара-кыс биле Максим Мунзуктар бадыткап турар.

— Охемчик аиыяында коичуг ырлаар, кожамыктаар кижи, кожамыктарның сөзүп боду чогаадыг шаап аар, кижи билбее кожамыктар ырлаар болгай—деп, олар чугаалап турарлар.

База бир чижек. Кара-кыс Мунзук: «Калдак-Хамарның» ийи куплединг мен бижидим, ам-даа улустуу дижир-дир» деп чүгаалап орар.

«Кызыл-Чыраа», «Ээрбек-Аксы» Оюн Охемчиктиң чогаалы дээр дугайында 1930—1940 чылдарда парлаан документ тып эккел дээр болза, шуут мелегей чорук болур ийик. Ол хамаанчок амгы үеде безин авторлары бар, чоннуу болу берген ырлар эмгежок ышкажыл. Мен бодаарымга, чогаалы чоннуң болу бээрвиден өөрүнчүг чүве кайда боор. Чүүлүг чогаал ол эвеспе, харын, Ыпдыг чогаалдарда өлүм чок.

Бюрбе САЯЯ.
Композитор.

УГААДЫП ТУРАР

Кижилериин эрткен төөгүзүи, харылзааларын үпааын бистиң бурунгуларывыс чатып, еургап чоралаивар. Ол чагыг-сүме салгалдан салгалче дамчып-дала турар.

Аныяк журналист Вячеслав Бузыкаев үстүнде чугула темага хамаарыштыр баштай «Владыка» деп чогаалын бижээн, ам ук автор «Төрелдер хүнү» («Родительский день») деп номну чыркче үндүрген, ооң тиражы 15 мун.

Чаа номдан помчукчу чүпү билип ап болуруд? Бирээде, эрткен төөгүнү үпаазы, үеларииң харылзаазын үгаап бодаары, ону сагыиры. Делегейде бойдустуң дээдп чаагазы кижи, ындыг төлээде, ол кезээ-монгеде келир үелиг, келир салгалдыг.

Авторнуң бир чедиишкинии интернационализмниң демдектерин, орус, тыва улустуң төөгүлүг харылзаазын көргүскенинде.

Кандыг-даа чон эрткен төөгүлүг, ооралааныр үктүг-дестүг болуруи автор үгаадып турар.

Сандан САНДЮ.

Чаа ном

ХҮН АЙТЫРЫЫ—ЧОННУҢ КАДЫКШЫЛЫ

Улус депутаттарының Ак-Довурак хоорай Советиниң элчелиг сессиязы болуп эрткен. Депутаттардан аиғыда, үлетчүр-будүүлгелериин, организацияларның удуртукчуларын чалап олуруптурган. «Хоорайның амгы экологтуг байдалы болгап ону экижидер хемчеглер дугайында» айтырыг талазы-биле хоорнууском даргазы О. С. Саалыың өлеткелин дыңнап чугаалашкан.

Бо айтырыгны хоорнуускомга чыл саиында кедүүп, пдиитцирлерни хүлээп ап, келээ-даа, күүселде чогундан саазын кырында артканын, агаар бассейнинде диргелген ыт-бус, довурак-доолуп, кудумчуларда бок улам көвүдээнин, погаанчыдылга, чаадырадыидан чамдык чижектерни ажыглап эгелээн. Ол ажылы сөөлүнде барып студентилер ортуузунга болгум ажылы чорударынга улуг идигни бергеин ол.

Амыдырал-чуртталгазының ыяк айың-биле 1966 чылдан эгелеп Людмила Сат Кызылче кежүп кээп, дооскан институдуна ажылдай бергеи. Ооң дүржүлгелиг башкы апарганын бөрымдөалаан, математика кафедразы ону методист башкы кылдыр ажылга хүлээп алганы бога аиаа эвес. Школага чедип алгаиы дүржүлгазын теория-биле ханы холбап, келир үеник башкыларынга методика талазы-биле билиглерни берип эгелээн.

Ам бо хүнперге чедир Людмила Андреевнаның удурлашкыны-биле чүве студент математика башкылаарының методиктиг нарын арганарын шиңгээдип ап, дүржүлгелиг башкылар апарган ажылдап чоруурун сапзары безин берге. Ооң бадыткалы кылдыр каш аттаи идаалыпар: Валентина Кенденовна Монгуш — Кызыл-Мажалыктың № 2 ортумак школазының директору, Хөваи Оюровна Сава —Кызылдың № 3 ортумак школазында математика башкызы, Наталья Семёновна Германова —Кызылдың № 15 школазының өөредилге эргелекчизи, Марина Бегзиевна Донгак — Чадаанының № 1 ортумак школазының математика башкызы дээп ооң-даа хөй.

Институтка ажылдап келген чылдарыиың иштинде Шаталовтуң дүржүлгазы, өөредилге-бригадалыг арга, кады ажылдажылганың педагогиказы дээн чижектиг башкылашкын ажылында чаа болгап мурпакчы дүржүлгаиы студентилерге пептередип келген. Арга-дүржүлгелиг башкы Л. А. Сат хөй чылдар иштинде куратор болуп ажылдап, апыяктарны коммунистиг кижизидилгеге чедиишкиннит өөредип келген болгап моон соңгаар-даа өөредир дээринге бүзүрөөр мен.

Ол чүгле институтта өөренип турар студентилерге эртем-биликг берип турар эвес, харын шагда-ла дүржүлгелиг башкылар апарган доозукчуларыиы ам-даа дузалашпышаан. Башкылар билим бедидер институттуң шутумун өзүгаар башкыларның чайгы куретарышка, районнарга болгуулаар семинарларга бо-да лекция помчаан, кичээл эрттирген турар. Ооң эрттирип турар кичээлдерн тодаргай чижектерге, фактыларга даянган болур болгап коичуг солуп, ажылга ылаң-ла ажыктыг деп башкылар демдеглеп турарлар.

Ам бо хүнперде ол «ССРЭ-де болгап дапгыкы чурттарда математика башкылаарының мурпакчы идеялары» деп Москвага чагыртқан төп семинарның база бир идепкейлиг киржикчизи болбуташаан, семинарларның материалдарын ажылдап кылып, үндүрериге идепкейлиг, кызымак киржип турар. Людмила Андреевнаның сагыш-сеткили аныяк, боду сергек. Тывага улус өөредилгезиниң сайгыралынга ам-даа хөйну кылып болур аргалыг. «Улус өөредилгезиниң тергиини» деп ытка ол шыпап-ла төлептинг.

Хеймер-оол САЯЯ.
Институттуң физика кафедразының эргелекчизи.

КАИ экраны

СӨӨЛГҮ ОН ХОНУКТА

Республика девискээрииге апрельдиң сөөлгү он хонуунда 19 озал-ондак болган. Тунелиипде 3 кижи өлген, 8 кижи бөлыглаигап. Эзирик чолаачылардың уржуундан 5 айыыл-ондак болган.

Кызыл хоорайга ол-ла үепик дүргүзүнда 762 янзы-бүрү орук чүрүмүн үрээн таварылганы КАИ ажылдакчылары илереткеи болгап машинаны эзирик башкарып чорган 80 чолаачының техника башкарар эргезии казаан. Машина болгап мотоцикли оорлап мунуптар таварылгалар дувуренчиг байдалда болуп артпышаан. Бо хүнперге чедир 40 таварылганы бүрүткээн.

Хамаапы кампазалының чолаачылы А. К. Кызыл-оол, Бүгү-россияның эки тура орт иипитилелиинин чолаачызы В. Ф. Селигеев, Кызыл пароходствозунуң ажылдакчылары моторист С. И. Бабанин, капитанның дузалакчызы В. Д. Радостеев, «Чодураа» совхозтуң тудугжузу Б. И. Балин, «Тыва автотранстың» техниктиг хандырылга станциязының чолаачызы В. И. Пак, химизация станциязының чолаачызы Н. В. Напудов олар эзирик чораан тутуттуганнар.

Апрель 26-да 16 шак 55 минутада Кызыл — Тээли оруунуң 137-ги километринге «Тыва кобальт» комбинатка хамаажыр «ГАЗ-53» 78-53 ТВЛ дугаарлыг машинаның чолаачызы К. О. Кежит турган машина чанындан эртип чыда, машинаның техпижиидеп дүжүт чыткан Ш. П. Иргитти тавартакап.

Апрель 30-да Чыраа-Бажы совхозтуң «ГАЗ-53» 12-15 ТВЛ машиназын башкарып чораат, кайда-даа ажылдавайн турар О. М. Монгуш Республиканың хереглекчилер иипитилелиинин автоколонназының чолаачызы К. Э. Монгушту бастырган, түнелиидо ол аиы-тынындап чарылган. Ол-ла хүн Кызылга 8 шак 15 минутада пассажирлер АТБ-ниинң чолаачызы эзирик В. И. Неволин «ПАЗ-672» 55-03 ТВЛ автобус-биле 00-49 ТВА «Дельта» деп мопедти тавартакап. Түнелиинде В. И. Капустин бажында аар кемдээпкиинииг эмчиже чедирткеп. А ону башкарып чораан А. В. Капустин аиы-тынындап чарылган.

КӨӨЛГҮ ОН ХОНУКТА

Республика девискээрииге апрельдиң сөөлгү он хонуунда 19 озал-ондак болган. Тунелиипде 3 кижи өлген, 8 кижи бөлыглаигап. Эзирик чолаачылардың уржуундан 5 айыыл-ондак болган.

Кызыл хоорайга ол-ла үепик дүргүзүнда 762 янзы-бүрү орук чүрүмүн үрээн таварылганы КАИ ажылдакчылары илереткеи болгап машинаны эзирик башкарып чорган 80 чолаачының техника башкарар эргезии казаан. Машина болгап мотоцикли оорлап мунуптар таварылгалар дувуренчиг байдалда болуп артпышаан. Бо хүнперге чедир 40 таварылганы бүрүткээн.

Хамаапы кампазалының чолаачылы А. К. Кызыл-оол, Бүгү-россияның эки тура орт иипитилелиинин чолаачызы В. Ф. Селигеев, Кызыл пароходствозунуң ажылдакчылары моторист С. И. Бабанин, капитанның дузалакчызы В. Д. Радостеев, «Чодураа» совхозтуң тудугжузу Б. И. Балин, «Тыва автотранстың» техниктиг хандырылга станциязының чолаачызы В. И. Пак, химизация станциязының чолаачызы Н. В. Напудов олар эзирик чораан тутуттуганнар.

Апрель 26-да 16 шак 55 минутада Кызыл — Тээли оруунуң 137-ги километринге «Тыва кобальт» комбинатка хамаажыр «ГАЗ-53» 78-53 ТВЛ дугаарлыг машинаның чолаачызы К. О. Кежит турган машина чанындан эртип чыда, машинаның техпижиидеп дүжүт чыткан Ш. П. Иргитти тавартакап.

Апрель 30-да Чыраа-Бажы совхозтуң «ГАЗ-53» 12-15 ТВЛ машиназын башкарып чораат, кайда-даа ажылдавайн турар О. М. Монгуш Республиканың хереглекчилер иипитилелиинин автоколонназының чолаачызы К. Э. Монгушту бастырган, түнелиидо ол аиы-тынындап чарылган. Ол-ла хүн Кызылга 8 шак 15 минутада пассажирлер АТБ-ниинң чолаачызы эзирик В. И. Неволин «ПАЗ-672» 55-03 ТВЛ автобус-биле 00-49 ТВА «Дельта» деп мопедти тавартакап. Түнелиинде В. И. Капустин бажында аар кемдээпкиинииг эмчиже чедирткеп. А ону башкарып чораан А. В. Капустин аиы-тынындап чарылган.

КУЛЬТУРА-СПОРТ КОМПЛЕКИЗИ ДЫШТАНЫР ХҮННЕРДЕ

«ЕНИСЕЙ» КУЛЬТУРА БАЖЫҢЫ

13—14-те. Дискотекалар. Эгелээри 19.30 шакта.

«КОЛЮС» КУЛЬТУРА БАЖЫҢЫ

13—14-те. Дискотекалар. 19.00 шакта эгелээр.

КУЛЬТУРАНЫҢ БОЛГАШ ДЫШТАНЫЛГАНЫҢ Н. ГАСТЕЛЛО АТТЫГ ПАРЫҢЫ ПОГААН ТЕАТР

13-те. Ортумак тускай болгап дээди өөредилге черлериниң бот-тывынгыр үреэ чүүл көрүүлелиниң түүнел концерти. 16.00 шакта эгелээр.

13—14-те. Дискотекалар. 19.30 шакта эгелээр.

Теннис, бильярд болгап ойнаар автоматтар залдары дыштанар хүннерде 10.00 шактан эгелеп ажылдаар.

13—14-те. Хостуг хүрешке Бүгү-россия маргылдаазы. Кампган Кечил-оолдуң шапналы дээш элээдп оолдар арганыпга «Хүреш» стадионга болуп эртер. Бо маргылдаа хүннүң-не 10.00 шакта эгелээр.

13—14-те. Паркта хол бомбүүнүң шолуиге хоорайның бирги черн дээш волейбол маргылдаазы хүннүң-не 11.00 шакта эгелээр. Дыштанар хүннериң солуи спортчу маргылдаалары силерни чаап тур.

ТВ ТЕЛЕВИДЕНИЕ

МАЙ 12-ДЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 «Ооң батальоны». Уран-чечен фильм. 10.55 Медээлер. 11.05 Концерт. 11.50—12.30 Кижи институту. 15.30 Медээлер. 15.40 Эдс тургустушуушкун прожектору. 15.50 Барымдаалыг фильм. 16.10 Музыка эртинези. Л. Бетховен. Симфония № 3. 17.00 Уругларга анчыгаштар дугайында. 17.20 Чаа эгелеп турар спортчуларга чемпионнарның артасүмелери. 18.15 Интермедээ. 18.45 Бөгүн делегейде. 19.00 Мультфильм. 19.10 «Силер ону шыдавас силер». 19.40 «Каратаи». Телеочерк. 20.00 «Херечи». Телефильм. 1-ги фильм. 21.00 «Үе». 21.35 Эдс тургустушуушкун прожектору. 21.45 «Хереченг». 2-ги фильм. 22.45 «Ол болган... болган...» 23.05—00.40 «Үзел-бодаа».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.10 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.30 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.40; 9.35 Тейгу. 7 класс. М. В. Ломоносов. 9.05 Англи дыл. 10.05 ПТУ сургуулдарынга. Физика. Кайак четпес черде. 10.35; 11.35 И. В. Гоголь. «Шинель». 8 класс. 11.05 Англи дыл. 12.05 «Соңгу чүкте район». Уран-чечен фильм. 8-ки сериязы. 12.55 Ритмниг гимнастика. 13.25—13.30 Медээлер. 17.05 Медээлер. 17.15 «Соңгу чүкте район». Уран-чечен фильм. 9-10 сериялары.

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Улусчу чогаадылгатын III Бүгү-эвилел фестивалы чоруп тур». 19.20 «Тыва черде». Үндүрүлгеле: Медээлер. «Часкы хүн чылды чемгерер». «Хамаапы кампгалалы». 19.50 Медээлер.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удулар, чаштар!». 20.15 «Бистиң ырларывысты — өөнүктерге». 20.30 Чадаг-терге маргылдаалы. ГДР-деп дамчыдылга. 21.00 «Үе». 21.35 Эдс тургустушуушкун прожектору. 21.45—23.35 «Соңгу чүкте район». Уран-чечен фильм. 9-10 сериялары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.05 Медээлер. 17.10 «Соңгу чүкте район». Уран-чечен фильм. 9-10 сериялары. 19.00 Молдав ССР-ниң Күртелерадиозу. Молдав телевидениө программазы. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удулар, чаштар!».

КИНО

МАЙ 12-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Враг мой» 9.00, 10.50, 12.40, 14.30, 16.20, 18.10, 20.00 (кинопапорама) шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Лентяй» 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киносборник» 9.20, «Дом с привидениями» 10.50, 12.40, «Боль» 14.40, «Великий перелом» 16.20, «Придн снова, дождь» 18.30, 21.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Легенда о Нарайяме» 14.00, 16.50, 19.40 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: к-б: «Артист» 17.30, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Девочка ищет отца» 14.20, «Вам, что, наша власть не нравится?» 16.10, 18.00, 20.00 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Работа над ошибками» 15.00, 17.00 шактарда.

АГААР

Республикага кезек булуттаар, чагбас. Чөөп чүктеи хаттын дүргени секундада 5—10 метр. Дүне 2—3, чамдык черлерге 3—8 градус соор, хүндүс 17—22, чамдык черлерге 8—13 градус чылыр.

Кызылга кезек булуттаар, чагбас. Чөөп чүктеи хаттын дүргени секундада 5—10 метр. Дүне 2—3 градус чылыр, хүндүс 17—22 градус чылыр.

Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозтуң директорлуг, парткому, колээ Совет күтекому болгап профсоюзтар комитединг 1942 чылдан бээр СЭКП кежигүүзү, күш-ажылдың хоочуну.

Чооду Даржаевич ДАЛААНЫҢ

мөчээлин дыңнатпышаан, ооң дөргүл-төрелдериниө болгап тоок кижилеринге ханы кажыладыш үлегерлеп тур.

Хереглекчилер кооперациязының системазының бүтү магазиннери (тускайжыттынган мөгазиннерден ангыда) 0.5 болгап 2 литр ишкирлиг шил савааларны (даштыкы чурттарга будүргеи авес) чурттакчы чоиган болгап курканзырылга черлериидеп чежеп-даа хүлээп ап турарын дыңнадып тур.

Республика типографиязының профкомунуң «Радость» даар уруглар клубунда өөредилге чылы доозулганы-биле холбаштыр инвентаризация эгелээн. Ынчангаш концепт белетсиинде киришпейн-турар уруглар клубтан аппан идик-хептерни май айның 20-ге чедир эккеп дужаарын дыңнадып тур.

Редактор В. С. ШАРАПИН.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 Индекс 54241

«ШЫННЫҢ» телефоннары

◆ Редактор — 8-43-34;
◆ орлакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
◆ приемная — 3-34-26;
◆ карындаглашы секретарь — 3-34-92;
◆ орлакчылары — 8-45-93;
◆ партийни амыдырал киижизи — 8-36-42; 3-36-25;
◆ совет тургузуг, социал айтырыглар киижизи — 3-34-98; 3-41-23;
◆ үлетчүр киижизи — 3-34-49; 3-36-73;
◆ агроүлетчүр киижизи — 8-41-16;
◆ пропаганда киижизи — 3-34-57;
◆ культура киижизи — 3-39-15;
◆ информация киижизи — 3-37-11;
◆ чагаа киижизи — 3-39-03; 3-34-39;
◆ корректорлар — 3-34-19;
◆ бухгалтерия — 3-43-41;
◆ очулга киижизи — 3-34-93;
◆ үнүтүкчүдер — 2-27-41;
◆ солуп келбейн баргаида — 2-32-75.

Чыгыа 900 катап үнер. Хемчээни 2 парзалга аиазы. Тиражы 25400 ими.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгап ном садывыг керектериниң телазы-биле күүрүп комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин бажы Крайченко иидумчузу, бажыы № 1.

Чагыт № 277. ТС—00324

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ПЫЛЫН

СЭКП Тыва обкомунун, Тыва АССР-нин Дээди Соведиинин болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч. май 13 суббота № 112 (14012)

1925 чылда үнезилеттингеи. Өртем 3 шк.

СЭКП ТК-га чөвүлел хурал

ССРЭ-де национал харылзаалар сайзырангайжыдарының дугайында айтырыгны чугаалажыр СЭКП ТК-ның удавас болур Пленумунга ажылчын материалдарның төлевилелдерин чугаалажып көөр талазы-биле чөвүлел хурал май 11-12-де СЭКП ТК-га болган.

Амгы байдалдарда партияның национал политиказын чаартыр айтырыглар талазыбиле боттарының санал-оналарын болгаш шүгүмчүлелдиг саналдарын эвилелдешкен республикаларның Компартияларының ТК-ларының секретарылары болгаш киледистер эргелекчилери, автономнуг республикаларның болгаш областарның партия обкомнарының секретарылары, чамдык партия округ комитеттериниң секретарылары, совет органнарның ажылдакчылары, эртемденнер берген.

Саналга бергеннерниң бодалыпкол уг-шиин социалистиг нацияларның чакчыс аай өгбүлезинге улус бүрүзүнүң улам ынайгы бүгү талалыг социал-экономиктиг болган угаанбодал хогжүлдезинге, бүгү совет кижилерниң ыйыралын болган ака-дунналышкы чоруун быжыглаарынга дузалаар саналдарны Пленумга чедир ажылдап кылырының чугулазынга хамаарыштыр болган.

Хуралга СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары В. М. Чебриков чүве чугаалаан.

(СЭТА).

Күш-ажылчы медээлер

ЧУРУКТА: «Кызыл тудуг» эргелелинде бызанчы Семен Иванович Мижит-оол кызымак ажылдаар тудугжуларның бирээзинге санадып турар. Оон бригадазы беш каът чуртталга бажының ажыглалга киирер дээш бир демниг болуп, өрээлдер иштин шалалап, оон өске-даа ажылдарда киржип турарлар.

Семен Мижит-оол Афганистанга шериг албанын эрттиргеш келгеш, Кызыл хоорайның тудугларынга ажылдап киргенден бээр чеди чыл чедип турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

СУГГАТЧЫЛАРНЫҢ АЧЫЗЫНДА

Хайыракан суурнун Чадаана хемче талазындан куду СЭКП XXII съездиэн аттыг совхозтун мал чеми белеткээр девискээри чаптылган. Сиген, меде шөлдериде эмир чылгы сараатгар ам-даа ногаан өнүн ышкынмаэн тургылаар.

— Ногаан «сүжени» бүспаан олчаам-дыр аа? — деп чаныма кожа орган совхоз директорундан чугаа эрекселим.

— Чаш бызааларга курлавырлап алган сигенивис-тир ийин—дээш, Х. С. Дамба-Даржаа бодунун бодалын эътче, сүтче шилчиде берди. — Бирги кварталдың планныг даалгавын ажырдывыс. 340 саар инектиг улус бис. Бо чылын саап алыр сүттүн хемчээли 730 тонна, оон 670 тонназын күрүнеге садар. Эрткен үш айларда 20 тонна эът дужаар хүлээлгевисти 31 тоннага күүседивис. Сүттү 4,5 тоннага дижир дужаадывыс.

Директорнун чугаазындан сигеп шөлүнүн үстүү чарыында турар ферманың мурнакчы ажылчыннарының чамдызының аттарын билип алдым. Идепкейлиг хөй-ниитичи, ураи чүүлге салымныг таңдычы ВЛКСМ Тыва обкомунун кежигүнү, аныяк коммунист Монгун-оол Монгүш сүт саарының талазы-биле ийи муң беш өскүчүлерниң саачыга киргеп. Үш мүнүттер дээш демисежип турар Шет Узун-Сарыг-оовна Күүлар эрткен чылын чүгле 103 литр сүттү үш мүнүтке чедирбейн барган. Районда эң эки көргүзүлүг эр сааличыны хүндүткелдиң демдээ кылдыр ийи муҢчуларның район клубунун даргазынга сонгааны таварылга эвес.

Элбек сүт эки мал чеминден хамааржыр. Бистиң тургаи черивистеп ырак эвесте, меде шөлүнүн мындыва турар сараатган сигеп чүдүрген шагжалыг трактор шимчеп чоруптуу.

— Ферма ооллары-ла-дыр бо —дээш Хүлер-оол Салчакович өскээр чаа богдуна берген бүгө үнүн кешкеш, чаа сүттарган шөлге доктаай дүштү.

— Чадаана хемлеп, хоорайның улуг көвүрүг адаандан агып баткан сугну ажыглап турарывыс ол. Мында бир дугаар суттарылганы доозупкан-дыр.

Суггатчыларның кызымак ажылдааны илдең болду. Сугну өйлеп түрганы дең-дески, чангыс аай. Ол девискээрниң үстүнде алаак, шыналарда чайгаар үнген сигенни база Чадаана бүгазының суу-биле суггарып турар. Казып кылганынан бээр барык үжеи чыл чоокшулап орар суггарылга бүгазы чиик өртектиг мал чеми белеткээрнинге үргүлүг бараан болуп, беримчелиин, ажыктыын ам-даа хайыралап турар.

Эки шынарлыг сигенни өстүрериие суггатчыларның улуу кончуг улуг. Мында хамаарыштыр мал чеми белеткээр механизастаттынган бригадаиың удуртукчузу Роман Сат мынчаар чугаалай-дыр:

— 2150 тонна сиген, 1500 тонна силос, 2500 тонна сенаж белеткээр планныг бис. Бригадада шупту 25 кижи бар. Дүгүйлуг бичии трактордарда ажылдап турар улус сигенге чайын артып каар. Чер суггарарында амдыгында ийи звено хаара түттүнган. Баштай Борбак-Талдың сигеп шөлүн суггарган. Оон соонда хүрээ орнуп доозакаш, ам Төштүг-Алаакта келгеп. Кошкар-оол Монгүш баштаан суггатчылар хамаарышкан участогун хөлбиле суггарып турар. Сергей Кара-ооллуң звенозу «Т-25» трактор-биле бүгө үнү тыртпышаан суггарылганы уламчылап турар. Бады-Сүүр Күжүгет баштаан механизаторлар кукуруза, тоорук тарыны суггаттыг черни чарып турар.

Суггарылга бүгазының базында Чадаана хемче чайлы берген сугну болгаш, сигеп шөлүнче аксын бадырары-биле бригадир Р. Сат даалажыпты. Шак мындыг ажыл-агыйжы байдал ол совхозтун өске-даа бригадаларында тургустунганы эки. Шөлдерини дүжүткүрүп бедидер дээш бүгү аргаларны, бар курлавырларны ажыглазырынга төрээн черинин ёзулуг ээзин болур чагага күрел одаанын холбаштырып, ханы сонуургалды болдуруп турар.

Данзы САЛЧАК.
(Бистин корр.).

ЧАА КЫШТАГ НЕМЕЖИР

«Хемчик» аднымыр-тывып ажыл-агыйының штаттыг аппыларындан тургусекан звено (удуртукчузу Николай Ооржак) Сут-Хөл районнуң «Ипкин» совхозта керээ ёзугаар бир кыштагны тудуп турар.

Звено баштай-ла чуртталга бажының тудуп дооскан. Ам хой кажаазын тудуп киргип кеп. Оон узуну 36, а дооразы 12 метр. Тудугжулар боторуула-чарылга-биле ажылдап турар. Ынчангаш харыысалга бедик, ажылдың шынары база экп. Бо звено каш чыл улаштыр мындыг аргабиле ажылдап келген. Боттоттарын экп биличир болгаш дуржулгалыг-даа апарган. Эң ылаптыг Лең-оол. Данзы Ондарлар. Моңге биле Семен Тулуштер дыка кызымак ажылдап турар. Бо коллектив мурнуку чылларда база малчыннарга кыштаглар тударынга шилгарап келгенин дээш администрациядан каш удаа шаңналдып, мактатқан.

Звено бо кыптагны чоокку үеде холдан ундур тудуп доозар.

Арагачы ДОҢГАК.

ҮНҮШТЕРНИҢ ӨЗҮМҮ ЭКИ

«Большевик» совхозтун бригада төвүнде ийи улуг теплицада ногаа үрезиннерин өстүрүп турар. Ногаа звенозунун агроному көдээ ажыл-агыйтехникумун чаа дооскаш келген аныяк специалист Солуп-оол Ховалыг-биле кады теплицаларга кирип, рассада өзүмнерин көрүп чорудувус. Капустаны 150 дорбелчин метр, помидорну 100 дорбелчин метр шөлдерде өстүрүп турар. Кулча үрезинин база тараан. Теплицада тараан үнүштерниң өзүмү эки, дески үнүп турар.

Монгүш ДУГУРЖАП.
Чөөн-Хемчик район.

КЕЧИЛ-ООЛДУҢ ШАҢНАЛЫ ДЭЭШ

Дүүн Кызылдың «Херел» спорт залынга Ада-чурттуң Улуг займының киржикчизи эки турачы капитан Кечил-оолдуң шаңналы дээш хостуг хүреш талазы-биле Бүгү-россия маргылдаазы эгелээн. Аиаа Межлуреченскиден. Эвенгиянын Тура суурундан, Хакас автономнуг областтан, МАР-ның Убса-Нур аймаандан болгаш республикаиың бүгү районнарынаан ниитизи-биле 130 ажыг мөгелер киржип, хүрежип турао.

18 шак турза баймрлыг ажылгышын болган. Аиаа маргылдаанын киржикчилериниден аңгыда, келген ажылчыларның төлээлери, республиканың партия, совет органнарның ажылакчылары болгаш кызылчылар киришкен.

Маргылдаанын түнней отчёдуи келир вторник хүнүнде солунга парлаар.

БОТ-БОТТАРЫНГА УЛУГ АЖЫКТЫГ

Москваның, Уралдың, Сибирьниң үлетпүр бүдүрүлгелери Ортаа Азияның колхозтары болгаш совхозтары-биле дорт харылзааларны тургузуп турар

Чурттуң хөй-хөй хоорайлары, өске-даа чурттакчылыг черлери ногаа база кат-чимис-биле бүгай хандыртынып турар. Чамдык черлерде картофель чедиишпейн турар. Херек кирында аларга, бистө чурттакчы бүрүзү чылда 40 кг ногаа аймаан, 20 кг кат-чимисти чедир албайн турар. Ынчаарга Ортаа Азия болгаш чурттуң мурнуу талазының өске-даа девискээрлери витаминниг продукция бүдүрериие кошчуг тааржымчаалыг.

Чурттуң Европа кежээнии, Урал болгаш Сибирьниң областарын Ортаа Азияның республикалары-биле керээни чарып турарының чижектерни эвээш эвес. Чижээ, Уралдың, Сибирьниң хоорайлары Ортаа Азиядан ногаа-чимис продукциязын алгаш, ол черже картофельдя чорудуп берип турар. Узбекистанның Фергана облазы-биле Хакасия, Тюмеңниң нефтичилери-биле Таджикистанның ажыл-агыйлары, Красноярскиниң энергетиктери-биле Киргизияның ногаажылары ындыг дорт харылзааларны тудуп турар.

Бо хевирлиг чижектер хөй, ындыг болзажок, дорт харылзаалар ам-даа эки тургустунмаан болгаш пииги сорулгаиы күүседиринге шоолуг салдар чедирбейн турар.

Бо чылын чурттуң бүдүрүлгелери бот-оруула-чарылгаже, бот-акшаланышкынче шилчээн, оларның хөй кезии боттарының акша-төрелгилерин болгаш материалдыг курлавырларын Ортаа Азияның ажыл-агыйларынга салгаш, оон эрте бижар ногааларны магадылалдыы-биле алыр күзелин илергейлеп турар. Ол кайы-даа талага ажыктыг: чурттуң мурнуу районнарының ажыл-агыйларының материал-техниктиг базазы бижыгар болгаш оон ажылында продукция бүдүрериниң хемчээли улгадыр, ол черлерде чурттап турар кижилер ажылбиле долу хандыртынар, а улуг хоорайларның үлетпүр төптеринде чурттакчыларының ногаа-биле хандырылгазы экижнир.

Бо хүнперде Ортаа Азияның ажыл-агыйларында алаэн хөй үлетпүр бүдүрүлгелериниң удуртукчулары, күш-ажылчы коллективтер чөвүлелдериниң даргалары, партия, совет ажылдакчылар Москвадан, Уралдан болгаш Сибирьден чедип келгеп, дорт харылзааларны тургузарының айтырыгларын шиитпирлеп чорун турар. Ол айтырыгларны бот-оруула-чарылганың база бот-боттарынга ажыктыг чоруктуң үндезинниге шиитпирлеп турар.

Узбекистанның Сурхандарья облазының ажыл-агыйларынын шөлдериие бесселлар солун болган. Ол областа СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары Е. К. Лигачев эде берген. Оон-биле кады Узбекистанның Компартиязының ТК-ның бирги секретары Р. И. Нишанов, республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Г. Х. Кадыров, агрүлетпүр комплекгиниң удуртукчулары болгаш спецпалистер чорун турар.

Сурхандарья область — чурттуң ногаа болгаш кат-чимисе өстүрер кол черп. Апрель ортан үезинде маиаа капуста быка бээр, оон соонда морковь, огурец, помидор бижып эгелээр. Редис чыл дургузунда үлүктел чок үнүп турар. Шала күскээр кат-чимис, виноград бедик дүжүдүп бере бээр.

СЭКП Сурхандарья обкомунун бирги секретары С. М. Мамарасулов од бүгү байлак дүжүттүн транспортка чүдүрүп чорудар сава чедиишпезинден, оны болбаазырадып кылыр черлер чогундан четче кадагалаттынмайн, үрелип турарын хомудап чугаалаан. Агаар-бойдузу соок черлерниң бүдүрүлге коллективтерин-биле экп дорт харылзааларны тургузуп алыр болза, Узбекистанның өстүрген экп дүжүдүн өске черлерже дүрген сөөртүп аппаар-оон чидирип эвээжедир болгаш ногаа, кат-чимис аймаан улам хойнү өстүрүп болур арга чүүлүн хаара тударын көргеп. Картофельдиң, кат-чимистиң, ногаанның, виноградтың өртектеринин дугайында айтырыгны шиитпирлеп турар. СЭКП ТК-ның март Пленумунуң шиитпирлеринге дүүшүүр кезиг чылдан эгелеэш, кат-чимис, ногаа продукциязыны дутурушкан өртектер-биле садып алыры хөгжүүр, ол чорук ажылагыйларның бедик шынарлыг продукциязыны бүдүрер болгаш ону хереглекчиге чогүүр үезинде чедирер дээш материалдыг совпуургалын бедидер.

Кат-чимис болгаш ногаа аймаан, картофельдя өстүрерииге спецпализастаттынган колхозтар болгаш совхозтар оларны болбаазырадып кылыр пехтерлиг, продукция шыгжаарыпга амгы үеиин складтарлыг болуру чугула.

Картофельны, ногааларны болгаш кат-чимисти бүдүрериин улуг курлавыры өг-бүле ажыл-агыйларында, садоогород кооперативтеринде бар. Оларга дузаларының, чоинуң садар продукциязын хүлээп алырының болгаш болбаазырадып кылырының системазы район бүрүзүнге ажылдаан турар ужурлуг.

Партия, совет, профсоюзлер организацияларының, күш-ажылчы коллективтер чөвүлелдериниң сорулгазы чүдел дээе үлетпүрүүн болгаш кодээ ажыл-агыйының аразында дорт база узуп хуусаалыг харылзааларны хөгжүдер талазы-биле эгелеэн шиитчошкинниң деткиринде, адаа үидезиглээш, чурттка аъш-чемниң немелдезин алырында болур дээп, Е. К. Лигачев демдеглээн.

СЭКП ТК-ның март Пленумунуң шиитпирлери болза партияның аграр политиказын үидезиин-биле чүгле эде тургузарыие эвес, харын чурттуң индустриалдыг база агрүлетпүр комплекстерин узам ыиай интеграстарыиче утпгаан дээп, Узбекистанның Компартиязының ТК-ның бирги секретары Р. И. Нишанов демдеглээн. Ынчангаш республиканың областарының, районнарының, агрокаттыжымышкыннарының, фирмаларының болгаш чурттуң өске регионнарының үлетпүр бүдүрүлгелериниң аразында дорт, бот-боттарынга ажыктыг, узун хуусаалыг харылзааларны тургузары чонну аъш-чем-биле хандырарын экижидериие утпгаан дээштиг хемчег болуп турар.

Узбекистан болза Ортаа Азияның өске республикалары-биле чертелештир кат-чимис, ногаа болгаш бакча продукциязының хөйү-биле бүдүрүүзүү болгаш чорудуп берикчиги болуп турар дээрзи билдингир болгай. Ынчаарга бистиң агаар-бойдузувустуң байдалдарындан хамаарыштыр бистө продукция оизагай сүүдүн шыиарлыг болуп турар дээп чугаалап болур. Ынчангаш ол продукциияны бүдүрериин аъш-чем айтырыгын шиитпирлеринге бистиң кол салыышкыпывыс кылдыр санап турар бис. Регионнар аразының дорт харылзааларының перспективтиин ол арганын баштайгы дуржулгазы бадыткап турар. Оон кол принцип болгаи кол ажыктыы— бистиң бүдүрүлгелериивис болгаш ажыл-агыйларывыс план база хандырылга организациялыларының мөөнделген моолдакташтыкпыларын болгаш будулгаазыиның негелделерин ажып эртпишаан, бар курлавырларын кайылынга-даа ажыктыг кылдыр дорт солчуру-дур.

Дорт харылзаалар дээрге ажыктыг болгаш ылап-ла перспективтиг черек, ынчангаш оиу организациялы улуг ажыл-биле быжыглаары нететтиинп турар дең, боладыы РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының орлакчызы Л. А. Горшков илергейлээн. Ылаңгыя керээ сагыпга-чурумуу быжыг болур ужурлуг. Транспорт хандырылгазын эки организастаары чүгүлө. Сибирьниң болгаш Уралдың областары Ортаа Азияга эвээш эвес картофельны чорудуп берип турао, ынчалзажок бо черекте хөй четпестер бар, ол дээш бистерии шүгүмчүлеп турары-лашын. Четпестерни чайладыр бис. Тургустунуп турар керээ харылзаалары ук четпестерни чайладыр талазы-биле дузалаар апаар.

СЭТА-ның корреспоидептизи чөвүлел хуралдың чамдык киржикчилериниден интервью алган.

А. Ф. Темников, Иркутск об. ласте «Химпром» каттыжымышкынның күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң даргазы А. С. Круглик, Челябинскиниң трактор заводунуң кол инженериниң орлакчызы В. Ф. Морвин, Кыргыс ССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы А. Д. Джумагулов, Таджик ССР-ның Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының И. Хаеев, Туркмен ССР-ның Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги орлакчызы Ю. К. Могилевеп, Красноярскиниң крайкүүскомунуң даргазы В. И. Сергиенко, Цептросоюзтуң баштаар черииин даргазының бирги орлакчызы С. М. Кузьмичев, ССРЭ-ниң министри Е. И. Сизенко, ССРЭ-ниң Бойтусчүркомунун даргазы Ф. Т. Моргун болгаш өскелер-даа чөвүлел хуралга санал бергеп.

Чугаалажып көргеп бүгү айтырыгларга тодаргай принциптер тургустунуп турар деп, түнелдеп Ташкентиго чугаалажыр көрүүшкүнүиүн киржикчилерни кылгап. Чижээ, ногааларны болгаш кат-чимисти өстүрер талазы-биле кады ажылдажылганың керээни болза үлетпүр бүдүрүлге черлерни оларга тывысиан эргелер ёзугаар соц.-хоо болгаш материалдыг курлавырлар-биле киржирип баш бүрүлгаар көргеп турар ужурлуг. Күрүпе чагыым, кол продукция чорудуп бээриинң керээлиг хүлээгелериш күүседиринге көрдүгеп материал-техниктиг курлавырларны аиаа ажыглаарын болдуруп болбас дээрзи база билдингир.

Кат-чимис, ногаа продукциязын болгаш картофельны немей өстүрериинң күселдиие дорт харылзааларны хөгжүдерии, а инпти-эвилел фондузунга когарылды чүүлдерии барымдаалап көөрү чугула.

СЭКП ТК-ның Аграр кафедазының эргелекчизи В. И. Скиба чөвүлел хуралдың ажылынга киришкен.

(СЭТА).

Коммунист, ооң ажыл-херээ

Бурунгу чылын парлаттырган «Спасибо Октябрю» деп дептерни сонуургавас кижи чок. Чуруктар-биле долдурган ол дептерде тыва тоонуң кеткеш, шилпазын неңпикеш, каректарын имиреттир хулуңзуруп орар кижи — бо чуруктa Зрендей Орус-оолдур.

Тес-Хемде «Кызыгаар» совхозтуң тевежизи Орус-оол Чылбак-оолович бо чылын төрээн эвилелериниң бодалганнарын шуптузуп мендi ажаан алдын болган тевелеп дүк кыргымыр планын ажыр күүсетиген. Кыжын чаңгыс-даа теве хоравaан.

Хоочун малчын болдувун мергежилиг аныяктарга дамчыдып турар. Ол теве малдаарының чажыттарын уруу биле кудазынге өөредип эгелээн. Баштайгы кыштың түнелиг-биле азырга, оларның кайызы-даа тевежилер уругларын болгаш, ол мергежилге ажылдан шыдаварын балыктаттырган.

Киим БУЛУГУННУҢ чуразын чуруу.

ЧОГААДЫКЧЫ БОДАЛДЫГ

Кызыл-Мажалыктың Культура бажыңнарга ССРЭ-ниң улус депутаттарының совгуулдаларының талазы-биле Барыын-Хемчиктиң № 642 сонгулда округундан депшиттирген 4 кандидиттарны чугаалашкан хураага райониң улетпүр-бүдүүлелериниң, организациялыарының, совхозтарының төлээлери олурушкан. Округтуң сонгулда комиссизиизының дергазы, СЭКП райкомунуң секретары С. К. Кужугет эге сес алгаш, оларның бирээзинге «Шекпээр», «Хемчик» совхозтарының девискээриниде сонгукчулар Мартан-оол Чалзыпович Саяның баа депшиткенин ыңнаткан. Эдилээ кээрге, ол индилерге чүүл келгеш, өөрүп четтирген илереңнi, эвреазында состер-биле чугаазын эгелээн: «Депутатка сонгуттар болза, Аът-чем программазын амыдыралга бот-тандырарывыс коп кичээнгейни салыр мен. Районуң кадаа ажыл-агыйы чыл санында нарыкталыг ажылдан турары-биле эртежирин берге. А дүжүт эвээш, малдың баш саазы оспейн, турар. Орулгалыг болдурар дизе, хамыктың мурнунда чер ажылын, үениң ыяш негелдезинге дүүлүүр сайгыларлыры негеттинер».

Чонуң бадылаашкынның түнелиинде сонгулда дурумуң баатыр хөй үе ап шыдаваан. Хурал тарап турза, ажаа ужуражырымга мынча дээн: «Мениң ол хире бедик идегелдi коргуун, депутоттың кандидазы кылдыр адааны бээн чүртүмге, чонумга шынчы бараан болуп, улам хүжениишкинниг ажылаарымны хүлээлиирiп турар».

Ооң ажыл-ишчи намдары кыска, оске эш-өөрүттен онаалаанын кезулбес. Төрүттүнген, оскен сууру Эрги-Барлыкка ортумак школа доозкаш, болуучун шилип алгаш күзелин баатыр. Балгазының кодээ профессионал-техниктиг училиштиниче кирип, машина, трактор, комбайн башкарар, делгем биичиниң шыңыдалын алгаш, «Хемчик» совхозка ажылдап эгелээнинден бээр ам 15 чыл эрткен. Назы-чары ажыкчаа бол, мергежилгинге бергинигин, сеглээн сазу ажылчаза-биле карышпазы, алыс болуучун телептин-биле чонунуң, колы ажылдап чоруур эш-өөрүнүң хүндүткелиин чаазал эп-аяа шыдаан.

Организаторчу талаантылыг, идепкейлиг чазы-биле болган, ажылдаарынга чүткүлдүг М. Ч. Саяа ийи чыл мурнунда механизатор эштерiн Кавдыр Ооржак, Серээ Допгак, Орлов Хертек, Чашоол Сваң-биле аразында дугуруушкаш, тараа өстүрер бот-оруула-чарыгларыг звенону тургузуп, совхозтуң дирекциязы-биле ийи талалыг керээни чаргаш, черии болгаш техниканы алган.

— Хүлээлге күштүг. Хей дүжүттү алыр дизе, ажылды эртемге үндезилеп организастаар, технологииияны шын сагыыр. 500 га черге 5 кижи хей күштүг үндүрер ужурга таварышкан бис. Тежикен дээниис халас барбаан, черииң беримчезиң четтирер аргалыг болгаш бис—деп, ол чугаалады.

Ооң удуртkан звенозу эртнеи 1988 чылда 400 га черииң бир газылга онаалтыр ортумаа-биле 19,5 центнер, а 100 га интенсивтиг технологиияны ажыглаан шеглуп га бүрүзүнден 37 центнер дүжүттү алгаш, чүгле районга эвес республикага эң дээре түнелiлiг көрүскен.

Чоокта чаа «Хемчик» совхозка база катаң барып, Мартан-оол Саяның звенозунуң канчаар ажылдап турарын сонгуургадым. Бо чылын 550 га тараа культураның өстүрериң, ооң иштинде 250 га чылыг-таска интенсивтиг технологиияны ажыглаарын, 868 тонналыг эвээш эвес тараа хүжүдүн күзүн ажаан алырын планнаан. Бо звенога Т-150 маркалыг 2 трактору, анаазынчарны, культиваторларны, 3 комбайнны доктаадыкмал бызыглаан. Ооң септелгези болгаш техниктиг ажаалдазын боттары кылып. Эрткен күскү чер андырылгазын план баатыр чоруткан, минералдыг чемниглелгелерiң төнкен, шык бызыраң, черии удуруглар ажыглаарны доозкан. Үреэнии кажаа, канчаар чажарының хүтээ-йында республикадың агропүлетпүр-промунуң сонгуларга партаан сүмелерiң сагыыры дүүгүүшкан.

Мартан-оол Чалзыпович Саяа техниканы кончуг эки билириндеп апкыда. ооң өскээр ажыглаары-биле бир плаз чогаадырып база шенеп чоруур. Малчыннарның кажаалдарының көрженин кажып, коптарары хей кижи кужу негеттинер аар ажыл ээрээн кижи бүрүзүнге билдингир. Сагыгтыр-тывыгның механизатор ийи чыл мурнунда совхозтуң шагда-ла үнүүр бижиккенин машина-бадыгтуун келектерiп адырып, оларны болуп эптеп, түлүүтүр таакпал, таварыш мотор болгаш дүгүлээр тыпкап, бичии трактор чогаадыкчы, болуу башкарып, ажыт-ажыл ажыглаан.

Чоокта чүве. Эрзин районче сургакчылап чораашы, тыва эки турачы дайынчыларның бирээзи Кыргыс Шошкукович Чамзырын-биле ужуражып чугаалажыр аргалыг болдум. Ооң сактыышкынын номчукчуларга таныштырайн. Ол 1920 чылда Тере-Хөлдүң Балыктыг хем унунга төрүттүнген. Эрзинге 1965 чылда келген. К. Ш. Чамзырының чүүү ажылдап чорааның, дайынга канчаар киришкенин сактып чугаалаанын ескертпейн моон адаанда киирдим:

— Мен-даа әреә түүл, әреә кожкомунуң даргазы, АРН-ның үүр даргазы, прокуратура байысаакчызы болуп ажылдап чордум. 1941 чылда Тываның Араттың революстуг шериинге тургаш, биче политиктиг ажылдакчылар белеткээр курс доостум. Намга 1940 чылгын апрель 20-де кирдим. Шеригге тургаш биче командирлер белеткээр курс база доозуп алдым. Эскадронуң оралакчы политудуртукчузу, наминың үүр даргазы-даа турдум. Ынчан Тываның шериң чаңгыс полк, а улуг-улуг кожуннарга бир эскалрон хире шериг тургап. 1943 чылдың сентябрьда фронтуже тыва эки турачы өөрүм-биле кады аътланыпкан мен.

Абакандан үверивисте орунка чиир чемнивис киллдыр ыштаан, дустуг эът бериң каан. Суксун кылдыр ижер чүвевис чок. Суксөгрывысты канчаар ону! Дыл, домак баа биле бис. Демир-орук доктаагаң черге суг тып алыр дээш дүжериниден база коргар бис, чыдып калзы канчаар. Ол ынчан чорааш, Муром деп хоорайга келдивис. Анаа элээп доктаагаң бис. Ооң чоруткаш, Ковров хоорайга келдивис. Шериг херээнге, аът сургуулунга элээп өөренивис. Берген аътпарыс оргаазынга эзер кагдырбаан, эмдик чүвелер болган. Оларны улур өөредип ап турдувус. Ооң чоруурда демир-оруктуң дүн вагонунга-ла сес аът, мунар эзлери-биле кады чоруур болдувус. Чадагай вагонпарга ыыштын соогунда доңуп-доожап, түреп чоруурувусту чүү дээр. Торф деп чүве берип ап чоруурувус. Ооң ыяш-ыяш ыяш-ыяш ыяш-ыяш

ПЕКИН МИХАИЛ СЕРГЕЕВИЧ ГОРБАЧЕВТУ МАНАП ТУРАР

Пекинде «Гопэо» дээр эң улуг чаа аалчылар бажыңының түлүү доостуң турар. Ам инда шеверлел ажылдары шыпкарылган. Силиг кылдыр кеттинип алган тудугжулар чер болгандаа нээп эгелээн болуп-болдуң журналистерни эллек-эллек хүлээп ап турар. Удаваа болур дээди денгелге ужуражымышкынны чырдып бижиир болгаш радио, телевидениеге дамчылар журналистер маңаа чүрттээр. Оон аягында совет парлалга төвүн база ында дериң тургускан. Ынчангаш бо хүннерде «Гопэо» отельде кижи хаймынмыг-ла, чугаа-соот үзүлбес. Совет-кыдат дээди денгелге ужуражымышкынны ам бешин XX чүе чылдың төнчүзүнүң эң чугула болуушкуну болур деп даштыны журналистер чугаалажып турар.

Аалчылар бажыңында эң бүштай чедип келгеннээске, бистиң бажыңның дүгү иогера берген кижи «Оо-оо, совет элтер! деп кыдаттан, «Хо-ро-шо» деп орустан чугаалайн, үлэээп алды. Эрүс домокты каймын өөренип алган силер деп сонуургаш айтырарывыска, ол «Аныяк чорүүр шаанда Кыдатка орус чугаа ковчуг неп-терекгей турган. Ылаңгыя орус ырлар «Катюшаны», «Москва чоогунуң кежээлерин» үргүлчү ырлажыр чордувус, ол ырларны амгы аныяктар база-ла ырлажып турар»—деп чугаалады.

Гостиницаның 15-ки маңдында СЭТА бригадазының ажылдавр өрээлдерин дерип тургускан. Гостиницаның өрээлдерин шеверлеп бүзаавы черле онзагай. 15-ки каътка үнүп кээрге, оон ханнарры лээрде булуттар кырынче үнүп келген шыкаш кылдыр сагындырар. Чаа гостиница, шынап-ла, бедик-ле. Оон үстүңү каътларындан Пекинниң бүгү иудумчудары болгаш кварталдары адыш оюунда чүве дег, көстүп келир. Москваның эрги иудумчуларын шаг-шаанда дээрбектей тутпаа болза, а Пекинниң иудумчу-кварталдарын хана-характай тутпаан. Ынчангаш хоорайның эрги, чаа тудугларының кончуг тода ылгалыр. Кыдаттың императорларының чүрттээн турганы, шаанда кижи чоокшулап болбас «Гугуна» дээр хоогайжыгажы бедип моон, бүт адаанда чүве дег, көстүр...

Пекинниң бо делгем иудумчуларынга чоокта чаа студентилериниң массалыг чыскаалы боон эрткен. Чыскаалдың киржикчилери Кыдатта боттанып эгелээн реформаны болгаш демократия чорудулгаларын база Коммунистиг партияны деткээн лозунгаларны болгаш плакаттарны түдүп алган чорааң. Студентилер бюрократизмге болгаш хээлидеттиниң саттынар чорукка удур демпселди күштелдирерин база негээнинер.

Кыдат парлалга органнарының дыннаткамындан алырга, чүрттэ боон турар чаартылгаларның амыдыралчызын база чүрттүүн мурнунда туруп турар улуг болгаш берге айтырыгларны шиитпирлээр үеним келгенин студентилериң чыскаалы тодаргайы-биле көргүскен. Кыдат пиитилел амгы үеде улуг бергедээшкиннерге таварыжып турар. Чаа реформаны боттандырып эгелээнибиле холбаштыр ол бергедээшкиннер улам тода кестүп көөп турар. Барааннар өртээ улгадып, акшавың үне чоктарлыңшыны үргүлчүдеп турар. Ажыл чоктарның саны база хөй. Кайы-даа адырга күшажылдың бүдүрүкчүүү куду. Интеллигентилерниң шалыны кончуг эвээш. Кедээ черлерде бергедээшкиннер база хөй Ынчангаш экономикада балансылаттынмас чорук амдаа ажыл артынмаан.

Чүрттүүн удуртулгазы бо бүгү бергелерни эки билип, оларны ажып эртеринин аргаларын болгаш оруктарын дилеп тып турар: экономиктиг реформаны уламчылавышаан, политиктиг системаны чаартырының хемчегдерин ап турар.

Кыдаттың дээди удуртулгазы экономиктиг айтырыгларбиле черледештир чонуун ажыдыдылгазынче кошкак киржоңгейниң салдының турарын улуг бергедээшкиннерниң бирээзи деп санап турар. Кыдат удуртукчу Дэп Сяопин чоокта чаа «Чонуун амыдыралының деңнелиң белиндер дээш түржүп турарывыс амгы байдалдарда, демисеелге шудургу болур чаагай чаңчылдарывысты чүрттүүн чонунга болгаш коммунистерге эки сагындырбайн турарывыс бистиң кол четпезивис болур» —деп чугаалаан.

Бөгүнгү Кыдаттың түгле чамдык айтырыглар бо-дур, ук айтырыгларга амгы кыдат парлалганы аныпланыдыгы алган бис: ажыл чаартарның саны бо чылыг чүрттүү болза чонунуң 3,5 хуузу чедип келгеш, а эрткен чылын ийи хуу турган. Ол дээрге 40 миллион хире кижи болур. Оларның хөй нуруузу—ортумак школаларның доозукчулары, шеригден халашкан аныяк кижилер, «чер-биле харылзаалыг чидиргең» дүүнгү тараачыннар, кызырышкынга таварышкаш, ажылдаан хосталган кижилердир. Күш-ажыл рыногунче бо чылын бир-ле дугаарында кирер-он миллион кижилерини түгле ортаа кезии ажылды ап болур байдалдыг. Реформа эгелээн соолунде чүрттүн удуртулгазының ап чоруудун келген улуг күжениишкиннээн тураада, кижилерин ажыл-биле хандырарының айтырыы мурнуку хевээр эң-не чидиг сорулгаларның бирээзи болуп турар. Ажыл-агыйының чаа механизми болгаш чонуун чайгаар немей өзүлдези хөй миллион тараачынарыы хоорайдарже чыгаа турар болганда, байдал улам нарыидап турар.

Кедээ ажыл-агыйын чеңнишкиннери реформаны чылдарында маргылдаа чок бар болгаш рыноктарга, магазиннерде, кижилерниң сагыш-сеткилинде илдең-даа болза, экономиканың ол чугула адырында нарын хөй айтырыглар база бар. Оон чылдагаавынарыының бирээзи — садын алырының болгаш түрмектеп садзрывың өртектериниң арасында шын дүүштүрүлгениң айтырымның ам-даа шиитпирлеттинмээн-дир. Ынчаар байдал кедээ ажыл-агый бүдүрүлгезинин улам ынайгы өзүлдезин саададып турар. А тараачынарга эргежок чугула үлетпүр бараанарывыс — техниканың, чемнишчидилгелериниң, кывар чүүлдүң өртектериниң өзүлдези кедээ ажыл-агыйда күш-ажылды эвээш орулгадыг болдуруп турар. Чамдык чылдагаавынарың үржүүнда тарылга шолу чугле эрткен чылын безин 23 муң гектар кызырылган ,а можуун чүрттээны чонуун саны 900 муң кижиге немей ковудээн.

Кыдаттың даштыкы чүрттаргже үлүр садар пос-таавы аймаанның алдының бир кезии Шанхай хоорайда будуруп турар. Ол үлетпүр хоорайының бүдүрүлге күүлерининя 60 хуузу чиг эттин чедишпезинден ажылдавайн турар. Даштыкыже үндүр садар пос-таавы аймаан чорудуп бээр хүдээлгелерни күүседир сорулга-биле 300 миллион доллар өртектиг ырыг чиг эдин эрткен чылын Шанхайже киир сөөрткен. Чүрттүн экономиказының үндезини болур тараа ажыл-агыйы база улуг бергелерге таварыжып турар.

Бодунуң чаартылгаларының хевирлерин күрүне бүрүзү бодуу-дуп ап турар деп, Кыдатта санап турар. Ынчалзажок ийи чүрттаның социалистиг реформаларының оруунче 80 чылдарда киргеп деп, «Гуанмин жибао» солуунга суглыг политолог Гао Фан бижээн. Кыдаттың болгаш ССРЭ-ниң реформаларының теориязында болгаш практиказында, оларның бүрүнгээр шимчээшкиннинге дөй мергедээр сөөлгү чылдарда бар болуп келген, ынчалзажок ниити дыка демей чүүлдер көстүп турар иаргаш деп, Кыдат эртемдеи демдеглээн.

Чаагай жаңа-делбээ чорудуп болгаш бот-боттарынга ажыктыг болдуруун помощьтеринге үндезилекчилер совет-кыдат харылзааларының чаа девирге тургустуунуң турар. Ийи таланың садыг-экономиктиг харилзаалары дүргеп темпидерлиг хемчүп турар. ССРЭ-ниң болгаш КЭР-ның арадынга садыглажылга эртеп чылың 3 миллиард доллар четпеен. Ынаңгыя кызыгаар чоогунуң садыглажылгазы сөөлгү чылдарга илбергеп. Оон кемчээ-ап эртеп беш чылда 20 катаа удаткан.

Эртем, техника, культура, туризм, спорт талазы-биле харылзаалариың калбартырынга тодаргай перспективалар база ажыттынып турар.

«Ужуражыпаанда — чугаалажып шыдаавс, чугаалажыпаанда — шиитпирлеп шыдаавс» деп бүрүнгү кыдат философ Конфуцийниң сөстерин ам-гы бо хүннерде кыдат эштер ховар эвес дагминнап, совет удуртукчуүнү Кыдатка ани-чорүүн чугаалажып турар.

СЭТА-ның түскай корреспонденттерге
Григорий АРСЛАНОВ,
Андрей КИРИЛЛОВ,
Вячеслав ТОМИЛИН,
Геннадий ШИШКИН.

ЧУРУКТА: Хэйлунцзян можуунуң администратиптиг төвү Харбинде Сунхуа хемниң ишти хевири. Синьхуа —СЭТА-ның фотозу.

СОРУЛГА—ЧОНГА БАРААН БОЛУРУ

Кооператив ажылдакчыларының съездизинден

Ол чыштыг съезд деп адаанныр. Үнген дозу — бо чылдың өзегинде инициативчи болуқ Россияның бүгү девискээрлериндеп кооператив төөзүлерин чыып алган, Москвага съезди эртирер дугайында чугаа кылган. Анаа 77 делегат киришкен. Оларның дугуржулгазын ёзугаар бо чылдың июньда Москвага кооператив ажылдакчыларның съездизи болур. Ук чугаага бистиң республикадан бир кооператив удуртукчузу Сергей Шамайко киришкен, ол келгеш, оргкомитетти тургузуп, съездиин чыылдырган.

Кызыл хоорайдан болгаш республиканың бүгү районнарындан 60 делегат кээп, «Мөңгүлек» гостиницазының хуралдаар залынга болган съездиге киришкен. Изеткелди оргкомитет дараазы С. Шамайко кылып, чамдык чедишкиннерге доктаагаи. Бистиң республикада «Прогресс» «Мергең» дээн ышкаш кооперативтер чедишкининг ажылдап турар. Ол ышкаш дыка хөй будурулгелериин чанында кооперативтер ажылы база чогумчалыг.

Кооператив ажылдакчыларының таварыжып турары бергелеринге ол доктаап, чамдык черлерде совет органнарның удуртукчуларының талазындан деткимче көргүспейн турарын база чугаалаан. Оон уламнадан чамдык кедээ ажыл-агый дээн ышкаш адырларда кооперативтер тургустунмаан.

Кооперативтерни чүге тургузуп турарыл, оон сорулгазы чүл? Бо айтырыгны Тыва АССР-ниң сан-хөө министриниң оралакчызы В. М. Ломко адериин илеткел кылгаш, элээп хаяы сайгарган. Бистиң чүртүвуска баштайгы кооперативтер 1987 чылдың февральдан бээр тургустунган. Ынчаи СЭРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиин кооператив шимчээшкинин калбартыр талазы-биле доктаап хүлээп алган. Ниитиниң чеменилге черлеринге, чонунуң амыдырал хандырылгазынга болгаш хереглел барааннарын будуреринге идиг бээр кооперативтер тургузар дугайында чугаа болган. Кооперация дугайында Хоойлуну ажылдап кылып база хүлээп ап турар уеде күрүне чонунуң четпейн турары хереглел барааннарын будуреринге болгаш телевизилег ачыдузаны калбартырынга кооперативтер улуг рольду ойнаар дээримге идегел турган. Оон-биле кады кооператив барааннарының шынары бедик, ачыдузазы чогумчалыг, а өртектер күрүмелиң-биле дең азы оон чарын-даа куду болурунга база идегеп. А социалистиг-даа, капиталистиг-даа күрүмелерде кооперативтер боттарының арыг оруулгазының 50 хуузун-даа куду эвести күрүне оруулгазынче шилчидип турар. А бистиң чүртүвүста үндүртүнү эң бичии хемчээлге доктаатканы: баштайгы тургустунган чылында арыг оруулгазының чүгле 2-3 хуузун, ийиги-зинде — 3-5 хуузун, а үш чылдан ынай 10 хуузун шилчидер. Ол чорук ажылдап алганы акшазын боттарының будурулге чорудулгазын калбартырынга ажылдаар арганы берип турары ол.

Ынаыг турбуже, кооперативтер боттарының продукциязын болгаш ачы-дузазын ам-даа чоңче долуузу-биле утландырбайн, колдуунда күрүне будурулгелериниве болгаш организациялариынче утландырып турар. Эрткен чылын будуртуиген бүгү продукциянын чүгле 17 хуузун чоңга сатпан, бо чылдың бирги кварталында база 17,8 хуу болган.

Чамдык кооперативтериин чоңга садып турар продукциязының өртээ эмин эрттир улуг болуп турар. Ол хамыктың мурнунда шиитиниң чеменилге будурулгелериниде хаара тутгунган кооперативтерге хамаарыыр. Оларның кылган чеминиң шынары чегей, өртээ вар, санитарлыг нормаларга дүүшпес. Ынаыг чорук чөптүт хомудалдарны тывылдырып турар.

Оларның ажылын Тыва АССР-ниң Өртектер талазы-биле күрүне комитеди, Сан-хөө министерствозу, садыг киспекциязының эргелели, садыг организациялары хынап турар дээрзин маңаа чугаалаар апаар. Чүгле эрткен чылдың ийиги чартыында безин Кызыл хоорайның, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Кызыл, Таңды болгаш Улуг-Хем районнарының 25 кооперативтерин хынаан. Аңаа ангы-ангы ажылдарны кылып турар черлерни хаара тутпаан. Хажыдыыкшынарның хөй кезии аъш-чем будурүп турар черлерде дээрзи оон илереэн. Чижээ, Кызыл хоорайның «Өдүген», «Согаж», «Енисей», Кызыл-Мажалыкта «Найырал» кооперативтерде аъш-чемнин өртээн туралааны-биле тургузуп алган болган.

Күрүне банкызының берип турар чээлизиниин дугайында база чугаа болган. Оны эрткен чылын дыка хөйнү алган-даа. Ниити түңү 450 муң рубль четкен. А ол түңүнүн дыка хөй кезии чогуур үезинде эгиттинмээн. Кызыл хоорайда «Улуг-Хем», «Силүэт», «Альянс», «Шайлааранс», Барыын-Хемчикте «Мажалык», Сут-Хөлде «Сут-Хөл», «Шеңне» кооперативтер өрелиг.

Кооперация ажылдакчыларының баштайгы съездизинге болган чугаа кол кезиинде бүгү кооперативтерни каттыштырып, оон ажылын удуртуп турар чөвүлелди тургузар бе азы тургуспас деп айтырыгны чугаалашкан. Үеним хөй кезиин ол дээш маргылдаага эрттирип, кооперативтериин ажыл-ижин чоңге көрүндүрер талазы-биле чүүү кылырыл дээн айтырыгга зокгаавазаны хомудаачыг болган.

Изиг маргылдаанын соонда 21 кижи составтыг чөвүлелди тургускан. Оон даргазынга Александр Лукьяненко сонгуткан. ССРЭ-ниң кооперативтер ажылдакчыларының съездизинге ее алды делегатты сонгаан.

Данзыт ЧЫДЫМ.

Төмбурзектиң судалы

Норвегияның премьер-министри Гру Харлем Брундтланд—Европада көскү политиктиг ажылдакчыларның бирээзи. Бо херээжен күрүне ажылдакчызы хөй талалыг ажыл-чорудулгаңы боттандырып турар. Делегейге тайбыңны быжыглаарынче, улустар аразынга кады ажылдашылганы болгаш наймаалы хөгжүдеринче ол доктаамал кичээнгейни салып турар. Делегей айтырыгларын шиитпирлээринге киирген улуг салымышкыны дээш ол 1988 чылда Индира Гандя аттыг делегей шанналының лауреазы болган.

Гру Харлем Брундтланд — бойдуң камгалалының идепкейлиг талалакчызы. Ол бойдуң камгалалының талазы-биле делегей комиссиязының паргазы хүлээлгеин база күүседип турар.

ЧУРУКТА: премьер-министр Гру Харлем Брундтландтың Осло хоорайның чоогунда бодунуң дачалында ажылдап турары.

СЭТА-ның фотозу.

КЫСКА МЕДЭЭЛЕР

ТОКИО. Японияның болгаш ескө-даа чүрттээның массалыг информацина чепсектери Японияның даштыкы херектер министри С. Уновун Совет Эвилелинге болгаш Моол Арат Республикаго албаның аяа-чорууп кылып чорун турган, ук чүрттээның күрүне удуртукчуларыбиле ужуражымышкыннарын калбаа-биле чырдып бижип турар. Японияның социалистиг чүрттээ-биле кады ажылдажылгазын болгаш экономиктиг харылзааларын калбартыры делегей байдалын ажыгдерипге болгаш ол чүрттээның удустээрыяны аразынга найыралды быжыглаарынга улуг ужурдуалыг болур деп, ярон сөдүнээр бижип турар.

БАРЫЫН БЕРЛИН. Барыын Берлининиң хоорай чагыргазының даргазы Вальтер Момпер чоокта чаа Англияга албаның аяа-чорууп кылып чорун турган уезинде Великобританияның премьер-министри Маргарет Тэтчер-биле ужуражкан. Аңаа болган чугаалажылышкынга Германияның Федеративтиг Республиказының девискээрлерине чаа тактиктиг ядролуг чепсекти тургузарынга удурланыш турарын ол медеглээн. Ужуражылышкын соонда болган парлалга конференциязынга В. Момпер ядролуг чепсекти кыырар болгаш чоорту шуут тудукаар дугайында Варшава Керээзининиң киржикчилери чүрттээның киирип келген санадын деткип, ол талалы-биле боттуг бодымнарны кылыр ужурлуг бис деп чугаалаан.

ТУНИС. Араб чүрттээның лигазының чингине секретары Шедли Клиби Ливияда үргүлчүлеп турар от ажылышкынныарын дүргеп сокпаарын негээн. Араб чүрттээның даштыкы херектер министрлериниң чоокта чаа болуп эрткен хуралында Ливияга ол чүрттээның төлээлекчилериниң тайбаракчыларын тургузар дугайында дуттуушкулге чедип алдынган. От ажылышкынны сокпаары биле-ле тайбаракты болдуктериин Ливияче доп-дорааш киирер ужурлуг бис деп, ол медеглээн.

(СЭТА).

Эмчилерниң сүмелери

ЧИИГЕЛДЕЛИГ РЕЦЕПТ-БИЛЕ

Хоочуннарның материалдыг амыдырал байдалын ажыктарын-биле сөөлгү үеде партия, чазак чүгүлэ доктаалдарны хүлээп ап келгеп. Ылаңгыя күрүне мурнунга ачы-хавыяазы дээш чиигелделерни калбартырыы онзалап көрүп турар. Медицинге албан черлериниң дузазын улам ажыктар дээш оон-даа өске. Ада-чүрттүүн Улуг дайынының кыргыннарының чидиргелиг чогаадыкчы күш-ажылга биилиин, күжүн бараалгадырган күзел чоруур бис. Ынчалза-даа чамдык кижилер боттарының калыктыылыңга хэйыра чогуубиле аарыын хөлүн эрттирип алган эмчилер кээрге хараалаачыг. Харын-даа кадын тургаш-ла, аарызының сүмезин эмчилерден алыры ажыктыг.

Дыка хөй аарыгларны бот бурунгаар өскүтпейн барып болдурунун ангдары барын эртемден эмчилер бадыткаан. Ынаыг аарыгларга хөй бажыңныны улгадыр, чүрегинин сузалы чиигелээр, өкпе кегжирлериниң системазының тыныш оруунун аарыгларын, жөлө-шейдиктиң бага ниилбүрт ыжыктар аарыы дээш оон-даа өске аарыглар хамаарыжыр. Кижи бүрүзү кадын болуунче күзээн. Ынчалзажок кижи бүрүзү кадын четпе сагыш салып турар бе? Бо айтырыга хөлүн кылыр бир нол чылдагаан—чонунуң, кижилериниң калыктыылыңга хамаарыжыкшаа кол-бак медээлер, сая-чурагайларның чогу.

Ам дараазында бодумнуң билирим чижектен киирейн. 1983 чылда бистиң чүртүвүска 3 миллион бичии-ле четпес кижи мөчээн. Оларның хөй кезии ыяшкы кижилер. Бо кижилерниң 52 хуузу чүрек-хамыр аарыгларыпдан хораан. Амгы үеде бүгү кижилерниң 25-тен хөй хуузу ол аарыгларган аарыы турары ажыктыг. Ол аарыгларның уржүүнден чеже кижи муңгарадга алдыр, аарушкузун оскунмаан дээр!

Бистиң районда байдал оон улуг-даа дээредеес. Чүрекдамыр аарыгларының бирги черде туруу турар. Ол бүгүнү болдурбайн, кижи бүрүзүнүң демисежип шыдаар бөдүүн аргалары бар. Кижилер таакпылаарын сокпазын, денгээзин контрольдаар болза эки. Ол ышкаш аъш-чемниң тавырыштыр чемнеңнэри, хостуг үезин ажыктыг артырары дузалыг. Тоолгайларга, эртем ёзугаар бадыткаан профилактиканың бүгү хевирлерин бот-тускайлап ажыглавры болур. Азырғының айчылга чедирип болуур шиитки болгаш дашпыкы факторлары туруп болур. Оларның кол-колу мынаар: хөөнүң составында үе аймаанын нормазындан көвей болу бээри артериялар бозымчалыкшынның улгадыры, твакпылаар чорук, шимчээшкин чөвө олуттай байлаар чедирип ап-туруп, аарыгларны эрттирип семириивээ.

Үстүнде азаттынган байдалдар чүрек дамырларын чиигелээринге солаарлыг. Хөнге үе көвүлээрге 35—64 хар иштинде кижилерге чүрек бакырарының 5,5 катаа хей тавырыжыр. Хөө базымшкыны удаа-дыпка алды катаа таакпы, даар кижилерге 6,5 катаа, шимчээшкин эвес кижилерге 4,4 катаа хей тавырыжыр.

Аарыгларыны бот бурунгаар тодаралыр болза эки. Оз кавдыг аарыгларыга аъш-чемниң тавырыштыр чемнеңнэри, хостуг үезин ажыктыг артырары дузалыг. Тоолгайларга, эртем ёзугаар бадыктаан профилактиканың бүгү хевирлерин бот-тускайлап ажыглавры болур. Азырғының айчылга чедирип болуур шиитки болгаш дашпыкы факторлары туруп болур. Оларның кол-колу мынаар: хөөнүң составында үе аймаанын нормазындан көвей болу бээри артериялар бозымчалыкшынның улгадыры, твакпылаар чорук, шимчээшкин эвес

СУРГААЛ...

Кана-даа бод хурал болур,
Калдар дарга сес-ле алыр.
Иян билээн сывырыпкаш,
Индирдиве үнүп-ле кээр.
Кыйгырыглар удумзураан
Кымнарны-даа оттур силгинир:
«Эрги стиль, чанчылы каар,
Эде-хере тургустунар!
Чаартылганың тура-соруун
Чалгын кылгаш, диидим баазар!
Тантаашкынның бүгү богун
Далыңдан тура тыртар!..»
Каас-коя кыйгырыглар
Кандыг түннел бергеннил, чэ-э?
Сургаал, сургаал ковудомитин
Шуудавастаан ажыл хевээр.

Танов МОНГУШ.

ОРТА ЧООР БЕ?

Дужүт кандыг болурунуң
Түннелдерни көрбейн чыткаш,
Дүрген, шалын доозунар деп
Дувүредир даргалар-дыр.
Шымдалдар дигеп-не дээш,
Шыпар чокка кылын каар бе?
«Далашкан сээк сүтке
дужер»—
Тараа албайн барза канчаар.
Арендалап алган черниң
Алыс ээзи ышкажымгай.
Айтышкынывар, дужаар
чорук
Ам-даа хевээр. Чиктиин эде.
Үстүү черниң сөөүн маназр,
Үрүкейниң, ажыл чылзыр.
Ындыг үе даглар ажыш
Ырааштаан, орта чоор бе?

Бичe-оол ДОЮНДУП.

АК-ХЕМ КЫЗЫ

Алдыы Ак-Хем, Үстүү Ак-Хем ажы-төлү
Аза-өсбе угун дөзээн малчын улус.
Бергеннисе, хандыг-даа иш дескештирбес
Бертелдерден чалданып чок турчур улус.
Амыдырал аас-кежиим түгдеп чорууp.
Амыргыш ойнап өскен ыдык черим:
Агы, кангы —ниит оттуг, хараганныг
Ак-Хем, Ак-Хем, кылаң сүглуг хемним чүве.
Сесегенің сырынының шонуундан бе:
Черим кызы шырай-арны хүрең-кызыл.
Адар-Төптүң аржаан суунуң күжүнден бе:
Апай-хаак дег дурт-сынын хертеш чоргаар.
Даглыг черге өскеннинден ындыы ол бе:
Тайды-ла чүгаа-соодуң өткүт чидиг.
Кадарчының кызы болгаш, дөзээни бе:
Кара чаштан ажыл-ишке ынаа хөлчок.
Бүрүн чонуң салгап дөзээн хүндүлөөчел.
Бүян сеткил, ажы-чаның мынча дээр мен:
Аңдың черге бойзуг чаяан салымы-дыр.
Аваазының кижилиткен будужу-дур!

Маадыр-оол АРТАА.

СОВЕТ КИЖИ ЫНДЫГ

Афган улустуң контрреволюцияга удур демиселиниге, интернационалчы дузаны коогүзүп турган совет дайынчыларга туралаатқан Виктор Светиковтуң «Сөөлгү граната» деп документалдыг тоожузундан «Совет кижи ындыг» деп сөөлгү эгени моон адаанга парладывыс. Тоожуның төвүнде аңмак политажылдакчы Александр Демаковтуң овур-хевири. Ол бодунуң амы-тыны-биле хөй кижилерниң амы-тынын камгалаан. Өлген соонда Совет Эвилелиниң Маадыры атты алдаа тывыскан.

— Дужаалды күүседнидер— деп, ол далаштыг уламчылаан.

— Оларны мен элээн докладыптайн, силер оон соонда артындан база катап халдап келиңер...

Тактика ёзугаар алырга, шынап-ла, шын болган, дөгере дириг артып каап болгу дег.

— Гранаталардан менээ берип канар—деп, ол чоогунда чыткап лейтенант Фердинанд Вадиевке чугаалаан.

Ол ажиниге дөрт гранатазын дөгереэнге берип каан. Солдат арыг сүгга чедир соонда чеде бергеш, оон мынга хөнүп ыыжап каан: «Ындыг-мындыг чүве болза, улузумга ыыпладыңар...»

Соллаттар аткаарлаар дээнил өлүрүкчүлер биидип каапкан. Биеэзи черде ким-даа артпаан, ышкаш болган. (Демаковту олар экелеп-ээлиген). Өлүрүкчүлер ажыы-биле бурунгаарлап киришкеннер. Чазылган граната оларны доктаадыпкан. Дедирээнгеш, элээн ажыттаныр болааннар. Душмаңнар үш катап тура халышкан, үш удаа гранаталар катап-катап частып-ла турган. Лейтенант Демаков ону дириңге тудуп алыр деп туларын биилип алган, ол эвес болза, ону шагда-ла чазыдыпкаш кааргаар ийик.

Оон характерының муриунга чоокку даглар кырында Федяшин рация-биле алгырган. Харыызынга чүү-даа дыңналбаан. Хепертен-не: «Командир ам дөрт удаа балыгланган... чаңгыс граната арткан... Совет кижи ышкаш өлүп тур мен, шупту улуска дыңнаднар!»

Александр Демаковтуң моңчуун хөй-ле өлген улус аразында тып алганнар. Сөөлгү гранатазы-биле ол бодун душманнар-биле кады чазыдырыпкан.

Новосибирскиден ырак эвесте, улут чаагай. Объ хемче агыш кирип чыдар Ирмень деп оожум хемчегештиң эриинде бажыңчыгаштa. Афганистандан муң-муң километр ырак черде, Сашаның аазы Фаина Егоровна ол чеде оглун сактып орган боор. Ол минуталарда аазының чүрээ дуңураазин-биле соп, шала хөлзексей-даа бергени чадавас...

Оглу өлген соонда, элээн кат ай эрткенде, Фаина Егоровна лейтенант А Тарнакиндең чагаа алган: «Экии эргим авай!... Саша-биле кады турганывысты сактып чор мен, оон кайы хире чаагай сеткилдиин ам улам хамыдыбиле болдап ор мен. Саша кымга-даа ыыттавайн, бистиң ада-иелеривисче, кадайларывысче байырлалдар таварышпыр байыр чедиргеш, төпчүдүүге ыыап-ла бүгү чүве экиидир, сагыш човаанар деп каавр турган-дыр. Кайгамчыкла экии кижи аа! Дириг чоогаан назынымда оны кажаандаа үүлгес мен. Саша-биле кады шериг албаны эрттирип турган эштери бистер шүүтү сиңерниң оолдарывыр бис. Ходдарывырны ошкадым. 9.9.1982 ч.»

Характеримни хевиктары мыйысымаар ыыдыр көстүр, бажымның чаа будаан дүктеринии карааы хөлчөк, дөрген хар ажа дүүүн чоруур дерээжен кижи күскү октаргайже көстүк оттур кайган турган. Оон сеткилиниге чоокта чаа сырый кара чажыңга көстүп келгилээн ак хыраажыгаштарга дөмей дүкчүгештер черже тоглал турганзыг болган...

Чолдак-кыс баштайгы үеде ашаанын дугайында эп-көөрү сонуургай бээрге, «Арага досказарын чоор боор. Бажыңымдан үндүр хөөглепкен мен... Күзеримзе, «кат-чимистиг» досказардан чалап экжеп-ле алгай мен. Кижи кырымыр чай кайдал, кыстар?» — дээш, бажың чайып-чайып, каттырар турган...

Оон бээр үе-дүн болгаш чүве-дир ийин. Ынчаа адазының хойнаар баргаиын бо-ла айтырар Эремаазы өзер туржук, ажы-төлдүг, аңгы дамыдыралдыг апарганы бо-дур. Ажы-чаны — адазының аныяанда будужун олчаан дөзеп алган. Артында-ла хөй чүве ыыттавас.

Чолдак-кыстың биеэги өдөчүра ажыжында чүве-дээ артпаан. «Кат-чимистиг» досказар мактаары сөөлгү, кадыг-ла-бир чазылбас дору ышкаш апарганы илдең. Амыдыралдың дески эвес оруктары оңу томаартышкан болбайн аан.

Дунаргай күскү дээрдең сүстүп турар ак харжыгаштарны чеже-даа кайгаарга, база бир чылдың кудургайында киринхенинден өске чаа чүве ток ышкаш боорга, дүүн чаа Кылдар-оолдан алган чагаанын сакты хонуп келгеш, сырбаш дээн.

«Эргим Чолдак!

Сээң-биле түр үе иштинде аас-кежиктиг чурттазынымга кажан-даа үүлгес мен. Чүрээниң ханызынга өлүүжимге ышкаар мен. Ынчалза-даа өөм иштинии ажжи-ханы биеэргап чок апарып-тыр. Үүгларымның өскени хөлчөк. Мөнди-даа салыр хире эвес-тирлер.

Мыйзга мен дораан чедип кээр мен дээш чоруп турумда, уруулуун уруун экжеп алыр деп турган болгай сеи. Ону экжеп алган, аныяк кырган-аавам өөрүшкүүүн өөрүп тур боор деп бодап олур мен. Ол бичии уруун өзүп, баштайгы базымын баскыже чаасканаызыраазымны биилип олур мен. Кырган-аа дээрге амыдыралга база аас-кежик болгай. Чүгле экиин сенээ күзеп артым. Мөнче чагаа биживейн көр. Кадайым тудуп алза, мени өлүрер болгай. Амыдыралчуртталганга чүгле экиин күзеп өөр мен. Чорук айны-биле силерниң сууруларга чеде бериимзе, сенээ мнап-ла ужуражыр күзелим кайын өжөр. Байырлыг.

Кылдар-оол».

— Түүк хайт! Ёзулуг куруг «доосказргө» ынаныл тургандыр мен. Кулугур мегечи сойлукту аза-ла алыын! — дээш, Чолдак-кыс уруу Эремаанын чоокта чаа чоруткан чагаазын сегирип алган.

«Экии, авай!

Уруувусту бодувустан мүндүн шыдавас-тыр бис. Анам мырыңай хүнүүн чыгыы келгеш, оозун эргелдир, чассывдар кижи-дир. Анамның ол ап алган кижизиниң бистиң уруувуска ыыаа мырыңай хөлчөк. Ынай-бээр базырында Чечектиг бис ап турар бис дээр. Мен бодап көөрүмге, кижизин моңчуг башкы-дыр...

Анам башкылаашаан. Кырыыр байтык, улам эниик ширкаш. Ам көрүүзе, танывас чыгыы боор сен...»

Танывас чыгыы. Ынчаныйн аан. Оң ажыг чыт эрти ышкажыл. Хүүрүй берзин, үүдемни бодум-на эдилеп көрейн дээш, кестүктерни өткеш, кээп соңга базырыга түрүп алган.

Чолдак-кыстың аас-кежиктиг хүү-лимдыралы Н шериг кезээнин прапорщига Тевер-оолдан, гвардеец-дыр. Че, бүттарыңар таныжып көрүнсөр. «Кижилер чугаалажып танышар дижир болгай» — дээш, Долаандай стол артында олурган ийи эрже-карааи бараан.

— Бээр, бээр. Чаяан тур мен — дээш, диртегер кара прапорщик эр Чолдак-кыстың чанынче чоокшулаарыны бодап, тура халып келген.

«Ажырбас. Мен маназ» — дээш, үгбазының үүнче дап берип чорда, демги эр эзлиңебиле оон оң талазы холдуунга четкеш, чанынче чаяан.

Ийи эриин бирээзи төптеи сургакчылап келген моддургажык дорга дээрзин Чолдак-кыс оон чугаазындан биилип алган.

— Адаашкылар бөгүн-келбес бе, Чойган? — дең, үгбазы шала сезингеэзинг айтырган.

— Сөөлгүзү хүн келир бис деп телефоннап турдулар.

Дөрт дашкаиы аан-маан чедирбейн иштей каапкаш, хүлүмзүрүүшаан, сценада аяпарымнар дээш четтирзивес. Мыиы чоогларын даледнм — дээш, олургаиарны одурту көргеп.

Каш дашкаиы элий-селий кедүүжу каапканының соонда, оларның аразында ижии кара чок чугаа аттыгып, часкы үеде сларыг мышаан хенертен көдүрүлүп кээп, чавызан каап-ла үнгеп...

Чолдак-кыс оттуу чаштаи көөрге, үгбазы Долаандай-биле дүүн кады хөлеп турганы эр дүште-даа чок азыгда орунда чытаанар.

— Паа, хайт, Ёзулуг аза-бүүк хайынга кактырган амытан-дыр мен. Улус каравнга көтүрбейн бажынымга-ла чедип ап көрейн — дээш, идиктерни колдуктапкаш, аваар үне халаан.

Бажыңга кел сал-ла, орнуүүн кырынче доңгаа кээп дүшеш, күш чоогу чымчак сыртык-биле бажың чажырыпкан...

Дүлгээзиниңер дүүнү өскеге сайгарар боор, кылаң-тас кылдыр чүүүн каапкайн аамрам дээш, ковайын көөрге, бак-чаяшкыг чүүр-бажың септелгеде дээрэн мээзинге чык дээш.

Даштыңы эжикте иттиргилиг каткы үнген соонда:

— Чойган, Чой-гаан! Эжиин ажыт. Үгбаң-дыр мен — дүүн Долаандайның үнгенилиг үүн дыңнаттаан.

— Че, дүүрүй бергин! Хамык чүвени моон айтырып көрейн. Таан-даа каячан бидбестей берген деп мен — деп, иштинде бодавгаш, тура халаан.

— Чеже үдүүр сен. Хүрегеп база чедип келир болгай. Сенперем мон! — дээ-ле, Долаандай дүүнү каапкаш-биле бо кирип орган.

— Бо честеиии самолётка олургулаалы. Бажык аарын тур бе? Чоп мырыңай ол үзт апарган? Кижи сен хире-аныяада... — деп чорүй биэ шыа кызыл ярага ажыда берген.

— Чок, чок. Аваа-ла-дыр мен — дээш өске эр кижиге багын көргүсөзиң орадлажып, Чолдак-кыс чем шкавыны баарында барган...

«Чылдар ыячаар-ла эрте бергеи бо-дур ам. Ол-ла бүгү «чүдүмүн» уруумиүн адазынга ажыы-биле чугаалаар туржүр, ажы-чанымны өскээр «үүлдүрар» бергеи-ле болгай мен. Бо-ла бүгү чүрээмде бар бадыгларымны дириг човаш, оода-ла уруум Эремаага чугаалап бээр мен. Адазынга, та чугаалаамч, та чугаалаваазы, Боду билгей аан» — дээш, столга кээй олурун алган, уруумче чалаага хевирлиг чагаажыгаш шорбажылап эгелээн.

«Эргим, уруум!

Чырык черде сендең өске менээ болчүр дириг амытан чогуп билир мен. Менээ чедип кээп көр. Чечектиг ап алган деливее экии-ле-дир ийин. Ынчаала-даа бодуң билип көр. Бүгү-ле ижиин силер бүгүдеге күзедим.

Дарый чедип кээп көр, уруум. Байырлыг!

А даштың хар чагбышаан...

Монгуш ДОРЖУ.

АНЫЯК КЫРГАН-АВА

Новелла

Федор АБРАМОВ.

Бир-ле катап оон келгенин сактыр-дыр мен. Бажыңывыска педеэя хире болгаш, кыдыраат, карандаш диледи. Ап-ла берген мев. Көрүп чоруп турарымга, кыдыраатта тейбек деидектер шыйын каап турар мындыг.

— Чүнү шыйып каап турар кижи сеп, авай?—деп айтырдым.

— Сөөлүнде чугаалаай мен аан.

Дөрт ай эрткенде ам-па чугаалады:

— Сээң өргээнде дөрт ай чурттап туларым бо-дур, уруум, а дөрт ай иштинде ашаан чүгле он дөрт хүн элгер келдп.

Ынча дигеш, чоруй барган. Оон сөөлүнде сес ыыл иштинде аваам мээңиннге аалдап келбээп.

Монгуш ӨЛЧЕЙ-ООЛ
очулдурган.

ЭМЧИТАРГА

ЭК-НЕ КЫСКА АТТАРЛЫГ

Бистиң чуртувуста эп-не кыска аттарлыг чурттакчыдыг суурлар бар. Тыва АССР-де Ий, Кыргыс ССР-де Ош, Иркутск областа Ук, Казах ССР-де Чу, Пермь областа Юг, Свердловск болгаш Тюмень областарда Яр, Кемерово областа Яа.

ЧААСКААНЗЫРАВАС АПАРГАННАР

Японияда хары дөгүй бергеннерниң саны чыл санында немежип орар. Олар пазылапкырыыры-биле чергелеттир, сагыш-сеткилги чаасканаызыргай апарып турар. Ындыг байдалды болдурбазы-биле Токионуң Эдогава районунда чорудуп турар шеңеде ажыды ол чуртта хөй кижиин хайгаткан. Кырганнар бажыңының бирги кадыңга артеппин-не 2-дең 8 харга чедир пазылып чаштар чыглып келир. Ол чыглып келген чаштарны ийиги болгаш үшкү каатта чурттап турар 100 хире эр, хөрөжөн кырганнар уткуп алыр. Өске-даа өг-бүлениң кырганнарынга, чаштарынга бо бажыңның ижии кезээде ажык.

Бо кырганнар бажыңын 1962 чылда тутқан. Оон соонда сес чыл эрткенде уругдар садыы дыка ажыттыгап. Мурнуңда кырганнар болгаш уруглар садын эге чаартыр дугайында чүүлээ шиитпирлеп тура, оларны чаңгыс бажыңга туруузарын киргеп. «Кырганнар болгаш чаштар бот-боттарынга чоорту эргим апаарлар — деп. кырганнар бажыңының директорү Такуми Масда чугаалаан.—Этээнинде бо бүгүдөн чүү-даа бүтпейн баар ирги бе деп чигзиниң турдувус. Ол чигзиниишкин хөй болган. Харыында кырган-аавалар болгаш кырган-аавалар бичиилерин карактап, а уругларның элээдилерн кырганнарга дуза чедирип турар болу бергеп.»

ЧАГЫРЫП ДУЖААРОВИЧ

Чечен чугаа

Сиңерге бодумну таныштырып көрейн. Базын Долгаар деп кижи мен. Чамдык улус Карааналыр-даа дээр-ле. Мени мейдэ ашылдап турар деп бодай-дыр силер? Бистиң суурнун уругларны мени көрүп каапка, мынча дижии ырлажырлар болгай:

Хараганныг ховуларга
Карааналыр машинаны,
Халаа чокка базып, долгаар
Кадай оглу чолаачыны.

Улус аразында турумда сут кинчаар ырлажы бээрге, ыядыл эгенирмини кинчаар ону, арным дээрге кызыыл каан демир дег апаар, чонаада-ла кыстар дугайында хөөрөй бергенимде, чечен-мергеним кутталуп, аксым-биле чүү-даа үүлгедип каапкаш хиреңде шымында кыстарга ужуражып келгенимде, үнүм мырыңай үнместей бээр элээп амытан боор мен.

Бодум дугайымны хөөрөп турган-даа кинчаар мен. Өске чүвелеп чугаалаа керейн. Чоокка дээрде Чагырып Дужаарович-ниин чиик машиназының чолаачызы чордум. Мени ол кинчаар-даа чагырып дужаар турду. Ол холун кайнаар айты-дыр, мээн холдарым машинаның рулюн олче долгай каапгары бодумга бээн биилиртпес, холдарым мендеп артык биляр апарганы ол чүве ыйнаан Чагырып Дужаарович элс-биле айтыышкын, дужаал бээрге, ону күүседнирп чолаачыны менээ хажыттас хөөйлү апарган.

Чагырып Дужаарович хөрмүлээ турар ажилы дүүн үйгү чыдын-даа чок кижи. Ынчаала-даа оон үре-түнелеп... Будун хун дургузунда районнун колхозтарын, совхозтарын суурларын, бригадаларын колдуунда-ла кезип каапгар. «ГАЗ-69» ол ынчаа хап турда, чүгле оруктун доозуну бурулгаар чүве-биле болгай, аягырар, чоогда

БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч. май 14 воскресенье № 113 (14013)
1925 чылда үнелезеттинген.
Өртээ 3 кеп.

СЭКП ОБЛАСТЬ КОМИТЕДИНИҢ БЮРОЗУНДА

СЭКП обкомунуң бюрозунуң эдилеглиг хуралынга «Автомобиль болгаш агаар транспортунуң бүдүрүлгелериниң пассажирлер аргыштырып турарынга улуг четпестерниң дүтайында» айтырыгны чугаалашкан.

«Тыва автотранс» каттыжымышкынга пассажирлер аргыштырарының хемчээли 1985 чылда турган деңнелге бодаарга, 1988 чылда 14,4 хуу удаткаанын бирээн демдеглээн. Беш чылдың эрткен үш чылдарында хоорайлар аразының 6, хоорай иштиниң 5 чаа маршруттары ажыттынган. Бүдүрүлгелерде бот-орууга-чарыгга болгаш эрең-сүлдениг эки билир чаңгыс-даа тыва кижи чок боор турар.

Аэропорттуң богунгу рейстерге билет садар кассазынга үрүлчү улуг оочур тургуступ турар. а хостуг черлериниң бар-чогуунуң дүтайын справка бирозу дыннаттайн турар.

Бош үүр билет садар агентствого самолет билези садыш алыр дээн кижилер оон ажыттынарының ырак мурнуунда-ла оочурлап желээр болгаш касса ажылдакчыларының оожум ажылдап турарынга хей үени чидирип турар.

Чүгле агаар-бойдустуң байдалынган эвес, а техниктиг чылдагаанарның үржуунган рейстерни соңгаарлатыры үргүлчүлеп турар. 1988 чылда иштинде-биле 2707 рейсти соңгаарлаткан, а оон иштинде аэропорт албанының бүрүүзү-биле 685 рейс соңгаарлаттынган.

Пассажирлер аргыштырар бүдүрүлгелериниң партия организациязының кижилерин таныпларынга шылгап алыр, тыва кижилерге ажылга шилип алыр, тыварыштыр тургузар болгаш өредир айтырыгны холга алдаан. Пассажирлер аргыштырар албан черлериниң удурткучу ажылдакчыларынга орус болгаш тыва дылдарны эки билир чаңгыс-даа тыва кижи чок боор турар.

Пассажирлер аргыштырылгазында ажыл-херектиң байдалы ол черлериниң удурткучуларындан пассажирлер таңдыларынының шынарын болгаш культуразын экижидери, бүгү звеноларының ажылын чогумчулары дээш партия-совет органнарының талазындан принципиалдыг негелдеш кылырын негеп турар.

Айттынган четпестерни чайлаар талазы-биле тодаргай хемчеглерни алырын СЭКП обкомунуң бюрозу коммунист удурткучулар эштер А. В. Рудинскей, А. В. Мәрпеха, О. В. Петров олардан негээн. Пассажирлер аргыштырылгазында байдалды үндезинин-биле экижидер дээш кадрларны ажылдыга контрольду күштелдирерин, ук ажылдакчыларның чүгле тарыысалгадын, хүселенчи чурумуун бедидерин «Тыва автотранстың» эмаатрлатын, Елисей хем пароходстволуунуң Кызыл район эргелеринин партия организацияларынга даскаан.

Кызыл хоорайның гостиницаларынга кижилерни таныларынга шылгыы четпестерниң дугайында айтырыгны СЭКП обкомунуң бюрозунуң чугаалашкан. «Кызыл» болгаш «Моңгүлек» гостиницаларының коллективтериниң кижилерни таңдырарының культуразын экижидер талазындан чамдык хемчеглерни ап турарын партия обкомунуң бюрозу демдеглээн.

Оон-биле кады кижилерни үүдээп ап, тургузарында болгаш хандырарынга улуг четпестер болгаш чедир кылынмаан чүүдер бар. Коммунал болгаш туризм гостиницаларны ажыглаарының чурумун үргүлчү сагывайн турар, бүдүрүлге болгаш сервис культуразы, бажыңнарның эстетиктиг байдалы чаяре.

Гостиницаларның иштинги байдалы хей четпестерлиг. Хей-хей номерларның хапаалары хирлиг, линолеум болгаш ханада чыпшыргаи савыларнар орук, вентиляция ажылдавайн турар. Номер фондузун багай ажылган турар. Өрээлдерге тавырыма чок, мебель эрижирээн. Өрээлдерниң иштин шыпнар чок арыглаан турар. Чамдык өредилер кыпсы чеде соок, чайын пыш, шыкам, радио, телефон ажылдавайн турар. Кергүзүп турар төлевыда доктаамал чоруун чок, аэропортте-даа, хоорай агентствозунда-даа тыва дылга дыннаалыгларны кылбайн турар. Билеттер бүрүткээр диспетчерлериниң, кассирлериниң, информаторларның, пассажирлер аргыштырылгазының хамаарылгадыг оске-даа албан-парның ажылдакчыларының туразының улуу, каржы-хажагайы, шупшеп ажылы пассажирлерге тавырыма чок байдалларны тургузуп, оларның талазындан хомудалдарны болдуруп турар.

Аэропорттуң богунгу рейстерге билет садар кассазынга үрүлчү улуг оочур тургуступ турар, а хостуг черлериниң бар-чогуунуң дүтайын справка бирозу дыннаттайн турар.

Бош үүр билет садар агентствого самолет билези садыш алыр дээн кижилер оон ажыттынарының ырак мурнуунда-ла оочурлап желээр болгаш касса ажылдакчыларының оожум ажылдап турарынга хей үени чидирип турар.

Чүгле агаар-бойдустуң байдалынган эвес, а техниктиг чылдагаанарның үржуунган рейстерни соңгаарлатыры үргүлчүлеп турар. 1988 чылда иштинде-биле 2707 рейсти соңгаарлаткан, а оон иштинде аэропорт албанының бүрүүзү-биле 685 рейс соңгаарлаттынган.

Пассажирлер аргыштырар бүдүрүлгелериниң партия организацияларының кижилерин таныпларынга шылгап алыр, тыварыштыр тургузар болгаш өредир айтырыгны холга алдаан. Пассажирлер аргыштырар албан черлериниң удурткучу ажылдакчыларынга орус болгаш тыва дылдарны эки билир чаңгыс-даа тыва кижи чок боор турар.

Пассажирлер аргыштырылгазында ажыл-херектиң байдалы ол черлериниң удурткучуларындан пассажирлер таңдыларының шынарын болгаш культуразын экижидери, бүгү звеноларының ажылын чогумчулары дээш партия-совет органнарының талазындан принципиалдыг негелдеш кылырын негеп турар.

Айттынган четпестерни чайлаар талазы-биле тодаргай хемчеглерни алырын СЭКП обкомунуң бюрозу коммунист удурткучулар эштер А. В. Рудинскей, А. В. Мәрпеха, О. В. Петров олардан негээн. Пассажирлер аргыштырылгазында байдалды үндезинин-биле экижидер дээш кадрларны

Пәртийжи амыдырал

КӨРҮЛДЕ КОМИССИЯЗЫ, ООҢ СОРУЛГАЗЫ

Партия эге организацияларында көрүлдеге хамаарыштыр

Чурттуң амыдыралының бүгү адырларында болуп турар бөгүнгү чаартылталар партия эге организацияларының ажыл-чорудулгазының арга-методтарын улам сайзырингайжыдарын негеп турар. Ынчангаш олар массаларның идепкейлиг организакчызы болбушаан, ажыл-керекчи, тодаргай угланышкыр-биле ажылдап, дээштиг, чаа түүлдерни, арталарны диледип тывар ужурлуг. Эде тургустуунушкунуун сорулгаларында партия организацияларынга дорт хамаарышпайн баар хире мындыг чүве чок. Дорту-биле чугаалаарга, оларның бот-идепкейиндеп, ажылын үеним негелдезинге дүүштүр чорудуп билириндеп, оожургаар хөөнге алыспазындап эде тургустуунушкунуну улам ханылдыр талазы-биле сорулгаларның шинтирлеттинери улуг хамаарыжыр. Ооң анагда партия эге организацияларының дайынчы арга-шинээзинин, коммунист бүрүзүнүң бот-харысаалгазын, идепкейин бедитпейн, эде тургустуунушкунуун бистин мурнувуста салып турары хөй талалыг, ханы айтырыгларының, сорулгаларының, боттанышкынын чедип алыры берге. Ынчангаш күш-ажылчы коллектив бүрүзүнге коммунистер сес кырынга эвес, а тодаргай ажыл-керекке организакчы, кижизидикчи звено, чаа, мурнакчы бүгү-ле түүлдерниң идепкейлиг пептередикчилери болур. СЭКП обкомунуң бо чылдың апрельде болган бюрозунга ол сорулга-биле партия эге организацияларының дайынчы арга-шинээзинин көрүлдезин дараазында үш угланышкын-биле чорудар: партияның иштики идей-кижизидилге ажылынын, экономиканы болгаш социал адырны хөгжүдүнге партийжи удуртулга талазы-биле.

Партия организацияларының ажыл-чорудулгазын экижилеринче угланган сорулгаларның ханызы мында киргеп.

Ажылдың ол үш угланышкынынга үнделелеп, партия организацияларының коммунистерниң хуралында чыл дүргүзүнүн бистин мурнувуста салып турары хөй талалыг, ханы айтырыгларының, сорулгаларының боттанышкынын чедип алыры берге. Ынчангаш күш-ажылчы коллектив бүрүзүнге коммунистер сес кырынга эвес, а тодаргай ажыл-керекке организакчы, кижизидикчи звено, чаа, мурнакчы бүгү-ле түүлдерниң идепкейлиг пептередикчилери болур. СЭКП обкомунуң бо чылдың апрельде болган бюрозунга ол сорулга-биле партия эге организацияларының дайынчы арга-шинээзинин көрүлдезин дараазында үш угланышкын-биле чорудар: партияның иштики идей-кижизидилге ажылынын, экономиканы болгаш социал адырны хөгжүдүнге партийжи удуртулга талазы-биле.

Партия организацияларының ажыл-чорудулгазын экижилеринче угланган сорулгаларның ханызы мында киргеп.

Ажылдың ол үш угланышкынынга үнделелеп, партия организацияларының коммунистери

Шии соонда бодал

КӨРҮКЧҮЛЕР ЧҮГЕ ЭВЭЭЖИЛ?

«Дойлаашкынының» көргүзүп өгеләзиден бәәр ыңдыт-ла үр болбаан хире чүве. Ынчалзажок көрүкчүлер театрының залының дөртүн бир кезии хирезиниң олуттарын эзләәп болду. Мен дораан-на эрай өлдесиие бердим. Баш иштикте ыңдыг бодалдар-даа киргилээр: «Ыя аразында көрүкчүлер бо шиите канчаар эрттип калган чоор? Азы чарлап дыңнатканы четпес болган иргн бе?» Ыңдыг бе дээрге, ук шиниң көргүзер дээрзии солуннарга баш удур дыңнатпаан.

Көрүкчүлериң эвээш келгенииң чылдагаанын шиниң бодундан дилеге чогуур боор деп бодал-биле сценада болуушкунарны кичээнгейлиг көрүп эгеледим. Ынчан баш иштиите дыка-ла хөй чөрүлдешкек бодалдар тыптып келди. Ону шиг дээрези-биле солунга бижип, үнелээтикии болгаш сайгарылга кыжырын бодумнуң шыдаар шаам-биле оралдажыр деп шиитпирледим.

Бирээде, кандыг-даа шиниң киржикчилерии, оларның эрге-дужаалын, чүү кижилерил дээрзии эгезинде тодаргай айтып каан боор болгай. Ол чорук шиниң маадырларын көрүкчүлериин эки биилеп алырынга чугула ужур-дузалыг. Черле ыңдыг боор ужурлуг чүве кылдыр бодап чоруур кижи мен. А бо шиите ыңдыг эвес, киржикчилериң чүгле аттары бар, эрге-дужаалы биилдинмес, чүү кижи деп биилеп алыры амыр эвес. Чүгле оларның аразында чугаа-соодуидан кымнарыл дээрзии биилеп ап, эскерип болур. Эки-ле кичээнгейлиг дыңнаап орбас болза, орта биилдинмейн болар. Чамдыкта артистиң чугаазы орта дыңналбайн бартылзар. Ооң улаштыидан, мен хуумда, шиниң киржикчилериин орга-ла биилеп ап шыдаваин баргаи шыкаш болдум. Оларны ыңдыг кижилер боор деп, аразында чугаазындан аиаа даап болдап, догаштырып болур. Кижи бодаарга, маңаа тывыжыктыг хереэ чок болгу дег. чүвелериин дорт аның алдар болза, шиниң биилп алырынга дуза болур ийик. Чүү дээр чүвел аан, «модернизастваар» азы «оиілажыдар», чаа ёзу-биле кылыр дээни ол иргн бе? Ыңдыг арга шиите көрүкчүлериин хандыкпыдыи шыдавас. Шиниң көргүскен санында-ла аиаа кээр кижиниң саны эвээжеп турарының бир чылдагаанны ында.

Ийиде, шиидс болуушкунуи бооп турар черии ап көрээлиер. Чайгы чайлагда бодуушкун бооп турар хевирлиг. Улуступ чугаа-соодуидан ынчаар биилдинер. Ынчалзажок чайгы чайлагны хереченел турар чүү-даа чок. Оода бойдуступ каас, чараш чурумалыидав чураап, спспаның артынга аның каан болза! Ынчан чайлаг хевирлиг апаар. Азы шиниң даваш-биле белеткээш, ыңдыг кавсталга-шимелде кылып ап четтикээни ол бе? Ыңдыг далажыыштыкының хереэ чүү дев? Хамык чүвени баш удур ыяк кылып алыр-ла болгай. Ыя ыңдыг четпес чүве безии көрүкчүлериің сеткилиите

ШЕРИГ КИЖИНИ КӨРГЕНИМ

1945 чылдың июнь, июль айлар үезиидс Үстүү-Ишкиниин Хүүректиг деп черге шериг ишк-хепчиг кижини эң баштай дыка сонуургап көрген мен. Аалдар шиити чыгып алгаш, ооң чугаазын хөлчок-ла сонуургап дыңнап турар чүве. Ачамны дайбам деп олургап ол шериг кижиниң адын Кыстаа Каражиковичу Ондар дээр.

Ада-чурттуң, Улуг дайыныиче эки тура-биле чорутпап тыва дайынчыларының бирээзи, ол солуи кижи дайын төлүиге бодунуң көргеи, биилгеи чүүлдерии чугаалап, фашистер деп кара сагыштыг, эжелекчи идегеттер кандыг улузул дээрзии тайылбырлап бериип чораанны ол. Өлгеи хөй кижи аразынга дириг чаа уруг чыткаиын, ону колдуктап алгаш, бир колуубиле адып, чаа кижиниң ямы-чыиын камгалаар дээш канчаар демисежии турганын чугаалап органын ам-даа ут-

«ЧЕЛЭЭШ» АНСАМБЛЬ

ЧУРУКТА: Чадаанаиың «Челээш» ансамблиниң ботуынынгыр артистери Чоон-Хемчиктиң суурларынга ойнап, ажылчы чонга уран тәлантылын бараалгаткап, республика төвүүнүң ажыл-ишчилериие база клоп ойнап бергеннер.

Озарның программазында хөлүг ырлар, тоодуглар, чечен чугаалар бар. Чаа чогаалтынган тыва ырларны бо ансамбль суртаалдап чоруур.

«Челээштиң» ыраажылары Кызылдың парктында Ноглаи театрга, өөредилге черлериие, Тиилелге хүнүнде Тываның хөгжүм-шин театрының чанында чыглаан хөй көрүкчүлерге уран талантызын баразалгаткаи.

Ол аңыяктарның ураи чүүл удуртукчузу Эрес Шакыр-оолович Ондар Чоон-Хемчикте талантылыг аңыяктарның биргээи. Ол шыкаи Анатолий Сатты, Вадим Иргитти көрүкчүлер адыш часкалыкшынары-биле утиуп алырлар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ЧАА КИНОЛАР

«Власть Соловецкая» деп кино бистиң тоогузустуң аймылының арыннарының дугаймында чугаалаи турар.

Ооң мурииида хүрээ-хиит турган черге 1923 чылда түскай сорулгалыг Соловец лагерии тургускан. Ол лагерьиің дугаймында аңаа хоругдаттырып турган кижилер — академик Дмитрий Лихачёв, чогаадчы Олег Волков, ажылчын Ефим Лагутин кииода чугаалап турарлар. Бо кино көрүнчүлерге херектиг, чүге дээрге ол аар-берге үелерии көргүзүп, моон соигаар так ыңдыг чүүл кажан-даа катаптаваын дээш тоогуиүң ужур-утказыи шыны-биле биилп алырынга дузалап турар. Киноиу «Мосфильм» киностудиязынга үидүрген. Сценарийиің авторлары В. Листов, М. Голдовская. Режиссёру—М. Голдовская.

Бистиң эрткеи үедеги частырыгларывыстың дугаймында база бир фильмии үидүрген. Киноиу Юрий Поздковтуң «Район хемчээлдиг оиаа таварылга» деп чогаалынга үндеилеп үидүрген. Кино «таптаашкыны» үезии көргүзүп турар. Таптаашкыныиың аар-берге үүлеэи комсомолду база-ла оиоп эрткээп. Аныяктарның коммунистиг эвилелиин кымнар, кандыг кижилер башкарып, келир үеиің салгалын кижизидип турганыл? Аныяктарга олар чүиү берип шыдаанарыл? Киноиуң үидүрүкчүлери бо айтырыгларга хамаарыштыр харыыны берип турарлар. Сценарийиің автору — Ю. Поляков, режиссёр—С. Спежкин. Рольдарда: И. Бочокин, Аниснмов, Усова болгаш өскелер-дээ.

«Бора-будуп кижи» деп кино коигуе өске үткалыг. Ол кинокомедия. Ону режиссёр Эльдар Рязанов 1961 чылда тыртыргаи, ынчалза-даа ур-даа болбаанда ол үттүидура берген. Ооң бөөр 27 чыл эрткеиде бо солуи кинокомедияны катап-ла көөр аргалыг сларган бис. Кинода аныяк антрополог-эртемдеи дугаймында көргүүп турар. Ол дүш бооп чартык черлик кижилериия аймаанга таварыжы бөөр. Өдүмдеи канчап-чоон камгалаттынын артыкаш. ол фоп Чүзак деп аттыг черлик кижиии кады адертинкеп. аиыы сайзырааиай делегейже дезип кээр. Ооң соонда оларның үжуралдарны эгелээр... Спенарийиин автору—Л. Зорин, режиссёр—Э. Рязанов. Рольдарда: С. Юрский, Ю. Яковлев, А. Папанов, Л. Гурченко. Киноиу «Мосфильм» киностудиязы үидүргеи.

Көрүкчүлер ол шииат дапгыкы чаа киноларны база-ла көөрлер.

Парлалганың арыннарындан

ПАУЭРСТИҢ «ШУРГУУШКУНУ»

Америк үжудукчу Пауэрстиң АКШ-тың Топ разведка эргелиишиң дааглазы-биле кылган үжудушкуну дыка шыңгы политиктиг үрүкгардыг болган: дээди дециелге дерт талаиың үжуражыштарыны үзүлгеи. Совет Эвилелиинге АКШ-тың президентизиниң кээри бүтпээн.

УЖУДУУШКУН

1960 чылдың май 1-де Москва шагы-биле 5 шак 36 минута турда биилиимес самолёт Таджик ССР-ниң Кировабад (амгы Пянджи) хоорайның чоогунга ССРЭ-ниң күрүне кызыгаарын үрээп, 20 муң метр бедик-биле совет девлекээрже хаңылап кирип эгелээн. Самолёт улуг үлетпүр тептерииин, чугула камгалал объектилериниң кыры-биле ушкап.

Совет командылалдың дүжаалы-биле Свердловск чоогунга үк самолётту дүжүр аткан. Ужудукчу парашютбиле баткан болгаш туттурган. Ол АКШ-тың хамаатызы Фрэнсис Гарри Пауэрс болган.

Черде бузундулардан ол «Локхид У-2» дээр түскай разведка кылыр дериглиг самолёт дээрзи тодараттынган. Фотоплёнкалар тывылган, оларда совет аэродромнарны, чугула объектилерии тыртгырып каан болган. Чамдык радиолокация станциияларының сигналдарын биилеп каан ферромагниттиг лентаалар база тывылган.

Шиившкиичи ужудуушкун дээрзии АКШ дораан-на биилинмээн.

ҮҮЛГЕДИГ БОЛГАШ КЕЗЕМЧЕ

АКШ баштай ол дээрге дуң сөглан чүве-дир дээп: америк самолёт шиившкиинээр-даа. Хоралакчы ажыл-даа кылыр дээш эвес, аиаа-ла аиа берген деп аан.

Совет тала кыичыктырар аргажок хире бирымдааларны корүүп шыиаларга, ам-на кээп америк чазактың мурнундап мынчаар медегзээп: АКШ-тың чазаанның база президентиниң бодуиын чүүлдүт деп кергени программ ёзугаар Совет Эвилелиинң кызыгаарын америк ужар чүүл эртип, шившкин сорулгалыг шүргүүшкуннарны кылып турар. Май 11-де президент Эйзенхауэр ол дээрге «АКШтың баш удур болап каан политиказы-дыр» деп базыткаан. Америк таланың Совет чазакка нотазында база ыича дээп.

Пауэрстиң херээнии талазы-биле пстелге материаллары 8 том турган, оларның бирээзиле 350—400 арыи. Бет истекчи разведчиктп байысаап, херээи чорудуп турган. Пауэрс байысаалга үезиизе ону эттээр боор деп бодап турган. Ынчалза-даа бүгү чүвени хоойлу ёзугаар кылган.

1960 чылдың май 11-де ССРЭ-ниң ДХМ-и парлалга конференциязы кылган, аиаа 500 хире совет болгаш заштыкы журналистер кириишкен. Делгелге база ажыттынган, Горький аттыг парктың шыдыраа павильонунга Пауэрстиң самолёдуиуң артынчыларын, ялзы-бүрү аппаратуразын, эт-херекселии көргүскеп. Парлалга конференциязын заштыкы херектер министри А. А. Громыко эрттирген: делгелгеге Н. С. Хрущов чедип келген. Ооң чүве чугаалаары планнаттынмаан турган, ынчалза-даа ол хамык чүвени хөлчок кичээнгейлиг эргип көргеп, табуретка кырынче үнүп келгеп, бир шак хире чүве чугаалаан. Пауэрстиң үжудуушкуну ону киленпеткеи турган: туттурган америк шившкин дугайын дынаап каап, ол эгезинде мырыпай: «Азып каар!» деп алгырган.

Баштайгы үш чылын Пауэрс Владимир кара-бажыңынга эртеп үжудуут турган. Башгай чааскаан орган, ооң обя дилээ-биле Прибалтика чүрттүт аиган дыл биилир херектеии аиаа немеп каан.

1962 чылда америк юрист Донованның инициативазы-биле Пауэрсти полковник Р. Абельге орнаап, ук совет разведчик 1957 чылда 30 чыл шиитиидс каторга кара-бажыңынга олурар кылдыр шиитпирген турган.

Ол орнажыгга дең үнелиг турган бе? Абель хөй чылдарда улуг ужур-дузалыг медээлерии дамчыдып келген. Пауэрстиң чыгган информациязы америкаиларга четпээн. Ол профессионал шпион эвес турган.

Пауэрс АКШ-че ээп чеде бергеидс, парлалгага ооң ССРЭ-ге турар үеде чүрүмүига чигзиигеи түүлдер үнгүлеп келгеп. Пауэрсти кым дең санаарыл — маадыр бе, азы даалганы бууратқан кижи деп бе? Чүге самолётту үзүткаваныл, чүге амызыига бозу четтиимээиил, ол бүгү савырга көрдүгеп болгай? Ужудукчуну истелге комиссиязынга дыка кичээнгейлиг байысаагап, мөге хынаар тускай хөреккелге — детекторга ыиласы америкаиларга четпээп

Бамбурзектиң судалы

Тайылбыр колонказы

ССРЭ—ЯПОНИЯ: УЕ НЕГЕП ТУРАР

Харылзаалар калбарын, чугаалажыышкынныр болуп турар, ынчалзажок ийи чуртталың аразында харылзааларны шынаар талазы-биле экижиндирче шинтиирлиг базыммар амга чедир кылдыңмаан деп, ийи талалыг харылзааларның байдалын СЭКП ТК-ның Чиигине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачев бо чылдың майның эжелинде Японияның даштыкы херектер министри С. Уно-биле ужуражышкынының үезинде демдеглээн.

АКШ-биле шериг-экономиктиг эвилелте даянган болган ооң агрессивтиг политиказының оруунче киргеш япон чагырыкчы болуктер Азията база Оожум океанга болдунуп «бичежок тергинделиг» чедип алырынче чүүлүп, делегейниң ол регионунга «соок зайлының» үзелиг өскүтүлгээн, Азияга, Оожум океан районунга тайбың дээш демиселге ССРЭ-ниң ролүн чавыздырып орайлажып келген.

Совет Эвилелиниң болган Японияның аразында харылзаалардың болур-чогуруу-биле экиживейн турарының база бир чыллагааны — ССРЭ-ниң чамдык девискээрлерин, ылангыя Курил ортулуктарны бодунуң составынга киирип алыы дээш Японияның соксаал чок оралдажышкынарыдыр. Ынчангаш ССРЭ-биле харылзааларны калбартырынга хамаарыштыр капитализтиг кол чуртталар Япония ыракта хожудан калган. Чугаалажышкынныңарның болган чамдыкшыл чоруулгалары делегейде политиктиг чаа бодаашкынның ачызында улам-на калбарган амгы байдалга дүүштүр төлеп, Чөөн чүкте бистиң кожавыстың чагырыкчы болуктери ам-даа күзевейн турар болган авва белен эвес дээрзин фактылар бадыткаан.

Японияда салдарлыг болуктер боттарының экономиктиг чедишкиннеринге эмин эртир менээргеннип, «ажыл-агый талазы-биле кедергей улуг болган хой бергелерлиг оруктар Япония чокка чурттап ыдаваас, ынчангаш олар ырай-даа бол, эрте-даа бол япон негелделерге чугаа чокка дүжүп бээрлер» деп ажыы-биле медеглеп турары ховар эвес. Шак ындыг кызыра сеткилдиг болган улуг көөнүүр политикының кеди чогум төөгү чайгыс эвес улаа бадыткаан дээрзин өжээн негелчи болуктерге ыңгыы сагындырар үе келген деп, Японияның бодунда безин сарыылдыг үгланнып эвээш эвес кижилер демдеглеп турар.

Бүжа ийи чурттарның аразында узуп хуусаалыг экономиктиг кады ажылдажылга дүтаймында дүгүржүлгага болган еске-даа документилерге ат салырын Японияның паймысалынга мынчага чедир моондактап келген. Совет делегейге тайбың дээш демиселге ССРЭ-ниң ролүн чавыздырып орайдашкан япон чагырыкчы болуктер политиктиг дүжүп беришкиннерни совет талаадан чедип алырынче чүткүп турарлар.

Японияның амты удуртулгазының сөөлгү үеде элээн көшкей бергени байдалды улам-на парыыладып турар дээрзин демдеглевеин барып болбас. Саттынакчы болган хээли алыр үүлгедиглер-биле холбашкан чидиг демиселге бастырган япон чазак даштыкы политиктиг ажыл-чоруулгалы херек кырында даштыкы херектер министерствотунга шилчидип бергеннер, а ол министерствода барыын үезделиг болган «Советтерге хамаарыштыр шынгыы политиканың» талалакчылары көвүүлэп болуп турар.

Ындыг болза-дал делегей арепазынга ССРЭ-ниң эртыг, принципиалдыг тайбың политиказы Япония-биле харылзааларга таварымчалыг салдарны база чедирип турар. Ийи чурттарның даштыкы херектер министрлериниң аразынга доктаамал консультацияларның илбартаазы, тайбың кереэ талазы-биле болуктүүн катап ажылдап эгелээнин ийи чурттарның аразынга харылзааларны экижиндирче сөөлгү үеде чугула базыммар болуп турар.

Виталий ГОЛОВИН. (СЭТА).

СҮМЕЛЕЖИИШКИННИ КЫЛГАН

НЬЮ-ЙОРК. (СЭТА). Намибияда, Палестинаның эжелеттирээн девискээрлеринде, а оң ышкаш Ливанда байдалга хамаарыштыр сүмележиишкин КНО-ның Айыл чок чорук чөвүлелиниң даргазы Кристин Тикелл журналистерге дыңнаткан.

КНО-ның чиигине секретары Хавьер Перес де Куэльяр Намибия айтырыының талазы-биле КНО-ның түскай төлээзи Мартти Ахтисаариниң ролүн күштелдирер дугайында айтырыгны чөвүлелдиң хуралынга тургускан. Саарының орадакчызынга Африка диптиң күрүелериниң бирээзиниң төлээлекчилери КНО-ның хайгаракчыларының санын көвүдедир дугайында айтырыгны санаалдан киирген. Ынчангаш КНО хайгаракчыларын 500-тен 1000 кижи чедир көвүдедир деп шинтиир хүлээп алдынган.

КЫДАТ ЖУРНАЛИСТИҢ БОДАЛЫ

ПЕКИН. (СЭТА). Совет Эвилелинде эгелээн эде тургустунуушкун социализмниң чаа чаартылгазынга чедирер. Кыдаттың «Цяо» дээр орус дылда үүрп турар журналының кол редактору Шэнь Имин ынчаар санап турар. Ур үеде Москвага Синьхуа агентвелдиң корреспонденизин боон ажылдап турган киска кыдат журналистиң бодалы ындыг. СЭКП ТК-ның Чиигине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачевтиң Кыдатка аян-чоруунуң будуүүнде үнген үк журналының эдлеглиг номеринге бижээн үүлүгүнде ол ыяча деп демдеглээн.

ССРЭ-де болган естелдаа социалдыстиг чуртталда чаартылгалар бир дугаар эвес боон келген. Ынчалзажок амгы эде тургустунуушкуның онзагай чүүлү болза ооң бүүлүг-ле революсчу харакгеразиг боон турарында. Ынчангыя Совет Эвилелинде желээп эде тургустунуушкун чүүле экономиканы болгаш политиктиг системаны эвес, а аныыралдың бүгү адырларын хаара туда берген.

Политиктиг системаны үнделинин-биле чаартыпаа шаанда эде тургустунуушкун кабыыза чүткен улуг ыяктыы бербес деп, Шэнь Имин түңнелиивде бижээн.

ПРЕЗИДЕНТ БУШТУҢ МЕДЕГЛЕЛИ

ВАШИНГТОН. (СЭТА). АКШ-тың президентизи Буш каш хонук бүрүгаар түскай медеглелди кылган. Панамаже шериг күжүн немей чорудар деп шинтиирни хүлээп алганымын дугайын дыңнаткан. Амгы үеде Панама эвлепинда 10 муң ажыг америк шериг туруп турар. Оларга немей ам-даа 3 муң хире шеригни чорудар деп турарын ол дыңнаткан.

Америк удуртукчу ол чурттуң иштики херектеринче холгаарлап кирер болгаш АКШ-тың шериг күжүн стратегтиг үжүр-дузалыг девискээр болур Панамага моондеп алыр дээш сорулгазын-ында туруп турар «америк хамаатылардың аймыл чок чоруун камгалаар» деп бадыткал чок чылдагаан-биле чажырарын орайдажып турар.

«Бир эвес херек апаар болза Панама каналын ажыглаар талазы-биле чардынган керээге дүүштүр ам-даа немелде хемчеглерни алыр апаар бис» деп, президент Буш чугаалаан. Чогум кайдыг хемчеглерни алыр деп турарын ол тодаратпаан.

Беназир Бхутто (чурукта) — Пакистаннық 35 харлыг хереэжен премьер-министри. Эрткен 7 үүс чыл дургузунда эрге-чагырга мусульман ажыы тергиинээн чуртка хереэжеп кижи эрге-чагырга киребээн турган деп, мусульман ламалар бадыткап турар.

Индуизм, буддизм, ислам тергиинээн чурттарда шаңкы хереэжеп кижиге эң-не базтыы ролдуу, хүлээлгеин ишпилелге болгаш ег-бүлеге күүседир кылдыр берип турар. Ынчалзажок делегейниң чогум-на ол регионунда хереэжеп кижилер күрүнениң аазы-дужаалдарынга хөй-биле соңгуттуун турар апарган. Индира Ганди 15 ажыг чыл дургузунда Индияны удуртуп келген. Сиримаво Бандаранаике Шри-Ланканың чазаан ийи удаа удуртуп турган...

СЭТА-ның фотохрониказы.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

М А Й

Понедельник

МАЙ 15
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 Бүт бомбүүнүң доңчудалы. 9.05 «Херечи». Барымдаалыг телефильм. 1—2 сериялары. 11.05 Медээлер. 11.15 Концерт. 11.45—12.45 «Бүүренчиг-даа болза, эдептиг». 15.30 Медээлер. 15.40 Эде тургустунуушкун прожектору. 15.50 «Кожалар бис» телефильм. ССРЭ биле Кыдат аразында чайгыралы харылзаалараның төөгүзүнүң дугайында. 16.20 Мультфильм. 16.35 Ажык рояль. 17.05 Уругдар шагы. 18.05 Алла Кудай ырлаар. 18.30 Кым ээ болур үжүрүлүгүн? 19.00 «Кыдат-биле ужуражышкын». 19.45 Мультфильм. 20.00 С. Прокофьевтиң «Ромео биле Джульетта» деп баледи. ССРЭ-ниң Күрүпеэниң академиялыг Улуг театрының шоуы. 21.00 «Үе». 21.35 Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 «Ромео биле Джульетта» балеттиң үлаптчызы. 23.15 Бөгүн делегейде. 23.30 —00.05 Бүт бомбүүнүң доп. чүүлдэлы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Төөгү. 6 класс. Россияга баштайгы «Күш-ажылдың хөстөлышкыны» болук. 9.05 Италия дыл. 10.05 «Агро». Тележурнал. 10.35; 11.35 Астрономия. 10 класс. Планеталар. 11.05 «Бистиң садыкыс». 12.05 «Сөңгү чүкте район». Уран-чечен фильм. 9—10 сериялары. Чапсарда (12.55) — Медээлер. 14.00 «Хоорайлар болгаш чыллар. Телефильмнер. 14.40—15.15 Дрезденте композиторларның делегей конкурсуунуң лауреады Р. Калимуллинниң концерти. 17.05 Медээлер. 17.15 «Совет Эвилелиниң баразын боон тур мен!». 18.15 Барымдаалыг фильм. 18.25 «Кыыл тел-студиязының почтазы». 18.55 «Ажык чугаа».

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Бистиң хоорайывыс — бистиң бажыңывыс». 20.45 Медээлер. 20.55 Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

21.00 «Үе». 21.35 Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 «90 хардыг мен, кылажым ам-даа чиик...» Барымдаалыг фильм. 22.45—23.20 «Эртенги почта».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.05 Медээлер. 17.15 «Совет Эвилелиниң баразын боон тур мен!». 18.15 Кадык болуксазында. 18.30 «Өвүр-хевир». Үстүү класс өөренчилериниң литературжу олоп. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Вторник

МАЙ 16
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 Балет «Ромео биле Джульетта». 11.10 Уругдар шагы. 12.10 Медээлер. 12.20 «Ол болган... болган...» 12.35 — 13.05 Бүт бомбүүнүң доңчудалы. 15.30 Медээлер. 15.45 «Амина» телефильм. Казах ССР-ниң улустуң артизи А. Омарзакованың дугайында. 16.15 Шапси можунуң ааскогаал болуунуң концерти. (Кыдат). 15.50 Мультфильм. 17.10 Чөөнин уругларының дүүнүн дугайында ырлажып турарлы. 18.00 «Деңпилге. Информация. Реклама». 18.45 Бөгүн делегейде. 19.00 Тоол чурттан чораан. 19.25 «Ынак, даа турган болза, ашакка барбаан Аеп Клячинаның төөгүзүү». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.50 Чүтүүл объектив. «Шинткөд хүнүү» телефильм. 22.20 Т. Хренниковтуң автобику концерти. 23.20 —23.40 Бөгүн делегейде.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 География. 7 класс. ССРЭ-де бойлуг кам. талады. 9.05 Француз дыл. 10.05 Өг-бүле академиязы. 10.35; 11.35 Музыка. 4 класс. И. Ф. Стравинский. «Петрушка». 11.05 Француз дыл. 12.05 Кыдат цирк артистериниң оюн көргүүзүү. 13.35 — 14.20 Ритминг гимнастика. 17.05 Медээлер. 17.15 «Сөңгү чүкте район». Уран-чечен фильм. 11-ги сериязы. 18.15 Мультфильм. 18.30 И. С. Козловскиий. Фильм-концерт. 19.15 Чадаг-терге маргылдаазы. Делегей маргылдаазы. 19.45 Аныяк пазын таңцылап, ырлап тур. 20.00— 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Среда

МАЙ 17
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 Хоккей. Лига кубогу. 9.55 «Ылак-даа болза, ашакка барбаан Аеп Клячинаның төөгүзүү». Уран-чечен фильм. 11.30 Медээлер. 11.40 Чөөнин уругларының чүүлү дугайында ырлажып турарлы. 12.30 — 13.30 «Делегейниң десквидыр». Альманах. 15.30 Медээлер. 15.40 Музыка эртипези. С. Прокофьев «Александр Невский». Кантата. 16.20 Телефильм. 16.45 Концерт. 17.00 Уругдар шагы. 18.00 Делегей улустарының чогаадылгазы. 18.45 Бөгүн делегейде. 19.00 «Агро». Тележурнал. 19.30 Мультфильм. 19.40 «Иры-89». 21.00 «Үе». 21.50 «Чадалар». Уран-чечен публицистиг программа. 23.05 — 23.25 Бөгүн делегейде.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Физика. 8 класс. Робототехника. 9.05 Немец дыл. 10.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 10.20 В. Н. Тотищев дугайында. 11.05 Немец дыл. 11.35 Чаңгыс дээвир адаанда куштар болгаш аңнар. 12.05 «Сөңгү чүкте район». Уран-чечен фильм. 13.05 Медээлер. 13.15 — 13.45 «Румба, вальс, аныяк пазы». Фильм-концерт. 17.05 Медээлер. 17.15 «Сөңгү чүкте район». Уран-чечен фильм. 12—13 сериялары.

КЫЗЫЛДАН

19.05 Киножурнал. 19.15 «Азия төвү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «СЭКП ТК-ның национолдар аразында харылзаалар дугайында айтырыг чугаалажыр Пленумунга уткуштур. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Чөөн Сибирь». Киножурнал. 20.25 «Николай Быков. Фронтучу кинооператор». Барымдаалыг фильм. 20.45 Чадаг-терге маргылдаазы. ГДР-деп дамчыдылга. 21.00 «Үе». 21.50 — 23.40 «Сөңгү чүкте район». Уран-чечен фильм. 12—13 сериялары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.05 Медээлер. 17.15 «Сөңгү чүкте район». Уран-чечен фильм. 12—13 сериялары 19.05 Концерт. (Кыдат). 20.00 —20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Четверг

МАЙ 18
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 «Делегей улустарының чогаадылгазы». (Кыдат). 9.20 «Чаңдалар». Уран-чечен публицистиг программа. 10.35 Медээлер. 10.45— 11.45 Уругдар шагы. 13.30 Медээлер. 13.40 Концерт. 16.10 Телефильм. 16.20 Социология: кижи, ооң ажылы. 16.50 Ырак—чоок. Барымдаалыг телефильмнер. 17.20 Мультфильм. 17.30 «...16 харга чедир болгаш ооң улуг назы». 18.15 Фильм-концерт. 18.45 Бөгүн делегейде. 19.00 Партком болгаш эде тургустунуушкун. 19.50 Аныяк кино. Кино капсырылгазы. 21.00 «Үе». 21.50 «Музыка болгаш бис». 22.50 Бөгүн делегейде 23.05 — 23.40 «Сивцев Бражек, 43». Москвага М. В. Нестеровтуң квартира-музейин тургузар дугайында. 15.30 Медээлер. 15.45 Уругдарга фильм. «Тимур болган ооң командазы». 17.05 Кодээниң делгемнери. Телефильмнер. 17.45 «Мээң амыдыралым — музыка». ССРЭ-ниң улустуң артизи, дирижер К. Иванов дугайында. 18.35 Мультфильм. 18.45 Бөгүн делегейде. 19.00 Эрге-чагырганы — Советтерге. 19.30 «Бистиң студиязар. А. Корчагин болган Т. Железникова. 19.55 «Дарлин келгенинин дугайында чугаа». Телефильм. 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.50 «Дарлин келгенинин дугайында чугаа». 2-ги сериязы. 22.40 «Ол болган... болган...» 23.00—00.35 «Чзел-Бодало».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Музыка. 6 класс. 9.05 Англи дыл. 10.05 ПТУ сургуулдарынга. Физика. Улус ажыл-агыныда электроника. 10.35; 11.35 Төөгү. 6 класс. Катап тургустунуушкун үезинде эртемделлери. 11.05 Англи дыл. 12.05 «Кызыл ажаңыгаштар». Уран-чечен фильм. 13.35 Медээлер. 13.40—14.15 Ритминг гимнастика. 17.05 Медээлер. 17.10 Кайында элээдилер дугайында телеочерк.

КЫЗЫЛДАН

18.00 Барымдаалыг фильм. 18.35 «Театр болгаш көрүкчү». Тываның хөгжүм-шүлү театрындан дамчыдылга. 19.15 «Азия төвү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Коммунист болгаш үе». 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Арена». Спортчу программа. 21.00 «Үе». 21.50 Эвилелдешкен республикалар телестудияларының фильмнери. «Төрүттүүн келгеним». Уран-чечен фильм. 1—2 сериялары. 00.10 —02.00 Бүт бомбүү. ССРЭ кубогу. «Торпедо» (Москва) —«Динамо» (Киев).

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.05 Медээлер. 17.10 Казанында элээдилер дугайында телеочерк. 18.00 Ритминг гимнастика. 18.30 «Башкаларның башаа алыс шыны-биле». 19.00 «Арена». Спортчу программа. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Пятница

МАЙ 19
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 «Уругларга анчыгаштар дугаймында». 9.05 Эгелеп турар спортчуларга чемпионнарның арга-сүмелери. 9.50 «Уругдар шөлүгежи». Уран-чечен фильм. 11.25 Медээлер. 11.35 —12.05 «Сивцев Бражек, 43». Москвага М. В. Нестеровтуң квартира-музейин тургузар дугайында. 15.30 Медээлер. 15.45 Уругдарга фильм. «Тимур болган ооң командазы». 17.05 Кодээниң делгемнери. Телефильмнер. 17.45 «Мээң амыдыралым — музыка». ССРЭ-ниң улустуң артизи, дирижер К. Иванов дугайында. 18.35 Мультфильм. 18.45 Бөгүн делегейде. 19.00 Эрге-чагырганы — Советтерге. 19.30 «Бистиң студиязар. А. Корчагин болган Т. Железникова. 19.55 «Дарлин келгенинин дугайында чугаа». Телефильм. 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.50 «Дарлин келгенинин дугайында чугаа». 2-ги сериязы. 22.40 «Ол болган... болган...» 23.00—00.35 «Чзел-Бодало».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Музыка. 6 класс. 9.05 Англи дыл. 10.05 ПТУ сургуулдарынга. Физика. Улус ажыл-агыныда электроника. 10.35; 11.35 Төөгү. 6 класс. Катап тургустунуушкун үезинде эртемделлери. 11.05 Англи дыл. 12.05 «Кызыл ажаңыгаштар». Уран-чечен фильм. 13.35 Медээлер. 13.40—14.15 Ритминг гимнастика. 17.05 Медээлер. 17.10 Кайында элээдилер дугайында телеочерк.

КЫЗЫЛДАН

18.00 Барымдаалыг фильм. 18.35 «Театр болгаш көрүкчү». Тываның хөгжүм-шүлү театрындан дамчыдылга. 19.15 «Азия төвү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Коммунист болгаш үе». 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Арена». Спортчу программа. 21.00 «Үе». 21.50 Эвилелдешкен республикалар телестудияларының фильмнери. «Төрүттүүн келгеним». Уран-чечен фильм. 1—2 сериялары. 00.10 —02.00 Бүт бомбүү. ССРЭ кубогу. «Торпедо» (Москва) —«Динамо» (Киев).

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.05 Медээлер. 17.10 Казанында элээдилер дугайында телеочерк. 18.00 Ритминг гимнастика. 18.30 «Башкаларның башаа алыс шыны-биле». 19.00 «Арена». Спортчу программа. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Суббота

МАЙ 20
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 «Бистиң салымывыс». 9.05 Концерт. 9.25 Кижи. Чер. Октябрь. 10.25 «Антон Макаренко». Барымдаалыг фильм. 10.45 «Сөңгө ынак мен». Ыдыралга. Фотоконкурс. 10.50 Социализмниң чурттарында. 11.20 Абхаз АССР-ниң Быбь суурунуң узуп назынныларының чугаазы. 11.40 «Сос дилеп тур мен». Чогаалчы В. Крупинтиң чугаазы. 11.55 Бөгүн делегейде. 12.10 «Дириг амытаннар оранында». 13.10 М. Глинканың симфониялыг чогаадарының концерти. 13.45 «Чөөнин кыс». Телеочерк. 15.00 Төөгүт чугаа. 16.30 Өөнүктөр экраны. Вентр кино. 17.30 «Автопортрет». Телефильм. 17.40 Делегей программазы. 18.40 Андрей Мироновтуң киржиглеп-биле фильмнер. «Аңаа-ла балдептиг чүүл» 1—2 сериялары. 21.00 «Үе». 21.35 Мультипликацияда иштеттүү. «9 гнева болгаш арыызаа». «Шемелдей». «Аде Карлонуң театры». 22.05 Америк ыраажы Лайана Росстум концерти. 23.25 — 23.35 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Келээлеп чамчыдылга». 9.15 Делегейниң эң улуг музейи Лувр. 8—9 сериялары. 10.15 «Деңпилге. Информация. Реклама». 11.00 «Парк». Уран-чечен фильм. 12.15 «Диагноз» телефильм. 13.15 Чадаг-терге маргылдаазы. ЧССР-деп дамчыдылга. 13.30 Мультфильм. 13.55 Музыкалыг Новосибирск. 14.25 Кыргыс телевидениеинин программазы. 15.25 «Ажык-чаргыг чорук» фестивальдың барымдаалыг фильмнери. «Дөөраныкчы». 16.10 Музыка телеабонементизи. «Импровизация ораныда». 17.10 «...16 харга чедир болгаш ооң улуг назы». 17.35 «Пи» демдек адаа-биле. 18.15 Концерт. 15.55 «Пи» демдек адаа-биле. Чапсарда («Тамчыктыг удунар, чаштар!») 21.00 «Үе». 21.35 Барымдаалыг фильм. 21.55 — 00.00 Бүт бомбүү. ССРЭ кубогу. Чапсарда. (22.45)—Чадаг-терге маргылдаазы. ЧССР-деп дамчыдылга.

Воскресенье

МАЙ 21
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.15 Ритминг гимнастика. 9.00 «Эртен эрте» 9.45 «Спортлото» тиражы. 10.00 «Совет Эвилелиниң баразын боон тур мен!». 11.00 «Эртенги почта». 11.30 «Аяң чорукчулар клубу». 12.30 Уругларга информационно-публицистиг программа. 14.00 «Музыкалыг киоск». 14.30 «Кадыкшыл». 15.15 Концерт. 16.15 Чараш ыстарның I бүгүүлелел конкурсуу. 17.00 «Келээлеп чамчыдылга». 18.00 «Делегей панорамазы». 18.15 Улуг-хун кинозалы. Мультфильмнер. Барымдаалыг фильм. 19.30 «Баштайгы ужуражышкын. Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.35 «Окин, доктор!». 21.50 Объектив. 22.25 Совет ыры төөгүзүндэн. 23.10—23.30 Чаңгыс: неделянын болуушкуннары.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Концерт. 8.40 «Дүнүүн соонда хүн келир». Уран-чечен телефильм. 1—2 сериялары. 10.50 Мультфильм. 11.00 Молдав ССР-ниң Күртелерамөзү. Кишинев телестудиязының программазы. «Скульптор Юрий Канашин». 11.30 «Аяң-чорунучулар клуву». 12.30 Чурттуң театрлары көргүзүп тур. Ф. Абрамов — «Авазы база уруу чурттан чораан» Саратовтуң К. Маркс аттыг академиялыг шин театрының фильм-шиңги. 15.45 Мультфильм. 15.00 Эвилелдешкен республикалар киностудиязы. «Төгерикти долгалдыр». Барымдаалыг фильм. 15.30 Спортчу гимнастика. Европа чемпионады. Херээжеңнер. Бельгиядан дамчыдылга. 16.15 Будапештиниң ыры фестивальның концерттери. Р. Гайди. Концерт. 16.35 «Алыс шын деп чүл?». Ф. Допалюю биле В. Поэйерпия | совет аныктар-биле ужуражышкыны. 17.45 «Аскеликтиг таш пазын». Уран-чечен фильм. 18.25 Бүгүдеге спорт. 18.40 Мультфильм. 18.55 Концерт 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Бистиң хүнеринең хрониказы». Киножурнал. 20.25 Концерт. 21.00 «Үе». 21.35 «Окин, доктор!». 21.50—00.55 Чараш кыстарның I бүгүүлелел конкурсуу.

КИНО

МАЙ 14-ТЕ

«ПАЙЫРАЛ»: «Враг мой» 9.00, 10.50, 14.20, 16.10, 18.00, 20.00, «У заставы «Красные камни», 12.40 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Ленгий» 10.30, 13.30, 16.30, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Кинооборник» 10.00, «Легенда о Нарайяме» 11.10, 14.00, 16.50, 19.40 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» и-б: «Ностальгия» 16.00, 18.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Погладь кошку за ушами» 12.00, «Дикое сердце» 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ЛЕТИЛ»: «Работа над ошибками» 13.00, «Трагедия в стиле рок» 14.40, 17.40 шактарда.

агаар

Бөгүн республикага бүргеп аңаын каап турар агаар болур. Чагбас. Сөңгү-барыын чүктеп хаттың дүргеви секундада 9—14 метр. Агаар дүне 3—8 градус чылыыр. Чамдык районнарга 0—5 градус соор. Хүндүс республикага 21—26, а чамдык черлерге 11—16 градус чылыыр.

Кызылга база-ла улуг ескерлиишкин чок агаар болур. Чагбас. Сөңгү-барыын чүктеп хаттың дүргеви секундада 9—14 метр. Дүне пайысылалга 5—7, а хүндүс 22—26 градус чылыг болур.

Автоорукгарга көстүүр эки.

Редактор В. С. ШАРАВИН.

367000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 Индекс 54241

«ШЫНЫҢ» телефоннары

◆ Редактор — 3-43-34;
◆ орлакчылары — 3-33-91; 4-34-17;
◆ приемная — 3-34-26;
◆ салымалалыы секретарь — 3-34-92
◆ орлакчылары — 3-45-93;
◆ партийжи амыдырал кылдыы — 3-36-42; 2-36-25
◆ совет тургузуу, социал айтырыгзар кылдыы — 3-34-09; 3-41-23;
◆ үзетөөр кылдыы — 3-34-49; 3-36-73;
◆ агроүзетөөр кылдыы — 3-41-16;
◆ пропаганда кылдыы — 3-34-57;
◆ культура кылдыы — 3-39-15
◆ информация кылдыы — 3-37-11
◆ чагва кылдыы — 3-39-03. 3-34-39;
◆ корректорлар — 3-34-19;
◆ бухгалтерия — 3-43-41;
◆ очуула кылдыы — 4-34-93;
◆ үнүдүкчүлер — 2-27-41;
◆ солуу келбейн барганда — 2-32-75.

Чыдыг 300 катап үнеп Хемчээлээ 2 парзалга ажаазы Тиражы 25400 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үнүүрер чер. полиграфия болгаш салымывыс терилелдиг төлөзү-биле күүрүп комитединиң типографиязы Кызыл, Щетинкин бажы Краевение кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 278. ТС—00329.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-нии Дээди Соведиинин болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч. май 16 вторник № 114 (14014)

1925 чылдан үнделеттингеи. Өртээ 3 коп.

СЭКП ТК-НЫҢ ПОЛИТБЮРОЗУНДА

СЭКП ТК-ныҢ Социал-экономиктиг политика айтырыгларының талазы-биле комиссиязының кииргеи пивестиция политиказының айтырыгларының талазы-биле комиссиязының киргеии чамдык айтырыгларны чугаалажып көргеи. Суд органнарының ажыл-чорудулгалыи эде тургузарын чуртка чорудар, судьяларның хамаарышпас болуруп хандырар, хамаатыларның эргелерин болгаш дүрүм ёзугаар эргеажыктарын камгалап сагыырының магадылалы кылыр судту бодыткаар, чуртта хоорайлу-дүрүм өредилгезин эде тургузарыига, суд черлериниҢ материал-техниктиг базазын күштедиргеиге база хөгжүдериге, суд ажылдакчыларының материалдыг байдалын экижиргеиге хамаарышкан хемчегларын боттандырар талазы-биле моон соңгаргы базымнар дугайынга саналларны СЭКП ТК-ныҢ Политбюрозу деткээн.

Совет Эвилелиниге ажыл-албан айы-биле чедип келгеи ПКАП ТК-ныҢ Бирги секретары, ПУР-нуҢ Күрүне чөвүлелиниҢ Даргазы В. Ярузельский-биле М. С. Горбачевтуң ужуражышкынының түңнелдерин чугаалажып көргеи. Экономиктиг болгаш политиктиг улуг реформаларны чорудар, ниитиледдн демократчыдар талазы-биле СЭКП-ниҢ болгаш ПКАП-тың күжениишкиннерин бистиҢ чурттарывыстың аразынга бот-боттарын билчирип быжыглаарынга база дем каттыжып хөделирин күштедиргеиге пдигни берип турарын демдеглээн.

Идеология, әртем болгаш культура талазы-биле советпольша кады ажылдажылга дугайында декларацияны боттандырарынга херек кырында чедип алдынган түңнелдер бистиң улустарывыстың пайыралын быжыглаарынга, оларның чоокшулажылгазынга таарымчалыг салдарны чедирип түрген. ССРЭ-ниң болгаи ПУР-нуң араазынга экономиктиг кады ажылдажылганың чаа хевирин ажылдап кылыр, дээди демеделге чедип алдынган дугуржулгаларны херек кырында боттавдырар талазы-биле сорулга хамаарышкан организацияларның болгаи албан черлериниҢ муринуна салдынган.

Амгы үениң эң чугула айтырыгларының талазы-биле үзел-бодалдарның бүрүн дүүшкээн делегей айтырыгларынга хамаарыштыр болган саналдарның солчуушкуну бадыткаан, ол чорук Европа диике тайбиҢна болгаи аймак чок чорукту хандырарының чугула фактору болуп турар.

ВКП ТК-ныҢ Чиигине секретары Нгуен Ван Линь-биле М. С. Горбачевтуң беседазының болгаи Э. А. Шеварднадзениң чугаалажымышкынналарының түңнелдерин Политбюро чугаалажып көргеи болгаи ССРЭ-де база ВСР-де эле тургустуунушкунуң болгаи чаартылга чорудулгаларының хөгжүдээн совет-вьетнам харылзаалар чаа шынарны бээр. ийи чурттарның экономиктиг харылзаалар сайгарылгаларынга хамаарыштыр СЭКП-ниҢ болгаи ВКП-ниҢ турупгарының бир домей дүүшкээн сеткил ханыышкыны-биле демдеглээн.

Японнаның даштыкы херектер министри С. Уно-биле М. С. Горбачевтуң беседазының болгаи Э. А. Шеварднадзениң чугаалажымышкынналарының түңнелдерин Политбюро чугаалажып көргеи, чүүдүт деп санаан. Совет-япон политиктиг харылзаалар-ның идеи-кейжээнин, ийи талалыг харылзаалар-ның ниитил экижиишкиннн, херек кырында кады ажылдажылганың талаларында харылзаалар-ның болгаи холбаалар-ның илдецнг экижин турарын сеткил ханыышкыны-биле демдеглээн. Бот-боттарынга ажыктыг харылзаалар-ны улам ынай экижидиринче чүткүдүг болгаи чугаалажышкынналар үезинде ийи талалар-ның бадыткаанының, а ол ышкаш ук сорулгаларга дүүштүр херек кырында күжениишкиннерни улгаттырар дээн дутуржулганың чугулазы демдеглеттингеи. М. С. Горбачевтуң Японнага баарын белеткээр талазы-биле ажылды уламчылаарын чугула деп кергеи, советяпон харылзаалар-ның ниитил экижиринии түңнелинде ол аян-чорук болдуруп болгур. ССРЭ-ниң болгаи Японнаның аразынга тайбың керээин чарары-биле холбашкап айтырыгларны япон тала-биле чугаалажын көөрүи үрүлчүлээринге хамаарышкан болгаи-дарны чүүдүт деп санаан.

ХЕРЭЭЖЕННЕР ЧӨВҮЛЕЛИ ЧҮНҮ КЫЛЫП ШЫДААРЫЛ?

Оларның бөгүнгү сорулгалары

Маадыр-не А. Х. Кара-Салдың херээженнер чөвүлелиниге ажылдаар талазы-биле арга-дуржулгазы байлак. Ынчан, 1962 чылда, кодээ ажыл-агый техникуму дооскан анаяк специалисти эрги-бардыкчылар депутадыгга соңгуи алганнар. Кижилер-биле ажылдың солуи, дээштиг арга-хевирлерин еске алтив эш-оорум-биле кады сүмележип, дилеп эгелээннер. Чурттуң чамдык суурларында чон ортузунга кижизидилге ажылын микрорайоннар дамчыштыр чорудуп турарының дээштиг чижектерин «Работница» журналдан номчуп ап, сайгарып, ынчаар ажылдап болур-дур дээш суурну агитквартталдарга хуваап үекеш, актив тургузуп алганнар. Херээженнер чөвүлелиниң ажылын удуртуруп ёнаа бүдүрээн. Суурнуң чурттакчы чонуң чаагайжыдылгага кииришпитирер, малчыннарга шеф дузаны чедирер, кижизидилге ажылын чоннуң чурттап турар черииик аайы-биле чорудуп турган, хөй-шиитиниң корум-чүрүмүн быжыглаар. херээженнерни күш-ажылга хаара тудар дээн чижектиг сорулгалар ол чөвүлелдиң мурнунга тургустуунган. Оон ажылында өскелерге өредилгиг түүлдер тургап. Республикалыг херээженнер чөвүлелдеринде шак мындыг пашкейлиг, хөй-шиитиин хоочуннар бистиң аравыста кайы хөй.

Тываның херээженнер чөвүлелдериниң ажыл-чорудулгазында чылдан чылче моонпеттингеи чаагай чанчылдар, арга-дуржулга эвээш эвес. Суурларда, хоорайда, бүдүрүлгелерде, совхозтарда тургустуунган алды чүе ажыг херээженнер чөвүлелдериниге ынай-бүрү мергежилдиг хөй пашиының төлээдери — актив ажылды уламчылап, оиу үениң негелдеяиие дүүштүр тургузар дээш, ажылчорудулганың хевирлерин улам сайгыралгайжыдарының аргаларын дилеп, ажылдап турар. Пиитилел-политиктиг ажыл-чорудулгага херээжеи чонну хаара тудар, бүдүрүлгеге, ог-бүдүлге, уруглар кижизидилгеиинге, ажылдыралдың кадык камгалал, улуг өредилге системазының, ажылдыралга хандырылга черлериниң ажылын экижидерп, төлептиг хамаатыларны кижизидерп, ог-бүлеии быжыглаары. Бо айтырыгларга ылаптыя херээжеи кижи кымдан артык сонуургалдыг. Эде тургустуунуушкунуу улам хапылаар херекке херээженнер чөвүлелдериниң ролю бөгүнгү чугааны олче уламдырар сорулга салдынган.

Херээженнер чөвүлелдериниң ролю бедээн, оларның дугайында түскай дүрүмүүн ажылдап кылдынганы — оон бир бадыткалы. Совет херээженнер комитединиң удуртулгазы-биле күш-ажылчы коллективтерде тургустунган чөвүлелдериниң санының ам 240 мүң четкеш бала аназ хамааржыр.

Тывапың херээженнер чөвүлелдери бо хүнперде чүнү кылып турарыл? Экеривп көөр чүве болза, чөвүлел бүрүү ажылының кандыг-бир-зе тодаргай угланымнышкынныг. Каа-Хем районнуң херээженнер чөвүлелдери революсчу болгаи күш-ажылчы чаагай чанчылдарны пентередиринче, чоннуң интернационалчы кижизидилгезинче кичээнгейии доктаамал угландырып келген. Чурттакчылыг черлерге «Мээн суурум — мээн амыдыралым» деп темалыг байырлалдарны эрттирер чанчыл апаргаи. Үлегерлиг амыдыралдыг ог-бүлелерниң дүржүлгазын цептерелдиринин дүржүлгазы Ильинка суурда бар. Ог-буле айтырыглары, не кижиниң буянныг, чаагай сеткил-сагыжын үнелеп биларинге ог-бүленип еске кежигүннерин кижизидери, хөй уруглардыг авазарга кичээнгей... Мөнгүп-Тайга районнуң херээженнер чөвүлелдеринде ол айтырыглар талазы-биле солуи кемчеглеп бар. Маадыр иелерниң район слёдуп организастап турары өредилгиг. Кызыл, Барымн-Хемчик, Бай-Тайга, Өвүр болгаи оон-даа еске районнарда херээженнер чөвүлелдериниң чонунуң чурттап турар черииик аайы-биле чорудуп турганы, кижизидилге ажылының чөнүзү чурттап турар черииик аайы-биле чорудуп турары кижизидилге ажылында чамдык эки түүлдер эвээш эвес.

Херээженнер чөвүлелдериниң ажылы хөй талалыг, калбак социал айтырыгларны шиитпирлээринге киржилгелиг. Ынчалзажок херээженнер чөвүлелдериниң бөгүнгү ажылын бир эвес хамы аналитеп, үениң негелдезинге дүүштүр коорболза, чедир кылдынмайн турар түүлдер эвээш эвес. Амыдыралдың чугула ол айтырыгларының херек кырында чогумчалыг шиитпирлеттингеи дээш чогаадыкчы, тура-соруктуг ажыл олардан негеттинер. Кайдыг айтырыгларга ол?

Ие-херээженнерге хоолйу-дүрүм ёзугаар кордүнгеи чингелелер хөй. Ынчалзажок оон ажылалы кандыгыл? Оиу кичээнгейге топ ан болбазыл? Бичии уругларлыг база саатгыг херээженнерни кандыг-бир чылдагаан-биле ажылдан кымнын-даа мүрнай үндүрүтериниң чижектерин амыдырапда бар. Ындыг байдалды хомудаа-биле бижээн чугаалаары редакциянын почтазындан база ноомчуп болур. Оон ангыда, ажылда хаара туттупнаан херээженнерни ажылга киирер, быжыглаарынга сонуургалдыг, дээштиг болур ужурлуг хире бүгү-ле хемчегларни алыр болза эки. Ог-булеге хууда ажыл-чорудулганы сайгыраигайжыдарын чүге чогумчалыг шиитпирлеп болбазыл? Ажылдың бо хевири — ие-херээженнерни күш-ажылга киириштирип, хаара тударының бир аргазы болурундан ангыда, ог-булеге уруглариың күш-ажыл кижизидилгезинге, ажылга өредиринге, чаңчыктырарынга салдарлыг. Уранчевер, чогаадыкчы түүлдерни кылырып аныяк-ескиге дамчыдып бээринден артык эки түү турар боор. Республиканың херээженнериниң ураи чогаадылгазының даараан, аргаан кылыгларының делегелгелерп бо-да болур, ол кылыгларның оруу чүгле адаа оолбиле кылыварланмас, оиу харын чоннуң хереглеяиге садыг-магазин дамчыштыр чедирер дугайында саналларның профобл-чөвүлелдиң болгаи республиканың херээженнер чөвүлелиниң чоокта чаа болган каттышкан пленумунга киирип турганы таварылга эвее.

Бүдүрүлгеиің кандыг-даа адырында ажылдан турар херээженнериҢ ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузары — чугула айтырыгларның бирээзи. Кодээ ажыл-агыйда, чамдык бүдүрүлгелерде херээженнериҢ ажылдаарынга таарымчалыг байдалдар ам-дээ тургустунмаан: аар ажылдарны хол-биле кылып турарының чамдык чижектерин бедип чугаалаваска, беги дизе, эң бөдүүн дыштанылга, гигиена ергелдерни чок. Үстүнде адаанывые амыдыралдың чугула айтырыглары херээженнер чөвүлелдеринин доктаамал кичээнгейиинге турары күсеичиг, оиу чогумчалыг шиитпирлээрии чедип ап болур мындыг күш, арга олардан бар. Чүгле тодаргай ажыл-херек. Оиу ылап-ла чедип алыр дең бодаар болза, херээженнер чөвүлелдери, профкомнар, хөй-шиитп организациялары, күш-ажылчы коллективтер чөвүлелдери аңаа шуптү демнег болур ужуолуг.

Ог-булеге хөй-шиитиниң талазындан мошкак кичээнгей таарымча чок түүлдерге чедирип болур, ынчангаш уруг-дарыга адаанын ылакпылы, хүүда үлегери чугула дээрзин ада-не хүлээглеиип долу күүседирии оларга доктаамал сагындырары чугула. Чамдык ог-булелерге дыка олал «дуза» чедирип турар бис. Милиционның үейгинда турар ог-булелер эвээш эвес. Уруглар бажыиларында, школа-интернаттарда турар уруглариың чедеп хүүлу ада-пезп дириг турда-ла, «өскүе» арткан уруглар болуп турар. Ог-буленип чарылганынган чыл санында 669 уруг ада-иезиниң кайы-бирээзинден чарлып чоруур ужурга таварежип турар. Шак ынпдыг байдалдарны болдурбас сорулга-биле оларга боттуг дуза, деткимее, ага-сүме чогуур үеиинде эргежок чүгүл. Ада-не эргезин кадыттырып турарлар база бар болгай. Ынчангаш ог-булелерни, мнза байчалды агитквартираларга актив дамчыштыр биилеп турары чугула.

Чугаалашканывые бөгүнгү айтырыглар — ынпдырадыг айтырыглар, ажыгчын ие-херээжеп дээш сагыш човаапкын. Ие-херээжеп кижиге, ог-булеге дуза — сопиал чөптүг чорукту айтырыг-дыр.

НЕМЕЙ ДӨРТ ТОННА

Карл Маркс аттыг совхоз өшкү кыргылдазынче апрель айның эгезинде киргеп. Совхоз дүктү чидириг чокка ажаап адыр дээш, суурда квартал бүрүзүн кодан бүрүзүнге хуваагаи турган. Олар чаңгыс хүн иштинде өшкү кыргылдазынче үүлүкеп. Суббота, улуг-хүнде иитизи-биле 350 хире кижи өшкү кыргыи ажылдаанпар.

Совхозта бо чылын кыргыыр ужурлуг өшкүлериниң саны 4122, коданнарының девискээрииге хар улуг, ожук база бар турза-даа, оларның өшкүлериниң дүгү бо чылын эрткен чылдынындан хөй болган.

Өшкү кадарчылары Салчак-оол Сат, Вера Монгуш, Дажы-Чимит Монгуш олар бир өшкүден 1-1,145 грамм дүктү кыргын алганнар. Александр Сат, Даваадыр Монгуш, Очур-оол Ховалыг, Байыр-оол Монгуш, Зоя Сат болза бир баштан 800—980 грамм дүктү алган болгаи, социалистиг хүлээлгезин күүсеткеннер.

Ындыг үениң эң чугула ийтырыгларының талазы-биле үзел-бодалдарның бүрүн дүүшкээн делегей айтырыгларынга хамаарыштыр болган саналдарның солчуушкуну бадыткаан, ол чорук Европа диике тайбиҢна болгаи аймак чок чорукту хандырарының чугула фактору болуп турар.

ВКП ТК-ныҢ Чиигине секретары Нгуен Ван Линь-биле М. С. Горбачевтуң ужуражышкынының түңнелдерин Политбюро чугаалажып көргеи. Экономиктиг болгаш политиктиг улуг реформаларны чорудар, ниитиледдн демократчыдар талазы-биле СЭКП-ниҢ болгаш ПКАП-тың күжениишкиннерин бистиҢ чурттарывыстың аразынга бот-боттарын билчирип быжыглаарынга база дем каттыжып хөделирин күштедиргеиге пдигни берип турарын демдеглээн.

Идеология, әртем болгаш культура талазы-биле советпольша кады ажылдажылганың чаа хевирин ажылдап кылыр, дээди демеделге чедип алдынган дугуржулгаларны херек кырында боттавдырар талазы-биле сорулга хамаарышкан болгаи албан черлериниҢ муринуна салдынган.

Амгы үениң эң чугула айтырыгларының талазы-биле үзел-бодалдарның бүрүн дүүшкээн делегей айтырыгларынга хамаарыштыр болган саналдарның солчуушкуну бадыткаан, ол чорук Европа диике тайбиҢна болгаи аймак чок чорукту хандырарының чугула фактору болуп турар.

ВКП ТК-ныҢ Чиигине секретары Нгуен Ван Линь-биле М. С. Горбачевтуң беседазының болгаи Э. А. Шеварднадзениң чугаалажымышкынналарының түңнелдерин Политбюро чугаалажып көргеи болгаи ССРЭ-де база ВСР-де эле тургустуунушкунуң болгаи чаартылга чорудулгаларының хөгжүдээн совет-вьетнам харылзаалар чаа шынарны бээр. ийи чурттарның экономиктиг харылзаалар сайгарылгаларынга хамаарыштыр СЭКП-ниҢ болгаи ВКП-ниҢ турупгарының бир домей дүүшкээн сеткил ханыышкыны-биле демдеглээн.

Японнаның даштыкы херектер министри С. Уно-биле М. С. Горбачевтуң беседазының болгаи Э. А. Шеварднадзениң чугаалажымышкынналарының түңнелдерин Политбюро чугаалажып көргеи, чүүдүт деп санаан. Совет-япон политиктиг харылзаалар-ның идеи-кейжээнин, ийи талалыг харылзаалар-ның ниитил экижиишкиннн, херек кырында кады ажылдажылганың талаларында харылзаалар-ның болгаи холбаалар-ның илдецнг экижин турарын сеткил ханыышкыны-биле демдеглээн. Бот-боттарынга ажыктыг харылзаалар-ны улам ынай экижидиринче чүткүдүг болгаи чугаалажышкынналар үезинде ийи талалар-ның бадыткаанының, а ол ышкаш ук сорулгаларга дүүштүр херек кырында күжениишкиннерни улгаттырар дээн дутуржулганың чугулазы демдеглеттингеи. М. С. Горбачевтуң Японнага баарын белеткээр талазы-биле ажылды уламчылаарын чугула деп кергеи, советяпон харылзаалар-ның ниитил экижиринии түңнелинде ол аян-чорук болдуруп болгур. ССРЭ-ниң болгаи Японнаның аразынга тайбың керээин чарары-биле холбашкап айтырыгларны япон тала-биле чугаалажын көөрүи үрүлчүлээринге хамаарышкан болгаи-дарны чүүдүт деп санаан.

КЫЗЫЛДЫҢ ЧӨӨН № 646 НАЦИОНАЛ-ДЕВИСКЭЭР СОҢГУЛДА ОКРУГУНУҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ССРЭ-НИҢ УЛУС ДЕПУТАДЫНЫҢ МАЙ 14-ТЕ БОЛГАН КАТАП СОҢГУЛДАЛАРЫНЫҢ ТҮҢНЕЛДЕРИНИҢ ДУГАЙЫНДА

Кызылдың Чөөн № 646 национал-девискээр соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязы ук округ талазы-биле ССРЭ-ниң улус депутадының бо чылдың май 14-те болуп эрткен соңгулдаларының түңнелдерин дыннадып тур.

Округтуң соңгукчуларының дакпызында 18419 соңгукчу киргеи турган. Бадылаашкынга 12329 соңгучу азы бүгү соңгукчуларның 66,9 хуузу киришкеп. 440 бюллетеньии күш чок деп саналп. Депутаттың кандидаттары дээш берген бадылаашкыннар мындыг болгаи:

Кара-кыс Довгаковна Аракчаа дээш 3985 соңгукчу бадылаан, удур бадылаашнар—7904.

Сергей Борисович Сарбеп дээш 3848 соңгукчу бадылаан, удур бадылаашнар—8041.

Вячеслав Николаевич Кошелеп дээш 3771 соңгукчу бадылаан, удур бадылаашнар—8118.

Ынчангаш бо соңгулдаларга ол кандидаттарның кайгызлаа депутат кылдыр соңгударынга херектиг бадылаашкынга киришкеп соңгукчуларның бадылаашкыпының чартыктан хөй кезии албаан.

«ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгуллаларының дугайында» ССРЭ Хоолйуунуң 60 чүүдүнге дүүштүр депутаттың эң хөй бадылаашкынын алган К. Д. Аракчаа, С. Б. Сарбеп оларны соңгулдага бюллетеньнерине киирген, ук округка катап бадылаашкынны бо чылдың май 21-де эрттирер деп округтуң соңгулда комиссиязы шиитпирлээн.

ОКРУГТУҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫ.

ОНЧА-МЕНДИ КЫШТАГЛААН

Тес-Хемде «О. Шынаа» совхозтуң Деспен хөйжу бригадазының малчыннары эрткен кыштаглаашкынны хүр эрттирген, совхозта өске хөйжу бригадаларны мурнаан. Бригадир Сергей Донгактың ажылы макталдыг.

Хөйжулар Суге-Маадыр Доннит төрүүр чүе хойга онаштыр 95 хураганны, Сергей Тумат, Александр Сумбаа, Мөгеоол Шынчик, Седеп-оол Ойдуп болгаи өскелер-даа түе-түеста 90 ажыг хураганнарны алгаппар.

Өөлет ЧЫНМИТ.

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ КУР-же чорупканы

СЭКП ТК-ныҢ Чиигине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Соведиинiң Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачев КУР-нуң Даргазы Ян Шанкуиьнуң чаланын ёзугаар май 14-те КУР-же чорупкан.

М. С. Горбачевту оон аяи-чоруунуң үезинде үдеп чоруур СЭКП ТК-ныҢ Политбюро кежигүнү, ССРЭ-ниң даштыкы херектер министри Э. А. Шеварднадзе, СЭКП ТК-ныҢ Политбюро кежигүнү СЭКП ТК-ныҢ секретары А. Н. Яковлев, СЭКП ТК-ныҢ Политбюро кежигүнүне кандидат, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы Ю. Д. Маслюков, СЭКП ТК-ныҢ кежигүнү, ССРЭ-ниң кадык камгалал министри Е. И. Чазов олар оон-биле кады база чорупкан.

СЭКП ТК-ныҢ Политбюро кежигүнүнер В. И. Воротников, Л. П. Зайков, Е. К. Лигачев, В. А. Медведев, И. П. Гыжков, В. М. Чебриков, СЭКП ТК-ныҢ Политбюро кежигүнүне кандидаттар А. П. Бирюкова, А. В. Власов, А. И. Лукьянов, Г. П. Разумовский, Н. В. Талызин, Д. Т. Язов, СЭКП ТК-ныҢ секретары О. Д. Баклаиов, өске-даа кииргеи М. С. Горбачевту аэродромга удаанмер.

КУР-нуң ССРЭ-де херектеринге тур бүдүрүттиргеи төлээлекчизи Чжан Чжэнь удаанмериин аразынга база турган.

М. С. Горбачев оп хүн ажыл-албан айы-биле Иркутскиге доктаваган.

(СЭТА).

АЛБАННЫҢ АЯН-ЧОРУУ-БИЛЕ

ПЕКИН, май 15-те. (СЭТА-ның түскай корр.). КУР-нуң Даргазы Ян Шанкуиьнуң чаланын ёзугаар СЭКП ТК-ныҢ Чиигине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Соведиинiң Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачевтуң Кыдат Улус Республикага албаннаң аян-чоруу богуи эгелээн.

Ийи чурттарның күрүне туктары-биле шиметтингеи маңнысыдалдың аэродромунга М. С. Горбачевту болгаш оиу үдеп чоруур кижилерни ут-куурунуң байырлалдыг ёзулалы болган.

М. С. Горбачев-биле кады СЭКП ТК-ныҢ Политбюро кежигүнү, ССРЭ-ниң даштыкы херектер министри Э. А. Шеварднадзе, СЭКП ТК-ныҢ Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ныҢ секретары А. Н. Яковлев, СЭКП ТК-ныҢ Политбюро кежигүнүне кандидат, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы Ю. Д. Маслюков, ССРЭ-ниң кадык камгалал министри Е. И. Чазов база чеде берген.

М. С. Горбачевту болгаи Р. М. Горбачеваны КУР-нуң Даргазы Ян Шанкуиь, албаннаң өске-даа кижилери самолёттуң чаңныга утканнар.

Хүндүлуг таңнымалын начальныга рапорт берген. КУР-нуң чепсектиг күштериниң үш хевирлериниң хүндүлуг таңнымалының чыскаалынын баары-биле совет болгаи кыдат удуртукчулар арткан.

РЕСПУБЛИКАДА СУГГАРЫЛГА МЕДЭЭЗИ

(МАЙ 12-ДЕ)

Районнар	1	2	3	4	5
Бай-Тайга	6560	1092	17	19	116
Мөнгүп-Тайга	764	—	—	—	—
Барымн-Хемчик	10960	1918	17	22	114
Сут-Хол	8367	2423	29	20	97
Чөөн-Хемчик	2461	828	33	3	17
Өвүр	780	30	4	1	7
Улуг-Хем	7935	1176	15	7	66
Таңды	10127	1400	14	16	57
Бии-Хем	2783				
Кызыл	3540				
Каа-Хем	4317				
Тес-Хем	3559	750	21	8	38
Эрзин	724	300	41	2	10
Республика	62963	9917	16	98	522
1988 чылдың май 13-те турганы	61318	19335	31	137	710

Таймдыр: 1—ниитп суггарылга планы, 2—суггарганы, 3—хуузу, 4—ажылдап турар звеноолар, 5—ниитп суггатчылар.

Суггат—хүннүң айтырыгы

ОН ҮШ ЦЕНТНЕРНИ КАНЧАП ӨСТҮРЕРИЛ?

Бай-Тайга районнуң тарылга шөлүнүң кол нуруузу суггатчы. Ында Хемчик, Барлык, Шуй, Ооруг хемнерден болгаш Тээли суурнуң чанында кара суггаи суггарылга системаларының дузазы-биле бо чылын 4006 гектар черни суггарар.

Бай-тайгажылар эрткен чылын суггатчы черниң бир гектарындан 7-ле центнер дүжүттү алган, а бо чылгы план 20 центнер. Аразында малгай ажок улус. Оиу кандыг арга-биле чедип алыр деп турарыл? Бо дугайында бистиң корреспондентивис Седеп Хертек ук районда суггарылга системалар эргелелиниң начальныга Д. Б. БАЛЧЫЙДАН сонуургаан.

— Дайынчы Долаанович, районнуң девискээринде суггатчы шөлдер хөй болгай. А ол хиреде дүжүт чүге мындыг куду болганы ол ирги? Эрткен чылгы түңнелдя эки аналитевейн турган, оон чогумчалыг коргузуглерни чедип ап ыпдавас боор бис.

— Харын бистиң бо көргүзүүс ажыл-биле чугаалаарга, ыракка ыяычыг, чоокка човаачыг болган чүве бо. Оон чылдагаапы чүдел деп айтырыг чайгаар-ла тургустуунуп келир. Арепда, керээ деп адаган, черии суггатчыларга шын эвес хуузаган. Бодап көрүнер даап: 201 гектарны 5-ле-ла кижи хуваажып алган боор-дур. Канчап күш чедерил? Ёзулуг эрешгей чүүлдүр. Ынчангаш ам ол чүүлдерни совхозтар эде көргеи. Бир суггатчыга норма — 25-ле гектар.

Бисте хоолга чаа каттыжышпынналыктың начальныгы И. А. Жоголь чорааи кижи бо. Бо дараамыс районда суггарылга системаларын шуптузун эргип кезип көргеи, директорлар-биле кады. Коопшаларлыг каналдарны чамдыкпазы ажыглаттынмайн, аяа-ла турар. Ынчангаш каттыжышпынналар 2 специалистти чорудар болгаи. Олар бисте дээш дузалажыр.

Ушку хамаарыш болза кагдынган шөлдер бар. Чижээ, «Мурнакчы» совхозта ындыг чер 120 гектар. Оиу ам бо чылгы ажыглаар. Аиаа ук ажыл-агый болу база бистиң эргелелиин каттышкап күжү херек. Оиу ыяап-ла кылыр бис.

База бир ажыл: бо чылын арыктарның, каналдарның суг хуваар белдирлерин эде кылдывыс. «Бай-Тал» биле «Тээлидэ» 12 белдирип куткан бис.

Бистиң «Кара-Хөл» мал чеми белеткээр шөлдерни чоп ажыглаваас дугайында шугумчулел «Шын» солхозга-даа үйгүн турган чүве. Ынчангаш ында суггатчыг черлерни чоп ажыглаары-биле бис 2 трактор-ну, 1 экскаваторны ыиаар чоруттувус. Эрткен чылын ук совхозта «Тээлиниң» девискээринде Дон-Терек деп чергеи аласы кап гектар черни бергеи. Ынчалза-даа соң суггарылга системазы багай болганындан суггатчынмаан. Ынчангаш бо чылын оиу бүдүүт-ла ажыглаар аиаар улус. Бис дузалаштывыс.

Суггатчыг черлерден авазы дүжүт ап турарывыстың бир кол чылдагаавы болза оиу чолга бастырып, чидиртип алыр-дыр бис. Бо дээрге районда «ааарткылыга» айтырыг. Мен бодаарымга, ол айтырыг бо чылын база-ла хевээр артып каар. Ынчангаш көдээ Советтериниң күүскоиларындан малдың каладың организастаар, ол ышкаш совхозтарның директсиялары малчыннарны тарылга шөлүидеп чанып ей-шаавда көжүүрер, күзүн оларны эрте киирбес дугайында шиитпирлиг хемчегларни албас болза хоржок.

— Шынап-ла, район суггатчыг черлерден чамык дүжүт ап турарының чылдагаавы хөй-дүр. Ол дээрге харын улуг организастыг ажыл неғээр апаар. Черле чүге мындыг бис деп айтырыгны таваражы, суггатчы, механизатор бүрүзү, совхозтарның база чер-чер Советтериниң удуртукчулары, чер ажылының специалистери бодупга черле салбас болза, бедик дүжүт алыры бергедээн деп ажыл-биле чугаалап болдурдур. Ынчаарга амгы үеде суггат дугайында чүнү чугаалап болур ирги силер?

— Бо чылын районнуң девискээринде агаар-бойдустуң байдалы дыка парын боолтур. Чаның хар ирги турда, кежек суггарган бис. Ам суг катказ. Кызыл-Даг биле Тээли аразында Хемчиктиң суу шуут чок, мындыг таварылга ховар боор чүве.

Бисте бо чылын 125 суггатчы черек, ам бары 102 кижи. Бирги суггарылга 2154 гектар черии эолзер ужурлуг. Ам суггарып алгапывыс 637 гектар. Сиген шөлүп 483 гектарны суггарган бис. Суггатчылар аразында керээзиниң чамдык кол түүлдериие киргеи ажылдап тур. Суггат талазы-биле «Бай-Тал» совхоз (директору Ч. Хертек, кол агроном Ч. Кара-оол) эдээн белеткелдиг. Ында черии суггатчыларга шуутла быжыглап бергеп, ахгёзугаар. Чижээ, хоочуп суггатчы Натпит Ооржактың звенозунга 74 гектар шөлдү 5-чыл дургузунда быжыглаан.

Ынчаарга ам «Мурнакчының» улузу база эгезинде, сут турда, эдээн шуудан ажылдай бергеи турду. Суггатчыларны ишк-хеп база шиттер-биле хандырган бис, чүгле майгыннар чедиишпейп тур.

Бистиң эргелел болу совхозтар-биле керээ чарган, бо чылын 80 мүң рубль түңнет ажылды кылыр бис. Оон ангыда, коллектив «Кара-Хөл» совхоз-биле керээ чарган, оларның бо «Тээли» совхозтан алыр 300 гектар шөлүн суггарар, оон чаштырар бис. Дулавыс ол. Амгы үеде Бай-Тал, Кызыл-Даг девискээрииде суггатчылар ажылдап тур. Бо сеозгу хүиверде харын ыалын кедш, ам-на хемнериин суу немежин бадар боор. Ынчангаш суг кээрге, ажылды дүн-хүн чок организастаар бис. Оон башка чыл бергеи-дир. Агаар медээзин алырга-даа ыидыг. Ынчангаш хамык-ла ыиаңыжывыс— суггарылганы-ла шын болгаш ында черии суггатчыларыг организастаарывыла. Бисте чаштырын суггаразр 15 агрегат бар. Олар белеп.

Бүтөларның дөзү шуиту белеп.

Ынчаарга суггатгыг черлерге чемнигчилгеии чоп ажыглаары тергиин чүгүле ажыл болгай. Бодувустуң күжүүс-биле, эргелелдиң үүжү-биле дээрим ол, тарылга шөлүиде 2500 тонна чемнигчилгеии төкиен бис. Оон аңгыда совхозтар бөттары база суггатгыг черлерде чемнигчилгеии төп турлар.

Суггатчыларны кыжын өөреткеи бис. Суггатка аиаа ажылдаары-биле керээ ёзугаар ажылдаарын ылгаан олар эки билир улус.

— Дайынчы Долаанович, силерниң районда суггат талазы-биле черле перспектива кандыгыл?

— Бисте «Кызыл-Даг» совхоз арткан чылын тургустунган болгай. Аиаа мал чемн белеткээр базаа херек. Ынчангаш Алаак деп черге 250 гектарны суггарар канал казып, оиу ажыглаар ужурлуг бис. Оон төлевилел-смета документизии тургузары дооступ тур. Ол каналды бо чылын түүлп эгелээр бис. Оон дугайында бистиң каттышпынналыктың начальныгы И. А. Жоголь маиаа чорда ынаи дуторушкан бис.

РЕДАКЦИЯДАН: Бай-Тайганың девискээринге бо чазын хат-когурумнуг, оон аигыла кежек када сооган. Ынчангаш суггатгыг темпиин ядеп-не кошкалы. Майның 13-те харын Хемчиктиң суу немежин келгеиинден «Тээли» совхозтуң суур үстүү талазында каналының суу шолче чаа-ла үнүп эгелээн. А Ооруг хемнин уиунда харын суг бар. Оиу каналче ам-даа көөйгүр чайып бадыргаш. «Кызыл-Даг» совхозтуң тараажылары суггатгып темпизин шапкыпчылар керек.

Бүгү-зе арганарны ажыглаваас болза, Бай-Тайгаиың ажыл-агыйлары бо чылын бир гектар суггатгыг талдеп 20 центнер тарка культурааның алыр деп планнарын капчап-даа күүсеттиимес база-ла аиаа сланын кырынга артар дээрзи чугаажок.

ЭЖИК АЖЫК

ЧЕЖЕГЕ ЧЕДИР УЛЧУУРУЛ? КҮЗЕЛДИГЛЕРНИ ЧАЛАП ТУР

Аныяктар-биле ужуражылгадан

Сөөлгү үеде Кызыл хоорайга болук-болук болуп алгаш чоруур аныяктарның саны көвүдээн. Оларны автовокзал, садыглар, дыштанылга парыгы болгаш өске-дээ хөй-ниитиг черлерниг бо-ла көрүп болур. Оларның-биле ужуражып, чугаалажырга, кайда-даа ажылдавайн турар. Кандыг-даа документизи чок, орайга чедир кудумчуларга шуут чугаалажыры бодаан бис. Ынчангаш Кызылдың будүүрүлгелериниң удуртукчулары-биле ажылдаар күзелдиг аныяктарның ужуражылгазы моон-даа соңгаар болур.

Кызылдың бажың тудар комбинаттың директорунуң ораалакчызы, ССРЭ-ниң улус депутады С. В. Стреляның ажылдаар күзелдиг кижилер-биле чугаалажып, будүүрүлгеге өөредилге комбинадынга тудугжунуң мергежилиг чедип ап болурунуң дугайын база дыңнаткан.

Ук комбинат ажылдап эгелээн дораан аңаа комсомолчу путёвкалардыг ажылчын аныяктар келген. Олар баштай общежитилерге чурттап турган, соңгаар чедип келирге, квартиралар-биле хандыртынган. Бо чылын Кызылдың автоорук техникумунуң чамдык доозукчуларын бөлө ажылга хүлээп алган. Комбинатка ажылчын күжүг ам-даа херек. Ынчаарга мында чамдык бергелер база таварышкын турар. Үүд дээрге, тудугжунуң мергежилиг доостуруп алган ажылчыннары бо чылын харын утра шериг албанынче кыйыртырган. Оон ыяй маңаа ыяап-ла тудугжу мергежилдиг ажылчыннар херек.

Кандыг мергежилдиң тудугжулары коллективке херегил? **Хептежичилер, монтажниктер, кандакчылар, арматурщиктер, шеверлекчилер** будүүрүлгениң кол күжү. Бир эвес ол талазы-биле мергежил чок кижилер чедип келзе, өөредилге комбинадынга киирер. Өөредилге үезинде ажылчыннарга 100 рубль стипендиязы төлөөр. Ук өөредилге комбинадын доозкан ажылчыннар будүүрүлгеге ыяап-ла ийи чыл дургузунда ажылдаар хүлээлгелиг.

Өөредилгеге киирип алырының чугуму кандыгыл? Кайыдаа мергежилдиг болуүнге он кижи чеде бөөрге, өөредилгени эгелеп болур. Хуусазы ийи ай. Бир эвес ажылчыннар ук мергежилди дүргеп шиңгээдип өөтпор болза, оон-даа кыска хуусазында, бир эвес өөредилгениң ыяпары шала хирелиг апарганда, хуусаа узай-даа берип болур. Ынчаарга бажың тудар комбинаттың ажылчын кадрлар-биле хандырылгазы чамдык чөптүг чылдагааннардан бергедеп турар болганда, ук будүүрүлгениң удуртукчузу шериг албаны эрттирген ооллардыңы алыксап турар. Маңаа база чөпшээрежиш болур. Чүге дээ, будүүрүлге бот-акшаланыышкынче шылчээн байдалда, чүгле ажылчыннар белеткээринге хөй акша-хөреңгини чарыгдаап, оон ажык чок болуп турарга база берге болгай. Комсомол райкомнары, комитеттери аңаа өөренип болгу дег аныяктарны түс черлерге четчелеп, путёвкалар-биле чоруүп болуруң-даа ол санаалдады.

Кызылдың даараныга фабриказының кадрлар кылдызының инспектору А. Д. Долженкова база ужуражылгага кээп, будүүрүлгеге ажылдаар күзелдиг ажылчыннар тыныйг-парлалга ажылдакчыларындан дилег кылды. Фабрикаңы Хову-Аксыда филиалынга даараныкчылар болгаш даарежыкчыларның өөренирикчилериң хүлээп алыр арганыг. Ында чагайыңды туттунган общежитие бар. Анаа ажылдаар болгаш өөренир күзелдиглер кажан-даа чедип келирин дыңнадырын диледи.

> «Тыва хамаалы тудуг» трестиң кадрлар талазы-биле инспектору Е. П. Подольскаяга ужурашкаш, аныяк ооллар, кыстар ол будүүрүлге черинге ажылдаары-биле кээп, кандыг-кандыг ажылчын мергежил чедип ап болурун база чурттаар чер-биле оларны хандырып болур бе?» деп айтырдым:

— Ажылчын күш биске негеттиниң турар чүве, бөгүн бо ужуражылгага чедип келгенивис-даа мында. Кандыг мергежил чедип ап болуруң? Бистиңиге ажылдап кирип алыр болза, тудугжу болуур, тодаргайларга, бызаңчы-бетончу, даңчы, штукатур-маляр мергежилге өөренип алыр. Тудугжу —шинчи, кончуг ажыктыг мергежил дээр биле чоруүр мен, ол бодалды деткивес кижи турбас боор деп бодаар мен. Силер база оон-биле чөпшээрежир-ле боор силер. Ынчангаш аңмыдыралга, күш-ажылчы быжыг туруун ам-даа тып албаан аныяктарга, мындыг күзелиг, шинитпири бар болза, тудугжу мергежилдиг чедип алырын сүмелээр-дир мен.

Бистиң будүүрүлгевиске кээрге, чүнү-даа мурнай, тускай мергежил баар соруулга-биле, ол кижиниң өөреникчи кылдыр баштай хүлээп алыр бис. Үстүнде адаанын мергежилдерни хөгжүдү

Демократияга

дүүштүр

ДИРЕКТОРНУ СОҢГААНЫ

АУК-түн автобудурулгезинниң директорунга ажылдаар кижини шилиирииниң сонгуулда хуралы болуп эрткен. Коллективтиң аимдыралыкта бо болуушкуун чаа чүүл болган. Оон мурнунда ажылчын коллектив бодунун удурукчузун канаи-даа сонгуп ап чорбан. Үстүнде удуртур органнар томуйлап каар турган.

Автобудурулгеге директорлап ажылдаар күзелин илередии, Тес-Хем районнуң «Кызыгаар» гонхоттуң директору М. Э. Оюн. Кызылдан келген Ч. С. Ондар. АУК-түн Чадаанда автобудурулгезиниң директорунуң хүлээлгезин күүседип турган Д. М. Кара-Сал, ол-ла бүдурулгениң кол инженери Э. М. Лопсан, дежурный механигги С. С. Сат, колонна начальнигги С. Д. Монгуш олар боттарының кандидатураларын киргеннер. Канчаар ажылдаар деп бодап турарының дугайында программалары-биле кандидаттар чымчагнарны таныштырган.

Чажыт бадылаашкынның түнелиинде 137 сонгукчунуң 45-и Михаил Эрестеевич Оюн дээш бадылаан. Эң хөй бадылаашны алган кижи ол болган. Чогум-на мынаан маргылдаа үнүп келген. Сонгулдаларны эрттирериниң чурумун ажыттыларга чугаалаан тува. СЭКП Чөөн-Хемчик райкомунуң секретары В. И. Ямолюк сонгукчуларның чартымнаан хөй бадылашны алган кижи директорга сонгуттурганы ол боор деп тайылбырлаваан. Бадылаашкынны катап эрттирер ужурга таварышкан. Катап бадылаашкынның түнелиинде автобудурулгенің кол инженери Эрес-оол Монгушевич Лопсан коллективтиң кежигүннериниң 78 хуузунуң бадылалын алган, автобудурулгениң директорунга сонгуттурган.

Ууртукчуну коллективтиң кежигүннери боттары шилип алганы демократчылыгның база бир чижээ болган.

Кыдыр-оол ТУВАК.
Чадаана хоорай.

АРЕНДАДА АВТОБҮДҮРҮЛГЕ

Чүс катап дыңнаарының орнунга чаңгыс катап көргени дээре деп үлегер домак бар болгай. Пассажирлер автобудурулгезиниң коллективи бо дугайын арендаже шилчип турган сактып келген. Бир чыл бот-орулга-чырылга-биле ажылдаанының түнелиинде, АТБ элээн ескерилгелерлиг болган. Күш-ажыл төлевириниң нормативтери киргеи орулгадан хамааржыр кылдыр кылган. Шалың бригадаларның ажылының төнчү көргүзүү-биле харылзашкак апарган.

Такси-даа, хоорай иштинде болгаш районнарже үнүп турар маршруттарының-даа чолаачыларының шалыны дөмей эвес турган. Шалың ажылдан алырының нарының алыр болза, оларның кайызы-даа берге талаларлыг. Такси чолаачыларының 1 рубль ажылдан алган акшазының чүгле 15,5 көпеек хирези шалыпка баар. Кызыл—Абакан аразында рейс кылып турар Е. А. Филимоновтуң бригадазының 19, 26 көпеек, а чамдык хоорай маршруттарының 56-дан 90 көпеек чедип турар.

Техниктиг албанның шалыды чарыгдалдарны эвээжеткенинден хамаарылгалыг кылдыр тургускан. Өске-даа албанның ажылдакчыларының ажылын экономиктиг нормативтер-биле үнелевирин ажыглаан эгелээн. Бо чорук оруглагы ковүдедириниң оруктарын дилеп тывырынга, чаа хевириниң ачы-дузазын иептередиринге идиг боол, артык кижилерни кымнырынга чедиргем.

Бот - орулга - чарылганың бирги хевирии коллектив четпес деп көргеш, үстүнден келген хөй санныг нормативтериң бүдүрүлгениң тускайлаң чоруун кызып турарын барымдаалаш, чаа хевиржө шилчиирин шинтпирлээн.

Парлалгага чурттуң чамдык бүдүрүлгелериниң мурнакчы дуржулгазының дугайында материалдар кеступ келгилээн. Москва областтың пассажир автотранспорт бүдүрүлгелериниң арендаже шилчээн коллективтериниң дуржулгазын көрөнүп кирипкен. Видиое болгаш Егоревск деп черлерде бүдүрүлгелер бо талазы-биле элээн ажылдарны кылып турар.

Ылаңгыя Видиоениң автотранспортчуларының байдалы бистинге чоок болган. Ында алды чүс ажыг кижи ажылдап турар. Автобустар саны — 170, чиик машиналар — 70, чүк машиналары —20 сан. Автобудурулге 110 муң чурттакчылыг хоорайны хандырып турар. Ынчангаш Кызылдың пассажирлер АТБ-ниң төлээлери Видиое хоорайже дуржулга өөренирибиле чоруткан. Чүгле дуржулга өөренип алган эвес, карын-даа ол бүдүрүлге-биле керээ чарып алган. Арендаже шилчип турар үеде чартык миллион рубль карылгалыг бүдүрүлгени 1991 чылга чедир орулгалыг кылырын ук хоорайның автотранспортчулары хүлээнип турар.

Чартык чыл эрткенде, ол хуусавны бөөрледип болурунуң аргазы бар хире апаргаи. Чүге дизе, орулга бо үениң иштинде 45 хуу, а күш-ажылдың бүдүрүкчүүзү 28 хуу, шалың 12 хуу өскен.

Видиоеже чоруурда шунуу сонуургалдыг албаннарның төлээлерии шилээн. Делегациями күш-ажылчы коллективтиң чөвүлелиниң даргазы Е. А. Филимонов баштаан. Оон аигыда план килдизиниң начальнигги М. Н. Катаргина, септекчи Н. Ф. Константинов, хоорай автобузунуң чолаачызы Ю. И. Малышев база чораан.

Төлээлериниң чугаазын дыңнаар дээш, ПАТБ-ниң клубунга ажылчыннар, албанхаакчылар, «Тыва автотранс» каттыжымышкынының удуртукчулары чыглып келген. Орта арендаже шилчииршилчивезиниң дугайын чугаалашкан. Е. А. Филимонов ап ап болур ажыктыг талаларга доктаагаи болгаш чамдык таарышпас чүүлдерии база чугаалаан.

Эки чүүлдери чүл? Аренда кереэзии-биле ажылдаарга, чарыгдалдарны санаи өөреир болгаш орулганың оруктарын дилээр апаар. Материал курлавырларның бичиидаа тетчеглээшкиии шалыидан казыттынар болганда, бир эвес нормативтиг шалың фондузу ажылдап алдынмаан болза, күш-ажылчы коллектив чөвүлели ону чээлиге төлээр азы курлавыр фондузундан бөөр кылдыр доктаалыр.

Үндүр бижиттинген техниканы часкаш, кезектерии ажыглаи турар—чүү-даа чүве октаттынмас. Сентекчилеиниң немей бижилге кылыр чоруу читкеи. Катап сентээрии олар ам халас кылып турар. Ындыг болганда, акшазының база чидирер, күш-ажылга киржилгези дээш коэффициент кудулаар. Ийи дугаар техажаалдаанның шынарии чолаачы боду хынаар, ол хынаида чорудуп турган үезинде ортумак шалының алыр. Ындыг хынаалдаиың болгаш бот-хынаалдаиың түнелиидe, автобустарның шугумче үнериниң коэффициентиан 0,91 четкеи, ол дээрге чүе автобустуң тоган хирези. Бистиидe оон 20 хуу хире куду.

Бүдүрүлге администрациязы сөөртүп турган база дежурный машиналардан хосталган. Оон орнуна ачы-дуза чедирииниң аргаларын доктаамал дилеп турар. Ол база немелде арыг орулга болур. Мында хуу машиналарны септеп, чуп, будун турар. Организацияларга машиналарны хөлзеиге берип турар. Ол дээш 15 хуунуң немей алыр.

Аренда артык кижилерии илереткеи. Ам бүдүрүлгеде ажылче чалап турар чарлалдар чок. Багай ажылдааииы харын-даа ажылыидан үндүрүп болур. Шупту киядистер тодаргай көргүзүлер дээш харымсалгалыг, негелделерии административтиг аргабйле эвес, экономика аргазы-биле үзе шинтпирлээр. Чуруиду рубль кантаан турар.

Видиое хоорайның автобудурулгезиидe хөлөстеп, таксылаап ажыл чок аиаа кылаштап турар улус көзүлбес. Кижи бүрүзү бир-ле чүвени кылгаи, чай чок. Ажылды мичаар организастаарын чедип алыр болза, ажыжышкынны макаи болур.

Ажыл, ажыдырал администрациянның кичээнгейиилел үнгеии ол эвес. Социал программа кол черии эелеп турар. Сагыш-сеткил дыштандырар ореолды, сауиаиы, водейбол ойнаар шалдү бөттарының күселп-биле кылып алган.

Бөөр бир чаа чүүл — таксистерге субсидиаиы иептерткеии. Оларның орулгазын санавас, чолаачылар ай саныида баш удур санаи ажашы—700 рубльдаи дүжаап турар. Ынчалза-даа олар коллективтеи дашкаарлай бөрбестер бе деп, Евгеиий Александрович санаи турар.

Черле автобус чолаачыларының эргези калбарып турар. Күрчагыдаи дашкаар од бодунуң ажылдаар турумуи тургузуп, чаа ачы-дуча челирилгезии кылып болур. Чаа автобус маршруттарын ажыдарын чөпшөреп чүүлээ. Оон кол орулгазы — немелде орулга алыры.

Билдинмес чүүлдер, дадагалаашкыннар хөй-даа болза, хурал ажылды ажыжыдын ап болурунуң оруунче киирии шинтпирлээи. Этезиидe чамдык бригадаларны аренлаже шилчидер. Борта немелде санаашкыннар, тайылбыр ажылы, экономиктиг билиглер-биле чепсеглериии негеттиидер.

Галина ТУТЫНИНА.
Республиканың эртем-инженер иииталеллериниң баштаар черииң секретары.

Чаңгыс суурдан үш хомудал

ЧӨПТҮҮ-БИЛЕ НЕГЕДИВИС

«Совет Тыва» совхозтуң төвү Сут-Бажы Каа-Хем районнуң өске суурларыига деизээрте. Кызыл—Сарыг-Сеп чедер чал оруктуң хажыызында. Кыштың соогунда, чайның ишиинде уруг-дарылгыг, аялыг-аржык кижилер автобус доктаар черге чедир пйй километр черге кылаштаар үжурга таварыжып турар. Ол хиичектеиии чорааш чеде бөөрге. Кызылдан азы Сарыг-Септеи чон автобуска долу келир болза, түрбайи эрте бөөри база бар. Чаа чылдың эгезиидe Каракыс Салчактың чаактары үжүй бергеи, бичии уруу салгалаавышдан ыглап, хомудаап турганывга душ бооп таварышкан. Партия, чазак чонның социал айтырыгларыиче кол кичээнгей салып, ук айтырыгны амыдыралга боттандырар дээш болдунар-ла ажылдарны чорудуп турар. Чопиуп чоон оруудан Сут-Бажы суурга чедир орук багай эвес. Хем-даа кешпес, даг-даа үнмес. Автобустар ооза суур кыдыига чедир кээп турар болза, чон «четтирдивис» дээри чүтээ чок. Район Советтиңиң күүсекчи комитеди, чонга ачы-дуза чедирер албан черлерп, организациялар бо чагаанның изи-биле бисче ээ көөрүн улуу-биле дилеливис!

ЭЛДЕПТИГ ХАРЫЛЗАА

«Долган-долган салыптарга, дораан чедер телефонну» — деп ырлажып турарывыс, шынап-ла, шып. Ынчалза-даа Каа-Хемниң Сут-Бажы суурда телефоннар орта ажылларазы-лыка шаптыктыг. Сарыг-Сепче долгаврга, Бүрен-Аксыига-даа баар, суур иштинде бажыннарга-даа чеде бөөр. Элдеп үүве! Сут-Бажы суурга чедир оруг багай эвес. Хем-даа кешпес, даг-даа үнмес. Автобустар ооза суур кыдыига чедир кээп турар болза, чон «четтирдивис» дээри чүтээ чок. Район Советтиңиң күүсекчи комитеди, чонга ачы-дуза чедирер албан черлерп, организациялар бо чагаанның изи-биле бисче ээ көөрүн улуу-биле дилеливис!

ЭЛДЕПТИГ ХАРЫЛЗАА

«Долган-долган салыптарга, дораан чедер телефонну» — деп ырлажып турарывыс, шынап-ла, шып. Ынчалза-даа Каа-Хемниң Сут-Бажы суурда телефоннар орта ажылларазы-лыка шаптыктыг. Сарыг-Сепче долгаврга, Бүрен-Аксыига-даа баар, суур иштинде бажыннарга-даа чеде бөөр. Элдеп үүве! Сут-Бажы суурга чедир оруг багай эвес. Хем-даа кешпес, даг-даа үнмес. Автобустар ооза суур кыдыига чедир кээп турар болза, чон «четтирдивис» дээри чүтээ чок. Район Советтиңиң күүсекчи комитеди, чонга ачы-дуза чедирер албан черлерп, организациялар бо чагаанның изи-биле бисче ээ көөрүн улуу-биле дилеливис!

ЭЛДЕПТИГ ХАРЫЛЗАА

«Долган-долган салыптарга, дораан чедер телефонну» — деп ырлажып турарывыс, шынап-ла, шып. Ынчалза-даа Каа-Хемниң Сут-Бажы суурда телефоннар орта ажылларазы-лыка шаптыктыг. Сарыг-Сепче долгаврга, Бүрен-Аксыига-даа баар, суур иштинде бажыннарга-даа чеде бөөр. Элдеп үүве! Сут-Бажы суурга чедир оруг багай эвес. Хем-даа кешпес, даг-даа үнмес. Автобустар ооза суур кыдыига чедир кээп турар болза, чон «четтирдивис» дээри чүтээ чок. Район Советтиңиң күүсекчи комитеди, чонга ачы-дуза чедирер албан черлерп, организациялар бо чагаанның изи-биле бисче ээ көөрүн улуу-биле дилеливис!

АВТОЛАВКА КЕЛИР БОЛЗА

Совхоз директорунуң чолаачызындан эгелээш, бригадирлер магазинден хлеб, таакпыны алгаш, малчыннарга садып турары чажыт эвес. Ол чок болза малчыннар, илиргиия солдаавышкын үезинде ат болган. Малчыннарга бижыгаан автомагазин садыгжызы узун төлөөже үнгени-биле эрегленлеп турул бөөр. Совхозта дөрт муң ажыг төрүүр хой бар. Аъш-чем болгаш чогуур барааннар-биле автомагазин малчыннарны хандырбаска үүле бүдер бе? Күрүт автомагазин ийи-чаңгыс келирге, оон ажыы чүү деп?

Бичe-оол КЫРГЫС.

ДЕМНИГ АЖЫЛДААР

Дыштанып хүнде Баян-Кол суурнуң чурттакчылары совхозтуң Кара-Булунда суггарылга бугазын аштап, эдип кылганнар. Ол ажылга 250 улуг улуе база Баян-Кол орта школазындан 100 өөреникчи киришкен. Ажылдаан кижилерни совхоз аъш-чем-биле хандырып, чемгерген.

Шынап-ла, «Демниг саскан, теве тудуп чиир» — деп үлегер домак-биле дөмей болган. Бо солун ажылга план ёзугаар конкурсту чарлап, балл, хуу демдекти салып, шынар талазы-биле кайы кудумчулар тиилекчи болурун чарлааннар. Суурда 7 кудумчуның чурттакчылары шупту киришкен. Ол ажылга кижи бүрүзү ак сеткилдии-биле кызымаак ажылдаан.

Цилтизп-биле ол күш-ажыл хүнүнде чурттакчы чон 12200 метр бугаиы аштап арыглаапнар.

Конкурс түнелеп үндүрер комиссия чонның идепкейлиг ажылдаанын демдеглээн.

Буга аштаарынга пенсионер, күш-ажылдың хоочуну Сыгыр-оол Монгуш, трактурист Ширии-оол Сат, шофёр Валерий Назытты, Валерий Дартай-оол, школачылар Мерген Демир-Хая, Александр Бурунмаа эки ажылдааннар.

Саган-оол КЫЗЫЛ-ООЛ.

КИЧЭЭНГЕЙ-НИҢ ТӨВҮНДЕ

Москвага болган совет-америк чугаалажышкынныиарның түнелдерии, М. С. Горбачевтуң АКШ-тың күрүне секретары Дж. Бейкер-биле ужуражышкыны делегей парлалгазының кичээнгейиниң төвүнде туруп турар. Чугаалажышкынныиарның түнелдерии Японнының «Асахи» солуну тайылбырлавышаан, мынча деп бижээн: «Совет-америк харылзааларны удама калбартырынче утпаныышкын 1990 чылларда база-ла уламчылаар дээрзин амгы чугаалажышкынныиар бадыткаан-дыр». «Чугаалажышкынныиарның ийиги хүнү эң-не чугула болуушкуннар-биле байлак болган» деп. Барыын Германнының ЦДФ телепрограммазының башкарычызы демдеглээн. Чепсеглеииишкиниң дүжүреринии айтырыы чугаалажышкынныиарның кол чериии эелээн. Бойдусту камгалаар, чайгаар халаптыг болуушкуннарга удур демисежир, чер-черде чөрүддээлерии таварыштыр шинтпирлээр талазы-биле кадыы ажылдажып болурунуң айтырыгларын чугаалажышкынныиарның киржикчилерп база сайгарып көрген.

Боо-чепсектерге контрольду хандырар талазы-биле айтырыгларга хамаарыштыр совет удурукчу М. С. Горбачев эң чугула чаа инициативаларны кедүрген деп, «Вашингтон пост» солуи бижээн. Варшава Керээзиниң киржикчилерии күрүнелериин болгаш НАТО чурттарының Европада боочепсектерии база чепсектиг күштерии улуг хемчээлге кызырар дугайында чаа совет санал, а ол ышкаш ССРЭ-ниң эвилелчилериниң девискээрлериидеи тактиктиг наролуг чепсектиг 500 октарын үндүрүп алыр дугайында дыпсалыг АКШ-ты болгаш НАТО талазы-биле оон эвилелчилерии хеиертеи болган байдалга таварыштырган деп, солуи бижээн.

Тактиктиг ядролуг чепсээи кызырарынга, а оон сөөлүнде —бүрүи үзүткаарынга Совет Эвилелиниң белеиии М. С. Горбачев тодаргай бадытнаан-дыр деп, Англияның «Гардиан» солуну демдеглээн. Тактиктиг ядролуг чепсээи кызырарынче, а оон сөөлүнде бүрүи үзүткаарынче Совет Эвилели түткүи турза, АКШ болгаш Англия тактиктиг ядролуг чепсектя, ылаңгыя Европада ылдыг чепсекти улам сайыраадып, чаартырынче чүткүи турар-дыр деп, солуи айыткан.

СӨКП ТК-ның Чиигине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачевтуң Кыдат Улус Республикага аяи-чоруунуң үезинде ийи чурттарның харылзааларын чогумчалыг болдурарынче угланган чүгула базыминар киллыиган турарын чүгле ССРЭ-ниң болгаш КУР-иуң эвес, харыя делегейниң өске-даа хөй чурттарының улустары күзеп турар деп, Синьхуа агентилел замчыткан. (СЭТА).

ТРИБУНАЛДЫҢ ШИИТПИРИ

ПАНАМА. (СЭТА). Панамага бо чылдың май 7-де болган бүгү-ниитии сонгуулдарыны ол чурттуң национал сонгулда трибуналы күш чок деп санаан болгаш бадыдаашкыннарның түнелдерии күш чок болдурган. Ындыг нарын болгаш харымсалгалыг шиитпириң кол чылдагаанарын Панаманың даштыкы херектер министри Хорхе Эдуардо Риттер СЭТА-ның корреспонденчизиниг тайылбырлап чугаалаан:

— Сонгулдалар үезиидe болгаш бадылаашкыннарның түнелдерии санаалга комиссиилары сайгарып турда, өжээтен эвилелдиң төлөөлелчилери сонгулда хоойлуузун каржыны-биле уран. Сонгулда комиссиизиниң штаб-квартиралынче аппар чораан сонгулда бюллетеньерии удур шүүлтер хуламаи, оордап, хөй бюллетеньерии өрттедикеи.

Чуртка болган бүгү-ниитии сонгулдаларының үезиидe бадылаашкыннарның түнелдерии чарлаарының мурнундала Американың Каттыжакан Штаттарынга деткиткеи болгаш күткүткеи өжээтен күштер өнчүк-чөпсөлиг, үргедекчи хөделиишкиннерии дораанна эгелей бергеннер. Оон түнелиидe, чуртка күчүлээшкин өөскээн. Өжээтен үзелдиг чепсектиг болуктерге удур шериг кезектериниң болгаш полициияның аразында аткылажышкынныарны үезиидe элээн каш шериг албаныылары балыглаигеи. Мындыг байдаалдарда эрткен сонгулдаларны күш чок деп санаан.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

● **НЬЮ-ЙОРК.** Делегейниң улам ыцайы дешилгези делегейниң чаа корум-чуруумуче шимчээшкиниге бүгү кижи төрелгетениин чүгле коллективтиг шинтпирии ийлеп тыварын дамчыштыр чедип ап болдувар деп. Каттыштыкан Нацииар Организациязының чиигине секретарының илеткелиидe онзалап айытkан. Ол дешилиге бүгү күүшеллериниң күжениишкиниерии каттыштырарын дамчыштыр хандыртыган турул болтур. Илеткелди Нью-Йорк хоорайда парлаан чарлаан.

● **ВАШИНГТОН.** Диптер аразында ужутар «Миджитмен» деп эң баштайгы ракетаның шенелдезии Американың Каттыжкан Штаттары кылган. Калифорния штатта Ванденбергтии ужар чүүл базазындан ракетаны салып үндүргении АКШ-тың шериг ведомствозу — Пентагон чарлаан.

● **МЕХИКО.** Шериг эргилдезии кылырын ораладжыкан гватемала армиязының 14 офицерлериниң 12-ии туттурган болгаш оларны шериг трибуналының эргелиие шилчидип бергеи деп, Гватемаланың президентиин Винисио Сересо мелегээн. Эртеи чылдың май 11-де шериг үбмезиниге киришкеи ийи чепсектиг күштерден үндүрткеи дөрт кижи бо чылгы үйээнчилериин аразында бар болгаи.

Шериг эргилдезиниң ораладжышкынынга шинтпирлээр 300 хире кижи киришкеи, оларның хөй нуруузу Гватемаланың шериг-агаар күштериниге хамааржыр турган. Бо чылдың үйээнчилери найысыладыр радиостанциязын ийи шак дургузуида эжелеп алган турган болгаи камгалал министри Эктор Грамахону тудуп хорутдаарын ораладжыкан деп, президент дыннаткан.

● **БРАЗИЛИА.** Ажыл соксадышкынныары Бразилиияда соксавайн турар. Чуруттуң бүгү банкыларының албаныыакчылары үш неделя дургузуида ажыл соксадышкынныг шимчээшкиниин соксатпайн, ажыл төлевирии естүрерии негээн. Ажыл соксадышкынныг 25 муң ажыг демир-орукчулар база эгелей бергеи.

(СЭТА).

Нарильчилер чаштарыны бөзин кээргевестер. Митингилер болгаш чыскаалдар үезиидe яус-чүс чаштар аар кемдээшкиниге таваржып турар. Оларны улуг кижилер-биле бир дөмей кара-бажыңнарже кирер октап, бастып, дорамчылап, эттеп-ээридеп турар.

ЧУРУКТА: дижиигe кирер чепсеглеигеи нарильчилерге удур политиии эдээдилериин ажыглап турар чепсээ — даштар, рогатиалар.

СЭТА-ның фотохроииказы.

Садчының болгаш огородчунуң булуңу

ДОҢАТТАН КАМГАЛААРЫ

Ажык черге олуртқан погааларны доңаттан камгаларын чугузда. Июнь айның ортанга чедир агаар хевертеи соон, доңат боон болур. Ол үеде барык шупту погаалар тарып олуртунган турар. Часкы доңат чылыгга ынак огурец, помидорга туржук, а харын соокка шыдамлыг картофельге, капустага, согунага безин саддар чедирип болур. Погааларны доңатка алыспазы-биле агаар байдалын кичээнгейлиг хайгаарап, баш удур камгалалды чорудары чугула. Чиик, картофельдың довураи коптарып хөмер, а огурец, помидорнуң өзүмнерин солуи азы чуга таварланчак пөс-биле шып кагза чогуур. Целлофан пленка-биле шып каан одуругларда погааларның кырын база пөс-биле шып кагза улам экп. Доңаттан камгаланыр база бир экп арга—кежээки хөй суг-биле суггарары азы доңат үезиидe сугну чаштырып суггарары. Погааларны доңат албазыын дээш удуп уннуг, калбак бүрүдерлиг кукуруза, тарымал тоорук, тараа сорттарын хат көөр чүкке, одурулар аразынга чертелептир тарыыр болза база дузалыг болгаш погаанның ишкии өзүлдезиниг база идигии бөөр.

Күсеку доңаттан база бо погалар-биле камгаланыр, бир болза дүжүттү үе-шаанда ажаап алыры таварымчалыг.

АЖЫК ХӨРЗҮНГЕ ОСТҮРЕРИ

Помидорну болгаш перецти тарып өстүргеи. Бо погааларны тарыры болгаш өстүрери дөмейлешкек. Эрте өзер хевирлери 80-90 хонгат быжа бөөр. Ынчангаш бистиң республикавыс байдалынга бо ийи погаа рассадазын өстүргеш, тарыры кончуг эптиг. Ажык черге тарып олуртур мурнунда черии өдек болгаш минералдыг бүдүмелдер-биле чемнишчидип алыр. Чемнишчидилгеге эрги өдек таваржыр. чаа өдек-биле чемнишчидер болза хөй бүрү өзер. чимпе бербес. Ажык хөрзүнге июнь 7-пиң соонда, доңат эрткеиде, тарып олуртур. Одурутларның аразы 50-60 см болза таварымчалыг.

Перецти база помидор-биле дөмей тарып олуртур, чүгле онгажыгаиче чаңгыс эвес, а ийи дөстү олуртур. Рассадаиың олуртқан дөзүнүң хөрзүнүн доктаамал чымчадыр болгаш коптарар. Эмин эртпир хөй сып үнерип болдурбас, кыдыг сыптарны үезиидe кезип каапгар. Чимистер бижып эгелээрге, 3—5 хонгат ажаап ап турар болза экп.

Перецти ажаары помидор-биле дөмей, чүгле хөрзүнүн коптарары албан эвес.

Бо ийи погааларның аймылдыг дайзыны колорад доос-карazы деп чүвени билип алза чогуур. Ынчангаш погаалариың үнчагып, чимистерии экп хайгаараары чугула. Ол доос-карапарны тыптып келген таварылгада чимистерии ажаап алгаш, доос-карапарны боттарын химиктиг тускай хорап-биле чаштырып. чок кылыр болгаш, чүүгеларын эрттирер аштаар.

КЫЗЫРАК-КАТ

Кызырак-катты бистиң чуртувуста шагдан бөөр тарып өстүрүп турар. Ол өске кат культураларындан бедик болгаш доктаамал дүжүдү, чаагай амданы-биле онзалаиып турар. Кызырак-каттың чимизи хоолулуг болгаш С, В, Р витаминнер-биле байлак. Ол ышкаш оон составында серотии деп будүмел бары илерээи. Ук будүмел хан базышкынының аарыгларын эмнээрииге ужур-дузалыг. Бир эвес хан базышкыны куду болза оиу бедидер, а бедээи таварылгада хаииын базышкының кудуладыр. Кызырак-каттың бедии 2 м чедир өзер. 10-12 чыл иштинде чемиш бөөр. Дуржулга станцияларында 46 чыл иштинде чемиш берип турар хевирлери бар. Эң-не байлак дүжүттү 7 дугаар чылында бөөр. Каттарның оңу чүүлбүрү болгулаар: погаан-сарыг, шилденчек, алдын-сарыг, кызыл, өкпен дээш оон-даа өске. Каттарның хемчээли 2-деи 45 грамм чедип турар.

Инек-караапга бодаарга кызырак-каттың дазылы өзүгеи. Улуг идиге ынак эвес, өзүлдези турупгар, ынчангаш изиг черге таварыппас. Кызырак-кат чырык, ажык черге экп өзер. Ол элезинвеличек хөрзүге ыпак. Ону 40-50 см хемчээлдиг, хаиыпы 30-40 см ончаржыгашка торф, өдек-биле чемнишчидилгеии кылган соонда тарыыр. Бир эвес хөрзүп кужурланчак болза чугай холуур. Тараан соонда доктаамал экп сүттарар болгаш дөзүнде хөрзүиүң контарар. Ажаалдазы инек-караа-биле дөмей.

Баштайгы чылында минералдыг будүмелдер-биле чемнишчидери кончуг чугула, ылаигыя, күсеку үеде. Чемнишчидилге чедиишпесте бүрүлеринии оду өскерлип, шокарара бөөр. Суггарар сугиуң температуразын хелертеи өскертир болза, чимистер чарлыгылай бөөр. Үнүп турар дестер эмиип эрттир сырый болбас үжурлут, чүге дизе чимис бичии болгаш эвээш болур. Кызырак-каттың инек-караа-биле дөмей кырын, сөөктелип келген уннарып ап каап, таварыры чугула.

ЧЕСТЕК-КАТ

Садка тарып өстүрер улуг чемиштиг честек-кат шупту сад үнүштериниң эң-не эрте быжары. Улус ону клубнпка деп-даа адап турар. Херек кырында од садка тарып өстүрген честек-кат-тыр. Честек-кат тараан соонда, ийиги чылындан эгелеп дүжүдүн 4—5 чыл улаштыр бөөр. Честек-каттың дүрген быжарыпдан аигы оилагай талазы үреиден белеи өзүп ковүдээри.

Эң-не иептерецгей болгаш бедик дүжүттүг сорттары: эрте быжар «Заря», «Эртежи материуха» ортумак быжар үелиг — «Фестивальчы», «Загорьеиии чаражы», орай быжар хевирлери — «Ренгонтлите», «Зенга-Зенгата», «Загорьеиии орай быжары» болгаш өске-даа сорттар болур.

Үзүп хуусав иштинде дүжүт алыр дизе шупту сорттарны тарып олуртуру тавармычалыг. Сөөлгү чылдарда садчылар хөй келиидe честек-каттың «Ремонтанто» деп хевирии тарыыр апарган болгаш 1,5—2 катап хөй дүжүттү будүи чай дургузуида ап турарлар. База бир оилагай таварышкан сорт «Эверест даа» деп хевирп болуп турар. оон чемиштеии улуг болгаш каттарының амданы чаагай. «Сахалин үрезиииии үнүжү 49-2», «Безусая» сорттар кайларның доора аразын 60—70, узун дүргаар аразын 20 см, көрүүнүүн бедии 5—8 см бедик кылдыр белетизеп, олуртуп тарыыр. Ынчаар тарып каапда суггарары безип эптиг. Тарып олуртурда узун хөндүр херип алырга экп, аразы 20 см, а үргайжыгаш тарның хаиыпы 15—18 см, олче 0,5 кг экп ирик өдектя ургаш, 5—6 см хөрзүп-биле хөп каар. Честек-каттың чаш үнүжүп үргайжыгашче хемерде дазылдарын эптиг бадырган, хол-биле кырыпдан базыра идер. Чаш үнүштүң бүүрекчигештери болгаш дазылдары хөрзүнге хөмдүмейн баарын болдурбас. Тарып олуртқан соонда экп сүттарар болгаш дазыл болгаш бүүрекчигештер хөрзүп адаандан кестүп келбээн бе, экп хынаар.

Чай дургузуида олуруглар аразының хөрзүнүн экп чымчак турар кыдыр ажаар. Бок үнүштерии чулуп, доктаамал шык тургузары күзелчиг. Экп ажаарга кыш бетинде экп дазылдарлыг апаар болгаш келир чылын экп дүжүттү бере бөөр. Честек-каттың часкы үеде олуртуру тараымчалыг. Ийиги чылында бүрүлери үнүп келир ейде аммиактыг селитра-биле чемнишчидилгеии чорудар. Оон соонда бок үнүштерден камгалап. хөрзүнүү экп коптарып, доктаамал суггарып, хоралыг үргедекчилерден болгаш аарыглардан камгалап ажаар. Честек-каттың чечектелир бетинде чимистери хевирии, дүдүвезии дээш дес сыптарның азаанче ыиың хпрөидизии азы тараа сананыи чада төгер. Чайын үзүп сал ыпкат өзүмнерии 5—10 см удатпайн кыргый таарыыр. чүге дизе олар бүгү ажыктыг чүүлдерии боттарынче сиңирер болгаш дүжүттү кудуладыг.

Честек-каттың эң-не хоралыг зайлыны сарты. кызылногаан курт болгаш дүлдепчек дудук аарыы. Үнүп кадык, быжыг болзун деп болаар болза хөрзүвде дүшкеи кургаг бүрүпү аштап арыглаары. оларның артыпчыларын өрттедир. Бүрүлер өзер бетинде дараазында чемнишчидилгеии чорудар: 10 литр суггга 200 грамм нитрофеннп эзилдиргеш, одурутларны чаштырып суггарар. Чайын кат берип турар үезиидe аарый бергеи хире каттарны дораан чыгташ чок кылыр. Чечектелгеи чемиш алыр бетинде 10—20 грамм хлорофосту 10 литр суггга эзилдиргеш бага чаштырып каар. Оон соонда 20 хонук хире болу бөөрге катты чыпп болур апаар.

Дүжүтту ажаап алган соонда үстүнде чорудуп турганывыс мышкаи чемнишчидилгеии чорутkам. хөрзүнүү 10 см хаиы аидарар болгаш экп суггарып каап.

Ф. ХАЛИЛОВ.
Сад өстүрүкчүзү.

«ХАЙНАК» ДЫЛДЫГ АПАРБАС БЕ?

Уруг-дарыгның кижизидилгези бичии чажыдан—ог-бүледен болгаш ясли-садтардан эгелээр. Ада-иези кандыг болдур, ажы-төлү база ындыг болдур деп сес-домактың уткалы шынтн-даа болза, алыс шынын соглеп турар. Од херек кырында шын-на болгаш, арыптырайны, черле шинти даштыкы хевирге ада-иезинге домей боорундан ангыда, ажы-чанны, будуш байлакты база адаезинге хөлзөп болгулаар. Ынчангаш харын бис оолга алыскыска хамаарыштыр ада-иезинге демейлээш: «авазыны дезээ, адазыны дезээ» - дижир бис. Моон алгаш көөрге, адаие — ог-бүлеге эң баштайгы кижизидикчилер болур болгаш, оларның үлегер-чижээ кижизидилгеге улуг саддарлыг.

Оон ынай, дыл-домак, чугаа сайзырадылгазын кара чажыдан эгелээр болза экн. Бистиң чуртта бичии уруглар ог-бүледен үнгеш, ясли-сад, школа дээш амыдыралдың делгем орузунче чоорту быжыг базын кире бээр. Ынчангаш дыл-домак сайзырадылгазын ясли-садтан эгелээри эң таварымчалыг. Бистиинде — Хову-Аксында «Тыва кобальт» комбинаттың ажылчыларыныхөй национың кижилери. Ынчалза-даа, ыяагыя ясли-садтарда уруглардыг ада-иелерин көөрге, хөй кезии-ле орус, тыва бооп турар. Ындыг болганда, мен бодаарымга, мында ясли-садтарга орус, тыва кижизидикчилер турар болза, дыл-домак сайзыралынга дыка тодарымчалыг болур иинек. Орус дыл черле бүгү делегейде база бир кол дылдарның бирээзи бооп турар болганда, оны-даа, тыва уругларга төрээн дылын-даа ясли-садтан өөредип эгелээр болза экн деп саналдыг мен. Бисте ындыг эвес болганда, ыяагыя тыва уруглар орус-даа, тыва-даа дылын экн билип ап шыдавас, кайызын-даа толуй-буудуй, бакка-сокка чугаалаар боор-дур. Ону дыннаарга чаранн эвес, чугаа культурazынга таарыштыпас. Садикке эш-өөрүнүн айы-биле-даа, кижизидикчилериң өөредип турарыбиле-даа тыва уруглар ыяагыла оруктап чугаалажырын орайдажыр. А бакыңга көөрге, чижээ, бистер — ог-бүле кежигүннерн шупту тывалап чугаалажыр бис. Демги сагыс берып турар бичии кижиниг пат кейген каар карактары кыланайнын оргулаар-дыр. Ыяагыя тыва үжүктер киргеп сестерпиң утказын бээнп билбес боор-дур. Бис оон пенеп, бо-ла айтырыгнай бээр бис. Чижээ, **ооруу аңаа ооруур. Өрү өөр мал чор.** Баштайгы домактап чаңгыс-даа бидпр сөзү чок болган. А ынаги домактап оруу, өөр деп сестерни билбес. Ону бис бажыңга, черле еске-даа сестерни оруг ганда. мен бодаарымга, мында ясли-садтарга орус, тыва кижизидикчилер турар болза, дыл-домак сайзыралынга дыка тодарымчалыг болур иинек. Орус дыл черле бүгү делегейде база бир кол дылдарның бирээзи бооп турар болганда, оны-даа, тыва уругларга төрээн дылын-даа ясли-садтан өөредип эгелээр болза экн деп саналдыг мен. Бисте ындыг эвес болганда, ыяагыя тыва уруглар орус-даа, тыва-даа дылын экн билип ап шыдавас, кайызын-даа толуй-буудуй, бакка-сокка чугаалаар боор-дур. Ону дыннаарга чаранн эвес, чугаа культурazынга таарыштыпас. Садикке эш-өөрүнүн айы-биле-даа, кижизидикчилериң өөредип турарыбиле-даа тыва уруглар ыяагыла оруктап чугаалажырын орайдажыр. А бакыңга көөрге, чижээ, бистер — ог-бүле кежигүннерн шупту тывалап чугаалажыр бис. Демги сагыс берып турар бичии кижиниг пат кейген каар карактары кыланайнын оргулаар-дыр. Ыяагыя тыва үжүктер киргеп сестерпиң утказын бээнп билбес боор-дур. Бис оон пенеп, бо-ла айтырыгнай бээр бис. Чижээ, **ооруу аңаа ооруур. Өрү өөр мал чор.** Баштайгы домактап чаңгыс-даа бидпр сөзү чок болган. А ынаги домактап оруу, өөр деп сестерни билбес. Ону бис бажыңга, черле еске-даа сестерни оруг

Төрээн дылың өөрен

башкылар «сорттап» үлүлээп алыр. Бистиинде орус, тыва школалар бар. Ынчангаш күдүн үлүлээп алымпкын үеапинде тыва уругларга орус, тыва дылдарга бичии «ыяагылда» арттинерге, оруглаары шоруу, тывалаары пат болза, башкылар орус школага өөредипп ада-иеге сүүлдээр. А тывалаары шоруу болза тыва школага өөредир. Ынчанмайн канчаар, башкылар база «багай ыяагыг» иитпейн, халбактаачыл турганын «бодаар боор чүве чогчу. Ынчангашла өөренир күзелдиг уруглапны ийи школа аразынга райдедир «кажыктап» туруп бээр.

Ол дээрге бистерниң — улуг кижилериниң боттарывыстың бурузувус ышкажыл. Бистиң уругларывыстың орус, тыва дылдар арасында «алып» чоруп турары — бисте ясли-садтарның дыл-домакче кичээнгей салбас, алыс ыяагыда деп бодаар мен. Ийе, борта ада-не бурузулуг. Ажы-төлдү ог-бүлеге киллирлер, төрээн дылын ыяагыдын алырыпче сагыш салыр үжурлуг бис. Ынчалза-даа уруглар садынга, школага киреринин белеткелин программа ёзугаар эртер болгай. А бистиинде ясли-садтарда чаңгыс-даа тыва кижизидикчи чок болганындан уруглар төрээн дылын өөренирнин турары хомудавынгыс. Ясли-садиктерге кээп алыглаар кылдыр өөредип белеткен алыр болза, ыяагыг күзелдиг апыяктар бистиң Хову-Аксында кайы хөй. Бо чугула айтырыгларже, бир-ле дутаарыпда, кадзо Советтиң (күүском даргазы Л. А. Карпова) талазындан кичээнгейлиг үгленлирер ужуруур. А ажыл-төл дээрге бистиң келир үеавис, оларның кижизидилгези, өөредилгези бистерниң — ада-иелериниң, башкыларның, кижизидикчилериниң холбусуста, хөй-ниитиниң кичээнгейинде.

Бир эвес кижи чүнүн-даа мурнунда төрээн дылып экн билир болза, өске дылды, чижээ, орус дылды дижик, өөренип шыгээдип алырынга чик болур деп бодаар мен. Ынчангаш бичии чаптарга төрээн дылын ог-бүлеге, ясли-садтарга доктаамал өөредир болза экн деп саналдыг мен. Оон башка кайы-даа ыяагы экн билип албаан, «хайнактаңа чугаалаар. үстүвде көргүскенин ышкаш, орус, тыва шиолаже «кажыктадыр» кижи бооп өөүп доругун көөр. Орус дылды ийиги төрээн дылынче деп санап турар бис. Ону өөренип шыгээдип алыры — кижиге база улуг чедиишкин болгаш өөрүшкү-дүр. Ынчалза-даа чогаалчы М. Кенин-Лопсаңның бичии уругларга чагыг хевирлиг бижээн «Орус дылды өөренирнер» деп шүлүг ханы уткалыг.

Төрээн дылын экн билип албайн чыткаш, өске дылды шыгээдип алыры берге дээрзин чогаалчы кончуг-да шын чугаалаан-дыр. Ынчангаш мын бо төрээн дыл дүтайында сеткил өөүп ооруур бодалдарымны оң-ла чогаалчының ол шүлүүнүн уругларга чагыгыйгы одуругларын-биле доозайн:

Орус дылды,
төрээн дыл дег,
өөренирнер, ыяакшынар!

Шивитпаа ЧАШ-ООЛ.
Хову-Аксы, Танды район.

ХООЧУН КЫРГАН

Кур-Чер ортумак школаныңның интернадында одаклылап ажылдап турар кижилериниң арасында спирөш мага-боттуг, улуг эвес дурт-сынныг, үстүкү эрнинде кирбей салдыг кыргашвы бирле дугаар көргеш, оон чугаакыры, сеткил-сагыжының чаагайын эскерген мен. Чүгле амыдыралдан хөйну көргеш, ажыл, амыдырал дээш бүгү назынында амыр-дыжыы бодавайн келген кижилер ыяагыг будуттуг болгаш чаагай сеткилдиг деп чүвени иштинде бодаан мен. Оон соонда чоорту хөөрежип, чугаалажып келириимге, Чимит-оол Төмүр-оолович Монгуш, шынаа-ла, телептиг хоочуннарның бирээзи болду.

Чимит-оол Төмүр-оолович-ниң адыс чуртту Чөөп-Хемчик районнуң Ийме чүве-дир. Ол 1938 чылда Арыг-Узуүзге келгеш, транспорт курузун двозун, механизатор апарган. Аңаа ол тос чыл иштинде трактористен келген. Кушажыл, чурттапга деп чүвенин алыс хаяы утказын аныяк оол аңаа ыяап хандыр бнлген. Оон соонда ол Ийнеже чанын келгеш, төрээн черинең аныяктарын трактерга өөредип, чолаачы сургууладарын бээнп доостурган.

Чимит-оол Төмүр-оолович 1962 чылдың чазынында Чеперге чурттай берген. Ол доораан-на чолаачылап эгелээн.

Кижинин мөзүг-шынары оон кылган ажылынаан кестүр болгай. Ол чылдар эртсеортсе, ыяш-ажылдың мурнакчыларынын мурнуку одуруунга киргеп. Кодзо Советтиң депутадынга сонгуудуп, шаңнал, мактадыг чаңгыс эвес удаа алган.

Ам Чимит-оол Төмүр-оолович 68 харлыг. Ол хирезинде ажыл кылбайн черле олуруп шыдавас. Аныяктарның дагдынгыкчыы кижи болгаш, ол интернаттың өөренирикчилериге өөредилгеши, күш-ажылдың дүтайында хөй-ле үелиг чүүлдерин үжуражыла киргеп-кээрине чугаалап бээр.

Хоочун кыргаиның амыдырал-чурттапга туткан эжи, уруг-дарыының иези Чысынмаа Мага-Шүгүровна Монгуш ам база пенсиядта. Ол аргыыр, даараныр талазы-биле шевер дээш кижилерниң бирээзи.

Амыдыралга ыяак, ажылынга кызымак хоочуннарның азыраң естүрген ажылчалу ам шупту хойнжу, ажылчын, кижекпер, тудугжу, эмчи болуп, чонунга бичс сеткилдиг, ажыл-ишчи кижилер деп мактадып, эки чурттан база ажыллап чоруурлар. Ада-иези кандыгыл, ажы-төлү база ындыг болур.

Ирина МОНГУШ.

Ном болгаш номчукчу

БУЯННЫГ СЕТКИЛДИҢ ЫРЫЗЫ

Кара-кыс Номзатовнаның «Ырым куттулуп иел» деп чыпнды шүлүктерин таалал-биле помчуп, баяпмны холга тутканн, танын ырларымны база катап ырлап ордум. Буянныг не кижиниң сеткилиинден ужугуп үнген сестер кижини эргеледнп, таалалдып, авазынып чылыг холу дег, өпейлей бээр-дир.

Үе-чергем шүлүкчүлериниң чыпдыларын помчуурга, кижиниң сеткилинге доңгуи-даа бооp: шанг, соогу какпылажып, «ширнин» ты-пыштыг бооp чүве. Кара-кыс Номзатовнаның бо чыпдызындан сестү эптей каап билир, херзожеп ынжынин шевер холуңун нанн эскердим.

Чымпдыпың эгезинде киргеп довчу памдар —бичии тоожу. Номчукчу кижинин күзели болза, бо хире улуг, чаагай амыдыралды бадып эртнкеп кижи, тыва чонуң культура амыдыралы-биле хнщи тудуп болганда, делгем сактышкындан бижээн болза деп күзей бээрдир. Болар-биле ында ажылдап чоруан хоочун артистерниспн чамдыкы эки нсти арттырып каап, бистен чарлып чоруй баргылаан болгай. Оларның чырык адынга чүнү монгежиндн каан бис?

Кара-кыс Номзатовна, үпп сеткилдиг не кижи болгаш, үе-чергеэи С. Сарыг-оолга, С. Бурбүге, В. Кок-оолга, К. Хүргүлекке, М. Мунзукка шүлүктерпи тураскадып, чыпп бижип чоруан-дыр. Оон-даа өскелерге тураскаадыг бар дээрзин бодум хүүмда бүдүрээр мен.

Ынчангаштың Совет чуртка
Ыпак партиям, Ленин дээш,
Бар-ла күжүм харам чокка
Бараалгадыр ужурдуг мен.
(«Октябрьның чырыы».)

Хаматы кижинин ыдыктыг хүдээлгезин үстүнде одуругларда дорт, чиге сеткел каан. Анда улаштыр Октябрь. Тайбың, Төөзөн чурт. комсомол, аныяктар дүтаймында шүлүктер интернационализмнин, патрнотизмнин идеяларын суртаалдап турар.

Ам-даа бүрүпгаар, эптер!
Ам-даа тнпелгеже, ура!
(«Аныяктар»)

Кыйгы-биле кыйгы аңгы, үстүнде кыйгы болүүп, онзагай кыйгы. Ону лозуң сөзүнге хамаарыштырын болбас. Үндарал чок оптимизм сиңиннкеп «Ушкап келнйн». «Часкы эртен». «Чуртувустуң чоргаараллы». «Шоперлер ырыы». «Агитатор». «Чурттагланың эжизин аа» дээш, оон-даа еске ынакшыл, наймрал темазынга бижиттинген шүлүктер үезинин үүг. тыпыжы. аалгазы боон чурттан чоруурлар. Чымпдыны кодзо оценанын репертуарында шагда-ла турумчүп киже берген ырызар каастап турар. Мадаа чаңгыс-ла «Ырлап берем, хогжүмчүүү» адаарга-ла четчир. Ындн кирген кожалрны бот-тывынгыр артистер амдаа ырлешпыпаан. Ам бистиң ашак шүлүкчүлериннстен ыдыг кожанлар бижиптер кижи ховарла. Оларның бижиринге ырлажы мергежил, артист талант догум болган.

Шүлүкчү ырлажывыс чымпдызын тургузарга, өскеп будуңун, хемнинг чаштарны база үттүп кагбаан. Шеергнп не кижи болгаш моннуу чыпп, сырып каапы таармычалыг-тыр.

Николай ООРЖАК.

«БАГЛААШТЫ» НОМЧААШ

Аныяк чогаалчы Шомаадыр Куулардың «Багдаашты» деп романын улуг сонгуургалбиле номчудум. Романда 1935-45 чылдарда Чөөп-Хемчик кожуунунуң Ак сумузунуң девискээри Кара-Сутка болуушкуунуу төөгүп турар деп билдим. Тывага культура революциязының, черле чаа амыдыралдың ол үеде хөгжүдезин көрүүп турар.

Амыдыралга бижик, машина, тук радно, кино, школа, фронт дээш шыкаш чаа сестер тынтып келгенинден улус ол-ла бүгүну өөренпкээр, дыңнакаар, көрүкээр күзелдиг апаргап. Чаа үеннң төөнн-биле чоонуң өөредилгете сунгулуу, ажылга кыямаа, идепкейн кодургүп, революссчу мөзүг-шынары боттарын тургай. Бо байдалды Адар-Теп оруун ийи кожуун чонунуң күүк-биле кыска үеде деминг кылганы хереченлеп турар. Ол үеде ангы деминслиппе, ажыл-ишке, өөредилгеге-даа аныяктарның хейаяттыг, революссчу шынары күштелнп турган. Оон бадыткалып чоонуң сонуургаан болур. А телевизорда доктаамал медээлерни бербейн турар. Ынчангаш радно дамчыштыр сөөлгү медээлерни билип алыры-биле дыңнакчыларга сүмелеп тур мен.

Амгы совет кижи бүгү талазы-биле ченеглелеттеп болур үжурлуг. Солунну нөмчүүр, раднону дыңнаар, телевизорну көөр дээрзи ол-дур ийнн.

Сөөлгү үеде Тыва раднодан дамчыштыларның шагы өскерли берген ышкаш, ынчангаш чамдык малчыннар ону орта билбеэн-биле ол чалгыларны тыртып чадал турар. Бир солунга чалгыларның өскерилгешнпң дүгайында номчаан мен. Оон ол солунумну чидирип алгаш, тып чадап тур мен. Ам радно дыңнаар дээш ол чалгыларның өскерлиишкинин билбес болдум.

Чамдык кижилер радноиу шоолуг дыңнаваас, ында сөөлгү болуушкуннарны билбес болур-дур. Мен оларга раднодан үргүлүү дыңнап турарын күзедим.

Тава-Самбу САРЫГЛАР.

РАДИОНУ ДЫҢНАЗА

Бистиң республикада радно четкилери хүн бүрү өөүп, дыңнакчыларның саны ковүдеп турары өөрүнчүг.

Мен бодум үргүлүү радно дыңнап өөренип калган болгаш телевизордан көөр дээш чүвелеримни шилип алыр мен. Шак сагында радиодан чаа-чаа медээлерни дыңнап

ИЯИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-таймылбырлыг фильм. 8.35: 9.35 География. 7 класс. СССР-де бойдус кам. гадалы. 9.05 Француз дыл. 10.05 Өг-бүле академнязы. 10.35; 11.35 Музыка. 4 класс. И. Ф. Стравинский. «Петрушка». 11.05 Француз дыл. 12.05 Кыдат цирк артистериниң оюн көргүзүү. 13.35 — 14.20 Ритмиг гимнастика. 17.05 Медээлер. 17.15 «Сонгу чүкте район». Уран-чечен фильм 11-ги серияды.

КЫЗЫЛДАН

18.15 «Культура» болгаш амыдырал». «Алдан-маадыр музейинин шыгжамырадрындан». 18.40 Чадаанның уран чүүл школазының өөренпкчилериниң концерти. 19.20 «Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Бот-оруглга-чарыдга болгаш арецда керээ». «Тыва агроулетүүр түдүгэ» каттыжымышкынның Шуурмак мият үлетүүр пунктузунуп баштайгы балыннары. 19.50 Медээлер.

МОСКВАДАН

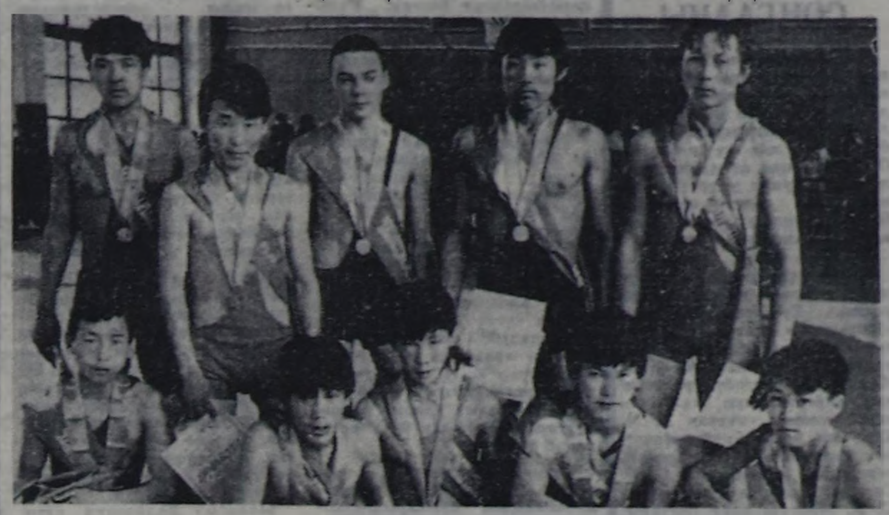
20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Ритмиг гимнастика. 21.00 «Үе». 21.50 «Сонгу чүкте район». Уран-чечен фильм. 11-ги сериязы. 22.50 Улуг кижилерге мультфильм. 23.10 Реклама. 23.15 Хоккей. Лига кубогу. 00.40—01.15 «Бистин садывыс».

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

17.05 Медээлер. 17.15 «Сонгу чүкте район». Уран-чечен фильм. 11-ги сериязы. 18.15 Мультфильм. 18.30 И. С. Козловский. Фильм-концерт. 19.15 Чадаг-терге мартылдаазы. Делегей мартылдаазы. 19.45 Аныяк пазын танцылап, ырлап чүр. 20.00— 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

СПОРТ · СПОРТ · СПОРТ · СПОРТ ·

КЕЧИЛ-ООЛДУҢ ШАҢНАЛЫ ДЭЭШ

Ада-чүрттүң Улуг дайынмың киржикчизи, эки турачы капитан Түлүш Балдандович Кечил-ооддуң шаңналы хээш хостуг хүреш талазы-биле Бүгү-россия маргылдаазы дыштанып хүнеерде Казылдың «Херел» спорт залынга болуп эрткен.

Баштайгы чылдарда денэи айы-биле хүрешкеш, чемпионнан турган бичии могелер ам тыва-даа хүрешке хүрежип үнүп кээп, ады-сураа билдингир апарган. Хостуг хүреш талазы-биле ССРЭ-ниң спорт мастерлери Маадыр Допуй-ооддуң. Радик Наважаптың. Херел Калзацының. Роман Серээдарның болгаш өскелерниң-даа аттарын жамаа демдеглеп болур.

Бирги хүнде чидит демисел төнүп турда, анаа Москвадан келген хүндүлүг ажылчы, профсоюлдерниң ВДФСО Бүгү-эвилел спорт клубунуң элээди ооллариың хостуг хүрешке улуг тренери Н. Н. Лисенковка ужурашкаш, маргылдаанның эртнп турарының дутайында түүн болган турарын оон сонуургап чүтырган мен. Ол мынчаар чүгаалады:— Тывага дөрт дугаар кээп турарым бо. Кезек үеде элээди ооллариың хүрежиргинге кичээнгей салбайн турганындан үүктелиишкин болуп турган. Доктаамал маргылдаларыг эртгирни, кожа областарже, хоорайларже аалдаашкынарыны кылып турары ажжок эки-дир. Чер-черлерде национал хүрештер: тыкаларның хүрежи, буряттарның барильдаа болгаш еске-даа хостуг хүрештиң техниказын, тактиказын сайзырадырыгга идигни берип турар. Суурлардан, районнардан аныяк могелерни маргылдаалларга киргиптирнп турары өөрүнчүг-дүр. Аныяк могелериниң доктаамал маргылдаалары организастап турары оларның демисселиге байлак дуржулганы немээрн билдингир. Судьяларның, тренерлериң нинтизи-биле белеткели экидир. организастаашкынының талазы-биле чугаалаар болза база-ла багай эвес. Аны-дүүма Моол Арат Республикадан, хоорайлардан кээп турар спортчуларның белеткели нинтизи-биле эки-дир.

— Николай Николаевич, нинтизи-биле республикада хостуг болгаш тыва хүреш балга еске-даа спортчу секцияларның кандыг байдалда эртнрнп турарын эки билнр сиздер бе?

Көрүкчүлериниң сонуургалын бүгү тала-биле хаара тудуптар демисседи бо маргылдаадың беанн көрүп олур бис. Кижи бүрүзү кайы-бир могениң тнпелгези хээш сагыш аарын орар. Спортчу демисед ол ажжок хой тренировкаларын, ажылды иегээр. Кызымакай, бижыг тура-соруктап чедиишкиннер чедип алдынар. Ыламгыя ноолс суурларда база ол ышкаш Кызылда тускай спорт залдары чогу ажжок хомудавчыг. Келир үеде спорттуң хевир айы-биле тускай класстарны, спорт школаларын, интернаттарны тургузун, аңаа шилиндек командаларны белеткээри чүзелчиг. Профсоюлдерниң ВДФСО область чөвүлели чер-черлерге ажыл-керектерни чорудуп, методнктнг сүмелерни берип, дуламы көргүзүүрнпге адыгланнаан, спортчуларга бүгү тала-биле чедиишкиннерни күзээр-дир мен деп. ол чугаалын доозту.

Ийи хүн үргүлүүлээн чидиг демисседиң түмелиинде, Профсоюлдерниң ВДФСО Тыва область чөвүлелиниң чагыын ёзугаар кылдыртқан аждың. монгуш, хүлер медальдарны бир, ийи, үш дугаар чер алган спортчуларга тыпсыр. Алдын медальга 37 килограмм децзиге Александр Нурукпан (Хайыракан), 40-ге Даш-ооп Түлүш (Чадаана), 43 килограмнга Станислав Адыг-Түлүш (Хайыракан). 47 килограмнга Алексей Шойдук (Хайырекан), 51 килограмнга Сылдыс Чолдак-оол (Хайырекан), Чечен-оол Монгуш (Кызыл)—54 килограмнга, а оон чаңгыс командада үзин Леонид Чуруто—58 килограмнга, Данияр Сарыглар (Барыын-Хемчик) 62, Арслан Ондар (Сүт-Хөл)— 66, 70 килограмнга Орлан Монгуш (Сүт-Хөл) чемпионнаш, тнидекчи болганнар. Монгуш медальдарга Самба-Лоңдуп Алаш (Бай-Тайга), Мерген Монгуш (Өвүр), Аллм Монгуш (Кызыл), Дутарсүрен Алтай (Ийме-Нүр), Эдик Доңгак (Кызыл), Малчын-оол Түлүш (Хайыракан), Кежик Доңгак, Омак Дорҗукай (Өвүр), Михаил Комаров (Междуреченск), Аян Монгуш (Сүт-Хөл) олар төлептиг болган.

Тускай шаңналдарны Александр Нурукпан, Белек Куулар, Лувсангийн Хуралбаатор чаалап алганнар.

Хостуг хүреш соонда чаңчыл ёзугаар 16 могенин хүрежи болган. Аңаа Хайырканның аныяк могези Сылдыс Коңзай-оол шүүлген, а оон эки Малчын-оол Түлүш ужурлешкен.

Вячеслав МОНГУШ.
ЧУРУКТАРДА: маргылдаа үезинде.

Владимир САВИНЫХТЫҢ фотолары.

ВОЛЕЙБОЛ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНДА

Хол бомбүүнүң талазы-биле республикавын бирги черн дээш эр, херзжеп командалар маргылдааларының бирги эдлчээ эртнкеп. Он дөрт районну дөрт зонага чарган ойнатгыртаан. «А» болүктеп бир, ийи дугаар черни Ак-Довурак биле Бай-Тайганың төлөлери алган. «Б» болүктеп Улуг-Хемнин «Динамо» командазы биле Сүт-Хөлүң ойнакчылары шылгараан. Ол командалар ийнги эдлчегге Чаа Шагаан-Арыг хоорайга ойнаарын федерация шинтпирлээн.

«В» болүктеп Бнн-Хем биле Каа-Хем районнарның командалары ийнги эдлчегге ойнаар эргеин чедип алган. «Г» болүктеп Танды биле Эрзин районнарның командалары шылгараан. Олар ийнги эдлчегге Туран хоорайга ойнаар. Бо үстүнде сес командалар 1-ден 8 дугаар чер дээш ойнаар.

Барыын-Хемчик, Монгун-Тайга, Өвүр, Чөөп-Хемчик болгаш Тес-Хем районнарның командалары 9 дугаар болгаш оон ынай черлер дээш Чадаана хоорайга ойнаарын республикавын волейбол федерациязы шинтпирлээн.

Хереэжеп хол бомбүүчүлериниң бир болгаш сес дугаар чер дээш Монгун-Тайга, Бай-Тайга, Чөөп-Хемчик, Үлуг-Хем, Кызыл, Эрзин районнарның болгаш Каа-Хемнин бир болгаш ийи дугаар командалары Тээли суурга болгаш Кызыл районуң Каа-Хем суурунга ойнаарлар.

Барыын-Хемчик, Ак-Довурак, Сүт-Хөл, Өвүр, Танды болгаш Тес-Хем районнарның командалары Сүт-Хөл суурга ойнаарын федерация шинтпирлээн.

Маргылдааларны ыяпаар эртнрнп турар чылдагаавы— спортчуң ол хевирнп пропагандалавышаан, массалыг болдуруп, хостуг үени чөп ажылдарынга негелдеин күштелдирнп турар. Ол ышкаш тус черлерге бөдүүнүүдү түткан спорт шөлдерниң дерилгезин хандырар соруглга-биле маргылдааларны организастап турар.

Федерациянга тоокта чаа Күрепорт комитединиң спорт дериг-хереглелер каттыжымышкынын машинызы дээш болгаш маргылдаага Кызылдың башкы шнетитудунуң командазының ойнакчызы Арсен Мовсесяннның талазындан судьяга каржы торуун корүкчекнп дээш хемчег алырын чугаалашкап. Оон ийи оюнга ойнаар эргеин кагаан.

Ол ышкаш Кызылдың кадзе ажыл-агый техникумунуң командазы бирги эдлчегге чылдагаан чокка ойнавышпын барымдаалаашк, республика чергелиг маргылдаадарга бир чыл иштинде ойнаар эргеин кагаан.

ТВ Телевидение

МАЙ 16
БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 Балет «Ромео биле Джульетта». 11.10 Уруглар шагы. 12.10 Медээлер. 12.20 «Ол болган... болган...» 12.35 — 13.05 Бут бөмбүүнүң донучулалы. 15.30 Медээлер. 15.45 «Амина» телефильм. Казах ССР-ниң улустуң артнзи А. Омарзаковаңың дугаймында. 16.15 Шапси можунуп ааспогаал болуүнүң концерти. (Кыдат). 15.50 Мультфильм. 17.10 Черниң уруглары үүнүң дугаймында ырлажып турарыл. 18.00 «Депшилге. Информация. Реклама». 18.45 Бөгүн делегейде. 19.00 Тоол чурттаң чорааң. 19.25 «Шнакла турган болза, ашакка барбаан Ася Клячнаның төөгүзүү. Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.50 Чугула объектив. «Шняткел хүнү» телефильм. 22.20 Т. Хренниковтуң автор кежээзи. 23.20 —23.40 Бөгүн делегейде.

ИЯИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-таймылбырлыг фильм. 8.35: 9.35 География. 7 класс. СССР-де бойдус кам. гадалы. 9.05 Француз дыл. 10.05 Өг-бүле академнязы. 10.35; 11.35 Музыка. 4 класс. И. Ф. Стравинский. «Петрушка». 11.05 Француз дыл. 12.05 Кыдат цирк артистериниң оюн көргүзүү. 13.35 — 14.20 Ритмиг гимнастика. 17.05 Медээлер. 17.15 «Сонгу чүкте район». Уран-чечен фильм 11-ги серияды.

КЫЗЫЛДАН

18.15 «Культура» болгаш амыдырал». «Алдан-маадыр музейинин шыгжамырадрындан». 18.40 Чадаанның уран чүүл школазының өөренпкчилериниң концерти. 19.20 «Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Бот-оруглга-чарыдга болгаш арецда керээ». «Тыва агроулетүүр түдүгэ» каттыжымышкынның Шуурмак мият үлетүүр пунктузунуп баштайгы балыннары. 19.50 Медээлер.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Ритмиг гимнастика. 21.00 «Үе». 21.50 «Сонгу чүкте район». Уран-чечен фильм. 11-ги сериязы. 22.50 Улуг кижилерге мультфильм. 23.10 Реклама. 23.15 Хоккей. Лига кубогу. 00.40—01.15 «Бистин садывыс».

КИНО

МАЙ 16-ДА

«ЭЙЫРАЛ»: «Долгая разлука» 9.10, 11.30, 14.30, 17.10, 19.50 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Двенадцать стульев» 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Приключения Спаса и Нелли» 9.20 «Пусть я умру, господи...» 12.50. Кинообориик 14.30. «Враг мой» 11.00, 16.20, 18.10, 20.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: к/б: «Легенда о Нарайяме» 18.00, 20.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Великий перелом» 14.00, 18.00, «Боль» 16.00, 20.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Вам что, наша власть не нравится?» 15.00, 17.00, «Фараон» 19.00 шактарда.

АГААР

Республиканга кезек булуттаар. Чагбас. Соңгу-барынын чүктен хаттың күзү секундада 9—14 метр. Дүне 7—9, үүлдүс 24—26 градус чылыыр.

Редактор В. С. ШАРАВИН.

Индекс 54241

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

«ШЫНЫҢ» телефоннары

◆ Редактор — 3-43-34;
◆ орналчылары — 3-33-91; 3-34-17;
◆ приемная — 3-34-26;
◆ карымгалгалы секретарь — 3-34-92;
◆ орналчылары — 3-45-93;
◆ партнйжи амылырал кылдаа — 3-36-42; 2-36-25;
◆ совет туругузут, сомпал өйтырыгзар кылдаа — 3-34-99; 3-41-23;
◆ үлетүүр кылдаа — 3-34-49; 3-36-73;
◆ агроулетүүр кылдаа — 3-41-16;
◆ пропаганда кылдаа — 3-34-57;
◆ культура кылдаа — 3-39-15;
◆ информапия кылдаа — 3-37-11;
◆ чагаа кылдаа — 3-39-03; 3-34-39;
◆ корректорлар — 3-34-19;
◆ бухгалтерия — 3-43-41;
◆ очуулга кылдаа — 3-24-93;
◆ үнүдүрүүчүлер — 2-27-41;
◆ солуп келбейн барганда — 2-32-75.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээн 2 парлаага амазы
Тиражы 25400 экз.

Тыва АССР-ниң Нам үнүдүрер чер, полиграфия-болгаш ном сатымның тергиининиң чазаы-биле күүрүлге комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин бала Кравченко кудумчузу, бөлүк № 1.

Чагыг № 278. ТС—00140

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунун, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч. май 17 среда № 115 (14015)

1925 чылда үнелезип эгелээнгеш. Өртээ 3 кеп.

ТЫВА-ДУНШЭН КОМПАНИЯДА

Тыва болгаш кыдат улустарның аразында садыгажымышкын дээш еске-даа харылзаалар шаг төөгүден турган. Совет-кыдат харылзааларның экижээн-биле тыва болгаш кыдат улустарның аразында харылзаалар база катап тыптып келген. Улустар аразында экономиктиг харылзаалар база техниктиг кады ажылдажырга талазы-биле Кыдаттың Шэньян компаниязының чанында Тыва-дуншэн баштайгы компаниязының тараачыннары ногаа аймаа тарып өстүрер дээш бистиң республикада чедип келгеш, ажылдап эгелей берген. 100 кижи Улуг-Хем районда «Улуг-Хая» совхозтуң огородунда ажылдап турар. Оларның удуртукчузу агроном Тан Шаожэнь-биле бистиң корреспондентивис Шалгыр-оол Суванның интервьюзу.

— Кандыг турумчуп чурттай бердиңер?

— Эки. Чурттаар, чеминеңир черни совхоз бәш бүрүнгаар белеткеп каап болду. Чем продуктулары, эң ылаңгыя өзүт-биле хандырылга эки-дир. Кол-ла чүве — ажылдарынга таарымчалыг байдалдың бары. Келгеш дораан ажылдап киришпивис.

— Кылыр ажылдың хемчээни кандыгыл?

— Керээде көрүнгеши бәүгаар 30 га черге 500 тонна ногаа аймаан тарып өстүрер ужурлуг бис. Ооң аразында 250 тонна капуста, 60 тонна огурец дээш помидор, морковь база бар. 10 га черге картофель база өстүрер бис.

Тываның агаар-бойдузуну ярай дошкуп чер-дир. Бистиң чүртүвүс Кыдаттың Шэньяңга бодаарга. Чаъс чагбады, хат база хадыыр-дыр. Тараачынның ажылының түңнели агаар-бойдустуң байдалындан база коңчуг хамаарылгалыг болгай. Бо чылдагаан-биле ееткилиивис элээн дувереп тур. Керээде айыттынган хүлээлелериниң күүседир дээш ажылдаар бис. Бо хүнде морковьту тарып болур. Суг чок. Улуг-Хемниң суунуң деңнели кедурулбээн. Насостар сордуруп пыдавас дыштилер. Бөгүн харын бир насос сордуруп эгелей бертеп-дир. Картофель үрезинни амга чедир чок.

Амгы үеде помидор өзүмелерин чылыг черде белеткеп тур бис. Оларның чамдыызын ажык төлче үндүр олуртур, а арткаларын теплицалар яштыңе ол хевээр арттырып каар бис.

— Ажылдарынга херек машина-техника-биле хандырылга кандыгыл?

— Кодээ ажыл-агый техниказы-биле хандырылга Тывада дыка эки деп чүвени «Улуг-Хая» совхозтан көрүп тур бис. Бистиң ажылывыска херек техника аймаа бар-дыр. Хол-биле ажыл кылыр хереккелдер дугайында чугаалаксай-дыр мен. Оларның чамдыызын силерниңде ажылдаарынга эптиг кылдыр кылбаш-дыр. Чижээлээрге, дырбаашы. Биске арай аар, хей бистиг дырбааштар берди. Огородка ажылдаар дырбаашүш-ле бистиг болур ужурлуг. Ногаа аразынга ажылдаарга ындыг дырбаашы эптиг.

— Бистиң черивистиң хөрзүвүүнүң шынарының дугайында чүүл чугаалаар болур силер бе?

— Чер эки-дир. Кара хөрзүнү өскээртеп сөөртүп ап, ногаа өстүрер чалдарга чада төп болур. Силерниң ногаажылдыңар черни дыка эки болбаадырадып билир улус чорду. Ирипиниң суг ажок ажыттап өөренгеним көрдүм. Тыва болгаш кыдат ногаажылының ажылында бот-боттарындан өөренип ап болур түүлдер бар. Чаңгыс огородта ажылдап турар болгаш, кымның канчаар ажылдап турарын көрүп, моон-даа соңгаар арга-дужулгавысты солчур апаар бис.

Кады ажылдап турарывыс тыва ногаажылар-биле аравыста харылзаавыс шүүдэп бар чыдыр. Имнежип-даа болза, элээн хостуг чугаалажып турар апардывыс. Хүн бүрүзе ажыл үезинде ийи чурттуң тараачыннарының аразында найырал улам бижыгары чугаажок.

—Бедик дүжүттү Тываның агаар-бойдузуңуң байдалынга өстүрүп алырының магадылалын чугаалап болур силер бе?

— Тываның агаар-бойдузуңуң байдалынга бир дугаар чыл ажылдап тур бис. Берге боору чугаажок. Дүжүт болур. Ону өстүрер дээш кыдат тараачыннар кызымак ажылдаарын бөгүн чугаалап каайн. Күзүл келиңер. Ынчан силерниң айтырыңарга харыы көстүр бээр.

ОРУЛГАНЫ КИИРИП АЛГАН

38 чыл дургузупла шиптиниң малын Ш. С. Ондар кадарып келген. Ол үениң шиптинде байлак дружулгалыг апарган. Амгы үеде Шойда Самбуевич «Ишкин» совхозтуң хүналарын кадарып турар. Оларның күш-деңгелиңден совхозтуң ошкузүнүң өзүлдези база улуг хамаарыжыр. Бодунуң ол харыысалгазыны малчын эки билип, кадарган малын семне, шыырак кылдыр азыраар дээш кыынын ажылдап чоруур. Ооң ажылының түңнелин хүналарның дүгүнден совхозка киргеп орулга бүзүредиңиле бадыткап турар. Ооң түңелинде 1050 грамм дүк планныг турган, малчын 1600 граммны кыргып алган.

Кадарган малының продуктузуун улам белдиери-биле дружулгалыг малчын ону Үстүү-Ишкинниң чайлагларынга семиртп одарладыр.

Бораш ОНДАР.

А БИС ӨРЕЛЕНИП ТУР БИС

Өшкү ажыл-агыйлыг «Кызыл-Даг» совхоз турүстүнгала чаа-ла чыл ашкан. Ол хиреминде өрелеңип эгелээн. Ажылды бөгаң башкарып турары — өрелеңгениниң бир чылдагаавы. Аңаа дараазында чижектер бадыткал боор. Талдыг-Адыр-Аксында кыштагга чуртталга бажыңны түдүп каан турган. 1988 чылда ол бажыңны бускап, өшкү кадарчылы Төре Төгүс-оолдуң Харөгаанныг-Ховуда чазаанга түдүп каан. 1989 чылдың апрель айда бускап, кежүрген бажыңның орнунга чаа бажыңны түдүгжүлар түдүп эгелээн. Аңаа турган бажыңны бузуп кежүргени, ооң орнунга чаа бажыңны тутканы дээш совхоз чеже акша көдүрүп каан? Совхозтуң сиген кезип ап турган чери Калбак-Шыкты кажаалаары-биле эрткен чылын ону долгандыр адаганнар кадап каан. Оларның аразынга шоер дүш демир четкиин 32 муң рубль-биле садып алган. Ол четки амга чедир складта чытыптаан. Ажылды дооспаан. А Калбак-Шык дээрге хөй сиген кезип алыр хире эвес чер. Чаъстыг чылын дүжүү ынай боор. Каяк пааг чайын сигени шорү үнер. Ону суггарып ажыглаар кандыг-даа аргазы чок. Совхозтуң ажылчыннары хөй акшабиле ажыы чок демир садып алган деп хомудап чугаалажып турар.

«Бай-Тал» совхозтуң девискээри боор Мутур-Тал деп черни, ол совхозтуң удуртукчулары-биле таптыг чугаалажып албайн, ареидада трактористерни албадап турган, суггартып каан. Трактористер суггарыганы доозуптарга. «Бай-Тал» совхоз черни бербейн барган. Трактористерниң ажылының шалыңы, кыварчаар материалдарның ертээш кым төлээнил?

Ажылды билдиниг башкарып билбес, курут черге чарыгдалдар үшүлүргене, өрелеңип турары ол. Совхозтуң удуртукчулары ажылды удуртурунуң уун билдиниг талазынче өскертир болза эки.

Григорий САРЫГЛАР.
Бай-Тайга район.

Кызылдың № 48 түлүг өргөлелиниң коммунист Нина Донгакка удуртқан шеверлекчилер бригадазы бо чылдың эрткен каш айларында кызымакчай ажылдааш, эки көргүзүглерни чедип алган. Олар ам-даа темпиин кошкатпайн, демнеп, тура-соруктуг ажылдап турарлар.

ЧУРУКТА: ол бригаданың мурнакчы ажылчыннары Анна Ибрагимова биле Роза Сат. Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

М. С. Горбачевтуң Ян Шанкунь-биле беседазы

ПЕКИН, май 15. (СЭТА). Ол хүн М. С. Горбачев Улус төлээлекчилериниң Бүгү-кыдат хураалының бажыңынга Кыдат Улус Республикиниң Даргазы Ян Шанкунь-биле беседалашкан. ССРЭ болгаш КУР-нуң эрге-чагыргаларының дээди болгаш чер-чер органнарының ажыл-чорудулгазының төлээзи-биле бот-боттарынга ажыктыг дуржулге солчуушкунарын калбартырыгга хамаарыштыр олар самал-онаалдарын солушкан.

Беседага совет болгаш кыдат талдарының ажыл-ишчилериниң, Кытай Улус Республикизының Коммунистиг партизының, Кытай Улус Республикизының Дээди Народтуг Хуралының, Кытай Улус Республикизының Төп Народтуг хүлээлелиниң, Кытай Улус Республикизының Төп Чөвүлелиниң, Кытай Улус Республикизының Төп Чөвүлелиниң Даргазының

Идеологтуг хандырылга

ИНЕКТЕН-НЕ—3500 КИЛОГРАММ СҮТ ДЭЭШ

«ШЫННЫҢ» КӨРҮНЧҮҮНДЕ: Көк-Хавак сүт-бараан фермазы

Партия организацияларының соруглазы болза, командылаавайн удуртуру, өскерлиишкиннерниң эргежок чугулазын медереп билирин чедип албышаан, бодунуң салым-хуузун чүгле кижилер боттары тодарадып болурунга бүзүрелди бижыглавышаан, олар-биле билдилиг ажылды дамчыштыр хөделири болур. Ол чорук экономиктиг айтырыгларны шиитпирлээринге дузалаар болгаш совет нийтилелдиң демократтыг хөгжүлдезинге улам бурунгаар базым болур.

СЭКП Төп Комитединиң март (1989 ч.) Пленумунуң материалдарындан.

ЧУРУКТА: Кызыл районда «Көк-Тей» совхозтуң сүт-бараан фермазының саанчызы Людмила Бизяева эрткен чылдарда-ла бодунуң хүлээнген ажылынга кызымак саанчы болуп, саалдага бедик көргүзүглерин чедип ап келген.

Саанчыларның социалистиг чарыжынга ол идепкейлиг киржип, «үш-муңчуң» саанчыларның бирээвинге санадын турган. 1988 чылда ол инектериниң чемгерилдезин база ажылдазын улам эчижиткен. Саар инек бүрүзүнге хайгаарал күштелдирген. Фермада тергиин көргүзүгүү чедип алган чемпион саанчы Борис Сяттың дуржулгазын ол ажылынга ажыглаан. Кызымак ажыл-ижиниң түңнелинде Людмила Александровна Бизяева бир инекке онаштыр 3937 кг сүттү саап алган, республиканың саанчыларының чемпиону атты чедип алган.

ЧУРУКТА: Көк-Хавак фермазының болуң «үш-муңчулары» малчыннар бажыңының кызыл-булуңунда.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Фермаңың базазында «Үш-муңчулар» клубу ажылдап турар. Ол республика ужур-утказыг клубтуң кежигүннери болуп, Көк-Хавак сүт-бараан фермазындан 11 саанчы бактаап турар.

«Үш-муңчуларның» арга-дуржулгазы хожудан турар ажыл-агыйларның фермаларынга үлегер-чижек болуру чугаажок. Ынчангаш мындыг түңнелди чедип алыр дээш күзеп-чүткүп ажылдаары — ол дээрге республиканың «Сүт-90» деп программазын түүседиргинге тодаргай үлүг болур.

СЭКП Төп Комитединиң март (1989 ч.) Пленумунуң ажылдап кылганы чүрүттүң аграр политиказының амгы үе-чадазында хөгжүлдези чаа эгелээшкиннер болгаш соруглалар-биле долдуңган. Аъш-чем программазын күүседиргинге Пленумнуң шиитпирлэри улам дүргедээшкинин бээри чугаажок. Бистиң республикада ажылдап кылдыңган «Сүт» деп программа ол шиитпирлерни күүседиринин база бир кезии болур. Мурнакчы арга-дуржулганың шингээдикчилериниң орукгары янзы-бүрү. Оон бир хевири професионал клубтарның ажыл-чорудулгазы болур.

Мурнакчыларның арга-дуржулгазындан алган көөрге, бистиң республиканың байдалынга, бир авес сүт бүдүрериниң технологиялыг чогумчалыг организастаар болза, бир инектен-не 3000, харын оон-даа хой сүттү саап ап болурунуң аргалары бар. Ындыг бедик көргүзүгнү чедип алырынга 1988 чылда республикада тургустунган «Үш-муңчулар» клубунуң ажыл-чорудулгазы эки салдарлыг. Ол клубтуң код өзээн Кызыл районнуң «Көк-Тей» совхозтуң Тандыда дуржулгабудуруглге ажыл-агыйының сүт-бараан фермаларының мурнакчы саанчылары эгелеп турар. Оон даргазы—үш-муңчу саанчы Борис Сат. Үш-муңчулар оларның үлегерин эдерериниң саанчыларын, кадарчыларын, тускай эртемниглерин кыбгырыпкаан, боттарының чедишкиннеринге доктаавайн, моон соңгаар бир инектен-не 3500 кг сүттү саап алыр соруглалыг ажылдап турар. Ол көргүзүг Көк-Хавак фермазының инити ортумак көргүзүү болур ужурлуг.

Көк-Хавак фермазында 11 саанчы үш муңдан хой көргүзүгтүг болуп, ол клубтуң кежигүннеринде бактаап турар. 1987 чылда «Үш-муңчулар» түгэл дөрт кижи турган. Оларның көргүзүглери бегин ажылдың мурнакчы арга-дуржулгазының шингээдикчилерин, социалистиг чарыштың пештередикчилерин дээрзин чугаалаан турар мыкежил. Ынчангаш районнуң-даа, совхозтуң-даа удуртукчулары «Үш-муңчулар» клубун үш-ажылчы, патриотчуг чорукчуң төөгү болдурар дээш янзы-бүрү масса-политиктиг ажылдарны кылып чорудуп турар.

Ферма 1986 чылдан эгелеп коллективтиг керээ ёлүгаар ажылдап келген болгаш амгы үеде оон-даа дешпиглиг арганже — арендажже шилчиннинге белеткенип турар. Эрткен чылын инити сүт бүдүрүглеги 1441 тонна четкен. Ол дээрге чыл планындан 255 тонна хой болуп турары ол. Бир саар инектен-не ферма ортумаа-биле 3140 кг сүттү саап ап шыдаан.

Ол хире бедик көргүзүглерни көк-тейжилер канчаар чедип ап турарыл?

— Чүүүң-даа мурнунда инектериң продуктулуг чоруунда — деп совхоз директору Евгений Владимирович Горилый тайызбырлай берди. Фермада шүүтү 1244 баш инек бар, оларның 300-ы саар инектер. Шүүтү инектен симменталь уксаанныг. Ындыг уксаанныг инектерни эки байдалга азырап турганнар болза, оларның бирээзи-де 4–5 мүң килограмм сүттү бир чылда берип шыдаавр.

Шынап-ла, директорүүң чугаалаан турарында хөөредиглиг чүве чок. Ферма улагды берген инектерни үеш кээрге, аныяк инектер-биле солуур дээш уксаалыг хунажыннарны доктаамал өстүрүп, артыкшылыг ескежыл-агыйларга садыш-даа турар. 1988 чылда белиг 150 хире аныяк малды, оон иштинде 90 кыс молдургаларны саткан. Ынчалза-даа мал чеми чокта уксаалыг-даа мал хөй продукция берип шыдаавас. Совхоз боттары бегин планындан ажыр мал чемни белеткеп ап турар. (Бир баш улуг инекке онаштыр 17 чем единицазын белеткеп ап турар. Ол дээрге пландан бир единица хөй). Ол хирезинде, аңаа немей чулуттуг мал чеминиң 70 хуузун садыш ап турар. Садыш алган мал чеми бир центнер сүттүң ботүнезин бичии уллаттырыпдаа турар болза, инитиин-биле алырга, центнер сүттүң ертээ планда көргенинден барык ийи рубль эвээш болуп турар. (Планда 39 руб. 30 коп. херек кырында 37 руб. 60 коп.) Эрткен чылын ферма күрүнеге 1050 тонна сүт садар тургаш, херек кырында 1281 тоннаны саткан.

Көк-тейжилерниң «Үш-муңчулары» чедип алган бедик көргүзүглериңе ара доктавайн, ам бир саар инекке онаштыр 3500 кг сүттү саап алыр соруглазы салым алган кымынак ажылдан турар. Сүт эъбекшидиринин курлавырлары ам-даа бар дээрзин совхозтуң специалистери санап көрген. Чугула курлавыр — инектерни чемгерериниң технологиязын тавыштыр чорударында. Көк-тейжилерниң саналгы тураглары-биле алырга, мал чемнерин тейпип ёлүгаар чемгерер. Бичии-даа кала малдың дегереди бодырып болбас, чылыг сүүнү доктаамал боор.

Бүдүрүлге харылзааларын экижидип сайыраткынындан эң чугула курлавыр мээнгиниң турүстүвүр. Ынчангаш совхозтуң директорлуг, партком ферманың ажылдакчыларының бот-башкарылгазын күштелдирген. Машина-техниканы быжыглаан. Фермаңың иштики ажыл-херектеринче холгаарлап кирбес аңарган. Ол бүтүү ап чорудуп турар хемчеглер кижи факторун илекпейжилеринге, күш-ажылга бедик көргүзүглерни чедип алырынга улуг магадыхаа, база бир курлавыр болуп турар.

— Фермада чеди коммунист бар. Партболук удуртукчузу Любовь Нордуповна Оюн. Организацияга бичии-даа болза, созуунга чалынмас, фермада политмассалыг ажылдарны доктаамал чорудуп турар—деп, совхозтуң партком секретары Виктор Александрович Черкасов чугаалай-дыр. — Политмассалыг ажылдар чорударынга эптиг бүгү байдал фермада бар: клуб, малчыннар бажыңы, спорт шелчүгежи. Ынчангаш лекция, беседа, бүдүрүлге хураанарын политөөредилге, янзы-бүрү күш-ажылчы ёлүлээдер кылырынга эптиг залдар-даа, культура одаа-даа бар.

Көк-Хавак фермазының бир онзагай чүүлү — инда малчыннарга ийи кат малчыннар бажыңын тудуп кылганы болур. Амгы үеде оон даштыкы шевердел база ногаанчыдылга ажылы чоруп турар. Малчыннар бажыңын тударынга совхоз 325 мүң рубльдан үндүрген. Бажыңның иштики шевердел ажылдарын ээн-не бедик деңнелге кылган, дериг-херекселдерни бага чаа. Инда 60 кижи олуурар кылыг-будуң, столовая, тускай машина-биле хеп чуур чер, эр-херээжен ажылчыннарга душтар, эмнелге пункчузу даап ескеда ёрээлдер бар. Чоокку үеде оон иштики, даштыкы дериге, квасталгазы доозу бээрге, республикада кайы-даа районда-да чок эки туттунган малчыннар бажыны болур. (Өртээ-даа алгап көөрге, ындыг кончуг улуг эвес-тир). Фермаңың малчыннары багай эвес чурттап турар. Саанчыларының айда алыр ажыл төлевири 300 рубльден кудулаавас. Ол хирезинде 1989 чылдың апрель айдан эгелеп, малчыннар уругларын аңаа халас тургузарын совхоз шиитпирлээн.

— Салгакте малчыннар суурувуң шүүтү уругларының турар. Апрельден эгелеп бүгү чарыгдалдарны совхоз дугаар болган. Ындыг шиитпир кургаг черге хүлээп алдынмас болгай. Ынчангаш экономиктиг үндезинге херек—деп, садик эргелекчизи Наталья Светлановна Чекулаева тайылбырлай аварак чугаалай-дыр. — Ол дээрге малчыннарның амыдырал-чуртталгазын экижидер дээш ап чорудуп турар хөй талалыг хемчеглерниң бирээзи-дир.

Ам айтырыг хөй уруглардың малчыннарны улуг, делгем, улам чаагайжыды түүтүнген бажыңнар-биле хандырарын чорудуп турар. Оон аңгыда, фермаңың ажылдакчыларынга инек кыжып алыры-биле апыяк хунажыннарны садарын чепшээреп турар. Эрткен чылын совхоз боттарының ажылдакчыларынга 9 хунажын инектерни, 1908 хаван ооларын саткан.

Бүдүрүлге харылзааларын улам хамыладыр, ону үениң байдалынга дүүштүр чоргузар дээш эде тургустунуушкунну фермада база чорудуп турар. Фермаңың эрги хажаалларында авр-берге ажылдарны механизастаарын чоокку үеде уламчылаар. Оон аңгыда, 200 саар инек турар бүрүн механизастаттынган болгаш автоматчыткан кажаанны тудуп эгелээр. Ол кажаа ажыглалче киреринге, инек одаа үндүрери, мал чеми, сүт бээри механизастаттынар. Саагган сүт проводтар дамчыштыр тускай цистерналарже агып турар автоматчыткан инек саар блокту кажаага кожа тудар.

Күш-ажылдың шынарын болгаш ажыктыын көдүрериңге — экономиктиг болгаш професионал өөредилгениң дээштиг чоруу ажыл-ишке боттуг дуза чедирип болур. Фермада политмассалыг ажылдың ол хевирлерин үзүктелдирбейн чорудуп келген. Политөөредилгени попеделькик хүнүмде айда ийи катап кылыры эптиг деп дугурушкан. «Чүге дээрге ол хүн эрткен неделяның чамдык түңнелдерин кылбышаан, оон-биле өөредилгени холбап чорударга ажыы улуг боор деп бодап турар бис»—деп, партболук организатору чугаалап орар. Политөөредилгени болгаш професионал өөредилгени колдуунда совхозтуң специалистери эрттирип турар, а лекция, беседаларны районнуң-даа, совхозтуң-даа удуртукчулары кылыр.

Политмассалыг ажылдар чүгле өөредилге-биле кызыгаарланмайн, еске-даа хевирлер-биле холбаавайн чоруп турар. Оларның бирээзи—малчыннар хүнү. Өске черлерде ишкаш ол хүнүң комплекстиг кылдыр эрттирип турар. Ынчан малчыннарга солуун ужуражылгалар, ураа чүүл коллективтериниң концерттери, делгелгелер-даа болур. Ол хүн янзы-бүрү хөй-ниитилдээ, албан организация-даа черлери боттарының ачы-дузазын көргүзүп келир. Ол бүгүнүң организачызы болгаш хөй-ават кижиричиин — партия организациязы. Ынчангаш партком, дирекция «үш-муңчуларның» ат-алдарын көдүрер, оларның арга-дуржулгазын пептередир дээш бир арганарны ажыл-херектеринге ажыглап турар. Чижээ, мурнакчыларны шапкап-мактаары, алган-бүрээри хөй-ниитилдиң, районнуң база совхозтуң удуртукчуларының киржилгези-биле, демократтыг ёлүү-биле, ажык-чарлыг байдалга болуп турар. Клубтуң эдлчеглиг хуралын эртиргери, аңаа чаа кежигүннерни хүлээп алыры база-да ылгыг байдалга эртер.

«Үш-муңчуларның» ажыл, амыдыралын хөйге бидиилигир, ескелерге үлегер-чижек болдуруарынга кёскү агитацияның ролю эвээш эвес. Фермада-даа, совхозтуң конторазының-даа чанында аңаа хамаарыштыр лозунгнарны, планшеттерни көрүп болур.

Малчыннар бажыңын тудуп доозуп турар. Оон иштики ажылдары шагда доозугаан болгаш ам мында кызыл-буруң, столовая, эмнелге пункчузу, хеп чуур цех ажылдап турар. Төп одаага системазын ажыглалга киирген соонда ер, херээжен улуг чупар ийи ангы өрээлдер, специалистер өрээлдери, ферма эргелекчизиниң ажылдаар черн бүрүнүбиле изиг суглуг болур.

ЧУРУКТА: тудуу доозуп турар малчыннар бажыңының иниги хевири.

«Сүт-90»

КОМПЛЕКСТИГ ПРОГРАММА

Сүттүг малды республиканың совхозтарынга сеткүүрерни улам шапкынчыдар болгаш сайзырадыр соруглага-биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели «Сүт-90» деп комплекстиг программаны чүгээлажып көргеш, үүскей доктаалды хүлээп алган. Программаны Тыва АССР-ниң Агропромпүркүүкомбу ажылдап кылган. Ында салдынган соруглалар 1990 чылдың төнчүзүнге чедир күүседиккен турар ужурлуг деп хүлээп алган доктаалда айыткан.

Ол программаны чогуур үелиниң күүседкенниңдең чопшуун сүт болгаш сүттең кылган продуктулар-биле хандырылгазы ыыка эжижип, Ынчангаш партия, совет, ажыл-агый органнары сүт продуктуларын янзы-бүрү болгаш азыбешилдиг болдурар дээш боттуг ажылдарны чорудуп эгелей берген. Программаның ужур-утказын ажылчы чонга тайылбырлаан чедирери оон идеологтуг хандырылгазындан хамаарыжыр.

Ынчангаш бөгүнгү үндүрүлгеге «Сүт-90» деп комплекстиг программада салдынган соруглаларны доңчулай көргүзерге мынды:

— 1990 чылга чедир совхозтарга сүт бүдүрүлгезин 48 мүң тонна чедирер. Ол дээрге 1987 чылга деңнээргe, 19,7 хуу хөй болуп турары ол-дур:

— саар инектериниң иниги баш саның республикага 23 мүң баш чедирер:

— ол үеге үзүр бир инектен-не 2055 кг чедир сүттү саап алыр, а хоорай чоогунуң совхозтарының бир инектен саап алыр сүтү 2440—2460 кг четкен турар ужурлуг.

Республиканың «Сүт-90» деп комплекстиг программазын күүседирин белеп эвес херек. Чүүүн-даа мурнунда оон ужур-утказын чон ортузунга тайылбырлаар, оны чедип алырынга идиг баар соруглага-биле малчыннарның материалдыг-даа, угаан-бодаа-даа негелде-херегделдерин деткип, дуралажыр болгаш оны бүгү-нийтиниң байлаа болгаш, хожудан турарларга боттуг дузаны көргүзер. Оон-биле чергелештиг малчыннарны күш-ажылдың дешпиглиг чаа арганарынга өөредиглиг база сүт бүдүрериниң технологиязын сайгыдыгыр, кижилериниң эптиин сеткил-сагыжын кодуреп эргежок чугула. Ол бүгүнү идеология ажылдакчыларын бедик деңнелге кылып чорудар ужурлуг. Партийжи соңгуш шынныгаан болгаш чоптүүнден оон угаадыкчы салдарны улам күштелир.

Программага сүт бүдүрүлгезиниң чылдар аайы-биле өскүлезиин, кайы район кажан, канчаар түңнелге келирин, ол түңнелдерни чедип алыр дээш чүнү канчаарын бирдең-бирээ чокка хуваап, онаан каап. Ынчалза-даа программаны күүседиргинге нол күш—кадрлар. Чогум-на ынчангаш фермага ажылдаар бедик мергежилиг, масаалыг професеннинг ажылчын кадрларын белеткээри чугула. Ындыгыя машина-биле инек саар мастерларын белеткээр болгаш оларның квалификациязын бедидиргинче оңза кичээнгейин салыр. Ол мынаат 1988—1990 чылдарда зоотехниктериниң болгаш ажыл-агыйлар инженерларынын үскээй курстарга белеткелин эрттиргеш, оларга «Машина-биле инек саарының инструктору» деп атты тыпсыр. Район бүрүзүнге машина-биле инек саар операторларның стажировказын эрттирер тускай совхозту тургузар.

«Сүт-90» деп комплекстиг программаны амыдыралга хөрек кырында боттандырар дээш республиканың Агропүркүүкомбу, райкүүсекомнар, совхозтарның удуртукчулары болгаш специалистери организакчы болгаш боттуг ажылхөрекселерни бедик деңнелге ажыл-агыйжы ёаң-биле билдиглиг кылып чорудар ужурлуг деп Министрлер Чөвүлелиниң хүлээп алган доктаалында онзалап айыткан.

Ферма ажылдакчыларының социал айтырыгларынче совхозтуң дирекциязы, партком, профком оңза ынчээнгейин салып турар. Бүгү малчыннар чурттаар чер-биле хандырылганнар. Чоокку чылдарда чурттаалга бажыңнарынче чылыг оналга системалыг киирер деп турар.

ЧУРУКТАРДА: мурнакчы бытаа ажаакчызы В. С. Трупп (он талазында) болуңуң бажыңының чанында ожаларыбиле чугаалажып тур.

• • •

Чемгерилгеде симменталь уксаанның инектери. Ол уксаанның инектери Тываның байдалынга эң-не тааржыр. бир авес эки ажаап-карактаар болза, оларның бирээзи-ле 4000—5000 кг сүттү берип шыдаавр.

• • •

Фермаңың ясли-садигинде 1989 чылдың апрель бирээден эгелеп малчыннарның уруглары садыкче халас чоруп эгелээр. Бүгү чарыгдалды совхоз бодунга алган. Садикте уруглар кижизидикчизи Марина Демчин-оолга хөлчок кынактар. Марина эртикеи чылын чаа ортумак школаны доозканда болза, уруглар-биле кончуг эптиг ажылдан биларын көргүскен.

Плакат-аранжы Ш. КҮҮЛАР, М. МАЛЕЦКАЯ белетээн. Фотозары Ю. КОСАРЬКОВТУҢ.

КИЖИ КАМГАЛААР

ШИВИ БУДУУ

Кылчец баштыг бедик тайганың бетин базырында карагогаан эзим чаттылып чоруткан. Ында кандыг үнелиг үнүштер, эм оттар, дириг амытаннар чок доор. Бистиң аргавыста ине бүрүлүг ыяштар колдаан. Олар ыминар талазы-биле дубка дединежип турарлар.

Мээң туруткан турар суурумнуң кедээ талазында дыт-биле холуй шивп, пош база үнген. Бүрүлери кыштың чыккылама соогунда улам оң кирер чаган аянышпчилиг шивилер ак-кок дээрин бедиңче улам өөйн дээнзит. Баштары чыда мышкат апаргылаан, олар төрээн черни каастап турерлер. Шивилиг эзимнин чыдынын чаагайын чүге дединзер!

ИЕ-ЧЕРИМ

Кижиниң өскен чери нелиг дег аргам. Арыг агаар, хөрүн, хем-суглар—бистиң чемгеримчилеривис. Чаңгыс адыш дой-довурак безин иечериң кезик чамдыы-лыр. Ол менээ база үнелиг. Дагдуту, хөмүр-даш дээш ажыктыг казымалдар кижиге бараан болуп турар. Тараанны чер биске шаннап турар.

Ие-черге бистиң хамаарыштавыс кандыгыл? Ук айтырыг мени хувүредип чоруур. Чаа-Хол хемниң кыдыында Ак-Туруг болгаш Бухун-Терек суурларның богун төп турар. Арыг иштинде база төп каан боор. Бо кижилерни ыяш кескен кижилер-биле домей торгаары тугула. Кодээ Совет күүсконнары мону киичээнгейге алыры негеттиниң келген.

Малчыннар аза-оғу өртеткир дээш ховуга от салыпканының түнелиниде улуг айыыл үнүп турар. Суттатчылар кургаг ситевиң бо-ла өрттедир. Өрттен бойдус кайы хире когаран турарын бодаар болза эки. Өрт кыяа бээрге-ле, дораан хемчээн алыр херек.

Арга-арыг—куштарның турлаа. Ыяш кескениңден, өрт болганындан олар база когаран турар. Ыяштың хөйну кескенинден Чаа-Хөл, Иштии-Хем, Хүүле-Хем кадып турар. Тайга бажындан ыяш белеткээр дээш үнген кижилер хүнүн бодап, ашталга чорутпайн турар. Совхоз бүрүзү-ле 100 кубометр тудуг ыяжны болгаш токпакты белеткеп келген. «Найырал» совхозтуң ыяш белеткелчилериниң кескен ыяштарының төптери бедик болган. Олар чүге ашталга чорутпаан эвес, өске черден оорлап ыяш кескен.

Сугнуң ажык-дүзазын билбес кижи чок. Суг элбекте, тараа-чимис, оът-сигеи эки үнер. Шаанда бистиң район девискээрниге бичежек хемнер эндерик турганын чедеп харлыг ирей Хуурак чугаалап орар. Ам Иштии-Хем биле Арте-Хемниң суу сыыгаан. Ашак-Туразы, Кадай-Туразы деп хемчиктерниң чоок-кавызында аалдар ам чайлаваспаан. Хүүле, Чаа-Хөл, Кожай, Каре-Суг деп хемнерниң суу кадарының кырында келген.

Суг баштары чүге калып турарый? Ыяшты ыяш эвес кезип турарывыста. Кандыг-даа ыяшты хем чоогулаан, ылаңгыя суг бажы черден кезип болбас. Өрт таваразын арга кургаар, суглар база соолур. Кандыг-бир ажылагый кылырда суг баштарын хирлендирбес. оон чоогунга тудуг тутпас болза эки.

Кызыл-оол КОМБУ.

КЕЛИР САЛГАЛГА АРТТЫРАР

Экология айтырыы

Бо чылдың февраль 23-те үнген «Шын» солунга Василий Сааның «Дириг амытаннар булуну херек-бе?» деп чүүлүнге хамаарыштыр номчукчуларның чагаалары редакцияда кээп турар. Ктшажылдың хоочуну Куулар Оргу маңаа хамаарыштыр бодунуң бижээн чүүлүн «Чүге херек чок боор», Өвүр районнуң Ак-Чыраа сес чыл школазының башкызы Байырлаң Кыргыс «Чоруунар чогузун», Тес-Хемнин Ак-Эрик суурда Юрий Балчар «Дириг амытаннар булунун дидим тургузар» деп адаап чоруткан. Бо авторларның чагааларын моон адаанда парладывыс.

ЧҮГЕ ХЕРЕК ЧОК БООР

«Өөреткен адыглар» деп дириг кооперативниң даргазы Василий Сааның чүүлүнге хамаарыштыр хүүда бодалымны илередиксеям. Бирээде, «Дириг амытаннар булуну херек бе?» деп айтырган чоор. Тываның кадыр-каскак тайга-сыныырында, квас-чараш арга-арыгларында, чыргылчының хову-шөлдеринде турлагжып, мандын ковудеп турган чүүүн-бээзын черлик дириг амытаннарны болгаш ховар аңырал малдарны кым Кызыл хоорайның бодунга-ла карап-биле корүп, чарашсынып магадавас боор.

Кооперативтиң даргазының бүзүренчиг кылдыр бадыткан турары ышкаш, ындыг «дириг булуну» чоокку үеде хоорай иштинге тургустуна бээр болза, ана магалыг-дыр. Ол, чүтээжок, найысылалды аян кииирип, аңаа кижилерниң ынакпылын, чоргааралын улам хөйиндырар болгаш бойдус камгалалының херээнге чүүгүл ролдуг болур. Ийнде, автор дириг амытаннар булунун Кызылдың парытынга туларынга удурлавып, «Тувинская правдага» чүве бижээн авторларны чемелеп, оларның оозу онга шын эвес, бижиир мурнунда бистиң-биле, кооператив кежигүнкери-биле ужуражып, сумележир ужуралут. Олар бистиң ажыл-херээвиске моондак кадып турер дээндир.

Мен болаарымга, моортан мынаар айтырыг база үнүп келги дег. Бир-тээ, үүле чогудуп, чонга бараан боор дээн улус кооператив кежигүннери боттары эгезинде-ле үүге келир үениң керүкчүлери-биле ужуражып, дутуржуп сумелешпээнил? Бир эвес ынчан-на ажык-чарлыг турган болза, кооператив кежигүннери боттары-даа, демги авторлар-даа, солун-парлалга чеп-даа «шүдевес» ийик.

Үште, автор Василий Саая «Дириг амытаннар булунуун иштии девискээрни чаңгыс малчын коданның девискээриниден улгатпас. Аңаа хөйле дээ 15 хире (?) ында дириг амытаннар турар» деп бижээн. оон адаанда «Аңаа сыын, те, чүнма, ашкы, теве, сарлык, адыг дээш, Тываның бодунуң дириг амытаннары, ап-меңи турар» дээн-дир. Бо ийи домактың утказының канчаар биле, экил? 15 хире янзы дириг амытаннарлыг чаңгыс аал коданы хире чер Кызыл девискээринде эндерик болгай. Дириг амытаннар булудун, оларның турар чадагай болгаш чартык мунгат кажаа-хорааларын ынап-ла культуранын болгаш дыштанылганың теп парыгынга кылыры албан эвес. Мен-не «Тувинская правдага» чүүл бижээн авторларга катчыр мен.

Дөртте, ап-меңге арга-ыяштың эргежок керектиин чүгүлаган көргеш, янзы-бүрү ыяштарны, чазап үнүштерни кооператив кежигүннерге бис боттарывыс тарып алыр бис деп турарынга коичүт-ле чүүдүлүнер-дир мен. Ол ындыг-даа болур ужурлут. Бо херекке Кызылдың чүрттакчылары, албан организациялары болгаш бодуруг чөлөөрү хажыныдыңдан аңаа хайгаарап, таап-даа кайы шүүт корүп орар чүве деп, дүүлаашкай.

Беште, дириг амытаннар булунунуң келип үеге келгинээге база кичээнгей салып, чер девискээрни бодамчалыг тавыштыг кылып алыр болза, чогумчалыг деп күүзээр мен. Чүге дизе сыныыйгакка ыяш-даштыг «арганыгаш», те-чүнмага хандаштыг «тейжигеш», теве малга элезин-терезиниг «ховажүжүк», сарлыкка «кадыр-каскалчыгаш» сүт тоң чүгүлээ бөлгү дег. Беленин харап, чайгаар бүткен квас-чараш паркче дыыырыш турбайн, девискээрни эрте ээзре шилип алгаш, ону дерип, «аргаарыт-биле» ногаанчыгын кирипсе эки ышкаш. Мен бодум хүүмда, эрги аэропортче ээр автобус доктаар черниң хемче талазында ажылыымында «ээзе», тору долгем девискээр бар-дыр. ону шинчилеп көрзе, чүл мону деп санаадыг мен.

Адактың сөөлүнде, «Өөреткен адыглар» деп дирик кооперативтиң кежигүннериниң Тываның найысылазынга дириг амытаннар булуну тургузар деп ыяк шиитпирлеп алганынга коичүт чепсүнүп, оларның чонга чолдуг, улут үүле чогулдарынга чедиишкиннерлиг болурун холчоп-ла күзээр кижи-дир мен.

Куулар ОРГУ.

ЧОРУУҢАР ЧОГУЗУН

Экология айтырыы амгы үеде чиигн-биле тургустунуп, чер-черде ону чогумчалыыбиле шиитпирлээр дээш күжениишкиниг ажылдарны чорудуп, чоп ону бодувуң холунга ап турар. Ада-өгбелеривистиң маг-шаанзын бээр чурттап, арыг агаарын тынып, агыы суун ижип чорааи черниин арга-ыяжын, ак-меңин камгалап, келир үеден салгалга арттырын бээр—бистиң бөгүнгү дорт хүүлээлгевис.

Бежеп чылдар үезинче амгы «Ак-Чыраа», «О. Шынаа» совхозтарның девискээрниге ховуларга чээреннер болгаш тогулуктар өөр-өөр кожуп чорун турганын бичиимдеп турарывыс. А бөгүнде оларның оода чаңгыыы-даа кижи карааңга илдиипес-тир. Амдайгын хөлге кара-маар сымыраажып турар куштардан эвээш санныг өдүректер артканын. Республиканың сиген кезип турар шөлдеринде чыраа, хыргыыш араазында элик, хүлбүе, борал-тоолай шила-хаая таваржып апарган. Хоолу хеминиң аксынга чаптыла бергеи чыткан шыргай чыжыргана арыындан саннып дестер арткан. Бо бүгү байлаашыстың кам-хайыра чок тетчеглеп келгенивистеи ыыыгыт чаржыычыг байдал тургустунуп келген.

Кызылдың парытынга эоолуун тургускаш, бо байлаалды эдип болурунуң эге базыыын кылыр деп турарын бо чылдың февраль 23-те үнген «Шынга» В. Саая «Дириг амытаннар булуну херек бе?» деп чүүлүнде бижээнин өөрүшкү-биле хүлээп алдым. Колхоздар турар үеде тевенн бистин Өвүрге остүүл, продукциялын ап, машина чорбас черлерге малчыннар транспорт кылдыр ажыглап турду. Ам кап тевенистин когун үзүп алган болгай бис. Бөгүнгү школачылар, чамдык аныяктар ону чаныдан корбээн дизе хөөрем чок.

Алырал малды, оон иштинде тевени-даа оон-моон чалыг таарыштыр шилип алыр болза, чогумчалыг деп күүзээр мен. Чүге дизе сыныыйгакка ыяш-даштыг «арганыгаш», те-чүнмага хандаштыг «тейжигеш», теве малга элезин-терезиниг «ховажүжүк», сарлыкка «кадыр-каскалчыгаш» сүт тоң чүгүлээ бөлгү дег. Беленин харап, чайгаар бүткен квас-чараш паркче дыыырыш турбайн, девискээрни эрте ээзре шилип алгаш, ону дерип, «аргаарыт-биле» ногаанчыгын кирипсе эки ышкаш. Мен бодум хүүмда, эрги аэропортче ээр автобус доктаар черниң хемче талазында ажылыымында «ээзе», тору долгем девискээр бар-дыр. ону шинчилеп көрзе, чүл мону деп санаадыг мен.

Адактың сөөлүнде, «Өөреткен адыглар» деп дирик кооперативтиң кежигүннериниң Тываның найысылазынга дириг амытаннар булуну тургузар деп ыяк шиитпирлеп алганынга коичүт чепсүнүп, оларның чонга чолдуг, улут үүле чогулдарынга чедиишкиннерлиг болурун холчоп-ла күзээр кижи-дир мен.

Куулар ОРГУ.

БУЛУҢУН ДИДИМ ТУРГУЗАР

В. Сааның материалын номчаш, чүгле бодум эвес, пенсионер эш-өөрүм-биле кады «Өөреткен адыглар» деп кооперативтиң кежигүннериниң кылып турар ажылын Тывавыста база бир чаа чүүл деп санап көрдүвүс. Төрээн бойдузувусту камгалап хумагалаарынга ужурдузалыг ажыллы кылып турар-дыр деп үнелединис.

Чайгаар бүткен бойдуска төрүттүнген дириг амытаннар дээрге-ле бойдуска хоразы чок, арыг-силиг амытаннар-дыр. Кижилер боттарывыс-ла төрээн бойдузувусту бокталдырып, хирлендирип, тотчеглеп турар болгаш берген-дир бис. Чаңгыс-даа дириг амытанны бойдустуң чайгаар бүткен хайгаралындан чарып алгаш, кижиниң эргезинге чаңчыктырып ээредири нарын ажыл-дыр. Ону чүгле тускай эртемнит кижилер кылып шыдаар.

60 хар ажа-даа берликве, бо хүнге чедир оон аттар Тывала бар деп чүвени көөр херекчок. дыынавазын кижилер-биле мен. Ону солунга материалдан номчаш, билип алдым. Те, чүнма, төөрел, дырбактыг, чекпе, маны дээш чижектиг чамдык аннарны ап-меңнеп, ооң-биле ынчаарга ыыгыт-ла ыыгыт-ла ыыгыт-ла

ЧУРУКТА: Тыва АССР-ниң культураазының алдарлыг ажылдакчызы композитор Солаан Базыр-оол биле оон аалының ишти Кара-Хаак кожоо Культура бажыңының уран үүл удуртукчузу Коңужей Монгуштуң «Тапсы-Хемниң» деп ырны ырлап турары.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Улусчу чогаадылга фестивалы: культура хүннери

КОЖАЗЫНГА АЯН ТУТКАН ААЛДААШКЫН

Улусчу чогаадылганың үшкү бүгү-эвилел фестивалынга киришпитир чаржып турар районнарның бот-боттарының аразында культура хүннерин биствиң республикада чорудуп эгелээнин мооң мурнунда база бижээн болгай. Эрткен дыштанар хүнде-рде мүрнүү домада чаржып турар ийи район—Эрзин биле Тес-Хемниң арасында культура хүннери эгелээн. Бо удада эрзинчилер чарыштыг кожазы Тес-Хемге оюн-конперттерлиг, делгелгелерлиг, чогаадыкчы каттыжымышкыннарлыг аалдаашкарганнар.

Культура хүннерин ажыдып турган хүнде Самагалтайның Культура бажыңынга чон хей чыылган. Ийи районнуң партия, совет, культура организарының удуртукчулары сес ап чүве чугаалап, байыр чедиргеп. Эрзин районнуң күш-ажылчы чеднишкиннери, социал-культура хөгжүлдезинде чаартылгалар дутайын райкүскомнуң даргазы К. Т. Кууларга тодаргай чугаалап тапшыртырган. Ийи район аразында социализмниг чарыштыг чүве болганда чүгле экономика, будурулледе арга-дүржүлга солчуруунган аңгыда, культураза, социал амыдыралда чеднишкиннерин, чаа түүлдерин бот-боттарының аразынга түпнежин кержүр, дүржүлгадан өөренир сорулгадыгтар. Ынчангаш культура хүннерин организастап эртиргеш, шүлүктерин помчуп берип, музыка херекселдеринге ойнап, ыр-шоор-биле аян тутка-ан. Бот-тывыңгыр композитор, уран-шевер мастер Бригад Дүпчүр, партия ажылдакчызы Комбу Алдын-ыс, тудугжу Доржу Чыргал-оол дээш өскелер-даа үүрежыышкыннарга киришкеннер. Самагалдай ортумак школазынга школачылар-биле оларның үүрежымышкыны солуп эртиксп.

Районнуң Культура бажыңының делгем дискозалынга воскресеньеде улуг-биче чон долган. Эрзиниң уран-шевер ажыллар, чуруктар (чураан болган тыртмырзын), аргыш, даараан кылыгтар, амданныг аъш-чем аймаанның делгелгезин мында кылган. Чүгле бо районда эвес, харын республикала алы эзээн пептереп бар чылар «Мөренкыс» каттыжымышкыннын кежигүннериниң даараан кылган, чараш үүлүлга квастелгаларлыг кылыгларын улус соңуургаары кончуг болду. Бо соңуургал вайы-биле каттыжымышкын, ылангыя тыва паспиналь хөп-сын аймаан, үүлүзалап даараар эт-херекселдерни чүгле ийи-чаңгыс кижи эвес, харын күледиг кижи бүргүү кылып, даараан өөренип ап турар. Кижи бүргүү-ле шак ол аянныг чараш хөп-сынны даараан алыры болдупмес. Чүге дээрге чаңчыл, дүржүлга херек болгай. Каттыжымышкынга киргеш, ону өөренип алыры дээрге, шынап-ла, эки херек.

Нарын суурнуң Үүлүзаттыг клубу тыва ак чем аймаан делген салган. Ямзыбүрүү кружевалар, даараан хөп-сын, уран холдар-биле сиилбин кылган янзы-бүрүү кылыгтар-ла хей. Ленин аттыг совхозтан диңиг күдүруктары-биле кваставаш, аяннып чараш кылдыр кылып каан хана хевистери бир янзы, опагай кестүр болган.

Район төвү Эрзин суурдан уран-шевер мастер Бригад Дүпчүр баштаан О. Монгуш, Л. Үржүк, А. Баранмаа оларның чонар-даштап кылган ажылдарынга көрүкчүлер үр-ле доктаап, соңуургап турганы таварылга эвес. Чүрүк тыртмырыкчыларының ажылдарын база делгээн. Үүгларның чураан, аргып кылган ажылдары мында база кирип турары эки.

Бот-тывыңгыр уран үүлүлүг конперттерин район төвү Эрзинилеп аңгыда, «Чаа оруң», «Нарын», «Мөрен» совхозтар Тес-Хемниң ажылагыйларынга барып бараалгатканнар. Тес-хемчилерниң талазындан уран чүүл-биле аалдан келген кожаларының көрүүлүгүлерин чамдыктары хүлээп аийлап баргылаар (хуралдар эрттирер дээш) ийи-чаңгыс таварылгалар турганы шала эпчок. Ынчалза-даа ол ийиги көрүүлүгүлерге шиитпк катпаан. Мөренчилер «Кызыгаар» совхозка бир-кезээ ийи улаа конперт көргүскен. «Чодураа» совхозка бай-дагжылар-даа, парынчылар-даа улаштыр ойнаап баргаан.

Районнуң Культура бажыңынга конперт көрүүлүгүлерин «Мөрен» совхоз эгелээн. Конпертте бот-тывыңгыр уран чүүлдүн барык шупту жанрлары кирип турар. Хөгжүм херекселдерниге күүсселде харын чок болган. Хөөмей күүсселдези бар. Хөп-сын аймаа черле ниитизип-биле көрүштүг, чараш. Конпертелеңник. тар-биле чергелештир эзээн улуг назылыглар база идепкейлиг киржип турар. «Мөрен-кыс» совуурган аайы-биле каттыжымышкынның киржикчилери бөш херээжен улустуң баштак кожаларын каанчап черле соңуургавас боор. Дошпулуурга удевишаан, хөп-чип дутаймында шоодуг аяны-биле шак бо кончуг бак чаңчылды чаа-ла шүтүмүүлээн. «Холдуң оң сөөлдары» деп моол улустуң ырын Севил Ыңгыыт хостуг шөлээн бадырган. Ажыл чызыр, аас-биле херек бүүрер дүжүметсиг чоруктарны шоотка-ан «Дарганың өрээлинге» деп ынтернсиин база үе-бээ чүүлдеп төзээлиг.

Корык, үзбек, тыва таңчылар, моол, тыва, орус ырлар күүсселдези. Бо коллективтиң программазының интернационалзы ут-шинн тодарадып турар. «Тыва чаңчылдаро» деп фольклор көргүзүүлем-даа экидир хөөлээп болгу дег-даа болза, ниитизип-биле чүүл дутайын чугаалаар ээзи бодалды илередип турар. Культура бажыңының директору Айлана Чоодуевна Арөкчаевның идепкейлиг чоруу, ажылының эки талазы бо конпертен-не тодарай билдиниң турар.

Район төвүнүң бот-тывыңгыр артистериниң конпертиниң деннели черле бедик, ындыг болбас арга чок, шыырак биилгиг, түскай эртемниг культура, уран чүүл спецназистери мында хей. Хей чылдарда ажылдан келгенинер-даа, чаа эгелеп чоруурлар-даа бар. Эртикеп көрүүлерниң лауреаттары-даа ойнап турдулар. Чижээлээрге, орус улустуң кылдыг хөгжүм херекселдериниң оркестри (удуртукчузу Раиса Самдан). Хей книги киржикчилиг бо оркестриң күүсеткеи чогаалдарын көрүкчүлер чылыы-биле үзнаап.

Тыва АССР-ниң культурэзының алдарлыг ажылдакчызы Бригад Дүпчүр удуртқан национал хөгжүм херекселдериниг күүсселде бедик денгелдиг. Херээжеңнер база солдар ансамбльдериниң эки күүсселдерин демдеглеп болур. Ийиниң, үштүң, дөрттүң ырларды бо коллективте чүгле албек болгаш, шынарыг база ынн. Ону онзалап демдеглеп болур. Мөренде дег. Тес-Хем темазыкта баштаң кожаннар (үш ооп, үш ыяетын) көрүкчүлерниң сетинхөөнүн кедүрген. «Ийи назайның чугаазы» деп тооду база дээштиг.

«Чаа оруң» совхозтуң Культура бажыңының «Тарлашкыны» ыры-хөгжүм ансамбли чиртиледир ойнап турда, бот-тывыңгыр артистер көрүкчүлерге аян тутка-ан. Кайы-даа коллективтиң күүсселдеринде уран чомчулгалар база киргеп. Ылангыя Дайынчы Дамба-Хуурактың, Владимир Самыяның уран чомчулга күүсселдези эки болган. Эрзин районнуң конперт көргүүлериниле партия райкомунуң, райкүүскомунуң дээш өске-даа улуттуунуу ажылдакчылар база идепкейлиг киржип турарлар. Бот-тывыңгыр уран чүүлдүн хөөчушнары Доржу Чыргал-оол, Вероника Күпчүн дээш өскеледа эштерни мактаавас арга чок.

Эрзин, Тес-Хем районнарның культура хүннериниң баштайгы ээлчээ шак мындыг ынаылыг, организастыг эртикеп. Даравазында ээлчег, тес-хемчилер, силерде. Чогаадыкчы чарышка чеднишкиннерни силерге күүседивис.

Боңуймаа ДИРЧИН.

«ДАҢГЫНА-89»

БАШТАЙГЫЗЫ БЕ АЗЫ СӨӨЛГҮЗҮ БЕ?

Чараш кыстар шилилгези—республиканың амыдыралында чаа үүл. Ынчангаш оон чонның деткимчезин алган бе азы чок бе дээрзин түнээри амдыызында эрте: редакцияның чагааларында-даа, улустуң чугаазында-даа бодалдар ангы-ангы. Конкурстуң ады безин маргылдаалыг. Ынчангаш силерни бо конкурс баштайгызы бе азы сөөлгүзү бе деп айтырыгларны харыылаарынга киржиринче чаладывыс. Чагааларны чүгле июнь бирге чедир хүлээп алыр, оон соңгаргызын хүлээп албас, харыы бербес.

Сайгарылгага үндезин болур чүүлдер—парлалгага үнген материалдар, радио болгаш теледамчыдылгалар, конкурстуң киржикчилериниң база көрүкчүлериниң, дружылгалыг кижилериниң чагаалары. Чамдык чагааларны бөгүн парладывыс.

ТАЖЫЗЫ КАЙЫЛ?

«Даңгына-89»-ту көргеш, (кайы-даа черниң) ыяка өөрүүр-дүр мен. Тоолдан дыпнаан дээрден башка, дириг даңгынаны кым көргеп боор. Эде тургустунуушкун деп чүве магалыг боор чүведир-ле, чүүү-даа көргүзер.

Шилип алган даңгынавыс бодүүн, биче сеткилиг ышкаш боллуу. Ол бүтү сөөлүнге кестү бээр, а ам даңгынаның тажызы кайыл? «Тажы-89» деп конкурстан чорутса чүл? Оны кавчаар тывар чүвел?

Галина САПДЫЙ-ООЛ.
Бүреп-Аксы.

КЫСТЫГ КИЖИ КЫЯ СӨГЛЭЭР

Чараш кыстар шилиирингe болгаш оларны шанзаарынга үндүрген акшаны кайның алган силер, оргкомитет кежигүннери? Аңаа киришкен улустуң орук төлевирин, аъш-чемин, хонар-чыдар черин төлээр акшаны кайның алганын чүге чарлавайн турарыл? Улустуң ол хөреңгин В. И. Ленин аттыг совет уруглар фондузунган алган дижил турары шын бе?

Акты — ак, караны — кара дээр мен: кончуг багай конкурс кылып турар-дыр силер. Тыва кыстарга ол канчап-даа таарышпас. Оон ынай, соонда кандыг-бир чүве болур болза, конкурс кежигүннери харыылаар бе? Чок ыйнаан? Мен-не ол конкурс кыстарның амыдырылынга кедилиг болгаш өөрүнүг чүве кергүспес дээр мен: «Кыстыг кижи кыя сөглээр» мээн чагыым ол. Ынчалза-даа чок дээн чараш кыстар — мөнде, оларымны акаа киришпирбес мен. Олар боттары-даа ынаашпастар. Оон орунга кыс кижиниң үран-шеверинин, эвилел-эзелээнин болгаш кежээзинин конкурстарынга кыстарымны албадап киирпитирер мен. Чогум даңгына—ыяыгуртан бай кижиниң курына-дыр. Конкурстуң организакчыларында оны билир кижиниң чок болганы база дүүренчиг.

Бо даңгыналарның үгааны мерген эвес болду, билии база кызыы-дыр. Өгүүл эжиниң үүн биилбес кижи канчап ол өгүүл ээзи болуп шыдаарыл? Үүглардан салып турар айтырыгларынар база элдептиг болду, ындыг айтырыглар-биле кыс кижиниң шынарын канчап билип алыр чүвел? Айтырыгларны көрүкчүлер салыр турган. Ажыы-биле чугаалаарга, силерниң оонар конкурс эвес, аңаа белеткел чок «конперт» болган. Ынчангаш мен ону черле деткивес мен.

Сүзүкей ОПДАР.
Кызыл хоорай.

АДЫҢ БОДА!

Моон мурнунда парлаттынган материалдар, чижээлээрге, «Чарөжынга май хайындырып ижер эвес» деп материал «Даңгына-89» конкурска четче тайылбыр бербээн деп бодаар мен. Ынчангаш мону бижиирин бодадым.

Бистиң аныяк кыстарывыс бажыңның херээжен өөлери, үүглериниң аваалары, ажыттелүүн кижилериниң — харысалгалыг кижилер аңаар. Ам дээрезинде оларның чаражын, оларның эвилел-эзелээн болгаш утаанының магаданайн чүнү магадаар бис.

Бистиң кыстарывыска маға-бодүн көргүзери берге шылгадда болган боор, эгеннинчел тыва кижиге болдунмас чүве-дир ол. Узун, чинге кыстарны бүдүн курлуг тыва дерликтер дыка-ла квастаар ийип. А бисте ындыг топнарны түскай дааранынга чөрлери безин дааранзе — эптиг, чиик болгаш серинн хевээнс көзүлбестээн. А конпертке кестүп кээр чолдак «чавыпчактар» — тыва төп эвес, аңаа хоюткулар-дыр. Олар, шынап-ла, бүүдүү пинональ хевээнс турган болза, каяа-даа педип алган чоп Тывадан тынылбас, ону бүдүүрүптер кооперативтеп тургустунар болза!

Кыс бүргүү аныяңда чөрле чараш, ынчалзажок оон чаражын аажы-чаң чайырлап чоруур. Кижиниң чаражы ында, «Арыың бодава, адың бода» деп чүве ол-дур, бо үлегериин шыпшыындан кымдаа чаңдыр базып шыдавас. Тыва кыстарга конкурс херек бе дээрзин чонның үлегер домаа үзе сөглеп кээп.

Оля НАМЧЫКАЙ.
Улуг-Хемниң Торгалыг.

ЧАРАШ КЫСТАР—ЭКРАНДА

Чараш кыстар шилилгезинин Бирги бүгү-эвилел көрүлдезин кижи бүрүзү Төп телевиденне программазындан май 20—21 хүннеринде көрүп болур. Чүгле көрүп эвес, шилилгеге киржип база болур. «Известия» солуннуң корреспондентизи Төп телевиденнеңин аныяктар программазының килдис эргелекчизи В. Федулеевтен ол дамчыдылгага белеткелдин канчаар чоруп турарын чугаалап бээрин дилээн.

— Вячеслав Михайлович, чараш кыстар шилилгези делегейге болуп эгелээнден бээр чаңгыс эвес оп-чыл эрткен болгай. Оон бистиң чуртувуска база тыштын келгеин көрүкчүлерниң ортузунга хей чугаазы болдурган. чамдык кижилер ону деткивейн турар.

— Барыын чүк чуруттарыпа мынг көрүлдезинин организастаары конпан-тывыш болуп берген. Бистиң чуртувуска үш чүс ажыг ындыг көрүлдеп эрткен-даа болза, ындыг чүве чок.

— «Московская красавица», «Мисс Очарование» көрүлдеринге кээр чолдак «чавыпчактар» — тыва төп эвес, аңаа хоюткулар-дыр. Олар, шынап-ла, бүүдүү пинональ хевээнс турган болза, каяа-даа педип алган чоп чаңгаш бис реклама, хөгжүм, видеоклип болгаш өске-даа чалгаараачыг эвес чүүлдерни немээн бис. Баштайгы көрүлдениң соонда артыкаа кыстарны косметологтар, модельер-лер, эмчилер, балетмейстерлер бир педеля өөреткеп. Оларның үндүрген күжү халас барбас дээрзинге ылгээр мен.

— «Московская красавица», «Мисс Очарование» көрүлдеринге жюри кежигүннериниң шиитпирнге чоп удурланып турган болгай.

— Ийе, ону билир бис. Харын, ынчангаш ам болур көрүлде жюри чок болур. шиитпкелдн көрүкчүлер боттары үндүрер. Май 21-де түнүнде көрүлдеде «Россия» конперт авазы «09» телефон-биле харылаза тудар. Кыстарны телевизордан көрүп органы, каймалының «Мисс СССР» болуруп көрүкчү бүргүү телефон памчыштыр сүмелеп болур.

— Тиилекчиин дүжүлгелинге олурупкан көрүкчүлер олла хүн көрүп шыдаар бе?

— Ийе. Ол-ла кежээ шаңналдарны база тыпсыр бис. Совет эстрада артистериниң конперти база болур. Көрүкчүлер оон ынай «Мисс Мирабо-88» көрүлдениң үзүндүлерин база көрүп болур.

И. АХРЕМЕНКО.
(«Известия» солуундан).

«АЯНДА»

Шагаан-Арыг хоорай болгаш районнуң суурларынга «Аян» ыры-хөгжүм ансамбльдиң концертин хей киижи көргеп. Зал долдур олурупкан көрүкчүлер аныяк ансамбльдиң чаа концерт программазындан хөйнү манап турган.

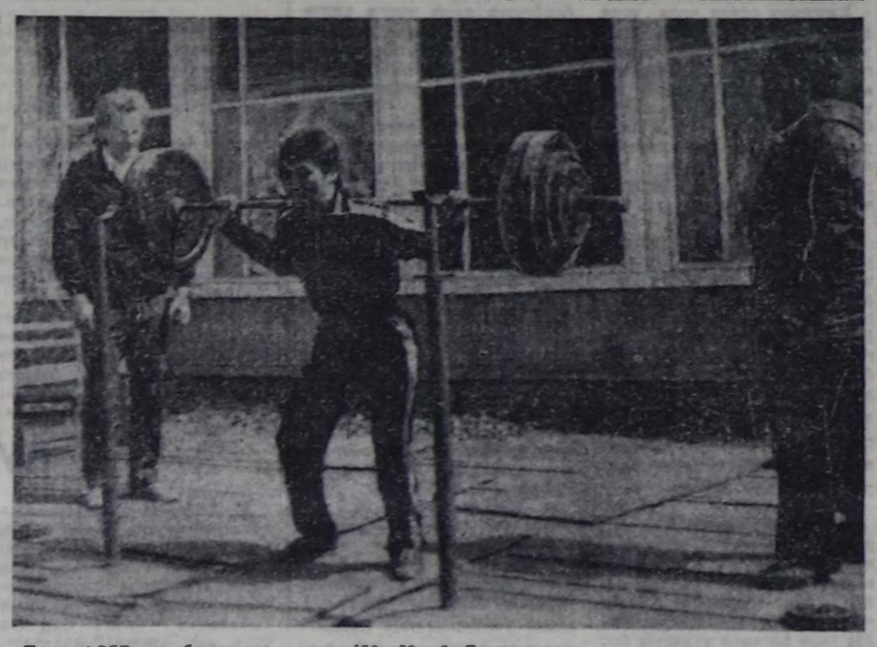
Концерт багай эвес эгелээн. Сыгыт, хөөмей биле тыва ыры күүсселдези сетинлге дээп турлу. Ынчалза-даа ансамбльдиң хөгжүм үделгеан орус, тывазы-даа билдинмес, даап-шимээнниг эгелээн соонда, хөөн карарып батты. Аянзыдар дээш эмин эрттир «хойтпактап» кааннан тыва ырларның сөзү-даа орта дыңналбас. Оон кадында артистериниң хөлүн эрттир даштыкы ансамбльдер, белүктер оттүнүп, «чапнап» турары, артистериниң ужу-бажының чудаңгы, селбегер кестүү тыва ансамбльдиң адынга, тыва национал культуравыска шуут таарышпае.

Аныяк артистерге боттарының ол күүсединн турар ырлары, хөгжүм үделгеин таварыжыр болду ыйнаан. Ынчалза-даа бир-тээ тыва ансамбль болганда, ам арта Тываның үран чүүлүн хей-хей область, крайларга, даштыкыга бараалгадып чоруур артистер алыс тыва шынчизин утпас, салбас болза эки. Аяның адын сыкпас херек.

Бо ансамбльдиң мурнунда чылдарда программазы амыдыңдан байлак, көрүкчүге чедирбигир турган. Эртен ажылга келгеш, ол дугайында элээн сайгарып чугаалаштывыс. Ансамбльдиң артистери аныяк, ол талазы-биле тускай мергежилги чедип алган, таланттыг-дыр. Программаны тургусканы чедимче чок деп санадывыс. Оон аңгыда, артистерниң хевинче көрүкчүлер кичээнгей салган. Конперттиң ийиги чартыынында оолдар үшүн кежеле, кижи бүргүү тос башка кеттинин алган, а бир артист спортчу хөйлеп, триколүг болду. Аягы үеге дүүшкек хепти каичаа даарадып ап болбазыл? Ансамбль чаңгыс конперт көргүзүүнден безин ортумаа-биле сапаарывыска 500 рубль чедир орулганы алыр-дыр. Артистерге каш ягзы хепти даарадып болурупун арганы бар ышкажыл.

Көрүкчү кижиниң бодазын артистер хүлээп алыр боор. Ынчангаш ансамбльдиң алыс тыва утка-шынарынче сагыш салып ажылдаарын күзээр-дир мен.

Раиса КОШКАР-ООЛ.
Шагаан-Арыг.

Тыва АССР-ниң бирги черн дээп спорттуң шой көдүрериниң талазы-биле үш ягзы хевирге маргылдаалар ийи хүнүң дургузунда Кызыдың И. Гастелло аттыг культура болгаш дыштанылга парыгында болуп эртикеп. Үк маргылдаазарга аар, чиик дециэи аайы-биле бежеп ажыг шой көдүрүкчүлери Ак-Довурак, Кызыл хоорайлардан киржип, күжүү шенешкеннер.

Түс-түс кежээ аайы-биле Ак-Довурак хоорайның шилиндек командазының киржикчилери — шой көдүрүкчүлери, үш хевирге Валерий Саая 362,5, Виктор Ооржак—375, Александр Маады — 405, Марат Мумурбаев — 425 килограмм пойну тустуста көдүргүзээш, чемпионнар болганнар. Аар дециэлерге үш хевирге Кызыдың спортчулары Михаил Чимит-Дорж—475, Евгений Черногривов—602,5, Александр Поэзбшик—525, Леонид Бернигов—450, Юрий Грищенко—415 килограммны көдүргеш, база чемпионнаннар.

52 килограмм дециэлит Игорь Паршин оорлаан чыдып алган, ийи холдан 87,5 килограммны, Геннадий Бичеоол (оон дециэи 56 килограмм) —175 килограммны көдүрүпкеш, республика рекордун тургусканнар. Ол шыкаш 62 килограмм дециэлит хоочун спортчу Евгений Черногривов бодунуң үжениийи чыл дургузунда шой көдүрүп келгениниң чылдарында республикага ийи рекордту тургускан. Ол штангалыг шойну 250 килограммны, шой көдүрениин классикпг үш ягзы хевирнпге — 602,5 килограммны көдүргеп.

Оон-биле чергелештир оңгалаан айтыр үжүрлүг чүве болза, Тываның спорт организацияларының удуртукчулары спорттуң бо хевирнпче бөлүүг кичээнгейин үгландырарны чугула. Бо мартылдаадан алдаш көөрге бээн мережилдиг аныяк спортчуларның саны көвүдеп, бирги разрядтың нормазын ажыл турар түнелли көргүскеи өөрүнүг. Ынчангаш шой көдүрениин үш ягзы хевирнпге Бүгү-эвилел федерациязы 1990 чылдың чазынында Кызылга «Аяның төвү» Бүгү-эвилел мартылдаазын эртиреринн бадылаан. Бо улуг эвилел чергелиг маргылдаазга белеткелли бедик денгелге чорудар чүве төлээлэе амдыгаштан таарымчалыг байлалды курузаарынче республиканың спорткомитединиң кол киткээгейин салып, эге тургустуушун, шой көдүрениин үш ягзы хевирнп үлегинн-биле сайырадырын үе иеген недген.

Алексей ДЫРТЫЙ-ООЛ.
ЧУРУКТА: маргылдаа үезинде.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

КИНО

МАЙ 17-ДЕ

«НАИЫРАЛ»: «Долгая разлука» 9.10, 11.50, 14.30, 17.10, 19.50 шактарда.

«Видеозал»: «Двенадцать стульев» 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ШИОНЕР»: «Приключения Сэзса и Нелл» 9.10, «Пусть я умру, господи...» 11.10, 13.00, «Забавы молодых» 14.40, «Враг мой» 16.50, 18.40, 20.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Боль» 15.00, «Великий перелом» 16.40, «Вам что, наша власть не нравится?» 18.40, 20.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Брат, найди брата!» 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ЛЕТНЯ»: «Фараон» 15.00, 18.40 шактарда.

Кызыл-Мажалык ортумак школазының 1964 чылдагы доозукчуларын 1989 чылдың май 25-те 11 шакта Кызыл-Мажалыктың № 2 ортумак школазынга чыглырын чарлап тур.

ӨӨРЕНИРИНЧЕ ЧАЛАП ТУР

КЫЗЫЛДЫҢ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУДУНУҢ БОТ-ӨӨРЕДИЛГЕ САЛБЫРЫ дараазында тускай эртемнерге абитуриентилер хүлээп алырын чарлап тур: «педагогика болгаш эге өөредилгенин методиказы», «педагогика болгаш психология» (школа назыны четпээнинин), «орус дыл болгаш литература», «география».

Киреринин экзаменнери — июнь 1-деп 15-ке чедир. «География» тускай эртемге — географиядан, математика (аас-биле), орус дыл болгаш литературадан (бижимел-биле): «орус дыл болгаш литература» тускай эртемге — орус дылдан болгаш литературадан (аас-биле болгаш бижимел-биле), ССРЭ төөгузунге; «педагогика болгаш психология» (школа назыны четпээнинин) тускай эртемнпге — математикадан (аас-биле), орус дыл болгаш литературадан (бижимел-биле), тыва болгаш орус дылдарга (аас-биле); «эге өөредилгенин педагогиказы болгаш методиказы» тускай эртемге — математикадан (аас-биле), орус дылдага болгаш литературадан (бижимел-биле), тыва болгаш орус дылдарга (аас-биле) экзаменнерин дужаар. Сөөлгү айытгыпган тускай эртемнерге беседалажымышкын түнелдерн-биле ол тускай эртемге таарыжыр оргтумак тускай эртемнпг болгаш эртеминин адын-биле бир чылдаи эвээн эвес үеле ажылдаан кижилерин хүлээп алыр.

Беседалажымышкыны май 30-де болур.

Билдирипшкиннерни апрель 25-тен май 20-ка чедир харазында чүүлдер-биле кадыы хүлээп алыр: ортумак эртеминин дугайында документ (боду); сөөлгү ажылдаан черинден үш ат салгаи характеристика; № 086/У хевирнпн медицина справказы; күш-ажыл дептерниң хоолгазы; 3×4 хемчээлдиг 6 фото-чуруи. Паспортту боду экелп көргүзер.

Пистнтуттуң адресн: Кызыл хоорай, Ленин кудумчуу, 35, кабинет 101, телефон 2-20-36.

Редакторлуң орлакчызы К. К. САТ.

ТВ Телевидение

МАЙ 17
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 Хоккей. Лига кубогу. 9.55 «Ынак-даа болза, ашакка барбаан Ася Клячинаның төөгүзү». Уран-чечен фильм. 11.30 Медээлер. 11.40 Черниг уругларга чүүл. Хүтайында ырлажып турарлыл. 12.30 — 13.30 «Делегейнин дескиндзыр». Альманах. 15.30 Медээлер. 15.40 Музыка эртинели. С. Прокофьев «Александр Невский». Кантата. 16.20 Телефильм. 16.45 Конперт. 17.00 Уруглар шагы. 18.00 Делегей улустарының чогаадылгазы. 18.45 Бөгүн делегейде. 19.00 «Агро» Тележурнал. 19.30 Мультфильм. 19.40 «Ыры-89». 21.00 «Үе». 21.50 «Чадалар». Уран-чечен публицистик программа. 23.05 — 23.25 Бөгүн делегейде.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-таймылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Физика. 8 класс. Робототехника. 9.05 Немец дыл. 10.05 Эртем-таймылбырлыг фильм. 10.20 В. Н. Тотиптев хүтайында. 11.05 Немец дыл. 11.35 Чаңгыс аскинир аваанда куштар болгаш аннар. 12.05 «Сөңгу чүкте район». Уран-чечен фильм. 11-ги серинзы. 13.05 Медээлер. 13.15 — 13.45 «Румба, вальс, аныяк назы». Фильм-конперт. 17.05 Медээлер. 17.15 «Сөңгу чүкте район». Уран-чечен фильм. 12—13 серинлары.

КЫЗЫЛДАН

19.05 Киножурнал. 19.15 «Аяның төвү». Үндүрүлгезе: Медээлер. «СЭКП ТК-ның пленумнарын ярзынга харылаалар дутайында айтырыг чугаалажыр Пленумунга» утка-шуур 19.45 Медээлер. 19.55 Чараалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг улунар, чаштар!». 20.15 «Чээн Сибирь». Киножурнал 20.25 «Николай Быков. Фронтучу кинооператор». Барымдаалыг фильм. 20.45 Чалаг-терге маргылдаазы. ГДР-дең дамчыдылга. 21.00 «Үе». 21.50 — 23.40 «Сөңгу чүкте район». Уран-чечен фильм. 12—13 серинлары.

Эрзин районнуң Кызыл-Сылдыс ортумак школазының 40 чылынга турааскаткан ужуражылга 1989 чылдың май 25-те болур. Бугу чылдарның доозукчуларын апаа келирнпе чалап тур.

ШКОЛАНЫҢ АДМИНИСТРАЦИЯЗЫ.

167000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

«ШЫНЫЫН» телефоннары

◆ Редактор — 3-43-34;
◆ орлакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
◆ приемная — 3-34-26;
◆ харыылаачызы секретарь — 3-34-92;
◆ орлакчылары — 3-45-93;
◆ партийна амыдырал киижизи — 3-36-42;
◆ совет тургузуг, социал айтырыгзар киижизи — 3-34-08; 3-41-23;
◆ үзетпир киижизи — 3-34-49; 3-36-73;
◆ агроүзетпир киижизи — 3-41-16;
◆ пропаганда киижизи — 3-34-57;
◆ культура киижизи — 3-39-15;
◆ информацпя киижизи — 3-37-11;
◆ чагаа киижизи — 3-39-03; 3-34-39;
◆ корректорлар — 3-34-19;
◆ бухгалтерия — 3-43-41;
◆ очулга киижизи — 3-34-93;
◆ үнзутучулар — 2-27-41;
◆ солуп иезбейн баргаида — 2-32-75.

Чыгза 300 назын үнер. Хемчээли 2 нарлалгө ашпаз. Тиражы 25400 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үнүтүүр чер. полиграфия болгаш ном салгынын керектериниг газазы-биле күүгүе комитединиң типографизы. Кызыл, Шетинкин бала Кравченко кудумчузу, башкы № 1.

Чагыг № 278. ТС— 00163.

Индекс 54241

БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунун, Тыва АССР-нин Дээди Соведиинин болгаш Министрлер Чөвүлелиннин органы

1989 ч. май 18 четверг № 116 (14016)
1925 чылда үнелезилеттингеп.
Өртээ 3 коп.

Часкы хову ажылдары

ЧЕР КУРГААН. СУГГАРАР БИС

«Кызыл-Даг» совхозтуң механизаторлары, чер ажылдыгларын бо үнүнерде ынча деп чугаалажып турар. Ол шын. Районнуң тарылга шөлдерин, ге чорүүрга, арык-бугаларның кол нуруузуунда суг чок, курган, а апрельде болгулаан часкы хат-когуурум хөрүнүүң үстүкү каъдын дыка-ла хадып каапкан. Ам хөвүшөлдер, тывааларның чугаалажыры ышкаш, «куу алгы-ла». Шак мындыг берге ойде кызыл-дагжыларның чүгле суггаттыг черге тараа, сиген тарыыр деп турары чоп-тур. Олар ам башкарылганы боттары билир болганда, ынча деп шиитпирлээнин ийи. Мурнунда ышкаш, «ынча гектар черни чаштырдыпты» деп паспорттаарының ораунга, кажан, канчалдыр, түүү тарыла эккил дээрзин боттары билир.

Шынап-ла, районга чоруп турган, черниң курганнын көргеш, кижи муңгараар чорду. Тюли биле Кызыл-Даг арезында аргышканнар дорт-тап турар, Хемчиктиң улуг унунда, оон хей саанныг адырыктарында-даа, оода чадаарда бир арык хире суг безин чок чорду. Май 12-де мындыг турду. Часкы агаарның кадыгшыринниң демдээ ол. Бо үеде Хемчикке суг чок болуру ховар тавариылга. Чыл кандыг болуруун дээрзиниң хереглиин ол.

Чазы хар эрип турда, хемнерге сарыг-суг бады келгенде, районнуң суггатчылары харын шору суггарын турган чүве. Ол дугайы чогуур организнарның сан-медээзинде бар. А оон? Соогам, хемнерниң суу тыртылып, кадмо калгылаан. Хемчиктө мындыг, а оон бир адыры Оорут деп хемчигештиң суу харын улуг унунда шору агып чыдаар. Оны аныглаом, ажыл-чыннар черни суур үстүнде суггарын турар чорду.

Бо ажыл-агыйда часкы тарылганың пинти байдалын, кандыг-кандыг дүүрешиг болгаш шиитпирлээн айтырылар барыл дээрзин совхозтуң кол агроному Буян Хертекович Биличейден сонуургаан мен.

— Суггатты апрель 24-те эгелээнивис. Планывыс 630 гектар, суггарып алганывыс 54-ле гектар. (Май 12-де мындыг турган). Суггатта 6 звеноны тургустувус. Олар аренда керээзинче киргеп. Бо чылын пинтизи-биле 700 ажыг гектарга янзы-бүрү культураларны тарыыр биспеп, ол таймылбырлап эгеледи.

Эң ылаңгыя Орлан-оол Доржу. Чылбак-оол Эртине, Борис Кувгаа оларның звенолары үениң тургустунун келгеп берге байдалын көргеш, суггатче бүгү күүтү салганын кол агроном чугаалады.

Мурнунда чылда трактористер төнчү түңнел дээш харылаапас, чүгле черни аккадырып каар, ол-ла турган. Ам мында чаа түүл болуп, дүжүт дээш трактористер база харылаавас. Ындыг болганда, суггатчылар биле механизаторлар төнчү түңнел дээш ажылдап эгелээн. Бо чаа түүлге кол агроном Б. Биличей дыка ынанып турар кижи чорду. Тараажыга — механизаторга арга-ла херек. Кургаг черге, мурнукузу ышкаш, үрезин чашпас деп шиитпирлээни, бо чылын кызыл-дагжылар, черни эң өйү-биле хөрө бергенивис бирымдаазы деп санаар херек.

Апрель 24-те эгелээн улус май 12-ге чедир 54-ле гектарны суггарып алганы база оожум-дур ийин, оожум. Мында ажылды четпес организастаан деп дорт-ла чугаалаар аппаар. Дүне суггарбайн турар-дыр. Ынчаннас болза, чүгле хүндүс суггарар бис дээр болза, бо-ла суг кыс үеде совхоз бодунуң суггаттыг шөлдерин кажан суггарып четтиргеп?

Бо чылдың часкы тарылаында «Кызыл-Даг» совхоз база бир чаа түүлду эгелээн. Ногаа звенозун тургускан, ол коллектив инти алган оруглары-биле саналжыр. Плавда картофель, ногаа тарыырда көрдүнмээн. Ол хире 2 тонна ногааны, 5 тонна картофельди тарыыры-биле белеткепин турар. Мажалык фермазынга ногаанын олуңнерин агровом Галина Допгак боду тарып өстүрүп алган, боду-ла хайгаарап турар чорду. Бодүүнү-биле техниканы кылдырып алган, ону демир суугу салгаш одап турар. Арга-ла херек. Оон аңгыда, ол-ла фермада хос бажында картофель үрезинге 10 тонна бар. Ону кол агроном боду баштаваш. Хакасиядан барып садып алган, бир килограммның өртээ 50 көпеек. Ам канчаар: моон соңгаар картофельди тарып өстүрер, ынчаннаш совхоз боду үрезинни белеткеп алыр сорулганы сакпаан. Шак мындыг чаа түүлдерни кылып, дилеп, тып ап турары эки-дир. Ону мактаар апаар.

Черле алызында барып, «Кызыл-Даг» совхозка тараыла шөлү үлгадыгын кол агроном Б. Биличей тайылбырлады. Чүге дизе чайгаар үнген сиген белеткээрнинге планны улуг, ону совхозтуң амгы шөлдериндең белеткеп алырының кайдыг-даа аргазы чок. Ынчаннаш чаңгыс чылдыг сиген тарыыр шөлдерниң шуут шуптузун аңдаргаш, зиаа түүле хөй чылдыг сиген тарыыр аппаар. Оон башка чер ажылынын каражалы улуг. Эрткен чылын кызылдагжылар 150 муң рубль карылгалыг болган. Уңуш-дүжүттүң чавызы, ажылды организастаан шыдаавайның чылдагааны мындыг болган.

— Моон соңгаар үрезинни (тараа, картофельдинин) боттарывыстың аныглаар бис. Өске черлерден экелген үрезин хей, таарышпас болур деп механизаторларывыс негеп тур — деп, Буян Хертекович дыңнатты. Кол агрономун ол чугаазынга мен. бир талалында, механизаторлары даапп оон оорушкузун биилим. Олар база кол агроном-даа чаңгыс сеткилдиг болганда, ажыл черле алыс эки түңнелдиг болуру чугаажок. Шынап-ла, бот-оруглагарылгаже киргеп механизаторлар эрткен чылын совхозтуң шөлүнге өстүрген дүжүттинден бо чылгы тараа үрезинин арттырып алган. Өске черлерден үрезин садып алыр-дыр дээрге агрономга чөпшээреевээнивис.

Дүжүтке кол чүве үрезин болгай. Бо дугайын сонуургаарымга, үрезин ажырбас дээрзин кол агровом тайылбырлады. Ындыг болза экидир-ле харын. Ол ышкаш тарылга шөлүнде хөй одекти төккеп.

Буян Хертекович бо совхоз мурнунда салбыр турда базала агрономнап, салбырның башкарыкчызы-даа болуп, ур ажылдаан. Ынчангаш черни билир. Ол талазы-биле маргыжып, үдуртуур ажылдакчыларга чөмеледи-даа келген.

— Мурнунда болза, буга дөөң кызырда, ыяап-ла Тэвлиже кежер, трактор, бульдозер, экскаватор дилеп, патла боор чүве. Ам боттарывыс ындыг техникалыг бис — деп, Б. Биличей дыңнатты. Кол агропомнуң чугаазынган чүңү экерип болурул? Черле боттарывыс ындыг техниканы планы улуг, ону совхозтуң амгы шөлдериндең белеткеп алырының кайдыг-даа аргазы чок. Ынчаннаш чаңгыс чылдыг сиген тарыыр шөлдерниң шуут шуптузун аңдаргаш, зиаа түүле хөй чылдыг сиген тарыыр аппаар. Оон башка чер ажылынын каражалы улуг. Эрткен чылын кызылдагжылар 150 муң рубль карылгалыг болган. Уңуш-дүжүттүң чавызы, ажылды организастаан шыдаавайның чылдагааны мындыг болган.

— Моон соңгаар үрезинни (тараа, картофельдинин) боттарывыстың аныглаар бис. Өске черлерден экелген үрезин хей, таарышпас болур деп механизаторларывыс негеп тур — деп, Буян Хертекович дыңнатты. Кол агрономун ол чугаазынга мен. бир талалында, механизаторлары даапп оон оорушкузун биилим. Олар база кол агроном-даа чаңгыс сеткилдиг болганда, ажыл черле алыс эки түңнелдиг болуру чугаажок. Шынап-ла, бот-оруглагарылгаже киргеп механизаторлар эрткен чылын совхозтуң шөлүнге өстүрген дүжүттинден бо чылгы тараа үрезинин арттырып алган. Өске черлерден үрезин садып алыр-дыр дээрге агрономга чөпшээреевээнивис.

девискээрниде Алаак деп черге чаа суггарылга системазының тудуу эгелээр. Ону ажылдалга киргеп соонда, суггаттыг 230 гектар шөл немежир. Чаа ажыл-агыйга улуг немере.

Кол агроном Буян Биличей механизаторлар, суггатчылары-биле сүмелешкеш, бо чылын чажыллаңы май 25-те эгелээр деп шиитпирлээн. Үстүнден ыйдыышкын чокка боттары ажылды башкарар, апарганда, үзүе боду-ла шиитпирлээй. Ынчангаш кол агроном совхозта чер ажылының хөгжүлдезинин талазыбиле элээп-ле хаяа бодедыгы киижи-дир деп билдим. Совхозта шаа чогуура, картофель шыгжаар склад чогуура арай муңгарай-дыр. Мажалын фермазынга картофель шыгжамырын бодүүн төлевилелбиле тудуп эгелээрин од дыңнатты.

Чер ажылдыглары арендаже кажан киирерин сонуургадым.

— Далашпас бис, көөр бис — деп, Б. Биличей харылады. Шын харын, хей-биле кадыг «чугаалап кире бээрге» хоржок. Чаа арганы ажыглаарда хынамчалыг өөремир херек. Совхозтуң тараажылары бо чылын экономиктиг болгумге ол-ла түүлдер дугайын өөренген. Ам аттестация эртер деп турар. Бо ажыл арай-ла озалдаан аа. Часкы тарылгаже киреринниң мурнунда ону эрттиринкен болза экп. Агаар медээзин алырга, моон соңгаар чылыр. Ынчангаш тайгалар баштарында хар, зоо эрнир, суг немежир. Чаъс чок чылда суггатты-ла ажыглаар. А Кызыл-Дагның шөлдеринде суггу дун-хүн чокка ажыглаза! Суг дээрге ажок үнелиг хайыра-дыр. Бо курган чазын оон үнезе ийи дакпыр улуг. Бо дугайын «Кызыл-Дагның» тараажылары, совхозтуң кол агровому хажыгындан сүме чокка, боттарыла башкарып бээр боор деп бодай-дыр мен. Бар суггу бар-ла шаа-биле ажыглаар-ла. А совхозтуң механизаторлары суггат чок черге үрезин чашпас дээш тергиин шып-дыр.

Седеп ХЕРТЕК.
Бай-Тайга район.

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ ЛИ ПЭН-БИЛЕ УЖУРАЖЫЫШКЫНЫ

Май 16-да М. С. Горбачевтуң ККП ТК-ниң Политбюрозунуң Докгаамал комиссиязының кежигүнү, Кытат Улус Республиканың Күрүне чөвүлелиниң Премьери Ли Пэн-биле чугаалажымышкыны болган.

Коза турар ийи социалистиг күрүненниң аразында харылзаалариың чогумчуттуганының бодустакы болур дээш декпелде совет-кытат ужуражымышкынга кытат чазактың удургучулуу бедик үнелелди берген.

Шынап-ла, совет-кытат харылзаалар чаа үе чаъаже үнген, оон кандыг боон турарының уг-шинни тодарадып алыры конуут чугула деп, М. С. Горбачев чөпшээреңнеп. Делегей шиитилежилгези айыыл-халапчың кырында келген деп делегей мегерел биилп турар. Амгы бодтуг түүлдерге социализм чурттары база чөнчыгып өөренирининиң айтырыгары тургустунуп келген. Бодунуң негелделерин үе биске садып турар, оларны өөренип база политиканга чогуур-биле барымдаалап иевөр чугула. Бөгүнүрүнүң планнарын күүседиринге Совет Эвилелиниеде. Кытат Улус Республикада-даа таарымчалыг шаптыкы байдалдар бир дөмей негеттинерни бистер биилп турар бис. Ындыг болзажок, бүгү чүве оон-биле кызыгаарлаттынмас. Биске, өске бүгү чурттар-биле бир дөмей, ядролуг болгаш экологтуг халапты, экономика талазыбиле сайгыраңгай болгаш кошкак хөгжүлдезиг чурттарның арезында улус ылгалдан тургустунуп ксөп турар айтырыгларны бирымдаалап көөр үнүүр таварышы турар. Амгы үеде оон үндезиниге деп эрге, бот-боттарының ыяшкы херектериниге киришпес чорук деп түүлге чугаалашканнар чөпшээрешкеп. Чүгле мээнин шын деп бадыткаарып кым-даа оралдашпас үжурлуг. Бот-боттарыпга дыңнадыышкын, бот-боттарының дүржүлгазын өөренири, марксизм теориязының хөгжүлдезинин болгаш социалистиг тургузугуп практиказының чугула айтырыгларының талазы-биле саналдарны болгаш туруштарны тулгаштырары ажыктыг болур.

Социалистиг хөгжүлдениң аргаларының болгаш методтарының айтырыгларының талазы-биле сагал-оваа сонгучуушкуннары долу болгаш ханы утка-шиварлыг болгаш. Социализмни чаа деңнелче көдүрер, аңаа амгы үеның бедик шиварларын киирер ужурлуг кылдыр боттандырып турарывыс чаартылгаларга болгаш реформаларга кайыдаа таланың улуг совуургалы бар дээрзи илереттингеп.

Экономикага, политиктиг системага болгаш эмдирлалдың өске-даа талаларының чаартылгаларының түңнелдерин канчаар үнелеп турарын чугаалашкан талалар дүүштүрүп көргеш. Оон-биле чергелештир реформа үеэниде тыптып кээп турган бергелер дугайында, чурт бүрүзүнүң мурнунда тургустугап эң чугула айтырыгларны шиитпирлээрниң шаптыктап турар чүүлдер дугайында ажыы-биле чугаалашканнар. Реформалар-биле холбашкан чамдык чүүлдерниң демейки база национал тускай талалардан, өске-даа чүүлдерден тыныгган онзагай чүүлдерни демдеглээн. Бүтү айтырыгларны реформага дүүштүр шиитпирлеп болур деп пинти түңнелди үндүргеннер.

Биске реформа эргежок чугула деп, Чжао Цзыян демдеглээн. Социализмниң артык күжүн ол тып пледрелип, аңаа бодунче хаара тудар күштү берип турар. Ол дээрге эчис сорулгага чедериниң кара чаңгыс оруу. Ол бозалды деткиишпаан. М. С. Горбачев социализмни, чаа пинтилелди тургузарынга партияның ролюн догматиктиг ёлу-биле көөр чорук бус-ралашкымга таварыжыр дугаыйында боладлы илереткеп. Социализмни чаартыр, оон күчүзүн кижиниң эрге-ажыктарына бүрүү-биле ажыглаар —айтырыг ынчаар тургустунуп турар.

Ийи партиялардың удурткулары харылзаалардың хөгжүдериниң перспективаларының дугайында саналларын солушкан. Баштай айтырыгларын сайгарып көөрү чугаалажымышкынга улуг чериң ааланн.

Шерият чавырлышкынының улам ыяшлы перспективаларды тодаргай чугаалажып көрдүнген. Совет-кытат кытатарының тайонарында турар шерияларының саның кызыгарыпге ийи таланың белеңи илереттингеп. Ийи чурттуң чазактарынга саналдар кииран көөр-биле ажылдың чугаалажымышкын механизмин тургузары дутуруштунган.

Кызыгаар айтырыын тавырыштыр шиитпирлээр талазы-биле чугаалажымышкынларның боон турарын болгаш чедип алган түңнелдерин чугаалажып көргеш, беседаның киржикчилери ук чугаалажымышкынларның денноли бедиткеш, ажаа чаа күштү киирери чугуза деп түңнелге келгеп.

Экономика, эртем болгаш техника талазы-биле ийи ажылдажылганы калбартырының чугулаын ийи тала чугаалаан. Ындыг кадыг ажылдажылганы үе хуусаалыг болдурарының, ылангыя аңаа амгы үениң чаа хевирлериниң ажыглаарының чугулазы демдеглеттингеп. Металлургия, энергетика, транспорт болгаш чоннуң хереглел салгаларының бүдүүлер талазыбиле кадыг ажылдажылганы колдалы хөгжүзеры демдеглеттингеп. Беседаның бо кезээниге хамаарыштыр чамдык тодаргай идеялар болгаш саналлар кылдынган болгаш, ол түүлдерни экономика, садыг болгаш эртем-техниктиг кадыг ажылдажылга талазы-биле совет-кытат комиссиязига ажылдап кылырының дугайында дугуржулга чедип алдынган. Эртем алдан черлериниң агезынга ажыл-херекчи харылзаларны хөгжүдериниге, кадыг кампаалап болгаш улус өөредилгезиниге кадыг ажылдажылга. культура талазыбиле солчуушкуннар ийи талалап ийдит боорн дугуруштунган.

ЧЖАО ЦЗЫЯН-БИЛЕ БЕСЕДА

Май 16-пың ийнги чартыында М. С. Горбачев ККП ТК-пың Чиигиие секретары Чжао Цзыян-биле беседалашкап.

ККП ТК-пың өөрүзүзиниден совет аалчыга байыр чедирбишаан. Чжао Цзыян Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязы биле Кытаттың Коммунистиг партиязының арезында харылзаалар бөгүнден эгелеп чогумчалыг апарган деп санаар болур деп чугаалаан. Бистиң партияларывыс боттарының чурттарына башкарылчы болуп турар болгаш оларның арезында харылзаа совет болгаш кытат улустарының арезында кожа-хелбээ чорукту база пайыралды быжыглаарынга ажыктыг улуг роллуу ойнаар болуур.

Хамаарышпас чорук, социализмниң оруу-биле хөгжүлде дээш кытат улустуң ККП-ниң удурткулгазы-биле демисселиңге совет коммунистер демнп кезээде каттыштырып келген деп, СЭКП ТК-ның Чиигиие секретары чугаалаан. Кытат коммунистер-биле харылзаалардың чогумчуп турарын бистиң партиявыс деткип турар.

Ийи партияның арезында харылзааларны канчаар хөгжүдерил деп айтырыгны чугаалажып турар үеде оон үндезиниге деп эрге, бот-боттарының хүндүткел, бот-боттарының иштики херектериниге киришпес чорук деп түүлге чугаалашканнар чөпшээрешкеп. Чүгле мээнин шын деп бадыткаарып кым-даа оралдашпас үжурлуг. Бот-боттарыпга дыңнадыышкын, бот-боттарының дүржүлгазын өөренири, марксизм теориязының хөгжүлдезинин болгаш социалистиг тургузугуп практиказының чугула айтырыгларының талазы-биле саналдарны болгаш туруштарны тулгаштырары ажыктыг болур.

Социалистиг хөгжүлдениң аргаларының болгаш методтарының айтырыгларының талазы-биле сагал-оваа сонгучуушкуннары долу болгаш ханы утка-шиварлыг болгаш. Социализмни чаа деңнелче көдүрер, аңаа амгы үеның бедик шиварларын киирер ужурлуг кылдыр боттандырып турарывыс чаартылгаларга болгаш реформаларга кайыдаа таланың улуг совуургалы бар дээрзи илереттингеп.

Экономикага, политиктиг системага болгаш эмдирлалдың өске-даа талаларының чаартылгаларының түңнелдерин канчаар үнелеп турарын чугаалашкан талалар дүүштүрүп көргеш. Оон-биле чергелештир реформа үеэниде тыптып кээп турган бергелер дугайында, чурт бүрүзүнүң мурнунда тургустугап эң чугула айтырыгларны шиитпирлээрниң шаптыктап турар чүүлдер дугайында ажыы-биле чугаалашканнар. Реформалар-биле холбашкан чамдык чүүлдерниң демейки база национал тускай талалардан, өске-даа чүүлдерден тыныгган онзагай чүүлдерни демдеглээн. Бүтү айтырыгларны реформага дүүштүр шиитпирлеп болур деп пинти түңнелди үндүргеннер.

Биске реформа эргежок чугула деп, Чжао Цзыян демдеглээн. Социализмниң артык күжүн ол тып пледрелип, аңаа бодунче хаара тудар күштү берип турар. Ол дээрге эчис сорулгага чедериниң кара чаңгыс оруу. Ол бозалды деткиишпаан. М. С. Горбачев социализмни, чаа пинтилелди тургузарынга партияның ролюн догматиктиг ёлу-биле көөр чорук бус-ралашкымга таварыжыр дугаыйында боладлы илереткеп. Социализмни чаартыр, оон күчүзүн кижиниң эрге-ажыктарына бүрүү-биле ажыглаар —айтырыг ынчаар тургустунуп турар.

Ийи партиялардың удурткулары харылзаалардың хөгжүдериниң перспективаларының дугайында саналларын солушкан. Баштай партия ажылының ходаргай дүржүлгазын солчуру чугула болуп турар. Оны ТК-ның кнадистериниң демисселиңге болгаш заводтарның партия комитеттериниң делегелиниге, инитилел эртемелеперниниң шугуму-биле кылып болур.

М. С. Горбачевка болгаш ону үдеп чоруур кижилерге аллар болдурган дүүштеги шайлолганы Чжао Цзыян кылган. Аңаа ККП ТК-ның Политбюрозунуң Докгаамал комитединиң кежигүннери Цяо Ши болгаш Ху Цили киришкеннер.

• • •

Совет удурткулганың өөрүзүзиниден М. С. Горбачев ССРЭ-ге албанның ээп-чорууп кылып кээриниг эштер Дэп Сяопин, Чжао [illegible] болгаш Ли Пэн оларны чалаан.

• • •

Пекинго чугаалажымышкынныр чылыг, экини күзээ байдалга эрткен. Оларга киришкеннер болза: совет таладан — Э. А. Шеварднадзе, А. Н. Яковлев, Ю. Д. Маслюков, Е. И. Чазов, Г. Х. Шахназаров, О. А. Трояновский, И. А. Рогачев; кытат таладан — Кытаттың Улустуң политиктиг консультативтиг чөвүлелиниң Бүтү-кытат комитединиң Докгаамал комитединиң Даргазы Ли Сяньнянь, ККП ТК-ның Политбюрозунуң Докгаамал комитединиң кежигүнү, Күрүне чөвүлелиниң Премьерининиң орлакчызы, ККП ТК-ның Секретарызының кежигүнү Янь Минфу, КҮР-нуң даштыкы херектер министри Цянь Цичэнь, КҮР-нуң ССРЭ-де элчиниң Юй Хунлин.

Тандыы сыныарының эдээнде калбарып чоруй барган тарылга шөлдерни аян кинир дыраң каап дег иөстүп чыдар. Кушкаш-оол Оюн баштаан механизаторлар курукка черже «ажындырып» киришкеп. Тракторларның андазыныарының күштүүнден черниң ширии быштак дег чымчак болуп, коптарлып бар чор.

Мал чемнерин тарып өстүрер бо звено «Коммунизмниң херели» совхозта эрткен чылдардан сурагжаан. Түе-түе гектарлар-биле санаар черлерде олар мал чемнерин тараан. Дүжүду-даа чаагай болган. Ол дугайын ол ажылагыйның удурткакчызу Хектүгл-оол Ховалыг чугаалап турду.

Бо чылда ажыл эрткен чылдымнан улуг. Часкы хүннер курган болган. Черниң эки ханзыр суггарары чугула. Тарыыр черлерни эки болбаазырадыры база негеттинер.

— Түе ажыг гектар черни белетээш, медени тарыыр бис. Хем суун база бээр аксыр, катап-катап суггарар бис — деп, Кушкаш-оол Оюн чугаалап турду.

Ол звеноуун ажылы бо хүнперде шуудашкынче киргеп. Чеп ажылында механизаторлар хүлээлгезерни түе-түзүнда алган.

ЧУРУКТА: мал чемнерин тарып өстүрер звеноуун механизаторлары Кушкаш-оол Оюн, Эртине Оюн, Василий Даажы, Даажы-Допдун Оюн олар мал чемн тарыыр шөлүнүң чанында.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ОРАЙТАДЫ ЧАШТЫРАРЛАР

Улуг-Хем районнуң ажыл-агыйларының чамдыкгары чаштырылганы майның баштайгы беш хонуундала эгелей бергенин бистиң солуунувус помчукчуларына дыңнаткан. Майның ийнги он хонуунун эгезинде тараалап «Улуг-Хаяның» механизаторлары база тараа культураларының чаштырылгазынче киргеп. Оларның сөлдарынга өске ажыл-агыйлар база алыскаш.

Чүгле «Ойлиг-Хем» совхозтуң шөлдеринде чаштырылга чорбайн турар. Бистиң корреспондентивис Кодур-оол Оюн ук совхозтуң кол агроному Эрес-оол КУУЛАРГА ужураткан.

— «Боду бөлирлеп» турарынар эвес ыйнаң, Эрес-оол Базыр-Сатович?

— Ол база бар харын. Часкы хову ажылдарының эгезинде бистиннге Тываның дүрбүлүг станциязының эртемденнери Владимир Барышников Ольга Еплак болгаш өскелер-даа чораан, бистиң ажылывыска айтышкынныр дээрингеп ойталаат. чогумчалыг сүмелерни катказ чүве. Агроүлетпүрүкком база дүжаалдаар стилинден ойталаан. Ынчангаш кажан, кажа, чүңү чаштыраның ам боттарывыс шиитпирлээр апарганывыс бергедээштикинге таварыжып чораап кижинин үлүг тыпканы-биле демей апарган.

— Ам кандыг шиитпир хүлээп алдынар, ынчаш?

— Орайтады чаштырар бис. Частың эрте азы орай дүшкен: биске үдуртулга бооп шыдавас ийин. Хову ажылдарын чорударының чаңгыс барымдаазы хөрүнде өлүшктүң бар-чогу болур. Курукчурган черлерде өл-шыкгың хемчээли 95—110 миллиметр болуп турарын эрткен күүнде билдим. Бо чылын оны хынап көөрүмге, база-ла ол хире чорду. Оон аңгыда, бо 1989 чыл он бир чыл болгаш-ла катаптаар, хүн радиациязының эң идепкейлиг чыды болуп турарын база утпайн турар бис. Амга чедир бистиң шөлдеривиске чаңгыс-даа дамды дүшпээн. Черниң 6 сантиметр хире кыры шуут кургаг. Бо бүгүвү барымдаалаш, чаштырылганы майның сөөлгү он хонуунда азы июньның эгезинде чорудар деп планнаан бис. Канчап канчаарга-даа июньның 4-5 үезинде чаъстаар үжурлуг. Ынчангаш чаштырган сулавыстың кулак тыртар үези баштайгы чаъстарга таварыжыр кылдыр санап турар бис. Сула 85-90 хонук дургузунда азы июньга бижа бээр болгай. Ону ажаарының тактиказын база ажылдап кылган бис.

— Силерниң совхозтуңар аныяк ажыл-агый болганда, оон тараа-биле шөлдериниң хемчээлиниң дугайын какеы чугаалап берииерем, Эрес-оол Базыр-Сатович.

— 750 гектар шөлдүг дөгеревиге сула чаштырар бис. Бистиң ешкулевивиске эртежок чугула культура од болуп турар. Үрезинивис четчир. 13 сеялка-биле чаштырылганы неделя дургузунда чорудар үжурлуг. 150 гектар. черни удур аңдаргаш. 750 гектарга чаңгыс чылдың үүштерээн өстүрер бис. Июль айда 320 гектар шөлге хөй чылдыг медени чаштырар бис.

— Сөөлүнде мындыг айтырыг бар ийин бо. Эрткен чайын сиген кезилдезиниң үезинде кожа совхозтарның тыптылчак болганынган сиген кезип алыр черге элээп бергедээн болгай силер. Ындыг турбуже, совхозунар директору Тамара Чечек-оол чоокта чаа бистиң солуунувуска ямыка таарымчалыг сан-чурагайлар алдады..

— Оларны мен база бодыткап болур мен. Бистиң ошкулерлив

СЭКП ТК-ның Пленумунга уткуштур

БҮГҮ ТАЛА-БИЛЕ КӨӨР

Интернационалчы найыралдың чаагай чаңчылдарын иептередир

Националдар аразының харылзаазын сайзырадыр хой националдыг Совет мүрүмге улуг үмүр-дүзалыг дээрзин партияның XXVII съездизинге СЭКП ТК-ның Политиктиг илеткелинге онзалап айытхан. СЭКП бодунуң ажыл-чорудулгазынга бистиң инитилелдиң хой националдыг составын бүгү талалыг ееренип норуп турар. Националдар талазы-биле марын айтырыглар бистиң чурттуң чамдык черлеринде ноступ турар апарган. Чөрүлдээлер кандыг-даа хогшулеге ыяап турар болганда, маңаа оларның тыптып келири база чайлаш чок. Ынчангаш бүгүн бистерниң ноя соруглавыс болза, националдар аразында тыптып келгиязээр ук чөрүлдээлерниң чылдагааннарын тодарадып, аңаа шын харыны бээри.

СЭКП-ниң XXVII съездизиниң соолунда ТК-ның Пленумнарында бистиң чуртта националдар аразының хаюлзаазазының сайзыралын болгаш оок хөрек кырында байдалынга шын аналызты бээринче кичээнгейни утландыраарын үргүлчү айтып келген. Демократияның болгаш ажык-чарлыг чөрүктүң калбарылышкынының үезинде, националдарның болгаш улустарның национал бот-медерели дүрген өзүп турар апарганда, бүгү инитилеливдиң эрге-ажыы дээш, интернационалчылдыгга чорудулгазын улам хамыладып, нация бүрүзүнүң эрге-ажыын барымдаавап ажыыды чөрүдээр улуг бис. Бо талазы-биле чамдык хамыдыштынмаанымы партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязынга чиге айытхан.

Тыва автономнуг республика база хой аймак-сөөк кижилерниг чурт. Совет Эвилелиниң составынга эки тура-биле киргенивис соолунде, янзы-бүрү аймак-сөөк кижилер бот-боттарын хүндүлеп билириниң принциви бисте богунге чедир сагыттынып келген. Чамдык черлерде ыяшаш, националдар аразынга эпчеи чүүлдеп, үскүлемишкиннерниң таварылгалары биске боябаан. Ынчалза-даа ийи-чаңгыс экстремисчи хөөннерниң бөгай салдары чамдык кижилерниң үгаан-сарылыын баяарадып турарының фактылары база ында-мында нестүп турар апарган. Чурттуң чамдык республикаларында болгуланган национализмчи хөөннер инитиниң норум-чүрүмүн үреп, кара туразында азыылап турарын парлаага дамчыштыр бичип алзывысса-даа, боттарывыстың политиктиг серемчилевивисти бедитпейн келгенивисти ам миннип апаар бис.

Соолгу үеде Кызыл хөөрайның иудумчуларынга дүнени шактарда болуп аныяктарның хулиганизыг үүлгедиглери чон ортузунга шым-меге чүгаа тарадырының үндезини болу берген. Ийи-чаңгыс кижилерниң иульгүлүг дөңнели чавыс болуп, бодунуң кижизиг мозу-шлырын ыыкыйган, кижилерниң дыштанылгазынга шаптын үшураштырган хулиганзыг чорүктарын национализмчи азы шовинизмчи хөөннер ыялдыр хөөретпеп чүгаалардың шыч эвезин, оларның хөрээлиг салдарының талазы-биле тайылбыр ажылдарын нама-даа чорутпаан. Ол ыяшаш кем-херек үүлгедирин политиктиг кем-херек үүлгедин ыялдыр соора биле бээр чорүктарны болдурбас аргаа-арга, прокуратура, шагдаа ажыдаңчылгаолуның юридиктиг тайылбыр ажылын база чорутпайн келгени четпес.

Националдар аразының харылзаазынга хамаарышкан айтырыгларны республиканың күш-ажылчы коллективтери, оредиглер черлерниг чүгаалаары бээрге база-ла эрги чаңчылдарга чагыртып, ол талазы-биле онзагай бергелер чон деп хөөзүн үзел-бодалларны илередип, аңаа шүүлчүлелчи анализти кылбайн келгенивиниң үршүүмдан, чогум бо айтырыгны кайда, канчаар тургусканын дөрт харылзалтазы болгө. Инитиге иосну, иүүлүмениң эрге-хөөйлүзүнүг удур тавырыгларр болбазының барымдаалап, национал айтырыны республикада долузу-биле шинитпирлеттинген дээр бодаалдардан үштүнар ушуралыг бис. Опус, тыва националдың кижизиг коядады чурттап турар Каа-Хем, Бии-Хем, Таңды районнар, Кызыл, Шагаан-Арыг, Ак-Довурак хөөрайларда интернационалчы кижизидилгенни сураратканының түңнелинде, ийи-чаңгыс кижилер национализчи болгаш шовинизчи хөөннерни илередип турарының иле демдектери бар. Бо чорүктарны чамырып, кадрларны шилип тургузарым болгаш социал чептүг чорүктарны хамыдып турарының тараатындан, чогум-на мындыг четпестер тыптып келген. Богун бистер тургустумуп келген байдалдан түңнел үндүрүп, интернационалчы найыралга кижизидилгенин бүгү аргаларын долузу-биле ажыглаар, ону чаартыр сорулгалыг бис.

Интернационалчы кижизидилгени болгаш националдар аразының харылзаазыың чамдык черлерде соолгу үеде дыка ношкаткан. Чимээ, «Тыва кобальт» комбинаттың парткомуу болгаш администрациязы (С. М. Кямошенко, А. А. Гаинков) кадрларны шилип алыр болгаш эде тургузарынга хамыдыштынмаарны болдурган. Комбинатта 86 удуртур кадрлардан чүгле дөрт тыва кижи ажылдап турар. Ол ыяшаш Хову-Аксы суурда чамдык социал чептүг эвес чорүктарны хамыдып турарының түңнелинде, чон аразында элчен чүгаасоттуң үнүп келириниң чылдагаазы болган.

Бии-Хем районнуң «Кызыл тараачын» совхозумуң кол специалистериниң чаңгыс-даа тыва азы оске националдың кижизи чок. Ынчаарга мында 26 хөйүүнүң 23-ү, 65 имек малдан турарларның 60-ы тывалаар. Шак мындыг байдалды коллективтиң нежигүннери соора билип, харын-даа язы-сөөн ылгай иевр чорук кылдыр санап турар.

СЭКП Тыва обкомуның бюрозу «СЭКП-ниң XXVII съездизиниң шинитпирлеринге дүүштүр ажыгчы чонның болгаш аныяктарның интернационалчы кижизидилгезин улам ыңай сайзыраңгайжыдарының хемчегериниң дугайында» доктаалды 1986 чылда хүлээп алган. Чугула политиктиг үшурдузалыг үн докладты чамдык партия организациялары амыдыралга боттанзыырбаан. Маңаа чүгле аас тайылбырывыс-биле аңыя чорутпайн. интернационалчы кижизидилгенин эң-не аазытиг талаларывыс-биле кол күштү иевиизээр турган. А ол хой талалыг. Ынчаарга Кызыл хөөрайның улуг будуруулгелери чогум-на интернационалчы кижизидилгенин дүүштүргелери чогум-на интернационалчы кижизидилгенин эң-не аазытиг талаларывыс-биле кол күштү иевиизээр турган. А ол хой талалыг. Ынчаарга Кызыл хөөрайның улуг будуруулгелери чогум-на интернационалчы кижизидилгенин дүүштүргелери чогум-на интернационалчы кижизидилгенин дүүштүргелери чогум-на интернационалчы кижизидилгенин дүүштүрг

Советтер амыдыралы

КОЛ СОРУЛГА— ДЭЭШТИИН ЧЕДИП АЛЫРЫ

Район Советиниң сессияларының ажылын дээштиг болдурары, анаа чугаалажыр айтырыгларыны хаңы аналитиг белеткээри четпес. Сессиялырга бүдүүлгелериниң, албан чергелериниң болгаш организациаларының удуртукчуларының, райүүскомуун киидистериниң эргелекчилериниң отчёттарын ховар дыка чугаалажып турар.

Район Советиниң сессиялырына «СЭКП-ниң XXVII съездизиниң болгаш СЭКП ТК-ның январь (1986 ч.) Пленумунуң шиитпирлериниң дүүштүр районнуң совхозтарын удуртуучу кадрлар болгаш специалистер-биле бижиглээр, кодээ ажыл-агый хөгжүдээнинге оларның харымсалгазын бедидер дугайында». «Культура-спорт комплекстериниң ажылын улам экижидер база районнуң чурттакчылыг чергелерин чаагайжыдар хемчеглер дугайында». «1989 чылда районнуң социал-экономиктиг хөгжүдээнииң планнарының күүсеттиниң турарының дугайында» болгаш оске-дээ айтырыгларны чугаалажып келген.

Ол ышкаш райүүском хуралдарынга район амыдыралындан шиитпирлээр ужурлуг онза чүүлдүн чамдык айтырыгларны чугаалажып келген. Сессиялардан болгаш күүском хуралдарынга чугаалашкан айтырыгларның талазы-биле хүлээп алган шиитпирлериниң күүседелинче кичээнгей кошкак болуп келгенин айтып аваар.

Сонгукчуларның бергеи чаңгыларын күүседирүү-биле эрткен чылын чамдык тодаргай ажылдар кылдынган. Чээрбиги чыышта район Советиниң депутаттарынга ниитилеп-биле 63 чагыг киирген. Оларның иштинден 54 чагыг күүсеттинген. Ооң иштинде СЭС-ке ийи аал иштиг чурттаар бажың тударын, кирсарайга садык ажылары, Чадаана хоорайның Колхозная кудумчуузунга кудук кылырын, Теве-Хая кодээ Советтиң конторазын тудуу, Чыргакы суурга ясли-садикти алгыдары, Чадаана суурга малчыннар үүгүларынга садык тудар айтырыглар ам-даа шиитпирлеттинмээн. Сонгукчуларның бергеи чаңгыларын күүседиринче район болгаш моңээ Советтер күүскомунары кичээнгейни кошкатканын ол чүүл херечилеп турар.

Чоннуң дузалал ажылагыйының хөгжүдеринче кичээнгейни салып турар бис. Мал тударын нормаларны кызыгаарлаар чорукту дүжүргеп түнелинде, ооң баш саны өзүп турар. Чоннуң дузалал ажылагыйындан эрткен чылын 246 тонна эт, 20,3 тонна сүт, 55 тонна картофель, 2 тонна ногаа садыл алдынган.

Эрткен чылын район ажыл-агыйлары бүрүү-биле бот-оруулга-чарылгаже шилчээн. Күш-ажылды дешилгелиг аргаларны ажыглаашыпдан совхозтарның экономиктиг көргүзүүлерин экижээн. Районда алды совхозтуң дөрт оруулгалыг ажылдаан.

Ынчалза-даа агроүдетпүр каттыжыышкынының ажылында көскү бурунгаарааттакын болбайн турар. 1988 чылда эът, дүк, картофель, ногаа садарының планнарны күүсеттинмээн. Малдың чат төлүн комгалап алыр болгаш малдың продуктулуг чоруун белиидер сорулгаларның бодтанмайн турарындан мал продуктуларын садарының планнары күүсеттинмейн турар. Эрткен чылын төрүүр чүс малга онааштыр алган чаш төл эвээш. «Большевик» совхоз төрүүр чүс хойга онааштыр чүгле 28 хураган алган. «Большевик», «Хөндергей», «Искра» совхозтарда малдың өлүр чоруу хөй. Бир биектен 1724 килограмм сүт саап алдынган, 1987 чылдың деңнелиинден 7,8 хуу кудулаан, төрүүр малдың кыызыраар чоруу кызырылбаан. Күрүнеге сатkан малдың деңгээ куду.

Черии ажылдан кылыр технологияны сагывайн турарындан аваат дужүүр ап турар бис. Шынаңгыя СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозта (директору Дамба-Даржа) тараанын дужүүр 6,5 центнерден өспейн турар. Эрткен чылын совхоз 10 гектар черге картофель олуртkан, 30 тонна үреэнин чарыгдаан, 40 тонна картофельын ажаап алган. «Хөндергей» совхозта байдал ооң дээредевес.

Бо талазы-биле чамдык ажыл-агыйларның удуртукчулары кодээ Советтериң күүскомарының даргалары четпес ажылдан турарын айтып херек. Депутаттарны ол ажылче хаара тудары, оларның ролюн бедидери четпес тургустуңарын ол бүгү херечилеп турар-дыр.

Күш-ажылды организаставарының дешилгелиг аргалары —бригада, звенолуле болгаш арениа керээдерин шиитээдип алырын совхозтарда боттанлырын эгелээн. Бо ажыл «Чыраа-Бажы», «Тыва» болгаш СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтарда эки чорун турар. Районда 139 малчыннар арениа керээзинче шилчээн. Ам бо хүннерде район үүс баш хойдан 72 хураганы камгалап алган. Малдың өлүр хораар чоруун эвээшеткен.

Эрткен чылын хомур-даш участогу, ыяш ажыл-агыйы күш-ажылдың будүрүкчулүүн остүрериниң планын күүсеттээн.

Бүгү будүүлгелерге күш-ажылчы коллективтерин чөвүледелерин соңгуп тургускан. Ынчалза-даа будүүлгелер техниктиг эде дериглсеин, социал айтырыгларны шиитпирлерин Советтериң күүскомунары чедир шиитпирлевейн турарындан, чоннуң хомудаларын хөй болуп артпышаан.

Чамдык удуртукчулар, кодээ Советтер күүскомунары шиитилериң амыдырал-чурттаалгазын, күш-ажылдың байдалын экижидер, оларның кадыктылыг камгалаар талазы-биле четпес хемчеглер ап турар. Аарыг чылдагаан-биле ажыл шагы үзер чорук кызырылбайн турар. Кадык камгалалының материал-техниктиг хандырылгазы, кадрлар-биле четчеңешкин, оларны чурттаалга шөлүү-биле хандырары, чоннуң кадыын камгалаары-биле чорудар ажылдар Советтериң, оларның күүскомарының төвүнге турар ужурлуг. Ол ажылдар биспе ам-даа чедир шиитпирлеттинмейн турар.

Районда улус өөредилгезиниң талазы-биле шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар хөй. Алды харлыг уруглларны өөредир, оларга таарымчалыг байдалдарны тургузар айтырыг чидин-биле тургустуңган. Өөренекчилерни күш-ажылга кижилдерин чугула айтырыг болуп артпышаан. Ол талазы-биле ажылдарны экижидери улуг болгаш бедик харымсалга.

Районда нем-херек үүлгедир чорук 1987 чыл-биле деңнээргe, эрткен чылын 34,3 хуу өскен. Чадаана, Хөндергей кодээ Советтериң девискээринде 2 катап, Чыргакы, Чыраа-Бажыңда 3 катап кеңдээн. Районда болган бүгү нем-херектериниң 53,7 хуузу Чадаана хоорайга онаажып турар.

Арагалаашкын болгаш аяккоголдыг-биле демиселди күштелдирер дутайында чазак докталының күүседелдин күш-ажылчы коллективтер, Советтерде тургустуңган комиссияларының чөвүлелдери четпес боттанлырып турарын айтыры чугула. Ол бүгүнү чүгле административтиг ортаннар талазындан чорудуп келген, а хөй-ниитиниң киржилгези коңчуг куду болуп турар.

Корум-чурумну быжыглаары-биле бүгү-ле хөй-ниитиниң идепкейлиг киржилгезин чедип алыры боттанмайн турар. Иштики херектер киидизи, ооң ажылдакчылары күш-ажылчы коллективтер-биле, партия, совет органнар-биле деминг эвес ажылдап турарындан оларның ажылының түнелин коңчуг чавыс болуп турар.

Аныяктар болган назы четпестер ортузунда кем-херек үүлгедир чоруктар хөй. Болган херектериниң 67 хуузун аныяктар үүлгеткен болуп турар. Ооң болуп турарының кол чылдагаанны районда аныяктарны ажылга тургузар айтырыглар, ылаңгыя кодээ черлерде чедир шиитпирлеттинмейн турарында.

Райүүскомуун иштики херектер киидизи болгаш кодээ Советтериң күүскомнары хамаатылардан киргеи хомудалдарны, биидиришкиннерни болгаш дыка-дыңнадыгларны чогуур үезинде көрүп, хемчеглерни алыры негеттиниң турар.

Айыттынган четпестерни эдер дээш, район болгаш кодээ Советтериң күүскомнары хөй-ниити организацияларын, депутаттарны база ажылчы чоннуң районнуң социал-экономиктиг хөгжүдээнинче мобилизастап, ажылдың дээштиг чоруун чедип алыр.

Федор БАРАПОВ.

Улуг депутаттарының Чоон-Хемчик район Советиниң күүсекчи комитединиң даргазы.

ҮНЕЛЕП БИЛИР ХЕРЕГЛЕКЧИ ЧОКТА

Парлалгага сүй-белек болгаш чоннуң ус-шевер кылыгларының шенеелде будүүлгезиниң будүрүү үндүрүү турары чонар-даштан кылган кылыгларының саны көвүдээш, продукциянның уран деңнели үне чок апарын турарын шүгүмүдээн материалдар үнгүлээн. Үр үе эрткен-даа болза, ооң соонда түү кылдыңганын тайылбырлаксап бижикседим.

Эрткен чылдан эгелеп «Русский сувенир» магазинче чонар-даштан кылган кылыгларыны чорударын айтып турган болгай. Национал сүй-белектерни план ёзугаар садыг чергелериниче киирер сорулгабиле шынарынче сагыш салбайн, көвүдедирин-не бодап турарывыстан мындыг түнелинге келгенивисти мииирер апаар. Хереглекчилериниң санал-оналыыга даянган деп үндезин-биле садыг организацилары 30-40 рубль өртектиг тала хирелнг хөй санныг кылыгларны бүдүрериниче албадапкан. Оларның өртээ 10 рубль чедир бадыт турган. Туристерге ол хире өртектиг сүй-белек херек деп негелде турган.

Кылыгларны тускай үлегерлер ёзугаар кылып турар бис. Кайы хире херегии база садыг организациларда чагырыр. Ол үлегерии канчаар эдерткенин бис-даа, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүделлиниң чанында тургустуңган уран түүл чөвүделлдаа контролга албайн, куду шынарлыг кылыгларны магазиннерже үндүрерин болдурганын айтып аваар. Ус-шевер мастерлериниң таарымнайн турары шын.

Үстүнде айтканым төвүледдн дүжүргеп соонда, катап тургуспаан болганда, сүй-белек болгаш чоннуң ус-шевер кылыгларының шенеелде будүүлгезиниң уран түүл чөвүделинче улусту мастерлерин. ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң кежигүннерин, дуржулгалыг чурукчуларны киирер дугайында шиитпир үүлээп алдынган. Ынчалза-даа оларның бир саналы-биле каттышпайн турар бис. Олар даш чонарын түгле билдиитир тевелерге азы ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң кежигүннериниге будүрее эки деп турар. Аныяк улустуң бо ажылга өөредеп-неске кайын боор. «Русский сувенир» садыгже оларның кылган продукциязын үндүрбес, будүүлгеге даштан кылган кылыгларны шуут будүрбес дээр негелдеер базатурун келген.

Улустуң уран-шеверлериниң салгалы болуп аныяктарга чонар-даш-биле ажылдаарын будүрбее болза канчаарын? Олар кажан өөренип алырын? Баштай эки-багай-даа бол, кылып турган, ооң соонда мергежиир эвеспе? Оларны белеткеп албалывыска, даштан кылыглар чазаар чаагай чанчылывыс чиде бербес бе?

Чонар-даштан кылган кылыглар болгаш ооң-даа өске ус-шевер кылыгларны будүрериниң хемчээли өспес. Чүге дээ, оларның будүүлгези херек кырында шенеелде хевирлнг. Чүгле садыг организацияларының киирген чагыг-хереглелиниге болгаш Күрөлаанның 1986-1987 чылдарда сүй-белек болгаш чоннуң ус-шевер кылыгларының шенеелде будүүлгезиниң продукция будүрериниң талазы-биле ниити планнына үндезилээн, даштан кылган кылыгларны чылда 20 мүң рубль чедирер деп көргеи турган.

Даштан кылыглар черле ол хире четпейн турган. Садыг организациялары шыгыы пегелделерни биске тургускан —оларның өртээ 10-20 рубль, удут-ла дээ, 40 рубль болуун деп. Ынчангаш ону 230 мүң рубльге будүрер дээш чугаа үндезинге чок. Бистиң байдалывыска хемчеелди өстүрер-биле, шынарны экижидери-биле берге апарган.

Ынчангаш ниитилеп, бистиң кылыгларывысты үнелеп билир, чоннуң уран түүлүнүң өртээ дээш аарбас, а ооң чаражы, эстетиктиг талалары дээш садыы аңыр таарымчалыг хереглекчиниң дилеп-даа турар бис. Чонар-даштан кылган кылыглар бараан бе азы чогаал бе деп айтырыг ынчан тургустуңуп келир. Елүүг белик деңнелге кылдынган чогаалдың үнези чок. Чоокку үеде бис варын хевирлер-биле ажылдаар деп бодап турар бис.

Шынарны бедик деңнелче көдүүп турган. РСФСР-ниң Чурт үлетпүр министерствозуңуң дедлеге залыпта, Москвада ус-тывыш уран түүлүнүң музейинге ажылдарны киирип, УАДЧ-ге дедлехтерге киришпишис. Бистиң кылыгларывысты РСФСР-ниң уран түүл үлетпүрүнүң эртем-шинчилел институтуунуң специалистери көрүп турар. Харылзааны түүлүп, оларның контролюнуң адаанга турун турган бис.

Чурулга фондузунга киирер чогаалдар колдуу музейлер болгаш дедлеге фондуларынга киирер, а РСФСР-ниң Чурт үлетпүрүнүң министерствозуңуң системазында будүүлгелерге будүрген кылыглар массалыг хереглекчиже баар. Чоннуун чонга деп чугаалары дег, улустуң хереглелин хандырар ужурлуг бис. Оон-биле кады эң онза, белик утка-шынарлыг уран түүл кылыгларын тускай чагыглар ёлүгаар кыымн, национал чанчылдарны катап тургузар талазы-биле хемчеглерни ам чоруулар апаар бис.

Бо сорулгаларны чедип алыр дизе, шенеелде будүүлгенин будүүлгe базазын быжыглаар апаар. Республиканның Чурт үлетпүрүнүң министерствозу боже 1986-1987 чылларда 200 мүң рубльлыг үндүрген. Шенеелде будүүлгеге сепгелге-удут участогуну эрги базазын дамчыткан, даваныр цехти ажыткан. Бодунуң кылыгларын садар тускай магазинни кылыр. Өгледе херек мебельди угулзалап турган кылыр тускай чазаныга дегин тургузар.

Хереглелди өөренип көрүп турган, малчыннарга он ажыг аттыг кылыгларны будүрерин шиигээдирп көрдүнүп турар. Кодээ черде чурттаи турар чоннуң культуразын надурериие үлүүвүстүү киириштирер сорулгалыг бис. Ол ышкаш каастелга кылыгларын, национал хөгжүм херекселдерин кылыр аргалар бар. 1988 чылдан эгелеп алгы-кештен кылган бараанларны республикадан үндүр садыгаап эгелээн бис.

Шенеелде будүүлге турун келгениниден эгелеп уран түүлдү болгаш экономиканы каттыштырып турар онзагай будүүлге болуп кестүп келген. Амгы үеде будүүлге оруглелыг апаргын. Ус-шевер ажылдарның будүүлгезиниң үезинде чогаадыкчы чорукту деткип, мастерлерге болгаш чурукчуларга немей чинге-лелерни берип, чогаадыкчы хүннерни болгаш командировкаларны берип турар. Музейлерге болгаш дедлеглелерге кирип болур бедик шынарлыг чогаалдар төрүттүнерине таарымчалыг байдалдарны тургузуп турар бис.

1988 чылда долу бот-оруулга-чарылга болгаш бот-ажыглаңнышкынче шилчээнии-биле, күрүне будүүлгезиниң дугайында ССРЭ Хөөлүзүүнүң күштүг болуп эгелээнии-биле холбаштыр шенеелде будүүлге будүрер продукция хемчээлии боду доктаадыр эргелиг. Ынчангаш планнаашкын үезинде үүгле сан сүрер чорун турбас апаар. Бо хемчеглер шынарны илергейн-биле экижидери чугаажок.

Валерий ООРЖАК.

Чурт үлетпүрүнүң девискээр-будүүлге каттыжыышкынының ногл инженери.

ПОЛИГРАФИСТ ЭЖИМ

Амгы үеде үжүк-бижик-биле бес кижи ховар. Чыл санында мергежилиниң аңы боттарының күзелдериниң аайы-биле солуннарны, сеткүүлдерни чагыдып ап турар. Үениң пегелдези-биле алырга, бистиң чонувустуң утаан-медерели ол хире сайгыраан. Сөөлгү чылдарда безин элээн каш районнарга редакцияларны ажыктылаанны —түс черниң культурлуг амыдыралынга база ниити ажыл-ишке деткимче болган. Чогум-на каш чыл бурунгаар ажыктан солуун черлериниң бирээзинге Людмила Куулар ажылдап киргеи.

Эжимниң ажылдап турары «Ленинчи орук» солуун 1978 чылда ажыттынган. Ооң ында киирип турар үлүүн үнелевес аргам чок. Чүге дээрге солуун ажылы база эң-не харымсалгалыг ажыдарның бирээзи. Хүн бүрүде оларның будүрүп кылган солуннары өг-бүлелерге солуун болуулукпнарны чедирип, амыдыралче огучкту айтып турар. Ынчангаш ол солуннуу кылып будүржүүрүнге эң-не харымсалгалыг турушта кижи.

Ооң кады ажылдап турар эш-өөрү — колдуунда үе-черге аныяктар. Бо аныяктарның ажыл-ижи база бир янзы апарып, кижи бүрүзү тус-тус туружувза билинип, күжүн харын чокка бараалгадып ажылдап турар. Людмила Куулар өске өөрү дег, даанган ажылынга харымсалгалыын коргүзүп, коллектив кежигүннериниң хүндүткелин чедип алкан. Коллективтиң коммунистери ооң туруштуун өөренип көрүп, даашкан ажылынга түткүлдүг кижи деп үнелеэш, чеди чыл бурунгаар СЭКП кежигүнүүге кирип алган. Ол бүгүредип аныяк кыс ажыл-ижинге болгаш хөй-ниити ажылдарга бадыткап чоруур.

Ол организацияда профэвилел комитединиң даргазы хүлээлгезинге кап чыл улаштыр ажылдап келген. Профэвилел активтери-биле кады ай, квартал планнарын тургузуп, ону редакцияның өске хөй-ниити организацияларыбиле сайгаржып, бадыладып алган ажылдап турар. Коллективте кижилерниң ажылжын хайгаараарындан ангыда, оларның аммыдырал-чурталгазынга, культурлуг дыштанылгазынга хамаарышкан айтырыгларны кичээнгейге ап келген. Ылаңгыя бо организацияга ажылдап киргеи аныяктарга бодунуң арга-сүмезин айтып, оларны мергежилинге бижиглаар ажылды онзалап көрүп турары черле эки.

Кол ажыл-биле чергелештир, боттарының өг-бүлезининг амыдыралын экижидер, дузалал ажыл-агыйын хөгжүдеринге өскелер дег, киржир херектен Людмила Куулар чыла калбайн турар. Ооң бажың-балгадынга кире бээрге, кезээде арыг-силиг. Бажың девискээринде мал-маган, хаван, дагаа болгаш коданнарны көргеш, шынап-ла, үүгле эрес-кежээ кижилер мындыг четчир амыдыралдыг болуруи чижеглексей бээр. Елүүг амгы үениң пегелдезинге дүүштүр так шпчаар чурттаары өске аныяк өг-бүлелерге үлегер болуру чугаажок.

Марта ДОНГАК.

АЖЫЛ СТАЖЫ УЗУЛГЕН БЕ?

Тес-Хем районнуң Шуурмак суурнуң чурттакчызы С. Ондар мындыг айтырыг соңуургап, солуун дамчыштыр харымны бээрин диилээп:

1986 чылда аварияга тавырышкаш, 2-ги бөлүктүң инвалиди болдум. Ол чылын күш-ажыл дептеринге «Инвалид болганын барымдаалаш ажылдан хостаан» деп демделелди кылган. Ниити ажыл стажы 19 чыл. 1988 чылда ажылдай бердим, ол организациям күш-ажыл дептерин көргеш, ажыл стажы узулген дээр-дир. Ол шын бе?

Бир эвес ажыллаи инвалид болу бергенинер-биле хостаткан болзунарза, инвалид бөлүүнүң хуусаазы төнгеи хүнүнден бээр үш ай ашпаавында ажылга кирип алган болзунарза, ажыл стажынар узуктел чок болур. Чижээ, силерге 1988 чылдың сентябрь 1-ге чедир инвалид бөлүүн тургускап дижик. А силер ол-ла чылдың август 20-де эмчинин күш-ажыл экспертиза комиссиязын эртеринерге инвалид бөлүү чок, кадык апаргап деп шиитпир үндүргеп-дир. Ажылче катап 1988 чылдың ноябрь 25-те кирип алган болзуңарза, ставжыңар узуктел чок болур турган. Чүге дээрге силерге инвалид бөлүүн сентябрь 1-ге чедир тургускан турган. А сентябрь 1-ден ноябрь 25-ке чедир 2 ай 25 хонук эрткенде ажылче кирип алган силер, оскээр чугаалаарга, инвалид бөлүүнүң хуусаазы төнгеиден бээр 3 ай ашпаавында ажылдай берген. Бо таварылгада ажыл стажынга узуктелиишкин болбас.

А инвалид тургаш ажылдаавайн, орган үе ажыл стажынга (ниитп-даа, узуктел чокдаа) санаттынмас, а үүгле узуктел чок стажка узуктелиишкин болдурбас дээрии утпаза чогуур.

Мария ДАРЖАЙ.

Тыва АССР-ниң Социал хандырылга министерствозунуң ажылдакчызы.

«Шынга» харыы

ХЕМЧЕГЛЕРНИ АЛГАН

Бо чылдың январь 22-де «Шын» солуунга «Хоозуң бээлээшкининер» деп шүгүмүүледиг чагаа парлаттынган. Ук чагаага хамаарыштыр Хандагайты көлээ Советиниң күүскомунуң даргазы К. Ховалыг редакцияже харыыны чорутkан.

Улуг депутаттарының Хандагайты көлээ Советиниң күүсекчи комитеди, чуртталга-коммунал ажыл-агый будүүлге эргелели хемчеглерии ап, черлик ыттарны узуткап чок кылып эгелээн. Ыттарны узуткаары-биле тускай кижилп тургускан.

Ам бо хүннерде чүс ажыг черлик ыты узуткап чок кылган. Чурттакчыларның багда турар ыттарының дуглаарлаштыкының чорудуп, малэмчилиниң талазындан ыттарга тарылганы чорудуп турар.

КИЧЭЭНГЕЙНИҢ ТӨВҮНДЕ

СЭКП ТК-ның Чиигизпе секретары, ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачевтуң Кыдат Улус Республикада албанның аянчоруу бүгү делегейниң хөй-ниитизиниң кичээнгейиниң төвүнде турар. Делегейге ийи улуг ол күрүнеиин удуртукчуларының дээди деңнелге ужуражымшкыны чүгле ССРЭ биле Кыдаттың аразында харылзаалаарны быжыглаарынга эвес, а бомбүрзекке тайбынны болгаш аймыл чок чорукту быжыглаарынга, янзы-бүрү чурттарның аразынга кады ажылдажылганы хөгжүдеринге улуг ужур-дузалыг болуур деп делегейниң массалыг информациа чепсектери демделеп турар.

ПЕКИН. Совет удуртукчуның КУР-да аяи-чоруунуң баштанғы хүндеи эгелээнин үре-түнелдиг эгелээнин ол чурттуң партия, совет органнарының ажыдакчылары, солуннары болгаш массалыг информациянын еске-даа чепсектери демделеп турар. ККП ТК-ның Чиигизпе секретары Чжао Цзиян совет-кыдат дээди деңнелге ужуражымшкын канчаар-даа ажжок улуг ужур-дузалыг болуушкун болуур. Бо ужуражымшкынның үре-түнелдиг болуру ийи чурттуң улустарының эрге-ажыктарынга дүжүүр болгаш делегей байдалын экижидеринге көскү салдарны чедирер деп, ол демделээн.

ВАШИНГТОН. Совет-кыдат дээди деңнелге ужуражымшкынга Каттышкан Штаттар байыр чедирип турар деп, АКШ-тың күүрне секретары Джеймс Бейкер демделээн. Эрткен воскресеньеде Си-би-эс телепрограммага чүве чугаалап турган, ол: «Президент Буш Кыдатка аян-чорук кылып чоруп турган, ССРЭ биле Кыдаттың аразынга дээди деңнелге ужуражымшкын болур деп турары-биле холбаштыр ол чурттуң удуртукчуларынга байыр чедиргеи» деп, ол чугаалаан.

ТОКИО. Японияның премьер-министри Нобору Такэсита парламент кежигүннериниң тургускан айтырыгларынга харыы берип турган, совет-кыдат дээди деңнелге ужуражымшкынга байыр чедирип турарын илереткеи. Делегейниң улуг чурттары болур ССРЭ биле Кыдаттың аразында харылзаалар экижилир болза, ниити Азия динке байдал баталгазын, күш-ажылдың байдалын экижидер, оларның кадыктылыг камгалаар талазы-биле четпес хемчеглер ап турар. Аарыг чылдагаан-биле ажыл шагы үзер чорук кызырылбайн турар. Кадык камгалалының материал-техниктиг хандырылгазы, кадрлар-биле четчеңешкин, оларны чурттаалга шөлүү-биле хандырары, чоннуң кадыын камгалаары-биле чорудар ажылдар Советтериң, оларның күүскомарының төвүнге турар ужурлуг. Ол ажылдар биспе ам-даа чедир шиитпирлеттинмейн турар.

Районда улус өөредилгезиниң талазы-биле шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар хөй. Алды харлыг уруглларны өөредир, оларга таарымчалыг байдалдарны тургузар айтырыг чидин-биле тургустуңган. Өөренекчилерни күш-ажылга кижилдерин чугула айтырыг болуп артпышаан. Ол талазы-биле ажылдарны экижидери улуг болгаш бедик харымсалга.

Районда нем-херек үүлгедир чорук 1987 чыл-биле деңнээргe, эрткен чылын 34,3 хуу өскеи. Чадаана, Хөпдергей кодээ Советтериң девискээринде 2 катап, Чыргакы, Чыраа-Бажыңда 3 катап кеңдээн. Районда болган бүгү нем-херектериниң 53,7 хуузу Чадаана хоорайга онаажып турар.

Арагалаашкын болгаш аяккоголдыг-биле демиселди күштелдирер дутайында чазак докталының күүседелдин күш-ажылчы коллективтер, Советтерде тургустуңган комиссияларының чөвүлелдери четпес боттанлырып турарын айтыры чугула. Ол бүгүнү чүгле административтиг ортаннар талазындан чорудуп келген, а хөй-ниитиниң киржилгези коңчуг куду болуп турар.

Корум-чурумну быжыглаары-биле бүгү-ле хөй-ниитиниң идепкейлиг киржилгезин чедип алыры боттанмайн турар. Иштики херектер киидизи, ооң ажылдакчылары күш-ажылчы коллективтер-биле, партия, совет органнар-биле деминг эвес ажылдап турарындан оларның ажылының түнелин коңчуг чавыс болуп турар.

Аныяктар болган назы четпестер ортузунда кем-херек үүлгедир чоруктар хөй. Болган херектериниң 67 хуузун аныяктар үүлгеткен болуп турар. Ооң болуп турарының кол чылдагаанны районда аныяктарны ажылга тургузар айтырыглар, ылаңгыя кодээ черлерде чедир шиитпирлеттинмейн турарында.

Райүүскомуун иштики херектер киидизи болгаш кодээ Советтериң күүскомнары хамаатылардан киргеи хомудалдарны, биидиришкиннерни болгаш дыка-дыңнадыгларны чогуур үезинде көрүп, хемчеглерни алыры негеттиниң турар.

Айыттынган четпестерни эдер дээш, район болгаш кодээ Советтериң күүскомнары хөй-ниити организацияларын, депутаттарны база ажылчы чоннуң районнуң социал-экономиктиг хөгжүдээнинче мобилизастап, ажылдың дээштиг чоруун чедип алыр.

Федор БАРАПОВ.

Улуг депутаттарының Чоон-Хемчик район Советиниң күүсекчи комитединиң даргазы.

ДАҢГЫРАК

БУЭНОС-АЙРЕС, (СЭТА). Генерал Андрес Родригес Парагвайның президентизин болган. Ол май 1-де болган парламент соңгулдаларында бүүдүргеи тиилелеви чедип алган. Соңгукчуларның 73 ажыг хуузу ол дээш бадылаатkынын бергеи.

Генерал Андрес Родригес бо чылдың февраль 3-те эргелчигирээга удур сүлчээни кылгаш, 30 чыл дургузунда Парагвайны чагырып келген диктатор Альфредо Стресснерни дүжүргеи.

Чаа президентинии даңгыраан үлээп алыр бүүдээшкынга Аргентинаның, Уругвайның президентилери киришкен.

Чурттуң чаа президентинии Латин Америка динке айыл чок чорукту быжыглаарынга бодуунуң үлүүн киирерин заявап.

ПАНАМАДА БОЛУУШКУННАРГА ХАМААРЫШТЫР

ПАНАМА, (СЭТА). Панаманың найысылалының чоогунда турар АКШ-тың шериг базазынга бир чак болгашла шериг самолёттар коэп хонуп турар. Олар Америкадан тускай шериг өөредилгезин эрткен солдаттарны, шериг чепсээн экнеп турар. Чаа коэп турар шериглер Латин Американың чурттарынга дайын чорудулгазы кылырынга тускай өөреткеи кижилер болуур.

АКШ-тың президентизин Буштуң администрациязы Панаманың иштики херектеринге мындыг янзылыг ажыыбиле холгаарлап кирип эгелээн. АКШ-тың шериг-агаар күштериниң төлээлекчизи Дж. Фергюсон журналистерге «Нимрод Дансер» дээр операциянын кандыг янзылыг боттанын эгелээнин каксы таныштырган. Ындыг операцияны президентиниң дорт айтышкынды-биле ажылдап кылган. Ооң кол сорулгазы болза Панаманың амгы чазаанын удуртукчуларын албан-дужаалымдан дүжүрери болур. Ол операцияда көрдүнгеиия бүүгаар бир мүң ажыг шеригни Панамаже киирген. Ам-даа ол хире солдатты экээри уламчылап турар.

• • •

Колумбияның «Симон Боливар» дээр тура халыкчы армиязының каттышкан командылаа черинин медеглелин «Эстрелья де Панама» солуун парлаан. Бир эвес Панамаже чепсектиг халдаашкын болу бээр болза тура халыкчы армиянын дайынчылары панама улустуң талазынга туржуп алгаш, кандыг-даа эжелекчилерге удур демисежин эгелээриинге белеиин АКШтың чазаанга ук медеглелден сагындырган.

АКШ Панамаже немей шериг күжү чорудуп эгелээри билек, мындыг медеглел кылдынган.

• • •

ВАШИНГТОН, (СЭТА). АКШ-тың президентиин эрткен субботада Панаманың национал камгалал күштериниң кол командылакчызы генерал Норьеганы дүжүрер дугайында кыйгырыгны ажыы-биле кылган. «Ону дүжүрер дээш панама улус бүгү чүвени кылыр ужурлуг» деп, ол журналистерге чугаалаан.

Журналистер президентиидеп мындыг харыыны дыңнаш, кайгай бергеиnер. Ынчангаш бо харыыны кандыгбир эптиг арга-биле бижип, хейге дыңнадырын саналаннар. Президент оларның саналынга каттыштпаан. «Чок, бо таварылгада овазырымчалыг бооруи бодавайн турар мен. Норьеганы дүжүрүп каптар болза, ажжок өөрүүр иймк мен» деп, ол журналистерге харыылаан.

ОДАКЧЫЛАР

Кышкы соок үеде кижи бүрүзүүге чылыг ак чүгула херек. Бистиң ажылдаи, өөренип турар черивистиң чылыг, чырык байдалындан ында кижи бүрүзүүнүң кадыы, сагыш-сеткилиниң хөөнү, а харын-даа ажылдың, өөредилгениң көргүзүлгери хамааржыр.

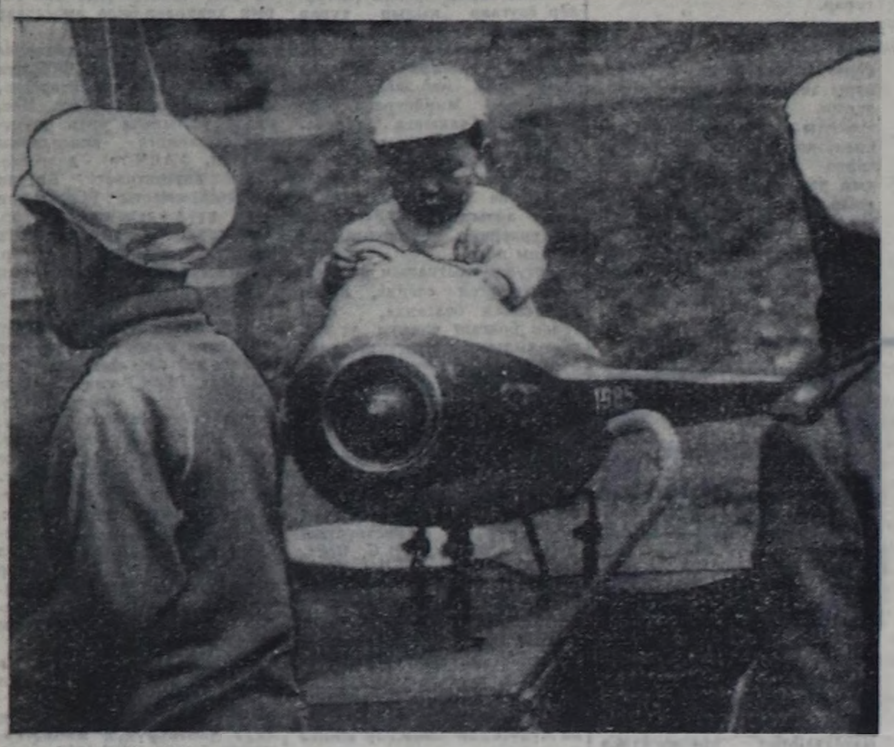
Баян-Кол суурнуң төпчүткен одалга черивле дээнган ажылынга бердингеи, чон мурнуунга харымсалгалыг кижилер ажылдап турар дээр болза частырыг болбас. Ол дээрге одакчылар Ч. Карасоол болгаш ооң өөредип алган. Одакчы кижиниң ажылы белеи эвес, улуг харымсалталыг. Котельная иштинии агаарынга кижи болгаи-на өөренип чанчыгары берге. Ол бөдүүн иштиилериниң шудургу ажылы суурнуң чурттакчыларының хүндүткелин төлептиибиле чедип алган. Олар чүгле чылыг берип, от одаарынга ейдешпейн, а агаарның байдалын көрүп, отту өйүн тавырыштырып, хөмүр-даштың камналгазын база чедип ап турарлар.

Сагаан-оол КЫЗЫЛ-ООЛ.

БИСТЕР—ХӨГЛҮГ ЧАШТАР БИС

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотолары.

ЧАПТАНЧЫГ ЧУГААЛАР

4 харлыг Белек-кыс:

— Авай, мен ам ойнаайн дээш.

—Кымнык-биле ойнаар сеен?

— Бодуп-биле ойнаай-ла мен.

• • •

— Чоп карааш чажы төктүп турары ол, уруум? —деп, авазы 3 харлыг уруу Чойгаанадан айтырган.

— Ыглап турарым ол-дур, авай.

Григорий САРЫГЛАР.
Бай-Тайга район,
Кызыл-Даг суур.

• • •

Бичии оглум менден чаптанчыг айтырыгларны салгылаар. Бир катап мынча деп айтырды:

— Силерниң бажыңар дугунуң чамдыызы чүве ак чүвел, ачай?

— Кырыырга баш дүгү бодуу агара бээри ол-дур ийин, оглум.

— Ынчаарга чамдыыы ам бир кырый бээрииге агарар бе?

Чакар СОЯН.
Эрзин район.

• • •

Оля 5 харлыг. Чип олурган яблокозунче көргеш, чугаалаан:

— Угбай тывалар «яблок» дииспейн, «эмеяблок» дигеп.

— Чүге ынчаар адаар чүвел?

— Чүге дизе «яблок» деп сөстүң эгезинде «Я» деп үжүк бар, а «Я» дээрге тывалаан «мен» дээп сес шилежил.

• • •

Настя 4 харлыг. Эштери-биле чугаалажып олурган авазынче көргеш, чугаалаан:

—Авай, сен артык чугаа чугаалавас сен.

— Чүге?

—Чүге дизе, үнүп төпүп каар. Чамдык улустуң үнү чок ийик чоп. Ол дээрге үнү төпүп калган улустар-дыр.

Чочагай САЯЯ.

КАЖАР КҮСКЕ

Арбай хавыктаар дээш күске аймаарже бар чыткан. Маназыны болуу сыпар кылдыр үттей хемнирип алган черинче бар орду аймаарның аксын таварып эртер. Ыпла ыт үгээ бала бар. Көстүктүт кызылкалдар ыт улуг болза-даа, томаанныг: күскеге дегбес, ынай-бээр эртерге, ону чүге эдертип көрүп каар. Эээнин соктап чип турар арбайын күске хавыктаам, үнзынче дажыглап аппарып турарын билбес. Күске аймаар азымпга четкелек чорда, улуг, сарыг моортай бола келген. Карактары ийи чес көпеек дег төгерик оттары хып турган! Корткапындан күскенин давапнары кежүп келган. Хенинг чүректигежи хөрээнин шпиндеп үшта халый бээр чыгыы дывылаан. Күйгазы адыпайнын, ооргазы чымырткайнын бергеп.

— Кайнаар баарып ол? — деп. Моортай айтырып-тыр.

— Даайым Кереэзот аймаарга дой кылыр дээп. Мени чалаан чүве. Ыпаан бар чор мен—деп. күске кажарлапкан

— Күскелер доюп конучгула көрүксээр мен ийин. Мени эдертип ал шүве—деп. моортай чылганган.

Күске ыт үгээнче айыткан: Кызыл-Мажалык суур.

Чимис 3 харлыг. Ачазы ону өрү көдүрүп ойпадырга, ол:

— Мени ында оңу көдүрбе, ачай, хат алгаш баар.

• • •

Кундус-оол 3 харлыг. Авазы ажылдан кээрге, ачазы чок болган.

— Ачаң кай барды, оглум? —деп айтырган.

— Суглап чоруптуу.

Чым-биле суглап чоруптуу? —Боду-биле.

• • •

Чимне белеткедге өөренип бергеш. үгбазының 4 харлыг уруу Чинчиге чугаалаан:

Ортен улуг-хуп, бис өөренмее бис, кады ойнаар бис аа?

Чинчиан турган:

— А оон соонда хүн бичии хүн болуп але?—дээп.

Роза КЫЗЫЛ-ООЛ.
Бии-Хем район.
Ээрбек суур.

ШЫМЧЫПКАН

Үш-дөрт хонгур кудуп келген чаъс аяскан, каап, аяс хүм дээп келген, язап магалыг. Оът-сиген дирлип, погаан апарган. Кадарчыларның уругларының погаан шыата чүгүржүп, шывык аътты шаап турганнар. Кызыл-даваа буттарыбиле чаъс суун чайтыладыр, чашканнадыр маңнажып турганнар. Беш харлыг Белекмаа шыртай ак таллар аразында алгырган. Оок ынаар чорүй баргының өөрү безин эскербээн. Ол хире хөглеп турганнар.

— Бээр келиңер, бээр келиңер!

Уруглар оон үүнче салчыпла каапкар. Урут арны кыза берген, бо-ла үткүй халып келген. Карааның чажын чудуруу-биле чоттунган.

— Кас, кас шымчыпты! — дээш, балдырын сүйбэкпэн.

— Кайда?—деп, Айлаана айтырган.

—Хөөлбекте.

—Бараалыцарам.

—Сиңер барыкар. Мен корлар мен.

Уруглар хөөлбекче өөрүп каан. Белекмаа оларның соондам тура чоок калгып каан. Хөөлбекте ийи улуг бора кас, оларның он ажыг оолдары эштип, шымнып чораан.

— Аа, чараштарың! — деп, Айлаана алгырган, хөөлбекче кире халаан.

Азырал кастар хойбас болган, «Галга» диңмп каап чалгынарын челбингилээн. Куштар чаш боорга, Айлаана улам бурунгаарлап, сугну дөңмек ортуузунга чедир сүзүп чораан, озаладып чораан анай-хаак дег элдэп сарыг кас оглун тудуп алган, эриксе далаштыг үнүпкен. Оозун хөрээнге кыза тудуп алган, бажын, ооргазын суббап, эргедеэн турда, иезин кас узун мойнун сунуп алган, аксын ажып алган келген оңар уруглар балдырындан сегирип-ле алган. Айлаана «үё-үё авай, авай!» деп алгырып, сугну чашкаңнаңдыр тепкилеп турган. Кас салбаан. Уруг кас оглун сугже салыпкан, өрү шурап, ыглап турган. Кас ам-на салыпкан, аксы шиилеп, «га-га, га-гу, га-гу» деп чидиг-чидиг чанчагылаан. Ийи улуг кас моюнарын бурунгаар сумгулапкан, аастарын аазадып алган шиилеп ураттуп, уруглар ны ойладып чорудупкан.

Уруглар оон соонда кас оолдарынга дегбестээн.

БЕЛ ОГЛУН КАМГАЛАП АЛГАННАР

Оон соонда дөрт хонганда, ол-ла уруглар кас оолдарының эштирии көөр дээш, биезиде хөөлбекке келгеннер. Кайда боор, хөөлбек кадып калган болган. Оок ыдында хемчигештин адырыы чыткан сүтүүн сайы шаарарын көстүп чыткан. Сарыккан суг сарыгып, онгалыкче систып кирип ыткан.

—Дөө-дөө, көрүнеем —деп, Коля адырык унуп куду айыткан.

— Чүү боор ол? Омаашлаа мыкаш? —деп, Айлаана кайгаан.

— Омааш кайчал өрү шурап чыдар чүвел, дириг эвес — деп. Белекмаа элдепсинген.

— Бэрып көрээлиңер —деп, Коля саналдаан.

— Кастар чок боор аа? — деп. Белекмаа сезинген.

— Күүгү залыңче чаңа бергемиер боор — деп, Айлаана чугаалаан.

Уруглар «дирииг омааштыр» көөр дээш халчыпханнар. Мурнунда халып орган Коля:

— Балык, балык! —деп алгыпа бергеп.

Соок сай даштарның арасында хенизиг сыскак сугда бел оглу чыткан. Таваа аазадапнайның, шагжоок дырланайның, чүгле чартыы сугда, мажыңайның чыткан. Коля бел оглуу сегирип аарга, чылбыраап, кожазында демгизиидеп дүгле терең онгарда сугга чайт барып дүшкеп. Өөз агаарап дээш, кезек дырлаңнаан. Оок сиртн күргаг агаарда. Коля балыкче хап берип чоода, Белекмаа оон холундан сегирип алган:

—Ацаа дегбе! Хемче аппарып киир салыптар-тыр. Хөөкүйнүп девидеп чыдарын көрүнер дээп. Дириг амытан хинчектеп болбас!

— Шында-ла, күжүрүү! Суу катпаанда дургедээликер че! — деп. Айлаана далаштырган.

— Демир-хуулчуун экел, Коля —деп, Белекмаа дукмаашын айбылаан.

Коля ынай-ла болган. Өг ырак эвес, безерек ак демир-хуулу тутқан Коля бо-ла келгеп.

— Дуңмам дежээзин —дээш, Белекмаа чанында шажайның, сварыгланың чылар хемчигештің сууп демир-хуун оргузе кылдыр узуп экелгеш. —Ам балыкшыны хуунче сал че—дээш.

Коля бичии белчигештің дырланнадыр-ла сугже салыпкан. Бел оглу хуун иштинде сугта сергээн халчок ынай-бээр ушталанайның маңнагылаан. Уруглар оон кайгамчыктыг сергээн магадап, каттырыпкан. Уруглар сыскак сугда чызыладыр тепкилеген байланнарны, мезилчигештерин чыып, хуунда суунга ургулап алгаш, хемчигештің эрыг, соок суунче балыктарын төпкеп. Өөктери кылаш-кылаш дээп соонда, байланнар чидир эштп бергилээп. Белчигеш хем кыдынында сыык сут дувуде элезинге бичс кадз чыда, көдурлегеш, кудуруун дырлаш кылгаш, ээремче аттыга бергеп.

—Хөөкүйлериниң чаңгызында өлбээн-дир —деп, Айлаана өөрүшкүлүг чугаалаан.

— Сен, Коля, эр-хей болдуң. Хуун эккелбээн болзуңза, мыка хөй балыкты камгалап ап шыдавас ийик бис! —деп, Белекмаа думмазын мактаан.

КОЛЯ ЫГЛАП КЕЛГЕН

Уруглар хем кыдынга ойнап турган. Белекмаа биле Айлаана чараш даштар чыып, сайзанактап, «бо кажаа, бо ог, бо оруу, стол, сандай, Бо мен, бо Коля, бо Айлаана» — дээш, шөйбек даштарны элезинге олурлуп шашкылап каап органнар. «Бо ак-ах даштар сарлыктар, бо кызыл даш ачамның шилги аъды».

— Ии-ии-ии —деп, Коля мелап кыдаштап келген. Ийи чудуруу-биле карааның чажын чоттунуп ишкиртиппеп.

— Кимнең бардың, думмам? —деп Белекмаа айтырган.

— Өдүрек оглуу өлүрүп кааптым —дээш, өөнүйнүп бергеп.

— Канчап?! Орта сен бе? Кайнын тудуп алдың, кайдал оон?

— Сугда дужүп өлүп калды! Бо карманымга суп алган кижи мен. Уне халаап, соора тудуп чыдырымга, хемче кире халаап. Сварыгны ашкаш, суг дувунче дужүп кире берди! Көрүп-ле, көрүп-ле турарымга, олчаан чиде берди. Сугда дужүп калганы ол-дур!

— Суг кужу сугта дүшпес чоор. Сени тыппазын дээш, чаштына бергеин ол-дур —деп, Белекмаа тайылбырлаан.

— Ындыг болза, экизин аа! Өлбээн — дээш, оол улуг тыныгап.

Сереэ ХЕРТЕК.
Кызыл хоорай.

ТАНЦЫ УЧИЛИЩЕЗИНДЕ

Бурят АССР-ниң шайысалды Улан-Удэ хоорайда танцы училищези 1964 чылда ажыттынган. Оон бээр 200 ажыг таланттыг, тускай мергежилдиг артистерни доозургеп. Чижээ, РСФСР-ниң алдарлыг артизи, Бурят АССР-ниң комсомол тацилыпын база Гавананга болган анныктарның болгаш студентилериниң XI Бүгү-дэлегей фестивалиниң лауреады Екатерина Самбуева, бо-ла аттарның хүндекчиин Юрий Мутуев, РСФСР-ниң алдарлыг артизи Виктор Ганченко, РСФСР-ниң алдарлыг артизи, Бурятиянның комсомол шанналының лауреады Алексей Павленко, Бурят АССР-ниң алдарлыг артизи Альбина Петрова болгаш Улан-Удэниң опера болгаш балет театрының кафедра башкызы О. Б. Расцовская...

Училищениң баштайгы үреп үүгүл удуртукчузу РСФСР-ниң улустуң артизи Л. Б. Сакьянова. Ам пенсионер.

Улан-Удэниң танцы училищези Тыва АССР-ниң 20 хире таланттыг оолдар, кыстарны доозургеп. Бистиң танцы үреп үүгүлүвүске улуг ужур-дузалы база киигеп. Оларга Слава Домгак. Шолбан Домгак алышкылар, Сагдаана Сапык-оол, Настя Емельянова, Надя Тыртык-Кара, Надя Даржаа, Лепа Лопсан, Олег Артына, Тамара Строкова, Слава Сарыглар, Света Маапы, Сергей Ооржак, Ранса Сенээп болгаш өскелер-даа хамаарыжыр. Олар «Саян», «Алаң» ансамбльдеринде, Кызылдың хөгжүм-шиң театрында ажылдап турарлар.

Училищеде 1990 чылда доозар 4 өөреникчи бар: Эжер Сарыглар, Менгилей Сат, Алаң Ондар, Сайгыя Бирюй. Ол ышкаш кудуку класстарда база 4 өөреникчи бар. Олар шупту интернатта чурттап, столовайда халас чемненип, бүгай эвес өөренип турарлар.

Училищениң директору П. Б. Базарон сургуулдарның өөредилге - кижилиидилгелиг ажылы үзэзи ада-иелер-биле, Тыва АССР-ниң Культура министерствозу-биле үргүлчүүн бижит харылзажып турар.

Бо чылын 10 классты азы училищениң ийиги курузун доозуп турар 6 оолдуң кичээлдеринге болгаш мергежилиниң аайы-биле экзаменнеринге одуржуп турдум. «Дуэтный танец», «Характерный танец», «Классический танец» деп экзаменнерге бистиң оолдарывыс кыымак, ийи белеткелдиин көөрүскеннер. Комиссия кежигүнүери Р. Чернова, Л. Мартыненко, Н. Базарон, А. Кузнецова болгаш өскелер-даа тускай эртеминиг аайы-биле башкылары П. Т. Башпеев, В. Н. Васильев оларның тыва оолдарны экзаменге эки белеткээнин, кижи бүрүзү-биле кичээр ажылларының «үзүгүүрүн» тып, улуг күжениишкинниг ажылгаанын демдеглээн. Петр Тимофеевич Башпеевтиң П. Чайковскийниң «Щелкунчик» деп балетиниң садженито кыска хуусаада поокчут эки тургускаанын демдеглээн.

Танып уран чүүдүүге тыва кадрларны белеткээн училищениң ажыттынган хүнүнден бо хүннерге чедир ажылдап турар хоочун башкылар Петр Тимофеевич Башпеев (РСФСР-ниң улустуң артизи), Анна Афанасьевна Кузнецова (Бурят АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылакчызы), Василий Николаевич Васильев (Бурят АССР-ниң улустуң артизи), кижилиикчи башкылар Лидия Владимировна Доевина, Зинаида Осиповна Шахоева болгаш өскелерилдээ, училищени-ээ чүге шаанаар, мактап болбазыл?

Улан-Удэниң танцы училищезиниң коллективи ыыла культура институдунуң тыва сургуулдары-биле кады бо чылдың июнь 4-це отчеттуг концерт-биле Тывага алдан чедип кээп деп белеткениң турар. Оларга чогаадыкчы чеңнишкинни күзээп каалы.

Саяа БЮРБЕ.

КӨРҮЛДЕДЕН ЧҮҮ ИЛЕРЭЭНИЛ?

«Тыва даг-дүгү» комбинаттың 25 чыл болганынга турескаатқан дектер болгаш адырлар аразында бот-тывынгыр уран чүүл көрүлдезиниң негелдеринде бо чылдың февраль эгезинде ажылдап кылган турган. Үк көрүлде удуусчу чогаадылганың үшкү Бүгү-дэлегей фестивалиниң үшкү ээлээзиниң негелдеринге дүүштүр эртикен. Көрүлдеге кашпа коллектив кирипкен. Ында комбинаттың партком, профком, администрацииязының телээлекчилери безин келбээн.

«Теремок» уруглар садының коллективи көрүлдеге кызымак белеткеннп, солуу померларын көргүскен. Программа көрүлдезиниң негелдеринде сорулгалар-биле дорт дүүжүп. уран чүүдүүн жанр бүрүзүнге хамаарышкан бедик дециелдиг, ханы утказыг номерлерлиг болган. Чедимчелиг болган көргүзүүлерге Татьяна Назырованың вокчаны «Ак-Довурак» деп шулук, Эмчилдей Конгар-оол, Роза Лопсанның күүселдезинде «Ак-Довурак валзы», Роза Лажаннын хомуска оюну, кижилидикчилер биле уругларның кады күүсеткеннп кожамыктар база «Тайбың дүтаймында ыры» деп номерлерни хамаарыштырыпгы болур. Оон-биле чергелештир бот-тывынгыр артистерниң оюн-тоглаа үезинде кеткен хевиниң оңдагай чаражын, мынгыы «Бир ог-бүлеиин ёмыдыралындаа» деп сцена-да кирикичилерниң ыяныг, чараш, тавыштыг кеттингеиин жырл демдеглээп. Көөрүлдеге солуу болгавында музыка удуртукчузу Л. Колпаковаың база үлүг бар.

Ажылчын хандырыпта киллзиниң коллективиниң көргүскеп концертинде комбинаттың 25 чыл болганынгаааа, хоорайга-даа тураскаатқан номерлер чок. Началазаа жюри ыры болуунуң күүселдезиниң, улустуң башгак ырларың. № 7 столовайның повары В. П. Васильеваның плесказын, шажанненыг тыва танцының база Мартыш-оол Хомушкуның сыгыт-хөөмейин демдеглээп.

«Колобок» уруглар садының кирикичиниң күжүбиле сес номер көргүскеп. Концерт үезинде көөрүкчүлер зал сыцмас болган. Көргүзүлерниң дорту түцнел көңцертке шидиттингеп.

Көрүлдеге эээзп коллектив кирипкеп. Ол чүнү көргүзүп турарыл? Комбинаттың цех, адырлар удуртукчулары, харын-даа партком, профком, администрацияның бот-тывынгыр уран чүүлдү чугула деп үнелевеэнин, ону сайырадырынче чогуур кичээлгейин салбазының, тоомча чогунун демдеглээ-лир. Бот-тывынгыр уран чүүлдүн цехтерге доктаамал ажылдап турар коллективтерин тургузар сорулга-биле администрацияның, хөй-ниити организацияларының, удуртукчуларның кады күжениишкинн херек. А таланттыг бисте бар деп чүвени көрүлде илереткеп.

Оон түнелиинде 1-ги черии «Теремок» уруглар сады. 2-гиниң ажылчын хандырыпта киллзп. 3-күүп «Колобок» уруглар сады алган.

Ак-Довурак хоорайның 25 чыл оныга үткүштүр хоорайның бүтүүле албан черлериниң, организацияларының, комбинаттың цехтериниң бот-тывынгыр уран чүүл коллективтерин тургускеп. ол байырлалзы төлептиг үткүп, көрүлдеге илепкейлиг киржирин жюри сумелээп.

Александра ГАЙНУТДИНОВА.

БАШКЫМНЫҢ ӨӨРЕТКЕНИ-БИЛЕ

Сут-Хөл районда Бора-Тайга ортумак школазы май 25-те 50 чыл болганын демделеп эрттирер. Мен ол школаның 1956 чылда дооскан өөреникчилп болгаш, ол үеле башкым Зинаида Григорьевна Тюшманың дутайында биживр деп шинтпирелдим.

Башкымның өөнүн ээзи ынчан колхозка агрономнап ажылдап турган. Тыва механизатор эш-өөрү-биле оон эштиг, ыяшталдыг турганын улус чугаалажырын дыннаан мен. А башкывыс Зинаида Григорьевна биске көңүл ынак. Оон бээр 33 чыл эрткен-даа болза, кижиниң эки талалары уттупдурбас. Ол кажан-даа өөреникчилеринге хорадавас.

Ботаника, география кичээлдерин эрттиргеш, оон соонда ырыже селгүүстедир. Ол чораш, улуг орус садчы И. В. Мичуринниң ажыл, амыдыралын таныштырып, тайылбырлап турган. Өскен, өөренген школаммын чартык чүс чыл байырлалын таварыштыр ынак башкымны сактып. Төрээн чурттуң кайы-даа булуңунда ажылдап чурттап чорза, кай дег кадыштылды, улуг аас-кежиктп «Шын» солуунну дамчыштыр күзелеп. Башкымның өөреткеп-биле бойдуска хамаарыштаг хумагалыг болуп арткан.

Өрге ОНДАР.
Сут-Хөл район.

КИНО

МАЙ 18-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: Киносборник 10.00, «Долгая разлука» 11.30, 14.10, 16.50, 19.30 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Супружеская жизнь» 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Приключения Спаса и Пели» 9.30, «Пусть я умру, господи...» 12.50, «Маленькая волшебница» 14.40, «Враг мой» 11.00, 16.20, 18.10, 20.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Вам что, папа власть не нравится?» 15.00, 18.40, 20.30, «Боль» 17.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Брат, найди брата!» 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Работа над ошибками» 18.00, 20.00 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Высокий блондин в чёрной ботинке» 15.00 17.00, 19.00 шактарда.

«ССРЭ-ниң профессиональдар эвилелдериниң эргелериниң дугаймында» ССРЭ Хойлуунуң төлевиллелиг 1980 чылдың апрель 29-та үнген «Труд» солуунга парлаан, ону бо чылдың май, июнь, июль айларда калбаа-биле чугаалажып көөр.

Чугула ол документиниң профэвилелдериниң эге организацияларынга болгаш күшаныглы коллективтерге таймылбырлаар сорулга-биле консультацияп пунктузуп профобщевчулелдиң чанында тургускан.

Айтырыгларны 2-15-53 телефон дамчыштыр салыы болур.

агаар

Республиканга кезек булуттаар. Чагбас. Соңгу-барыын үүнтен хаттың дүргени секундада 9—14 метр. Дүне 6—11, чамдык черлерге 5 градус кедир. хүндүс 18—23, чамдык черлерге 10—15 градус чылыр.

Кызылга кезек булуттаар. Чагбас.

ТВ

МАЙ 18,
БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «120 минута» 8.35 «Легенда улустарының чогаадылгазы» (Кыдат). 9.20 «Чадалар». Уран-чечен публицистиг программа. 10.35 Медээлер. 10.45— 11.45 Уруглар тагы. 15.30 Медээлер. 15.40 Концерт. 16.10 Телефильм. 16.20 Социология: кижи, оон ажылы. 16.50 Ырак—чоок. Барымдаалыг телефильмнер. 17.20 Мультфильм. 17.30 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.15 Фильм-концерт. 18.45 Бөгүн делегейде. 19.00 Партком болгаш эде тургустуунукшуун. 19.50 Аныяк кино. Кино капсырылгазы. 21.00 «Үе». 21.50 «Музыка болгаш бис». 22.50 Бөгүн делегейде 23.05 — 23.40 «Сивцев Бражек, 43». Москвага М. В. Нестеровтуң квартира-музейиң тургузар дутаймында.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35: 9.35 Биология. Бойдус дутаймында могаалдарлын чымындызы. 9.05 Ис-пап дыл. 10.05 Кайгамчык кижилерниң амыдыралы. Н. Е. Жуковский. 10.35— 11.35 Музыка. 6 класс. Демиссездиң база удурланышкынның ырлары. 11.05 Испан дыл. 12.05 «Сонгу чүкте район». Уран-чечен фильм. 12-ги серпазы. 13.00 Медээлер. 13.05 «Сонгу чүкте район». Уран-чечен фильм. 13-ку серпазы. 14.00— 14.30 «Сергей Лазо». Телефильм. 17.05 Медээлер. 17.10 «Кызыл азажыгаштар». Уран-чечен фильм. 18.45 Мультфильм.

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Дацзыпва-89». Чараш кыстарның республика көрүзевиниң дамчызылга

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг улуглар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Тыва чергс». Уңзургуледе: Медээлер. «Херээженнер төвүлелдеги болгаш эде турустуунушкун», «Кедээ тудулгада» 20.45 Медээлер. 20.55 Чаңгыдаар.

МОСКВАДАН

21.00 «Үе». 21.50—23.25 «Кызыл азажыгаштар». Уран-чечен фильм.

УШКУ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

17.05 Медээлер. 17.10 «Кызыл азажыгаштар». Уран-чечен фильм. 18.45 Мультфильм. 19.00 «Дайын уруглары». Телефильм. 19.50 Концерт. 20.00—20.15 «Тамчыктыг улуглар, чаштар!».

Редакторуун оралакчызы К. К. САТ.

367000. Кызыл хоорай. Красноармейская, 100

Индекс 54241

«ШЫНЫҢ» телефонкары

◆ Редактор — 3-43-34;
◆ оралакчызары 1-33-91; 4-14-17;
◆ приемная — 3-26;
◆ партийже аймыпал киллзиз — 3-36-42; 2-36-25
◆ совет турустуу, солиал айтырыгзар киллзиз — 3-34-09; 3-41-23;
◆ үлетпур киллзиз — 3-34-40; 3-36-73;
◆ агроүзетпур киллзиз — 3-41-16;
◆ пропаганда киллзиз — 3-34-57
◆ культура киллзиз — 3-39-15
◆ информацпя киллзиз — 3-37-41
◆ чагаа киллзиз — 3-39-03; 3-34-39;
◆ корректорзар — 3-34-19;
◆ бухгалтерия — 3-43-41;
◆ счетла киллзиз — 3-34-29;
◆ удуртукчулер — 2-27-41;
◆ солуу кезбейн баргавза — 2-32-75.

Чыыза 300 кагаш үзеп. Хемчээлп 2 парлаага ажыыны

Тираждың 25400 ээк.

Тыва АССР-ниң Ном үнүгүзер чер. полиграфия болгаш ном сазымның херектерииэ телевы-биле күргүзе комитединиң типографиязы Кызыл. Шетинкин база Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 279. ТС—00150.

БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ПЫЛЫН

СЭКП Тыва обкомунун, Тыва АССР-нин Дээди Совединин болгаш Министрлер Чөвүлелинин органы

1989 ч. май 19 пятница № 117 (14017)

1925 чылдан үнезеглеттингей. Өртээ 3 кеп.

КОЖА-ХЕЛБЭЭ БОЛУРУНУҢ, КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГАНЫҢ ОРУУ-БИЛЕ

ПЕКИН, май 17. (СЭТА-ның түскай корр.) СЭКП ТК-ның Чингиво секретары, ССРЭ-нин Дээди Совединин Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачевтуң Кыдаттың хөй-ниитин-биле ужуражышкынын бөгүн КУР-нуң пайысалында. Улус төлээлериниң Бүгү-кыдат хуралының бажыңында хуралдаар дээш болган. Кыдаттың Эртемнер академиязының, делегей харылзааларын өөренир талазы-биле кыдат улус ниитилелиниң болгаш делегей айтырыгларын өөренир талазы-биле кыдат институттуң организастааны ол ужуражылгага Кыдаттың эртем болгаш чогаадыкчы ажылдакчыларынын элээн кем чүе төлээлери, совет удуртукчуну үдеп чоруур кижилер, эртеминиң культуразының болгаш ураан чүүлдүң ажылдакчылары киришкен.

М. С. Горбачев чылгаповар мурнунга чүве чугаалаан.

Сөөлгү 30 чыл дургузунда бир дутаар болган дээди деңнелдиң ужуражышкынының барык соон дарый. силерниң-биле ужуражып тур бис деп, совет удуртукчу чугаалаан.

Дүүн бүдүн хүн дургузунда мен-даа, мында киржип турар мээң өөрүм-даа эптер Дэн Сяопин, Чжао Цзыян, Ли Пэн олар-биле чугаалажымышкыннар кылып турдувус. Оон бүдүүлүнде эш Ян Шанкунь-биле беседа болган. Совет Эвилелиниң болгаш Кыдат Улус Республиканың аразында харылзааларны хөгжүдериниң принциптериниң болгаш перспективазының ыяк чугаалашкан, делегей политиказының айтырыгларының талазы-биле санаалдарны солуушкап бис.

Беседалар үезинде тыптып келгилээн болгаш сападдатпаан улуг идеяларны, ап-ыры-аңгы бодаалдарны болгаш саналдарны ам-даа бүгү талазы-биле бодап көөрү пегеттиниң турары чугаажок. Чугаалажымышкынарның түңнелинге сеткилленес хаңгап деп ам белиң чугаалап болур.

Совет болгаш кыдат улустуң үр хуусаалыг эрге-ажыктарынга тайбың кожа-хелбээ чорук болгаш деп эргелиг, бот-боттарынга ажыктыг кады ажылдажылга пегеттиниң турар дээрилге хамыктың мурнунда кады чөпшээрешпиис. Чедип алган дугуржулгаларывыс мындыг харылзааларны делегейниң бүгүдезиниң хүлээп алганы эргежоолуу принциптеринге дүгжүп турар.

Орус-кыдат, оон соонда совет-кыдат харылзааларның төөгүлүг биске улуг болгаш маңын чүүлкү арттырган. Анаа «сарзалыг» чүүлдер арттырбас дээш туржуп турар бис. Бүгү чүүлдерни, оон иштинде эң нарын чүүлдерни боттуу-биле болгаш ылаптыг үнелеп көөр бис.

Бир эвес бистиң харылзаларывысты төөгүнүң улуг хемчээли-биле өөренип көөр болза, чогумчалыг чүүлдер бүдүрел чок чоруктардан болгаш чарлдээлерден хөй катап ажыг дээримге чигаапаан чок.

КУР-нуң удуртукчуларывыс-биле бистиң чугаалажымышкынарывыс эң эгезинден тура-ла совет-кыдат харылзаалар кымга-даа үдурлап, майын турар, үшкү чурттар-биле — социалистиг аңы капиталистиг, сайыргадгай аңы хөгжүп орар, барыын чүкте аңы чөөн чүкте чурттар-биле тургустунган харылзааларны соксадырып Кыдат-даа, Совет-даа таладан пегеттинмейн турар дээш бодаалды бадыткап турган.

Оон туржук, совет-кыдат чогумчалыг харылзаалар бүгү делегей ниитилежилгеевиниң эрге-ажыктарынга дүгжүп, амгы делегей хөгжүдениниң кол истелделеринге дүгжүп турар.

Сөөлгү чылдарда ийи талаа совет-кыдат кызыгаарны дургаар тургускан шериг күштериниң деңнелин кудулаадыр талазы-биле хемчеглерни алган. Совет-кыдат кызыгаарны тайбыңчылдыры, ону тайбыңнын болгаш пажыралы кожа-хелбээ чорукту кызыгаары болдурары, — ыяк сорулга, ону кады күжениишкин-биле чедип ап болуп ийиш бис.

Киижи амытаның ажылчоруулгавының кол адыры — экономикада бот-болуунга ажыктыг кады ажылдажылгага аяжок делгем орук ажыттының турар. Бистиң чурттарывыстың аразында сөөлгү чылдарда садыг солужулгазы өлүп келген, мынчалза-даа оон өөрүдээн-даа, оон шимчээшкинин-даа бар арганарга ыракта-ла дүүшпейн турар. Ийи таланың кайыларынын-даа хамык-ла күзелге турза-даа, ол арганарны дораан-на сайгара кааптың хоржок болбайн аян. Перспективтиг адырларны тодарадып, артек-үне тургуларының бөдүүн эвес айтырыгларын ниитпирлээр, бодуңга тавармычалыг эп тып алырыбыле будүүлгелерге дузалаар херек.

Ыпчалза-даа боттарывыстың мурнуувуска боттанмас сорулгаларны салбайн тура, ийи чурттуң эрге-ажыктарынга дүүштүр совет-кыдат экономиктиг харылзааларны чоокку үеде чедре дыка-ла ужаттырарын хандырып болур бис деп бодаар-дыр мен. Чүгле харын чиг эт болгаш үлетпур барааннары, солчуру дээш шыкаы чаңчыл апаргап адырлардан аңгыда, энергетиктиг күчүлерни тургузарынга дуза кадарыпдап аңгыда мурнакчы технологияны чогаадып кылыры болгаш ажыглары дээш ыткаш амгы үениң эң-ле сайырганнай деп турарывыс ындыг адырларга-даа дуза кадып болур.

А бир эвес кады ажылдажылганың төөгүрелериниң дугайында чугаалаар болза, садыгны калбартыры-биле холбаштыр будүүлгелер арасында, дорт харылзааларны, каттышкан фирмаларны болгаш будүүлгелерни, оон иштинде үш дутаар чурттуң киржиглаан-биле-даа тургузуп болур кылдыр херекти ынчаар тургузуп болур.

Ажыл-херекти харылзааларны хөгжүдерииге шыңгыы курлавыр болза, девискээрлер аразында үзүп хуусаада үнделеп тургускан Совет Ыраккы Чөөн түктүл. Сибирьниң крайлары болгаш областары биле Соңгу-чөөн Кыдаттың провинцияларының аразында: Казахстан, Ортаазы Азияның совет республикалары биле Соңгу-барыын Кыдаттың провинцияларының, автономнуг районнарының аразында кады ажылдажылга болур.

ССРЭ-ге болаарга, Кыдат болза экономиктиг үнделиг реформаларже арте кирген болгай. Бистер оон боттапылгазын улуг күчүзегей-биле хайгаарап тур бис. Чүс-чүс чылдарда оспаксыраан болган чартык колонна ялыныг хөлүлдүгей, берге салгалдыг ынчаар-даа аажок улуг чүүлдү чаартыр сорулгабиле хей-ниити механизмнин хандыры-биле эде тургузар дээш сегирип алган партиязының болгаш чөөнүң маадырлыг чоруун хүндүлеевес арга чок.

Бо орукта чугула улуг чедиишкиннериниң дугайында бага таваржып турарыпар берселеринеринде-даа дутайын бистер билир бис. Кыдат Улус Республиканы амгы үениң сайзырадгай социалистиг күрүнеге кылдыр шилчидер — бодуларның кол сорулгаларже бүдүрелдиг бурунгаарлаарыларны силерге, эптер, сеткилдиң хандыыпдан өнүк бу-биле күзедиңнис.

Чаа ниитилел тургузуун тургузары дээш ыткаш ыяк парып үүл ыяап-ла турул келир болгай. Ону бис бодувустуң дуржулгавыстан эки билир бис.

Шак ыяк бодаалдар болза экономиктиг бүралар болгаш демократия дээрге шуут-ла капиталимге оваажыр ужурлуг деп шын эвес билип турарывыстан үнүп кээр. Херек кырында ол чүл дээрге киижи төрелгетеп бодупуң дыка хөй чүс-чүс чылдарда хөгжүдениниң дургузунда ажыядан кылганы хей-ниитиң хамаарылгаларын таарыштырарының парын хевирп-дир. Оларны хей-ниитиниң ияныг бүрүү системаларынга — оларның тускай овазаг шынаарларын барымдаалап ажыглап болур.

Социалзыг үезинде экономиктиг болгаш политиктиг демократияның, кижениң социал камгалаттынганының болгаш оон хостуг чоруунуң органиктиг каттыжымышкыны боон болур болгаш хандырыгнаң турар ужурлуг деп бүдүрелдиг бис. Ынчангаш ыяап-ла ол сорулганы чедип алырынче ниитилелдиң чаартырының талазы-биле бистиң бүгү ажылывыс утланган.

Азия динге бергедээшкиниге оң чыл үеде таварыжып келген база бир үүл болза Кампучияны долгандыр боон турар чоруктар болгай. Ынчаарга ам ол черде байзалдың түгээрген орагы кончуг өөрүшчүг-дүр.

Ынчалзажок ында бүгү чүве экижий берген деп бат удур чугаалай бээп болза, ол ийин эвес апаар. Кампучия херекти чогумчалыг кылдыр таарыштыр ниитпирлээр төлээде ам-даа хей политиктиг болгаш дипломаттыг күжениишкиннер пегеттинер. Ынчаарга ол чурттан ыяптам шеригдерни үндүрери бо чылдың сентябрьда доостуруубиле ходбаштыр шыпар талазы-биле чаа байдал тургуступ-тар. үр үеде үргүлүүлеп келген чөрүлдээлерни ам-па соксадырыпга, боттуг ниитпирлээрияге дузалаар чүүлдер херек кырында тыптып келир.

Ол айтырыгларны бистер кампучи болгаш ыяптам эптер-биле, а дүүн — силерниң чүртүнарниң удуртукчуларывыз-биле чугаалажыкан бис. Кампучи айтырыны чөөртү эки таварымчалыг кылдыр ниитпирлеттиниң бар чыдар деп бодал тургустуун турар хевирлиг апаргап.

Бир эвес кол принциптиг дугайын чугаалаар чүве болза, ол дээрге кара чангыс чөптүг национал бот-башкарлыгның принцип болур. Эптежилгенин аргазын болгаш ол чурттуң келир үеден политиктиг тургузуун үүле кампучилер боттары тып алыр ужурлуг.

Совет Эвилелиниң хамаарышыр алырга, чогуур делегей магадылаларынга киржириге бага Кампучияның улуузунуң тып алганы кандыгдаа шилчиниишкинин, оон хамаарышпас порукке нейтралитет болгаш кала-даа каттыжпазының углакыышкының хүндүлеп көөрүге белеп.

Амгы делегейниң белен эвес айтырыгларының дугайын болап турә, киижи төрелгетеп-ниң деңнелгешиниң аргалары, оон таа-чаа бедиктерже чүткүлү кажан-даа бо хире удуг түрбаан деп түңнелге келир сеш. Оон-биле чергелештир киижи төрелгетеңниң хөгжүдезиниң өткөөралай бээринге, харын-даа оон амыдыралчурттагларының үстүп каарының айыыл кажан-даа бо хире дыртелип келбээн турган.

Ындыг байдалдарда бүгү күрүнелерден болгаш чазактардан, политиктиг партиялардан болгаш социал шимчээшкиннерден боттарының хүлээп ап турар шиитпирлери, кылып турар хөделиишкиннери дээш капчаар-даа ажок улуг харыысалга ве-геттилер. Амгы болгаш келир үениң салгалдарының салымчолу дээш бистер шупгувус бир боон турар төөгүлүг аргаларны ажыглаар хүлээлгелиг бис.

Келир үе дээш ол демисеелге Совет Эвилели биле Кыдат Улус Республика иепкейлиг кады ажылдажыр, делегей ниитилежилгезинин айтырыгларын шиитпирлээрияге төлептиг салымшкыннарын бистиң чурттарывыс киирер дээрзинге идегелдп болгаш бүдүрелди илередикеен тур мен.

Совет удуртукчунуң чугаазын аңаа туртаннар улуг киженгей-биле дыңнаан.

Адыш часкаашкыны үдеп турда, Кыдаттың Ниитилел эртемнериниң академиязының президентизи Ху Шэн М. С. Горбачевка өөрүп четтиргеш илереткен болгаш КУР-га кылат дылга үнген «Бистиң чурттувуска болгаш бүгү делегейге эле тургустуунуушкүн база чаа болаашкыны» деп номну тудускан.

Совет удуртукчунуң КУР-га чоруунуң программазы — улуг, кылыг чай чок болгаш хей талаалыг. Кыдаттың төөгүзү, культуразы болгаш ураан чүүлү-биле тапыжарын ында бага көрген. Бо дээрге совет кижилерниң кыдат улуска кайгамчык улуг хүндүткелиниң херечизи-дир деп ында үнелеп турар.

Ол хүн М. С. Горбачев кадайы-биле база үдеп чоруур совет албан кижилери Кыдаттың Улуг халазынга чораапнар. Кыдаттың төөгүлүг оң черлериниң дамдыызынга ол хаза бирги черни дүрүм бүүгаар эзлеп турар. Оон түдүүн 22 чүс чыл бурунгаар эгелээн, узуну 6700 километр, чурттуг, оон чөөнүн көжүп чоруун аймак улустарның халдаашкыннарындан камгалап турган.

Шуупкан автомашиналар Кыдаттың Улуг халазының чанынга чедип келген. Анаа келген пекинчилер, Кыдаттың өске-даа моңгулардан болгаш хоорайларындан келген муң-муң кижилер совет удуртукчуга изиг байыр чедиртпейнер. М. С. Горбачев болгаш оңу үдеп чоруур кижилер Пекинниң мэри Чэнь Ситунбиле кады хапаны көөр бедик шелче үнүп ыяргe, хапаны тутканының төөгүзүн, Кыдаттың кызыгаарын камгалаар херекке оон ролюн тайылбыраакчы бедик совет ааджыларга чугаалап берген. М. С. Горбачев чугаалеп берген фактыларны дыка сонуургаан, айтырыгларны салган.

М. С. Горбачев эрги шагның тураскаадарын көрүп тутар үеде кыдат аныяктарбиле беседа кылган болгаш мынча деп медеглээп: эгелиг хоочуп салгалдарының салганы найыралдың ааджылдарын бистиң чурттарывыстың апыяктары кадагалаан туварын күзээп ийиш мен. Богүнгү чугаамга ол дугайын чугаалаан мен, бо эстафетаны тутканы, оңу улам ыяй уламчылаар херек. Совет-даа, кыдат-даа аныяктар бо херектиң уламчылаарынга, бистиң кылганывыстан хөйүү кылырынга бүүрел турар бис.

Совет ааджыларның Кыдаттың Улуг халазынга чорааның хей-хей чурттарның журналистери чырыткан.

* * *

М. С. Горбачев олда хүн Кыдаттың Төп телевиденнеишгге болгаш Пекин радиозунга интервью бергеп.

Хүнүүн ийиги чартыында Кыдаттың найысалдынга М. С. Горбачевтуң парлалга конференциязы болган. Анаа Э. А. Шеварднадзе, А. Н. Яковлев, Ю. Д. Маслюков, Е. И. Чазов, Г. Х. Шахназаров, О. А. Трояновский олар киришкен.

Г. АРСТАНОВ,
А. БИРЮКОВ,
В. КАШИРОВ,
Г. ШИШКИН.

МАЛЧЫННАРНЫҢ РЕСПУБЛИКА НААДЫМЫ

СЭКП ОБКОМУНУҢ БЮРОЗУ МАЛЧЫННАРНЫҢ РЕСПУБЛИКА НААДЫМЫН БО ЧЫЛДЫҢ ИЮЛЬ 8-9 ХҮННЕРИНДЕ ЭРТТИРЕР ДУГАЙЫНДА АГРОҮЛЕТПҮРКҮРКОМНУҢ БОЛГАШ ПРОФОБЛЧӨВҮЛЕЛДИҢ САНАЛЫН ХҮЛЭЭП АЛГАН.

Мал продуктуларын бүдүрерин болгаш күрүнеге садарын көвүдедир, мал бажын өстүрер, чылдың баштайгы чартыында оон чидириг чок болурун хандырар болгаш 1989 чылдың ийиги чартыында сорулгаларны тодарадыр талазы-биле малчыннарның социалистиг чарыжының түңнелдерин үндүрер чөвүлел хуралды Наадым үезинде эрттирер.

Наадымга киржир эрге дээш мал ажылының ажылдакчыларының ортузунга масса-политиктиг болгаш организакчы ажылды, социалистиг чарышты калбартырын СЭКП райкомнарынга, райкүүскомнарга, Агроүлетпүркүркомга, профоблчөвүлелге, партия эге, профэвилел болгаш комсомол организацияларынга, совхозтарның удуртукчуларынга болгаш специалистеринге дааскан. Малчыннарның бүгү күжениишкиннерин мал ажылын хөгжүдериниң чугула сорулгаларын шиитпирлээринче, чылдың баштайгы чартыының планнарын болгаш сорулгаларын күүседиринче, хой кыргылдазын болгаш мал семиртилгезин шынарлыг эрттиреринче, келир кышка белеткеже мобилизастаар.

Кадарчыларның, саанчыларның, хойжуларның, мал ажылының өске-даа ажылдакчыларының аразындан Наадымга киржир кижилерни күш-ажылчы коллективтер шилип чорудар.

БАРЫЫН-ХЕМЧИК РАЙОННУҢ АК-ДОВУРАКТА АЗБЕСТОВАЯ № 40 СОҢГУЛДА ОКРУГУНУҢ ТАЛАЗЫБИЛЕ ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДЕПУТАДЫНЫҢ БҮРҮН ЭРГЕЛЕРИН ХУУСАА БЕТИНДЕ СОКСАДЫР ДУГАЙЫНДА

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва АССР-ниң Дээди Совединин депутады болгаш Ак-Довурак хоорай Совединиң депутады болуп турган Юрий Трофимович Комаровту ССРЭ-ниң улус депутадынга соңгааны-биле холбаштыр «ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгуулдаларының дугайында» ССРЭ Хоойлуунуң 37 чүүдүге үнделелеп, ында ССРЭ хамаатызы хары угла улус депутаттарының ийи Совединден кейүүге депутат болбас дээнин барымдаалаш база Тыва АССР-ниң Дээди Совединин депутады бүрүн эргелин хуусаа бетинде соксадыр дугайында оон хууда биллириишкинин өөренип көргеш, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң доктаадыры болза:

Барыын-Хемчик районнуң Ак-Довуракта Азбестовая № 40 соңгуулда округунуң талазы-биле Тыва АССР-ниң Дээди Совединин депутады Юрий Трофимович Комаровтуң депутат бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадыр.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединин Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.
Тыва АССР-ниң Дээди Совединин Президиумунуң Секретары В. КАЖИН-ООЛ.
Кызыл хоорай, 1989 чылдың май 18.

ЧАШТЫРЫЛГА ШАПКЫНЧААН

Юрий Алексеевич Подвалсовту хамаарышкан ажылынга харыысалгалы бедик кижи деп чүвеин «Сукпак» совхозтуң чону эки билир.

Ол бо чылын «Сукпак» совхозтуң директизы-биле арепда керээзин чарган. Дугуржулга ёзугаар кайы-даа таланың эрге-хүлээлгелерин тодаратпаган. Үндүрер чарыгдалдарның, кирпич алыр орулганың баш удур санаашкыннарны кылдынган. Оон мурнунда кижи бүргүү чүгле болдунун алыр талыңның дугайында сагыш ховап ажылдаар турган болза, ам кижилер чемгерикчя ве-черинің дөртаары хүнүп бодап, камналга, ышнар айтырыгларынче онза кичээнгейлиг болуп, кут-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидип турар.

Совхозтуң чер ажылдыгларын тарылгага киржир агрегаттарны апрель эгезинде-ле киргеп. Ында ажылдап турар ийи бригаданың кайызында арепда керээзин шингээдип эгелээн.

Юрий Подвалсовтуң совхоз мурнунга алган хүлээлгезин улуг. 145 мун рубльдин продукциязын бүдүрүп кылыр.

— Чаа экономиктиг байдалдарда шала бодамчалыг ажылдап, чүртээс болза хоржок ийиш — деп, бригадир чугаалайдыр. — Бүгү ажылдаар херектя боттарывыс шиитпирлеп, бот-башкарыш онзалдаврывыс экижле харын. Черниң эдерн болур эргени алгапывыс хейүү хүлээлгирин турар. Чонның чагай чоруу дээш хей тарааны ажаап өстүрери—бистиң мурнувуста салдынган эчис сорудгавыс ол. Төчүү түңнел дээш күжениишкинни үндүрүп, кылымак ажылдаар бис.

Бо бригадага арепда керээзи-биле 8 механизатор ажылдап турар. Оларның эң аныяа Ю. Подвалсовтуң оглу Сергей Подвалсов. Оон хары 16.

— Азарганчыг чаш тургаша, адазының соондан салдынмаан оол-дур бо — деп, бригада кежигүнү Иван Хертек Сергейни мактай-дыр. — Беш дутаар класска өөренип тургаш-ла, тракторну башкарып өөренип алды. Ам бүгү тракторист болган.

Аныяк механизатторларның лагдымыкчыларының бирээзи Иван Хертектиң берген үезелеп үндезиниинг. Сергей Подвалсовтуң адазының ниин бакып, салгал дамчып, трактористе аварганы таварылга эвес. Ие-черге ээ болур маңгы күзел, харын хандыкпыл дестүлмес чалыы чүректи албаладыр. Аныяктар-биле хоочуннарны арепда хамаарылгазы удам бижыг хөлбөттүргаан.

Чаштырылгага амдыгыында 5 трактор хаара туттунган.

Дилиндектерниң бажынга хаяп келген Василий Потылицинниң башкарган трактору-нуң чанында «КаМАЗ» машина тура дүжерге билек, үш аныяк оол үрезинин сеялкаларын хааржактарынче уруп турда, човаачы Валерий Сат-биле ужураштывыс.

— Бөгүн соок хүн-дүр. Тайгаларда хар чаттаан шинчилиг— деп, В. Сат тараажының сагыш човаашкыны-биле тайылбырлай-дыр. — Ажылывыс дан бажында эгелээр. Бригада кежигүнү эвес-даа болзумза, эдилээп машинам чаа болгаш, чаңгыс-даа турууткун кылбадым. Чаштырылганың темпизи бедик, киижи бүргүзүнүн ажылдап турары кызымак. ынчангаш бодум база арепдаторлардан чыда калбазын оралдажып, үрезинин удуктелиишкин чок соңгуп тур мен.

Арепда керээзи-биле ажылдап турар механизаторлар боттарынга быжыглаан техниканы 31 мун рубль-биле совхоздан садып алган. Оларга черни баштайгы ийи чылда халаска берген.

Юрий Подвалсовтуң удуртканы № 2 хову-трактор бригадазының шелеринде чаштырылга тулуктелген. Олар бо чылын 500 гектар чочактараанны, 2000 гектар кыылтасты тарып, ажаап өстүрер.

Данзы САЛЧАК.

ЧУРУКТА: бригадир Ю. Подвалсов, хоочун механизаторлар В. Потылицин, И. Хертек.

Оолар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

Агроүлетпүр комплекизинден медээлер

ТЕХНИКА

Бо чылдың май 1-де медээ-биле алырга, республиканың ажыл-агыйларында техниканың 87, автомашиналарның 78 хуузу, тараа ажаар комбайнарның, трактор граблидеринің чартыктан эвээш ескин ажылдап болур, үрелиг эвес боол турар. Эң ылангыя Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Тожу районнарда тракторларның хей-резин үрелик, ол ышкаш бо районнарда автомашиналарның техниктиг байдалы базып багай.

Барыын-Хемчик, Эрзин, Чөөн-Хемчик, Өвүр, Тожу, Сүт-Хөл районнар тараа ажаар комбайнарны септеп белетевейн турар.

ЭЪТ

Эртемнең чылдың бо үезинге бодаарга, республикада эът садыш алыры 2,5 хуу көвүдээн.

Ынчалза-даа Бай-Тайга, Каа-Хем, Мөңгүн-Тайга, Сүт-Хөл, Барыын-Хемчик районнарның ажыл-агыйларында мал садарын дыка-ла кудулаткан. Ол дээрге малды кышты үеде ажаап хайгаарааның, эң ылангыя күрүнеге салар малдың семиртии азыраарының арганарын ажыглавайн турарының хереченин-дир.

СҮТ

Бо чылдың эртекен дөрт айларында Тываның сүт-бараан фермаларының ажылчыннары кеска түңнелдиг болган. Январь-апрель айларда саанчылар 11 мун ажыг тонна сүттү саап, эртээн чылдың олажа үезинден 2,5 катап хей сүттү алганнар. Ынчангаш бир инектен 540 килограмм сүттү сааган.

Бир-тээ, сааллда көвүдээн болганда, ону күрүнеге садарын база-ла көвүдээр үшүлүт. Ынчангаш бо чугула чемни эртекен чылдазының ол үезинге бодаарга 10264 тонналы хейшү дужаагап.

Моон-биле чергелештир сүт саарын 9 район, оон иштинде Бай-Тайга, Сүт-Хөл, Эрзин, Бин-Хем, Тес-Хемниң ажылдагылары кудулаткан.

Николай ВАНЬКОВ.

ДҮКТУ—СОВХОЗКА

Бай-Тайгада Шүй суурнуң чурттакчылары «Мурнакчы» совхозтуң директизы-биле дутуруушкаш, керээ ёзугаар боттарының хуудa ешкүлеринің дүгүн совхозтуң дүк планынга киирештир дужаап, ертээн туда саваажып ап турарлар.

Бо хүннерге чедир совхоз чурттакчы чонзаң 3 тонна ажыг арыг дүктү салып алган.

Удавас хой кыргылдазы эгелээр. Ынчан база дүк дужаарын шүйжүлер шиитпирлээр.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.

ДЫҢНАДЫГ

ССРЭ-ниң улус депутадының соңгуулдаларының талазы-биле 1989 чылдың май 21-де болур катап бадылаашкынны округтуң соңгуулда участоктарынга түс черинде-биле моов мурнунда кежээнинин 6 шакка чедир болгулдар турганын 22 шакка чедир үе-ер участкаларын. Кызылдың Чөөн № 646 нацпонал-девискээр соңгуулда округунуң округ соңгуулда комиссиязы дыңнадыр тур.

ОКРУГТУҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫ.

Партийжи амыдырал: информациялар

ХАРЫЫСАЛГАЗЫН БЕДИДЕРИ-БИЛЕ

Коммунистерниң авангардчы ролюн, харыысалгазыны, бот-идепкейни бедидер дутаайында айтырыгларны Сут-Хөл районнуң партия эге организацияларының хуралдарынга бүтү талалыг анализтеп чугаалажып турар. Сут-Хөл райкуускомунуң чанында партия эге организациялы хуралынга бо айтырыгны чугаалашкан. Партия эге организациязының секретары Ч. А. Ондар партия организациязында коммунистерниң ондаткан ажыл-херээн, партийжи даалгаларны канчаар күүселиг, эде тургустуунуушкунуун керээге киирип турар үдүүн, ынаа четпестерни илеткелиг тодаргай чугаалаан.

Партия эге организациязында бактаан турар коммунистер боттарынга даяскан ажыл-херекти, партийжи даалгаларны шиитпир-биле бегий эвес күүселиг үүрегни үүрөөнү хуралга демдеглээн. Районнуң одаглга конторазы, оон удуртукчузу М. Х. Куулар үзелгир-бүдүрүлге, албан организацияга черлерни, чүрттакчы чонну эки шынарлыг хөмүр-даш-биле хандырар дээш ажылдап турар. Район прокурору А. А. Монгуш, үзүг сүлүкчы Б. Ш. Ковага, районнуң архитектору Ю. Л. Ховалыг болгаш өскелээ коммунистер ондаткан ажылын эге тургузар, чаартыр дээш чамдык эки чүүлдерни кылганнын түрелга айтыкан.

Иletkelчи болгаш сайгы берген эптер коммунистерниң авангардчы ролюн бедидер дээш партия эге организациязының чорудуп турар ажылында четпестерни чөптүү-биле шүтүмчүдээп, бо чүүлгө хереги экижилерге моон соңгаар чүү кылыры-ның талазы-биле саналгаларны, сүмелерни киирген. Партия эге организациязында бактаан турар коммунистерниң ажылын болгаш партийжи даалгаларны канчаар күүселиг турарын хаңы анализтеп өөрге, ажылының стилин, арга-методтарын эде тургузуун турарында, даалгалар күүселээнинге четпестер эвээш эвес болуп турар. Хөй чылларда ажылдаан, арга-хуржуулгалыг эптерниң аразында бедиин негелдеге чедир ажылдаваннар ылаңгыя. Районнуң культура илдиинге Л. М. Ак-ыыс, кино четкинге С. Б. Сарыглар, библиотека системазында К. Л. Ооржак болгаш өскелерниннаа четпес ажылын хуралга шүтүмчүлээн.

Социал-экономиктиг хөгжүдүнү дүргедиир, партия ажылын чаартыр, эде тургустуунуушкунну, демократияны кадбартыр, ханылалып дээш шүдүргү ажылдап турар амгы үеде коммунистерниң авангардчы ролюн бедидери — чүүлгө сонгалгалыг-ның бирээзи. Ынчангаш бо чүүлгө хереги экижилерниче утпаанган шиитпирни хуралга иletkел кылган партком секретары М. Х. Монгуш чугаалаан. Шындыр-даа болза кем-херек үүлгедир, арагалашкынга, арага кылыр болгаш өске-даа таарымча чок чүүдерге удур демиселди кадбартыр, оларның тыптып иеэринин чылдагааннарын бага лостерни ханы өөренип көөр, оларны удуртаар дээштиг хемчеглерни Чөөп-Хемчик районнуң партия организациялары ап турар. СЭКП райкомунуң пленумунга хөй-шиитпирниң корум-чурумун бы-жыглаар дугайында айтырыгны чугаалашкан, бо чүүлгө хереги экижилерниң хемчеглерин ажылдан ылаган.

«Искра» совхозтуң бүтү коммунистериниң хуралынга социалистиг хоойлу-дүрүмну бажыглаар, кем-херек үүлгедип чорукка удур демиселди күштедилгер херекке удуртукчу коммунистерниң кирлжилгезинин дугайында айтырыгны чугаалашкан.

Кем-херек үүлгедир, хөй-шиитпирниң корум-чурумун үрээр чорукторга удур демиселди совхозта партКомнуң, кодээ Советтиң күүскомунуң, совхозтуң дирекциязының, хөй-шиити организацияларының удуртукчуларының чорудуп, чамдык ажылдарны кылганын хуралга иletkел кылган партком секретары М. Х. Монгуш чугаалаан. Шындыр-даа болза кем-херек үүлгедир, арагалаар, оорлаар чорук өлүп турар. Оон бир чылдагаанны совхозта удуртукчу коммунистер кем-херек үүлгедир, арагалаар, оорлаар чорукчулар-биле демиселди кошкаткаанында даярын хуралга саналга бергеннер чугаалаан. Суурда эки тура улусчу дружинаның ажылы кошкак. Дружина штабының начальныгы, совхоз директору коммунист Буте Монгуш бо ажылды экижилерниче, машина-техника-биле хандырарынче сагыш салбаан. Инженер Л. Ооржак, автотараж эргелекчизи А. Ховалыг дружинниктерге бөлүнүп чок машиналар берип турган таварылгаларны оң четпестерни бадыткаар. Партком (секретары М. Х. Монгуш), кодээ Советтиң күүскому (даргазы Дамбуу Люндуп) кем-херек үүлгедир, арагалаар, оорлаар болгаш өскелээ таарымча чок чүүлдерге удур демиселди чорударынга удуртукчу коммунистерни, хөй-шиити организацияларын идепкейлиг киириштирерин чедип албаанын шынгыы шүтүмчүлээн.

Хөй-шиитиниң корум-чурумун бажыглаар херекке удуртукчу коммунистерниң киржилгезин удам идепкейжилерни, четпестерни эдерип айытқан доктаалды хүлээп алган.

* * *

Социалистиг хоойлу-дүрүмну бажыглаар, кем-херек үүлгедир, арагалашкынга, арага кылыр болгаш өске-даа таарымча чок чүүдерге удур шиитпирлиг демиселди кадбартыр, оларның тыптып иеэринин чылдагааннарын бага лостерни ханы өөренип көөр, оларны удуртаар дээштиг хемчеглерни Чөөп-Хемчик районнуң партия организациялары ап турар. СЭКП райкомунуң пленумунга хөй-шиитиниң корум-чурумун бажыглаар дугайында айтырыгны чугаалашкат, бо чүүлгө хереги экижилерниң хемчеглерин ажылдан ылаган.

«Искра» совхозтуң бүтү коммунистериниң хуралынга социалистиг хоойлу-дүрүмну бажыглаар, кем-херек үүлгедип чорукка удур демиселди күштедилгер херекке удуртукчу коммунистерниң киржилгезинин дугайында айтырыгны чугаалашкан.

Кем-херек үүлгедир, хөй-шиитиниң корум-чурумун үрээр чорукторга удур демиселди совхозта парткомнуң, кодээ Советтиң күүскомунуң, совхозтуң дирекциязының, хөй-шиити организацияларының удуртукчуларының чорудуп, чамдык ажылдарны кылганын хуралга иletkел кылган партком секретары М. Х. Монгуш чугаалаан. Шындыр-даа болза кем-херек үүлгедир, арагалаар, оорлаар чорук өлүп турар. Оон бир чылдагаанны совхозта удуртукчу коммунистер кем-херек үүлгедир, арагалаар, оорлаар чорукчулар-биле демиселди кошкаткаанында даярын хуралга саналга бергеннер чугаалаан. Суурда эки тура улусчу дружинаның ажылы кошкак. Дружина штабының начальныгы, совхоз директору коммунист Буте Монгуш бо ажылды экижилерниче, машина-техника-биле хандырарынче сагыш салбаан. Инженер Л. Ооржак, автотараж эргелекчизи А. Ховалыг дружинниктерге бөлүнүп чок машиналар берип турган таварылгаларны оң четпестерни бадыткаар. Партком (секретары М. Х. Монгуш), кодээ Советтиң күүскому (даргазы Дамбуу Люндуп) кем-херек үүлгедир, арагалаар, оорлаар болгаш өскелээ таарымча чок чүүлдерге удур демиселди чорударынга удуртукчу коммунистерни, хөй-шиити организацияларын идепкейлиг киириштирерин чедип албаанын шынгыы шүтүмчүлээн.

Хөй-шиитиниң корум-чурумун бажыглаар херекке удуртукчу коммунистерниң киржилгезин удам идепкейжилерни, четпестерни эдерип айытқан доктаалды хүлээп алган.

Республиканың чугула тудуглары

ЦЕМЕНТ ЗАВОДУНДА ЫРЖЫМ

● 45 МИЛЛИОННУҢ ЧҮГЛЕ 3,5 МИЛЛИОНУ ШИИГЭЭТТИНГЕН ●

Тываның цемент заводун тудар, түптээнинин дугайында республиканың хөй-шиитиниң шүмчээшкин чоокку үеге чедир дүшкүүргүт-ле болганы вомчукчузар бидир. Оон республиканыска эргежок чугулазын барымдаалап кергеш, экологтуг экспертизаны хынамчалыг чорутпушаан, заводту тудар дугайында хөй-шиитиниң боладыг тургустуглаан. Чамдык бижикчилер оон тудуун соңсадыр хамаанчок, заводту ыргеп ажылгалга киирерини негеп турганын сактыы-дыр мен.

Ынчаарга ам бүгүн дазыреп-ниве новуй тудуу чанчаар чорчуп турарыл?

Бо айтырыга тарылаазы-биле Тываның түптүүнүн турар цемент заводунуң директору Александр Репин, оон ораалчызы Владимир Курчатов, будүрүлге-техниктиг килдистиг начальныгы Валентина Атюшина база «СибНИИпроектцементтиң» тудуг кылдаанының кол специализи Юрий Панкин олар-биле Шагаан-Арыг тоорайдан 10 ажыг километр черле тутуунуп турар заводче чорупкутувут. Соңгуда алдарлыг Юрий Алексеевич Панкин институттуң автор тайбазарлыын чорудары-биле Новосибирскиден чап-чаа кедээни бо.

Долгандыр бетон плиталар-биле кожаладыттынган девискаар иштинде оваа-оваа сайдап, эскерикче кылаттар түзе чок болдуу. Ону кижини сеткил болуур: чылда 300 мун тонна цемент бүдүрер заводтуң чеп ажылдарының хөмчээзи улуг болбайын аян. Ынчаарга оон төлээн мынаар айтырыг база тургустуунуң кодээ-дир: завод тутаанының нормативтиг хугацааны 35 ай болуур турда, оон чер ажыл-херээ бир чыл ажыр дозласка айтыкталган хугацаага оон болуур тудуп чедиптер бис бе?

Оруктуң ыяк чорчуктуг Александр Петрович Репинни — «Тываэнергострой» трестиниң генеральный директорун эгедээр бисселээ какыы чүүдүлевиниң сактыы келтим. База дораан-ла Шагаан-Арыгга 10 ажыг чылдар дургузунда тудуглаттаан, ам-даа ажылдатка киирбээн эмнелге комплексиниң сагышка киргеп. Ону кам чыл тудуп чорүй. Деригтеригелээн ажылдан эгедээн. Комплекс тудуу дозуглуг чедай бозурга, экижи аттаны дерип-теескеге эргижээн. Бактаан пенитенциарлыг СССР-ниң үзүг депутады Владимир Ласыгина маңнап чорбаа-даа болза, ажыттаалга кирер бөгүн комплексиниң чүүлдерни-херекселдерни тып бүдүрүп кагын, пат бодуурга. Шагаа-ла кыштың байтал мезгилинге Тываның цемент заводунуң бага тургустуунуң кодээ чок бо дээн бодаарым од-тур ийин.

Мында кам-ла кижи сывырыкшыл техник-биле арматура шарааң олурду. Ийи черде от кыдыдаазы: чоон арматураларны дуцкаалаш турары од. Арнаа ажылчыннар шида-мында бадыглешкеш, таакпылаан азы аай-дедир кылаштаткан. Деңискаарге турар ийи кренның түлеге чангызы согуунуң хөөнүүт-хөөнчок шимчеткен, бөгө чоруткан эрги трактор шак турупканындан бөгө ийи ай четкен. Даргалардан четпестер дугайын айтырарга, шупту чылдагаадыг, дораан эдер дээн аазаар болуур чүве болгай. Ынчангаш ажылдың канчаар чорун турарын доктаамал норуп недиг кижи болур Сергей Мосленниковка кам айтырыг салдым.

— Ажылчыннарның ажылдаар күселиг даярын бил-лим. Ынчаарга ажыл болуу чоп ноочуг шуудавас боор. Сергей?

— Устунде даргалар те чүү дээн бодап турар чүве, болум хүүмда бо түүлүү хаяа чоп дээн саналар-дыр мен. Мында кымга-даа чүүдээ херек чок ышкаш саңгындырар. Ам 11 шак ажа берли, ол хирээ түүйбу салыр хоюглуг ам-даа эккелбээн. Чаңгыс бөгүн ыяшт болуп турары ол дээн бодаар силер бе? Чок, түнүн чыгы ыяшт бооп-дур. Бөгүн кайыыы-даа 25 кижи состав-тыг ийи бригада ажаа олуруп турарын көрүп тур силер. Даарга оон-даа тей кижи ыяшт чүве тыныйн барып болуур, түге даярга экижи каан арматураны төнүп эгелеп.

— Кандыг-бир ыяштарлыг-биле хоюглуг ой-таакпа келбейн баргап-тыр, ынчаарга ол үеде кылыптар ажыр ажыл тывылбас боор чүве бе?

— Кайын ыяшт боор, ажыл эдерим. Чижээ, материалдар тыпжаар складтың тудуун норуулуп болур. ма-териал-даа оон телевизелеп «Шагаан-Арыг тудуг трестиниң-даа. «Цемтудуга тудугмонтаж эргелелиниң-даа ажылчакчылары тып чедилеп-кеп. Ийи ай дургузунда. Ол үезин хүлээдим эвес-даа болза, бүгүн трестиң архивиге кастаанныг турган, телевизелээ экижи бергеч. Дөгө кашт административтиг бөлүмнүң таварага бетон кубаан ыяштар белеткеп кааптаап болур го чүве уе эрги ийиреп. Бетонну чагыдып алгаш, бөгүн-даа болуу кудуп болур, ынчалза-даа ажыкпээр тывызбастаап турулеп. Кайза-бир черле ооруумнуң иаяа анкерлерни ажылдыңнаар маңнаш олурупкан. Конвейер аппараттар шуут кетиптиер, механизастаашкын ажыды чок. Бегө тоорго монтаж фактыны айтыр ийийн: өскө оон болгелеңнерге столоварлыкта төөрээ ачыгаашкыннар ход-биле бетоварлаар.

Шагаан-Арыг тоорайның тургулаанынга адазы чыл тургусаар ажылдаан болгаш, төөгү чугаалап тур мен: пе-рвая чүүлдү-биле ыяштыг ажылдаан. Ынчангаш ам-даа ажылдаан ыяштарны ажыктаарга, ыяштың ажыдыын ажыктаарга, ыяштың ажыдыын ажыктаарга, ыяштың ажыдыын

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде

ЧЫЛДЫҢ ПЛАННЫГ ДААЛГАЛАРЫН КҮҮСЕДИР

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң президиумунуң эвелгиден хуралынга республиканга чоннуң хереглел барааннарын бүдүрериниң көвүдедир болгаш төлевирлиг ачы-дузаны адырын үнелеши-биле эге тургузар дугаймында айтырыгны чуваалашкан.

Чоннуң хереглел барааннарын бүдүрериниң болгаш ачы-дузаны чедирилгезин калбартыр талазы-биле партиянның болгаш чазактың хүлээп алган докгаал-шиитпирлерин күүседир дээш чамдык ажылдар бистиң республикада чоруп турар ноорзин хуралга демдеглээн. Бо соруланы боттандырарынга 1986 чылда хүлээп алганы 1986—2000 чылдарда Тыва АССР-ге чоннуң хереглел барааннарын бүдүрериниң көвүдедир болгаш ачы-дузаны хөгжүдер талазы-биле Комплекстиг программа улуг идигин берген. Ол программаны боттандырып турар үеде, 1986—1988 чылдарда үлетпүр барааннарын бүдүрериниң 44,8 хуу көвүдеткен. Чонга көргүзүп турар төлевирлиг ачы-дузаны немежиш турар.

Ынаыг турбуже, бараанвар бүдүрүшкүүнү-даа, төлевирлиг ачы-дузаны-даа чоннуң төлеп чыдаар негелдезин чедир хандырбайн турар. Бүдүрүлге мүүдерин өстүрүп турары четпес, бүдүрүлгелериниң эвлчеглиг ажылдаар чоруу чаваа, түс черинге база катап ажытлаар курлавырларын, бүдүрүлге артыкчыларын нөшкан ажылдап турар. Чоннуң хереглел барааннарын бүдүрүп база ачы-дузаны чедирилгезин калбартыр талазы-биле партиянның болгаш чазактың хүлээп алган докгаал-шиитпирлерин күүседир дээш чамдык ажылдар бистиң республикада чоруп турар ноорзин хуралга демдеглээн. Бо соруланы боттандырарынга 1986 чылда хүлээп алганы 1986—2000 чылдарда Тыва АССР-ге чоннуң хереглел барааннарын бүдүрериниң көвүдедир болгаш ачы-дузаны хөгжүдер болгаш Комплекстиг программа улуг идигин берген. Ол программаны боттандырып турар үеде, 1986—1988 чылдарда үлетпүр барааннарын бүдүрериниң 44,8 хуу көвүдеткен. Чонга көргүзүп турар төлевирлиг ачы-дузаны немежиш турар.

Ынаыг турбуже, бараанвар бүдүрүшкүүнү-даа, төлевирлиг ачы-дузаны-даа чоннуң төлеп чыдаар негелдезин чедир хандырбайн турар. Бүдүрүлге мүүдерин өстүрүп турары четпес, бүдүрүлгелериниң эвлчеглиг ажылдаар чоруу чаваа, түс черинге база катап ажытлаар курлавырларын, бүдүрүлге артыкчыларын нөшкан ажылдап турар. Чоннуң хереглел барааннарын бүдүрүп база ачы-дузаны чедирилгезин калбартыр талазы-биле партиянның болгаш чазактың хүлээп алган докгаал-шиитпирлерин күүседир дээш чамдык ажылдар бистиң республикада чоруп турар ноорзин хуралга демдеглээн. Бо соруланы боттандыр

Бөгүн—Бүгү-эвилелдиң В. И. Ленин аттыг пионер организациязының төрүттүнген хүнү

ПИОНЕРЖИ ХЕРЕКТЕРИВИС

Бүгү-эвилелдиң В. И. Ленин аттыг пионер организациязының төрүттүнген хүнү келген-дир. Мичаңгап чаа эртип турар өөредилге чылында кайчаар ажылдаанывысты түңнеп, хая көрүүру күзенчиг-дир. Бистиң Кызыл хоорайның пионер организациязының чүүгүде айтырыгларының дугайында «тегеник столдуу» дружинолар арасынга «Чүү? Кайа? Кажан?» деп маргылдаа-оюнну болгаш өске-даа ажы херектерни кылдывыс. Бо чылын бис пионер организациязының эде тургустунуушкунунуң дугайында хөйүү чугаалаштывыс. Дыка хөйүүзүс эде тургустунуушкуниу чүгле чылдар-биле хемчээр боор-дур: «Үш чыл эртти, а эде тургустунуушкун кайыл?» дээр. Өскелер оңу амдыгыында хөй эвес-даа болза, боттарының дружиналарында кескү өскерлиишкиннер-биле дүүштүр көрүү турөлөр, Пионерлерниис ол дээрге бистиң амгы үениң уругларыла болгай: маргыжып, шинтпир хүлээп ап-биляр. А. П. Гайдар аттыг (№ 14 школа), Мария Фортус аттыг (№ 3 школа), Павлик Морозов аттыг (№ 4 школа) дружиналарның пионерлери идепкейниң талазы-биле бир чада бедий бергеннер. Ол дружиналарның уруглары отрядтыг болгаш дружинаның ажыл, амыдыралы кайы хире солуунул, бот-боду-ла деткижип, дузалажып, найыралдыг ажылдаары кайы хире экил дээрзин, өске эш-өөрүнүн дүтөөнүң сагыш салыры, боламчалыг бадыңнарже доктаамал чүткүлдүг болуру ажыттыын, шынчыыл биле бергеннер. Бот-боттарынга дузалажыры чугула дээрзин оларның билян алырыңга коммунаржы чыыштар дузалаан. А. П. Гайдар аттыг (№ 14 школа) дружинаның оолдар, уруглары коммунаржы отрядта сыгчы каттыжып алганнар. Ол отрядтың уругларының аразында харылзаазы арыг, шынчы, оон кежигүүнге киргеннер-ле коңгуе өске кижи апарып, эки талазынче өскерлирлер. Оон чажыды чүдеп? Бир дугаарында, коммунаржы отрядта кирип турар улуг кижилер кандыгда айтырыг талазы-биле уруглар-биле сүмележирлер, үргүлчүле хөлүг, баштак, чазык чаңныг. Уруглар-биле денге ажылдаар болгаш, коммунаның идепкейлериңе сонуургалдыглар. Шиңде, уруглагның коммунага кылып турар херектерин оларга сонуургачыг. Оон мурнуунда болза күзел чок кылыры школага дежүрнийлаашкын оларга ам сонуургачыг чүүлүла херек апарган. Мындыг ажыл-херектерни организациязавасынга Светлана Павловна Табуска болгаш оон дузалакчылары Светлана Корабельникова, Лена Лемятская дээш шыкаш кижилерниң бары кончүүлээ эки!

Мария Фортус аттыг (№ 3 школа) дружинаның ажыл-херектерин ийи чыл бурунгаар турганымдан түүт аңгы. Ам-ында чүү өскерилгенин? Элдептиг-даа чүве чок, оларның-ында чүүлдери солуун апарган. Ол школаның пионерлериниң идепкейлиниң дугайында чугаалап болур бис бе? Чок болбайн аан. Уругларга удуртукчу херек. Ол дружинаның амыдыралы уруглага солуун эвес-даа болза, болуунук аайы-биле чорүп турар. Шинчалаа-даа школаның улуг улустары бүдүп чыл дургузунда ожакшыл чокта дружина турүп шыдавас дээрзин чаңгыс-даа бодавын көрбөсөн. Бистер базала кандыг-даа дуза катпаан бис.

Хоорайның Пионерлер бажыңының болдуун шиитпирлээри негеттинип түгөл айтырыглары база хөй. Оларның бирээзин көрүп көрээлиннер. Бисте ам-даа хоорайның пионер организациязының чөвүлели чок болгай. Шинчаалаа хоорайның бүгүүле пионерлерив-биле ажыл бистиң методистерниссте дүүжүп турар. а комсомол хамыылында артып турар. Хоорайның комсомол комитединден дуза бар, шинчаалаа-да ол ийи-чаңгыс ажылдарлап тургустунган, системалыкшаан.

Бистиң мурнаусута ам — пионержи чай. Школалар чаныпкы пионер лагерьлеринге уруглар дыштанырлар. Пионерлер бажыңы базала уруглага солуун программаны белеткеп турар.

Елена КОШЕЛЕВА.
Пионерлер бажыңының методика кылдызының эргелекчиэ.

ИЛЬИЧИНИҢ ДУГАЙЫНДА

Кур-Чер ортумак школазының чедиги класкынга организастаан «Ленин — бистиң чүрээвисте» деп класс шагывың дугайын кактыы тавыштырайн. Чедиги класстың башкызы Наадым Семис-оолдуна Моңгуш ол хемчегге өөн белеткенген. Ялзы-бүрү көргүзүг материалдарын ажыглаан.

Удьановатарның ат-булеазының шуптузунуң дугайында кыска кижиүү база көргүскен. Башкынчы дугайында литературлуг композициязы школачылар шүлүктеп көргүскеннер. Ильичиниң чаа амыдырал дугайында күзел-бодалдары бөгүн Чедериңи делгемнеринде кайчаар боттаныр турарының чижектерин база кыпдаа билир болгай.

Ирина МОНГУШ.
Кызыл район.

КУРОРТТАР БОЛГАШ АРЖААННАР МАНАП ТУР

Чай—ырак-узак аяң-чоруктарның курорттарга, аржаан сугларга дыштанып селгүүтээриниң үезин. Ындыг кайгамчык үениң ам келгени бо.

Аржаан сугларлыг, кайгамчык чараш бойдус чурумалдыг черлер, дустуг, эм-малгаштыг хөлдер-биле Тыва байлак.

Каш удаа чоруткан тускай шинчилел ажылдары аржаанларның үнүшкин эм шыпарыя маргыш чок кылыр балыктаан. Эртем-шинчилел ажылдарын ап көөрге, Тывада пэш суглуг, азоттуг, кремнийлиг, радонлуг, күүгүр кислота галтыг, сероводород, мышьяк, демир, кобальт микроэлементилерлиг, минералдыг дүстарлыг аржааннар бар. Шуптузун шинчээдип ажылаар чүве болза чаражык курорттарже шүүдевейн, оскен-төөгөн бойдузунга, өөренген черниге аржаанчап, эмнеңнип, дыштанып болур. Ол дугайын помпукчулар редакцияже бааза бижип турар.

Профсоюзилерниң курорттарын эргелеп башкарар талазы-биле Красноярскиде делегасскээр аайы-биле курорттар чөвүлелиниң Тыва АССР-де салбырының даргазы Александр Антонович Саяпка-бистиң корреспондентивис Мария Сагап-оол ужуражып, чамдык айтырыгларны соңуургаан.

— Дыштанылга сезону удавас ажыттынар. Ажылчы чоптаң бараан боор, оларга эптиг, таарымчалыг байдалды тургузар талазы-биле Тываның курорттарында бо чылын кандыг хемчеглер алдынганыл?

— Бистиң республикада «Үш-Белдир», «Чедер» курорттарны көрбээн. оларның дугайын дыңнаваан кижи ховар боор. Курорттарны удуртуп баштаар, чаагайжыдыглазып кылыр талазы-биле ажылдарыңа профсоюзилер чорудуп турар. Бистиң эргелел черни бүгү талазы-биле киржилгени киверивис база албан.

Бо чылын «Үш-Белдир» курорттуң иштиң улуг септелгелиң, чаа пашна, дыштарны немей кылган. Курорттарны моон-даа шиңе сайзырадып, чаагайжылары-биле 55 мүң рубльдиң шиитпээдип ажыглаары көрүлүнген. 200 олуттуг чаа клубтуң тудуун база эгелээн.

«Үш-Белдир»—пэш аржаан суглуг курорт, шында азот колдаан, чала күүгүрүг чыттыг, ваннага киреге, оон суунуң төөгү-чараныг мышкат хөөнаңдыр сүйбан келир тывары шында сероводород болгаш кремний кислотазы хөй дээрзин чеченилеп турар. Аңаа төрелдекек аржаан сугларга. Тарыс, Тожуда Аржаан-Хемниң Маймал, Кижи-Хемниң Тере-Хөлдүң ындыг черлерни хамаарыжыр. Бо черлер эм шыпарыбиле Алтайда Белокуриха, Грузиниде Цхалтубо, Бурятиниде Горячинск, Таджик ССР-де Ходжа-Обя-Тарм деп курорттардан чыда калбас.

Сөөк-даяк, түстер, кеш аарылгалыр, буттэ хая эмнелдарынга дестелиң боолуруңдан эмнээриңге дузалыг аржааннар.

«Чедер» курортта 2 чурттаргя бажыңлыг, почтадыг, видеосалонлуг, пэш малгаш-биле чижиспир ээлдерни база немээп.

— Сезон келгени-биле помчукчулар редакцияже Тываның аржаан сугларының дугайында эвээш эвес чагаалары бижип турар. Өвүр райондан Сарыглар Сүлдүң Сүт-Хөлдүң Улуг-Доргун. Бүреп-Хемден Дапар-оол Седип, Кок-Тейден Елена Күчүп Чаа-Холде Үүр-Сайыр аржаанларының составының дугайында таймылырны бүрин дилеп турар. Бо талазыбиле силерде бар шинчилелдер түңнели чүнү көргүзүп турарыл?

— Сүт-Хөлде Улуг-Дөргүп, Бай-Тайгада Шуй, Мутүр-Шивилиг, Өвүрде Улаатай, Тожуда Эээ-Суг, Дерзиг хемде Сайлыг деп черлер шупту радонлуг аржаанларга хамаарышыр.

Перминиң, сөөк-даяктың, түстериниң, чүрек болгаш хан ламырыныңп, кештирэ пэштэки бестер, шлаңгыя лоб аарыларда эмпенирингге радон деп газ опза ажыктыг.

База бир оплагай черниң Улуг-Хем районда Үүр-Сайыр аржаанды ээлеп турар. Оон суунда кальций, магний, кобальт, алюминий, сес, темир бар. Амданы ажыг боорга Ажыг-Суг аржаанды дээр. Ол хырыныңп, ижин шөйүндүлериниң, от-баарының, хап честиистээриниң аарыгларындан эмнээрингге ошкагай таварыжыр. Оон девискээринде «Найыралы совхоз аңаа аржаанныар кижилерни чедирип, хем кежиргени оргавирастап, чүртгаар, аржаанныаарыңга таарымчалыг байдалды тургузуп берип турар апарганы черле кантадыг.

— Тываның курорттарын болгаш эм сугдуг аржаанларын сайзырадыр хемчеглер алыры чоокку чылдарда кандыг болгаш ол талазы-биле 200 мүң рубльдя тускайлаан. Ол бүгүнү боттандырарыңга улуг тудуг чорудары негеттинер. А «Тыва тудуг» каттыжышкын, иланғыя оон удурумчуулу И. А. Остапец бо талазы-биле шаптараазынар турсуун, дуза кадар хөөн чок болуп турар. Курорттарны, эмнег сугларны сайзыралып, холга алыр ажылга Министрлер Чөвүлели, Агроүлетпүр Күрүне комитедиң улуг дуза чедирип турарын демдеглээр чогуур. Чоокку үеде «Чедер», «Үш-Белдир» курорттарны чыл дургузунда ажыглап, чоңгун ыштанырын боттандырар бис. 14-ку бөө чылда Шивилиг аржаанының чаагайжыдылгалын чорударын ол программада көргүзген бе?

— 2000 чылга чедир «Кадыкшыл» программазын ажылдаа кылган болгаш ол талазы-биле 200 мүң рубльдя тускайлаан. Ол бүгүнү боттандырарыңга улуг тудуг чорудары негеттинер. А «Тыва тудуг» каттыжышкын, иланғыя оон удурумчуулу И. А. Остапец бо талазы-биле шаптараазынар турсуун, дуза кадар хөөн чок болуп турар. Курорттарны, эмнег сугларны сайзыралып, холга алыр ажылга Министрлер Чөвүлели, Агроүлетпүр Күрүне комитедиң улуг дуза чедирип турарын демдеглээр чогуур. Чоокку үеде «Чедер», «Үш-Белдир» курорттарны чыл дургузунда ажыглап, чоңгун ыштанырын боттандырар бис. 14-ку бөө чылда Шивилиг аржаанының чаагайжыдылгалын чорударын ол программада көргүзген бе?

— 2000 чылга чедир «Кадыкшыл» программазын ажылдаа кылган болгаш ол талазы-биле 200 мүң рубльдя тускайлаан. Ол бүгүнү боттандырарыңга улуг тудуг чорудары негеттинер. А «Тыва тудуг» каттыжышкын, иланғыя оон удурумчуулу И. А. Остапец бо талазы-биле шаптараазынар турсуун, дуза кадар хөөн чок болуп турар. Курорттарны, эмнег сугларны сайзыралып, холга алыр ажылга Министрлер Чөвүлели, Агроүлетпүр Күрүне комитедиң улуг дуза чедирип турарын демдеглээр чогуур. Чоокку үеде «Чедер», «Үш-Белдир» курорттарны чыл дургузунда ажыглап, чоңгун ыштанырын боттандырар бис. 14-ку бөө чылда Шивилиг аржаанының чаагайжыдылгалын чорударын ол программада көргүзген бе?

— Шивилиг аржаанының чугле бистиң республикада эвээш харын барык бүгү Сибирьде сураглыг апарган. Чылдың-на хөй санныг кижилер дыштанып турар. Эмнеңнип, дыштанып турган кижилерге таарымчалыг болур кылдыр эвээш эвээш чүүлдерни хире-шаа-биле чорудуп турар. Ындыг турбүзүн, дыштаныкчыларның талазындан хажыдыштыкшынар дыка хөй боон турар.

Амгы үеде Шивилиг аржаанынга 500 кижи эмнеңнип, кадыкшы сеткидэр чаа курорттуң төлевилелиңп Москвада турсуун турар. Анаа 25 млн. рубльдя чарыгдаарын корген.

Кедиңинде эвилел үжүк дүүлүг улус курорт болуу дээрзин барымдаалаан, бо аржаанныарже киирүүн пантин совет организациязының, профсоюзил организацияларының удурутукчуларындан боттуг дүүлүг манап, идеген турар бис.

Аржаанныарга, курорттарга кадыкшы экижилерде өөренген аграр-бойдустуг черниге эмпедири ажыктыг. Өске черниң аграр-бойдузу, ыракузак оруктуң халазы кадыкшыл багай саадарны чедирип болур. Ылчангаш үүлле эмчиниң сүмелээнин бүгүлээр дыштанып, эмнеңнирип чугула. Шыпаныг аржаанныарны чоотунда турар совхозтар, будуруле черлериниң күзүү-биле, азы кооператив артелиниң ажыглаан, чонга бараалгадыр болап турар бис.

Бо чылдың май 20-дең совхоз Тарыс аржаанынга чөвүүн баарын төлевилээн, шынаар сөмөлөттэр үүлүн эгелээрин дутуруушкынын комплукчуларга дыңнаары ёзуруг бар.

ДЫШТАНЫР ХҮННЕРДЕ

«КОЛОС» КБ май 20—21-де дискотекалар 19 шакта.

МАЙ 20-ДЕ чурт үзетпүрүүн, коммунал-хандырылга будурулгелериниң, күрүне албан черлериниң, хандызаа болгаш медицина ажылдакчыларының үрап түүлге хоорай көрүлдези.

МАЙ 21-ДЕ күрүне садыының, хереглекчилер кооперациязының ажылдакчыларыңың үрап түүл көрүлдези. Көрүлдеер айыткан албан, будурулге черлериниге болур.

Культура болгаш дыштанылга парыгынга май 20—21-де дискотекалар 19 шакта. Биллиард, теннис, ойнаар автоматтар, аттракционнар ээлдары 10 шакта ажылдаар.

ПАРКТЫҢ делгеле эвилелга таксидермист И. Путинцевтиң персоналдыг делгелгези ажылдаар. 10 шактан.

АЛДАН-МААДЫР. Өттүг чурт-шинчилел музейиниге оон 60 чылдыңга тураскаатканың делгелге 11 шактан эгелеп ажылдаар.

МАЙ 20—21-ДЕ медицина, автоорук техникумнарының спорт ээлдарынга өөредилге черлериниң волейбол талазыбиле шилилге мөрмөлдээлеры 10, 15 шактарда эгелээр.

ПАРКТЫҢ спорт шелүүге баскетбол мөрмөлдээры 10 шакта.

«Совет Тываның 5 чылы» стадионга аныяк динамовулариның спортчу байырлалы май 21-де 10 шакта болур.

ТВ

МАЙ 19

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 «Уругларга ачыгаштар дутаймында» 9.05 Эгедеп турар спортчуларга чемпионнарның арга-сүмелери. 9.50 «Уруглар шелүүгежи». Ураничеен фильм. 11.25 Мелодиер. 11.35—12.05 «Сивпеп Брожек. 43» Москвата М. В. Нестеровтуң квартира-музейин тургузар дугаймында. 15.30 Мелодиер. 15.45 Уруглагга фильм. «Тимур болгаш оон командазы». 17.05 Кадзэпин делгемнери. Телефильмнер 17.45 «Мээң амыдыралым — музыка». СССР-ниң улустуң артизи, дириже К. Иванов дугаймында. 18.35 Мультфильм. 18.45 Бөгүн делегейде. 19.00 Эрге-чагырганы — Советтерге 19.30 «Бистиң студиязы». А. Корчагин болгаш Т. Железникова. 19.55 «Диңлээп келгенивиң дугаймында чугаа». Телефильм 1-ги серияны. 21.00 «Үе». 21.50 «Диңлээп келгенивиң дугаймында чугаа». 2-ги серияны. 22.40 «Ол болган... болган...» 23.00—00.35

КИНО

МАЙ 19-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Офицер с розой» 9.30, 11.40, 13.50, 16.10, 20.10. «Власть Соловецкая» 18.20 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Супружеская жизнь» 13.30, 16.30, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Приключения Спаса и Нели» 9.30, 11.00. «Пусть я умру, господи...» 12.40. «Враг мой» 14.30, 19.00. «Долгая разлука» 16.20, 20.50 шактарда.

«ВОСТОК»: «Брат, найди брата» 15.00, 16.50, 18.40, 20.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Подвиг разведчика» 14.00. «Загадка усадебного мотеля» 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: к-б. «Фараон» 17.20, 20.30 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Легенда о Нараймае» 15.00, 17.50 шактарда.

агаар

Республиканга кезек булуттаар. Чагбас. Сөөгү-барының чүктеп хаттың күүжү секундала 9—14 метр. Дүне 1—6 градуе чылыыр, чамдык черлерге 5 градуе чедир соор. Хүнүүе 21—26, чамдык черлерге 13—18 градуе чылыыр.

Кызылга кезек булуттаар. Чагбас. Сөөгү-барының чүктеп хаттың күүжү секундала 9—14 метр. Дүне 2—4, үнүүе 22—24 градуе чылыыр. Агаарның базыңнаңы 700 миллиметр, а ол шыгы 26 хуу.

НЭЭТИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Музыка. 6 класс. 9.05 Англи дыл. 10.05 ПТУ сургуулдарынга. Физика. Улус ажыл-агыйында электроника. 10.35; 11.35 Теогу. 6 класс. Катап тургустунуушкун үезиниң эртемделгенери. 11.05 Англи дыл. 12.05 «Кызыл ажаксаактар». Ураничеен фильм. 13.35 Мелодиер. 13.40—14.15 Ритмиг гимнастика. 17.05 Мелодиер. 17.10 Казанда элээдилер дугаймында телеочерк.

КЫЗЫЛДАН

18.00 Барымдаалыг фильм. 18.35 «Театр болган көрүкчү». Тываның хөгжүм-оюн театрындан ламчыдылга. 19.15 «Азия төвү». Үнүдүлгедер: Мелодиер. «Коммунист болган үе». 19.45 Мелодиер. 19.55 Чарлалдан.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг чүүлдер, чаштар!». 20.15 «Арена». Спортчу программа. 21.00 «Үе». 21.50 Эвиледдеткен республикалар телестудиязының фильмнери. «Төрүттүүнүң келгени». Ураничеен фильм. 1—2 сериялары. 00.40—02.00 Бүү бөмбүү. СССР кубогу. «Торпедо» (Москва) —«Динамо» (Киев).

КЫЗЫЛЧЫЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНИГЕ

Арагалаар чоруккa болган наркомалиязга удур деннеелдин айтывыглариңга хамаарыштыр Кызыл хоорай Советтиниң күүскомунуң даргазының оралакчызы Надежда Лаврентьевна Верхотурова-биле № 2-34-51 телефонну дамчыштыр бо чылдың май 19-та эртенгиниң 8 шактан түңдүскүнүң 13 шакка чедир чугаалажып болур.

«СҮКПАК» совхоз 350 кг чедир дириг деңзилиг аныяк боди малды хүлээп алыр болгаш оон килограмм дириг деңзилиңге сөөлаштыр 2 рубльдя. 350 килограммдан ары деңзилиг малдың бир килограмм дириг деңзизин дээш 1 рубль 80 көпеектя төлөөр.

Совхозтуң хүлээп алышкын базазынга эртенниң-не 8 шактан 16 шакка чедир, субүүтээда — 8 шактан 14 шакка чедир малды хүлээп ап турар.

Мал дужаар хамаатылар-ның чагыын бүүгээр транспорт-биле совхоз хандырар.

Республика типографиязының профкомунуң «Радость» дээр уруглар клубунда өөредилге чылы доозултаны-биле холбаштыр инвентаризация эгелээн. Ынчангаш концерт белеткелиниде киришпейн турар уруглар клубтан алган ийик-хептерни май айның 20-де чедир эккеп дужаарын дыңнадып тур.

«ССРЭ-ниң Профессионалдар эвилелдериниң эргелериниң дугайында» ССРЭ Хөөйдузунуң төлевилелиниң 1989 чылдың апрель 29-та үнген «Труд» солунга парлаан, ону бо чылдың май, июнь, июль айларда калбак-биле чугаалажып кээр.

Чугула ол документиниң профэвилелдериниң эге организациялырынга болгаш күшаажылчы коллективтерге таймылырлаар сорудга-биле консультация пунктузуун профобъединениниң чанында тургускан.

Айтырыгларны 2-15-53 телефон дамчыштыр салып болур.

Хереглекчилер кооперациязының системазының бүгү магазиннерга (тускайжыттынган магазиннерден ангыда) 0,5 болгаш 2 литр ишкиринг тиил саваларыны (дыштыкы чурттарга будурген эвес), чурттакчы чондан болгаш күрээндырылга черлериндең жижеп-даа хүлээп ап турарын дыңнадып тур.

ӨӨРЕНИРИНЧЕ ЧАЛАП ТУР

КЫЗЫЛДЫҢ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУДУНУҢ БОТ-ӨӨРЕДИЛГЕ САЛБЫРЫ даараазында тускай эртемнерге абитуриентилер хүлээп алырын чарлап тур: «педагогика болгаш эге өөредилгениң методиказы», «педагогика болгаш психология» (школа назыны четпээнинии), «орус дыл болгаш литература», «география».

Киреринин экзаменнерин — июнь 1-ден 15-ке чедир. «География» тускай эртемге — географияга, математика (аазе-биле), орус дыл болгаш литературага (бижимел-биле); «орус дыл болгаш литература» тускай эртемге — орус дылга болгаш литературага (аазе-биле болгаш бижимел-биле), ССРЭ төөгүзүнге: «педагогика болгаш психология» (школа назыны четпээнинии) тускай эртемнерге — математикага (аазе-биле), орус дыл болгаш литературага (бижимел-биле), тыва болгаш орус дылдарга (аазе-биле); «эге өөредилгениң педагогиказы» болгаш методиказы» тускай эртемге — математикага (аазе-биле), орус дылга болгаш литературага (бижимел-биле), тыва болгаш орус дылдарга (аазе-биле) экзаменнерин дужаар. Сөөлгү айытгынган тускай эртемге беседалажышкын түңнелдерин-биле ол тускай эртемге тааржыр оруктар тускай эртемнинг болгаш эртемнинин дугайында документ (боду): сөөлгү ажылдаан черинден үш ат салган характеристика: № 086/У хевирлиг медицина справказы: күш-ажыл дептериниң хоолгазы; 3×4 хемчээлдиг 6 фото-чурук. Паспортту боду экскен саргузер.

Институттуң адреси: Кызыл хоорай, Ленин кудумчуу, 35, кабинет 101, телефон 2-20-36.

Редакторлуг оралакчызы К. К. САТ.

«Шынның» телефоннары

● Редактор — 3-43-34;
● оралакчызы — 3-33-91;
● поэмилээ — 3-34-17; 3-34-26;
● саамыгалдыг секретарь — 3-34-92;
● оралакчылары — 3-45-93;
● партийжи амыдырал кылдазы — 3-36-42; 3-36-25
● совет тургузуг, сопиал айтырыгаар кылдазы — 3-34-09; 3-41-23
● үзетпүр кылдазы — 3-34-69; 3-36-73;
● агроүлетпүр кылдазы — 3-41-16;
● пропагаида кылдазы — 3-34-57;
● культура кылдазы — 3-39-15;
● информапия кылдазы — 3-37-11;
● чагаа кылдазы — 3-39-03; 3-34-39;
● корректорлар — 3-34-19;
● бухгалтерия — 3-43-41;
● охрана кылдазы — 3-34-93;
● тинтүркүчүлер — 2-27-41;
● солуп келбейн барганда — 2-32-75.

Чыдда 300 катап упеп. Хемчээли 2 паразага амазы. Тиразы 25400 апр.

Тыва АССР-ниң Пом тилүүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының керегелериниң газазы-биле күүгүүр комитединиң типографиязы. Кызыл. Шетинкин бала Кравченко кудумчуу, бажың № 1.

Четыт № 270. ТС—00154.

467000. Кызыл хоорай.-Красноармейская, 100. Индекс 54241

Бүгүн чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч. май 20 суббота № 118 (14018)

1925 чылда үнелезилеттингеш. Өртээ 3 коп.

СЭКП ТЫВА ОБКОМУНУҢ ПЛЕНУМУ

Май 19-та Кызылга, СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажынынга СЭКП обкомунуң II пленуму болуп эрткен.

Пленумга организастыг айтырыгны чугаалашкан.

СЭКП обкомунуң дараазында комиссияларын тургускан: партийжи-организастыг болгаш кадр ажылының айтырыгларының талазы-биле комиссияның удуртукчузу—СЭКП обкомунуң нйиги секретары Г. Н. Долгополов; идеология ажылының айтырыгларының талазы-биле комиссия, удуртукчузу — СЭКП обкомунуң секретары А. К. Канзай; социал-экономиктиг айтырыглар талазы-биле комиссия, удуртукчузу—СЭКП обкомунуң секретары А. И. Ванжа; аграр айтырыглар талазы-биле комиссия, удуртукчузу — СЭКП обкомунуң секретары Ш. Д. Ооржак; күрүне-эрге-хоойлу айтырыгларының талазы-биле комиссия, удуртукчузу — СЭКП обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин.

Чаа тургускан комиссияларның составын пленум бадылаан.

СЭКП обкомунуң пленуму оон-биле ажылын доозкан.

Партия обкомунуң пленумунуң ажылынга СЭКП ТК-ның Партия тургузуушкуну болгаш кадр ажылы килдизинин харыысалгалыг организакчызы В. В. Рогило киришкен.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПАРТИЯ-АЖЫЛ-АГЫЙ АКТИВИНИҢ ХУРАЛЫ

Дүүн Кызылга, СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажынынга республиканың партия-ажыл-агый активинин хуралы болган.

СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат, СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин республика активинин хуралын ажыткан.

Партия-ажыл-агый активинин хуралының киржикчилери СЭКП ТК-ның апрель (1989 ч.) Пленумунуң шиитпирлеринге дүүштүр партия, совет болгаш ажыл-агый органнарының сорулгаларын чугаалажып көрген. Ол айтырыг талазы-биле илеткелди СЭКП обкомунуң бирги секретары **Г. Ч. Ширшин** кылган.

Илеткел талазы-биле В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың чингине директору **Ю. Т. Комаров**, СЭКП Чөөн-Хемчик райкомунуң бирги секретары **В. Д. Монгуш**, Ак-Довурак хооркүүскомунуң даргазы **О. С. Саая**, Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң политкилдизининг начальниги **Б. С. Шыырап**, Таңды районда дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйында партком секретары **В. В. Мартый-оол**, СЭКП Кызыл хооркомунуң бирги секретары **Б. П. Свинцов**, Улуг-Хем райкүүскомунуң даргазы **Д. Х. Ооржак**, СЭКП Каа-Хем райкомунуң бирги секретары **В. Б. Петров**, Тыва АССР-ниң сан министри **К. Д. Ондар**, Тыва АССР-нин Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черинин даргазы **К. К. Кудажы**, СЭКП Мөнгүн-Тайга райкомунуң бирги секретары **В. Д. Хемер-оол**, СЭКП Сүт-Хөл райкомунуң бирги секретары **М. Д. Кара-Сал**, ССРЭ-нин күрбанкызының Тыва республика конторазының эргелекчизи **В. А. Бадулин**, Өвүр районда «Кызыл тук» совхозтуң хойжу бригадазының бригадири **И. К. Ооржак**, интернационалчы дайынчылар каттыжышкынының даргазы **С. А. Попов** олар санал бергеннер.

СЭКП обкомуну бирги секретары **Г. Ч. Ширшин** түңнел сөс чугаалаан.

Партия-ажыл-агый активинин хуралы чугаалашкан айтырыг талазы-биле доктаалды хүлээп алган.

Актив хуралының ажылынга СЭКП ТК-ның Партия тургузуушкуну болгаш кадр ажылы килдизинин харыысалгалыг организакчызы **В. В. Рогило** киришкен.

(Республиканың партия-ажыл-агый активинин хуралының дугайында отчёттуу даразында солуунга парлаар).

СЭКП ТЫВА ОБКОМУНУҢ КОМИССИЯЛАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

ПАРТИЙЖИ-ОРГАНИЗАСТЫГ БОЛГАШ КАДР АЖЫЛЫНЫҢ АЙТЫРЫГЛАРЫНЫҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ КОМИССИЯ

Долгополов Г. Н. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, партия обкомунуң нйиги секретары, комиссияның даргазы.

Евтешин В. М. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, партия обкомунуң партийжи-организастыг болгаш кадр ажылы килдизиниң эргелекчиши, комиссияның даргазының оралакчызы.

Комиссияның кежигүннери:

Алдын-Хорел Г. С. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Бии-Хем районда «Хадыҥ» совхозтуң саанчызы.

Бадретдинов А. И. — СЭКП обкомунуң кежигүнүнге кандидат, «Тувателерембыттехника» каттыжышкынының слесары.

Глущенков В. И. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, партия обкомунуң херектер эргелекчиши.

Коробейникова В. С. —СЭКП обкомунуң кежигүнү, машина заводунуң бүдүрүлге участогунуң мастери.

Кажин-оол В. С. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Секретары.

Кочергин В. А. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, ВЛКСМ обкомунуң бирги секретары.

Маслов В. Л. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, «Тувинская правда» солуунуң редактору.

Монгуш В. Д. — СЭКП обкомунуң кежигүнүнге кандидат, партия Чөөн-Хемчик райкомунуң бирги секретары.

Мартый-оол В. В. — СЭКП обкомунуң кежигүнүнге кандидат, Таңды районда «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйында партком секретары.

Монгуш Н. Д. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, «Тыва кобальт» комбинаттың машинисти.

Неделин В. С. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, партия Улуг-Хем райкомунуң бирги секретары.

Ситников М. Д. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Каа-Хем районда «Ленинчи орук» совхозтуң механизатору.

Седип-оол М. В. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Бии-Хем районда «Эрбек» совхозтуң хойжузу.

Сержит М. Х. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Улуг-Хем районда «Ак-Туруг» совхозтуң суттатчызы.

Хемер-оол В. Д. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, партия Мөнгүн-Тайга райкомунуң бирги секретары.

Шулепов А. И. — СЭКП обкомунуң кежигүнүнге кандидат, В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың партком секретары.

ИДЕОЛОГИЯ АЖЫЛЫНЫҢ АЙТЫРЫГЛАРЫНЫҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ КОМИССИЯ

Канзай А. К. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, партия обкомунуң секретары, комиссияның даргазы.

Коңгар Н. С. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Тыва АССР-ниң улус өөредилге министри, комиссияның даргазының оралакчызы.

Комиссияның кежигүннери:

Аранчын Ю. Л. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, ТДЛТӨШ-ниң директору.

Баймыды Э. Б. —СЭКП обкомунуң кежигүнү, чурукчу.

Дамба-Хуурак Н. Д. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, партил обкомунуң идеологил килдизиниң эргелекчизиниң бирги оралакчызы.

Зорина Л. С. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, партия обкомунуң идеология килдизиниң эргелекчизи.

Козлов В. И. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Тыва АССР-ниң шериг комиссары.

Кечил-оол Т. М. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Таңды районда «Коммунизмниң херели» совхозтуң саанчызы.

Куулар Д. О. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Сүт-Хөл районда «Октябрь 30 чылы» совхозтуң хойжузу.

Монгуш З. Ш. —СЭКП обкомунуң кежигүнүнге кандидат, Өвүр районда Солчур ортумак школазының башкызы.

Монгуш Б. Д. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, партия Бай-Тайга райкомунуң бирги секретары.

Ооржак Э. С. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, «Тыва тудуг» девискээр-тудуг каттыжышкынының № 48 тудуг эргелелиниң быжаачызы.

Парчина Л. С. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Барыын-Хемчиктиң район эмнелгезиниң гинеколог эмчизи.

Свинцов Б. П. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, партия Кызыл хооркомунуң бирги секретары.

Серен А. С. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Тыва АССР-ниң культура министри.

Сувакпит О. О.— СЭКП обкомунуң кежигүнүнге кандидат, ССРЭ-нин Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү.

Ушкалов В. А. —СЭКП обкомунуң кежигүнүнге кандидат, республика эмнелгелиниң хирургия салбырының эргелекчизи.

Шаранин В. С. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, «Шын» солуунуң редактору.

Шыырап Б. С. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң политкилдизининг начальниги.

СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ АЙТЫРЫГЛАР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ КОМИССИЯ

Ванжа А. И. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, партил обкомунуң секретары, комиссияның даргазы.

Буянды С. К. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, республиканың чоннуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге каттыжышкынының чингине директору, комиссияның даргазының оралакчызы.

Комиссияның кежигүннери:

Аврушкий В. Л. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Тыванық геология-шинчилел экспедициязының начальниги.

Абрамов М. Е. —СЭКП обкомунуң кежигүнү, Тыва АССР-ниң бойдус чагалаар талазы-биле комитединиң даргазы.

Гуселышников И. Е. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Ырбанның үлетпур ажыл-агыйының ыяш белеткекчизи.

Гольцов В. А. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Кызылдың мебель фабриказының хазаныкчызы.

Голиков А. А. —СЭКП обкомунуң кежигүнү, «Тыва кобальт» комбинаттың директору.

Дүүнү-оол К.-К. Д. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Бай-Тайганың чоннуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң даарадыкчызы.

Данчул Л. И. —СЭКП обкомунуң кежигүнүнге кандидат, Шагаан-Арыг хоорайда тудуп турар цемент заводунуң инженери.

Карпов И. М. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, «Шагаан-Арыг тудуг» трестиң № 18 көҥүл чоруур механизированының тудугжулар бригадазының бригадири.

Кара-оол В. Х. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, партия обкомунуң социал-экономиктиг килдизиниң эргелекчизи.

Кошелев В. И. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Кызылдың № 1 АТБ-зиниң чолаачызы.

Кыргыс М. А. — СЭКП обкомунуң кежигүнүнге кандидат, СЭКП Кызыл хооркомунуң нйиги секретары.

Кымыраа М. Д. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Эрзин районда Ленин аттыг совхозтуң хойжу бригадазының бригадири.

Нурзат Б. С. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, партия Барыын-Хемчик райкомунуң бирги секретары.

Остапец И. А. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, «Тыва тудуг» девискээр-тудуг каттыжышкынының начальниги.

Петров В. Б. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, партия Каа-Хем райкомунуң бирги секретары.

Рудзинский А. В.—СЭКП обкомунуң кежигүнүнге кандидат, «Тыва автотранс» девискээр-бүдүрүлге каттыжышкынының начальниги.

Сизых Н. В. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Тыва АССР-нин кадык камгалал министри.

Ходырев П. П. —СЭКП обкомунуң кежигүнүнге кандидат, Тыва АССР-ниң садыг министри.

Шубин Г. М. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, «Тыва агролүлетпүр тудуг» кооператив-күрүне каттыжышкынының даргазы.

АГРАР АЙТЫРЫГЛАР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ КОМИССИЯ

Ооржак Ш. Д. —СЭКП обкомунуң кежигүнү, партия обкомунуң секретары, комиссияның даргазы.

Сухов И. М. — СЭКП обкомунуң кежигүнүнге кандидат, Кызыл районда «Кызыл» совхозтуң директору, комиссияның даргазының оралакчызы.

Комиссияның кежигүннери:

Амбаржи З. Э. — СЭКП обкомунуң кежигүнүнге кандидат, Каа-Хем районда «Енисей» совхозтуң саанчызы.

Быжытпаа С. М. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Сүт-Хөл районда «Алдан-Маадыр» совхозтуң суттатчызы.

Баавыл Т. И. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Кызыл районда «Тимелеге» совхозтуң хойжузу.

Губарев Ю. К. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, партия Таңды райкомунуң бирги секретары.

Дамба В. Б. — СЭКП обкомунуң кежигүнүнге кандидат, Эрзин районда «Чаа орук» совхозтуң саанчызы.

Заркевич Г. А. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, партия обкомунуң чанында партийжи контроль комиссиязының даргазы.

Кара-Сал М. Д. —СЭКП обкомунуң кежигүнүнге кандидат, партия Сүт-Хөл райкомунуң бирги секретары.

Күнзекпен С. М. —СЭКП обкомунуң кежигүнү, Тес-Хем районда «Таңды-Сыны» совхозтуң өшкү кадарчызы.

Күнзук К. С. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Бай-Тайга районда «Бай-Тал» совхозтуң хойжузу.

Куркутов В. Д. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, партия обкомунуң аграр киндизиниң эргелекчизи.

Куулар Ш. П. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, профобл. чевүлелдиң даргазы.

Моп К. А. —СЭКП обкомунуң кежигүнү, партия Эрзин райкомунуң бирги секретары.

Монгуш С. Т. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Барыын-Хемчик районда «Барлык» совхозтуң саанчызы.

Монгуш Х. Д. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Респотребсоюз баштаар черинин даргазы.

Ооржак И. К. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Өвүр районда «Кызыл тук» совхозтуң хойжу бригадазының бригадири.

Очур-оол В. С. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, партия Кызыл райкомунуң бирги секретары.

Сарыглар Р. Ч.-А. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Чөөн-Хемчик районда «Чыраа-Бажы» совхозтуң хойжузу.

Сафонов И. П. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Таңды районда «Революциянын чалбыжы» совхозтуң хойжузу.

Сувандии И. М.—СЭКП обкомунуң кежигүнү, Агроүлетпүркүркомнуң даргазының бирги оралакчызы, Тыва АССР-ниң министри.

Үндүп В. А. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Улуг-Хем районда «Найырал» совхозтуң хойжузу.

Чихачев Ю. А. — СЭКП обкомунуң кежигүнүнге кандидат, партия Бии-Хем райкомунуң бирги секретары.

КҮРҮНЕ-ЭРГЕ-ХООЙЛУ АЙТЫРЫГЛАРЫНЫҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ КОМИССИЯ

Ширшин Г. Ч. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, партия обкомунуң бирги секретары, комиссияның даргазы.

Ооржак Д. К.-Х. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, республиканың улусчу контроль комитединиң даргазы, комиссияның даргазының оралакчызы.

Комиссияның кежигүннери:

Допгак К. Д.—СЭКП обкомунуң кежигүнү, Мөнгүн-Тайга районда ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң хойжузу.

Дембирел А. С. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, партия Өвүр райкомунуң бирги секретары.

Егоров И. В. —СЭКП обкомунуң кежигүнү, Кызыл гарнизонунуң офицери.

Заворотный В. Г. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, партия обкомунуң нинти килдизиниң эргелекчизи.

Зотов С. С. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Тыва АССР-ниң прокурору.

Кара-Сал В. Б. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Тыва АССР-ниң иштики херектер министри.

Комаров Ю. Т. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың чингине директору.

Киров С. Д. — СЭКП обкомунуң кежигүнүнге кандидат, Тыва АССР-ниң социал хандырылга министри.

Куулар Ш. Д. —СЭКП обкомунуң кежигүнү, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң херектер эргелекчизи.

Марцеха А. В. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Тыва авиаотрядтың командири.

Монгуш А.-К. С.-Б.—СЭКП обкомунуң кежигүнү, Чөөн-Хемчик районда СЭКП-ниң XXII съездизин аттыг совхозтуң саанчызы.

Ондар Д. Б.—СЭКП обкомунуң кежигүнү, партия обкомунуң күрүне-эрге-хоойлу килдизиниң эргелекчизи.

Седен-оол Е. Д. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Тес-Хем районда «О. Шыпаа» совхозтуң хойжузу.

Тимчей Д. Л. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Кызыл хооркүүскомунуң даргазы.

Федосеев В. П.—СЭКП обкомунуң кежигүнү, Тыва АССР-ниң күрүнениң аймыл чок чорук комитединиң даргазы.

ШАНХАЙЖЕ УЖУП ЧОРУПКАНЫ

ПЕКИН, (СЭТА). Кыдатта албанныг аян-чоруун кылып чедө берген СЭКП ТК-ның Чингине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачев март 18-те Пекиндеп Шанхайже чорупкан.

Үдээшкин ёзулалы «Дионйтайга» дээр авиачылар хүрээлеринге эки салдарны чедирер. Шанхай биле Совет Эвилелиниң аразында бот-боттарлыг ажыктыг харылзаалар-ның болгаш кады ажылдажылганың улуг перспективаларын ажыдар дээрзинге хоорай чагыргазының даргазы бүзүредип илереткен.

Бодунуң чугаазын М. С. Горбачев кыдат ажылчы чонунуң эртен револючу опшуу, кыдат пролетариаттың башгайгы аныг тулчуушкуннары, Кыдаттың Коммунистиг партиязының түргүзүлгүнүң тыныглыгының төөгүзү-биле байлак хоорай Шанхайга баарын совет делегацияга улуг сонуургалбиле маңнап турган деп чугаалаан.

КҮР-нуң болгаш ККП-ниг удуртукчулары-биле ужуражыышкыннарның түңнел туразы, М. С. Горбачев бо аян-чоруктуң чүгле ийи улуг чуртка болгаш улустарга эвес, а харын бүгү делегейге улуг боттуг салдарны чедирер эргелелиг болуушкун деп санаан. ССРЭ биле КҮР-нуң аразында эки кожа-келбээ догуннаашкын болгаш харылзаалашкын быжыг болуру чүгле ийи улуг улустуң күзел-соонуунга болгаш иледелиңге эвес, а Азия зоокаймык чок чоруктуң быжыглаарының, делегей байдалын экижидериниң эрге-ажыктарынга дүгжүр деп, совет удурткучу чугаалаан.

ССРЭ-биле пайыралдың сеткил кыдат улустуң улуг салгалдарының хей кежиинің аразында артканың аян-чоруктуң хүнеринин үезинде совет делегациянын кежигүннери бүзүрээвирер дээрзин М. С. Горбачев демдеглээн. Оон-биле кады ССРЭ-биле КҮР-нуң аразында харылзаларның экижип турарынга Кыдаттың аныктарының улаг деткимче көргүзүп турары өөрүнүүг болган. Ийи чурттарның аныктар организацияларының, ооллардының болгаш кыстарының аразында харылзаалар база улам калбарар болгаш олар совет болгаш кыдат улустарның ийиларының эстафетазын бүзүреллиг үламчылар дээрзинге ССРЭ-зе илереп турар.

Оон соонда хоорай иштинге кыска танылызга аян-чоруун кылган. Баштай доктаалга черн — А. С. Пушкиниге тураскаал чаны.

Бо тураскаал найгамчык селым-чолдуг. Шанхайның чурттакчыларының, алаа чурттап турган орус кижилерининг акша-көрөнгээ-биле 1937 чылда тургузуп кылган ол тураскаалды япон милитаристтерге удур национал-хосталга дайынының чылдарында эжелекчилер үреглеп каапкан. Шүлүктүүрүн улуг Төрээн чуртуунга кыдат улустуң аажок улуг хүндүткелиниң демдээ кылдыр 1947 чылда ол скульптурунны катап тургус-

(Төнчүү 2-ги арнында).

ШАНХАЙГА УЖУРАЖЫЫШКЫННАР

ШАНХАЙ. (СЭТА-ның түнэй корр.). КҮР-да албанның аян-чоруун кылып чоруп турар СЭКП ТК-ның Чингине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачев май 18-те Кыдаттың улуг үлетпүр төвү Шанхай хоорайда чедип келген.

Бо хоорай антиимпериалистчи болгаш револючу демисселдиң чаагай чанчылдарыбиле алдарлыкаан. Ол Совет Эвилели-биле шагдап бээр найыралды тудуп келген.

Хоорайның ажылчы чонунуң емүнээзинден аэропортка совет удурткучуну, оон кадайын болгаш совет делегациянын кежигүннерин ККП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ККП-ниң Шанхай хоорай комитединиң секретары Цзян Цзэминь, хоорай чагыргазының даргазы Чжу Жунцзи, ККП ТК-ның Политбюро кежигүнү, КҮР-нуң Күрүне чөвүлелиниң Премьерининг оралакчызы У. Соецянь, КҮР-нуң хаштыкы херектер министри Цянь Цичэнь уткаан.

М. С. Горбачевке хоорайның бичии уругларының байыр чедиргеп, Олар: «Шанхайже моорлап кирип көрүңер!» деп кыйгырып салып турган.

«Синдяо» резиденциязынга углаан орукка 12 миллион чурттакчылыг, хоорайның кулумчуларда үнүп келген он-оон муң шанхайлыглар аалчыларның автомобильдерин утпуп, өөрүшкүлүг байыр чедирип турган.

«Синдяо» резиденциязынга Цзян Цзэминь-биле кыска беседа болган, анда совет-кыдат харылзаала-ның долузу-биле экижээшин-биле холбаштыр ийи таланың сеткил ханыышкыны илергейлеттингеш. Беседага М. С. Горбачев, Р. М. Горбачева болгаш үдеп чоруур кижилер киришкен.

Хоорай чагыргазының даргазы Чжу Жунцзи совет удурткучуга алдар болдуруп эртенги шайлаага тургускан.

М. С. Горбачевке байыр чедирип туруп, Чжу Жунцзи КҮР биле ССРЭ-ниң аразында харылзаалардың экижип орары-биле чергелештир Шанхай биле Совет Эвилелиниң аразында пайыралчы харылзаалариың болгаш кады ажылдажылганың улам калбарын туралын сеткил ханыышкыны-биле демдеглээн. Шанхайда ССРЭ-ниң чингине элчин чери катап ажыттынган. Совет Эвилели-биле барган саанрылгазы чыл келген тудум улгадып орааш, Шанхай биле Ленинград терелдешкен хоорайлар болган, ынчанган ам ийи хоорайның аразында янзы-бүрү адырларда — экономикада, садыгда, культура болгаш чырыдыышкында харылзаалар, кады ажылдажылга калбарып эгелээн. Ийи чурттуң удурткучуларының амгы ужуражыышкыны КҮР биле ССРЭ-ниң база ККП биле СЭКП-ниң аразында харылзааларны хөгжүдеринге эки салдарны чедирер. Шанхай биле Совет Эвилелиниң аразында бот-боттарлыг ажыктыг харылзаалариың болгаш кады ажылдажылганың улуг перспективаларын ажыдар дээрзинге хоорай чагыргазының даргазы бүзүредип илереткен.

Бодунуң чугаазын М. С. Горбачев кыдат ажылчы чонунуң эртен револючу опшуу, кыдат пролетариаттың башгайгы аныг тулчуушкуннары, Кыдаттың Коммунистиг партиязының түргүзүлгүнүң төөгүзү-биле байлак хоорай Шанхайга баарын совет делегацияга улуг сонуургалбиле маңнап турган деп чугаалаан.

КҮР-нуң болгаш ККП-ниг удурткучулары-биле ужуражыышкыннарның түңнел туразы, М. С. Горбачев бо аян-чоруктуң чүгле ийи улуг чуртка болгаш улустарга эвес, а харын бүгү делегейге улуг боттуг салдарны чедирер эргелелиг болуушкун деп санаан. ССРЭ биле КҮР-нуң аразында эки кожа-келбээ догуннаашкын болгаш харылзаалашкын быжыг болуру чүгле ийи улуг улустуң күзел-соонуунга болгаш иледелиңге эвес, а Азия зоокаймык чок чоруктуң быжыглаарының, делегей байдалын экижидериниң эрге-ажыктарынга дүгжүр деп, совет удурткучу чугаалаан.

ССРЭ-биле пайыралдың сеткил кыдат улустуң улуг салгалдарының хей кежиинің аразында артканың аян-чоруктуң хүнеринин үезинде совет делегацияның кежигүннери бүзүрээвирер дээрзин М. С. Горбачев демдеглээн. Оон-биле кады ССРЭ-биле КҮР-нуң аразында харылзаалардың экижип турарынга Кыдаттың аныктарының улаг деткимче көргүзүп турары өөрүнүүг болган. Ийи чурттарның аныктар организацияларының, ооллардының болгаш кыстарының аразында харылзаалар база улам калбарар болгаш олар совет болгаш кыдат улустарның ийиларының эстафетазын бүзүреллиг үламчылар дээрзинге ССРЭ-зе илереп турар.

Оон соонда хоорай иштинге кыска танылызга аян-чоруун кылган. Баштай доктаалга черн — А. С. Пушкиниге тураскаал чаны.

Бо тураскаал найгамчык селым-чолдуг. Шанхайның чурттакчыларының, алаа чурттап турган орус кижилерининг акша-көрөнгээ-биле 1937 чылда тургузуп кылган ол тураскаалды япон милитаристтерге удур национал-хосталга дайынының чылдарында эжелекчилер үреглеп каапкан. Шүлүктүүрүн улуг Төрээн чуртуунга кыдат улустуң аажок улуг хүндүткелиниң демдээ кылдыр 1947 чылда ол скульптурунны катап тургус-

(Төнчүү 2-ги арнында).

М. С. ГОРБАЧЕВ МОСКВАДА ЧЕДИП КЕЛГЕН

КҮР-нуң Даргазы Ян Шанкунь-ның чалаапкын ёзугаар СЭКП ТК-ның Чингине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачев Кыдатка албанныг аян-чоруун кылып турганыңып соонда май 18-те Москвада чедип келген.

Бо аян-чоруукка М. С. Горбачевту үдеп чораан СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң херектер министри Э. А. Шеварднадзе, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары А. Н. Яковлев, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнге кандидат, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы Ю. Д. Масляков, СЭКП ТК-ның кежигүнү, ССРЭ-ниң кадык камгалал министри Е. И. Чазов олар оон-биле кады Москвада чедип келген.

Аэродромга М. С. Горбачевту СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүннери В. И. Воротников, Л. Н. Зайков, Е. К. Лигачев, В. А. Медведев, В. П. Никонов, Н. И. Рыжков, В. М. Чебриков, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнге кандидатар А. П. Бирюкова, А. В. Власов, А. И. Лукьянов, Г. П. Разумовский, Д. Т. Язов, СЭКП ТК-ның секретары О. Д. Бакланов болгаш еске-даа эштер утказын.

Үткүп турганнарның аразынга КҮР-нуң ССРЭ-де херектерниг тур бүзүреттиргеш Чжан Чжэнь турган.

(СЭТА).

ДЫҢНАДЫГ

ССРЭ-ниң улус депутадының соңгудаларының талазы-биле 1989 чылдың май 21-де болур катап бадылаашкын округтуң соңгуда участокторынга тус черинге-биле 6 шактан эгелээш 22 шакка чедир болуруп Кызылдың Чөөн № 646 национал-девискээр соңгуда округтуң охруг соңгуда комиссиязы дыңнадып тур.

ОКРУГТУН СОҢГУДА КОМИССИЯЗЫ.

ШАНХАЙГА УЖУРАЖЫЫШКЫННАР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арныда). ааш. Ынчалза-даа «культура революциязының» үезинде туралгаал бөдә материал үрегдээшкинге товарышка... Чоокта чаа орус шүдүлчүүн хүвее овур-хевирге эрги-ле турган черинге бөдә материал каступ келген. Бистиң улустарывыстың аразында утаан-бодал харылааларының чадчыл болган демдээ кылдыр хоорай чурттакчыларының дилээ ёзулаар туралгаалды материал турускан.

М. С. Горбачев болгаш оон кадайы А. С. Пушкинге туралгаалдың бөзарынга бөодал чечектерни салган.

Шанхай бөгүн бодунуң эдеринчи хоорайлары-биле кады үлетпүр болгаш көдээ ажылагый бүдүрүлгезинге, КҮР-ның иштики болгаш даштыкы садыынга, оон эртемининиң болгаш техниказының хөгжүлдезинге, культуразының болгаш чырыдыышкынынга кол ролду ойнап турар. Пекин бөдә Тиньцзинь-биле кады төпке чагыртыр үш хоорайларның бирээзи болбушаан, бо хоорай чурттуң үлетпүрүнүң нийтиродукциязының 11—12 хуузун берип турар. Ол делегейниң 170 күрүнеелери-биле болгаш районнары-биле садыгжып турар. Ында 50 хире дээди өөредилге черлери, 200 ажыт эртем-шинчилел албан черлери бар.

Чоокта чаа планы ёзулаар Шанхайдан мурнуу-барының талада 30 километр черде кожазы Минхань хоорайда болгаш оон чоок-кавызында Хунцяо хоорайда техника-экономиктиг хөгжүлделиг чаа районнуң тудуу эгелээн. Ында ол адырның 50 ажыг будүрүлгелери бар. Совет аалчылар ол хүн амгы үениң диффтилерни болгаш экскаваторларын будүрүп үндүрер заводка чораан. М. С. Горбачев будүрүлгелерге чоруп турган үезинде ажылчыннар болгаш албан-хаакчылар-биле бесеелашкан.

• • •

М. С. Горбачев болгаш оңу үдеп чоруур совет албан кижилери ол-ла хүн Шанхайдан Төрээн чуртунче чорупкан. Аэропортка совет аалчыларны Цзян Цзэминь, Чжу Жунцзи, У Сюецянь, Цянь Цичэнь, Шанхайның хөй-нинтизинниң төлөөлекчилери үдээн.

• • •

М. С. Горбачевтуң КҮР-га албанның аян-чоруунуң түңнелдеринге хамаарыштыр кады кылган совет-кыдат Коммюнике хүлээп алдынган. Оңу парлаар.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунда

Май 18-те РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң аалчеглиг хуралы болуп өрткөн, анда РСФСР-ниң девискээринге 1989 чылдың май 14-те болуп өрткен ССРЭ-ниң улус депутаттарының түңнелдериниң дугайында база РСФСР-ниң Конституциязынга өскерилгелер болгаш шинелүүлер дугайында.

РСФСР-ниң Хөөлүзүнүң төлевилелдериниң белеткелиниң чоруу турарының дугайында, РСФСР-ниң болгаш чер-чер Советтериниң улус депутаттарының соңгуулдаларының дугайында айтырыгларны чугаалашкан.

Советтериниң сессиялырынга депутаттарның бергеи саналдарын болгаш шүтүмчүлелдерни сайгарып көөрүүнү чуруумун тодаратқан хөөлүжүүдүлгә актыларының негелделдерин долу хемчээлдин-биле боттандырарын хандырарын, оларның күүселдезин шалыпкын организастаарын Президиумунуң үлээп алган доктаалы Калинин областтың улус депутаттарының Советтеринден негээн. Советтериниң сессияларынга депутаттарның СЭКП ТК-ның апрель (1989 чыл) Пленумунуң айтышкыннарын боттандырар талазы-биле

Кижи болгаш бойдус

ХАЙГААРАКЧЫ БОЛБАС ДИЗЕ...

**Амгы үеде бойдусту камгалаары дээш шинчээнин бүгү чүртте калбарган. Бойдус камгалаар айтырыг дээрге-ле, часкы тарылганы, тараа ажаалдазын, мал оолдаашкынын чогумчалыг эртпереи болгаш күрүне планнарып күүседири шинаат чүгүлээ айтырыгларның бирээзи. Ол болза үе-хуусаа чок, доктаамал болгаш азымында барын үлүг ажыл-агыйының айтырыгларын чедиишкинниг шинчилеп-ле, ынчангаш бүгү эколгия айтырыгларын политиканың, экономиканың болгаш идеологиянын айтырыглары-биле тудуп хоспаалы

КЫДАТТАН ЧАГАА

Чита чурттуг Е. Г. Столяровага ооц уруу Сюй Сюэхуэйден белген

Ол эйыл-халаптыг теогу дугайын 1960 чылдың төнчүүнде «Комсомольская правда» биженээн. Кыдат урут Сюй Сюэхуэй мичан Юньнань провинциянын Жуйли уезди-ниинг улусчу банкызының бир салбырынга ажылдап турган. Бир катап банкыже дээрбечилер халдаан. Сюй чонуун байлаан эрес-дидимы-биле камгалап, дээрбечилерге удур демисежи бээр орта, аразатанзыг дээрбечилер ооц ийи холуун одура шаап хилинчектээн.

Чита областың социал хамдырынга салбырының ажылдакчылары «Комсомолкадан» ол чүүлду номчаап, дыка кээргээнзер. Ынчан олар Сюйну Читаже чалаар, уругга инда будурулгеге протез кылдыртыр деп шиитпирлээнзер.

1961 чылдың январьга чыкылама соок бир хүн мичааты ол салбыр эрелекчиин Елизавета Григорьевна Столярова баштаан будун салбыр ажылдакчылары Забайкальск станцияга кыдат аалчыны уткуп алган.

Читага ооц келгени баштайгы хүндеи эгелээш, протез кылырынга белеткел ажылы эгелээн. Ол бүлиниг терекке мастерлер боттарының бүгү күжүн, билиин, сагыш-сеткилин үнүргеп.

Сюй хоорайның дыка хей организацияларының, будурулгелериниң күзээн алчыны болган. Комсомолчулар, апыяктар-биле ужуражылгадарга, орус кыт үзээн байырлалга-даа киришкеп. Читажылариың ацаа хүндүткелдии болгаш чүректин ханызындан кичээнгей салып турары уругуун сеткилин дыка өөрткеп. Ынчалза-даа ол Елизавета Григорьевна Столяровага онза хүндүткелдин-биле, инактыллыы-биле чаңчыга берген. Бир катаң ол орус хөрээженнин эктинге бажын салып, эргеленип, чассын келгеш, чаштар долган квартарын өттүүн ооц аримнче чиге көрүп, бир-ле чүвени дүвүреп чүүлээлээл.

— Сюй силерни анай дээрии дилеп тур—деп, хелемеч чүүлээлээн.— Ол чажында-ла ескүс арткан улуг чүве.

— Мээң ийиг уруум боор сен, кыным — деп, Елизавета Григорьевна база-ла кыраанын чажын төп, өөрүшкү-биле аңаа харылаан.

Чоруу чогун, сеткилии ажаан Сюй чүртүнче чаңа бергеш-даа, чагаалап шаг болган: орус ава биле кыдат кыны харылаанын хенээтпээ үспейн турган. Ынчалза-даа Кыдатка культура революциязының кара хүннери дургелип кээр орта, иешкилериниң харылаалы үстүп калган.

...Ооц бээр хей чыл эрткен. Эрткеп чылын Читаның педагогика институдунуң кыдат дыл кафедразының улуг башкызы Лян Хуилин кыдат аныяктар солуунудан бажыңга номчуур кылдыр оналага-га бир чүүл берип каан. Ында кыдат урут Сюй Сюэхуэйниң маадырлыг чоруунуң, ооц аас-кежик чок арткан турган хүннериниң болгаш Читага эмнедип чоруп турганының дугайын тоогун бижээн болган. Солуп эрги, ол чүүл шагда-ла бижиттингенда-ага бол, уругнуң ооц ыяйгы салым-чолун билип алыр ийит күзел студентилерни оожургатпайн барган. Оларның дилээн бөлүүзү Лян Хуилин кыдат-совет наймрал институдунуң чагаа бижин чорудуунан. Кыдат эштер Сюйну дилеп тыпкаш, институтче ооц адресин чорудуп бергеп. Ол дилээшинин, тоогу дугайым область солуунуга бижээнер. Чүүл парлаттыгының эртелинде пединститутка бедик дурт-сынныг, улгады бергеп херээжен чедип келгеш, «Столярова-дыр мен, уруум адресин берип көрүүгер!»— деп дилээн.

Сюйлан харыы иеэн үр маатпаан: «Эргим хүндүүт авай, акин!» — чагаа ыпчаар эгелээн. Библиотекарь болуп ажылдап турарын, найралдыг, аас-кежиктиг өг-бүлелиин Сюй мила дыңнаткан болган. Олар Купьмин хоорайла чурттап турар. Улуг уруу университеттиң экономика факультединиң дөртку курузунда. Бир оглу ол-ла университеттиң сад-хөө факультединче эртеп чыл өөренип кирген.

27 чыл бурунгаар Читага кыладыртып алганы холу-биле ол чагаалы бижээнин Сюй дыңнаткан. Ол дээрге советтыдат наймралдың холу. Чагаа мындыг сестер-биле доозулган: «Силерни дыңзыг куспактан база ошкап тур мен. Силериң уруунар Сюй».

Каржы болгаш мегечи чоруктуң түңнел чогунун, бүлиниг чоруктуң болгаш ынактылдың мөгезинин дугайын кижи маңаа дөнгей бодап кээр-дир. База ол ышкаш улустар аразынга харылаалларны чүгле дипломаттар тургузуп шыдаар эвес чүве-дир дээрзин база бодаар. Йөе, харылаалларыңы бөдүүн кижилер база кылып турар.

Г. БАРНЕВ.
Полковник.

Забайкальскиниң шериг округу.
(«Красная звезда» солуудал).

ЧИРГИЛЧИН

Каш аас чайгы хүндүс хову черге
Каш ажыы кежүп ойнаан чиргилчиите—
Холдуң кыры бырзаанадыг чалгыгмаан,
Коргүүчүк дет чаймналын чыдар-дыр деп,
Карактарым каш удаа кылаадырар
Кагыл сүмеаан күжүр бодум мегелеттим.
Чыдын чытпас булак сүтиүң кедээзинге
Чыдыг хөлөбек могаарарып чыдып болур—
Хей-ле кижээ чүрттээгзимде ынаиган мен,
Ковук мышаан чамдыктары «эзилзежок».
Хову-оюлге хүүлүп ойнаар чиргилчин дег,
Хоозуң-курут кижилерниң читпезин аар!

Александр ДАРЖАЙ.

ИС

Өртемчейде эштежит чок
Өлүн биле аңмыңрал
Өйлеп-өйлеп ачыр-дачыр
Өзү кара сегиржиң аар.
Шак-ла мындыг бачым ойде
Чайгаар башка бодап кирер:
«Төөгүге баланбас не —
Төрээн черим, чонумга-даа.
Сакпын-боюн чоруур кылдыр
Чаагай үүле чүүү ыядым?
Соом салгаар ажы-төлүм
Чогум-на мичаар өстүрүүм бе?»

Зоя ДОҢГАК.
Эмчи.

ТОРГАЛЫГНЫҢ КОЖАҢНАРЫ

Шаам биле шинээм чогум
Шавыдарга ушкарыпар.
Сарыг дыттыг Торгалымынче
Чана бээрим чопшээрепер.
Шинээм биле шаам чогум.
Шилги-дайга ушкырынар.
Шинит-даштыг Чозамдыва
Шилчий бээрим чопшээрепер.
Доруг-доруг аттар мунар
Долгактарның солдары.
Торгу-маңнык хевин кедер.
Торгалыглар уругларым.
Туруп чуртуп Дус-ла-

Даапга
Турлаг тыштайн барганыңыл.
Тура чокка дүшчүп алгаш,
Чурттап чадап каанымны.
Дус-ла-Даанның бажы бедик
Харап оргаш көрген-ле мен.
Дулгуяктың чаңы кадыг
Дужа бергеш билгеп-дир
мен.
Өскө черде, хары черде
Өртеп-баглап каттан эвес,
Өскеп-төрөп Өөрүүнче
Өскеп чашып келбес сен бе!

РУБАИЛЕР

Сени хилеп кударадга алыскаштым,
Сеткилимден сыгыт, хөөмей куттулбастаан.
Ол-даа кайчаар, хаймы чонуң аразында
Сени тыппайн, чурттай албас мынаан-тыр мен.
Катап кайын төрүттүүнүн келир деп мен,
Кажан кезээ мөгээннерге дүшпазым мын.
Өртемчейге чаңгыс катап чаңаттынгам.
Каткын дыңнап, чулаң болуп хып-ла чорза!

Иван ХЕРЛИН.

БО ЧЫЛДЫҢ АПРЕЛЬ 8-ТЕ ҮНГЕН КРОССВОРДТУҢ ХАРЫЫЗЫ

ДООРА ДУРГААР: 5. Каргыраа. 7. Салбакай. 8. Самагалдай. 11. Арга. 12. Адам. 13. Оигу. 14. Каскал. 16. Тоолай. 18. Ажыткы. 19. Акшыкы. 23. Ганг. 24. Акша. 25. Ыйгы. 26. Хандагайты. 29. Сайзанак. 30. Шоруулгак.

УЗУҢ ДУРГААР: 1. Бастырык. 2. Урга. 3. Олча. 4. Капгагай. 6. Абаанаа. 7. Салаңг. 9. Капсырызга. 10. «Дойлаашкыны». 15. Арык. 17. Озук. 18. Адаарган. 20. Шыгыржак. 21. Сандак. 22. Саваат. 27. Айын. 28. Төре.

АВА КИЖИ КАРАК ЧАЖЫ

Шүлүкчүткен проза

Когуруминут частың соок хүннери улашпышаан. Ховуның ховузунда тейжигештиң ыырында, коргаар хаяларның аразында халыңчыгаш күштүг хатка эглиейнип, халайын бады келгиласп будуктарыбиле черии ширбий катылаптар. Каржы шуурган соок тыржыын үрүп, коогайдыр улуп, камгалал чок хадыңчыгаштың кээргел чокка силгип турган. Хадыңчыгаш сыралардыг будуктарында чаа могаарарып олурар бүрүлерии шыдавыже камгалап, ынай бээр чаяңнап, ейлеп-ейлеп будуктарын белеханара кужактаптар. Ажы-төлүн каржы хатка сый шаптырбас дээш, чапшып-сыныш чок хүрежип-де турар. Барып үлдар дээрге, черже хамыдап кире бергеп адыр дамылдары оюу салбас. Кайгамчык бижиг хадыңчыгаш...

Күзүй багы арлы бергеп. Ховутайның ховузунда үш ожук дажы дег баштыг тейжигептиң ыяы-бетиң сарыг чечектер үүлеп, алдын удазын-биле аргып даан хевее чатказ ыпкаш апаргаи. Тей бажында чаңгыс хадыңчын чиирбейлерп бажын үштүп, частың чылыг хүннерипге аңмаап, салгынаарга чап баштарып шииледнр чайгагыдаапнар.

«Чараш-тыр силер, чиирбейлер! Чаш чүвелериң маңдып олурганнарыл! Чаагай, чылыг Хүп иенерге чассың, ооц чылыг куспаанга таалаңар. Чер адамардан чулук тыртыныо, улам маңдынар-ла, чиирбейлер!» — деп хадыңчыгаштың чанында чай болдурга чедип келир ер кижи будуктарын, кайгамчык таалалга алдып алган, үр-ле суйбаа турар.

...Ие кижи кышкызындан куйга бажым адыш, диген. Сактырымга каптагайда хамык чүве хайнын, дойлуп, экп-бакты, кударалды, өөрүшкүну салаа базып санаазыгдаа.

Кочыгдалга таварышкан ава мижиин чедип алган, эмнелге даштында тарын каап терек дөгүүде сандайга одуларынга дуңналаптым. Оон ынай аңаа кандыг дуза көргүзер мен. Карак-кулак чок хөме таналрып келген качыгдаадан оюу аңгыын шыдаар мен бе? Чүгле карак чажы аңаа тур ка-да дуңалаарын, алаактырыын! Ыстап келген черек-чурек ыы-биле мегеленаап, чазыксып.

Ыгдап олурган ие хөрээжениң чанында бичии када одургаан, ава кижи ховуурун көдүүс чаштa бир-ле дугаар дыңнаан хүүмү сагыышкыма чуруттуңду. Харын-даа чажыгып, мүгүлай чаш төмдээ катап эглип келдим. Аңай кежи чаштан даараан ырыктажыы оруу тыртып, өгленнике чаңы-биле шулуртпайндыр чугаалаанып бедып чыдар арык суун арта халып, сүүүп ойнап турдум. Кончангаш-ле көөрүмге, аваам башпаан кадайлар кожаарыста өгже шүүжүп кирип тураалар. Уза-ваанла өгпүн хөрээжен элеп кускунпай каапкан. Ырыктажыы хөнчүүлүдээн так аспактапкаш, өгпүн чаныпга маңнап келдим. «Ыыаа! Ыдаа!» деп чаштың үшү кулактарымга конгулуурүгаштыр чыжыртканыңы бергеп. Өтүүн кидис ажнип чырта тырткаш бакыладым. Дүндүктүве эрттир шанчып каан шет тырыгның кожуундан баартактанып алган хөрээжен кижи карактарын шагжок көрүп олур.

Дүндүк өттүүр ак-көк хөөрже көрүп алган. дүнүп божаан аныяк кыс «караа чыраан» деп ынчап каңын ожаагаан мен! Качыгдалдың эвес, аас-кежиниң кыштыызы деп, ор апарган, бо-ла бодай бээр мен.

— Оглуларның кемдээшкиин дыка аар болган. Келиишкиниң ыыдаады —деп, сестра уруг хайлыг медээ чедирип келгенинге буруузунуп, аваадыва стаканда суг сүүдү.

Стакан сүүнү тын-биле ажырыпкаш, чаштыг карактарын кургады чодуп, хавааиче халаймыгап бады келген бажының дүгүн эдип алган, ыырым будуг дуглап алган дээрзиве бир-ле чүве дилегзинде. Дем чаа аэропортка таныжып алганым, хоорайның кезер эмчиин кайда турарын айтырарга, мында экжелгеним, кижи оргуду чаа ажа дүүүп чоруур хөрөөжениң чараш ыырайын ам көөрүмге, көңгүс таныттырымас. Сыгылар иэн ам-даа көсүлбес. бажының дыырап дүктеп дуглап алган чоруур хавактарында кертилчектер оорга дег, каттатканкатгаткан апарган. Хулумаурүг ыыптыгып чоруур карактары карара өшкеп.

— Черле хоржок турган кемдээшкин-дир ийин, үгбай.

— Чаңгыс борбак оглумдуп ийин, кыным.

Ийи-ле домак солуушкап соолүнде, сестра биле ава ыыдаап чок бардылар.

Иепип бажы катап база халаш дилеп-даа, бодуп бар шаабиле түттүүнүп, мырыңыскап, ыыт чок барган. Шак ол өйде ховуның ховузунда хадыңчыгаш сагыжымга кирп-дүшкеп.

Чаңгыс борбак үреңп ботталып, борган хаяларның баарынга чаглак тыртып, чаңгыс хадыңсаглапрты өөүп отган. Черге чалаттыңып тыптып келгениниң соолда, үр-даа болбаанда, оон чаныпга база бирээ өөүп, ол эштиг апарган. Карак четпес ховуның дал ортузунда чавыс тейжигештин ыыпшык бажында өөүп келгеп ийи хадыңчыгашка хегдүү аажок. Салгынаарга будуктарын чаймп, аралыңда хегдүг, аас-кежиктиг амыдырал дугайын олар будуу сымыраажырлар.

Ийи эжишкиге чарлыр хүн таварышкап. Бир чайып зодулуг шуурган хадыңчыгаштың бирээзин дамылыңнап тура шаап апарган. Өскеш жиип сагыжаап чаасчаалыраап, шаг-ла болган Шуурган оңу кээргеээп. Харын-даа бодуүүн чедишкиниие хыы хаңып, ыыаар дээр шаап коолдыр үлүп чоруй барган. Хиге-хире болгаш шуурган база катап тегергилээр. Ынчалза-даа хадыңчыгаш оол корт-паап. Азазы черден чүлүк тырткаш улам күш киртен. Авазы хүнүүп чылыг баарынга дагыттыыпп, будуктарын, адырларын чылдың-на немеп олургап.

Кижи база ыыдыг ышкажык! Төрээн чүрту — аштатпас, туретпес ада-иезиниң чылыг куспаанган адырылбайн, чоңну сырыгы сооктан дожурбайн, эштип адыр чоорганыпга чоргаар чорза, чүү-даа чүве коргунчуг эвес.

— Чаңгыс оглум кижи аксынга киргеп. Ооп түреп, оруун чандыр базып маг болду. Ам ооп соо бо-дур —диген, кадай турун келген.

Од кезек када ыыт чок турган, бурунгаар кылаштапкан. Ооп бар чорааны эжиниң аксында «Морг» деп каап бижиктп ам-на номчуй каапты. Ооп артындыва чаштыг бергеп соопда, таңгырым үн база катап кулактарымга чыжырткайндыр чаңгыланган. Чүрээмнп бир-ле чүве ише-биле ташкыдап, ыстап, аарып тур.

...Ие кижи ыыдыг мен ыынап оргум. Сагыжымны тейле бодап база катап саймаратканп. Төрээн черим каралгы дүн төөгүүн сактыр болза, ажыл-төл дээш ыглап чорааи аваларның карак чажы агым хемге дедиежи бээр.

Төрээн чүртүм недери амгы хүнде мы деп чүве таныжастар. Ыядыг-даа бол, кижилерже оо-хораи дег карс сагыжын ыдып, хоптаи, йүгүдей бээрлериң үрэүүбиле карак чажы текту бээрдир. Хире-хире оны бодаапп, хөрөөм өөр. Черниң эп-ле бедиидиве үне бергеш, кижилерже кыйгы салып алгырымда: «Аваларның карак чажын хилис черге текпээлиер!» Мээң үнүм хаяларга чаңгыланып, чер-делегейниң үжүкызыны чедир тараар.

«Боксун дундур алгырбодап, бичс-бөөвей!» —деп, ыяжыыдыпаи каржы үн кочулаар.

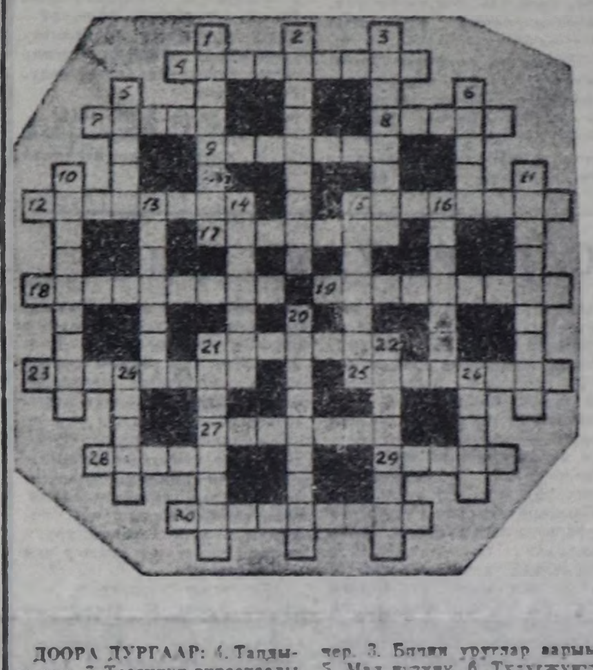
Адаарактың кочу үнү ийиба ышкаш хадын калыр. Кижи үнү дедиелге чок күштүгдаа-дыр. Бичс-бөөвей ынайыпаи чалыпмас-даа, сарыылдыгла болур болза, күспак четпес кызыл дытты үжүр идиптер чорбажык бе.

Эрте дүшкеп частың чылыг хүннери улашпышаап. Ойлар санай замырактар харжып ырлаап. Мээстерде акпеп өөнүг хек-даваннар, чидиг сарыг коңгураажыктыг пюпчалай саглаатаан. Ховугайның ховузунда үш ожук дажы дег борган хайлардыг тейжигештиң бажында чаңгыс хадыңчыгаштың будуктары үп сыпмас кылдыр немежя бергеп. Оон бажы дээрже шиитпигип бедип-ле олурган. Шуурган оны көргеш, хей-ле оду чарлып аваргаан. Хадыңчыгаштың дээш кадыгланып, ыыт чок барган. Ында кыдат урут Сюй Сюэхуэйниң дээш күзүүлеп, кел чоруур. Оон чоок-кавызында бичии өөүпер база кестүп, күске чедир шору апаардар. «Чаш чүвелерни каржы хаттап камгалажып чоруулнар!» —деп, салгынчыгаш оларның бажын суйбай, кагылапкаш, эргелеп эртеп.

«Шүчаалыңар! Чаштың чүрээп кемдетпээлэ» —деп, таныжыгыыс эр кижи салгыпбиле чугаалажыр.

Элуарл ДОҢГАК.

КРОССВОРД

ДООРА ДУРГААР: 4. Таңдыда хем. 7. Төөгүүнүң турасказалы базырык. 8. Тыва оюн. 9. Бажың ажылы, арыглаашкып. 12. Тывада суур. 15. Тыва улустуң мырыы. 17. Хат, дүвү. 18. Чоон чыл саналшкынында бир чыл ады. 19. Көп-бездир соогу, хожна. 21. Боду чоруур суг хемези. 23. Хөлүүде, дешпилге. 25. Каа-Хемде чер ады. 27. Олекелоп ады. 28. Куш. 29. ТАР үезинде административтиг хемчээл. 30. Аңнаашкынның бир хевири.

УЗУҢ ДУРГААР: 1. Тожуда чер ады. 2. Эриияде төөгүлүг чер. 3. Бичии уруглар варыы. 5. Мал чүүлүү. 6. Тудугжуунуң эдилези, маска. 10. Харагалзал, ажаалда-тежээлде. 11. Моңгун-Тайгада чер ады. 13. С. Токаның «Тос чадырда» деп тоожузунуң маадыры. 15. Көдээ ажыл-агый специализи. 16. Бажың насекому. 20. Малдың иштики органындан кылган тыва чем. 21. Периодиктиг солуп, сеткүүл. 22. Өшкү кежиидеп диилиидек, кур. 24. Уйгур будуүлүге черн. 26. Тарва үүлүү.

Кроссвордту П. СОЛУНЧУ тургускан.

АЖЫК ДЫҢНАДЫГ

Шоодуг

Бистиң коллективтиң улуртукчузу алданнаптарга, хүндүлүг дыштанылтаже үлепкеп, оон адырлып алганывыс дээш өөрүшкү-мандайывыс эриин ашкан хем-биле дамей чүве боор. Үр болбаанда-ла, бистиң өөрүшкүвүстүң одунуң кырынче суг кудупкан. Чоруткан даргавыстың орнунга кайын-на ийик бир чердеп үш танывазывыс кижиин олуртупкан.

Чартык чыл четкелекте, чаа даргавыс коллективпе «өскерилгелерин» боттандырып эгелээн. Чүнү-даа мурнай кадрларны дүүштүр салып, хөөрлап киргеп. Бажы катказын бухгалтериястн самбын чүүруу оожум-дур дээш, склад эргелекчилелип каап, ооц орнунга кадаймп хүлээп алган де. Бодуиуң оралакчызынга бажазы, бир улуг киздис эргелекчизинге районнуң эң улуг даргазының оргу, секретарь - машинакчызынга оглу уруу, чоланачызынга оглу ажылдай бергеп-дир ийин. Аңаа ажылдап турган эптеривисти албан-хүлээлгезинге, ажылынга таарыпнас дээш, көзүлдүр-ле үндүр кызыпкап. Таныпылывыс болганчок-ла ижиптер кижи, мынчангаш ол база чаштай бергеп, ооц орнунда сескп классчы оглун кирпе шаап алган. «Күрүшенин өөүү-хөрепгээнин карактарын чүгле боттуң улузунга бүдүүзар кижи мен» —деп, дарга таймлбырлаан. Ыяпыг-даа чүвеэп шйпаап.

Ынчангаш даргавыс болуунга моондак болу бээр хире кижилерни конторадан ыраадып, талыгыр чердеп болуунуң хамык улузуун эккеп турун берген. Бистер чыл-чылы-биле чурттаар орап-сава сүржүп чаңаажып турувуста, даргавыс амыр кижи болгаи ийин — улузунга чурттаар бажыңнарыны ооц-мооп «ушта шаап» бегчнкеп болгай.

Даргавыстың «күжүү», «тывыштыы» районнуң эң улуг даргазында дээрапп чоорту биллирлс. Олар ийи таныпкылар чүве ышкажыл. Ооц кадында бистиивде профэвилел даргазы ооц шак ол ыяпыгының оглу апаргаи дивес силер бе. «Таптаашкыдан үштүүп, коллективпиң ажыл, амыдыралып эде тургузар дээш, ону өг-бүле керээзинии амгы үеде иештерээш аргазыбиле удуртуп-баштаарывче шилчип турарывыс бо-дур»— деп, даргавыс хүралга ажык дыңнадыг кыдды.

Бистер, артказ улус, ооц болүү-биле ажылдаарывыл кедк чогун, түвекпиг, халадыын баш удур биллгеп, инвити биллдирпишкин бижээш, тоо-быдарадыр тарай кылаштажы бержик бис.

Чаа удуртулгавыста өг-бүле диктатуразы үр турар ирги бе? Ye боду кертүзе бээр ыйнаан.

Василий ХОМУШКУ.

ООЛ АЗЫ КЫС УРУГ

Кыс уруг бе азы оол уруг төрүттүнерге эки бе? Ада-иезе каңдыызы-даа болза хамаан чок, төлү черде эрелеиг.

Чоя бүрүзүнүң чаңчылдары ангы болгулаар. Оларның аразында чүгле оол уруглар болукеаарлар эндерик. Чижээ, индийлер келиигге: «Мээ-шыырак ооллардың иези болур сен»— деп, йөрээл салырлар. Индий шажынның сургаалы-биле ылырга, чүгле эр хиндиктиг кижиин ёзулуг кижи кылыр саналр. Чүгле ооцу ылаайн өдүрге-даа сөөлгү орукче удеп шылаар, ынаа адаамның үгүи салгаар эргеин базыр.

Аджирэе кабилы деп улустарда ие кижи кыстарлыг болур болза, ону мырыиай төрүвес-бөжүвес херээженнер-биле деиге көөр. Ол бир эвес оол уруг бөжүвес болза, аппаа чарлыр. харын-даа херээжен өөрү безин ону көрбестээр.

Ганапын чамдык улустарда ооллар төрүттүнеигге эвес, кыс урутларга чоргаарлаиыр чоп чүве-дир. Оон чылдагааны чул ыинчап? Бирээде, херээжеи улус хей ажылдаар, ынчангат олардан дуза улуг. Келин кыска кудээнин, телаамынаан өөнүг кылдыр сүй-белек бээр чаңчылдыг чоп. Кыстарлыг ада чеже хире өөнүг-хереигни чедип кээрии баш удур санап алган олурар.

Чөөн Африканың бантү деп улустары кыс уруг төрүттүнерге мунгараш-деигереп орбастар. Оларның чаңчылыбиле алырга, төрө врачаан кижиин ооллары сөөлгү оруктува үзээр, ынчангга кажыдалдың илергейин уруглары кылыр. Кыс уруглар ада-иезин өлүрге, хөй удаа ыглаар. Ынчангаш кыстар эки деп санаарлар.

Африканың пороро деп төрел болуунде кыс-даа, ооллаа уруг төрүттүнерге деиге өөрүүлер. Ол уруг мегештырак бооп өзүп келир. эки ажылчын, диидим дайынчы болур. Кыс уруг чараш болуп өзүп келир, ажылдыр-даа болур. Аткка бээр ей келир, өөнүг кылдыр хей сүй-белек база ковудээр.

Оон ыпай кыс уруг ада-иезиниң өөнге күдээ эдертии келир. Уруу аткка баары

СОҢУУРГАКТАРГА

ваны чедерге, өг-бүле саиы эвээжевес, харын пемежир деп олар санап турар.

Бистиң чүрттүк түрк укуут улузунга ислам шажынның шынгыы негелдеэи эрги үеде тергиидеп турган. Эрги шагның чаңчылында эң ынак кыс уруунга ыяап-ла Кыз-Тугмас деп ат бээр турган. «Кыс уруг черле бөжүвес сен»—дээн йөрээл салган ат-тыр.

Эрги Кыдаттың чаңчылында оол уруглу мынчаар үнелээр турган-дыр: «Чаңгыс оол ол уттугун үнезиидеп улуг». Бир эвес ол үеде кыдат кижилеп: «Чеже уруглуг сен?» —деп, айтырар болза, ол түгле оолларын азаап, кыстарынын адын, саиын безин адавас.

Редакторнуң орлакчызы К. К. САТ.

ТӨРЕЛДЕР ЭВЕС

Буркино-Фасо күрүнеге кинорежиссёр Идиссе Уэзраого чоокта чаа ооц белеткеп үнүргеин «Кыргап-аваа» деп фильмиинин баштайгы көрүлдезинге туралаттынган парлалга конференциялының үезинде болуунун терел болуун тырткан. деткээн деп буруудаңшкыга таварышкал.

Ол буруудалымшкыиыы чымгаинар демнег болгаш үүк чок каткы-биле хүлээп алганнаа. Чүртта ийиги бурнинчи бүрүүн «Уэзраого» деп фамилиялыг аваа эпес-ле болгай. Анты Буркино-Фасоиуң турар черинге бистиң эрлелың бирги чүс чылынла-ла империя тургускан чаалап алыктынын мизыг турган деп төөгүзү дамчып келген тоолчуругу чугаа айтып турар.

(СЭТА).

167000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 Индекс 54241

ШЫНЫҢ телефонары

◆ Редактор — 3-43-34;
◆ орлакчызылары — 3-33-91; 3-34-17;
◆ приемная — 3-34-26;
◆ сарымсеялары секретарь — 3-34-92
◆ эрлакчылыдары — 3-45-93;
◆ партийжи амыдырал кылдыын — 3-36-42; 3-36-25
◆ совет тургузуг, сомбал айтырыгзар кылдыын — 3-34-09; 3-41-23;
◆ үлетпүр кылдыын — 3-34-49; 3-39-73;
◆ агроүзетпүр кылдыын — 3-41-16;
◆ пропаганда кылдыын — 3-34-57;
◆ культура кылдыын — 3-39-15;
◆ информация кылдыын — 3-37-11
◆ сарын кылдыын — 3-39-03; 3-34-39;
◆ корректорлар — 3-34-19
◆ бухгалтерия — 3-43-41;
◆ очуүге кылдыын — 3-34-93;
◆ театрукчулар — 2-27-41;
◆ солуп вездейн бергээзи — 2-32-75, 2-32-...

Чылда 300 катап үнүп. Хемчээли 2 пирзанга ачаавы
Тиражы 25400 эк

Тыва АССР-ниң Йом үнүтүүр чер. полиграфия болгаш ном сатыынын төрөттөлгениң төлевы биле күүрүү комитединиң типографиязы. Кызыл, Шетпинин базе Кравченко көзүмчүзү, бажың № 1.

Чагыт № 280. ТС—00154.

МАЙ 20
ЭЛЕРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.30 «120 минутта». 8.55 «Бистиң садыыс». 9.05 Концерт. 9.25 Кижи. Чер. Оюн-тагай. 10.25 «Антон Макаренко». Барымдаалыг фильм. 10.45 «Сеизэ шинк мен, амыдырал». Фотоконкурс. 10.50 Социализм чурттарында. 11.20 Абхаз АССР-ниң Башкы сууруун үзүн назынныгларының чугаазы. 11.40 «Сос дилеп тур мен». Чогаалчы В. Крупиннин чугаазы. 11.55 Бөгүн делегейде. 12.10 «Дириг амытаннар оранында». 13.10 М. Глинканың симфония чогаалдарының концерти. 13.45 «Усжи кыс». Тележурнал. 15.00 Тоотуг чугаа. 16.30 Өөнүктер экраны. Ветер киво. 17.30 «Автопортрет». Телефильм. 17.40 Делегей программазы. 18.40 Андрей Мироновтуң киржигези-биле фильмнер. «Аиаа-ла эдептиг чүүл» 1—2 сериялары. 21.00 «Ye». 21.35 Мультипликацияда шоодуг. «О гиена болгаи аразында». «Шепелде». «Ада Карзоиуң театры». 22.05 Америк ыраажы Дайана Росстуң концерти. 23.25 — 23.35 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Кодээзеи дамчыдылга». 9.15 Делегейниң эң улуг музейи. Лувр. 8—9 сериялары. 10.15 «Депшилге. Информация. Реклама». 11.00 «Парк». Уран-чечен фильм. 12.15 «Диагноз» телефильм. 13.15 Чазаг-терге маргылдаазы. ЧССР-деп дамчыдылга. 13.30 Мультфильм. 13.55 Музыкалыг Новосибирск. 14.25 Кыргыс телевидениезиниң программазы. 15.25 «Ажык-чарлыг чорук» фестивальдың барымдаалыг фильмнери. «Даараныкчы». 16.10 Музыка телеабонементтиги. «Импровизация оранында». 17.10 «...16 харга чедир болгаи ооц улуг нанын». 17.55 «Ии» демдек алаа-биле. 18.45 Концерт. 19.55 «Ии» демдек алаа-биле. Чапсарга («Тамчыктыг удуңар, чаштар!») 21.00 «Ye». 21.35 Барымдаалыг фильм. 21.55 — 00.00 Бүт бөмбүү. ССРЭ кубогу. Чапсарга. (22.45)—Чазаг-терге маргылдаазы. ЧССР-деп дамчыдылга.

агаар

Республикага кезек будуттаар. чагбас. Соңгу-барымга чүктеп хаттың дүрээни секундада 5—10 метр. Дүпе 1—6 градус чылыр, чамдык черлерге 5 градус чедир соор, хүндүс 21—26, чамдык черлерге 15—20 градус чылыр.

Кызылга кезек будуттаар, чагбас. Соңгу-барымга чүктеп хаттың дүрээни секундада 5—10 метр. Дүпе 3—5, хүндүс 23—25 градус чылыр. Агаарның базышкыны 707 миллиметр, өг-шыгы 21 хуу.

Автооруктарга көстүүр эки. Хүндүс чамдык черлерге дицмпроэр чадавас.

КИНО

МАЙ 20-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Офицер с розой» 9.10, 11.20, 13.30, 17.30, 19.40. «Власть соловецкая» 15.40 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Рыцарь Золотой перчатки» 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Приключения Спаса и Нелл» 9.00, 12.10, «Золотые рога» 10.30, 13.40, «Долгая разлука» 15.20, 18.00, 20.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Враг мой» 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Легенда о Нарайяме» 13.30, 16.20, 19.10 шактарда.

КЫЗЫЛЧЫЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЛИНГЕ-

Арагалаар чорукка болгаш паркоманнага удур демисел-диң айтырыгларынга хамаарыштыр Кызыл хоорай Советинин куучекомунун даргазының орлакчызы Надежда Лаврентьевна Верхотурова-биле № 2-36-51 телефоину ажыктыр бо чылдың 19-та эртенгиниң 8 шактан хүндүс күнүн 13 шакка чедир чугаалажып болур.

Суг.Аксы 11 чыл школазының 1964 чылдагы доозукчуларын бо чылдың май 26-да 2 шакта Сут-Хөл школазынга ужуражылгаже чалап тур.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунун, Тыва АССР-нин Дээди Советиниң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч. май 21 воскресенье № 119 (14019)

1925 чылда тургузулган. Өртээ 3 кеп.

ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУННУҢ КОЛ СОРУЛГАЛАРЫ

СЭКП ТК-ныҢ кежигүнүнге кандидат, СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. ШИРШИННИҢ илеткели

Май 19-та Кызылга СЭКП обкомунун политиктиг чырыдыышкын бажыныңга СЭКП Тыва обкомунун пленуму болгаш республиканың партия-ажыл-агый активиниң хуралы болганын дыннаткан болгай бис.

Партия-ажыл-агый активинин хуралынга СЭКП ТК-ның апрель (1989 ч.) Пленумунун шиитпирлеринге дүүштүр партия, совет болгаш ажыл-агый органнарының сорулгаларының дугайында СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат, СЭКП Тыва обкомунун бирги секретары Г. Ч. Ширшиннин илеткелин болгаш активке чүве чугаалаан кижилерниң санаалоналарын бөгүн парладывыс.

СЭКП ТК-НЫҢ бо чылдың апрель 25-те боор эрткен Пленуму эде тургустуунуушкунуңуң эң харыысалгалыг амгы үе-чадазында партияның болгаш чонуң амыдыралынга чугула болуушкун болган. Пленумга киитилел чаартылгазында боор турар хөй хевирлиг чорудулгаларга хаяы анализ кылдынган, политиктиг үнелел берлинген болгаш ук чаартылганы улам хамладыр сорулга-биле партияның практиктиг сорулгаларын тодаратказ. Партия бодунуң теоретиктиг, политиктиг болгаш организаксы ажылын улам күштелдирип чорудар дээрзи онзалап демдеглеттинген.

Эрткен сөңгүдээлер бистиң киитилеливистиң хөгжүлдезиниң амгы кончуг чугула үе-чадазында боор турар болуушкуннарның нарын диалектиказын хаяыы-биле угаап-билип алыр, эде тургустунуушкуннуң политиказын, партияның стратегиг угланышкынын болгаш тактиказын байлар талазы-биле хынамчалыг боданып көөрүнге хөй чүүлдү берген деп Пленумнан демдеглээн. Алыс утказыдан алырга, ол сөңгүдээлер эде тургустунуушкун дээш бүгү улустуң бадылаашкынын болган. Улус чүге эде тургустунуушкун дээш эвес, харын ону хаяылаар ужурлуг деп күзелин илереткен. совет кижилериниң амыдыралчы негелдезирин болгаш хереглелдерин шиитпирлээринге боттуг түнелдерин чедип алыр, амыдыралдың бүгү талаларынга көскү чаартылгаларны чедип алыр деп негелдеп салган.

Эде тургуступуушкуннуң чамдык үглашышкынарга чогуур түнелдерин бербейн турарының хөй чылгагааны төп органнарның ажыл-чорудулгалында деп Пленумдан айыткан. Оон-биле чергелештир бистин республикага эрткен сөңгүдээ кампаниязының чорудулгазынга партийжи саалдар чедирер тодаргай хемчегларни ажылдап кылыр албаан болган. Чамдык округ болгаш участок комиссияларын оларга хамаарышкан чаа негелдезирин өөренип көрбейн, чаңчылчаан эрги аргавиле тургускан. Чамдык партия комитеттери күш-ажылчы коллективтерден кандидаттар депшидиринип чорудулгазынга политиктиг методтар болгаш аргалар-биле илепкейлиг саалдар чедирип шыдаваан, тургустунуң көөр турган байдалдарны чогуур үезинде өөренип, үглап-баштаваан, ажылчыннардан болгаш хереженден чонган удус депутадынга кандидаттарга чогуур деткимче көргүзерин хандырбаан болгаш оларның округ хураалдарынга белеткенин алырынга база сөңгүдээ мурнунун программазын ажылдап кылырынга чогуур дузаны көргүзүпсөөн. Республикадан улус депутадынга сөңгүткаанарның арасында чаңгыс-даа ажылчын болгаш көдөө ажыл-агыйның авва ажылдакчызы кижи чок. Бо дээрге хөй чүүлдерниң дугайын чугаалаан турар, ол чүүл-даа мурнунда, партия организацияларының четпес ажылы-дыр. Олар ажылчыннарның саналоналының калбаа-биле даянып, оларның улус депутаттарының Советтериниң звеноларынга чогуур чергелиг төлээлеттирген турарының дугайында сагыш салыр ужурлуг.

Сөңгүдээ кампаниязының үезинде сөңгүкчуларның чамдык болуктериниң талазындан бөлүктүң база түс черниң арге-ажыын харааттүүлериниң илергейлеттиниин турганын чүтаалаар апаар. Ындыг чүүлдерге чамдык таварылгаларда партия, совет органнарның төлээлекчилери чогуур үезинде киитилиргиг ойтур шавышкын берип шыдаваны хомудапчыг. Депутатка депшиттирип турган чамдык кандидаттарның, оларның арасында коммунистер база, хөй-хөй хураалдарга боттарының программазын сөңгүкчуларга тапыштырып берип турган, «парламент» аргаларын ажыттаавайн, сөңгүкчуларны көгүдерин бодап, демоготтуг болаллардың плереңип, херек кырында боттарынаас аазаапкыннарны болгаш бүгүредиглерин берип турганын чугаалаар апаар. А чамдык партия комитеттери болгаш партия организациялары оларның-биле маргыжарын күзевейн, илепкей чок турушту эдилеп турган.

Партия организациялары сөңгүдээ кампаниязының идеологтуг хандыкпаргазын боттарындырарынга аазаап эвес частыырларны болдурган. Оларның дыка хөйү эрги методтар-биле ажылдаан, чүвениң ужу-бажын билбестеп, аймаанап, сөңгүкчулар-биле түскай ажыл чорударын тутуп, мысалыг хемчеглер кылырын коллегиң турган. Ол бүгүнгө түнелиниң хөй-хөй сөңгүкчулар боттарының агитпунктуларының пайда турарын, кым даап бадылаарын бөлүн билбес боор турган. Агитаторларның кошкак ажылының дугайын мынчыг факт хереглеп турар: 20 чыл хире ажы бүгү сөңгүкчуларның 11,6 хуузу, оон иштинде Кызылдан 11,5 мун ниң үндүрер ужурлуг бис.

ЭКОНОМИКА, ону хөгжүлдениң интенсивтиг оруунче шилчидери, ажыа тодаргай социал угланышкынны бөэри бистиң кол сорулгавис боон келген болгаш боон артып-даа турар. Ол дугайын СЭКП ТК-ның апрель (1989 ч.) Пленуму база катап онзалап демдеглээн.

Республиканың экономиказында чүү боон турарыл, оон байдалы кандыгыл, экономиктиг реформаны боттандырарында кандыг чарын айтырыглар тургустунуп келе турарыл?

Беш чылдың эрткен үш чылларында республиканың улус ажыл-агыйында хөгжүлдениң интенсивтиг факторларының оожум-даа болза шинжээттиниң эгелээнин чүдүп-даа мурнунда чугаалаксап тур мен. Экономиканың ажыктыг чоруу элээн бедээн, ону социал талаже угландырары бурунгаралаан. Ажыл-агыйны башкарып чорударының чаа принциптерин баатаар ажылдап, долу бот-орулга-чарыл-гаже шилчээн бүдүрүлгелериниң болгаш организациялардың көргүзүглери ажыжээн. Үлетүүр бүдүрүлгениниң хемчээли 1988 чылда 1987 чылда турганынга деңнээрге, 6 хуу өскен, күш-ажыдың бүдүрүкчулуу — 6,4 хуу өскен, тудуг-монтаж ажылдарының хемчээли 14,3 хуу улгаткан. Мал болгаш күш, сүт, чүүрга база тараа садарының планнары күүсеттингеп, аъш-чем барааннарын бүдүрери 6,8 хуу улгаткан. Улус ажыл-агыйының адырларынга эртен чылын орулга 142 мин. рубль, оон иштинде совхозтарга — 81 мин. рубль болган. Чедип алдынган чамдык бурупгаардаашкын бо чылдың эртнең, дөрт айларында база хевээр артып турар.

Улус ажыл-агыйының адырларында бригада, от-буле база арнала керээлери шинтээттинин турар, кылып турар ажылының төнүү түнелиниң дээш кижилериниң сөңгүргалын база харыысалгазын ол чорук бедиткеп.

Оон-биле кады экономикада четпес чүүлдер ам-даа чайлаттынмайн турарын демдеглээр апаар, оон шынар талазы-биле өзүлдеп ам-даа чавыс болуп артпышаан. Фонд эгилелгези оожум өзүп турар. Каттыжымышкынарның, бүдүрүлгелериниң база организацияларның дыка хөй кезии карыылгалыг ажылдаан, материалдыг болгаш күш-ажыл курлавырларын ажыглап турарының байдалы бүгү. Чонуң хереглел барааннарын бүдүрүп үндүрүп турары ам-даа эвээш, чамдык кыдыгларның, аъш-чем продуктуларының ховар чоруу ам-даа бар болуп артпышаан. Капитал тудугда, хандырылга адырында четпестерни оожум чайлаашын турар. Республиканың сан-хөө байдалы дыка нарын болуп артпышаан.

Бо чылын республикага бир-ле дугаар бюджетке 12 млн. рубль чедир кирбее кылдыр планнаан. Чамдык үлетүүр бүдүрүлгелери бот-тарының орулга чок, карыгадыг ажылдан турарындан үстүкү ажыл-агый организациялардың 4,5 млн. рубльдың дотацияазын ап турар.

Чоонуң орулгалары биле бараан курлавырларының аразында балансылашкак эвес чоруктар байдал парыылдап турар, оон уржуундан республиканың чамдык чаа-рыгдалдарын эмиссиялыбиле дутлап турар. Бо чылдың эрткен дөрт айларындан планнаан ажыр эмиссияның түңү 4,5 млн. рубль болган. Ылангыя Бай-Тайга, Тес-Хем, Бии-Хем, Чөөл-Хемчик болгаш Өвүр районнарда оон деңнели бедик. Кызыл хоорайда ол база өзүп турар.

Бо бергелерни болгаш четпестерни ажып эртеринниң кол быразы база кол чепсээ чаа ажыл-агый механизмнин чайгылыш чокка шинчээлерни, экономиктиг реформаны улам хамладыры болур. Чүгле мынчыг арга-биле продукция бүдүрерин, кылып турар ажылдарның хемчээлин, көргүзүп турар ачы-дуңаны улгаттырар аргаы бээр, оларның шынарын экижидер, чарыгалдарны эвээжедир аргаы бээр болгаш чүгле ажыл төлевиринге акша-хөреңги ажылдап алыр эвес, харын бүдүрүлгениң сайзырадырынга хөреңгилерни мөөнээр, ажылчы чонуң социал тергелелдерин болгаш негелделерин хандырарының хемчег-берин боттандырар.

Экономика талазы-биле ажылдың коткка, контроль чок чорук чүге чедирээнин дээрге улус ажыл-агыйының адырларында, хөй-хөй бүдүрүлгелерде, организацияларда болгаш совхозтарда ажыл төлевириниң темпилери ушажылдың бүдүрүкчулуунуң өзүлдезинге мурнап турар. Эрткен чылын улус ажыл-агыйынга ажыл төлевириниң немей өзүлдези 6,5 хуу, а күш-ажылдың бүдүрүкчулуунүң — 5,2 хуу болган. Үлетүүрде ажыл төлевириниң немей өзүлдези 7,1 хуу, а күш-ажылдың бүдүрүкчулуунүү — 6,2 хуу болган, ынчангаш ажыглалдың автотранспортунда ажыл төлевириниң немей өзүлдези 9 хуу, күш-ажылдың бүдүрүкчулуунүү—6,6 хуу болган. Шак бо экстенсивтиг факторлуң күсели-биле республиканга ажылчыннарга болгаш албан-хаакчыларга 2,6 млн. рубльдың төлөөн. Аргаарыг ажыл-агый каттыжымышкынында, «Тыва тудуг материалдарын» каттыжымышкынында, Улуг-Хемниң АКМК-зында, «Кызыл үлетүүр тудуг» тудуг эргелелиниге, Кызыл-Мажалыктың эът комбинадында ортумак ажыл төлевириниң өзүлдези күш-ажылдың бүдүрүкчулуунуң өзүлдезинден 7—10 хуу мурнап берген.

Ажыл төлевириниң ажыглаттырын турар хевирлери ажылды организастаарының деңнелиглиг аргалары. бүдүрүн кылыышкынының эртемге үндезилеттинген нормаларын шинжээдиринге күш-ажылчы коллективтерни эки сонуургатпайн турар. Күш-ажылчы коллективтерде ажылап турар бот-орулгачарылганың бирги модели ажыл төлевиринге ажытлаар хөй акша-хөреңгиниң түргузар арганы берип турар. ынчаныыже чамдык коллективтер социал болгаш бүдүрүлге хөгжүлдезинин чүгүла фондуларын түргузарынче эвээш сагыш салып турар. «Тыва автотранс» каттыжымышкында база харылзаанын бүдүрүлгетехниктиг эргелелинде артканарыт орулганың 50 хуузун шалың төлевирнің немей өстүрериниге киирген. Бот-орулга-чарылганың ийиги хевириниге күш-ажылчы коллективтериниң киреринге белеткээри ажыктыг деп болап турар бис. Орулга чүлеп тургуступарыл, канчаар өзерил, төнүү түнелдерге кандыг факторлар салдар чедирерил дээрзин тодаргай чижектерге көргүзүп тургаш, ажыл-ниичилерге тайылбырлаар ужурлуг бис. Ажыл төлевири, материалдыг деткимчининиң ескелээ хевирлерни база социал-амыдырал болгаш чүүлдерга айтырыгларын шиитпирлээри чагыычылар-биле чартан керээлерниң кайы хире долу күүсеттинеринден, күш-ажылдың бүдүрүкчулуунуң бедээнинден, продукциянын база кылып турар ажылдарның шыпарыидан дорт хамаарылгалыг болуруун билиндирип тайылбырлаары чугула.

Бараан-биле хандырыптаан рубль —ажылдың түнелиниге материалдыг сонуургалыг чоруктун, экономиктиг изиг бериишкинниин системазының, бүдүрүлгениң база саарылганың чогумчалыг боттанырының үндезини. Чогум-на ынчангаш бөгүн рынокту хереглел бараанналры-биле долдурарынын. ортектиг ачы-дуза чедирилгелериниң хемчээлин улгаттырарының сорулгазы бирги чергеже чүүл турар. Сөөрылгеже кирбээн хөй акша-хөреңгилер чоңза артып турар.

1988 чылда республикага чоңчуг хереглел бараанналрын 70,9 млн. рубльже бүдүрген, ол ниити баraан саарылганының дөрттен бирилелдаа эвээш. 1988 чылда ажыл төлевириниң бир рубляже онаалтыр кылыглары болгаш бараанналры чүгле 22 көпеекке бүдүрген болуп турарын дуңгөзээн-биле чугаалаваас арга чок. Ол кончуг эвээш-тир. Райондарның, министерстволарның болгаш ведомстволарның, каттыжымышкыннерниң болгаш бүдүрүлгелериниң хөй кезии бараанналр бүдүрериниң планын доктаамал киисстейн турааннар. В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүүр» комбинатта (эш Ю. Т. Комаров) чоңга бараан бүдүрери ажыл төлевириниң фондузуунуң 1 рубляже онаашты 0,2 көпеек, Тываның электри четкилеринде (эш Ю. И. Сурков) — 0,1 көпеек, «Тыва кобальт» комбинатта (эш А. А. Голиков) —2,5 көпеек, автосепте-ге заводунда (эш В. А. Паламарчук) — 2 көпеек. Кызылдың бажың тудар комбинадында (эш А. И. Антонов) 16 көпеек болуп турар.

ЧОНГА ортектиг ачы-дуза чедирериниң деңнели чавыс болуп артпышаан. Эрткен чылын ортектиг ачы-дуза чедирери 30,7 млн. рубль, ооң бир чурттакчыга онаштыр 103,3 рубль болган, ол дээрге РСФСР-де ортумак деңнеледен 2,5 катап эвээш. Сүт-Хөл районда (эштер М. Д. Кара-Сал, Ч. Б. Монгуш) бир кижиге онаштыр 23-де рубль болган, Бай-Тайгада (эштер Б. Д. Монгуш, В. Х. Сүге-Маадыр) —28 рубль, Өвүрде (эш А. С. Дембирөл) —34 рубль, Тес-Хемде (эштер С. М. Достай, К. Л. Лапчаа)— 35,7 рубль болуп турар.

Амыдырал хандырыгга талазы-биле көргүзүп турар ачы-дуза, ылангыя көдөөде, шоолуг ешпейн турар. Эрткен чылын бир кижиге онаашты 31,3 рубль, көдөөде — 24,3 рубль ачы-дуза чедиртинген. Ол сан Сүт-Хөл районда — 9,16 рубль, Улуг-Хемде (эштер В. С. Неделин, Д. Х. Ооржак) —13,6 рубль, Чөөл-Хемчикте (эштер В. Д. Монгуш, Ф. Г. Баранов) — 15,1 рубль болган.

Бо чылдың дөрт айларында бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның үлетүү бирги ортектиг ачы-дуза чедирериниң планнарын күүсеттээнивер, дөрт бүдүрүлгениң бирээзинде оларның немей өзүлдезин кудулаткан. Кызылдың Тэс-те тудут эргелези (эш А. А. Дремов) онаалдазын 46,7 хуу, «Шагонарстрой» трест (эш Г. Я. Коркач) —38 хуу. Кызылдың дээрэнылга фабриказы (эш Л. Н. Скалькова) —56,7, «Тываводмелиорация» каттыжымышкын (эш Н. А. Жоголь) — 52,4 хуу күүсеткилээн. Ачы-дуза чедирериниң хемчээлин Культура министерствозу (эш А. С. Серен), «Тыва автотранс» каттыжымышкын (эш А. В. Рудзинский), «Тыва хаматы тудуг» трест (эш В. Ф. Потокин) болгаш өскелер-даа кудулаткан.

Акша орулгаларының немей өзүлдезинин рубль бүрүзү бараанар бүдүрериниң база ачы-дуза чедирериниң хемчээлиниң немей өзүлдезиниг биле дуглаттынган турарын ам турупчуу-биле чедип алыр апаар. 1988 чылда республикага албан-хаакчыларның болгаш албан-хаакчыларның ажыл төлевириниң фондузу 20,6 млн. рубльже өскен, а чоңчуг хереглел бараанналр бүдүрериниң база ачы-дуза чедирериниң хемчээлиниң немей өзүлдезин чүгле 11,0 млн. рубль болган.

Калбак хереглелдиг бараанналрын бүдүрер болгаш чонга ачы-дуза чедирериниге хереглиг байдалын Министрлер Чөвүлели, Күрилал ханы аналаатеп көөрү чүгүла, бо ажылче шуптуу каттыжымышкынарны, бүдүрүлгелерни, организацияларны болгаш совхозтарны киириштирээри албан. Маңаа кооперативтериниң аргаларын ажыглаары дээре. 1988 чылда олар 1,17 млн. рубльлиг бараанналрын бүдүргеп база чонга ачы-дузаны көргүскеп. Ол кончуг эвээш.

Орулгаларны улгаттырарыпын, бүдүрүлгелерни болгаш организацияларны карылга чок болдурарының хемчеглерни бодап көөр база хемчеглерни алыр. Үлетүүрде ам 8 бүдүрүлге карылгалыг, 15 бүдүрүлге — чавыс орулгалыг. Сан-хөө базазы коткак болганы-биле бүдүрүлгелериниң 70 ажыг хуузу күүгне биизеедипче 20 млн. рубль түңнүг төлелгелерден болгаш кимр сапалгалардан тур үезе хостаткап. Карыгалыг бүдүрүлгелериниң бежи Барыын-Хемчик районнуң девискээринде турар: түүйбу заводу, эът база сүт комбинаттары, дааранылгатрикотаж фабриказы база Ак-Довуракның үлетүүр бүдүрүлгелер комбиназы. Партия райкому (эш Б. С. Нураат), райүүсеком (эш А. И. Ильенков) фактыларны чүгле деңгелеп. Агроүлетүүркткомбине (эш И. М. Сувандии), «Тыва тудуг материалдары» болгаш «Тыва тудут» каттыжымышкыларны комбинатта (эш Ю. Т. Комаров) чоңга бараан бүдүрери ажыл төлевириниң фондузуунуң 1 рубляже онаашты 0,2 көпеек, Тываның электри четкилеринде (эш Ю. И. Сурков) — 0,1 көпеек, «Тыва кобальт» комбинатта (эш А. А. Голиков) —2,5 көпеек, автосепте-ге заводунда (эш В. А. Паламарчук) — 2 көпеек. Кызылдың бажың тудар комбинадында (эш А. И. Антонов) 16 көпеек болуп турар.

ЧОНГА ортектиг ачы-дуза чедирериниң деңнели чавыс болуп артпышаан. Эрткен чылын ортектиг ачы-дуза чедирери 30,7 млн. рубль, ооң бир чурттакчыга онаштыр 103,3 рубль болган, ол дээрге РСФСР-де ортумак деңнеледен 2,5 катап эвээш. Сүт-Хөл районда (эштер М. Д. Кара-Сал, Ч. Б. Монгуш) бир кижиге онаштыр 23-де рубль болган, Бай-Тайгада (эштер Б. Д. Монгуш, В. Х. Сүге-Маадыр) —28 рубль, Өвүрде (эш А. С. Дембирөл) —34 рубль, Тес-Хемде (эштер С. М. Достай, К. Л. Лапчаа)— 35,7 рубль болуп турар.

Амыдырал хандырыгга талазы-биле көргүзүп турар ачы-дуза, ылангыя көдөөде, шоолуг ешпейн турар. Эрткен чылын бир кижиге онаштыр 31,3 рубль, көдөөде — 24,3 рубль ачы-дуза чедиртинген. Ол сан Сүт-Хөл районда — 9,16 рубль, Улуг-Хемде (эштер В. С. Неделин, Д. Х. Ооржак) —13,6 рубль, Чөөл-Хемчикте (эштер В. Д. Монгуш, Ф. Г. Баранов) — 15,1 рубль болган.

Бо чылдың дөрт айларында бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның үлетүү бирги ортектиг ачы-дуза чедирериниң планнарын күүсеттээнивер, дөрт бүдүрүлгениң бирээзинде оларның немей өзүлдезин кудулаткан. Кызылдың Тэс-те тудут эргелези (эш А. А. Дремов) онаалдазын 46,7 хуу, «Шагонарстрой» трест (эш Г. Я. Коркач) —38 хуу. Кызылдың дээрэнылга фабриказы (эш Л. Н. Скалькова) —56,7, «Тываводмелиорация» каттыжымышкын (эш Н. А. Жоголь) — 52,4 хуу күүсеткилээн. Ачы-дуза чедирериниң хемчээлин Культура министерствозу (эш А. С. Серен), «Тыва автотранс» каттыжымышкын (эш А. В. Рудзинский), «Тыва хаматы тудуг» трест (эш В. Ф. Потокин) болгаш өскелер-даа кудулаткан.

Акша орулгаларының немей өзүлдезинин рубль бүрүзү бараанар бүдүрериниң база ачы-дуза чедирериниң хемчээлиниң немей өзүлдезиниг биле дуглаттынган турарын ам турупчуу-биле чедип алыр апаар. 1988 чылда республикага албан-хаакчыларның болгаш албан-хаакчыларның ажыл төлевириниң фондузу 20,6 млн. рубльже өскен, а чоңчуг хереглел бараанналр бүдүрериниң база ачы-дуза чедирериниң хемчээлиниң немей өзүлдезин чүгле 11,0 млн. рубль болган.

Калбак хереглелдиг бараанналрын бүдүрер болгаш чонга ачы-дуза чедирериниге хереглиг байдалын Министрлер Чөвүлели, Күрилал ханы аналаатеп көөрү чүгүла, бо ажылче шуптуу каттыжымышкынарны, бүдүрүлгелерни, организацияларны болгаш совхозтарны киириштирээри албан. Маңаа кооперативтериниң аргаларын ажыглаары дээре. 1988 чылда олар 1,17 млн. рубльлиг бараанналрын бүдүргеп база чонга ачы-дузаны көргүскеп. Ол кончуг эвээш.

Орулгаларны улгаттырарыпын, бүдүрүлгелерни болгаш организацияларны карылга чок болдурарының хемчеглерни бодап көөр база хемчеглерни алыр. Үлетүүрде ам 8 бүдүрүлге карылгалыг, 15 бүдүрүлге — чавыс орулгалыг. Сан-хөө базазы коткак болганы-биле бүдүрүлгелериниң 70 ажыг хуузу күүгне биизеедипче 20 млн. рубль түңнүг төлелгелерден болгаш кимр сапалгалардан тур үезе хостаткап. Карыгалыг бүдүрүлгелериниң бежи Барыын-Хемчик районнуң девискээринде турар: түүйбу заводу, эът база сүт комбинаттары, дааранылгатрикотаж фабриказы база Ак-Довуракның үлетүүр бүдүрүлгелер комбиназы. Партия райкому (эш Б. С. Нураат), райүүсеком (эш А. И. Ильенков) фактыларны чүгле деңгелеп. Агроүлетүүркткомбине (эш И. М. Сувандии), «Тыва тудуг материалдары» болгаш «Тыва тудут» каттыжымышкыларны комбинатта (эш Ю. Т. Комаров) чоңга бараан бүдүрери ажыл төлевириниң фондузуунуң 1 рубляже онаашты 0,2 көпеек, Тываның электри четкилеринде (эш Ю. И. Сурков) — 0,1 көпеек, «Тыва кобальт» комбинатта (эш А. А. Голиков) —2,5 көпеек, автосепте-ге заводунда (эш В. А. Паламарчук) — 2 көпеек. Кызылдың бажың тудар комбинадында (эш А. И. Антонов) 16 көпеек болуп турар

ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУННУҢ КОЛ СОРУЛГАЛАРЫ

(Уламчызы. Эгээи 1-ги арыыда).

вдепкей ыңыг-ла бии көзүлбейин турар. Шынар талазыбиле экижишшкиннерии Кызыл, Бии-Хем, Бай-Тайга райкомнарыың, СЭКП Кызыл хооркоммуиуң дуржулгалыг секретарылары В. С. Очур-оол, Ю. А. Чихачев, Б. Д. Монгуш, Б. П. Свинцов чедип ап шыдавайн турардар.

Ам-даа элээи хөй партия комитеттери болгаш партия эге организациялары кандыг-бир айтышшкыннарыны маныышаан, чүрттө база республикала болуп турар шиитпирлеттеи чорутулгаларындан чыдып каап турарыи катап база айтыр апаар. Партияның XXVII съездииииң, XIX Бүгү-эвилел конференциялыының айтышшкыннары улуг политикага хамаарыжыр, а чер-черде практиктиг ажыл-херек бодуиуң аайы-биле, изеттингеи орук-биле чоруур деп бөлээдер ам-даа бар хевээр. Ынчаигаш шүүлдеп чорук-биле, ызырадыкчы хөөи-биле, чыдып калган чаңчылдар-биле таварыжып турар бис. Ол чүге эккээи билдиигир: чамдык районнарда, күш-ажылчы коллективтерде кижилер бүдүүлгеде-даа, социал адырда-даа өскерлиишкиннерии көрбейн турар. Ажылчы чон оиу партия органнарының, партия кадрларының ажыл-биле оиу дорту-биле холбап турар. Партия органнарының шүүлү чүве дээш харыылаары шын. Ынчалза-даа дыка хөй партия комитеттери ажыл-херектерге салдар чедиишгер боттуг түнелдерге эккеп болур хире арга-хевирдерии четпес ажыглап база харын-даа дилеп тыпкейн турар. Бир-ле дүааарында, совет, ажыл-агый органнарының ажылыи күштелдиргении, оларның ажылдакчыларының харыысалгазын бедиктеиии дамчыштыр чедип алыр херек. Чер-черде дыка хөй совет, ажыл-агый органнары чүгүла айтырыгларды шиитпирлээрие олуттай болуп, боттарының айтырыгларын партия органнарының кырынче чүүй каап, бөгүи чүгле оларның боттары шиитпирлээр ужуилуг айтырыгларны долуулу-биле хүлээиип алырына белеи эвес болуп турарын көрүп турар бис.

Бөгүнгү актив хураалына чамдык совет ажылдакчыларының, чижээ, улус депутаттарының Кызыл хоорай, Каа-Хем, Тожу, Бии-Хем, Чөөи-Хемчик район Советтериниң күүскомнарының даргалары эттер Д. Л. Тимейиин, Ч. А. Удумбораның, Н. П. Савииның, Т. Х. Монгуштуң, Ф. Г. Бареовтуң ажылының стилиие чедип алдынмас, ол принцип чок чорук-биле кажан-даа дүүшпес. Харын, сорулгалар варын болган тудум-на, партия организацияларының дайынчы арга-шиилээии кудуладып турар бүгү чүүлдерге эптеи чок болуру улам чидиглиир. партия хүрээлелииии арыг болуру дээш улам шиитпирлиг демисежир үзүлүт бис. Таварылга болган кижилерии партия кежигүүиге киирип ап турар чоруктар ээзээи эвес, боттарының багай чүрүм-сагылгалыбиле коммунистии адын буквартадын түрээлер база ээзээи эвес. 1988 чылда болгаи бо чылдың бирги кварталында ыяаш-бүрү чылдагааннар-биле партия хүрээлекииидеи 180 ажыг кижиии үидүрген. Бүүдүл коммунист кижилер чамдык эштериии СЭКП-деи аиаа-ла үнүп турар таварылгаларын (бисте ындыгар база бар) сагыш алыр көрүп орбес, а бүзүредири-биле хөделир, партийжи бедик харыысалгаиы хүүда үлегер-чижээ-биле кижизидер үжурлуг деп саиап турар бис.

Партия комитеттери, партия эге организациялары иилтелел амыдыралын демократчыдарын кажбартып турар үеде кижилериии шиити политиктиг культуразын бедидеринче, районнарга, чүрттакчылыг чөрлерге, күш-ажылчы коллективтерге сагыш-сеткилии кадык байдалын тургузарыиче салдар чедиреири күштелдирери, хөй-иитииииң бодалын бүгү талалыг болгаи доктаамал өөреиии көөрү. ону барымдаалап болуунуи чедиишшкиннериии таварыштырары эргежок чүгүлә. Салдар чедиреири иошкаан, үре-түиелдиг күш-ажыл кылырыига эргежок чүгүлә байдалдарыи кижилерге тургузарыига шыиыы четпестериии көрбөчеидеп турар черлерде, сопиал талада чидиг айтырыгларже кичээигей салбайн турар черлерде күш-ажылчы болгаи өске-даа чөрүдээлер тыптып кээгииии үилезиии туо. густуиар. Ыидыг чүгаалар чамдык эртем ажыдакчыларыиаи, эмчилерден болгаи башкылардан үүиүп турары чаржыичыг. Чогум-на харын олар улустуң ёзулуг хереглелдерии эки биигеи турар үжурлуг. Кызыл хоорайда болгаи районнарда школа назыиы четпээи уруглар албаи черлери, школалар, эмнелгелер, культура-чыргымышкыи албаи черлери, чүрттакга бажыиары болгаи өске-даа чүгүлә объектилер чидиш-биле чедишпейи турарын биигеи турар үжурлуг кижилер-дир. Аиыктарны, биче чаштарыиы кижизидериигө шажың-чүдүлге хүрээ азы мурнакчы педагогика эртеминг совет школа — кайызы эки дээрээи олар черде биилер үжурлуг турганнар. Тоогу талазыбиле шын мындыг: революция мурииуида Тывага эргелелдиң феодал-теократ хевирл турган, лама шажыичылар феодалдыг дорлаи аппарадыиың чарылбас чеиир ыидыыиыаи чүүлдер база оон үнүп турарын айтып болур. Партияның, күрүне органнарының эрге-хүдээлгелериң ацылаи таварыштырган байдалдарда чүгаа болза, ажыл-агый айтырыгларын шиитпирлээриидеи партия комитеттериииң чайлап турарының дугайында болбайн турар. Партия ол ажылдарыи кезээде кылып келген болгаи хураага олуржуру-биле бе деп, коммунист бүргүзүидеи айтырар үе келген деп санап турар бис.

Бөгүи кижилер улам шиичеигир хөделирии, практиктиг түнелдериии чедип алырын түнелдериии чедип алырын коммунистерден маиап турар. Партия организация бүргүзүиге бүгү коммунистериииң күжениишкиннери-биле бот-бодуиуга дыиааигыр, сагыш амыр орбес байдалды тургузары эртежок чүгүлә. Моиу чедип алырыига ажылдың четчир боттуг хевирлери партия организациялаамында бар, оларга бодуиуң өөруиуң мурииуга коммунистериң доктаамал отчёттары, характеристикалары партия хураалдарыига чүгаалажып көөрү болгаи бадылаары, коммунистериииң хөй-иитии-политиктиг аттестациязы хамаарыжыр. Оларны чүгле долу ажылгаар херек. Партийжи эш хуу ёзулуг партия кежигүиериииң бот-бодуига политиктиг, ажыл-агыйжы болгаи үгаан-бодал иегелделериииң кудулаарыиың күседи-биле чедип алдынмас, ол принцип чок чорук-биле кажан-даа дүүшпес. Харын, сорулгалар варын болган тудум-на, партия организацияларының дайынчы арга-шиилээии кудуладып турар бүгү чүүлдерге эптеи чок болуру улам чидиглиир. партия хүрээлелииии арыг болуру дээш улам шиитпирлиг демисежир үжурлуг бис. Таварылга болгаи кижилерии партия кежигүүиге киирип ап турар чоруктар ээзээи эвес, боттарының багай чүрүм-сагылгалыбиле коммунистии адын буквартадын түнелдериии чедип алырын коммунистерден маиап турар. Партия организация бүргүзүиге бүгү коммунистериииң күжениишкиннери-биле боттарының

ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУННУҢ КОЛ СОРУЛГАЛАРЫ

(Төнчүүү. Эгези 1-гы, 2-гы арыннарда).

Материал-техниктиг барааннар-биле хандырылганың четпезинден улуг караажага таваржып турар бис. Чүгле дүгүйлер резиназын чедир албайн турарывыстан «БелАЗ»-тар аңаа турар. Оон ынай автомашиналарывыс ажык чок черге артык километрлерни күрүтта маңнап эртип турар. Чогум-на хандырылга базазын шын эвес тургусканыдан хөй акша-тетеригни агаарже чашканнап турар-дыр бис.

Чамдык бүдүрүлгелер бараанының өртээн хөлүн эртир улгаттырып турар деп бодаар мен. «Тыва тудуг материалдары» каттыжмышкыны дижик. Ында түүйбүнүк өртээн 2,5 көпеек улгаттырып алган. Бистер үк каттыжмышкыга 123 мүн рубльдүн артыкка төлеп турар бис. Мындыг товарылгаларны черле чүрүмүдүр үе келген деп бодаар мен. Бо чорук чүгле коллективтиң бодунуң эргежаашкын хараан эвес бе? А ол дээш еске бүдүрүлгелер корылгага онаажып турар. Ол база күрүне бүдүрүлгези деп чүвени билир болгай бис. Бодап-даа көрүнер даан. Чүгле боттарывыстың эрге-ажыын хараан бүдүрүлгелер продукциязының өртээн улгаттырган. ттадың улгаттырып пяйнке, ажылдакчыларның тадыңнаа өстүүп турар.

В. Д. МОНГУШ, СЭКП Чөөн-Хемчик райкомунуң бирги секретары:

— Эде тургустунуушкунга партия организацияларының ролюн бедидер талазы-биле ажылды күштелдирерин чедип ап шыдаавайн турар бис. Партия райкомунга аттестацияны чоруткан. Ынчалза-даа оон чогуур түңнелдер ам-даа үнмейн турарын миннир апаар.

Районда удуртур кадрлар-биле ажылды кошкак чорудуп келдивис. Чогум-на моон үзүүлүдан кандыг-даа ажылды эде тургустунуушкун таптыашкында деп билип турар бис. Бүдүрүлгелерниң болгаш еске-даа адырларда удуртур кадрларны коллективтер боттары сонгулда ёзугаар шилип ап турар. Ынчалза-даа партия организацияларының сүмелээн кандидатуралары чамдыкта тоомчага албайн баргылаар. Бодунуң мозу-шынары, удуртур ажылга мергежилги кошкак эштер депшиттирип-даа алыр. Аңаа партия болган хөй-ниитиң организациялары боттарының хамаарылгазын кошкадып турарының херечизин ол-дур.

Районда социал-экономиктиг байдалдар ам-даа экижишкин чок. Уругларга албан черлери, чурттагга тудугларывыс күүсеттинмейн турар. Районга КМК-ны бот-орулга-чарылгаже шилчиткен-даа болза, оон бот-башкарыпаажылаар аргазы ам-даа чок деп чугаалап болур. Чогум-на моон үржүүлүвүс үк коллектив боттарының мурнуңа салдынган кол планнарын болгаш хүлээлгелерин чедип күүсетпейн турар.

Чурттакчы чонуну ажылга хаара тударывыс айтырыгы ам-даа нарын болуп артыпкаан. Моңу чедип алырда, районга тудуг болгаш еске-даа организацияларны ажылдары эргежок чугула. Ынчангаш Чадаана хоорайда ажыл чок кижилерни болгаш аныктарны ажылга хаара тударывыгга биске чамдык дуза база хереглеттиниң келир-дир.

Районда кооперативтерни организастаап-даа болза, ону улам хөгжүдерип чедип албаан бис. Үк ажылды улам калбартып, ону бүгү талазыг деткиир болза, чонну долузубиле ажылга хаара тударывыгга база бир аргазы деп бодап турар бис.

Районда кем-херек үүлгедир чоруктар эвээжээрден, харын-даа немежип турер апаргаан. Кем-херек үүлгедиглерни колдуунда аныктар кылып турар. Аныктар ортузунга кижизидилге ажылын кайда-даа конкадып, арагалаашкынга болгаш алкоголизмге удур демисселга кошкак чорудуп турарывыстың херечизин-дир. Ниитизин-биле районда кем-херек үүлгедиткиниң эрткен чылгысындан 17 аргавые чок ажылдарны күүседирип берге. Ында-даа үүгүвүсте удуртулгадан чоптоорел, дужаал маңаар ийикпе, чамдыкта мырыңай диленирдээ апаар-дыр бис. Ында-даа кудумчуларны асфальтылаарывыстан «БелАЗ»-тар аңаа турар. Оон ынай автомашиналарывыс ажык чок черге артык километрлерни күрүтта маңнап эртип турар. Чогум-на хандырылга базазының шын эвес тургусканыдан хөй акша-тетеригни агаарже чашканнап турар-дыр бис.

Чамдык бүдүрүлгелер бараанының өртээн хөлүн эртир улгаттырып турар деп бодаар мен. «Тыва тудуг материалдары» каттыжмышкыны дижик. Ында түүйбүнүк өртээн 2,5 көпеек улгаттырып алган. Бистер үк каттыжмышкыга 123 мүн рубльдүн артыкка төлеп турар бис. Мындыг товарылгаларны черле чүрүмүдүр үе келген деп бодаар мен. Бо чорук чүгле коллективтиң бодунуң эргежаашкын хараан эвес бе? А ол дээш еске бүдүрүлгелер корылгага онаажып турар. Ол база күрүне бүдүрүлгези деп чүвени билир болгай бис. Бодап-даа көрүнер даан. Чүгле боттарывыстың эрге-ажыын хараан бүдүрүлгелер продукциязының өртээн улгаттырган. ттадың улгаттырып пяйнке, ажылдакчыларның тадыңнаа өстүүп турар.

В. Д. МОНГУШ, СЭКП Чөөн-Хемчик райкомунуң бирги секретары:

— Эде тургустунуушкунга партия организацияларының ролюн бедидер талазы-биле ажылды күштелдирерин чедип ап шыдаавайн турар бис. Партия райкомунга аттестацияны чоруткан. Ынчалза-даа оон чогуур түңнелдер ам-даа үнмейн турарын миннир апаар.

Районда удуртур кадрлар-биле ажылды кошкак чорудуп келдивис. Чогум-на моон үзүүлүдан кандыг-даа ажылды эде тургустунуушкун таптыашкында деп билип турар бис. Бүдүрүлгелерниң болгаш еске-даа адырларда удуртур кадрларны коллективтер боттары сонгулда ёзугаар шилип ап турар. Ынчалза-даа партия организацияларының сүмелээн кандидатуралары чамдыкта тоомчага албайн баргылаар. Бодунуң мозу-шынары, удуртур ажылга мергежилги кошкак эштер депшиттирип-даа алыр. Аңаа партия болган хөй-ниитиң организациялары боттарының хамаарылгазын кошкадып турарының херечизин ол-дур.

Районда социал-экономиктиг байдалдар ам-даа экижишкин чок. Уругларга албан черлери, чурттагга тудугларывыс күүсеттинмейн турар. Районга КМК-ны бот-орулга-чарылгаже шилчиткен-даа болза, оон бот-башкарыпаажылаар аргазы ам-даа чок деп чугаалап болур. Чогум-на моон үржүүлүвүс үк коллективтиң боттарының мурнуңа салдынган кол планнарын болгаш хүлээлгелерин чедип күүсеттинмейн турар.

Чурттакчы чонуну ажылга хаара тударывыгга айтырыгы ам-даа нарын болуп артыпкаан. Моңу чедип алырда, районга тудуг болгаш еске-даа организацияларны ажылдары эргежок чугула. Ынчангаш Чадаана хоорайда ажыл чок кижилерни болгаш аныктарны ажылга хаара тударывыгга биске чамдык дуза база хереглеттиниң келир-дир.

Районда кооперативтерни организастаап-даа болза, ону улам хөгжүдерип чедип албаан бис. Үк ажылды улам калбартып, ону бүгү талазыг деткиир болза, чонну долузубиле ажылга хаара тударывыгга база бир аргазы деп бодап турар бис.

Районда кем-херек үүлгедир чоруктар эвээжээрден, харын-даа немежип турер апаргаан. Кем-херек үүлгедиглерни колдуунда аныктар кылып турар. Аныктар ортузунга кижизидилге ажылын кайда-даа конкадып, арагалаашкынга болгаш алкоголизмге удур демисселга кошкак чорудуп турарывыстың херечизин-дир. Ниитизин-биле районда кем-херек үүлгедиткиниң эрткен чылгысындан 17 аргавые чок ажылдарны күүседирип берге. Ында-даа үүгүвүсте удуртулгадан чоптоорел, дужаал маңаар ийикпе, чамдыкта мырыңай диленирдээ апаар-дыр бис. Ында-даа кудумчуларны асфальтылаарывыстан «БелАЗ»-тар аңаа турар. Оон ынай автомашиналарывыс ажык чок черге артык километрлерни күрүтта маңнап эртип турар. Чогум-на моон үржүүлүвүс үк коллективтиң боттарының мурнуңа салдынган кол планнарын болгаш хүлээлгелерин чедип күүсеттинмейн турар.

Чурттакчы чонуну ажылга хаара тударывыгга айтырыгы ам-даа нарын болуп артыпкаан. Моңу чедип алырда, районга тудуг болгаш еске-даа организацияларны ажылдары эргежок чугула. Ынчангаш Чадаана хоорайда ажыл чок кижилерни болгаш аныктарны ажылга хаара тударывыгга биске чамдык дуза база хереглеттиниң келир-дир.

Районда кооперативтерни организастаап-даа болза, ону улам хөгжүдерип чедип албаан бис. Үк ажылды улам калбартып, ону бүгү талазыг деткиир болза, чонну долузубиле ажылга хаара тударывыгга база бир аргазы деп бодап турар бис.

Районда кем-херек үүлгедир чоруктар эвээжээрден, харын-даа немежип турер апаргаан. Кем-херек үүлгедиглерни колдуунда аныктар кылып турар. Аныктар ортузунга кижизидилге ажылын кайда-даа конкадып, арагалаашкынга болгаш алкоголизмге удур демисселга кошкак чорудуп турарывыстың херечизин-дир. Ниитизин-биле районда кем-херек үүлгедиткиниң эрткен чылгысындан 17

Б. С. ШЫЫРАП, Тыва АССР-ниң Ишкин херектер министерствозунуң политкалдизинин начальнигы:

— Ниитиниң корум-чурумун камгалаар херек чүгле милиция органнарының эвес, бүгү хөй-ниитиниң база херээ болуру билдингир. Республиканың болгаш чер-черге партия, совет органнарның дузалы-биле бо ажылче кижилерни кедүүп ап шыдаан бис. Ында-даа ажылды оон кем-херек үүлгедиткиниң эрткен чылгысындан 17 аргавые чок ажылдарны күүседирип берге. Ында-даа үүгүвүсте удуртулгадан чоптоорел, дужаал маңаар ийикпе, чамдыкта мырыңай диленирдээ апаар-дыр бис. Ында-даа кудумчуларны асфальтылаарывыстан «БелАЗ»-тар аңаа турар. Оон ынай автомашиналарывыс ажык чок черге артык километрлерни күрүтта маңнап эртип турар. Чогум-на моон үржүүлүвүс үк коллективтиң боттарының мурнуңа салдынган кол планнарын болгаш хүлээлгелерин чедип күүсеттинмейн турар.

Чурттакчы чонуну ажылга хаара тударывыгга айтырыгы ам-даа нарын болуп артыпкаан. Моңу чедип алырда, районга тудуг болгаш еске-даа организацияларны ажылдары эргежок чугула. Ынчангаш Чадаана хоорайда ажыл чок кижилерни болгаш аныктарны ажылга хаара тударывыгга биске чамдык дуза база хереглеттиниң келир-дир.

Районда кооперативтерни организастаап-даа болза, ону улам хөгжүдерип чедип албаан бис. Үк ажылды улам калбартып, ону бүгү талазыг деткиир болза, чонну долузубиле ажылга хаара тударывыгга база бир аргазы деп бодап турар бис.

Районда кем-херек үүлгедир чоруктар эвээжээрден, харын-даа немежип турер апаргаан. Кем-херек үүлгедиглерни колдуунда аныктар кылып турар. Аныктар ортузунга кижизидилге ажылын кайда-даа конкадып, арагалаашкынга болгаш алкоголизмге удур демисселга кошкак чорудуп турарывыстың херечизин-дир. Ниитизин-биле районда кем-херек үүлгедиткиниң эрткен чылгысындан 17

О. С. САЯ, Ак-Довурак хоорайның күүсекчи комитединиң даргазы:

— Ак-Довурак хоорайның чурттакчы чонунуң саны он беш мүн кижи. Мында бүдүрүлгелер, албан организацияларар болгаш еске-даа коллективтер хөй. Ынчаарга күүсемнуң ытадынга чүгле үш кижи бар бис. Кылып ажылдап эдерик. Хоорайның чурттакчыларындан ямы-бүрү хомудаллар база эвээ эвес. Хоорайның боттарының күжү-биле кылыптар ажылдарны ай-тавда күүседип турар бис. Ынчаарга бистиң боттарывыстың кылыптар хуу өскен.

Бистиң районуң адынга хамаарыштыр илеткелге болган шүүлтүлерде долузу-биле хүлээп ап, боттуг ажылдарны чорударын районнуң партия организациязы чаа ёзу-биле алыр.

БАШТАЙГЫ ОН ХОНУКТА

Майның баштайгы он хонуунда республика девискээрине 16 озал-ондак болган. Түнелиинде 1 кижи амы-тынындан чарылган, 15 кижи кемдеп бертинеген. Эзирик чолаачыларның уржуундан 7 озал-ондак болган. Ол үеде Кызылга орук шимчээшкининиң дүрүмүн хажыткан 535 таварылганы КАИ ажылдакчылары илереткеш, эзирик чораан 58 чолаачының машина башкарар эргезин казаан.

«Коммунизмниң херели» совхозтуң УАЗ-452 61-16 ТВЛ автомашиназының чолаачызы О. К. Оюн, хуу автомашиналар эзлери Агроүлетпүртранс-1-ниң автобүдүрүлгезиниң чолаачызы С. К. Старелов, № 1 АТБ-ниң чолаачызы Е. П. Рассказов, Агроүлетпүртранс-2 автобүдүрүлгезиниң В. А. Смирнов хуу мотоциклинге, № 2 КМК-ның чолаачызы В. В. Романченко, «Өөк» совхозтан чолаачы Ю. Н. Байкара, Кызылдың № 1 профтехучилишезиниң улуг мастери С. П. Шашков олар эзирик чораан туттургаанар.

Он хонукта машина болгат мотоциклдер оорлаан 40 таварылга болган. Ынчангаш хамаатыларга сагындырып каар чүүл болза, машина болгаш мотоциклдеринерин кадат чокка кагбазынарыны дилединивис. Бо талазы-биле орук шимчээшкининиң дүрүмүнде ол кемдээн.

Майның бирде Ак-Довурак—Абаза орунуң 7-ги километринге мотоциклди эзирик башкарып чораан С. А. Блочита андырылганының түнелиинде пассажири А. В. Блочита болгаш боду аар кемдээн. Ол-ла хүн Чадаана хоорайның Лесная-Чадаана кудумчуларының белдиринге «Хемчик» аңнаыр-тывыш ажыл-агыйының ажылчыны Э. Н. Куулар хуу машиназын эзирик башкарып чораан, «Хемчик» кооперативтиң таңнымалы база эзирик чораал С. С. Куулармың «Иж-Юпитер-5» маркалыг мотоциклинге үскүлешкеш. Түнелиинде мотоциклге чораан үшкү классчы Д. М. Монгуш, элды харлыг М. М. Монгуш кемдээнвер.

Кызылдың Рабочая кудумчузунга май 5-те ажыл чок А. А. Аскыров «Минск» маркалыг 32-52 ТВА мотоциклди эзирик башкарып чораан, орук шимчээшкининиң дүрүмүн хажыдып. ВАЗ «Жигули» машинаны үстүрген түнелиинде ол кемдээн.

Майның 10-да Ак-Довуракның Пушкин-Дружба кудумчуларының белдиринге ВАЗ-21013 «Жигули» автомобиль биле «Восход-3м» мотоцикл үскүлешкеп. Түнелиинде мотоциклди эзирик башкарып чораан М. М. Ооржак болгат пассажир А. Д. Ооржактың буду сыныап, а машинага чораан пассажир Т. К. Рахимова бажынга кемдээн.

КАИ экраны

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

М А Й

Понедельник

МАЙ 22

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 Мультфильмнер. 9.10 Бут бөмбүүнүң допчулалы. 9.40 «Баштайгы ужуражымышкыш, сөөлгү ужуражымышкыш». Ураи-чечен фильм. 11.10 Медээлер. 11.20 Концерт. Профэвилелдериниң «Лада» деп улусчу ансамбли ойнаар. 11.50 — 12.50 «Дириг амытаннар оранында». 15.30 Медээлер. 15.40 Эде тургустунуушкүн прожектору. 15.50 А. Кязев ойнаар. (виолончель). 16.20 «Көдээниң дедгемнери». Барымдаалыг фильмнериниң баштайгы көргүүү. 16.50 Поэзия минутазы. 16.55 Уруглар шагы. (француз дыл кичээли) 17.55 Фестивальдың демдектери. 18.25 Мультфильмнер. 18.45 Концерт. 19.00 «Автопортрет». «Бис болгат экономика». 19.50 В. Тендряков — «Ытка хлеб». Телешин. 21.00 «Ye». 21.35 Эде тургустунуушкүн прожектору. 21.45 «Медерел билингенге». Т. Коганның музыказынга фильм-балет. 22.20 Бут бөмбүүнүң допчулалы. 22.50 Бөгүн делегейде. 23.05—00.25 Чаратқыстарның I Бүтүн-эвилел конкурузу.

ИЯИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-таймылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Төөгү. 8 класс. «Ажылчын ажгынын хосталыры дээш демисселдиң эвилели. 9.00 Итали дыл. 10.05 Социология: кижи болган оон ажылы. 10.35; 11.35 Биология. 6 класс. Моллюскалар деп чүлерил? 11.05 Орус дыл. 12.05 «Чаш назыннын байырлалы». Ураи-чечен тслефильм. 13.30 Медээлер. 13.40 Телефильм. 14.00 «Совет Эвилелиниг бараан бооп тур мен!». 15.00 — 16.00 Спортчу гимнастика. Европа чемпионады. Хереэженнер. 17.00 Медээлер. 17.05 «Салым-чол демдээ». Ураи-чечен телефильм.

КЫЗЫЛДАН

18.25 «Улус өөредилгезинде эде тургуступуушкүн— бүгүдениң хөрээ». 18.50 «Мээң суурум — мээң салым-чолум». 19.20 «Тыва чердем». Үндүрүгеде: Медээлер. «Советтер болгат амыдырал». «Ажылчын контроль». 19.50 Медээлер.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуиар, чаштар!». 20.15 Телефильм. 20.45 Бичии концерт. 21.00 «Ye». 21.35 Эде тургустунуушкүн прожектору. 21.45 «Салым-чол демдээ». Ураи-чечен телефильм. 23.05 Барымдаалыг фильм. Ленинградта А. С. Пушкиниң музей-квартиразының дүтайында. 23.15 «Эртенги почта».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.00 Медээлер. 17.05 «Салым-чол демдээ». Ураи-чечен телефильм. 18.25 Гандбол. Европа чемпионнарының кубогу. Эр кижилер. СКА (Минск) — «Стяуа» (Румыния). 19.00 «Ыракты Чөөн чүк». Киножурнал. 19.10 РСФСР хоорайларының телестудиязы. Челябинск телестудиязының программазы. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удуиар, чаштар!».

Вторник

МАЙ 23

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 Мультфильмнер. 9.05 В. Тендряков — «Ытка хлеб». Телешин. 10.15 Медээлер. 10.25 Уруглар шагы. 11.25 «Ол болган... болган...» 11.45 — 12.15 Бут бөмбүүнүң допчулалы. 15.30 Медээлер. 15.40 Концерт. 16.10 Барымдаалыг фильмнер. 16.45 Поэзия минутазы. 16.50 Экин. музыка!. Черновцы хоорайда уругларның ас чогаал байырлалы. 17.35 «Африка: бурунгу база кезээде аныяк». 18.35 Мультфильм. 18.45 Бөгүн делегейде. 19.00 «Тайга ырлары. 19.30 Улус кижилерге мультфильм. 19.40 Крым татарларының ылгалары болган ырлары. 20.00 Барымдаалыг фильм. 21.00 «Ye». 21.35 ССРЭ-ниң улус депутаттары чугаалап тур. 21.45 РСФСР-ниң алдарлыг артизи Е. Камбуровазының киржилгезин-биле «Мээң театрым» деп музыкалыг ураи-чечен телефильм. 22.50 — 23.10 Бөгүн делегейде.

ИЯИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-таймылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Өг-бүле амыдыралының атиклы - болгаш психологиязы. 9 класс. Чагаалдарга харылаар. 9.05 Француз дыл. 10.05 Эртем-таймылбырлыг фильм. 10.35; 11.35 География. 6 класс. Чер бөмбүрээниң географтыг карты. 11.05 Француз дыл. 12.05 «Салым-чол демдээ». Ураи-чечен телефильм. 13.25 Медээлер. 13.35 Ритмиг гимнастика. 14.20 — 14.40 Телефильм. 17.00 Медээлер. 17.05 А. П. Чеховтуң чогаалдарын экранчыткаиы. «Губерниия амыдыралындан чамдык үүлдер». Ураи-чечен телефильм.

КЫЗЫЛДАН

18.35 Уругларга фильм. 18.45 «Сонуургактарга». 19.15 «Аяия төвү». Үндүрүгеде: Медээлер. Ленинградка ужуражымышкынар. «Тываның кодээ ажыл-агый техникуму —чаа мергежилдер». 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуиар, чаштар!». 20.15 Латвия ССРниң Күртелерадиозу. «Дүвүренчиг башкы биске херек бе?». 21.00 «Ye». 21.35 ССРЭниң улус депутаттары чугаалап тур. 21.45 «Губерниия амыдыралындан чамдык үүлдер». Ураи-чечен телефильм. 23.15 — 23.40 Телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.00 Медээлер. 17.05 «Губерниия амыдыралындан чамдык үүлдер». Ураи-чечен телефильм. 18.35 Мультфильм. 18.50 РСФСР хоорайларының телестудиязы. Алтай телестудиязының программазы. 19.10 Реклама. 19.15 Ритмиг гимнастика. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удуиар, чаштар!».

Среда

МАЙ 24

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 Экин. музыка! 9.20 Мультфильм. 9.50 Концерт. 10.15 Медээлер. 10.25 «Аяи-чорукчуктуң клубу». 11.25 — 12.30 «Мээң театрым». Музыкалыг ураи-чечен телефильм. 15.40 Медээлер. 15.50 Музыка эртиилеп. И.-С. Бахтың чогаалдарының концерти. 16.30 БҮР-вуй барымдаалыг фильмнери. 17.00 Уруглар шагы. 18.00 Компьютер-биле чугаа. 18.45 Бөгүн делегейде. 19.00 Силер моңу шыдаар силер. 19.30 Резонанс. Дапгыны политика болгаш чонга медээлерии чедиргеи таиылырлап чедиргеи. 21.00 «Ye». 21.35 ССРЭ-ниң улус депутаттары чугаалап тур. 21.45 Бүгүдеге спорт. 22.00—00.20 ССРЭ-де Куба республиканың культуразының хүиериниң ажыдышкыны. Төштенде (00.00)— Бөгүн делегейде.

ИЯИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-таймылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Музыка. 7 класс. М. П. Мусоргскиий. 9.05 Немец дыл. 10.05 Биология. Улуттер камгалаарының биологтуг арга-хевирлери. 10.35; 11.35 Физика. 6 класс. Космос ужудушкуиары. 11.05 Немец дыл. 12.05 «Губерниия амыдыралындан чамдык үүлдер». Ураи-чечен телефильм. 13.35 Медээлер. 13.45 «Музыкалыг ярмарка». 15.00 — 15.50 «Чагаада пиин сес». Телефильм. 17.05 Медээлер. 17.15 Эвилелдешкеи республикалар студиязының фильмнери. «Элезииниг ховуда чаракат бойдус чурумалы». Ураи-чечен телефильм. (Казахфильм).

КЫЗЫЛДАН

18.20 Уруглarга фильм. 18.30 «Орус дылды өөредип тур бис». 18.50 «Бистиң адресивис: Кечил-оол кудумчу, 415». 19.10 «Тыва чердем». Үндүрүгеде: Медээлер. СӨКП-ниң XII съездиниң аттыг совхозта политиктиг болгаш экономиктиг өөредилге. Делегей байдалының дүтайында беседа. 19.40 Медээлер. 19.50 Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуиар, чаштар!». 20.20 Киргиз ССРниң алдарлыг артизи С. Чотқараевазының концерти. 20.50 «Экранда — Сибирь». Киножурнал. 21.00 «Ye». 21.35 ССРЭ-ниң улус депутаттары чугаалап тур. 21.45 «Элезииниг ховуда чаракат бойдус чурумалы». Ураи-чечен телефильм. 22.50—00.50 Бут бөмбүү. ССРЭ чемпионады. «Динамо» (Тбилиси) — «Спартак».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.05 Медээлер. 17.15 «Элезииниг ховуда чаракат бойдус чурумалы». Ураи-чечен телефильм. 18.20 Мультфильмнер. 19.00 РСФСР хоорайларының телестудиязылары. Ростов телестудиязының программазы. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удуиар, чаштар!».

Четверг

МАЙ 25

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 Уругларга фильм. «Тимүр болгаш оок командазы». 9.55 Бут бөмбүү. Европа чемпионнарының кубогу. «Милан» (Италия) — «Стяуа» (Румыния). 11.35 — 12.30 Барымдаалыг фильм. 13.15 ССРЭ-ниң улус депутаттары чугаалап тур. 13.25 М. Глиниканың симфониалыг бичии чогаалдары. 13.55 ССРЭ-ниң улус депутаттарының съездиниң ажыдышкыны. Төштенде — ССРЭ улустарының ырлары болгаш танцылары. 15.30 Архитектура тураскаалдарында музыка. 16.00 «Сенээ ыяк мен. амыдырал». Фотоконкурс. 16.05 «Симои-музыка». Музыка-поэтиктиг фантазия. 16.40 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 17.25 Мультфильм. 17.55 Үрер хөгжүм оркестри ойнаар. 18.05 Бөгүн делегейде. 18.20 В. Славкин — «Чурук». Телешин. 19.20 Бут бөмбүү. Европа чемпионнарының кубогу. «Милан» (Италия) — «Стяуа» (Румыния). 21.00 «Ye». 21.35 Эфирде музыка. 22.35 Бөгүн делегейде. 22.50 —00.00 Эфирде музыка.

ИЯИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-таймылбырлыг фильм. 8.45; 9.35 Бойдус эртеми. 4 класс. Суг үнүштериниң болгаш дириг амытаннарының хөй хевирлери. 9.05; 9.55 Испан дыл. 12.40 ССРЭ-ниң улус депутаттары чугаалап тур. 12.50 «Театр сезону. Ураи-чечен телефильм. 13.55 ССРЭниң улус депутаттарының съездиниң ажыдышкыны. Төштенде — ССРЭ улустарының танцылары болгаш ырлары. 15.30 XXI чүс чылче экспедиция. 16.30 Компьютер-биле чугаа. 17.15 Музыка. А. П. Бородиниң чогаалдыкчы ажылынга маадырлар оюурхевири. 17.55 «Александр Покрышкин». Телефильм. 18.55 Озал-ондак чок шимчээшкин дээш.

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Уежи». Наркомания — ак олум. 19.50 «Аяия төвү». Үндүрүгеде: Медээлер. «Социал программа — ботталышкыда». «Арага ишпес чорук — амыдыралдың негелдези». 20.20 Медээлер.

МОСКВАДАН

20.30 «Тамчыктыг удуиар, чаштар!». 20.45 Телефильм. 21.00 «Ye». 21.35 «Театр сезону». Ураи-чечен телефильм. 22.40 — 23.15 Телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.55 Озал-ондак чок шимчээшкин дээш. 19.00 Концерт. 19.55 Үзбек ССР-ниң Күртелерадиозу. «Болбайн барып болур турган херек». 20.30—20.45 «Тамчыктыг удуиар, чаштар!».

Пятница

МАЙ 26

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 Мультфильм. 8.55 В. Славкин— «Чурук». Телешин. 9.55 Улустуң хөгжүм хереселдериниң үинери. 10.25 «Цирктеи шупту ынак». 11.05 Уругларга фильм. «Чажыт ортулук». 12.35 Кижи. Чер. Октаргай. 13.35 В. Крутлов ойнаар. (домра). 13.55 ССРЭ-ниң улус депутаттарының съездиниде. 14.05 «Мээң амыдыралым —музыка». Фильм-конперт. 14.55 Уруглар шагы. 15.55 Г. Каменный ырлаар. 16.20 «Оюур-хевир». Устүү класс өөредиикчилерииге литературжу оюн. 17.05 Барымдаалыг фильм. 17.30 «Интермедээ. 18.00 Советтерге — эрге-чагыргавы. Телекөвүрүг Москва — Рязань — Брест. 18.45 Бөгүн делегейде. 19.00 «Ол болган... болган...» 19.20 Т. Уайлдер — «Бистиң хоорайбыгажывыс». Шии. 21.00 «Ye». 21.30 «Узел-бодал». 23.00 —01.10 ССРЭ-ниң улус депутаттарының съездиниде. Информациия үндүрүү.

ИЯИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Ону утпаин чоруур кижилер дугайында». 8.45; 9.35 Бистиң долгандыр турар ораи. 2 класс. Орук шимчээшкиниериниң дүрүмиериниң хүндүткел кичээлдери. 9.05 Англи дыл. 9.55 Эртем: теория, шепелде, практика. 10.40 География. 5 класс. Н. Н. Миклухо-Маклайның иетээшкиниери. 11.10 Англи дыл. 11.40 — 12.10 Ритмиг гимнастика. 13.55 Бис-биле кады, бис ышкаш, бистеи дээре кыл. ГЭР-деи дамчыдылга. 14.55 ССРЭ-ниң улустуң артизи И. Кобзон ырлаар. 16.00 «Театр сезону». Ураи-чечен телефильм. 17.05 Телекөвүрүг Москва — София.

КЫЗЫЛДАН

18.20 Моол артистер конперти. 18.45 «Сылдысчыгаш». Республикаиың Алдан-Маадырдар музейиниң 60 чыл болган оюпга. 19.15 «Тыва чердем». Үндүрүгеде: Медээлер. «ССРЭ-ниң профсөвүдилериниң эргелериниң дүтайында Хоойдуның телевидилели чугаалажып тур бис». 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлаалдар, реклама.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуиар, чаштар!». 20.15 Ритмиг гимнастика. 20.45 Улусчу аиыгаар. 21.00 «Ye». 21.30—00.00 «Мени ыидыг девээр сактып алыпсар». Ураи-чечен телефильм. 1-2 серииары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.05 Телекөвүрүг Москва—София. 18.20 Мультфильмнер. 18.40 Чечен-Ингушетиниың программазы. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуиар, чаштар!».

Суббота

МАЙ 27

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 Өг-бүле академиязы. 9.05 Мультфильм. 9.20 Телефильм. 10.20 Социализм чурттарында. 10.50 Андрей Мироволтуң кирииелгези-биле фильмнер. 9.Фантазиялары». 1-2 серииары. 13.15 Бөгүн делегейде. 13.30 Концерт. 14.00 «Бүзүреичиг-даа болза, эдепти». 15.00 Школаларда ботбашкарылганың чаа хевирлери. Телефильм. 15.30 Мультфильм. 15.50 ССРЭ-ниң Дээди Соведиииң сессиязында. 16.00 РСФСР-ниң алдарлыг артизи, урутларның «Весна» деп иинти ыры школаның директору болгаш ураи чүүл удурткучуду А. Пономарев-биле ужуражымышкын. 17.45 «Херээженниң амыдыралындан 15 минута». 18.00 Конперт. 19.30 ССРЭ-ниң Дээди Соведиииң сессиязында. 19.40 9-ку студиия. 20.40 «Телекөрүкчүүн спутииги». 21.00 «Ye». 21.35 Мультипликациядa иноодуг. 22.05 «Кандыг чурттаи тур силер?». РСФСР-ниң алдарлыг артизи Е. И. Петросяииың конперти. 23.50 Медээлер. 23.55 —00.50 Днепродзержинскиде «Битлз» музыканың I делегей фестивалиниң дүтайында.

ИЯИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 «Кедээден дамчыдылга». 9.20 Конперт. 10.15 Делегейниң эң улуг музейи. Лувр. 10-гу серииы. 10.45 Фильм-конперт. 11.45 Мультфильм. 11.55 Музыка телеабонементиии. Импровизация оранында. 13.10 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 13.55 Конперт. 14.10 Телефильм. 14.30 «Мен истекчи мен...» Ураи-чечен фильм. 15.55 Конперт. 16.30 Мультфильм. 16.55 С. Прокофьев. Соната № 6. 17.25 Озал-ондак чок шимчээшкин дээш. 17.30 Тобольскиниң архитектуразы. 17.55 «Бис болгаш бистиң чурттувус». 18.25 Хосчуг хүреш. Делегей кубогу. АКШ-тан дамчыдылга. 19.10 «Идегел оруу-биле». Телефильм. 19.40 «Тамчыктыг удуиар, чаштар!». 19.55 Баскетбол. АКШ чемпионазы. 20.55 Реклама. 21.00 «Ye». 21.35 Эвилелдешкеи республикалар студиязы. Ураи-чечен телефильм. 1-2 серииары. ? 23.40 — 00.30 Томскиден музыкалыг дамчыдылга.

Воскресенье

МАЙ 28.

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.15 Ритмиг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы». 9.00 Эртеи эрте. 10.00 «Совет Эвилелиниг бараан бооп тур мен!». 11.00 «Эртенги почта». 11.30 «Делегейниң дескиндир». Альманах. 12.30 Тоол аалдан келген. «Мария Марабеллаз». Ураи-чечен фильм. 14.00 «Музыкалыг клоск». 14.30 «Кадыкшыл». 15.15 Бөгүи — Кыргыар шериниң хүиу. 15.30 Конперт. 15.55 «Сенээ ыпак мен, амыдырал». Фотоконкурс. 16.00 «Айтматов болгаш театр». Бүгү-эвилел театр фестивалы. 17.00 «Кедээден дамчыдылга». 18.00 «Делегей панорамазы». 18.45 «Күргүне кызыгаарлы. Ураи-чечен телефильм. 8-ки фильм —«Ырак кызыгаарда». 1-2 серииары. 21.00 «Ye». 21.35 «Экин. музыка!». 21.50 Киноиапорама. 23.20 Чаигы: неделяның болгушкуиары.

ИЯИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Барымдаалыг фильм. 8.30 Реклама. 8.35 Делегейниң эң улуг музейи. Лувр. 11-ги серииазы. 9.05 Барымдаалыг фильмнер. 9.50 «Меиң ыидыг девээр сактып алыпсар». Ураи-чечен фильм. 1-2 серииары. 12.15 Телефильм. 13.45 «Ажыкчарлыг чорук» фестивальдың барымдаалыг фильмнери: «Даарта баймырлаз», «Фонтан чаныига сценалар». 14.35 Спорт болгаш кижи. Ольга Морозоваиың тейиизи. 15.05 «Джульбарс». Ураи-чечен фильм. 16.20 Мультфильм. 16.30 Балтий далай чурттарының чадаг-тергеге маргылдаазы. 16.50 Фильм-конперт. 17.00 ТТ-ниң аныяктар редакциязы силерии чалап тур. 20.00 «Тамчыктыг удуиар, чаштар!». 20.15 ТТ-ниң аныяктар редакциязы силерии чалап тур. 21.00 «Ye». 21.35 «Экин. доктор!». 21.50 «Бауыт олумче бар чораан мен». Барымдаалыг фильм. 22.10 ТТ-ниң аныяктар редакциязы силерии чалап тур. Иентерелей музыка конперти. 23.40—00.15 Суг полозу. Делегей маргылдаазы. Түнелел.

КИНО

МАЙ 21-ДЕ

«ПАЛЫРАЛ»: «Офицер с о розой» 9.10, 11.20, 13.30, 17.30, 19.40, «Власть соловецкая» 15.40 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Рыцари Золотой перчатки» 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Приключения Спаса и Нелю» 9.00, 12.10, «Золотые рога» 10.30, 13.40, «Долгая разлука» 15.20, 18.00, 20.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Подвиг разведчика» 12.00, «Враг мой» 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: н.в: Киносборник 14.00, «Вам что, наша власть не нравится?» 16.00, 18.00 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Легенда о Нарайяме» 13.00, 15.50, 18.40 шактарда.

агаар

Республикага булуттап аяыр, чагбас. Хат күштелгенде секундада 14 метр чедер. Дүне 5—10, хүндүс 24—29 градус чылыг.

Кызылга булуттап, аяыр, чагбас. Хат күштелгенде секундада 14 метр чедер дыяыр. Дүне 8—10, хүндүс 27—29 градус чылыг.

Автоорукларга кестүүр эки.

Культураның болгаш дыштаныглаанның И. Гастелло аттыг парыгының Иогаан театрының май 25-те Моол Арат Республиканың Убса-Нур аймагның үлүсчу коллективтериниң концерти болур. Эгелээри 19 шак.

Билеттерни республикаиың эртем-методиктиг төвүнде салыи турар. Оон адреси: Ленин кудумчузу, 15.

«Тыва тудуг» девискээр тудуг каттыжышкынынга Кызыл болгаш Шагаан-Арыг хоорайларда оон салбырларынга ажылдаары-биле дараазында мергежилдериниг ажылчыннары болгаш бүдүүрүге үлүүтүкчулары негеттиниип турар:

согелелдиң кол инженери:
эргелелдер начальниктери:
бүдүүрүге талазы-биле ораалакчы;
башиялыг кран машиннстери:
авр кран машиннстери:
экскаватор машиннстери.

Ажылга хүлээп алдынганнарны чурттаар чер-биле хандырар.

«СУКПАК» совхоз 350 килограмм чедир дириг деңиздиг аныяк боза малды түүлээп алыр болгаш оон килограмм дириг деңиздиниге онаштыр 2 рубльди, 350 килограммдан өрү деңиздиг малдың бир килограмм дириг деңиздии дээш 1 рубль 80 копеекти төлөөр.

Совхоздуң түүлээп алыышкын бааларынга эртеииип-не 3 шактан 16 шакка чедир, субботада—8 шактан 14 шакка чедир малды түүлээп алыр.

Мал дужаар хамаатыларның чагыын ёзугаар транспорт-биле совхоз хандырар.

1989-1990 өөредилге чылында дараазында тускай эртемнерге сургуулларны доктаамал өөредип кылдыы хүлээп алырын Кызылдың медицина училищези чарлап тур: «Эмнелге херээ», өөредип хуусаазы—2 чыл 6 ай, «Сестра ажыл-херээ», өөредип хуусаазы — 1 чыл 10 ай, 30 харган өрү эвес назылыгларны хүлээп алыр.

Училищеге өөредип киреринер орус дыл болгаш литература талазы-биле (сочинение азы диктант), химия талазы-биле (аас-биле) шыдаалалар дужаар.

Бичиринишкиннерни дараазында документилерни кожар:

1. Ортумак эртеминиң дүтайында аттестат (боду болгаш хоолгазы).
2. 286-У маиык ёзугаар эмчи шынызылгазы.
3. Өг-бүле байдалының дүтайында шынызылга.
4. Ада-иениниң азы төрелериниг малыңының дүтайында шынызылга.
5. Күш-ажыл дептериниң хоолгазы, ону администрациия черии бүзүредип шынызылар.
6. 3х4 хемчээлдиг 6 фоточуруктар.
7. Төп район эмнелгезиниң болгаш хоорайларның эмнелге-профилактика албан черлериниң өөредилгезиниң даап чорукка бижип.
8. Паспорт (ону документилер-биле кады боду дужаар).

Бичиринишкиннерни 1989 чылдың июнь 1-деи июль 31-ге чедир хүлээп алыр. Киреринип шыдаалдарын 1989 чылдың июль 15-тен август 25-ке чедир дужаар.

Училищеиин адреси: Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузу, бажың № 2 «а», хүлээп алымшкын комиссиязы.

Редакторлуң орлакчызы К. К. САТ.

ЭЭРГЕЛДЕЙНИҢ ФЕЛЬЕТОНУ

ДЭЭРБЕК

ОНУ КАНЧААР УЗЕ ШАВАРЫЛ?

Саяи дээрбээниң дугаймда дыиаваан кижи ховар боор. Бир эвес дыиаваан кижи бар болза, кысказы-биле таныштырайн: ол дээрге Кызылдан үнгеп. Туранаадан, Абаканга чедери, оон Абазалаап. Ак-Довуракка келири, оон Чадаана, Улуг-Хем тавары чораап, дедир Кызылга келири-дир. Ол аян-чорукту дедир-даа угланышкын-биле кылып болур.

Саяи дээрбээ чайгы үеде автотуристер оруу чорбадыве. Хуу машиналыг кижилер ег-бүлезии, ажы-төлүи олуртуп алгаш, бо оруктаи аяпчорук кылып, төрээн Тываныиың, кожавыс областың хоорай, суурларын көрүп, ажылжык-биле таныжып ап турар. Чамдыкта ийи-үш машина-даа өөрлежип алган чоруур.

Саяи дээрбээ-биле улус ажыл-агыйының чүгүи база сөөртүп турар. Чижээ, Ак-Довуректан даг-дүгүи алгаш чорчуптар, дедир кээрде Абакандан эт-сарааи экээр. Ынчангаш бо орукту кырындан хайгаараар болза, чаъс мурнуиуп кымыскалк дувуреэзиии сагыпка кирер турган боор. Ай-дедир машинажып-ла турар ааи.

Шак ынчаар Саяи дээрбээ бистиң амыдыралывыстың судалы болуп турар. Ол дээрге бистиң бүүүнгаар хөгжүлдеиистиң дамыры-дыр. Саяи дээрбээ чок турда. Саяи ыпды-биле аргыжары дыка берге турганын хоочуннар сактып орар. Күүүлүг чычааннар белии каш хонуп чоруп кээр.

Ийет, ол магалыг. чаагай оруувус-биле аргыжып турар чүс-чүс машиналарның чамдыктары бистиң республикаже эзиртир суксуинар сөөртүп турарын дыиаваан кижи ховар боор. Садыг шугумубиле ааи. Хаажак-хаажак «кылан-караларлы» эккел чыдар чолаачының путёвказында бижээнин-биле-даа адырга, чүктүп документизин-даа көөрге, арага сөөрткении бадыткап каан болур. Оиу ынаан КАИ ажылдакчызы эптиг ёзугаап, чолаачыга ак оруктү күзээр.

А кузовунда чүдүрген чүгү еске эт-бараан, азы кедээ ажыл-агыйның хереселдери болур, документизинде айтыкаиы база ыидыг, ынчалзадаа сөөрткеи чүгүнүи бүдүн-бүрүнүп ханаи көөрге, харын-даа «артык» чүк чоруур чолаачылар турар. Кандыг «артык» чүгүл дээрге ийи-чангыс пиил эвес, он чээрби, бир чүс, ийи чүс шил «кылан-каралар» болбазыкпе. «Че, кайнаам, ыидыг чүве турбас!» деп менээ удурланыр кижилер турар чадавас. Бадыткаарын ораалдажып көрейн.

Чоокта чаа чүве ийин. Тодаргайларга, май 17-де КАИ ажылдакчылары-биле Туран хоорайның поступунга турган бис. Бистиң сорулгавыс —машинаның эзирик-элээр мунуп чоруур темекпейлер турар чадавас дээш хынаары. Оон кадында сөөртүп чоруур чүгүи база көөр апаар. Дүрүм ыидыг. Артык-дудуу чүве-даа ап алган чоруур чадавас.

Мынаыг элдептиг чүүлду ол оруктаи турда эскердим. Бистии республикаже киргеи орар машиналарның хөй кезиидезиитир суксуииуи ыиаап чорууру. Ол хүи каш шак дургулуида турган, хөй эвес машина ыиаавын, солуургаам аайлыг эвес. санап турдум, ийитиэн-биле 600 шиил арага аймаан бисче экээп турарын көруп кагдым. Чамдык кижилер ийи-бир шилдп эвес, а мөөи-мөөиу-биле экээр. Сукпак чурттуг Салчак Ким-оол деп хамааты 300 (!) шилдп экээп чытты. «Ол хире хөй арагаиы канчаарын ол?»— деп сонуургаарывыска, «Куда-дой эрттирер дээп иеп»—деп ханырлаар болду. Тес-Хем чурттуг М. Бичс-оол 150 шиил ыыл-арагалыг «аалдаи» чаныи чыдыр, база-ла «куда» дээр.

Айлаптаас, «кара хүүдеэ» туруп алган боор мен дээш, даартазында база ол оруккa туруп алдым. Дүүнгү байдал хевээр. Арага сөөрткеи кижиле хөй. Красноярск машиналарының бирээзиниң башкарыкчызы Ряженко деп хамааты (адыи бижип албаандышкажыл. А ыидыг арагалаштыкын эки чүвеге чедирер бе? Алгып-кыриып, шоп-соода. оон кедереве өлүрүкүпчилиржир чорукка чедер. Ип-дадай! А бистиң республикавыста ол хөвүр бе? Ыидазында эзирик кижилер онумопу үүлгеткеп, ыидыг халап болган диижии чүгаалажып тур ышкажыл бис. Оон бир чылдагааны — эзиртир суксуп сөөртүп турарывыстың бир уржуу-дур.

Араганың ханы оок-биле доостур бе? Чок. Чүү-даа түве өртек-үнелиг болгай, араганы акша-биле садып алыр апаар. А бистиң республикавыстың банкыларынга саарлыр үжүрлүг муи-муи акша кожаларывыстың касса планыиче кирип турар дээрии билир кижилер база хөй боор. Майның баштайгы дөрт хонуунда бистиң республиканың хамаатылары Саяи ыидыидан 9 муи рубльдиң арагазын кирип эккелген эвеспе. Байырлал хүиперии таварышкан болгай, арага садар эвес. ол хирезиидe каш хонуктарда 9 муи рубльди кожавыстың кассазынче кирер каапкан-дыр бис. Ол түгле хынаттынган машиналардан тывылганы-дыр, а хынаттынмааны та чеже! Оон уламыидан «банкыда акпа чок» дээп чыддагаалнар үнүп, чамдыкта шалыпчыстың безии саадан турарып билир кижилер бар ирги бе?

Араганың оон дора бир уржуу бар. Чүл дээрге эзиртир суксуи аймаан бистиң республикага чиижек өртекбиле садар чорук. Өртken чылын милиция ажылдакчылары араганы чиижек өртек-биле садып турганының 27 фактызын плереткеи. Иипти түүү 7 муи рубль арагаиы 34 кижи садып турда туткан-дыр. Бо база долу эвес сан болгай, туттурбааны та чеже.

А бо чылын база байдал оон дээредевес. Өртken дөрт аида оп бир таварыга болган чорду. А оларны сайгарып көөрге, чүгле олча-ажык сүрген, чиижек кижилер бистиң республикага талон-системазын ажыглаи, боттарының кармашкарын «душтеп» алыр дээш аар өртекке арага садып тургулаап.

Бо чылдың март эгезиинде Бпи-Хеминиң Аржаан суурга хуу машиналыг Рачко ирейкадай оок чурттакчыларынга арага садып турган. Бир шилдиң өртээ түрметтеп садар кылдыр доктаатканындан оранчок улуг. Кажап милиция ажылдакчылары оларны тудуп алганда, артыкка киирип алган «орулгазы» 500 рубль ажа берген турган.

А Красноярскиниң медицина институтуиуи студентилери Ермаков, Любимов, Алексеев, Гриштейи олар Саяи дээрбээ-биле чорааит. Шеминге, Хорум-Даргга, Чадаанага кээп, араганы улуг өртекке садып турда туткан. Олар машиназын база аидарып турганнар. Ук студентилерниң «орулгазы» 200 хире рубль болган.

Ол-ла бөөр сөөртүп турар арагавыстың хайындан автомобиль аймаан эзиртир башкарар чоруктар кызырылбайн турар. Хүиүүн-не республика девискээрииге 18-тен 30 чедир эзирик чолаачылар туттуруп турар. Эзириктер сергедир черже 15-тен 40 чедир, чамдык хүииерде 80 чедир киирип турар...

Ол бүгүи болап орарга. Саяи д

Чоннуң 1989 чылда Бүгү-эвилел чизезиниң дугайында баш бурунгаар үндүрген

ТҮҢНЕЛДЕР

Тыва АССР-ниң чурттакчы чонунуң, ону хоорай чурттакчыларынга болгаш көдээ суурлар чурттакчыларынга хувааганының, эр, херээженниинг талазы-биле болгаш Кызыл хоорайга болгаш административтиг районнарга хувааганының талазы-биле 1989 чылдың январь 12-де болган Бүгү-эвилел чизезиниин түңнелдерин республиканың Статистика эргелели дыннадып тур.

1. 1989 чылдың Бүгү-эвилел чизезин барымдаланып алырга, чурттакчы чонуң саны 309,3 муң кижи болган.

Республиканың чурттакчы чонунуң сөпүмүн 1989 чылдың чизези-биле ескерилгенин дараазында саннар көргүзүп турар (муң кижи):

1979 чылда (январь 17-де)—266,5

1989 чылда (январь 12-де)—309,3

1979 чылда чизе соонда эртикен он чылда республиканың чурттакчы чону 42,8 муң кижиге азы 16,1 хуу өскен.

2. Республиканың чурттакчы чонуң хоорай болгаш көдээ чурттакчыларынга хувааганында ескерилгелерин дараазында саннар көргүзүп турар:

(1.—чылдар: 2—чурттакчы чон, муң кижи; 3—ооң иштинде хоорай чурттакчылары; 4—көдээ чурттакчылар; 5—хуу-биле алырга хоорай чурттакчылары; 6—көдээ чурттакчылар).

1	2	3	4	5	6
1979	266,5	113,3	153,2	42,5	57,5
1989	309,3	145,7	163,6	47,1	52,9

1979 чылдың-биле деңнээрге, хоорай чурттакчылары 32,4 муң кижиге, көдээниң чурттакчылары 10,4 муң кижиге өскен.

Чурттакчы чонуң эр, херээженниинг талазы-биле хувааганы 1989 чылдың чизези-биле алырга мындыг: (1—чурттакчы чон, муң кижи; 2—ооң иштинде эр улус; 3—херээженнер).

	1	2	3
АССР-деп иштинде	309,3	151,9	157,4

Херээжен улустуң саны эр улустуңдан 5,5 муң кижиге көвүдээн.

3. Кызыл хоорайның болгаш республиканың районнарының чурттакчыларының санын чизе ёзугаар көргүзерге мындыг: (1 январь 12-де чоннуң саны (муң кижи). Шуптузу; 2— ооң иштинде хоорай чурттакчылары; 3—көдээ чурттакчылар; 4—1989 чылды 1979 чылга деңнээрге хуу-биле (бүтү чурттакчы)

	1	2	3	4
АССР-деп иштинде:				
ооң иштинде:	309,3	145,7	163,6	116,1
Кызыл хоорай	84,7	84,7	—	128,3
Бай-Тайга район	13,4	—	13,4	105,5
Барыын-Хемчик район	31,5	21	10,5	105
Чөөн-Хемчик район	22,8	10,8	12	106,5
Каа-Хем район	15	—	15	111,9
Кызыл район	22,2	7,3	14,9	130,6
Монгун-Тайга район	5,6	—	5,6	150
Өвүр район	8,9	—	8,9	111,3
Бии-Хем район	14,2	5,9	8,3	108,4
Сут-Хөл район	12	—	12	105,3
Тожу район	6,5	—	6,5	120,3
Таңды район	23,6	5,9	17,7	108,3
Тес-Хем район	10,4	—	10,4	114,3
Улуг-Хем район	29,9	10,1	19,8	116,3
Эрзин район	8,6	—	8,6	114,7

Чоннуң Бүгү-эвилел чизезиниң материалдарын автоматчыдылганың дузазы-биле ажылдап кылганының соонда чоннуң санын ылап шынныы-биле көргүзер.

СТАТИСТИКАНЫҢ РЕСПУБЛИКА ЭРГЕЛЕЛИ.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаамал комиссиязында

ЧЕРНИҢ АЖЫГЛАЛЫН ЧУРУМЧУДАР

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Агроүлетүүр компле, кизиниң талазы-биле доктаамал комиссиязының хуралы болгай. Анаа «РСФСР-ниң чер кодексизин сагыр туралының талазы-биле улус депутаттарының Кызыл район Совединии ажылының дугайында» Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Агроүлетүүр компдекизиниң талазы-биле доктаамал комиссиязының 1987 чылдың октябрь 5-те үндүрген шиитпиринің күүседезиниң чоруп туралының дугайында айтырыгны чугаалашкан. Ол талазы-биле улус депутаттарының район Совединиң күүсекчи комитединиң даргазы А. Н. Барковтуң илеткелин дыннадп.

Улус депутаттарының район Совединиң күүсекчи комитеди болгаш ооң алдында ведомстволар чер кодексизин сагыр талазы-биле доктаамал комиссиының шиитпирин күүседир талазы-биле чамдык ажылдарны кылганын комиссиянын хуралындан демдеглээн.

Чер-чер Советтери, совхозтарның удуртукчулары, чер тургузуунуң болгаш агрохимия албанының ажылдактылары черни чемнинчилер болгаш ооң дүүтүкүрүп, суттарылга системаларын сайгыладыр, ажыглал чок черлерге тарылга полчеттирилгенин чорудар хемчегларин ап келген.

Район Совединиң күүсекчи комитеди чер ажылында четпестерни чайладыр талазы-биле тускай ап чорудар хемчегларин ажыдап кылгап, агроүлетүүр каттыжымышкыны болгаш Советтерниң күүскомнарынга болгаш районуң совхозтарынга тарадып, таныштырып чоруткан.

Агроүлетүүр каттыжымышкынының 1990 чылга чедир «Белок» деп программазының ап чорудар хемчегларинде илаптыг сиген кезер болгаш одар шөлдерин үндезинип-биле эки-жидерин көрген болгаш анаа үндезилеп хей чылдыг сиген-перинің, ооң иштинде бобоңун чүзеннерининң будүрүлгезин көвүдезиринің айыткан.

Ол ышкаш программада чаңгыс чылдыг сигензерни илаптыг бедик белоктуг хочак-тараа, суда холумакты болгаш рапсты дөвүдедирин көрдүнгеп.

Амгы үеде чер ажылында эртемге үндезилеттингеп системаны ажыглап ажылдап турар.

Ооң-биле чергелештир чер дугайында хоойлуну сагыыр талазы-биле районнуң Советтеринде четпестер барын доктаамал комиссияның хуралывзин айыткан. Улус депутаттарының район Совединиң күүсекому, агроүлетүүр каттыжымышкыны болгаш оларның чер тургузуунуң албаны бүдүрүлгелерге, албан черлеринге болгаш организацияларга тускайлап берген черлерин ажыглап, оларның хайгаарал-ын сагыр туралын хынаарга албайн келген.

Кызыл — Сарыг-Сеп автомагистралының «Кок-Тей» сүт-бараан фермазынче оруктарны тударынга карьерлер, ол ышкаш Кызылдың ыяш ажыл-агыйының участогунуң чанында карьер үр үеник иштинде октаттынган болгап тудугунуң, амыдыралдың ияшбүрү бокталын төп, РСФСР-ниң чер кодексизиниң 29-ку чүүлүүне улуг хажыдышкыннарны боддурган. Улус депутаттарының дыка хей шиитпирлеринде бүдүрүлгелерге, албан черлеринге болгаш организацияларга чернн тускайлап берген шиитпирлеринде оларны ажыглаарының байдалдарын болгаш хуусаварын айытпаан болгулаан. 1987 чылда № 6 протоколда № 131 шиитпирде Каа-Хем КМК-ының Кок-Тей деп черден школаны алгыдыр тударынга шөлдү асфальтылаарынга күүне курлавырындан 0,5 га черни карьер кылдыр берген. Ол карьерни ажыглаарының негелделерин болгаш хуусаавын ол шиитпирде айытпаан болган.

Район Совединиң күүсекчи комитеди күүне курлавырынган черни бүдүрүлгелерге, албан черлеринге болгаш организацияларга түр үеде ажыглаары-биле тускайлап берген, ону ажыглаар дугайында тускай шиитпирлерни бербейн турар. Ол черлерге черни түр када ажыглаары-биле берген, райкүүскомнуң шиитпиринге үндезилээн, оларның-биле керээни чарып албайн турар. Хамаарышкан кодээ ажыл-агый бүдүрүлгелериге черни быжыглап берип дугайында бирги үндүртүкчу ат салган, күүскомнуң сүлде демдектиг таңмазын баскан, быжыглаар ужуглуг.

Районда чамдык совхоздар, үзетпүр будүрүлгелер, түдүт организациялары черни алган, бок үнүштер-биле болган еске-дээ тавырымга чок түүлдер-биле бокталдырып турар. Ооң үламыдан хөрүүнүң болгап одар шөлдериниң байдалдарын бакылаадып турар. Анаа Эдегес-Аксының хаяа болгап керамиктиг материалдар будүрер заводунуң чөөн талазында деваскаарын үлетпүрүнүң артыкчылары-биле бокталдырганын чижекке киирип болур.

Улус депутаттарының район Совединиң күүсекчи комитеди будүрүлгелерге, организацияларга черни тускайлап берип шиитпирлеринде ону ажыглаарының негелделерин болгап хуусааларын долуулу-биле айытпайн турар. 1987 чылдың март 18-те үндүрген № 70 шиитпиринде Кызылдың күш фабриказынга 86 га черни чем культуралары тарыыры-биле доктаамал ажыглаары-биле быжыглаан. Ол чылдың март 18-те үндүрген № 69 шиитпири-биле «Кызыл» совхозка 10 га черни ногаа эстүүрүп-биле доктаамал быжыглаан. Ол шиитпирлерде ол черлер «Кок-Тей» совхозка бе, күүне курлавырынга хамаарылгалыг бе дээрзин айытпаан. «Кара-Хаак» совхозтуң ногаа шөлдериниң агротехниктиг чурумнарны сагывайн турарындан бок үнүштер үзүп. Ооң үламыдан хүжүүке багай салдарны чедирип турар.

Каа-Хем суур Совединиң күүскому черни тускайлап берип турарының дугайында хажыдышкыннарны болдуруп турары хынаалга үезинде илерээн.

Кызыл райпозу бажың тударын-биле Күнгуртүг суурга черни хөйлүг ёзугаар албаан.

Доктаамал комиссияның хурадынга Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар олуржуп, анаа дедиреглерни түзе чугаалаан.

Часкы хову ажылдары

ДЕМ ЧОК БЕЛЕТКЕНГЕН

«Барамы» совхоз — районнуң эң кол, улуг ажыл-агыйы. Ооң хову-шөлдериниг бо чылын 2444 га чаңгыс, хей чылдыг сигенин, 600 га кукуруза болгаш еске-дээ чулуктуг мал чемнерин, 2000 га тараа культураларын, 135 га ногаа биле картофельдын эстүүрүп, мурпуку чылдардан бедик дүжүттү алырын планнаан. Барлыктың суттарылга системазының девискээринде болганда, иштинде-биле 3529 га черге суттатты чорудар артазы бар. Бижиктиг-Хаяның 185 га шыгының га бүрүзүнден 20 центнерден эвээш эвес чайгаар үнген сигенин кезип алыр сорулга салдынган.

Совхозтуң гидротехниги Кызыл-оол Кинсан, агроному Шожукай Монгуш-биле кадыг шөлдерни эргип, шында дойлуп турар ажыл-иштиг сонуургап көрдүвүс.

Сөөлгү он чылдарда шында тараа шөлдериниң хемчээли улгаттырган. Кожазында «Шекпээр», ыраккы «Мөген-Бүрен» совхозтар безин ам картофельдын эстүүрүп, мал чемнин белеткеп турар апарган.

— Частың эрткен хүниеринде үргүлчүлээн хаттар хөрүүнүүн үстүкү каңдыпла сиңирген шыгын күргеды хадаан. Барлык хемниң бажында, хажыларында тайгаларның мекги хары, булук дожу ам-даа эриизин—деп, Кызыл-оол Кинсан чугаалаат, адаан, кылыларын бетонналп бутага эдертип чедире берген. Тар бута иштин кудуг бадып чыдар сугнуң терең 40 сантиметрден аппас болду.

Тимур Күжүттиң 12 кижиден тургустунган бот-орулга-чарылгалыг механизастаан авеноузуна ийи эзлег-биле ажылдаар кылдыр чаштыкшиналдырып чаштырар 6 агрегатты бижиглаан. Оон аңгыда 44 суттатчы аңгы-аңгы звеноларда үстүү алган хол-биле ажыдап турар. Хоочуң суттатчылар — Күшажыдың Кызыл Тук орденнин адилекчизи Шыдыраа Хомушку биле Очур-оол Хомушкунуң звеноларының 300 ажыг га сиген үнер шөлдерин суттарып четтиткеген. Арбаа Салчактың звеноузунда 600 ганы бижиглаан, ам даараниде Калбак-Тей баарында 84 ганы суттарып алган.

Коңгергей деп черде СЭКП райкомунуң кежигүнү Шапан-оол Сааның сигенин өстүрер болгаш совхозуна кезап, сараатган хүлээдир 19 кижилиг, 9 трактордуг механизастаан авеноузу турланда апрель айның 5-те-ле көжүп чеде берген. Эрткен чылын 186 га хей чылдыг сиген шөлүн 3 удаа суттаргам. оон 740 тонналы ап, районга оң дээре көргүзүлүг болган. Бо чылын техника болгаш кижи санын көвүдеткеп. шөлдерниң хемчээлин улгаттырган. Сигендеп аңгыда олар чулуктуг мал чемнерин база тарып өстүрер. Суг келбээнинден суттарылганы 50 хуу безин чедирбээнин хомудап чугаалаалар.

Майның баштайгы 7 хонуунда бута дамчып батжан сугнуң шупгузуун «Шекпээр» совхозка 300 га черни суттарып алыры-биле ооңур бүүгаар бээр ужурга таварымчаан.

Тараа культураларының бүгү шелүн Сеспе Ооржак биле Маадыр Алдын-оолдуң звеноларының дедге үлежин алган. Сөөлгү хүниерге чедип шык безырышкынын ВИГ 3 деп ямелеңчек илиирлер-биле чорудуп, катоктаашкынын кылган. Минералдыг чемнинчилгелер төгер ажылдар үргүлчүлеп турар. Тараа айлааң колдуунда Шыраа-Бу-лак тайгаларының эдектери суг чок черлерге терыыр. Хонделинде болгаш Барлык шөлдериниде 300 га черниң 70 ганы сугну алган. Чаштырылгаже ам бо хүниерде масалыы-биле кирген. Баштай интенсивтиг технологияны ажыглаар 200 га кызыл-тас шөлдериниден эвээш. Чаштырар үрезиниинг пормазын турғузар, сеңилкаларны ыяк хыпаар, анаа мрады чаштырар сошниктерни тын тааришты-рар ажылларже кол кичээлгейни салып турар.

Ховунуң ажыл-ишчилери үстүкү удуртур органнарның командазы, тускай айтышкынары чокка тус черниң агаар-бойдузунуң байдалын өөренип көрүп тургап. тарылганы, суттарылганы кажан, капчаар чорударын арасында сумслежип, кылып турар ажылының төнчү түнели дээш бот-бапкарның, эрес-шудургу ажылдап турарын анаа барган кижи дорааи-па эскерип каар.

Харысалгалыг кампанияда четпестерни, чедир кылдыммайн турар ажылдарны, дүн, хүн чок ажылдап турар кижилерниң ажылдаар, чурттааларына тааримчалыг байдалдар ам-даа тургустунмаанын база көрдүм. Агроном-ның хову-шөлдер эргинр машиназын манап, совхоз конторазының чанында турумда, совхозтуң трактористери, коммунист Михаил Хертек келгеп, төп шанга ынаа-ла доктаап, АВМ-ниң столовазының, улус чурттаар бажыңнарының амгы байдалын сонгурган көзүүн сүмелээн. Чүс катап дыннаарының орнуна чаңгыс катап көзүүн хөрө дижир болгай. Анаа чеде бердинис. АВМ-ге бо чылын 300 тонна ветаминниг сигсн далганын белеткээрин планнаан. Ажыл анаа пүүл айга желээр турбуже, байдал, шынап-ла, дүүгүренчиг. АВМ-ниң аланга депутаттарының дыка хей шиитпирлеринде будүрүлгелерге, албан черлеринге болгаш организацияларга черни тускайлап берген шиитпирлеринде оларны ажыглаарының байдалдарын болгаш хуусаварын айытпаан болгулаан. 1987 чылда № 6 протоколда № 131 шиитпирде Каа-Хем КМК-ының Кок-Тей деп черден школаны алгыдыр тударынга шөлдү асфальтылаарынга күүне курлавырындан 0,5 га черни карьер кылдыр берген. Ол карьерни ажыглаарының негелделерин болгаш хуусаавын ол шиитпирде айытпаан болган.

Район Совединиң күүсекчи комитеди күүне курлавырынган черни будүрүлгелерге, албан черлеринге болгаш организацияларга түр үеде ажыглаары-биле тускайлап берген, ону ажыглаар дугайында тускай шиитпирлеринде ону ажыглаарының негелделерин болгаш хуусаавын долуулу-биле айытпайн турар. 1987 чылдың март 18-те үндүрген № 70 шиитпиринде Кызылдың күш фабриказынга 86 га черни чем культуралары тарыыры-биле доктаамал ажыглаары-биле быжыглаан. Ол чылдың март 18-те үндүрген № 69 шиитпири-биле «Кызыл» совхозка 10 га черни ногаа эстүүрүп-биле доктаамал быжыглаан. Ол шиитпирлерде ол черлер «Кок-Тей» совхозка бе, күүне курлавырынга хамаарылгалыг бе дээрзин айытпаан. «Кара-Хаак» совхозтуң ногаа шөлдериниң агротехниктиг чурумнарны сагывайн турарындан бок үнүштер үзүп. Ооң үламыдан хүжүүке багай салдарны чедирип турар.

Каа-Хем суур Совединиң күүскому черни тускайлап берип турарының дугайында хажыдышкыннарны болдуруп турары хынаалга үезинде илерээн.

Кызыл райпозу бажың тударын-биле Күнгуртүг суурга черни хөйлүг ёзугаар албаан.

Доктаамал комиссияның хурадынга Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар олуржуп, анаа дедиреглерни түзе чугаалаан.

САНАЛЫМ МЫНДЫГ

Хей-иштинниг корум-чурумун үрээр чоруктар барын, аныяктарны ажылга хаара тудар дугайында чугаа чорун турарын хей үрүглуг не кижи болгап хайгаарап турар мен. Кыдыынадан хайгаарамчы болуп, анаа олурарга найыы боор, мынангат ол талазы-биле бодалыымы маңаа-даа бол хиирип көрейн. Айтырыгларны чогумчалыг шиитпирлээринге хемнинг-даа бол хууда үлүүм болгай. Чурум үрээшкиннери аныяк кижи бүрүзүнге хамаарышпас деп чүве биладингир. Ажыл-агыйлы.., тускай мергежилдиг, машина-техниканы билдиндиг-биле башкарып чоруур оолдар, уруглар кайы хей. Чамыктарны мындыг-дыр харын, чер кезип, ажыл кылбайн чоруп турар. Улустуң иденнеевин күп-биле үштүп кезип алырлар база бар, боду күш үндүрүп ажыл кылбайн, адаңнезилин талыынга чуртпан, белен «азыралдаа» үнмейн турарлар база бар. Оон кедерезе, сорганыр, мындыг байдал кижиниң кажан-даа эки чүүлге чедирбес, боданыр болза эки, мындыг таварыштада, ада-не харысалгазын бединдер, уруг-дарыынын сагыш-сеткилинче дорт кирер, аргажүмезин бээр ужурлуг. Оон башка, кызымыс азы оглуүс хайгаарадган шүүт үнүп болгай.

Чер-черде хей-иштиг организациялар, херээженнер чөвүлделери, профкомнар чон ортузунга кижизидилге ажыыдып чонуун чурттап турар черинин айбы-биле дээштиг кылдыр чорудар болза эки, эректелдевейн, тодаргай, кескү ажыл чорудар үе келген. Хоойлу-дурумле чөө чүүлдерин, ескерилгелерин ажылдың ялзы-бүрү арга-хевирлерин ажыглап, уруг-дарыга чедир тодылбырлаары чугула. Анаа хамаарыштыр оларның боттарының бодалдарын радио, телевидение, солуннар дамчыштыр чүге дыннап болбазыл?

Аныяктарны ажылга хаара тудар талазы-биле чамдык хемчегларни ап эгелээнин солуннардан номчуп тур бис, эки-дир. Тодаргай ажыл-херек дээрниис ол. Аныяк оолдар, кыстарны ажылга киирер, дет-кимче көргүзер херекке удуртукчулар идепкейлиг киржир болза деп күзээр мен.

Кара-ыяк ОЮН.
Кызыл хоорай.

Коммунист, ооң ажыл-херээ

СЕТКИЛИНДЕН БЕРДИНГЕН

Аныяк коммунист Николай Күжүттиң хары чаа-ла үжеп ажыл чоруур. Ооң ажыл, мергежилп— «Ишкин» совхозтуң Кызыл-Тайга салбырында Инек-Дашта бот-орулга-чарылгалыг бригаданың кожигүнү, механизатор. Күш-ажылчы намдары-биле кыска танышжарга мындыг. Ол ажыг чыл бурунгаар орта-лыкта дег каалама ажыы орук турбаан. Теория кыынга өөренип алган билигларин трактортга холбап, «кан аътты» дынын дыңзыг тудуп, бодун анаа чанчыктырарынга хей-ле дерип, күштү үндүргеп. Чедир кылбаан ажылы. чамчыларды дээш чемеледдерни ап-даа келгеп. Алыындан ажылга кыымнак, техникага сонуургалдыг чүткүлү оларны ажып эрткеп.

Механизатораун ижи часкы, күскү хову ажылдарыбиле кыызгаарламзс, чайын мал чемнинн белеткелинге, кыжын ынай-бээр чүктер соортуп дээш кыдыр-ла ажылдар хей. Ылаңгыя кадыр берттерде ажылдап, чөптээрептер болза, ам чаа туттунар бажыңнарны болгап суурда албан организацияларны олче кожар апаар бис. Ынчаш ыт-хөөдеп адырлып, аргаар чүгээртээр апаар — деп, ол чугаалады.

Ак-Довуракты ТЭЦ-те 8 котёл бар. Ол ам чүгле ийи бүс бээр, чырыкты ооң аңгылаан. Ынчангаш ооң күжү четпир. Ам чаңгыс арга—демисежип, сумележип турган бо айтырыгны чоокку үеде шиитпирлээря чугула апарган.

— Кышкы үеде суурлуң агаарының хирлениң, баксырап турарын, ооң арыг-сиинниин ам-даа четпезин сессияларга, хуралларга депутаттар, чөө чугаалажып, экология айтырыгны көдүрүп турар. Бо талазы-биле тускай планны ажылдап кылган, чамдык удуртукчуларны суур Советиниң сессиязынга, күүскомга ыяшаар бис—деп. Кызыл-Мажалык суур Советиниң күүскомунуң даргазы С. Ч. Ооржак чугаалады.

Суурувуста чамдык будүүргелге чердери, албан организациялар чүгле агаар-бойдусту баксыраып турар эвес, а хемнерни, сутларны бокталаныр турар.

Хөрлээ МОНГУШ.

АРГА-АРЫГНЫ КАМГАЛААЛ

Бичии-ле черден өртүү өөскүдүп болгу дег, хадыын каап турар каак хүннер бо хүннерде туруп турар. Бо хүннерде республиканың арга-арыгларынга 4414 гектар шөлге 116 өрт болган. Эрткен чылдың бо үезинде болгузаан өрттерге көөрде ооң саны хей. Арга-арыгның өрттенин турарының кол-ла чылдагааны түе черлерниң чурттакчыларының оваармыча чок чоруунган база тараа хооразуну өрттеткенинден боон турар. Чүгле май айның эрткен хонуктарында безин тараа хоорazуну өрттеткенинден 9 черге арга-арыг өрттенген. Балгазын болгап Бай-Хаак орумук школаларының өөреникчилериниң слёдуп эртирип турар үеде арга-арыгга өрт халаавын болдурбазының чурумун өөренирикчилер сагывайн баргашындан ийи черге өрт болган. Севи суунуң чурттакчызы В. Кошкаровтуң бүрүүзу-биле арга-арыг база өрттенген.

ХАМААТЫЛАР!

Арга иштинге кыскан өрттү өжүрелиге көөрде, ону бай удур болдурбазы белен дээрзин УТПАҢАР. Арга-арыгны өрттен камгалаарынга идепкейлиг киржиңер!

Арга-арыг иштинге чораап, от-биле оваарымчалыг болуңар, өрттү болдурбазының дүүмнерин шыгыы сагыңар!

Ине бүрүлүг ыяштар тараан черлерге, торфтуг тудаа черлерге, сигсин кургап калган черлерге одаг кыымепаңар. Арга-арыг иштинге болгап арга-арыг чоогунда шөлдерге сигсн өрттетпеңер. Арга иштинге чораап таакпы тырткаш, таакпыларны недилиг кылдыр өжүрүп каап турушар. Кыпсыш каак одагны ээп кагбанар!

Арга-арыг иштинге өрт хып турарын көрүп калгынарда, ону өжүрер хемчегларни алыңар. Ол өрттү өжүрүп шыдаавайн барымарга, арга-арыг ажылдаачылаарынга, тагаа черинге чок болза улус депутаттарының чер-чер Советтеринге дүргеп дыңнадыңар.

ТЫВАНЫҢ АРГА-ЫЯШ АҖЫЛ-АГЫЙ ДЕВИСКЭЭР. БҮДҮРҮЛГЕ КАТТЫЖЫЫШКЫНЫ.

Чурттала тудуу болгаш экология айтырыы

I. ЧАА ТУДУГЛАР НЕМЕЖИР

Кызыл-Мажалык суур чыл келген тудум өзүп, сайгырап, хоорай хевирлиг апар чыдар. Суурнуң чаагайжыдылгазынче, ногаанчыдылгазынче соолгу үеде кичээнгей улгаткан. Чыл бүрүде хей-хей чурттала бажыңнары, үлетпүр будүрүлгелер, культура албан черлери немежип турар. Чүгле эрткен чылын безин суурга 32 ог.бүле чурттала бажыңнарын алган. Бо чылын ийи кезек Культура бажыңын, 18 авал чурттаар бир, ийи авал чурттаар 20 ажыг бажыңнарны ажылдала киирер.

Бистиң чурттувуста чурттакчы чонуу 2000 чылга чедир аңгы чурттала бажыңы, квартира-биле хандырар дугайында тодаргай программазы үлүзүп алган. Ам ону боттандырары-биле чогуур хемчегларын ап турар. Бистиң рабовда база 2000 чылга чедир чурттала бажыңнары тударының программазын ажылдап кылып турар.

Чоокку чылдарда Кызыл-Мажалык суурга кап чурттала, албан бажыңнары тудуларын, бо талазы-биле кап-дуут планнаан барын чугаалап бээрин райониун архитектору Юрий Хомбаевич Сенгеловтан дилээрямге мынча дидим:

— Кызыл-Мажалыкка чурттала бажыңнарын болгап албан организацияларның тудуун чаартып, немелде тудуглар тудар талазы-биле 2000 чылга чедир программазы ажылдап кылып турар бис. Бо удаазы 1995 чылга чедир бистиң суурга кандыг-кандыг чурттала бажыңнары. Чүү ажылдаага киирерин чугаалап көрейн. Бир дугаарында демлеглексеп каап турар чүвем амыдыралга боттандырарыбиле бүгү организациялар боттарының ажылчыннарынга чурттала бажыңнарын тудуп эгелээн. Эрткен чылын 5 организация бажыңнар туткан. Ооң аңгыда чурттакчылар күрүпезер чолам акша алтап, боттарынга бажың тудуп эгелээн болгай. Бажың тудуп, септээр кооперативтер база тургустунуп турар. Суурга 1991 чылга чедир 18 авал чурттаар 6 бажың (108 квартира), 10 садыгжы ажылдаар магазинин, 140 урутлар турар сазы, 16 авал чурттаар үш, 18 авал чурттаар сес, 20, 22 авал чурттаар дөрт-дөрт болгап 28, 30 авал чурттаар бир-бир бажыңнарны, азы 398 квартираны ажылдап-

2. ДҮРГЕКТЕЛГЕН ЫШ

Беш-алды чыл иштинде суурувуска кайы хире хей чурттала бажыңнары, албан организациялар туттунардыр. Ол өөрүнчүг.

Ынчалза-даа мени бир айтырыг дүвүредип чоруур. Ол дугайын бижип керейн. Кызыл-Мажалыывыстың кыры ынчан кандыг турарыл? Ам безин эртен, кежээ кандыгдыр — кара ыш дүй туда берген.

Дыштанылганың болгап культуранын Чүргүй-оол Хомушку аттыг парыгынга агаарлап чораап, хем кыдынга кап ишкү, хой кадарган утбайга ужуражып, ол малдың ак-чүзүнүн сонуургай бердим. Ангор ак ешкүлерин көөрге, карагымаар-даа, көк-даа апаргыланып, а ойлар база мындыг. Ак, Алаштың ешкү, хою болза мындыг ешүт эвес болгай. Хүннүн-не ярыг иштинге оттап чоруур бо малдың өкү чүге өскерилгенил?

— Хамык ужур суурда котельнаялардан, чурттала бажыңнарындан үүп турар ыышта-ла болгай. Арга-арыг от-сиген. хар шүүтү кара хөө болган. Ынчангат бо малдарның өңүн көр даап, шүүтү кара хөө. Чазын луғун кыргып алгаш. кап-даа катап чуурга, арылбас боорлур — деп, кадарчы чугаалады. Ооң чугаазы дүүлүг шын. А кижилерге моон хораазы кайы хирей?

Суурнуң кырында ярыг агаар кейлбес. Ак-Довурак хоорай-биле тутуг бергеп кара ыш ыраакы апаргап. Ол кайнын көөп турарыл? Суурнуң ортузунда эң хей карбыш үүп турар узун, чолдак хоолайлар хей алырлыг коммунал ажыл-агый черинге хамаажыр. Мында ыш арыглаар дериг-херекселлер кылынмаан. Оон-биле кожа мят ажыл-агыйының, универмагтың, ураң чүүл школазының, почтанын, райкүүскомнуң, райпонуң, ИХК-ның узун хоолайларынган үнген ыш тутуг бээр. Суурнуң төөчинде турар чөөе котельная бардыр?

Кат чыл бурунгаар суурда албан черлерин эът комбинатында тутунган котельная-биле чылыдар, немелде котельналар тутпас деп шиитпир хүлээп аллынган. Ол күүсеттинмейн барган. Эът комбинадының котельнаязында салган дерт котёлдарны ажыглаары болдунмас болган. Бир эвес ону чогуур үеэнде, тускай телевилел бүүгаар шыырлыг кылып алган болза, бүтү суурнуң ышкы-биле хандырып болур күүлүг. Ам оон үүп турар ыш суурнуң бир чартыын хөмө ап турар. Котельнаңда дээр дең турарын чугаалаан

ДЕВИСКЭЭРЛЕР

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар олуржуп, анаа дедиреглерни түзе чугаалаан.

Ооң-биле чергелештир чер дугайында хоойлуну сагыыр талазы-биле районнуң Советтеринде четпестер барын доктаамал комиссияның хуралывзин айытпаан. Улус депутаттарының район Совединиң күүсекому, агроүлетүүр каттыжымышкыны болгаш оларның чер тургузуунуң албаны бүдүрүлгелерге, албан черлеринге болгаш организацияларга тускайлап берген черлерин ажыглап, оларның хайгаарал-ын сагыр туралын хынаарга албайн келген.

Кызыл — Сарыг-Сеп автомагистралының «Кок-Тей» сүт-бараан фермазынче оруктарны тударынга карьерлер, ол ышкаш Кызылдың ыяш ажыл-агыйының участогунуң чанында карьер үр үеник иштинде октаттынган болгап тудугунуң, амыдыралдың ияшбүрү бокталын төп, РСФСР-ниң чер кодексизиниң 29-ку чүүлүүне улуг хажыдышкыннарны боддурган. Улус депутаттарының дыка хей шиитпирлеринде будүрүлгелерге, албан черлеринге болгаш организацияларга черни тускайлап берген шиитпирлеринде оларны ажыглаарының байдалдарын болгаш хуусаварын айытпаан болгулаан. 1987 чылда № 6 протоколда № 131 шиитпирде Каа-Хем КМК-ының Кок-Тей деп черден школаны алгыдыр тударынга шөлдү асфальтылаарынга күүне курлавырындан 0,5 га черни карьер кылдыр берген. Ол карьерни ажыглаарының негелделерин болгаш хуусаавын ол шиитпирде айытпаан болган.

Район Совединиң күүсекчи комитеди күүне курлавырынган черни будүрүлгелерге, албан черлеринге болгаш организацияларга түр үеде ажыглаары-биле тускайлап берген, ону ажыглаар дугайында тускай шиитпирлеринде ону ажыглаарының негелделерин болгаш хуусаварын долуулу-биле айытпайн турар. 1987 чылдың март 18-те үндүрген № 70 шиитпиринде Кызылдың күш фабриказынга 86 га черни чем культуралары тарыыры-биле доктаамал ажыглаары-биле быжыглаан. Ол чылдың март 18-те үндүрген № 69 шиитпири-биле «Кызыл» совхозка 10 га черни ногаа эстүүрүп-биле доктаамал быжыглаан. Ол шиитпирлерде ол черлер «Кок-Тей» совхозка бе, күүне курлавырынга хамаарылгалыг бе дээрзин айытпаан. «Кара-Хаак» совхозтуң ногаа шөлдериниң агротехниктиг чурумнарны сагывайн турарындан бок үнүштер үзүп. Ооң үламыдан хүжүүке багай салдарны чедирип турар.

Каа-Хем суур Совединиң күүскому черни тускайлап берип турарының дугайында хажыдышкыннарны болдуруп турары хынаалга үезинде илерээн.

Кызыл райпозу бажың тударын-биле Күнгуртүг суурга черни хөйлүг ёзугаар албаан.

Доктаамал комиссияның хурадынга Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар олуржуп, анаа дедиреглерни түзе чугаалаан.

СУУРУВУС КЫРЫ АРЫГ ТУРЗУН

га киирерин планнап турар. А 1995 чылга чедир 150 орунныг ааптчылар бажыңын, 120 орунныг интернатты, 75 олуттуг автовокзалды, 150 олуттуг Пионерлер бажыңын, 784 олуттуг школаны, 280 орунныг уруглар ясли-садын, 900 кижини хүлээп алыр поликлиниканы тудуп кылыр.

Ооң аңгыда ном садының, аптеканы тудар, мал эмчилеринин, райкүүскомнуң иштинки херектер киллизиниң, санхөө, күрестрах киллистеринге, пөөриг комиссариадынга албан черлерин тудар. Чылда 10-12 млн. түүйбу будүрер кыдыыр түүйбу заводунуң эде дериишкинин чорудар. Бо бүгүнү тудуп шыдаптар болзувусса, бажың айтырыы ажыглыр, суурувус үлам сайырап хөгжүүр — деп, ол чугаалады.

ШЫЫ

ЧАҢГЫС-МЫЙЫС

Болган таварылга

Бо төөгү бөжеи чылдарның ортаи үезинде болган түве. Ачам шагда-ла пенсияже үне бергеи. мичалга-даа эреии биеэ хевээр. Колхозка киртеп-ле, бодуңун каттыштырганы бир кодаи ииээп боду улаштыр кадара бергеи. Улуг-биченги холуштур шуптү бб бөш түве. Ол ииээ дыка-ла ескеп. А меи өглеиип алгаш, оон ийи дүгаар малтыны апарган меи. Пенсияже үпее-даа, чылдың-па быжааларын үүүп бергеш, ииээп кадарбышаан турган. Кыштаавые Сарыг-Бедиң Бичеэ-Кызыл дээр черде.

Боду шоолуг аппаес, дуржулгалыг аңчы эвес-даа бол, тыырак дээп аңчылар-биле ачам шида-хаал аъттанып-тап. Бир чылда хөй-ле дизе ийи хире чоруур, ол-ла. Ол чорупканда, оон курут келкирип черле көрбээн меи. Ылап-ла артыначактыг, слчалыг келир. Оон аъттаның аңнаапда үргүлүү олчалыг болурунуң чажыдың меи соолүнде, мырыңай өргелиг өлүг, өремелиг шайлыг аңаргаш, аң-па биллп каан меи. Таиданың эчы-даа, далайның кужу-даа: «Өлуруп ал менң»—дээп екпе, чүрээп деткеп боор эвес, ортеп-багга турар эвес. Таваржың, апаа чоокшулаары белиң берге.

Аңның ылап-ла бир черии чайлаш чок тып чедери, оларга үүүп кээр үезии шып тодарадың, оон караанның кескүзүидеп, кулааның дыпапгырындаи, дүмүүнүң чыткырындаи чайлап алыры тоң-па берге. Арай дең-ле таваржың полаипде, аң-биле боолиуң аразының хемчээлии шын тыг. харааллыңы ылаптыг салчары база иегеттиишп келип. Дезидеп, кавырагаап чорук база тыптың кээр. Адаптың соопда мажыны ама базыптар дооржуе, тылыжың дүргедээп турүп бээр, черде ыңгаш, хөй-ле хуумчаапы сагыыааже, аңчының күчели белеп-не боттапмас.

Ачамның аңнап чоола чүрүмүүүн магаалар. поопум. Чүгле өлүреп дээиеп өлүпеп, оскеэиге шүүт дегбес. Биеле кагаа күүп чүе. Кыптаг сөптеп, ачам-биле ийи хондур ажылдаап бис. Дүштеп алгаш, аътаның тең тудууста, ачам чугаалай-дыр:

— Орук айлы-биле Сеңгиң кашпалдарыңың хуума турар черлерии кежээки отарга көрүкеш чаиа бероэл, аңның кижеге аңнаар черлерии көрүп алыры артык эвес-ле болгай, оглум — дидир. Соңнуургалым хайның, соруқ киие-ле бердим.

Кежээки одар кидип турар үеде Кара-Чарык бажыңга үүүп келгеш, дураннап эгеледнис. «Кескү карактыг киижи эки көрө—дээп, дүрелиы ачам бөштай менче суиду. Ачамның айыткап черлерии үстүидеп адаанга чедир, бир талазыңдап бир талазыңга чедир эки-ле кардум—карактка ап болгу дег чүе черле ылдыкпеди. Ашакче дүреиыңы шилиптккеп, оон боозупүп тонаап үштүп каапкаш, иптии көрө бердим. Чүлүүттүиээп болду. Чүлүүүп үзалыңга арыг соопдак суккап, ийи сывыра тыртарымъ, ана күүиүг дег ыланайты берди. Дээри-даа аммур, диңиң бажың часпас эт-ле болгай.

Ачам бирээии эскере тыртып кагды ыпкаш.

— Ыы, Чаңгыс-Мыйыс. Чаңгыс-Мыйыс. Ылап-ла ол-дур, шоолуг шимчеп албас кайдыг-зай ак боор. Ишти мыөиай соолбургай. келеэ берген турар чүве-дир. Көрүп көрем, ырак эвес — дээп, аңар сымырапы азарак салаазы-биле чиге айтып берди. Чаңгыс-Мыйыс дээрге бистиң черде мырыңай сурагжаап те-ле болгай. Ачыларда ону көрбээп, таваржыпаап киижи-дал чок. Шимчалга-даа ону боолап диттингипгеп аңчы база чок. Деспен. Сеңгиң кашпалдарыңың «ээзи» ораипиы ондагай аңы, дээп болбас деиир мыйыс-даа дижирлер. Он-боо аксыңдан ону чайладып чоруур чепсээ — оон чаңгыс мыйызы ол. Бистиң черииң аңчыларында, улуг пазылыгларда аңның, ондүнде, хевиринде ондагай, өскелиг кылдыр кестүр аңнарны магдап бээр өлүрбес, кампап-хумагалаар чаңчыл быжың-биле дүрүмчээни-ле ылап.

Чаңгыс-Мыйыстың сураа дыпдагаңыпдап бээр аазап каш чылдаа эрте берген турган чүве. Меи ону хөлчок көрүксеп көрээп сокы мен. Ам күжүр Чаңгыс-Мыйыс дураным карааида, шыпап-ла, кестүп келди. Мен ажылдыр. мээче иорүп турган, ону эскербээп кижи болдум. Каре-ле эдээп: ол коичуг улуг сопнек чаңгыс мыйызының бажы кудурук аъзаиче кирген, ылдыртына бергеи-биле аңнаар черлерии көрүп алыры артык эвес-ле болгай, оглум — дидир. Соңнуургалым хайның, соруқ киие-ле бердим.

Кежээки одар кидип турар үеде Кара-Чарык бажыңга үүүп келгеш, дураннап эгеледнис. «Кескү карактыг киижи эки көрө—дээп, дүрелиы ачам дажжы бердиң. Бистиң ажык хөделиишкиниивисти Чаңгыс-Мыйыс амна көрүп каапты. Дыка-ла девиледи. Чорүп чадап кагды. Турган черииден чээрби бадым хире бар чорда чалыпка чеде бердиивис. Ону чалымга чыгай. улам-па чоокшулап ор бис. «Допкүүрап турарының күштүүн көрдең» — деп, ачам улам-на чоокшулап. чугаалаиып бар чор. А мээи кол-ла кичээнгейим ооң чаңгыс мыйызында. Анче баврда, аълыыстап аргамчы ап алгалывые эки боол-тур. Чаңгыс-Мыйысты оон-биле сыдымнап албаап болда, бистиң олче чоокшулаарывые берге болган. Мыйыстың бажының чоорту эвес, хепертеи эгли бергеи халаптың болган чылгагааны. ыңпап-ла, ол болду. Чаңгыс-биле чаңгыс кылдыр үмээп ол мыйыс чаа өүп үпүп орар үеде бир-ле күштүг чүве ону долуурдеи сый тааипканы чалдеп. Аңны аргамчы-биле ораай таап үзүргдүүс.

— Улуг Сеңгиңче чаңбораап, ужуруп алза кайчап бзарыл мону, ачай — деп дидимеиип алгаш. чугаалап-ла дүжүрүм эвеспе.

— Мыйызы соопга мзыртына бергеи аига дузаалзалы. Чопувус чоогларайп, аңчыларывые аппаң чогааи чер-чүртүвүстүп сурагжаап аңың кайчап өлүрүп чиир бис? Хоржок, оглум. Богдуиар деп тур. дүргеи салыпы— дээп, ачам аргамчының дээип арай боопда адырыптыг. Чаңгыс-Мыйыс халың ыпай боорда, ачамче сөгүүрээп-даа ыпкаш, бир иүстүге дүштү. Оон тура халаап, кадыр дагыы өрү кааңчадыр халып чоруй барты. Мыңыпай кырың ыкай ажа бээр кырынга тура дүшкеш, биеке мөгейгеиииг көрөпкеш, ыпдыиче ажа халый берди.

Доюпчуп БИЧЕ-ООЛ.
Тес-Хем райоп.

УЯРАВА, ХӨӨКҮЙ КУШКАШ

Беш наът бажыңның дөртжу наъдында чурттап турар бис. Хүн ажар чүже талазында балконнуг чүве. Оон дужунда тараан аныяк ыыптарның баштары дөртиү каътбиле дешпешкилей бергиизон. Чылыг дүжерге, сырый будуктарның, ногаан бүрүдериің аразында чижик куштаткаштар, ылаңгыя бора-хирилээр дүннеп хомгулаар. Часкы дан аткаш, хүн чээи чүктеп чаа-ла бакылап үүүп орда, чыжыртканйдыр эдиилеже өгелээрдер. Ол шимээниииг балкон дужунга чыдарга. эң баштай бүжүрганчыг, халлы коичуг бооп турду. Эртеи эрте оттур. хөгжүмпеп каапгарга, катап удуп чалап, аңчыгзының чыдар сеп. Сөөлүнде-сөөлүнде ол ыыт-шимээниңг. эртежи бичии чалгыпгыларга пат чаңчыгып калган меи.

Элдеп чүве, бир-ле элээп кичээнгейдиг хайгаарап турумда, балкон ыяжынга-даа, соңга чаагынга-даа олуруп алгаш. чайтыкайдыр эде бээр дидим бора-хирилээ тыптып келгеи. Харын бирде-бирде балкоп азының салып каап хеп сугар улуг хааржаам эрииида олуруп алгап дуп чок эдип оргулаар. Оон хепертеи ыыпы чидо бээр, бир көөрге, ушкапы-даа көзүбес. чок болгулаар. Көрбээиимде, та хартыгазы теп аппарган. та боду хоюп ужа бергеи дээп тоовае меп. Чок. оон эртеи, кежээ катап-па бора-хирилээ ол-ла чеплериие кээп хомгуланкаш, биеэ-ле кыйгырып турганзыг чаңгыс аай «ырыыны» ырлап олургулаар. Оон оруу база-ла ыңдыг: эң соолүнде хааржак эрииииге үр эвес этпилээп, ишмээп баар. Меи өскелерии-даа херекке албас. чаңгыс ол-ла өөрүлеп оякталып ээп турар дидим бора-хирилээии соолуургаар аиарган меи.

Бир-ле эртеи чүге дваднна хааржак кырынга олурган, чиде бээр кушкажыыдеп бодаап, коичуг ахар кедеи бергеи. хааржак-биле балконнуң хаиазының ирээында кызаа. чарык, хос терии бакылай бергеш, кайган калдым. Аксы-мурыу-даа билдирбее коичуг шевергии тудуп каап уя чыдыр! Даапшимээи үилүбезии кызып, аксы кайда ирги дээп оон-моон эптиг черлерден топтап бакылап, дилеп тур меи. Мурыуу чүче талазын бакылай бээрмге, богда суддеп, аът кара ыпкаи биичии үт кестүп келди. Шаарадаап меии көрө тыртып каапты ол-ла боор оң, аткаи оқ-кулаштыр, бажың кыдыы-биле хирт кылдыр ужуп унду. Ырак эвес хопа тыртып аллгап, мөидеп карак албайи, оон үиээп долганыдыр дээриледнп ужуп туруп берди. Биичии үттө мивар-ла мыжыраыр эткеп үпиер дыңнаапп, хыпы аастар кестүр. Чем эрээп күш төлдерии көөрген, уяиы тутканы магадап көрүп тур меи. Хеиаат-даа болза ажылгыр. тывыигыр, эрос, кажар кушкап боопгур. Уяиы пйи хопа аразында кыстыидыр, шалага дегбес кылдыр биичии орү тудуп алгап. Оиу курсаг ыт-сигеп, чөөк-биле ыяк аргып турган тутка. Шевергиииң калчаар оиу! Ол «тудуг материалдарыи», та кайы ырактаи, та каиы хүи дургузуида дажыглап келгеи кужур чүве?! Биичи-даа бол, черде кажар кудугур! Аксыи мурыуу чүкче үлүг бир яйииче кылдыр кылгап чылдагааиы — хат, чаңс дегбеиип дээп ыпчаигап. Балконга уя кылган чылдагааиы — кижилер чыртта ыпчаигап-па боор. Кижилер-биле ойиүктежип, оларның ажык-дүзелиң көруксеп чоорур кушкап-тыр ийии.

Ие кушкаштыы-даа, оон биичии төлдерии-даа азырап өгелээп мен. Хааржак кырынга биичии чалгыяк таваккa суг-даа кудуп, чиде-тараа уруп берип турган меи. Чаш төлдер чем чиксей бергеидеже мыжыртканчы бзар чүвелер. Салып бергеи чемнии арыдыпкап боор. Кижиге ыпгиип, чаңгыгың бар чыткап. Шоолуг ырады дегпеседаа. мыя бо—ийи-бир бөлыи черде бажың күчүиидыи ораР кушкап.

Кушкап оолдары хүи келгеи тудум-на. өлүп-дорүүп орган. Оларның үиү улам-на чидис-чидиг дыпиалыр апарган. Ылаңгыя эртеиги хүи үиүп орда, ие кушкаштыңдаа. оон төлдериии-даа ыры-моору улам киткей бээр. Чырык хүииүп үиүп орарынга өөрээп чижик куштарың хөгжүмүиде аичыгзынмас-даа, харын талдаар апарган меи. Оон дайлымы-биле харын «Чазыны» деп шүүдүкүү бижидим-даа. Ол бо ийии:

Чырык хүииүп үиеспиие,
Чылыг частың дүшкеииие
Чижик куштар өөрүп
хогген,
Чиртиипейиидир өдип орар.
Үүжелиг үиүгүүиге
Бузуп кыпгаан өргелер-
даа
Уие халаап, «чык-чык»
кыпгаш,
Буртуиайдыр маипаи
турар.
Өөр-өпөр малыпыс-даа
Адакпыр, чиик
дешкилежир.
А Кижи база ыпчи частыг
Өөрүшкүлүг утпуп алыр.
Чырык хүииүп үвериие.
Чылыг частың дүжериие,
Байыр тудуп, утпуклйи
баар,
Магадаваг чүве-ле чок?!

Бүгү-ле бойлус чазын оттуп, дирлир. Часкы хүииүп үиүп кээри кандыг-ла-бир изгтамчык байырлал ышкаи боор. Ажыг кижии, мзиигиы бора-хирилээ ышкап бичии чижик куштарың эдер, хогдээр-даа харыи чок. Олар ыпаң дээрге ыпдыптыр үр үпүрестар-даа, соонтаи хоргастаиып, кандыг-ла-бир ыжык черге хорүп олургулаар, дүиееп хомгулаар.

Ыпчаигап бо чылыг чаагай частың бот-хүүда балконнум дужунда кушкаштар-биле кады чиригеидир, өөрүшкү-маиайдыг үткүп алган меи. Ыпчалга-даа ол таварыпга мгдапчыг бооп доозулган. Майда бир-ле катап өөрөпгеи чаңым-биле, күш-даа бажында оттуп келдим. Күйт дээр күскүп, сайт дээр саасканп-даа чок. Карактарым дажиирже чара көрүп, аиаа-ла чымыр меи. Өөрээл ишгиииң ындазында шык. сооксумаарын-ла коичуг. Дашкаар дыпиаалаарыпга, ында чаңгыиыг бичии хогжүмүүлериииң ыыт-шимээии-даа сураг. Кезек болгаида-ла демгп-ле ие кушкап-па боор оң, мыя бо балкон ишгында шала таук-үүүк, үиш үп-биле эдип каап олурар. А оон уяда чаи төлдерии харыы-даа бербее мыидыг. Черде элдепсиигеп, балконче майкалыг үне халып келдим. Соогу коичуг! Дөмгп кушкаш хоя бергеш, мээи чоогумда хонар-хоппас чавыс үжүүп тур оң. Дегийтде үиеэ этпеп бажыпгтым: пймээи-не чок, аастар-даа аиыттыпмас мыидыг. Ыпаар көөрүиге, коргуиуг, оон кыро күй-биле домей болду. Бөзек аамайдаиып турган, ам-па куду черже болгаи мрак-моокче көрсүледнм. Пат кайгаи калдым: даглар башгарында хар чаапкап, куду черде крандаи дамдыпап турган суг, улуг хөиек эмиски ыпкаш, чоржайгыр дока бергеп кылаңайлыш чыдыр. Чүвеиии үжүруп ыпчаи биипи кайдым. Чодураалар чечектелип турар чзагай майда чаңгыс дүне доиат будуу ыпчаар чылбыртыи келгеи болду. Биягеи болдумза, күш төлдерии черде камгалап ап болур турган ийии! Бойдустуи үржуктуг аагы чалгыиалбаап чаптарны амы-тыыидаи ыпчаар тартап. А оон сооида, ештүг чүве эве, чылыг хүииер катап-па эгелээп.

Ам капчаар, үүрээм сарғый-сарғый, холдарым сирилей-сирилей, демгп уяны ола хевээрии дашкаар чалап үидүрүп, «орүукшудуп» каан меи. А хөөкүй ие кушкап мешп эдеге мырыиай чаиые далбаиайдыр ужуп-па чорду. «Күпі уяыыпгэ ыпаң» деп чүве ол-дур ийии! Оон сооида ол хөөкүй мээи балконумга, күруг черге эртеиии-не, кежээиии-не каш хонуктарда улай тужуксумаар үи-биле үии «ырыиы» түректп сарғыдыр базырып келгеи.

«Ам капчаар, үүрээ, хөөкүй кушкаш, келир чазын бистиң балконувуска үс-шевер үиң бээ кестүп кээр. Адаа чаш төлдериериии мыжыртиайдыр эдерии база катап таалап дыиаай бээр меи. Үүрээ, хөөкүй кушкаш!...»

Кечил-оол ЭКЕР-ООЛ.

ЭДЕ КӨРЗЕ

Эргим редакция, ескс бижикчилер-биле бир дөмей, мени дувүредип чоруур айтырыг — тыва дылдың хөгжүдедиишиң амгы үеде байдалы боп турар. Аиаа хамаарыштыр солуп арылпарынга чеже-даа материаллар үүгеп.

Ажыл-херек займ-биле республиканың кайы-даа булуңнарынга чеде бээрге, австанциялярда, аэропорттарда, автобус доктаар черлерде, орук айыткап хемдектерде, көргүүлер самбыларында шын эвес бижиттиигеи сестер, черлер аттары хөй таваржы. Чаартып эде кылган соопда, ол-ла частырглары-биле катап дүжүрүп бижип каар. Ол дээп кым харыылап турарыл, «Шын» соопуи бижикчилериң бо темага хамаарышкап чүүлдерии парлап, чоиге кыйгырыгны салып-ла турар, ол хиреэиде иеску түиеп чок.

Бижиктерии эдиптер харыысалгалыг түскай албап чери чок болганы ол бе?

Сүзүкей ОНДАР.
Кызыл хоорай.

ЮБИЛЕЙ ТАВАРЫШТЫР

Алдан-Маадыр аттыг республиканың чурт-шинчилел музейиниң 60 чыл юбилейии солуи эрттиргеи. Ол байырлалга Якутиядап, Хакасиядап, Бурятиядап, ол ышкаш Красноярск, Милусинск, Шушенскоеден аалчылар, музейиниң бодунуң филиалдарындан база школалардан музей ажылдамчылары ажап чораан. Солуи идеткелдериң эртемденнер кылгылаан. Келгеи аалчылар байыр чедирип, суй белектерии-даа тудусканнар.

Юбилей таварыштыр музейиниң залдарында баштай киргеи экспоиаттарны лекторийде, делгелге залдарында салган. Байырлал таварыштыр ону көрүп, экскурсиялап келгеи аалчылар база хөй.

Раиса ТОЛЗАТМАА.

БАЙ! ТАЙГА! ЧА-А!

Совет циркти 70 чылынга уткуштур

Арена кыры шала бүлүртүп. Цирк көргүзүүүи четтикпейн маиап орган чүс-түс көрүкчүлериии күдээига аларыыг, таваичыг музыка чоорту дыңналып кел чыдар. Азия чүртүүр кижилерии ойлагай музыкалы көрүкчүлериң ыдың-ыдыр ораиыиче тайгаар-да салап турганзыг. Музыка бирде ыраи, бирде чоокшулап, көрүкчүлерге аяи түлар дээп ыраажы ыпаар-ла тос арттың артындаи аъттаның үиүпкеи-даа чыскап сагыыдырор.

Аяиы коичуг тыва топчут, кииз кежи бөртүүт. ыыпчак идиктериг, чиик, капшагай тыва кижи каргыраа, хөөмейии хомус-биле аралаптыр үдеваиээп. ярепага кестүп келир. Ол тырыкыиы бир болгаидыр аяи түлаи, ол-ла музыкалыының адаа-биле өпгеидер башап үне бзор. Ында часкаашкыны чыжыт ээолекте, ол-ла кижи ийи эктииде ор кара эиирлерии олдуруп алган, эзир девиии тыва музыкаиың үделгешиибиле теп үүүп келгеш, тырыкыпы бир долгаидыр дсвип, самиаап, көрүкчүлериии дыңмиттиг эдың часкаашкыпызыига үдеттирбишаап, ол-ла темпизиибиле самнап үне бзор.

Ииблис музыка ыяктыг таиктыларың дооступ корда, ам ыңгаиы аалга ыңналып келтпо. Талыгыр мөөктаи шапкан аътың даваиларыиың таалыиың ол музыкадап көрүкчүлер дыңнап кааргап. Алтың сарала көжеге төлбеп дээп свопда, оортап тып дээп ырааяк, чаргаш ачы-ооң эзирии эктииде олдуртукап, ча. согтуп келеп тутиап, аътыг шаап үүүп келир. Оон пзпк. хевиииің, ч-хөрекеллиииң, ыдымыи-даа болзупга таарышпаиы коичуг. Шыпап-ла, ча. ты пазыиың чалбырааккы чалыиы ийи үжүидап хөрлээп келди дег.

Бир-бир бодап ораига. тыва тоол мавдыры Таиаа-Хередаа үжүктүруп келгеп дег. Ол аиыяк аңчының база-ла хып дээп чалыы, даигыиа дег чаваш уруг солуп, аът кырынга хуулгаавын сургуулуп кылып, тырыкыиы долгаидыр шаап турда, көрүкчүлериии адыш часкаашкыны үүүк чокка диимиттелпи-ле турар...

Күрүие пиригиниң бир болүүүүң «Тываның дириг амытаииарын» деп программазының эң үпүүшкүиү ыяаар эгелээр.

Тыва АССР-иың алдарлыг артизи Борис Оюиның удуртканы болуу мурыпка тургаи программазың элээи чаартып кылгаш, ону ССРЭ-иың Күрүие пиригиниң 70 чылынга турасказдып турар.

Чамдык көрүкчүлериің көруп көрбээии дириг амытаииар — селбегер дүктүг, сүүр мыйыстыг, даштыидап көөрге, эолбес-дүүлбес чүве дег сардыктар ареиага музыка аайыбиле таиышпап турда, олардап эолгир, олардап дыңиаигыр амытаипап чок ыпкап сагыидырар. Оларның чоолбургай дуктери бешп эзии аайы-биле эстеиейип, оларның шимчээшкиииге база бир чав немелде болуп турар. Ол амытаиарың ыяаар өөрөпп аларыпга чеже уе пайы кире эиергии, күш үиерии көрөкчүлер дыңнап кааргап. Аллың сарала көжеге төлбеп дээп свопда, оортап тып дээп ырааяк, чаргаш ачы-ооң эзирии эктииде олдуртукап, ча. согтуп келеп тутиап, аътыг шаап үүүп келир. Оон пзпк. хевиииің, ч-хөрекеллиииң, ыдымыи-даа болзупга таарышпаиы коичуг. Шыпап-ла, ча. ты пазыиың чалбырааккы чалыиы ийи үжүидап хөрлээп келди дег.

Бир-бир бодап ораига. тыва тоол мавдыры Таиаа-Хередаа үжүктүруп келгеп дег. Ол аиыяк аңчының база-ла хып дээп чалыы, даигыиа дег чаваш уруг солуп, аът кырынга хуулгаавын сургуулуп кылып, тырыкыиы долгаидыр шаап турда, көрүкчүлериии адыш часкаашкыны үүүк чокка диимиттелпи-ле турар...

Күрүие пиригиниң бир болүүүүң «Тываның дириг амытаииарын» деп программазының эң үпүүшкүиү ыяаар эгелээр.

Тыва АССР-иың алдарлыг артизи Борис Оюиның удуртканы болуу мурыпка тургаи программазың элээи чаартып кылгаш, ону ССРЭ-иың Күрүие пиригиниң 70 чылынга турасказдып турар.

Чамдык көрүкчүлериің көруп көрбээии дириг амытаииар — селбегер дүктүг, сүүр мыйыстыг, даштыидап көөрге, эолбес-дүүлбес чүве дег сардыктар ареиага музыка аайыбиле таиышпап турда, олардап эолгир, олардап дыңиаигыр амытаипап чок ыпкап сагыидырар. Оларның чоолбургай дуктери бешп эзии аайы-биле эстеиейип, оларның шимчээшкиииге база бир чав немелде болуп турар. Ол амытаиарың ыяаар өөрөпп аларыпга чеже уе пайы кире эиергии, күш үиерии көрөкчүлер дыңнап кааргап. Аллың сарала көжеге төлбеп дээп свопда, оортап тып дээп ырааяк, чаргаш ачы-ооң эзирии эктииде олдуртукап, ча. согтуп келеп тутиап, аътыг шаап үүүп келир. Оон пзпк. хевиииің, ч-хөрекеллиииң, ыдымыи-даа болзупга таарышпаиы коичуг. Шыпап-ла, ча. ты пазыиың чалбырааккы чалыиы ийи үжүидап хөрлээп келди дег.

Бир-бир бодап ораига. тыва тоол мавдыры Таиаа-Хередаа үжүктүруп келгеп дег. Ол аиыяк аңчының база-ла хып дээп чалыы, даигыиа дег чаваш уруг солуп, аът кырынга хуулгаавын сургуулуп кылып, тырыкыиы долгаидыр шаап турда, көрүкчүлериии адыш часкаашкыны үүүк чокка диимиттелпи-ле турар...

Күрүие пиригиниң бир болүүүүң «Тываның дириг амытаииарын» деп программазының эң үпүүшкүиү ыяаар эгелээр.

Тыва АССР-иың алдарлыг артизи Борис Оюиның удуртканы болуу мурыпка тургаи программазың элээи чаартып кылгаш, ону ССРЭ-иың Күрүие пиригиниң 70 чылынга турасказдып турар.

Чамдык көрүкчүлериің көруп көрбээии дириг амытаииар — селбегер дүктүг, сүүр мыйыстыг, даштыидап көөрге, эолбес-дүүлбес чүве дег сардыктар ареиага музыка аайыбиле таиышпап турда, олардап эолгир, олардап дыңиаигыр амытаипап чок ыпкап сагыидырар. Оларның чоолбургай дуктери бешп эзии аайы-биле эстеиейип, оларның шимчээшкиииге база бир чав немелде болуп турар. Ол амытаиарың ыяаар өөрөпп аларыпга чеже уе пайы кире эиергии, күш үиерии көрөкчүлер дыңнап кааргап. Аллың сарала көжеге төлбеп дээп свопда, оортап тып дээп ырааяк, чаргаш ачы-ооң эзирии эктииде олдуртукап, ча. согтуп келеп тутиап, аътыг шаап үүүп келир. Оон пзпк. хевиииің, ч-хөрекеллиииң, ыдымыи-даа болзупга таарышпаиы коичуг. Шыпап-ла, ча. ты пазыиың чалбырааккы чалыиы ийи үжүидап хөрлээп келди дег.

Бир-бир бодап ораига. тыва тоол мавдыры Таиаа-Хередаа үжүктүруп келгеп дег. Ол аиыяк аңчының база-ла хып дээп чалыы, даигыиа дег чаваш уруг солуп, аът кырынга хуулгаавын сургуулуп кылып, тырыкыиы долгаидыр шаап турда, көрүкчүлериии адыш часкаашкыны үүүк чокка диимиттелпи-ле турар...

Күрүие пиригиниң бир болүүүүң «Тываның дириг амытаииарын» деп программазының эң үпүүшкүиү ыяаар эгелээр.

Тыва АССР-иың алдарлыг артизи Борис Оюиның удуртканы болуу мурыпка тургаи программазың элээи чаартып кылгаш, ону ССРЭ-иың Күрүие пиригиниң 70 чылынга турасказдып турар.

Чамдык көрүкчүлериің көруп көрбээии дириг амытаииар — селбегер дүктүг, сүүр мыйыстыг, даштыидап көөрге, эолбес-дүүлбес чүве дег сардыктар ареиага музыка аайыбиле таиышпап турда, олардап эолгир, олардап дыңиаигыр амытаипап чок ыпкап сагыидырар. Оларның чоолбургай дуктери бешп эзии аайы-биле эстеиейип, оларның шимчээшкиииге база бир чав немелде болуп турар. Ол амытаиарың ыяаар өөрөпп аларыпга чеже уе пайы кире эиергии, күш үиерии көрөкчүлер дыңнап кааргап. Аллың сарала көжеге төлбеп дээп свопда, оортап тып дээп ырааяк, чаргаш ачы-ооң эзирии эктииде олдуртукап, ча. согтуп келеп тутиап, аътыг шаап үүүп келир. Оон пзпк. хевиииің, ч-хөрекеллиииң, ыдымыи-даа болзупга таарышпаиы коичуг. Шыпап-ла, ча. ты пазыиың чалбырааккы чалыиы ийи үжүидап хөрлээп келди дег.

ТВ

МАЙ 23
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «120 минутаа», 8.35 Мультфильм. 9.05 В. Тевтяриков — «Вятка хлеб». Телеэшии. 10.15 Медээлер. 10.25 Уругларга шагы. 11.25 «Ол болган... болган...» 11.45 — 12.15 Бут бөмбүрүүи доошуралы. 15.30 Медээлер. 15.40 Концерт. 16.10 Барымдаалыг фильмнер. 16.45 Поэзия минутазары. 16.50 Эки. музыка!. Черноовды хоорайда уругларның аас чогаал байырлазы. 17.35 «Африка: бурунгу база кезээде аныяк». 18.35 Мультфильм. 18.45 Бөгүи делегейже 19.00 «Тайга ирлары. 19.30 Удуг кижилерге мультфильм. 19.40 Крым татарларының аалгалары болгаи ырлары. 20.00 Барымдаалыг фильм. 21.00 «Үе». 21.35 ССРЭ-иың улус депутаттары чугаалап тур. 21.45 РСФСР-иың алдарлыг артизи Е. Камбуровзиың кажиилгези-биле «Мээи театрым» деп музыкалыг ураи-чечеи телефильм. 22.50 — 23.10 Бөгүи делегейже.

ИЯНГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртеиги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Өг.-биле амыдыралының этиказы болгаи психологиязы. 9 класс. Чугаалаарга харыылар. 9.05 Франпуз дыл. 10.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 10.35; 11.35 География. 6 класс. Чер бөмбүрүзиииң географтыг карты. 11.05 Француз дыл. 12.05 «Салым-чол демээ», Ураи-чечеи телефильм. 13.25 Медээлер. 13.35 Ритмиг гимнастика. 14.20 — 14.40 Телефильм. 17.00 Медээлер. 17.05 А. П. Чеховтуң чогаалдарыи экранчыкгаиы. «Губерниа амыдыралыидап чамдык чүүлдер». Ураи-чечеи телефильм.

КЫЗЫЛДАН

18.35 Уругларга фильм. 18.45 «Соңуургактарга». 19.15 «Аяй тоолу». Үидүрүлгеде: Медээлер. Ленинградка ужуражмышкыпнар. «Тываның келеп ажыл-агый техиикуму —ааа мергежилдер». 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг уруглар, чаптар!». 20.15 Латвия ССРпиң Күртелерадиозу. «Дүүреичиг башкы бзске херек бээ». 21.00 «Үе». 21.35 ССРЭпиң улус депутаттары чугаалап тур. 21.45 «Губерниа амыдыралыидап чамдык чүүлдер». Ураи-чечеи телефильм. 23.15 — 23.40 Телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.00 Медээлер. 17.05 «Губерниа амыдыралыидап чамдык чүүлдер». Ураи-чечеи телефильм. 18.25 Мультфильм. 18.50 РСФСР хоогайларының телестудиялары. Алтай телестудиязының программазы. 19.10 Реклама. 19.15 Ритмиг гимнастика. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг уруглар, чаптар!».

Редакторүүп оралакчызы
К. К. САТ.

Тыва АССР-иың Культура министерствозу база Моол Арат Республикаииың Убса-Шүр аймаанын культура кылдыи Кызыл хоорайга болгаи республиканың чамдык районнарынга Убса-Шүр аймактың улусчу коллективтериниң концертии эрттирип турар.

Концерттиг болүүр хүпнерп болгаи каал болуру:

Май 23—Сүт-Хөл районга.
Май 24— Чадаананың Культура бажыңынга.
Май 25 — Кызылдың II Га. стелаа аттыг дыштапылга болгаи культура парыгының Ногаан театрынга.
Май 26 — Кызыл районүүн Шамбалыг болгаи Кур-Чер суурларынга.
Май 27—Эрзин районга.
Май 28— Самагалдайга.
Май 29 —Тес-Хем районүүн Ак-Эриг суурунга.

Коллективтиг чагыгларыны хүүлээп ап турар.

БОРА-ТАЙГА ОРТУМАК ШКОЛАЗЫНГА аңгы-аңгы чылдарда ажылдап, өөрепип турганнарны школаның 50 чылынга тураскаатказп МАЙ 24-те болур үжуражмышкынче чазап тур.

КИНО

МАЙ 23-ТЕ

«НАПЫРАЛ»: «Роман с камнем» 9.00, 11.10, 13.20, 15.30, 17.40, 19.50 шактарда.

Видеозал: «Лентяй» 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Приключения Спаса и Пелы» 9.30, 13.00, «Последняя ночь Шахерезады» 11.00, 14.20, «Офицер с розой» 16.20, 18.20, 20.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Враг мой» 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

Тываның хереглекчилер эвилелиниң болгаи Чөөн-Хемчик районүүн хереглекчилер пиитилелиниң баштаар черлезиң хереглекчилер кооперациязының хоочуну. Чөөн-Хемчик районүүн хереглекчилер пиитилелиниң план киздиииииң начальиизи

Калибр Хертекович
АРТААНЫҢ

хенертеп мөзөзиии дыиаатпышаап, оон ог-будезиииге, ээш-көрүшке хаиы кажыдалыы илергейлеп тур.

Номга ыпактарга

ТООЛДАР

Новосибирскиниң ном үидүрер черии Сибирь улустарының тоолдарының «Дети зверя Маавы» деп номуи парлап үидүрген. Ол номда Мария Хадахаповиң очулгазы-биле дерт тыва тоол киргеп.

Владимир СУПРУП.

ТООЛЧУРГУ ЧУГААЛАР

Москвада «Современник» ном үидүрер чер «Сибирьиың тоолчургу чугааларыпа» парлап үидүргеп. Ында тыва, бурят, якут, иенец, мапси болгаи ескс-даа пацпа улустарның чугаалары бар.

ШҮЛҮКТЕР

«Современник» ном үидүрер чер Монгуш Кеиип-Лопсаңның «Истер» деп номуи парлаарынга белеткеп турар. Ол номда чогаалчының шүлүктери болгаш шүлүглеидери киргеп.

Татьяна АНДРЕЕВА.

Индекс 54241

«ШЫНЫН» телефоиларының

◆ Редактор — 3-63-34;
◆ ораллачылары — 3-33-91, 1-34-17;
◆ приемпая — 3-34-28;
◆ сапмыскалдың секретарь — 3-34-02
◆ партийжи аймызрал кплдзиа — 3-36-42; 2-36-25
◆ совет турғузуу, социал айтырыглар кплдзиа — 3-34-99; 3-41-23;
◆ үлетпур кплдзиа — 3-34-49; 3-38-73;
◆ агроүлетпур кплдзиа — 3-41-16;
◆ пропагапда кплдзиа — 3-34-57;
◆ культура кплдзиа — 3-39-15;
◆ информапиа кплдзиа — 3-37-11;
◆ чагаа кплдзиа — 3-39-03; 3-34-39;
◆ корректорлар — 3-34-19;
◆ бухгалтерия — 3-63-41;
◆ очулга кплдзиа — 3-36-93;
◆ үидүрүкчүлер — 2-27-41;
◆ солуп келбебп барзаиза — 2-32-75.

Чылда 800 катап үнеп. Хемчээзи 2 парзазга ажазы. Тиражы 25400 ажа

Тыва АССР-иың Ном үидүрер чер. полиграфия болгаи ном садыпыиың кереткереиии таазы-биле күрүие комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетиикина база Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чеглг № 280 ТС—00510

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Соведиинии болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч. май 24 среда № 121 (14021)

1925 чылда үнелезедиттингеи. Өртээ 9 нөм.

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының Төп Комитединиң Пленумунуң дугайында

ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

СЭКП Төп Комитединиң Пленуму 1989 чылдың май 22-де болган. ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизин эрттирери-биле холбашкан айтырыгларны Пленум чугаалажып көрген.

Бо айтырыглар талазы-биле илеткелди СЭКП ТК-ның Чингине секретары М. С. Горбачев кылган.

Пленумга санал бергеннер: Г. П. Богомяков — СЭКП Тюмень обкомунуң бирги секретары, Ю. А. Манаенков— СЭКП Липецк обкомунуң бирги секретары, Я. П. Погребняк—Украинаның Компартиязының Львов обкомунуң бирги секретары, А. С. Дзасохов— СЭКП Сонгу-Осетин обкомунуң бирги секретары, Б. Н. Ельцин—ССРЭ-ниң Күрүненин тудуг комитединиң даргазының бирги оралакчызы— ССРЭ-ниң министри, А. А. Логунов—ССРЭ-ниң ЭА-зының оралакчы президентизи, Москваның М. В. Ломоносов аттыг күрүне университединиң ректору, А.-Р. Х. Везиров—Азербайджанның Компартиязының ТК-ның бирги секретары, В. И. Потапов—СЭКП Иркутск обкомунуң бирги секретары, К. Махкамов—Таджикистанның Компартиязының ТК-ның бирги секретары, В. И. Мироненко — ВЛКСМ ТК-ның бирги секретары, В. В. Карпов—ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черинин бирги секретары, Р. Н. Нишанов—Узбекистаниың Компартиязының ТК-ның бирги секретары, И. К. Полозков—СЭКП Краснодар крайкомунуң бирги секретары, Г. В. Колбин—Казахстанның Компартиязының ТК-ның бирги секретары, А.-М. К. Бразаускас—Литваның Компартиязының ТК-ның бирги секретары, А. Г. Басистов— ССРЭ-ниң Радиоүлетпүр министерствозунуң радиоприбор тудуунуң эртем-шинчилел институдунуң чингине конструктору, В. М. Фалин—СЭКП ТК-ның Делегей килдизинин эргелекчизи, А. А. Малофеев—Белоруссияның Компартиязының Минск обкомунуң бирги секретары, Л. М. Замятин—ССРЭ-ниң Великобританияда Онза болган Бүрүн эргелиг элчини, Ю. Г. Самсонов—СЭКП Ульяновск обкомунуң бирги секретары, Е. Д. Похитайло—СЭКП Омск обкомунуң бирги секретары, С. Г. Арутюнян — Арменияның Компартиязының ТК-ның бирги секретары, Н. А. Назарбаев—Казах ССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы, В. А. Масол — Украин ССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы, А. П. Думачев—СЭКП ТК-ның чанында Партийжи контроль комитединиң кежигүнү, Ю. Н. Прокопьев—СЭКП Якутск обкомунуң бирги секретары, Н. И. Рыжков—ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы, В. А. Коптюг—ССРЭ-ниң ЭА-зының оралакчы президентизи, ССРЭ-ниң ЭА-зының Сибирь салбырының даргазы, С. В. Колпаков—ССРЭ-ниң кара металлургия министри, Е. П. Велихов—ССРЭ-ниң ЭА-зының оралакчы президентизи, атомнуг энергетиканың И. В. Курчатов аттыг институдунуң директору, В. С. Черномырдин — ССРЭ-ниң газ үлетпүр министри, М. И. Щадов — ССРЭ-ниң хөмүр-даш үлетпүр министри, Ю. А. Израэль—ССРЭ-ниң Гидрометеорология талазы-биле күрүне комитединиң даргазы, В. Г. Бойко —ССРЭ-ниң Элчин черинин Румыния Социалистиг Республикада экономиктиг айтырыглар талазы-биле чөвүлекчизи.

Пленум СЭКП ТК-ның Чингине секретары М. С. Горбачевту ССРЭ-ниң Дээди Соведиинин Даргазынга сонгуур кылдыр сүмелээн.

Пленум чугаалажып турар айтырыглар талазы-биле доктаалдар хүлээп алган.

Пленумнуң түннелинде СЭКП ТК-ның Чингине секретары М. С. Горбачев чүве чугаалаан.

Пленумга СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары Е. К. Лигачевтуң медеглелин номчаан, (Ол медеглелди солуннарга парлаар). Пленум Е. К. Лигачевтуң медеглелинде киргеи айтырыгларны ССРЭ-ниң Прокуратуразы чугаалажып көрүп турарын дыннадыг кылдыр хүлээп алган. Оон түннелдериниң дугайын дыннадыр.

СЭКП ТК-ның Пленуму оон-биле бодунуң ажылын дооскан.

СЭКП ТК-НЫҢ ПОЛИТБЮРОЗУНДА

СЭКП ТК-ның Политбюрозу май 20-де болган хурадынга бо чылдың май 22-де болур СЭКП ТК-ның Пленумун эрттирери-биле холбашкан айтырыгларны чугаалажып көрген.

СЭКП ТК-ның Политбюрозу СЭКП ТК-ның Чингине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Соведиинин Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачевтуң Кыдат Улус Республикага албанның ап-чорууның, кыдат удуртукчулар-биле авазы болган чугаалажышкынарының болгаш беседаларының, Кыдаттың хөй-ниитилиниң болгаш ажылчы чонунуң төлөлекчилери-биле ужуражышкынарының түңнелдерин түүлдүг деп санаан.

Дээди деңнелге совет-кыдат ужуражышкынының чугула ужур-дузалыы улуг сеткил ханышкып-биле демдеглеттингеи. Ол эртken-барган үүлдерни сөкседкан болган совет-кыдат харылзааларда чаа ye-чаданы ажыктаи. ССРЭ биле КУР-нуң удуртукчуларының ужуражышкыны күрүнелер аразының харылзааларны тогумчуткан, СЭКП биле ККП-ның аразында харылзааларны катап тургускан.

Ужуражышкыннең кол түңнели болза талаларны суверенитедин, хамаарышпас чоруун болгаш бот-боттарының бот-тускайлаи чоруун хүндүлеп көрүнге. Ийи чурттуң эрге-ажыктарын деп ажсалиг партиерлер болгаш тайбың-чаагай конналар кылдыр үнелеп көрүнге болгаш кады ажылдажылгапы бүгү талалыг хөгжүдүнге талаларның белеңин көргүскен күрүнелер аразының болгаш партилар аразының чаа үнделиннерин дугуржуп алганы болур. Совет-кыдат харылзааларның экижин тогумчалгы үшкү чурттарга удур утланмаан болгаш ССРЭ-нуң база КУР-нуң эске-даа күрүнелер-биле харылзааларына база кады ажылдажылгапыпта канчап-даа хора чедирбес деп чаңгыс аай билиишкин чедип алдынган.

М. С. Горбачевтуң КУР-га чоруп турганы, оп-оп чылдар дургузунда аралашпас чорук турун келген-даа болза, ийи чурттуң улустарының чанчыл болган шаңналыы, хүндүткелди болгаш бот-боттарынга ханы хүндүзээшкинин камгалап арттырганын бадыткап көргүскен.

Ийи чурттуң аразында харылзааларның бирги эдлүзээлде садыг-экономиктиг, эртемтехниктиг болгаш эске-даа харылзааларны дүргеп калбартырывыл, амыдыралдың көргүзүп турары кады ажылдажылгапып чаа-чаа ажыктыг хевирлерин шинчээдирииң сорулгалары түрүп турарын Пекинге болган чугаалажышкынывар көргүскен. Үгаан-бодал талазынга совет болгаш кыдат улустарының аралынга дуржулга солчуушкуннары эгээртинмес арга-лараллыг боор турар.

Ужуражышкынга чедип алдынган дугуржулгаларны боттандырарын — хамаарышкан совет ведомстволар болгаш ведомстволарның боттарының ажыл-чорудулгазының чугула үгланышкынны кылдыр көрген турары чугула деп СЭКП ТК-ның Политбюрозу санап тур.

Ийи таланың совет-кыдат кызыгаар районунга чепсектиг күштерин эң эвээш хемчээлге чедир кызырарының хемчеглерин алыр. Совет Эвилели-биле Кыдаттың аразында кызыгаар айтырыгларын кызыгарының чөөн болган барының кезээвге бир үеда чөптүг болгаш ажыктыг кылдыр шинтиирлээр талазы-биле кылынган дугуржулганы улуг ужур-дузалыы демдеглеттингеи.

Совет-кыдат харылзааларның тогумчалгы шинтиирлеттингеии чүгле ССРЭ биле КУР-нуң аразында харылзааларга эвес, Азия-Оожум океан девискээрге шинтиин-биле база эки салдарны чедирерииге, делегей хөгжүлдениң амгы үглапышкынында дөрт хамаарылгалыг кылдыр каттыжарыңга, делегей ареназынга бот-боттарынга удур турүжүр чоруктан күрүнелериниң бир деминг хөделиишкинче шилчип киреринге, бүзүрелдиг болгаш кады ажылдажылгапы быжыглаарынга дузалаарынга бүзүрел илереттингеи.

Хураалга АКШ-тың күрүне секретары Дж. Бейкер-биле М. С. Горбачевтуң Беседазының, Э. А. Шеварднадзениң чугаалажышкыпварының түңнелдерин чугаалажып көрген. Совет-америк харылзааларның болгаш делегейниң чугула айтырыгларының талазы-биле бүтү талалыг ханы санал-санал солчуулгазы чепсеглениишкинин дүжүрер, делегейге доктаамал эки болгаш айыыл чок чоруктуг хандырар талазы-биле чугаалажышкынывар чорулулгаларын илепкейжидер арганы берип турар.

Амгы үеде делегей харылзааларында үүдедип айтырыг болур чепсегленишкинин кыыгаарлаарынга болгаш ынелээшкинниң кыыгаарларынга хамаарыштыр беседа үезинде илип үндүртүнген чугула совет инициативалар принципиалдыг ужур-дузалыг боор турар. Европада анва чепсектиг күштерни кыскыраар талазыбиле вена чугаалажышкынпарынга Совет Эвилелиниң кииргени төлагай санаалардың ужур-дузалы оңзаалап демдеглеттингеи.

Тактиктиг ядролуг чепсектиг айтырыг ковчуг чидиг тургустуунуп турар, оон кандыг яңзыыг шинтиирлеттинериилеп чүгле Европада эвес, харын-даа ниити делегейде шериг-стратегтиг болгаш политиктиг байдал дөрт хамаарыжыр. АКШ-тың күрүне секретарының аян-чорууның үезинде Варшава Керээзиниң эвилелиң чурттарының девискээрлеринде тургускан 500 кезек тактиктиг ядролуг чепсектиг кыскыраар дугайында совет удурлулгазың үлегер алган шинтиирлээ — Европа дүпке чаа шериг-политиктиг байдалды тургузарынга болгаш быжыглаарынга чугула базым болур. АКШ-биле чугаалажышкынналрының бо үглапышкынынга ССРЭ-ниң бөттүг керүүлүнүү Варшава Керээзиниң организациязы болгаш НАТО чурттарының чепсектиг күштерин чүгле камгаланыкты хевирлиг болдурарынга шинтиирлиг бүрүнгаарлаашкынны чедип алыр болгаш ракетага үзүп камгаланыр керээни, 1972 чылда анва ат садучиглелиниң ценздыг турганың бүрүн барымдаалап тургаш, истелделерин сагыышаан, стратегтиг шаап-халдакчы чепсекти 50 хуу чедир кызырар дугайында керээни ажылдап кылырын доозар сорулганы сакып турар.

Түс-түс девискээрлерде бооп турар чөрүлдээлерни чогумчалгы кыядыр таарыштыр шинтиирлээриниң айтырыгларын ужуражышкынга ханышы-биле чугаалажып көргөнин, ук чөрүлдээлерни кандыг яңзылыг көрүп турарында болгаш үнелээшкинниңге үдурланышкак түүлдер бар-даа болза, оларны политиктиг арга-биле чепсегленишкинниң шинтиирлээрин тып алыр талазы-биле ССРЭ болгаш АКШ-тың практиктиг кады хөделиишкинниңге бөттүг арганың бар бооп турарын көргүскен. Чугаалажышкынларга трансиациопал айтырыглары сайгарып көөрүнүп, совет-америк харылзааларның яңзы-бүрү талаларының, бүгү деңнелдерге ССРЭ биле АКШ-тың аразында үре-түпелдиг политиктиг чугаалажышкынының хөгжүдүнге дараазында кылыр базымнар дугайында чүүлдериң талазы-биле сапал-оңаа солужарының аргазы бар дээрэн демдеглеттингеи.

Э. А. Шеварднадзениң Германия Федеративтиг Республикага ажылчын аян-чорууның, оон федеральдың канцлер Г. Коль, даштыкы херектер министри Г.-Д. Геншер-биле беседаларының түңнелдерииң дугайында дыңнадыгны дыңнаан. Ол беседаларга код киржээлгейин М. С. Горбачевтуң ГФР-ге болур албанның аян-чорууп белекээрииң айтырыгларынге үглалдырган турган. Совет-барыын-герман дээш деңнелге ужуражышкынналр ханы үткалыг болур болгаш ийи чурттуң аразында харылзааларда бөттүг үглапышкынпарны быжыглаарынга дузалаар дээрэнге бүзүрел илереттингеи. ССРЭ биле ГФР-ниң аразында харылзааларның ыяңзы ыяңзыг хөгжүлдеин Европага чаа байлалды болгаш кады ажылдажылгапы тургузарынга улуг салыышкын бооп болур.

СЭКП ТӨП КОМИТЕДИНГЕ

1989 чылдың май 12-де ССРЭ-ниң Прокуратуразының истекчизи Н. В. Иванов хээли алган дугаймында кезеңче херээнде «Политбюроның чаа кежигүннериниң аттары адаттынган» деп медеглээн. Ынчаи мээң фамилиямны база адаан. Бо медеглелди чөнгээлээшкин, каре нүүл деп саналр мен. Ол болза хамааты меңээ, СЭКП ТК-ның кежигүнү кижиге, аар кем-керек үүлгедиишкинниңге каразышкынны таварыштырып турар-дыр.

Кандыг сорулга-биле ону кылганын деп айтырыг чайгаарда тургустуунуп келир. Мээң бодап турарым-биле алырга, ол бүгү партиядың амгы удуртулгазының ат-алдарын бижсырадыр болгаш политиктиг эрте-дужаал сүрүксээл сорулга-биле ол ыяңзыган деп бодаар мен. А ол ышкаш херектер истелгеляиге хамаарыштыр хамаатылардың хөй-хөй чагаалларында И. В. Иванова таварышкан шыңгыы буруудадыышкынналр дээш харысалгалан оон чайлаарының артазы-дыр.

Шак ындыг нүүлдээшкинниң буруудадыышкынналр чүгле мээң ат-алдарымга база кижизиг чоруумга эвес, харын СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң арын-нүүрүнге, ат-алдарынга база хамаржыр турар деп мээң бодалымга каттыжар боор силер.

Оон-биле чергелештир даражазында түүлдерже кичээнгей салыр бодаан ийик мен. Парлалга эде тургустуунуушкынга хөйүү кыягап болгаш кыыып-даа турар деп чүве биладингир болгай. Ынчаимда же массалыг информациянның чамдык чепсектери прокуратураның чамдык истекчилеринге болгаш парлаан түүлдериниң чамдык авторларынга кижилерни бужартадыр нүүлдээр арганы берип, суд мурнунда-ла оларны кеминг херек үүлгедиишкиннерииге буруудатпышаан, оон-биле миллион-миллион хамаатыларның бажын төөредип, истелгеже беанн кирбээн кижилерге хамаарыштыр хөй-нитилиниң бодалын удур тургузуп турар-дыр.

Бо фактыларны чугаалажып көөрүп СЭКП ТК-ниң Политбюрозунаа дилээр-дир мен.

Өске бир түүлдү база демдеглексээн ийик мен. Партия моон соңгаар-даа демократиялы болгаш ажык-чарлыг чоруктуг, шүүмүүлдүп сайгыралыр, шинтиилдиг боттуулар-биле башкарарынче ажылчы чонну киириштирер база хөөйлу-дүрүмнерге, хөй-нитиге, нүүл-ажылчы коллективтерге даянмышаан, дүжүметсиг чоруктуг, албан-дужаалдың соора ажылгаар чоруктуг, хаалкыдээшкинни узуткаар, сагыыга-чүрүмүү база корум-чүрүмүү бымыглаар үжүрлүг. Чамгыс сес-биле чугаалаарга, совет кижи бүрүү хостуг ажыдаан база чурттавың дээш бүгү-ле херек түүлдерни кылыр үжүрлүг.

Күштелип турар политиктиг карьернам база бир яңы аймалдыг болуп турар-дыр. Оон-биле шинтиирлиг демисежиря чугула херек дээрэнге бүзүредиг мен.

Хүндүткел-биле
Е. ЛИГАЧЕВ.
1989 чылдың май 21.

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНДА

ССРЭ-ниң Дээди Соведиинин Президиумуну ССРЭ Прокуратуразының истекчилерин Т. Х. Гдлянның болган Н. В. Ивановтуң талазындан истелге ажылдары чорудуп турар үеде хоойлу-дүрүмнү каржызыбиле хажыдын тургаанының талазы-биле хөй санныг биллдиришкиннерни болгаш хомудалдарны хынап көөрүп ССРЭ-ниң улус депутаттарындан, улус эртемден-юристерден, эрге-хоойлу организацияның төлөлекчилериниден тургускан тускай комиссиягa даасканын парлалгага дыңнаткан болгай.

ССРЭ-ниң Дээди Соведиинин Президиумунуң комиссиязы ук даалгага дүүштүр ССРЭниң Чингине прокурорунуң чанында онза аар херектер талазы-биле улуг истекчи эш Т. Х. Гдлян баштаан истекчилер бригадазының Узбек ССР-ге кезеңче херектерин истеп турар үеде хоойлу-дүрүмнү хажытпанының дугайында хомудалларны хынаар талазы-биле ССРЭ Прокуратуразының Күрүнелин аймак чок чорук комитединиң, ССРЭ-ниң Дээди Судунуң киирип келген материалдарын чугаалажып көргөн. Комиссиянын ажылының үезинде бо бригаданың чамдык истекчилерь-биле, хайгаарапхынаар прокурорлар-биле, эш Т. Х. Гдлян-биле база эрге-хоойлу камгалаар органнарының эске-даа ажылдакчылары-биле беседаны кылган.

1983 чылда УзССР-ниң Күрүнелин аймак чок чорук комитедиң хээли ап турар үеде туттургаи. Бухара облкуускомнуң социалистиг өөрүг-төрелгиин оорлаарлар-биле демисел чорудар киллистиң (ОБХСС) начальныгы Музафарова хамаарыштыр кезеңче херээн оттургаи тургаи.

Ол херекти оон ылай истеп-хынаары-биле ССРЭ Прокуратуразының шилчиткеп. Т. Х. Гдлян баштаан истелге болууп тургускан. Ында-бүрү үелерде бо болукке 200 чеңир болгаш оон-даа хей ниижилер ажылдап турган. Бо болук бет ажыг чылдарның дургузунда Узбекистанга истээн херектер талазы-биле кезеңче харысалгалыгга 70 кижини киирген. Судче 19 херекти дамчыткан, 40 кижини шилткеп.

Истелге болуу ажылдап турар үеде партияның үзел болгаш совет органнарже истелге херээ чорудар үеде хоойлу-дүрүмнү хажыдын тураарының дугайында хамаатылардан хомудалдар болгаш биллдиришкиннер киргеи. Сөөлгү үеде ындыг биллдиришкин, хомудалдарның саны дыка өскөн.

Хамаатыларның материалдарында, чагаалларында болгаш хомудалдарында, оон иштинде истелге болгаш прокурор херээнин ажыдакчыларының дыңнадыгларында айтып турарын ёзугаар алырга, хээли ап турган харысалгалыг ажылдакчыларын санын көөрүдеп дээш Т. Гдлян болгаш оон салдары-биле ажылдап турган истекчилер социалистиг хоойлудүрүмүүн норма-чижектерин каржызы-биле хажыдарының оруунче киргеи илдеп боор турар. Хээли алгаш дээш кижилерни үнделеп чокка буруудадырының шын эвес практикаан, караваан кижилерни болгаш буруудатпырып турарларны «буруузуп миннарине» албадаары, кижилерни тудуп хорутдаар, чөнгээлээр, коргудар чоруктарының турганын чөнүүн хомудал, билдириишкиннеринде айтып турар.

ССРЭ-ниң Айыыл чок чорук комитединиң киирген материалдарын ёзугаар алырга, Гдлян, Иванов болгаш аңаа чоок истекчилер хорудалга киргеи кижилерни хонар эвес дорамчылап, кижилерниң ат-алдарын кудуладып, боолаар деп коргудуп турган. Бо материалдарда айтып турарын ёзугаар алырга, истелгеде турар кижилер дээш хемчег-биле шинтиирериилеп чайлаар, хосталгазын кадыып шинтиирер эвээш хуусаа алыр деп бодаар болза чүгле оларга опаагаи буруудадыышкынны миннип, хүлээп алыр. «Үстүү чөрлергеаазы республиканың болгаш чүрттуң удурткуку ажылдакчыларынга хамаарыштыр өчүк бээр болза чүгле ыяңаарда олар эвээш хуусаага шинтиирериинің дугайында бодалды оларга албадап, чыгап турган. Ол ышкаш истелгеде турар кижилерге өчүк бээрииин бат удур ажылдап кылган программазын, хээлеринин түүлүп, хээли ап турган албан-дужаалдыг кижилерниң данзазының берип турганын бадыткап турар.

Мындыг яңзылыг барымдаалар дугайында медээлер чүгле чагаалларда болгаш хомудалларда эвес, харын истелгеге турган. ажыы чеде ажаттаан кижилерниң биллдириишкиннеринде. ССРЭ-ниң Чингине прокурорунуң чанында онза аар херектер талазы-биле истекчи О. М. Литвактың, Т. Х. Гдлянның баңүүнге ажылдап турган он бир истекчиниң хынадыгларында бар бооп турар.

ССРЭ Прокуратуразының медээзин ёзугаар алырга, түттуруп хорутдатыргаи хөй-хөй кижилер албадаткан мегe өчүктер бээрииден ойтадып турган, ынчаза-даа оз дугаймын истелге протоколдарынга бижиисейн турган, а истекчилер буруудатпыргаи кижилерге хамаарыштыр чидирген саадарын катап тургузарының дүрген хемчегlерин ап турган. Чижээ, истелгеге турган Орлов дээрэн ССРЭниң Чингине прокурору турган Рекунковтуң болгаш оон оралакчызы турган Сороканың адынга ийи биллдириишкинин бижээш. Усманходжаевтин, Осетровтуң болгаш Итковтуң оны көгүдүп турганының дугайын айыткан. Оон дараазында хүн Иванов ону ыйгыртып аппаргаш, аазы шак дургузунда бойысаап келген. Бир эвес ол эрги өчүктерин ол-ла хевээр өчүүр болза ону хорудалга тударының хемчээн кайнаар-даа үнүп чорутпас дугайында хол үжүү бижип бергеш, үзүрерин аазап турган. Ол ышкаш оон мурнунда хүн бижээн биллдириишкинин ора соккаш октаптарын сүмелеп турган. ол биллдириишкин чогуур черинге четпээн, а истекчинин холунга киргеи.

Буруудатпырып турар кижилерге болгаш черечилерге хамаарыштыр хоойлуга удур ыйгыштыкын кылыр чоруктар херекти судче чоруткапының соонда белеи тургулеп турганының дугайында байысаавайн турган бооп турер. Чижээ. Чурбановтуң херээнин талазы-биле шериг коллегиязының агартканы Кахрамановту байысаарын дөрт ай ажыг үеде үзүктелдирип келген. Кахрамановтуң түүнү хорудаан соонда барык бир чыл эрткен соонда анва хээли берип турган деп херекти Дустов чугаалаан. Бо үеның дургузунда Кахрамановту бүтүкүп, кегүдүп алырын мендеп иеген турган, ынчангаш ону ынчаар кылыр ужурга таварыжып турган мен деп судка ол медеглээн. Барык ийи чыл дургузунда истелгеге турган Умаров хээлин бе-

(Үлаңчызы 3-ку арынга).

ЭШ А. А. ВЕРИЧЕВТИ КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ УЛУС СУДУНУҢ УЛУС СУДЬЯЗЫНГА СОҢГУУР ДУГАЙЫНДА

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва АССР-ниң Дээди Соведиинин Президиумунуң доктаалдыры болза:

Эш Анатолий Анатольевич Веричевти Кызыл хоорайның улус судунуң улус судьязыңга соңгуур.

Тыва АССР-ниң Дээди Соведиинин Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. ОҢДАР.
Тыва АССР-ниң Дээди Соведиинин Президиумунуң Секретары В. КАЖИП-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1989 чылдың май 22.

ЭШ Б. Ш.-К. КОЧАГАНЫ СҮТ-ХӨЛ РАЙОННУҢ УЛУС СУДУНУҢ УЛУС СУДЬЯЗЫНГА СОҢГУУР ДУГАЙЫНДА

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва АССР-ниң Дээди Соведиинин Президиумунуң доктаалдыры болза:

Эш Байыр Шуруп-Караевич Кочаганы Сүт-Хөл районнуң улус судунуң улус судьязыңга соңгуур.

Тыва АССР-ниң Дээди Соведиинин Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. ОҢДАР.
Тыва АССР-ниң Дээди Соведиинин Президиумунуң Секретары В. КАЖИП-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1989 чылдың май 22.

ЭШ З. К. ООРЖАКТЫ БАЙ-ТАЙГА РАЙОННУҢ УЛУС СУДУНУҢ УЛУС СУДЬЯЗЫНГА СОҢГУУР ДУГАЙЫНДА

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва АССР-ниң Дээди Соведиинин Президиумунуң доктаалдыры болза:

Эш Зоя Кыылооловна Ооржакты Бай-Тайга районнуң улус судунуң улус судьязыңга соңгуур.

Тыва АССР-ниң Дээди Соведиинин Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. ОҢДАР.
Тыва АССР-ниң Дээди Соведиинин Президиумунуң Секретары В. КАЖИП-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1989 чылдың май 22.

ЭШ О. А. СТАРИНЕЦТИ КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ УЛУС СУДУНУҢ УЛУС СУДЬЯЗЫНГА СОҢГУУР ДУГАЙЫНДА

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва АССР-ниң Дээди Соведиинин Президиумунуң доктаалдыры болза:

Эш Олга Акимовна Старинецти Кызыл хоорайның улус судунуң улус судьязыңга соңгуур.

Тыва АССР-ниң Дээди Соведиинин Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. ОҢДАР.
Тыва АССР-ниң Дээди Соведиинин Президиумунуң Секретары В. КАЖИП-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1989 чылдың май 22.

ЧАЗАЛГА

ССРЭ-ниң улус депутаттарының талазы-биле Кызылдың № 646 Чөөн напионал-девискээр округунга май 21-де болган катап базылаашкынның түңнелдериниң дугайында дыңнадытда округтуң соңгулда комиссиязының бүрүүзу-биле частырыг болган. Ол ыяңнадытда «Соңгукчулар дамзызынга 13.194 соңгукчу киргеи турган» деп домакты «Округтуг соңгулда 18.275 соңгукчу киргеи турган» деп эде номчуур.

Округтуң соңгулда комиссиязы болдунган частырыг дээп солуннуң номчукчуларының мурнунга бүрүүзүн мынаап тур.

Округтуң соңгулда комиссиязы.

ДЕПУТАТТАРНЫҢ БОЛГАШ ЧАЛАТТЫРГАННАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Советиинин чээрбиги чыыжынын оңгу сессиязы бо чылдың май 26-да СЭКП хооркомунуң хуралдаар залынга 15 шакта эгелээр.

Партия болдунуң хуралды 14.30 шакта болур.

ХООРКҮҮСКОМ.

СЭКП ОБКОМУНДА.

Мурнуңда репрессиялга тавыршқан кижилерни партия талазы-биле агартыр болган оларның партия сталжында узукселиишкини чок болдуғар талазы-биле материалдарны СЭКП обкомунуң бюрозу мугаалажып кергеи.

Даразында эштерни партия хуроселиигге катап турғузар деп шиитпирдеи:

Иргит Чапсынович Шагдыржап (мөчээнинг соонда), оон үзүткеи чок партия стажыны 1923-чылдың августан эгелээш 1959 чылдың мартка чедиш үеин кижр саналр. И. Ч. Шагдыржап Тывага улусчу революция болган соонда арат-ажылчы чонунуң эрге-тавыргазыны быжыглаарынга идепкейлиг киржип турган. 1925 чылдың декабрьдан 1928 чылдың январьга чедир ТАРЭ ТК-ның даргазы турган, аныш аймактың ортузунга оон политик-тиг болган органнаанчы ажылдың башпан турган. 1929 чылда ону ТАРН-ның VIII съезди-зинге ТАРН ТК-ның Чингине секретарьга сонгаан соонда, оон организаторлыг аргалары болган талантызы улам доду илергейлеттинген. Ол улус аймак-дужаалга турган. И. Ч. Шагдыржап антифеодалдыг революцияны доозар болган чүрттүң капиталистиг эвес орукталган социализмче хөгжүлдеин дээш дисциплинаа партия база чонну мобилизастаар талазы-биле улуг ажылды чоруткун турган. 1933 чылда И. Ч. Шагдыржап аар аараан. Мөге медээ ёзугаар, кандыг-даа тодаргай үнделии чокка Биче Хураалдың Президиумуу 1941 чылдың апрель 7-де И. Ч. Шагдыржапты, Республика орденнери хавырыш албышаан, чазак кежигүнеринииң составынаан үндүрген. Үнделии чок чергe база оон кадыкшыл бойдалын берелии көрбеи. И. Ч. Шагдыжапты партия организациялынаан хоорулаан, ылдеикей чок кижи дээш 1945 чылдың май 22-де болган ВКП (б) Тыва обкомунуң бюрозунуң докгаалы-биле ону ТАРН кежигүнүиден ВКП (б) кежигүнүге үүлээн алырындан ойталаан.

Баар Амыртаевич Араакчаа (оду Амыртаа Араакчаевич Чоозу деп база адаар), оон үзүткеи чок партия стажын 1941 чылдың февральдан эгелеп саналр. Контрреволюсчу элементилер-биле харыылажыг турган деп мөге чүүл болган ажылынга харымсалга чогу дээш ВКП (б) Тыва обкомунуң 1945 чылдың январь 11-де болган бюрозунуң докгаалы-биле Б. А. Араакчааны ТАРН кежигүнүнден ВКП (б) кежигүнүге үүлээн алырындан ойталаан. Б. А. Араакчаанын ажалынга акыйсыг болдуры Соян Хелик-Хөөнүң контрреволюсчу хөделиишкинилеринден корбеи. И. Ч. Шагдыжапты партия организациялынаан хоорулаан, ылдеикей чок кижи дээш 1945 чылдың май 22-де болган ВКП (б) Тыва обкомунуң бюрозунуң докгаалы-биле ону ТАРН кежигүнүнден ВКП (б) кежигүнүге үүлээн алырындан ойталаан.

Баар Амыртаевич Араакчаа (оду Амыртаа Араакчаевич Чоозу деп база адаар), оон үзүткеи чок партия стажын 1941 чылдың февральдан эгелеп саналр. Контрреволюсчу элементилер-биле харыылажыг турган деп мөге чүүл болган ажылынга харымсалга чогу дээш ВКП (б) Тыва обкомунуң 1945 чылдың январь 11-де болган бюрозунуң докгаалы-биле Б. А. Араакчааны ТАРН кежигүнүнден ВКП (б) кежигүнүге үүлээн алырындан ойталаан. Б. А. Араакчаанын ажалынга акыйсыг болдуры Соян Хелик-Хөөнүң контрреволюсчу хөделиишкинилеринден корбеи. И. Ч. Шагдыжапты партия организациялынаан хоорулаан, ылдеикей чок кижи дээш 1945 чылдың май 22-де болган ВКП (б) Тыва обкомунуң бюрозунуң докгаалы-биле ону ТАРН кежигүнүнден ВКП (б) кежигүнүге үүлээн алырындан ойталаан.

Баар Амыртаевич Араакчаа (оду Амыртаа Араакчаевич Чоозу деп база адаар), оон үзүткеи чок партия стажын 1941 чылдың февральдан эгелеп саналр. Контрреволюсчу элементилер-биле харыылажыг турган деп мөге чүүл болган ажылынга харымсалга чогу дээш ВКП (б) Тыва обкомунуң 1945 чылдың январь 11-де болган бюрозунуң докгаалы-биле Б. А. Араакчааны ТАРН кежигүнүнден ВКП (б) кежигүнүге үүлээн алырындан ойталаан. Б. А. Араакчаанын ажалынга акыйсыг болдуры Соян Хелик-Хөөнүң контрреволюсчу хөделиишкинилеринден корбеи. И. Ч. Шагдыжапты партия организациялынаан хоорулаан, ылдеикей чок кижи дээш 1945 чылдың май 22-де болган ВКП (б) Тыва обкомунуң бюрозунуң докгаалы-биле ону ТАРН кежигүнүнден ВКП (б) кежигүнүге үүлээн алырындан ойталаан.

Баар Амыртаевич Араакчаа (оду Амыртаа Араакчаевич Чоозу деп база адаар), оон үзүткеи чок партия стажын 1941 чылдың февральдан эгелеп саналр. Контрреволюсчу элементилер-биле харыылажыг турган деп мөге чүүл болган ажылынга харымсалга чогу дээш ВКП (б) Тыва обкомунуң 1945 чылдың январь 11-де болган бюрозунуң докгаалы-биле Б. А. Араакчааны ТАРН кежигүнүнден ВКП (б) кежигүнүге үүлээн алырындан ойталаан.

Баар Амыртаевич Араакчаа (оду Амыртаа Араакчаевич Чоозу деп база адаар), оон үзүткеи чок партия стажын 1941 чылдың февральдан эгелеп саналр. Контрреволюсчу элементилер-биле харыылажыг турган деп мөге чүүл болган ажылынга харымсалга чогу дээш ВКП (б) Тыва обкомунуң 1945 чылдың январь 11-де болган бюрозунуң докгаалы-биле Б. А. Араакчааны ТАРН кежигүнүнден ВКП (б) кежигүнүге үүлээн алырындан ойталаан.

Михаил Белекеновичи Сундуй, оон үзүткеи чок партия стажын 1942 чылдың февральдан эгелеп саналр. Национальстчи хөделиишкинилерни болган революсчу хөөлбу-дурумну сагыырааны дээш политиктиг чыыдаганнар-биле М. Б. Сундуйну СЭКП Барыын-Хемчик райкомунуң 1950 чылдың июнь 6-да болган бюрозунуң докгаалын ёзугаар ВКП (б) кежигүнүден үндүрген. СЭКП обкомунуң чанында партийжи контроль комиссиязының чорутказын хынаалдаы үе шиитпирнии үнделиилиин бадыткаваан.

СЭКП обкомунуң 1973 чылдың октябрь 18-те болган бюрозунуң докгаалындан демдеглээн коммунист Н. Л. Куучуңуң партия стажыны 1950 чылдың июлынаан 1966 чылдың октябрьга чедир үзүткеливишкинии чок болдурар деп шиитпирнии СЭКП обкомунуң бюрозу база хуләэп алган.

Апрельде «Шынга» 614 чагаа келген.

Ол айда ниитизи-биле солунга 422 чагааны парлаан.

Апрельде 200 чагааны авторларга харылап берген.

Апрельде «Шынга» 65 шүгүмчүлелдиг чагаа келген.

МАЛЧЫННЫҢ ЧАГААЗЫНГА ХАРЫЫ

Мен Каа-Хем районнуң «Совет Тыва» совхозунга 20 чыл хой кадаргаш, ам Таңды районнуң «Коммунизминиң херели» совхозунда 18 дугаар чылымче кирип, хой малдан чор мен. Ам чай-шелээ чок, изигни изиг ривейн, соокту соок дивейн, кыш-чай чок ажылдаавн, 37 чыл ажыл чор мен. Оон чылдагаавы-биле аарын, бакмаран келдим, алдынның херээжен хозяинга кадыы база бакмаран — пенсиялыг. Ам үш чыл бичии ажыл чораан пенсиялаар назынмыга чедир анаа эмчилеп, аржаанналп ап, дыштанзымза кандыгыыл?

Пенсиялаар үем кэрге, пенсиям акшазы кудулай бербес бе? Ону канчаар сананарыл?

Үр үеле кызыл, ак сеткилдинм-биле ажылдап алганым хой стажым үзүткеи бербее бе?

Персональдыг пенсиянь кандыг таварылгада бэрия?

Хевертей СЕДЕН-ООЛ.

«Коммунизминиң херели» совхозтуң кадарчызы.

Хой чылда малчыннан келген хоочун хойжунуң болуунуң ажыл-амыдыралынга хамаарышкан чугула айтырыынга Социал хандырыра министерствозунуң пенсия кадзынашин эргелекчизи М. Д. Даржай тайылбырны берген. Ону моон аданда парладывыс.

Силерниң күш-ажыл стажыңар пинтизи-биле 37 чыл чедип турар болганда, пенсия назыны (60 хар) четкижее ажылдавайн, калыыдар бызжылдан, дыштанып дээр болзуңараа, болумар эргекер болдуп.

Ынчалза-даа силерниң пенсиялаар назынныңар чедип турар үеде 1991 чылдан эгелеп пенсия дугайында чаа хообйлу күштүг апаар. Ол Хообйлуун төлевилелии ёзугаар пенсия саналрының чурумунда ажыла, сеолгу 12 айның ортумак шалыымдан база савап болуур болгай.

Пенсия дугайында чаа хообйлуун төлевилелии ёзугаар үзүткеп чок ажыл стажы дээш немелдеглер саваары кодулумейн турар.

Пенсиядыг пенсиянь чүүле хей чыл стажтыг дээш тыныспайн турар. Ону улус ажыл-агыйынга онзагай ачы-хавыраазы дээш орденнер-биле шаңнаазын, ССРЭ-нин азы Тыва АССР-нин депутадынга деннингирнин чоруаан йиккее азы алдарлы атгыг, чижоо, «Тыва АССР-нин алдарлыг малчыны» сүг дээш чижектиг шаннал-манталдыларга тыпсыр.

КҮЗЕНЧИГ ААЛЧЫЛАРЫВЫС

Ак-Туруг — Улуг-Хемде база бир улуг суурларның биразы. Ында узун дургаар чоруткан кол кудумчуларның саны бээни алды чедип турар. Ак-Туруг суур чайгаарда (хем аксы үзе киргеш) ийи үстү бергеи болгай. Ынчангаа ону алдыы, үстүү суур деп алгеш үжүүрүвүвүс ында. Оон аайы-биле Ак-Туруг суурувусте ийи почтачыны ажылдаар кылдыр турар. Төп солуунар бадыр-даа, болумар эргекер боолуп.

Ынчалза-даа силерниң пенсиялаар назынныңар чедип турар үеде 1991 чылдан эгелеп пенсия дугайында чаа хообйлу күштүг апаар. Ол Хообйлуун төлевилелии ёзугаар пенсия саналрының чурумунда ажыла, сеолгу 12 айның ортумак шалыымдан база савап болуур болгай.

Пенсия дугайында чаа хообйлуун төлевилелии ёзугаар үзүткеп чок ажыл стажы дээш немелдеглер саваары кодулумейн турар.

Переопадлыг пенсиянь чүүле хей чыл стажтыг дээш тыныспайн турар. Ону улус ажыл-агыйынга онзагай ачы-хавыраазы дээш орденнер-биле шаңнаазын, ССРЭ-нин азы Тыва АССР-нин депутадынга деннингирнин чоруаан йиккее азы алдарлы атгыг, чижоо, «Тыва АССР-нин алдарлыг малчыны» сүг дээш чижектиг шаннал-манталдыларга тыпсыр.

КАМНЫГ КАДАГАЛААР

◆Машина-техника кадагалаар, септээр звено ◆Экономиктиг харылзаалар

Ажыдыын будурукчулүүн бедидиери машина-трактор пагытын септеп, ону кадагалаарындан база кончуг хамаарыжыр. Машина-техника септээр, кадагалаар чергелеринге материал-техниктиг базазының быжыглаарынче республиканың совхозтарыг кошкак салгын салып келген. Машина-трактор мастерскаялары септелге чорударынга херек-дериг-херекселдер-биле четче хандыртынмаан, техника аймаа тургузуун кадагалаар шээдер тускайлаттынмаан. Эң ылаңгыя кедээ ажыл-агыйның кожуг машинналарының кадагалады кончуг багай. А оларның өртээ будурулегелериин кол фондуларының өртээнин 22 хуузу болгай. Кашт-даа сонгыг совхозтар эки дериттинеген машина-техника тургузар, кадагалаар черлиг боолгүрага. Нарын техника кадагалаарының кыры шын каан шээдер ажыл-агыйдавының чүгле чартынында бар. Эстакаталар, консервация кылыр постулар, дериг-херекселдер шыгжаар складтар совхозтарның 40 хуузу хиреэнде кылдынган. Каа-Хем районнуң «Кызыл түк», Чөөл-Хемчик районнуң «Тыва», Улуг-Хем районнуң «Ак-Туруг» совхозтары эки кылдынган машина тургузар черлерлиг. Ынчалза-даа бо совхозтар машина техниканы хову тулгалдарында тургузуп турар. Бо таварылгада машина-техника аймаан кадагалаарга белеп самчыгаттынмас деп бо ажыл-агыйларның улуг тукчулары тайылбырлап турар. Бай-Тайга, Чөөл-Хемчик, Бии-Хем, Таңды районнарның совхозтарында техника кадагалалынга таарыштыр дериг-тинген тускай черлер эвээн. Бар черлеринге дериттинээни база багай. Чамдык аттыг-аргыларда ол черлерни ескерор ажылган турар. Чижээ-биле, «Ак-Туруг» совхозта техника кадагалаарынга таарыштыр дерзон кыры шыыларлыг шалде-минералдыг чемнигидилгени кадагалап турар. 1988-89 чылдарның кыжынында техника чогуур черинге кадагалаттынар деп, совхозтуң директору Аллын-оол Даргынооловия Тулуш аазаап. Ынчалза-даа эрткен кыжын база кодээ ажыл-агый техниказы ажык дээр аланнга тура киптээн.

Бисте кодээ ажыл-агый машиналарының кадагалалы тускай негеледелге дүүшее деп, күртеххайгаарал органнарының хынаалдазы көргүскен. Хынаттынган 2661 машинаның 25 хуу хиреэи техника кадагаларының негеледелеринден ыракта карышкак болган. 80 машинаны чүгле 1 чыл хире эрткен дерт айларда 20 мун дербечии метр ажыг чурттаар оран-бажыңны ажыглагга киирген. Бо ажыл-херегленнин күсели-биле чурттаар оран-бажыңны ажыглагга киирери эрткен чылдың дерт айларында бодаарга, 37 ажыг үүлгаткан.

Республикага ниитизи-биле тудуг-монтаж ажылдарын чыл эгезинден бээр 38 миллион рубляе кыпган. Ынчалзада-даа дерт айларын программазы күүсеттинмейн баргаа. Керээлиг ажылдарның планын күүсеттейн баргаанзаан 9,2 миллион рубль каржалыг болган. Чыл эгезинден бээр кергө бүүдаар 36 мун дербечии метр чурттаар оран-бажыңны тутпакан, ажыглагга киирген. Тудуг-монтаж ажылдарының хемчээлинин бүгү ёзуулезинге күш-ажылдың будурукчулуун бедиткенинин ачызында чедип алган.

Николай ВАНЬКОВ.

ЭРТКЕН ДӨРТ АЙЛАРДА

Бо чылдың эрткен дерт айларында капиталл тудугну чоруударынга күүсеннең 32,2 миллион рубль түүнүг акша-херегленнин чарыгдаан. Будурудге объектилерни тударынга чарыгдаан акша-херегленнин түңү барык-ла 15 миллион рубль болган. Ниитизи-биле капиталл салымшкыннар 1,5 хуу ескен, а будурудге объектилерни тударынга үндүрген капиталл салымшкыннар 2,3 хуу кымыраган. Бо эрткен үеник дүргүзүнде тудуг-монтаж ажылдарын 25,9 миллион рубльже бөстандырган.

Тывадың электрик четкилери. Тываның мин-оолар түүл девижегор-будурудге каттыжыкшынны, чер-чер Советтериниң будурудгелере болган организациялары эрткен чылдың бо үезинге бодаарга, капиталл тудугнуң техникази кудулаткан.

Күрүсеннің капиталл салымшкыларының күселп-биле эрткен дерт айларда 20 мун дербечии метр ажыг чурттаар оран-бажыңны ажыглагга киирген. Бо ажыл-херегленнин күселп-биле чурттаар оран-бажыңны ажыглагга киирери эрткен чылдың дерт айларында бодаарга, 37 ажыг үүлгаткан.

Республикага ниитизи-биле тудуг-монтаж ажылдарын чыл эгезинден бээр 38 миллион рубляе кыпган. Ынчалзада-даа дерт айларын программазы күүсеттинмейн баргаа. Керээлиг ажылдарның планын күүсеттейн баргаанзаан 9,2 миллион рубль каржалыг болган. Чыл эгезинден бээр кергө бүүдаар 36 мун дербечии метр чурттаар оран-бажыңны тутпакан, ажыглагга киирген. Тудуг-монтаж ажылдарының хемчээлинин бүгү ёзуулезинге күш-ажылдың будурукчулуун бедиткенинин ачызында чедип алган.

Николай ВАНЬКОВ.

ТЕЛЕФОН АЖЫКТЫГ, ДУЗАЛЫГ

Чонуң ,амыдыралынга телефонның ажыктыы агаар, суг-биле дөмей-ле. «Мерен» совхозтуң № 3 хойжу бригадазының малчыны Даалын Кыргыс-ович Донгуу суурнуң харылзаа салбырындан Владимир хоорайда өөренип турар уруу-биле телефон-биле чугаалажыр чагыг киирген. чанында турганы дег, тода чугаалажып турарын болдарга, магалыг-ла. Ынчаларга районнуң совхозтарының кузегелеринге, кыштагларында телефон киирнимээнинден ылаа ол чээрби километр хире черге эмчида чалаарда ааттыг улус чорудар. Бир эвес харылзаа турган болза, дораан долгантас бе.

Хем кежиилдир аалдарындан кавурга таварын долганын чорда, алээп ге эртер. Кыргыс-Тей, Үшегеп, Ямаалык хову тургалгаларында электри чырыын киирген. Октар-Өдекте «Мерен» совхозтуң мурнакчы малчыны Додуум Соянның аалы сайгылганнып. Кандыг чорук, аарыг-арыыг түрбее дээр. **Район төөч-биле телефон харылзаазы чокта, дыка берге.** Телефон чогундан ол хире ааттыг азы машиналыг ай-дезир чоруп кээрнин чарыгдалыпган харылзаа шугуумун киирриптерн эки эвеспе.

Бо айтырыг кодээ ажылынчилерниң ажыл-амыдырлары-биле үүдүүн харылзалдыг. Чер ыяш болганындан чалаттаан эмчи кээп турда. аарыг улус шыпаанчайын-даа баар. Ажыл-агыйны үгдан баспкарарынга телефон турган болгаа дыка эки турар эртик. Сезонуут ажылдар болган мал соолдашкынының үезинде ыйай-бээр ошаан турбайн, ыяыр-чаар түүдерни камнаан ап болгай. Кайы хире ажыл хүнү камнаттынгы дег-дир.

Бо дешпилгелиг үеде телефон чок олурун турарыыска бээр бе?

Константин ХАНГАЛ.

50 ХАРЛААН ШКОЛА

Бора-Тайга ортумак школазы тургустунганнан бээр бо чылын 50 чыл болуп турар. Школавыс өөредилге-кижизидилге ажылынга ялаы-бүүр арга-хевирлерни башкылар ажыглап турар. Класстар, отряттар айны-биле төрөөн суурнуун, школавының төөгүзүн чамын бижингирге идепкейлиг киржип турарлар. Бөрге берелии, башкылап чораан кижилер-биле чагаалажып школа мүзейин дериг, кылып турар.

Туруумаан эки чанчылдар школага хей. Турести пологтарга өөредилгелер-даа, башкылар-даа демнеп-биле киржип, районга беш катап тийлекти болган. Республика слёттарында бирги болгаш ийнги черлерни эрлеп турган.

Часкы дыштанылгага аныш истекчилерниң мүзей чокчулелинии удуртукчузу, улус өөредилгелиинин тергиини Александра Монгуштун удуртулгазы-биле өөредилгелер республикаанын аныяк натуралистер станциязының шаңнаан путтайкалары-биле Москва четкеп келгеннер.

Школаның чартын чүс чыл болганынга дегделедеери дээш, ужуражымшылыгларны организастаан. Май эгезинде школаның чөөрбе бешки турести походу болуп эртеен. Поход үезинде өөредилгелер Чечектиг хойжу бригадазының малчыннары-биле ужурашкан. Төрээн черинин дириг амыдыралынга дугайында материалдарны чыып алган. Оон кыпсырыпга, чем сайгыдыгарынга, дүргеп эмчи хузалы чедиргеринге өскер мергелдаашкан.

Турести ыларның болгаш хана солуннарның нөрүлеелин, спорттуг марыылдаарны организастаан. Слёттуң күүбоктарның үш бөлүкке үзүп турган, түүнеп, тывыскан. Башкы Р. Б. Куулардың удуртканы 10 «А» класс улугу балуктеп, башкы З. К. Ховалыгның 6 «Б» класс оруумак болуктеп, башкы Р. М. Ховалыгның 1 «Б» класс эге класстардан тывлеп үлгеп-пер.

Алексей ХОВАЛЫГ.
Бора-Тайга ортумак школазының башкызы.

ЧЫЛГЫ МАЛГА ПАСПОРТ ХЕРЕК

Совет Эвилелиниң девиссэриниде чурттап чоруур хей аңгы нацияның улус-чоңу чылгы малды алырап, оон ажык-дүзелии кергеп чоруур. Тывалар база бүрүүнү төөгүзүнден-ле аътка кыаа, оңу үнелеп билир чоп. Аяттың ташпакы байдалындан оон ээлинии мөзү-шынарыы ыяш төлээдып чорааннар. Эрес, кежоо кижинин аңы кезээде төдүт-тогаа, челер, саяк, үезинде өскөкгүмнган, ыелии даа аът —хедге болуур. Дыштаның, хөглээрде, байыр-ынаадымга-даа аътты оңзагай кичээнгейге тудуу, чарыштырып чораан. А чоокку эртекен чылдарда аътты улуг херексевес, оңу тудуп сагбас-даа турган. Бенин дыңмыы оңзагай, суксун хандырар болган түберкүлёз аарыын эмлээрвиге ажык-дүзелыг деп көрген. Ынчангаш бо малдың азыралынче чогуур кижизитейин салып, чурумчудар ажык-ноончаа бодап, орнап, солуур чүүлдер болдуумаас апаар. Ол ышкаш сорлаткан, чидиргеп таварылгада ыяап тывары эптиг. А паспорт чок хүү малды оорлай бээр таварылгада истеле организацияларга дугайында биидиинчикинии бөөнн хуләэп албас кылдыр чугумчуга. Мен хуумда чылгы малга паспорт тыпсыры аът оорлаар чорук-биле база бир тодаргай дээштинг демисел деп бодаар мен.

Лопсан КЕЧИЛ-ООЛ.
«Искра» совхоз.

Кадыкшыл бистиң байлаавыс

УШУ БӨЛГҮМҮ

Кымыл хоорайда культураның болгаш шыптаныгланын Гастелло аттыг парыынга шагнын дерт эолчээнде суда шимчээшкиннер кылып, поңкуп, селгүүстеп турар улусту — хоочуларны болгаш аныктарны бо-ла коруп болгур.

Мурнуңда паржка колдуунга улуг назылыг кижилер суда шимчээшкиннер кылып чоруп турган болза, ам аныктар, школачылар база кеспүп келгеи өөрүүнүүт. Оларга күш-ажыкшыл болган дайынныы хоочуннары А. Пахомова, Л. Токарева болгаш ескелерниин-даа үлегерп дузалыг болганы чугаажок.

Бо чылдың апрель 15-тен эгелеп, парктың спорт шалгүде кылат улустуң ушу гимнастиказын өөренип эгелээн. Ону «Тыва система» комплекстиг коммер төптүн ажылдакчызы, Томскиниң медицина институдунуң доозукчузу В. Опус-оол эки туразы-биле удуртуп турар. Кадыкшылга балуунуң ол кичээли эртеп 6 мак 15 минута турда эгелээр. Ында яазы-бүүр мергежилдин улуг назылыг база аныяк-даа улус күзеддин-биле кирижип турар.

Ранса ТОЛЗАТМАА.
Кымыл.

«Шынга» парлаттынган соонда

АМДЫЫЗЫНДА ХОСТАЛГАН БАЖЫНДАН

Бо чылдың март 12-де «Шынга» ёзугурлуң Хандзгайтылаан Аллын-оол Степановичи Сыыртаанын «Индыг-ла эки эвес-тир» деп материалы пергаттынган. Ында оон хомудап турары болза, бажын эзэчээде бешн чыл турар, үр үеле бажыңыны бээрин саадаткаанындан, оон хей үругларлыг ог-булеви таарымча чок байдалда чурттап турар деп бижээн.

Райкүүскомнуң харылсалыг дараалары боттарын кадыы турылында ийи квартираныыт, чаагайжыды туттунган бажыңны туттуруп алган деп үстүнде автор база хомудаан.

Ынчангаш ону алдыы, үстүү суур деп алгеш үжүүрүвүвүс ында. Оон аайы-биле Ак-Туруг суурувусте ийи почтачыны ажылдаар кылдыр турар. Төп солуунар бадыр-даа, болумар эргекер боолуп.

Ынчалза-даа силерниң пенсиялаар назынныңар чедип турар үеде 1991 чылдан эгелеп пенсия дугайында чаа хообйлу күштүг апаар. Ол Хообйлуун төлевилелии ёзугаар пенсия саналрының чурумунда ажыла, сеолгу 12 айның ортумак шалыымдан база савап болуур болгай.

Пенсия дугайында чаа хообйлуун төлевилелии ёзугаар үзүткеп чок ажыл стажы дээш немелдеглер саваары кодулумейн турар.

Переопадлыг пенсиянь чүүле хей чыл стажтыг дээш тыныспайн турар. Ону улус ажыл-агыйынга онзагай ачы-хавыраазы дээш орденнер-биле шаңнаазын, ССРЭ-нин азы Тыва АССР-нин депутадынга деннингирнин чоруаан йиккее азы алдарлы атгыг, чижоо, «Тыва АССР-нин алдарлыг малчыны» сүг дээш чижектиг шаннал-манталдыларга тыпсыр.

1988 чылдың майда дужаатан райкүүскомнуң даргаларының ийи квартиралыг чурттатта бажыңының дугайында А. Сыыртаанның хомудалы үнделии чок. Чүге дээрге, ол бажыңны тудар дугайында шиитпирни эрткен чылдың февралда республиканың Күрүтүүзү-биле база Тыва АССР-нин Министрлер Чөвүлелиниң капиталл тудуг эргелели-биле чөптээрежии дугуруунаан турган. Чылыг-биле хандырыгдыы халдаанының бүтүрүдге-техникатиг эргелели-биле дугуржүүл чөптээрелди алган.

Мергелдейге харыы

ТОДАРГАЙ ЭВЕС

Февраль 19-та «Шын» солунга үшку ярыга «Алло деп..ге турар» деп материал Мергелдей булунуңга парлаан. Бөргде ниитизи-биле тарылза албанында четпестер дугайын ында бижээн. Солун чедирилгени чамдыкта саадай бергилээр. Ажылдакчыларның ярапында куспажылың сагыыга-чурумун үрей бээр таварылгалар бээнн тургулаан. Телефон хатыг-ла ийи чартын ай болгаш келген. Он материалды районнуң харылзаа беллирнинге сайгаран. Хандагайты иштинге бээни чүгаалажыры берге, өскөөр үлежыр азы чүү-даа биллинмес болгулаар. Бо бүгү четпестерниң дугайын улус депутаттарының район Советинин сессия, ында чүгаалаанын турбүүже, четпестер дүрген чайлаттылыын.

Өөүр райкүүскомдан О. В. Стихин ат салган харыы тапрылзазы багай. Хандагайты иштинге бээни чүгаалажыры берге, өскөөр үлежыр азы чүү-даа биллинмес болгулаар. Бо бүгү четпестерниң дугайын улус депутаттарының район Советинин сессия, ында чүгаалаанын турбүүже, четпестер дүрген чайлаттылыын.

Өөүр райкүүскомдан О. В. Стихин ат салган харыы тапрылзазы багай. Хандагайты иштинге бээни чүгаалажыры берге, өскөөр үлежыр азы чүү-даа биллинмес болгулаар. Бо бүгү четпестерниң дугайын улус депутаттарының район Советинин сессия, ында чүгаалаанын турбүүже, четпестер дүрген чайлаттылыын.

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНДА

(Төнчүүү. Эгеэн 1-ги арыында).

рип болгаш ап турганының дутайында хей санныг медээлерин чугаалаан. Хөстелгеже үнген соонда ол чугаалаан сөстеринден ойталаан, оон ужурунда ону катап туткаш хара-бажыңга олуртуп каарга баштай берген өчүүнге эглир ужурга таварышкан. Чөптүү-биле тургускан медээлерге холбаштыр Умаровтун өчүүнүн чайгылчак боолгаш турарын база ол өчүктерин берип турган үениң байдалдарын барымдаалаш, суд оларны Чурбановтуң буруузунга шынзыдыг эвес деп санаан.

Т. Х. Гдлянның хоойлу-дүрүмну хажыдып турган чоруу ылаңгыя Бухара областың хереглекчилер эвилелиниң баштаар черинин даргазы турган Г. Мирзаазеевти барык бет чыл дургузунда хорутдалга тургузуп келгениниден илерээн деп ССРЭ Прокуратуразының келген дыңнадыгда айтып турар. 1986 чылдың орта үезинде бо херекти истеп-хынаарын барык дооскан турган, мынчалза-даа ону бо хүнге чедир судче киирбээн бооп турар.

ССРЭ прокуратуразының материалдарында айтып турарын ёзугаар алырга хорутлаттырган кижилерге психологтуг мыйыгыны кылыры-биле оларның төрелдерин тудуп, хорутдаар чоруктуң калбаа-биле практикалап турган боол тутар. Партияның Бухара обкомунуң секретары турган Каримовтуң херээниң талазы-биле оон 16 төрелдерин 5-тен 8 ай чедир хүүсавада тудуп, хорутдаан бооп турар. Мындыг янзылыг хелеглиштикилерни Усманходжаевти, Мусахановтуну, Камаловтуң болгаш өскелерниңдээ чоок кижилериңге хамаарыштыр кылган. Бо кижилерниң хей нарушуунга хамаарыштыр оларның херек үүлгеткен барымдаазы чок деп көргеш, кеземче херээ онаарын соксаткан. Бо кижилерниң чамдыктары оларга күш дөгеп, психологтуг бастың турганын база дыңнатканнар.

Хоойлу-дүрүмге дүүшпее үүдүп хоруушкуннарны Гдлянын болүүнүң истекчилери болдуруп турганын 20 ажыт хамаатыларының билдиришкинниринде бадыткап турар. Карпи хоорайның чуртталгачы Муянов чылдагаан чоокка рай чыл. дөрт ай иштинде. Р. Каримов — үш чыл хиреде. И. Р. Ахадова саатлыг турган безин чаярбн хонук түүнү хоругдаашкынга турган. Кем-херек үүлгеткен барымдаазы чок болганы дээш үстүнде айыткап болгаш өске-даа кижилерге хамаарыштыр херек оттуруп, кодуреринн соксаткан. Албан-дужааллыг кижилерниң хээли ап турганының дутайында өчүк бээринче оларны албадап, коргудуп турганының дутайында билдиришкиннерни үстүнде алаан хамаатыларының чамдыктары ССРЭ прокуратуразына киирген.

Гдлянның болүүнүң истекчилери буруудалып билир өнделгелиг хереглерни тып алыры-биле хээли берикчилерин болгаш ону дамчыдып бээр кижилерни, а ол ыңкаш аар кемнинг херек үүлгеткен кижилерни кеземче харысаалгазындан үүдүрүп чоокка хостап турганын Узбек ССР-ниң дээди судунуң түскай докладчылыда айыткан. Ол доктаалда айтып турарын ёзугаар алырга, ылаңгыя Бухара облүүскономүн ИХЭ-ниң улуурткучу ажылдакчыларынга хамаарыштыр кеземче херээниң истелгезин чорудуп турар чеде садыг болгаш иштики хереглер органнарынга ажылдап турган кижилерден социалистиг өнүү-перегдинин оорлап база хээли берип турган 40 хире кижиниң харысаалга онаарынга киирбээнин база оларның хей келии эрги албан-дужааллыларында хевээр ажылдан турарын база дыңнадып турар. Бо фактыларымдаалларга хамаарыштыр УзССР-ниң дээди суду кеземче хереглерин оттурган.

ССРЭ-ниң Прокуратуразының бадыткаавы-биле алырга кем-херек үүлгедикчилерни кеземче харысаалгазындан барымдаа чок черге хоставышаан, истекчилер чамдык таварылгада ол кижилерни партийжи болгаш албан-ажыл харысаалгазынга киирер дугайында айтырыгны чер-чердө партия, совет органнарының мурнунга тургуспайн турган. Оон түрүк ол кижилерни ажылындан үндүргенинин дугайын дыңнап каапп, оларның ажыл тып алырынга дузалаарының дугайында айтырыгларны партия органнарынга албан ёзугу-биле тургузуп турганнар.

Бухараның хоорай садының начальныгы турган Ш. Кудратовка хамаарыштыр шиитке кылдыңган соонда аңаа хээли берип турган, мындыг болдажок кеземче харысаалгазындан барымдаа чок черге чайлаан самчыгдакчыларның болүүн садыг системазындан үндүрүкен турган. Үк болүүтүң истекчиниң Боров оон соонда 20 кижилиг ол болүүтүң бүгү кижилериңге «оларның мергежилиниң айы-биле» ажыл тып бээрин негеп. Узбекистанның Компартиязының Бухара обкомунче чагаа чорутkан.

Гдлянның болүүнүң чамдык истекчилериниң хереглерни истеп чорун турган үеде үнелиг үүлдерни болгаш ескелээ эт-хереглиниң хавырып алыр сорулга-биле бүрүүдатырын турар кижилерни болгаш оларның дөргүл-төрелдеринің бажыңнарынга чиидип-үжээшкиннер кылырда, оларны хоойлуда кордүнген пегелделерни каржыны-биле хажыдып турган, кылып турганының дугайында чижектер ССРЭ-ниң Прокуратуразының болгаш ССРЭ-ниң Дээди судунуң кинргеп материалдарында бар. Хавырып ап турган үнелиг үүлдерни, эт-хереглерни, оларны чүстүстап адап турган, чогуур документилерге киирбейн турган, акшаны колдуунда санавайн турган. Үнелиг үүлдерни тодаралып дадылаарын, оларны хавырып алган соонда, каш хонгаанда кылып турган.

Бүрүүзүг деп карагыттырып турар кижилерниң төрелдериниң хуула чыып алган акшазын Гдлянның айтышкыны-биле хавырып ап турганы чамдык хамаатылардан (Усманходжаев, Каримов, Камалов болгаш оон-даа ескелерден) киргеп хомудалгардан болгаш билдиришкиннерден билдиниң турар.

Истекчилерниң санап турганы-биле истелгени чорударынга хоойлуга тавырыпчас методтарны ажылган турарынга удурланып турган истекчилерни истелге бөлүүнүң составындан хостап турганының дугайында истекчи Б. И. Северцевтиң болгаш ескелерниң-даа билдиришкиннери бар.

Истекчилер Гдлян, Иванов олар судлуң хамаарыпчас болгаш чүгле Хоойлуга чагыртыр дугайында конституциядан кордүнген норма-лижектерни хажыдып, боттарының истээн хереткери судка сайгартыныл турда, аңаа дүрүмге удур кирижип турганың ССРЭ-ниң Юстиция министерствозу болгаш ССРЭ-ниң Дээди судуну кирген материалдарында бар, Хавырып ап турган үнелиг үүлдерни, эт-хереглерни, оларны чүстүстап адап турган, чогуур документилерге киирбейн турган, акшаны колдуунда санавайн турган. Үнелиг үүлдерни тодаралып дадылаарын, оларны хавырып алган соонда, каш хонгаанда кылып турган.

Бүрүүзүг деп карагыттырып турар кижилерниң төрелдериниң хуула чыып алган акшазын Гдлянның айтышкыны-биле хавырып ап турганы чамдык хамаатылардан (Усманходжаев, Каримов, Камалов болгаш оон-даа ескелерден) киргеп хомудалгардан болгаш билдиришкиннерден билдиниң турар.

Истекчилерниң санап турганы-биле истелгени чорударынга хоойлуга тавырыпчас методтарны ажылган турарынга удурланып турган истекчилерни истелге бөлүүнүң составындан хостап турганының дугайында истекчи Б. И. Северцевтиң болгаш ескелерниң-даа билдиришкиннери бар.

Истекчилер Гдлян, Иванов олар судлуң хамаарыпчас болгаш чүгле Хоойлуга чагыртыр дугайында конституциядан кордүнген норма-лижектерни хажыдып, боттарының истээн хереткери судка сайгартыныл турда, аңаа дүрүмге удур кирижип турганың ССРЭ-ниң Юстиция министерствозу болгаш ССРЭ-ниң Дээди судуну кирген материалдарында бар.

Школа амыдыралы: күш-ажылчы кижизидилге

ХАРЫЛЗААВЫС ЭКИ

Монгун-Тайга районнуң Мугур-Аксы ортумак школазында доктаамал ажылдаар бригада чок. Бичезээ-даа өөреникчилерниң ниитиге ажыктыг күш-ажылын канчаар организастаанывысты кыскаы-биле бижип көрейн.

Бисте класс бүрүзү кооперативтиг кылыр ажылдап турар. 2-6 классчылар шупту школа иштинде ажылларда быжыглаттынган. Олар безин ниитиге ажыктыг ажылды кылып турар. Чижээ, 4 «а» класс (башкызы О. Успун) боттарының кылган чем айлаан садыглаш, бежен рубльди ажылдап алган, ийи удаа тиилүжү ажылды организастаан. 2-7 классчылар школаның 150 дагаалаарын чемгерип турар болгаш оларны ажаап өстүрериниң дугайында бөлүүн билиглерни алган. Күскү үеде 4-10 классчылар шеф ажылынга шупту киришкеш, 290 рубльнын ажылдап алган.

Бо үеге чедир түс-түс классчыларның ажылдап алган акшазы 3 муң ашкан, ол акшаның хөй кезиин кооператив кежигүннеринге үлээн, чамдыкчылар классчыларның ниити хереэнге ажыглаан.

10 «а» классчын (башкызы В. Шолбан) кооперацияның талазы-биле дүжүлгазы шору. Классчын өөреникчилери күзүн, октябрь байырлалының будуунде, тыва далган, тараанны боттары сокпан белеткээш, сатканы солун. Бир суббота кежээнде олар школага кафеня база организастаан. Ол класс беш малчынның кажаазының керженин көтөрүп аштап берген.

Күзүн үстүкү классчыларның 170 өөреникчизин совхозка кок-сула ажаалдазынга киришкен, март айда 90 өөреникчилерни ажылга хаара тудар бис. Малчыннарның ажы-төлү ала-мешинге дузалажырлар. Бо чылын совхоз өшкүнү, хойну саар деп шинтпирлээн, ацаа хөй уруглар ажылдаар. Сарлык саар күш-ажыл лагерин организастаар бис. Үстүкү классчылардан күзелдинг өөреникчилер олар-ның белеткээр кооперацияны тургузар. өөреникчилерни школа септелгезинге, тараа шөлү суггарарынга, хөй өөреникчилерни погаа өстүрүлгезинге ажылдадыр кылдыр хуваараан. Бо чайын совхоз-даа, школа-даа түс-түзүнде теплицаларны тудар.

Совхоз болгаш өске-даа район төвүнүң организацияларыры-биле харылзаавыс багай эвес, школа дугайында айтырыг тургузарга хая көөр удуртукчу чок. Бистиң совхоз школавыска автомашинаны, тракторну үндүрүп берген. Чайын башкыларны, ажылчыннарны Шушенскоеже экскурсияладырынга автобусун база аазап турар.

Алыг ХЕРТЕК.
Школада ниитиге ажыктыг күш-ажыл организатору.

ӨРТ ӨЖҮРҮК ЧҮЛЕРИ

Красноярскиниң ужар түүл базазының арга-арыгны ужар түүлдүң дузазы-биле шимгалаар талазы-биле Чадаанада салбырының ерт өжүрүкчүлериниң харылзап турар участогу улуг. Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Сут-Хөл база Улуг-Хем районнарның девискээрлеринге ерт халавын болдурбас дээш салбырның ерт өжүрер парашютистери улут ажылдарны чорудуп келген. Өрттүң боом турар кол-ла чылдагаанны тараа ангыры хоорүнүн орттедин турарында деп ерт өжүрүкчүлерни чуттаалап турар. Бо чылын безин Улуг-Хемниң Арыг-Узүүнге, Торгалыгга беш черге ерт болган. Ол ышкаш Хөндерлейге болгаш Аянгаты бажынга өрттер болган. Ниитизи-биле чеди черге болган өрттү салбырның өрттү-парашютистери өжүрген.

— Силерниң өрттү-парашютистериңер белеткелди каяа, кажан эртип турарыл? — деп, салбырның начальнигы Николай Владимирович Саблиндеп айтырарымга:

— Өрттү-парашютистер белеткелди чылдың-на эртип турар. Самолёттан парашюттуг халырырга, вертолёттан чаалап бадарырга олар чылдың-на тренировкалар эртер болгаш өөренип база турар. Мынчап кээрге бистиң парашютистеривистиң белеткели шыырак. Апрель айның 15-тен эгелээш, октябрь 15-ке чедир ерт өжүрүкчүлериниң кылыр ажылы чамдыкта ко-дей боор.

— Силерниң салбырның өрттүлери чүгле Тыва девискээрниге болгулаан ерттер өжүрүп турар бе, азы...?

— Красноярскиниң ужар-түүл базазының арга-арыгны ужар түүлдүң дузазы-биле кампгалаар салбыры болганывыста ерт хөй болган черлерже бистиң кайы-даа үеде октап болур. Эрткен чылын Томск, Иркутск, Тюмень, Якутия даап чорбаан черивис чок. Бо черлерге болгулаан өрттерни өжүрериве бистиң өрттүлеривис идепкейлиг киришкен.

— Эки ажылдап турар кижилериңерни адап көрүнерем.

— Кайызын кандыг даар боор. Шуптувуз чангыс некин оолдары дет ажылдап, чүрттап турар улус-ла болгай бис. Ынчалза-даа чамдыызын маңаа адап берейн харын. Командавың инструктору Василий Монгуш, ерт өжүрер десант болгуның инструктору Михаил Ооржак, парашютистер Карбы Ондар, Валерий Монгуш оларның ажылдап турары черле эки.

Чадаана салбырының ерт өжүрүкчүлери ерт өөскүп чү-парашютистер парашюттуг халырыышкыны кылыр деп белеткеннин турда, чүрүкка тыртырып алган бис.

Манай-оол ОЮН.

ЧҮРҮКТА: салбырның өрттү-парашютистери.

Юрий МОНГУШТУҢ фотозу.

Чаңчылдар дугайында

«КАРА ДАШКА ХАРЫЫЛЫГ» ЭВЕС...

Мактанып канчаар мен.мынча ботка чүүү порбодим дээр. Азые үгум болза Оюң кижи мен. Ёзу-чаңчылдар дугайы чугаалап көрейн.

Бүгү дөрт чүгүлче харатчының көөрүнге-ле, хамык чараш, үнелиг түүлдер кижи дугайын сагындырып келир. Кадык-ла чораа, кижиниң кылбае-тутпае чүвези, бөрбөс-четпес черин бар эвес. Совет улус, малчын совет үеде—амгы шагга чалгынмыг боон ужуп, чакпалыг боон эптин чоруур апарган улус-тур бис. Бүзүнүг чүвени кылып чораан тоотуг, чаагай кижи олуг бөөрге, оон дугайында чүгле эки сактыышкыннар болгаш оон баландбас «ниш» аннадыралга артар. Ол дээрге кижиниң эки бүдүш-шынары, чаагай күш-ажылы-биле холбашкан түүлдер-дир.

Кижи олуг бөөрге, ону орнукшудуп үндүрер хүнүн айтырып алыр дээш «бүдүү билир, толгетпе» кижи сураглап, ацаа алыксаашын берип, чапшып туруп бөөрүвүс мырнай чаңчылчаан. Ынчангаш ындыг «толгетчилерни» мырнай амдажыдып алыр. Оон шнай, «ол чедиг хонгаш, дертен тос хонгаш, аал-оранынга кирип кээр» дээш чижектиг коргунчуг сөстерни дыннап болур. Бот дугайты ону сагыырын күзевес мен. Хей-ле шүүдеп, өлген кижиниң бажын «ковайтыпе турган хереэ чүү боор. Дөргүл-төрелдерге болгаш чоок кижилеринге аажок харааданчыг боон, оларның сагыш-сеткилинге артып каары чугаажок.

Тыва улустуң чаңчылдарында тааанда, мен билип көөрүмде, кижи хөөржүткен черге аныяктар хамаанчок, улуглар безин арага ширпес боор чүгле чораан. Таптаашкын үезинде шат кылган эскерген мен, хөөржүдүгеге-даа, күдээдаа дүшкен черге дашка үүлгаар-ла кижи араганы ижип-ле турар, ону хоруур, кызыгаарлаар кижи-даа чок. Массалыг арагалаашкынының уржуундан, «бижик бак улажыпо» дээн ышнаш алгыш-кыргыл, чогуш-содза, олум-чидим-даа болгулаар таварыгалар турду. Арагалың элбек турганындан, ындыг чүве ийикпе, малынга таптаашкын үезинде шаандагы чалгай чаңчылдар үрелгеп. Ылаңгыя аныяк-өскенниң арага-дарыга хандыгар чоруу барык-ла таптаашкын үезинден эгелээп, өөлүг чылдарда удам улгаткан.

Өг-бүле тудар дээш аныяк оолдун, кыстың амыдырал-чуртталгазында бир онзагай болуушкун—куда. Ол аларга үттуп-дурбас боон артын каар. Өгленишкен аныяктарның дүжүрген кудазы оларның сеткилинге эки боон артып каар бе, азы багай боон артып каар бе деп айтырыг үүрүтүнүп көөр. Кудаңы организастаан эрттирген ада-не, улуг кижилерден ол кол хамаарыжыр. Кудаңың эки эътеги аъш-чемниг болгаш арага-дарының элбек болурунда болгаш чалаткынарның бөөр белеткериниң хөйүнде база эвес. Кудага араганың чыды-даа турбас болза удам эки. Амгы үеде арага чок кудаларны эртирип турарыңга шиитпе дыка ооруп чоруур-дур мен. Арага каяа-даа хамык чүвени черле будаар болгай. Араганың үстүнге чүгле чам үнген дижирипе-ле шыы.

Чоокка чедир-ле оолдун ада-иезин, дөргүл-төрелин баштай чыылгаларга аъш-чемнин салып, арага-дарыны кутсан соонда, «кара дашка харыылыг» дээш, кыстың талазындан улус демиглеп үүлүлерни шыдаар-ла шаа-биле оон-даа хөйүү (ажыр соруглга-биле) сөөнеп суварын ораалдажыр турду. Оон-на эндере ижип-чип алган кудалар түү боор, ог-бүле тутсан аныяктарга өпүү кыдыр белеткелеек даазып, «чиижип» турупгар. Бирээзи турун келгеш, молдурга ыаалар, ийиглээ турун келгеш, мотоцикл ыаалар, үшкүүт— чиик машинга... дээш-ле бнар. Бо факт ол кижилерниң бодуун, биче сеткилдиг эвезин көргүзүп турар. Ол черле эки үлегер-чижек эвес деп бодаар мен. Харын-даа аныяк кижилерни алыскак-чииеск болурунче кыйгырып турганзыг. Ындыг кудаларны мен-не чараш, эки эвес дээр мен.

Оюн ДАНЧАЙ-ООЛ.
Күш-ажылдың хоочуну.

Кызыл хоорай.

ТИИЛЕКЧИЛЕР ИЛЕРЭЭН

Район төвү Хандагайты суурга шыдыраага командалар арамында база шак-биле дүрген ойнаарынга хууда бирги чер дээш маргылдаа чидиг демиселге эртип, ийи хүн уламчылаш, доозулган. Районнуң шыдыраа федерациязының даргазы Ооржак Кызыл-оол шыдыраа спортунда чаа түүлдерни танытыгган. Баш удур дыңнадыг каан турбуже, чамдык суурлар, организацияллар спортчуларын чоруткаан. Маргылдаа үезинде чөптүт-даа, чөп чок-даа негелделер түргүстүнүп көөп турган. Ак-чыраажыларның тыырак составтыг командазын хүп чуруму үрээп даапп уттурган деп саналп. Чамдык командаларның кежигүннерин долу эвес болган.

Буфетти организастап, ойнакчыларга таварымчалар байлалды тургускан. Республика төвүнге тускай чараш, көрүштүг кубокту ыыдыртып эккелген. Шыдыраачыларның түңнел хуралдынга районга бо спортту сайзырадырының перспективтиг талелерин дугуруушкан. Моон соңгаар туруп болгу дег чорудалдарының чыдагаанларын сайгарып көргеннер.

Бо маргылдаанның баштайгы кубогун алыр ааск-кежик ооглар Хомушку аттыг совхозтуң болгаш үшкү черин Самагалдайның командазы, а хөрээжен улус арамында О. Шынзе болгаш Серт-Даг суурларның командалары ийиги, үшкү черге төлептиг болган.

Удаваанда чарыштырган чүгүрүк аъттарның баштайгыларының сөөраны кеступ келген. «Кызыгаар» совхозта Слава Арнаевич аъды бир дугаарында келген. Ол-ла совхозтан Ланаа Хордайның аъды ийиги, а Чүгүй-оол Хомушку аттыг совхозта Арантаң Артимның аъды үш дугаарында келген.

Стадионнуң шөлүнге хөгжүм үдеглези-биле 64 шиландек моге демнл үнерге, чон адыш часкаашкыны-биле орук-тудуг эртелелиниге онаашпаан, ийиги, үшкү шаңналдыг черлерге районо, эмнелге командалары төлептиг болганнар. Маңаа эң идепкейлиг киришкен Саглыының командазын демдеглээн. Боттарының хөлдериниге тиилекчилер болган Кызыл-оол Ооржакты, Мадон Монгушту, Кызыл-оол Доваңгыту, Евгений Ооржакты, Дина Кускелдейни, Доңгак Оолакайны дипломнар, хүндүлүг бижиктер, өртектиг белектер-биле шаңналаан.

Ам дараазында болур маргылдаа моон-даа чидиг демиселге эртер, чүге дизе киржикчилерде кошкак, «чиижке» баар кижилер эвээш болган.

Николай ООРЖАК.
Өөрү район.

спорт

МААДЫРНЫҢ КУБОГУ

Чоокта чаа Совет Эвилелиниң Маадыры Чүгүй-оол Хомушку аттыг кубок дээш маргылдаа Тес-Хем районда маадырның адын эдилээн совхозка болуп эртken. Чылдың-на эртирип турарындан ук маргылдаанның шынары экижиин, спортчуларның санывдаа, мергежилп-даа бедин турар.

Дөңзи аайы-биле хүрешке Арам Сайчат, Бады-Сагаан Матпаргы, Сарыг-сол Соян, Владимир Күнзеп, Валериан Төмүр, Сергей Даңдаа, Эдуард Доңгак, Шимит Сүктер одаар чемпиониаан.

Хол бөмбүүнге «Кызыгаар» совхозтуң эр, хөрээжен спортчуларының командазы бирги черни эзээлээ. Эр улус арамында ийиги черни Чүгүй-оол Хомушку аттыг совхозтуң болгаш үшкү черни Самагалдайның командазы, а хөрээжен улус арамында О. Шынзе болгаш Серт-Даг суурларның командалары ийиги, үшкү черге төлептиг болган.

Удаваанда чарыштырган чүгүрүк аъттарның баштайгыларының сөөраны кеступ келген. «Кызыгаар» совхозта Слава Арнаевич аъды бир дугаарында келген. Ол-ла совхозтан Ланаа Хордайның аъды ийиги, а Чүгүй-оол Хомушку аттыг совхозта Арантаң Артимның аъды үш дугаарында келген.

Стадионнуң шөлүнге хөгжүм үдеглези-биле 64 шиландек моге демнл үнерге, чон адыш часкаашкыны-биле орук-тудуг эртелелиниге онаашпаан, ийиги, үшкү шаңналдыг черлерге районо, эмнелге командалары төлептиг болганнар. Маңаа эң идепкейлиг киришкен Саглыының командазын демдеглээн. Боттарының хөлдериниге тиилекчилер болган Кызыл-оол Ооржакты, Мадон Монгушту, Кызыл-оол Доваңгыту, Евгений Ооржакты, Дина Кускелдейни, Доңгак Оолакайны дипломнар, хүндүлүг бижиктер, өртектиг белектер-биле шаңналаан.

Ам дараазында болур маргылдаа моон-даа чидиг демиселге эртер, чүге дизе киржикчилерде кошкак, «чиижке» баар кижилер эвээш болган.

Николай ООРЖАК.
Өөрү район.

ИНТЕРНАЦИОНАЛЧЫНЫҢ ШАҢНАЛЫ

ВЛКСМ Сут-Хөл райкому Афган Демократтыг Республикага интернационалчы күдээлгезин күүсединп турган маадырлары-биле өлген Бора-Тайга чүргүг Алдын-оол Ондарга чыыртыкчыл сактыышкын ёзулалы кылдыр спортту ийнээ-бүрү хевирииге маргылдаанны чоокта чаа оон төрээн сууру Боро-Тайгага организастап эртирген.

Маргылдааларның түңнелиниде тыва түрешке 64 аныяк моге күүсүн тенеш-тирешпиң эртип турар талазында чамдык четпес түүлдер барын айытпаан, ону эдип алыр боор дээрииге бүүдүрел артым. Чамдык адысурал алгыдаан аныяк мегелерниң бажының дүктери узун, ягбегер, түрежиринче үнерле соңак-шуда чок болгулаан. Аңаа-даа белиниде күр баглап алган үүнүн келгилаар. Өскө паппонал көрүкүүлер база көрүп турган. Элчогун кандыг даарил аан. Бо чорук ада-иглебериң дамчып келген тыва түрешиистиң сузун ушкаан. Оларның арагында Моол Арат Республиканың Убса-Нур аймаанның арапаан мегези Юмирин Эртине, Куржап, Бичва, республиканың сурагдыг мегелеги Сүктер Шимит, Сергей Даңдаа, Василий Чазыр, Василий Хураган болгаш өскелер-даа бар. Адакпы соонга дээр арагадаа мөге Юмирин Эртине биле Сүктер Шимит арткан. Демиселүр болгаш чидиг болган. Сүктердиң хөделиишкинниң удур кажар арга ажыглаан, арагадаа мөге шүүлгеп. Үшкү, дөртүү черлерни Сарыг-сол Соян, Владимир Калаа дараалаштыр алгылаан.

Команда аайы-биле бирги черни «Кызыгаар» совхозтуң спортчулары ап. Маадырның кубогун чаалап алган.

Бичe-оол ДОЮНДУП.

ШЫН УГЛАНЫЫШКЫН

Кыяг үзел-бодал кажан, кайның тыптып келген чүве ийик, мурнунда бис ажы-төлүвүске диплом чок кижи будун-бүрүн кижи эвес деп угаадып чораан бис. Ыпчангаш ада-иелер ажы-төлүвүске салым-чалаң, күзел-чүткүл бар-даа, чок-даа болза, кандыг-даа арганы ажылаап турганы, институт аттыг черже-ле киирип-тирип кызыдып турган боор. Ам-даа чамдык ада-иелер ажы-төлүн эдертип алгаш, дуу-даа Ленинград, Москва чедир чоруп тура-даа, дипломга бистиң хамаарылгавыс бир ниш апаргап хире ийик. Көрүп чоруурга, эки ажылдап чоруур бөдүүн ажылчыннар кандыг-даа арга-башкылардап дээре чурттап чоруур боор-дур. Кандыг-чүү-даа болза, шелер сапык даарекчызы чирик дуглап чоруур инженердеп дээрее.

Бо чүүлче мен бистиң районнуң Шекпээр ортумак школазының башкыларының күш-ажыл кижизидилгезин экижиндеп. бүдүүлүү күш-ажылды кижизидилге ажылы-биле холбаар дээш кыдыл эгелээн баштайгы оралдажыышкыларының дугайында бижикседим. Маңаа бир дугаарында школаның дузалаал ажыл-агыының тургустунганындан эгелезе эптиг боор. Эгезинде ындыг бодал та кымның бажына кирип келген чүве ийик, школаның ада-иелер хуралында бир кижи школага дузалаал ажыл-агый организастаарыга дөгүм-не болур чыйлаап, ада-иелер бодунга бар шаа-биле малдан халаска салза чүл деп савал үндүрүп келген. Кижи бүрүзүнде эвес-даа болза, мал бар чүве болганда, ажы-төлүүн эдерип турар школазынга анай хуреглан салыптарга, кым ядарай бээр деп чөпшээрешкеннер. Ол-ла хуралга кымпын, кандыг чүүл малды салырын дамыдаап, ол бөлүүн белерге, 36 хаван, 42 шээр чүве болган. Ийи чыл бурунгаар Шекпээр ортумак школазының хуула ончуузүүн ээзэ ышчаар тургустунган.

Карылгалыг ажыл-агый деп базым санында шүүмчүледи турза-даа, «Шекпээр» совхозтуң дирекциязы бо айтырыгны кедизин бодап, хандыр көрүп турар. Школаның ада-иелерден чыып алган малын совхозтуң эң-ве шыырак кадарчыларының бирээзи Көк-оол Ооржактың малдап турары совхоз хоюнга катkан. Малга кажаа база херек болгай. Бо айтырыгны школа биле совхоз аразында дугуруушкаш, каймызында-даа акпедарыш чок кылдыр шиитпирлээв.

Чаа школаже кешкен соонда, эрги школаның бир талаачыының практиказын совхоз баазазында эрттирип, слесарьлап турарлар. 7-8 классчыны совхозтуң сүт-бараан фермазында, школаның столоваяларында быжыглаан бис.

Шүүт ажыл кылбайн турар класс биспин школада чок. Чайгы үеде барык бүгү өөреникчилерни ажылга хаара тудар бис. Малчыннарның ажы-төлү ала-мешинге дузалажырлар. Бо чылын совхоз өшкүнү, хойну саар деп шинтпирлээн, ацаа хөй уруглар ажылдаар. Сарлык саар күш-ажыл лагерин организастаар бис. Үстүкү классчылардан күзелдинг өөреникчилер олар-ның белеткээр кооперацияны тургузар. өөреникчилерни школа септелгезинге, тараа шөлү суггарарынга, хөй өөреникчилерни погаа өстүрүлгезинге ажылдадыр кылдыр хуваараан. Бо чайын совхоз-даа, школа-даа түс-түзүнде теплицаларны тудар.

Совхоз болгаш өске-даа район төвүнүң организацияларыры-биле харылзаавыс багай эвес, школа дугайында айтырыг тургузарга хая көөр удуртукчу чок. Бистиң совхоз школавыска автомашинаны, тракторну үндүрүп берген. Чайын башкыларны, ажылчыннарны Шушенскоеже экскурсияладырынга автобусун база аазап турар.

Алыг ХЕРТЕК.
Школада ниитиге ажыктыг күш-ажыл организатору.

Школа амыдыралы: күш-ажылчы кижизидилге

ХАРЫЛЗААВЫС ЭКИ

Монгун-Тайга районнуң Мугур-Аксы ортумак школазында доктаамал ажылдаар бригада чок. Бичезээ-даа өөреникчилерниң ниитиге ажыктыг күш-ажылын канчаар организастаанывысты кыскаы-биле бижип көрейн.

Бисте класс бүрүзү кооперативтиг кылыр ажылдап турар. 2-6 классчылар шупту школа иштинде ажылларда быжыглаттынган. Олар безин ниитиге ажыктыг ажылды кылып турар. Чижээ, 4 «а» класс (башкызы О. Успун) боттарының кылган чем айлаан садыглаш, бежен рубльди ажылдап алган, ийи удаа тиилүжү ажылды организастаан. 2-7 классчылар школаның 150 дагаалаарын чемгерип турар болгаш оларны ажаап өстүрериниң дугайында бөлүүн билиглерни алган. Күскү үеде 4-10 классчылар шеф ажылынга шупту киришкеш, 290 рубльнын ажылдап алган.

Бо үеге чедир түс-түс классчыларның ажылдап алган акшазы 3 муң ашкан, ол акшаның хөй кезиин кооператив кежигүннеринге үлээн, чамдыкчылар классчыларның ниити хереэнге ажыглаан.

10 «а» классчын (башкызы В. Шолбан) кооперацияның талазы-биле дүжүлгазы шору. Классчын өөреникчилери күзүн, октябрь байырлалының будуунде, тыва далган, тараанны боттары сокпан белеткээш, сатканы солун. Бир суббота кежээнде олар школага кафеня база организастаан. Ол класс беш малчынның кажаазының керженин көтөрүп аштап берген.

Күзүн үстүкү классчыларның 170 өөреникчизин совхозка кок-сула ажаалдазынга киришкен, март айда 90 өөреникчилерни ажылга хаара тудар бис. Малчыннарның ажы-төлү ала-мешинге дузалажырлар. Бо чылын совхоз өшкүнү, хойну саар деп шинтпирлээн, ацаа хөй уруглар ажылдаар. Сарлык саар күш-ажыл лагерин организастаар бис. Үстүкү классчылардан күзелдинг өөреникчилер олар-ның белеткээр кооперацияны тургузар. өөреникчилерни школа септелгезинге, тараа шөлү суггарарынга, хөй өөреникчилерни погаа өстүрүлгезинге ажылдадыр кылдыр хуваараан. Бо чайын совхоз-даа, школа-даа түс-түзүнде теплицаларны тудар.

Совхоз болгаш өске-даа район төвүнүң организацияларыры-биле харылзаавыс багай эвес, школа дугайында айтырыг тургузарга хая көөр удуртукчу чок. Бистиң совхоз школавыска автомашинаны, тракторну үндүрүп берген. Чайын башкыларны, ажылчыннарны Шушенскоеже экскурсияладырынга автобусун база аазап турар.

Алыг ХЕРТЕК.
Школада ниитиге ажыктыг күш-ажыл организатору.

ШЫН УГЛАНЫЫШКЫН

Кыяг үзел-бодал кажан, кайның тыптып келген чүве ийик, мурнунда бис ажы-төлүвүске диплом чок кижи будун-бүрүн кижи эвес деп угаадып чораан бис. Ыпчангаш ада-иелер ажы-төлүвүске салым-чалаң, күзел-чүткүл бар-даа, чок-даа болза, кандыг-даа арганы ажылдап турарлар, институт аттыг черже-ле киирип-тирип кызыдып турган боор. Ам-даа чамдык ада-иелер ажы-төлүн эдертип алгаш, дуу-даа Ленинград, Москва чедир чоруп тура-даа, дипломга бистиң хамаарылгавыс бир ниш апаргап хире ийик. Көрүп чоруурга, эки ажылдап чоруур бөдүүн ажылчыннар кандыг-даа арга-башкылардап дээре чурттап чоруур боор-дур. Кандыг-чүү-даа болза, шелер сапык даарекчызы чирик дуглап чоруур инженердеп дээрее.

Бо чүүлче мен бистиң районнуң Шекпээр ортумак школазының башкыларының күш-ажыл кижизидилгезин экижиндеп. бүдүүлүү күш-ажылды кижизидилге ажылы-биле холбаар дээш кыдыл эгелээн баштайгы оралдажыышкыларының дугайында бижикседим. Маңаа бир дугаарында школаның дузалаал ажыл-агыының тургустунганындан эгелезе эптиг боор. Эгезинде ындыг бодал та кымның бажына кирип келген чүве ийик, школаның ада-иелер хуралында бир кижи школага дузалаал ажыл-агый организастаарыга дөгүм-не болур чыйлаап, ада-иелер бодунга бар шаа-биле малдан халаска салза чүл деп савал үндүрүп келген. Кижи бүрүзүнде эвес-даа болза, мал бар чүве болганда, ажы-төлүүн эдерип турар школазынга анай хуреглан салыптарга, кым ядарай бээр деп чөпшээрешкеннер. Ол-ла хуралга кымпын, кандыг чүүл малды салырын дамыдаап, ол бөлүүн белерге, 36 хаван, 42 шээр чүве болган. Ийи чыл бурунгаар Шекпээр ортумак школазының хуула ончуузүүн ээзэ ышчаар тургустунган.

Карылгалыг ажыл-агый деп базым санында шүүмчүледи турза-даа, «Шекпээр» совхозтуң дирекциязы бо айтырыгны кедизин бодап, хандыр көрүп турар. Школаның ада-иелерден чыып алган малын совхозтуң эң-ве шыырак кадарчыларының бирээзи Көк-оол Ооржактың малдап турары совхоз хоюнга катkан. Малга кажаа база херек болгай. Бо айтырыгны школа биле совхоз аразында дугуруушкаш, каймызында-даа акпедарыш чок кылдыр шиитпирлээв.

Чаа школаже кешкен соонда, эрги школаның бир талаачыының практиказын совхоз баазазында эрттирип, слесарьлап турарлар. 7-8 классчыны совхозтуң сүт-бараан фермазында, школаның столоваяларында быжыглаан бис.

Шүүт ажыл кылбайн турар класс биспин школада чок. Чайгы үеде барык бүгү өөреникчилерни ажылга хаара тудар бис. Малчыннарның ажы-төлү ала-мешинге дузалажырлар. Бо чылын совхоз өшкүнү, хойну саар деп шинтпирлээн, ацаа хөй уруглар ажылдаар. Сарлык саар күш-ажыл лагерин организастаар бис. Үстүкү классчылардан күзелдинг өөреникчилер олар-ның белеткээр кооперацияны тургузар. өөреникчилерни школа септелгезинге, тараа шөлү суггарарынга, хөй өөреникчилерни погаа өстүрүлгезинге ажылдадыр кылдыр хуваараан. Бо чайын совхоз-даа, школа-даа түс-түзүнде теплицаларны тудар.

Совхоз болгаш өске-даа район төвүнүң организацияларыры-биле харылзаавыс багай эвес, школа дугайында айтырыг тургузарга хая көөр удуртукчу чок. Бистиң совхоз школавыска автомашинаны, тракторну үндүрүп берген. Чайын башкыларны, ажылчыннарны Шушенскоеже экскурсияладырынга автобусун база аазап турар.

Алексей БЕГЗИЛ-ООЛ.

ТВ

МАЙ 24
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 Экин. музыка! 9.20 Мультфильм. 9.50 Концерт. 10.15 Медээлер. 10.25 «Ани-чоруктулар клуву». 11.25 — 12.30 «Моң театрым». Музыкалыг уран-чечен телефильм. 15.40 Медээлер. 15.50 Музыка эртипези. И.-С. Бахтың чогаалдарының концерти. 16.30 БУР-ның барымдаалыг фильмнери. 17.00 Уругдар шагы. 18.00 Компьютер-биле чуга. 18.45 Бөгүн делегейде. 19.00 Сылер мону шыдаар силер. 19.30 Резонанс. Дашкы политика болгаш чоннуң медээлерни чедиргир тайыгырдан чедирээни. 21.00 «Уе». 21.35 ССРЭ-ниң улус депутаттары чугаалап тур. 21.55 Бүгүдээ спорт. 22.00—00.20 ССРЭ-де Куба республиканың культуразының хүнериниң ажыдымышкыны. Төнгиде (00.00)— Бөгүн делегейде.

ИЛГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Музыка. 7 класс. М. П. Мусоргский. 9.05 Немец дыл. 10.05 Биология. Үнүштер камгалаарының биологтуг арга-хевирлерп. 10.35; 11.35 Физика. 6 класс. Космос ужудуушкынныры. 11.05 Немец дыл. 12.05 «Губерния амыдыралындан чамдык чүүлдер». Урав-чечен телефильм. 13.25 Медээлер. 13.45 «Музыкалыг ярмарка». 15.00 — 15.50 «Чагаада ийи сес». Телефильм. 17.05 Медээлер. 17.15 Эвилелдешкен республикалар студиядарының фильмнери. «Элезиниг ховуда чараш бойдус чуруумалы». Урап-чечен телефильм. (Кавказфильм).

КЫЗЫЛДАН

18.20 Уругларга фильм. 18.30 «Орус ыдыы өөренип тур бис». 18.50 «Бистиң адреснивис: Кечил-оол кудумчу, 445». 19.10 «Тыва чердеп». Уидуруглеге: Медээлер. СЭКП-ниң XII съездиэ аттыг совхозта политиктиг болгаш экономиктиг өөредилге. Делегей байдалының дугайында беседа. 19.40 Медээлер. 19.50 Чаңчылдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.20 Киргиз ССРниң алларлыг артизи С. Чотқараевадың концерти. 20.50 «Экранда — Сибирь». Киножурнал. 21.00 «Уе». 21.35 ССРЭ-ниң улус депутаттары чугаалап тур. 21.45 «Элезиниг ховуда чараш бойдус чуруумалы». Урап-чечен телефильм. 22.50—00.30 Бут бамбутт. ССРЭ чемпионаты. «Динамо» (Тбилиси) — «Спартак».

УШКУ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.05 Медээлер. 17.15 «Элезиниг ховуда чараш бойдус чуруумалы». Урап-чечен телефильм. 18.20 Мультфильмнер. 19.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. Ростов телестудиязының программазы. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КИНО

«НАПЫРАЛ»: «Роман с камнем» 9.20, 12.40, 14.50, 17.10, 19.30, Спецсеанс 11.30 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Поздравляю» 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «На златом крыльце сидели» 9.30, 14.40, «Красный галстук» 11.00, 13.00, «Офицер с розой» 16.10, 18.20, 20.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Долгая разлука» 14.00, 16.10, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Потерпевшие с Лигурии» 14.30, 18.10, «Для счастья нужны трое» 16.20, 20.00 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Враг мой» 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

агаар

Бөгүн чамдык черлерге ак чаъстаар. Хат көпкак. Дүне 11—16, хүндүе 22—27 градуе чылыыр.

Кызылга хат көпкак. Дүне 13—15, хүндүе 23—28 градуе чылыыр.

Республика девискээрниге ерт кына бээрииң айлыы удуг. Ыпчангаш чүрттакчыдаргап арга-арыгга чораап от-биле кичээнгейлиг болуруи сагындырыш тур.

Редакторнуң оралакчызы К. К. САТ.

«Шын» телефонлары

- Редактор — 3-43-34;
- оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
- приемная — 3-34-26;
- сапыкчылгадыы секретарь — 3-34-92
- оралакчылары — 3-45-93;
- партийна аймызрал кедизиз — 3-36-42; 3-36-25
- совет тургузуг. сомоал айтырыгнар кедизиз — 3-34-98; 3-41-23;
- үлетпүр кедизиз — 3-34-49; 3-34-73;
- агроүлетпүр кедизиз — 3-41-16;
- пропаганда кедизиз — 3-34-57;
- культура кедизиз — 3-39-15;
- информация кедизиз — 3-37-11;
- чаңа кедизиз — 3-39-03; 3-34-39;
- корректорлар — 3-34-19;
- бухгалтерия — 3-43-41;
- счуота кедизиз — 3-34-93;
- типографтар — 2-27-41;
- солуу кезбейн баргаанга — 2-32-75.

Чыгаа 500 катап үнүп. Хемчеэлээ 2 паразите амаар. Тиражы 25400 эксм.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном сатылыыр кежигүннүң теплазы-биле түрүүе комитединиң типографиязы. Кызыл, Шетпинова база Кравченко көдүмчүзүү, бажың № 1.

Чагыг № 261. ТС—00513.

167000. Кызыл хоорай. Красноармейская, 100

Индекс 54241

ПИОНЕРА
г. Пушкино

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч. май 25 четверг № 122 (14022)

1925 чылда үнделеттингеш. Өртээ 3 кел.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи бөгүн Москваға ажыттынар

ЧОННУҢ ТӨЛЭЭЛЕРИ ЧЫЫЛГАН

ССРЭ-ниң улус депутаттары кылдыр Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунга кирип, оон Даргазы Ч.-Д. Б. Оидар-биле ужуражып, ам ажыттынар Советтериниң Съездизиниң дугайында, бистиң республикага эртпеп соңгулдалар дугайында кап-кач сөс солчуур болдаан мен.

Чимит-Доржу Баймрович телеграмма көргүстү. Ону ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң чалаан болду. Ынчангаш чугаа баштай Съезд дугайында болган.

— Улус депутаттарының Съездизиниң кандыг эң кол шиитпирлер хүлээп алдынар ирги?

— Сөөлгү оп-оп чылдар дургузунда бир дугаар чыглып, эде тургустунуушкунуң негелделерин бүгүдээр политиктиг системаның чаартылгазын боттандырарынга улуг салымшкынын киирер улус депутаттарының Съездизи хөй таладыг айтырыгларны чугаалажыр деп бодаар мен. Аңаа чүгле организастыг айтырыглар чугаалажыр эвес, еске-даа хөй-хөй шиитпирдер аңаа хүлээп алдынар. Депутаттарның хүлээп алыры шиитпирлери бодамчылыг, тодаргай болурунга идеген турар мен.

Мурнуку чылдарда шыкаш, чыыштың ажылдаар хүннерин безин бо удаада доктаадып тургускаан болгай. Депутаттар эргежок чугула-деп санаары, көрек өйген бодалгарын бүрүн чугаалаар аргалы оларга бээр. Бо Съездиге бистиң чүртүвүска, республикага кажангыдыгдан-даа опсагай байдалга, ажык-чарлыг көрүктүү, калбак демократчыдылганың байдалынга эртпеп, көрек өйген бодалгарын бүрүн чугаалаар аргалы оларга бээр. Бо Съездиге бистиң чүртүвүска, республиканың амыдыралынга эргежок чугула айтырыгларны чугаалажыр, тодаргай хемчегларни алыр деп бодаар мен. Маңаа депутаттарның идепкейин, билдилиг эргежок чугула.

— Чимит-Доржу Байырович, бистиң республикага соңгулда кампаниязының канчаар эрткенинин дугайында дыңнадып келгең бис. Массалыг информация чепеекterрин дамчыштыр эрткен медээлер долу бе, аңаа немзор чүүлдер бар бе? Бо дугайында Съезд бүдүүзүнде номчуктуларга база катап соңуургадыры чугула боор.

— Республика солунналары, телевидение болгаш радио соңгулда кампаниязын долу чырыдарын оралдашкан дээрзин демдеглээр аваар. Кол-кол чүүлдерни ажылчы чонга дыңнадып ыңдаан. Ынчалзада-даа чамдык коллективтерге болгулаан депшилге хураладарын, округтарның соңгулда мурнуунуң хураладарын чырыдып күш четпейн барганы хомудалчыг. Дараазында соңгулда кампаниязының үезинде ыңдыг чүүлдерни болдурбазы күзелчиг.

Ынчаарга соңгулдалар бистиң чүртүвүска, республиканың амыдыралынга эргежок чугула айтырыгларны чугаалажыр, тодаргай хемчегларни алыр деп бодаар мен. Маңаа депутаттарның идепкейин, билдилиг эргежок чугула.

— Чимит-Доржу Байырович, бистиң республикага соңгулда кампаниязының канчаар эрткенинин дугайында дыңнадып келгең бис. Массалыг информация чепеекterрин дамчыштыр эрткен медээлер долу бе, аңаа немзор чүүлдер бар бе? Бо дугайында Съезд бүдүүзүнде номчуктуларга база катап соңуургадыры чугула боор.

— Республика солунналары, телевидение болгаш радио соңгулда кампаниязын долу чырыдарын оралдашкан дээрзин демдеглээр аваар. Кол-кол чүүлдерни ажылчы чонга дыңнадып ыңдаан. Ынчалзада-даа чамдык коллективтерге болгулаан депшилге хураладарын, округтарның соңгулда мурнуунуң хураладарын Президиум хуралынга чугаалажыр, чамдык четпестерни айтып, сүмелерни киирген бис. Ол районнарны аңаа-ла шилип албаан, ырак-узак черлер боорга, ол-бо хандырылгада кандыг берглер барын шеродир, методиктиг дуза көргүзер соруулга-биле оларны шилип алган бис.

Ол шыкаш республика депшилинге, районнарга семинар-чөвүлел хураладарны база эртирип келгең бис, аңаа райкүүскомнар удуртукчулары, округ соңгулда комиссияларның даргалары кирипшилзоң, Участоктарның соңгулда комиссияларының кежигүнелерин чыып, ыңдыг семинарларны чер-черге база эртиргеп.

Республиканың чазаа, министерстволар болгаш ведомстволар ажылдакчылары черчерлеже үнүп, Советтерге, соңгулда комиссияларынга, ажыл-агыйларга тус-тус дузалыг көргүзүп келгеп. Ол шыкаш хамаарышкан адырының айны-биле кайы-даа министерство, ведомство харысаалгалыг турган. Чижээ, Садыг министерствоу садыг хандырылгазы дээш, харылзаа эргеледи харылзаа дээш...

— Бо харысаалгалыг үеде четпестер база тургулаан боор аа?...

— Чок деп болбас. Элээн үе эрткенде чер-чер Советтериниң соңгулдалары болур болгай, аңаа ыңдыг четпестерни катаптавас дээш чугаалаар аваар. Соңгуттурган депутаттарывыс аразында ажылчынар шуут чок, херээженнер эвээш, тодаргайлаарга, национал-девискээр соңгулда округтарындан чаңгыс кижи киргеп. Чогум депшидиң турда ажылчыннар, хойжулар, механизаторлар кирип турган, округтуң соңгулда мурнуунуң хуралдарынга, оон соонда соңгулдаларга олдер эртпейн баргылаан. Төлеп чок кижилер кирип турган дивейн-дир мен, ажылчын кижилерни соңгукчуларның чедир үнелеевейн баргады ол йижикпе, бе. дылаашкынны олар эвээштээн турганнар. Бо талазы-биле тайылбыр ажылын коштак чоруткавывыс ол деп мининир аңаар бис.

Йнет, округтарның соңгулда комиссияларынче төлээлекчилер депшидилгезинин дугайында чугула айтырыгны эрттиргилер дээш, округтуң соңгулда мурнуунуң хуралдарынга, оон соонда соңгулдаларга олдер эртпейн баргылаан. Төлеп чок кижилер кирип турган дивейн-дир мен, ажылчын кижилерни соңгукчуларның чедир үнелеевейн баргады ол йижикпе, бе. дылаашкынны олар эвээштээн турганнар. Бо талазы-биле тайылбыр ажылын коштак чоруткавывыс ол деп мининир аңаар бис.

Йнет, округтарның соңгулда комиссияларынче төлээлекчилер депшидилгезинин дугайында чугула айтырыгны эрттиргилер дээш, округтуң соңгулда мурнуунуң хуралдарынга, оон соонда соңгулдаларга олдер эртпейн баргылаан. Төлеп чок кижилер кирип турган дивейн-дир мен, ажылчын кижилерни соңгукчуларның чедир үнелеевейн баргады ол йижикпе, бе. дылаашкынны олар эвээштээн турганнар. Бо талазы-биле тайылбыр ажылын коштак чоруткавывыс ол деп мининир аңаар бис.

Ол шыкаш республика депшилинге, районнарга семинар-чөвүлел хуралдарны база эртирип келгең бис, аңаа райкүүскомнар удуртукчулары, округ соңгулда комиссияларының даргалары кирипшилзоң, Участоктарның соңгулда комиссияларының 'кежигүнелерин чыып, ыңдыг семинарларны чер-черге база эртиргеп.

Республиканың чазаа, министерстволар болгаш ведомстволар ажылдакчылары черчерлеже үнүп, Советтерге, соңгулда комиссияларынга, ажыл-агыйларга тус-тус дузалыг көргүзүп келгеп. Ол шыкаш хамаарышкан адырының айны-биле кайы-даа министерство, ведомство харысаалгалыг турган. Чижээ, Садыг министерствоу садыг хандырылгазы дээш, харылзаа эргеледи харылзаа дээш...

— Бо харысаалгалыг үеде четпестер база тургулаан боор аа?...

— Чок деп болбас. Элээн үе эрткенде чер-чер Советтериниң соңгулдалары болур болгай, аңаа ыңдыг четпестерни катаптавас дээш чугаалаар аваар. Соңгуттурган депутаттарывыс аразында ажылчынар шуут чок, херээженнер эвээш, тодаргайлаарга, национал-девискээр соңгулда округтарындан чаңгыс кижи киргеп. Чогум депшидиң турда ажылчыннар, хойжулар, механизаторлар кирип турган, округтуң соңгулда мурнуунуң хуралдарынга, оон соонда соңгулдаларга олдер эртпейн баргылаан. Төлеп чок кижилер кирип турган дивейн-дир мен, ажылчын кижилерни соңгукчуларның чедир үнелеевейн баргады ол йижикпе, бе. дылаашкынны олар эвээштээн турганнар. Бо талазы-биле тайылбыр ажылын коштак чоруткавывыс ол деп мининир аңаар бис.

Йнет, округтарның соңгулда комиссияларынче төлээлекчилер депшидилгезинин дугайында чугула айтырыгны эрттиргилер дээш, округтуң соңгулда мурнуунуң хуралдарынга, оон соонда соңгулдаларга олдер эртпейн баргылаан. Төлеп чок кижилер кирип турган дивейн-дир мен, ажылчын кижилерни соңгукчуларның чедир үнелеевейн баргады ол йижикпе, бе. дылаашкынны олар эвээштээн турганнар. Бо талазы-биле тайылбыр ажылын коштак чоруткавывыс ол деп мининир аңаар бис.

Ол шыкаш республика депшилинге, районнарга семинар-чөвүлел хуралдарны база эртирип келгең бис, аңаа райкүүскомнар удуртукчулары, округ соңгулда комиссияларының даргалары кирипшилзоң, Участоктарның соңгулда комиссияларының 'кежигүнелерин чыып, ыңдыг семинарларны чер-черге база эртиргеп.

Республиканың чазаа, министерстволар болгаш ведомстволар ажылдакчылары черчерлеже үнүп, Советтерге, соңгулда комиссияларынга, ажыл-агыйларга тус-тус дузалыг көргүзүп келгеп. Ол шыкаш хамаарышкан адырының айны-биле кайы-даа министерство, ведомство харысаалгалыг турган. Чижээ, Садыг министерствоу садыг хандырылгазы дээш, харылзаа эргеледи харылзаа дээш...

— Бо харысаалгалыг үеде четпестер база тургулаан боор аа?...

— Чок деп болбас. Элээн үе эрткенде чер-чер Советтериниң соңгулдалары болур болгай, аңаа ыңдыг четпестерни катаптавас дээш чугаалаар аваар. Соңгуттурган депутаттарывыс аразында ажылчынар шуут чок, херээженнер эвээш, тодаргайлаарга, национал-девискээр соңгулда округтарындан чаңгыс кижи киргеп. Чогум депшидиң турда ажылчыннар, хойжулар, механизаторлар кирип турган

ТУДУГЖУЛАР

«Тыва тудуг» каттыжымышкынның № 48 тудуг эргелелинде аныяк коммунист Ооржак Эрес-оолга удуртқан бызаачы комсомолчу-аныяктар бригадазы тургустунга-ла чаа 5-6 ай чедип турар. Олар шуптуг шерниг албаны эртиреп хүдээлегеэнин күүседеткен келген аныяк оолдар. Ынчангаш олар шеригге бүтүү-ле дадыгымышкынны алган болгаш күш-шыдал, салгыла-чурум-даа талазы-биле бижиг турушпуун көргүзүп турар. Ук бригада бо чылдың бирги кварталында планныг онаалдазын аяқыр күүседеткеш, мурнакчыларының одуруунда кирген.

ЧУРУКТА: бригаданың мурнакчылары Хомушку Эрес-оол (солагай талазында) биле Куулар Омак.

О. ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Партийжи амыдырал

ОРУК УЗУН. АЖЫЛ АМ-ДАА ХӨЙ

Күш-ажылчы кижилерниң кылып чоруур, балалбас ис бооп артып каар буянныг дерехтери-ле хөй. Ол дээрге ажылдың адыр бүрүүшке бар. Чижээ, чогаалчы кандыг-бир алым чок чогаалды бижип каар, ону чүс-чүс чылдар иштинде хөй-ле чаа-чаа салгалдың кижилерге номчуур, күдүктү кайын шаа-дыр. Ол бай-ла хөй чылдарда ажыттаттынар, орук чок чердеп орук изеп каяш кижи бааза-ла буянныг, а тудугжуларның түткан бажыңы дээрге кижиниң амыдыралынга салгалдан дамчып артып каар эп-нӨ балалбас истериниң бирээзин.

«Тыва тудуг» каттыжымышкынның № 48 эргелелиниң ажылчыннары тургуступун келген үениинден эгелээш, та чеже-чеже бажыңнар тудуп хүдээткен?! Олар хөй-ле салгалдарга утүүндурбас, чаагай белек бооп артып каар. Ук эргелелде хөй-хөй нациилыг кижилери ажылдан турар болгаш эп-найыралдыг. Барык бригада бүрүүшүнде коммунистер бар, а харын ылаңгыя чаа тургуступар бригадага тудуг талазы-биле арга-дружуллалыг коммунист кижиниң бригадир кылдыр томуйлаарын эргелелде партком (секретары Н. П. Соломатова) шагда-ла практикадап эгелээн. Ол чорук коммунистерниң авангардчы ролюн бедиктеринде бригадаларның керүүлериниң сан-түмбиле көрүп керээликер. Галина Ооюнуң шеверлекчилер бригадазы чыл эгезинден 26 муң рубльдың шеверлел ажылын кылыр турнаш, мартта херек кырында 36,5 муң рубльге, ады 140,4 хуу кылдыр күүседеткен. Аныяк коммунист Ооржак Эрес-оолдуң бызаачылар бригадазы 426 муң рубльдың (чыл эгелинде) ажылын күүседир тургаш, ону бирги кварталда 160 муң рубль ажыр күүседеткен...

— Бир эвес тудуг материалдары-биле үзүк чок хандырып турар чүве болза, мээң бригадам ооңдары колдуу-ла шеригден келгилээн болгаш, сагыла-чурум-даа, ажыл-даа талазы-биле кай дег дадыгымышкыны алган хын дээн аныяктар болгай. Бис бызаачылар бис. Ынчангаш шала тырып салыр, сокта-рама, ажык дээш белен ыяш материалдар бис-ке херек. Соңгаларны шилдээрин база бис харыылаар бис. Чамдыкта бо материалдар чедишпейн баар, азы шуут чок боор. Ооң үжүнден план күүседеттинмейн баар. Бригада керээзи-биле ажылдап турар үдуска шак ындыг мооңдактар таваржырса дыка берге. Тудуг материалдары чокта будуң бригада, бистең ам 14 кижи, ара олуруптар-дыр. Акша-төлевирин доктаадырда херек кырында кылган ажылдың хемчээлин, шынарын барымдаалаар. Ынчангаш ажыл бүтүзээ болза, түүн-сааналар боор, курут үнер. Ооң ынай бистең бир хомудаачыг чүве—мастер чок. Бригада бүрүүнде мастер бар. Мастер болза бригадага херек бүгүүле чүүлдерни чогуур чергеерлеп негеп экжеп хандырар хүлээглелиг. Мастерден тып бериңер деп каш катап эргелел дачальнигинден (Б. И. Алехин) чадашкан мен. А ооң орнунда бригадир кижи болум херек чүүлдерни негеп ап чорүп тур мен. Чаргыладажып, ол-бо маңнап турда-ла, халас уе эртер; аажок берге чүведир, болүнүм дөрт хүдээлгезин күүседеттинмейн баар. Биске тускай мастер тып бижиглап бергеш, тудуг материалдарыбиле үзүктел чок хандырар болза, планныг онаалдаларывысты ылаң-ла күүседип шыдаар бис! Бригадам кежигүнериниң күжүүге бүзүрээр мен — деп, бригадир Ооржак Эрес-оол чедишшкиннериниң-четпестерин-даа чажырбайн чугаалады.

Тудугжу аныяк коммунистин эрткен оруу бригадазында эп-аёруу-биле барык дөмей. Школа дооскаш, шеригге албан-хүлээлгезин эртирип чораан Ак-Довуракның № 41 профессионал-техниктиг училищезинге дооскаш, ажыдыралының күш-ажылчы эге бажының тудугжуну чымыштыг, чаагай үүле-херээ-биле эгелээн. Ол оң баштай Чадаананың көжүп чоруур механизастеттынган колонназынга ажылдап тургаш, Кызылдың тудугларынга ажылдаары-биле шилчиттирип келген. Ол ол-бүлелиг, уруг-дарыглыг. Кадайы Анна Ооржак база штукатуржу болуп ажылдап турар. А уруу Эмма Ооржак сескн классты дооскаш, ада-иезинниң аайы-биле тудугжу болуп деп шиитпирлээн. Кызылдың № 4 профессионал-техниктиг училищезинде чедишшкиннер өөренип турар. Моон алгаш көөрге бешки бригадирниң өг-бүлезин тудугжу тускай мергежилди шилип ап туурары таварылга эвес. А бажың-тудуг дээрге-ле кижилерге мекге тураскаадыг белек-тир. Ооң-биле кансырлаштыр ол дээрге амыдырал-чуртталгага тудугжуунуң артырып каар балалбас ыяш-дыр! Ооржактарның өг-бүлезин аныяндан тудугжуну белен эвес, ынчалза-даа чаагай ижкин шилип ап туралы—эки күзел-чүткүл. Олар шилип алган күзелдиниң адыс үнезин, ужур-утказын эки биилир болгаш биднин, күжүн харам чокка өртүп чорүүрлар. Оларның эртер оруу узун, тудуп кылчыр тудугларын ам-даа хөй. Ол шыкаш О. Эрес-оолдуң комсомолчу-аныяктар бригадазының эртер оруу узун, кылыр буянныг чаагай керектери база хөй. Кылыр иштиңдүрген болгаш ыяларлыг бүдүрериңе, материал-биле хандырылганы чугаалаваска, эп, дем, аргадружуга база херек.

1988 чылда № 48 тудуг эргелелиниге аныяк бызаачылар бригадазын немей тургузала негеттинип келген. Беш кижи составтыг бызаачылар бригадазын ол чылдың ноябрьда тургускан. Ооң бригадазынга төлептиг, аныяк коммунист Ооржак Эрес-оолду томуйлаан. Ук бригаданың кежигүнчери ам 14 чедир өскен. Барык шупту-ла шериг херээн эртирип каапкан аныяк солдар. Ооң иштинде Семен Мичит-оол харын Афганистанга интернационалчы хүлээглелиниң эрес-дидим күүсеткен келген. «Афган» солдат моджахедтерге удур чидиг сегиржип адыштыпынарның, кады чораан эштериниң дугайын тудугжу өөрүнге бичии чапсар-дыт аразында бола хөөрей берген олурар. Ол бригаданың кежигүннери шупту разрядтыг бызаачы тудугжулар. Ынчангаш олардан негелде улут. Бригада керээлиг ажылдан турар болганда кылыр ажылдың хемчээлин ниити кижи савын бадымзаадан доктаадың тургузуп каан. А ооң доозар хуусаалын бала айтып каар. Ынчангаш кижи бүрүүшү-ле чаңгыс аай аймакан порма-чижек-ти күүседир, а адыр акша-төлевирип разряд барымдаадаар. Бир кижи эвээшти кылыр, өскени хөйнү кылыр деп ындыг ужур-дүрүм түрбас. Өөрүнден чылып каан, шала шүүлеп ажылдан турар болза, эштери-даа чемелээр, а бодүнүм арын-шүүрүге-даа таарымнаас, эпчок апаар. Ынчангаш кижи бүрүүшү чүге кылып ажылдаар! Ак сеткилдиг, эрес-шүдүргү ажылдаарың кижиниң ажылчың арын-шүүрү-де ала-чайгаар негей бээр. Бригада керээзиниң күштүг салдары ол. А бир эвес кандыг-бир чылдагаан-биле ажылче үнмейн баар болза, ол кижи бодүнүм артып калган улут-хуусун дыштанып хүннерин ажыглап тургаш, ыяап-ла чедир кылыр. Бригаданың кайы-бир кежигүнүнүм сагыла-чурумү копкай боор болза, ажылдап турган черииге-ле ону чапсар үезинде хурал кылгаш, дүргеп сайгарып чугаалажыштар. Хуралдың шиитпирин профкомга, комсомол комитединге, СЭКП кежигүнү кижи болза, парткомга ыяап дыңнадыр. Бригаданың ниити хуралының шиитпирин хамаарышкан хөй-ниити организациязы өөрениң көөрү. Ол база-ла ук бызаачылар бригадазында үе-шак: каминалгазында, бот-боттарын сөк билчир апарган бызыг колективте бичии-даа бүтүзе паптколмүн-даа, комсомол комитединиң-даа, профкомүн-даа удут-хуузу доктаамал кирип турар.

Кечил-оол ЭКЕР-ООЛ.

Херээженнер чөвүлелдеринде

БИСТЕ МЫНДЫГ

Кандыг-даа ажылга херээжен чоп шинчедикче күш дээр болзунза, чазыг болбас. Шынап-ла, бодап-даа көрээлиңер, оларның идепшейлиг киржилгелиг, сүмезин чоокө шиитпирлеттиңер хире айтырыг барык кайда-даа чок. Ылаңгыя келээ черлерде чоңнуң чурттап турар черинiң айыл-биле чорудуп турар оларга хамаарышпайн барбас мындыг чүве чок. Ынчан келирге, херээженнер чөвүлелдериниң ажыл-ижи чер-черде хөй талазыг. СЭКП Бай-Тайга райкомунуң херээженнер оргүзүнга ажыл чорудар шилдиннинг удуртулгазы-биле районнуң херээженнер чөвүлелдери чамдык тодаргай ажылларны кылып чорутпан. Кижилерге ажылын үениң негелдеэнге дүүштүр турган дээш оралдажымышкынчыларны, дилиишкиннерин чорудуп турарын оларның ажыл-херектеринден билип ап болур. Партия райкомунуң херээженнер оргүзүнга ажыл чорудар килдиниңиң эргелелиниң Валентина Васильевна Эренчина-биле ол дугайын чугаладым бергеш, чамдык айтырыгларны оон сонуургадым. Херээженнер чөвүлелдериниң ролюн бедиткен дугайында түскай дүрүм бар, ол дугайында түңү чугаалап болуруң айтырып, актив өөредилгезиниң кайчаар организастаалыын база билип алыксадым.

— Дүрүм дугайында. Ындыг дүрүм бар деп түүле хөрээн дыңнаан мен. Ол түүл бисте ам-даа келбээн. Кызылга республиканың херээженнер чөвүлелдиниң актив хуралынга база бистиң ажыл-чорудулгаңысты бижээн ол дүрүмну иеген турдувус. Херээженнер чөвүлелдериниң ролюн бедидер дугайында түскай дүрүмну үе иеген келген хөп бодаар мен. Херээженнер чөвүлелдериниң активиниң семинарлары, дүржүлге солчулгаларын район иштинге доктаамал чорудуп турар бис. Чижээ, Эер-Хавак сүт-бараан фермазынче, ыраакы «Кара-Хөл» совхозче үүгүшкүнүнерни ылаңгыя, анаа активи өөредилгезин арттырлывыс. «Мурнакчы» совхозка баары кордүүнен. Эки ажылдыг чөвүлелдер районда эвээш эвес. Дүржүлгазын өөренип болур черлер бешки бар. Бай-Тал, Шуй, Кызыл-Дег суурларда херээженнер чөвүлелдериниң ажылынга өөредилгиг чүүлдерни бижип ап болур. Ылаңгыя Бай-Тайга чөвүлелдиң чоңнуң чурттап турар черинiң айыл-биле чорудуп турар кижилдиилге ажылын, иштинги-биле ажылын черле демгелекпээр мен. Сүүрдүп чурттанчы чоңнуң хөй-ниити ажылынче эвилелдеп хаара тутпар, кижиттирер талазыбиле демнеп үлүс.

— Район ыял чеп ажылагыйлыг болгай. Ол ажылга херээжен чоңнуң кирижилгезинiң дугайында чүңү чугаалап болур силер?

— Районнуң ажыл-агыйларында ажылдап турарларның 51 хуузу херээженнер. Моон алгаш көөрге, ажылдың адыр бүрүүшүнге херээжен чоп — ыял күш болуп турар-дыр. Ынчангаш мээң сетиидимним ийи чоруур бир айтырыг бар: малчыннарны шаңнап-мактаарда, мурнакчылар аразында оларның ат-сыным оларга, өгнүң чүүле ар өөнүн өлаар боор-дур. Черле ындыг өйүк оон, ажылды кады кылып турар чаңгыс өг-бүле үлүс-тур, өгнүң херээжен эвээшти үлүү ыяап-ла киитеп турар үнүүрүн болгай. Мынчаар ажылдың ыяларын бетинде иогааны шинчаар ажаарын, хүзаарын, шыңгаарын өөренир бис.

Сайлыкмаа КОМБУ.
Бай-Тайга район.

«Тыва кобальт» комбинадының гидрометаллургия цехинде коммунист Виктор Сатың удуртқаны сеттенчиг-слесарь Вячеслав Уэүйоол ажыл үезинде.

Вячеслав МОНГУШТУҢ фотозу.

ФАБРИКА ТУДУУНДА

Шефтеп турар тудуг организациязының чарыжынга бирги кварталда тиилеңчи деп санаттыргаш, СЭКП обкомунуң, республиканың Министрлер Чөвүлелиниң, профобличөвүлелдиң болгаш ВЛКСМ обкомунуң шиитпир Кызыл тугу-биле шаңнаткан «Уралавтотудуг» трестиң Кызылда участогунуң коллективиниң тудугжулары хөй кежиндеп тоо даараар фабрикаңың тудуун эгелээнден бээр ийи чыл ашкан. Тудугжулар бо үениң дүргүзүнүң 5 миллион 500 муң рубльдың тудуг-монтаж ажыдарын шиңгаштеп, Бо чылдың бирги кварталында 460 муң рубльдың тудуг-монтаж ажыдарын кылыр тургаш, ону 486 муң рубльге боттандырган.

Тывага чугула ужур-дүзелиг бо фабриканың ноя корпузуун тудуун демир-бетонзан кылташ, бо хүнеерде ында монтаж ажыдарын чорудуп турар. Ук будүрүлгени 1990 чылда ажыглалга киирерин кордүнген. Ынчалза-даа ССРЭ-ниң Чөвүн үлетпүр министерствозу бо чылын эвээш акша төлевилеп каан. Актаалаңдырышкын эвээш болганыңга тудугжулар хомудап турганың дыңнаан мен.

Фабрика долу күүгүзү-биле ажылдай бергенде чылда 20 миллион рубльдың хевин даараар. Эр, херээжен кижилер, бичии —үүлар кедер алгы тоннарны маңаа даараар. Ол ышкаш хөй кежиндеп кылган бөртөрни, хол-хаптарын, тон моюндурүүн база-ла маңаа будүрери кордүнген. Чаа тутчүүлүн фабрикага ажылдаар ажылчыннарны, инженер-техниктиг ажылдакчыларның саны 500 ажыт кижи. Ам безин 20 ажыт специалистерни өөредип чоруткан. Бо чылдың төнүзүнден эгелеп ажылчыннарны өөредип эгелээр. Фабрика нарын дериг-херекселээл-биле дериттинер, бүгү ажылдарны механизастаан болуур. Ынчангаш маңаа түскай өөредилге эртизөн кижи ажылдаары берге.

Челябинск областан Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедиринге дузалажып келген тудугжулар эвлечжин ажылдап турар. Эдиген бүрүүн фабрика тудуунга он беш хонуң ажылдаш, оон Челябинскиге аалорааныңче чанып, дыптанып ап турар. Ажылды ынаачаар организастаарга, ырак-узак черден ажылдап келген үлүска ажыктыг боот турарын тудугжулар чугаалап турдувар.

Тудугжулар эвлечжин ажылдап турар болгаңда, оларның ажыл шагы база узун. Хүнде олар 12-13 шак ажылдап, планныг онаалдаларын доктаамал ажыр күүседип турар. Эдиген ажылдап турар тудугжулар аразында чарыпты мурнап турар. Бо эвлечжин тудугжулар коллективи интернационалчы. Мында орус, казах, татар нациилың тудугжулары эптиг, найыралдыг ажылдап турар. Ажылдап турар кижилер 50 кижи. Оларны беш звенога үскеш, звено удуртукчуларынга тудуг талазы-биле арга-дружуллалыг кижилерни соңгаан.

Аныяктарның дагдыныкчыны хоочун тудугжу Александр Петрович Семин, тудугжулар Александр Курчавов, Николай Берстнев, Владимир Веселов, Сергей Леоненко болгаш өскелер-даа даандырган ажылын ак сеткилдиг күүседип, мурнакчыларын одуруунга чорүп келген. Оларның ыяштан ажылынның шынары эки.

М. Кенжегалеевтүң эвлечжин тудугжулары он бөш хонуң ажылдап кааткан соонда дараазында он бөш хонуктө Александр Павлович Дубовиковтуң бригадазының тудугжулары халап ап турар. Тудугжулар Виктор Дементьев, Владимир Калмыков, Александр Кругляков, Виктор Колегов—бо бригаданың шалыпчы ажыл-ишчилери.

— Мында ажылдап турар тудугжуларывысның ажылдап, чурттаарынга таварымчалыг байдалдарыны тургузуун бээр дээш маңдыг хемчегерни ап турар силер? —деп, участоктуң кол инженери Валерий Батраковтан айтырдым.

— Тудугжуларывыс төлевилеп өөрүүр тутқан ваагончугаш бажыңда а р д а чурттап турар. Ында чылыгны болгаш чырыкты киирип каан. Кыжын чылым конучут. Чүвар-бажыңывыс база бар. Кызыл-булуңдуста өөнүг телевизор бар. Аштачем белеткеп бээр поварларывыс база-ла эвлечжин ажылдап турар. Оларның кылган чемі амданныг. Аъш-чем-биле хандырылгавыста хомудаар чүве чок —деп, кол инженер чугаалады.

Участокта күш-ажылчы коллектив чөвүлелин тудугжу Миитам Кенжегалеев биледилиг удуртуп турар. Чөвүлелдиң кежигүнери 19 кижи. Ында колдуунда-ла бүдүрүлгениң мурнакчылары киитеп. Чүрүм үрей бээр өйнаачыг кижилерни чогуур ейнзинде хемчег ап, чөрүлээлиг айтырыгар тургустувуп келирге, ону шиитпирлээр. Шалың телевирин кижилерниң күш-ажылчы кижилгезин барымдаалап хуваар дээш чөвүлелдиң кылбас-ла ажылы чок.

Челябинск областан келген шефчилериниз чаа фабрика тулуун дүргедедир, ону чогуур хуусаазында ажыглалга киирер дээш кызымак ажылдап турары өөрүнчүг. Ынчалза-даа шефчилерниң бедик темпилиг ажылдарынга тудут материалдары-биле хандырылганы багай организастаалы тудугжу шалыпкын чоруларынга шаптыктап турар.

Кин-оол ХЕРТЕК.

Үндезин реформаның оруу-биле

ДОЛУЗУ-БИЛЕ КИРБЕЗИВИССЕ-ДАА

Бо чылдың планнарын болгаш социалистиг хүлээглелерни күүседир талазы-биле Тываның үжар чүүл будүрүлгезиниң коллективи күжениишкиниг ажылдап турар. 1989 чылдың бирги кварталында республиканың транспорт болгаш харылзаа будүрүлгелериниң аразында социалистиг чарышка тиилекчи кылдыр санаткаш, СЭКП обкомунуң, республиканың Министрлер Чөвүлелиниң профобличөвүлелдиң болгаш ВЛКСМ обкомунуң шиитпир кызыл тугу-биле бистиң коллективтиң шаңнатканы будүрүлгениң ажыл-ишчилерин улам сорук киирген.

Бистиң коллективтиң күш-ажылчы бо чеднишкиннери чайгаар-ла чедип келбээн. Оң ийиги беш чылдың эрткен чылдарында күрүне чагыны болгаш планның контроль чурагайларын күүседип келдивис. Ажыл-агыйны баштакарының чаа аргазынче долузу-биле кирбээн-даа болзувусса, планда киирип турар көргүзүлгелериң саны эвээжеткенивис соонда түү чүвеже кол кичээнгейни утпаңдыра акыл деп чүве биске билдинип келген.

Хамааты ужар үүлдүң будүрүлгезинге күрүне чагыны деп үүл ол? Ол дээрге пассажир саварылгазы, кыварүүлдүң тускайлап берген ажылдыңге дүүштүр ужар үүл-биле аргыштырылгага болгаш сөөртүлгеге негелдеии боттандырары. Херек апарганда агаар суднозунуң кандыг хевирниң ажыглаары ажыктыг болуруң будүрүлге боду шиитпирлээр аргаңы биске бергеии эвээш ажыктыг болгаш. Маңаа үндезилээп, ыяап-ла аргыжар пассажирлериниң саны эвээжей берген таварылгаңа пассажирлерге-даа эптиг болдуң дээш, ЯК-40 самолёттуң орнунга эвээш кижи олурар Л-410 дээр самолёт-биле пассажирлерни аргыштырып турар бис. Чамдыкта ол-бо черлерже чоруур пассажирлер ийи-чаңгыс кижилер-даа болгудаар. Ону база өөренип көрүп турар бис.

Бо чылдың планын ажылдап кылып тура, ону база өөренип көргеш, кыварүүлдү эвээш чарыгдаар, ужудушкун шагының бот-үнези дыка эвээш Л-410 самолёттарының рейзизи көүдеңнир деп түңнел үндүрген бис. Чүге дээрге ЯК-40 самолёткө көөрде, кыварүүлдүң чарыгдалы эвээш. Ынчангаш республика иштинге болгаш республикадан даңкаар ужудушкуннарны оон-биле хөйнү боттандырып турар апарган бис.

Пассажир саварылгазының талазы-биле планныг онаалдаларывыс улуг-даа турган болза, бо чылдың бирги кварталында бо көргүзүг ажыр күүседеттинген. 1 миллион пассажир-километрни немей кылган. Самолёттарывыс, ылаңгыя Л-410-ну оон ажыглаваныывыстың ачызында мынчаар ойуулеңи алдывыс. 19 кижи олурар Л-410 дээр самолёттар алган соонуста рейс бүрүүнде-ле пассажирлерни немей чорудуттар аргалыг болуу бергеи бис.

Самолёттарның бүгү хевирлеринге ужудушкуннуң бүдүрүкчүдүү алаан өскен. Бирги кварталдың социалистиг чарыжынга бедик көргүзүглерни чедип алгаш, шаңнаалдыг черлерни эдээп агаар судноларының экипаждарын маңаа демдеглеэ черле артык эвес боор. Командир Михаил Скворцовтуң удуртуп турары ЯК-40 самолёттуң, Николай Баринованың Л-410 самолёдуңуң, Владимир Белекпеннің МИ-8 вертолёдуңуң экипаждары болгаш өске-даа экипаждар кывар үүлдү эвээшти чарыгдаашт, ужудушкуннуң будүрүкчүлүүн бедиткен.

Күрүне чагыында ийиги кол көргүзүг — пассажирлер аргыштыргаш, киирип алган акша орулгазы. Ужуткан пассажирлерниң санындан бо көргүзүг конучут хамаарылгалыг. Пассажир аргыштырылгазындан киирип алган актавыс түңү 1424 муң рубль болду. Планнан ажыр аргыштырган кижилерниң саны 5,8 муң. Мынча пассажирни ужудушкун шагыны көөрдетпейн тургаш, чедип алган бис.

Бирги кварталдың планның даалгазын чеднишкиннер боттандырарынга коллективтиң кежигүн бүрүзү үлүг киирген. Хоорайда агенствоның база аргыштырылга киидиниң ажылдакчылары кол үүлөни чүктеп-даа турар болза, чер-черде самолёт хонар черлериниң ажылдакчылары база планныг онаалдаңы күүседирииге төлептиг үлүг киирген. Мутур-Аксыда самолёт хонар черниң начальнигиниге Дамба Салчакович Доржу 1974 чылдан бээр ажылдап келген. Мында пассажирлерге таварымчалыг байдалдар тургустуурган. Ооң ажылдап турар бичии бажыңчыгаажы арыг-силиг, чылыг. Сентелгени чогуур үеленде чорудуп турар. Мутур-Аксыда хөй пассажирлер чыгды берди деп ооң медээ алгаш, немелде рейстерни организастап чорудуп турар бис. Пассажирлер чорударыпың болгаш акша киирип алырывыя планын ол доктаамал ажыр күүседип келген. Хову-Аксыда ажылдап турар Николай Степанович Кутаевский, Кунгуртугда Виктор Идам, Тожуда, В. Чихотьян, Сарыг-Септе ажылдап турар бистиң хоочун ажылдакчывыс С. Микова оларны чоргаарал-биле адап турар бис.

Коллективтиң кежигүннериниң материалдыг сонуургалы бедээниидеп будүрүлгевистиң орулгазы 163 муң рубльге өскен. Бирги кварталда күш-ажылдың будүрүкчүлүү 3,4 хуу өскен. Иштики бот-орулга-чарылганы шептеретпекивис соонда хөй оруга киирип алырывыя оруктарын диилеп эрелээн бис. Ону түңүп ачызында чедип ап болурул? Кывар үүлдүң ликидин камналгалыг чарыгдап тургаш, помелде рейстерни чорударындан, чагыгы-биле дүүтүржүге ёзугаар керээде корүүлген тарифтерни ажыттаарындан кол хамаарыжыр. Ужар үүлдү улус ажылагыйынга ийиги-бүрү ажылдарга ажыттаарывыстан планнаан ажыр оруга киирип алыры черле ажыктыг боот турар. Көпеек бүрүзүн санап билир кылдыр өөренип алыры чугула. Чагыгычының чатының ёзугаар МИ-8 вертолёткө бир шак ужударга будүрүлгеге 530 рубль, АН-2-дең 170 рубль, Л-410-дан 380 рубль кирер. Ынчангаш моон ажыы улуг боот турар.

1989 чылдан эгелеп МИ-8 вертолёттар салбырларының ажылдакчыларын шаңнап-мактаар системаны чогаадып кылган бис. Одаар үүлдү ажыр чарыгдаайн тургаш, планнаан ажыр киирип алган оруга дээш шаңнал акпазын төлеп турар. Неделдо ажылды кыдырының болгаш оруга киирип алырының ийи оруу бар, ол чүл дээрге:

— ужудушкуң шагын көвүдеткенинiң күсели-биле;

— кампан алган одаар үүлдү-биле немелде ужудушкун кылгаш база вертолёттарны долдур чудуруп тургаш.

Шак ындыг хемчегерни ап чорутканывыстың түңнелинде вертолёттар экипаждарының материалдыг сонуургалы бедээн, оруга киирип алыр план ажыр күүседеттинген.

Планнаан ажыр киирип алган орулгавыстың күселиби-биле будүрүлгенин карыыгазын 91 муң рубльже кыларын эккелген бис. Чарыгаалдарывысты кылырар дээш хөйнү кылып турар. Кол-кол фондуларывыстың санын кыларын, биеке артык боот турар 15 кижи олурар Л-410 самолёттарны хереглеп турар өске будүрүлгелерге дамчыдып бирип турар бис. Ажыглаар арга чок апарган АН-2 самолёттуу, ажылдаар хуусаазы арткан автоматиканы болгаш ооң-даа өске кол-кол чепсек-херекселдерни үндүр бижип турар. Будүрүлгеге ажыглаттынмас хире артык кеметтерни, агрегаттарны, четчелеттинмес кылыгларны илередип тыпкаш, ону ажыглапкы дег улус ажыл-агыйының өске азыраарынга магазин дамчыштыр садып турар. Чөнга хелезиглиг ачы-дуза чедирерни чурумчудуп, кооператптер-биле керээлерни чарып турар бис.

Тываның ужар үүл будүрүлгезиниң ажылдакчыларынга ам харыысалгадыг ие келген. Чайты төлээ үезин, хээн болгаш ортумак өөредилге черлерииче кирер дээш аныяктарның, студентилерниң, чөнгүн ынай-бээр чорууру ковүдээн амгы үеде ужар үүл ажылдакчыларының кылыр ажылы ковүдээн. Ынчангаш маңаа белеткел ажылдарыы ам калбарган. Самолёттар болгаш вертолёттар керээде белеп турар дээш белеткел ажылдарын кыла бергеи. Оларны артык кеметтер болгаш агрегаттар-биле четчелеэн. Чайты үеле ажылдаарыбиле билет садар кассирлерни ажылга хүлээп ап турар бис.

Уэүстүн ап хөй чорун турар черлери Красноярск — Абакан аразынга рейстериниң санын ковүдеткен. Май 12-тен эгелеп Кызыл—Иркутск—Улан-Удэ аразынга рейстерни АН-24 самолёт күүседип турар болу бергеи.

Любовь АЛЕКСАХИНА.
План-экономиктиг илиидистиң начальныгы.

«КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУНУ» МЕДАЛЬ-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

Улус ажыл-агыйынга хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылын үнелеп киргенинин демдээ кылдыр ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң өмүнээзинден «Күш-ажылдың хоочуну» медаль-биле шаңнаары болза:

КАА-ХЕМ РАЙОНДАН

Килина Наталья Семёновна — Ильинкада участок эмнелгезиниң эмчи сестразы.

Маады Алдын-оол Сумбаевич —Дерзиг-Аксының урутларның бажың-интернадының директору.

Мильчаков Валерий Леонтьевич—районнуң төп эмнелгезиниң эмчизи.

Стародумов Анатолий Серафимович — улус депутаттарының Бүрен-Аксы кодээ Совединиң күүскомунуң даргазы.

Суван Бейыр Начыновна — Суг-Бажының кодээ Культура бажыңының техажылчыны.

Чадр Сергей Тойтукпанович —«Енисей» совхозтуң чолаачызы.

(«Бүрен» совхозтан)

Аржаков Алексей Григорьевич — чолаачы.

Бяянды Күске Начинович — малчын.

Мелентьева Валентина Васильевна—ажылчын.

Мяков Андрей Федотович—инек кадарчызы.

Мяков Харлам Федотович — ажылчын.

Рязанов Степан Емельянович — моторист.

Санарова Ирина Игнатьевна — уруглар садының повары.

Тамарских Анна Куприяновна—ажылчын.

Ширабокова Прасковья Дмитриевна—ажылчын.

ӨВҮР РАЙОНДАН

(«Кызыл түке» совхозтан)

Донгак Базыр-Сат Чукуй-ооловнч — малчын.

Донгак Карма Бимажапович — малчын.

Донгак Очур-оол Лопсанович — инек кадарчызы.

Донгак Хөөкүй-оол Докович —малчын.

Дондук Алдын-оол Балчыйоолович — малчын.

Иргит Севзон Кандан-оолович — малчын.

Кара-Сал Кок Сандыкович инек кадарчызы.

Куулар Картышка Шажыкович — малчын.

Куулар Санчы-Бидип Шантыпович — инек кадарчызы.

Моңгүн-оол Чодураа Моңгүл-ооловна—ажылчын.

Ооржак Баян Калгажыкович — малчын.

Ооржак Докпак Дарбет-ооловна—малчын.

Ооржак Чамбылдай Кылын-оолович —малчын.

Сая Бадын-оол Зрелчинович—малчын.

Сая Девер-оол Хуважыкович — малчын.

(«Коммунизмче орук» совхозтан)

Базыр-оол Болат Көковна — малчын.

Базыр-оол Сесер-оол Моңгушович—малчын.

Кенеп Дочуп Хереловна — малчын.

Моңгуш Бичии Моңгушовна — ажылчын.

Моңгуш Минчивир Кашпыковна—малчын.

Моңгуш Сайна Маизырыкчыевна—малчын.

Моңгуш Чимизин Санчаевна—ажылчын.

Норбу Кара Демировна — секретарь-машинакчы.

Сарыглар Стан Дондук-ооловна—малчын.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. ОЙДАР.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Секретары В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1989 чылдың май 17.

АЖЫГЛАЛГА КИИРЕР МУРНУНДА

Кызылдың № 48 чүүрт эргелеңинде Галина Оюнга удуртқан 25 кижи составтыг шеверленчилер бригадазы бо чылдың бирги кварталында бедик көргүзүтселерни чедип алган, мурнавчыларның одуруунда киргеп.

Чижээ, бирги кварталда ол бригада 10 муң рубльдиң ажылын кылыр турган, оны 19,7 муң рубль кылдыр күүсеткен, азы тодаргайлаарга, 198 хуу болган. Олар ам коммунист Нина Донгактың бригадазы-биле кады 60 аал шитти чүртээр чаа бажыңның шеверлел ажылын кылып доозаан, ажыглалга киирерининг кырында келген.

ЧУРУКТА: Галина Оюнуң (солагай талазындан, мурнуку одуруула ийи дугаарында олурар) шеверленчилер бригадазының кежигүннери.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Партия обкомунуң пленумунга уткуштур

АДЫ-ЛА СУГГАТТЫГ...

СЭКП ТК-ның март (1989 ч.) Пленумунуң шиитпирлеринге дүүшүүр республикада агрер айтырыгны партия обкомунуң эдлеглиг пленумунга удавас чугаалажыр чүве болганда, бистиң республиканың эң суггаттыг районнарынга санадыр Бай-Тайгада бо ажыл херек кырында кандыгыл дээр дугайында мени дүвүредип турар бодалдарымны, саналдарымны солунга бижиир болдаан кижи мен.

Ийе, бистиң районда суггаттыг шөлдер-ле хөй. А херек кырында ады-ла мындыг. Ниитти тарылга шөлү 8180 гектар, ооң иштинде суггаттыгы—4000 гектар. Барык 50 хуузу аа. Мурнунда 60—70 чылдар үезинде районнуң тарылга шөлүнүң хөрүнү эки, суггат база шынарлыг турда, элээн эки дүжүттү ап турган бис. Ону билир улустан айтырар-даа болза мындыг, ол дугайы чогуур документ-бижиктерде-даа бар боор. Ол үеде күрүнеге 1200 тонна чедир тарааны дужаап турганың сактыг-дыр мен.

Ам чүге мынчап барганы ол? Бо дээрге мени «көрүчепеп» чоруур айтырыг апарды. Арга бар чүве-дир ийин, бар-бар. Черни ээ ёзу-биле көрбес-тир бис. «Бай-Төл» совхозтан Иргит Дамбый, Натпит Ооржак, «Тээлиде» Бугалдыр Ногай, Чылбак Хертек, «Мурнакчылаң» Серепот Хертек, Кочаа Хертек олар мурнунда га бүрүзүнден 25—30 центнер тарааны ап турган шыжаҗыгай. Бистиң кожавыс «Хемчик» совхоз — чүгле Барлык хемниң мынны талазында чылдар ажыл-агыйын, Шуй-биле шуут кожа — эрткен чылын суггаттыг черинин бир гектарындан (100 гектар деп дыннаан мен) 37 центнер тараанны өстүрүп алган-дыр. Ийи кожа ажыл-агыйының тарылга шөлү, суггалы-даа шуут дөмей.

Районда суггаттыг төл 4006 гектар дидим. А ооң бир гектарындан оода 10 центнери алыр болза, чеже дүжүттү ажаап ап болур-дур. Бөдүүш-биле санзарга, ол төлдерден 4000 тонна тараанны, 2000 тонна саванны бай-тайгажылар, бистер, ап болур бис. Тараа культураларындан аңгыда районда хой чылдыг мал чеми—мелеии 1852 гектарда тарып тур бис. Ооң бир гектарындан 25 центнерии алыр болза, малга 4630 тонналы белеткеп ап шыдаавыс бис, а чаңгыс чылдыг сиген шөлү 5298 гектар, ооң бир гектарындан оода бир тоннаны кезип ап шыдавас деп бис бе?

Амгы үеде бистиң районда мал чеми белеткээриниң планы 14 муң тонна. А суггаттыг болган суггат чок-даа черлерни негелде ёзулаар ажытпаар, кызыл ажылдаар, бәзүүл-ла ээ болур болзувусса, мээң санаң турарым, 17128 тонналы белеткеп ап болур бис. Пландан хөй.

Мээң бо айтырыгны хөлзеп бижий берген бир чылдагаавын болза, районувуста мал бажы дыка-ла кудулаа тур. Амгы үеде 56891 шээр, 10827 бода база 1623 чылгылыг бис. Бо чылдың январь 1-де турган медээ ол-дур. 1985 чылдың январь 1-де шээр мал 64211 турган.

Бистиң районнуң мал-маганы туе черинің байдалынга таарышкан болгаш кыжын безин колдуунда чер оттаар. Фермазарда саар инектерни харын тургузу азыраар-дыр бис. Мурнакчы кадарчылар кышка удур 20—30 тонна-ла сиген белеткеп алырга, кыжын малы ажырбас, анай, хураганыгга-даа четчир-де-дир. Көрүн турарга ындыг. А ооң-даа хөйну — 40—50 тонна сиген белеткеп аптар кадарчылар бар болгай. Ынчаар сиген белеткеп алганнарның хою, ешкүзү чылдың-на хүр-мейди болур-дур.

Суггарылга системаларын тып ажыглаар чүве болза, тараны, мал чемин-даа ап болурунуң аргалары бисте бүрүн барып база катап чугаалап каайн. Мал биле чер аразында тудуш харылаалыг, ол биллингир, оны дүүн, бөгүн биле берген эвес бис.

Районуң адыла суггаттыг боордан башка, ону ажыглап турарывыс дыка багай, элээн-не төлдү үндүр бижип каапкан, ону суггаттан үнген деп акт-документилерии-даа тургускан-дыр бис. Бистиң совхозтарывыстың бүге-кавалдарының дөзүн көөр болза, мурнунда араттарның даш овааланып, чыып тургаш, кылып каанны хевээр-ле болгай. А шөлдерде инженерлиг системаларны көөрге, чогум суггаттыг ол-бо арыктарже чаяр дээн база эки-ле кылбаан.

«Мурнакчы» совхозтуң суггарылга системазының дөзүн инженерлиг система-биле кылбаанындан суг улагдыр кээрге, харын суурну алгаш баар чыгыы үеле-ээр. А суг смыкта оон унунга суг бөзин келбес, ол ишкаш Хемчиктен үнген буталарда база мындыг. Ооң ындыг чоруунуң бир эткоту чүл дээрге чаяа суг бадыгарда, бир-тээ, инженерлиг ёзу-биле кылган дее чок болганда, биеэги-ле ёзу-биле ажылчыннар дош шаптылаар, довуратпаар, даш чыырыктаар, ынчан турда хөй ле эртер, артык чарыгдал база чыл санында үнер. Мындыг кончуг ажыл-агыйжы эвес-тир бис. Бо кымдан хамаарыгдыр?

Бир-ле дугаарында, ажыл-агыйларның удуртукчуларында, ону харылаар специалистерде. Сугну таарыштыр аксып алыр аргавыс чок-тур. Ийиде, мурнунда республиканың Мелиорация болгаш суг ажыл-агыйын министерствозу, ам «Тыва суг мелиорация» каттыжымышкыны районга ажык чок, хөй акша түүнүт ажыл кылган. Планда көрдүнген акшаны-ла «карманнап» алыры-биле кыдыгаардаттынып, огулуг ажык кылбаан. Коошпадан каналдар кылып каан-дыр. Бай-Талда, Тээлиде, Шуйда-даа ындыг. Ол каттыжымышкынның бисте организациязы — районнуң суггарылга системалар эргелели бар (начальнигы Д. Балчый). Ол эргелелде техника четчир харын. Олар ооң-биле совхозтарның ангы-ангы адырларынга ажылдаан, хөй орулга киирип алыр бодаар, ынчангаш районга эң бай организация ол боон турары таварылга эвес.

Ынчангаш ам Бай-Тайга районда суггаттыг черлерни чоп ажыглаар талазы-биле республика органнары боттуг дузаны чедирбес болза хоржок. А бистер, боттарывыс, ниитизи аргаларны чоп ажыглавас-тыр бис. Суггаттыг черлер дугайында кайы-бир хуралга ыңгыы чугаалажып турганын кижи дыннаавас-ла-дыр. Специалистер, суггатчылар, директорлар база АУК-туң ажылдакчылары, Советтер активтери чыгып алгаш, районда суггат дугайын чүгээлаашпас болза, черле моон сонгаар ап болур дей бердивис. Шынап-ла, ынча дээр мен. Районга хуралсугдаалларга база совхозтарга-даа суггатты четче ажыглавалының дугайын ниитти чугаалажып-ла турар. А хере, хемчегларни ап турардыр. Ам ажыл кидик түлүк. Картофельди олурту бергеи. М. Одай-оол баштаан бригада үрезинии суггаттыг черлерде тарып олуртуп турар. Ажылды керээ-биле кылыр. Ындыг болганда, бо чылын черле чүгээр дүжүттү алыр боор бис деп. элегесчилер идегеп турар. Эрткен чылдың түнелдери оларга шыгыы-ла кичээндирип болган. Чыл берге. Элегестиң девискээринге мынчага чедир чаъс-даа барык чагбаан. Кара чаңгыс идегел — суггат.

С. Тока аттыг совхозтуң картофель өстүрүкчүлери ам июнь айда Барлык-Хемчиктиң «Барлык» совхозока барып, ол ажыл-агыйның картофельчилериниң дружулгазып кеэр, оон өөренип алыр дей турар. Эки-дир. Өскелерден өөренир, оларның эки дружулгазын өттүвер апаар. Бо ийи ажыл-агыйның эрткен чылда картофель дүжүдү чүге ийи аңгы болганыл — түнноор, деннээр. Өөрүнүң эки аргаларын өөренип, шингээдип турган. ажылга бедик түнелдерни чедип алыры — бистиң кол сорулгавыс.

АМ ӨШКҮ КАДАРА БЕРГЕН

Болай-оол Дуң биле Марина Конгар олар совхозунга аныламдан тура-ла малчыннап келген. Стажы ам 20 чыл. Төрүүр инек кадарып турган, 100-тен 80 ажыг бызаалаарны ап келген. Оон соонда хойжулаар малчыннар чүгүла херек апаарга, хой хүлээп алган 7 чыл дургузунда ажылдаан, база-ла шалынчыларга саналдыр. 100-тен 90—95 хураганнавны дужаап турганнар.

Кандыг-даа ажыл дагзырга, черле алыс кежээ, кызымак болгаш үргүлүг эки көргүзүтселериг болур улус чоруур. Болай-оол биле Марина мындыг. «Торгалыг» совхоз хойбиле чергелештир ошкүнү база өстүрер деп соруга салган, Ирбитейге тускай бригада тургузарга, бо малчыннар аңаа барып ажылдай бергеннер. Аңаа ангор ошкү кадарар дружулгалыг улус чок тугганы билдингир.

Өг-бүленниң кежигүннери аңаа баргаш, керээ чаргаш, оон негелделери-биле ажылдап киргипкен. 100 ошкүден 80 анай, бир ошкүден 900 грамм дүк кыргыыр — планы мындыг. Ам херек кырында даалгавымдан 32 килограмм дүктү хойну кыргаан, 100 ошкүден 85 анайны дорукшуурун турар, ам-даа төрүүр малы бар. Келир чылдан эгелеп, олар арендаже киирер-биле белеткеп бергеннер.

Ирбитей бригадазында комсомолчулар 15 кижи. Оларга малчыннаарының арга-дружулгазын дамчыдып берип, дагзыныыны хүлээлгезин Болай-оол Дуң биле Марина Конгар — найыралдыг, күшажымчы өг-бүленниң кежигүнери база ак сеткилдиг күүседнп турар.

Николай ТЮЛЮШ.
Өвүр район.

МИЛЛИОН АЖЫГ ОРУЛГА

«Барлык» совхозтуң Хөндеген салбырында ошкү бригадазының малчыннары ышкаглавашкынны эки арттыргеш, дүк, анай алыр талазыбиле планныг даалгаларын ажыр күүсеиип турар. Ниитизиниз-биле 3,5 тонна дүк кыргыыр планын 4 тонна ажыр күүсеткеп. Серге кадарчылары Дадар-оол Ооржак, Балдыйоол Ооржак, Малчын-оол Байлык-оол, ошкү кадарчылары Хүрен-оол Хүлер-оол, Ларисе Күжүгет олар аң хөй дүктү кыргып алганнар.

Совхозтуң дирекциязы ошкү кыргылдазын эки организастап, аңаа совхоз төвүнден, Бижиктиг-Хая, Хөндеген салбырларның ажыл-ишчилерин база шефтелип киргиштиргеп.

Чоннуң хуузунда ошкүзүнүң дүгүн садып алыр ажылды совхоз бо чылын база эки организастаан. Белетекчи Зоя Хомушкуның кызымаа чоруунуң түнелеяиде чоңдан 10 ажыг тонна ошкү дүгүн садып алган. Оон чартык нелии Оренбургта, а бир чартыны Черногорскиде фабрикаларга дужаагаш, 1 млн. ажыг рубль орулганы киирип алган. Чоннуң хуузунда ошкүзүнүң дүгүн садып алыр ажылды ам-даа уламчылап турар.

Хөюг-оол МОҢГУШ.
Барлык-Хемчик район.

МОСКВА ЧЕТКЕН

Назын-оол Сандыяевич Ооржак «Алдан-Маадыр» совхозта 29 чыл дургузунда малчыннап келген. Бо үеиин дургузунда ол төрээн совхозунга хөй баш малды өстүрүп, тонна-тонна дүктү, эттн күүгеиере дужаагаи.

Орту-Шөл ховузунда Тербе-Даштә коданында 300 баш хою бо хүннерде шуутү ооллапкан. Бир дугаар төрүүр 100 хойдан 85 хураганны алыр хүлээлгезин ажыргаш, Москвада УАЧД-же чораап келген.

Борат ОНДАР.

Часкы хову ажылдары

АЖЫГЛАТТЫНМААН КУРЛАВЫРЛАР

— Канчап тараа өстүрүп алырыл, ал-ла сагыш бо ийин—деп, «Ак-Туруг» совхозтуң мурнакчы коллективиниң удуртукчузу С. М. Бегзи чугаалаан.

Чүгле Смирнов Моңгушевичиниң эвес, а Тываның шуптү тараажылыларының сагыжы бөгүн ындыг боор. Тараажының дүвүрели ховуда ажылиштиң шуудавайп турарындан эвес, а бо чалын агаар-бойдустуң таарымча чок байдалындан доюлган.

Совхозтуң мурнакчы тараажы коллективи бедик дүжүттү өстүрер даап бодуңуп талазыпдан бүгү-ле түүлдерни кылган. Ажыл-ишке тура-соруктуун ооң кежигүннерии мүзүкүу чылдарда өстүрген бедик дүжүдү-биле бадыткаанвар.

Бо чылын коллектив арепда керээниче пилчип, ажылды организастаарының чаа аргалыг шиигээдип ап эгелээн. 4123 центнер кызыл-тас-ты, 1479 центнер арбайны, 23188 центнер сенажты бүдүрерии коллектив арепда дугайында керээге хүлээнип алган. Өстүрген дүжүдүн совхозка садарының өртектерии, ажыл төлевирииң хемчээлии, чарыгдалдарын, орулгалын керээде айыткан. Арепда дугаймында керээни көрүп ора, керээ ёвүлгаар ажылдаарыпга кажарай берген коллективтериниң дүгүржүлгага албан кирип алыры бир түүлдүн чогун эскердим. С. Бегзиниң бригадазы планнан азы совхозтуң чагыныдан ажыр кирирген продукциязын канчаар сайгарарының дугайында тодаратгынмаан болду. Ооң түүле керээге кирбейн барганын «Ак-Туруг» совхозтуң кол экономизи арепда керээзин тараажыларның чаа шиигээдип ап эгелээни, совхозтуң чагыныдан ажыр бүдүрген продукциязын көрдүнгешинден улуг өртекбиле садып алыр деп керээге айыткан болза, тараажыларга ажыктыг болур турганы чугаажок. А чагыгдан азы планнан ажыр бүдүрген продукциязы күш-ажылчы коллектив боду сайгарар дээп негелде бедик дүжүттү өстүрериие механизаторларның сонуургалын улам көдүрер турган ийик. Ол материалдыг сонуургал бөгүн тараажыларның арепда дугайында керээде тодаргай эвес айыткан. Боттарының тараажыларын, барып-барып мурнакчыларны совхоз кайын акша-төгерик чок арттырып каар деп. Ынчалза-даа ону керээге ылавылаар ужурлуг турган. Чогум-на ындыг түүлдерден ажылчын коллективтер биле чамдык совхозтарның администрациязының аразынга маргылдаалар тып-тып кээп турган болгай. Аас-биле дугүржүүр алызы барып ындыг-ла ылаптыг эвес апаарының чижектерии ажыл-агыйлаза бар.

База бир солун айтырыг. Технологтуг картаны чүге тургузуп турарыл? Чүгле агроном биле экономист ажылазын дээш бе? Технологтуг картага тараажының кандыг ажылды канчаар кылырын, аңаа кандыг чарыгдал үнерин бирден бирээ чокка айтыр ужурлуг болгай. А Смирнов Моңгушевич технологтуг картаны ходунга безин тудуп көрбээн кижи болду. Тараажы бодуңуп ажылын чеже-даа ажы билир болза, кадыг төлтеп канчаар ажылдаарыл технологтуг картадан көрүп алыр дээп кыпын ажылдаарыпга, оларның ажылга шудүргу чоруун билир болгаш, бүзүрээр мен.

Ак-Туругнуң тараажылары чазыты чүден-даа артык маңап турар. Ынчаар дузалаптар болза, олар бо чылын база бедик дүжүттү ажаап алырлар. Ынчап Олег Чамыян, Коңгар Бичс-Шой, Виктор Сиирии дээш бригадаиың шупту кежигүннери эрес-шудургу ажылдаап деп билип алыр бис. А улам эки ажылдап болурунуң бар курлавырларын олар долу ажыглаавайн турар-дыр.

Шаңгыр-оол СУВАН.
(«Шынын» корр.).

КЫСКА ХУУСААДА ДООЗАР ДЭЭШ

«Шекпээр» совхозта Бичс-Тейниң хову шөлдериие ажыл-иш бо хүннерде хайынышкынып. Тараа, сиген өстүрер арепдалыг звеноиу тоочун механизатор Оттук-оол Сенгилдиговия Күүлар уттурүп турар. Шида 16 кижи бар. 1989 ажыл-агый чылында звеноиуң ишчилери 1300 гектар черге чер ажылын кылыр. Ооң иштиие 700 гектарга тараа культураларын өстүрүп. ортумаа-биле гектардан 12,5 центнер дүжүттү алырын шиитпирлээн. Чер ажылдыгларының ажылдаар, дыштанырынга таарымчалыг байдалдарны тургускан. Столовая ажылдап турар.

Бо хүннерге чедир олар 400 гектар черии шыгын базырып, 300 гектарны КПЭ-3,8 деп культиватор-биле болбаазыраткан. Минералдыг чеминиидилгелерии шөлдерге чажып, сугтадып чоруткаш, 100 гектар кызыл-тасты чаштырган.

Механизатолар Достак-оол Моңгүш, Григорий Сарыглар, Торофей Куулар, Дадар-оол Чердигеш болгаш өскелер-даа хүн үлүүн ажыр күүседип, тарылганы бөгүнге чедир доозар дээш шудүргу ажылдап туруулар.

Дондуп ООРЖАК.

ЭЛЕГЕСЧИЛЕР КАНЧААРЫЛ?

Республикага база районга-даа болгудаан хурал-суглаага элегесчилерии картофельден эң-не чавыс дүжүттү алгапы дээш каш-даа удаа шүтүмчүлээн. Ол черле чоп. Ажыы-биле чугаалаарга, С. Тока аттыг совхозтуң картофель өстүрүкчүлерии эрткен 1988 чылда тарып олурткан үрезиниң безии дедир эгидип шыдаваан.

Бо ажыл-агыйның тарылга шөлүшүп хөрүнү, черле агаар-бойдуу-биле республиканың барының, мурнуу талакы совхозтарынга бодаарга, тараа болгаш картофель, ногаа өстүрериие таарымчалыг деп дорту-биле чугаалаар херек. 200 гектарга картофель олурткаш, күзүн оон бир гектарындан 9-ла центнер дүжүттү ажаап алган, ол дээрге республикада эң кудуку көргүзүт. Ынчангаш олурткан үрезиниң өртээн, аңаа үндүрген күш-ажылдың чарыгдалын безии дуглап шыдаваап, хей черге ажылдаап болган. А совхоз республиканың өске ажыл-агыйлары-биле бир дөмей, 1988 чылда бот-орулгачарылга-биле ажылдаап болгай.

200 гектар дээрге картофельге хөй шел-дур, артындаа суггаттыг. Элегесчилер ук культураны бир-ле дугаарында тарып эгелээн, ол талазыбиле дуржулга чок турган болза, өске херек. Ол хиреде чөгенчиг көргүзүглүг болганы дыка элдеп аа.

1988 чылда картофельден чүге ындыг куду дүжүт алганын совхозта чамдык эштер агаар-бойдуска памнаар, өскелери үрезии багай болганынга сылдаар болду. Ынчаарга ам «Барлык» совхоз бир гектардан 200 ажыг центнер алган, а үрезии база-ла Элегеске олурткан үрезии-биле дөмейлеп диштилер. Ынчангаш ам хамык ужур картофельди тарырынын бүгү-ле агротехниказын барымдаавырында, ажылды организастаарында турган. Болаш көрээлиперем. С. Тока аттыг совхозтуң ажылчыннарының бажың даштынга участоктарынга тарып олурткаиы картофелиниң дүжүдү багай эвес болган. Ажыы-биле чугаалаарга, олар бодуңуң хуузунда ажылын ак сеткил-биле кылган, а иишшиин — совхозтуун «өскенин» кылдыр көргеин ол-дур. Бөдүүш ажылчыннардаа, совхозтуң агрономнарыдаа. Хөрүүнүү үлүүредир, чымчадыр, суггарар, чашпанбогун аштап арыглаар, черни чемишчидер болза, картофель Элегестиң шөлдериидеп үнер. Дуржулга ону бадыткап турду.

Эрткен чылдың частырыиың болдурбас дээш элегесчилер ам бо чылын чүнү канчап турарыл? Бо талазы-биле совхоз директору А. Тас-оол база кол экономист О. Оюи-биле чугаалажырга, олариың тайылбыры мындыг:

— Бо чылын 220 гектарга картофель олуртур бис. Ук шөлду баш бурунгаар болбазырадыр, андарган, суггарган. Үрезии чедиишпес турганы билдингир. Ынчангаш 100 тоннаны республика иштиидеп тыптынып алган, а 275 тоннаны Саян ындыдан — Забайкальеден түүрүп алыр кылдыр шуут мяк дутуруткан. Ону Минусинскиге демир-орук-биле экээрге, оон автомашиналар-биле түүрүп алыр. Үрезиниң демир-орук станциязындан дүжүрер болгаш бээр түүрер кижилерии ынаар аткарып чоруткан.

Бо түүлдерден алгаш кээрге, хемчегларни ап турардыр. Ам ажыл кидик түлүк. Картофельди олурту бергеи. М. Одай-оол баштаан бригада үрезиниң суггаттыг черлерде тарып олуртуп турар. Ажылды керээ-биле кылыр. Ындыг болганда, бо чылын черле чүгээр дүжүттү алыр боор бис деп. элегесчилер идегеп турар. Эрткен чылдың түнелдери оларга шыгыы-ла кичээндирип болган. Чыл берге. Элегестиң девискээринге мынчага чедир чаъс-даа барык чагбаан. Кара чаңгыс идегел — суггат.

С. Тока аттыг совхозтуң картофель өстүрүкчүлери ам июнь айда Барлык-Хемчиктиң «Барлык» совхозока барып, ол ажыл-агыйның картофельчилериниң дружулгазып кеэр, оон өөренип алыр дей турар. Эки-дир. Өскелерден өөренир, оларның эки дружулгазын өттүвер апаар. Бо ийи ажыл-агыйның эрткен чылда картофель дүжүдү чүге ийи аңгы болганыл — түнноор, деннээр. Өөрүнүң эки аргаларын өөренип, шингээдип турган. ажылга бедик түнелдерни чедип алыры — бистиң кол сорулгавыс.

ШКОЛАМ ДУГАЙЫНДА

Кижиниң төрээн школазы авазы дег. Башкылар: «Ол — мээң өөреникчим» деп чоргаарланып орары дээрге, оларның ажылынның үре-түмелү.

Долгавыр дагларга курлаткан ырак суур Бора-Тайганың школазын турусканнарның бирээзи — Владимир Каттырарович Назып-оол. Хоочун коммунист ам «Тыва кобальт» комбинаттың ажылчыны. Доржу Серенович Ондар бо школаны директорлап турганын кызыл-иешилер тодаратқан. Школаның доозукчуларының бирээзи Бичеоол Сарыг-Хаповна Куулар чаңгыс эвес он чыл дургузунда төрээн суурунда төөгү башкылап турган.

Мен өөренип турумда-ла, күш-ажыл башкылап турган тыва улустуң национал хөгжүм херекселдерин кылырынга мергежээн, он дөрт уругларның адазы Маржымал Очурович Ондар чоокта чаа пенсиняже үнген. Оон удурткаңы школаның «Сарадак» ансамбли көрүүлелерге эки үнеледип ап келген.

Башкылардан аңгыда кижизидилге ажылынга школаның техниктиг ажылдакчылары үлүгү киирештирип чоруурлар. Шагаан бээр ажылагый эргелекчилээн Дартаң Дандарович Ондар, повар Кек Сарыг-ооловна Монгуш, интернатта ажаакчы Хүреп Ашак-оозовна Ооржак, аштакчы, Маадыр-ие Хоор Дагбаевна Ондар болгаш өскелерин-даа аңгы-аңгы чылда дооскан сургуулдар чылымбиле сактып, бодап чоруурлар.

Бо школада амгы үеде доозукчулардан РСФСР-ниң школаларының алдарлыг башкызы Александра Бораевна Сарыглар, улус өөредилгезиниң тергиинээ Александра Бораевна Монгуш, үр чыл интернат эргелекчилеп, класстан дашкаар ажылдар удуртуп келген Алексей Алдын-ооловна Ховалыг, школа директору Валентина Тооруқпаевна Ондар, школада партия организациязының секретары Даниил Суванович Ховалыг ,орус дыл башкызы, суурда херээженнер чөвүлелиниң даргазы Розалия Бораевна Куулар ажылдап турар.

Баштайгы башкым Ховен Шүрженеевна Ооржак, башкыларым Дудак Хуналевич Ооржак, Соскуп-оол Кыртышпаевич Ондар оларның чагыг-сөзү-даа ам-даа сүмелекчилерим болбушаан хевээр.

Артык ХОВАЛЫГ.

ТАНЫШКАННАР

«Тыва аңг-дүгү» комбинатының Культура ордузунга литература чогаалдарынга турескаактаан кежээлерин эртиреп чаңчыл болуп берген. Бо удаада хөрээниң номга ынактары чогаалчы, артист, кинорежиссёр В. М. Шукшинниң чогаадыкчы ажылы, эмдыралы-биле танышар дээш чыглып келгеннер. Чогаалчының төрээн сууру Сростинге каш удаа чоравайны, элдепсиг чер чүрттүүлэры-биле үжуражыышкыннарының дүгайында, ооң иом, открытказар, чүрүттүрүмнүң чыыкчызы, ооң кайгамчык салым-чанарының ханы хүндүлекчиниң Ак-Довурак № 3 школазының башкызы И. К. Вдовина чогаалчыга хамаарышкан чыып алган чүүлдери-биле кежээге келгеннерни таныштырып, көргүзүп чүве чогаалаан.

Ол-ла школаның литературу Е. С. Х. Замула, Культура ордузунуң директорунуң орадакчызы А. Ф. Гайнутдинова база уруглар кылдыынының эргелекчизи М. И. Давыдова башкының чогаалынга немеэшкиннер кылып, В. Шукшин дүгайында солуп дыңналгыларны кылган. Кежээге чогаалчының рассказтарын, тоожуларынган үзүндүлерни номчаан.

Ооң-биле чергелештир бо-ла кежээни № 3 школаның башкылар өөреникчилер коллективинге база эртиреп, моон соңгаар өске-даа шүлүкчүлер, чогаалчыларның чогаадыкчы ажылынга, эмдыралынга турескаактаан кежээлерин эртирер деп киржикчилерниң саналы иштиг деткимчени алган.

Александра ГАЙНУТДИНОВА.

Кызылдың ураң чүүл училищезиниң культура-чыры-дышкын ажылдарының саалбыры чоокта чаа чөрби беш чыл болганын демдеглээн. Салбырның башкылары сургуулдарга бижыг билигин бээр дээш кызымак ажылдан турарлар. Улан-Удэниң опера болган балет театрынга 9 чыл балет артиин бооп ажылдаан Тамара Васильевна Бочкарёва салбырның хореография бөлүүнде башкылап турар.

ЧУРУКТА: Т. В. Бочкарёва кичээл үезинде.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозуу.

Культура болгаш амыдырал

НЕГЕЛДЕЛЕРГЕ ДҮҮШТҮР

Ак-Довуракта Культура ордузунуң ажылынга хамаарыштыр элээн хөй чагаалар келген. Чагаалларның доңчулалын маңаа кылыр бодалдывыс. Ордуда уругдар-биле ажыл (директору М. Давыдова), культура-массалыг ажыл (Б. Кензин), политиктиг чыыдылышкын (У. Ванданова) киллистери ажылдап турар. Оларның ажылдакчылары чопшуң сеткил-сагыжының соңуургалдарын ёзугаар, культурдуг негелдерни, херегелдерин өөренип көрүп турган, тааржыр хемчегларни ап чорудуп турар. Мындыг байдал кижи бүрүзүнүң иштики сеткил-сагыжының сайзыраарынга хаяа дээштиг, идиглиг, төлептиг мөзү-шынарны хевирлээринге дузалыг.

Ажы-төл иитилелдиң келир үезин дең чүве кымга-даа билдингир болганда, оларның өзүлделинче, кижизидилгезинче улуг кичээнгейни, сагыш човаашкынны доктаамал үгландырары — бистиң дөрт хүзээлгевис. Уруглар-биле ажыл киллиин чедимчелиг, солуң хемчегларни чорудуп турарын М. Давыдова номтукчуларга соңуургаткан. Соңуургалдар аймак-биле туругустуунган танцы, цирк, театр, үрер хөгжүм, үсүн номчулга, чымчак ойнаарактар болгүмнери уругларның салым-чанарының сайзырадын, соңуургалдарын, ураң чүүлге хандыкшылын оттуруп турар. Белгүмнерни удуртуп турар ажылдакчылар бодуңуң ажылхерээнге кызымак, бердингеп, уругларны ажыктыг чүүлдерге өөредириниң, оларга бижыг билиглерниң дамчыдын бээринге оралдажышкынларының түңнелиниң белгүмнерде хаара туттунган киржикчилерниң саны хөй болуп турар. Литературлуг викториналар, «Че-ве, кыстар!», «Че-ве, оолдар!» конкурстар, хоорайның эң бичче чурттакчыларынга хөлүг старттар эртиреги киллисте чаңчыл болган.

«Өлүмдү болгаш хоолуу», «Светофор», «Кадыкшыл» дээш ышкаш киполекторийлер доктаамал ажылдап, чидиг айтырыларга харылаарлыг, таныпбырларлыг, солуң темалыг номчулгаларны, киноларны үндүрүп турар. Наркологин кабинединиң ажылдакчылары өзүп орар чаң организмге наркомания, таакпы, алкогольдуң кайы хире хоралыг салдарны чедирип турарын, амыдыралдың кыдыг, ышкыыг эвес оруктарынче чаа тыртып алгаш баарының айыылдыын херек кырында чижектерге даянып турган, «Чараш чечек», «Үспиң быжар-дымаазы» деп беседаларынга чыыткан.

Киллистиң ажылын ооң-даа үдепкейжидери-биле ооң ажылдакчылары эвээш эвес күжениишкинин үндүрүп, турарын М. Давыдова чагаазында демдеглээн.

Культура-массалыг ажыл киллиинде түскай сорулгалыг клубтар ажылдап турарын Б. Кензин бижип турар. «Подружка» деп клуб аныктарны эвилеп-эзилдек ажаа чанга, тааржыттыр, чараштыр, моданың чаа түүлдерин, сүмелерин ажыглап турган кеттинеринге, кыс уругларны арын-башты шын ажаарынга, макияж кылырынга база өске-даа хүн бүрү амыдыралга, ажыл-ишке хеергелеттинге бээр ажыктыг чүүлдерге өөредип турары кончуг эки.

«Мөңгүлек» клуб турнам ажылын, спорттуң янзы-бүрү хевирлеринге маргылдаалаарны, төрээн черинең бойдузунуң кыас-чаражы-биле танышжар арганы бээр походтарны организастап чорудуп турар. Ацгы-аңгы национал киживилерниң бот-боттарын эки билчир, оларның араазында найырал, күш-ажылчы харылзаалаарны улам быжыктырар сорулга-биле чоруттуунуп турар «Орус шай» деп клуб, «Шагаа», «Кыш үделгези» дээш өске-даа массалыг байырлаашкыннар янзы-бүрү амыдыралын ханы үткалыг, солуң болдуруп, хөй-ниитиниң амыдыралынга бичии-даа болза, үлүгүн киирер, идепкейлиг болурунга күзелди оттуруп турар. Ийи-ишки болгүмүнүң киржикчилери хөй националдыг, ында чорудуп турар ажыл ураң чүүлү ханы биле ап, совет композиторлар, музыкантыларның чогаалдарыбиле танымжар арганы берин, иштики сагыш-сеткилди, ниити культураны бедидеринге эки ужур-дузалыг деп чүвени Б. Кензин чижектер-биле бадыткап турар.

Черле ыпчаа киллистиң ажылы хөй талаалыг, ооң ажылдакчыларының кыымаан автор бижип турар.

Политиктиг чыыдылышкын киллиин ажылдаа-ла ийи-даа чыл четпээн. Ооң соруглазы политиктиг культуразы, иштики сеткил-сагыжы делгем, байлак, бижыг амыдыралчы туруштуг, кижизиг мөзү-шынарлыг киживилерни кижизидери деп, У. Ванданова бижээн. Киллис эрге-хоолгу билиглерниң база «Кадыкшыл» университеттерин, политиктиг лекторийни, «Кижи болгаш хоолгу» киполекторийни, «Келир үениң дайынчызының клубун» организастаан. Бо каттыжышкыннар түскай мергежилдиг ажылдакчыларны чалап, лекция, беседаларны чорудуп, парын айтырыглар чыыртыштап дыңналдыышкыннарны чыыглаанарга таныштырып турар. Ол хемчеглер делегейде политиктиг болуушкуннарны шын үнелеп билириинге, амы-хууда бижыг амыдыралчы турушту эелеп алырынга улуг деткимчени берип турар.

Чоокта ажыттынган тыва дыл өөредириниң бөлгүмүнүң киичөлдерин чалаттырган башкылар эрттирип, херек кырында кескү түңнелдерни чедип ап турарын автор дыңнаткан. Ооң аңгыда, «Сеткилдиң ханызындан» деп кежээлеп эрттиреги база чаңчыл болуу берген. Кежээлерге хайынның болгаш күш-ажылдың хоочушкары, мурнакчы, төлептиг ажылдакчылар, коллективтер-биле ужуражыышкыннарны организастап чорудуп турары өскелерге-даа өөредиг болуүү чугаажок. Чорудуп турар хемчеглер ажыктыг, үре-түмелдиг болууү-биле киллис ажылдакчыларны өске-даа албан черлериниң арга-дурумчалгалы-биле танышкын, дашкылгедиг чаа арталарны, хевирлерни тып, ажыл-ишкиге ажыглап турар.

Иштинээ-биле Культура ордузунуң кайы-даа киллиин бөгүүнгү амыдыралдың негелделгеге дүүшкен, кижи бүрүзүнүң политиктиг, культурлуг, амыдыралчы сүүлдезинге билдингир идиглиг берип турар турар түскай сорулгалыг, ханы үткалыг хемчегларни ап чорудуп турары авторларның чагааларындан илдең.

Удавас комбинаттың 25 чыл ооң демдеглээр. Коллективтиг ажылдакчылары аңаа белеткенип, эде тургустуунуушкынынарны организастап чорудуп турары өскелерге-даа өөредиг болуүү чугаажок. Чорудуп турар хемчеглер ажыктыг, үре-түмелдиг болууү-биле киллис ажылдакчыларны өске-даа албан черлериниң арга-дурумчалгалы-биле танышкын, дашкылгедиг чаа арталарны, хевирлерни тып, ажыл-ишкиге ажыглап турар.

Ширтиин

БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч. май 26 пятница № 123 (14023)

1925 чылдан үнелезилеттингеш. Өртээ 3 көп.

ШИЛИИШКИННИҢ БОЛГАШ ШИИТПИРЛЭЭРИНИҢ ОРУУ

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи Москвада ажыттынган

Май 25-те 10 шакта Кремльдиң Съездилер ордузунга ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи бодунуң ажылын эгелээн.

Ону ажыдып тура, Төп соңгулда комиссиязының даргазы В. П. Орлов Төп соңгулда комиссиязының өмүүжээнивден биктинг чүгүүсүүшкүнүн күүрүне эрге-чагыргазының дээди органынга соңгуттурганы база оларга совет улустуң улуг бүзүрелдэ көргүскени-биле холбаштыр депутаттарга керектиг хамыыдаан байыр чедирген.

Соңгулдалар болгаш оларга белеткел мооң мурнунда кеэтүп көрбээн ажыт-чажыт чок болгаш ажык-чарлыг база ажылчы чоннарның кайгамчык бедик политиктиг идеи-кейлиг чоруунуң байдалдарынга эрткилээн деп, оратор демдеглээн. Ол дугайын март 26-ның воскресенье хүнү бүзүрелдиг бадыткаан. Ол хүн 172 мөлүйон совет кижилер, соңгукчулар даңзылаанга кирген бүгү соңгуучуларның барык 90 хуузу, ниитилел саналдалының янзы-бүрү угланымшкыннарын илереткинээ, эдэ тургустунуушкунуун бүгү улустуң херээ апарганын соңгулдалар көргүскен. Совет кижилер оны улам ханыладыр дээш, амыдыралдың бүгү талаларынга эки үзже ескерилгелерни болдурары дээш бадылаашкынын берген. Бодунуң чаа түүлдериниң, массаларының аңаа улуг соңуургалдыы-биле соңгулдалар эде тургустунуушкуну байлакшыткан. Соңгулдалар демократтыяны хөгжүдеринге принципиалдыг үжүр-дузалыг улуг базым болган болгаш биктинг ниитилелдивисти партияның XXVII съездизиниң болгаш партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының айыткан оруу-биле бурупгаарлаткан.

Совет ниитилелди хаара түдар аргалыг болгаш ооң бүгү аргаларын каттыштырып шылаар база чүгүлэ айтырыгларны шиитпирлээрининң болгаш бергелерин ажыш эртеринин ажыктыг оруктарын тып шыдаар күштү Ленининиң партиязында деп чонунуң көрүп турарын соңгулдалар бадыткаан.

Коммунистиг партияны, ооң чаартылгаже углавышкынын деткээн бо хире улуг хемчөлдиг чугаалажыл көрүүшкүн биске мооң мурнувда кажан-даа турбаан. Бооп эртикеп соңгулдалар политиктиг системаның реформазын херек кырында боттандырарынга, улусчу эрге-чагырганы хевирлеп тургузарынга улуг салыышкын болган деп ам чугаалап болур. Соңгулдалар совет демократтыяны чаа деңнелче көдүрүп үндүрген болгаш биктинг сопиалистиг күрүневистинг төөгүзүнүү бүгү ниитилел амыдыралының хөгжүдезинге болган чүгүлэ болуушкунварының бирээзи кылдыр кирер.

Соңгулда кампаниязының үезинде совет улус ооң чүвеге деңнешпес политиктиг дүржүлгазы шиитпирлээрининг дугайында, депутаттарның составының дугайында тодаргай сан-түңнерин Мандат комиссиязы дыңнадыр деп ол чугаалаан. Ук комиссиязы Съезд соңгуп тургузар болгаш депутаттарның бүгүн эргелерин хынаарынга эргежок чүгүлэ бүгү документацияны Төп соңгулда комиссиязы аңаа дамчыдып бээр.

Бөгүн бо залда ажылчынар, колхозчулар, бүдүүлгелиин удурткулалары, эртемденнер, культура ажылдакчылары, шеригаалбашкылар, янзы-бүрү мөргежилдерниң, янзы-бүрү салгалдарның кижилери, чонның улуг политиктиг дүржүлгалыг болгаш угаан-сарыылдыг төлээлекчилери оолуруп турар деп, ол уламчылаан. Оларның санында 65 нацияларның болгаш биче улустарның төлээлекчилери бар. Амгы депутаттар ниити-күүрүне ужур-дузалыг соруулгаларны шиитпирлээр аңаар. Ындыг соруулгаларны шиитпирлээрин бистиң Конституциязыс хамыктың мурнунда улус депутаттарының Съездизиниң хүлээткен. Улус депутаттарының Съездизи күүрүне эрге-чагырганың дээди органы болбушаан, ниити ССРЭ-ниң эргезинге хамаарышкан кандыг-даа айтырыгны шиитпирлээр эргелиг болгаш Дээди Советтиң күүрүнүң ескерилгелерни бүгү органнарының ажыл-чорудулгазының кол шугумун тодарадыр.

Бүгү ажылчы чонпарның кичээнгейи болгаш сагыш-сеткилин бөгүн ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң угланган. Оон хөй түүлдерни маңап турарлар. Хамыктың мурнунда кижилерни дүүреп турар айтырыглар —эде тургустунуушкунуун мооң соңгаарган оруу-биле холбашкан айтырыгларга харыыны улус маңап турар. Депутат мандаттар-биле кады соңгукчулар депутаттарга боттарының эки амыдыралга бүзүрелин, Совет Социалистиг күрүнениң чечектелиишкинниге болгаш күчүлүг болуурунга бүзүрелин бергеннер.

Улус депутаттарының Съездизи чонпуң күзелдерин тыныдыр, депутат бүрүзү бодунуң дуржулгазының, утаансарыылының болгаш күш-ажылының үлүүн социал-экономиктиг болгаш угаан-бодал чорудулгазының чаа деңнелдерин биктинг ниитилелдивистиң чедип адырыпче углаган кады күжениишкинерниге киирер дугайынга оратор бүзүрелин илергейлээн.

ССРЭ Конституциязының 110 түүлүнге дүүштүр В. П. Орлов Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң улус депутаттарының Съездизиниң бирги хуралын ажыттынган деп чарлаан.

Съездиниң президиумун 18 кижи составтыг кылдыр ССРЭ-ниң улус депутаттары соңгаан.

ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Даргазы, СЭКП ТК-ның Чиңгипе секретары М. С. Горбачев, ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Даргазының бирги оралакчызы, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнге кандидат А. И. Лукьянов, Төп соңгулда комиссиязының даргазы В. П. Орлов болгаш эвилелдешкен республика бүрүзүнден бир төлээ Съездиниң президиумунга соңгуттурган.

Съездиниң даргазаарын ССРЭ-ниң улус депутаты М. С. Горбачевка дааскан. Съездиниң президиумунуң өмүүжээнилеп көргүскен бүзүрел дээш өөрүп четтиргенивисти илередирип чөпшээреп көрүер деп, ол чугаалаан. Бистиң салдыгаан соруулгавысты эчизинге чедирер дээш хаңы харылзаалыг ажылдаарыл оралдажыр бис. Бистер Съездиниң хүн айтырыын болгаш ажылдаар чурумуу салыпаан алыр ужурлуг бис. Делегацияларның төлээлекчилери — 446 кижи дүүн тос шак дургузунда хуралдап келген дээрзин ССРЭ-ниң улус депутаттарынга. Съездиге дыңнадыр бодап тур мен. Саналдаг белеткеп алыр дээш бо айтырыгларны эң-не ылаптыг сайгарган бис.

Съездиге бадылаары-биле даражында хүн айтырыын болгаш ажылдаар чурумуу киирген, ында мындыг айтырыглар бар:

1. Съездиниң Мандат комиссиязын соңгууру.
2. ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Даргазын соңгууру.
3. ССРЭ-ниң Дээди Советин соңгууру.
4. ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Даргазының бирги орлакчызын соңгууру.
5. ССРЭ-ниң шиитки болгаш дапшыкы политиказының кол угланышкынарының дугайында. Илеткелчи — ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Даргазы.
6. ССРЭ-ниң чазааның чоокку үеде ажыл-чорудулгазының прогоммазы. Илеткелчи — ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы.
7. ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазын бадыдаары.
8. ССРЭ-ниң Конституция Хайгаарал комитединиң соңгууру.
9. ССРЭ-ниң Улусчу контроль комитединиң даргазын, ССРЭ-ниң Дээди судунуң даргазын, ССРЭ-ниң Чиңгиже прокорорун, ССРЭ-ниң Кол күүрүне арбитрин бадылаары.
10. Янзы-бүрү айтырыглар.

Съездиниң хүн айтырыын болгаш ажылыңың чурумун чугаалажып көрүп турда, депутаттар И. А. Назарбаев, А. Д. Сахаров, Г. Х. Попов, Е. И. Мешалкин, Р. К. Шедрин, В. Н. Беляев, А. Г. Костенюк, Ю. Ю. Болдырев чүве чугаалааннар.

Айтырыгларны чугаалажып көрүнүп чурумун ескертир дугайында саналдар киирип турган, чижээ, баштай илеткелдерни дыңнаан, оларны чугаалажып көргеш, а ооң соонда ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Даргазын болгаш ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Даргазын соңгуур дугайында саналдар киирип турган. Ооң талазындан, Съездиниң хүн айтырын болгаш ажылдаар чурумун киирген, ында мындыг айтырыглар бар:

1. Съездиниң Мандат комиссиязын соңгууру.
2. ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Даргазын соңгууру.
3. ССРЭ-ниң Дээди Советин соңгууру.
4. ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Даргазының бирги орлакчызын соңгууру.
5. ССРЭ-ниң шиитки болгаш дапшыкы политиказының кол угланышкынарының дугайында. Илеткелчи — ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Даргазы.
6. ССРЭ-ниң чазааның чоокку үеде ажыл-чорудулгазының прогоммазы. Илеткелчи — ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы.
7. ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазын бадыдаары.
8. ССРЭ-ниң Конституция Хайгаарал комитединиң соңгууру.
9. ССРЭ-ниң Улусчу контроль комитединиң даргазын, ССРЭ-ниң Дээди судунуң даргазын, ССРЭ-ниң Чиңгиже прокорорун, ССРЭ-ниң Кол күүрүне арбитрин бадылаары.
10. Янзы-бүрү айтырыглар.

Съездиниң хүн айтыр

СПЕЦИАЛИСТЕРНИҢ ХАРЫЫСАЛГАЗЫ—КОЛ НЕГЕЛДЕ

• СЭКП Тандының райкомунуң пленумундан •

СЭКП Тандының райкомунуң үшкү пленумунда аграр политиканың айтырыгларын чугаалашкан. Илеткелчи партия райкомунуң бирги секретары Ю. К. Губарев кодээ ажыл-агыйның байдалын анализтеп, соруглаарга донгаараан. Кодээге социал-экономиктиг чаартылгаларны, ажыл-бүрү экономиктиг аргаларны—бот-оруулга-чарыларны, аренданы, кооперацияны сайзыралын тургаш, дужаап-чагырар аргаларындан адырлып, удуртулганың демократчы хевирлеринче шилчип тургаш чедип ап болурун ол чугаалаан.

Кодээ ажыл-агый продукциязының кол хевирлериниң талазы-биле план канчаар күүсеттингенин дыңнаткан.

Бо үеде совхозтарның кол фондулары 33 хуу эскен. Ол ам 67,2 миллион рубль. 27,2 миллион рубль капитал садышкынарны шингээткен. 1985 чылда кол фондуларның 1 рублиниг продукциязы 32 копеекке бүдүрүп турган болза, ам ол 26 копеекке батkан. Фонд эгелилгезин 15,7 хуу кудулаан. Ылангыя ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхоз кол фондуларын 24 хуу угаттырган, 1 рубльге онаалтыр үстээ 24 копеек ажылдан алган. А «Россия» совхоз—22 копеек. Үстээ «Коммунизминиң херели» совхоз 32 копеек, ол дээрге республика деңнелиңден бичии ажып турар.

Ажыл-агыйларда күш-ажылдың бүдүрүкчүдүүн шаанда өскүдээн ажып турар. ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхоз күш-ажылдың бүдүрүкчүдүүн мурнуку чылдыңдан 4 хуу кызырган. Оруумак талын планнаттынганындан 2 хуу эскен. Совхозтарның банкыга өрээн 23,4 миллион рубль чедип турар. Шалыңны ниитп орулга барымдаалап төлээри чамдык күрешчиг эвес түңнелдерге эккеп турар.

Экономиканы башкарарының чаа аргалары-биле ажылдап турар коллективтер — «Сосновское» дүржүлга-бүдүрүлге ажыл-агыйында Н. Чупинниң, «Революцияның чалбыыжы» совхозта И. Ефимовтуң удуртканы трактор-хову бригадаларында күш-ажылды ажы организастаавынындан оларның түңнели бедик болуп турарын илеткелчи сануургайлар-биле бадыткап көргүскен. Ол ышкаш «Россия» совхозтан В. Сюрюпнуң бригазы бир кижиге онаалтыр 58 мүң рубльдиң продукциязын бүдүргеп.

«Сосновское» дүржүлга-бүдүрүлге ажыл-агыйының сүт-бараан фермазы алткеш чылын саар ивек бүрүзүнден 3083 килограмм сүттүг саап алган. Оң саанчы үш-мунчуларның олурууңда киргеп. Үш чыл дургузуунда сүт бүдүрери 30 хуу эскеп. Коллективтиг кеңээже киргеп Успенка фермазы сүт бүдүрериң мурнуку чылдаазындан 207 килограмма күдулаткан хиреэнде, күш-ажылдың бүдүрүкчүдүүнден талыңны 4 хуу өстүргеп. ССРЭ-ниң 50 чыды аттыг совхозтуң партком секретары В. А. Сазанов, директор В. А. Гольцов бо чорук-биле эртежин орары канчаш-даа таварышпас.

Чаа аргаже шилчириниге удуртукчуларның, специалистерниң дилээшкинин, харыысалгазы негеттинер. Чамдыктары арендадан чалданып-даа турар. Кадрларның үнер-кирер чоову кызырылбайн турар. 1987 чылдан тура районга сес директор, ол ийи зоотехник, алды мал эмчизи, алды экономистер солушкан. Тока аттыг совхозка специалистер ызырынмас.

Экономиктиг эде тургустунуушкуну үстүле аксы-биле чорудуп, хамык ажылды бир-зе кижи кылып бээр боор деп маңаа оларга, кайдыг-даа акижишкин чок болуп турарын пленумга чугаалашкан. Эрткен чылын ССРЭ-ниң 50 чыл аттыг совхозка 1232 кижиҳүп үстүнген, өскелериңде ооң чартыны хире, бо саннар безин эвээжедип адаттынган саңнар, а билдинмейн турары та чеже.

Ю. К. Губарев илеткелдиң чамдык кезиин дузалаа ажыл-агыйынга тураскаатkан. Районда өг-бүлелериниң 23,6 хуузу хууда ажыл-агый чок. Чүрттакчыларның 30 хуузу участоктарын чөп ажыглавайн турар. Ынчангаш ногаанны кижер садып, немелде нурлавырлар дилээр ужурга таварышып турар. Алды бүдүрүлгеде дузалаа ажыл-агыйын тургускан. «Тыва кобальт» комбинатта, Дүрген, Элегес, Межегей суурларда бо ажыл эки. Амгы үеде дөртен бир мыйыстыг бода малды, дөрт чүс хойну, чеди аттыг, үш чүс хойну, чеди аттыг, чээрби бет ары ооң дузалаан.

Ынаа, ажыл-агыйлары тудуп турар. Оларда чылда 10 тонна картофельди, 35 тонна ногаанны, 24 тонна эттиг, 19 тонна сүттүг бүдүрүп турар.

Кол-ла соруулга — кодээниң ажыл-ишчилериниң амыдырал байдалын экижидериниче сагыш салыры. Оруктарның үр үеде кылдыңмайн турарын, харылзаа ачы-дузазыңда четпестерин, садыг, эмнедиг черлериниң ажылында четпестерни пленумга илеткелчи-даа, санал бергеннерде дыңнаткаан турган. Хүүда бажың тударынга банк 34 мүң рубльди чегдирген-даа болза, «Россия» совхозта беш бажың түттунган дээрден башка, удуртукчулар материал-биле хандырбайн, дыш олуруп турарлар.

Экономиктиг өөредилгени амыдырал-биле холбаавайн, ооң ыңаарын экижитпейн тыварын сананал бергеннер айтыкан. Пропагандистерниң 40 хуузу дээш эртем чок, удуртукчуларның үстүле 23 хуузу семинарлар удуртуп турар. Мурнакчы дүржүлганы өөренип, нептертейн келген. Коммунистер боттары чамдыкта эки үлегер көргүсейн турар. Чижээ, Тока аттыг совхозта бригадир А. Бегзи эзирик ажылга көстүп турганын орта буруу шапкан. Дөрт ай планын үжеп беш коммунист күүсетпээн.

Санал бергеннер хөй болган — оң ийи кижи. Оларның чамдыызы хүн айтырыындан үнүп, сагыжын ейүп чорааны еске түүлдерин көдүрүп турган. Дүрген кодээ Совет күүс-комсомуң партаазы С. С. Петсиев районнуң будүрүлге черлериниң боттарының туралы-биле черлерни херимнеп ап тураларын, чамдык улустуң ийи-үш участок эзлеп турарын шып эвес деп санаалдаан. Ол бежеп чылдарда күүскомга кодээ ажыл-агый харыылап турар ийи ажылдакчызы хамык ажылды удуртуп четтиктин турганын сактып, амгы АУК-териниң хөй үзүзу үүгле сан-медээ чыырынга мергежин турарын шүүмүүдээн.

Таңды АКМК-зының начальниги А. Ф. Бочкарев түүгү ажылын ийиги черге-ниң кылдыр көрүп, олче сагыш салбайн турарын демдеглевишаан, бо адырга совхоз удуртукчуларының дузазы херек дээрин чугаалаан. Толевизелсмета документацияязын олар бат удур шилип, өөренип көрбейн турар. Олар эргижираанинден эде кылышкынарга тудугжулар таваржып турар. Дөртен чедиги серия шынар чок, ханаларын албан-биле түүйбудан, керамзиттен кылырга соок. Суурларда тудугнуң чиигине планы чок, туралаан черге туттурар. Электри энергизиз чок черге тудугжулар каннаар, көдүртүр ажылдар кылып шыдавас.

Бичe механизацияга чок, материалдарны оорлап, ажыгдап, мырыңай белеп бажыңның эжик-хаалгазын турун аппаар, боттарынга-ла тудуп турда билбес. Оруктар багайындан шыл хамаанчок, бетон бузук кээр, ол чидириг дээш кым харыысалгалыг болуруд? Хандырылга база багай. Цемент, металл, хоолай чок турар.

«Коммунизминиң херели» совхозтуң партком секретары Т. П. Оюн малчыннарның хандырылгазынга доктаалаан. Малчыннар чедиштпес, душкапна кижини хүлээп алырга, харыысалга чок болур, моон малдың чидер, хораар чоруу үнер. Чупар-бажың, чырык чокта, хол-биле кылыр ажыл колдаап турда, аныяктарны мал ажылынче эвилелдээри болдупмайн турар. Дөртен алды малчын коданнарның аразы ырак, ийи автолавка четтикпес, чамдыктарынга баргаш, өскелериңге барык курут чыгыы халдып чедер. Хой ооллаашкынының үезинде чигир, дус безин чок олуруп турган улус бар.

Хову-Аксының шагдаа кылдынының начальниги Н. Н. Курлин дузалаа ажыл-агыйын сайзыралдыр херекке удуртукчуларның ролю улуг деп чугаалаан. Бир эвес бо ажылче аңаа кылаштажып турар аныяктарны хаара тудар болза, кем-херек үүлгединишкинда эвээжээр. Чаа-Кежиг, Элегес суурларда чашпаа үнген огородтарны эрткендүшкен кайган эртин турарын ол айыткан. Үүгле шүшпек чорук-биле моңу таймыбырлап болур.

«Революцияның чалбыыжы» совхозтуң директору И. В. Чучев черни чарып каапкынындан мал одары артпайн барганын, чупар-бажың өрттеп бээрге, үезинде харылзаа чок болганындан дуза ап чадаванын, соодукчу үрелип турарындан сүт ирип төктүнгенин айыткан. Тока аттыг совхозтуң малчыны Ш. И-Х. Дортуй-оол мал оорлаар чоруктуң көвүдеп турарын, бортa шагдаадарның олуттай чоруун шүүмүүлээн. Өг-бүле керээн-биле элээп өг-бүделер ажылдап турар. Үжеп сес өг-бүлениң тозу орулгалыг ажылдаан.

Харылзаа дугайында хөй шүүмүүлдерге районнуң харылзаа белдирииниң начальниги В. А. Скабелкин харыылаан. Ол удуртукчулар тудугларны харылзаа шүүмнарының чанынга тудуп, ону үрегден турарын демдеглээн чамдык бергедеп турар айтырыгларын чугаалаан. Транспорт челиштпес, кадрлар чедиштпес. Орук тудуунуң талазы-биле начальник В. Г. Козедубов сес алган. Өөредилге-будүрүлге бригадаларының ажылынче сагыш салырын районнуң инспектору М. Ф. Благинина сагыындыган.

Кодээ ажыл-агыйның дүржүлга станциязының директору В. А. Барышников ажылды эжижидер даже, специалистерни база катап өөредип, семинарларны организастаавары чүүлэ деп көрүп турар. Чамдык агропомнар ажылын шоолуг билбес боор. Эртеминиң түңнелдерин ажыл-агыйга ажыглаарынга сагыңгыр чорук, чүткүл негеттинер. Ол удуртукчуларда ам-даа четпейн турар. Экономиктиг өөредилгени бедик деңнелче көдүрүп, бригада, фермаларга кичээлдерни организастап, экономиктиг санаашкыларга, чаа аргаларның ужур-утказын билип алырынга малчыннарны өөредири чүүлэ болуп турар. Ол дугайын «Россия» совхозтуң директору И. П. Лавриненко база демдеглээн.

Пленумуң ажылынга СЭКП обкомунуң секретары Ш. Д. Ооржак киришкен болгаш чүве чугаалаан.

Пленум чугаалаашкан айтырыг талазы-биле түскай доктаалды хүлээп алган.

Артык ХОВАЛЫГ.
(«Шынның» корр.).

Номчукчунуң бодалы

БИС БАЗА ӨӨРЕНИИЛИ

«Шын» солуунуң арыңнарынга аренда, бот-оруулга-чарыныг дугайында материалдарны парлап турары кончуг-ла эки чорду. № 87 «Шын» солуунда Чоон-Хемчик районнуң «Чыраа-Бажы» совхозунда экономиктиг өөредилгениң эки организастап, совхозтуң ажыл-ишчилериниге бот-оруулга-чарылга, аренда дугайын өөредип, ооң соонда оларны кооперативтер аайы-биле ажылдаарынче шилчитпеминиң бижээнин аажок-ла магадап номчудум. Ол совхозтуң директору Макар Бавыкович Донгак сагыңгыр, ажылышчы, ажылды организастаарда кижилериниң материалдыг сонуургалын билиндиг ажыглап турар дээрге-дыр деп билдим. «Чыраа-Бажы» совхозка аренда, бот-оруулга-чарылгаже шилчиниинге 1986 чылдан эгелеп белетеңнип кирипкеп. ажылды организастаарының дешпилгелиг экономиктиг аргаларын дээштиг ажыглап турар апарган-дыр. Экономиктиг билиглерге малчыннарны, еске-даа ажыл-ишчилерни өөреткен. Ынчаар ажылдаарга, ажыл-ишкә ылап-даа бүдүүлүг болбайн аан.

Ам бодумуң совхозумда бо ажылдың канчаар чоруп турарының дугайында бижип көрейн. Улуг-Хем районнуң «Ак-Туруг» совхозунда байдал «Чыраа-Бажы» совхозтан еске хевирлиг. Ажылдап турар совхозумну багай дивейндир мен. Шымрак дээш ажыл-агыйларның бирээзи чүве. Сөөлгү чылдарда эът, сүт, тараа будүрер планын үргүлчү ажыр күүседипдээ келдим. А мени дүвүредип келген чүүл —совхозтуң ажылчыннарын экономиктиг билиглериниң үнелеңнинге, аренда, бот-оруулга-чарылга дугайында билиглерге өөредип турары сула. Ооң түңнелинде, аренаже шилчий берген коллективтер, ооң иежилериниң, малчыннар ыяка хөй чүүлдерни билбее болгулаан. «Чыраа-Бажы» совхозта кижи бүрүзүниг сазының, демир-ужукту түүсүп, ядыр, салбыр, бригада, звено-биле кижилерни өөредип турар-дыр. Экономиктиг өөредилге биспее совхозта шүүт чорбайн турар дээр болза, меге апаар. Өөредилгениң специалистер боттары эрттирип турар. А кижи бүрүзүн тодарғайы-биле өөреттирбейн, ажыл-агый-биле халыдаттырбайн. аңаа-даа кайы-бир лекциия хевиринде кылдыр өөредилгени эрттирип келген. Экономиктиг өөредилге пропаганда, агитациия хевиринде артпышаан. Бир эвес өөредилгени организастаарынга, ону эрттирериниң арга-хевиринге бергедээшкиниерге тараарын турар болза, «Чыраа-Бажы» совхозка чедип, арга-дүржүлганың билип алза.

Ямчаң БҮРБҮ.
Чоланчы.

СЭКП обкомунуң пленумунга уткуштур

«КЫЗЫЛ-ДАГ»: баштайгы түңнелдер, бергелер

Бо ажыл-агый 1988 чылдың январьда тургустунган. Кол угланмышкыны —ошкүнү өстүрүп хогжүдери. Баштайгы чылдың түңнели кандыгыл, кандыг бергелер барыл?

Бистиң корреспондентивис Седен Хертек чоокта чаа ук совхозка чорааш, кол зоотехник Б. М. Кара-Сал, директор С. Д. Дуң-биле ужураашкаш, олардан чамдык айтырыгларны сонуурган.

— Бадан-оол Мынын-оолович, сиңерниң совхоз тургустунгандан бээр барык будуң чартык чыл чедип бар чор. Бо ареңиңде мал ажылының талазы-биле түңнелдериңер кандыг болуп тур ирги? Удавас дээ СЭКП обкомунуң пленуму база болур, республиканың аграр айтырыгын СЭКП ТК-ниң март (1989 ч.) Пленумунуң шиитпирлеринге хүүштүр чугаалажыр болгай. Аңаа мал ажылын, ооң ниити байдалын болгаш перепективазын база ыяап-ла ханызы-биле анализтеэр апаар ужурлуг.

— Шын харын ажыы-биле чугаалаарга, СЭКП ТК-ниң март Пленумун болуп хуумда ыяка маңаа, аңаа чөрле келээ ажыл-агый талазы-биле төрээниң ужур-дузалыг шиитпирин хүлээп алыр боор деп санаан болган турган-даа мен. Обкомнуң пленумунун мурнунда районнарга пленумнарыны баштай эрттирииң ээлиг база бир чаа чүүл-дүр деп санаан тур мен.

Бистиң совхозтан обкомнуң база районнуң-даа пленумнарының индивидилеп кодүрер ужурлуг айтырыгларывыс эвээш эвес. Бир-тээ, кол зоотехник кижи болганымда, бисте мал ажылының байдалын чугаалап көрейн. «Тээлиде» ангыланып, чаа совхоз апаарда, ооң 4949 өшкүнү, 2468 хойну, 599 сарлыкты, 225 чылгыны хүлээп алган бис. Өөредилге бар, үүгле өшкү, бедик бо чылдың май 1-де мелоз-биле ахырга, 6006 баш болуп турар.

Өшкүнүң арга садыр чоову бистиң бергедээш тур. Ооң удамнындан база кыштаглаатkынның бергe болганындан 1988 чылга 100 өшкүге онаалтыр үүгле 60 аңай алган бис. А бо чылын өшкүлериниң апрель 10-дан эгелеп төрээн. мурнукузундан үүгле дээрге — 100-тен 73 аңайны ниитпин-биле алыр боор бис. А хоюутсуң хураганы эки. 100-тен 83 хураган болуп тур.

— А дүн талазы-биле көрүүлүнер кайы хире боон-тур ирги?

— Бистиң кол байлаавыс ол болур ужурлуг. 1988 чылда 470 мүң рубльди ооң киирии алыр турсаа, херек кырында 505 мүң рубль орулганы алдывыс, бир өшкүден 1180 грамм эңгер кыргызывыс. А бо чылын 1,3 килограмм болду. Ынчаарга ам улустуң хүлээнде өшкүлериниң дүүн база салып ап тур бис, ооң-биле катай бо чылдың 12 тонна дүктү күрүнеге садар бис. Мынза бир чаа чүүл бар. Республиканың өскен ажыл-агыйлары-биле бир хемей, бистер өшкү дүүнү Оренбургка барын садар бис. Мурнунда Черногорскиде фабрикага дужаап турганывыс-биле өртээниң ылгалы дыка көвүдээр. Ынчангаш орулганың түңү улгадыр дээрге билдингир. Ол бистиң өөртүп тур.

Дүк талазы-биле четпейн турар үүгле дүктүң шынары куду, сарыглыг дээш никпи өртээниң 10 хуузун эртикен чылын казаан. Бо чылын база улуг-ла дээредээр чүвевис чок.

Кыргызда талазы-биле чаа үүгле болза, бо чылын төпте кыргызда пуиктузунга хөй өшкүнү кыргывыс. Ол чорук дүктүң шынарынга база ажылдың темпизинге таварымчалыг. Аалдарывыс коюнынга барып, хол-биле өшкү кыргын деп чүве база багай болгай.

Өшкүнүң сарыглыг болуп турары, бир талазынга, үстүнде чугаалаанывыс шынаш, шынарынга багай, ийизе, сарыы дүктү база хораглыр, үүгле, ядыы-бүрү аарылар тараалын болур. Бистe мал эмчилериниң ажылы кошкан хээрии. Бо факт бадыткан турар. Ынчангаш бистиң совхозтуң зооветеспециалистериниң ажылының бир үгланышкыны сарыы-биле демисел болуп үжүлүт.

— Совхозтуң малчыннары ажылынга деңнелгелиг аргаларын канчаар ажыглап турарын база сонуургалын көрүнерем. Бадан-оол Мынын-оолович?

— Бистиң өшкүвүс 17 коланда турар. Эрткен чылын ниити малчыннардан 15 өг-бүле, ооң иштинде кол мурнуу өшкү каварчылары ниити орулганын шалын-биле санажып ажыллап турлу. Олар 500-тен 2000 рубль чедир немелде төлевирин чыл түңнелинде алганнар. Малчыннарны арендаже киирер дээш өөредип тур бис. Чеди өг-бүле бо ареңиңе киирип кээн. Бергедер бар. Арендаже киргеннер кажаа-хораанын, одарларының өртээн эвес, а хөлөгнин төлеп турарлар. Дыка хөй малчыннар чөк-биле саңнажыр апаргаш, Дагбы Кара-оолдуң ая кежиге, ооң өг-бүлези 15670 рубль түңнүг продукциязын бүдүрүп турсаа, херек кырында 21730 рубльчини киирген. Борис Хомтаку – чарыгдалдарган 1900 рубльди камнап алган, планнаан ажыр 5110 рубльдиң продукциязын бүдүргеп.

Бо ажылды бистe чедир тайылбырлаар, өөредир чүүлдериниг хөй.

— Ындыг-дыр. харын. А малчыннарда социал хогжулдеде дугайында чүнү чугаалап болур сиңер?

— Өшкү назарчыларындан 6 өг-бүле бажың чок, өөлерге кыптаар. Бо чылын оларга 2 бажыңны тудар бис. Ыяжы белең. Бир бажыңны совхозтуң тудугжулары эгелей бергеп. Тудугга бергеп турар түүлдүвүс: шифер, манза, цемент четпес. Фонд эвээш. Малчын коданнарда ерунээн кескан 4-де кулук бар. Эвээш. Ынчаарга ам ийи чыл дургузунда кадарчыларга 8 чунар-бажыңны, 8 бажыңны тудар бис.

Малчыннарны дүвүретип турар бир кол социал айтырыг болза, оларның шелээни болгай. Оны солуннарда-даа кайбаа-биле бижип турар. Бис бо айтырыгны база шиитпирлеп тур бис. Шалээлээн малчыннарның орунга тур кала ажылдаар үлүсту дүгүмжүп тур бис. Ооң ангыда, бистиң совхозтуң девискээринде Бел аржааны деп база сүргелыг аржаанныыс бар. Аңаа профилакторийни тудар бис.

Бо чылын социалистиг чарыштың негеделгени дыка хынамчалыг ажылдап кылдывыс. Шылгараанналарны эът, телевизор, соодукчу, мотоцикл база Москвада Үлүг ажыл-агый челиишкиннериниң деңнелгезинче бээр путёвкалар-биле шаңнаар бис.

— Өшкүнү өстүрериниң талазы-биле перспективалар кандыг ирги, бергелер чүү барыл?

— Бистe төрүүр өшкүнүң ниити деңзигүүрү эвээш. Ону ажы-биле хомудалым бо-дур. А өскезин, ниити совхозка хамааржырын, директор харыылаза эки боор ийин.

Сесер-оол Донгакович Дуң:

— Бир-тээ, бистиң совхозтуң удуртукчуларындан «Шын» солуң интервью ап турар болганда, амгы үеде бистe бар бергелериниң дугайын кол зоотехниктиң чугаазынга немелтейн харыы.

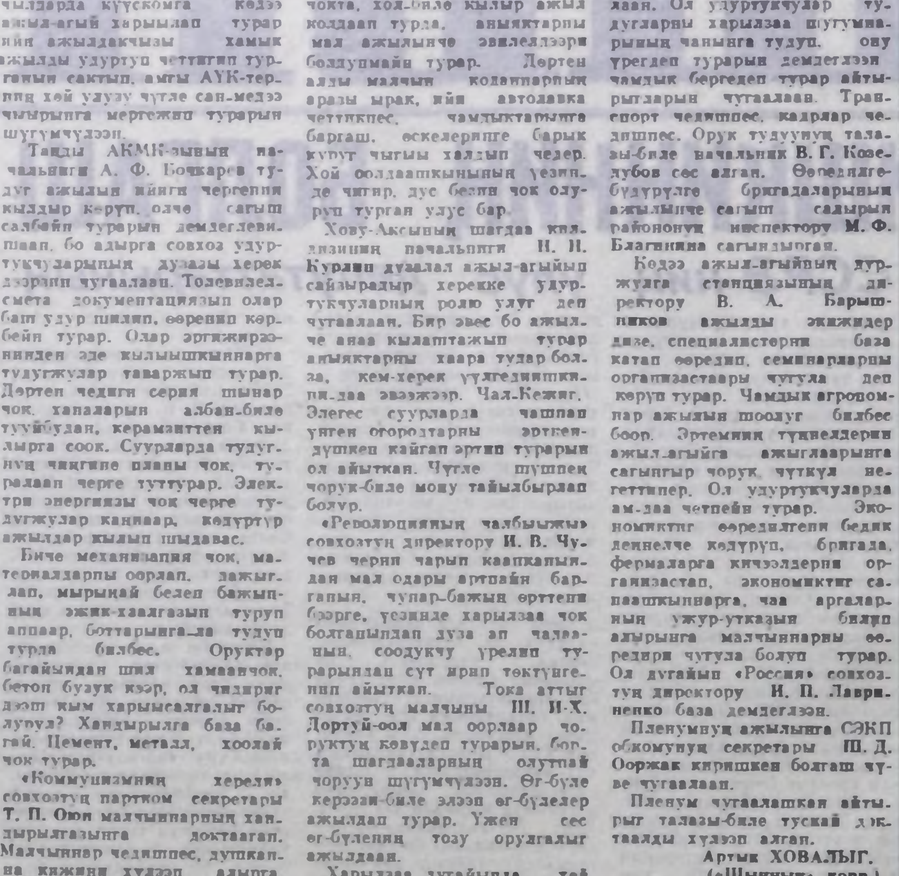
Бир кол айтырывыс —чер дугайы. Мурнунда «Бай-Тал»-биле Мугур-Тал деп черни дугурушкаш, мал чеми алган бис. Бо чылын база-ла ону сугтарып алырывыска, ол совхоз дедир алынмас апаарды. Директор-биле дугуржуп чададым. Коллектив хоржоктур дидир. Чаа тургустунган ажыл-агыйның бергезин көрзе. Моңу район организациялырын дамчыштыр база чугаалажып, шиитпирлеп бээрин дилээр-дир бис. Ооң ангыда, бо Көп-Сеек шынаашкын курганыры-биле бүгө тыртып каан турган. «Тээли» совхозтуң үлүгү ону бистиң ажыл-агыйның балансыныче киирип каан. Чогум ажык-даа чок канал-дыр ийин, суг курганыр дээш ынчангаш.

Ооң ортээ 162 мүң рубль. Бир чылда-ла 10 мүң ажыг рубльди бистeп тыртар. Чаа тургустунган, кассалы хиреэлиг үлүска дыка берге-дир. Чогум ол канал ийи совхозтуң девискээринде чүве бо. Үүгле черле моңу үүгле биске «чүдүүп» каан чүве ийик. Ынчангаш «Тыва суг мелиорация» каттыжышкыны (Н. А. Жогодь) бо айтырыгны биске дораан шиитпирлеп бээрин дилеп тур бис.

Бистe бо чоокку ийи чылда бээш тудуглар хөй: ийи база чадыс квартираныг 24 бажың, малчыннарга 8 чунар-бажың, үргүлгага 90 олуттуг ясли-сад, үргүлар кухнязы, 1000 тоннага тараа шаңы, столовая, валчылар бажыңы, эмнелге пуиктузу дээш ескелээ тудуглар бар. А тудуг материалы эвээш. Чижээ, цементиниң үүгле чылда 20 тонналы фонд-биле үндүрүп берген, херек кырында 100 тонна ажыг болза ам четпир. Черде чаа совхозтуң базазының быжыглаар талазы-биле республиканың база район-даа организацияларының чогуур дузаны чедирер болза эки-дир ийин. Бис ону курут черден негевейн, дилевейн турар бис. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң докладазы, Агроүлетпүүркүркомсоюнуң дужаазы-даа бар. Ында чүлерни кылырын тодарғай айтып каан чүве. Ол доктаал-шиитпирлериниң күүселдезин харыылаар, хынаар харыысалгалыг эптер база бар болур ужурлуг. Олар папкаларын ажып көргеш, чаа совхозтарга чүүү кылыр, ким кылыр дээнин база катап сагындырып, негезин деп, дилээвис мынчыг ийин.

Чаа совхозтарның байдалының хүтейин СЭКП Тыва обкомунуң пленумунга база сайгаар боор деп бодаардыр мен.

ИДИК СЕПТЭЭР МАСТЕР

ЧУРУКТА: Таңдының Бай-Хаанта идик септээр мастер Анатолий Яковлевич Еменов бодунуң хуузунда планныг даалгаларын амыр күүседип, цехте чарыштың тиилеңчизи болуп келген. Ооң амыдаар өрээлинден идиктер септедип алыр дээн улус үзүктелбес, иээп-ле турар. Узун уннуг идиктериниң сөңту берген тиглерин ол машинага даарадыптар. Ол идиктер септээр мастер болуп он беш чыл ажылдап, районнуң амыдырая хандырыгга будүрүлге эргелиинде хөөчүн мастерлериниң бирээзинге санадып турар.

Өндар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Суггарылга—магадылал

СУГ ӨРТЕКТИГ БООР

• Хемнерден хову-шөлдерже үндүрүп турар суг база продукция-дыр •

Сугну ажыглаанны дээш доктаатkынган өртекти төлээрин ажыл-агыйларга боттандырарының аргаларын бистиң чуртувустуң чамдык девискээрлериниге 60 чылдардан бээр шенеп келген. Суггарылга системаларын тудуп, техниктиг ажаалдазын харыылаар организациялардың акшаланырының механизминерин ескертип, а сугну ажыглап турар ажыл-агыйларның экономиктиг сонгургалдарынга дегбейн келгенинден үк шенелелер чогуур түңнелдерин бербейн барган. Сугну ажыглаанны дээш күрүнеңиң акша-хөреңгизиниге санаажып турган болгаш, ол ажыл-агыйдар сугга камналга чок турган. Хемнерден ховуларже үндүрүп турар суг база продукция-дыр. Аңаа камналгалыг болур дээш экономиктиг быраларны ажыглаарынче сөөлгү чылдарда кыүзэнгейни салып эгелээн. Оонбиле кады бар суггарылга системаларын чаартыры, суггарылганы механизастаары, ажыглаан сугнуң хемчээлин тодарадыр дериг-херекселдерин тургузары дээш мынжан ажылдарны кылып турар.

Сугну камналгалыг ажыглаарының, суггаттыг шелеерин берямчаяа уңгаттыраарының аргазының шын оруу ол. Сугну долуу-биле ажыглаарынга 1989 чылдан эгелеп туснай доктаадыр лимиттиг (чөн-ижектиг) суг ажыглавы кончуг идиглиг боор ужурлуг. Шак мындыг лимиттерни ажыл-агыйның бүгү-де алыр-ларынга киирери кардүнген. Бүдүрүлгениң технологиязы сугну ажыглаанны дээш өртектерниң узун хуусаалыг экономиктиг нормативтерин киирери көрдүнген. Улус ажыл-агыйлы сугну ажыглаанны дээш төлээр, ооң күсели-биле чорудар ажыл узун хуусаалыг экономиктиг нормативтериниң кол үндезини болур. Сугну ажыглалы дээш киргеп акша-хөреңгини суггарылга системаларының, суг хөөлбектериң, суг дамчыдыкчыларын дээш еске-даа тудугларны тударынга чарыгдаар.

Кодээ ажыл-агый будүрүлгелериниге сугну ажыглаанны дээш төлевир амгы үеде доктаатkынган. Күрүнеңиң суггарылга системаларындан ажыглаан суг дээш өртек үш кезектен тургустунар. Бирээде, хемдең, хөлдең дээш еске сугнуң чердерден сугну суггарылга системазынче сордуруп алганы дээш күрүнеңиң ниити тарифтерия-биле төлээр. ССРЭ-ниң Өртектер комитединиң 1988 чылдың октябрь 18-те доктаалып каанны ёнүүлээр алыр болза, Улуг-Хем уңгуның сугнуг черлериниңден сордуруп алган 1 кубометр сугнуң өртээ 1,2 копеек боор. Сугну сордурганы дээш чарыгдаалдарны сугну ажыглаан турар ажыл-агыйларның суг дээш төлевирия-биле дугланар. Сугну ажыглаанны дээш төлевирни тургускаңы кодээ ажыл-агый продуктуларың будүрериниге үндүрүп турар чарыгдалдарыны эвээжедирип чүгаажок. Ону боттандырып болурунуң бир кол байдалы —сугну чарыгдалының үчёдун шыңгыы тургузары. Бистиң республикада ажыл-агыйлар аразында 9 суггарылга чегелиинде сугну чарыгдалының үчёду херек 63 пункт бар. 1990 чылда ол пунктуларны дериниинең төлевирлел-смета документилериниң белеткели дооступ турар. Сугну чарыгдалының үчёдун өртээриниң дериг-херекселдерин эптээриниң бүгү ажылдарын 1991 чылдың суггарылга сезонунга чедир доозарын бодап турар бис. Ол ажылдарны кылып чоруйарда, бөгүн бистe бар дериг-херекселдерни ажыглаар. 1991-95 чылларда олардың чаартыры планнаттынган.

Виктор КРЕПП.
«Тыва суг мелиорация» каттыжышкынының чиигине директорунуң оралакчызы.

КИЖИ БОЛГАШ ХООЙЛУ

ЭЛЕП ЧИТПЕС АЛДАР

Тыва улустуң «Эки кылган ажыл — элеп читпес алдар» дээн үлегер домаа дыка чиге сеглеттингеп.

1950 чылдарда Өвүр районнуң ИХК-ниң начальнигинге Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи Ооржак Чээнекейович Комбуй ажылдап турган. Ол ам бистиң аравыста чок. Ынчалза-даа ооң бүянныг ижин Чээн-Хемчик болгаш Өвүр районнарның чурттакчылары чоргаарал-биле сактып чоруурлар. Чонның адап алганы «Комбуй шагдаа» улуур уйгу чок. дүн-даа, хүн-даа дивес, кезээде-ле чон аразынга хоойлу-дүрүм ажылын сурталдаан, истеле, хынала ажылын чоруткан чоруур турган. Ооң тускай эртеми чокдаа чоргаан болза, бистиң районда бо үениң хей билигдиг иштинги херектер ажылдакчыларында аңаа дегдешкен дег бүлүүттүг кижи ховар. Мен ооң удуртулгазы-биле 10 хире чыл ажылдаам, бижиг туруштуг, төлептиг мөзү-шынарын дыка-ла магадаар, салган алыксаар чордум.

«Комбуй шагдааны» бистиң районнуң чурттакчылары дыка-ла хүндүлеэр, харын-даа ооң сестир чоргаан. Кожазында суурга Ооржак Чээнекейовичиниң сураа дыңналып келгенде, кодээ Совет даргалары, таныжылдар четпестерин эдип, билдинмес айтырыгларын белеткеп алгаш маңнаар турганнар.

1960 чылда «Кызыл тоже» колхозтуң даргазынга ажылдап турганда, О. Комбучүүн быжыг корум-чүрүм үзүп, тургузар дээш амыр-дыш чок сагыш аарып, Саглы —Хандагайты аразы 80 километр черге херек апарганда чаңгыс эвес удаа чоруп, колхозтуң активинин, специалистериниң хүралдарынга киргинип, кижизидилге, корум-чүрүм, күш-ажыл сагылгазының дугайында ажыктыг сүмелерин дыңнап, чер-черде байладты эки билир турганын ам-даа чоргаарал-биле сактып мен.

Оор херектерни «ишиг изи-биле» арт-сын келип, маңнап, хей-ниитиилп эвилелдеп турган ыяап-ла ажыдып тывар турган.

Ол үеде бо хүннерде ышкаш түскай машина, еске-даа техниктиг дериглер чок. Шагдаа ажылдакчыларының чаңгыс идегелдиг хөлгеин аът тургап. О. Комбуй чонның хүндүткелин чаалап алганы үндезинниг.

Сергей СЕДЕН.

Партия, күш-ажылдың хоочуну.

ӨРТТЕН АРТПАС

Амгы үеде бистиң республиканың девискээринде өртке аймылдыг үе тургустунган. Ооң уламыжындан кайда-даа дыка хей өрттер болуп, бойдуска улуг коргаралды чедирип турар.

Өрттүң бир болуп турар чылдагааны— кижилерниң кайы хамаанчок чоруу. Арга-арыг киргеш, от-кестү душкан черинге салыр, ону хайгаарааре чоруктар ол улуг халапты болдурар дээрзин мяңя ажыл-агыйның черинин шугумунга хей чылдарда ажылдап келген дружзылгамдан көрдүм. Ылаңгыя бо чаъс-чаймык чок, кургаг үеде бичии-даа кос улуг өрттүң өскүдүктүзү болур.

Арга-арыгта өрт болдурбас хемчеглерни баш удур алыр ужурлуг кижилер — лесниктер. Оларның шудургу ажылындан хей түүл негеттинер. Чамдык лесниктер оңаатгынган участоктарынга үр үеде барбас боор-дур, мындыг харымсалга чок чорук өрт аймылынга чедирип турар.

Чаданапда мын ажылагый девискээринге хамаарышыр черге белиин чылдым-на өрт болуур. Ооң чылдагаанын кым-даа сураглавас, тодаратпас, орттүң кайыын-даа өскүүн турарын сонуургавас.

Черле ынчап өрт аймылын болдурбаан буруулуг кижилерни илередип тып турарывыс кошкан-тыр. Лекция-беседа база ховар.

Бо ажылды кана-даа күштелиирип, өрт аймылын болдурбазы чугула, орттен түү-даа артпас дээрзин сактып чоруулу.

Шойдар ДҮВЕНДЕЙ.

ДЫҢНАДЫРГА-ДАА...

Тожу районга оорлаар черле туруп кербээн, районнуң совхозтарының кижилериниң хуу мал-маганы чидер бажыңнардан өнчү-хереглэп оорлаар чоруктар ковудеп турары уе черниң чурттакчыларын дүвүреткеп, ол талазы-биле шыңгыы, дээштиг хемчегдерни алырын негеп келген.

Доктаамал кылган ажылы чок, суурлар аразында келип чоруп турар аңмак кижилер оор чорукту үүлгедип турар деп болаар мен. Олар кожавыс Каа-Хем районда оорлар-биле тудуш. Чүге дизе бистен читкен аътгарны чамдыкта ол райондан тып ап турар. Чижээ. Ий суурнуң чурттакчызы Даш-оол Кол читкен адын Каа-Хем райондан тып алган. Сөөлгү үеде чүгле мал оорлап турар эвес, а анчы Лайка уксаалыг ыттарны база оорлаар болу берген. Алексей деп оол чоокта чаа Ий суурдан 5 анчы ыттыг оорлап алган. Каа-Хем районга барып мөңгүн чулар, чүтенге орнап саарган. Ол алган аът херекселдерин чылчымыларга садып чоруп турганын улуг чүтаалап турар. Чамдык кижилер көрзе, биле-даа чогуур хоойлу-дүрүм органнарынга дыңнатса, чажырып. Чажырып турарывыс үе-жуундан районда оор чоруу улам неитереп, күрүнеге болгаш хуу кижилерге эвээш эвес түүнүг когарал чедиртиниң турар. Малчыннарның болгаш пенсионерлериң малмаганын чырык хүндүс боо, бижек деген турган күш-биле былаап алгаш барып турар. Ол дугайында кодээ Совет күүскомунга дыңнадырга херекке албас, оорларны тудуп, чогуур кеземчеги онаавайн турар. Ажыл чок, маңгыстал-чак амыдыралга сундулуг Максым, Аңчы-оол, Сергей. Херел мшкаш аңмак кижилер чоруктан ыяг-тоогүдеи тура Ынчалза-даа 1970 чылдан бээр районнуң совхозтарының кижилериниң хуу мал-маганы чидер бажыңнардан өнчү-хереглэп оорлаар чоруктар ковудеп турары уе черниң чурттакчыларын дүвүреткеп, ол талазы-биле шыңгыы, дээштиг хемчегдерни алырын негеп келген.

Каа-Хем районда оорлар-биле тудуш. Чүге дизе бистен читкен аътгарны чамдыкта ол райондан тып ап турар. Чижээ. Ий суурнуң чурттакчызы Даш-оол Кол читкен адын Каа-Хем райондан тып алган. Сөөлгү үеде чүгле мал оорлап турар эвес, а анчы Лайка уксаалыг ыттарны база оорлаар болу берген. Алексей деп оол чоокта чаа Ий суурдан 5 анчы ыттыг оорлап алган. Каа-Хем районга барып мөңгүн чулар, чүтенге орнап саарган. Ол алган аът херекселдерин чылчымыларга садып чоруп турганын улуг чүтаалап турар. Чамдык кижилер көрзе, биле-даа чогуур хоойлу-дүрүм органнарынга дыңнатса, чажырып. Чажырып турарывыс үе-жуундан районда оор чоруу улам неитереп, күрүнеге болгаш хуу кижилерге эвээш эвес түүнүг когарал чедиртиниң турар. Малчыннарның болгаш пенсионерлериң малмаганын чырык хүндүс боо, бижек деген турган күш-биле былаап алгаш барып турар. Ол дугайында кодээ Совет күүскомунга дыңнадырга херекке албас, оорларны тудуп, чогуур кеземчеги онаавайн турар. Ажыл чок, маңгыстал-чак амыдыралга сундулуг Максым, Аңчы-оол, Сергей. Херел мшкаш аңмак кижилер кара туразында чаңнап, бажы эттенип, суурлар аразында аътгар мунуп алган тоган чорун турар. Мунган аътгарын кайыын алганын хынап чүге болбазын? Чидип турар аътгарны олар ап, Каа-Хем районга аппарып орнап, сайгарып турар деп каразыг чугаа бар болгай.

Районнуң ИХК-ниң ажылдакчыларының ажылынга харырысалга, негелде чогуур бага бир чижээ: Ий суурнуң ыеын-садынга быжыглаан аътты «Тоора-Хем» совхозтуң инек кадарчыазы кижи оорлап алган, бодунуң хуу аъды-биле дөмей эдилеп, эгидип бээрин бодавайн турар. Малчыннар Даржаа Чылбак, Будет Оюноол, Бичекке Кара-оол олардың аътгарын оорлаан дугайында дыңнадыгны ИХК-ге, кодээ Совет күүскомунга дыңнатканнар. Ынчалза-даа чугаан аътгарны дилеп тывары-биле кандыг-даа хемчег алдынмайн турар. Ол читкен аътгар «Тоора-Хем» совхозта барганын танаан, көрген улус эолерниге чугаалап турар. Корааннар ол дугайында ИХК-ге дыңнадырга бо хүнге чедир тодаргай хемчег албаан.

Чаңгыс сес-биле чугаалаарга, Тожу райкүүскомунуң ИХК-ви оор чорук-биле демиселдиг кошкадып турар болгаш чонның чөптүг нетелде, хомудалынга дыңнаптыр эвес.

Дмитрий АЙР-САНАА.
Пй суур.

Эрткен үеже хая көрнүүл

АЙТЫЫШКЫН-БИЛЕ

Үжеп-дөртен чылдарда болгаш бежен чылдарның эгезинде кандыг-даа кем-буруу чок черге бурууддаттырган кижилер Тывага база хей болган. Ам оларны агартып турар болу берген-дир. Ол үеде прокуратурага ажылдап чораан болгаш, чамдык херектер кап-чаар «чогаатгынны» турганын база билир мен.

Тожуга ажылдап тургаш, 1952 чылдың сентябрьда Сут-Хөлге прокурорлап чеде бердим. Ооң мурнунда надзу ажылдап чорааным, чагчыынам эштер Анатолий Агбаан, Сергей Серин-оол. Мо.ун үеде олар контролар болуун удуртуп тургаш, бажыңнаткаш, оларның болуунуң артынчыларын ем-даа бар деп медегледи дораан ядым. Ук болуктуг ам-даа иле-редир, ында дуза.ажыры СЭКП Сут-Хөл райкомунуң ийнги секретары тургап Улыкин айтыышкын берген. Аг-баан, Серин-оол олар-биле кады ажылдап тургап болгаш, канчап мичаар будалы бергеп чоор деп кайгап каан мен.

Бир хүн ажылдап олурумда, партия райкомунуң ийнги секретары Улыкин келдиртикен. «Алдан-Маадыр» колхозтуң хову бригадирин кижи күрүнеге дужаар тараанын кымынче довурак, даап холуп турар-дыр. Черже эвээш-ле тен турары база бар. Оны хамаанчок-келирин дааскан. Адаа чеде бергеш, арыглаш тудуп алыр тараанны көрдүм: арыг тараа-ла болду. Хову бригадирин Улыгак-оолду тып алдым. Ооң-биле кады ажылдаа чораан мен. Мындыг айыылдыг херек үүлгеп баар киже эвес дижи. Шында бөлүк кээп тараанны тарадып эгиттирип, ында бок чогун, изиидэп чыдырынга бүүдүрдим. Ол дугайын секретарыга илеткээримге, мөңээ ажыыл хорадаар чораан. Ооң соонда ийи хонгаанда. бригадир Ыргак-оолду тудуп аппарганын дыңнадым.

Ол аразы база үе болбаан. Райкомнуң бюро кежигүннери чыглыр диген. Айыткан шагында чеде бердим. Ийнги секретарь, Күрүнениң айыыл чок чоруунуң район киядин-зиниң начальнигы Пурчаннинов, инната киядис эрголевтиин ижи, мен бага райнүүском даргазы Чүлдүм бар болдуувус. Майор Пурчаннинов сес алгаш, контролар болуун удуртуп, чүүрүткүзүү Чүлдүм деп дидиктаткан. Ону доп дорган тудуш, бажыңнаар, партия комитединдеп үндүреринге шыгайырлап бээрин дилеп. Улыгак ону детикпп бадыладырга, мен ол-кодурбедим. Пурчаннинов күшбиле Чүлдүмүү өске өрээлдиве киирге бергеп. Чүгле ийи кижиниң карааныышкыны-биле ону ынчаар тудуп хорудавыны прокурор кижи караам-биле көргеп мен. Ону амдыгаа чедир бодап чордум.

Эртеминде секретарь менээ база-ла ажыыны, контр белүүнүң удуртукчузуун тудуп бажыңнаар дээрге, чүге бадылавайн турдун деп комсуттунуп турган.

Улыкин дарта дараазында айтыышкыныы Хөр-Тайгаже бергеп. Ында ийи орус башкының суг ап турар кудуку кажаалап каан. Ынчаарга Хемчиктеп суг дажыттап, хинлинчектеп турар. Моңу на-пионалистер кара ажеглар-кыып турар. Буруулуг ишкилерни тудуп экизээрин дааскан. Аңаа чеде бергеш, ашаа кудукту септеп турлар. Чайын хенек ооллар суглаалаа-ба бок октап каапкан. Улус ооң суг албас кылдыр шөнчажаан, арыглаашаа ам ончылладыр деп турар болуу А школага база башкыларга ижер сугну тергелиг ажыдылыр сөөрүп турар.

Хөр-Тайгадан болгаш Алдан-Маадырдан келген медодалер хөп-мегелиге толдуулгаан, кандыг-даа кем-буруу чок кижилерни карартыр дээш бодаалдар чораан. Шак мындыг ажылыг чазыглар черчерлерге база болгулаапы чугаажок. Бодум хуумда кем-буруу чок черге кижилерни бурууга онаавааныымны ам сактып чоруур мен.

Хөр-Тайга школазындан келген херек бадыткаттыныыдын Улыкинге илеткээримге, даалга күүсетпээн дээш мени кончуп каапкан. Эртеминде школаның директорун партия комитединдеп үндүргеш, ажылындан бама хазап каапкан.

Октябрьның төнүүзүнде Ак-баанның сөөрүп турган оолдарын школазадан үндүрген. Кадыйы Тожуже иежүп чоруур деп бартан. Оолдарны-биле кады машинага хөр-херекселин чүдүрүп чадап турда, аңаа дүшүлгеннин кижи мен. Ол дээш Улыкин мени байыскаан. Инструкциялыг от-бүлеэ-зинге дуза көргүүзүп турдун, канчаар төрел сен дээш, мени дивээнп чок.

Сөөлүнде Кызылдан төлээ биске чораш, контр Чүлдүмүү партизданга үндүрер деп турганынга үндүрүнеп, сонгалбаныдан дүүгүрүнеп бар-гелерин көрүп. эрткен кижилерин ам агартым, сонуунчерге чарлай бергеин өөрүүнүп-дүр. Ынчалза-даа ук херектерин кыдырынга дорт карааш турган кижилер сонгалбаны болгарын агартыыр, чүүл бижин турарын улус дөмей-ле хүдээп албас.

Доңгак МИЖИТ.
Хей чылдарда прокурорлап чораан пенсионер.

САНАЛ: УЛАМ ШЫҢГЫЫРАДЫР

Чагаалар допчулалы

Бистиң чуртувуста, бистиң ниитилелливисте бүгү чүүлдер эде тургустунуушкунуң негелдезини ёзугаар чаартымын, өскерлип турар. Социалистиг ниитилелдиң улам ыңай хөгжүдериниң ёң ажыктыг аргаларын болгаш оруктарын дилеп тып, ажыглаттынып болуурун шиңгээдип ап эгелеп турар. Ол дээрге чайгаар тургустунуң турар болуушкун, амыдыралдың бөгүнгү негелдези-дир.

Ол бүгү-биле чергелештир хоойлу-дүрүм база сайырангайжын, чаартынып турар. Оларның бирээзи — ССРЭ-ниң болгаш эвилелдешкен республикаларның Кеземче хоойлузунуң үндезинниериниң толевилелиин ам-даа чугаалажып турар бис. Ында хоойлуну гуманизастаар болгаш еске-даа чүүлдер талазы-биле самалдар дөйү-биле кирген. Ук толевилелге база ниитизин-биле Кеземче хоойлузунга, ниитиниң корум-чүрумунга хамаарыштыр «Шыныың» хей-хей номчуктулары боттарының херек өйгеи бодалдарын сагыш-сеткилиниң хамыынан ажыт-чажыт чокка бижип турар. Ук чагаалларның кыска допчулалын бөгүн кезээлиидер.

Чээн-Хемчиктиң Чыраа-Бажында чурттап турар күш-ажылдың хоочуну Б. С. Монгуштуң чагаазы чаңгыс арын,ында хей эвес домактар бар. Ынчалза-даа автор ол каш одурулгарда оорланыр, хулганнаар чоруктарның ниитилелге хоралыын, ону үүлгедип турар кижилер чүгле бодунуң эвес, чаңгыс черде чурттап турар төрелчонунуң, ха-дүүмаалының, харын-даа ниити тыва улустуң ат-алдарын бужартадып турар деп киле-биле бижээн. «Ынчангаш ындыг төлеп чок чоруу-биле чонну каражадып турарларны тутса-даа, ооң херээн чиик көрүп турар— деп, Бопеш Содунамович бижээн.— Өлүрүкчүлерге өршээл көргүспес, оларны эң дээди ила-биле шиидерин дорту-биле негеп тур мен—деп. Монгун-Тайганың Кызыл-Хая суурда В. Успун-Доржу бижээн.— Ниитилелге эң таварымча чок бо чүүлдер дугайында солуннардан номчаатпаан кылыын хайныгар-дыр. Бистиң республиканың чурттакчылыг черлеринде кем-херек үүлгедир оруктарның ковудеп турары дүвүреннир. Чүгле шыңгыы хоойлу херек».

Автор «Шыны» солуунуң бо чылдың апрель 14-те үнеген номеринде парлаттынган «Чеде бээр бис, акыый» деп чүүлге бодунуң хамаарылгазын бижээн. Ол чүүл кижиниң сагыш-сеткилин доңгадуруп, каран чаштары чайгаар-ла төктүп кээр дээрзин бижээн. Шак ындыг кижи дуразуун оскунган дерзин өлүрүкчүлерни ең шыңгыы шиитпишаан, суд хуралын телевизор дамчыштыр көргүзүп, солуннарга чырыдып тургап, оларның бужар үүлгединиң сойгалаар болза экн деп автор саналын киирген.

Редакциянын почтазы-биле келген чагааларда мындыг уткалыглары эвээш эвес, оларны бижээн авторлар шупту хоойлуну шыңгыырадырының чугулазын демдеглеп турар. А шиидилге ченинде бүгү талазыг истелге кылбайн, херекти кыры-биле көргеш, эмин эрттир аар яла опаар чоруктар барын база чамдык авторлар бижип турар. Аңаа чижек, Улуг-Хемниң Чаа-Хөл суурда С. Түлүш деп ие оглунуң дугайында солуннардан номчаатпуут кылыын хайныгар-дыр. Бистиң республиканың чурттакчылыг черлеринде кем-херек үүлгедир оруктарның ковудеп турары дүвүреннир. Чүгле шыңгыы хоойлу херек».

Автор «Шыны» солуунуң бо чылдың апрель 14-те үнеген номеринде парлаттынган «Чеде бээр бис, акыый» деп чүүлге бодунуң хамаарылгазын бижээн. Ол чүүл кижиниң сагыш-сеткилин доңгадуруп, каран чаштары чайгаар-ла төктүп кээр дээрзин бижээн. Шак ындыг кижи дуразуун оскунган дерзин өлүрүкчүлерни ең шыңгыы шиитпишаан, суд хуралын телевизор дамчыштыр көргүзүп, солуннарга чырыдып тургап, оларның бужар үүлгединиң сойгалаар болза экн деп автор саналын киирген.

Редакциянын почтазы-биле келген чагааларда мындыг уткалыглары эвээш эвес, оларны бижээн авторлар шупту хоойлуну шыңгыырадырының чугулазын демдеглеп турар. А шиидилге ченинде бүгү талазыг истелге кылбайн, херекти кыры-биле көргеш, эмин эрттир аар яла опаар чоруктар барын база чамдык авторлар бижип турар. Аңаа чижек, Улуг-Хемниң Чаа-Хөл суурда С. Түлүш деп ие оглунуң дугайында солуннардан номчаатпуут кылыын хайныгар-дыр. Бистиң республиканың чурттакчылыг черлеринде кем-херек үүлгедир оруктарның ковудеп турары дүвүреннир. Чүгле шыңгыы хоойлу херек».

Мындыг хомудалдар чүгле бо эвес. моон өске база тургулаар. Ол чүүлү көргүзүп турарыл дээрге, улус судтарының ам-даа шимчегнир болуруп, кайы-даа таланың дилеглерин, хомудалдарын кичээнгейдиг көөрүп чугула деп бадыткап турар. А авторнуң айтырыгына хамаарыштыр дорт харыы бээрн берге, судтуң кажан доостуруп чүгле суд биилир, оларга түскай график, хуусаа бар, бүгү ажылды ында хоойлу ёзугаар чорудуп турар. Ынчалза-даа чонның киирип турар саналдарын, шүүтүмүүледдерин судтар барымдаалаар, өөренип көөр ужурлуг.

Бии-Хемниң Эрбек суурда чурттап турар В. Т. Оюнуң улуг эвес чагаазы база хей бодалтыг илередип турар. Автор Кызылга кем-херектн районнардан келген оолдар үүлгедип турар дээрзинге улугланыр, ону шын эвес деп сөөнүп, хоорайның бодунда өөредилгелиг каттап, ажыл кылырынга сунду чок, чалгаапайлар үүлгедип турар дээрзин бижээн. Шупту-ла үүлгедишкиннерни районнардан келгеннер үүлгедип турар деп бүзүретпейн турарывысты маңаа чугаалаар апаар, шынап-ла, автонуң бижээнн дег чалгаапайлар база хоорайда эндерик, олар база херектерни үүлгедип турар. Ынчалза-даа районнардан маңаа кээп, үүлгедип каапкап чиде хона берип турарлар база хей дээрзин чугаалаар апаар. Ындыларны тудуп, келген черин милиция органнары тодарадыр, тус-тус чурттап турар черлеринче дыңнадып турар.

Ол-да автор ук чагаазынга өлүрүкчү херек кылган кижини ең дээди яла-биле шиидерин база санаалдаан. «Кижи тынынга четкен кижиниң чырык чер кырынга кыаптаар эртеги, чок»—деп. Валентина Түлүшовна Оюн бижип турар.

А Чээн-Хемчиктиң Бажын-Алаакта автор Б. Д. Монгуш оорларга өршээл көргүспеэнин негээн. «Үлгады берген кижилериң менди солчуру бе-ниин өскерилген—деп, ол ынчаткан.— Шаанда «Мал-маган ыт-куштан менди тур бе?» дижип мендилежир турган болза, ам «Мал-маган оор-суктан менди-дир бе?» дижир апарган. Ынчангаш, оорларның оруун дуглаар, ындыгларны суда салбас хемчег херек болуп турар дээрзин автор айыткан.

Аар-даа, чиик-даа үүлгединшкиннерни болдурбазының, ниитиниң корум-чүрүмүн быжыглаарынга чугула хемчег — профилактиктиг ажылдар. А ол ажылдар хей талапы хаара тудуп турар. Ында лекция-беседалар, янзы-бүрү кежээлер, тайылбыр ажылы, чонның чурттап турар черинин айы-биле кылып турар ажылдар... Ындыг хемчеглер бистиң республиканың черчерде калбарган. Ол дугайын авторлар база биске дыңнадып турар. Чижээ, Бай-Тайганың Тээли суурга «Элээдилер болгаш хоойлуу» деп темага болган «Төгерик стол» дугайында Б. С. Барба бижээн. Аңаа 8—10 класстарның өөреникчилери, ада-иелер база олурушкан. Корум-чүрүм байдалын аналатеп, чаа-чаа сорулгаларны тодаратканнар.

А Тес-Хемниң улус судунуң ажылдакчылары квартал санында эрттирип турар чанчылчааны семинарын база чоокта чаа эрттирген дең, улус төлээзи К. М. Чимит бижээн.

Мындыг ажылдарның дээштиг, ажыктыг болуп турарны маргылдаа чок. Ынчалза-даа кем-херек үүлгедишкинниң болдурбас талапы-биле ажылга чаа, ажыктыг аргаларны ам-даа дилеп тывары чугула. Аңаа амгы үеде чугаалажып турарывыс чаа Хоойлу идиг бээр боор дээрзинге идегел улуг.

Совет тургузуг киллизи.

БАГАЙ КИЖИ-ЗИДИЛГЕНИҢ ТҮҢНЕЛИ

Тыва улустуң «Аныладан адың камна» деп үлегер домаа ханы уткалыг. Шынап-ла, ылаңгыя эр кижи ук төөгүнүң уламчылакчызы, салгакчызы. Ынчангаш тыва эр кижилер ада-өгбезиниң адын сыкпас дээш дыка кызар чораан. «Ат өлүрүнүң орнунга, бот өлгени дээре» деп чугаалажыр болгай. Оор кылыр, арага ижер кижилер-даа чок тугаан. А амгы үениң аныяк ооллары ада-өгбелериниң ол эки чанчылыш хөлеже албас апарган. Ада-өгбезин хамаанчок, бодунуң ат-алдары, кижи үеэш дээш кандыг-даа сорулгасалга, сорулга, чүткүл чок.

1985 чылдың январь 22-де лазы четпес Адар-оол Хертек ончу-хөреңги оорлаан. РСФСР-ниң Кеземче хоойлузунуң 89 чүүлү-биле шиитгирген. Назы-хар четпээнин барымдаалаан, шиитке-лиинин күүселдезин 2 чылга соңгаарлаткан. Ынчалза-даа оорнуң карааа черле хоптак. Адар-оол 1988 чылдың октябрь 17-де база-ла хуу ончу оорлаан, шиитгирер ужурга тавары-кан. Суд бо удаада база А. Хертектиң хосталгазын казыыван, шиитке-лдиик күүселдезин бпезги дег база соңгаарлаткан. Судтуң ол идегелии, чнгелдезиин тоол көрбейн, оорнуң бажы эттенип, харын-даа кем-херек үүлгедир болуп тургузуп. 1989 чылдың март 9-та Седип К-ниң бажының оорлаан болгаш аңаа 983 рубль түңнүг когаралды чедирген. Чүгле бо удаада суд Адар-оол Хертекти 4 чылга хосталгазын казып шиитккен.

Улус суду Адар-оол Хертектиң баштайгы шиитке-лдерии 2 удаа соңгаарладып. бир удаа тепеллете солуп турбайн, чогуур шиитке-лди үүлүрген болза сөөлгү кем-херектер үүлгеттинмес, кижилерге когаралдар четтинмес, еске назы четпес оорлар болуу турбас шинк.

Бистиң районнуң ИХК-ниң байысаакчылары оор херектн-тып, ажытса-даа, ооң болу берген чылдагаанын тодаратпайн турар. Кем-херектн болдурбазы-биле шыңгыы дээштиг аргаларны үезинде алыр болза катап-катап кем-херек үүлгеттинмес иинк. Ол дугайында байысаалга, суд, прокуратура ажылдакчыларындан хоойлу ёзугаар негеп турар болгай.

Кем-херектерни хей иезинде, ог-бүлезинде шын кижизидилге, хайгаарал чок пазы четпестер үүлгедип турар. Адар-оолдуң ада-иези оглунуң кижизидилгезинче улуг дыка сагыш салбайн турганы кескү. Олар оглунуң багай кижезидилгезин бот-боттарынче чүүй каар болган. Адар-оол бүш-тайгы кем-херектн үүлгеткеш шиитгирген соонда холга ап, көрген болза, ол еске кем-херектерни үүлгетпес-даа турганы чадавас. Ындыг ада-иелериниң ажылдап турар коллективтери ог-бүле кижизидилгезин кичээнгейге тудуп, чогуур негелдезин тургузары чугула.

Аким ОЧУР.
Бай-Тайга район.

БАЙДАЛ НАРЫН

ДЕЛЕГЕЙ МЕДЭЭЛЕРИ

БАЙЫР ЧЕДИРГЕН

КАТМАНДУ. (СӨТА). Ийи улуг кожа күрүне болур ССРЭ биле КУР-нуң аразында бүгү талалыг найырал-чы харылзаалариың катап тургустунганынга Непалдың удуртукчулары байыр чедиргеп, ол чурттарның чамактарынче түскай бижиктерни чоруткап деп, непал чазактың түскай төлээзи Р. Ш. Биста медеглээн.

ССРЭ биле КУР-нуң боттарының шериг күжүн, ыяңгыя кызыгаар чоогу черлерде турар шеритлерниң санын кызырар дугайында чедип алган дугуржулгалын Адын дипте болгаш Оожум океан девискээринде чурттап турар улустар чүүлдүзүнүң деткип, бүгү делегейге тайбыңны быжыглаарынче угланган тодаргай базым кылдыр санап турар.

Азия дипте турар бичии чурт Непал ийи улуг күрүнениң ыяңгыя ынчалгаа дугуржулгазынга ынчангаш бөйыр чедирген деп, ол СӨТА-ның корреспондентилиге чугаалаан.

АЖЫЛ СОКСАДЫЫШКЫННАРЫ

НЬЮ-ПОРК. (СӨТА). Бо хоорайның Манхэттен дээр кезээнде турар эң улуг эмиелге черн хагдынган. Ында чугледе дүрген дуза чедирер салбыр ажылдап турар. «Сентлбюк» дээр бо эмиелге төвүнүң 1300 медицина ажылдакчылары күш-ажылдың чаа дугуржулгалын чарып алыр дээш ам беш ай улаштыр туржуп турар.

Эмчилел боттарының материалдыг болгаш күш-ажыл байдалын экижидерин негеп, ажыл соксадыышкынын кылган.

• • •

ПАРИЖ. (СӨТА). Паршжтиң чеен талазында вокзалдан бо хүннерде пассажирлер артыштырар чаңгыс-даа поезд чорувайн турар. Демир-орук ажылдакчызары материалдыг байдалды болгаш күш-ажылдың камгалалын эжиидерин негеп, ажыл соксадыышкынын чарлаан. Ылаңгыя пассажирлер поездилериниң контролерларының күш-ажылын номгалаан хемчегер шуут чок боов турар. Ынчангаш чамдык хулиган элементилер оларны эки-бак сөглеп, эттей бир таварыгдар болган чок таваржып турар. Ындыг чорук ажыл соксадырының бага бир барымдаалы болган.

Кабул—улуг садыг төвү хоорай. Бо хоорай делегейниң улут-улуг чурттарының аразында садыг-харылзаа тудар черлериниң бирээзи боолшаг-төөгүдеи бээр сайзырап келген болгаш ам-даа ындыг. Эрге-чагыргага удур туружуп турар бөлүктер Кабулду үгүлчү боолап, ында байдалды дүшкүүрлүг болдуруп турааа-дааа, хоорайда амыдыраа үргүлүдеп турар.

ЧУРУКТА: Кабулдуң кудумчуларының бирээзинде. СӨТА-ның фотозу.

ШЫН 4-кү арын, 1989 ж. май 26.

«АЗИЯ ТӨВҮ» ШАҢНАЛ: ХҮРЕШТИ КЫМ-ДАА СОНУУРГААР

«Азия төвү» шаңнал дээш хөстүг хүреш талазы-биле Бүгү-эвилел маргылдазы Кызыл хоорайда ам 9 удаа эртип турар. Ол үениң иштинде дыка хөй аныяк оолдар ССРЭ-ниң спорт мастери деп аттарны чедип алган. Бо чылын ол атты чедип алыры-биле 180 хире моғелер хүрежир. Маргылдаага белеткел ажылдарын кылыры-биле 15 кижи составтыг оргкомитетти тургускан. Ам оон даргазы Ш. Д. Куулар-биле бистиң корреспондентивистиң интервьюзун парладывыс.

— Шулуу Давлаевич, ам болур Бүгү-эвилел маргылдазы эртекен чылдарга бодаарга чүүл-биле онзаланып турарыл?

— Бо чылын бистиң республикавыстың наймыслалы Кызыл хоорай тургустунганындан бээр 75 чыл оюн демделгээр. Ол — Сибирьде аныяк хоорайларның биргээн. Ка-Хем биле Бии-Хеминиң белдиринде туттунган. Ол ййи хем каттышкаш Улуг-Хем болуп соңгу чүкче агып чыдар. Улуг-Хеминиң эриинде «Азия төвү» тураскаалды кылган. Кызылга келген авлчылар бир дугаарында оны барып көөрлер. Кызылдың 75 чыл ою бо маргылдаа-биле капсырлажып турар дилечастырыг чок. Хоорайны арыг-сөлүг тудар, культурлуг дыштанылгаларны организастаар, спортчу маргылдаалар-ны чорудар дээш элээн хөй ажылдар кылдыныр турар. Кызыл хоорайда нйи стадион, 22 спорт залы, Культураның болгаш дыштанылганың Гаетелзо аттыг парыгы ажылдап турар. Бир эштир бассейн туттунуп турар. Хоорайда 80 муң кижи чурттап турар. Оон аңгыда чаа тудуглар ажыглалга кирер.

— Республиканың чурттакчы чонунга хамаарышпыр күш-культура болгаш спорт талазы-биле чүнү чугаалап болур силер?

— Тываның чурттакчы чону күш-культурага болгаш спортка хандыкшылдыг. Республикада спорттуң 26 хевири хөгжүп, ажылдап турар. Ол шынаа күш-культура коллективтеринде шиитп күш-культура белеткелиниң болгаш кадыкшылдың клубтары ажыттынгылаан. Эртенниң-не маңнажыр кижилерниң саны көвүдээн. Бистиң тыва спортчуларывыстың аттары чүгле Тывада эвес, а харын делегтейде белеп биладыңгыр апаргаа. 1985 чылда Елена Тутаткинова ча адар талазы-биле аныяктар арасынга Европа чемпиону болду. Ам ССРЭ-ниң шилиндек командазының кежигүнүнге кандидат болгай. Бистиң республикавыста эң-не пептерээн спорт — хөстүг хүреш. 166 спортчу секцияларда, 97 күш-культура коллективтеринде, үргүлларның 19 спорт школаларында 7 муң хире кижи хаара туттунган. Спорт залы чок черлериниң саны эвээш. Тыванның спортчуларындан ССРЭ болгаш Европа чемпиону, делегей чемпионадының мөңгүн медалының эдилекчизи, делегей Кубогуның ийи дакмыр эдилекчизи, ССРЭ-ниң делегей чергелиг спорт мастери хүндүлүг аттарны Александр Доржу бир дугаарында чедип алган болгай. Ынчалза-даа ол спортчуның соонда эки түңнелдерин көргүзээн бис. Тренерлер мурнакчы дүржүлгень шоолуг шинээдип албаанындан четпес ажылдап турарывысты ол херечилеп турар. Ынчалзажок чоокку үелерде Россия могелериниң арасынга төлептиг черни эелеп болурунуң аргалары бар. Александр Медведьтиң шаңналы дээш делегей чергелиг маргылдаага спорт мастери Орлан Монгуш шаңналдыг черни алган. РСФСР-ниң чемпиону Роман Монгуш, ССРЭ-ниң спорт мастерлери Маадыр Доңуй-оол, Альберт Лишкин оларга бүүреп болур бис. Хөстүг хүреш талазы-биле спорт мастерлиг эвес булуңну Тывада чок деп болур. Бистиң чонувус кандыг-даа хүреш дээшде оон чыда калбас. Спорттуң ол хевиринге тергиин-не ынак улус бе.

— Оргкомитеттиң ажылының дугайында таныштырып көрүңерем?

— Бистиң оргкомитетте 15 кижи бар. Кижи бүрүзү бот-тарының шав-биле кызын ажылдаан. Спортчуларның удуур-чыдар черлерин бүрүн белеткээн. 200 хире кижиниң удуур-чыдар чери белеп. Спортчулардан аңгыла, моол артистер база келир. Оларга база чер керек. Бүтү ажылды холбаан кылырын кызыдып турдувус. Могелерниң үткүп алырын организастадывыс. Моолдан келир могелерни үткүүру-биле ийи машинаны түсинайлаан. Оларга машиналар оларны дедир база чедирер. Спортчуларның дедир чоруур билеттерин аэропортта болгаш автовокзалда организастаан. Ижерчинир аъш-чемин бүрүн белеткээн. Эң ылаңгыяда могелерге эът керек болгай. Этти болгаш колбасаны немей берген. Ижер сукеминү стадионга болгаш паркның буфеттеринге садар. Чамдык могелерни дедилээрге дедираан удуг апаар. Ынчангаш дедир бадырары-биле чуварбажыңнарны белеткээн. Багай чүве чүл дээрге чуварбажыңнарда дедир чок. Келир чылга чедир ону өөредип көөр бис. Эң-не чутула чүве ол. Ам келир үжүрлүг могелер шупту келген. Хөй могелер Бурятиядан келген. Бо маргылдааны организастап эртиперн-биле судыларны база чалаан бис. Бүтүэвилел категориялыг алды республика категориялыг дөрт судыя киржир. Башкайгы хүнде могелерге хоорайны таныштырып, көргүскен бис. Ийиги хүнде будуруулге база дээди болгаш ортумак өөредилге черлериге чедирип, оларның амыдырал-чурттаалазы-биле таныштырдывыс. Ам хөстүг хүреш эгелээр. Эң соолгуже «Найырал» шаңналы дээш 64 моге хүрежир. Ону профобличөвүлел организастап эртиперер.

Беседаны Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ кылган.

Чайгы дыштанылга

КҮШ-АЖЫЛЧЫ ДАДЫГЫЫШКЫН

Өөредилге чылы төнеринге чедир каш-ла хоноктар арткан. Барыын-Хемчиктиң школа коллективтери школачыларның чайгы дыштанылгазын үениң негелделивге дүүштүр хөглүг, солун кылдыр эртиперинин, оларны ажыктыг күш-ажылче эвилелдээриниң планнарын баш удур ажылдаа кылып, улус өөредилгезиниң районнуң чөвүделиниге чугаалажып көргеш, бадылаан. Бистиң солуунуң түскай корреспондентизин Алексеандр Хертек чоокка чаа райкүүсекомнуң улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи Чамыян Бимбаевич Ондарга ужурашкаш, интервьюга алган. Ону моон адаанда парладывыс.

— Школалар чанының дуржулга участокторунга бо чайын чүнү кылырыл, ажылды канчаар организастаарыл?

— Районнуң 13 ортумак, сес чыл школаларының 3-7 класстарының 3697 өөренекчизин программада көрүлгеен өөредилге практиказын аңаа эдилчер бүгүнгө шаап-ла эртирер. Мурнуку чылдарда турганы ышкаш эрецгейлээшкиннерни бо чайын болдурбас. Дуржулталыг биология башкыларының удуртулгазыбиле янзы-бүрү чечектерни, погааларны, тараа культураларын тарып, өлекшидиргени, суггарылганы шын чорудуп, оларның дужүдүн ажаарында өөренир. Ниитизи-биле 4 га чердең өстүрөп чамдык погаалар, картофель аймаанын дужүдүн чонга болгаш уруглар албан черлериниң столоваяларынга садар. Эрткен чылын 342 рубльчи орулгазын киирип алган болза, ам ону 2-3 катап көвүдедириптиң аргазы бар. Бо ажылдың түңнелин башкыларның августа айда болур хуралынга чедир үндүрүп, тиилекчи болгаш школа коллективтерин, удуртукчу башкыларын шаңнап мактаар.

— Көдээ школаларның алдын өөренекчилери совхозтарның базазынга ажылдаар ужурлуг болгай. Бо талазыбиле тодаргай планнарывыс бар бе? Чурттаар черлериниң байдалы кандыгыл?

— Эрткен чылгы турган байдалдан эгелээйн. Ынчап план бүүрээр 6 бригададан тургузар ужурлуг турда, «Бардык», «Шекпээр» совхозтарның удуртукчулары Аксы-Бардык, Адыгаты ортумак школаларынга ажылдаар арга бербээн. Эрги-Барлыг, Дөн-Терезин, Шекпээр школаларының өөренекчилери каттыжкан. 28617 рубльдиң продукциязын бүдүрген, боттарының интернаттарының столоваяларынга хереглээр картофельди өстүрүп ап шыдаан. Бо чылын 6 көдээ школаның бригадалары боторуглга-чарылга-биле ажылдаан. 100 га төлдеп картофельди, погааны, тараа болгаш мал чеми культураларын тарып өстүрер. 125 тонна чайгаар үнген сигенни белеткээн.

Шекпээр ортумак школазында күш-ажыл кижизидилгеги өскелерге үлегерлиг. Эрткен чылын ол школаның өөренекчилери 18117 рубльдиң ажылдарын кылган. Ам оларга 20 га тарааны, 10 га көк-суланы, 10 га картофельди өстүрерин бүзүрээн. Совхоз (директору И. С. Идам-Сурун) 120 кижи чурттаар 2 бажыңны, столоваяны тудуп берген. Электрик чырыын киирген, кудук ажылдап турар. Ооларгаан тургустунган звено турлаан долгандыр чаагайыдып, оон чоогунга хой, инек кажааларын, чуварбажыңнарын тудар. Бригадада түскай эртемнигилерин, дагдыныкчыларын болгаш техникаңы быжыглаан.

Амгы үеде школаларның күш-ажыл лагерьлери-биле совхозтар кереэлерин чарып, кылыр ажылларының хемчээлин, орулгазын, чарыгдалын сайгаан, технологтуг картааларны тургускан. Ажылды хөнүлдери, оон түңнели удуртукчуларын талазынган оны шын организастап башкаравыдан, ажылдаар, чурттаажын, септелге-тудуг эргелели, хлеб заводу шефке алган школаларының материалдыг базазын быжыглаарынче, өөренекчилерин күш-ажылга кижизидеринче доктаамал салыпты салып турар. В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың акша-хөреңгизиниге школалар арасының будурулге өөредилгелиг комбинадын ажылдың, турар бажыңын септеп, дериг-херекселдерин четчелеп эгелээн. Аңаа металл болбазырадырының, чазавырының, хлеб болгаш будочка быжырарының, даарөнырының, электровиуг саналганың цехтерин чаа өөредилге чылы эгелээриниге ажылдадып эгелээр болгаш мергежил шилип алырына белеткел бижиглээ. Оон-биле чергелештирер Кызыл-Мажалыкта туулбу, сүт заводтарының, Ак-Довуракта нйи орук эргелелдериниң. Барлыктың суггарылга системазының эргелелиниң, «Агрохелтизуперергонуң» удуртукчулары өөренекчилериниң дыштанылгазын организастаар, школага дуза көргүзер ажылдарны тоол көрбейн турары-биле эптежирп берге.

— Школалар чанында дузалал ажыл-агый түдэр талазы-биле чаа чүүлдер силерде бар. Ол дугайында кысказы-биле чүнү чугаалап болур силер?

— Аъш-чем айтыышы—бүгү чонуң хереэ. Негелделер улус өөредилгезиниң коллективтеринге база хамаарыжыр. Сөөлгү үеде олче кичээнгейни салып, огородка ногаа, картофель тарып, мал-маган өстүрер хемчеглерни ап турар. Бо дугайында эки эгелээшкинниң Шекпээр ортумак школазы эрткен чылын эгелээн. Совхозтуң директорлуғ, партил комитеди, кедээ Совет, школавың администрацилазы, ада-не комитеди сүмелеккет, школага 300 рубль-биле аяйларны, хаван оолдарын ада-иелерден чыып берген. Чоорту саны 33 хаван оглу, 23 өшкү, 11 хой, 2 молдурга, 18 бора-тооланга чедир көвүдээн. Бо чылын аңаа 33 хаван пеменкеп. Өшкүзүүден 20 килограмм дүктү, 3 хаванны сатканнар. 1429 рубльдиң киирип алган. Амгы үеде кедээ школаларның барык шупту малды тудуп эгелээн. Хаванпар сайы ам 112 баш четкеп. Күрүнеге 2150 рубльдиң өңдүн саткан. Бо чылын Дөн-Терезин, Шекпээр, Аксы-Бардык, Адыгаты, Барлык школалары интернаттарын тарып алган картофель-биле хандырар. Аңаа база-ла өөренекчилер ажылдаар.

— Ыраак, чоок лагерьлерже уруглар дыштанылгар дугайында тодаргай планнарывыр бар-ла ыйнаа?

— Ийе, бар. Бүгү-эвилелдиң 3 пионер лагерьлеринге 18 пионервожатый чоруур. Район девискээринде Акта Адыгатыда лагерьлеринче үш сезонда 870, республиканың өскө лагерьлеринче 136, школалаар чаяның хүндүзү ажылдаар белүүлеринге 550 пионерлерни дыштандырарын планнаан. Лагерь чүүдүкчуларын, пионер вожатыйларын баш удур шилип, чурттаар черлериниң сентелгени кылыр, хандырылгазын экижидер хемчеглерни ап турар.

Оон аңгыда сагыш салыр ажылдар-ла хөй. Бо чылын школаларның 8-ки класстарын 749 оңгу классты 684 өөренекчи доозуп үнер. Оларның арасындан 261 доозукчу будуруулге чергелиг-ниңге алгаа биливп бүүлаар тускай мергежил алыныга экзаменнерин дүжээр. Доозукчуларны ажылга доктаамал турган өөредип орударынче кол кичээнгейни үлгадыпдар.

БАШТАЙГЫ ШКОЛАМ

Институт дооскаш, Чырыдыышкын министерстволуунуң хуваалдазын бүүлаар Бора-Тайга школазынга 1964 чылда ажылдап чеде бергеп мен. Бора-Тайга школазы — мээң башкы кылдыр төрүттүнген школам. Ынчан-даа болза эки эгелээшкиннер—оорушку, муңчулуп бергелээшкиннер — мунгарал, далаңнакшын — шупту оон эгелээп. Ол школаның 50 чыл ою болур деп дыңнаан, хая көрүүн, боданыр ужурга тавариштым. Бирги өөредилге чылында Алдан-Маадыр, Ак-Даш, Бора-Тайга — үш суурнуң оолдар, үргүлларындан тургустунган 9 дугаар класс алдым. Башкылаар эртемим — 9-10 класска төөгү. Чаа институт дооскан кижиге бергелер-ле хөй: канчап өөренекчилер-биле кижи дыл тып, ыдыг ажылдаарыл? Чүден эгелээрил, канчап кижи бүрүүн эки танып аарыл? Кижилге канчаар белетикеннил, ону канчаар чорударыл? Бирги кичээлге канчап ярын чазып киреринл? Уйгу-даа келбес.

Ажылдап эгелей бергепимде, бир берге айтырыг база тургуступа бергеп. Ак-Даш, Алдан-Маадырдан келген өөренекчилер суббота, понедельникте шак үзүп чанар. Ынчатай ол суурларже улгаткаңде чадаг кылаштап, өөренекчилерин бажыңнарындан сурчап, ада-иелерн-биле чугаалажып турдум. Сөөлүнде хостуг үени, байырлалдарны канчаар организастаарын өөренекчилерим-биле сүмедежип, кады деминг ажылдап эгелээн бис. Чоорту коллектив хевирлеттинип эгелээн, кичээл үзер чорук читкеп. Бир Чаа чылды утказаннывысты сактып ор мен. Эвилелдешкен республикаларның төлээлери ыыдыр кеттинип алгаш, ол республикаларны көргүзер деп баш удур чугаалашкаш, белеткенил эгелээн бис. Төлээлер бодуңуң республикаңның төөгүүү-биле хире-шаа-биле таныжар, шудуктерин, ырларын, таңчыларын күүседир. Чаа чылдың кежээзинде ролдуусту тергиин эки күүсеттирип, бирги черни ап, шаңнаткан бис. Белеткел үезинде хөп кылырыга мээң бажыңымда бар-ла ядыкхөп, соңга-хаалга пестери шуузу ажыгдаттынган.

Демниг ажылдың түңнелиндеге эргелекчиэн Зоя Хөлүүсоловна Сарыглар, организатор башкы Лидия Медучаловна Монгуш шупту үе-не өөренекчилерим. Башкыларның коллективинде база мээң өөренекчилерим хөп чорду. Шуну дээш эртемниг янзыбүрү мергежилдин башкыларының соңгу бодуңуң мергежилдиниң салгакчылары боорга, орта оорүрейн чүге оорүүр боор! Оларның арасында арга-дүрзүлгазы ескен мурнакчылар база бар. Оларның иштинде Алексей Алдын-оолович Хованлыг. Оон дуржулгазын солуп, радио дамчыштыр өске башкыларга өөредилгиг кылдыр тарадып турар. «Аът болуру» — кудуңундан, кижи болуру — чажыңдан» деп үлегер домакта ышкаш. Алексей Хованлыг бичимнинден-не тывынгыргасыгыр, боду погаалыр, кандыг-даа ажыл-иштен дайын дивестеринге бирээзи чорду. Ынчап Бора-Тайга школазы бот-тывынгыр үрея чүүл көрүлдезинге «онога келдуула бирги черни эелээр турду. Аңаа Алексейниң родю улут — ол парлаар, бижиир, басыр, шудуктерни чогаалаар, чугаалаар, чурукка тыгтырар. Концерттиң программазын, аңаа литература-музыкалыг композицияларны кезек башкы дүң-хүн чок олуруп турган, чогаадып тургулаар тургудувус. Башкылар, ажылчыннар концеттти белеткээн, өске школаларга барг : көргүзер турган. Кыштың соогунда чүүк машиназының кырынга савиг дежээн, чагылар кеткен, чорун турган бис. Концерттерден ангыда, өөренекчилер-биле бир хүнүнүг, 3 хоңуктуг, он хоңуктуг походтарже колдуула шуузу башкылар чоруур турган, кым-даа ойталавас, харын барыксаар, чаңчыл апарган. Суббота, улут-хүннерде коллективтиг конкилзөөр турдувус: башкылар, өөренекчилер, школаның ажылчыннары. Өөренекчилер, башкыларга походтап, ойнап-хөглеп чорун туларга, бот-боттарын коңчуг биличир болур. Ажылдарынга-даа, өөренирилгеге деткимче, дуза болур. Ол школага 1978 чылга чедир ажылдаан мен.

Дудка ООРЖАК.

Республикавыч башкыларга билиң бедидеп ииститудуңуң тыва дыл кабинединиң эргелекчизи.

«ШЫННЫҢ» ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

КУЛЬТУРА-СПОРТ КОМПЛЕКИЗИ

ДЫШТАНЫР ХҮННЕРДЕ

КУЛЬТУРАНЫҢ БОЛГАШ ДЫШТАНЫЛГА ПАРЫГЫ

Май 27-де. Ногаан театрга Тываның улустуң чогаалчызы К.-Э. К. Кудажы, чогаалчылар Э. Л. Домгак, К. К. Чооду оларның-биле ужуражылга 13 шакта эгелээр.

Май 27-28-те. Ногаан театрга комсомолчу-аныяктарчы «Самбажыкө» клубунуң «Улуг чылы» деп бөлүүнүң концерти. 15, 17 шактарда эгелээр.

Май 28-те. Дискотека. 19 шакта. Бильярд, теннис болгаш ойнаар автоматтар залдары 10 шактан эгелеп ажылдаар.

«КОЛОС» КУЛЬТУРА БАЖЫҢЫ

Май 27-28-те. «Өдүктер-ниң арасынга» деп дискотека кежээлери. Видеозал ажылдап турар. 19 шакта эгелээр.

СПОРТЧУ МАРГЫЛДААЛАР

«ХҮРЕШ» стадионга

Май 27-28-те. Бүгү-эвилелдик «АЗИЯ ТӨВҮ» шаңназы дээш хөстүг хүрешке маргылдаа. 10 шакта эгелээр.

Май 28-те. Республиканың бирги черни дээш футбол маргылдаазы. Аңаа Кызылдың «Динамо». Тураанның «Автомобилист» командалары ойнаар. Эгелээри 12.00, 14.00 шактарда.

Автоөрүн техникумунуң спорт залы

Май 28-те. Хоорайның бирги черни дээш баскетболга маргылдаа. 11 шакта эгелээр.

Буряадының күрүнениң хореография училищезинге (балет артизи мергежил талазы-биле) сургуулгаар хүлээп ап эгелээнин Тыва АССР-ниң Культура министерствозу чарлап тур. Училищеге 3 класстыг доозкаш, 4 классче шилчээри үргүлларны хүлээп алыр. Аңаа үргүлларын өөредирин күүсээнер май 25-тен 31-ге чедир бүгү ажыл хүнүнүң иртемчүм-шиин театрынга 15 шактан эгелеп кээп болур.

Айтырыгларыңа Культура министерствозунуң кадрлар киидизинден билип алыр. Оон телефону 3-23-83 болгаш 3-23-82.

Тываның радиотелетөвүүге дараазында мергежилдиг инженер-техниктиг ажылдакчылары тереглеттинип турар: программист-инженер, улуг инженер-электрик, электроник инженерлер, электромеханиктер, техниктиг контрольдук улуг инженери. Оон аңгыда, бизавчы база негеттикпин турар.

Төптүң ажылдакчыларынга ай санынга болгаш чыл түңнели-биле шаңнал акшалы тыпсып турар. Буфет болгаш ажылдакчылар аргыштырар автобус ажылдап турар. Шефке алган урутлар садыг база бар.

Бистиң адреэинге: Кызыл хоорай, Горная кудумчузу, 29, Телефон № 3-35-01.

Кызылдың башкы училищезин школа развиты черлериниң уруглар албан черлеринге ажылдаар кижизидикчилер белеткээр хүндүскү салбырга сургуулгар хүлээп ап эгелээнин чарлап тур. Ону доозканнар уруглар садтарынга кижизидикчилер ажылдаар. Өөренирилгиниң хуусаазы — 3 чыл.

Салбырга чүгле уруглар албан черлеринде кижизидикчилер болуп ажылдап турар ортумак эртемнигг кижилерни хүлээп алыр. Назы-харын барымдаалаавас.

Киреринин экзаменнерн: орус дыл (сочинение), ССРЭ төөгүзү (ааг-биле). Национал школаларда кердүгеин-биле орус дыл өөренир турарлар диктант бижиир.

5 чыл ажыг үеде кижизидикчилер ажылдап турарлар экзамен дужаавас. Оларны беседа түңнели-биле «үлээп» алыр.

Училищеге киргеде дараазында документилерни эккэр: докгаатган хевирге бижээн билдиринишкин, эртемнигиң дугайында документ (боду-биле), № 086/у хевирлиг медицина шынаытказы, күшажыл дептериниң үшта бижидилге, ону администрация чери шынаытказ болур, характеристика, 3х4 см, хемчээлдиг 4 фото-чурук.

Документилерни май 31-ге чедир хүлээп алыр. Экзаменнерниң ийиги эелчээ июнь 2-ден 10-га чедир болур.

Училищениң адреэи: Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу 69, Телефон № 2-63-84.

Краснояркскиниң көдээ ажыл-агый институдунуң Тывада филиалы 1980-1990 өөредилге чылында агрономил болгаш зооинженерлер факультеттеринин хүндүскү салбырыга өөренир студентилерни хүлээп ап турарын чарлап тур. **Билдиринишкинерни бо чылдың июнь 25-тен июль 15-ке чедир хүлээп алыр.**

Ук факультеттерге киреринил экзаменнерни: химия болгаш биология (алс-биле) орус дыл болгаш литература (бижимел-биле).

Директорлуң адынга бижээн билдиришкинге өөредип болур.

• • •

Республиканың музыкаган чурулга школазы 1989-1990 өөредилге чылында өөренекчилер хүлээп ап эгелээнин дыңнадып тур. Ниитизи билдиг школазывыстың 1—3 класстарында өөренир турарларны фортепиано, скрипка, флейта, труба, баян салбырларынга хүлээп алыр.

Уран чурулга салбырынга 4-5 класстарның өөренекчилерни хүлээп алыр. Олар боттарының чурааң чуруктарын экижп көргүзер.

Хүлээп алышкын экзаменнери июнь 5, 6, 7 хүннеринде 9 шактан 12 шакка чедир уран чүүл училищезинге болур. Өске черлерден келген уруглар интернатка чурттаар.

Бистиң адреэинге: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу 2. Телефон № 3-25-23. 20 дугаардан кайыштеп айтырыгларыңа билип ап болур.

Кызылдың башкы училищезин школа развиты черлериниң уруглар албан черлеринге ажылдаар кижизидикчилер белеткээр хүндүскү салбырга сургуулгар хүлээп ап эгелээнин чарлап тур. Ону доозканнар уруглар садтарынга кижизидикчилер ажылдаар. Өөренирилгиниң хуусаазы — 3 чыл.

Салбырга чүгле уруглар албан черлеринде кижизидикчилер болуп ажылдап турар ортумак эртемнигг кижилерни хүлээп алыр. Назы-харын барымдаалаавас.

Киреринин экзаменнерн: орус дыл (сочинение), ССРЭ төөгүзү (ааг-биле). Национал школаларда кердүгеин-биле орус дыл өөренир турарлар диктант бижиир.

5 чыл ажыг үеде кижизидикчилер ажылдап турарлар экзамен дужаавас. Оларны беседа түңнели-биле «үлээп» алыр.

Училищеге киргеде дараазында документилерни эккэр: докгаатган хевирге бижээн билдиришкин, эртемнигиң дугайында документ (боду-биле), № 086/у хевирлиг медицина шынаытказы, күшажыл дептериниң үшта бижидилге, ону администрация чери шынаытказ болур, характеристика, 3х4 см, хемчээлдиг 4 фото-чурук.

Документилерни май 31-ге чедир хүлээп алыр. Экзаменнерниң ийиги эелчээ июнь 2-ден 10-га чедир болур.

Училищениң адреэи: Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу 69, Телефон № 2-63-84.

Өөредилге черлериниң боторулга-чарылгаже киргеп база кадрларны керээ үндезиннинге белеткээр апартапыбиле холбаштыр хуу автомашиналыг кижилерни «А» болгаш «В» категориялыг чолаачылары кылдыр министерстволарның болгаш ведомстволарның улус ажыл-агыйынга чолаачы кадрларны белеткеп турар өөредилге черлерине өөредип болур.

• • •

Республиканың музыкаган чурулга школазы 1989-1990 өөредилге чылында өөренекчилер хүлээп ап эгелээнин дыңнадып тур. Ниитизи билдиг школазының 1—3 класстарында өөренир турарларны фортепиано, скрипка, флейта, труба, баян салбырларынга хүлээп алыр.

Уран чурулга салбырынга 4-5 класстарның өөренекчилерни хүлээп алыр. Олар боттарының чурааң чуруктарын экижп көргүзер.

Хүлээп алышкын экзаменнери июнь 5, 6, 7 хүннеринде 9 шактан 12 шакка чедир уран чүүл училищезинге болур. Өске черлерден келген уруглар интернатка чурттаар.

Бистиң адреэинге: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу 2. Телефон № 3-25-23. 20 дугаардан кайыштеп айтырыгларыңа билип ап болур.

Буряадының күрүнениң хореография училищезинге (балет артизи мергежил талазы-биле) сургуулгаар хүлээп ап эгелээнин Тыва АССР-ниң Культура министерствозу чарлап тур. Училищеге 3 класстыг доозкаш, 4 классче шилчээри үргүлларны хүлээп алыр. Аңаа үргүлларын өөредирин күүсээнер май 25-тен 31-ге чедир бүгү ажыл хүнүнүң иртемчүм-шиин театрынга 15 шактан эгелеп кээп болур.

Айтырыгларыңа Культура министерствозунуң кадрлар киидизинден билип алыр. Оон телефону 3-23-83 болгаш 3-23-82.

Тываның радиотелетөвүүге дараазында мергежилдиг инженер-техниктиг ажылдакчылары тереглеттинип турар: программист-инженер, улуг инженер-электрик, электроник инженерлер, электромеханиктер, техниктиг контрольдук улуг инженери. Оон аңгыда, бизавчы база негеттикпин турар.

Төптүң ажылдакчыларынга ай санынга болгаш чыл түңнели-биле шаңнал акшалы тыпсып турар. Буфет болгаш ажылдакчылар аргыштырар автобус ажылдап турар. Шефке алган урутлар садыг база бар.

Бистиң адреэинге: Кызыл хоорай, Горная кудумчузу, 29, Телефон № 3-35-01.

ТВ

МАЙ 26

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 Мультфильм. 8.55 В. Славкин—«Чуруку». Телешпи. 9.55 Улустуң хөгжүм херекселдериниң үнергы. 10.25 «Шаркке шупту ынак». 11.05 Үргүларга фильм. «Чажыт ортулук». 12.35 Кижи. Чер. Октяртаи. 13.35 В. Крутлов ойнаар. (домра). 13.55 ССРЭ-ниң улус депутаттарының съездизинде. 14.05 «Мээң амыдыралым — музыка». Фильм-концерт. 14.55 Үргүлар шагы. 15.55 Г. Каменный ырлаар. 16.20 «Өвүр-хевир». Үеткүк класс өөренекчилеринге литературжу өөрө. 17.05 Барымдаалыг фильм. 17.30 «Ипгермелээ». 18.00 Советтерге — эрге-чагырганы. Телекөвүрүү Москва — Рязань — Брест. 18.45 Бүгүн делегейде. 19.00 «Ол болган... болган...» 19.20 Т. Уайлдер — «Бистиң хоорайжыгажывыс». Шпи. 21.00 «Үе». 21.30 «Узел-бодал». 23.00—01.10 ССРЭ-ниң улус депутаттарының съездизинде. Информаций үндүрүү.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Оңу утпайн чоруур кижилер дугайында». 8.45; 9.35 Бистиң хөлгандыр турар ораң. 2 класс. Орук шимчээшкинериниң дүрүмнериниң хүндүткел кичээлдери. 9.05 Англи дыл. 9.55 Эртем: теория, шеңелде практика. 10.40 География. 5 класс. П. П. Миклухо-Маклайның иствэшкиннери. 11.10 Англи дыл. 11.40 — 12.10 Ритмиг гимнастика.

КЫЗЫЛДАН

12.55 «Сылдысчыгаш». 13.25 Медээлер.

МОСКВАДАН

13.55 — 00.00 ССРЭ-ниң улус депутаттарының съездизинде.

УШКУ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.05 Телекөвүрүү Москва—Софил. 18.20 Мультфильмнер. 19.10 Чечен-Ингушетияның программазы. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КИНО

МАЙ 26-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Роман с камнем» 9.00, 11.10, 13.20, 15.30, 17.40, 19.50 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Бобби» 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киносборник № 162» 9.30, 12.20, «Похищение в Тютюрлистане» 10.40, 13.30, «Кинг-Конг жив!» 15.10, 19.10, 21.00, «Власть соловецкая» 17.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Пусть я умру, господи» 14.00, «Долгая разлука» 16.40, 19.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «На острие меча» 20.00, «Брат, найди брата» 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Враг мой» 14.30, 16.20, 18.10, 20.00 шактарда.

АГААР

Республикага бичө будуттаар, чагбас. Чамдык черлерге дидимирээр чадавас. Чээн чүктеп хаттың дүргени секундада 5—10 метр. Дүне 9—14, чамдык черлерге 5 градус чедир, хүндүс 23—28, чамдык черлерге 14—19 градус чылыр.

Кызылга бичө будуттаар, чагбас. Хүнүүн кайгы чаңгыланыр чадавас. Чээн чүктеп хаттың дүргени секундада 5—10 метр. Дүне 11—13, хүндүс 26—28 градус чылыр. Агаарның балыышкыны 707 миллиметр, ел-шыгы 29 хуу.

Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдунуң Тывада филиалы кыска хуусаазыг белеткел курстарынга бо чылдың май айында Совет Армиязың хүрээлекчилерин халажып келген дайынчыларны хүлээп ап турарын чарлап тур. Курска киирер филиалдың директорлуғуна алынга билдиришкин бакылыр.

Бистиң адреэинге: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 1в. Телефон №№ 6-11-67, 6-13-95.

Редакторлуң орлакчызы К. К. САТ.

Индекс 54241

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

«ШЫННЫҢ» телефоннары

Редактор — 3-43-34; оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; приемнай — 3-34-26; карындаштадыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93; партийжи амыдырал кылдыза — 3-36-42; 2-36-25; совет түрүлгүт, социал айтырыгларга кылдыза — 3-34-28; 3-41-23; үзетпүр кылдыза — 3-34-40; 2-36-73; агроүзетпүр кылдыза — 3-41-16; 3-34-57; пропаганда кылдыза — 3-39-15; культура кылдыза — 3-37-11; информация кылдыза — 3-39-03; чагаа кылдыза — 3-34-30; корректорлар — 3-34-19; бухгалтерия — 3-43-41; очулга кылдыза — 3-34-93; удурткучулар — 2-27-41; созуп иезбейн барганза — 2-32-75.

Чыдаа 300 катап үнер. Хемчээли 2 порлалга амазы. Тиражы 25400 экз.

Тыва АССР-ниң Йон удурлуг чер, полиграфия болгаш ном садыгның керектериниң талазы-биле шүүлге комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкина бөлө Красненко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 282. ТС—00516.

республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээдү Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч. май 27 суббота № 124 (14024)

1925 чылда үнележиттингеш. Өртээ 3 коп.

ШИЛИИШКИННИҢ БОЛГАШ ШИИТПИРЛЭЭРИНИҢ ОРУУ

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи ажылын үргүлчүлеп турар

ССРЭ-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ СЪЕЗДИЗИНИҢ ПРЕЗИДИУМУ

Азизбекова Прета Аванагыкызы — Азербайжан ССР-ниң ЭА-зының Азербайжан төөгү музейиниң директору.

Айтматов Чингиз — Кыргыс ССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черинің даргазы, «Иностранная литература» журналдың кол редактору.

Амбарцумян Виктор Амазаспович — Армян ССР-ниң ЭА-зының президентизи.

Бразаускас Альгирдас Миколас Казе — Литваның Компартиязының ТК-ның бирги секретарыы.

Воротников Виталий Иванович — РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнүң кандидаты.

Горбачев Михаил Сергеевич — ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, Чиргиже секретарыы.

Горбунов Анатолий Валерьянович — Латвий ССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазының орнунуң черлекчизи.

Ишанов Хеким — «Туркменнефть» бүдүрүлге каттыжыышкыныңның кол инженери. Туркмен ССР.

Кожахметов Ибраимжан — Талды-Курган областың Панфилов районунуң Киров аттыг колхозунуң даргазы, Казах ССР.

Киселева Валентина Адамовна — Гродноның ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг «Химволокно» бүдүрүлге каттыжыышкыныңның аппаратчизи.

Курашвили Зейнаб Гивиевна — Тбилисиниң «Гладиаторный» пос-таавы бүдүрүлге каттыжыышкыныңның даараныкчызы-мотористи, Грузин ССР.

Липпмаа Эндель Теодорович — Эстон ССР-ниң ЭА-зының Химиктиг болгаш биологтуг физика институдунуң директору.

Лукьянов Анатолий Иванович — ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазының бирги оралакчызы, СЭКП ТК-ниң Политбюро кежигүнүнүң кандидаты.

Мухабатова Сониябиби Хушвахтовна — «Хаети-Нав» совхозтуң фермазының бригадири, Таджик ССР-ниң Гарм районуу.

Нишанов Рафик Нишанович — Узбекистанның Компартиязының ТК-ның бирги секретарыы.

Орлов Владимир Павлович — ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының даргазы.

Патон Борис Евгеньевич — Украин ССР-ниң ЭА-зының президентизи.

Ротарь Светлана Анатольевна — Молдав ССР-ниң Дондюшан районунуң «Молдова» колхозунуң машина-биле суг саварының мастери.

ССРЭ-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ СЪЕЗДИЗИНИҢ ХҮН АЙТЫРЫЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ СЪЕЗДИЗИНИҢ ДОКТААЛЫ

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң **доктаамдыы болза:**

Съездиниң хүн айтырыыга дараазында айтырыгларны киирер:

1. Съездиниң Мандат комиссиязын соңгууру.
2. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазын соңгууру.
3. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Хайгаарал комитединиң соңгууру.
4. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызын соңгууру.
5. ССРЭ-ниң иштики болгаш дашткы политиказының кол угланыышкынларының эгезинде (илеткелия — ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы).
6. ССРЭ-ниң чазаанын келирүеде ажыл-чорудулгазының программазы (илеткелия — ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы).
7. ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазын бадылаары.
8. ССРЭ-ниң Конституция Хайгаарал комитединиң соңгууру.
9. ССРЭ-ниң Улусчу контроль комитединиң даргазын, ССРЭ-ниң Дээди судунуң даргазын, ССРЭ-ниң Чиргиже прокурорун, ССРЭ-ниң Кол күрүне арбитрин бадылаары.
10. Явыш-бүрү айтырыглар.

ССРЭ-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ БҮРҮН ЭРГЕЛЕРИН ХҮЛЭЭП КӨӨР ДУГАЙЫНДА СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ СЪЕЗДИЗИНИҢ ДОКТААЛЫ

ССРЭ Конституциязының 110 чүүлүнге дүүшүүр Мандат комиссиязының киирген чүүлүн чугаалажып көргени, ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездиниң **доктаадыры болза:**

Девискээр соңгулда округтарындан соңгуткан 749 ССРЭ-ниң улус депутаттарының, национал-девискээр соңгулда округтарындан соңгуткан 750 ССРЭ-ниң улус депутаттарының болгаш иштин-эвилелдиң хей-ниитин организацияларындан соңгуткан 750 ССРЭ-ниң улус депутаттарының бүрүн эргелерин хүлээп көөр.

Михаил Сергеевич ГОРБАЧЕВ

Михаил Сергеевич Горбачев 1931 чылдың март 2-де Ставрополь крайның Красногвардейск районунуң Привольный суурунга тараачының ог-бүлегеттөрүттүнген. 13 харлыыңнан эгелеп колхозка үе-үелеп ажылдап турган. 15 харлыында МТС комбайнеринің дузалакчызы болуп, өөредилгезинге тараа шөлүнге күш-ажыл-биле холбап турган. Москваның М. В. Ломоносов аттыг күрүне университединиң юридиктиг факультединиң (1955 ч.) болгаш Ставропольдуң кадзо ажыл-агый институдунуң экономика факультединиң (1967 чылда) бот-өөредилге биле доозкан.

Университетти доозкаш, төрээн чери — Ставрополь кейгә юрист мергежилиниң ажыл-биле ажылдап турган, удаваанда комсомол ажылынче депшиттирген: ВЛКСМ крайкомунуң пропаганда болгаш агитация килдизиниң эргелекчизиниң орлакчызы, ВЛКСМ Ставрополь хооркомунуң бирги, а оон соонда ВЛКСМ крайкомунуң иштин болгаш бирги секретарыы боолу ажылдап түрган.

1962 чылдың мартта Ставропольдуң девискээр-бүдүрүлге колхоз-совхоз эргелединиң парторгунга депшиттирген, а оларда чылдың декабрьда СЭКП крайкомунуң партийкө органнар килдизиниң эргелекчизинге бадылаткан. 1966 чылдың сентябрьда партия Ставрополь хооркомунуң бирги секретарынга соңгуткан. 1968 чылдың августан эгелеп СЭКП Ставрополь крайкомунуң иштин секретарынга ажылдаан, а 1970 чылдың апрельде крайкомнуң бирги секретарынга соңгуткан.

1971 чылдан бээр СЭКП Төп Комитединиң кежигүнү. Партияның XXII, XXIV, XXV, XXVI, XXVII съездилериниң, партияның XIX Бүгүзавилел конференциязының делегады. 1978 чылда СЭКП ТК-ның секретарынга, 1979 чылда — СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнүң кандидатынга соңгуткан. 1980 чылдың октябрьда СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнүң кандидатынган кежигүнүнче шилчиттирген.

1985 чылдан эгелеп —СЭКП ТК-ның Чиргиже секретары. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң элээн кап чыыштарының депутады, Дээди Советтиң Президиумунуң кежигүнү. 1988 чылдан бээр ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы, ССРЭ-ниң Камгалал чөвүлелиниң даргазы.

1989 чылдың май 25-те ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазынга соңгуткан.

Элээн кап күрүпе шанналдарынга төлептиг болган: үш Ленин орденин, Октябрь Революциязы, Күш-ажылдың Кызыл Тук, «Хүндүлелдиң Демдээ» орденнер болгаш медальдар.

Михаил Сергеевич Горбачев — совет иштидилдиң амыдыралының бүгү талаларын эге түргүлээ революсчу чорудулганың эгелекчизи. Делегейге чаа политиктиг бодаашкын концепциязының, айыыл чок болгаш идролуг чепсек чок делегейниң тургузарынга хамаарыштыр бүгү бөлүк улус эгелекчи саналдарның боттарын эгелээнин ооң ады-биле холбаалыг.

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ СЪЕЗДИЗИНИҢ ДОКТААЛЫ

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң **доктаадыры болза:**

Эш Михаил Сергеевич **Горбачевту** ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазынга соңгуур.

Съездиниң кежээки хуралы Мандат комиссиязының илеткелиг-биле эгелээн. Хуралды дараалаан депутат И. В. Воротников оон даргазы Б. В. Гидасповкө сөс берген.

Эштер депутаттар! ССРЭ-ниң улус депутаттарының болуп эрткен соңгулдалары ССРЭ-ниң политиктиг системазының реформазының бир эң чугула үе-чадазын доозуп турар-дыр.

Дыка хей он-он чылдарның дургузунда бир-ле дугаарында чуртка ёзулуг демократтыг соңгулдаларны арттырген. Бүгү чуртка миллион-миллион кижилер кандидаттарны депшиттирингө, соңгулда мурунуп дискуссияларынга эң-не соңуургалдыг киришкеннер.

Соңгулда кампаниязы бистиң амыдыралывыстың парыын, ханы болушкунларын кодургүн үндүргеп, иштикги болгаш дашткы политиканың белүк улус айтырыгларының талазы-биле хей-ниитиниң саналбодалыг илередирингө дөгүм болган. Соңгукчулар болгаш хей-ниити организациялары улус депутаттарынга мунмун чагыгларны база сапалооналдарны бергилээн. Соңгулдалар эде тургустунуушкун чорудушкуунунга түгүүн катты-жа берген, оны деткикринге бүгү улустуң бадылаашкыны апаарган.

Эштер! Съездиниң 47 кижи составтыг соңгуткан Мандат комиссиязы ССРЭ Конституциязының 110 чүүлүн удуртулга болдургаш, 1989 чылдың марттa, апрельде база майда соңгуткулаан ССРЭ-ниң улус депутаттарының бүрүн эргелиин хынап көргем болгаш ол ажылдың түңнелдерин чугаалажып көөрү-биле силерге киирип тур.

ССРЭ Конституциязы база соңгулдалар хоойлуулу-биле дүүшүүр ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларын 750 девискээр округтарының, 750 национал девискээр округтарының талазы-биле база бир-ле дугаарында 750 депутат мандаттарны берип каан шиитп эвилел хей-ниити организацияларынга дорт эртиргилээн.

Төп соңгулда комиссиязының даргазы В. П. Орловтуң илеткээни ол комиссиянның дыңнаашын ёзугаар алырга, ССРЭ Конституциязы база соңгулдалар дугайында Хоойлуга дүүшүүр соңгулдаларны эрттиреринге соңгулда округтарынга болгаш хей-ниитин организацияларынга эргежок чугула таварымчалыг байдалдарны тургускан турган.

Депутаттарга кандидаттарны депшиттирер талазы-биле күш-ажылны коллективтериниң болгаш хей-ниитин организацияларының аргаларын соңгулда хоойлуулу калбартканы билдингир болгай. Ол эргени бир-ле дугаарында улустуң чүрттан турар черинің айыыл-биле соңгукчуларның хуралдарынга берген.

Депшиттирген кандидаттарны, оларның соңгулда мурнуун программаларын чугаалажып көөру-биле болгаш кандидаттарны бүрүткээр дугайында шиитпир хүлээп алыры-биле 836 соңгулда округтарынга округтуң соңгулда мурнуун хуралдарын эрттиргеп.

Соңгулда мурнуун ажылдары ажык-тарлыг чорудукчу байдалынга эрткен. Соңгулдалар хүннеринде соңгулда участокторунга базылаашкыннар түңнелин сапап турар үеде, соңгулда комиссияларының хүндэларынга болгаш соңгулдалар түңнелин үндүрүп турда, депутаттарга кандидаттарның бүрүткээрген кижилерн, күш-ажылчы коллективтериниң, хей-ниити организацияларының телээлекчилерн, массалыг информацил чепсектериниң ажыглакчыларын киришкен.

2250 мандатка ССРЭ-ниң улус депуталыынга кандидат кылдыр 9.505 кижини депшиткен турган. Депутатка 282 кандидатты соңгукчуларның чүрттап турар черлериниң ээйы-биле хуралдарга депшиткен. Аймаккы коллективтериниң саналдааны он-он муң кандидатуралардан 923 кандидатты хей-ниити организацияларындан депшиткен. Шак мынчаар альтернативтиг боттуг соңгулдаларның практиказының эгези тургустунган.

ССРЭ-ниң улус депутаттарынга кандидаттар кылыр 5071 кижини бүрүткээн турган, оларның 2195-и девискээр округтарынга, 1967-си национал-девискээр округтарынга, 912-си —хей-ниити организациялаарынга бүрүткеттирген, 399 округтарга депутатка бирбиө кандидат киирип турган.

Депутаттарга кандидаттарны бүрүткээн дугайында соңгулда комиссияларының протоколдарын болгаш чогуур округтарынга болгаш хей-ниити организацияларынга эргежок чугула таварымчалыг байдалдарны тургускан турган.

Депутаттарга кандидаттарны депшиттер талазы-биле күш-ажылны коллективтериниң болгаш хей-ниитин организацияларының аргаларын соңгулда хоойлуулу калбартканы билдингир болгай. Ол эргени бир-ле дугаарында улустуң чүрттан турар черинің ээйы-биле соңгукчуларның хуралдарынга берген.

Депшиттирген кандидаттарны, оларның соңгулда мурнуун программаларын чугаалажып көөру-биле болгаш кандидаттарны бүрүткээр дугайында шиитпир хүлээп алыры-биле 836 соңгулда округтарынга округтуң соңгулда мурнуун хуралдарын эрттиргеп.

Соңгулда мурнуун ажылдары ажык-тарлыг чорудукчу байдалынга эрткен. Соңгулдалар хүннеринде соңгулда участокторунга базылаашкыннар түңнелин сапап турар үеде, соңгулда комиссияларының хүндэларынга болгаш соңгулдалар түңнелин үндүрүп турда, депутаттарга кандидаттарның бүрүткээрген кижилерн, күш-ажылчы коллективтериниң, хей-ниити организацияларының телээлекчилерн, массалыг информацил чепсектериниң ажыглакчыларын киришкен.

Соңгулда мурнуун хемчег лериниң кандидаттарны деп эвес киристирип турганының дугайында, ылаңгыя оларның чамдыктарының массалыг информацил чепсектерин ажыглаар аргалары улуг болуп турганының дугайында хомудаларны. Төп соңгулда комиссиязы сайгарып көргеп.

Кандидаттарның, оларның бүдүрүттүрген кижилерниң бот-боттарын авилел эвес көөр чорудукчуларның, соңгукчуларга албадаашкыны кылыырының ораалажыышкыныңарының фактыларының дугайында дыңнаашкыларны берип турган. Чамдык соңгулда округтарынга соңгулдаларга белеткеэдп чаңгыс талаалай чыыштың турганынче кичээнгейни углаапырган турган.

Чамдык депутаттарны соңгаанының бүрүн артканының айтырыгларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының ажыына келгээн биллиринишкиннерин болгаш хомудаларның хынаалаашкынын түңнелдеринде Төп соңгулда комиссиязы сайгарып көргеп. Оларның чамдыктарында ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының түңнелдерин чигаачыг деп демдеглээп.

Бо чылдың март 26-да болган ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларынга 172.8 миллион соңгукчу, азы дандыда киргеннерниң 89.8 хуузу киришкен. Бистиң соңгулда практиказыска бир дугаарыпта чаңгыс ай соңгулда кампаниязынга дүүштүр катап бадылаашкыннар болгаш катап соңгулдалар түс-түс 76 болган 198 округтарга болган. Казах ССР-де № 619 девискээр соңгулда округунга мөчээн депутаттың орнунга соңгулдалар эрттиргеп.

Хей-ниитин организациялырындан соңгулдалар үезинде бадылаашкыннарга 16.2 муң кижи, азы бадылаан турарларның дандыызында киристиперниң пинти санының 84.2 хуузу киришкеп. Хей-ниитп беш организацияларга катап соңгулдалар болган.

Соңгулда комиссияларының протоколдарынга үндезилеп Төп соңгулда комиссиязы соңгуттурган 2249 депутатты бүрүткээн.

Соңгулдаларның түңнелдерин үндүрүп тура, Төп соңгулда комиссиязы, округтарның болгаш участоктарның соңгулда комиссиялары, хей-ниитп организацияларының соңгулда комиссияларының ниитизи-биле соңгулдаларны Конституциянның болгаш соңгулда дугайында Хоойлуунуң негелдерин ёзугаар эрттиргеп ыаарын демдеглээрп чугула. Оон-даа чергелештирп. Төп соңгулда комиссиязы ажылдап турар үезинде 8 муң ажыг чагаалары болгаш телеграммаларны алганын, муң хире хамаатылар соңгулдаларны организастаар айтырыглар талазы-биле хүлээп алыышкынга киргенин Съездиге илеткээри чугула деп, Мандат комиссиязы санап тур.

Хамаатылар соңгулда комиссияларының ажылынга, кандидаттарны депшиттирип организастаашынга, а ол ышкаш округтарның соңгулда мурнуун хуралдарын эрттиргенинге таварымчаанын чугаалап турганнар. Төп соңгулда комиссиязының адрезинге база шүүлтүүлелдиг саналдар киргеп. Соңгулда дугайында Хоойлуунуң чамдык дүрүмнерин чамдык черлерге ажыглап турарын айтып турган. Депутаттарга кандидаттарны бүрүткээрп чылдагаан чок черге ойталап турганынга хомудаалдар база киргеп

ШИЛИИШКИННИҢ БОЛГАШ ШИИТПИРЛЭЭРИНИҢ ОРУУ

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

болгаш чырыкышкынның 316, кадык камгалалдының 95, культураның болгаш уран чүүлдүң 146, массалыг информация чепсектериниң 58 ажылдакчылары бар.

Улус депутаттарының арасында 237 партия ажылдакчызы кирип турар. Ол болза СЭКП ТК-ның база авиелдеткен республикаларның ТК-ларының секретарьлары, крайком, обком, округком, хоорком, райком, ол ышкаш партия эге организацияларының секретарьлары болуп турар. Ийи депутаттың бирээи-ле улус депутаттарының Советтеринде ажыл дуржулалыг.

ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериң 80 улус депутады төлээлээн. Шажың-чүдүлгениң 7 ажылдакчызы бир-ле дутаар улус депутады болган.

Үстүнде кирген чүүлдерден алгаш көөрге, ССРЭ-ниң улус депутаттарының составы күүзе эрге-чагырганың чаа дээди органнарынга чогумчалыг ажылдан шыдаар арганы билдингир-дир.

Эштер!

ССРЭ-ниң улус депутаттары ол бедик атты ак сеткилии-биле шынамдар, депутатка хамаарыштыр чоннуң сагыш турары негелделериниң деңнелиниге кезээде турар дээрээниге Съездиниң Мандат комиссиязы бүзүрелии илередип тур.

ССРЭ-ниң улус депутаттарынга соңгуткан шуптуу 2249 депутаттарның бүрүн эргелерии хүлээп көөр дугайында доктаалды депутаттарның хөй иӊруузуунуң бадылаашкынывыла хүлээп алган. Бир соңгулда округуга соңгулда эрттирбээн.

Соңгулдалар дугайында конституция ёзугаар хообуужудулгага, эрткен соңгулдаларга болдурган чамдык хажыдымшкыннарга, Тбилисиге база оон мурнунда Сумгаитке болган онзактыг болуушкуннарга холбашкан медегелдерии болгаш депутат негелдериӊ хүлээп кылып, депутаттар И. А. Кузенко, Э. И. Шенгелая, Г. С. Игитян, В. И. Алексиис, М. Р. Мамедов олар чүве чугаалааннар.

Депутаттарның медегелдеринде кадүрген айтыглары мык өөренип көөрүгбиле тускай комиссианы турғузарын Президиумга дагзыр, оон түнелдерии Съездиге азы ССРЭ-ниң Дээди Советиниге илекээр дугайында шиитпирии Съезд хүлээп алган.

Депутат И. П. Заславский бодуунуң медегелиниге улус депутаттарының соңгулдалары киижиӊ-чижир байдалга эрткенин база оларны моон соңгаар-даа хообулуга хажыдымшкын чок боттанзырары чугула боон турарын демдегээн.

Депутаттар ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Даргазын соңгуур айтырыгже шилээн.

Депутат Ч. Айтматовка сес бергеи.

Бодуунуң назы-харым болган депутат стажтыг ёзугаар азырга, бо заапа олуруп турар парламентарийлериин хооюун салгазынга хамаарыжыр киижи болгай мен. Чогуи-на моон ужурунда чамдык хайгаараашкыннарымны үзежири артык эвес боор. Шиитпирлиг-ле ырак эвесте Дээди Советтиң хуралдарынга, Съезд мурнунуң хүннеринде болгулаан демократтыг хайгыдымшкын, ылаңгыя бөгүн бистиң башкайгы ужуражымшкынывыста, бо шакта боон турар ышкам, шиитпирлиг байдал турбаан чүве болгай. Моон мурнунда Дээди Советтиң бажында турар удуртулгазы таваар, таарымчалыг саазан орар боор чүве, бир эвес чыл иштинде ийи катап театрга келген чүве дег эрге-дужаал ёзугаар апаар-ла олуруп эртириин кааргы санаавас болза аан. Оон чылгагааны болза чүрттүн Дээди Советиниң бодуунуң турғустуунгаашкынының эгелээн, авторитарлыг ёзугчурумнериниң аар бадышкынывыла товарышканы болгур. Шиитпирлиг ёзу-чурумнар хообулужулгаларын Дээди органнының роляын күүзелээн, ажыраттыр ёзу барымдаалаан немелле чүүлү аңаарынга, утказы-биле алырга ёзулуг узелеш эрге-чагырга чок чоруктуг чарлаар дыңнангыр аңбан черии аңаарынга чедирер. Ол дугайын бүгү киижилер билиир турган. Мынчаар ажыктыг байдалдың иитиидеге хоралыың чигинии дептингиттер киижилер кажаада турбаан.

Хамаатыларны — опцияар болгаш чедилдаа-биле шынаары, бодап көөрге, аңаа бодуун керек чоруктуг чарлаар. Ол бо-дээн Советтиң хүлүүнга турбаан болдуп ойнап. А ооскө чүүлдериниң дугайында, эргедеп башкарылганың демократтыг хевирииниң коя үзелиг болуур чаңгыдаа улустуң амыралдың шиитпирлиг коя айтыглаашкын болган тыварынга шиитпирлээнин аңаа эртер талазы-биле парламентиниг саазал-оралаар үстүнүнде, чүү дээр ийиң бис, бодаан-даа керек чок. Чүге дээш парламент демиселиниң диалектиктиг практикадан база ёзу барымдаалаан улустуң эрге-чагырга төлээлелтениң медерелиндеп бүрүүнү-биле үшкүнган түрген болгай.

Оон хары бир-ле ышкаш келгеш, таптаашкынның даамчыраан тамчыны хөлзедиппеи. Ол кайы-бир доорадан келбээн, а ол системаның бодумуң иштиидеи-ле чаартылганы таварты амыдыг үнеринің аргазы болуп тыптып келгеш-даа чадавас, чүге дээрге, төөгүдүг байдалдың туружундан алырга, таптаашкын үеэнинг үстүнде харыың борбаа дег, чүүле иитилеллии болдуңуң иштинге эвес, харыың долгандыр турар делегейге бөөнии аймылдыг аңаргаи тоюгуушкуунуң болгаш эрги ёзугдаи халбактаныр чоруктуң үнегдекчи күжүн бодунга удам-на хөйүү-биле чыып ап турган-на болгай. Ол кижи садыы-чөл боол, удуртулгага ёзулуг-ла ойүүде келген. Мурнунда турганнарның оруу-биле чораап, ол бодуң могатпас-даа боол болур турган. Байырлыг президиумнарга дүш-даа чок саадап, секретарьларының бижип каяы сөзүглелдерии индирлерден сөрте-даа чок номчугулап каап болур турган. Ынчан бүгү чүве таптаалган орук-биле чүтлуп, шимчеп чоруп-ла турган. Ынчалза-даа кижиниң шыдаазы болгу дег чүвеже— иитиилелдиң социалистиг ёзу-тургузуун арттырган, угаан-сарыылдың революциязыпче дидим-биле ол кирипкеп. Ол соруга дээрге аңаа бис силерниң-биле херечилери бис, тергиин улус харысаалганы пегээр, чок дээш берге соруга-дыр. Ынчалза-даа ол кижи шак ынчыг чорукче ёлдер-мактал кордаат эвес, а иитиилелдиң удам кедереэн аарыы харыың чиидиреп, хөй талаалыг догматизминиң болгаш эрткен таптаашкын үеэнинің эөргинжинден удам-на үлгалып кел чоруур улуг дош болуп көдүрүлүп үүгүп орган экономиктиг кризистиң байдалында партияже бууразыкшы удам диргелии олурар боорга дидимпеннкеп. Ол кижи социал чаартылганың оруунче дидимненген болгаш аңаа эде турғустуунуушкуунуң куштуг халыңга удур турупкан. Чүтаа болза Михаил Сергеевич Горбачевтуң дугайында чоруп турары шупту улуска билдингир боор.

Амгы бо байдалдың үтказы чүл дээрге кажан ам бистер хостаага болгаш демократия ёзузунуң амданыы анканывыста, кажан эде турғустуунушкун болгаш ажык-чар биске делегейии чаа ёзу-биле көөрүп, чаа идегелдерии ажыдып, кижиниң сайзырагай эртежиниче бистиң мурнуувуска оруктуг ажыктанда, кажан иитиилелдиң угаан-бодал үжүгүушкуну эртжен-барган үй-балай үеэни. бистиң экономиктиг, технологиттуг хожудашкынывысты улам ажыдыы, кажан бистиң амыдыралывыстың харыың мырыңай кол үтка-шынары апарган чыгыы болгаш ында бис мында-ле тергиндеп, аздаржаан бис дээрижиис космоиече салаавыс-биле айтып. соора көөргеттиие бербейн, ол дугайын ажыы-биле чугаалап турар апаргаңмыста, кажан иитиилелдиң угаан-сарыыл талазы-биле катап турғустуунушкуну аңы-аңгы сонгал болуттерде улам-на чаа-чаа идепкейлиг күштерии хүн бүрүде идип үндүрүп турда, кажан долгандыр турар делегейге бистер таныттынмас, кайгамчык кижилер апаргаңмыста, кажан бистерии делегейиниң чаа үеэн бодаатскынарыының эдилекчилерии болгаш эге үндезилекчилерии деп кайда-даа санап турар апарган бо байдалдарда, бистиң шүүмүүлекчи үзел-боалзыыве болгаш негелделериниве хайыыл моорсөн далаш чалгыларды дег, шак ынчалдыр киткээн, ол чалгыглар шак бо төөгүдүг шиитпээшкиниң турғузукчузуңуң бодунче көрүп келген.

Бөгүн бистиң шүүмүүлелиниве Горбачевка база хамаарыжыр. Ол дээрге база билдингир херек-тир. Амгы ёзулуг демократтыг ёзузунга ол дүүшкен-дир. Ол шыдыг болурдаа ужурлуг. Иитиилел аарыглаан этпиин, демократтыг-биле эмнеиин тур. Моңу мээң чугаалаан турар чылдагаанын болза, Горбачевка болчур, хөрүн мырыңай ону кандыг-бир арга-биле камгалаар дивейн үүр мен. Чок, ол ону коңгус хереглевес-даа. Мен моңу эрткен үеэе хүүда эрге-чагырганың үр хуусаалыг диктатуразының дорамчылап, хажыдың кааны база оон хай-бачыды, политиктиг репрессиялаяның ескө сетиилдиглерии истеп сүрериниң. оларның ескөн-төрээн черлериндеп бүдүн улус чоңну күш-биле шалуурунуң, шериг күжү-биле коргударының аргазы база бот-тогдунарының үлүүргаи кеергеттиниинии, бистиң сагыш-сеткилиивистиң ескөрлиишкинниинің хемчээлии чүрүп кергүзөр дээш чугаалап турарым бо.

Ол бүгү эртжен-барган үүүд, коргунчуг дүш дег, эртип тур. Ам бистер чаа демократтыының мегелиг, чаагай аганарын тыныы тур бис, бисте ам чаартыкчыларның дидим энергиязы хайгыгып чор. Эде турғустуунушкуунуң болгаш ажыкчарлыг чоруктуң тыныылдыр-гаяы бисте аңаа эвес сонгал бектеи адырылгаяывыве үеэе, ынчалза-даа соңгулда мурнуңуң кампаниязы чоруп турар үеэе соңгуунчуларның М. С. Горбачевту СССР-ниң Дээди Советиниң Даргазыңга соңгуптар болза, СЭКП ТК-ның Чиңгине секретарының албан-хүлээлгезинден ол хостаар ужурлуг деп турганын чеже-даа катап дыңнаан мен.

Эрткен чылын Белорус ССР-ниң төлээлери-биле кады АКШ-ка үш педеля иштинде чораап, бистиң ээе турғустуунушкунувусту дашпыкыда канчаар көрүп турарын, бот-боттарын билчирип болгаш бот-боттарыңга бүзүрежирип улустар арааңыңа катап турғузары кайы хире чүтулал деп чүвеии медереп билир арганыг боддум деп, депутат В. Л. Ведуля чугаалаан. Дашпыкы политика айтырыгларыңга, тайбың дээш демиселге бистиң ээе турғустуунушкунувустуң политиказы ажоок үнелиг болуп турар деп, ол санап турар.

Хостуг соңгуттурган депутаттар бир дугаар чыглып турарывыс бо-дур деп, оратор уламчылап чугаалаан. Съездиниң күзел-соруунудан, оон чөптүг бодалындан бистиң келир үеэнс хамаарыжыр. Адаччурт төөгүзүнге шиитпирлиг, революсчу эргилде тайбың арга-биле чедип алдынган, бот-боттарын билчир чоруктуу — дошкууралдыг чоруккa, чаңгыс эдин — өжөппеңкек чоруккa, демократиялың — экстремизмге удур чайгыяың чок чорудун турар политиктиг ажылдакчы М. С. Горбачевка чогуур үнелеядн бөөр ужурлуг бис.

М. С. Горбачевтуң кандидатуразын оратор деткээн.

Демократияже бистиң шимчээшкиниивисти көргүүшкүү дег чүүл — яазы-бүрү кандидатуралардан шилип тургаш, соңгуп алган болзувусса, тергиин-пе таарымчалыг турар турган ийик дең, депутат В. А. Яворивский демдегээн. Украинаның төлээлери, бистер Горбачев дээш бадылаар бис, ынчалза-даа Ельцин болган болза деп бодап база сагыжывыска артып каар. Дараазында соңгулдаларда президентиин бүгү улус соңгуур кылдыр бөгүн бодап көрөэлиер даан. А бөгүн хуузунда Горбачев дээш бадылаа!

Чиңгине секретарь делегей ареназынче үнген турары-биле сөөлгү үеге чедир-ле албан-дужаалдарын дакпырлаары эргежок чугула турган деп, депутат Б. В. Крыжков чугаалаан. Ол улусчу эрге-чагырганга көңгүс-ле идиг бөөбээн, а башкыңчыларга чүдүүр чоруктарны болгаш өлген соонда олаарны шүүмүлээр чоруккa чедирбеи болгай. Чүрт моон шуут-ла могап-шыяан. Оон-биле чергежештир Съезд кол ужур-дузалыг болзун деп күзээр болзувусса, азы биргээр чугаалаарга, чүртту партия аппаратын дамчыштыр башкарбайн, а ажылдап турар коммунистерни дамчыштыр башкарар болза, Чиңгине секретарының албан-дужаалы дакпырлаан турар ужурлуг деп бодаар-дыр мен деп, оратор демдегээн.

Бистиң чүртувустуң хөй миллион мусульманнарының мурнуңдан Ортаакы Азияның болгаш Казахстанның мусульманнарының шажың эргелиниң президиумунуң даргазы, муфтий депутат Мухаммад-Садык - ибн - Мухаммад-Юсуф чыяырганнары М. С. Горбачев дээш бадылаарынче кыйгырган, чүге дээрге ол совет улус дээш хөйүү кылган, моон соңгаар база ол ышкаш хөйүү кылыр дээрзинге бүзүреп болдур.

Берге үеде чүртпээн тур бис дең, депутат В. П. Хмель чугаалаан, шупутвуска чүрттаары берге-дир, ылаңгыя сибирьжилерге, ынчалза-даа бис бодап алган эргиделиг оруувустуң ортузунда чор бис. Моңу утказылаадыы-биле көрүп, эки бодап көрөэлиер, ынчангаш эде турғустуунушкунну катап эгелевес кылдыр, шак ынчаар кылыышпаан. Оны төнчүүлүге чедирип көрээлиер. Ынчангаш сибирьжилериниң мурнуңдан М. С. Горбачевтуң кандидатуразын бадылаашкынының дакзызынче кинрбшаан, СЭКП ТК-ның Чиңгине секретарының база ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Даргазының албан-дужаалдарын дакпырлаары дээш бадылаар деп саналдап тур мен.

В. А. Бирюков ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Даргазының албан-дужаалыңга Б. А. Ельцинниң кандидатуразын саналдаан.

Даргалакчы ону сагындырган, амдыызында М. С. Горбачевтуң кандидатуразын чугаалажыр көрүп турар болган, шала соолгүредир ескө кандидатураларны чугаалажы бээрге, саналдаарын сүмелээн.

Эстониядан депутат **М. П. Лауристин** мынча дең чугаалаан: Прибалтиканың улус-демократтыг шимчээшкинин хамыкты мурнай-да эде турғустуунушкунну камгалап, Михаил Сергеевичиниң демократчы баштың кылдыр көрүп туранын чугаалаксадым. Оон кандидатуразындан ескө альтернатива чок деп көрүп турар бис.

Бисте чамдык айтырыглар бар. Биргн айтырыг: Совет Эвилелиниң Конституциязында национальностың база түскай догуинаашкынының камгалалыңга кандыг юридиктиг болгаш политиктиг магадыладар чугула болуп турарыл?

Ийнги айтырыг: бистиң чүртувуска демократияның, эрге-хөөйлүдүг күрүпениң хегжүлдеи-биле кады шериглиң хамаатыг чоңга удур кедикчи хемчеглерге ажыглаары чүүлдешкек бе? Төлисиге болган өлүм-чидимниң шуптувус харааныраа-биле көөрүп турар бис. Оон-биле чергелештир мындыг айтырыг бар: демократтыг күрүпеге оңза сорулганың шериглериң чок болдурар дээр ветелдеңи силер канчаар көрүп турар силер, Михаил Сергеевич?

Үшкү айтырыг: Төлисиге шериглиң ажыглаар дугайында бодалды СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүннериниден ким баш бурунгаар билир турганыл? Силер бодунар опу кажан бидип алганыңарны билип алыксап турарывыс кончуг пйин.

Дорт болгаш дидим соруктуг кижи боорга, М. С. Горбачевту хүндүлээр болгаш үнелээр мен деп, депутат В. А. Бобликов чугаалаан. Биске ам ажылагыйжы, шимчептир кижи херек. Чогум-на ындыг кижи кылдыр Михаил Сергеевич бодуп көргүзүп шыдаан.

Амгы үеде чүртка партиялың дээди болгаш күрүне а-бан-дужаалдарын дакпырлаары чугула дээрзининг дугайында бодуның бодалын депутат илереткеп. Күрүпеге эде турғустуунушкун-биле кады партияның бодушта база эде турғустуунушкун эргежок чугула деп чүвеии ол демдегээн. М. С. Горбачевтуң кандидатуразын деткиири дээрге-ле политиктиг бижыт тур-руш үгланышкынын деткээп-дир. Политиканга чүвеии баш удур биилиимее болуурудан чоорту үгаан, үе-чадалап идегелдиг боор деп санаар мен деп, депутат медегээн.

Бодуның мурнунда ораторну деткинишаан, депутат **Ю. Б. Соловьев** Дээди Совет Даргазы биле СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары эрге-дужаалдан хостаар аргага хамаарыштыр ол хууда чүпү бодап турарын; Крымда туттуун турар чайлаг-дача дугайында чоруп турар чүгаа дугайында чүвү чугаалап болдурул; оон ат салганы-биле хүлээп алдынган чамдык шиитпирлер чоңга чүге четпейн турарын. Амгы бо үечадада президент-биле эң арыг, шынчы кижиниң база соңгулдалар чорудуунан тыптып келген чоңнуң күчүзүт шимчээшкиниңиң арасында эң чоок холбаа чугула деп, оратор демдегээн.

Баштыңчы эвес, а удуртукчу коллега съездиде соңгуттурун турар деп, депутат **Д. Э. Ивапс** айтыкап. Бир эвес маңаа дидим чоруук дугайын чугаалаар болза, Горбачевтуң дидим чоруу бистиң дидиммистең хамаарыжыр. Салым-чолдуң моон соңгаар кандыг болуру бистиң чоңну хөлзеэнп турар деп, оратор чугаалаан. Михаил Сергеевичиниң болгаш оон-даа ескө удуртукчуларның бистиң эвилелде дең эргелиг төөгүнээн күрүнелер, национальностың болгаш биче улустарның бот-башкарыр эргезиниң дугайын чугаалап турарын улуг соңгуургалдыг ёзуби-ле ноомтуп турар бис. Ынчангаш Михаил Сергеевичиниң мындыг айтыыг салыр болдп тур мен: Совет Эвилелиниң национальностың бот-башкарыыр эргезиниң моон соңгаар камгалаарын ол канчаар көрүп турарыл, биче улустарны камгалаар арганы канчаар көрүп тутарыл?

Болуның фамилиязын аза-ваан депутат соңгулда мурнупун кампаниязы чоруп турда, «Биске соңгулдалар мурнупун кампаниязы чорударынга шаптыктап турган партийжи бюрократияның бүгү күчүзүн, күжүн, кара сагыштыын, кадыг-дошкуның болгаш пдегел чогуур шыдаажыш арткеи кижилерниң мында барын чугаалаан. СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары албан-дужаалдан ойталаарыңче М. С. Горбачевну бистерииң, депутаттарның талаалыңдан албаадар болзувусса, ол өөрүзээл турбас чаяыг болур.

Чурттакчы чоннуң эвээш хандырылгалыг кезээ-биле шимчек хандырылгалыг кезээниң амыдырал деңнелии чоокшулаштырары чугула дээрзинче кичээнгей салыр талазы-биле М. С. Горбачевка күзээлгиниерии депутат Л. И. Сухов кылган. Силер дээш шын сеткил-биле бадылаар мен, Михаил Сергеевич, чүгде мээң ол саналымны өөренип көөрүн диледим деп, оратор чугаалаан.

Хуралды чорудуп турарының талазы-биле депутат В. И. Воскобойников санал бергеп. Ат салбаан бижиктер номчуп турбайн, санал-оналды кызыгаарларының дугайында санал киргинериниң аттарын адаары чугула-дыр деп айыткан. Кайы-даа депутатка сес алыр аргадан баэр. Ол М. С. Горбачевтуң кандидатуразын деткээн, ынчалза-даа күрүне болгаш партийжи удуртукчуларын эрге-дужаалын дакпырлаарынга удур болгаш.

Депутат Е. Л. Голованов, оон санап турары-биле алырга, бисте эде турғустуунушкунуң концепциязы ам-даа чок боол турар. Чүртту башкарып турар партияның концепциязы база чок. Ынчангаш партияның болгаш күрүпениң ийи дээди албан-дужаалын дакпырлаары частырыг болур деп, оратор санаан.

Комсомолдуң Енакиев хоорхомунуң бирги секретары, депутат **В. В. Гончаров** М. С. Горбачевка чоннуң идегелп кончуг улуг деп санап турар. Ындыг болзажок, оон санап турары-биле алырга, ол идегел бюрократсыг аппарат болуго ортумак звеноңуң политиказының уржуулдан сөөлгү үеде кудулап эгелээн. Амгы үеде чон ортузунга шуут кирип ажылдаар херек. ССРЭ-ниң Дээди Советиниң кезиг үеэгеи Даргазын массалыг информация чепсектерии улам долу ажыглаарынче депутат кыйгырган. Үргүлүү телекыйгырыгларны кылыры, телевидение болгаш радио дамчыштыр чон-биле сүмележирп чугула. Ол дээрге соңгукчуларның негелдези-дир деп, оратор чугаалаан.

Депутаттарның чамдык бөлүктери, чижээ, Москванын, Ленинградтың, Прибалтика республикаларының, боттарының санал-оналдарын чугаалаар үлүг аргаларлыг болдулар деп, Туркменияда Калининиң аттыг колхозтуң даргазы, депутат Р. А. Аллаяров демдегээн. Ынчаарга Кавказтың ийи төлээлекчиларинден аңгыза, Ортаа Азия-даа, Сибирь-даа, Ыраккы Чөөн чүк-даа ам дээрезинде бо бедик индирии ажыглавадылар. Өскө девискээрлер ышкаш, эвилелдепкеи республикалар база Съездиге төлөлеттинген турар ужурдут.

Гистиң делегациязыс М. С. Горбачев дээш бир эп-сеткилдиг бадылаар. Чүге? Чүге дээрге бистиң кол чедип алган чүүлдериивс — демократия, ажык-чарлыг чорук. Ол бүгү келир үеде чуртка аътчемниң элбекшилиинге чедирип келир.

Партия кежигүнү эвес-даа болзумза, бистиң партиявысты хүндүлээр мен деп, Үзбекистандан депутат Т. И. Каюмова чугаалаан. Үзбек делегациязының болгаш болуунуң соңгукчуларының өөрүүзиинден эш М. С. Горбачевтуң кандидатуразын деткип тур мен. Бо үлүг болгаш чымыштыг ажыл-херекке аңаа чедишкиннерии база кадыкшылды күзедиивс деп, ол чугаалаан.

Депутат **Н. П. Бехтерева** партия бөлүүнге бо айтырыгны чугаалажыр көрүп турда, М. С. Горбачевтуң кандидатуразын деткээнин чугаалаан. Амгы байдалда бо ийи албан-дужаалды дакпырлаарын херек кырында бистер оон негээр ужурлуг турган бис. Кандыг соңгулдаларны эртжениистп, чүртта байдалды эки билир силер, ол ийи албан-дужаалды дакпырлаарының кайы хире чүтулазын база билир силер. Мен бодаарымга, моон ескө санал турбас ужурдут.

Херээжен кижи болганымда, Р. М. Горбачеванын бистиң чүртувустуң делегейге чедишкиннериие, бистиң чазаавыстың делегейге чедишкиннериие киирип турар улуг ролюн демдегледвес аргам чок деп, депутат демдегээн.

Эстониядан депутат **Е. В. Коган** эде турғузуушкун чорудулгаларының национал айтырыгта чүткүлдүү-биле киржип эгелээнинче кичээнгейии утпаидырган. Ол мынчага чедир кестүп көрбээн нарын байдалдыг апарган. Бистиң шуптувусту дувүреткеи ээлээн каш болуушкуннар болгулаан. Ындыг чүүлдер соксаваан, ам-даа үргүлүлеп турар. Бо айтырыг талазы-биле Прибалтика база-ла берге девискээр боол турар, ындыг чүүлдер шуут иедерел, көскүдеииеи турбас-даа болза.

Ынчангаш националдар арасында харылзаалларга хамаарыштыр коичут кичээнгейлиг шыкаш, эвилелдепкеи республикалар база Съездиге төлөлеттинген турар ужурдут.

Гистиң делегациязыс М. С. Горбачев дээш бир эп-сеткилдиг бадылаар. Чүге? Чүге дээрге бистиң кол чедип алган чүүлдериивс — демократия, ажык-чарлыг чорук. Ол бүгү келир үеде чуртка аътчемниң элбекшилиинге чедирип келир.

Партия кежигүнү эвес-даа болзумза, бистиң партиявысты хүндүлээр мен деп, Үзбекистандан депутат Т. И. Каюмова чугаалаан. Үзбек делегациязының болгаш болуунуң соңгукчуларының өөрүүзиинден эш М. С. Горбачевтуң кандидатуразын деткип тур мен. Бо үлүг болгаш чымыштыг ажыл-херекке аңаа чедишкиннерии база кадыкшылды күзедиивс деп, ол чугаалаан.

Депутат **Н. П. Бехтерева** партия бөлүүнге бо айтырыгны чугаалажыр көрүп турда, М. С. Горбачевтуң кандидатуразын деткээнин чугаалаан. Амгы байдалда бо ийи албан-дужаалды дакпырлаарын херек кырында бистер оон негээр ужурлуг турган бис. Кандыг соңгулдаларны эртжениистп, чүртта байдалды эки билир силер, ол ийи албан-дужаалды дакпырлаарының кайы хире чүтулазын база билир силер. Мен бодаарымга, моон ескө санал турбас ужурдут.

Херээжен кижи болганымда, Р. М. Горбачеванын бистиң чүртувустуң делегейге чедишкиннериие, бистиң чазаавыстың делегейге чедишкиннерииге

ШИЛИИШКИННИҢ БОЛГАШ ШИИТПИРЛЭЭРИНИҢ ОРУУ

(Төнчүүр. Уламчызы 1-гн, 2-гн арныларда).

Бис ам эрге-чагырганы каттыштырарының болгаш чарарының дугайында чугаалажып турар-дыр бис. Ынчалза-даа ёзулуг, бүрүн эрге-лиг Совет эрге-чагырга чок турда, оон дугайында канчап чугаалажып болурул? Кажан эрге-чагырганы бүрүнү-биле Советтерге дамчыдып берипкенивисте, ону быжыглаавыста, чүгле ынчан эрге-чагырганы каттыштырарының болгаш чарарының дугайында чугааны чорудуп болур бис. Бөгүн эрге-чагырганы дамчыдарының дугайында чугаа чоруп турар ышкажыл. Ынчангаш бистер ам ону шиитпирээли.

Улус депутаттарының съездиниң ажылын үргүлүүлээн.

ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Даргазының албан-дужаалынга М. С. Горбачевтуң кандидатуразын чугаалажып көрүп турган үеде депутаттарның көдүрүл келгени хөй санныг айтырыглары-биле холбаштыр **М. С. Горбачев** Съездиге чүве чугаалаан.

Бо талда бооп турар болуушкуннар бистиң шуптувуска чаа чүүлдер болур деп, М. С. Горбачев чугаалаан. Мен ону кайы-даа талазындан, кандыг хевирлиг бооп турарындап-даа алгап көөрге, эде тургустунуушкуннуң бурунгаарлап бар чыдарының бүзүрелдиг бадыткалы кылдыр үнелексээр мен. Принципналдыг ёзулуг-биле алырга, бистиң шилип алтынывыс бо орукка: эде тургустунуушкунга демократчыдылганың принциптеринге бистиң шиитпилевисти чаартымынга, ажык-чарлыг чоруккa, кижиниң хүндүлелдиң ёзулуг-биле көөрүнге бистиң шиитпилевисте кижи бүрүзүн алларжыдып көдүрериңге бердингенимпи, чүүн-даа мурнунда силерге бүзүредиксеп тур мен. Бо углавышкынга бердинген мен, ынчангаш өске политиканы чорудуп шыдавас мен. Ол дугайын эштер билгеп турар ужурлуг. Мен ам тодаргай чүүлдер дугайын чугаалавайн тур мен. Бир эвес силер айтырыгны шиитпирлептер, соңгуушкун болу бээр болза, ынчан тодаргай чүүлдериң дугайында чугаа болу бээр апаар. Ам ниитп принцип талазы-биле бодумнуң туружумнуң дугайын чугаалап көрейн.

Деткинишкин дээш эштерге четтирдим. Ону эскерип тур мен. Ол маңаа илереттивдиң. Мээң ажылымның стилин көрүп тура, эскерген чадапчок боор силер, чүвени бюрократсыг үзамдыктырып туруп бээр чоруктарга, бюрократизм, чондан Хоорлур, хагдынчак чоруктарга хөңнүм чок дээрзин силерге бүзүредип тур мен. Ындыг чүүлдерни сеткилимниң ханызындан үлүзеп албас мен. Ындыг бүзүредимни бодумнуң ажылымга, шыдаар шаам-биле боттандырып чоруур мен. Чуртка чугаалажымшкып дээш, чоннуң бүгү кезектерп-биле, бүгү хөй-ниитп шимчээшкиннери-биле партияның чугаалажымшкынары дээш туржуп турар мен. Ындыг чугаалажымшкынар чамдыкта берге, олар чамдыкта бистиң кол үнелиг чүүлдеривисти болгаш бистиң чаалап алымшкыннарывысты уттуп турар-даа болза. Ындыг болганда бистиң чуртувуста бооп турар бүгү чүүлүнүң дугайында чугааны бистер кыдыр ужурлуг бис. Ол бүгүнү ажыглаары — кол чүүл.

Кажан мени чурт дискуссия клуву болуп бар чыдар деп буруудады бээрге, мынча деп чугаалаксаар мен: бистер шуптувус демократизмга өөренип турар бис, шуптувус өөренип турар бис. Бистер политиктиг культураны амдаа тургузуп, демократияның чүүлдерин ам-даа шиңгээдип ап турар бис.

Ийет, бистиң частырыгларывыс хөй. Сеткил-сагыш хөлзээшкиним эмин эштиң хөй бооп турар. Политикага бодуп тогдунуушкун, эрү көрдүпер чоруун, карыырсын туруштарып хандырып алыры болгаш өске-даа бодалдар-биле чамдык кижилер опу ажыглап турар. Канчалза-даа чогуур байладлы олар тодаратпайн турар. Ажыл-херектиң оон өскээр чорудуп шыдавас бис деп бодап тур мен. Оон башка бистиң бодувустуң чоннувуска, оон алыс утказы болза ажылчы чоннуң тургузуу болган ажылчы чонга түргүзуг болур социализмге бүзүреввиссе ол апаар. Ынчангаш бистер ол оруктап чоруур, дуржулганы чедип алыр ужурлуг бис.

Эде тургуступуушкун аар чоруп орар дээрзин билдингир. Меңээ медээлер четпейн турар боор деп чуртта чүү бооп турарын база-ла билбес деп санап турар кижилерге билиндирип, ажыы-биле чугаалап казып, эштер. Оон туржук, бир болган таварылганың дугайын база билир мен: Москвага сөөлгү автобуска хоочупнар ыындыг «өскү агитациянны» тудуп алган чорун организаар — Брежневтиң хөрек чүүрүнде орденнер кадаан, Горбачевтуң хөрек чүрүүнде талоннар кадаан. Бооп турар бүгү чүвени билир мен. Харын-даа силерден хөйну билир боор мен. Силерниң шуптувустан кайын хөйну билир мен, бир эвес кижи бүрүзүнге хамаарышпаан — Брежневтиң хөрек чүрүүнде орденнер кадаан, Горбачевтуң хөрек чүрүүнде талоннар кадаан. Ынчангаш ол ыяшта-ла, ам-даа ынчангаш, ам-даа ынчангаш, ам-даа ынчангаш

ХАН ТӨРЕЛ БОЛГАНДА

Бежен чылдарның эгезинде төрээн дыладан еске кичээл бүрүзүн ийи башкы эртиперер турган: бирээзи — эртемни өөредир, өскени — ону очулдурор. Сөс билбес өөреникчилерге ону шиңгээдип алырының берге турганы, үс-шактың, кижи күжүнүң, шалыптөлевирниң болгаш еске-даа чарыгдалдарның ынчан хөй болуп турганы чугаажок.

Самагалдайга орустаар кижилер тывылбас, школага хелемчилер чедиппес турган. Ол үеде акым Хөпеек садыгның түр курузун доскаш, райпога ажылдай берген. Чеди чыл школалыг чаа дооскан хирезинде, та каяа, та канчан өөренип алган кижи ийик, орустаары шору. Районо эргелекчизи Оюн Дүмбүү кайыын бээр чугаалажып, комсомол райкомунга чедирип тургаш, Хөпеектиң школага хелемчилээрин чөпшээредип аскан.

Ботаника биле химияны чаа башкы башкылай берген, адыш Нина Алексеевна дээр. Бала комсомолчу. Хелемечизи—Хөпеек. Олар ол олчаан чарылбаннар, чайын өглениип алганнар. Мен ол өг-бүледен ийи кижиниң эртем кандидаттары аттарыны камгалап алганын, ам бирээзиниң бо чайдан бээр аспирантура доозуп кээрин, бир кижиниң Тыва АССР-ниң школаларының алдарлыг башкызы болганын, черле оларның ажылын болгаш амыдыралын чугаалаар сорулга салбадым: херек — еске.

Чоокта чаа ол бажыңга орарымга, чеңгем бир ном ап берди. Кадыг карттыг, 270 арынныг, адын «Свидание» дээн. Иштики арнында, тывалаарга мынча дээн түрескээл бижиктиг: «Эргим Нинага, оон уругларынга болгаш уругларының уруглаарынга Тыва черге ужуражыкыже! Бо номнуң авторларының бирээзин Ю. Бугровтан. Курск».

Ук номда Төп Кара хөрүнүүг (Липецк, Воронеж, Белгород, Курск, Тамбов) областарның шүдүкчүлериниң болук-болук чогаалдары кирген. Юрий Александрович Бугровтуң база. Ол Горький областың Болдиниге төрүттүнген. Ленинградтың прибор түдүүнүң институтун доозуп, Курскиниң заводтарының бирээзинде конструктор. Оон чогаалдары «Подъем», «Уральский следопыт» сет-күүлдерге, «Литературная Россия» болгаш еске-даа солунналарга үнүүлээн. Ол ам ужар чүүл заводунда «Спектр» чечен чогаал каттыжыышкының ол беш чыл удуртуп турар. Юрий Александрович бодувуң сактыышкынынга мынчаар бижээн.

«Василий Копейл — алыс тыва, а мен — ёлүүт орус, ынчалзажок хөй төрел бис. Дүнмам Нина Вазникиге институт дооскаш, тыва уруглар өөредири-биле кайда-чүде Самагалдай дээр черге чеде берген, чүве. Үш чыл хуусаалыг чораан, үжендертен чыл чедип, бүгү назынында мында арты.

Василийге баштай Ниитилел эртемнериниң академиязынга өөредип турар үеде ужураткан мен. Оожум, томаанныг, ынчалзажок шиитпирлиг кижи чүве. Орус дылды тергиин билир: бижип-даа, чугаалажып-даа. Бир катап «Марьино» санаторийдеп бистиинге көрге, шулуктерим номчуп берлим. Бодү согаал бижип чораан, та чообаап кижи, а мээң шулуктеримни аажок түрлыг сайгарды, харын канчаар бижиирин бедик сүмеледи. Ол бүтү мейи кайгадыпкан. Оон бээр тыва культураның хөгжүлдезинге хайгаарал, делегей культураның байлакшыткан Надя Рушеваның дугайында бедик каш шүдүк бижидим. Ындыг чонбиле хан төрел болганымга чоргаараныр мен».

Найыралдың холуун сунган орус шүдүкчү. Курсиниде «Спектр» чечен чогаал каттыжыышкының удуртукчузу Юрий Бугровтуң «Хуу-салым» деп шүдүүн бодумнуң очулган-биле номчукчуларга бараалгаттым.

Кара-Күске ЧООДУ.

ЧУРУКТА: Ю. Бугровтуң чечен чогаал каттыжыышкының ылгавыр демдээн ужудукчу-космонавт ГЛАЗКОВКА тыыскы тур.

Найыралда кызыгаар чок

САЛЫМ-ХУУ

Хуу-салым чамдыкта
Хүтбай кадай чаңы-ла:
Моцартты хораннаат,
Могаткан бооп хөлүйжүк.

Харлыг кыжын шүдүкчү
Кара хемге боолаттыр.
Хайлыг салым, өөрээ дег,
Каткыыш төп, ойнажык.

Рушева Надяны ол
Ужурлаткан болбаспе.
Оскундурган бийиңи
Ол-ла бачаан баржык чоп.

Ынчалзажок ажылы
Ынакпылы өлбежик:
Пушкинни магадаап,
Буукаашывыс чазыгчык.

Хуу-салым чамдыкта
Хүтбай кадай чаңы-ла.
Өшпес алдар күүлүүт:
Өжүккен дег, чүртүй бээр.

ССРЭ — бистиң ниити чуртувус

ШАРОРА — ИЙИ ЧОННУҢ КЫЗЫ

Грузияның Телави хоорайының чүрттакчызы Вахтанг Басилашвили эртекен чанын Таджикистанның Гиссар районуна чер шимчээшкинин бооп, ол черниң чүрттакчылары өлүмчитиптиг, улуг когаралга таварышканының дугайында медээни дыңнаат, аймык-халапка таварышкан чонга дузалажыр дээш еске эп-сөөруубиле кады ынаар чоруткан. Өске республикалардан келген эки турачылар чер шимчээшкининден батканы улуг көпкелерге хөмүрге бастырган бажыңнарны калып аптап, бертилип-бежелеген болгаш ышбиле барган кижилерни ушпаа ап турган. Көшкеге таварышкаш, бүстүп дүшкен бир бажыңның калбак бүзүндүлүүнүң адаанга төрүттүүге-ле алды хире хонган чаш уругнуң чанаа бооп дириг тывылганының дугайында чугаа дыңналы бергеш.

Вахтанг оңу дыңнай сал-ла аңаа чеде берген. Шынаа-ла, бичии чаштың дунукусургай аларган ыглаан үнүн ол дыңнап каап, иштин-хөнүү коптарлы берген. Уругнуң аландезиниң кайызынын-даа чок апарганын киплактың чүрттакчылары бүдүү чугаалажып, карактарының чажын чодуп каап турган. Бичии чаштың шуут өскүс артканын биилип алгаш, Вахтанг мындыг дилегни кылган:

— Хүндүлүг чонум, силерда болза, мен-даа болдумза, даглыг чер чүрттүг улус-тур бис. Бо бичии кижиниң меңээ берип көрүнер. Чангыс кыстыг улус бис, аңаа дуңма, а биске хеймерек болгай аан. Чөпшээрептер болдунарза, доп-дораан кадайымче телеграммадан чорудуптайн.

...Үредип бузулган суурнуң улуг кижилери бөлдүүчүп алган, элээп-не чугаалапканнар. Оон соонда эң улуг нандыгларның бирээзи аңаа чоокшулаш келген.

— Сеткил-чүрээң даглыг черниң хады дег, арыг-чаагайдыр, оглум. Мындыг янзылыг дугуруштувус, шын биилип ап көр, болуп-даа билир боор сен — даглыг чер чүрттүг чонуң салган чоруур чаңчылыы. Даглыг чер чүрттүг кижиниң төрел-дөрүүлүг үстүп төнүп калбаанда, ол кажанда-даа чаасканаарас, өскүс болбас түве болгай. Ылаңгыя өскүс арткан бичиилерни аал коданындан өскээр чорутпас улус бис. Бо бичии түвениң чоок кижилеринден даайы боор ool артып калган. Ол моңу азырап алыр апаар. Хөмүдэн, бистиң бүрүүдэтпейн көр, оглум. Ол ool-биле танышкын алгаш, алышкылар боол алыпар. Ынчангат бо чаш база сээн кызың апаар.

...Грузин, таджик ийи ool ол чеңге алышкылар болуруңуң суурнуң чонунуң мурнунга даңгыраан бергеш. Ынчаарга ам бичии кижиниң кым деп адаа азыры арткан. Орус, грузин, таджик аттар дыңналып-ла турган. Черле таарлыр ат тывылбастаан.

Демги кыраан мындыг санаалы киирген:

— Чонум, өске черлерден дузалажып келген хүндүлүг ooддарым. Бо суурну Шарора деп адаар болгай. Хаңы уткалыг чараш ат. Кызымыстың суурувус ады-биле адап алыңыздар.

Аңаа турган чон адыш часкап, чөпшээрешкен. Шарора дээрге чаптанчы дээн сөс. Бичии уруг мындыг аттыг болган.

Телави хоорайда үк фабриказында иристеп ажылдап турар В. Басилашвили чанып келгеш, база бир кыстыг болганының дугайын чоок кижилеринге, кадыг ажылдап турар өөрүнге төнүп бергеп. Удаваанда ол чугаа хоорайга тараан. А фабриканың коллективи Шарораның адынга агар санны ажаалга кассазынга ажыткан — бичии кижи өлүп келгеп, өөренип, эртемсүргүул чедип алырынга база егленип-баштанырынга акша-көпеек черек апаар болгай деп, коллектив кежигүннерге дугуруушкан. Удаваанда Телави хоорайга «Шарораның фондузун» деп фонд тургустуна бергеп.

В. Басилашвили кадайы-биле кады чоокта чаа уруушка четкеш келгеннер.

Г. ГРИДНЕВА,
СЭТА-ның корр.

ХӨҢНҮМ ЧАЗААР ХӨӨМЕЙ, СЫГЫТ

(КЫСТАР ХӨҢНҮ)

Хөөмейиңге, сыгыдыңга
Хөңнүм чазап алыксаар мен—
Көвей хемнер, харлыг сыннар,
Көктүг шыпааң көстүп келир.
Кешкен булут ораттыңып,
Хөлдүг чалгыың кырлай бээр
мен—
Эштип ойпаан эжеш куулар
Эдип ырлаан, өпейлеп көөр.
Сыгыт, хөөмей дыңпаавымда
Сыннар кырлап хараксаар
мен—
Күзел чалаң чалгыныңга
Хүнче бедип ужугар мен.
Хөңнүм арай уяраксаар.
Хөйну бодаан ыңдыг мен бе?
Чүрек көзүң хөрлээдедип
Чүге мени хөлеедир сен.
Өгбелерим үнүн маңап.
Өскен чүртүм хадыы тыңгаш.
Чуланы хып чүрек ырлаар
Чүрттелгага ыңаам демдээ.

Алексей АРАПЧОР.

ЫРЫ БООЛАТТЫРБАС

(ПАРОДИЯ)

...Борбак чүрээм бора хек дег,
Бооладып кагбаан шаанда,
Чараш куштуң төнмээн ырын
Сактып чораан, ырлап каар
мен.

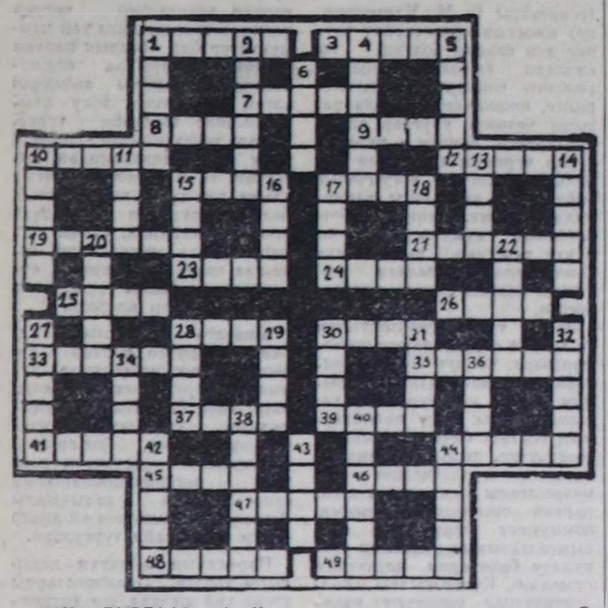
Антон УЕРЖАА.

• • •

Каржы кижи боолап каггаан
Бора хектиң көзергенчиин!
Бойдус төлү хөөкүйге
Качыгдавас арга-ла чок!
Ындыг-даа бол, бодалыңның
Ындазында хиреллиң аа!
Чиирткен дериң кулугурга
Шиитке.ің кайы чүвел?
Ыры черле боолаттырбас,
Ырак-чоокка чаңгыланыр.
Амдыы куштуң төнмээн ырын
Ажы-төлүү улаштыраар.

Түлүш КАРЫМА.

КРОССВОРД

УЗУН ДУРГААР: 1. Үнелиг казымал байлык. 2. Өг эдилеля. 4. Өөрүшкүнү илередир сес. 5. Тывада суур. 6. Буга суу. 10. Акша болгаш үнелиг яске-даа чүүлдер шыгжаар хаваржак. 11. Бодалдың төнчүүл илередири. 13. Арааган ан. 14. Кавказ улуғаунуң оюну. 15. Сварылганың үнелиг биледи. 16. Бода мал. 17. Тудугжунуң керексели. 18. Хостылга ортулуу. 20. Россияда хем. 22. Улуг суг. 27. Красноярск крайда хоорай. 28. Дүүгаат ан. 29. Шериг кезээ. 30. Аарыг ады. 31. Будук. 32. Тыва эк чем. 34. Австрияда хоорай. 36. Черниң хевири. 42. Байырлал. 43. Тыва шииде кол маалыг. 45. Малдың чаш төлү. 38. Пес аймак. 40. Телевизор марказы.

ДООРА ДУРГААР: 1. Күшежилге хүндүткел. 3. Шаанакы чагырыкчы дужаал. 7. Терек. 8. Өг кезээ. 9. Онгар. 10. Цирк артизи. 12. Соок чепсек. 15. Тывада хем. 17. Үнелиг тывыш. 19. Шөлдээлыг тыва от. 21. Практа хоорай. 23. Сап адыг. 24. Аяпиыг каас-чараш хеп дугайында журнал ады. 25. Тывыш. 26. Малдың чүүшү. 28. Араатан күш. 30. Уран чүүлдүн хевири. 33. Бүгү-ээледелдин XIX партия конференциязынга Тывадан делегат. 35. Дуруум. 37. Мал иштин-хырыындан тывыш чоннуң кызыр хүндүлүг чеми. 39. Бойтустуң каас булуңу. 41. Дамейлешкек аттар. 44. Бойтуста түве ады. 45. Кожа чүрттүү ажыг суксуну. 46. Частиер бүтүмел. 47. Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Ыраажы. 48. Чырык дүн. 49. Шыгыы балыктаа.

Кроссвордту Татьяна ООРЖАК тургускан.

КОНЧУГ УЛУГ ОГУРЕЦ

ПАРИЖ. Ирландия Бонет дээр уругвай кижиниң өстүрген огурезин огурецтер аралыында рекордсмен деп дүрүм бадыгаар адап болур. Деңнээн 21 килограмм болгаш узуну 110 сантиметр чедип турар огурецти ол бодуңуң огородунга өстүрүп алган.

Франс пресс-информация агентвделиниң дыңнадып турары-биле алырга, огород өстүрүкчүү кандыг-даа чемнерчидилгелерни ажыглаваан болгаш ол кайгамчык погаанны аңаа үредилинден өстүрүп алган. Ол боду Артигас деп суурда чүртээп турар, бо огурецтиң үредилинин ооң өөнүү берген.

БЕДИК БАЖЫҢНАР

ПЕКИН. Сөөлгү он чылларда КЧР-да бедии 75 метр чедип турар 109 ажыг бажыңнарны тудуп дооскан болгаш тудуп турар. Пекинде, Шанхайда, Шэньчжанда бедии 200 метр чедип турар 10 бедик бажыңнар көстүп келген. Бедик бажыңнарны чүгле администрativтиг бажыңнар эвес, харын чүрттээга бажыңнары кылдыр ажыглап турар.

Эң улуг хоорайларның амгы үедеги архитектуразында бедик бажыңнар улам-на көскү черни эзлеп турар болуу бергеп. Оларны тудуп турары хоорай тудуунуң шалгын билдизини-биле кыынтаалдар, инженер талазы-биле чаагайжыдыганың чепсек-херекселдерин чогумчалыг ажыглаар, транспорт шимчээшкинин организастап чорудар, амгы үениң цегелдеринге дүүшкек инфраструктураны тургузар арганы берип турар.

АҢАА ЭВЕС СУРГАКЧЫЛААШКЫН

БЕРЛИН. 365 метр бедикче аңаа эвес сургакчылаашкыпче Герлиц хоорайның (Дрезден округ) инженерлериң болгаш техниктериң бөлүү чорупкан. Олар Берлинниң сурагжаан телесуургазының бажыңче түнер ужурлуглар. Ону Александерплац кудумчуда турғускан.

Чээрби чыл иштинде ол бодуңуң хүлээлгезин коңчуг эки эрттирип келген. Ол болза, ГДР-ниң найысылалының эң солун черлериниң бирээзи болуп турар. Специалистериниң бодап турары-биле алырга, ооң «кадыкшылыын» ылавылалдыы-биле шынчилеп көөрү эргежок чүгүлә болу берген. Ооң фото-чуруун база кылыр ужурлуг.

Баш дескине бээр ындыг бедикке ажыл бөлүүн эвес болгаш айыылдыг. Хеп-хенертеп болгулаар хат коңчуг шаптыктап турар. Ынчангаш ол бөлүкке дуржулгалыг альпинистерни киирген. Оларның кайызы-даа бодуңуң код тускай эртеминден ажыда, бажың кыры шывар база тускай эртеминг болуп турар. Телесуургазы шынчилеп турар үеде ооң профилактиктиг септелгезин база чорудар.

(СЭТА).

ХӨӨРЭЭРНИҢ БАШТАЙГЫ УЖУРАЛЫ

Кара чажымдан тура чудукаре өлүп, оон мал-маган алыпап, тараа-быдаа тарып, аңнап-меңнеп чүрттап келдим. Мен хөөкүйүң чүнү кылбады, каяа чорбады дээрил аан. Та чүге-ле ийик, уруг-дарыг, улуг-биче кижилер: «Солун чугаадаң, бир чүведен хөөреп көрем. Шынчыг»—дижип, эп-тем-ле аярежи бээрлер. Чежемейиңип-даа чай чок далажып чораан, «Чажам» дивейн, коргулчуг ужуралдарга таварыжып, оортан тын мендп чайлап чораанымны болгаш хөктүг таварылга болгулаанын көвүк дег хөөретпейн, кара шынын оларга чугаалап бээр чордум. Мени ам кээп Хөөредир дижип, шолалаарлар-дыр. А мен хөөкүн аян-демнин тыпсын берген Шынчык деп чиңгине аңаага демей-ле шынчы боол артып каап мен. Ам херек кырында болган башгайгы ужуралымны чугаалап бээйн, оны база хөөреткен доор силер бе?

Франс пресс-информация агентвделиниң дыңнадып турары-биле алырга, огород өстүрүкчүү кандыг-даа чемнерчидилгелерни ажыглаваан болгаш ол кайгамчык погаанны аңаа үредилинден өстүрүп алган. Ол боду Артигас деп суурда чүртээп турар, бо огурецтиң үредилинин ооң өөнүү берген.

БЕДИК БАЖЫҢНАР

ПЕКИН. Сөөлгү он чылларда КЧР-да бедии 75 метр чедип турар 109 ажыг бажыңнарны тудуп дооскан болгаш тудуп турар. Пекинде, Шанхайда, Шэньчжанда бедии 200 метр чедип турар 10 бедик бажыңнар көстүп келген. Бедик бажыңнарны чүгле администрativтиг бажыңнар эвес, харын чүрттээга бажыңнары кылдыр ажыглап турар.

Эң улуг хоорайларның амгы үедеги архитектуразында бедик бажыңнар улам-на көскү черни эзлеп турар болуу бергеп. Оларны тудуп турары хоорай тудуунуң шалгын билдизини-биле кыынтаалдар, инженер талазы-биле чаагайжыдыганың чепсек-херекселдерин чогумчалыг ажыглаар, транспорт шимчээшкинин организастап чорудар, амгы үениң цегелдеринге дүүшкек инфраструктураны тургузар арганы берип турар.

АҢАА ЭВЕС СУРГАКЧЫЛААШКЫН

БЕРЛИН. 365 метр бедикче аңаа эвес сургакчылаашкыпче Герлиц хоорайның (Дрезден округ) инженерлериң болгаш техниктериң бөлүү чорупкан. Олар Берлинниң сурагжаан телесуургазының бажыңче

Саглының Дүжерлик чүрттүг даайым ашактан: «Бир көш тараадан эккеп көр, чээн оол»—дирткен дамчыыр сес келдя. Тос-тостуң соок кыжы турза-дээ, палыдай берген күжүр даайымны көөр-гээш, аът коштап ал-ла, дың чаваскаан. Улус-Чыраакының ары ап Шокар-Тайга колдуунга ара хонуп алган, эртенинде ону ажып баткаш, улуң калбак сайыраы кежип келдим. Дүжерлик хоюуг мынаарла, Моол чүрттүнге ыйлыдың бады баргап чыдыр. Чонпуң «Сагыш ышкаш чүве болза, Сагды ышкаш хоюг болза!» дижир черн бо-ла болгай. Чыжыңарны чүгле администрativтиг бажыңнар эвес, харын чүрттээга бажыңнары кылдыр ажыглап турар.

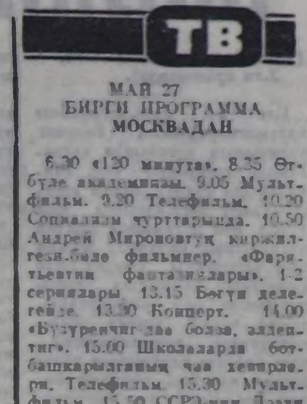
Эң улуг хоорайларның амгы үедеги архитектуразында бедик бажыңнар улам-на көскү черни эзлеп турар болуу бергеп. Оларны тудуп турары хоорай тудуунуң шалгын билдизини-биле кыынтаалдар, инженер талазы-биле чаагайжыдыганың чепсек-херекселдерин чогумчалыг ажыглаар, транспорт шимчээшкинин организастап чорудар, амгы үениң цегелдеринге дүүшкек инфраструктураны тургузар арганы берип турар.

АҢАА ЭВЕС СУРГАКЧЫЛААШКЫН

БЕРЛИН. 365 метр бедикче аңаа эвес сургакчылаашкыпче Герлиц хоорайның (Дрезден округ) инженерлериң болгаш техниктериң бөлүү чорупкан. Олар Берлинниң сурагжаан телесуургазының бажыңче

Саглының Дүжерлик чүрттүг даайым ашактан: «Бир көш тараадан эккеп көр, чээн оол»—дирткен дамчыыр сес келдя. Тос-тостуң соок кыжы турза-дээ, палыдай берген күжүр даайымны көөр-гээш, аът коштап ал-ла, дың чаваскаан. Улус-Чыраакының ары ап Шокар-Тайга колдуунга ара хонуп алган, эртенинде ону ажып баткаш, улуң калбак сайыраы кежип келдим. Дүжерлик хоюуг мынаарла, Моол чүрттүнге ыйлыдың бады баргап чыдыр. Чонпуң «Сагыш ышкаш чүве болза, Сагды ышкаш хоюг болза!» дижир черн бо-ла болгай. Чыдакы чагырыкчы дужаал. 7. Терек. 8. Өг кезээ. 9. Онгар. 10. Цирк артизи. 12. Соок чепсек. 15. Тывада хем. 17. Үнелиг тывыш. 19. Шөлдээлыг тыва от. 21. Практа хоорай. 23. Сап адыг. 24. Аяпиыг каас-чараш хеп дугайында журнал ады. 25. Тывыш. 26. Малдың чүүшү. 28. Араатан күш. 30. Уран чүүлдүн хевири. 33. Бүгү-ээледелдин XIX партия конференциязынга Тывадан делегат. 35. Дуруум. 37. Мал иштин-хырыындан тывыш чоннуң кызыр хүндүлүг чеми. 39. Бойтустуң каас булуңу. 41. Дамейлешкек аттар. 44. Бойтуста түве ады. 45. Кожа чүрттүү ажыг суксуну. 46. Частиер бүтүмел. 47. Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Ыраажы. 48. Чырык дүн. 49. Шыгыы балыктаа.

Кроссвордту Татьяна ООРЖАК тургускан.

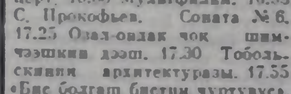

МАЙ 27
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 Өтбүле академиязы. 9.05 Мультфильм. 9.20 Телефильм. 10.20 Социализм чурттарында. 10.50 Андрей Мироновтуң киржилтезиг-биле фильмнер. «Фантазиялар». 1-2 серилдары. 13.15 Бөгүн делегейде. 13.30 Концерт. 14.00 «Бүзүреачиг-даа болза, алдептиг». 15.00 Школаларда ботбашкарылганың чаа хевирлери. Телефильм. 15.30 Мультфильм. 15.50 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 16.00 РСФСР-ниң алдарлыг артизи, уругларның «Весна» деп ниитил ыры школазының директорту болгаш уран чүүл удуртукчузу А. Пономарев-биле ужураажышкым. 17.45 «Херээженнин амыдыралындан 15 минута». 18.00 Концерт. 19.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 19.40 9-ку студия. 20.40 «Телекөрүкчүүнүң спутниги». 21.00 «Үе». 21.35 Мультипликацияда шоодуг. 22.05 «Кандыг чурттан тур силер?». РСФСР-ниң алдарлыг артизи Е. П. Петросяниң концерти. 23.50 Медээлер. 23.55 —00.50 Днепродзержинскиде «Битва» музыканың I делегей фестивалының дугайында.

ИЛИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 «Кедээдеп дамчыдыгар». 9.20 Концерт. 10.15 Делегейниң эң улуг музейи. Лувр. 10-гу серизы. 10.45 Фильм-концерт. 11.45 Мультфильм. 11.55 Музыка телевбонементизи. Импровизация оранында. 13.10 «...16 харга чедир болгаш оон улуг иезы». 13.55 Концерт. 14.10 Телефильм. 14.30 «Мен истекчи мен...» Уран-чечен фильм. 15.55 Концерт. 16.30 Мультфильм. 16.55 С. Прокофьев. Соната № 6. 17.25 Олал-оваак чок шимчээшкин дээш. 17.30 Тобольскиниң архитектуразы. 17.55 «Бис болгаш бистиң чүртүвус». 18.25 Хостуг хүреш. Делегей кубогу. АКШ-тан дамчыдыгга. 19.10 «Идегел оруу-биле». Телефильм. 19.40 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 19.55 Баскетбол. АКШ чемпионады. 20.55 Реклама. 21.00 «Үе». 21.35 Эвиледдеткен республикалар студиялары. Уран-чечен телефильм. 1-2 серилдары. 23.40 — 00.30 Томскиден музыкалыг дамчыдыгга.

МАЙ 27-ДЕ

«ЧАЙЫРАЛ»: «Роман с камнем» 9.00, 11.10, 15.00, 17.10, 19.30. «Приключения Спаса и Пеши» 13.20 шактарда.

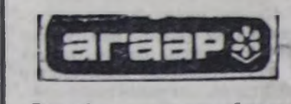
ВИДЕОЗАЛ: «Бобби» 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киносборник 121» 9.40, 12.00. «Похищение в Тютюрлистане» 11.00, 13.50. «Кинг-Конг жив!» 15.30, 17.40, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Офицер с розой» 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Враг мой» 14.30, 16.20, 18.10, 20.00 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Долгая разлука» 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

Республикага кезек булуттаар. Чамдык черлерге дымыралыр чаастаар. Дүне чагбас. Соңгу-барымын үүктен хаттың дүргени секундада 7—12 метр. Дүне 10—15, чамдык черлерге 1—6 градус, хүндүс 22—27, чамдык черлерге 13—18 градус чылыыр.

Кызылга кезек булуттаар. Чагбас. Дыңмырзыр чадавас. Соңгу-барымын үүктен хаттың кижү секундада 7—12 метр. Дүне 10—15, хүндүс 25—27 градус чылыыр. Агаарның бөлыңныкыны 707 миллиметр, а өл-шыты 27 хуу.

Буряадыяның күүгенниң хореография училишезинге (балет артизи мергежил талазы-биле) сургуулдар хүлээп ап эгелээнин Тыва АССР-ниң Культура министерствозуң чаңдап тур. Училишеге 3 классты дооскаш, 4 классче шилчээн уругларны хүлээп алыр. Аңаа уругларын өөредиптир күзээлер май 25-тен 31-ге чедир бүгү ажыл хүнүнде хөгжүм-шин театрынга 15 шактан эгелеп кээп болур.

Айтырыгларны Культура министерствозуның кадрлар киллээшкидер бөлүгүн алыр. Оон телефону 3-23-83 болгаш 3-23-82.

Редакторуң орлакчызы
К. К. САТ.

467000. Кызыл хоорай. Красноармейская, 100 Индекс 54241

ШЫН — ТЫВА АССР-ниң Ленин үнүүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының территориялар талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин база Крайченко кудумчузу, бажың № 1.

Чаттаг № 282. ТС—00922.

ШЫН — ТЕЛЕФОНЧАРЫ

◆ Редактор — 3-43-34
◆ орлакчылары — 3-33-91, 3-44-17;
◆ приемная — 3-34-26;
◆ сармыгадыглыг секретарь — 3-34-92
◆ орлакчыларын — 3-45-93;
◆ партийжи амыдырал киллээши — 3-38-42; 2-36-25
◆ совет түргүзүү, сопиал чаттыгылар киллээши — 3-34-06, 3-41-23
◆ үзетпүр киллээши — 3-34-69, 3-38-73;
◆ агроүзетпүр киллээши — 3-41-16
◆ пропаганда киллээши — 3-34-57
◆ культура киллээши — 3-39-15
◆ информация киллээши — 3-37-11
◆ чагаа киллээши — 3-39-03, 3-34-39;
◆ корректорлар — 3-34-19;
◆ бухгалтерия — 3-43-41
◆ очулга киллээши — 3-34-93,
◆ үнүүрүкчүлер — 2-27-41;
◆ солун кезбейн барганда — 2-32-75, че

Чыласа 500 кагаш үнеп. Хемчээли 2 паравдга аныыр. Тиражы 25400 экз.

БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч. май 28 воскресенье № 125 (14025)

1925 чылда үнезилеттингеш
Сурган 3 тып.

ШИЛИЙШКИННИҢ БОЛГАШ ШИИТПИРЛЭЭРИНИҢ ОРУУ

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизининиң хуралдарының түр регламентизи

1. ССРЭ Конституциязынга дүүштүр ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизининиң ээлчеглиг хуралдарын чылда бир катап эрттирер. Эвлчег чок хуралдарны ССРЭ-ниң Дээди Советиниң шиитпиртиязын ёзугаар, ССРЭ-ниң Дээди Советиниң палаталарының бирээзинниң, ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң, ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Даргазының, ССРЭ-ниң улус депутаттарының бештин бир кезиниңден эвээш эвезинниң саналын ёзугаар азы эвилелдешкен республиканың өөрүшээвилел оларның күрүне эрге-чагыргазының дээди органының шиитпиртиязын ёзугаар чыылдырар. (ССРЭ Конституциязының 4 кезээниң 110 чүүлү).

2. ССРЭ Конституциязының 108 чүүлүнде киирген чүгле ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге хамаарыжыр бүгү айтырыгларны ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң хуралдарынга чүгаалажыр. (ССРЭ Конституциязының 3 кезээниң 108 чүүлү).

3. ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге хоойлу саналдаар эрге ССРЭ-ниң улус депутаттарынга, Эвилел Советинге, Националдар Советинге, ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунга, ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Даргазынга, ССРЭ-ниң Конституция Хайгаарал комитединге, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинге, эвилелдешкен республикаларның өөрүшээзинден оларның күрүне эрге-чагыргазының дээди органнарынга, ССРЭ-ниң Дээди Советиниң доктаамал комиссияларының палаталарынга болгаш комитеттеринге, ССРЭ-ниң Улусчу контроль комитединге, ССРЭ-ниң Дээди судунга, ССРЭ-ниң Чиигине прокурорунга, ССРЭ-ниң Кол күрүне арбитрингe онаажыр. (ССРЭ Конституциязының 1 кезээниң 114 чүүлү).

Ол шыкаш хоойлу саналдаар шиитпиртиязын хөй-ниитн организациялардың өөрүшээзинден оларның ниити-эвилел органнарында болгаш ССРЭ-ниң Эртемнер академиязында бар. (ССРЭ Конституциязының 2 кезээниң 114 чүүлү).

4. ССРЭ хоойлуларын болгаш ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиннерин доклаттарын Съездизиниң хуралдарынга ССРЭ-ниң улус депутаттарының ниити санының хөй кезиниң бадылаашкыны-биле. ССРЭ Конституциязынга өскерилелдер киирер дугайында ССРЭ Хоойлуун—ССРЭ-ниң улус депутаттарының ниити санының үштүн ийи кезиниден хөйүнүң бадылаашкыны-биле хүлээп алыр. (ССРЭ Конституциязының 4 кезээниң 104 чүүлү. 174 чүүлү).

Хоойлуларны болгаш ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң шиитпирлерин ССРЭ-ниң Дээди Советиниң палаталарының болгаш комитеттериниң чогуур доктаамал комиссияларының даргазы, оон соонда — ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Даргазы азы оон оралакчызы эрттирер. (ССРЭ Конституциязының 5 кезээниң 110 чүүлү).

12. ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң сонгулда соонда бирги хуралынга ССРЭ-ниң улус депутаттарының аразындан Мандат комиссиязын сонгуур.

Мандат комиссиязының киирип келгенин-биле ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң депутаттарының бүрүн эргелерин хүлээп баар дугайында, а сонгулдаалар дугаймында хоойлужудулганы хажыткан таварылгаларда — түс-түс депутаттарны сонгаанын күш чок болдурар дугайында шиитпирип хүлээп алыр. (ССРЭ-ниң Конституциязының 2 кезээниң 110 чүүлү).

13. ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң эртеги хуралдарын 10 шакта 14 шакка чедир 30 минута часпалыг, а кежээкилерин —16 шактан 18 шакка чедир эрттирер. Съездизиниң шиитпирин ёзугаар хуралдарның оон ады үезин доктаалып болур.

Илеткелге чүрүмүткаңы-биле бир шак 30 минута хире үеин, эдериинчи илеткелдерге —30 минута хире үеин бээр. Илеткелдер болгаш эдериинчи илеткелдер талазы-биле санал берикчилерниге 15 минута чедир үеин, катап немелде санал бээрниге —7 минута чедир, кандидатуралар талазы-биле саналдарга — 5 минута чедир. хуралды чорудуп турар чүрүмүнга, бадылаашкынның чылдагаанныңрыга хамаарыштыр саналдарга, тайылбыр бээрингe— 3 минута чедир үеин бээр.

14. Саналдаары-биле сес бээр дугайында медеглелди ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунга баш улуг азы ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизининиң ажылдап турар үеининде —хуралда дарганалчыга киирер.

Чугула айтырыгларны чугаалажып турда, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның, девискээрлерниң, а ол шыкаш хөй-ниитн организацияларының өөрүшээзинден саналдаар ССРЭ-ниң улус депутаттарынга сес бээрн хандыртынар.

Чугула айтырыгларны чугаалажып турда, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның, девискээрлерниң, а ол шыкаш хөй-ниитн организацияларының өөрүшээзинден саналдаар ССРЭ-ниң улус депутаттарынга сес бээрн негеп болур эргелиг.

15. Саналдарны кыыгаарлаарын ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизининиң ССРЭ-ниң улус депутаттарының ниити санының үштүн ийи кезиниден эвээжеесс хөй кезиниң үлээп алганы шиитпирин-биле боттандырар.

Саналдарны кыыгаарлаар дугайында шиитпирин үлээп ап турда, эвилелдешкен республикадан сонгуткан депутаттар, бир эвес ол республикадан сонгуткан депутаттарның үштүн ийи кезиниден эвээш эвези деткээн болза, ол республикадан депутатка сес бээрин негеэр эргелиг. Айыттыңган бо таварылгада саналдарны кыыгаарлаарынга бо чүүлдүн бирги кезээнге дүүштүр чорудар катап бадылаашкын негеттинер.

16. Хоойлулар болгаш өскедаа актылар төлевилелдерин, а эвилелдер дугайында саналдарны бижимеэ-биле киирер.

17. ССРЭ-ниң улус депутатта ың Съездизининиң хуралдарынга депутат ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Даргазынга, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинге, ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизининиң болгаш ССРЭ-ниң Дээди Советиниң турүзары азы сонгуур өскедаа органнарның удуртукчуларынга негелдени турбаан болур. ССРЭ-ниң улус депутаттарының негелделерин бижимеэ-даа, ааскиле-даа киирип болур. Негелдеге харыны үш хүнден эртпес хуусаа шиитпирде Съездиге бээр. (ССРЭ Конституциязының 1 кезээнин 124 чүүлү).

18. ССРЭ-ниң улус депутаттарының хуралдарынга чугаалажып көрүнүп турар айтырыглар талазы-биле шиитпирлерни ажык бадылаашкын-биле хүлээп алыр. ССРЭ Конституциязында көрдүнген таварылгаларда азы Съездизиниң шиитпири-биле чажыт бадылаашкынны чорудар.

Ажык бадылаашкын үеининде бадылаашкын саның санаарын Съездизиниң доктаатканы, санныг депутаттар бөдүүнге даглып болур. Чажыт бадылаашкынны организастаарынга болгаш эрттиреринге улус депутаттарының аразындан саналга комиссиязы сонгуур. ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизининиң шиитпирин ёзугаар тус-туе кижи айы-биле бадылаашкынны эрттирип болур.

19. ССРЭ-ниң улус депутатлыга ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге илеп-пейдиг киржир органы хандырар.

ССРЭ-ниң улус депутатлыга саналдарга киржир. саналдалын киирер. Съездизиниң тургузуп турары органнының ол-бо кижи киржилгелиг составының болгаш Съездизиниң сонгуур база бадылаарын албан-дужаалдыг кижилерниң кандидатуразының талазы-биле болдуңуп болалын илередир. айтырыгларны салыр. тайылбыр бээр эргелиг, а ол шыкаш ССРЭ Конституциязынга болгаш ССРЭ-ниң өске-даа хоойлуларынга түүштүр өске-даа эргелерни ажыглаар.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизининиң хуралдарынга чугаалажып көрүп турар айтырыглар талазы-биле ССРЭ-ниң улус депутатлы шиитпирлежип бадылаар бүрүн эргелиг. ССРЭ-ниң Дээди Советиниң составында кирбейн турар ССРЭ-ниң улус депутатлы ССРЭ-ниң Дээди Советиниң болгаш оон палаталарының хуралдарынга чөвүлежир эргелиг киржип болур. ССРЭ-ниң Дээди Советиниң палаталарының комиссиязының база Дээди Советтиң комитединиң кежигүнү эвес ССРЭ-ниң улус депутатлы ССРЭ-ниң Дээди Советиниң палатазының комиссиязының азы Дээди Советтиң комитединиң хуралынга чөвүлежир эргелиг киржип болур.

ССРЭ-ниң улус депутатлыга ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге чугаалажып көөр хоойлулар, доктаалдар болгаш өске-даа документилер төлевилелдерин чүрүмүткаңын ёзугаар ийи неделя хуусаадан эрте баш удур тапыжары-биле берилгеп турар ужурлуг. ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумуу ССРЭ Конституциязының 118 чүүлүнге дүүштүр ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизининиң ажылын организастаарын хандырбышаан. ССРЭ-ниң 20-ден эвээш эвес санныг улус депутаттарының саналын ёзугаар оларның болеткээн материалдарын ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизининиң албан хуузунда документизи кылдыр тарадып болур.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизининиң чоруп турар үезинде депутаттарга хуралдарның стенографтыг отчёдун бээр. Саналдарның кыыгаарлаанны-биле холбаштыр санал берип четтикпейн барган улус депутаттарының саналдарының бижимелин Съездизиниң шиитпири-биле стенографтыг отчёттарга киирип болур.

20. ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизининиң хуралдары ажык болур.

Хуралдарга күрүне органнарының, хөй-ниитн организацияларының күш-ажылчы коллективтериниң, партиялаганың, телевиденнииниң, радионуң төлөлекчилерин, а ол шыкаш өске-даа кижилерни чалаар.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизининиң шиитпирин ёзугаар чажыт хуралды эртирип болур.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи ажылын үргүлчүлеп турар

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизининиң саналга комиссиязы

Абдурахимов Абдурахман — Үзбек ССР-ниң Наманган областының Наманган районунуң Свердлов аттыг колхозунуң кол экономисти.

Абуталипов Шамиль Абдулажанович —Павлов уругларбажының директору, Ульяновск область.

Азизова Зенфира Азиз Кызы — Азербайжан ССР-ниң Куткашен районунуң М. Ф. Ахундова аттыг колхозунуң саапчызы.

Акрамов Эрнст Хашимович— Республиканың клиника эмнелгезининң салбыр эрдекчизи, Фрунзе хоорай.

Аннинов Владимир Петрович —Үзбекистанның компартиязының ТК-зының ийиги секретары. Ташкент хоорай.

Ануфриева Лидия Алексеевна — Повенец ортумак школазының директору. Медвежьегорск район, Повенец суур. Карел АССР.

Апостол Вениамин Гаврилович — Кишинёвтуң Чехов аттыг орус драматургия театрының кол режиссёру. Молдавияның Театр ажылакчыларының эвилелининиң баштаар черииин даргазы. Кишинёв хоорай.

Арбатов Георгий Аркадьевич — академик. ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының АКШ болгаш Канада институдунуң директору. Москва хоорай.

Байрамова Нармина Алиман Кызы — Азербайжан ССР-ниң Уджар районунуң Фидули аттыг колхозунуң хөвен ажаакчызы.

Баранникова Ольга Вячеславовна —Туланың политехниктиг институдунуң студентизи. Тула хоорай.

Батиашвили Станислав Андреевич — Лагодехи чайпигеедуут заводунуң ажылчызы. Лагодехи хоорай. Грузин ССР.

Бегельдинов Таэгет Якубекович — пенсионер. Алма-Ата хоорай.

Бехтерева Наталья Петровна — академик. ССРЭ-ниң Медицина эртемнериинниң академиязының экспериментальдыг медицина эртем-шинчилел институдунуң директору. Ленинград хоорай.

Воробьёв Николай Николаевич —Пыталов СЭКП райкомунуң бирги секретары, Псков область.

Горелкина Валентина Алексеевна — Улус өөредилгезиниң болгаш эртем ажылдакчыларының профэвилелиниң Красноярск край комитединиң даргазы, Красноярск хоорай.

Григорян Армаис Гайкович —архитектор. Армениянын Архитекторлар эвилелиниң баштаар черииин даргазы. Ереван хоорай.

Гуммыев Отуз — Туркмен ССР-ниң Ташауз областының Октябрь районунуң «Совет Туркменистаны» колхозунуң бригадири.

Данилова Любовь Андреевна — ортумак школаның директорунуң өөредилге-кижиндилге ажылының талазы-биле оралакчызы. Медеуз хоорай. Башкир АССР.

Деревянко Борис Федорович — «Вечерняя Одесса» сонуунуң редактору. Одесса хоорай.

Ероховеда Ирина Яковлевна —Минскиниң Саналга техниказының будурудиг каттыжымышкынының Г. К. Орджоникидзе аттыг электронут саналга машиналар заводунуң монтажчызы. Минск хоорай.

Есейкин Николай Викторович —Шилов районунуң «Доброволец» колхозунуң аренда кезээнин механизатору, Рязань область.

Закис Юрис Родерихович— Латвияның П. Стучка аттыг күрүне университединиң ректору, Рига хоорай.

Золотарёва Людмила Александровна — Воронежтиг Кольцов аттыг Академиктиг театрының артизи, Воронеж хоорай.

Ибраева Кульжария — Казах ССР-ниң Талды-Курган областының Алакуль районунуң «Сарыкумский» совхозунуң звеночузу.

Иваненко Николай Ильич — Краснодар крайның Шербинск районунуң «Приморский» колхозунуң бригадири.

Каримов Джамшед Хилолович —Таджикистанның компартиязының Душанбе хоркомунуң бирги секретары, Душанбе хоорай.

Кобалия Лариса Подариевна—Абхаз АССР-ниң Гальск районунуң «Сабюта чай» чай өстүрүкчүү совхозунуң механизатору.

Коберидзе Варлители Георгиевна —Руставтың ДОСААФ хоорай комитединиң даргазы, Рустави хоорай. Грузин ССР.

Косарчук Валерий Петрович —«Молодельмаш» будурудиг каттыжымышкынының кол технологу. Бельцы хоорай. Молдав ССР.

Лаосуа Елена Петровна — Пионерниң Улуг Октябрьның 60 чылы аттыг будурудиг аргылга-трикотаж каттыжымышкынының пех начальнигти, Брест область. Пинск хоорай. Белорусс ССР.

Лекеев Николай Сергеевич —пенсионер. Райчихинск хоорай. Амур область.

Лукьяненко Ольга Федотовна — Волын областың Маневич районунуң «Світанок» колхозтуң зоотехниги, Украин ССР.

Магомадов Лечи Довлетович — Чечен-Ингуш АССР-ниң Өртектер талазы-биле күрүне комитединиң даргазы, Грозный хоорай.

Мансуров Рафис Хамзеевич —Өрумнээр ажылларның Азнакаевск эрдемлелиниң өрумнээр мастери, Татар АССР.

Маркевич Анатолий Лаврентьевич — Облученск вагон депозунуң начальнигти, Еврей автономнуг область, Хабаровск край.

Мельников Александр Иванович — Куйбышев областың Сызрань районунуң Ленин аттыг колхозунуң бригадири.

Мельников Александр Ильич —Ленинградтың адмиралтей каттыжышкынының металл судноларының корпустар чыыкчызы, Ленинград хоорай.

Мисриханов Керимхан Зямрудинович — Махачкаланың машина тудуунуң заводунуң слесарь-эптекчилер бригадири, Махачкала хоорай, Дагестан АССР.

Миталенс Она Антановна— Клайпеданың хоорай эмнелгезиниң кол эмчи сестразы, Клайпеда хоорай, Литов ССР.

Назаренко Арнольд Филиппович — «Южное» конструктор бюрозунуң кол инженери, Днепропетровск хоорай.

Нефф Эрика Матвеевна — Караганда областың Ульянов районунуң «Пролетарский» совхозтуң машиналыг саалда оператору. Казах ССР.

Нури Хассо Эрикович — «Эстагрострой» республика каттыжышкынының инженери, Таллин хоорай.

Новожилов Генрих Васильевич—Москвиниң С. В. Ильюшин аттыг заводунуң чингине конструктору, Москва хоорай.

Нийнас Тойво Адольфович— Эстониядың далай нарохозяйствозунуң начальнигти, Таллин хоорай.

Озолиньш Леополд Альфредович — Латвияның травматология болгаш ортопедияның эртем-шинчилел институдунуң улуг эртем ажылдакчызы. Рига хоорай.

Осипов Анатолий Константинович — Мордвааның Н. П. Огарёв аттыг күрүне университединиң партия комитединиң секретары, Саранск хоорай.

Осипьян Юрий Андреевич— Академик, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының вице-президентизи. ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының кадыг телолар физиказының институдунуң директору, Москва хоорай.

Осьмин Анатолий Дмитриевич — Сосногорск мыш-үлеттүр ажыл-агыйының «Ухталес» будурудиг каттыжымышкынының директору. Сосногорск хоорай. Коми АССР.

Павленко Виктор Павлович — Воронеж областың Новохоперск районунуң «Масловский» курукскважыдыга заводунуң директору.

Павлов Анатолий Васильевич — Кургурнуң машина тудуунуң заводунуң токарь-оператору, Кургур хоорай, Пермь область.

Пашин Степа Андрианикович — Абоваяның «Измеритель» радио-аппаратура заводунуң регулировщиги, Абовян хоорай. Армян ССР.

Петров Никифор Николаевич —Среднеколымск район нуң ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтуң директору, Среднеколымск хоорай, Якут АССР.

Приходько Екатерина Степановна — Сумск районуң Великочерпетчанскиниң хереглекчилер ниитилелиниң баштаар черииин даргазы, Украин ССР. Сумск область, Сумы хоорай.

Пылин Борис Филиппович— подполковник. Качинскиниң Мясников аттыг дээди шерит ужар чүүл училишезиниң улуг башкызы. Волгоград хоорай.

Пындык Галина Владимировна — Львов областың Золочевск районунуң Чапаев аттыг колхозунуң машиналыг саалда оператору.

Рынка Анатолий Андре-евич — улус депутаттарының Новоград-Волынск хоорай Советиниң күскомунуң даргазы, Новоград-Волынский хоорай. Житомир область.

Самостина Зинаида Семёновна — Челябинск областың универсалдыг эртем библиотеказының директору, Челябинск хоорай.

Самаев Петр Ладжиевич — «Калметрой» тедевилел тудут-монтаж каттыжышкынының Элиста бажың тудуу комбинадының начальнигиниң оралакчызы, Калмык АССР.

Саркисян Сос Арташе-ович —Сундукян аттыг күрүнниң академиктиг театрының артизи. Ереван хоорай.

Сиоков Юрий Владимирович — «Квант» эртем-бүдүрүлге каттыжышкынының чингине директору, Москва хоорай.

Снегур Мирча Иванович — Молдавиядың компартиязының ТК-зының секретары.

Соловьев Юрий Борисович— ССРЭ-ниң Дизайнерлер эвилелиниң баштаар черииин даргазы.

Струков Николай Алексеевич —Курск областың прокуратуразының улуг истекчизи, Курск хоорай.

Сычев Юрий Петрович — Подполковник, Ленинградтың Ю. В. Андропов аттыг аэаадан халдаашкындан камгалалдың дээди черит-политиктиг училишезиниң кафедра башкызы.

Тарнавский Георгий Степанович —Белорус ССР-ниң прокурору, Минск хоорай.

Ткемаладзе Григорий Абелович —«Чиатурмарганец» будурудиг каттыжышкынының профком даргазының оралакчызы. Чиатура хоорай. Грузин ССР.

Умерхожаев Мухтар Ишанхожаевич — Андижанның курулгелиг дыдларның педагогика институдунуң ректору. Андижан хоорай. Үзбек ССР.

Усиченко Павел Иванович —Украин ССР-ниң Кызыл Крест ниитилелиниң Тен комитединиң даргазы. Киев хоорай.

Чернышова Любовь Петровна — Новосибирскиниң районнуң Карл Маркс аттыг колхозунуң механизатору. Ставрополь край.

Шераэли Ленк — шулуучу, «Салон шарк» журналының кол редактору. Душанбе хоорай.

Шлячите Зита Леоповна — Клайпеданың юридиктиг консультациязының болучукчузу, Клайпеда хоорай, Литва ССР.

Эзизов Атабай — Марый областың Туркмен-Калин районунуң Ленин аттыг колхозунуң бригадири, Туркмен ССР.

Эртетов Абдиманап Эртетович — Ош областың Базар-Коргон районунуң Фрунзе аттыг колхозунуң бригадири, Кыргыс ССР.

Юсупов Эркин Юсупович — Үзбек ССР-ниң Эртемнер академиязының вице-президентизи. Ташкент хоорай.

Яненко Аркадий Петрович— Новосибирскиниң инженер-тудут институдунуң ректору.

ДЕМОКРАТИЯ—БИСТИҢ ТӨӨГҮЛҮГ ШИЛИЛГЕВИС

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинде

Май 26-да эртенгининиң 10 шакта Кремльге ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизининиң үшкү хуралы ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Даргазы М. С. Горбачевтуң даргалаашкыны-биле ажыттыганы.

Депутаттар ССРЭ-ниң Дээди Советиниң сонгуур дугайында айтырыгны чугаалажып көөрүнче киргеп.

Улус депутаттарының болуктериниң төлөлекчилериниң өөрүшээзинден депутат Е. С. Строев Эвилел Советиниң сонгулдаларының талазы-биле чажыт бадылаашкынның бюллетенинге төлөлекчилер хуралынга дутуруушкан депутаттарның кандидатураларының ханызын киирер деп санал берген.

Киргеп саналды чугаалажып көөрүнүң мурнунда чамдык депутаттар митингилерни эртиреринин болгаш хоойлу-дурум камгалалының органнарының хеделишкинниринин практиказы-биле холбашкан негелделерни болгаш медеглелдерни кылган.

Депутат Т. И. Заславская эртээн дүне Москваның Пушкин шөлүүге депутаттар биле москвачылардың үжүражыышкыны болуп ужурлуг турганы деп дыннаткан. Ынчалзажок депутаттар саалаш келбейн биргеп, ынчангаш кижилер Кремльниң Боровицк хаалгаларынче оларга ужуражыр аъш-чорумаан. Депутатта бар медээлер ёзугаар алырга, митингини тарадыр сымыраргa тускай шеригилерни ажыглаан болгаш түүлүп, хорутдаашкынаонны кылган.

Оон-биле холбаштыр саналдакчы Съездиниң ажылының үезинде биддингир чарлыктарның күштүг болурун, тур соксалыр дугайында саналды депутат Адамович дүүн киирегин, ынчалзажок ол айтырыгны бадылаашкынга киирбээнин сагындырган.

Оратор ССРЭ-ниң иштики херектер министрингe чүге ындыг хемчеглер аллыганыл деп негелде кылган. Оон санал туварын-биле демократчы эвес ол чарлыхтарны Съездиниң ажылдап турар бүгү хуусазының дугайында айтырыгны бадылаашкынга киирерин ол салдаан.

Негелдеге харыылап тура, ССРЭ-ниң иштики херектер министри В. В. Бакатин Съездиниң ажылының бирги хуну чиитпиш-биле чүртта эки хүлээп алыганы ынчалзажок бүгү талалыг дем-лескн эвес деп дыннаткан. Министриин чугаалаары-биле дыка хөй девискээрлерге Съездиниң ажылын телевизеннеге болгаш радиого көргүзүп, камчыдып турган чорудуун сайгарган сонгукчуларның баш удур организаставаан ужураажышкынары эрткилээн. Кайдада, чангыс-даа черде ыыжы-

(Уланчызы 2-гө арында-)

ДЕМОКРАТИЯ—БИСТИҢ ТӨӨГҮЛҮГ ШИЛИЛГЕВИС

(Уламчызы. Эгезин 1-ги ярында).

даа тудуп хорудаваан, кымы-даа тарады сымыртаваан. Кандыг-даа тускай шеригелерни анда ажытлаваан.

Москваның чамдык хамаатыларының Пушкин шолугүне «Лира» кафениң чанында эртикер деп белеткээн чөпшээрел бербээн митингизинге, чөпшээрел чокка-даа эрттирерине шаптык катпас деп шиитпирлээн турган. Милиция болуушкуларга холгаарлаваан, кандыг-даа хөделиишкин үндүрбээн, кымы-даа тудуп хорудаваан.

Съезд В. В. Бакатиниң тайылбырын киүээнгейге алган.

Депутат Т. И. Заславскаяның кедүргеи айтырыының талазы-биле депутаттар З. З. Вайшвила, С. Б. Станкевич, В. П. Филиппов, А. Д. Сахаров, Ю. Т. Акбаров, А. С. Самсонов олар чүве чугаалаан.

ССРЭ-ге хуралдарыңы, митингилериң, кудумчуга чыскаалдарыны организоставрының болгаш эрттирериниң чүрүмүнүң дугайында Чарлыкты Съездиниң ажылының үезинде күш чок кылдыр тур соксадырының дугайында саналды бадылашкының хөй кезии-биле хүлээп албаан.

Съезжиниң ажылының дээштиин бедидер соруулга-биле хуралдаар залдың бүгү эртиглеринге микрофоннар тургузарын база саналчыларның санын көвүдеирин депутат Г. И. А. Какара саналдаан.

ССРЭ-ниң Дээди Советиниң соңгуткан депутаттар, профессионал парламентарийлер дег апаргылаваш, боттарының ам ажылдан турар ажылдарын албан каар үжүрүлүг бе деп айтырыга харыы бээрин депутат И. А. Андреева дилээн.

Хуралды эрттирип турган М. С. Горбачевтуң берген тайылбырынга ССРЭ-ниң Дээди Советиниң оон депутаттарының чамдык кезии, бир эвес ол оларның күзээшкиннеринге дүүжүп турар болза, боттарының эрги албан-хүлээлгелеринге ажылдан артарынга соңуургелдыг деп демдеглеттингеи. Үк депутаттарның ССРЭ-ниң Дээди Советиниң комиссиаларынга ажыл-чорудулгазы база оның ажыктыг болур ийик деп демдеглеттингеи. Ынчалзажок канчаза-даа депутаттарның колдуг кезии төлевилеп турары-биле чурттуң эрге-чагыргазының дээди органынга доктаамал үидезинге ажылдаар апаар. Бо айтырыгны шиитпирлээрине, депутаттарның эвлежиир солчудгазын барымдаалап тургаш, дүржүлгени мөөнээр болгаш сайгарып көөр апаар.

Литва делегациядан депутат В. А. Статулявичюс ийи палаталарның кайызынга-даа соңгулдаларны республикалар айы-биле эрттирери, а оон соонда бадылашкының протоколдарын күштүг кылдыр бадылаарыны санаалдаан. Ол оңу ыңдыг чүрүм турда соңгулдаларның шынчызы хандыртпазы-биле, оон еске таварылгаларда дыка хөй депутаттарга биледеги кижилер дээш бадылаары таварижмары-биле тайылбырлаан. ССРЭ-ниң Дээди Советиниң ССРЭ-ниң улуг депутаттарының Съездизинге республикалардан келген улус депутаттарының санындан тургустуктың болуктерден соңгуурун болгаш Съездиге бадылаарын, ында отчеттуг болуп артарын өөренип көрген, ам күштүг болуп турар ССРЭ Конституциязынга өскерилгелерин киирерин оратор саналдаан.

Дээди Советке ажылдаары ёзулуг идепкейлиг болуруң база уе-шак чарыгдаарын негээ төлээде, ол органга ылапла ажылдан шыдаар болгаш ону ханызы-биле медереп биижи турар кижилерни шилиир ужурлуг деп, депутат В. Л. Гинзбург чугаалаан. Дээди Советтиң составын бир чыл болгаш эде соңгуурда ол депутаттар хуралдарга канчаар кээп турганын, боттарының хүлээлгелерин канчаар күүседип турганын өөренип көөрү чугула. Багай ажылдан турганнарны Дээди Советтиң составындан үндүрер херек.

Демократия ёзугаар алыр болза, ийи палаталыг парламентиге чүге ангы-ангы кандидаттар эвес, харын ангы-ангы соңгукчулар турары оның чугула деп, депутат В. П. Ирилов демдеглээн. Национаддар Совединге соңгуулалар үезинде, ол чүртте национал эвээш кезиктиң магадылалын хандырып турар, делегацияларның төлевилеп соңгукчулар болуур. Эвилел Совединге соңгуулалар үезинде, ол ниитизевилел эрге-ажыктарын хандырар, национальды хамаанчокка депутаттарының бүгү хамаатыларының эрге-ажыктарын хандырар бүгү эвилелдиң делегаттары соңгукчулар болуур.

Эвилел Совединге соңгуулар үезинде альтернативтиг болуур чоруктуң принцивин сагыырын хандырарының чүгүлевын депутат айытхан. Конституциязында айытканы шынаа депутаттар бүрүзү тодарай түшүү олутту кураазылаарын чугула. Бодуң соңгуларынга удурлажыышкынындан ангыда депутаттар шуптуг кандидаттарны ийик үндүрер. Съезд соңгуур. Хөй сан алган кандидат соңгуткан деп санаадыр.

Эвилел Совединиң база Национаддар Совединиң ажылчын органнар болуур ужурлуг, ынчангаш оон составында киргеи харыысалгалыг партия ажылының депутат бүлүктеринең депутат бүлүктерин болуузубиле күүседип шыдавайн баарлар деп, депутат В. И. Самарин демдеглээн. Эвилелдешкеи республикалардан, крайлардан, областардан күүседикки эрге-чагыргының төлээлери депутаттар боттарының девискээрлериниң эрге-ажыктарын барымдаалап, хоойлу-дүрүмнер ажылдаш кыла берип чадавас деп, оратор айыылазымышкының илереткеи.

Улус депутаттарының белүүтериниң төлээлекчилериниң май 24-те хуралынга шуптуг палаталарга кандидаттарның дугайында айтырыгны чугаалашкының депутат В. И. Борковец айытхан. Тодаргайларга, Красноярск крайдан үш кандидатураны докпаткан сан ёзугаар киирген. Ынчанмыже данзыларда оларның бирээзиниң — А. Ф. Вепревтиң кандидатуразы кирбээн болган, ынчангаш бистиң делегациявыс оон фамилиязын данзыже киирерин кызыдып тур бис.

Депутат Б. Ф. Пыпин Дээди Советтиң 542 эвес, 812 кижиден тургузарын санаадаан, оон түнелиинде ийинниң аразынга артар депутаттарның отрядындан адырлар апаар. Олар Дээди Советтиң составынга кирбес, ынчалза-даа комиссияларга ажылдаарлар. Депутат шак ыңдыг демчээлди доктаавыс санаалдаан: хөй-ниити организациялардан — 270 кижи, коммунистер партиядан, профессионал база кооператив эвилелдеринден — кайызындан-даа 36-36 кижи, еске организациялардан — 27-27 кижи. Соңгуланы чажыт бадылаашкыны-биле ийи эвлетте чорудар: биргизинге — девискээрлер айы-биле, ийи-гизинге — организациялар аңгы-биле.

Депутат А. И. Коновалов Дээди Советти соңгуур талазы-биле тускай данзыны сайгарып чугаалажыры ам-даа эвес дээр хевирлиг болалыы илереткеи. Баштай депутаттың статузун тодарадыы алыр. Съездиниң депутады база Дээди Советтиң депутады канчаар, кандыг эргелерлиг болуруңуң дугайында. Комитеттериниң база комиссияларның составының дугайын билип алза чогуур. Бо айтырыгларны Съезд соңгуулалар мурнунда шиитпирлеттер ужурлуг.

Депутат С. Н. Федоровтуң бодалын ёзугаар Эвилел Совединге девискээрлериниң төлээлерин соңгуурай, а национың интеллектизин соңгуур. Хамаатты туруштут, оның чаагай сеткилдиг кижилерин шилип алыр херек, олар бүгү чурттуң айтырыгларын шиитпирлээр ужурлуглар. Кандыг-бир девискээрниң эрге-ажыктарын кампаларынга Национаддар Соведи бар болгай.

Индирде Донецкиниң депутазы А. Н. Бойко Элээш хей республикаларга Дээди Советке кандидатуралар идип үндүрерде «аппарат» методуун ажыглаан. Радикалдыг арганы ажыглаар болгаш ССРЭ Конституциязынга эдилелер киирер деп Донецкиниң балук депутаттары саналаар. Дээди Совет — Съездиниң доктаамал ажылдан турары ажылчын күүседикчи болгаш контрольдаар органы. Ынчан шуугаашкын кескүү-биле чавырлыр. Чамдыктар комиссияларның болгаш комитеттериниң доктаамал кежигүнери болур, ескилер—доктаамал эвес. Ынчалза-даа оларның үнери деп эргелер. Советтериниң бүрүн эрге-чагыргазын боттандырарынга Дээди Совет ССРЭ-ниң чазаашта база оон кежигүнеринге бүзүреевезинниң вотумун үндүрүп болур эргени бээрин чугула деп санаа тур бис.

ССРЭ-ниң Дээди Советиниң персоналдыг составының дугайында айтырыг принципиалдыг ужур-дузалыг боон турар деп, депутат В. П. Золотухин чугаалаан. Дээди чадаларның удуртукчу ажылдакчыларындан элээн хей кижилерни, чижээлээрге, Үзбекистанның Компартиязының ТК-зының бирги секретарын, республиканың Дээди Советиниң Президиумуңуң Даргазын болгаш өскелериндээ чурттуң Дээди Советиниң соңгуурун Үзбек ССР-ден саналдап кииргенин ол дыңнаткан.

Мыңдыг айтырыг тургусетүүп кээр: чер-черде доктаамал ажыл-чорудулгазын олар ССРЭ-ниң Дээди Советиниң ажыл-биле канчаң дакпырлаштырыр шыдаварлары? ССРЭ-ниң Дээди Советиң соңгуурда түе-түе девискээрлериниң чеже төлээлекчилериг болуруң тодарадырының чугулазын, депутат бүлүктериң тургузарының принципиниң ёзулуг демократчы болуруң чедип алырын ол саналдаан.

Ам дээрезинде бистиң республикавыстың саналы үзбек делегациязының коллективтиг ажылдап кылган саналы болбайн турар деп, ол чугаалаан. Кандидатуралар талазы-биле ёзу барымдаалаан бадылаашкынны белии республикага чорутпаан. Чурттуң эрге-чагыргазының дээди органынга ажылдаарынга саналдаттынып турар кандидатуралар талазы-биле чугаалажып көрүүшкүнүү болгаш чажыт бадылаашкынны чорудары эки деп, оратор саналаан.

Катап соңгуулдалар үезинде соңгуттурган ССРЭ-ниң бүлүк улус депутаттарындан Съезиге кыска кыйтырыгны депутат Я. Я. Безбах иомчаан. Ораторнуң ыңнатканы-биле алырга, олар еске депутаттарга бодаарга, деп эвес байдалга таварышканнар, чүге дээрге төлээлекчилер хуралынга ССРЭ-ниң Дээди Советиниң составынга кандидатуралар депшиидилгеи оларның киржилгеи чокка боон эрткен. Чептүг чорукту катап тургузары-биле ол бүлүктүң киржилгеи турары (6 кижи) Украинадан республика делегациязынга ССРЭ-ниң Дээди Советиниң республикадан саналдаттынган кандидатураларның баштайгы данзызы иемээр апы эде кеөр органы боорниң дугайында айтырыгны тургусткан.

Депутат О. Т. Богомолов-туң саналдап киргеени болза: Дээди Советтиң кежигүнериниң болгаш Съездиниң Дээди Советке кирбейн барган депутаттарындан деп эге-ге тургустуткан кайызы-даа бадылаар эргелиг комитеттерни чүүлда күүрүне айтырыгларының талазы-биле доктаадыы тургузар. Ыңдыг комитеттер, Дээди Советтен ангыда, чүүлда күүрүне айтырыгларын чугаалажып көөрү-биле чылда каш удаа кыска хуралдарга чыглып болуур. Оларга кайы-бир айтырыгны бедик мергежилдиг, билир кижилерниң хаара түттүнген турары болгаш бүрүн эргенин бүгү хуусаазының дургузунда оларның ажылдаан турарын чедип алыры коңчуг чүүлда.

Москвачыларның чангыс-даа артык чер алырынче чүткүвейн турарын депутат А. П. Мурашев бүзүреткеп. Доктаадың тургускан 29 чер кандыг-даа таварылгага бүрүн сагыттынар. Москва депутаттарының данзызында хей кижиниң киргеин дээрге эки күзелдиг илергейлээшкинин болгаш Съездиге бедик бүзүреддиң база бир барымдаазы болуур. Чажыт бадылаашкының чүрүмүнга ыңдыг янзылыг адилгени киирерин депутат саналдаан: 271 ажыг кандидатты артырып каан бүлүктелиеңнерин күш чок деп санаар. Соңгукчуларның билип алыры-биле Дээди Советке кандидатуралар данзызын «Известия» солунга парлаар.

Дээди Советке депутаттарның данзызы-биле танылып көөрге бистиң чүртүвүс чүүлде эртем-биилиг кижилерлиг —эртемденнер, академиктер, профессорлар-лыг — боон турар ышкаш кыдыр сагындырар-дыр. Ынчаарга бистер, шахтерлар чүге бо хүннерге чедир хүүрегтеривисти хөлдан сайбайн турар бис деп, депутат А. И. Тхор чугаалаан.

Дээди Советке төлээлежилге темазынга хамаарыштыр оон ыцай чүве чугаалаан, оратор «Бүгү эрге-чагырганы ажылчыннарның болгаш тараачыннарның Советтеринге!» деп бистиң лозунувусту сагындырган. Оон санап турары-биле алырга, ажылчын ангының эрге-ажыын профессор эвес, а ажылчын кижи камгалаар ужурлуг.

Саналдаттынып киирип турар Дээди Советтиң депутаттарын соңгуурунуң системазында, оон бодалы-биле алырга, улуг четнестер бар боон турар — Съездиниң бодунуң улуг эргези, эвээш санныгларының эргези хажыттының турар. Бир эвес соңгуушкун девискээрлер аайы-биле болуур болза, ол демократчы эвес болур. Чижээлээрге, эрге-чагыргалар талазы-биле тускай доктаадыышкынныр Россия Федерациязынга шуут херек чок деп депутат санаар. Кандидаттар данзызынга ам-даа хөй фамилияларны киирерин ол саналдаан, чүге дээрге альтернативтиг соңгуушкун болзуп дээш.

Депутат Ю. А. Левыкин Национаддар Совединиң тургузарда, хуваалда барымдаалаар дээр чүүл-биле чөпшээрешкен, ынчалза-даа Эвилел Совединиң ынчаар тургузарынга удурланган. Ол палатаны ниитизевилелдиң эрге-ажыктарын бистер чер-черде будунмарже дажыглаарын орайдежы бербеэнин дээш харын бодап тургусканы ол-дур деп, оратор чугаалаан.

ССРЭ-ниң Дээди Советиниң кежигүнериниг депутаттарны депшиидип үндүрүп турда, аппаратты эргиилде система-биле ажылдаар кылдыр база-да ынчаар саналдап турар-дыр деп шүүлгүм илдеи-не кестүп турар. Шак бо бодаа депутат В. Я. Шевлюгиниң чугаазынга дыңналган. Хей янзы кажар аргалардан мялиион ажыг чурттакчылыг Донда-Ростов чүүттүң күүрүне эрге-чагырга-дан турары болза, ротация ужур эдерген сорулга эвес болуруң депутат медеглээн. Депутаттың бодунуң күзелиндээ база чүрттүм эрге-чагырганың дээди органынга оон ажылынның ажыктыг болурунда өөренип көөр ужурлуг.

Мен бодумнуң ортулуумга хаңы ыңаак мен, ынчангаш ССРЭ-ниң Дээди Советиниг ону кым төлээлээри менээ хамаан чок эвес деп Сахалинден келген депутат С. В. Карягинов чугаалаан. Шилиилгелиг соңгуулдалар, кандидаттарның боттарын депшиидери чүүле кажан олар тодаргай хөделиишкиннер-биле, боттуг саналдар-биле, чугаалажып турар айтырыглар талазы-биле боттуг тускай туружу-биле быжыглаттынганда ёки талазлыг боон болур. Ону барымдаалаатт, оратор Сахалинниң төлээлекчизи кылдыр ыяш-үлетпүр ажыл-агыйының бульдозер машинизи депутат И. А. Ждакеевти депшиидерин саналдаан.

Съездиде калбарган, чамдык таварылгаларда эки аяк, хүүдү чок чыгыы, маргышкылаарга хамаарыштыр депутат Р. З. Сагдеев мынча дээн: бир эвес бистиң аравыста кызыгаар бар чүве болза (ыңдыг-ла шынгыы карышкактыг эвес боор деп бүзүреп тур мен)—ол дээрге чаа болгаш эрги бодаашкынарның аразында кызыгаардыр. ССРЭ-ниң Дээди Советиниң составының дугайында айтырыгны дилээшкиннерниге бот-боттарынга таварыгырын тыварын ол саналдаан. Арынүүрүң барымдаалаш шилип алыр херек деп, академик чугаалаан.

ССРЭ-ниң Дээди Советиниң депутаттары доктаамал ажылдаар профессионал парламентарийлер болур ужурлуг деп санап турарларның үнүүге ол каттышкан. Ынчалзажок девискээрлерниң саналдааны данзызында эвилелдешкеи республикаларның ТК-ларының болгаш партияның ёске-даа девискээр комитеттериниң эвээш эвес санныг бирги секретарьларын ол санаап. Депутат оларга мындыг айтырыгны салган: парторганизацияларга олар чүнү чугаалаарлы, ында олар боттарының ажылын Москвага доктаамал ажылдаар дээш каан турарлар бе? Бир эвес ыңдыг чүве болза, Съезд дүүрел чокка олар дээш бадылап киирер, киирбээнин шиитпирлээр апаар.

ССРЭ-ниң Дээди Советиниг кордакчыларның данзызында бүгү кандидаттарга доктаамал ажылын хаар дугайында негелдеги салыр херек деп, эртемден сайын турар.

Бүгү депутаттар — Дээди Советке кирелери-даа, ынаар кирбестери-даа — бот-боттарының аразында дең эргелиг деп маргылдаа үезинде үнүп келген төнеске таарынмас хамаарыжгалыын депутат В. Н. Кудрявцев илереткеп. Ооң бодап турары-биле, олар соңгукчуларның мурнунга дең эргелиг, ынчаарга Дээди Советтиң ажыл-чорудулгазынга хамаарыштыр алырга, ооң кежигүнерни шиитпирлеп бадылаар бүрүн эргелиг, а бүгү артыкан депутаттар чүүле чөвүлежир эргелиг. Дээди Советти соңгуур орнунга шилип алыр кандидатарны депшиидери-биле кады чорун турар болуруң саналдаан саналды ол деткээн, Конституциянның күүрүне эрге-чагырганының дээди органының депутат медеглээн. Депутаттың бодунуң күзелиндээ база чүрттүм эрге-чагырганың дээди органының ооң ажылының ажыктыг болурунда өөренип көөр ужурлуг.

Депутат А. Ю. Смайлис чаа Дээди Советтиң хоойлуларны бадылаарының чүрүмүнүң дугайында саналды киирген. Бир эвес кандыг-бир хоойлуның төлевилели бүгү депутаттарга таварышпас болза, парламент практикаазында билдингир механизмни: хоойлуну түр када күш чок болдурар янзылыг «вакацию легис» дээр чүрүмну киирерин саналдаан турар. Съездиниң делегаттарынга төлевилеп-биле таныжарынга, эдилгерни киирерине болгаш ону Дээди Советке катап киирерине үш ай бердинип турар. Бир эвес Дээди Совет эдилгерни таварышпас деп санаар болза, хоойлуну улус депутаттарының эвээш эвес санныг бирги секретарьларын ол санаап. Депутат оларга мындыг айтырыгны салган: парторганизацияларга олар чүнү чугаалаарлы, ында олар боттарының ажылын Москвага доктаамал ажылдаар дээш каан турарлар бе? Бир эвес ыңдыг чүве болза, Съезд дүүрел чокка олар дээш бадылап киирер, киирбээнин шиитпирлээр апаар.

ССРЭ-ниң Дээди Советиниг кордакчыларның данзызында бүгү кандидаттарга доктаамал ажылын хаар дугайында негелдеги салыр херек деп, эртемден сайын турар.

Бүгү депутаттар — Дээди Советке кирелери-даа, ынаар кирбестери-даа — бот-боттарының аразында дең эргелиг деп маргылдаа үезинде үнүп келген төнеске таарынмас хамаарыжгалыын депутат В. Н. Кудрявцев илереткеп. Ооң бодап турары-биле, олар соңгукчуларның мурнунга дең эргелиг, ынчаарга Дээди Советтиң ажыл-чорудулгазынга хамаарыштыр алырга, ооң кежигүнерни шиитпирлеп бадылаар бүрүн эргелиг, а бүгү артыкан депутаттар чүүле чөвүлежир эргелиг. Дээди Советти соңгуур орнунга шилип алыр кандидатарны депшиидери-биле кады чорун турар болуруң саналдаан саналды ол деткээн, Конституциянның күүрүне эрге-чагырганының дээди органының депутат медеглээн. Депутаттың бодунуң күзелиндээ база чүрттүм эрге-чагырганың дээди органының ооң ажылының ажыктыг болурунда өөренип көөр ужурлуг.

Сонгудалларның чорудуунуң дугайында бодунуң бодаларын депутат В. А. Гиро илереткеп. Чижээлээрге, чоң депутаттар кылдыр күүлге боттарының билир кижилерин депшиткеп деп, ол айытхан. Ындыг чорудугну бис ССРЭ-ниң Дээди Советиниң соңгуурда база быжыглаар ужурлуг бис. Күүрүне эрге-чагырганың дээди органы бодунуң ажылынга бүгү бар күжү-биле киржирин негээр деп, оратор чугаалаан. А ынчаарга Таджикистанның компартиязының ТК-зының бирги секретары Дээди Советке база кады канчаң ажылдап шыдаарын? Ынчангаш бистиң эде тургуступуушкунувустуң корабли канчалза-даа бурунгаар шимчээш дээш бис республиканың компартиязының ТК-зының бирги-даа, ийиги-даа секретарын бээрине белеп бис, маңаа бистиң делегациявыс принципиалдыг чөпшээреддиг. Депутат бүрүзү аңаа чүү чүве эргимил — бодунуң кандидатурazын ойталаары бе азы бистиң дээди органывысха ажылдап баары бе деп чүвеин бодунга боду шиитпирлезин.

Депутат А. Ю. Смайлис чаа Дээди Советтиң хоойлуларны бадылаарының чүрүмүнүң дугайында саналды киирген. Бир эвес кандыг-бир хоойлуның төлевилели бүгү депутаттарга таварышпас болза, парламент практикаазында билдингир механизмни: хоойлуну түр када күш чок болдурар янзылыг «вакацию легис» дээр чүрүмну киирерин саналдап турар. Съездиниң делегаттарынга төлевилеп-биле таныжарынга, эдилгерни киирерине болгаш ону Дээди Советке катап киирерине үш ай бердинип турар. Бир эвес Дээди Совет эдилгерни таварышпас деп санаар болза, хоойлуну улус депутаттарының эвээш эвес санныг бирги секретарьларын ол санаап. Депутат оларга мындыг айтырыгны салган: парторганизацияларга олар чүнү чугаалаарлы, ында олар боттарының ажылын Москвага доктаамал ажылдаар дээш каан турарлар бе? Бир эвес ыңдыг чүве болза, Съезд дүүрел чокка олар дээш бадылап киирер, киирбээнин шиитпирлээр апаар.

ССРЭ-ниң Дээди Советиниг кордакчыларның данзызында бүгү кандидаттарга доктаамал ажылын хаар дугайында негелдеги салыр херек деп, эртемден сайын турар.

Бүгү депутаттар — Дээди Советке кирелери-даа, ынаар кирбестери-даа — бот-боттарының аразында дең эргелиг деп маргылдаа үезинде үнүп келген төнеске таарынмас хамаарыжгалыын депутат В. Н. Кудрявцев илереткеп. Ооң бодап турары-биле, олар соңгукчуларның мурнунга дең эргелиг, ынчаарга Дээди Советтиң ажыл-чорудулгазынга хамаарыштыр алырга, ооң кежигүнерни шиитпирлеп бадылаар бүрүн эргелиг, а бүгү артыкан депутаттар чүүле чөвүлежир эргелиг. Дээди Советти соңгуур орнунга шилип алыр кандидатарны депшиидери-биле кады чорун турар болуруң саналдаан саналды ол деткээн, Конституциянның күүрүне эрге-чагырганының дээди органының депутат медеглээн. Депутаттың бодунуң күзелиндээ база чүрттүм эрге-чагырганың дээди органының ооң ажылының ажыктыг болурунда өөренип көөр ужурлуг.

Мен бодумнуң ортулуумга хаңы ыңаак мен, ынчангаш ССРЭ-ниң Дээди Советиниг ону кым төлээлээри менээ хамаан чок эвес деп Сахалинден келген депутат С. В. Карягинов чугаалаан. Шилиилгелиг соңгуулдалар, кандидаттарның боттарын депшиидери чүүле кажан олар тодаргай хөделиишкиннер-биле, боттуг саналдар-биле, чугаалажып турар айтырыглар талазы-биле боттуг тускай туружу-биле быжыглаттынганда ёки талазлыг боон болур. Ону барымдаалаатт, оратор Сахалинниң төлээлекчизи кылдыр ыяш-үлетпүр ажыл-агыйының бульдозер машинизи депутат И. А. Ждакеевти депшиидерин саналдаан.

Съездиде калбарган, чамдык таварылгаларда эки аяк, хүүдү чок чыгыы, маргышкылаарга хамаарыштыр депутат Р. З. Сагдеев мынча дээн: бир эвес бистиң аравыста кызыгаар бар чүве болза (ыңдыг-ла шынгыы карышкактыг эвес боор деп бүзүреп тур мен)—ол дээрге чаа болгаш эрги бодаашкынарның аразында кызыгаардыр. ССРЭ-ниң Дээди Советиниң составының дугайында айтырыгны

1989 чыл. Май. № 15

ТӨРЭЭН ЧУРТТУҢ ЫДЫКТЫГ КЫЗЫГААРЛАРЫ

Мурнуу кызыгаарның заставаларының бирээзинин дениинчи ормээнинде камның-биле кадагалаттының чыдар альбомда хоочун кызыгааржыларның аныяк салгалга арттырып каанын чагыны комчудум: «Сактып алыңар! Төрээн чурттуң аймыл чок чоруу дээш эң дээди харысаалга силерге онаажыр. Ол дугайын чангыс-даа минутада утпаңар!»

Төрээн чурт. Оон аймыл чок чоруу дээш харысаалга. Бо сестерииң кожа турары таварылга эвес. Совет кызыгааржыларга олар ыдыктыг болган чарылбас тудуш. Оларда ёзулуг күрүне масштабтыг, улуг политиктиг ужур-уткалыг албанның — кызыгааржы шериг албанының алыс утказы сининккен.

Кызыгаарга шериг албаны — ол бижыг идейлиг дадыгышкын, сывыра тыртып каан дег, шилиттинген профессионал мергежил, карак чивеш аразында политиктиг шын шинтиири, маңнавааны болуушкуну хүлээп аптар кылдыр кызыгааржының бодуи өөредири, дадыктырары-дыр. «Бистин-даа чуртувустуң, бистиңбиле кожа күрүнелериин-даа национал сонуургалдарын тоол көрбес, Совет Эвилелиниң кызыгаарларынга байдалды чидиглендиреринге оралдажып турар эвээш эвес «анчыларның» барын амыдырал чангыс эвес үзүл бадыткаан болгай»— деп партияның XXVII съездизинге демдеглээн. Чогуп-ла мичаагаш бис «боттарывыстың кызыгаарларывыстың аймыл чок чоруун хандырарынче кичээнгейин кошкатпас ужурлуг бис — курлаг черинии-даа, далайынии-даа...»

1918 чылдың май 28-те кызыгаар камгалалың доктаадың тургускан Улус Комиссарлар Чөвүделиниң Декрединиге В. И. Ленин ат салган.

Ол тураскаадлыг хүнден бээр чедеп бир чыл эрткен. Бистиң күрүнениң алдан муң ажыг километр шөйлүп чоруткан кызыгаарында бөгүн каш дакпыр берге шериг албанында турар ногаан фуражкалыг дайынчыларга ол дээрге кадыг-берге шылгалдалыг үеде совет улустуң үлүүнге онаашкан тайбынның болгаш социализминиң хөрээ дээш карак кызыл демиселдии будуп уе-чадазы, эрес-дидим чорук, сынып чок, быжыг туруш-тур. Ол чылдарда кызыгаар шериң Совет Эвилелиниң үш чүс ажыг Маадырларын кижизиткен. Чүс ажыг кызыгаар заставалары болгаш таныкыл корабльдер Төрээн чурттуң күрүне кызыгаарларын камгалаар болгаш кадагалаар херекке боттарының амы-тынын бергеннериниң адын эдилеп турар. Олар — совет кызыгаарның таныкылдарының амгы салгалының базымын хемчээп ап чоруурун кайгамчык демиселии төөгүнүң алгы чок үезиндир.

Бистиң чурттан, ажылдан, албан эрттирии турарывыс амгы уе—оназагай, революсчу эде тургустунуушкунну партияның, чонуң боттандырын турары, бистиң ниитилел амыдыралын үндезинии-биле бүгү таладыг чаартын турары уе. Кызыгаар шериниң амгы үеде шинтпирлеп турар сорулгаларының төвүнде туруп турар кол айтырыг — чаа ниитилелполитиктиг байдалдарда Төрээн чурттуң ыдыктыг кызыгаарларының аймыл чок чоруун идегелдиг хандырары. Совет Эвилелиниң тайбың эгелээшкиннериниң ачызы-биле чедип алдынган делегей байдалының элээи чымчаан амгы үезинде безин кызыгаарда байдал нарын болуп артпышаан: национализчи болгаш оон-даа өске антисоветчи организациялар бистиң чуртувусче террористерии, эмиссарларны, шпиншкиннерии, контрабанданы, улус төөредир чүүлдерии, диверсияны ыдалавышаан.

Ол шыкаш буржуаз пропагандаңың барын «радиоүнер» бистиң кызыгаарларывыста ажыл-херектерии бар-ла күжү-биле хажыды сөглээрии кызымыл турар. Совет кызыгааржылар колдуу-ла «ССРЭ-деи ойлап чоруткаш, дедир мөргээн» кызыгаар үрекчилерии тудуп ап турар дээрзин бадыткаарын олар оралдажып турар. Ол чымчазы чугаалаарга, ёзулуг шынзан оранчок ырак билиг-дир.

Кызыгаарның бөгүнгү амыдыралында база бир көскү чүве — ажык-чарлыг чорук. Чонувустан чажырар чүвевис чок, кызыгаар шерии чоннуң күсели-биле тургустунган, оон эрге-ажыы дээш ажылдан турар болгай.

...Кызыгаарда кижилер — тергиин кижилер. Олар — кызыгаар шериниң кол байлаа. Чоокта чүве. Шеригже келдиртип турар москвачы аныяк кижиден биске чагаа келген: «Комсомолчу эвес мен — деп, ол бижээн.— Шагдан тура күзеп келгеним кызыгаарны болурумга ол шаптыктыг болу бербес бе?» «Чок, шаптыктавас!»— деп харыладывыс. Берге албан хүлээлгеге бодуп баш удур белеткеп алганнарны кызыгаар шериниче чорудар.

Аңаа үнелеп барымдаа чаңгыс: дайын-биле тулчуушкунга ачыр-дачыр сегиржип ап турган чээрби харлыг, дидим чүрекиир В. Капшук азы ефрейтор И. Васюхно олар ышкаш кылдыр бо аныяк кижи берге минуталарда тулчуп шыдаар бе? Совет Эвилелиниң Маадыры В. Капшуктуң адын Кавказта бир застава эдилеп турар. Бир эвес бо айтырыгга «ийе» деп харыы алдывысса, ону бистиң салбырывыс бирээзинге өөрүшкү-биле хүлээп алыр бис.

А кызыгаар шериниң кол күжү коммунистер. Эде тургустунуушкунуң идеяларын амыдырапга долуу-биле детки база боттандырбышаан, олар хөй националдыг дайынчы коллективтерии сырый каттыштырыл, кайда-ла берге, олар херектиг апарган болдур, аңаа бирги одурутта туруп, биске шаптыктап турар янзыбүрү байдалларга удур дидим туржуп турарлар. Ындыларга кызыгаар отрядының начальниги полковник Т. Умбетбаев, Ыраккы Чөөн чүктеп эң улуг назылыг дээш кызыгаар отрядтарының бирээзиниң политкеңдис начальниги подполковник П. Шишомин оларны адап болур. Хоочуннарның орнун солуур идегелдиг аныяктар база бар: ССРЭ-ниң улус депутады, аныяк политажылдакчы лейтенант С. Белиевти адап болур мен.

Бистиң кызыгааржылар Төрээн чурттуңуң мурнунга даанган хүлээгезинии харысаалгалының ханы медерелдии-биле билип турар. Экономикага, ниитилел амыдыралынга революсчу чаартылгаларже хаара туттунган совет кижилер Төрээн чурттуң ыдыктыг кызыгаарлары дээш сагыш амыр туруп болурлар.

Н. БРИТВИН.

Шериг Чөвүделиниң кежигүнү — ССРЭ-ниң КАЧК кызыгаар шериниң политиктиг эргелел начальниги, ССРЭ-ниң улус депутады.

Чаңгыс чер-чурттугларывыс

ДАЙЫНЧЫНЫҢ ҮШКҮ САЛГАЛЫ

Бир кызыгаар заставазынче сургакчылап чораан, аңаа дайынчы Милан Николаевич Балган-оол-биле таныжып алган мен. Тыва АССР-деп келдиртken дайынчыларга оон мурнунда аңаа таварышпаан мен. Бодунуң төрээн республиказының девискээринде шериг албанны эртгирип турар кижи болган. Милан биилии хээргелеп оон ада-иези малчыннар чораан. Авазы Светлана Арзылановнаның кадыкшылының баксырааны-биле эмчилери мергежилии солуурун сүмелээрге, өг-бүле Бүрен-Бай-Хаакче кежүп кээп, ногаа өстүрер ажылче шилчээн. Олар өг-бүле керээзи-биле ажылдап турар.

Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуну, эки турачы кырган-ачазы Павел Отукович Балган-оол дугайын Милан чоргаарал-биле сактып чугаалаар. Дайын шолүүге пулемётчу турган, дайынчы шаңналдардыг кырган-ачазы оон ээп чаныш келгеш, база-ла төрээн черии Каа-Хем районнуң сураглыг малчыны чораанын, төрүүр чүс баш хойга онааштыр чыл санында чүс он чедир хураганны ап, ук салгаан ынак ижинге оглу Николай Балган-оолду өөреткенин ол билир. Кырган-ачазының күшажылчы, дайынчы эки чанчылдарын Милан база дээп салгаан. Чажыдан-на күшажылдың үнезин билир, аът мунуп, тараа тарып, ада-иезинин ажыл-ижинге дузалажып өскен болгаш ол бүгү дадыгышкын шериг албаны эрттирепинге дыка дөгүм болган.

Шериг албанынче келдиртип бергеш, өөредилге пунктузунга башпайгы айларда болгаш заставага чедип келгенде кандыг бергелер турганын оон сонуургадым. «Муңчулуп девидээр хире бергелерге таварышканым сагынмас-тыр мен» — дээн оон харыызынга элдепсинмээн мен. Чүге дизе ол шериг албанынга белеткелди бичиизиидеп-не бажынынга эгелээн. Кызыгаар шеринге албан эрттирер, кызыгааржы болур күзел аңаа школага 7-ги класска өөренип турда-ла төрүттүнген. Курлавырже халапкан кызыгааржыларның солун чугаазын дыңнап, кызыгаар амыдыралының дугайында уран-чечен номнар, журналдар номчуп, кинофильмнер көрүп, кызыгаар эртг

Найыралда кызыгаар чок

ӨҢНҮКТЕРИВИС ХӨГЖҮМҮ КУТТУЛУП ТУР

Моол Арат Республика биле Тыва шаг-төөгүден бээр харылзажып, быжыг найыралдыг чүрттап келген. Ылангыя сөөлгү ийи чылдарда культура харылзаалы кажан-гыныдан-даа артык херии базымны кылган. Эрткен чылдын Убса-Нур аймактың культура хүннери Тывага болуп эрткенин үтпээн бис. Бичии Улангом хоорайның хөгжүмүшүн театрының актристери, чоогалчылары, ачыргылулары, композиторлары, «Бидиг» пинтиделиниң коллективтери биистиң республикага катаптаттынмас уран чүүлүн бараалгаткан. А бо хүнде Убса-Нур аймактың «Тес», «Өмөгөнь», «Тэрилалчы», «Малчын», «Хиргэс», «Баруунтуруун» «Зүүнгоь» сумуларының улусчу чогаадылганының уран чүүлүнүн бот-тывынгыр артистери аалдап келген. Олар орук ашыг-биле Өвүр, Сут-Хөл, Чөөн-Хемчик районнарның ажыл-ишчилеринге концертин бараалгадып, культура албан черлериниң ажылы-биле танышып, арга-дурумчулга солчуушкунун кылган. Дараазында ашыслыл Кызыл хоорайга уран чүүлүн бараалгадып чедип келген. Ук концерт Гастелло аттыг парктың Иогаан театрынга болуп эрткен.

Тыва АССР-ниң культура министри А. С. Серен чоокку чылдарда Моол Арат Республика биле Тываның арасында культура харылзаазы шаңкыны-биле сайгырап, чечектелдир хөгжүп орарын демдеглеп, аалчыларга чогаадыкчы чедишкиннерни күзеп, ашыг чедирген. Дараазында Убса-Нур аймактың хөгжүмүшүн театрының кол режиссёру, балетмейстер Б. Ламсурэн сес ап, чүве чугаалаан, ак-көк хемнерлиг, даглыг Тываның театрынга найырал, тайбың дээш концертиниске силерге бараалгадыр бис. Өөрүшкү-мактанайымысты илередир сөстер тыппас-тыр бис дээрзин чугаалаан.

Моөң чапымга Эрзин чүрттуг, моол дылды эки билир кижи орган. Кызылдың ийи лугаар бөжудулга бажыныңда ажылдан турар Нина Сандыевна Баазан дээр болду. Чанында олурган улуска моол артистериң күүселдерин ол тывалап очуллуруп, тайылбырлап берип орду. Танпылап турда аныяк-чалыысы, кырганы дивес магалыт ойнаар улус болган. Оларның кашпагайын, чүүнүң эглигирин, шынченгирин, адак-бышкаанын чиик-сергээн артымга олурган ТАР-ның баштайгы чоогаачылаорының бирээзин тораан Чаңгаа Кенеевна Ондар магадап орду.

Бот-тывынгыр артистериң чартык келиң пенсионерлер. Олар 55 хардан 65 харга чедир наңылыг улустар боон турар. 59 харлыг Д. Намзар уруу И. Дуламжав-биле «Хото» танпыны теве бээрге, көрүкүлер карактарынга бүзүреевейн бар часкаа. Оон соонда алыпкылар Б. Зинамидар биле Б. Надиңг танпылап үнүп келген. Ч. Цээлей Б. Шинээ, Я. Балам, А. Чулуун оларның «Дервэд» танпыны тепкеш бага солун болган. Моол улустуң национал хөгжүм оркестриңге аалгалары болгаш ыры, таңпыны национал хөгжүм херекселиңге үдеп турары онзагай. А бистеңе национал тыва хөгжүм оркестри бар ийик бе? Чок шыңкыглыг. Убса-Нур аймактың сумуларындан келген улусчу чогаадылганың уран чүүлүнүң бот-тывынгыр артистериң Хонцертинде көредиглиг чүүлдер-де хөй. Эр улус моөңгүн-биле шуткун сымбээн оттук-бижээн, ланза хавын күрүнда аянныы кончуг кылдыр астып алган, улгады берген-нерни кадыг ыяктериглиг. Оларның кеткен ыдык-хевиндеи эгелээн, ырлаан, алгагайрээлериниден кижи кандыг-даа очулга чоокка бурунгу моол улустуң национал культуразының кадагалаттынган ёзу-чаңчылдарын билип алыр. Лауреаттар Ж. Жомбын, Я. Балам, Ч. Цээлей, Ж. Долгорсүрэн, Б. Зинамидар, Т. Баян, Д. Цээпел олар ырлап, танцылап, хылдыг хөгжүмге ойнап, бүгү талазы-биле уран чүүлге салым-чаяанныын көргүскен. Хоочуң пенсионерлер хөгжүм тутса ырлаар, ойнаар, танцылаар — кылынмазы-ла чок. Кажан бурунгу моол улустуң сес чокка бадырыптар ырызы сценага күттула бээрге, бай Моолдуң чаттылын чоруткан делгем хөвүүлүүдэ мал-маганы, моогу ышкаш докулдур ак-ак өглери кижиниң карааңга чуруттуунуп, кижиниң сеткилин таалалы өөпейлеп көөр. Ёдуут чогаатыкчы уран талант деп чүве ол болбайыкпе. Концерттиң программазында моол улустуң шаг-төөгүзүнден бээр ойнап келгени оюнарын, чаңчылдарын амыдыралчы ёлүү-биле көргүзүп, ойнап, самнап турарындан кижи хөй чүүлдерни билип алыр. Чижээ, эң баштайгы номерде хойжу кижиниң амыдыралындан анай, хураган, хой өткилежирии, хураганын хоскан хойну тоотпалап, ырлап оре алзыры. База бир көргүүгэе ийи саалык бугазы ачыр-дачыр сегиржип, үскүлежи бээрге бичии оол биле уруг оңу чаңа сыныртап чалаш, оон хөгжүмүүн таваларыг кылдыр оларга ойнап бээрге, сегиржип турган ийи бугаа таалалдан найыралдажып, эргеленчи бээр. Ол чүүү көргүүлүн турары ол дээрге, ылангыя хөгжүм аялгазындан мал-магандаа болза кижиниң сеткилин биилип, чаажыгыын, оожургаар дээп утка бар. Бодааның чидирген теве лег, көөргенчиг амытан чок. Оон сеткил сагыжын оожукторуп, сеткилин чаваарда, чүгле хөгжүмүүн таваларыг үнү оңу оожукторуп болур. Моолдар шаг-төөгүден бээр мал-магазының өң-чүзүнүп адап, ылангыя чөлер, мақпаар, чарыш аттарының чаражының дугайында кедергей алган, ырлаар. Ылангыя аът дугайында ырыны олар чежемейнин-даа ырлаза пөкпес. Аът чок болза буду чок дег, чалгыны сыйык куш дег оларга сагыындырар.

Моол артистериң концерти доостуру билек, чамдык дылдажыптар кижилер оларның-биле үжуражып, өөрүшкүзүп илередип турду. Оларның аразында бир тывалаар моолбиле чугаалажып, таныштым. Оок адын Лийлаа Сонон дээр. Ол театрда 25 чыл дургузунда ажылдап турар, балетмейстер. Бодунуң дугайында ол кыска-ла-биле мынча дидир:

— Мен Бөгмөрөн сумузунга төрүттүнген мен. Ада-нем малчын. Силерге база Бөгмөрөн (Мөгөн-Бүрөн) бар болгай.

— Ол дээрге моөң чүртүм ышкажыл. Шара-Хорагай деп черни билир силер бе? Моөң аңам, ачам база малчын улус. Шаанда моол, тыва аалдар аңаа холуй чүрттап турган — деп чугаалаам.

— Ийе, ийе. Моөң ада-нем Шара-Хорагайга база чүрттап турган. Ынчаарга төрөл-дир бис—дээп, хүндүлүүдүү. Кижи чугаалажып таныжар деп чүве бо ышкажыл.

Удавас чедиг айның ортан үезинде Тыва АССР-ниң культура хүннери Моол Арат Республикага болуп эртер. Бо база өөрүнчүг дыңнадыг. Аңаа Тываның хөгжүм-шин театрының артистери боттарының уран талантызын бараалгадыр. Моон алгаш көөрге, сөөлгү чылдарда республиканың культура хөгжүлдели шапкыны-биле сайгырап, чаа-чаа чогаадыкчы дилээшкиннерни тып турары өөрүнчүг.

Найыралда кызыгаар чок. Найырал турда — тайбың. Тайбың турда —ас-кежик.

Лидия ИРГИТ.

Кадыкшыл—байлаавыс

СЕТКИЛИВИСТЕ ХАНЫЗЫНДАН...

Моөң оглумну Хүлер Моңгуш дээр. Ол 16 харлыг турган, эрткен чылдың августа хенертен аъдын ишпээ аарааи. Баштай Чадаана хоорайда ниити аарыглар эмнелгезинге чыттырып эмнедип турду. Терапевт, невропатолог эмчилер ийи-үш удаа эмнеп келгеш, эмчиден үнүп келгеш-ле, катап-ла аъдын ишпээ бээр тудуган. Оон невропатолог эмчи Эрес Тасович Пирдей республика эмнелгезинче баар бижик берген. Ында республика эмнелгезинде невропатологка баарын сүмдээн.

Республика эмнелгезинге кээрге, эмчилээриниң бергези кончуг болган. Харын ол черниң улуг эмчизи Ю. И. Кузьмин ёзулуг-ла сеткилиниң ханызындан дузалаштры. Кижилерге ол хире ээлдек-эвилең, оон ак сеткилдиг ажылдап чоруурун өг-бүле кежигүннери аңаа турган үевисте бүзүредивис. Оглумнуң аарыын шын тодарадырына эмнелгенин хой эмчилерге билинип, күжүн үндүрген. Людмила Зудилова, ол уурология салбырының эргелекчизи Галина Осипова, урутларның нейрохирургу Валерий Наскорюк, кезер эмчи Леонид Осмоловский оларга өөрүпкүвүе илередип арганы чок. Олар боттарының мергежилиниге хамаарышкан аарыглар чогун бадыткаан.

Оон соонда бистиң анализтер эрттирип, рентгенге тыртырган чуруктарывыс травматология салбырының эргелекчизи, кезер эмчи Виктор Александрович Верещагинниң столүүнүн кырынга барган. Ол чуруктарны эмчи көргеш, оглувустуң хендирбе соогүнде кемдээшкин барып тодаратпаш, кезиишкин кызырын сагындырды. Оон чыттырып алган шинчилге эрттирип, хайгааралга алырын чугаалады. Бодум аалымче чана бердим. Каш хонганда, оглумнуң эмчилери чагаа чоруткан. Ында «Дүрген келиңер, оглуңарны кезер апарывыс. Чүгле ада-неңиң чөпшээрели херек» деп бижээн. Шынап-ла, чөпшээрешкеш, «оглумнуң амы-тынын силеңге бүзүредим» деп соглединм.

Оглувус декабрь 22-де кестирген. Ол үелерде не кижи мээн сагыжымга кандыг бодалдар кирбедин дээр. Базар-баар-даа чер тыппайн турдум. Кезиишкин үр болбаан. Чүгле Виктор Александровичниң кестүп келирин четтикпейн манап турдум. Ол хенертен чедип келгеш, «Кезиишкин эки эртш» деп дыңнадыры билек, өөрзөнимден мглапкан мен. Белиң «четтирдим» деп чугаалаарын уткап болдум. Оглумну ооске эп-оору дег, чырык чер кырынга омак-хогжу чүрттаар кылдыр сегиткен эмчилер Игорь Юрьевич Блинова, Александр Юрьевич Щербаковка четтиргенин содун дамчыштыр илеретпес аргам чок.

Оглумну ай хире чанынга туруп азырадым. Ол турган үелеримде травматология салбырының улуг, биче ажылдакчыларының эптиг-найыралдын, аарыг кижилерге ээлдек-эвилеңин эскердим. Салбырның өрөөдери кезээде арыг-силиг турар. Шимээндааш безип чок. Шынап-ла, оларның ажылдакчыларының кайызын ол дээр боор. Дөгереи кижилерниң кадыы дээш чаңгыс соруглалыг, сагыш човаашкын-биле ажылдап турар коллектив-тир.

Сагыш човаачал эмчилерни, эмчи сестраларыны база санитарказларының хайгааралынга чыткап, оглум чанып келгенинден бээр ам беш ай чедип чор. Кестирген чери гипстиг хевээр. Хүндүлүг эмчивис Виктор Александровичниң оглумну чогумчалыг кезип, кадыын экижиткенинге өөрүп ор бис. Кижилерниң амы-тыны дээш ол хире биилип, күжүн үндүрүп чоруур эмчиниң мергежилиниге дуржулгазы моон-даа соңгаар чаа-чаа биилиглер-биле долдунган, арга-дурумчулгаа улам байлак болзуп деп йөрээп олурар бис. Четтирдивис, Виктор Александрович!

Чылбаан МОҢГУШ.
Чөөн-Хемчик район.

Ногаан аптека

ЭМ ОЪТТАРЫ ЧЫЫР

«Хемчик» анныыр-тывыш ажыл-агыйының база бир сорулгазы—эм оъттарны чыыры. Бо талазы-биле планны күүселир дээш чылдың-на кызыл ажылдап келдивис.

Чайгы чылыг хүннериң ачызында бойдустуң кижи магадап хамнас чараш тоолчургу үеэлиптери, кат-чимизи-дазылланың үнүп, чоорту четчип бижар.

Кижиниң кадыкшылын быжыглаар, эм болур, бедик үелиниин талазы-биле сурагжаан үүлтер бисте кайы хей. Чоннуң калбак ажыглалыынче киргеи эм болур оъттарның чамдызы могапшылаан кижилерни сергедиптер азы нерв системазының ажылдаарын экижиндип, оожургадыр дээш, оон-даа еске опзагай шынарларлыг.

Ынчангат бистиң «Хемчик» анныыр-тывыш ажыл-агыйы бо оът-сигенни чыып, дужаап турар. Бо ажылга ажыл-агыйывыстың штаттыг ачылары улуг-хуузун киирипкилеп турарлар.

Час боорга киш-кулаа бүрүзүүн чыырын организастап турар. Киш-кулаа бүрүзүүнүн чыылдазын майла азы сентябрьда чорудар. Оон кадыы соок дүшкүже чедир чыыр.

Арагачы ДОҢГАК.
Чөөн-Хемчик район.

БАШТАЙГЫ ТИИЛЕЛГЕЛЕР

«Азия төвү» шаңнал дээш IX Бүтү-эвилел маргылдаазының киржикчилери болган судьялары баштайгы хүнде Кытыл хоорай-биле танышкан, маргылдаага белеткел ажылдарын чорутканнар. Мөгөлөр денизинге тыпан, аргаларны катап-катап өөрейген. «Моңгулек» залчылар бажыңының конференц-залынга кол судья Анатолий Леонидович Медведев келген төлээлерге болган судьяларга чаа дүрүмнерни база катап тайылбырлап, частырыт чокка шиңгээринин талазы-биле бир шактың семинарын эрттирген.

Оон соонда келген төлээлер-биле болгаш судьялар-биле хүралды Тыва АССР-ниң Спорт болгаш күш-культура талазы-биле күрүне комитединиң даргазы Н. А. Авдеев эрттирген.

Әртеңнииң 10 шак турда «Хүреш» стадионга маргылдаалар жөлээн. Баштай 48 килограммның мөгөлери-биле 52 килограммның мөгөлери ийи хевиске хүрешкен. Бирги хевиске 48 килограммның мөгөлериндеи Мергеи Самбуу биле Амур областан келген мөге Руслан Мухамедтинов хүрешкен. Амурнуң мөгөзи эки хүрежип чаваан. Судьялар үш катап сагыындырыг бергеш тиилеттирген дээш.

52 кг денизиниг мөгөлерден бистиң чаңгыс чер-чуртуттулар-ывыс Юрий Моңгуш биле Чүсүмаа чараш хүрешкеннер. Ачыр-дачыр тудушканының туңнелиинде сан 12:11 болуп, Моңгуштуң тиилелгези-биле төнгеи.

Бирги хевиске 57 кг денизиниг мөгөлерден Хөвалыг Додоо биле МАР-ның мөгөзи Цэвээн Пүрэвдорж хүрешкен. Ийи минута шиңгиде хүрежип турда сан 13:0 аңаргаа. Бистиң мөгөвис мурнаа чоруп турган. Оон соонда Додоо адаанче кирээп моол мөгөни ийлеидир октаап чаа бажыңга чыттыр базыпкан.

Ийги хевиске 62 кг денизиниг мөгөлерден Далаев Байыр (Хабаровск) биле Рабжуев Радна-Цырен (Улан-Удэ) хүрешкеи. Буряттының мөгөзи 10:3 санга тиилээн. Од-да денизиге Асат Корпебаев (Павлодар) биле Александр Варламов (Амур) хүрешкеи. Асат 8:0 санга тиилээн. Улан-Удэниң мөгөзи Монхо Модасов Красноярскиниң мөгөзи Арян Дөгереевбиле хүрешкеш үш сагыындырыг алгаш онтактаны-биле чоруткан. Ол денизиге шүүтү 35 мөге хүрежир. Бистиң мөгөлеривис Артём Чамбал Якутиядың мөгөзи Вячеслав Охлопковту, Толбин Сылам-оол Хабаровскиниң мөгөзи Аслан Жирикковту аарыг тиилээнивис.

Кежээкиниң 18 шак турда байырлыг ажыдымышкын болган. Анаа кыылчылар болгаш келген аалчылар киришкен. Маргылдааның киржикчилери, спортуң хоочуннары база судьялар чыскаалын алгаш марш аалгазы-биле стадионнуң ортузунга чедип келген. Парадты В. С. Бичеол командалаваш, организаттың кежигүннериниг рапорттаан. Организаттың дараазы Ш. Д. Куулар спортчуларга байыр чедиргеп. Оон соонда Убса-Нур аймактың төлээзи Гемгуй Намуу сес алган. Кол судья А. Л. Медведев (Павлодар) маргылдааның ортер чүрүмүн тайылбырлаан.

Маргылдааның түгүн командаларының капитаннары келүүрген. Бичии уругдар туресчиниң выпделдерни командаларга түүскеп. Оны көрүүчүлер адын часкаалыкчыларын-биле үзээн.

Оркестр ойнап воосканының соонда маргылдааны уламчылаан.

Моңгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

«Азия төвү» шаңнал дээш

ӨЗҮМНЕРНИ ДЕТКИИР

Назы-харым улгадып, 71 чеде бергеи. Колхозтуң, оон соонда фермаларның малчыны болуп пенсияже үнгүже чедир ажылдадым. Мээң бөлүүн ажыл-ишкимни үнелээни чазак шаңналыы алганым. Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны деп атты тывысканы болур. Хүндүлүг дыштанылгаже үдетсе-даа, ана олуруп шыдавас, хеп даваарынга, аргымырынга, шокарлаарынга, аъш-чем белеткээринге агитквартирам девискээринде херээженнерни өөредип, аныяктарның дагдыныкчыны хүлээлгемни күүседип чор мен.

Хемчик бажыңга кады чүрттап келген чоңумнуң, төрел угум болур даг-алтайларының ас-чогаалын чыып, кожамык аянныг кыска шулүктерни бижип, оларның чамдызын «Шын», «Хемчиктиң сыйдызы» солуннарга парлатқылаадым.

Чоокта чаа мени «Моңгулек» чечен чогаал каттыжышкынының үлелелекчини болгаш удуртукчузу Как-оол Чүдүүм районда чогаадыкчы каттыжышкынарның ажылын чаңгыс ажа үглап баштаар деткимче көргүзер дутайында чугаалады. Шынап-ла, аңаа бот-тывынгыр композиторлар, чогаал-чылар, журналистер, кино тыртпырыкчылары шупту чыылган. Район девискээринде республика солуннарының кодээ бижикчилерни чаланып келдиргеп. Оларның аразында «Шын» солуннуң корреспондентилери Маңан-оол Оюн, Александр Хертек, «Хемчиктиң сыйдызы» солуннуң редактору Василий Хомушку, Барыын-Хемчикте «Маналык» чечен чогаал каттыжышкынының удуртукчузу Чкалов Мандынчы база бар болду.

Баштайгы номун үндүрүп четтиткеш шүүлүкчү Сарыг-оол Салчак, кино тыртпырыкчызы Виктор Данды, Кызыл-Даг школазында чечен чогаал бижиирни тепеп чоруур ки-белгүмүүнүн удуртукчузу Хураган-оол Тулуш, «Хемчиктиң сыйдызы» солуннуң редактору Василий Хомушку болгаш өскелер-даа санна бергеп. Элээн хей киижи чогаатказын шүүлүтериви номчаан. Бодумнуң ажылдарымны база көргүстүм. Чуруукчулар, бот-тывынгыр композиторлар, кодээ корреспондентилер шуну чыглып, сүмелеткеп.

Бай-Тайга — аттары сураг-жаан таланчыгыг киижилериң чурту. Амгы каттыжышкынналдан кандыг-даа киижилер үнүп болур. Өзүмнериниң ажылын үнелеп, моон соңгаар-даа деткинир дээнинге сеткилим хайлы.

Алаш ИРГИТ.

УТВ

МАЙ

Понедельник

МАЙ 29
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
6.30 «120 минута». 8.35 «Сеткилдиң ханызындан». Томскиден дамчыдылга. 9.20 Мультфильмнер. 10.05 Бут бөмбүүнүң допчулалы. 10.35 «Күрүне кызыгаары». Уран-чечен фильм. 8-ки сериязы. «Ырак кызыгаарда». 1—2 сериялары. 12.50 «Бүзүреңнииг-даа болза, алдептиг». 13.50 ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинде. 14.00 С. Рахманинов. Концерт. 14.45 «Уруглар шагы». 15.45 «Айтматов болгаш театр». Бүгү-эвилелдиң театр фестивалы. 16.45 Чурт телестудияларының барымдаалыг фильмнери. 17.25 Концерт. 18.00 Барымдаалыг телефильм. 18.30 «Делегатскаяда музей». «Орус баалыг». 18.50 Мультфильм. 19.00 Саяты-оо-де-Кубаның аас чогаал бөлүүнүң концерти. 19.25 Улуг кижилерге мультфильмнер. 19.40 А. П. Чеховтуң театры. «Ваня акый» Ленинградтың М. Горький аттыг күрүнеииң академиглиг улуг шин театрының фильм-шиниэи. 21.00 «Үе». 21.35 «Ваня акый» Фильм-шииниң уланчызы. 22.55 Бүгүн делегейде. 23.10 Бут бөмбүүнүң допчулалы. 23.40 —01.05 «Тео Адам чалап тур». Музыкалыг дамчыдылга. (ГДР ТВ-зи).

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Студия көргүзүп тур. Черниғов хоорайның төөгүзү. 8.55 Итали дыл. 9.25 «Скрипка ханы» деп операция». Уран-чечен фильм. (ГДР). 10.35 Аяла Кудлай ырлаар. 11.00 Мультфильмнер. 11.25 Фильм-концерт. 12.05 «Совет Эвилелиңге бараан бооп тур мен!». 13.05 Белорус ССР-ниң Күртелерадиозу. «Силерни Новополоцк хергелеп тур».

КЫЗЫЛДАН
13.30 Медээлер. 13.45 Медээлер.

МОСКВАДАН
13.55—00.00 ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинде.

Вторник

МАЙ 30
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
6.30 «120 минута». 8.30 Дамчыдылгалар программазы. 8.35 Мультфильмнер. 9.15 А. П. Чехов. «Ваня акый». Фильмшиии. 11.55 «Ол болган... болган...» 12.10 «Уруглар шагы». 13.10—13.40 Бут бөмбүүнүң допчулалы. 15.45 И. Брамс. Концерт. 16.30 Мультфильм. 16.50 Барымдаалыг фильмнер 17.20 «Экии, музыка!». 18.15 Мультфильм. 18.45 Бөгүн делегейде. 19.00 Озал-оолак чок шимчээшкин дээш. 19.30 А. Князев ойнаар. 20.00 Леонид Леоновтуң төрүттүнгениниң бээр 90 хар болганынга. «Алыс тыныың үези». 21.00 «Үе». 21.30 «Балет... балет...» 22.30 Бөгүн делегейде. 22.45 —23.30 «Чугула объектив». Барымдаалыг фильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Эртем болгаш техника». Киножурнал. 8.25 Француз дыл. 8.55 «Тайга черииң ырлары». Владивостоктан дамчыдылга. 9.25 Француз дыл. 9.55 Скульптор Меркулов. 10.30 Ритмиг гимнастика. 11.15 «Ол бистиң херээвис». Читадан дамчыдылга. 11.45 Теннис. Франциядан чемпионады. Франциядан дамчыдылга. 12.30 «Ырак—чоок». Барымдаалыг фильмнер.

КЫЗЫЛДАН
13.05 Медээлер. 13.20 Барымдаалыг фильм. 13.35 Медээлер. 13.50 Чарлаалдар.

МОСКВАДАН
13.35 ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинде. 00.00 Концерт. 00.15 — 01.05 Бокс. Европа чемпионады. Грециядан дамчыдылга.

Среда

МАЙ 31
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
6.30 «120 минута». 8.30 Дамчыдылгалар программазы. 8.35 Мультфильмнер. 9.15 А. П. Чехов. «Ваня акый». Фильмшиии. 11.55 «Ол болган... болган...» 12.10 «Уруглар шагы». 13.10—13.40 Бут бөмбүүнүң допчулалы. 15.45 И. Брамс. Концерт. 16.30 Мультфильм. 16.50 Барымдаалыг фильмнер 17.20 «Экии, музыка!». 18.15 Мультфильм. 18.45 Бөгүн делегейде. 19.00 Озал-оолак чок шимчээшкин дээш. 19.30 А. Князев ойнаар. 20.00 Леонид Леоновтуң төрүттүнгениниң бээр 90 хар болганынга. «Алыс тыныың үези». 21.00 «Үе». 21.30 «Балет... балет...» 22.30 Бөгүн делегейде. 22.45 —23.30 «Чугула объектив». Барымдаалыг фильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35 Немец дыл. 9.55 Уругларга фильм. «Сураглыг аң өөредикчизии». 9.05 Мультфильм. 9.25 Немец дыл. 11.15 Теннис. Франциядан дамчыдылга. 11.55 Чурукчулар дугайында чугаалар. Ладо Гудиашвили. 12.40 «Ол бистиң херээвис». Читадан дамчыдылга.

КЫЗЫЛДАН
13.10 Медээлер. 13.25 Киножурнал. 13.35 Медээлер. 13.50 Чарлаалдар.

МОСКВАДАН
13.55—00.00 ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинден.

Четверг

ИЮНЬ 1
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
6.30 «120 минута». 8.30 Дамчыдылгалар программазы. 8.35 Мультфильм. 9.00 Концерт. 9.25 Бырымдаалыг фильм. 9.50 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазынга шиилиге оюннар. ССРЭ биле Исландияның шилиндек командалары. 11.30 «Уруглаш шагы». 12.30 «Туруш». Г. Боровик чорудар. 13.50 ССРЭ-ниң Дээди Советиниң сессиязында. 14.00 Концерт. 15.40 «Аян-чорукче чалаашкын». Запорожьеден дамчыдылга. 16.10 Уруглар камгалалының Бүгү-делегей хүнүнге. Барымдаалыг фильмнер. 17.30 «...16 харга чедир болгаш оон улус назы». 18.15 «ТелеЭКО». Журнал. 18.45 Бөгүн делегейде. 19.00 Мультфильм. 19.30 А. Мироновтуң киржилгези-биле фильмнер. «Томуйлаашкын». 21.00 «Үе». 21.35 «Остоженкода, кызыл майгыннарда». 22.35 Бөгүн делегейде. 22.50 —23.45 Джаз панорамазы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35 Испан дыл. 9.25 Испан дыл. 9.55 «Лобо». Уран-чечен телефильм. 11.10 «Чырык, өөрүшкү, амыдырал». Телеочерк. 11.30 Поэзия. К. Рыжеев. 12.05 Теннис. Франциядан дамчыдылга.

КЫЗЫЛДАН
12.50 «Бөгүн — Уруглар камгалалының Бүгү-делегей хүнү». «Хөглүг үннер». 13.25 Медээлер. 13.40 Медээлер.

МОСКВАДАН
13.55—00.00 ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинде.

Пятница

ИЮНЬ 2
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
6.30 «120 минута». 8.30 Дамчыдылгалар программазы. 8.35 Мультфильмнер. 9.05 «Остоженкода, кызыл майгыннарда». 10.05 Медээлер. 10.15 Барымдаалыг телефильм. 10.55—11.25 Концерт. 15.30 Медээлер. 15.40 Барымдаалыг фильмнер. 16.40 Узбек ССР-ниң «Шалодаа» аас чогаал ансамбллиниң концерти. 17.00 «...16 харга чедир болгаш оон улус назы». Дамчыдылгага капсырылга. 18.00 Эртем: теория, шеңеедде, практика. 18.45 Бөгүн делегейде. 19.00 Философчу беседалар. «Өдүү, өдүү чок чоруктуң база амыдыралдың үжүр-утказының дугайында». 20.05 Киноконцерт. 21.00 «Үе». 21.35 «Ол болган... болган...» 21.50 «Үзел-бодал» 23.20—23.35 Улуг кижилерге мультфильмнер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
8.00 Эртенги гимнастика 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 9.00 Аңгли дыл. 9.30 Аныяк көрүкчү театры. Телешин 1-ги кезээ — «Тывыныг», 2-ги кезээ — «Тыварыг». В. Каверинниң тоожулугга үндезилээн. 11.25 Барымдаалыг фильмнер. 11.35 Англи дыл. 12.05 «Имирде». Уран-чечен телефильм. (БУР). 13.25—14.05 Ритмиг гимнастика. 17.00 Медээлер. 17.10 «Маналр мен». Уран-чечен телефильм.

КЫЗЫЛДАН
18.30 «Спорт». «Азия төвү» шаңнал дээш Бүгү-эвилел маргылдаазындан репортаж. 19.20 «Азия төвү» Үндурүлгеде: Медээлер. «Кадык камгалалында бригада керээзи». «Хүн-айтырыгларынга». 19.50 Медээлер.

МОСКВАДАН
20.00 «Тамчыктыг удуглар, чаштар!». 20.15 «Арена». Спорт программазы. 21.00 «Үе». 21.35 «Маналр мен». Уран-чечен телефильм. 22.55—00.00 Европа чемпионады. Грециядан дамчыдылга.

Суббота

ИЮНЬ 3
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
6.30 «120 минута». 8.35 «Бистиң садывыс». 9.05 Мультфильм. 9.20 Амгы болган шаандакы мырлар. 10.05 «Кижи институдуу». 11.05 Бүгү-эвилел номчулга конференциязы. «Юность» журналдың авторлары база редколлегиязы-биле ужуражмышкыны. 12.30 «Иинель Счастнаяның Витебскиде вернисажы». 13.05 Социализм чуртталында. 13.35 «Бистиң өөредивис». «Катунь шимээргеп чыдыр». 14.20 «Экранда Сибирь». № 8 киножурнал. 14.30 Бөгүн делегейде. 14.45 Италия телевидениезиниң программазы. 15.45 «Дириг амыдыраар оранында». 16.45 «База катап-ла силерниң-биле мен». Уран-чечен телефильм. 18.05 Мультфильм. 18.30 «Планета». Делегей программазы. 19.30 Телетанылыышгга. А. Вознесенский. У. Отт чорудар. Таалиледен дамчыдылга. 21.00 «Үе». 21.35 — 00.20 Рок болгаш поп музыка күүседикчилериниң делегей фестивалы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Көдээден дамчыдылга». 9.15 Делегейниң эң улуг музей. Лувр. 12-ги, 13-ку сериялары. 10.15 Дешилге. Информация. Реклама. 10.45 «Өдүү данзына база чедиг маадыр дутайында тоол». Мультфильм. 11.15 Бичии концерт. 11.30 «Ажыл-агый айыбиле ынакшыл». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 14.05 Музыка телеабонементиниг. Чүрттүү камерлиг оркестрлери ойнаар. Концерт. 15.05 Эвилелдешкен республикалар киностудиястикязы. «Стенограмма», барымдаалыг телефильм. А. Рыбачук, В. Мельниченко скульпторлар дугайында. 16.00 Телековруг Москва — Бостон. Экологияның нарын айтырыглары. 17.00 Мультфильм. 17.30 Бокс. Европа чемпионады. Грециядан дамчыдылга. 18.15 «...16 харга чедир болгаш оон улус назы». 19.00 Баскетболга АКШ-тың чемпионады. 20.00 «Тамчыктыг удуглар, чаштар!». 20.15 «Пи» демдек адаа-биле эртем-тайылбырлыг программа. 21.00 «Үе». 23.35 «Пи» демдек адаа-биле эртем-тайылбырлыг программа. 00.05 — 01.10 Бокс. Европа чемпионады. Грециядан дамчыдылга.

Воскресенье

ИЮНЬ 4
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
8.00 Медээлер. 8.15 Ритмиг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эрте». Уругларга дамчыдылга. 10.00 «Совет Эвилелиңге бараан бооп тур мен!». 11.00 «Эртенги почта». 11.30 «Ажыл-чорукчулар клуву». 12.30 Уругларга информация-публицистиг программа. 14.00 «Музыкалыг киноск». 14.30 «Кадыкшыл». 15.15 «Киноафиша». Киноре-жиссер К. Шахназаров чорудар. 16.15 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммазының VIII делегей фестивалы. 17.00 «Көдээден дамчыдылга». 18.00 Делегей панорамазы. 18.45 Улуг-иш киноза-лы. Мультфильмнер. Барымдаалыг фильм. «Биилиимее чүүлдүн байлаалырында». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.40 «Экии, доктор!». 21.55 Бокс. Европа чемпионады. Грециядан дамчыдылга. 23.55 —00.15 «Чаңгы: неделяның бодуучукчиларын».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильм. 9.40 «Маналр мен». Уран-чечен фильм. 10.00 Гагауз музыкаңың конперти. «Дюа-дюа». Молдавияның күрүне филармониязы. 10.30 «Экранда 01 албан черн». Өртүе удур аймыл чок чоруп дугайында фильмнер. 11.10 Мультфильм. 11.30 «Аян-чорукчулар» клуву. 12.30 Владимировтуң театры. Ленинградтың Лепсовет аттыг театрына чаңыс ыыр. 14.00 Барымдаалыг фильм. 14.50 Эвилелдешкен республикалар студиязларының фильмнери. «Шеригже келдиртккеннер». Уран-чечен телефильм. 15.45 «Тиилекчилер». 17.15 Силермону шыдаар силер. Кижиниң арга-шыдалы болгаш курдаң-дарының дугайында А. Чуманов база оон пациентилери-биле ужуражмышкын. 17.45 Чаңгыс актер театры. А. Филиппенко. Совет шоодут кежээни. 19.00 Информапиялыг-публицистиг программа. 19.20 Улусчу хөгжүм херекселдериниң үннери. 20.00 «Тамчыктыг удуглар, чаштар!». 20.15 Барымдаалыг фильм. 20.25 «Мөгөреп билингеннэ». Т. Когаяның музыказынга фильм-балет. 21.00 «Үе». 21.35 «Экии, доктор!». 21.50—23.05 «Ырак чазыдырышкынның чаңгызы». Уран-чечен фильм.

КИНО

МАЙ 28-ТЕ
«НАЙЫРАЛ»: «Роман с камнем» 9.00, 11.10, 15.00, 17.10 19.30. «Приключения Спаса и Нелли» 13.20 шактарда.
«ВИДЕОЗАЛ»: «Бобби» 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.
«ПИОНЕР»: «Киноеборник 121» 9.40, 12.00, «Похищение в Тютюрлистане» 11.00, 13.50, «Кинг-конг жив!» 15.30, 17.40, 20.00 шактарда.
«КАА-ХЕМ»: «Пусть я умру, господи» 12.00, «Офицер с розой» 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.
«ЕНИСЕЙ» к-б: «Мой дом на зелёных холмах» 14.00, «Проделки в старинном духе» 16.00, 18.00 шактарда.
ВОСТОК»: «Вредное воскресенье» 10.00, «Враг мой» 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.
«ЛЕТНИЙ»: «Сказки о прекрасной Айсулу» 12.00, «Долгая разлука» 13.30

республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч.
май
30
вторник
№ 126 (14026)
1925 чылдан үнелеттингеш.
Өртээ 3 коп.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинде

ШИЛИИШКИННИҢ БОЛГАШ ШИИТПИРЛЭЭРИНИҢ ОРУУ

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи ажылын үргүлчүлеп турар

Май 27-де Кремльге ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы М. С. Горбачевтуң даргалаашкыны-биле ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездиниң ээлчеглиг хуралы ажыттынган.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Эвилел Соведиге болгаш Националдар Совединиң соңгулдалар талазы-биле май 26-да болган чажыт бадылаашкыннының түңнелдерин дыңнадыры-биле сеструг Саналга комиссиязының даргазы депутат Ю. А. Осипьянга берген.

Ол ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Националдар Совединиң соңгулдалар талазы-биле бадылаашкыннының түңнелдерин, дутаймында комиссиянның протоколун помчаан.

Съезд бадылаашкыннының түңнелдерин бадылаан. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Националдар Соведиге 271 депутат соңгуткан.

Эвилел Соведиге бадылаашкыннының түңнелдериниң талазы-биле протоколду Саналга комиссиязы амдыызында чедир кылып четтиксээнин ол дыңнаткан болгаш ук ажылга ам-даа кезек үениң бээрин дилээп. Съезд ооң-биле чөпшээрешкен.

Ооң соонда ССРЭ-ниң Дээди Совединиң улус депутаттарының Съездиниң ажылының чүгүлээ айтырыгларының талазы-биле дискуссия эгелээн.

Бир дугаарыпта, депутат **Ю. И. Афанасьев** сөс алган. Бистер шупту чуртта байдалды шүгүмчүлекчи ёзу-биле көөрүвүс чүгүлеп, ол чугаалаан. Съездиниң дүүнгү хүнү мээң сагыжымга дыка-ла тааржыдады деп, депутат медеглээн. Дун ортуту барык чедип турда, карабах делегациязының үнүнге бис кандыг-даа чогумчалыг харыы бербединис. Ооң бичии мурнуу чарыында Съезд литва делегациязының медеглелин база-ла улуг-ла хөрекке албады, ук саналтың сеструмова чедимче чок болган чадавас, ыпчалза-даа ук саналды шуут хөрекке албайн барып болбас турган деп, ол чугаалаан.

Депутат Дээди Советтиң составыпның дугаймында бодуңун хуудa бодалын чугаалаан. Бир эвес бо парын байдалларда эргежок чүгүлеп профессионалзыныңы дээштелип алыр болза бис сталинчи-брежневчи Дээди Советтиң соңгуп алгывыс деп, ол медеглээн. Съездиниң хөй пурузу агрессия-чаппаазы хөөнүт-дүр, деп ол демдеглээн, болар дүүн чөпшү маңнап турганы, съездиниң шиитпирлэрин күүсетпедилер деп бурүүдаткан.

Депутат **Г. Х. Поповтуң** бодалы-биле алырга, демократчы үглавныышкыныңг депутаттар бо Съездиге ылаңгыа эвээш кезии болур апаар. Биске ажыл-херектиң ийи янзы варианттыры турду, чүл дээрге чок-ла болза эң-не эгезинден тура кандыг-бир оппозициянның ролюн күүседир, а чок-ла болза Съездиниң үре-түңнелдиг ажылынга киржир. Бис ийиниң вариантыны шилип алган бис. Чүртүвүс байдалы кончуг берге чүве болганда, бис оппозициянның ролюн күүседип арга чок бис дээрзин билгеп бис деп, ол чугаалаан.

Москва депутаттарының ажылчыны болуу Съездиге кандыг белектеңгенин депутат база чугаалаан болгаш ук белүк дыка хөй саналдарны келген деп демдеглээн. Ынчалзажок ук ажыл, оон соңу-биле алырга, эң-ле бирлиишкинге четпээн болгаш депутаттар анаа бат бурунгаар-ла бүүрөвээн.

Дээди Советтиң соңгуп турар үеде бадылаашкын шын эвес болган, саналдарны боттарының делегациялары-биле харылшаан болган, депутаттарны шуут херекке албаан. Съездиниң ажылынга аппарат дорт салдар чедиргенин оралдажып турар-дыр дээрзин биске билдингир-дир деп, ол медеглээн. Депутаттың бодалы-биле алырга, ону аппаратка чагыртыр Дээди Советтиң соңгуп алыр дээш база чүртүүң удуртулгазының үстүкү кезээнге Дээди Советтиң өөрүшээнинден ыйыышкын кылыр дээш кылган бөөп турар.

Москвадан соңгуткан кезек депутаттар иинги Москва делегациязындаң үнер деп шиитпирлээн болгаш кымданнаа хамаарышпас регионнар аразының депутаттар болуун тургузарын депутат Г. Х. Попов сананалдаан болгаш ук болукке каттыжырынче чыыланнарны кыйыргаан. Ук белүк Съездиге эдериниң идегелдерни кылыр аргалыг болур ужурлуг деп, ол айыткан.

Бис анаа эвес Съездиде олуржуп турар-дыр бис деп, Карелиядан депутат **В. И. Степанов** чугаалаан. Бо дээрге бирги Съезд-дир, бистер чаа аътты эрги тергеге дүргеп-ле суга каапкар деп оралдажып турар-дыр бис. Москвадың делегациязы бистиң дамчыштыр улуг чөпшү Съездиге удур эвилелден алыр бодап, бистиң аарышкылыг черлеривисче базыптар бодап турар-дыр. Хоойлуужудулганың элээп чамдык актыларын чаартыр херек. Конституцияны база чоорту эдеп көөрү негеттинип турар. Ынчалза-даа хамык түвени шупту-зүп хары үгда кылып болбас болгай. Бис дээш чөпшү төлеп берип турары үе-шакты чамдыкта халас эртирге бээривис Съездиниң ажылдаво когум-чүүмүлүгө таарышпайн-даа баргылаар-ла-дыр харын.

Харын силер, москвачылар, бүгү Россияны арендa, кооперативтер болгаш өскедаа чүүлдер-биле тоорелип турбаан силер бе? Силер харын чөп-биле-даа сүмелеппейн, Политбюрога болгаш чазакка идеяларны санаалдап түвбаан силер бе деп, оратор чугаалаан. Мен бодаарымга, эң Афанасьев депутаттарның кол пуруузун дорамчылады. Москва—ол дээрге бүгү чон эвес дээрзин үттуп болбас ужурлуг. Москваның ажылчыларны эптер Афанасьевти. Поповту болгаш өскелерин-даа деткип турар дээрзинге чиглинер-дир мен деп, депутат медеглээн. Съездиге оппозиция болуун тургузар деп саналды оратор таарышпас чүүл-дүр деп адаан. Съездиниң шиитпирлериниге сандараашкын кылбас база ону шиитпирлээр ужурлуг эргежок чүгүлеа айтырыглардаа чарлыктырбас. а чоонуң чемгерер, экономиканы тургузар херек.

Бир эвес бистер маңаа шыгыы-шыгыы чугаалаар болдувусса, актыг шиңга чоокшулай бээривис чазакас бис деп, депутат **В. Ф. Толпежников** индирлеп медеглээп. Бодунга кым-на бүзүрел чогул, ыңдыг кижилер сеткили хомудаарлар.

Литва делегациязындаң депутат В. В. Лапбергистиң улустуң чогум-па канчаар шилип алырыпың бүзүлүг утказын илереткен чугаалаа дүүн бистер аажок-ла тоомза чок дыңнадывыс. Оңу бис шын хүлээп ап, үнелээр аргавыс чок болган. Далаштаалынарам, бистиң далашкан хөрээвис чок.

Боттарының эң-өөрү чүве чугаалап турар үеде шимээргеп, алдыңгы депутаттарны залдаң үндүрер херек деп саналды оратор киңрген.

Мен— сырый каттыжышкыл дээш мен деп, депутат **А. М. Адамович** үелеглээп. Ооң бодап турары-биле алырга, чүртүвүс дээш эрге-чагырга улус депутаттарының Съездизинге турар ужурлуг. Ынчангаш эрге-чагырганың өске бүгү дестиринге контрольдуң механизминиң түңнээнге, ооң иштинде партия аппаратынга, экономиканы органнзастаарынга улустуң контроль-ювилуун дутайында чайгаар-ла тургустунуп келир. Чүртүвүс эрге-чагырганың бүгү-ле хевирлерин болгаш үнер дестерин улустуң контролюнга тургузар дээш, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының болгаш ооң кабинединиң шыырак болгаш хамзарышпас туружун хандырар херек. Мында холбаштыр оратор эрге-чагырганы чаңгыс холга бар-ла шаңдиле мөөнээринден камгалалдың шиитпирлээр айтырыгларын көдургеш, ол талазы-биле тодаргай сананалдарны киңрген.

Бодунуң чугаазынга ол көдээ ажыл-агыйның байдалынга ажаок-ла доктаагаң. Съездиниң байдалын үнелеп көрүп тура. Съездиниң киржикчилериниң кол кезээнин энергилиг өскээр углапшиглеп турар эвес ирги бе деп айтырыгны салгап, «ыңнаарының халдакчы чоруу» деп сёстүү оратор ажыглаан.

Эвилел Соведиге чажыт бадылаашкынга Төлээлекчилер Чөвүлелиниң даңзыны бадылап турарының мурнуу чарыында ВЛКСМ-ден депутат Ю. Чемодановтуң алып киңрген турганың депутат С. П. Головин дыңнаткан. Ынчалза-даа сөөлүү даңзыга ооң орнунга өске ат көстүп келген. Санал берикчизин ол херекти сайгарып көөрүп Съездиден дилээн.

Депутат **Е. И. Мешалкин** бодунуң санаалыңга Афанасьевтиң болгаш Поповтуң сананалдарының оларның боттарының байдалынга сеткилиппең хамааны кылдыр үнелеп көргеп. Олар эвээш кезиниге болган болгаш оларның сеткилиң ол хандырбаан.

Баштай ажылчын органны оттанизастап тургузар болгаш методиктиг ажылдап эгелир херек турган деп, оратор бодунуң бодалын чугаалаан.

Чүртүвүс тургустунуп келген байдалга өскелерден эвээш эвес сагыш салып турарын оратор онзалап демдеглээн. Оңу шүгүмчүлеп турарлар, ынчалза-даа боттуг санаалдарны бербээпиер. Айтырыг үнүп келирге-ле, бис күрүнө кораблиин эжелеп алган дээрбечилер шыкаш болуп, ону бүтүү-ле падстройкалар-биле буза шавзар ужурлуг эвес-ле болгай бис. Депутат чаңгыс эптп болгаш эң-сеткил каттыштырылгашын хевээр арттыраринче кыйырган.

Азербайджанның төлээлекчиши депутат **В. Г. Мамедов** Ю. И. Афанасьевтиң болгаш Г. Х. Поповтуң үзел-бодалдары-биле шуут чөпшээрешпейн турарын илереткен. Чамдык киживлер Съездиниң өскээр аппарын, кол айтырыгларны процедуралыг чүгүлээ эвес чүүлдер-биле аткаарладырын оралдашса-даа, Съезд демократтыг ёзу-биле бурунгаарлап турар деп, ол санаан. Ыңнаар ил илеткедин ам-даа чугаалажып көөр, ында-бүрү ажылчын органнарны тургулар ужурлуг. Аңаа депутаттарның практиктиг ажыл-чорудулгазы чоруур ужурлуг.

Митингилер айтырымнга хамаарышпыр олар бакучуларны хөй сүүлге өөреткен деп, депутат онзалап демдеглээн. Амгы үеде өйү келген айтырыларны чугаалажып көөрүп күш-ажылчы, өөредилге болгаш өске-даа коллективтерже шилиитхеңниң дугайын ол чугаалаан.

Депутат **В. И. Карасев** Съездиниң баштайгы пйн хүнде ажылынга хамзарышпыр чамдык шүгүмчүлелдер кылган. Ол депутаттарның чамдык сананалдарының, ылаңгыя ССРЭ Конституциязынга эдилгелер дугайында, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң болгаш ССРЭ-ниң улус депутаттарының Статулунга өскерилгелер дугайында сананалдарны сагындырган. Хоойлу сананалдаар инициативаның ол актыларын хөй кезиниң хүлээп албааны-биле бадылаттынмаанынга хөмүдээның илереткен.

Бедик билгилиг болгаш угаанныг политиктер —эдо тургустунуушкун чорудулгазынга эң чүгүлэ дээрзин депутат демдеглээп, ооң-биле холбаштыр Украин ССР-ге болган соңгулдаларның түңнелдериниң дугайын чугаалаан. ооң сестери-биле алырга, күрүне болгаш эрге-хоойлу талазы-биле чаңгыс-даа эртемлеп Съезлиже соңгутпаан. Депутат Съездиниң президиумунга хамзарыштыр чамдык шүгүмчүлелдерни кылган, регламентиниң үреп турар чорукгар бар дээш, ол чамдык чижектерни киңрген.

Депутат **Т. В. Момотова** боттут чугаже киреринче өөрүн кыйгырган. Съездиниң ажылында киржип турар депутаттарның хөй кезии сталинчи-брежневчи аппаратның улузу ю. И. Афанасьевтиң чугаалаанындан, кезиниң ылаңгыа депутат деп ооң чугаалаанын ам хөлзетпези эргежок чугула. Шиитпирлиг кыйгырыглар-даа, шуут-ла улуг чоңдан деткимче дилээрин, чыскаалдарже үнүгүлээрин кыйгырары байдалдың бижымчалыг чоруун будаар, харын Съездиниң ажылынга Москвадан депутаттарга сагындырып каар деп бодаанын болза, канчаарга-даа бистерин, депутаттарны «портфельдерин» үлешсин деп бүрүн эрге тывыскап чүве-дир ийин. А ону Лужникиге митингилерге эвес, бо залга үлешсин дээп.

Шак бо ындырдеп бөгүн москвачыларның дугаймда, Москва делегациязының дутаймда сестер удаа-дараа дыңналып тур деп, депутат Л. П. Кожевченко бодунуң санаалынга чугаалаан. Ынчалза-даа Москвадың кандыг-бир болуу чок, ону тургуспас-даа деп бүзүрээр мен деп, оратор айыткан.

Депутаттар Афанасьев, Попов база Адамович оларның чугааларынга бодунуң хамаарылгазын чугаалавышаан, ол үе депутаттарны демократиянның турушкуу талалакчылары деп билирин депутат ыңнаткан. Ынчалза-даа демократияга өске бодал-сагышка шыдамның көргүзүп турар деп, ол чугаалаан. А бо депутаттар өске бодал-сагышка чүтле шыдаңпаалы эвес, а Съездиде бир янзы бодал-сагыштыг хөй кезикке шыдаңпас, таарышпалын көргүзүп турлар. Мындыг таварыштала демократияның принциптерин ынчалдыр камгалаарының турушкуунга бүзүрээтээринден өске чүү-даа артпас-па-дыр.

Хоочуннар дутаймда айтырыглаңже кичээнгейин депутат **В. С. Образ** бодунуң чугаазынга уландырган. Коллективизациянның болгаш индустриализациянның, репрессияның бергелерин, дайынның болгаш үреген ажыл-агыйны катап тургузарының кадыг-бергелерин шыдажып эртикен ол кижилерниң дыка хөйү. Боттарының салым-дуузун доп-дораан эжиндерип негеп турар деп, ол медеглээн. Оратортуң бодап турары-биле алырга, процедура айтырыгларын шоорп, «шүүтүмүүлелдиң кижиишкиниң», митингилерже кыйгырыглар Съездиге тургузуглар деп чөпшү дээскаңы эң чүгүлэ айтырыгларны шиитпирлээрин харын соңгаарладып турар.

Чүртүвүс байдалды мыныгыдыр деп көрүп тура, кажан шиитпиледдиң бүгү-ле күштерин мөөнээрин шак бо хире эргежок чүгүлэ апарганын дайын сөөлүүлеги бүгү үеле черле билбезин депутат чугаалаан. Кол айтырыгларны шиитпирлээрде «национал, шажын-чүдүлгеге бүзүрел, бөдүктериң база харын акыы талазы-биле эрге-ажык болаар чоруктардан» эки тура-биле ойталаар херек. Ооң бодап турары-биле алырга, эң чүгүлэ айтырыгларның бирээзи —чоп күзел-биле ажылдазын деп бодаар болза, кижизидилгени чогуур деңгелче көдүрер дээ чүүү капчаарыл? Депутаттың сапап турары-биле алырга, кижизидилгенің шиитпирлээр айтырыглары-биле бистиң чуртувуста кым-даа шыңгызы-биле ам-даа ажылдаваан. Кижизидилгенің бодунуң компцинязын тургузар, бо чүгүлэ херекке эртемденнерни болгаш специалистерни киңриштирер, ам кээп, шыпап-ла, орус «далаш чорукту» чок кылыр үе келген. Митингилерден тода, улуг ажыл-херекче шилчир үе келген.

Залда байдал бистиң иинтилелде болгаш бистиң чуртувуста тургустунган ол байдалды дыка-ла көргүзүп турар-дыр деп. Калахстандан келген депутат **Н. С. Петрушенко** сапап турар. Шак мындыг чуртту башкарары кайы хире бергеп сага демократияның уруглар аарыын аарып эртип турар мындыг чаңгыс ай эвес Съездиниң башкарары кайы хире бергезин хамыктын мурнунда биляп көөрүн депутаттардан дилээр болай-дыр мен деп, ол чугаалаан.

Съездиниң байдалы чамдык депутаттарның ССРЭ-ниң Дээди Совединиң составынга мыаңгыа-биле киргер деп чүтүмүүлбиле дыка-ла паңгленип тур дээрзин санал берген киижи демдеглээп. Оратортуң бодап турары биле алырга, тургустунуп келген удурлашыкак чорук — республика бүрүзүнге хамаарыштыр демократияның болуушкуннарындан Съездиниң залында демократтыг чорудуушкунар элээн хожуган турарының уржуунда болуп турар.

Соңгулда мурнунуң митингилериниң, политиктиг дискуссия клубтарының канчап-чооп тургаш-ла, «портфель» үлежири чоруп турары мени коммунисти база депутатты сезинидирип тур деп, сапап берген кижи чугаалаан. Съездиге болеткел үезинде эгелекчи сананалдары дээш аажок ханызы-биле хүндүлээрим Москвадан депутаттарга сагындырып каар деп бодаанын болза, канчаарга-даа бистерни, депутаттарны «портфельдерни» үлешсин деп бүрүн эрге тывыскап чүве-дир ийин. А ону Лужникитерге митингилерге эвес, бо залга үлешсин дээп.

Шак бо ындырдеп бөгүн москвачыларның дугаймда, Москва делегациязының дутаймда сестер удаа-дараа дыңналып тур деп, депутат Л. П. Кожевченко бодунуң санаалынга чугаалаан. Ынчалза-даа Москвадың кандыг-бир болуу чок, ону тургуспас-даа деп бүзүрээр мен деп, оратор айыткан.

Депутаттар Афанасьев, Попов база Адамович оларның чугааларынга бодунуң хамаарылгазын чугаалавышаан, ол үе депутаттарны демократияның турушкуу талалакчылары деп билирин депутат ыңнаткан. Ынчалза-даа демократияга өске бодал-сагышка шыдамның көргүзүп турар деп, ол чугаалаан. А бо депутаттар өске бодал-сагышка чүтле шыдаңпаалы эвес, а Съездиде бир янзы бодал-сагыштыг хөй кезикке шыдаңпас, таарышпалын көргүзүп турлар. Мындыг таварыштала демократияның принциптерин ынчалдыр камгалаарының турушкуунга бүзүрээтээринден өске чүү-даа артпас-па-дыр.

Хоочуннар дутаймда айтырыглаңже кичээнгейин депутат **В. С. Образ** бодунуң чугаазынга уландырган. Коллективизациянның болгаш индустриализациянның, репрессияның бергелерин, дайынның болгаш үреген ажыл-агыйны катап тургузарының кадыг-бергелерин шыдажып эртикен ол кижилерниң дыка хөйү. Боттарының салым-дуузун доп-дораан эжиндерип негеп турар деп, ол медеглээн. Оратортуң бодап турары-биле алырга, процедура айтырыгларын шоорп, «шүүтүмүүлелдиң кижиишкиниң», митингилерже кыйгырыглар Съездиге тургузуглар деп чөпшү дээскаңы эң чүгүлэ айтырыгларны шиитпирлээрин харын соңгаарладып турар.

Чүртүвүс байдалды мыныгыдыр деп көрүп тура, кажан шиитпиледдиң бүгү-ле күштерин мөөнээрин шак бо хире эргежок чүгүлэ апарганын дайын сөөлүүлеги бүгү үеле черле билбезин депутат чугаалаан. Кол айтырыгларны шиитпирлээрде «национал, шажын-чүдүлгеге бүзүрел, бөдүктериң база харын акыы талазы-биле эрге-ажык болаар чоруктардан» эки тура-биле ойталаар херек. Ооң бодап турары-биле алырга, эң чүгүлэ айтырыгларның бирээзи —чоп күзел-биле ажылдазын деп бодаар болза, кижизидилгени чогуур деңгелче көдүрер дээ чүү капчаарыл? Депутаттың сапап турары-биле алырга, кижизидилгенің шиитпирлээр айтырыглары-биле бистиң чуртувуста кым-даа шыңгызы-биле ам-даа ажылдаваан. Кижизидилгенің бодунуң компцинязын тургузар, бо чүгүлэ херекке эртемденнерни болгаш специалистерни киңриштирер, ам кээп, шыпап-ла, орус «далаш чорукту» чок кылыр үе келген. Митингилерден тода, улуг ажыл-херекче шилчир үе келген.

Залда байдал бистиң иинтилелде болгаш бистиң чуртувуста тургустунган ол байдалды дыка-ла көргүзүп турар-дыр деп. Калахстандан келген депутат **Н. С. Петрушенко** сапап турар. Шак мындыг чуртту башкарары кайы хире бергеп сага демократияның уруглар аарыын аарып эртип турар мындыг чаңгыс ай эвес Съездиниң башкарары кайы хире бергезин хамыктын мурнунда биляп көөрүн депутаттардан дилээр болай-дыр мен деп, ол чугаалаан.

Съездиниң байдалы чамдык депутаттарның ССРЭ-ниң Дээди Совединиң составынга мыаңгыа-биле киргер деп чүтүмүүлбиле дыка-ла паңгленип тур дээрзин санал берген кижи демдеглээп. Оратортуң бодап турары биле алырга, тургустунуп келген удурлашыкак чорук — республика бүрүзүнге хамаарыштыр демократияның болуушкуннарындан Съездиниң залында демократтыг чорудуушкунар элээн хожуган турарының уржуунда болуп турар.

Соңгулда мурнунуң митингилериниң, политиктиг дискуссия клубтарының канчап-чооп тургаш-ла, «портфель» үлежири чоруп турары мени коммунисти база депутатты сезинидирип тур деп, сапап берген кижи чугаалаан. Съездиге болеткел үезинде эгелекчи сананалдары дээш аажок ханызы-биле хүндүлээрим Москвадан депутаттарга сагындырып каар деп бодаанын болза, канчаарга-даа бистерни, депутаттарны «портфельдерни» үлешсин деп бүрүн эрге тывыскап чүве-дир ийин. А ону Лужникитерге митингилерге эвес, бо залга үлешсин дээп.

Шак бо ындырдеп бөгүн москвачыларның дугаймда, Москва делегациязының дутаймда сестер удаа-дараа дыңналып тур деп, депутат Л. П. Кожевченко бодунуң санаалынга чугаалаан. Ынчалза-даа Москвадың кандыг-бир болуу чок, ону тургуспас-даа деп бүзүрээр мен деп, оратор айыткан.

Депутаттар Афанасьев, Попов база Адамович оларның чугааларынга бодунуң хамаарылгазын чугаалавышаан, ол үе депутаттарны демократияның турушкуу талалакчылары деп билирин депутат ыңнаткан. Ынчалза-даа демократияга өске бодал-сагышка шыдамның көргүзүп турар деп, ол чугаалаан. А бо депутаттар өске бодал-сагышка чүтле шыдаңпаалы эвес, а Съездиде бир янзы бодал-сагыштыг хөй кезикке шыдаңпас, таарышпалын көргүзүп турлар. Мындыг таварыштала демократияның принциптерин ынчалдыр камгалаарының турушкуунга бүзүрээтээринден өске чүү-даа артпас-па-дыр.

Бистиң чамдыктарымыска чамдыкта бот-хууда база бүзүрел көрдүвүс мшкажыл, политиктиг-даа улуургак сеткил-бодал шиитпилеттинип турар-дыр деп бодай-дыр мен. Депутаттың бодап турары-биле, бөгүн ол турамык сеткил Съездиниң ажылынын утказын тодаргаас ужурлуг. Чүртүвүс тургустунган байдалды, ыңдыг чылдагаанарын чүдел деп айтырыгга бис бүрүн четчир кылдыр харымылаавыс. Ынчаарга бөгүн бистиң мурнуувуста чүү кылырыл, капчаар кылырыл деп айтырыг туруп турар.

Дыка хөй депутаттарның сапалдарында эки ажылдан биляр херек деп чугаалаанын ацаа харыы ол-дур. Ол чокка бистер экономиканың кол айтырыгларын-даа, социал кол айтырыгларыны-даа шиитпирлеп шыдавас бис.

Биске депутаттарның мандаттарын бүзүрел берген улус биске идеген, ол мандаттарны ёзулуг политиктерге бүзүрээп бис деп оларның идеген турарын депутат **В. И. Кириллов** чугаалаан. А политика — болдупар чүүлдүң ураң чүүлү-дүр деп, оратор айыткан. Чүүң-даа мурнунда ону барымдаалаар херек.

Үре-түңнел чок чугаа-соот кылырыга үе-шак чидирбейн, а бистиң шиитпилевисте таптаашкынның кол чылдагаанларын чөпшү-биле чугаалажып көөрүнче, бистиң бүгү четпестеривистиң оозо болу берген экономикада ведомство монополизмин чугаалажып көөрүнче дүрген киреринче депутаттарны ол кыйгырган. Оратортуң бодалы-биле алырга, чогум-па харын ведомство монополизмин өртектер өзерин, орулгалып чарыгдалдарның көвүдээрин болдуруп, кем-херек үүлгедир чоруктарның, барааларның чаяс пынаралыг болуруңуң чылдагаанары боөп турар. Ведомство монополизми — чуртка әртем-техниктиг болгаш технологтуг революцияны саадаткан, доктаалырының, бистиң чуртувусту сайзырангай чурттарның чиг эт хандырыкчызы болдурарының, экологиял аймылының, адактың соонда— курүнеге папионалдар арапының лушкуурааг чоруун херлээлеринин чылдагааны болуу берген деп, ол демдеглээп.

Монополизмге удур политика талазы-биле түскай комиссияны тургузарын, монополизге удур хөөйлужудулганы киңриштирбишаан, монополизмге удур хемчеглерниң планын күскү сессияга чедир белеткээрин ол комиссияга дагаырын депутат сапалдаан.

Дискуссия чугаазы эгелеп четтиксээнивисте-ле бистиң доктаалырын оралдажып турар-дыр деп. Днепропетровскиден келген депутат **С. И. Конев** чугаалаан. Ажыллаар-ла, ажыллаар деп кыйгырыг 70 ажыг чылдарда дыңналып келген, ынчаарга ол кыйгырыглар чүте боттапмайн турарын сайгарып көөр херек. Чүге дээрге, ону чагырын-дужаар системаның соргазы камның-биле камгалап турар. Хүзээп ап турар хоойлулар — чартык хемчеглер-дир, а чурт экономика болгаш экология талазы-биле үнерн берге ханы оңгарынын эрнинде келген, кижи күзээвес социал-политиктиг чорудуушкунар өөрү турар. Бир эвес боттуг хемчеглерин албас болза, ыңдыг чорудуушкуннарны доктаадыры берге, ону Польшаның чижээ көргүзүп турар.

Прибалтика республикаларынга хамаарыштыр хөй чүгүмчүлелдер ыңнаалды. Ынчалза-даа ында үнелиг ээзээн эвес дуржулга чыглыгаан. Реформаларны болур-чогуур-биле боттандырарынга чорудуушкуннарны калбартыр талазы-биле республикаларның аразында ылаңгыр шаптыктаң турар.

Бистиң Съездивисе экономиктиг айтырыгларны шиитпирлээрин доозар болгаш чагырын-дужаар системаны бузар ужурлуг. Ынчалза-даа политиктиг бо айтырыгны ам дээрезинде шимчезип шыдаваан. Эрге-чагырганге чүткүп турар силер деп бистиң бурүүзалыш турар-дыр. Ынчалза-даа эрге-чагырганге шагдаа-ла чүткүп кире берген болгаш ооң чарлырын күзевейн турар кижилер чогумна харын ону кыдыл турарын мээң дуржулгам көргүзүп турар.

Эде тургустунуушкунның чеңнишкинин кижилерин хөрегелдеринге бистиң кайы хире көрөргүүстен, ылаңгыя социал камгалаттынмаан болуктерже көрөргүүстен хамаарыжар аңаар деп депутат ёмдеглээп.

Сырый каттыжарынга хөй нуруузу соңуургалыг болуун деп чугаалаар дээш мында чедип келдим деп, депутат **А. Н. Крайко** бедик индирлеп медеглээп: демократияны өөренип ап турар-дыр бис, ол демократия бистиң иинтилелливисти чогумчалыг байдалы болуп, Съезд бистерни хөй чүүлдерге ооредирип күзеп турар бис.

Чүртүүң янзы-бүрү регионнарындан келген депутаттар Съездиге боттуг аргаларыг болдурунга хамаарыштыр оратор чугаалаан. Ол аргалар бир демей деп болгаш оларны чигле үе бир демей бөөр дээрзинге идегелди ол илереглээп.

Бо Съезд болза сырый каттыжышкынның Съезди. зи болуп, ынчаллажок принципиалдыг, плюралистиг ёзуга үндезилеттингеп турары эргежок чүгүлэ деп, депутат уламчылап чугаалаан. Сес алганнарның эвээш нуруузуңуң санаа-оналын преэидиум болгаш залда олурганнар эңне кичээнгейлиг барымчаалап көөрү күзелчиг-дир. Президиум болза бистерниң кырывыска турбае ужурлуг, бо пидирден чүү чугаалаан турарын дыңнаар ужурлуг, ынчаарда хөй айтырыглар тургустуумас турган пйнк.

Чүртүвүс болгаш бо залда бөзин чамдык күштер Дээди

(Уланчызы 2-гн ярнпда).

ССРЭ-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАР СЪЕЗДИЗИНИҢ СЕКРЕТАРИАДЫ

Апостол Вениамин Гаврилович — Кишинёвтуң Чехов аттыг орус шин театрының кол режиссёру, Молдав ССР.

Бочаров Михаил Александрович — Бутовскиниң тудуг материалдар комбинадының директору, Москва хоорай.

Варе Велло Иосифович — Эстон ССР-ниң Эртемнер академиязының төөгү институдунуң улуг эртем ажылдакчызы.

Ералиев Жолдасбай —Чимкент областтың Октябрьның 30 чылы аттыг совхозтуң директору, Казах ССР.

Игрунов Николай Стефанович — Белоруссияның Компартиязының ТК-зының ийи-ги секретары.

Капто Александр Семенович — СЭКП ТК-ның Идеология кылдызының эргелекчизи, Москва хоорай.

Крылова Зоя Петровна — «Работница» журналдың кол редактору, Москва хоорай.

Кудараускас Сигитас Позович — Каунастың политехниктиг институдунуң кафедра эргелекчизи, Литва ССР.

Мамедов Сулейман Фархад оглы — Азербайджанның Компартиязының ТК-зының Кировабад хооркомунуң бирги секретары.

Медведев Сергей Александрович — Киргизияның даг-металлургия комбинадының директору.

Назаров Талбак — Таджик ССР-ниң улус өөредилге министри.

Назарян Спартюк Егоевич —«Маралик» агрофирма-колхозтуң даргазы, Армян ССР.

Ораазмурадова Ораэгуль Мухпевна — Серах районнуң тёп эмдегелериниң уруглар эмчизи, Туркмен ССР.

Ширхаланишвили Зураб Георгиевич — Тбилисиниң электровагон сеңгээр завозунуң токары, Грузин ССР.

Плотников Андрис Адамович — Латвияның П. Стучка аттыг күүрүве университединиң профессору.

Усманов Рустамжон Казакевич — Фуркат аттыг № 20 школаның орус дыл болгаш литература башкызы, Узбек ССР.

Щербак Юрий Николаевич— чөгээлчү, Украинаның Чөгээлчылар эвилелиниң баштаар чергиниң секретары.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинде

ШИЛИИШКИННИҢ БОЛГАШ ШИИТПИРЛЭЭРИНИҢ ОРУУ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арыда).

тай күзелдиг депутаттар бар деп бодаазы Съездиниң ажылынга барымдаадап көрбезинче ол кыйгырган. Ынчаарга ол дээрге, чөрүлдээлериниң чогу эвес-тир, ындыг чөрүлдээлер херек кырында бардыр. Ынчалзажок депутаттар мынаа боттарының хууда тура-соруун эвес, а институттуң ниитилелдиң янзы-бүрү кезектерин, бөлүктерин, пациналдарны төлөөлээн депутаттар соңгукчуларының эрге-ажыктарын илергейлеп турар дээрээш олар тодаргай билтен турар ужурлуг. Соңгукчуларның эрге-ажыктарын тодаргай билип алыр, чогумчалыг шиитпирлерни тывар төлээде, сарыылдыг угаанның тын тура-соруу негеттинип турар. Эмин эрттир изигленир чорукту шегләәр дугайында дутурӊуп алыр болзувусса, ам бурунгаарлаар апаар бис деп, оратор уламчылап чугаалаан.

Кажан эрге-ажыктар ыңгыаңы болганда, чөрүлдээлерден чайлаары болдунмас болур. «Олдар, найыралдыг чурттаалыңдар» деп формула бүгүаар бүтүүде чүве кайын бүде бээр деп. Ынчалзажок маргыжып чугаалажыры политика талазы-биле культурлуг, бот-боттарын хүндүлежириниг үндезилеттинген турар ужурлуг. Чурттуң таварышкапы байдалдан оны үштүп алыр төлээде, депшилеглиг бүгү күштерин сыры каттыштырары чугула.

Депутат А. С. Самсонов пайысылалда боон турар митингилерге болгаш чыскаалдарга хамаарыштыр Москваның төлөөлекчилериниң чүве чугаалаан. Москваның делегаттары Съезд ажылдап турар үеле боттарының девискээр сөңгүлда округтарында барып, соңгукчулары-биле ужуражып турарын саналдаан. Москваның чамдык депутаттарының фракциялыг туружун ол бурун шапкан.

Г. Х. Поповтуң саналы-биле шуут чөпшээрешпейн турарын ол медеглээн. Бистер ажылхеректиң демократчы шуугаашкынпар-биле солуң эгелеливис деп, ол чугаалаан. А. С. Самсонов директорлап турары Москваның бирги шак заводунче Поповту чалаш, бодуңуң кылза чогуур деп туржуп турар үүдүн аңаа херек кырында организастап көөрүн аңаа сүмелээп.

Съездиниң организастаалында, ону белеткеп база эрттирип турар үелерде улуг частырыглар болган дугайында бодалын депутат Т. В. Мошняга илереткеп. Чүге ындыг боон турарын ниитилелдиң демократиянга ам-даа өөренип ап турары-биле ол тайылбырлаан.

Москваның ийи депутады Афанасьев биле Поповтуң санаалдарынга хамаарыштыр калбарып эгелээн дискуссия Эвилел Советиниң болгаш Националдар Советиниң кандидатуралар депшилеринде база бадыжаашкынны чорудуп турар үеде чедир кыдымнаан үүлүдериниң уржуудан бодунган деп демделээп. Ындыг янзылыг чедир кылып-маан үүлдер ССРЭ-ниң Дээди Советиниң болгаш ооң палаталарының ажылынга моон соңгаар-даа тургустунуп кээр чадавас деп чигзинишкинни ол илереткеп. Ону болдурбас дугайын амдыгаашкан эгелеп бодеар хевек. Ону канчап болдурбазы? Чүүүл-даа мурнунда. Съезд кандыг айтырыгларны, а ССРЭ-ниң Дээди Советиниң кандыг айтырыгларны шиитпирлээрил деп чүвени тодарадып алыр херек деп, ол санаан. Съездиниң ажылын башкарып чорударының хөй-хей айтырыгларын дүргеп шиитпирлээри-биле компьютер системазын доп-дораан маңаа тургузарын ол негээп.

ССРЭ-ниң Дээди Советиниң составынга чүртке билдингир хөй-хей эртемденнериң — экономистериң, политологтарның, юристериниң, төөгүүчүлериниң кирбейн барганынга чөпшээрешпейн турарын ол илереткеп.

Депутат Г. Х. Попов сөс алган. Мында эде тургустунуушкинниң эрге-ажыктарындан оскө эрге-ажык кымда-даа чок деп, ол медеглээп. Мөң маңаа чамдык кижилерниң шүгүмчүлеп, олардынбиле чөпшээрешпейн-даа турар болзумза, эде тургустунуушкинну күзевейн турар деп оларга каралывайн турар мен. Чугаа болза оскө чүвениң дугайында боон турар — эде тургустунуушкунга чүү эки база ажыктыг болур кандыг орукту шилип алза чогуурул деп.

Бодуңуң эртенги хуралга санаалынга «фракция» деп сөс чугаалакаапын, бөлүк кижилерниң тодаргай айтырыгны белеткеп кылып алыр дээш кордалын фракция-биле холбаары кымга херектиг боон турарын ол демделээп. Моон ынай чүү кылырыл деп тургузукчу санал-оналче кичээнгейни мөөнүүрүн ол чугаалаан. Ч. Айтматовтуң кады ажылдап болур арга бар боон турда кады ажылдаалынар деп саналынга каттыжып турарын илереткеп.

Саналдарны доозар дугайында шиитпирни Съезд хүлээп алган.

ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Даргазы М. С. **Горбачев** ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Даргазының бирги оралакчызын соңгуп киреринче сагалдаан. Депутат А. И. Лукьяновка күрүне болгаш совет тургузуунуң талазы-биле эки белеткелдиг, ол ажылды кылып шыдаар арга-билигиг кижи кылдыр характеристика берип, оон ажылының дургажоктуң кырындан арттырып катдывыс. Ам бо чайын эки семирткеш, садыптар малдыр. Өске кодан хүлээп алыр силер...

АЫЯК хойжуларның көргүүү оон соонда-ла чылдан чылче уламдаа бедип кел чыткап. Оон-биле кады оларга ажыл дуржулгазы немежип, бодуңуң күжүнге, малчыннап болурунга бүзүрел база быжыглып турган. Малчыннааның ийи дугаар чылында чүске онааштыр 79 хураганны менди дорукторган. А үш дугаар чылындан эгелээш-ле, ам бо үеге чедир чыл бүрүзүнде коданда кадарган хойларының чүс бажыңга онааштыр 89—100 чедир хураганны менди дорукторуп, бир хойдан-на 2,2 кг дукту ап келген.

Кежээниң мурнунда — мактал деп үлегер чугаа бар. Александр биле Вера Сарыглардар хойжудап келген үеэниң дургузунда кежээ, кызымак күш-ажылы-биле совхозунуң ажыл-ишчилериниң хүндүткелиң чедип алган. Оларның ат-сурваа ам чүгле төрээн совхозунда эвес, харын-даа республикада билдингир апаргган, хөй удаа шаңнадып мактадып келген.

Эскет чок малчын. Шынаала, аңаа бодап көөрге, хойжу кижиниң ажылында онзалаңы бээр чүве чок ышкаш кыдыр сагындырар. Ол чүгле даштындан көөрге, ындыг. А бир эвес ооң диалектиктиг алыс утказып хандыр бодап, сан-чурагайларны сайгара бээр болза, улуг үүле-херектиң будурүкчүвүү деп чүве ам-на каракка тодаргай көстүп кээр. Ону бадыткаарыбиле Александр Сонай-ооловичиниң эрткен он бирги беш чылда будурген ажылының түңнелин үндүрүп көрээлинер. Ол чыл бүрүзүнде 350-ден эвээш эвес хойну кадарып, чылдың-на төрүүр чүс хойга онааштыр 80-ден кудулаваас хураганны, хойдан-на 2,2 кг дукту ап келген. Беш чыл дургузунда совхозунга ортумаа-биле 1400 баш хойну немей өстүрүп берген. Алы ону немелде деңгеже шилчидерге, 560 центнер эът ийикке, күрүне ертээ-биле 90 муң ажыг рубль болур. Кыргаан дүгү 3,85 тонна. Оон ертээ — 27 муң рубль. Ниитизин-биле совхозка киирген орулгазы 117 муң рубль! Бодап көрүперем, ынча хөй акша-биле чеже техниканы садып ап болурдур? Ол мурнакчы малчының беш чыл дургузунда кыргаан дужаган дүгү-биле барык-да дөрт муң чыгыы кижиге тулган дээн эки шынарлыг костюмну даарап кедирип болур. Мындыг кижиниң канчап эскет чок дээр боор! Бо дээрге чазагай кежиктиг болуут чаңакчызы ышкажыл.

ЭЛЕ ТУРГУСТУНУУШКУН деп чүве, шынап-ла, магалыт-дыр —деп, малчын чугаалай-дыр. — Бодум коммунист кижи болгаш, партиниң чорудуп турар эде тургустунуушкун политиказын бүрүнү-биле деткип турар мен. Бистиң совхозтуң бүгү ажыл-ишчилери цехтеру чаа ёзу-биле керээлиг ажылдаарынче-шилчээш мындыг. Совхозувус бот-оруктачыылгаже шилчээш, сөөлгү ийи чылда арыг орулганы ап турар апарды. Ол көнчүт болурунчут-дур. Ынчангаш кижи бүрүзү чаа ёзу-биле ажылдаарынче, ажылынга ажыл-чорудулгазының материалдарын хынаары-биле ССРЭ-ниң улус депутаттарындан комиссияны тургузар деп санал киргеп. Ол айтырыгны чугаалажып көөрүнге депутаттар И. И. Заславский, Т. Х. Гдлян, В. А. Ярин, А. И. Баранов, Г. И. Янаев кириишкеп.

Ол комиссияның составының дугайында саналды белеткээш, Съездиге бадылдарыбиле киирип кээрин депутаттар президиумга даасканы.

Май 26-ның кежээзинде депутаттар Съездиниң Секретариадын сонгаан болгаш Съездиниң адресинге хамаалыдарын кээп айтырыгларны, билдириишкиннерин база хомудалдарны сайгарып көөрүнүң дугайында доктаалды хүлээп алган.

* * *

Май 29-та Съезд ажылын уламчылаан.

(СЭТА).

ШЕВЕР ООЛДАР ЧАЛАП ТУРУ

• Дублёнка даарааp кооператив ажылдап эгелээн •

Кооператив дээрге-ле ам дээрезинде, чүге-ле чүве ийик, шиитпеп эът сактып келир мен. Кол нуруузунда эът бо черинде, магазинниң, шиитпеп турар кижи... Малмаганныг, машина-балгаттыг, черле бүгү-ле арганарлыг Монгуш-оол эът шиитевейн турар. Билбезиң ол бе? Ындыры бе? Дидиимейн турар бе? Улус чыгы бээр хире черге бети дээрге сүттүг сарыг шей хайындырып. оозар чедаарда хаарган даалган садып турар чүве болза аан. Че, ол ындыг-ла-дыр.

А бис бир онзагай кооператив дугайын көөрекелдивис. Оон ады— «Шевер». Хеп даарааp, ындыг боорда, артында-ла тос-тостуң соогунда, ажыг кыштыг чернииске кедер топ аан. Тоя боорда, чылыг-даа болза амгы үеде, ыланғыя аныяк-өскениң кочуургап көөрү «аскыр» негей эвес, а бүдүүт-ла модa — алты тоя — дубдёнка. Кайынам че? Шын-шын. Бүзүредип тур мен, бодум көрдүм, сүйбеп, тыммып. шинчип пат болдум. Кедип көрдүм. Экп-ле!

Адыр, баштай ол тоннуу даарап, «бүдүүрүп» турар кижилерден эгелеэе экп ыйнаан.

Бо чуруктарның бирээнинде бодуңуң даарааn топуп кедип көрүп турар кижи — Анатолий Догуй-оол-дур. Шеверлерниң бирээзи ол. Мырыңай бичилеринден авазындан чырлаш, амыдыралдың хей талазын көргеп, кандыг-даа ажылды кылып чаңчыккан. БАМ тудуунга-даа комсомолчу путёвкалыг чедип каапкан. Өгленген. Кат-неэп Наталья Дунчуновна сураглыг мастер кижи болган —даарнымр. Оон оглу Александр Оттоол (чурукта — бичии кижи кедер тоя көргүүп турүруу Светлана, күдээзи оон берт даарап өөренип алганнар.

Сөөлзүреди Тоня Кызылда алгы тон даараар цехке ажылдай бергеш, шынап-ла, дыка мергежээн. А бижикчы Ахмед Хованыг (чурукта —оң талазында) база аңаа ажылдап турган. «Ахмедтиң бижары эки-ле кижи, чаа чүвени дораан тыңгээди тыртып аар, черле шевер-дир» —деп, биичии коллективтиң удуртуучузу, сан-хөө талазы-биле тускай артемнит, эвээш эвес стажтыг Кара-оол Догуй-оол чугаалай-дыр.

Шынап ындыг дээрээн мен бодум караам-биле көрдүм, бүзүредим, үлегер кылдыр даарааn, азып каан турар эр херээжен, биичии улус тоннарын онзагай быжыглап чораан. Тайылбырлаптар дээримге, специалист эвес болгаш, сестер тыппас-тыр мен. Мөңээ — садып алыкчыга, ыланғыла тавырышты ийин. А даараn каанын? Бүзүренер: тергиин эки. Ол —колдуунда Анатолийниң ажылы. Сеске бүзүревес болзуларга, кооперативке чеде беринер, адреэи: Кызыл хоорай, Складская кудумчуу, 1 «а».

А бо биичии чуруктa—Александрның даараn бөртүлери-дир. Кустеп бээр дылгы фермазынаан чит эт ап турар апаарга, бөрт-даа, моюндурук-чаа ында эвеспе.

Ийе, кооператив чоган турар. Өске чүнү даараdып ап болуруул? Алгы нуртиларыны — шыпытлыг, шывыг чок хеп аштаар, будуур фабрикага ону кирээ ёзугаар эттедип, будудуң турар: хүреп, сарыгзымаар-хүреп өөнүг болдур. Өскезиң кооператив боду кылыр.

А бир эвес чагыкчы алгыларын боду «дергилеп» келзе? Ол магалыг-дыр, диштилер. Чүгле эки дузап, идээлеп каан болур ужурлуг. Алгы эки шыварлыг болган тудум-на (сарыг хегбээн, холдаң чок, кеспээн, үревээн) тон чараш болуру чугаажок. Маңаа билип алыры чугула чүүл бар: өтте, бодуңуң аргабиле дээрим ол, эттеп каан алгыны будуурга, хоржок чүве-дир, корзагар, кадыг апаар. Ооң орнунга ол олчаан даараткапы дээрс. А бир эвес бодунга таваржыр кылдыр будудуп алгаш, чагыг киирер болза база даараn-ла бээр. Фабрика аргазы-биле эттээн болза (чижээ, Эрзиядэ садып турар Моолдан экклеген алгы ындыг) эки будуттунар. «Таңныыдар кедер негей тондан дублёнка даараарга, тергиин-не» — деп, аныяк мастерлер сүмелеп ордулар. Бир тонга 8-9 алгы херек. Ортумаа-биле.

Че харын, ындыг-ла-дыр, а чогум оларның ол тонунуң ертээ кажыл ынчаш? Ном-чукчу ындыг айтырыгнга харыны четтикпейн маңаары чугаажок. Ооң ертээзиге чогум чүү киреринл, көрээлем: алгы ертээ, ону хергени, ооң дүгүн кыргааны, кештиң эттеткени, будуткаңы, тонну быжканы, даараны дээш телевир, еске материалдар (еөк, удазын) ертээ, бажың арендалаанны, электри энергиязы ажыглаанны, дериглер элендизи, транспорт дээш чарыгдаа... Шуптузуп акшаже шилчидип, санап канчаар бис, ол берге, бо удавда херээ-даа чок боор. Чүгле чаңгыс моңу чугаалаа: бир кештиң саткаш эттедирге, 26 рубль чеде бээр хире чорду. Ынчангаш бодуңуң материалы-биле (алгы, моюндурук) даарадыр болза. кайы хире ажыктыы билдингир боор. А дублёнканың ертээ хемчээлинден хамааржыр: 400-тен 500, биичии уругларныы — (юзарлыг, додар чок). «Аляска»-даа даараар улус бис дээр оолдар чоржук.

Чагыг киирер сорулгалыг чеде берген болгаш, дыка-ла хейну айтырып, тодарадып алган мен. ынчангаш эткөрге дамчыдып орарым бо. Биилип алза черле артык эвес боор.

Кооператив Кызыл райпотрунга хамааржыр. Даараан ыылыгларның ортээ— шуптузу күүгеннп-биле, прейскурант ёзугаар. Белең хептн магазин дамчыштыр садар.

Кооператив хой кежин белеткел конторадарындан, совхозтардан садып алыр (амтымызында ол талазы-биле бергедээшкин бар). Кызылда 50-60 рубль (ол күүгне садынга-биле домей чыгелделиг —уруглар хевн дээш) чедир. Колдуунда бо-ла-дыр. Чагыгдан кылыр бис бе?

Кооперативтиң дүргеп тургустунуп, продукция бериp эгелей бергенинде райпо даргазы Агбаан Сүрүнович Хертектиң ачызы улуг болган, ол дугайын аныяк кооператорлар онзалап чугаалап турдулар: склад турган ерээлди хостаан, септеткеп, чугайлаткан, херек чүүдерни дарый тып берип турар.

Демьян БИРСАН.
Вячеслав МОНГУШТУҢ фотолары.

АРЕНДАТОР

Очерк

АЛЕКСАНДР Сарыглар мурнунда совхозка өскө ажыл кылып турган. Хой кадарар, хойжу болур деп ол дүжевейн-даа чраан. Салымчолга элдеп үүелер база тургулаар. Бир-ле эртен Сапна канчангаш-да совхоз конторазынга чеде берген. Монгуш Очур-оол ону көрүп каапп, кажаршыргыны хүлүмзүрбүшаап, хөөрээн:

— Чыткап тевe аксынга каммыыл кирген деп чүве бодур, але. Мөөң куспаамче чайгаар-ла кире халып келдиң, Саша! Кымны адыр чоор деп алаң кайгап, аңгадап турган болбас ийик мен бе. Совхоз директору бир кижиден тып экжел дээп чүве болгай. Ам Куулар Балчыр-ооловичиге дүрген бараалы.

— Бо канчап бардың, Монгуш?!—деп, Александр Сарыглар чүүүл-даа ужурун орта билбейн, кайгай берген. — Тевe-тава аксынче кирген деп ол чүдүл? Меп дээрге каммыыл ышкаш чугулуп чорбас, кижи ышкажыл мен.

— База шору шоодутулуг эр ийин моң!—деп, Монгужу удур таалдаапаан. — Чугаа көөрдээргe, аскак хой ыраар, алдырбас чүве болгай, дом. Че, дүрген директорга бараалы. Чүвенiң ужурун ынчан билип алыр сеп.

Хойжулар бригадири турган Монгуш Очур-оол Сашаны ынчаар директорга «сөөртүп» кирip берген. Оон бригадир директорга чугаалаан:

— Силерниң айтыышкыныңнар ёлутаар чок дээн тулган аныяк, күдер эрни эккелдимне, дарга. Чогум кижи бо деп болай-дыр мен.

Директор Куулар Балчыр-ооловичиң демги ийи эрже хүлүмзүрүй аарак көрбүшаап, чугаалаан:

— Тулган-даа эрни шилип алган-дыр сеп, Монгуш. Олла болгай, харын. Сашага аазаап кижи мен. Сактың олур сен ыйнаан, Сарыглар? Совхозтан өнчү-селик бээр мен деп аан?..

Чугаавың ужурун Александр Сарыглар ам чаа биилп каан. Бодуңуң Вера-биле өгбүле тудуп, куза кылган нежээзинде директор сөс ап, байыр чедирип, чүве чугаалаавы: «Аныяк улус малчынназа чогуур-дур. «Аныяктарны —мал ажылынче!» деп кыйгырыг бар болгай. Ынчангаш силерге совхозтуң бир кодан хоюн кадарары-биле бээр мен» дээнин сактып келген. Шынапла, дарга ам ол аазаавтыкынын күүседир деп орары ол ышкажыл.

— Кодан хой үаүп бээр деп аазаан кижи болгай мен—деп, директор уламчылаан. — Кодан хойну хүлээп алыр апаардыр сен. Аныяк кижи ажырбас, малчыннап өөрени бээр сен. Кол-ла чүве — ажылды берге, белеп деп шиилиевейн, ону тура-соруктуу-биле сегирип алырында. Оон артканы амыдыралдың бодундан чедип алдынар. Хойжулаар, ындыгдыр але, Саша?

ОН БЭЭР он бет чыл эртип турар. Ол бүгү үүлдер ам сактыышкын бодуп арткан. А Александр Сарыглар чаа-ла четчип турар он тос хардыг ооп эвес, амыдыралчы арга-дужулгалыг, ажыл-херээнге кажаraап, арбын ажы-төлдүн адалы, совхозта ат-сураглыг дээн шыырак малчыннарының бирээзи апарган.

Чалык-чаагай арын-шырайлыг, чугаа-сооткур, даштындан көөрге, назынны кижи ортузу четкелек хире, улуг эвес дурт-сынныг, шевертин мага-боттуур-биле шала часкаар, Хылдыг-Узүкте кыштаанга турда, барып ужуражып, оон ажылхожулуң сонуургап чугаалажыр арганыг болган мен.

— Мээң ажылымда ындыгла онза чүве чок ийин— деп, Александр Сонай-оолович мээң айтырыымга харыылады. — Хой кадаргандан бээр бис ам чаа-ла он беш чылдың иүүрүп көрүп турар мындыг улус бис. Биске бодаарга, барык бүгү амыдыралында мал кадарып келген улустар совхозта бар болдур ийин. Бир-тээ, мээң дугайымны сонуургап турар болганда, чугаалаар-ла мен ыйнаан харын. «Кежээ, кызымак» дижир-ле чүве-дир. Меп бодап көөрүмге, черле кижи бүрүзү ындыг болур ужурлуг. Бодап-даа көрүүер даап. Хөйүүн хөрекпизин хүлээнип алган-дыр. Канчап черле сагыш амыр олурар боор! Барып-барып мал кадарган кижи. Ажыл-хожулдуң айны чайгаар-ла кижиниң кежээ, кызымак болурунче албадай бээр боор чүве-дир. Малчын кижи үргүлчү бут кырынга турар дээрн кончуг пын. Ылаңгыя бо хой оолдай бергенде, ажылдың чымыштыы мырыңай кызыт-чай чок апаар. Кызыпкылаярга-ла эки түңнел чедип алыр. Бис бодувусту дуржулгавыстан аңаа бүзүредивис. Ынчангаш хойжу кижи черле кежээленмес арга чок.

ЧЫТКАН ТЕВЕ аксынга каммыыл кирген дижирип ышкаш, малчын кижиге чедиишкин чайгаар-ла чедип келбес болбайн аан. Улуг күжениишкинни үндүрери, аазаап эвес арга-дужулгавы мөөнүүрүн алыры, ол арте-бурунгу мергежилдиң чажыттарын шиигээдири негеттинер. Александр биле Вера Сарыглаарларга база-ла хамык чүве эң эгезинден тура деп-дескн. шаптык, даржык чок бүдүп турбаан.

Чаа өгленген аныяк кижилер хойжулааныының баштайгы чылында тогду хойларның чүс бажыңга онааштыр деңгүп-ле 48 хураган алган. Ол кыш аныяк хойжуларның сагыжында ам-даа уттундурбаан. 350 ажыг тогдулар. Оларнын ынчаш дунгужуун төрүүр турган. Күзүн хүлээп ап турда, күжү база арган болган. Ооң кадында кыш соок болгаш хар улуг. Шала часкаар мал чемн база кылагдалы берген. Ол бүгү чүүлдер капсырлашкаш, ажыл дуржулгазы чок аныяк улус адактың сөөлүгe дүшкеп.

Часкы санаашкын үеэнде бригадир чедип келген. Александр аңаа харааdал-биле чугаалаан:

— Бүзүредип шынаыдып шыдаваc улус-тур бис, дарга. Ам черле бо коданны дужаганыныс дээрe биске?..

Оону оларны чектевээн, кезек боданып олура, харыылаан:

— Адыр, Саша, мындыг үлегер чугаа бар: суг көрбейн ийинн ужулбас, даг көрбейн аазап азынмас дээр чүве. Сен чаңгыс чыл безин четпейн чыткаш, дедир бурууруңга кайын боор! Эки деп чүү дээр мен, канчаазажок сеңи бактаар хөөн менде база чок. Кыш дургузунда каш катап кээп, каранам-биле көрүп, арга-сүмеин-даа берип, болдунар дузаны көргүзүп турдум. Уйгудым дивейн кызып-кылайын турганыларны билир мен. Бо черле берге кып болду. Оон ашкыда, силерниң бо тогулуларыңар брупелляётут мал болгай. Арган-дорган чүвелерни күзүн күрүнеге дужаар эвес, аргажоктуң кырындан арттырып катдывыс. Ам бо чайын эки семирткеш, садыптар малдыр. Өске кодан хүлээп алыр силер...

АЫЯК хойжуларның көргүүү оон соонда-ла чылдан чылче уламдаа бедип кел чыткап. Оон-биле кады оларга ажыл дуржулгазы немежип, бодуңуң күжүнге, малчыннап болурунга бүзүрел база быжыглып турган. Малчыннааның ийи дугаар чылында чүске онааштыр 79 хураганны менди дорукторган. А үш дугаар чылындан эгелээш-ле, ам бо үеге чедир чыл бүрүзүнде коданда кадарган хойларының чүс бажыңга онааштыр 89—100 чедир хураганны менди дорукторуп, бир хойдан-на 2,2 кг дукту ап келген.

Кежээниң мурнунда — мактал деп үлегер чугаа бар. Александр биле Вера Сарыглардар хойжудап келген үеэнiң дургузунда кежээ, кызымак күш-ажылы-биле совхозунуң ажыл-ишчилериниң хүндүткелиң чедип алган. Оларның ат-сураа ам чүгле төрээн совхозунда эвес, харын-даа республикада билдингир апарган, хөй удаа шаңнадып мактадып келген.

Эскет чок малчын. Шынаала, аңаа бодап көөрге, хойжу кижиниң ажылында онзалаңы бээр чүве чок ышкаш кыдыр сагындырар. Ол чүгле даштындан көөрге, ындыг. А бир эвес ооң диалектиктиг алыс утказып хандыр бодап, сан-чурагайларны сайгара бээр болза, улуг үүле-херектиң будурүкчүвүү деп чүве ам-на каракка тодаргай көстүп кээр. Ону бадыткаарыбиле Александр Сонай-ооловичиниң эрткен он бирги беш чылда будурген ажылының түңнелин үндүрүп көрээлинер. Ол чыл бүрүзүнде 350-ден эвээш эвес хойну кадарып, чылдың-на төрүүр чүс хойга онааштыр 80-ден кудулаваас хураганны, хойдан-на 2,2 кг дукту ап келген. Беш чыл дургузунда совхозунга ортумаа-биле 1400 баш хойну немей өстүрүп берген. Алы ону немелде деңгеже шилчидерге, 560 центнер эът ийикке, күрүне ертээ-биле 90 муң ажыг рубль болур. Кыргаан дүгү 3,85 тонна. Оон ертээ — 27 муң рубль. Ниитизин-биле совхозка киирген орулгазы 117 муң рубль! Бодап көрүперем, ынча хөй акша-биле чеже техниканы садып ап болурдур? Ол мурнакчы малчының беш чыл дургузунда кыргаан дужаган дүгү-биле барык-да дөрт муң чыгыы кижиге тулган дээн эки шынарлыг костюмну даарап кедирип болур. Мындыг кижиниң канчап эскет чок дээр боор! Бо дээрге чазагай кежиктиг болуут чаңакчызы ышкажыл.

ЭЛЕ ТУРГУСТУНУУШКУН деп чүве, шынап-ла, магалыт-дыр —деп, малчын чугаалай-дыр. — Бодум коммунист кижи болгаш, партиниң чорудуп турар эде тургустунуушкун политиказын бүрүнү-биле деткип турар мен. Бистиң совхозтуң бүгү ажыл-ишчилери цехтеру чаа ёзу-биле керээлиг ажылдаарынче-шилчээш мындыг. Совхозувус бот-оруктачыылгаже шилчээш, сөөлгү ийи чылда арыг орулганы ап турар апарды. Ол көнчүт болурунчут-дур. Ынчангаш кижи бүрүзү чаа ёзу-биле ажылдаарынче, ажылынга ажыл-чорудулгазының материалдарын хынаары-биле ССРЭ-ниң улус депутаттарындан комиссияны тургузар деп санал киргеп. Ол айтырыгны чугаалажып көөрүнге депутаттар И. И. Заславский, Т. Х. Гдлян, В. А. Ярин, А. И. Баранов, Г. И. Янаев кириишкеп.

Ол комиссияның составының дугайында саналды белеткээш, Съездиге бадылдарыбиле киирип кээрин депутаттар президиумга даасканы.

Май 26-ның кежээзинде депутаттар Съездиниң Секретариадын сонгаан болгаш Съездиниң адресинге хамаалыдарын кээп айтырыгларны, билдириишкиннерин база хомудалдарны сайгарып көөрүнүң дугайында доктаалды хүлээп алган.

* * *

Май 29-та Съезд ажылын уламчылаан.

(СЭТА).

АРЕНДАТОР

Очерк

АЛЕКСАНДР Сарыглар мурнунда совхозка өскө ажыл кылып турган. Хой кадарар, хойжу болур деп ол дүжевейн-даа чраан. Салымчолга элдеп үүелер база тургулаар. Бир-ле эртен Сапна канчангаш-да совхоз конторазынга чеде берген. Монгуш Очур-оол ону көрүп каапп, кажаршыргыны хүлүмзүрбүшаап, хөөрээн:

— Чыткап тевe аксынга каммыыл кирген деп чүве бодур, але. Мөөң куспаамче чайгаар-ла кире халып келдиң, Саша! Кымны адыр чоор деп алаң кайгап, аңгадап турган болбас ийик мен бе. Совхоз директору бир кижиден тып экжел дээп чүве болгай. Ам Куулар Балчыр-ооловичиге дүрген бараалы.

— Бо канчап бардың, Монгуш?!—деп, Александр Сарыглар чүүүл-даа ужурун орта билбейн, кайгай берген. — Тевe-тава аксынче кирген деп ол чүдүл? Меп дээрге каммыыл ышкаш чугулуп чорбас, кижи ышкажыл мен.

— База шору шоодутулуг эр ийин моң!—деп, Монгужу удур таалдаапаан. — Чугаа көөрдээргe, аскак хой ыраар, алдырбас чүве болгай, дом. Че, дүрген директорга бараалы. Чүвенiң ужурун ынчан билип алыр сеп.

Хойжулар бригадири турган Монгуш Очур-оол Сашаны ынчаар директорга «сөөртүп» кирip берген. Оон бригадир директорга чугаалаан:

— Силерниң айтыышкыныңнар ёлутаар чок дээн тулган аныяк, күдер эрни эккелдимне, дарга. Чогум кижи бо деп болай-дыр мен.

Директор Куулар Балчыр-ооловичиң демги ийи эрже хүлүмзүрүй аарак көрбүшаап, чугаалаан:

— Тулган-даа эрни шилип алган-дыр сеп, Монгуш. Олла болгай, харын. Сашага аазаап кижи мен. Сактың олур сен ыйнаан, Сарыглар? Совхозтан өнчү-селик бээр мен деп аан?..

Чугаавың ужурун Александр Сарыглар ам чаа биилп каан. Бодуңуң Вера-биле өгбүле тудуп, куза кылган нежээзинде директор сөс ап, байыр чедирип, чүве чугаалаавы: «Аныяк улус малчынназа чогуур-дур. «Аныяктарны —мал ажылынче!» деп кыйгырыг бар болгай. Ынчангаш силерге совхозтуң бир кодан хоюн кадарары-биле бээр мен» дээнин сактып келген. Шынапла, дарга ам ол аазаавтыкынын күүседир деп орары ол ышкажыл.

— Кодан хой үаүп бээр деп аазаан кижи болгай мен—деп, директор уламчылаан. — Кодан хойну хүлээп алыр апаардыр сен. Аныяк кижи ажырбас, малчыннап өөрени бээр сен. Кол-ла чүве — ажылды берге, белеп деп шиилиевейн, ону тура-соруктуу-биле сегирип алырында. Оон артканы амыдыралдың бодундан чедип алдынар. Хойжулаар, ындыгдыр але, Саша?

ОН БЭЭР он бет чыл эртип турар. Ол бүгү үүлдер ам сактыышкын бодуп арткан. А Александр Сарыглар чаа-ла четчип турар он тос хардыг ооп эвес, амыдыралчы арга-дужулгалыг, ажыл-херээнге кажаraап, арбын ажы-төлдүн адалы, совхозта ат-сураглыг дээн шыырак малчыннарының бирээзи апарган.

Чаа өгленген аныяк кижилер хойжулааныының баштайгы чылында тогду хойларның чүс бажыңга онааштыр деңгүп-ле 48 хураган алган. Ол кыш аныяк хойжуларның сагыжында ам-даа уттундурбаан. 350 ажыг тогдулар. Оларнын ынчаш дунгужуун төрүүр турган. Күзүн хүлээп ап турда, күжү база арган болган. Ооң кадында кыш соок болгаш хар улуг. Шала часкаар мал чемн база кылагдалы берген. Ол бүгү чүүлдер капсырлашкаш, ажыл дуржулгазы чок аныяк улус адактың сөөлүгe дүшкеп.

Часкы санаашкын үеэнде бригадир чедип келген. Александр аңаа харааdал-биле чугаалаан:

— Бүзүредип шынаыдып шыдаваc улус-тур бис, дарга. Ам черле бо коданны дужаганыныс дээрe биске?..

Оону оларны чектевээн, кезек боданып олура, харыылаан:

— Адыр, Саша, мындыг үлегер чугаа бар: суг көрбейн ийинн ужулбас, даг көрбейн аазап азынмас дээр чүве. Сен чаңгыс чыл безин четпейн чыткаш, дедир бурууруңга кайын боор! Эки деп чүү дээр мен, канчаазажок сеңи бактаар хөөн менде база чок. Кыш дургузунда каш катап кээп, каранам-биле көрүп, арга-сүмеин-даа берип, болдунар дузаны көргүзүп турдум. Уйгудым дивейн кызып-кылайын турганыларны билир мен. Бо черле берге кып болду. Оон ашкыда, силерниң бо тогулуларыңар брупелляётут мал болгай. Арган-дорган чүвелерни күзүн күрүнеге дужаар эвес,

ЗО ЧЫЛ СТАЖТЫГ

Хову-Аксы суурнуң жудумчуларынга эртен-кежээ ыңайбээр маңнагылаап, бөк дажын чорун турар автомашинаны бо-ла көрүп болур. Оон кабиназында назы-хары үлгады берген чоланчы кестүп чорүүр. Ону Кек-оол Чаптыгоолович Чечек дээр.

30 чыл бурунгаар ол Ак-Довуракка чоланчылар курузун дооскан, оон соонда трактористи, комбайны-даа башкарар кылдыр өөренип алган. Техникага салымныг. Бо аразында оон кыымнак ажыдан келгенинiң хереглиэ —хей санныг хүндүлел бижиктер болгаш дипломнар бар.

Амгы үеде ол Хову-Аксында ажылдап, чүртээп турар. Ону суурнуң чону эки билир. К. Чечек өг-бүлезинге база үлегерлиг.

Хүлер-оол МАНГИЙ.
Хову-Аксы суур.

Партийжи амыдырал

САНАЛ БҮРҮЗҮ—НЕГЕЛДЕ, СҮМЕ

♦ СЭКП Кызыл райкомуның пленумундан ♦

СЭКП ТК-ның март (1989 ч.) Пленумуның шиитпирлерин күүседир талаазы-биле районнуң партия организацияларының соруглаларын чугаалашкан пленумга партияның Кызыл райкомуның бирги секретары В. С. Очур-оол база санал бергенин кодээ ажыл-агыйның бөгүнгү байдалынга ханы аналиэти кылып, принципиалдыг партийжи үнелелди аңаа бербишаан, аграр политиказыны үениг негелдезинге дүүштүр боттандырар дээш моон соңгаар кылыр ажылдарже кичээнгейни углап, соруглаларны тодаратпан.

Районнуң агроүлетпүр комплексинде чамдык эки көргүзүтлер, продукция бүдүрүлгезинде он бирги беш чылдың дениелиндеп кескү өзүлде — кодээ ажыл-агыйның бүтү адырларында күш-ажылды организастаанында депшилгелиг аргаларны ажыглап, коллективтиг, өг-бүле керээзи, аренда-биле, кооперативтерниң ажылы-биле, совхозтарның бот-акпаланымышкынче шилчип, чаа байдалда ажылдап, бүдүрүлгеге депшилгелиг технологияны ажыглап турары-биле тайылбырлаттынар. Оон аңгыда, районнуң агроүлетпүр комплексининг тургузуун өскертип, эргелеп-башкарылганың демократтыг органын — агрофирманы тургускан. Бо үүлдериниң түнелинде кодээ ажыл-агый продукцияларын бүдүрериниң, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң өскенин, моон мурнунда карыгалыг болуп турган чамдык совхозтарның аң оруглагыг ажылдап турарын илеткелчи тодаргай чижектерге деңнелге кылып, көргүскен. Оң сап-түң тараа, картофель, ногаа, эът, сүт, чуурга бүдүрүлгезинде өзүлдезин көргүзүп турар. Күш-ажылчы коллективтериң соруглаларын боттандырарынга партийжи салдарның кескүзү-биле күштелгенин ол фактылар бадыткаар. Районнуң кодээ ажыл-агыйында чедип алган эки көргүзүглер шынап-ла бар, ынчалзажок пленумга чугаа колдуунда-ла ажыл-агыйжы эвес чоруктарже, чедир шиитпирлеттинмейн турар айтырыгларже, ындыг байдалдың чылдагаанарын, дөзүн иледиргинче көрүндүр тургустуунган, чедир ажыглаттынмайн турар курлавырлар эвээш эвес.

Партия райкомунуң пленумунга киришкен СЭКП обкомунуң ййнги секретары Г. Н. Долгополовтуң чугаалавы ышкаш, районнуң аграр цех деп болур-дур. Кодээ ажыл-агый продуктуларының ялгыз-бүрү хевирлерин бүдүрүп турар бо районда ол талазы-биле чүү чедир кылдынмайн турарыл?

Кандыг-кандыг айтырыглар пленумнуң киржикчилерин дүвүредип турарыл? Мыйыстыг бода малдың, шээр малдың баш санының өзүлделиниң байдалы оожургаварының барымдаазын амдыгысында бербейн турар. «Чамдык ажыл-агыйларда байдал чүге мындыгыл» деп айтырыгга харыны пленумга киирген сапалдарга үндезилеп, берип болур. Ол талазы-биле чедир ажылдавайн турар удуртукчулардан, специалистерден партийжи негелденип чавыс болуп турарын чүгле оон-биле безин тайылбырлап болур-дур. Агрофирма, оон специалистери чугула бо айтырыгны база хоглга ап, олче ажыл-агыйжы ханылаары пегеттинип турар. Кандыг-даа ажылга баштайгы базым чиик эвес деп чүве билдингир, ынчалзажок ажылхерекке шиитпирлиниң, туруштуун көргүзери база ажылга баштайгы базым чиик эвес деп чүве билдингир, ынчалзажок ажылхерекке шиитпирлиниң, туруштуун көргүзери база артык эвес: Пленумга оон адресинге киргенге шүгүмчүлелдер, күзээшкиннер түүнел үндүреринге идиг болур ужурлуг. Саналдарлан алгап көөрге, районнуң ажыл-агыйлары агрофирманың специалистеринден тодаргай ажыл-херекти манап, негеп турар деп чүве илдең. «Сукпак» совхозтуң директору В. Г. Бессонов сөс алгап, агрофирманың моон соңгааргы салым-чолу оны дүвүредип турарын чугаалады, оон ажылып кыдыындан көрүп, хайгааракчы болуп олурбайн, ажыл-агыйларның дузазы, деткимчези аңаа херек дээрзин ол дыннаткан. Ажыл улус, бир эвес бистиң районга көдээ ажыл-агый продуктуларын бүдүрериниң айтырыгларын чогумчалыг шиитпирлээрин чедип алыр дээр болзувусса, деминг, тодаргай ажыл бистен негеттинип турар. Шак ол бодалды «Кек-Тей» совхозта партбюро секретары В. А. Черкасев саналынга база уламчылаан болгаш дараазында чүүлдерже кичээнгейни угландырган. Агрофирманың комплекстиг планныг болурунуң чугулазын, райкүүскомуның талазындан тодаргай дузаның оларга херегин ол чугаалаан. Агрофирманың Кызыл хоорайда ажыдып алганы магазининге продуктуларның ассортиментизининг кызыы болбазын күзээн.

Чамдык ажыл-агыйларда малдың баш санының өзүлделиниң куду болуп турарының чылдагаанын коммунистер плередип, харын ындыг байдалдан үнүп кээп турар чөрүлдээлер барын дыннадып турдулар. Чижээ, Кызыл райпозунуң хереглекчилер ниитилелиниң белеткелчилериниң чурттакчы чондан оларның артыкшылдыг малын садып алыры белеп эвес апарган. Чүге? Чоң малын ынаар дужаксавайн турар бе? Чок, чылдагаан ында эвес. Ол айтырыгга харыны райпо баштаар черинин дараазының белеткелдер талазы-биле орлакчызы Ю. С. Монгуш саналынга бергеп. Күрүнеге эът, сүт, дүк садарының планының күүселдезин совхозтар колдуунда-ла чурттакчы чондан киргеп продукция-биле ону дуглаар чаңчылче киргеп. Бодунуң малының баш саны өспейн, немештейн турар-дыр, ам канчаарыл. көрдүгеп планны күүседир апаар, ындыг болганда, эң белеп арга ол-ла-дыр —чопунуң малы. Ниитиниң малының баш санын өстүрер айтырыгже совхозтарда кичээнгейниң кошкаа ол кончуг четпес деп ажыы-биле чугаалаан.

Моон алгап көөрге, чурттакчы чонуң артыкшылдыг малы дээш демисел совхоз биле белеткел конторазының аразында чоруп турар-дыр. «Х Улуг хурал» совхозтуң малчыны А. Б. Содунамның бодалы база ындыг:

— Айтырыг херек кырында тургустунуп келирге, ажыл-агыйжы эвес чорук көстүп келгени ол-дур. Райпо даргаларының негеп турары база шын-дыр. Совхоз директорларының талазындан ындыг ыйыдыышкын бар болдур ийин. Мен база ону билир мен. Ажыы-биле «Малың өскөөр дужаай бердин» дээр болгай. Холда чокта, шынаала чүү дужаар боор, ынчангаш арга херек.

Районнуң улусчу контроль комитединиң даргазы В. С. Дандар саналынга мал бажының өзүл көвүдевейн турарын специалистерниң чедир ажылдавайн турары-биле тайылбырлаар апаарын, оларның ажылында өскерилишкиннер барык көзүлбейн турарын чугаалаан. Байдалды ол мынчаар тайылбырлаан: чамдык специалистер кандыгыл, бет чыл мурнунда турганы дег, эртенги шакта чыглып келгеш, тарай бээр... ажылдың ындыг арга-хевиринден ам-даа үштүнүп чадап турарлар бар.

Аъш-чем программазын боттандырар херекке чоннуң хууда дузалаа ажыл-агыйының районда үлүү ниитизинде биче эвес. Ынчалзажок чугула бо ажылга бүдүрүлгелериниң, организацияларының идепкейлиг киржилгези негеттинип турар.

Чербиде уругларның дузалал школазының башкылар коллективин хууда дузалаа агыйының кодээ черге ажыын эки биинп турарын мында партия организациязының секретары К. Х. Доржукай чугаалаан. Ынчалзажок «Кара-Хаак» совхозтуң дузазы, деткимчези чокка шиитпирлеттинмес деп көрүп турары — чайын инек тудар, сиген белеткеп алыр чер дугайында айтырыгны тургузуун, дуза дилээн.

Кодээнин социал чаартылгалары.... СЭКП ТК-ның март Пленумунга ол чугаа чүүл кылдыр тургустунган болгай. Ону районга хамаарыштыр чугаалап тура, плеткелчи кичээнгейни чурттакга шелүбиле хандырылгаже углаан. Баян-Колда, Кунгуртугда, Шамбалыг, Каа-Хем суурларда ол чидин-биле тургустунуп турар. «Тере-Хөл» совхозтуң малчыннары колдуунда шупту өглерде. Аграр политиканы амыдырала боттандырары кедээге кым, кандыг специалистиң ажылдан келириинден база улуг хамаарылгалыг дугайында чугаа пленумга база болган. Оон аңгыда, кодээнин социал айтырыгларындан, ажылчын кижинин ажылдарынга тавармычадыг байдалдарлан, сеткил-сагыштан үүле-херектин алыс түүнелин улуу-биле хамаарыжыр. Мында база чедир көрдүнмейн турар үүлдер бар.

Кадрлар айтырыын пленумга чугулаавал. Партия райкомы, совхозтарның парткомнары, агрофирма ынчангаш специалистерин белеткелиниче, кижилендилгезинче кичээнгейни моон-даа соңгаар күштелдирерин чугулаан турар.

СЭКП райкомунуң пленумунга хүн айтырымнга хамаарыштыр чугаа тодаргай, ажыхерекчи болган. Аъш-чем программазының күүселдези — партия ажылдакчыларының, паотком, паотбюро секретарьларының организаторлук, политиктиг ажылынган, коммунист ишчилериниң үре-түңнелдиг ажылынган, үзуртукчуларның харысаалгазынган хамааржыр дугайында чугаа районнуң аграр политиказыга тодаргай үгланышкынны берген деп болур.

СЭКП обкомунуң ййнги секретары Г. Н. Долгополов пленумунуң ажылынга киржип, чамдык айтырыгларга докпаан, анализ кылганы — районнуң агрокомплексининг моон соңгааргы соруглаларынга идиг болур. Агрофирманы тургускан ажылдың депшилгелиг бир арга-хевири, ынчангаш ону деткип, сайзырадырынга чугулаанын демделээш, айтырыг чонну аъш-чем-биле хандырарының дугайында чоруп турар болганда, харысаалгалыг болурун ол чугаалаан. Экономиктиг реформаның өске-даа айтырыгларынга база доктаагаан. Март Пленумунуң шиитпирлерин боттандырар херекке партия организацияларыг болунуң туружун тодарадыр ужуруг дээрзин сагындырган болгаш ол талазы-биле соруглаларга доктаагаан.

Вера КУУЛАР.

(«Шынның» корр.).

ТАНЫЖЫҢАР: кадык камгалалында бригада керээзи

Күш-ажылды организастаарының болгаш төлевирниң депшилгелиг аргазы болур бригада керээзи-биле ажылдаарынче республиканың кеш аарыглары диспансеринниң коллективи бо чылдың январьдан эгелеп кирген. Диспансерниң коллективи комплекстиг чаңгыс бригада болуп алган ажылдап турар. Оларда ам, эвээш-биче-даа бол, чаа дуржулга бар апарган. Ынчангаш медицина ажылдакчыларының профэвилел обкому бо диспансерниң дуржулгазынга даянып, бригада керээзин шинчээдип алырының дугайында темага семинарны кадык камгалал албан черлериниң коллективтеринге организастап эртиргеп. Бистиң республикада медицина албан черлериниң керээлиг ажылдаар аргаларын баштай шинчээдип ап эгелээн диспансериниң арга-дуржулгазының өөренип, көрүп алыры-биле Ак-Довуракты, Бай-Хаакты, Туранның, Кызылдың-даа эмнелгелериниң төлөөлекчилер келгилээн.

Кызылда психиатрия болгаш халдавырлыг аарыглар эмнелгелериниң коллективтери депшилгелиг ол арга-биле ажылдаарынче чылдың ййнги чартында шилчиргеге белеткеп турар.

Бии-Хем районнуң төп эмнелгезининг ниити аарыглар салбырында, республика эмнелгезининг урология, травматология салбырларында керээлиг аргаже шилчээн бир-бир бригада (медсестра-санитарка) ажылдап турар.

Диспансерниң коллективи чаа үүлдү эгелээр мурнунда ыяк белеткеңгенин оларның баштайгы түүнелдери көргүзүп турар. Белеткедиг чогумчалыг кылып, депшилгелиг арганы ажыл-херекке боттандырарынга кадык камгалалдың хоочуну, эмнелгенің кол эмчизи Лидия Алексеевна Охотникованың чүтүлүдүг ажылы, хууда салышткыны улуг рольдуг болганын маңаа демделээрге артык эвес. Бригада керээзин диспансериниң коллективи кабчаар шинчээдип ап турар дугайында оон үүлүн моон адаанда парладывыс.

Кандыг документилерни барымдаалаарыл?

Билип алыры чугула чүүлдер

Кемерово, Новосибирск, Ленинград болгаш Россия Федерациязының өске-даа областарында кадык камгалал албан черлери ажылын бригада хевиринче эде организастаан. Ол шыкаш Прибалтиканың бүгү республикалары 1988 чылдан эгелеп база ындыг аргабиле ажылдап кирген. 1988 чылдан Кемерово, Куйбышев, Ленинград областарның кадык камгалал ажылдакчылары шевелде кылдыр долу бот-оруулга-чарыга-биле ажылдап турар.

Бригаданың ажылын төнчү түүнелди барымдаалап планнаары, үнелээри болгаш төлээри ында кижилериниң сонуургалын оттуруп, харысаалгазын улгаттырып турар.

Күш-ажылды организастаарының болгаш төлээриниң бригада хевири ындыг ниити негелделерлиг:

— Бригада бүдүрүлгеден бот-тускайлаң апарып, ажылды эгезинден төнчүзүнге чедир технология талаазы-биле долу күүседир.

—Бригаданы чугула эт-херексел-биле быжыглаар.

— Администрация-биле бригада аразында керээ чарып, кайы-даа тала толаргай хүлээлгелерлиг болгаш харысаалгалыг болур.

— Бригада коллективи кежигүннериниң ажылын бот-тускайлаң организастаар. Бүдүрүлгени башкарар болгаш коллективтиг ажыл төлевирни үлежир. Бо бүгү байдал бригаданың кежигүн бүрүзүнүң бот-идепкейин кодурер, харысаалгазын бедидер болгаш кижизидилгенин кол бызазы апаар.

Кадык камгалал болгаш социал хандырылга ажылдакчыларының шалының өстүрер дугайында СЭКП ТК-ның, Министрлер Чөвүлелиниң болгаш ВЦСПС-тиң 1986 чылдың октябрь 24-те ССРЭ-ниң кадык камгалал министриниң № 1420 дугаарлыг дужаалы үнген. Ында айтканы керээлиг ажылдап турар бригада кежигүннери ажылдың шынарын экижитпишаан, оон хемчээлин көрдүнген нормазындан көвүдеирер күүседир болза, ортумак болгаш биче звеноның медицина ажылдакчыларының шалыңына 75 хуу, специалистерге, албан-хаакчыларга болгаш ажылчыннарга 50 хуу чедир немелде төлээр. Ол ышкаш шалының 25 хуузу чедир шаңналды база берип болур. Кол ажылындан хостатпаан бригадир бригаданы удуртуп турары дээш шалыңына бригаданың составы 5—10 кижи болза 10 хуу, оон көвүдээрге 15 хуу немелде төлевир алыр. Үстүнде көрдүнген немелде төлевир болгаш шаңналдар планнаттынган шалың фондузундан боттанып.

Кадык камгалал болгаш социал хандырылга албан черлериниң ажылдакчыларының күш-ажылды организастаарының болгаш төлээриниң бригада хевиринче киприлиниң чуруму бадылаттынган. Ону ажыл төлевириниң чуруму-нуң дугайында болгаш өскеда документилерге үндезилээн.

Оон аңгыда, назыны улгадып келген бригада кежигүннериниге пенсияны канчаар саналарының айтырыглары дүвүредип турар. Пенсия саналарда, хереглеттинер ортумак шалыңга чүү хамаржырын көрүлиниер. Керээлиг ажылдап турда шалыны, бюллетень акшазы болгаш божуур мурнунда, божаан соонда пособие — шупту ортумак шалыны саналарынга кирер. Оон аңгыда, ССРЭ-ниң Кадык камгалал министерствозунуң 1988 чылдың февраль 24-те үндүргени № 01-14/3-24 «Эмчилерни болгаш фармапевтика ажылдакчыларын бригадага киприлиниң дугайында» чагаарыында оларга 1,5 шалың бригадага киприп турда чедир база 25 хуу шаңналды алырын чөпшээреп каан. Оон-биле чергелештир еске бир черге дакпырлап ажылдаарын, дүнеки төлевирлиг дежурныйлаашкын кылырын база чөпшээреэн. Пенсия, пособие санаарда, барымдаалаар ортумак шалыңның хемчээлин тодарадырында ол бүгү немелде төлевирлер база хамааржыр.

База бир чугула документини маңаа айтып каалы. «РСФСР-ниң Күш-ажыл дугайында хоойлузар дүрүмүнүң» ХУ-А кезээнде күш-ажылчы коллективтиң эргелериниң, хүлээлгелиниң дугайында тодазы-биле бижип турар.

Мынчаар белеткендивис

Кол эмчи азы оок оралакчызы удурткан инициативчи болуктуң тургузуп алыр. Ындыг болуктуң составынга салбырларның удуртукчулары, кол эмчи сестразы, кол бухгалтер, экономист, кадр кылдызының ажылдакчызы, хөйниити организацияларының төлөөлери кирер. Ук болук бригада керээзинже шилчиринің чогумчалының, ажыктының тодарадып, сайгарар болгаш бүгү коллективти белеткээр. Дараазында документилерни кылыр:

1. Бригада керээзин шинчээдип алырының дугайында дужаал.

2. Бригада дугайында дүрүм.

3. Администрация биле бригада аразында күш-ажыл керээзин белеткеп тургузары.

4. Бригаданың күш-ажыл паспорту.

Медицина ажылдакчыларының профэвилел Төп комитеди чамдык чердериниң (Ново-Алтайның, Горькийниң) бригада керээзининг талазы-биле дуржулгазын парлалгага үвдүрүп, сүмелеп турар.

Бистиң диспансериниң коллективи Свердловскиниң урустар эмнелгезининг, Латвияның керээлиг ажылдаар аргаларын база өөренип кергеп. Свердловчулар дараазында чүүлдерни барымдаалап көрүп турар:

киприлеп ажылының хемчээли — ККК (күш-ажылга киржилге коэффициентизин) 40 хуу.

күш-ажылды интенсификастааны —ККК 35 хуу.

ажылдың шынары — ККК 25 хуу.

Латвияның методунда 4 чүүлдү барымдаалаарын сүмелээн:

1. Ажыл хемчээли. 2. Удурткучунуң сагындырыглары. 3. Коллективтиг сагындырыглары. 4. Хөй-ниити ажылдарга киржилгези. А дараазында санаашкыннарны тускай ажылдап каан шкаланы барымдаалап кылыр.

Бригаданың структуразы аңгы-аңгы боол болур: мергежил айны-биле специализастаттынган болгаш комплекстиг. Мергежил айны-биле бригадага кезер эмчилер, эмчи сестралары, регистраторлар, электриктер болгаш оон-даа өскелер туруп боор. А комплекстиг бригадага япзы-бүр- мергежилдиң төлээлекчилери турар. Эмчилер, сестралар бригадазы дыка ажыктыг, чүге дээрге бүгү-ле эртү

ЧЕДИ МАСТЕР НЕМЕШКЕН

«Азия төвү» шандал дээш хостуг хүрешке Бүгү-эвилел маргылдаазы үш хүн үргүлчүлээн. Анаа 21 командадан 200 ажыг мөгелер хүрешкен.

Сөөлгү хүнде база хүн эки болган. Чүгле түннел ооннарга хүрежир мөгелер артkан. 100 кг деңгеге чедир мөгелерден 1-2 дугаар чер алганнары ССРЭ-ниң спорт мастерлериниң нормативин күүседипкеннер.

Чартык аар деңгеге Красноярскиниң мөгези Дмитрий Иванов биле Кемероводан келген спорт мастериниг кандидат Сергей Покасов хүрешкен. Ол ийиниң тиилээнин чемпион болуур. Баштай Красноярскиниң мөгези бир санны апкан. Чүс килограммның мөгелери хүрежи бээрге, көрүкчүлериң соңуургалы улам хей-аът кирип орар. Чартык аар деңгиниң мөгелери шоолуг шимченгир эвес болур. Бирээзи барып ужарга, өскези база чаныпга ужар, ооң соонда сап алыр деэш аажок кызар. Үш минута хүрежип чорда-ла, Дмитрийниң туруштаны илдең апарган. Беш минута үргүлчүлээн оюнга Кемеровоның мөгези 6:1 санга тиилээш, «Азия төвү» шандалдың чемпиону болбушаан, спорт мастери атты чедип алган.

Ооң соонда бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыс Сарыг-оол Оюн биле Аян-оол Ондар чемпион ат деэш 48 кг деңгеге хүрешкен. Сарыг-оол дуржулгалыг мөге. Ол баштайгы минутала үш санны ойнап апкан. Аян-оол чүгле чаңгыс сап алган. Сан 6:1 болуп, Сарыг-оолдуң талазынче көвүдээн. Аян-оол чараш арганы ажыглаваш. Сарыг-оолду чан бажыңга салыр дээш бар күжүн үндүргеп. Ийи минута иштинде Сарыг-оолду арыг тиилээн. Аян-оол Теве-Хая ортумак школазының онгу клазының өөреникчизи. Ону бо хүрешке бирги черни алыр деп кым-даа бодаваан. Тренерлер Сарыг-оолга бүзүреп турган. Өөреникчиниң баштайгы тренери Николай Монгуш. Ол тренер ам «Сукпак» совхозта ажылдап турар. Дүрүм ёлүгаар алырга, тренер кижиниң эргези дөрт чыл иштинде күштүг болур.

52 кг деңгеге база-ла бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыс хүрешкен. Олар кайызы-даа спорт мастериниг кандидаттар. Мастерниинг күүседипкеннер. Кымның чемпион болуру билдинмейн турган. Бо удаада Дамбый Арун Тогылакпан Владимирден артык күштүүн көргүзүп турган. Ол Владимирни ырыг октаап, чемпионнаан.

Ол ийи мөге хүрежип турда, маргылдаанның кол судьязы Анатолий Леонидович Медведевтен «Азия төвү» шандал дээш маргылдааның чоруп турарының дугайында айтыргал мен.

— Бо маргылдаа Тбилиси маргылдаазының соонда ийиги черде чоруп турар дизе, хөреди эвес. Чүге дизе, маңаа киржип турар командаларның саны чылдан чылче көвүдеп турар. Мен бо чылын «БАМ» шандалы дээш маргылдаага база чордум. Ынчангаш деңгелгелерни кылып олурарым ол-дур ийин. Бо маргылдаада аар деңгиниң мөгелери эвээш болган. Ынчангаш олардан спорт мастериниң нормативин күүседир арга чок. Өске деңгелериниң мөгелери шупту күүседиптер.

— Тыла мөгелер дугайында чүүл чугаалап болур силер?

— Силериниң мөгелериниер арасында чараш хүрежир ооллар бар-дыр. Сөөлгү дөрт чыл иштинде ССРЭ-ниң шилиндек командазынга чаңгыс-даа мөге кирип көрбээн силер. Ам силерде шырак ооллар бардыр. Олардан ам баштай ССРЭ-ге, ооң соонда Европага, делегейге чемпионнаары арткан. Чүгле оларны эки белеткээри трепердерден кончуг хамаарыжыр.

—Силерниң күзелиңер?

— Маргылдааны организастаанны кончуг эки. Ол дугайында бисте хомудал чок. «Хүреш» стадионну чараштыр деэрип кааны безин мөгелерни хей-аът кирип турар-дыр. Мындыг черге хүрежирге кижиниң хөөнү көдүрлүр чүве болгай. Ол дугайында маңаа хүрежип келген мөгелер-даа, келген тренерлер-даа чугаалажып турар чорду. Көрүкчүлер база хей-дүр. Өске черлерде ындыг эвес. Чүгле чаңгыс ону безин чугаалаары өөрүнчүг чорду. Чаңгыс-ла хомудаар чүвем чүл дээрге, ынаг хүнден «камгалаңыры». Силерниң чонуларга бүгүлеп эки. а мөгелериңерге улуг чедишкинниерниң күзээр-дир мен.

— Четтирдивис, Анатолий Леонидович!

— Силерниң эки хүлээп алышкыныңарга бис четтирдивис, байырлыг!

52 кг деңгеге Додоо Хованлыг биле Сылдыс Коңзай-оол хүрешкен. Олар кайызы-даа мастериниң нормативин күүседипкеннер. Ам чүгле кымның бирги чер алыры арткан. Кайызы-даа бистиң республикаңың шилиндек командазының кежигүннерин. Ийи минута иштинде Сылдыс удурлашкынын арыг октаап, чемпион болган.

68 кг деңгеге Абаканның мөгези Александр Бельтерекөв биле Радислав Намажап хүрешкен. Бистиң мөгевис спорт мастери деп атты моон мурнунда-ла чедип алган. Ол деңгеге бистининден Радик чаасхаан хүрежип турган. Үш минута чээрби беш секунда иштинде Радик удурланыкчызын арыг октаап, чемпионнаан каап. Ол кымга-даа октатпаан.

Түннел ооннда 62 кг деңгеге мөгелер хүрешпээн. Бистиң чаңгыс чер-чурттуувус Эдуард Чымба чемпион болгаш, спорт мастери атты чедип алган. Ооң удурланыкчызы Казахстандан келген мөге Арыстан Ахмедов хүреш үезинде кем-дээшкинниң алганы-биле ооң хүрежирин эмчи чөпшээреэн.

74 кг деңгеге Кемеровоның мөгелери Игорь Титов биле Михаил Баранов олар хүрешкен. Олар база мастер аттарбы алган. Ыңчалза-даа кымның чемпион болуру билдинмээн.

Үш хүн үргүлчүлээн маргылдааның түнелинде Тываның мөгелери 7 спорт мастерлиг болуп үнген. Ол дээрге хостуг хүреш талазы-биле улуг чедишкинин. Спортчуң бо хевирни улам сайзырап орарын көргүзүп турарының херечизидир.

Маргылдаа болганының соонда «Азия төвү» шандал дээш маргылдааның шандалдыг чер алган мөгелерин шаңнаан. Чемпионнарга алдын медальдарыны болгаш артектиг сарааннарыны тывыскан. Ооң ажыды хүреш үезинде чараш аргаларны көргүскени дээш Радислав Намажапка тускай шаңналлы тывыскан. Бистиң чаңгыс чер-чурттуувус Роман Монгуш бодувуң аргадуржулгазын аныяк мөгелерге дамчыдып берип турары дээш тускай шаңналга телепткинг болган.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

ЧУРУКТА: маргылдаа үезинде.

Ондар ДУҢУРОВТУҢ фотозу.

Мөгениң бодалы

ДҮРҮМ НОМУНДАН ҮНДҮРЗЕ

Мен бодумнуң бодалдарымны база күзелимни бижип көөр деп чүве болап алган чораан кижи мен. Чогум кайыын эгелеп бижирим аайын тыппас кижи-дир мен. чүге дизе солуунче бир-ле дугаар бижип тур мен. Мынчалдыр эгелезе аңаа боор.

Кажан мен бичии турган, суурга-даа, «Чодураа» совхозка, район төвүнге-даа болган спортчу маргылдааларны көрүп, сонуургап, бодум хуумда түнелии үндүрүп көөр турган мен. Ол үезе хүреш биле волейболду улус кончуг хүндүлеп, ону чараштыр ойнап турган деп бодаар мен. Чүге дизе стадион долдур улустар ботботтарының командаларынга «аарып», моолдуң ол-бо талазынче, ойнакчыларның аайы-биле кежүп чорун турганнар чүве. Ыяктыг Май 1, Май 9, район наадымы ыяштаң маргылдаадар кончуг солуң, чидиг байдалзарга эртип турган.

Районуң бирги чери деэш волейбол маргылдаазында «Чодураа» колхозтуң ойнакчылары (ынчан колхоз турган) шырак турган боор. Чүге дизе бирги черни ол-да алыр турганнар. Ынчан эки ойнап чораан ойнакчыларны саңнып бижип көрейн. Оларга Амет акый, Бугаллай бөшкы, Оюнаа, Белчит акый, Байыр башкы база моон чайым Болат-оол Шокар-оол бо улус шырак ойнап турганнар.

Даайым районуң база бир шырак деэш мөгелериниң бирээзи чораан чүве. Шолаазы «Тевер-Кара» даар турган. Ол моон-биле волейбол ойнаар, хүрежир турду.

Чайым кыргап-даам суула дыштанылгада эштериик ооллар, уруглар чыгдыы каар бис. Ойнап, хүрежип, хой казарып чайлаар турган бис. Кырган-ачам бистиң урууну хүрештирер турган.

Шаанда кырган-ачамны «Чодураа» совхозка, ынчан колхоз турган, школа ажыдыышкынынга хүрешке сөөлгү катап шүглүп каап даар чүве. Ынчан кырган-ачам 53 харлыг турган. Кырган-ачамның адын Шокар-оол Сооевич Сапчат даар.

Ам бодап чоруурумга, аза-өгбемниң салгалын даамчып, ону кижи бүрүзүнүң ботботарының ынак мөгелериниге аарып, болуур оларны өстүүп, мен база мындыг болзумза деп ала-чайгаар-ла бодап тыптып кээр турган боор.

Ынчангаш мен бозаарымга, кижиниң бичиилеңнеп эгелеп, хей-аът кирип, эки өөрөшүп, эки хынаалдага ап турар болза чүге экини чедип ап болур.

Мээң чаңгыс классчыларым ооллардың ада-иези, акылары, төрелдери спортка ынак, аңаа кирежип чораан болгаш эки салдарны көргүскени моон ап көөрге-ле илдең. Олар Иван Хураган, Валера Белчит, Александр Кулгаа, Александр Бай-Кара база Владимир Нурсат тыва, самбо, дзюдо, хостуг хүрештерге спорт мастери, спорт мастериниге кандидат деп аттарны чаалап алганнар.

Амгы үеде тыва хүрешти сайзырадырының дугайында болгаш чаштарга кандыг хүрешти арттырып, кайчаддыр өөредириниң дугайында бодумнуң чүүлдерим хуумда саналым кирип-кедим.

Маңаа бир-ле дугаарывыда кирикпээн түрар чүүлүм болза, тыва хүрештиң аргалары база дүрүмүнүң дугайында шуут аңгы номнан үндүрээ. Кайчан черле спорттуң кандыг-даа хевирлериниң дүрүмүнүң ному маңаа-ла түрээр-дыр. Ол нома аргаларны, дүрүмнү чүгле бижиивейн, а чүнүң көргүзүп, эки таймырлап бижиир болза эки деп бодаар мен. А номнуң эгезинге тыва хүрештиң төөгүзүнүң дугайында бижизе чогуур. Кым кана, кажан, каш катап шүүлгенин база ол мөгениң ынак аргаларын таймырлап, бижип көрзе. Мөге кижиниң идик-хевиниң кандыг болуун, чазаалчыларының (мөге салыкчыларының) хүлээлгезин база бижиир болза эки.

Ийи дугаарывыда кирикпээн түрар чүүлүм болза, мөгелерниң канчалдыр хүрештирээр дугайында. Маңаа чазаалчылар мөгелерниң аттарын кол судьяның столундан эвес, а аңгы, чүгле мөгелерниң аттарын бижээш суп кааи хааржак иштиинден алыр. Ол болза, аңгы бичии столчуг гаштарны салган түрар ужурлуг, бирээзинге октаап мөгениң адын бижээш саазын сугар, ол столга кым-даа орбас.

Чазаалчы кижи ол столга келгеш, чаңгыс саазынны алгаш, судья информаторга чугаалап бээр. Кайынын келген, кым деп мөгени танныштырган, ынчан салып үндүрер. Ынчан көрге, мөгелерни ботботтарынга чиитирип салыр чүве чидер. Көрүкчүлер чүү дээр ийик. «Чаа ол ооллу өжегерээн кааи берипти, азы ол ийи мөгени өжегерээн таварыштырыпты дээр болгай. Ынчан көрде шак мындыг чүүлдер чидер эвеспе. Ак сеткилдиг аңгы, чыпчы хүреш моон үнер-дээ ужурлуг. Кол судья чүгле мөгелериниң хүрежин хайгаарал көөр ужурлуг. Кандыг ийик, чамдыкты: «Сен бо кижиниң ад, а ол кижиниң элекке салба, хоржок» — деп, шак мындыг чүүлдер болбазы-биле мынчалдыр кылза деп бодаар мен.

Үш дугаарывыда сапалым болза, 15-тен 17 харга чедир элээди ооллар арасынга тыва хүрешке республика чергелиг, деңгей аайы-биле база чыза бир катап улуг маргылдаадан эрттирзе. Чүге дизе ол маргылдаадан шырак ооллар кестүп келир, олар аныяк команда деп билдинер. База келир үеде районуң-даа, Тываның-даа адын камгалап хүрежирин билдингир. Шериг чорааш көөрге, 21—22 харга берген турар.

Бистиң улуг улустуң маргылдаазы четчир. Аңаа хомудалым чок. Бистиң ада-иелеривистиң эрттирип, хүрежип чораанны Наадымны бо чылын эрттирер деэнинге өөрүвес артам чок. Аңаа хүрежирге — улуг байырлал-дыр.

Ынчангаш бо чылын болур маргылдааларга чүгле шырак мөгелер, ойнакчылар эвес, а кижи бүрүзү бодунуң кадыкшылы дээш шупту спортчу төлдерже үнерин күзээр кижи-дир мен.

Максим ДАЖЫВАА.
РСФСР-ниң спорт мастери.
Тес-Хем район.

Культура амыдыралындан

ИДЕЙЛИГ УТКАЗЫ СЫР ДЕДИР

Бо чылдың январь 20-де Кызыл-Эрик Кудажының «Аът» деп кыска чечен чугаазын «Шынга» парлаттынган. Бо чугаанны төөрүлга дээрбе болгайда, ында чурумалдарны чогаадыглыг чечен чугаа деп билдим. Ол чечен чугаада хоочун хойжу Чалбаа Түлүш хой кадарын чораап, дүштеп ялыпта келгеш, хепертеп мөгээн. А мунуп чораан аъды 3 хонукта биге хевээр турган. Чаныпче улус чагдатпас боорга, чээни ооп боолап каан. Чүге, чүү дээш?

Кым-кижи, ап эвес, азыраан малын боолап чораапыл, кандыг кончуг кээргел чок чүвел? Шак мындыг айтырглар кижини дүвүредип кээр-дир. Аът дээрге, эң-не угаанныг, ажылгыр, ээлиниң чоок эжи. Тооларда, тоолчургу чугааларда аъттар будуктуг ыяштың кыры-биле, будуттуг дээрниң ада-биле ужугун, эртелиг хөнүн эжелекчи дайынпардан камгалап апкан, эм-сагаан, дом-сагаал оъду-биле дииглээп-даа алыр болгай.

Шаг-төөгүден тура, тыва кижилер эжелекчи дайынналарны чүгле чүгүрүк аъттарынын кижи-биле чүрттаан үндүр сывырып чораап. Бистиң Тываның эки турачы дайынчыларының эзир дер эрес аъттарны мунупкаш, немец эжелекчилериниң ырмалып сы, яку-дунма Украинаның төөгүлүг черин хосташканың кайын уттур деп бис.

Мынча чүрттап келгеш, аът болгаш оске-даа азыраан малды боолап елүрген деп чүвеин черле дыннап көрбээн мен. Тываларга ындыг чаңчыл шүүт чыгдыы бис болза, ынчан аңаа-биле чүгле Москваның «Советская энциклопедия» ном үндүрер черни чырыкче чаа «Народы мира» деп төөгү-этнографтыг таңылбыр номун үндүрген. Ол-ному хой кижилериниң кичээнгейинге бараазалгаткан. Бистиң чүрттувустуң улустарының эрткен үезин, чаңчылдарының, амыдыралының болгаш аас чогаалының дугайында сонуургап чоруур кижилерге дузалаш чедирер. Ында чүрттүң хой национадыг кижилериниң дугайында долуулуг материалдарны парлаан. Номну үндүреринге, ооң материалдарын байлакшыдырыбыле чүгле Москваның этнограф-эртемденнери эвес, а еске-даа эвилелдешкен болгаш аътономнуг республикалардан тускай эртемнигер киришкен.

Тыва чоннуң амыдыралының дугайында аринларны база ук номда чырыткан. Номчукчулар тывалардың төөгүзү, чоннуң кол ажыл-агыйы — мал, чер ажыддары болгаш аңнаашкы ус-тывыжыннын дугайында ханызы-биле билип алыр.

Чаа ном чырыкче 100 муң тиражтыг үнген. Боттарының чоннуңун болгаш кожазында акы-дуңма улустарның төөгүзүн ханы биллип алыксаанарга эстетиктиг таалалды бээр.

Георгий ХОБОТЬЕВ.

Чаа ном

МЕТОДИКТИГ СҮМЕЛЕР

Школа реформазын амгы эде тургуступуушкун үезинде чедишкинниг боттандырарынга кол быра бүгү эртемнерни бедик шынарга өөредири, ону амыдырал-биле чоок холбаары болуп турар. Ынчангаш башкылал ажылынга дузалал ажылдар ынап-ла ажыктыг. Бо чугула сорулганы амыдыралга боттандырарынга дөгүм болдуруп, методист педагог Эртине Деспижековна Ондар үшкү класска «Тыва дыл» ному-биле ажылдаар башкыларга дузалаар «Методиктиг сүмелер» деп аттыг чаа номну бижээн, ону профессор Ш. Ч. Сат редактоплаан.

— Домак-биле ажыл — уругларның аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадыр талазы-биле ажылдарның бир кол хевири. Үшкү класска домак-биле ажылдың пегелделери чоорту нарыллаар болгаш ханылзар ужурлуг. Уругларның аас чугаазын сайзырадырда, чүгле монолог чугааны ажыглавайн, диалогтуг-даа чугааны ажыглаары чугула дээ автор эге чүүлүнде бижээн.

Ылаңгыя аныяк башкыларга чугула өөредиглиг чаа номда дараазында кол-кол эгелер кирген: «Сестүң тургузуу», «Чугаа кежектери», «Домак болгаш харылзаалыг чугаа» болгаш ооң-даа өске эгелер бар.

Башкыларга «Методиктиг сүмелер» ному дөрт муң кезек тираж-биле чырыкче үнген.

Сандүү САНДАН.
Номчукчу.

ЧООК БИЛИП АЛЫРЫНГА ДУЗАЛААР

Москваның «Советская энциклопедия» ном үндүрер черни чырыкче чаа «Народы мира» деп төөгү-этнографтыг таңылбыр номун үндүрген. Ол-ному хой кижилериниң кичээнгейинге бараазалгаткан. Бистиң чүрттувустуң улустарының эрткен үезин, чаңчылдарының, амыдыралының болгаш аас чогаалының дугайында сонуургап чоруур кижилерге дузалаш чедирер. Ында чүрттүң хой национадыг кижилериниң дугайында долуулуг материалдарны парлаан. Номну үндүреринге, ооң материалдарын байлакшыдырыбыле чүгле Москваның этнограф-эртемденнери эвес, а еске-даа эвилелдешкен болгаш аътономнуг республикалардан тускай эртемнигер киришкен.

Тыва чоннуң амыдыралының дугайында аринларны база ук номда чырыткан. Номчукчулар тывалардың төөгүзү, чоннуң кол ажыл-агыйы — мал, чер ажыддары болгаш аңнаашкы ус-тывыжыннын дугайында ханызы-биле билип алыр.

Чаа ном чырыкче 100 муң тиражтыг үнген. Боттарының чоннуңун болгаш кожазында акы-дуңма улустарның төөгүзүн ханы биллип алыксаанарга эстетиктиг таалалды бээр.

Георгий ХОБОТЬЕВ.

ТҮҢНЕЛ КОНЦЕРТ

Чоомга чаа Кызылдың уран чүүл училищезиниң залынга уран чүүл школазының концертин улуг сонуургал-биле көөдүвүс.

Школаның чуруула салбырының өөреникчилериниң ылгап ажылдарын делгеп аскылаапы сонуургапчыг болду. Кошпеттиг ужеп кижи кирижикчилиг хөгжүм апсамбли-биле ажыткан. Удуртканы башкылыг Тамсыя Өртелей. Келир үениң кижилерин, бичии чаштарывысты көрүп магаданы олуранга, кымның сагыш-сеткилин өөрүвес деп аан. Тывавыстың ярлыбүрү булуңнарындан чыгдыы келген чаштарывыс, мынчаар магалыг эң-найырлыг ойнап, ырлап, өзүп, өөрөшүп турарынга ада-ие кижи бүрүзү чоргаарланмас арга чок. Чуруула салбырының өөредикчиниң чедиги классчы Хомушку Буяның чурааны «Маёвка», «Сактышкын» деп чуруктары каракка илгиттип турар, кайгамчык чараш. Оон-даа өске кандыг чуруктуг ында чок дээр. Бирги классчылардан эгелээш, элээдилерге чедир чүгле чуруктарын делгеп салгап. Аян Чошкак, Ким Кыпыраа, Эзир-оол Оңдан оларның чораан чуруктарын чалаткан ада-иелер, келген аалчылар улуг сонуургал-биле көрүп, утка-шыпар талазы биле сайгарып, үлүдедир тайылбырлажып турдулар. Боттарының өөрөшүп турар эртемнериниң айыбиле уруглар ойнап турда кижи магадап хаммас.

Бирги классчы Оюмаа Дагбанын фортепьянога тыва аялгалар ойнаарын көрүкчүлер таалап дыңнадывыс. Эрос Саттың дошпулуурга ойнап турда салымнаын, сонуургалдын чыылганнар магадап чугаалашты. Черле кайыын кандыг дээр-боорлаан. Үрер хөгжүмчүлер Аяс Хертек, Саян Чамбыл база дөртку классчы Ураң Түлүш бышаанчыга ойнап турда магалыг. Белүк хомусчулар тыва национал хөгжүмнүң апсамбли ойнай бээрге, аялга часкаашкыны үлүктелбээн. Бешки классчы Долаана Монгуштуң яткаага ойнаанын көрүкчүлер сонуургаан. Чедиги классчы Оксана Түлүш шүлүктерге чедирдээн бичии эгелээн болгаш чогаатканы аялгаларын ойнаан. Хорга 1-деп 3 класстарга чедир ооллар, уруглар «Кастарым» деп ырыны ырлай бээрге, чаптаачыын, чараштарын канчаар.

Чедиги классчы Оксана Түлүштүң аялгазын бижээни «Ынак аваң» деп ырыны ырлай бээрге, адыш часкаашкыны чаңгыланып келир. Концертти башкарып турар башкылар Чечек Хереловна, Маргарита Аркадьевна, Светлана Викторовна, Виталий Сереженич дээш, ооң-даа өске башкыларның уругларга эзлекээвилеп хамаарылгалыын, төрээн ада-иелери-биле домей чаптап, чарашсыын олурарларын кыдыындан көрүп олургаш, магалап өөрүүрдүр мен. Бистиң уругларывыс ында-ла алган эртеминге моон-даа соңгаар быжыг билиглиг, туруштуг болуп, боттарының келген булуңнарынче тарап, культура ажылыг улам экижирлериниге киржирлер.

Ирина ДАВАА.

«ЧЕТКЕР ЧЕТКИЗИН» КӨРГЕШ

Оорлар-биле домиселиг үштелдиргеп — чугула айтыныг. Болуун чонун хоозурадып турар, кайыын бир өске чүрттап келбээн, тыва сорларның дугайында бижиир белиг човаачыг. Оорнуң бүжаа-бак чаңчылының дугайында чаа шиинн экспериментталдыг театр студиязы «Күзел» көргүзүп чоруп турар.

«Четкер четкизин» деп ол шиинн А. Даржайның чогаалынга үндезилеп тургускан режиссёру Адексей Ооржак. Сут-Хөлдүп Ийме суурунга, район төвү Сут-Хөлге шиинн көргүскүлээндээ болза, катап көөр-биле сут-хөлчүлер база чалланнар. «Четкер четкизин» үнген сөөлүнде, Культура бажыңын долдур олурган чоннуң мурнунга, театрның аныяк артистерибиле кады районнуң удуртур ажылдакчылары «Тыгерик столга» олуруснаан, шиинн сайгарылгазын кылганнар. Шиинге хамаарыштыр оң-кижи боттарының бодалдарын, сумелерин берип, санаалдаапнар.

Аныяк артистерниң ажыл, амыдыралы-биле болгаш моон соңгааргы соруглалары-биле чылганнарга Сергей Ооржак тапыштырган. Аныяк артистер 13 кижи — 21 кижи шиинжикчилиг шиинн ролдарын чедиишкинниг ойнап шыдаапнар. Шлапгыя шиинн кол маалыры Кежик Монгуштуп ролюн артист Сергей Ооржактың бүзүреннир кылган ойнаавын демделеп турдулар. Сайгарыкчылар шиинн хөгжүм кавасталгазын, сес-зоманя, тус-тус ролдарның күүселеделериниге чедир-хайыы чугаалааннар. Чамдыкта харын маргыжар-даа чыгыы турдулар.

Сайгарып, чугаалажып келгениниң түнелинде, демейле калып кааптар, шиинэвес дээр чүүлдер тыылыбаан. Улут эвес, бичии эзин ап болдур чүүлдерни артистер боттарыла чугаалап турдулар. Сайгарылгага партия болгаш комсомос райкомнарының ажылдакчылары, иштики хөректер киллзининя начальниги, башкылар идепкейлиг киришкеннер.

Эрнинин артыышкынларындан артын калган эң-не бай сайчыдарны арага болга тевкиг деп сайап турар бис. А бо шиинн көрүп олурган, эскерерге, ол ийи артынгы чаңчылдар оорнуң ёзулуг чарылбас «иңиктеридир. Сөөлгү чылдарга чедирле Тываның чамдык районнарынга оор чок турганны билип бис. Оорланыр, чүгле хупаан чивес «аш ырымныг» дижириинс кижилерлиг районнарга, суурларга бо «Четкер четкизин» саңнып ооң-биле кады кижилиглее ажылын, лекция, беседаларны чорудары артык эвес.

Чаа-ла чыл ажыр ажылдап бар чылар боттарулга-чайгылгалыг «Күзел» театрының артистери, «Хайыраан боттуг» шаапта чаңчаар көргүзүп тургаалыл, кымнаар ойнап ледип келиргерип, Сут-Хөлдүң күзел артылар.

Чап-оол ОНДАР.

«ШЫНЫҢ» телефоннары

- Редактор — 3-43-34;
- орадамчылары — 3-33-91, 3-44-17;
- приемная — 3-34-26;
- сарымсалдамы секретарь — 3-34-92
- партийжи амыдырал кылдазы — 3-36-42; 3-36-25
- совет тургузуу, социал айтырыглар кылдазы — 3-34-99; 3-41-23;
- үлетпүр кылдазы — 3-34-69
- агроүлетпүр кылдазы — 3-41-16;
- пропаганда кылдазы — 3-34-57
- культура кылдазы — 3-39-15;
- информапия кылдазы — 3-37-41
- корректорлар — 3-34-19;
- бухгалтерия — 3-43-41;
- очуда кылдазы — 3-34-93;
- үнүрүкчүлер — 2-27-41;
- солун келбейн барганда — 2-32-73

Чыдда 800 катап үнер. Хемчээли 2 парзадга ойлары. Тиражы 25400 эк.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш сарыглыы керектерниң төлээ-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл Шетинина база Кравченко кудуучузу, баштыы № 1

Чагыг № 284. ТС—00603.

Индекс 54241

ТВ

МАЙ 30

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.30 Дамчыдылгалар программазы. 8.35 Мультфильмнер. 9.15 А. П. Чехов. «Ваня ажый». Фильмшин. 11.55 «Ол болгап... болгап...» 12.10 «Уруглар шагы». 13.10—13.40 Бут бомбуунуң довчулазы. 15.45 И. Брамс. Концерт. 16.30 Мультфильм. 16.50 Барымдаалыг фильмнер. 17.30 «Экин музыка». 18.15 Мультфильм. 18.45 Бөгүн делегейде. 19.00 Ознаменлек чок шимчээшкин дээш. 19.30 А. Князев ойнаар. 20.00 Леонид Леоповтуң төрүттүнгенинээн бээр 90 хар болганынга. «Алыс төлээ. 21.00 «Ус». 21.30 «Балет... балет...» 22.30 Бөгүн делегейде. 22.45—23.30 «Чугула объектив». Барымдаалыг фильм.

ИЯНГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Эртем болгаш техника». Киножурнал. 8.25 Француз дыл. 8.55 «Тайга черниң ырлары». Владивостоктан дамчыдылга. 9.25 Француз дыл. 9.55 Скульптор Меркулов. 10.30 Ритмнир гимнастика. 11.15 «Ол бистиң хөреэнис». Читалап дамчыдылга. 11.45 Теннис. Франция чемпионады. Франциядан дамчыдылга. 2.30 «Ирак—чоок». Барымдаалыг фильмнер.

КЫЗЫЛДАН

13.05 Медээлер. 13.20 Барымдаалыг фильм. 13.35 Медээлер. 13.50 Чараалдар.

МОСКВАДАН

13.35 ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездинзинде. 00.00 Концерт. 00.15 — 01.05 Бокс. Европа чемпионады. Грециядан дамчыдылга.

КИНО

МАЙ 30-ДЕ

«ПАЙЫРАЛ»: «ЧП районного масштаба» 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.30, 19.40 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Живет такой парень» 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «После дождичка, в четверг» 9.20, «Возвращение к свободе» 11.00, 12.50, 14.20, «Роман с камнем» 16.30, 18.40, 20.50 шактарда.

«ВОСТОК»: «Долгая разлука» 14.30, 17.10, 19.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Власть соловьиная» 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-6: «Враг мой» 18.00, 20.00 шактарда.

агаар

Республикага кезек будуттаар. Чамдык черлерге хар холумактыг чаъстаар. Сонгубарының чүктеп хаттың дүргени секундада 7—12 метр. Дүне 5 градус чедир чылыыр. Хөрүүнче хаңылы 3—8 миллиметр докаттаар. Хүндүс 10—15, чамдык черлерге 1—6 градус чылыыр.

Кызыдга кезек будуттаар. Чагбас. Сонгу-барының чүктеп хаттың дүргени секундада 7—12 метр. Дүне 2 градус, хүндүс 11—12 градус чылыыр.

«Радость» уруглар клубунуң концерти июнь 1-де Н. Гастелло аттыг паркты Иогаан театрынга 12 шакта болур.

Редакторнуң орадакчызы
К. К. САТ.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунун, Тыва АССР-нин Дээди Соведиинин болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч. май 31 среда № 127 (14027)

1925 чылда үнелеп чыдыпкан. Өртээ 3 коп.

ССРЭ-НИҢ ИШТИКИ БОЛГАШ ДАШТЫКЫ ПОЛИТИКАЗЫНЫҢ КОЛ УГЛАНЫЫШКЫННАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ илеткели

Май 30-де эртенгиниң 10 шакта Москвага, Кремльдиң Съездилер ордузунга ССРЭ-ниң улус депутатта-рының Съездизин ажылын үргүлчүлээн.

Президиум кежигүнү депутат Р. И. Ниязовтуң даргалаашкыны-биле эртенги хуралга депутаттар ССРЭ-ниң иштики болгаш даштыкы политиказының кол угланышкынна-рының дугайында айтырыгны чугаалажып эгелээн.

Илеткел кызыры-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы М. С. Горбачевка сөс берген.

Хүндүлүг эштер депутаттар!

Кремльдиң бо залынга болуушкунче бүгү-ниитиниң кичээнгейин угланган турар дугайында бо индирдеп чаптыс эвес удаа медегленип келген. Ол медеглелдер кандыг таварылгаларда байдалдың шынныынга дүүшкенин, а кандыг таварылгаларда чүгле хүзээшкиниң боттуг чүүл кыдыр чарлап турганын санап көргеш-даа кавчаар бис. Ындыктыг билир болганывыста, бистиң Съездивисче бүгү совет улустуң, делегейниң бүгү хөй-ниитиниҢ кичээнгейи угланган туруп турар деп бөгүн бадыткаар бүрүн эргелиг бис.

Човуланга таваржып, бергелер-биле болгаш царыы-даашкыннар-биле демиселге мөсилдежип чорааш Совет Эвилелиниң политиктиг төөгүүг демократтыг чаа үе-чадаже кирип турарын бадыткаан болуушкуннар бо хүнде-рде Кремльде болуп турар-дыр. Совет чаа парламент чөрүдээлерден болгаш чидиг маргылдаалардан төрүттүнүп, бот-башкарылганыҢ чиик эвес күш-ажылдыга бүгү хамаатыларны херек кырында киришкилерге күрүне механизминиҢ чаа системазы турустунуп турар. Бо дээрге — бистиң чехословак өөнүктеривистиҢ «Руде право» солунга чугаалаан бодалы-дыр.

Съезд бешки хүн ажылдап турар. Беш хүн дургузунда бо залда хайыышкыпныг чугаа болуп турар-дыр. СъездиниҢ ажылы амыдыралдың демократтыг чаартылгазының, ниитилелде революстуг ханы чорудулгаларының бедик чалгыында чорүп турар дээрзинге шуптувус чөпшээрежир бис деп бодайдыр мен.

СъездиниҢ боду, ооҢ мурнунда болдунган бүгү чүүлдер, эгелээн дискуссияның байдалы — ол дээрге эде тургустунуушкуннуң бүзүрелдиг тивилегеин, бистиң күрүнебистиҢ салым-солунда херек кырында чаа арын болуп турар дээрзинге бүзүрээр мен.

Көдээ ажыл-агый, чиик үлетпүр, хереглел адыры-шкаш ындыг үндереэшкинниг адырларга хепертен өскерилгедерни маналры хоржок дээрзи черле билдингир. Ынчалзажок эң чугула айтырыгларны ниитилээриинче бүгү күжениишкиннерни соңгаарладыышкып чокка ам утландырар херек. Съездиниң, Дээди Совединиң, чаа чазактың кол сорулгаларының бирээзи ол болур деп бодаар мен.

Ол шилип алыышкыныҢ шынныын бөгүн шуптувус көрүп турар-дыр бис. Чаартылганың чалгыы чүртту оттурупкан. Ниитилел амыдыралының-чаа хевирлерин экономикага, политикага, культурага шинчээдип алырының чорудулгазы эгелээн болгай, эш-тер.

Эде тургуступуушкун дээрге бистиң салым-чолувус, төөгүүнүң биске берген бир аргазы-дыр деп хандыр биилиишкинин бистиң Съездивисче база катаа бадыткап көргүскен. Ол хилис эртпес болгаш оскунарган туруп болбас үжурлуг. Санал-оналдарының бүгү хөй хевирлиин болгаш чөрүдээлиг турза-даа, чаартылгаже, социализмни үндезинге-биле чаартырыгче политиктиг угланыышкынны солупку дег чүүл чок дээрзинге пинти-национал чөпшээрежилгениҢ бир янзы хевири тургустунган-дыр.

Байдал ындыг болуп турар-дыр. Ынчаарга эде тургустуувушкунуҢ канчаар боттаныр турарывыҢ шынныг апаланын бээрин чүрт бөгүн Съездиңден манап турар. Ол чүүнү бергенил, кайда, чүге ам-даа чедир бербээнил, бергелер болгаш шинтипрлеттинмээн айтырыглар кайда, чүге тыптып келгенил дээрзин тодаргайларын чүрт манап турар. А кол чүүл — бүрүнгаар шимчээшкинни хандыр-рар тодаргай шинтипрлерни кижилер манап турар.

Съездиге эгелээн чугаа ынчангаш дыка чугула болуп турар, ук чугаа ооҢ ажылының хостуг-шөлээн, ажык болдурун ужуктаан. Бистиң бодүүн эвес шинтипрлер манап турар, ук шинтипрлер дээш совет улустуң мурнунга шуптувус харысалгалыг болур ужурлуг бис. Ынчалзажок байдалды үнелеп көөрде болгаш практиктиг хемчеглерни тодаргайларда, бистиҢ Съездивис ылаптыг шинтипрлээшкинниҢ болгаш күрүнениҢ мерген угаавыг чоруун чиганнынкып чок көргүзер дээрзинге бүзүрээр мен.

Көдээ ажыл-агый, чиик үлетпүр, хереглел адыры-шкаш ындыг үндереэшкинниг адырларга хепертен өскерилгедерни маналры хоржок дээрзи черле билдингир. Ынчалзажок эң чугула айтырыгларны шинтипрлээринче бүгү күжениишкиннерни соңгаарладыышкып чокка ам утландырар херек. Съездиниң, Дээди Совединиң, чаа чазактың кол сорулгаларының бирээзи ол болур деп бодаар мен.

I.

Эде тургуступуушкуннуң үнделиниң, ооҢ сорулгаларын чедип алырының шинтипрлиг фактору — экономиктиг болгаш социал адырларга ханы чаартылгалар болуп. Бо талазы-биле бүгү ажылдың алыс үткалы — экономиканы кижилже угландырары, совет кижилериниҢ ажылдаарынга болгаш чүрттаарынга бистиҢ үеге дүүшкен чөгүүр байдалдарны тургузары болур. Ажыл-чем хандырылгазы, чүрттелга бажыңнары, ачы-дуза чедирилгези, кадыкпылды болгаш бойдусту камгалаары, өөредилгениң, эртемни болгаш культураны көдүрери ышкаш айтырыглар дугайында хамыктың мурнунда чүгаа болуп турар.

Тургустунуп келген байдалды шыпшыг, боттуг болгаш вегелделиг туруп ёлүгаар кербүшаан, ону коллективтиг сайгарып көөр херек. Чедип алынган таарымчалыг бүгү-ле чүүлдерни быжыглаар, шапкынчымдар болгаш быжыг туруттут болдурар, ооң-биле чергелештир—политиканга болгаш практиктиг ажыл-чорудулгага төпкө болгаш чер-черге кыллынган частырыгларның уржуу болган чүүлдерден шинтипрлиг алырлар төлээде, бүгү байдалды ол-ла хевээр, кавдыг болдур, ынчаар тода билдип алыры чугула.

Экономиканы чонның соңгаал херегленгелериниге дүүштүр эде тургунар боттуг чорудуушкуннуң эгелээнинiң дүтайын чүтөөлөөр эргелиг бис деп бодай-дыр мен. Сөөлгү үш чылда чүрттелга тудуунуң чылда ортумак хемчээли эрткен беш чылдарныҢ дөмейээре, 15 хүү улгатткан. Бо дээрге совет кижилер 9,0 муң хире квартираларны алганы ол-дур. Эрткен чылын хүүда чүрттелга тудуунга 1,9 миллиард рубльди үзөлиидеп — 1985 чылга бодаарга, 6 катап хөйүү үлүп бергеп. Чүрттелга тудуу калбарып турар.

Экономикага берге байдалдар турза-даа, калык камгалалыңга 6 млрд. рубль бозгаш өөредилгеге — 6 млрд. ажыг рубль немелде акпаландырыышкынны тып бергеп. Башкыларның ажыл төлевирин өстүргеп, эмчилерге болгаш медицинаның еске-даа ажылдакчыларынга ону өстүрери уламчылап турар. Ап чорутткан хемчеглерниҢ түпелиинде эрткен беш чылдыңга бодаарга, бо беш чылдың чыл санында-ла: поликлиникаларны—39 хүү, школаларны—37, школа назының четпээн уруглар албан черлерин —14, эмнелгелерни—20, клубтарны болгаш культура бажыннарын —54 хүү хөйүү ажыглалга киирген. Назылап кыраанныг болгаш инвалидтер чурттаар бажың-шитерпаттарны эрткен беш чылда тутканы хинеин ажыглалга киирген.

Чонпуң хереглел барааннарын бүдүрериниҢ өзүлдээн бистиң экономикавыстың төөгүүнде бир-ле дугаар шинти үлетпүр хөгжүлдезин ийи чыл улаштыр мурнап келген. Ачы-дуза чедирилгеин эрткен чылларга бодаарга, ийи катап дүрген —чыл санында-ла 15 хүү өлүп келген. Сөөлгү үш чылда 5 млн. ажыг ег-бүлелеер сад участоктарын болгаш коллективтиг огородтар тарыын чердерин алган.

Эртем-техниктиг депшилгелиг күштелдирериниҢ оруу-биле күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидериниҢ айтырыглары эде тургустунуушкунуҢ баштайгы чылдарында бистиң мурнуувуска тургустунган. Экономиканы хөгжүдер болгаш кижилерниҢ амыдыралын экижидер талазыбиле боттуг планнарны түгле ындыг үндезинге туогунуп болур турган. Он ийиги беш чылда машина тудуушкуунуҢ болгаш электроникалың эң чугула угланыышкынарын хөгжүдеринге күрлавырлар талазы-биле шарын байдал турза-даа, эрткен беш чылга бодаарга, колдуунда ийи катап хөй капитал салыышкынларын үлүп берген. Бистиң чаа инвестиция политиказыска кол чүүлдү социал айтырыларже утландырып турар. Ооң-биле кады чопнуң амыдыралын экижидерн-биле келир үеде-даа курлавырларлыг болур деэп улус ажылагыйының эртем-техниктиг деңгелеп бедидери-биле холбаштыр ажылдарны кылырыпче чүткүп турар бис.

Бистер ам дээрезинде бо хемчегледен боттуг эгидиип. киннерни албаан бис. Хөй-хөй улус депутаттары-биле чугаалажып көөрге, депшилгелиг техниканың болгаш деринг-хереклеринiң чедиишпейп турары үргүлүү дыңналыр боор-дур. Ынчанымже машина тудуушкун продукциялың чаартырының темпилп өзүп эгелээн. Күш-ажылдың будүрүкчүлүүн өстүрери дургедээн, материалдыг будүрүлгеде ажылдап турарларның саны кыскырлып эгелээн. Бо дээрге бистиң экономикавыстың төөгүүнде базалга бир дугаар болгап.

Күш-ажылдың төөчү түңнелдерин ооң төлевир фондуау-биле таарыштырар база холбаштырар механизмнiң тургузары шыкаш экономиктиг реформаның ындыг үндезин айтырын шинтипрлевээн, ол чокта экономика талазы-биле бурунгаар шимчээри болдунмас. Күш-ажылдың будүрүкчүлүүнe бодаарга, ажыл төлевирине чарыгдалдар дыка дүрген өзүп турар байдал тыптып келген.

Кижилер акпа-шалыкны хөйүү ажылдап алыын дээш, оларның ажыл төлевири чайгылыш чок өзүп турарын дээш туржүп турар бис. Ынчалзадаа бо чүүл оларның күш-ажылының боттуг төөчү түңнелдери-биле холбашкан турар ужурлуг. Оон башка акпа хөй, бараан эвээш апаар. Ниитизи-биле, эштер, бо айтырыгны шинтипрлээр ажылагый механизмни ажылдап кылырын соңгаарладыышкынын чокка эгелээр херек. Башгайгы базымнарны кылган, башгайгы санандар бар. Ону маңаа. Съездиге, хаңы, билдилии-биле чугаалажып көөрүнге идеген турар мен.

Ажыл-агыйжы эвес чорук-тардан, күш-ажылдың сагылга-чурумунуң кошкаапдан мурнуку хевээр чидириглерiнiң улуг бооп тугарын айытпас болза, тургустунуп келген байдалдың чылдагаапларын апалнатээри долу эвес болур ийик. Бо бүгү чүүлдер чаа механизмни шинтээдип алыры-биле холбаалыг болбайн аан. Ынчалза-даа ол сала янзы-бүрү бооп турар: чамдыктар бот-орулга-парылга харылзаалардың ылк сегирип алган, ол чорук бодунуң түңнелдерин берип эгелей берген. еске бир чамдык кижилер эрги ёзу-биле хевээр чүрттап, чаңгыс черде таптап турар. Маңаа хамаарыштыр бүгү деңнелдерниң кадрларының харысалгазының, үениң пегелдезиигe дүүштүр олардың харысалгазының дугайында айтырыг тургустунуп келирдир.

Бистиң бүгү чедир ажылдаалап чүүлдеривис, четпестерибис болгаш бергедээшкиннеривис бетүүнүң шинтипрлээр эң кол айтырыынга — рынокту дүүшкек эвес чорукка каттыжа берген. Экономикада, социал адырда амыдыгаштан эгелээн, амыдыралында эвээшбиче-даа бол, чогумчалыг бурунгаарлаашкыларны чүгле ол чер алыспайн турар. Бо айтырыг политиктиг шинарлыг апаргап.

Таарымчалыг эвес болуушкуннарның өзүүшкүнүн доп-дораап соксадыр болгаш хамыктың мурнунда рынокта байдалды экижидип чогумчулар — бо хүнде соңгаарладып болбас эң чугула сорулга ол.

Мында кол чүве — акша орулгазы-биле дөңнээрге, кижиниҢ фондуларның мурнап турар өзүлдезин хандырар сорулга-биле бараанныг фондуларның мурнап турар өзүлдезин шинтипрлээр херек, рынок хамык чүүлдү шупгузун туружунга салып кай-да деп санап туралар. Бис ындыг шинтипрни үлешпей- турар бис, ол чорук социал бүгү байдалды дораан-на чаза тепсип, чүртта бүгү чорудуушкуннарны будан кааннаны-ла ол.

Бо чылын бараанныг будүрүлгезин 37 млрд. ажыг рубльге көөдедир сорулганы салган. А келир чылып-па байдалды элээп экижидер дээ, артемденнериниҢ болгаш специалистерниң санап турары болза, шак бо өзүлдезин 55-60 млрд. рубль чедирер херек.

Маңаа дүүштүр ам адырларда болгаш республикаларда улуг ажыл калбарган. Төөгүүда, чер-черниң-даа база күш-ажылчы коллективтерниң-даа канчаар-даа ажок, тергиин улуг деп чугаалап болур күжениишкиннерни негеттинер. Ынчалза-даа шинтипрлээр бо айтырыг талазы-биле ажыл болза, боттуг аргаларлыг болуп туравыысты көргүзүп турар-дыр. Чүгле чиик болгаш аъш-чем үлетпүрүнүң хөгжүлдезинге база рынокту хереглел бараанныры-биле долдурарынга-даа импорттуң аргаларның тоовайн баар аргавыс чок.

Бо талазы-биле айтырыг, мен бодаарымга, биилиитир болза-даа, үргүлчү-ле дискуссия чорун турар, эштер. Бистер чүрттүң бараан-биле хандырылгазын импорттан хамаржыр кылдыр тургузуп болбас бис. Чоңга херек барааннар будүрериниге болдустуң плегелдиг баазавыс херек. Стратегиг угланыышкынывыс ол. Ооң-биле кады бистиң рыногувусту даштыкы бараанныр-биле долдурарынга чамдык валюта акшазы хереглелерни үндүрбейп барып база хоржок. Амгы үеде рынокта байдал дүшкүүлүг болуп турары-биле холбаштыр анаа немелде аргаларны дилеп тывары-биле эки ажылдаар херек. Ынчалза-даа катаптап чугаалавайн, макаа ей-хемчээл херек. Бодувустуң ажыл-агыйны эвес чорууувус дээш харысалганы бистиң үрүт-дарыывысче чаа каап, улут ере-ширеге дүжүп болбас.

Бирги эвлечгиниң эң чугула сорулгазы кыдыр аграр политиказының болгаш Аъш.чем программазының айтырыгларының талазы-биле ТКның март Пленумунуң шинтипрлерни күүседирин онзалап көөр херек. Чүге дээрге ол болза бүгү чонның күжениишкиниҢ кижин вегээр сонгаарладып болбас ажыл-херек-тир, чүге дээрге көдээде экономиктиг харылзааларның эде тургустунуушкуну, ажыл-агыйны башкарарының чаа байдалдарынче шилчиири ажок чылыш чок чорун турар, ону чедир билбес, а чамдыкта харын анаа шүүт үдурлаавыр-даа чоруктар бар.

Күрүне үжүр-дузалыг бо айтырыгны март Пленумунуң политиктиг айтышкынары, амдыралдың негелдерн-биле дүүштүр база чаа чугаалажып көрээлиир. Көдээге экономиктиг харылзааларның үндезин эде тургустунуушкуну чокка ажылхерек бурунгаарлаалыс. аъшчем айтырыы шинтипрлеттинмес деп түңнелге шупту келдивис. Бир эвес бо үндезин чугула айтырыг шинтипрлеттинмее болза, чеже-даа акша-хөреңгиниң мнаар углаар болзувусса, чогумчалыг ажык бербес ийин.

Ынчаарга бистер нынча деп чөпшээрежиин турар болзувусса, а ындыг дугуржулга Пленумунуң будүүзүүнде-даа, база Пленумунуң бодунга-даа чедип алдынган, ооң шинтипрлериниде киргеп, — ам херектиң ужуру чүдел ыынаан?

Кажан колхозтарның болгаш совхозтарның үдуртүкчулары база специалистери-биле чугаалажырынга, техниканы, капитал салыышкыннарын ам-даа пемей бээр, көдээниң социал чаартылгазын дүргеделир дээрип дыңнаар сеп. Ол ыын, ол дугайын бистер март Пленумунга база чугаалашкан бис. Хамыктың мурнунда көдээниң социал-хөгжүлдезиниге, көдээ ажыл-ишкинин амыдыралынга чогумчалыг байдалдарны тургузарынга бүгү-ле чүүлдерни кылыр херек. Черле дүргедээр херек.

Ынчаарга ол эштерниң чамдыктары ажыл-агыйны башкарылганы чаа хевирлеринче — «кооперативтерниң кооперативтерин» тургузарынче, арендаже, тараачын ажылагыйларынче ындыг-ла тура чогун эскерип билген мен. Оларның бирээзи тургаш, хаорын менээ: «Арендизациялың ол идеязын Силерге, Михаил Сергеевич, кайнаы сүна каапты?» — деп чугаалазы.

Арендаторлар-биле чугаалажып көөрүнге, оларның бодалы база ацгы болур. А олар мында улус депутаттарының арасында бар. Олар көдээге экономиктиг харылзааларны эде тургузары дээш туржуп, ол талазыбиле ТК-ның март Пленумунуң айтышкынналарын чугулалап деткип турар. Ынчалза-даа ук шинтипрлер турбуже, арендa дугайында Чарлык, чазактың чогуур доктаалдары бар турбуже, ажыл-агыйны чорударының чаа хевирлери саазал, чүүлбүрү бюрократчы мооңдактарга таваржып турар деп, олар чугаалап турарлар. Ажылагый кижилери-биле беседаларның бирээзинiң үезинде ол дугайын мен база дыңнаан мен.

Арендаторлар мынча деп турар: түс черниң органнары колхозтарны болгаш совхозтарны командылаарын уламчылап турар, а колхоз, совхозтарның удуртукчулары болгаш тускай эртемнилерн боттарының эрлөөнде тараачыларга, совхолтар ажылчыннарынга хамаарыштыр база-ла командылаарының ындыг аргаларындан алыпларын күзеевейн турар. Оларның дыка хөйү ажыл-херектi эрги ёзу-биле чорудуп. тараачыннар черни болгаш будүрүлге чепсек-хереклелерни арендага алыр күзел чок-тур деп чылдактап, көдээге совторулга-чарылга харылзааларын калбартырынга шаптыктап турарлар.

Мында яныы-бүрү, аңгыаңгы сонуургалдар үскуледжип турары илден хире. Бо талазы-биле санал-оналывысты солчуру херек болуп турар, эштер, ажыы-биле дорт чугаалажырывыс херек. ооң башка Пленумнуң чугула шинтипрлерн хилис баар, а кол-ла чүве — аъш-чем-биле холбашкан байдалды экижидерн чугула.

ТК-ның март Пленумунуң политиктиг айтышкынналарының болгаш шинтипрлериниң кол үткалы ындыг болгай: ажыл-агыйны чорударының чаа аргаларын дамчыштыр кижиниң черже эгидер, будуреглиниң чепсек-хереклелерни ооң эргезинге бээр, ону черге эң болдурар болгаш ооң-биле көдээ ажыл-агый продукциязын будүрериң «авуладирывче ооң хүүда сонуургалдың оттурар, материалдыг сонуургалын күштелдирер.

Моөң-биле холбаштыр демдеглексеп турар чүүлүң болза — эң-не бир дугаалында, көдээниң социал талазын көөрү, көдээге садыгны, чүрттелга тудуун, коммунал ажыл-агыйны. бүгү инфраструктураны. эң ылангыя орулгарны хөгжүдериниң мырыңай эргежок чугула-лыдыр. Чүрттүң бүгү регионнарында көдээ чүрттакчылар газ киирип ажыглаарының айтырыын чидин-биле тургузуп турарлар. Аажок улут аргаларлыг бис, ол айтырыларны база шинтипрлээриндеп чайлаар эргеевис чок.

Көдээ ажыл-агый секторуун төлөөлеп турар ССРЭ-ниң улус депутаттарының чугаалап турары-биле алырга, көдээге техника болгаш чеминшидилгелер будүрүп турар министерстволар болгаш ведомстволар коңчут ооҢум эде тургустунуп турар. Бо чүүлүң сайгарып көөр үжурлуг бис. Бир талазында, чүрттә хөй техниканы будүрүп турар. еске талазында, ол четпейн турар дугайында чугаа дыргын. Ындыг болганда, ёлулут херек техника будүрүтүмейн турар шыкажыл. Ынчаарга зерле ам боттарывыстың программаларывыска эргежок чугула эдилгелерни киирээл —бүгү регионнарывыг колхоз, совхозтарынга, арендаторларга, хүүда дузалал ажыл-агыйларынга херек техниканы будүрериин мырыңай чоокку бо чылларда организастар сорулга-биле. Өртөк чогумчалыг болуп үжурлуг, ол коңчут чугула. Машина кылыкчылары бүгү техникалың эртээн хөлүн эрттир улгаттырган, будүрүкчүлүү колдуунда ескерилбээн.

Келир үеде социал-политиканың еске-даа мурнаы көөр үжурлуг чүүлдериниң дугайында база сүмележип көөрү эргежок чугула-дыр. Чонпуң эвээш хандырылгалыг кезиинiң — пенсионерлериниң, хөй уруглуг ег-бүлелериниң, өскүстериниң болгаш инвалидтериниң — амыдырал деңнелин бедидеринге ынчаныында айтырыгны эң чугула чергелиң бирээзи кылыыр турулгар апаар.

Амгы байдалдарда бо айтырыг канчаар-даа ажок со-

(Үлүчнүзи 2-ги арныда).

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДАРГАЗЫНЫҢ БИРГИ ОРАЛАКЧЫЗЫН СОҢГУУР ДУГАЙЫНДА СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ СЪЕЗДИЗИНИҢ ДОКТААЛЫ

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң доктаалыры болза:

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызынга эш Анатолий Иванович Лукьяновту соңгуур.

Анатолий Иванович ЛУКЬЯНОВ

Анатолий Иванович Лукьянов 1930 чылдың май 7-де Смоленскиге торуттунгеп. 1953 чылда Москванын М. В. Ломоносов аттыг күрүне университединi дооскан. 1955 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Юридиктиг эртемнериниң доктору. СЭКП ТК-ның кежигүнү.

Күш-ажылчы амыдыралын 1943 чылда камгалал заводунуң ажылчыны болуп эгелээн. Университетти болгаш аспирантураны дооскан соонза, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында юридиктиг комиссиязының улут консультантызы болуп ажылдап турган. 1961-1976 чылдарда ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң улут референтизи, Советтер айтырыгларының талазы-биле килдис эргелекчизиниң оралакчызы. 1976 чылдан эгелеп СЭКП ТК-ның Партийжи-организастыг ажылдар килдизиниң консультантызы. 1977-1983 чылдарда ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң секретариадының начальныгы. 1983 чылдан бээр СЭКП ТК-ның Иштн килдизиниң эргелекчизиниң бирги оралакчызы. а 1985 чылдан бээр — СЭКП ТК-ның Иштн килдизиниң эргелекчизи. 1987 чылдың январьдан эгелеп СЭКП ТК-ның секретары, а 1987 чылдың ноябрьдан — СЭКП ТК-ның Административтиг органнар килдизиниң эргелекчизинге дакмырлап ажылдаан. 1988 чылдың октябрьдан — ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазының бирги оралакчызы.

1981 чылдан бээр СЭКП-ниң Төп Ревизил Комиссиязының кежигүнү, а 1986 чылдан бээр СЭКП Төп Комитединiң кежигүнү. СЭКП-ниң XXVI, XXVII съездилериниң болгаш СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязының делегаты. 1988 чылдың сентябрьда СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнге кандидатка соңгуттурган.

ССРЭ-ниң улус депутады, РСФСР-ниң Дээди Совединиң депутады.

Октябрь Революциязы, Күш-ажылдың Кызыл Тук орденнер-биле болгаш медальдар-биле шенналган.

1989 чылдың май 29-га ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызынга соңгуттурган.

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ илеткели

(Уланчызы. Эгези 1-ги армида).

рек. Бо чүүлдер үлетпүр, кеҙээ ажыл-агыйга, суг курлавырларыңга, чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, бистиң хүрээлээн бүтү чүүлдерге хамаарыжыр. Моон бодап турарым-биле, бо талазы-биле национал программаны ажылдап кылыры үзамдыгыш турар хире. Бис Съездиге бо ажылды дүргедилир ужурлуг кижилериҥ адресинге шуут тодаргай негелдемелерни чугаалаар ужурдуг бис.

Оон ынай бо херекке тускайлап берип турар акша-хөреңгилер долузу-биле ажыглаттынган турары чугула. Чүрттаар бажың, аъш-чем, бараанныр дээш ышкаш, еске-даа хөй айтырыглар моөнделген, оларны соңгаарлатпайн шиитпирлээр деп чугаалап турар-дыр бис. Ол база шын. Бир эвес чүрттан турар хүрээлеҥге кичээнгей салып, оон айтырыгларын шиитпирлевес болзувусса, халапка таваржыр бис. Ол ам безиҥ ажыкто соктап келген, оон-биле бис дорт үскүлежип келдивис деп болур. Ынчалзажок көрүп көрүңер: бойдус камгалалының сорулгаларыңга үндүрүп турар курлавырлар үш чылдан чылче көвүдеп-даа турар болза, ам-даа эвээш, а анаа капсырлаштыр ону чартыында эвээшти ажыдап ап турар. Ындыг болганда, эштер, бо айтырыгны чүгле шүүмүүлел хевиринге эвес, а тодаргай ажыл-херектериҥ кылыылыңар, оларны херек кырынга шиитпирлээлиҥер. Ажыл-херекчи болгаш шудургу болур херек.

Оон ынай ийиги, оон дора эвес чугула утланышкын. Кандыг-даа төлевилел болгаш эртем-техниктиг шиитпир экологтуг айыыл чок чорукту хандырган турар кылдыр, ынчаар тургузар херек. Ону чедип алырда олар экологтуг арыг болурунга эң шыңгыы хыналаны эртер ужурлуг. А бис дээрге тудугуҥ өртээн чиңгедир дээш, экологтуг айыыл чок байдалындан алгап көөрге, шуут кайчап-даа таарыппас төлевилелдерни эрттирерин уламчылап турар-дыр бис. Шаанда чорааның Амурда-Комсомолскиден келген депутаттарның бирээзи-биле чугаалашкан мен. Ында ажылчы чон олче мебельди төптеп соорткан ужурга таваржып турарыңа хомудалын илереткен. А ынчангы министр эш Белоусов аңаа мебельди 20 миллион рубльге бүдүрүп болдуруп чугаалаан. Эки херек-тир. Боттандырып эгелээн, даштыкыдан дериг-херекселдерни садып алган, ынчалзажок экология-биле холбашкан кезээн садып албайн барганнар. Ындыг каминатта кымга херегни? Бо талазы-биле Амурда-Комсомолскиде ам безиҥ митингилер эртип турар. Ниитизи-биле, катаптан тур мен, бүтү төлевилелдер экологтуг арыг болурунуң талазы-биле эң шыңгыы хыналаны эртken турар ужурлуг.

Соңгулда мурнуңуң кампаниязы чоруп турар үеде чамдык каналдар, атомнуг станциялар, химиктиг бүдүрүлгелер тудар дугайында айтырыгны экологтуг айыыл чок чоруктуң негелдерелиҥ ёзугаар чиңгир чугаалажып турганыҥ билир силер. Бо айтырыгларны эң ылаптыг чугаалажып көөр болгаш шиитпирлээр кылдыр ССРЭ-ниҥ Дээди Советиниҥ, оон чогуур комиссиялары дораан хүлээп алыр ужурлуу тодаргай. Бо таварыгларда экологтуг негелделер-даа, чүрттакчы чоннуң эртежок чугула негелделериҥ хандырары оң чокка болдунмас, бистиҥ экономикавыстың улам ыдайгы хөгжүдеҥниҥ эртe-ажыктарым-даа кичээнгейге алдынар ужурлуг.

Социал айтырыгларны чугаалажып көрүп турары-биле холбаштыр Съезд партиниҥ XXVII съездиниҥ чүрттаага ораи-бажың айтырыын шиитпирлээр — ол-буле бүрүзүн 2000 чылга чедир аңгы квартира азы бажың-биле хандырар дугайында политиктиг айтышкымны бадыткаар дээрзиге бүтүрелиниҥ илередир бодап тур мен. Бо дээрге дыка нарын сорулга. Чүрттүн бүтү девискээлеринге ажылчы чоннар-биле ужуражып тура, айтырыгны шиитпирлээри болдунмас болгай. Аныяк салгалды белеткелиниҥ, оон улуг амыдыралче таптыг киргенинге эргежок чугула социал болгаш экижиткениниҥ, бүдүрүлге тудуунда капитал салышкынныҥ хемчээлин дарый кызырарының күсселиңбиле эвээш эвес курлавырларны тып ап болур. Ындыг кызырыладанық аңгы-аңгы сан-түңнериҥ — дыка эвээштен эгелээш, оннар-биле саналар хуулаага чедир адап турар. Бо талазы-биле баштайгы базымнар кылдыгының база айтыкан. Чаа тургустунган чазактың бо талазы-биле бодунуң саналын ССРЭ-ниҥ Дээди Советиниге киирери ажыктыг. Оларны комиссия специалистерин, дуржулгалыг ажылдакчыларны, эртемденнерни хаара тудуп тургаш, хандыр өөрениң көрүп аңаа үндезинээш, капитал тудугуҥ программазынга чогуур эдилеглерин киирип болур. Бис берге-даа болза, эргежок чугула шиитпирлериҥ хүлээп алыр ужурлуг апаар бис, кайы бирээзиҥ шилип алыр, ол-нелериниҥ ойталаар ужурдут апаар бис.

Ынчалза-даа дараазында Он бирги беш чылда 550 муң дөрбелчиң метр чуртталга шөлүү түттүнганың сагындырайн. Он ийиги беш чылда чуртталга тудуун 650 миллион дөрбелчиң метрге чедирер сорулга салдынган. бис ону күүседир бис, ол ам безиҥ иллеп. Он үшкү беш чылда баштайгы телевилелдерге чуртталга тудуунуң хемчээлин 820 млн. дөрбелчиң метрге чедирер сорулганы салып турган, а ам бодап турарга, 900 млн. дөрбелчиң метрге, он дөртkү беш чылда — 1 миллиард дөрбелчиң метрге үнер херек. Чүгле ынчан салдынган сорулганың чедиишкиниҥ күүсеттингенииҥ дугайын бүдүрел-биле чугаалап болур.

Ону чедип алырда бүгү курлавырларны, бүдүрүлгелериҥ, хуу болгаш кооперативтиг чурттөлгө тудуунуң бүгү арга-ларын ажыл-херекче киирерин чугаажок чугула. Инициативтиг чорук четчир, кижилер тудуп алыксап турар. Ынчалза-даа ону саададып турар чүве дээрге тудуг материалдарының, сантехниканың, чуртталга шөлүң чаагайжырыңга эргежок чугула бүгү чүүлдериҥ чедиштирип турары болур. Ол дутайында хомудалдар кайыында кээп турар. Херектиҥ ужуру —бистиҥ планнарывыска албан көргүзүтлериве, киичээнгейге алыр ужурлуг хемчегериве эвес болдур ийин. Чуртталга шөлүңүң тудуунче шуптуу кирер, тус черниҥ бүгү курлавырларын ажыглаар херек. Бо дээрге эрге-чагырганың республика болгаш чер-чер органнарының, оларның ажыл-агый организациялыының эң чугула сорулгаларының бирээзи деп чугаалаар ийик мен.

Саналдар үезинде бо теманы чугаалажырын улам хаҥ көөр болгаш Съезд түскай даалганы Дээди Советке болгаш чазакка бээр боор деп идегеп тур мен.

Эштер! Ниитилелдиҥ айтыжыгы социал кезектериниҥ эртежажыктарын көрбейн баар чүве болза, социал политика ажыктыг болбас. Бот-түскайлап амыдыралче кирип турар чаа салгалдарның амыдыралының эге байдалдарын эки хандырары дээш, боттарының чогаадыкчы арга-мергежилиҥ ажыдарынга, чалыы назынның энергиязын илередиргеге, күрүнениҥ ажыл-херектеринге идепкейлиг киржирибиле эргежок чугула бүгү чүүлдер оларга турарынга, бистиҥ ниитилевивис хаҥ соңуургалдыр. Мында эвээш эвес айтырыглар моөнделген.

Аныяктар дугайында Хөөйлу төлевилелиниҥ ВЛКСМ ТК белеткээн болгаш ССРЭ-ниҥ Дээди Советиниге чугаалажып көөр кылдыр хөөйлужудулга инициативазы чергелиг киирген дээрзин билир силер. Ынчалза-даа чүгле хөөйлу хүлээп алгап, ол эң тергиин-даа болза, айтырыгны шиитпирлээри болдунмас болгай. Аныяк салгалды белеткелиниҥ, оон улуг амыдыралче таптыг киреринге эргежок чугула социал болгаш еске-даа байдалдарны тургузарының айтырыгларынче киичээнгейни чер болганга утландырган турары чугула. Бо талазы-биле доктаамал улуг ажыл негеттиниҥ турар. Чүрттүн аныяктарыҥа хамаарыштыр социал политиканың айтырыгларын чугаалажып көөрүнге аныяк депутаттарының-даа, харын бүгү улус депутаттарының боттуг саналдарын, салышкынын манап турар бис.

Херээженнериҥ таваржып турары хөй санныг чидиг айтырыгларын шиитпирлээриниче доп-дораан киирер ужурлуг бис. Маңаа иени, херээженнериҥ күш-ажылын болгаш кадыкшылын камгалаар, оларның бажың ажылын болгаш амыдыралын чиңгедир дугайында сагыш салышкынын хаара тудуп турар хемчегериҥ бүдүн системазы эргежок чугула. Бо талазы-биле соңгулда кампаниязының үезинде соңгукчулар дыка хөйлеу чугаалаан болгай, херек кырында бүгү улус депутаттарының программаларында бо айтырыглар калбаа-биле киирттинип турган. Оларны эң ылаптыг болгаш тодаргай көөрү — бистиҥ аргаларывысты барымдаалап турган болбайн аан—чугула. Одар дээрге шуптузу улут айтырыглар-дыр. Оларны комплекстиг, түс-түс кезектерге чарбайн көөрү албан.

Бо бүгү айтырыгларны тодаргай ажылдап кылыры-биле Дээди Советке доктаамал комиссияларны тургузары чугула дет. Азы ол комитет-даа боол болгай— сүмележир херек. Ниитизи-биле Дээди Советке боттуг саналдарны белеткеп көөр структуралар тургустунган турар ужурлуг.

Бистиҥ мөзүү-шынар талазы-биле хүлээлгениҥ болгаш нүүрүүс —дайыныҥ болгаш күш-ажылдың хоочуннарының дугайында, Ада-чурттуң дайыныҥа бистиҥ Төрээн чурттувустуң хамаарыштас чоруу дээш демисежип турганнарының дугайында, берге чылдарда чурттуң экономиказын модурун, оон индустриалдыг күүзүн быжыглап турганнарның дугайында, бистe бар үүлдерни чогудуп бергенивер дугайында докуаамал сагыш салыры болур.

Хоочуннарның күзелдерин болгаш негелделерин өскелерден артык биилир хоочун эштериниҥ бистиҥ улус депутаттарының аразында бар. Оларның сүмселерин дыңнаар, амыдыралдың бөгүн тургузуп турар айтырыгларын чөптүү-биле шиитпирлээр ужурлуг бис.

Маңаа хамаарыштыр мындыг үүлдү чугаалаксап тур мен, эштер. Кандыг-даа бергедээшкиннер болгаш үстүнден айтышкынныр чокка, чер-черлерге, харын-даа республика органнарыңа шиитпирлээр ужурлуг бөдүүн амыдыралчы айтырыглар эмгежок. Харын-даа маңаа хамаарыштыр Съездиниҥ директивазынга чокка күрүне органнарының шиитпирлери бар болгай, оларда дайыныҥ болгаш күш-ажылдың хоочуннарының дугайында сагыш салырын, оларның чугула айтырыгларын хамыкты мурнай шиитпирлээрин хүлээдирип турар.

Инвалидтер, афган дайынның бүгү киржикчилери эң кижизинг хамаарылганы хереглеп турар дээрзин чугаалавайн барып шыдавас мен.

Чурттуң социал-экономиктиг айтырыгларын шиитпирлеп тура, бис социал чөптүг чоруктуң принциптерин амыдыралга чайгылыш чок боттандырарын барымдаалаар ужурлуг бис. Олче кыйгыралры эвээш —бистиҥ хөгжүлдевисте доктар чедирип турар кол үүл — деңнештирилгелерни, утаан-медерелде хаҥы сиҥниге берген азырадыкчы хөөнүү чайладыр арганы берип турар социал болгаш экономиктиг механизмнерни ажылдадып эгелээр херек.

Социал чиңгелделериҥ болгаш артык эргелериҥ айтырыын Съездиге чугаалап турган мен. Аңаа дараазында үүлдү пемеп каайн. Чиңгелделер системазы — пенсияларның болгаш төлөөлериҥ ылгалдыы, кадык камгалал азы чуртталга шөлү, чурттакчы чоннуң болгаш девискээрлериҥ янзы-бүрү социал, хар-назы, профессиональ бөлүктериниҥ, а ол ышкаш аңгы-аңгы ведомстволарның материалдыг болгаш утаанбодал кежиктер хандырылгазы он-он чылдарның дургузунда тургустунуп келген. Бо айтырыгны бир талада, салым чанында болгаш бедик бүдүрүкчүлүг күш-ажылга идиг бээри-биле, еске талада — чурттакчы чоннуң ындыг чиңгелделер негеттининг турар бөлүктеринге дуза көргүзери-биле шиитпирлээр херек. Бо талазы-биле хажыдыышкыннарны, оон туржук, албан-дужаал соора ажыглаар чоруктарны маңаа шиитпирлин-биле болдурбас херек.

Бо үүлдерни брымдаалап тургаш, бүгү чиңгелделерни болгаш артык эргелерни «шүүрээриҥ» база чогуур саналды киирерин ССРЭ-ниҥ Дээди Советиниҥ тускай комиссиязынга дагаар деп салаа моон үңүн кээп турар. Маңа баштайгы сайгарыгам —бо канчан тургустунуп келгенил, ол кандыг янзылыг деп үүнни билип алыксаавым — бо айтырыгны тодуллунга чедир сайгарып көөрүүн эргежок чугулазынга үсмен.

Социал адырда кайы хире хөй айтырыглар чыыгланып көрүп тур бис, эштер депутаттар. Бо азы еске негелделерни хандырар дугайында дилеглер болгаш күзелдер каймын-даа дыңналып кээп турар. Ол үүлдерни бистиҥ боттуг аргаларывыс-биле тудгаштырары билдиҥгир.

Маңаа үүнүң дугайында бодаар ужурлугуз? Хамыктың мурнуңда — эң ойу келген айтырыгларны шиитпирлээрииге ажыктыг кылдыр бар курлавырларыны хуваары.

Чурттуң инвестиция комплекизинде ажыл-херектериҥ байдалын экижиткенинииҥ, бүдүрүлге тудуунда капитал салышкынныҥ хемчээлин дарый кызырарының күсселиңбиле эвээш эвес курлавырларны тып ап болур. Ындыг кызырыладанық аңгы-аңгы сан-түңнериҥ — дыка эвээштен эгелээш, оннар-биле саналар хуулаага чедир адап турар. Бо талазы-биле баштайгы базымнар кылдыгының база айтыкан. Чаа тургустунган чазактың бо талазы-биле бодунуң саналын ССРЭ-ниҥ Дээди Советиниге киирери ажыктыг. Оларны комиссия специалистерин, дуржулгалыг ажылдакчыларны, эртемденнерни хаара тудуп тургаш, хандыр өөрениң көрүп аңаа үндезинээш, капитал тудугуҥ программазынга чогуур эдилеглерин киирип болур. Бис берге-даа болза, эргежок чугула шиитпирлериҥ хүлээп алыр ужурлуг апаар бис, кайы бирээзиҥ шилип алыр, ол-нелериниҥ ойталаар ужурдут апаар бис.

Ынчалза-даа дараазында бодалды база илередиксеп тур мен. Бар күүзүлер-биле, материалдыг болгаш күш-ажылчы курлавырлар-биле капитал тудугуҥ хемчээли дүүшкен турар ужурлуг деп чурумну шыңгыы сагыыр ужурлуг бис. Чүгле ынчан тудугга үүктелиишкин болур чорукту чайладып. тудуг ведомстволарының болгаш организацияларының чагырып дужаар база харыысалга чок чоруун ажыл эртип шыдаар бис.

Социал программаларны боттандырарының үндезиниҥ база бирээзи болза. **шериг чаригдалдарын кызырары,** камгалал адырларының улуг күүзүлерин хамаатыы сорулгаларга ажыглаары-биле холбаштыр конверсияларны хандырары болур.

Эң аар уржуктуг дайыны чурттаҥ эрткен бистиҥ чонувуска идегелдиг камгалал амыдыралчы ужур-дузалыг айтырыг болуп артар. Айыыл чок чорукту политиктиг болгаш дипломаттыг аргалар-биле хандырарының аргалары амгы делегейде көвүдеп турар. Ол чорук шериг чаригдалдарын чурттуң камгалаңыр аргазынга когарал чедирбейн, ССРЭ-ниҥ Чепсектиг Күштериҥе чаа шыналарлыны киирип тургаш, кызырар арганы берип турар.

1987—1988 чылдарда шериг чаригдалдарын өстүрбээн, докладтаан бис. Ол чорук бюджетке беш чылдыында төлевилээнниге бдаарга, 10 миллиард рубль камналгапы берген. 1989 чылда шериг чаригдалдары 77,3 миллиард рубль түңнүг — бо херек кырында бар санны Съездиге чарладым —болур. 1990—1991 чылдарда шериг чаригдалдарын база катап 10 миллиард рубльге, азы 14 хуу кызырарын саналдан киирип турар. Ынчангат Дээди Советке бүгү бо парын комплекстиг — иштики негелде-хереглелдерни-даа, чүрттүң идегелдиг камгаланыр аргаларын хандырарының сорулгаларын-даа барымдаалап тургаш, улам ынай сайгарын ажылдап көөрү чугула.

Космос программазынга чаригдалдарның чамдыызын кызырган. Олар ыңдыг-ла удур эвес. Оларны тодарадып кылыр үеде таныжып боор силер. Бо угланышкынга моон соңгаарга аргаларны дилээр херек. Ынчалза-даа космоска чаа чогаадылгалар ачызында ховар дээш технологияны ап турарывысты ыяапа барымдаалаар херек. Бир эвес оларны улус ажыл-агыйынга азы даштыкыже үндүр сазары-биле дамчыдып бээр болза, чүгле «Бураның» төлевилелиниге чогаадып кылдынган эң чаа ажылдап кылышкынныр миллиард рубль ажыкты бээр болгай. Маңаа хамаарыштыр Камгалал Чөвүлелиниге ийи томнуг саналдарны киирген, оларны улус ажыл-агыйының он-он бүдүрүлгелериниче, организацияларыниче чорутkан. Космосту ыңдыгээдип алырыга хөлбаштыр бистиҥ таваржып турар чаригдалдарывысты чүгле оон-биле дутпап болур. Камгалал үлетпүрүүҥ бүдүрүлгелериҥе ажылдап кылган ховар дээш технологияларны хамаатыы секторга ажыглаар болза, кайгамчык улуг аргаларны бээр. Ажыктыг эвес чажыт чорукту ууткаарыпка, ышкыкы КОКОМ-ну чок кылырынга бөгүн таарымчалыг байдалдарны тургускан.

Курлавырдарны социал талаже эде хуваарынга эргелеп башкарылга чаригдалдарын кызырары эвээш эвес арганы берип турар. Ажыл-агыйны чорударының чаа байдалдары эргелеп башкарылга системазын үндезинивиле эде тургузарының оруубиле чоруур арганы берип турар.

Бо айтырыгны Дээди Советке үндезинивиле өөрүүн негеттининг турар ужуру мындыг. Сөөлгү чылдарда эргелеп башкарылганың үстүү авеноузунда боттуг ескерилгелер болган болгаш чаа ескерилгелерни кылыр деп турар, од дутайын чазак илеткөөр. Чер-черде ылаҥгыя каттыжыышкыннарның болгаш бүдүрүлгелериҥ боттарында эргелеп башкарылга деңнелдеөрин алырга, оон персоналының саны ам дээрезинде үгле кызырыдбаан эвес, харындаа улам өскен боон турар.

Биргээр чугаалаарга, тускайлаң болур арганы тыпсып бээрге ажылдакчыларның санын өзүп турар. Ажылдап турар азы кижиге онаштыр — удуртукчу, специалист кирип турар. Ынчангат ким-бир кижиге ажыктыг боон турар-дыр.

Чуртка эргелеп башкарылга аппарадын тударынга чылда 40 млрд. хире рубльди чарыгдап турар бис, оон ниитизе күрүениҥ эргелеп башкарылга органнарын тударынга — 2,5 млрд. рубльди, артканы— каттыжыышкыннарның болгаш бүдүрүлгелериҥ эргелеп башкарылга аппарадын тударынга чарыгдап турар. Бо айтырыгны тодарадыр херек.

Социал айтырыгларны шиитпирлээриниҥ эрге-ажыынга дүүштүр улус ажыл-агыйында курлавырларны эде хуваарының еске-даа аргалары бар. Оларның шупгузуи ажыттаары-биле киирген чүве билдиҥгир. Ажыл-агыйны чорударының оон оске, оон ажыктыг болгаш демократчы хевиринг киижи төрелгетеп чогаатпаан. Социалистиг планпаттынган экопомика ону оюп эртип шыдавас, эштер. Ону хүлээп көөр херек.

Реформа хаңылаан тудумна ажыл-агыйга эрге-хөөйлужүттүнган экономика деп адап болур харылзааларның системазы хевирлеттинип болур деп санап турар бис. Ындыг экономика административатиг чөпшээрелге, дужаалдарга эвес, а хөөйлу ёзугаар таарыштырган хавылааларга үндезилеттинер. Ынчап экопомиканы күрүне талазы-биле удуртуру-биле ажыл-агый башкарылгазындан тодаргайы-биле аңгыланыр.

Экопомикага кол рольду бүдүрүлгелер, концерпнер, акционер шиитилелдери, кооперативтер ойнаар апаар ужурлуг. Ниитизи соруглгаларны шиитпирлээри болгаш күжелиишкиннерин таарыштыр тургузары-биле олар эки тура ёзуу-биле каттыжышкынныр, эвилелдер болгаш ассоциациялар тургузарының оруунче кирер боорлар. Ынчаарга ам министерстволарның күүседип турары ажыл-агый башкарылгазының хүлээлгелери олаарже шилчинр. Ындыг оруктуң чөптүүн бистиҥ дуржулгавыс-даа, аппаратыңа оларга албан чагыртыры—бо дээрге Советтерге эрге-чагырганы болгаш эргелеп башкарылганың быраларың эгидериниҥ бирги негелдээи-дир. Ону маңаа дыка хөй кижилер чугаалады, ону бис Съездиниҥ түңнел документилериҥе демделээр ужурлуг бис.

Өске бир негелде — партия болгаш күрүне органнарының **ажыл-хүлээлгелериҥ тодазыбиле аңгылаары.** Бодунуң организациялары совет органнарыны солуп, чогум-па ажыл-агыйны, ол ышкаш амыдыралдың өске-даа талааларын олар дорту-биле эргелеп башкарының функцияларын күүседип турганын партия шиитпирлиҥ-биле буруу шапкан. Бодунга таарыппас сорулгаларны холга алгаш, партия комитеттери шиитпиелдиҥ хөгжүлдезиниҥ шүүмүүлекчи ёзугбиле көөр аргазын болгаш оон авангардчы күжү болур ролюн ышкынып бар чыткан.

Эде тургустунуушкуиҥ эгелекчизи болгаш оон кол шимчедикчи күжү болбушаан, Коммунистиг партия бөгүн ол революстуг ажыл-херектиҥ магадылакчызы, шаптылапчакдаа, хөлүн эрттир чөөп үзелдиг-даа элементилерден оон камгалакчызы болуп турар. Чогум-па партия каттыштырыкчы рольду ойнаар, ол чокта социализмни чаартырының херээн чедиишкиниге чедирери болдунмас.

Демократчы үндезиниерге эде тургустунуушкуп партияның ролюн, оон күрүне, хөйниити организациялары-биле харылзааларын чаартып турар. Бөгүн партилга кол үүүл болза кол-кол социал бөлүктериҥ эрге-ажыктарын дүүштүрери, ниитилелдиҥ политиктиг системазының бүгү кезектериниҥ ажыл-чорудулгазын каттыштырарын хандырары болур.

Партия бүгү хөй-ниити организацияларына болгаш шимчээшкиннерге чугаалажыышкынарже база кады ажылдажылгаже киирерин саналдап, оларны эде тургустунуушкун болгаш ниитилелдиҥ чаартыр талазы-биле демниг хөлелиринче чалап турар.

Политиктиг реформаның ийиги үе-чадазының эң кол өзек айтырыы —республикаларга, крайларга болгаш облыстарга, хоорайларга болгаш районнарга эрге-чагырганың болгаш эргелеп башкарылганың органнарының чаа структураларын тургузары. Ол чорук хамыкты мурнай ам болуп эртken соңгулла кампаниязының түңнелдерин болгаш кичээндиргилерин өөреним көргеш, соңгулла системазынга эргежок чугула эдиглерни киирерин негеп турар. Ол ажылды бичин-даа соңгаарлатпайн эгелээри чугула, чүге дээрге, мээң билип турарым-биле, ол дээш маңаа санал берип турар улус депутаттары үнүп кадып турар.

Оон түңнелиниде эртken соңгулдаларның демократчы аяп-шинчилиг хандырган бүгү эки чүүлдү бодунга сиңирер болгаш илереттингеп четпестерни ыяап-ла чайлаткан, шак ындыг соңгулла хөөйлузуп хүлээп алыр ужурлуг бис.

База бир, оон-даа дуңгавас чугула айтырыг. Төлөөлелгениҥ чаа органнары чүгле бүрүн үнелиг юридиктиг долу эргелерни эвес, а эрге-чагырганың боттуг быраларын холунга алыр ужурлуг. Ону чедип алырда Дээди Совет республикаларының бот-орулга-чарылгазының болгаш бот-акшаланыышкынныр. бот-эргелеп башкарылганың болгаш түс черниҥ ажыл-агыйының дугайында хөөйлуларны доп-лораап белеткеп киирптери чугула. Бо чугула документилерни белеткээп, улус депутаттарының ийиги Съездиниге чугаалашкап, хүлээп алган турар кылдыр комиссияларны болгаш палаталарның ажылын таарыштыр организастап тургузары чугула боор.

Чугаа болза федеративтиг күрүнениҥ структура-тургузуунга, чер-чер Советтериниҥ эргелериниге болгаш хүлээлгелериниге, бистиҥ бүгү политиктиг системавыска бот-эргелеп башкарылганың эгелериниҥ улам калбартырыңга хамаарышкан айтырыглар дугайында чоруп турар.

Дорту-биле чугаалаайн: ол хөөйлуларны ажылдап кылбас болгаш хүлээп албас болза, «Бүгү эрге-чагырганы—Советтерге!» деп лозуң агаарга хоозун астының каар, ол чүгле лозуң, кыйгы болуп артар. Бо-даа Съездивиске улус депутаттарыңга бо талазыбиле чугаалаар чүве бар дээрзин билдиҥгир. Ол болза ук документилерни моон соңгаар ажылдап кылырыңга үнелиг салыышкын болур.

Айтырыгны ынчаар көрүп турары-биле холбаштыр республикалар болгаш чер-чер Советтериҥе соңгулдаларны эрттиреринииҥ хуусаазының дугайын шиитпирлээр херек. Ону бис келир күзүн эртиреп деп бодап турганывысты сактып тур боор силер. Политиктиг реформаның айтыгыларын чугаалажып турa, XIX партия конференциязынга, чүү-даа болза ынчаар дүгүрүшкап бис.

Ынчалзажок бүгү-ле чүүлду деңзингүүрлеп, бүгү чүүлду баш удур көрүп шыдаваан боор бис. Соңгулла эрттиреринииҥ бүгү эрге-хөөйлу негелделерни тургузар, оларны болдамчалыы-биле белеткээри ам-даа хөй ажылды чорударын негеп турар дээрзин политиктиг реформаның бөгтуг чорудулгаларын бадыткап турар. Ол ажылды амдыгаштап эгелээр херек, ынчалза-даа чүгле күзүп, ийиги Съездиге, республикалар болгаш чер-чер Советтерге хамаарыжыр хөөйлуларны хүлээп алыр боор бис.

Ам безиҥ партия болгаш совет органнардап эолчегиниг соңгулдаларны Конституциядаа көрдүүнеп хуусаавда, өскээр чугаалаарга, амгы Советтериҥ бүрүн эргеин дүжер үеде, келир чаазын эртиреп дугайында санаалдар кирип турар деп үүневи чугаалаар ужурлуг мен.

Политиктиг реформаның баштайгы үе-чадазы-даа, оон даравазындагы үе-чадаларында кылыр ужурлуг бүгү чүүлдериве-даа **социалистиг эрге-хөөйлулуг күрүпеии тургузарының** оруунга бурунгаарлаашкы болур. Ону тургузары-биле холбаткан сорулгалар оон-биле кызыгаардаттыын. мас дээрзи билдиҥгир. Ол сорулга бо бүгүдеи улуг хемчээлдиг, ниитилел амыдыралын демократчы ёзугбиле үениҥ негелделиҥге, чай билиглерге болгаш сорулгаларга дүүштүүрер ужурлуг бис. Өскээр чугаалаарга, чаартыңгы ниитилел чаартыңган хөөйлуужудулгага даяныр ужурлуг.

Кижи эргелериниҥ талазыбиле бистиҥ хөөйлужудулга-

(Уланчызы 3-ну арында).

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ илеткели

(Төнчүүү. Эгээи 1-гы, 2-гы арыннарда).

ыысты чаартырының эртежок чугулаазы Совет Эвилели Вена дугуржулгаларының кыржикчиин болганда, ооң-биле бөза тодаргайлаттыныр турар, ынчаарга эрге-хоойлунуң бисте күштүг норма-чижектери делегей фактыларынга дүүшкеи турар ужурлуг.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, ниитилел амыдыралының бүтүү талааларын эрге-хоойлунуң быжыг базазынга тургузар дээш Дээди Совет, а ооң соонда Съезд улуг ажылды кылыр апаар. Ол дээрге чүгле кижиниң, хамааты харылзааларының байдалынга эвес, харын эрге-чагырга болгаш эргелеп башкарылга органнарының ажыл-чорудулгазынга, экономикага, хөй-ниитиниң корум-чүрүмүнга болгаш өске-даа чүүлдерге база хамааржыр.

Хоойлулар төлевилелдерин бүтүү чонуң чугаалажын көөрү бисте шуут-ла чаагай чаңчыл болу берген, ынчаарта оларның иштинден эң чугула хоойлуларны ооң-биле чертелештир бүтүү улустуң бадылаашкынынга киирер дугайында айтырыгны кодургеи депутаттарның бодалын чүүлдүгүнүүшкүн-биле көрүп туратырыны чугаалаар бодайдыр мен, эштер.

Суд-эрге-хоойлу реформазы болза эрге-хоойлулуг социалистиг күрүнеии тургузарының оруунда дыка чугула үе-чада болуп турар. Конституциига немелдерии эрткен күзүн киирерде, улус судьяларын улус депутаттарының үстүнде турар Советтери сонгуур дугайында чүүлдү аңаа немээнии билир болгай силер. Судьяларның хамаарышпас чоруунуң эң чугула ол негелдеии бүтүү чонуң негелдеии болуп турар.

Ыпчаарга бо угланышкынарга ам-даа хөй айтырыгларны шиитпирлээри, бирги эллегде —шын шиидилгении боттандырар, хоойлу-дүрүмнү тыңгыы сагыырын хандырар, хөй-ниитиниң корум-чүрүмүн камгалаан хүдээлгелиг кадрларның деңнелиин бедидери негеттиниң турар. Чүртте юридиктиг өөредилгеии калбартының улуг программазын ажылдап кылгаш, боттандырар, суд-истелге органнарының материалдыг базазының дугайында, ол алырнын ажылдакчыларының материалдыг байдалының дугайында сагыш салыр херек. Суд реформазы-биле холбаштыг ам тургустуунуң турар хөй айтырыгларның чогумчалыг кылдыр шиитпирлээринии хандыкпаттыгнан турар ужурлуг. Ол айтырыгларны бистиң Съездивистиң хуралынга база келүрген. Чоңдан соңгааннаң киржир судту тургузуп болурушта, истелгении, оны контролдаазының чүрүмүнга болгаш өске-даа чүүлдерге хамаарыштыр чугаалап турарым бо-дур.

Суд реформазының талазы-биле бүтүү улут ажыл аназа херек эвес, а чүртка эрге-хоойлуну быжыглаарының эрге-ажыынга херектиг болуп турар. Кем-херек үүлгедиишкиннериинии, оларның аразында саттыныкчы чорук, мафия, кыжавыш, үүтээри ыпкаш айыылдыг үүлгедиглериинии көвүдээни-биле холбаштыр ол сорулга онза чугула ужур-дүзалыг. Кижилериин амыдыралының, күш-ажылының болгаш дыштанылгазының таарымчалыг байдалдарын божаниадыл турар хулиганнаар чорукка удур демисел эң чугула айтырыг болуп турар.

Социалистиг хоойлу-дүрүмүүн бүтүү негелдеринии хоойлу-дүрүм камгалаан органнар чайгылыш чокка күүседиринии, кем-херек үүлгедиишкиннерии когуун үзе үзүткаарынче утланган дээштиг хемчегларии оларның ап чорударын чедип албышаан, ол органнарны быжыглаарының эргежок чугулазы-биле депутаттар чаптээрежир боор деп бодаар мен.

Бүтүде — күрүне, хөй-ниити организациялары, коллектив бүрүзү, хамааты бүрүзү боттарының эргелерии болгаш хүдээлгелерии чигезиибиле боттандырарга, чүгле ынчаарда демократия туруп болур. Ол дээрге бадыткаттынган маргылдаа чок шиидилгеии ажыы-төлүзүүстү, кажыгдаашкыныы улус депутаттарының Съездизиниң бо иидиринден илередириин чаптээрен көрүпер.

Национал харылзааларны долуулу-биле чогумчалыг болурар. бистиң моралывыска бөза идеологиявыска, сопиализмиин гуманныг принципгерииге олардан чүү улуглаашкын болуп турар болдур, оиу ап каар ужурлуг бис.

Национал политиканы чаартырыының дугайын чугаалап тура, бис оиу амгы бо үеиин боттуг чүүлдери-биле тааратыр тургузар дээштиг иеиие ол болур. Шуптү республикаларның экономиказы, демографии, социал болгаш национал структура ескерилген. Национал бот-медерел ескен, угаан-бодал амыдыралында чаа негелдеер тыптып келгилээн. Национал харылзааларның дыка хөй талаларын ам чаазы-биле илереттиниң турар апарган.

Национал харылзааларның айтырыгларын утаазылалдыг хоойлу-дүрүмге дүүшпес бүтүү хөделиишкиннерге улур үүлге сарыылдыг утаалыың барымдаазын, арын-шүүлүг болуруиче кыйгырыгларны, хөй-ниитиниң сииал-оналын эвес, харын хөойлуиуң күжүн ажыглаар херек. Демократтыг ниитилел үүлге ынчаар чурттап база хөгжүн болур.

III.

Эштер! Национал айтырыының чидии, националдар арезында харылзааларииың ажылының баштайгы хүииериидe-ле база катап илереп келди. Шынаала, хөй националдыг чорук — бистиң күрүиевистиң болгаш ниитилелливистиң онзагай бүдүш-тынары-дыр. Бир талазында, ол дээрге —ооң күжүнүң үиделин дөзүү-дүр. Өске талазында — национал политикага хеиилг-даа хажыдыышкын кылдыиа бээр болза, ол чорук күрүиеиин кошкаарыиың, ниитилелге божаиныыштынын бап удур биливри берге, девдии аар үржүктарлыг чылдагааны болу бээр.

Владимир Ильич Ленииның айтканы национал политиканың шыиыын үе бадыткап көргүскеи. Ол политиканың бистиң бүтүү улустарывыска берген түиилдери кайгамчык чаагай үиелиг. Национал мөлүүгеии болгаш дең эртелиг эвес чорукту узуткаар, чуртта бүтүү националдарның экономиказын көдүрер, культуралын хөгжүдер талазы-биле дыка улуг ажыл кылдыпган. Бистиң дуржулгавысты бүтүү делегейге дыка сонуургап келген, оиу кацчап-даа уттуп болбас ужурлуг бис.

Ыпчалзажок лениичи национал политиканы 30 чылдарда эң-не каржызы-биле хажыктан болгаш божаиатакап турган. Аңаа барык бүтүү улустар таваржып эрткеи. Национал харылзааларының хөй хевирлиин бөдүүиүдүп соора билгеии, холужуп катыжарыпче үүткүүшкүииерии деткээии, национал сайзыралдыи онзагай үүлдерии хүлээп көрбээии, кара туралында күүлзэшкиии чаа негелдеер тыптып келгилээп. Национал харылзааларның дыка хөй талалары ам чаазы-биле илереттиниң турар апарган.

Национал харылзааларның айтырыгларын утаазылалдыг болгаи чөптүг көөрүүң политиктиг механизмии ам тургустуиуп турар деп чугаалап болур, ол совет нацки бүрүзүиүң, ол ышкаш ниити чоииуи эрге-ажыктарынга дүүжүп болур, шак ындыг шиитпирлерии ажылдап кылыр. Бо айтырыглар талазы-биле парлаттынган хоойлуларның төлевилелдериинің дугайын, аиаа тураскаатынар ТК-иың Пленумувуң дугайын, ол ышкаш оиза чугула — Дээди Советтин, ооң комиссияларының соиг соигаар чорудар ажылының дугайын чугаалаксап тур мөи, аиаа национал айтырыглар комплекстиг болгаи бүтүү талалыг шиитпирии чедип алыр ужурлуг.

Ленииның идип үидүргеии национал бот-башкартыиылганың принциии Коммунистиг партииның национал политиказының эң кол үүлдериииң бирээзи болуп келген болгаи артар-даа. Совет Социалистиг Республикалар Эвилелии тургузуп турда, социалистиг күрүиеиің үиделзии кылдыр ол кирген.

Төөгү талазы-биле барымдаалар-даа, экономиктиг саиаашкын-даа, политиктиг медерел-даа федеративтиг эвилел күрүиеиииің иштиигге бүгү совет нацииларииң сайзыралыиың амыдыралчы чугулазының дугайын чугаалап турар. Аиаа хамаарыштыр эң чугула барымдаа болза эде тургустуиуушкуи болур, ук эде тургустуиуушкуи моои мөрииуидэ болгаи кандыг-даа частырыгларны болгаи ескертилгелерии эдериигие, ооң ачызында националдар арезында харылзаалар ылаптыбыле экижээн турарыига, каяа төрүттүүгеии, чурттап база ажылдап турары хамааичокка кижи бүрүзүүиүң национал бот-билиишкиииң чогумчалыг болдурарыига таарымчалыг байдалды тургузар.

Ам күрүиеиии федеративтиг тургузуун политиктиг база экономиктиг боттуг уткатынар-биле долдурар, ол хевир нацииларның эрге-ажыктарын политиктиг бүрүүдалыштыкынарны онаалтырганы, кижилериің национал сагыш-сеткилиин национализчи илеррэошкиииерге дөмейлеп, каржызы-биле бүрүү ыаап келгеии — бо бүтүү бистиң амыдыралывыска болдуиуп турган. Ол ындыг турган, оиу иемээр-даа, казыыр-даа арга чок.

Чогум-на бөдүүи эвес уржуктар биске артып калган турган. Национал харылзааларында таарымча чок чорудулгаларны чаңгыс черге таптаашкын үезиидэ херекке албайи, азы чажырып турган чорук ол харылзааларны улам-на чидиглендирген. Таарымча чок ол чорудулгалар орай-даа бол, эрте-даа бол, дөмей-ле көстүп келир турган.

Демократиия болгаи ажыкчарлыг чорук бүтүү шииы көөр база болдуиган халыыштыкиларны эдип эгелээр, чөптүг эвес чорукту узуткаар арганы берген. Эде тургустуиуушкуиуң эгезииде бистер национал политиканы чаартырының чугулазын бүрүи долуулу-биле үиелеп көрбейи барганывысты миииир апаар. Чамдык сонгаарладып болбас ужурлуг айтырыгларны шиитпирлээрии саадаткан хевирлиг бис. Ынчап кээрге чыглып мээиеттиигеи экономиктиг болгаи социал чугула айтырыгларга хамаарыштыр чайгаар тывылган таарымчас чорук национал эрге-ажыктарның кызыышкыны дег биллиивер болу берген. Шак ындыг ниити бергелерии мурииуга идип алгаи, чамдык элементилер байдалды улам чидиглендирээрии чүткүп турганнар. Бо бүтүү чамдык республикаларга хөй-ниити чүрүм үрээшкиииерииге чедирип, кижилериин амы-тыыы-биле холбашкап биске шуптувуска биллиигеи аар-бергe үржүктарга чедирген.

Кем-бурүү чок кижилериин чок болганы-биле холбаттыр бистиң ниити ажыыт-үржүүвүстү, кажыгдаашкыныы улус депутаттарының Съездизиниң бо иидиринден илередириин чаптээрен көрүпер.

Национал харылзааларны долуулу-биле чогумчалыг болурар. бистиң моралывыска бөза идеологиявыска, сопиализмиин гуманныг принципгерииге олардан чүү улуглаашкын болуп турар болдур, оиу ап каар ужурлуг бис.

Национал политиканы чаартырыының дугайын чугаалап тура, бис оиу амгы бо үеиин боттуг чүүлдери-биле тааратыр тургузар дээштиг иеиие ол болур. Шуптү республикаларның экономиказы, демографии, социал болгаи национал структура ескерилген. Национал бот-медерел ескен, угаан-бодал амыдыралында чаа негелдеер тыптып келгилээп. Национал харылзааларның дыка хөй талаларын ам чаазы-биле илереттиниң турар апарган.

Национал харылзааларның айтырыгларын утаазылалдыг болгаи чөптүг көөрүүң политиктиг механизмии ам тургустуиуп турар деп чугаалап болур, ол совет нацииларииң сайзыралыиың амыдыралчы чугулазының дугайын чугаалап турар. Аиаа хамаарыштыр эң чугула барымдаа болза эде тургустуиуушкуи болур, ук эде тургустуиуушкуи моои мөрииуидэ болгаи кандыг-даа частырыгларны болгаи ескертилгелерии эдериигие, ооң ачызында националдар арезында харылзаалар ылаптыбыле экижээн турарыига, каяа төрүттүүгеии, чурттап база ажылдап турары хамааичокка кижи бүрүзүүиүң национал бот-билиишкиииң чогумчалыг болдурарыига таарымчалыг байдалды тургузар.

Ам күрүиеиии федеративтиг тургузуун политиктиг база экономиктиг боттуг уткатынар-биле долдурар, ол хевир нацииларның эрге-ажыктарын политиктиг бүрүүдалыштыкынарны онаалтырганы, кижилериің национал сагыш-сеткилиин национализчи илеррэошкиииерге дөмейлеп, каржызы-биле бүрүү ыаап келгеии — бо бүтүү бистиң амыдыралывыска болдуиуп турган. Ол ындыг турган, оиу иемээр-даа, казыыр-даа арга чок.

Чогум-на бөдүүи эвес уржуктар биске артып калган турган. Национал харылзааларында таарымча чок чорудулгаларны чаңгыс черге таптаашкын үезиидэ херекке албайи, азы чажырып турган чорук ол харылзааларны улам-на чидиглендирген. Таарымча чок ол чорудулгалар орай-даа бол, эрте-даа бол, дөмей-ле көстүп келир турган.

Демократиия болгаи ажыкчарлыг чорук бүтүү шииы көөр база болдуиган халыыштыкиларны эдип эгелээр, чөптүг эвес чорукту узуткаар арганы берген. Эде тургустуиуушкуиуң эгезииде бистер национал политиканы чаартыры

ШЫН — 4-кү арын. 1989 ч. май 31.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинде

Май 29-та Москвага, Кремльдиң Съездилер ордузунга, ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи ажылын уламчылаан.

Эртенги хуралды ажылдың тура, даргалакчы ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Даргазы М. С. Горбачев болук депутаттар президиумга Съездиниң индирин чамдык оратор-лар боттарын көргөзигирингө ажыглап турары-биле холбаштыр Съездиниң ажылын Төп телевидение болгаш Бүгү-эвилел радиодун дамчыштыр дорт көргүзирин сөкеар-дыр саналды киирген деп дыннаткап.

Даргалакчы Съездиниң ажык байдалдын артыгарын санаалай чугаалаш, Съездиниң хуралларын дорт дамчыдарын моон соңгаар-даа уламчылаарын санаалаан.

Депутаттар ол саналды хүлээп алган.

Съезд ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Даргазының бирги оралакчызының албан-хүлээлгезинге кандидатураны чугаалажып көөрүн уламчылаан.

Депутат А. И. Лукьяновка сес берген.

Оон мурнунга хуралга анаа депутаттарның салган айтырыгларынга харыылаат, оратор оон соонда ССРЭ-ниң Дээди Советиниң моон соңгааргы ажыл-чорудулгазының кол-кол углапышкыннарының талазы-биле бодунуң туружун чугаалаан.

Бирээде. Бистиң чуртувуста эрге-чагырганың дээди органының кижизе чүдүүр чоруктуң болгаш тапталгының үезинден келген үжүр эдерер, куду дениелдиг, дыка хөй кезиниле көөргеттинер байдалынлап кажан-кезээле чарлыр херек. Ол дээрге ажыл-херекчи, ажылдап турар, негелделиг орган болур үжүрлүг. Анаа аңы-аңгы бодал, туруштарны, солуп болур төлевилелдерни чүүлдештирип көөр арганы бээр, ажы кижилерниң болгаш соңгукчуларның бодалдарының бүгү талаларын, аянын илерелир аргалыг болур үжүрлүг. Ынчаарга эң-не кол чүүл — маңаа киитилелде болуп турар бүгү чүүлдерге кам-хайыра чок реализни үнелелди бээр, бүгү-ле үеэн келген чидиг айтырыгларны шинтипрелстиннер ажылдың дээштиг орукталарын дилээр арганы бээр херек.

Ийиле. Улус депутаттарының Съездизинге болгаш Дээди Советке чугаалашпас болгаш шинтипрелевес бистиң киитилелиливистиң хөгжүлдезинниң шак ындыг чаңгыс-даа чүгүлээ айтырыг, хаалгыг айтырыг турбас болгаш турар-даа үжүр чок. Экономиканы кижизе эдлирери, диспропорцияларны узуткаары, акшаландырышкынны кайнаар углаары, чөлөөлиг бээри, ортектеп тургузулгазы, национальдар аразында харылзаалар, экологтуг байдал, черии континентилерни чүрттеп дашкаар ажыглаары, чүрттакчы чоннуң ол-бо белүктериниң, девискээрлериниң, экономиканың адырларының херек кырында байдалы, кол чүве — херек кырында байдалы — бо бүгүнү сайгарып, чугаалажып көөр апаар. Ынчаарга кол-ла чүве— күрүнениң кандыг-даа органының азы эрге-дужаалдыг кижиниң харыысалгазы эң кол чүүл ол. Бо бүгү эргечагырганың дээди органының докладаан карак салбас хайгаараалыңга турар үжүрлүг. Оон ескээр болуп болбас үжүрлүг, ындыг турбас болза, олар эрге-чагырганың органнары болбайн баар.

Үште. Бистиң Съездивис болгаш Дээди Совет — бистиң чуртувустуң Советтериниң 50 мун кижилиг корпузунуң чүгле эң бедик бажы деп чү... шүүт биллингир. Шиңа чер-чер Советтерни база кирип турар. Ынчаарга бир эвес Дээди Совет ол органнар дугайында сагыш салбас болза, бис дазылдарывыс ёзулуг чидирер бис. Мону бадырлаалаат. Сөөттериниң материал-сап-хөө баазазының үнелешни-биле быжыглаары, аяндел, республиканың болгаш чер-чер органнарының, ылаңгыя бисте шүүт-ле харык чок апаргын кедер болгаш сүүд Советтериниң аразында бүрүн эргелерни тодаргай чылаары регеттинип келген. Шиңаарга бо бүгү эң чоокку үеде хоойлу-биле быжыглаттырыгын турар үжүрлүг.

Дөрттө. Демократтыг күрүне бүрүзүвге колдап турар чүүл болза хоойлу болур үжүрлүг. Бис күүседевүн органнарның эң чүгүлэ айтырыгларны бедик тарыштырып туурары яңы-бүрү инструкцияларынга, яңы-бүрү докладаарынга аянын эрттирер чаңчылын калган бис. Эң чүгүлэ хоойлуланыр эң ылаңгыдаттыг чугаалажып көөр бүгү чүүлүн чугаалажып көөрүн үлегерлиг. референдумга киирер херек. Чуның-даа мурнунга бистеп кайчаар-даа ажык үлүг өттүк негеттинип турар. Эң ботинки саналшыкыпардан алгын көөрге, 50 хире чаа хоойлучүүлгэ актыларывыс херек боп турар. биюги эвлүгде пенсия хоойлучүүдүлгазы, күш-ажыл хоойлучүүдүлгазы, аныяктарның эргелериниң дугайында хоойлучүүдүлгэ, чүрттелге хоойлучүүдүлгазы, чөр хоойлучүүдүлгазы, үндүрүг хоойлучүүдүлгазы ышкаш хоойлулар негеттинер.

Адактың соонда кижилериниң эргелериниң дугайында, хамаатының эргелериниң дугайында бүдүп болуп хоойлу актылары-дыр. Ол дээрге парламентиниң хостуу, эки турачы шинтилелдер, профшилелдер болгаш оон-даа ёске. Маңаа дыка хөй чүүлдерни кылыр херек, ылаңгыя судтуң ролюн бедидер талазы-биле.

Беште. Улус депутаттарының Съездизи болгаш Дээди Совет күүседикчи болгаш ёске-даа күрүне органнарының ажыл-чорудулгазынга контролдуун кол өзээ болур үжүрлүг. Бо талазы-биле улуг роль бистиң комиссияларывыска, Конституция хайгаралының Комитединге олаажыр апаар. Ынчалзажок эң-не кол чүүл—маңаа кадрлар айтырыы үнделилелдиң-биле шинтипрелстиннер үжүрлүг, бистиң күрүневистиң бүгү эргедужаалдарынга төмүйлаашкын — кол чүүл болур.

Алдыда. Бистиң демократтывысты камгалаарының механизмин долу хемчээллиби-биле ажылдаар үжүрлүг. Мен бодап көөрүмге, кем-херек үүлгедиишкинни-биле чүгле демисежип эвес, а харын лайыддажыышкын ниити эвилел, ниити күрүне программазы херек боскан. Ынчаарга бо чорук бистең суд-эргө-хоойлу реформаның бөттанлырар талазы-биле бүгү ажыллы доп-доваан дүргедедириңче чыгап турар.

А ам адактың соолуңде. Съездиниң, Дээди Советтиң, оон органнарының ажылы ажык-чаалыг чорук, демократия чокка капчап-даа бүтпес. Иниги-биле Дээди Совет демократтыг чоруктуң, организастыяның, дээштиниң үлегер-чижээ болур үжүрлүг. Ындыг болганда соңгукчулар-биле ам-даа харылзаа херек, хамаатыларның эргелериниң, чагаа-бижиктериниң талазы-биле комиссияларны, депутат комиссияларын тургузары-даа чүгүлэ ыштыкан.

База бир эң чүгүлэ чүүл чүл дээрге бистиң Съездивистин. Дээди Советтиң үлегери-биле чоп чаңчыс эптин, сыры каттыжылганың, ажылхерекче үүшкинниң талазы-биле дедлежип апаар. Иниглелдиң эң-сеткил каттыжылгазы — бо дээрге бистиң биюги чергелиг харыысалгалыг сорулгавыс, ол дээш депутат дорт харыысалгалыг.

Оон соонда бадылаашкын чурумунуң айтырыгларының талазы-биле чүве чугаалаан депутаттар А. А. Шелкановка болгаш А. И. Коноваловка сес бергеп.

Депутат Коноваловтуң ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Даргазының бирги оралакчызының соңгуурунуң регламентиниң төлевилелдиң Съездиге санаалдан киирген болгаш оны чугаалажып көөрүн дилээн.

Даргалакчы ол идеяны деткөөн, ынчалза-даа ханы үгаан бодаашкынны негеп турар ындыг чүүлгө айтырыгны шинтипрелээрге далаштаазын, оны улус депутаттарының эрелиг Съездизинге чугаалажып көөрүнге киирер саналдаан.

Бадылаашкының түңнелинде депутаттар ындыг бодалбиле чөпшээрешкен.

Индирге — депутат **В. П. Носов.** Съездиге депутаттар Афанасьев, Попов, Адамович оларның чугааларын деткиирин дилээн бодуунуң соңгукчуларының чагаалын ромчаан. «Съездиге идеяларның болгаш программаларның ябазыбүрү болуп турары дээш, кагжыкчызынга хүнүүткели болгаш эрги системадан кижи бүрүзүнүң камгалалдыг болуп турары дээш» оларның сеткили хаңгып турарын ол база чугаалаан.

ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Даргазының биюги оралакчызы эрге-дужаалга А. И. Лукьяновтуң кандидатуразын деткиннээн, чагырып-дужаар бюрократчы аппаратты шуут чок кылырын болгаш чаа, дидим, чогаадыкчы, инициативтег, ажыл-херекчин аппаратты тургузар дээш бүгү-ле чүвени кылыр херек доорарын база ол чокка ажыктыг, кижилерге билдингир, бодуун болурун депутат демдеглээн.

Бөгүн бистер херек кырында бистиң күрүневисте ийиги кижиниң эрге-дужаалдыңның кандидатуразын чугаалажып көрүп турар-дыр бис деп, депутат А. И. Деминов демдеглээн. ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң талазы-биле оон ролю онзагай улуг, а М. С. Горбачевтиң Дээди Советиниң Президиумунуң болгаш СЭКП ТК-ниң Чеңгиие секретары эрге-дужаалдың лакпыраап кусеттиринип байгаанга оон ролю оон-даа улам улгалып турар.

Бо эрге-дужаалга кандыгның шыпарларының дугайында болгунга бодаалаарын оратор чугаалаан. Оон болап турары-биле алырга, ол күрүне тургузуунуң алырывга шыырак специалист, бо адырга конструктивтиг идеяларның генератору болур үжүрлүг. Дээди Советтиң Даргазының барган оралакчызы бистиң чуртувуска ат-алдарлыг кижи болур, ол Дээди Советтиң болгаш оон аппаратының ажылының талантылыг организакчызы кижи болур үжүрлүг деэргээн. Депутат бүгү депутаттар боттарының санаалдарын илередип каашканда шала сөөлүредир шуулганның президиумунга бадылаар арганы бээрин санаалдаан соңгукчуның боладын ол кирген.

Бедик күрүне эрге-дужаалынга А. И. Лукьяновтуң кандидатуразын чугаалажып көрүп турары-биле холбаштыр депутат **Т. Х. Гдлян** оон СЭКП ТК-ның аппаратында ажылынга, күрүнеде хоойлудүрүмүүн болгаш корум-чуурумнуң байдалынга, оратор-нуң бодаш турары-биле алырга, оон истелге болүүнүң массалыг информация чепсектеринде таваржып турары кызагдалдыг чүүлдерге, алдын тывыжының үлетпүрүнде улуг хемчээлдиг самчыгдаашкынларның истелгенин соксатканынга хамаарыштыр чамдык айтырыгларны салган.

Депутат **А. И. Лукьянов** мурнунда чүве чугаалаан ораторларның салган чамдык айтырыгларынга харыылаан.

Оон соонда чүве чугаалаан Ленинградтан депутат **И. В. Иванов** соолгу үеде бистиң чуртувуста демократияның чаалап алышкынындан барыын үзелдиг чылышкын болгаш аткаарлаашкын билединге берген деп медеглээн. Соңгулда мурнунуң кампаниязының үезинде партийжи аппаратның ажыл-чорудулгазы, «Ельцинниң хезээниң» база катап тыптып келгени, көзүлдүр-ле демократчы эвес чарлыкты бо чылдың апрель 8-те хүлээп алганы, Тбилисиге кижилерни эттеп сокканы, Гдлянның истелге болүүн бүгү аппараттың, оон иштинде хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның оон бодалы-биле алырга, деннээр чүве чок политиктиг кызып-кыйышкыны оон дугайында хереченден турар деп, ол чугаалаан.

Амгы үеде аар кем-херек үүлгедишкинни көөрдеп, оларны илередири кудулап турар деп, оратор чугаалаан. А. И. Лукьяновка чамдык тодаргай айтырыгларны депутат салган.

Бодуунуң соңгукчуларының дилээ-биле Челябинскиде «Коелгинский» совхозтуң директору депутат **И. И. Шундеев** алаэн каш айтырыгларны тургускан. Оларның биреэзи — соңгукчуларның демократтыындан съезд чүге чайлаанын. А. И. Лукьяновтуң кандидатуразынга альтернатива чүге чогул? Эде тургустунуушкынның кораблинге бүзүрелдиг командаларны чыып алыр херек деп, чүвени санаалдакчы демдеглээн. Чүгле капитан эвес, а пассажирлер база кайнаар болгаш канчаар бистиң кораблиниң чоруурун билири чугула. Оон үглапышкынынган бистиң келир үевис хамааржыр деп, оратор чугаалаан.

Депутат **В. Н. Кудрявцев** президент командазы чыып ап тур, хөй чурттарда ынчаар болуп турар деп чугаалаан. Ол команданың бирги кежигүнү, мээнки-биле алырга, А. И. Лукьянов база тааржыр-дыр. Ол дээдэ мергежилдиг юрист, юридиктиг эртемнериниң доктору. Билбес мен, шынап-ла, ол канчан эртем ажылын кылып четтигип турар ирги, чүге дээрге оон ажыл хүнү 16 шак болгай, а 1985 чылдан тура, күн-ажыл хоойлузүн үрел, шөлээлевээн.

Кем-херек үүлгедишкинниринин айтырыгларына хамаарыштыр ол дугайында чугаалажыр үе, ой эвестир деп, оратор демдеглээн. Залда олурар мээнгө үе-чергем кижилериин 10 хүү хиреэнниң төрелдеринден боттарының үезинде репрессияга таваларышкан. XX вектин 80—90 чылдарында ол тээгү катаптаарын күзевес мен. Биске мафия, рэкет, үптекчилер болгаш дээрбечилер херек чок, хоойлу-дүрүмнү үрел байысаар истекчилер. төрелдери-биле кады бичии уругларны хоруудап алыр болгаш бодун боду бурудаадырын кижиден негээр кижилерниң база херээ чок.

Депутат **Р. А. Медведев** Дээди Советтиң Даргазының биюги оралакчызы Дээди Советтиң Даргазының программазындан ылгалдыг программаны таныштыкары албан эвес деп санаан Бистиң күрүне кораблиниң башкарар кижини шилип алтыр, долу билдилиг-биле ындыг командазы чыып бээр үжүрлүг бис деп, мурнуку ораторларның биреэзи санаазы, оон немээнө-биле алырга, ол кораблын, капитан дыштынын турда, ол-ла уг-биле команда ворудар үжүрлүг, а дедир эвес.

М. С. Горбачев шелээже база. Ол айтырыгны оон-биле ажылчын байдалга чугаалажырынга белеп бис.

Депутат А. И. Лукьянов бодуунуң чугаазынга депутаттарның чаа айтырыгларынга харыылаарны бергеп.

Дээди Советтиң даргазының кандидатуразын чүүлдүг дээнерин тадаламда мен деп, депутат В. К. Старовойтов чугаалаан. Белоруссиядан делегаттарның хөй кезиниң бодалы база ынчаар.

Депутат Э. В. Вичкаускас сес алган. Ол А. И. Лукьяновка айтырыг салган, анаа харыы, оон бодалы-биле, бүгү Прибалтикага кончуг чүгүлэ эрге-хоойлуг күрүнелиг түргузарынга херек боор. Балтыларының мурнунга Литвадан депутаттары «Риббентроп-Молотовтуң пактызынга» болгаш ССРЭ биле фашистиг Германияның аразында дагын чажыт дутуулгага хамаарыштыр А. И. Лукьяновтуң туружун билип алыр-ла.

Депутат Т. В. Гамкрелидзе, Грузия ССР-ниң ылаптыг болгаш бот-логтинаан магазылалын боттандыраның айтырыгларынга доктаазан. Республиканда шуут айтырыглар оон демисежип-ле чүгүлэ чүүл — национальдарның эрге-ажыкка, ажыгүүмге, бот-боттарын хүндүлээнинге, политиктиг, экономиктиг болгаш социал чепсектүү чорукка үелезинден, инициативтиг-ле чүүлдүг. Эргехоойлуг күрүнени тургузаныңче үглапган эде тургустунуушкынның шуут кеску эскерлиишкиннерни бүгү талазы-биле деткиир херек. Бо айтырыглар Дээди Советтиң Даргазының биюги оралакчызын башылаштыгы биле, оон кичээнгейинге төөнге апаар боор деп, идегелдиг оратор илереткен.

ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Даргазының биюги оралакчызынга А. И. Лукьяновту башылаар дугайында М. С. Горбачевтиң дилээн Азербайжанның телевилелериниң өөмүзээнинден деткиир деп, депутат Г. П. Исаев кыйгырган. ССРЭ-ниң күрүне системазын сайгарыпгейжилээр талазы-биле ажылга хөй чыл дургузаннда барааш боон келген чүүлдүн кеску күрүне ажылдакчыларының бирээзи кылдыр санаал берген кижи характеристика бергеп.

Дараазында оратор келген телеграммаларның болгаш республиканың соңгукчуларыбиле телефон дамчыштыр чугаалажышкынларның үезинде